İLETİŞİM
Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr
Tel: +90 (312) 297 67 71

ISBN: 978-975-491-405-4

OĞUZLAR
Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri
5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

OĞUZLAR

Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri

5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri

Editörler
Tufan GÜNDÜZ
Mikail CENGİZ

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

OĞUZLAR: DİLLERİ, TARİHLERİ VE KÜLTÜRLERİ

5. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

EDİTÖRLER
TUFAN GÜNDÜZ
MİKAİL CENGİZ

ANKARA / 2015

Sempozyum Düzenleme Komitesi

Prof.Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Prof.Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Prof.Dr. Mehmet ÖLMEZ	Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Doç.Dr. Cahit GELEKÇİ	Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü
Doç.Dr. Bülent GÜL	Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Araş.Gör. Mikail CENGİZ	Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Araş.Gör. Tevfik Orçun ÖZGÜN	Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Araş.Gör. Meral UÇMAZ	Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Araş.Gör. Gülhan YAMAN	Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

ISBN: 978-975-491-405-4

Baskı

Hacettepe Üniversitesi tarafından
Hacettepe Üniversitesi Basımevine 500 adet bastırılmıştır.

Adres

Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Beytepe, 06532 Ankara-TÜRKİYE
Tel: +90 312 297 67 71, Belgeç: +90 312 297 71 71
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7

A Ç I Ş K O N U Ş M A L A R I

Prof.Dr. Yunus KOÇ 9
Prof.Dr. Hayati DEVELİ 11
Prof.Dr. A. Murat TUNCER 13

B İ L D İ R İ L E R

Ahmet Bican ERCİLASUN
Oğuz Adının Etimolojisi 15
Ahmet TAŞAĞIL
Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında 21
Abdurrahman DEVECİ
Selçuklu Dönemi Resim Sanatı 31
Akartürk KARAHAN
Dīvānü Luġāti't-Türk'e Göre Oğuzca 41
Ali AHMETBEYOĞLU
Uzlar 61
Ali AKAR / Banu SITKI
Oğuzcanın Kuzey Sınırları: Kırım Yarlıklarında Oğuzca Öğeler 69
Ali Sinan BİLGİLİ
Osmanlı Devlet Hukukunda Boy Beyi 89
Andrey KUBATİN
Özbek Oğuzcası ve Onun Horasan Türkçesiyle Benzerlikleri ve Farklılıkları 111
Arif SARI
Dulkadirli Sahasında Oğuz Boyları 121
Aydın USTA
Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Türkmenler/Oğuzlar 127
Ayhan PALA
Oğuz Kağan Kimdir? 133
Ayşe ATICI ARAYANCAN
Karakoyunluların Menşeî Hakkında Bazı Görüşler 137
Cahandar BAYOĞLU
Oğuzlar və Türk Kimliyi 141
Cengiz BUYAR
Kırgız Tarihî Kaynaklarında ve Araştırmalarında Oğuzlar 151
Ergin AYAN
Tuğrul Bey Döneminde Oğuzların İran Coğrafyasında Yayılmaları 161
Erhan AKTAŞ
Oğuznâmelerde Nökerler ve Nökerlik Kurumu 179
Erkin EKREM
Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı 189
Ersin GÜLSOY
XVII. Yüzyılda Yeni-İl Türkmenleri 221

Fatma AKIN
XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Avşarların İskânı 229
Feridun M. EMECEN
Kayılar ve Osmanlılar: Sahte Bir Kimlik İnşası mı? 237
Ferruh AĞCA
Eski Uygur ve Eski Oğuz Türkçelerinde Yuvarlaklaşma Eğilimleri..... 245
Feruza DJUMANİYAZOVA
Özbeklerin Etnik Oluşumunda Oğuzların Yeri..... 255
Fikret TURAN
Erken Dönem Oğuz Sözlüklerinde Yaygın Olan
Ama Sonradan Kaybolan Kelimeler Üzerine..... 263
Firuz FEVZİ
Güney Türkistan'da Yaşayan Oğuz Türklerinin Üç Boyu Üzerine 269
Fuat BOZKURT
Oğuzcanın Dağılımı ve Horasan Türkçesi 273
Fuzuli BAYAT
Sözlü Tarihten Destana, Destandan Oğuznamelere 285
Hassan ESMAİLİ / Rasoul ARABKHANİ
Zencan Avşarlarının Sosyo-Kültürel Yapıları Üzerine..... 291
Hassan HAZRATİ
Yamçı'daki Türk Boyları Üzerine..... 297
Hüseyin ÇINAR
Kınıklar ve Kınık Yerleşmeleri..... 301
Irina NEVSKAYA / Saule TAZHIBAYEVA
Sociolinguistic Situation of Oguz Turks in Post-Soviet Kazakhstan:
The First Results of a Sociolinguistic Survey Carried out in 2013-2014..... 321
Irina YUZVYAK
Türklük ve Hristiyanlık; Gagavuz Dinî Terminolojisi Üzerine Dil Araştırması..... 335
İsa ÖZKAN
Hazihi'r-Risâlet-, Min Kelimât-ı Oğuznâme El-Meşhûr Bi-Atalar Sözü 343
İsmail HASSANZADEH
Türk Boylarının Coğrafi Dağılımı ve Merend Şehri Değişimlerinde Rolü 351
Kayrat BELEK
Kırgızistan'da Yeni Bulunan Oğuz Boylarına Ait Yazıtlar ve Oğuz Damgaları..... 357
Kazım Yaşar KOPRAMAN
Memlükler Sahasında Oğuzlar 363
Marcel ERDAL
Ana Oğuzca ve Selçuklu Oğuzcası 369
Mehmet ÖZ
İlk Osmanlı Kroniklerinde Oğuz-Türkmen İmgesi 377
Mihály DOBROVITS
Oğuzların Batı Kolu Úz'lar ve Macaristanla Olan İlişkileri..... 383
Mualla UYDU YÜCEL
Karadeniz'in Kuzeyinde Oğuz-Guz-Uzlar..... 385
Munire HATAMOVA
Çaç'taki Oğuz Şehirleri 405

Mustafa AKSOY
Damga (Tamga) Kavramı Bağlamında, Oğuz Damgaları mı, Türk Damgaları mı? . 413
Mustafa ALKAN
Yüreğirler ... 431
Mustafa KOÇ
Devlet Dilinin Oğuzcalaşması ve
Osmanlı Türkçesi Sözdiziminde Yeni Gramer Şekilleri ... 437
Nagihan DOĞAN
Arap Kaynaklarında Dokuz-Oğuzlar ... 445
Nevzat ÖZKAN
Gagavuz Kültüründe Oğuz Unsurları ... 455
Nurdin USEEV
Kırgız Türkçesi Ağızlarında Oğuzcaya (Türkiye Türkçesi) Benzer Unsurlar ... 465
Nurettin DEMİR / Emine YILMAZ
Aykırı Bir Metin: *Kısas-ı Enbiya* ... 471
Özkul ÇOBANOĞLU
Yesi Şehri ve Oğuz Kağan Bağlamında Oğuzluk Olgusu ... 477
Recepmuhammet GELDİYEV
Gozkankale ve Gozgançay (Oğuzkale ve Oğuzçay) ... 485
Reşat GENÇ
XI. Yüzyılda Oğuzlar ... 491
Rysbek ALİMOV
Kırgızcanın İçkilik (Güneybatı) Ağızlar Grubunda
Oğuzca Alt Katmana Ait İzler ... 495
Sabir RÜSTƏMXANLI
Tarixşünaslığımızın Çağdaş Durumu və ya Bizə Tarix Lazımdırmı ... 509
Saadettin Yağmur GÖMEÇ
Kök Türkçe Yazıtların Oğuzları Meselesi ... 517
Sadettin ÖZÇELİK
Dede Korkut Destanlarında
Oğuzların Teşkilatlanması Hakkında Bazı Kültürel Unsurlar ... 523
Sadullah GÜLTEN
Oğuzların Karkın Boyu ... 533
Semih TEZCAN
Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesinin Söz Varlığı Üzerine ... 545
Shahrouz AGHATABAI
İran Türkmenlerinde Sözlükçülük Çalışmaları ... 551
Sıddık ÇALIK
Ad Bilimi Çerçevesinde Tapu Tahrir Defterlerinin Değerlendirilmesine Örnek:
XVI. Yüzyılın Başlarında Ankara ve Çevresinde Konar-Göçerler ve Oğuz Boyları .. 555
Somayeh EASY CENGİZ
Oğuznâme ve Şehnâme'nin Başkahramanlarının Özelliklerine Genel Bir Bakış ... 575
Suavi AYDIN
Tarihsel Oğuz Aşiret Grupları Bağlamında Konar-Göçerlik ve Aşiret Sorunu ... 587
Tənzilə RÜSTƏMXANLI
Azərbaycan Aydınlarında Oğuzluq və Türklük Duyğusu ... 597

Tufan GÜNDÜZ
Bayındırlar 609
Tuncer GÜLENSOY
Anadolu ve Rumeli'de Oğuz Boy ve Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme 613
Turgut TOK
Denizli ve Yöresinde Oğuz Yerleşimine Dair Bazı Tespitler 617
Umut ÜREN
Oğuzluğun Batı Temsilcilerinden: Berendiler 629
Yaghoob RAHİMİ DASHLİBOROON
İran'da Oğuz / Türkmen Boyları 635
Yaşar KALAFAT
Anadolu Türkmen/Oğuz Fes ve Düğün Bayraklarında Mitolojik İzler Aranabilir mi? (Sıraçlar-Tülekler-Abdallar-Salurlar-Dadaliler-Bektikler) 643
Yavuz KARTALLIOĞLU
Osmanlı Konuşma Dilinin Kaynakları 661
Yılmaz KURT
XVI. Yüzyılda Çukurova'da Oğuz Boyları 671
Yong-Söng LI
A Fieldwork Report on Salar 687
Zekiye TUNÇ
Karadeniz Bölgesinde Hristiyan Oğuz Boyları 695
Zeynep KORKMAZ
Oğuzcanın Orta Türkçe Dönemini Oluşturan Eski Anadolu Türkçesinin Tarihî, Sosyal ve Kültürel Gelişmelerden Kaynaklanan Dil Yapısı Üzerinde Genel Bir Değerlendirme 705
Zeynep ŞİMŞEK UMAÇ
Anadolu Ağızlarında Etnik Yapının Tespiti ve Çepni Ağzı Örneği 717
Ziver HÜSEYNLİ
Türkçeden Farsçaya Geçmiş Kelimeler (Safeviler Dönemi) 721
Zühal ÖLMEZ
Ebulgazi'ye Göre Oğuz Boylarının Damgaları ve Kuşları 729

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU 751

KATILIMCILAR 765

SUNUŞ

21-23 Mayıs 2014 tarihlerinde Hacettepe Üniversitesi Beytepe Yerleşkesinde iki ayrı salonda gerçekleştirilen 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunun *Bildiriler* kitabı nihayet elinizde. Enstitümüz tarafından düzenlenen ve artık geleneksel hâle gelen sempozyumlardan birinin daha *Bildiriler* kitabını yayımlamış olmanın gururunu yaşıyoruz.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, aktif hâle geldiği 2002 yılından bu yana, önemli işlere ev sahipliği yapmıştır. İki senede bir düzenlediğimiz bu türden "temalı" sempozyumlarda; tüm dünyadan, alanında söz sahibi bilim insanlarını burada ağırlamak bizim için büyük bir kıvanç kaynağıdır. Oğuzları konu alan bu sempozyum bu tür uluslararası toplantılardan beşincisidir. Enstitü, hem bu sempozyumlar hem de artık alanında saygın bir yere sahip *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*; teşekkül eden yeni akademik kadrosu ve yepyeni lisansüstü programları ile başarısını sürdürme azminde olduğunu göstermiştir. Bunun en açık kanıtlarından birisi 2014 yaz döneminden itibaren yayın hayatına soktuğu ve yine alanında bir ilk olan *Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları* dergisidir. Diğer bir deyişle Enstitü bünyesinde yılda iki sayı yayımlanmak üzere ikinci bir süreli yayın, uluslararası hakemli bir dergi olarak yayın hayatına başlamıştır. Bir başka yenilik ise Enstitü bünyesinde Moğol Dili ve Kültürü Araştırmaları Anabilim Dalının 2014 yılı itibarıyla kurulmasıdır. Enstitümüz gelecekte de alanında ilklere imza atmaya devam edecektir.

"Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri ile Oğuzlar" konusu, Türk kültürü ve Türkiye'nin sosyal yapısı bakımından oldukça önemli bir konudur. Türk sosyal ve kültürel kimliğinin, Oğuz etnokültürel tabanına dayandığı cümlenin malumudur. Biz, Anadolu Türkleri Oğuz'uz. Sadece biz değil; Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Irak, Suriye, Kıbrıs ve Balkanlardaki Türkler, hepimiz Oğuz'uz. Bugün "Türk" üst siyasi kimliği bütün bu alanı ve daha fazlasını kapsamaya ve tanımlamaya yetiyor. Ama bu saydığım sahalardaki Türkler, ister Türk, ister Türkmen, ister Gagauz veya Azeri hangi isimle anılırsa anılsın etnokültürel köken olarak Oğuz'durlar.

Oğuzlar ve Oğuzluk meselesi gündelik hayatımızda hep vardı ve var olmaya da devam edecektir. Sempozyum başlamadan bir hafta önce, 13 Mayıs 2014'te Soma'daki elim faciada hayatını kaybeden 301 madencimizden 60 kadarının toprağa verildiği ilçenin adı KINIK'tır. Bu vesileyle kaybettiğimiz madencilerimize bir kez daha Allah'tan rahmet diliyor ve ruhları şad olsun diyorum.

Kınık gibi, Avşar, Kayı, Bayındır, Eymür, Karkın, Bayat, Yazır ve daha fazlasıyla, tüm Oğuz boyları ve Oğuz varlığı, Türkiye'nin bin yıldan beri süre gelen toprağa yerleşme serüveninde canlılığını korumuş ve korumaya da devam edecektir. İster özgün adını taşısın ister taşımasın Kazakistan-Türkmenistan'dan Balkanlara kadar tüm alanlarda Oğuz yerleşmesi bulunuyor, Oğuz alt boylarının adını taşıyan milyonlarca aile, insan yaşamaya devam ediyor. Kısacası Oğuz'a mensubiyetimiz devam ediyor.

Kültürümüzde, gündelik hayatımızda, geleneğimizde böylesine canlı olan Oğuzları ve Oğuzluk meselesini dil, tarih ve kültür bakımdan disiplinler arası bir yaklaşımla ele almak; elde edilen bulgu ve bilgileri bu çerçevede yeniden değerlendirmek, Sempozyumun en önemli başarısı olmuştur. Oğuzlar konusunda ortaya konulan yeni bulgu ve değerlendirmeler, geçmişten günümüze sosyal tabanımızdaki zenginliğin; kültürümüzdeki değişim ve süreklilik unsurlarının anlaşılmasına da katkı sağlamıştır.

Tüm faaliyetlerimizde bizi destekleyen kurumlara; T.C. BAŞBAKANLIK TİKA, YUNUS EMRE ENSTİTÜSÜ, ATATÜRK KÜLTÜR; DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU; TÜRK DİL KURUMU Başkanlığına destek ve yardımları için son derece müteşekkirim. Sempozyumlar bu kurumlarımızın desteği ve katkısı sayesinde gerçekleşmektedir. Diğer taraftan bu sempozyumların ülke tanıtımına olan katkısını göz ardı etmek mümkün değildir. Bu sebeple meseleye bu yönüyle bakan ve desteğini esirgemeyen T.C. BAŞBAKANLIK TANITMA FONU ve yetkililerine sonsuz teşekkürlerimi sunarım. HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR BİRİMİ'nin desteği ise bizim için hayati olmuştur. Bu sebeple tüm birim çalışanlarına müteşekkirim.

Son olarak HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ'nin tüm imkânlarını sempozyum için kullanma konusunda desteğini esirgemeyen; bu güveni her zaman hissetmemizi sağlayan ve kapanış oturumuna katılarak bundan sonraki çalışmalarımız için de sınırsız destek sözü veren değerli Rektörümüz Prof.Dr. Murat TUNCER'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Prof.Dr. Yunus KOÇ

Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

AÇIŞ KONUŞMALARI

YUNUS KOÇ*

Sayın Rektörüm, Yunus Emre Enstitüsünün Değerli Başkanı; Çok Kıymetli Hocalarım, Saygıdeğer Katılımcılar, Değerli Misafirler,

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, bundan yaklaşık 12 yıl önce mütevazı bir salonda, bilim ve eğitim macerasına başladığında bu günleri hayal ederek yola çıkmıştık. Kendi programları olan, projeler üreten, evrensel bilgiye etkin katkılar sağlayan yayınlar yapan, sempozyumlarla tüm dünyadan bilim adamlarını biraraya getirebilen, güçlü bir çekirdek eğitim kadrosunu oluşturmuş, kendi koyduğu hedeflere doğru emin adımlarla yürüyen bir Enstitü…

Bugün bu hayallerin çok önemli bir bölümünü birlikte gerçekleştirmiş olmanın haklı gurunu yaşayarak yeni bir buluşma günündeyiz. Bugün sizlerle, akademik dünyada saygın bir yerde bulunmanın, evrensel niteliklerde ve yenilikçi bir bakış açısıyla eğitim-öğretim yapıyor olmanın, evrensel bilgi birikime alanında ciddi katkı sağlama hedefine kavuşmanın mutluluğunu paylaşıyoruz. Bilimsel anlayıştan asla taviz vermeden, sadece ve sadece daha nitelikli eğitim, araştırma ve yayın yapma hedefiyle kendi kadrosunu oluşturma yolunda önemli ilerleme kaydetmiş olarak huzurunuzdayız. Bu sürecin en temel ve vazgeçilmez ögesi bilimsel üretim ve yenilikçi eğitim anlayışıyla 12 yılı geride bıraktık ve bundan sonra da aynı anlayıştan taviz vermeden yola devam edeceğiz.

Akademik anlayışımıza egemen olan tek kriter bilimsel bilgi üretimi ve nitelikli bir eğitim hedefinden taviz vermeden daha nice on yıllara hep birlikte kavuşacağız. Biz, bilimsel bilgi ürettikçe ve nitelikli eğitim yaptıkça Üniversitemiz, ülkemiz ve insanımız kazanmaya, hak ettiği yer olan muasır medeniyetin mimarı konumuna emin adımlarla ulaşacaktır.

Bu hedefler doğrultusunda biz çalışacağız, çok çalışacağız.

Yeni sempozyumlar, yeni yayınlar ve yenilikçi programlarla daha iyiye ulaşmaya çalışacağız.

* Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

Bu hedefleri ve çalışma prensiplerini birlikte oluşturduğumuz ama bugün aramızda olmayan değerli hocamız M. Cihat Özönder'i saygı ve minnetle yad ediyorum. İnşallah huzur işinde yatıyordur. Prensipleri bundan sonra da prensiplerimiz olmaya devam edecektir. Yeni sempozyumlar ve araştırmalarla hep yaşayacak olan Enstitümüze yakışan, çalışmak, çalışmak ve hep iş üretmek olacaktır.

Bu vesileyle, sempozyumda emeği geçen tüm çalışma arkadaşlarıma, Enstiümüzün idari personelinden başlamak üzere, Çiğdem, Kebire, İpek ve Enstitü Sekreterimiz Şirin Hanıma, Taner Güşen'e… Artık sempozyum konusunda profesyonelleşen Araştırma görevlilerimiz Gülhan, Meral, Tevfik ve Mikail'e… Tüm bir sempozyum organizasyonunda en ufak detayı atlamadan, gece gündüz fedakarca çalıştılar. Kendilerine huzurunuzda teşekkür ediyorum.

Sempozyum düzenlem kurulunda yer alarak fikir ve önerileriyle hep destek veren değerli dostum Mehmet Ölmez'e sonsuz müteşekkirim.

Nihayet Oğuzları ele alan bu sempozyumun özellikle tarih kısmının sorumluluğunu yürüten, düzenleme kurulu çalışmalarının yanı sıra diğer tüm çalışmalarda aktif bir şekilde yer alan ve bulunmasıyla Enstitümüze güç katan kardeşim Tufan Gündüz'e müteşekkirim.

Aramıza sonradan katılsalar da kıymetli mesai arkadaşlarım Evgenia ve Nazmiye hanımlara, Bület Gül kardeşime müteşekkirim.

Şimdi katkıları ve destekleri olmasaydı bu sempozyumun yapılmasının mümkün olamayacağı kurumlarımıza geçiyorum.

Yunus Emre Enstitümüz, değerli Başkanı aramızda, bu ve bundan önceki sempozyumda desteklerini esirgemediler, Başkanı Sayın Prof.Dr. Hayati Develi Hocama çok teşekkür ediyorum.

Bu sempozyumda ve birçok etkinliğimizde önemli destekleri bulunan Türk Dil Kurumu ve başkanımız Sayın Prof.Dr. Mustafa Kaçalin beyefendiye ve şahsında kurum yetkililerine müteşekkirim.

Sempozyumlarımızın neredeyse tamamında desteklerini hep yanımızda gördüğümüz TİKA Başkanlığına, Serdar Beyler yoğun çalışma temposu içerisinde Filistin'de bulundukları için şu an aramızda değil, onun şahsında tüm kurum yetkililerine… Ayrıca hazırladığımız proje önerisine son anda da olsa olumlu cevap veren T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu Genel Sekreterliğine sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Her zaman desteklerini gördüğümüz Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimine ve çalışanlarına ve tüm bu destek ve yardımlarla beraber, Enstitümüzün eğitimden personele, kadro oluşumundan mekân sorunlarına, program ve ders açılmasından görevlendirmelere kadar her zaman her konuda yanımızda olarak bize desteğini hiç esirgemeyen Rektötümüz Sayın Prof.Dr. Murat Tuncer'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Tüm katılımcılara, hoş geldiniz diyorum. Burada sunacağınız bildirler ve katılımınızla, Oğuzlar konusunu tartışma fırsatı verdiğiniz için sizlere ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Sempozyum bildirileri, bundan önceki sempozyumlarda olduğu gibi, hemen yayına hazırlanacak ve en kısa zamanda yayımlanacaktır. Bundan emin olmanız dileğiyle hepinize tekrar hoş geldiniz diyorum.

AÇIŞ KONUŞMALARI

HAYATİ DEVELİ*

Sayın Rektörüm, Saygıdeğer Hocalarım, Kıymetli Meslektaşlarım,

Bu toplantıda sadece açılış konuşmasını yapan bir enstitü başkanı değil aranızda bildiri sunan bir bilim adamı olmaktan müthiş keyif alırdım. Ne yazık ki herhangi bir bildiri hazırlayamadım. Ancak bir Oğuz olarak, Oğuz olduğumu düşünüyorum, Oğuz adını taşımıyoruz ama Oğuz dili, kültürü, etnolojisi, arkeolojisi her şeyi ile ilgili bütün araştırmaların en geniş şekilde desteklenmesi gerektiği kanaatindeyim. Bu ihmal edilemez bir husustur. Bizler Oğuz etnonimini unutmuşuz. Kendimize artık Oğuz demiyoruz enteresan bir şekilde; başka adlarla, Türk diyoruz belki de daha üst bir adla. Dedem rahmetli kendi kimliğimiz tanımlarken hiç Oğuz demezdi ama Oğuzların alt isimlerinden bahsederdi, birtakım daha alt boy adlarından bahsederdi. Anneannemin doğduğu köyün ahalisi için de "Bunlar Heydeli Yörükleridir" derdi. Bunu o bölge insanının biraz hırçın oluşuna bağlıyordum. Sonra fark ettim ki bu *heydeli* sözü aslında hiç de öylesine bir söz değil. Aslında bir etnonimi gösteriyor. Bunun Beydilli adının halk etimolojisine dönüştürülmüş şekli olduğu benim için açık. Böylece kendimi en azından Oğuzların bilinen adının bir boyuna bağlamış oldum. Elbette diğer taraflardan da var ama o isimleri bilmiyorum. Anadolu'da, eğer katılabilseydim buraya böyle bir tebliğ ile katılacaktım: "Unutulan Oğuz Etnonimleri Ne Oldu", alt boyların isimleri... Bu Heydeli, Beydilli dendikten sonra birçok yerde Halkalı denilen yer adlarına rastladım. Bu Halkalı nerden geliyor o da **halka evlü*'den geliyor muhtemelen. Benim kafamdaki etimolojiye göre *halka evlü* adı zamanla Halkalı'ya dönüşmüş ve Anadolu'nun birçok yerinde Halkalı diye semtler köyler kasabalar var. Yine Yuvacık, Yuvalı gibi isimler *yıva*'dan geldiği açık. Yine kendi memleketimde iki köy vardır; Büyük Kayalı, Küçük Kayalı. Bunu Kayalı diye normalize eder bizim bürokrasi. Onun da aslında kaya ile ilgisi yok çünkü etrafında kaya yok o köylerin. Onun da *Kayılı* yani kayı döneminden geldiği benim için açık. Ne

* Yunus Emre Enstitüsü Başkanı

yazık ki Oğuz etnonimi ile birlikte aslına biz Oğuz töresini de çok erken kaybeden bir toplumuz. Yazıcıoğlu Ali *Selçuknamesi*'nde Osman Bey'in Bey seçilirken yapılan töreni anlatıyor. Osman Gazi Bey seçilir, diğer bütün Kayı boylarının beyleri gelirler bu seçimden sonra önünde yükünç yükünürler, yer öperler ve kımıran içerler. İlk yazdığım Osmanlıca kitabıma bu bölümü aldım kımıranın da ne olduğunu bulamadım biraz düşündüm herhalde kımıza benzer bir şeydir dedim. O sıralarda Kazakistan'a henüz gitmemiştim. Meğer kımıran kımızın benzeri deve sütünden yapılan Kuzey Kazakistan'da *şubat*, güneyinde *kımıran* denilen bir içkiymiş. Asıl önemlisi Yazıcıoğlu diyor ki; "ol vakitte Oğuz töresinde bakiye var idi, bugünkü gibi yok olmamış idi." diyor. Demek ki biz Oğuzluğu biraz erken kaybetmiş bir toplumuz. Bari izlerini araştıralım bugünkü hatıralarını ortaya çıkaralım. Çünkü biz Yunus Emre Enstitüsü olarak Türk dilini dünyada öğretmekle görevli bir enstitüyüz. Aslında Türk dilinden kastımız Oğuz dilidir yani Türkiye'de konuşulan Türk dilini öğretme görevi taşıyoruz. Sempozyumun başarılı geçmesini temenni ediyorum. Uzaktan ve yakından gelen tüm dostlara bilim adamlarına hoş geldiniz diyorum. Az önce programı gördüm. Mutlaka bu zengin içeriğin kitap olarak da en kısa zamanda elimizde olmasını temenni ediyorum. Bu konuda desteğimiz olursa elbette elimizden geleni yaparız.

Saygılar sunuyorum efendim...

AÇIŞ KONUŞMALARI

A. MURAT TUNCER *

Değerli Arkadaşlar,

Benim bu olaya bakışım biraz daha farklı. Günümüzde sosyal konulara sahip çıkmanın çok büyük bir önemli var. Ben Oğuzlara belli bir köken olarak bakmıyorum, daha geniş bakıyorum. Yüzyıllarca değişik imparatorlukların kurulmasına neden olmuş, hâkimiyetini yüzyıllar boyunca sürdürmüş, kökenimizin hangi felsefe ile, hangi hoşgörü ile, hangi sevgi ile, hangi anlayış ile, hangi yönetim biçimiyle, hangi tavrı ile bu kadar uzun süre barış içinde yaşadığının anlaşılması açısından bakıyorum. Buradan çıkarılacak çok dersler var. Biraz da bu açıdan bakmak gerektiğini düşünüyorum.

Bu toplantının benim açımdan başka bir önemi sosyal bilimlerde üniversitemizde çok ciddi çalışmalar yapılıyor olması. Biliyorsunuz bir ülkeyi ülke yapan ve bir üniversiteyi üniversite yapan asıl konu sosyal bilimlerdir. Tarih bilinci de bu sosyal konuların için en önemlilerinden bir tanesidir. Üniversitemizin geçmişine baktığımız zaman sosyal konulardaki çalışmalarımız çok zayıf arkadaşlar. 46 – 47 yıllık üniversitenin tarihinde ilk kez bilimsel araştırma deyince sosyal bilimlerin de bunun içinde olacağı ya da olması gerektiği ilk kez anlaşılmıştır. Bir arkeoloji çalışmasına ilk kez bilimsel araştırmalar biriminden destek verilmiştir. İlk kez bir tarih çalışmasına bilimsel araştırmalar biriminden destek verilmiştir. Bunun da bir bilimsel araştırma olduğunun farkına vardık. O açıdan da o anlayışı geliştirmede bize destek olan ve bu konuyu gündeme getiren bütün sosyal bilimlerdeki arkadaşlarımıza teşekkür ederim.

Sempozyum kitapçığından bahsettiniz Hocam. Bence bir sempozyum kitapçığı bu konuya çok az gelir. Bence bir kaynak kitabı çıkarmamız lazım. Katılımcı arkadaşlara baktım müthiş bir bilimsel yoğunluk ve renklilik var. Bir daha bir araya gelebiliriz, gelemeyiz, bu çok önemli bir fırsattır. Bence bir kaynak kitabı yapmamız lazım. Bu

* Hacettepe Üniversitesi Rektörü

sempozyumlar tabii burada tartışırken bir sempozyum havasında geçiyor ama çıkan ürün aslında bir sempozyum kitapçığından öte bir özetler kitapçığından öte bir kaynak kitabı özelliği taşımaktadır. Ne destek gerekiyor ise biz buna hazırız. Biraz daha gayret edelim bu kitapçığı bir sempozyum kitapçığından öte bir kaynak kitabı hâline getirelim. Türkiye'deki bütün üniversitelerde bu kaynak kitabı olsun. Hatta birkaç dile çevirelim. Değişik dillerdeki bu kitabı yurtdışına de gönderelim. Yunus Emre Enstitüsü'nün birçok yerde yerleri var biliyorum. Mesela oralarda değişik diller de İngilizcesi, Fransızcası, Almancası, Rusçası Azerbaycan'da belki Azericesi olması lazım. Bizim bu çalışmayı böyle planlamamız gerekiyor. Hacettepe Üniversitesi deyince işimiz zor ama böyle olması lazım. Hacettepe Üniversitesine de bu yakışır.

Ben emeği geçen herkese çok teşekkür ediyorum. Geldiğiniz için sizlere de çok teşekkür ediyorum. Umarım çok önemli bilgiler paylaşılacak ama eğer gerçekten kısa bir süre içerisinde böyle bir kaynak kitabı değişik dillerde çıkaramıyorsak bu işi tam yapmış sayılmayız. Bundan sonra da bunu planlayarak yapalım hocam. Ben bu konudaki desteğe de varım. Bilimsel Araştırmalar Birimi'nden mi destekleyeceğiz başka bir yerden mi? Mutlaka bu kitabı değişik dillerde yapalım. Mütercim Tercümanlık bölümlerimiz var, Yabancı Diller Yüksekokulumuz var, ana dili değişik konuda olan hocalarımız var. Sizin enstitünüzde birçok dilde konuşan arkadaşımız var, artık çok genişledi kadronuz çok renklendi çok şekillendi. Bunu yapabilmemiz gerekiyor. Ben bunu sizden rica ediyorum.

Geldiğiniz için çok teşekkür ediyorum.

OĞUZ ADININ ETİMOLOJİSİ

AHMET BİCAN ERCİLASUN

Oğuz kelimesinin etimolojisi üzerinde dururken ilk olarak belirtmemiz gereken husus, kelimenin başlangıçta belli bir Türk boyunu ifade etmediği, doğrudan doğruya cins isim olarak kullanıldığı ve cins isim olarak da "kabile, boy" anlamına geldiği hususudur. Bu durum, kelimenin *r*'li biçiminin, Oğuzlar henüz teşekkül etmeden, Bulgar Türk boyları için kullanılmasından açıkça bellidir. Bizans kaynaklarında geçen ve içinde *(o)gur* kelimesi bulunan başlıca boylar şunlardır: *Şaragur, Kutrigur, Utrigur, Onogur* (Golden, 2002, ss. 78-81). Bazıları için farklı düşünceler bulunmakla birlikte bu kelimelerin etimolojilerinin "Sarı (ak) Ogur, Tokur (dokuz) Ogur, Otur (otuz) Ogur, On Ogur" olduğu konusunda bilim adamları müttefiktir. Genel Türkçe *sarı* kelimesi, Bulgar Türkçesinin devamı kabul edilen Çuvaşçada *şură* biçimindedir ve "beyaz" demektir (Golden, 2002, s. 78). *Kutrigur*'un etimolojisi şöyledir: *Kutrigur* < *kutur ogur* < *tokur* "dokuz" *ogur* (Golden, 2002, s. 79). Bulgar Türkçesinde "dokuz" anlamına gelen *tokur* kelimesinde göçüşme olmuş, *k* ile *t* sesleri yer değiştirmiştir. *Utrigur* < *otur* "otuz" *ogur* ve *Onogur* < *on ogur* etimolojileri ise daha açıktır.

6. yüzyıl Bizans kaynaklarında bu kelimeler yer alırken Oğuzlar henüz teşekkül etmiş değildi; bunlar Bulgar Türk boylarıydı. Bu boy adlarından *Şaragur*, "ak boylar", diğerleri "dokuz boy, otuz boy, on boy" anlamına geliyordu.

Köktürk bengü taşlarında geçen *Tokuz Oguz* (KT G 3, 4, KT D 14… BK D 1, 12, 29… T 9) ile Şine Usu Uygur yazıtında geçen *Sekiz Oguz* (ŞU D 1, 3) örneklerinde de *oguz*, "boy topluluğu" anlamında kullanılmaktadır. Bu durum, bu kelimelerin Çinceye "dokuz boy topluluğu, sekiz boy topluluğu" olarak çevrilmiş olmasından (Golden, 2002, ss. 169-170) bellidir.

Oğuz kelimesini başlangıçta bir cins isim kabul ettiğimize ve anlamını da "boy, boylar topluluğu, kabile" olarak tespit ettiğimize göre etimolojisini de bu anlam üzerinden yapmamız gerekir. Konuyla ilgili pek çok görüş vardır; fakat yaygın olarak kabul edilen görüş Gyula Németh'in 1921 yılında ortaya koyduğu görüştür.

Ona göre kelime *ok* + *z* şeklinde tahlil edilebilir; *ok*, "kabile" demektir, *z* de çokluk ekidir (Orkun, 1935, ss. 4-5). Hüseyin Namık Orkun, Németh'in görüşünü naklettikten sonra Thomsen'e dayanarak *ok* kelimesinin "en eski zamanlarda kabile manasına" geldiğini, *z*'nin de *biz* ve *siz* zamirlerinde çokluk olarak kullanıldığını ilave eder (Orkun, 1935, s. 5). Orkun, *ok*'un "kabile" anlamı için ayrıca Viyana Millî Kütüphanesi'nde bulunan Seyit Lokman Risalesi'nden bir anekdot nakleder ki o da şudur: "Gazneli Mahmud kendisine tâbi olan Selçukîlerden asker iktiza ettiği vakit ne mikdar gönderebileceklerini sorunca şu cevabı almıştır: Bir ok gönderirseniz on bin asker göndeririz." (Orkun, 1935, s. 5).

Vilhelm Thomsen, *ok* ile ilgili görüşlerini 1916'da yayımladığı *Turcica*'da *on ok* terimini açıklarken vermektedir. Ona göre oklara ayrılmak Türklerin bir örgütlenme biçimiydi ve Batı Türkleri 635 yılına doğru, hatta belki de daha önce on boya ayrılmıştı. "Her boyun başkanı, kağandan bir ok alıyordu; dolayısıyla, 'On Ok' deyimi 'On Boy' ya da 'On Ordu' anlamına geliyordu. Bunlar da her biri beş 'ok'tan oluşmuş iki kanata ya da iki tümene ayrılmıştı; biri sağdaki (yani batıdaki, Çinlilerin Nou-che-pi diye adlandırdıkları) kanat, diğeri ise soldaki (yani doğudaki, Çinlilerin Tou-lou dedikleri) kanat idi." (Thomsen, 2002, ss. 319-320). Thomsen, aynı görüşte olan Melioranskiy'nin de, "ok" anlamındaki *tire*'nin Türkmenlerde "kabile" anlamında kullanıldığını, ayrıca Ramstedt'ten alınan bir bilgiye göre yine "ok" anlamındaki *sumun* kelimesinin de Moğolcada 120-200 kişilik askerî birlikler için kullanılabildiğini bildirmektedir (Thomsen, 2002, ss. 321-322). On Ok'un Batı Türklerini ifade ettiği ve bunların beş Nu-şe-pi ile beş Tu-lu boyundan oluştuğu bugün artık genel kabul gören bir bilgidir. Şu hâlde *ok+uz*'un "oklar" yani "boylar, kabileler" anlamına geldiği rahatça kabul edilebilir.

Németh'ten önce Marquart da *ok+uz* etimolojisini yapmıştır; ancak o, *ok* kelimesine "ok", *uz* kelimesine de "adam" anlamını vermiştir (Orkun, 1935, s. 4). Denis Sinor, "*uz* kelimesi 'adam' mânâsında mevcut değildir" diyerek bu görüşe itiraz eder (Sinor, 1950, s. 4). Aynı şekilde Faruk Sümer'in de belirttiği gibi Türkçede "adam" anlamında *uz* diye bir kelime yoktur ve bu sebeple "Marquart'ın bu görüşü ilim âlemince kabul görmemiştir." (Sümer, 1992, s. 13).

Paul Pelliot tereddütle de olsa oguz kelimesiyle oguş arasında ilgi kurar: "… Orhon yazıtları bize *oġuz* diye sık kullanılan bir sözcük öğretti; bu sözcük, Uygurcadaki *oġuş* gibi, Çinlilerin sing [xing] 'klan, boy' sözcüğüne karşılıktır… Dolayısıyla, Orhon Türkçesindeki *oġuz*'la Uygurca metinlerdeki *oġuş*'un kökensel özdeşliğini iddiaya kalkışmamakla birlikte, bu varsayımı meslektaşlarımın incelemelerine sunulacak kadar akla yakın (ve dikkate değer) buluyorum." (Hamilton, 1997, s. 189). James R. Hamilton, Pelliot'nun "dikkate değer" bulduğu görüşünü benimser ve daha ileri götürerek şöyle der: "İmdi, ben burada Pelliot'nun, gerçekten Oğuz adının kökenindeki sözcüğü yakalamış olduğu kanısındayım. *-ş*'li okunuşu, özellikle Kaşgârlı'yla artık kesinleşmiş olan *oġuş* 'boy' sözcüğü, görünüşe göre, **oġ-* ya da **oġu-* ('döl vermek, doğurmak'?) gibi bir kökten, ad yapmağa yarayan *-ş* ekiyle türemiştir; aynı kök, *-l* ekiyle, *oġul* 'ardıl, oğul' sözcüğünü de vermiş olmalıdır." (Hamilton, 1997, s. 189). Ancak Hamilton *oguz* ile *oguş*'u ayrı türevler olarak kabul etmemiş; *oguz* sözündeki *z*'nin *oguş*'taki *ş*'den dönüştüğünü ileri sürmüştür. Ona göre "başlangıçta 'dokuz boy', yani *toḳuz oġuş*'tan oluşan bir konfederasyon vardı. Bu deyim bir süre sonra özel ad gibi algılanır olunca, Türkçedeki genel uyumlulaştırma

eğilimi ve 'yankılı' sözcüklere düşkünlük işe karışarak, başarısız bir yarım uyak izlenimi veren **Toḳuz-Oġuş*'u tam uyaklı *Toḳuz-Oġuz* ifadesine dönüştürmüş olmalıdır." (Hamilton, 1997, s. 189). Bu görüş, hem "döl vermek, doğurmak" anlamında *og-* veya *ogu-* diye bir kökün Türkçede bulunmayışı hem de *ş-z* değişimi için ileri sürülen faraziyenin zayıflığı bakımından tenkide açıktır. Ayrıca Tokuz Oguz kaydını, bütün diğer oguz ve ogur kayıtlarından önceki bir tarihe alması, *ş-z* değişmesi için geçmesi gereken zamanı da dikkate alırsak, kolayca kabul edilebilecek bir görüş olamaz. Peter Golden de *oguz* için farazi bir kök tasarlamıştır: "Oğuz, akrabalık ifade eden Türkçe *oğ/uq kökünden türemiştir." (Golden, 2002, s. 169). Ancak Türkçede akrabalık ifade eden *oğ/uq* kökü de mevcut değildir.

Benim de katıldığım Németh'in *oq+uz* etimolojisine, iki ünlü arasındaki *q* sesinin o dönemde henüz tonlulaşmadığı şeklinde itirazlar bulunmaktadır. Faruk Sümer'in de belirttiği gibi "ok+uz'daki k, söylene söylene pekalâ g'ya dönebilir." (Sümer, 1992, s. 14). Biz dil bilimine uygun bir ifade ile bu görüşü şöyle anlatalım. Sık kullanılan kelimelerdeki ses olayları sık kullanılmayanlara göre daha hızlı meydana gelir. Söz gelişi kelime başı *t*'yi koruyan Türkistan ve Kıpçak lehçelerinde *de-* fiilinde *t-* korunmayıp tonlulaşmıştır; çünkü *de-* çok sık kullanılan bir kelimedir. Maamafih Faruk Sümer'in önemli bir tespitini nakletmekte de fayda vardır. Şöyle diyor: "İlhanlılar devletinin ilk hükümdarı Hülagu'nun en büyük zevcesi Tokuz Hatun'un adının çok defa Toguz Hatun şeklinde yazılmış olduğu görülür." (Sümer, 1992, s. 14/dipnot).

Başlangıçta "boy, boylar" anlamına gelen ve etimolojisini ok+uz > oguz biçiminde yaptığımız kelime daha sonra belli bir boylar topluluğunun, yani Oğuz boyunun özel adı olmuştur. Ben Faruk Sümer (1999, s. 31) ve Hüseyin Salman (1998, s. 86) gibi Oğuzların atalarının Türgişler olduğunu ve "Türgişlerin, 760'larda Karlukların önünden batıya çekilerek Aşağı Seyhun boylarındaki Oğuzları oluşturduğunu" (Ercilasun, 2008, s. 228) düşünüyorum. İstemi Kağan'ın yönettiği Batı Türkleri de Türgişlerin ataları olduğuna göre onları Oğuzların ataları kabul edebiliriz. Bu duruma göre Oğuzlar, başlangıçta beş Nu-şe-pi ve beş Tu-lu olmak üzere on kabile idiler. Seyhun boylarına göç sırasında Oğuz etnik teşekkülü devam etmiş ve kabileler 24'e çıkmıştır. Bazı araştırıcılar Nu-şe-pi kabilelerinden Pa-sai-kan boyunun adını Peçenek ile birleştirmişlerdir. Ben de gerek *Türk Dili Tarihi* kitabımda gerek Oğuzlarla ilgili bir makalemde On Ok boylarından üçünü Oğuz boylarından üçü ile eşleştirmiştim: Hu-lu-u = Üregir, Şu-ni-şe = Çepni, A-si-kie = Yazgır. Türgiş boyunun itibarının artması dolayısıyla onlara ait alt boyların da Oğuz boylarını oluşturabileceğini düşünmüş ve şu eşleştirmeleri yapmıştım: Sou-ko = Salgur, A-li-şe = Ala Ebçi, Kiu-pi-şe = Kara Ebçi, Tu-hu-lo = Töger (Ercilasun, 2006, ss. 91, 358; Ercilasun, 2008, s. 232). Oğuz teşekkülünün Seyhun boylarında tamamlandığı sonucunu, Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz boylarının sayısını 22 olarak vermesinden ve iki Halaç boyunun katılmasıyla bu sayının 24'e ulaştığını belirtmesinden de çıkarabiliriz. Demek ki Kâşgarlı'nın eserini yazdığı 11. yüzyılın ikinci yarısında bu bilgi henüz taze idi.

Buraya kadar, önce cins isim, sonra boy adı olan Oğuz kelimesi üzerinde durdum. Bence destan kahramanı olan Oğuz Kağan'ın adındaki Oğuz'un etimolojisi farklıdır. Araştırıcılar genellikle böyle bir fark gözetmemişler ve kelimenin etimolojisini yaparken Oğuz Kağan'ın adını da göz önünde bulundurmuşlardır.

Paul Pelliot, Oğuz'un doğduğu zaman annesinin sütünü içmesiyle ilgili *uğuz-ni içib* ibaresini açıklarken şöyle der: "Eğer burada, gelecekteki Uğuz Han'ın, ilerde yalnızca etli yiyecekler ve sert içecekler isteyebilmek için 'ilk süt' *uğuz*'u içtiğinden söz ediliyorsa, bu, efsanenin Uğuz Han adını 'ilk süt' ile bağlantılı görmesinden ileri gelmektedir… Uğuz Han, ad veren hükümdar olduğuna göre ve eğer Uğuz-qağan biçimi gerçekten eski bir biçim olarak kabul ediliyorsa, kuşkusuz, eskiden benimsenmiş olan Toquz-Oğuz biçiminin de artık Toquz-Uğuz (Toğuzğuz) biçiminde değiştirilmesi gerekecektir." (Pelliot, 1995, s. 15).

Görüldüğü gibi Paul Pelliot, boy adı ile kağanın adını ilişkili görmekte ve "ilk süt" anlamındaki *uğuz* dolayısıyla kabile adının da *Tokuz Uğuz* olarak değiştirilmesini teklif etmektedir. Ancak burada kağanın adının, "ilk süt" anlamındaki *uğuz* ile ilişkilendirilmesinin bizzat Pelliot tarafından yapılmadığını, Pelliot'nun, "efsanenin Uğuz Han adını 'ilk süt' ile bağlantılı gördüğünü" belirttiğini ifade edelim. Ayrıca, ölümünden sonra, 1949'da basılan bir çalışmasında Pelliot tekrar Oguz okuyuşuna dönmüştür (Hamilton, 1997, s. 189).

Denis Sinor, Pelliot'nun "ilk süt" ile bağlantılı görüşünü eleştirdikten sonra kendi görüşünü şöyle ifade eder: "Benim fikrime göre, kahramanımızın adının mânası 'boğa, öküz'dür ve *Oğuz* okunmalıdır. *Öküz* kelimesi bütün Türk dillerinde bulunmaktadır ve mânâsı bazen 'öküz', bazen 'boğa'dır. Burada, bunun hakkındaki bütün bilgileri tekrarlamak faydasız olacaktır. Bununla beraber, Türkçe sâhâsında, her tarafta ince sesli şekillere müvâzî olarak biraz kalın sesli şekillerin bulunduğuna işaret edelim: Yakutça *oguz* 'öküz', Osmanlıca (*Kamûs-i Türkî*) *oguz* 'genç boğa'… İmdi, yukarıda söylediklerimizden açıkça şu netîce çıkmaktadır ki, Oguz kelimesinde, altaik *öküz ~ ögüz* 'öküz, boğa' kelimesinin kalın sâiteli, değişik bir şeklini görmek ve aynı zamanda benzer değişik şekillerin birçok Türk şivelerinde hakîkaten mevcut olduğu vâkıası aleyhinde olmak üzere, hiçbir lisâniyât delîli serdedilemez. " (Sinor, 1950, ss. 5-6).

Sinor dil dışı delil olarak da Uygur harfli Oğuz Kağan destanının ilk satırlarındaki öküz resmini ileri sürer. Ona göre bu resim ya Oğuz Kağan'ı ya da babasını (daha büyük ihtimalle babasını) temsil eder. Kimi temsil ederse etsin bu resim *Oğuz* adı ile *öküz* arazındaki münasebeti gösterir (Sinor, 1950, ss. 6-12).

Louis Bazin de "boğa" ile Oğuz arasında ilgi kuranlardandır. Bazin, *Kamûs-ı Türkî*'de "tosun" anlamında geçen *oğuz* ile Yakutçada "boğa" anlamında geçen *oğus* kelimelerinin Oğuz Kağan'daki Oğuz ile aynı olduğunu düşünür (Bazin, 1994, ss. 173-174). Faruk Sümer "Türkiye Türkçesinde ve hatta diğer Türk lehçelerinde tosun (jeune taureau de deux ans = iki yaşında genç boğa) manasına gelen Oğuz şeklinde bir kelime yoktur" diyerek Bazin'in görüşüne itiraz eder. Sümer, ilgili dipnotta Şemseddin Sami'nin Ahmed Vefik Paşaya dayandığını ve Paşanın da "izahı mümkün olmayan bir yakıştırma"da bulunduğunu ileri sürer (Sümer, 1992, ss. 13-14). Gerçekten de "tosun" anlamında bir *oğuz*/*uğuz* kelimesi ne *Tarama Sözlüğü*nde ne de *Derleme Sözlüğü*nde vardır. Yakutçada "boğa" anlamına gelen *oğus* biçimi ise *öküz* kelimesinin bu lehçede aldığı biçimdir.

Ben de destan kahramanının adı olan *Oğuz*'un *öküz* ile bir ve aynı olduğunu düşünüyorum. Bu konuda Sinor'un dil dışı delil olarak ileri sürdüğü resim önemlidir. Uygur harfli Oğuz Kağan destanı şu cümlelerle başlamaktadır: "bolsun-

ğıl dep dediler. Anung angağu-su uşbu durur: (öküz resmi). Dakı mundın song sevinç dapdılar." (Bang – Rahmeti, 1936, s. 10).

Resimden sonra Oğuz'un annesi Ay Kağan hamile kalıyor. Şu hâlde Sinor'un düşündüğü gibi bu resim ya Oğuz'u ya babasını temsil ediyor ve bence de *Oğuz* adıyla *öküz* arasındaki ilişkiyi açıkça gösteriyor. Daha önce yazdığım bir yazıda bu konuda iki delilden daha bahsetmiştim (Ercilasun, 2008, ss. 230-231). Bunlardan birincisi *Şecere-i Terâkime*'de geçen "Oğuz Han Keyûmers zamânında irdi" (Ölmez, 1996, s. 166) ibaresidir. İran efsanelerine göre Keyûmers ilk insandır ve onun baş düşmanı da öküzdür. İkinci delil Boğaç Han adıdır. Dede Korkut Kitabı'nın ilk boyunun kahramanı olan Boğaç ile Oğuz Han arasında, başta Ziya Gökalp olmak üzere (Gökalp, 1339, ss. 70-71; 1976, ss. 104-105) birçok araştırıcı ilgi kurmaktadır; yani Boğaç, Oğuz Kağan'ın Dede Korkut'taki yansımasıdır. *Boğaç* ile *öküz* arasındaki anlam paralelliği de açıktır.

Sonuç olarak ben şu ana kadarki görüşlerden Németh ve Sinor'un görüşlerine katılmakla birlikte farklı olarak şunu ifade ediyorum:

"Kabile" anlamına gelen ve sonradan bir Türk boyunun adı olan *Oğuz* ile destan kahramanı *Oğuz* farklı kelimelerdir ve dolayısıyla etimolojileri de farklıdır. "Kabile" anlamındaki *oğuz*, "oklar, boylar" anlamındaki *ok+uz*'dan gelir. Destan kahramanının adı ise *öküz* kelimesi ile aynıdır. Ve ilave olarak şunu söylüyorum: Destan kahramanının adı olan *öküz* kelimesi, boy adı olan *Oguz* kelimesi ile bulaşmaya (kontaminasyona) uğramış ve bu sebeple *Oguz* biçimini almıştır.

KAYNAKÇA

Bang, W. ve G. R. Rahmeti. (1936). Oğuz Kağan Destanı. *Makaleler – Cilt I* (O. F. Sertkaya, Yay. Haz.). Ankara, (1987). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Bazin, L. (1994). *Les Turcs, Des Mots, Des Hommes.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ercilasun, A. B. (2006). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2008). Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine. *Türk Kültürü*. 2008/2, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Ergin, M. (1970). *Orhun Âbideleri.* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Golden, P. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş.* (O. Karatay, Çev.). Ankara: KaraM Yayınları.

Gökalp, Z. (1339). *Türk Töresi.* İstanbul.

Gökalp, Z. (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul.

Hamilton, J. (1997). Toḳuz-Oğuz ve On-Uyġur. *Journal Asiatique*. sayı CCL -1962-'den çevirenler: Yunus Koç, İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 7, Ankara: Simurg.

Orkun, H. N. (1935). *Oğuzlara Dair.* Ankara: Ulus Basımevi.

Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I.* İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Ölmez, Z. K. (1996). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü).* Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.

Pelliot, P. (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine* (T'oung Pao, cilt XXVII -1930-'dan çeviren: Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu.

Salman, H. (1998). *Türgişler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Sinor, D. (1950). Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar. (A. Ateş, Çev.). *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt IV, sayı: 1-2, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Sümer, F. (1992, 1999). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Thomsen, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (V. Köken, Çev. ve Yay. Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

OĞUZLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI HAKKINDA

AHMET TAŞAĞIL

Avrasya bozkırlarındaki Türklerin tarihinin en dikkat çekici özelliklerinden biri, boylar ya da boy grupları oluşturarak yaşamış olmalarıdır. Nitekim Oğuzlar ve Oğuzluk kavramı bunun zirvesidir denilebilir. Çünkü Milattan önceki çağlarda başlayan bozkır Türk boyları kompozisyonun son halkası Oğuzlardır. Aslında boylar ve boy grupları meydana getirerek yaşama biçimi Avrasya bozkırlarının derinliklerinde tarihin en erken devirlerinden 20. yy. başlarında kadar sürmüştür. O hâlde Türk tarihine farklı bir bakış açısı ile bakarak değerlendirme yapmak daha doğru olacaktır. Hun, Tabgaç, Gök Türk Uygur, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük hanedanların yanında her devirde boylar ya da boy grupları söz konusudur. Bir başka ifade ile arka planında adı geçen büyük imparatorlukların hanedanların dayandığı boy kitleleri bulunmaktadır. Dolayısıyla boy gruplarını anlamak Eski Türk tarihini öğrenmenin başlıca yollarından biridir. Bu açıdan bakıldığında Oğuzlar, Avrasya'nın kuzey hattında yayılmış Kıpçaklar gibi başlangıç değil, sonuçtur.

766'dan sonra ise (Batı) Oğuzları diye adlandırılmaları doğudaki Dokuz Oğuzlardan farklarını göstermek mümkündür. Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır. Karluklar, Gök Türklerin ve Uygurların devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihî rollerini Karahanlı devleti içinde oynadılar. Günümüzde Fergana (Özbekistan ve Kırgızistan) vadisi ağırlıklı olmak üzere Kuzey Afganistan'da yaşamaktadırlar. Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur devletinin esas kütlesini teşkil ettiler. 840'ta Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin'e gitti. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı devletine katıldılar. Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey bölgesinde yaşıyorlardı. Cengiz Han döneminden sonra yavaş yavaş Altay dağlarından güneye inerek Cungarya'ya ulaştılar. Ardından adım adım Tanrı dağları havalisine yayıldılar. Ama bu durum 1700'lü yıllara kadar devam eden bir süreçti. Bir kısmı ana yurtlarında kaldı ve Hakas adıyla anılmaktadır. Uygurlar, Töleslerin doğu grubundan idiler. Dokuz Oğuzların üzerine devletlerini kurdular. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin'e (Kansu) bir kısmı Turfan'a geldi.

Tablo 1. Büyük Devletlere göre geniş bozkırların ana boy grupları:

HUN	Ting-ling/Ogur
TABGAÇ	Kao-ch'e/ Kanglı
GÖK TÜRK	Töles (627 öncesi) Türgiş+Dokuz Oğuz
UYGUR	Karluk+Dokuz Oğuz+Oğuz
KARAHANLI	Oğuz+Kıpçak

Kısacası Orta Asya sahasında mevcut ana kitleden bir boy yükselmiş, diğerlerini kendine bağlamış ve siyasî bir kuruluş hâline dönüşmüştür. Bu bozkır Türk devletlerinin kuruluş biçimidir. Ana kitle ise yaşamaya devam etmiştir. İşte, söz konusu ana kitle boylar grubudur.

Çin kaynaklarına göre kuzey ve kuzey batıda devlet kuramamış boy grubu (Hunlar hariç) Ti 狄 (Türkçe okunuşu Di)'lerdir. Daha sonra bunlar Kızıl Ti 赤狄 ve Ak Ti 白狄 olmak üzere ana kütle hâlinde gösterirler. MÖ 3. yüzyılın başında Hun İmparatorluğu Mo-tu (MÖ 209-174) liderliğinde yükselmeye başladığında farklı boy adları karşımıza çıkar. Zamanla bunlar devlete bağlanır ve devletin önemli bir unsuru hâline gelirler.

Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling 丁零, Ke-k'un (Kırgız) 隔昆, Ho-chie 呼揭 gibi bazı boy isimlerinden bahis vardır. Bunların içerisinden geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan geniş bölgede yaşayan Ting-ling'ler de çok sayıda alt boya ayrılan bir boy grubu idi. Genel çerçeveden yaklaşıldığında ve yayıldıkları alanlara bakıldığında ana kitlenin Ting-ling'ler olduğu açıkça anlaşılır[1].

MS 2. asırdan sonra onların yerini Kao-ch'e'lar (Yüksek Arabalılar, Kanglılar/Kanglı, Kağnılı Türkçe tercümeye uygun düşmektedir) aldı[2]. Bu sadece bir isim değişikliği olup aslında aynı topluluğun devamı niteliği taşıyordu. Kao-ch'e'lar 高車 da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-lingler gibi çok sayıda boyun adı idi. 534'te Kao-ch'e ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler 鐵勒 aldı. Öncelikle vurgulamak gerekir ki, Töles adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu tarihçiliğimizde maalesef çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi I. Gök Türk devleti döneminde (552-630) bütün boyların genel adıydı. Burada *Genel Ad* kaydı bizi daha eskilere Ting-ling, Kao-ch'e boy gruplarına götürmektedir. Nitekim Töles adı da Gök Türk kağanlığı bünyesinde 627 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti[3].

I. Gök Türk devleti (552-581) döneminde Töles boylarının oynadığı rolü anlamak için Bumın Kagan'ın bağımsızlığını kazanmadan önce onları yenip kendine bağladığını ve neticede kendisine güveni arttığı için bağlı olduğu Juan-juan'lara başkaldırmaya teşebbüs ettiğini bilmek gerekir. 552 öncesinde Töles boylarının en az 50 bin kişilik

[1] Shih Chi 史記 110, s.2893; Han Shu 漢書 94A, s.3753; Ting-ling'ler hakkında daha fazla bilgi için bkz. A.Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları, Ankara 2004, s.7-13.

[2] Pei Shih 北史 98, s.3270; Wei Shu 魏書 103, s.2307; Taşağıl, *Boylar*.. s. 28-40.

[3] Töles boylarını müstakil başlık adı altında anlatan Çin kaynakları Suei Shu 隋書 85; Pei Shih 99; T'ung Tien 通典 199-1080; Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜, 956, 33,34; Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻文考 344, 2698 a,b'dır. Bu kaynakların tanıtımı için bkz. A.Taşağıl, Gök-Türkler, I, s.2-5.

insan kitlesini kendi gücüne katınca uzun süreden beri sürdürdüğü bağımsız hareket etme faaliyetine hız vermiştir. Çünkü askeri gücü artmıştı. Zaten takip eden olaylar insan unsuru bakımından onların devlete katkılarını açıkça ortaya koyacaktır.

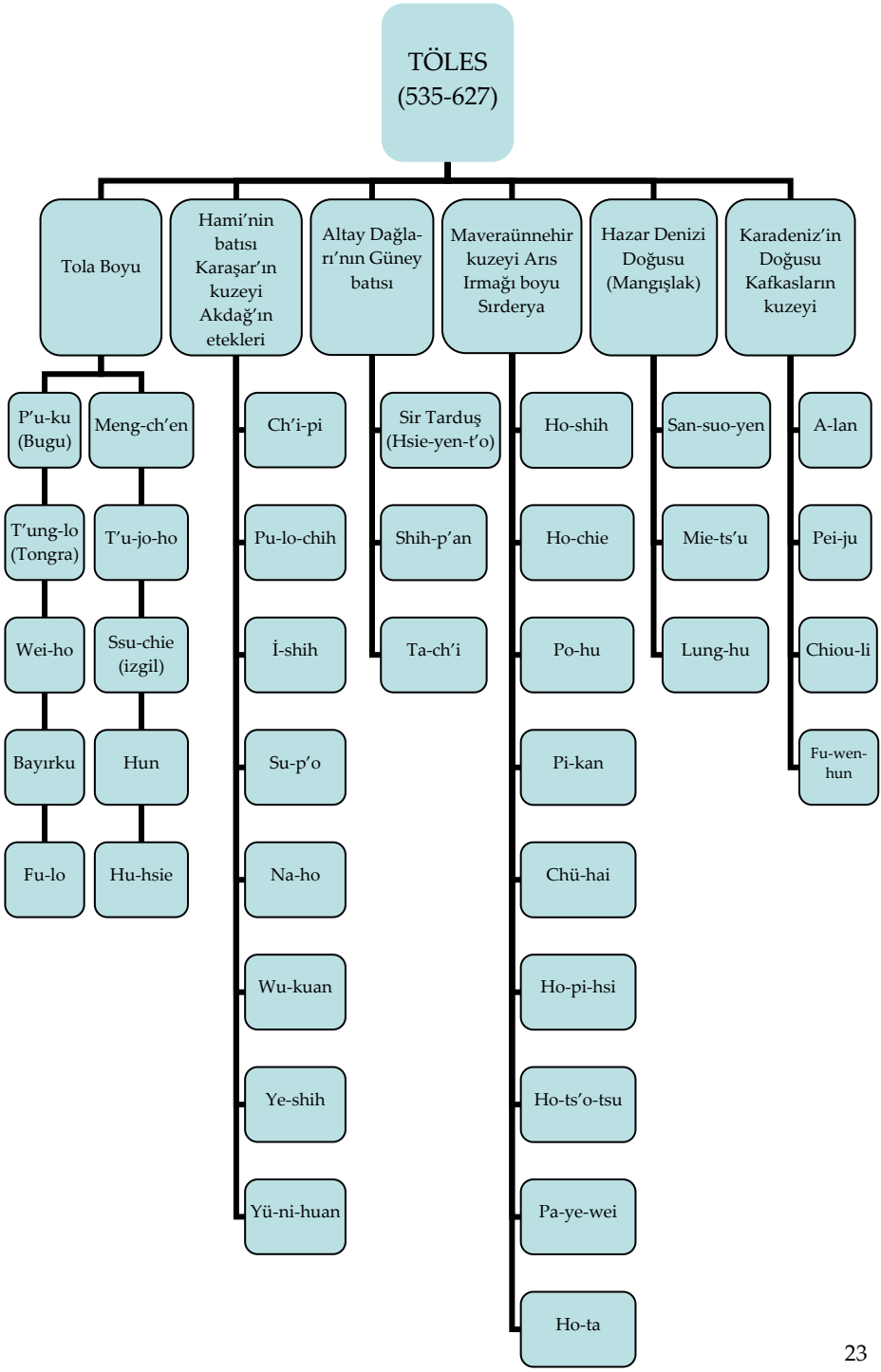

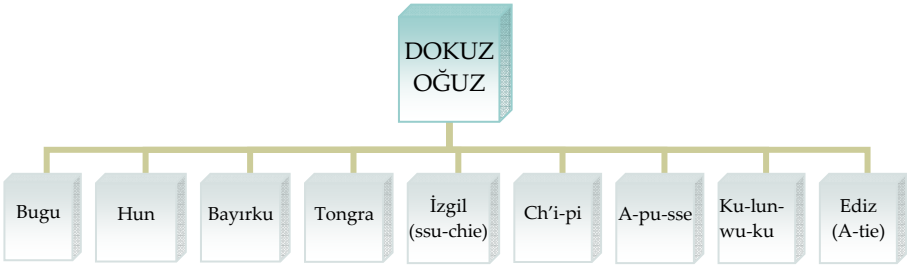

Doğu Gök Türk Devleti'nin merkezî yönetiminin 626'dan sonra çatırdamaya başlaması devlete bağlı boyların kıpırdanmasına yol açtı. Özellikle Sir Tarduşlar ve devamında Tola ırmağı boyundaki boylar başkaldırdılar. Sayıları dokuz olduğu için kaynaklarda ilk defa Chiou-hsing (Dokuz boy, Dokuz Kabile) 九姓 tabiri kullanıldı[4]. Artık boy grupları değil, teker teker boyların her biri ön plana çıkmaya başladı. Bunların ilk ve en önemlisi Dokuz Oğuz grubuna dâhil olmamalarına rağmen Sir Tarduşlardır. Sir Tarduşlar Doğu Gök Türk ülkesini 647'ye kadar yönettiler. 627 tarihinde ise Töles boyları listesinde Tola ırmağı boylarında yaşıyor gösterilen boylar sayıları dikkate alınarak, Dokuz Oğuz olarak adlandırıldılar. Bu yeni adlandırma boy sistemleri açısından bakıldığında çok önemli bir tarihî dönüşümdür. Bundan söz konusu boylar bağımsızlığın tadına varacak, 648'de Sir Tarduşların ortadan kalkmasından sonra Çin'deki T'ang hanedanı ile doğrudan temas kuracaklardır.

Batı Gök Türk ülkesinde de Töles boyları hanedan yönetimine karşı hoşnut olmadıklarından isyan edecekler, devleti zor duruma düşüreceklerdir. Yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra On Ok (Çince Shih-hsing 十姓) organizasyonu boy gruplaşması ortaya çıktı. Bu organizasyon daha sonra Türgiş adını aldı ve Oğuzların alt yapısını oluşturdu.

Aslında Türgişler, Batı Gök-Türk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda muhtelif siyasî olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök-Türk hanedanından geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kagan olan Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı[5]. Akabinde beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verildi. Beş Tuo-lu, çorluklar hâlinde tesis edilmiş ve Tokmak (suei-ye)'ın doğusunda oturmuştu. Sağ yani batı grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler hâlinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısın-

[4] J. Hamilton, Toquz Oguz et On Ouighur, Journal Asiatique, s. 23-63; Masao Mori, On Chi-li-fa (eltaber/eltebir) and Chi-chin (İrkin) of Tie-le Tribes, Acta Asiatica 9, 1965, s. 123,124; A. Taşağıl, Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış, *Mimar Sinan Üniv. Fen-Ed. Fak. Dergisi*, 1, İstanbul 1992, s. 234-243.

[5] Chiou T'ang Shu 舊唐書 194B, s. 5184; Hsin T'ang Shu 新唐書 215B, s. 6059; Chavannes, *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, Paris 1941, s. 21,24, 47; Salman, *Türgişler*, Ankara 1998 s.4 vd. ; Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s. 66 vd.

da ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On Boy) 十姓 adıyla zikredildiler[6].

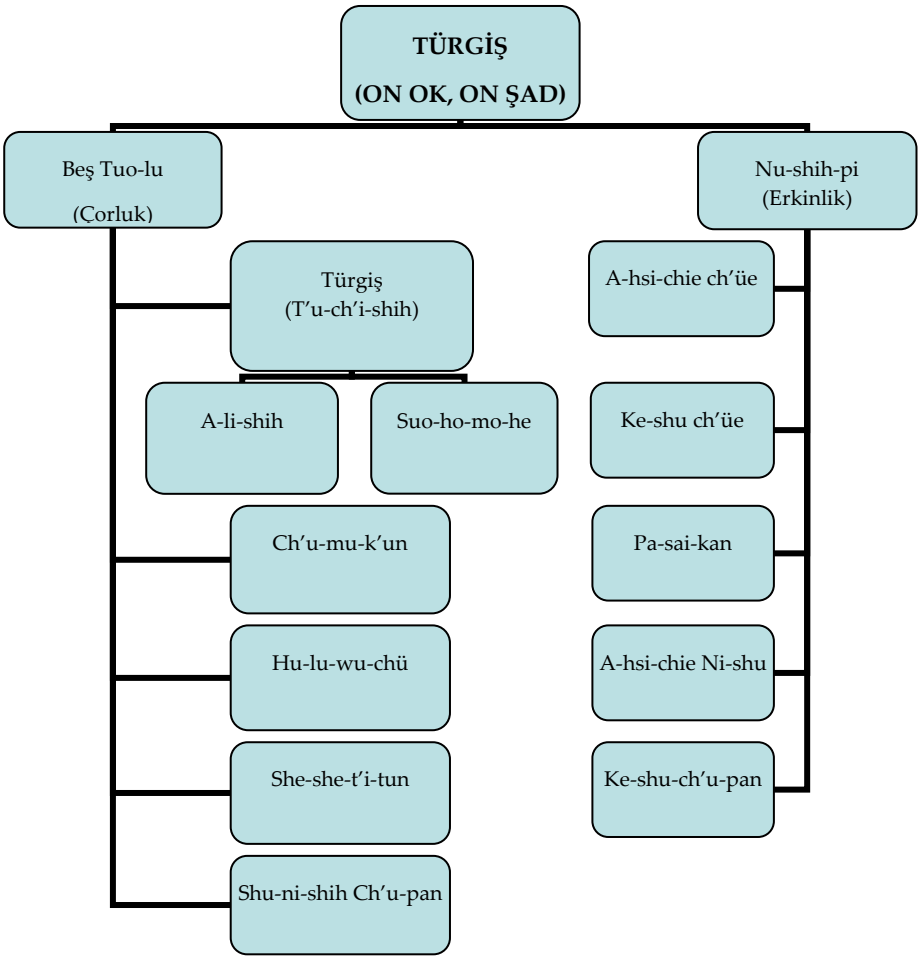

A-shih-na Ho-lu, 651'den sonra Batı Gök-Türk ülkesinde yeniden hâkim olmuş, akabinde merkezini Ming-bulak'a naklederek, 15 sene önce yeni teşkilatlanmayla oluşan Beş Tuo-lu ve Nu-shih-pi boylarını idare altına almıştır. İşte, bu sırada Beş Tuo-lu boyu arasında ilk defa Türgiş adından bahsedilmektedir. Buna göre Tuo-lu boyu grubunun içinde Türgiş Ho-lo-shih Çor tarafından idare edilen bir boy vardı ve Ebinor'a dökülen Borotala ırmağı civarında bulunuyordu. Diğer On Ok boyları ise Tuo-lu'lardan Ch'u-mu-k'un Çor, Imıl Irmağı civarında, Hu-lu-wu Chü Çor, Ayar Göl'ün güneyinde, She-she-t'i-tun Çor, Ebinor yakınlarında Shu-ni-shih Ch'u-pan Çor, Yıldız vadisinde oturuyordu. Çu Irmağının batısında yaşayan Beş Nu-shih-pi boyu ise A-hsi-chie Ch'üe Erkin,

[6] Taşağıl, *aynı eser*, s. 67; Chavannes, aynı yer; Liou İ-t'ang, *Hsin T'ang Shu T'u-chüe chüan k'ao-chu*, Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao, sayı 14, s. 206, 207 vd.

Ke-shu Ch'üe Erkin, Pa-sai-kan shao-po Erkin, A-hsi-chie Ni-shu Erkin ve Ke-shu-ch'u-pan Erkin idi[7].

659 Yılında Batı Gök-Türk ülkesinde A-shih-na Hu-lu'nun uzun süren bağımsızlık mücadelesini kaybetmesinden sonra Çinliler tam anlamıyla Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki sahalara hâkim olmuşlardı. Bu sırada Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen askerî valiliği olurken Türgişlerin Suo-ho-mo-he boyu Wen-lu askerî valiliği adını aldı. Yine Türgişlerin A-li-shih boyu Ch'i-shan askerî valiliği adını aldı[8]. Batı Gök-Türklerin siyasî olarak tam anlamıyla tarih sahnesinden kalkmasıyla meydana gelen otorite boşluğunda yavaş yavaş Türgişler ön plana çıkıyordu.

738'de kağanları Su-lu'nun öldürülmesi üzerine güçlerini kaybeden Türgişler, Uygur Kağanlığının kurulması sonrasında Oğuz olarak görülmektedirler. Demek ki artık gerçek anlamda Batı Oğuzları söz konusudur. Dokuz Oğuzlar, Uygur devletinin dayandığı esas kitle idi. Karluk, Oğuz, Basmıl, Kırgız gibi diğer boylar da vardı. Ama açıkça anlaşılacağı üzere Oğuz kitlesi Uygur Kağanlığının batısında bulunuyordu.

Yazıtlarda Oğuzlar:

İlteriş, Kagan olduktan sonra güneyde Çinlileri, doğuda Kıtanları, kuzeyde ise Oğuzları pek çok öldürmüştü[9]. Daha sonra ise İlteriş'e karşı kurulan Kıtan, Çin, Dokuz Oğuz ittifakına diğer Oğuzların da katıldığı anlaşılıyor[10]. Herhâlde bütün Oğuzlar Karakum'da oturan Kutlug ile Tonyukuk'un üzerine yürüyeceklerdi. Neticede Tonyukuk, Kutlug'dan "orduyu gönlünce sevk et" talimatını aldıktan sonra Kök Öng Irmağını geçmiş, Ötüken Dağlarına doğru ordu sevk etmişti. İngek Gölü ile Tola Irmağından Oğuzlar saldırıya geçtiler. İki bin kişilik Gök-Türk ordusu altı bin kişilik Oğuz ordusunu yendi ve bundan sonra Oğuzların hepsi gelip, II. Gök-Türk Devletine tabi oldu. Bundan sonra II. Gök-Türk Devletinin merkezi Ötüken'e taşındı[11]. Kutlug Kagan, 682-691 arasında Oğuzlarla beş defa savaşmıştı[12].

Kapgan döneminde 696'yı takip eden yıllarda ona karşı kurulan Kırgız, Çin, Türgiş ittifakına Oğuzların katılmamalarına rağmen huzursuz oldukları anlaşılıyor[13].

715 yılında Kül Tegin ve Bilge, II. Gök-Türk Devletine karşı büyük isyanlar çıktığında sırasıyla Karlukları (714), 715'te Azları, İzgilleri, Dokuz Oğuzları, Edizleri mağlup ettikten sonra Bolçu'da Oğuzlarla savaşmışlardı. Bu Oğuzlar da bozguna uğratıldı[14]. Söz konusu savaşta Kül Tegin kır atına binip hücum ederek mızraklamıştı. Askerlerini mızraklayıp, ülkelerini aldılar. Dördüncü çarpışmasını Çuş Başında yaptıktan sonra Gök-Türk halkı çok zor durumda kalmıştı. Beşinci savaş Ezgenti Kadız'da meydana gelmiş, yine Kül Tegin ve Bilge Kagan galip gelmişlerdi. Zaferden sonra Ötüken'e dönmeyen Bilge ve Kül Tegin kardeşler, Amga Korugan'da kışladılar ve o yılın ilkba-

[7] Chavannes, s. 34,60; Salman, *Türgiş..*, s. 8; Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s. 71.

[8] Bu sırada diğer Türk boyların valiliklere ayrılması konusunda bk. Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s. 75; Hsüe Tsung-cheng, T'u-chüe Shih, Tai-pei, s. 404-414.

[9] Tonyukuk Yazıtı, 7.

[10] Tonyukuk, 9-10, 12, 15.

[11] T, 15-18.

[12] T, 49.

[13] T, 22.

[14] Kül Tegin, Kuzey, 6; Bilge Kagan, D, 32.

harında Oğuzların karargâhını bir daha bastılar. Hep beraber o kadar zor durumda kaldılar ki; Bilge, "Eğer kardeşim olmasaydı, annem hatun başta olmak üzere, annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacaktı." demek suretiyle bu savaşların önemine işaret etmektedir[15].

Oğuzlar, bu seferler sırasında Gök-Türk ordularını epey hırpalamışlardı. Hatta onlar Amga Korugan'da kışlarken kıtlık dahi olmuştu. Bahardaki sefer sırasında üç Oğuz ordusu aynı anda bastırdığında, Oğuzlar aynı anda iki hedef seçmişlerdi. Biri Bilge ve Kül Tegin'in ordularını bozguna uğratmak, diğeri onların evlerini, barklarını yağmalamak idi. İçine düştükleri zor şartlara rağmen Bilge ve Kül Tegin Oğuzları dağıtmayı başardılar. Mağlup Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birleşip yeniden geldilerse de Bilge, Ağu'da büyük bir savaş daha yaparak galip geldi[16]. 717 yılında bir grup Oğuz kaçıp Çin'e gittiği için üzülen Bilge, onların çocuklarını ve kadınlarını ele geçirmişti[17].

Oğuzları, Bilge Kagan zamanında (716-734) Ötüken'e göre kuzeyde bulunuyorlardı[18]. Ongin kitabesi dahi bunu bildirmektedir[19].

Bilge zamanında Oğuzlara Kıtay, Tatabı ve Çin'e karşı on iki kez sefer tertip edilmişti[20]. 751 yılında Çin'deki Oğuzlar Çin'den dışarı çıkmışlardı[21]. Barlık yazıtının I.sinde de Oğuz ismi geçmektedir[22].

İslam Kaynaklarında Oğuzlar:

Her ne kadar Oğuzların Seyhun (Sır Derya bolarına) 775-785 (Halife el Mehdi zamanı) dolaylarında geldikleri tahmin edilse[23] de onların Türgişlerin devamı olduğu tarihî süreç açısından daha doğrudur[24]. Bilindiği gibi 766 yılından sonra Uygurların baskısıyla Tanrı Dağları Isık Göl-Yedisi-Çu-Talas havalisine gelen Karlukların sıkıştırmasıyla Türgişler daha da batıya Sır Derya boylarına ve kuzey batıya doğru kaymışlardır.

Bu bölge zaten Türgiş, onun da öncesinde Batı Gök-Türk ülkesi toprakları idi. Muhtemelen 603 dolaylarında verilen Töles boyları daha sonra On Okları yani Seyhun Oğuzlarını oluşturdular. IX. asırda Oğuzların varlığı artık İslâm kaynaklarında iyice belirginleşmektedir[25].

Artık İsficâb şehrinden Hazar denizine uzanan Mangışlak dâhil geniş bir alan Oğuzların yurdu olarak ortaya çıkmaktadır. Mangışlak'ta güney sınır Gürgenç (Curcan) idi. Siyah-kûh (Karadağ) yarım adası tamamen Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Özellikle Gürgenç sınırındaki Jit kasabasından sınır başlıyordu[26]. Doğuya doğru gittikçe Aral

[15] Kül Tegin, Kuzey, 6-13; Bilge Kagan, Doğu, 29-31.
[16] Bilge Kagan, Doğu, 32-34; Kül Tegin, Kuzey, 8.
[17] Bilge Kagan, Doğu, 23; Kül Tegin, Doğu, 28.
[18] Kül Tegin, Doğu, 28; Bilge Kagan, Doğu, 23.
[19] Ongin, 5.
[20] Bilge Kagan, Doğu, 23; Kül Tegin, Doğu, 28.
[21] Şine Usu, G, 8.
[22] Barlık, I, 2; H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 471.
[23] Kafesoğlu, s. 143; Sümer, s. 49.
[24] bk. Salman, *Türgişler*, s. 12-94; ayrıca W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan (terc. H. D. Yıldız)*, İstanbul 1981, s. 258.
[25] İbn Hurdadbih'ten naklen Şeşen, s. 154,184; Sümer, s. 46; Kafesoğlu, s. 144.
[26] İstahrî'den naklen R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1987, s. 155; Sümer, s. 46.

Gölünün güneyindeki Baratekin kasabasına varıyordu. Buhara'nın kuzey sınırlarına kadar yayılan Oğuzların esas ağırlık merkezi Seyhun (Sır Derya) boylarıydı. Karaçuk adıyla kaynaklarda geçen Karadağların (Karatav) kuzeyindeki Sozak, Oğuzların en doğdaki şehirleri olmalıdır. Kuzeyde sınırlar İtil ve Cim-Emba Irmağının kuzeyine ulaşıyordu. Sır Derya boyundaki diğer Oğuz şehirleri Yenikent, Cend, Barçınlıg-kend, Sığnak, Karnak, Süt-kent, Savran (Sabran), Aşnas, Otrar (Farab), İkan, Özkend, Sayram-İsficab belli başlı Oğuz şehirleri idi[27]. Zaten Dede Korkut ve Oğuz Destanlarının konuları bu bölgede yani Sır Derya boyundaki Karadağlar'da geçmektedir[28].

Diğer yandan Talas'ta bulunan ağaç yazıtta da İç Oğuz tabiri geçmektedir[29]. Yine Şine Usu Yazıtında Sekiz Oğuz ifadesi vardır[30].

X. asrın başlarına gelindiğinde Oğuzların kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurdukları görülmektedir. Hükümdarın unvanı Yabgu olup, ona naiplik eden ise Kül Erkin idi. Orduya Sübaşı kumanda ediyordu. Yınal Tarkan gibi unvanlar da vardı.

Abbasilerin Horasan valisi Abdullah b. Tahir zamanında (828-844) ilk hadiselerde Oğuzların adı geçer ve 838-840 yıllarında mağlup edilip bin esir verirler. Peçeneklerin bir kısmı da Avrupa'ya gitmeyip Oğuzların yanında kaldılar.

Oğuzlar, doğudaki Karluklar, kuzeyde Kıpçak ve Kimekler, Hazarlar ve Kuzey batıdaki Peçeneklerle sürekli mücadele hâlinde idiler. Karluklarla Oğuzlar arasında yapılan savaşların birinde Oğuz Yabgusu ölmüştü. Son Samanî şehzadesi Ebu İbrahim (Muntasır) Mavareünnehr'i Karahanlılardan geri almak için bir ara Oğuz Yabgusunun yanına gitmiş, onunla ittifak kurmuştu. Neticede Yabgu Müslüman oldu (1001-1002)[31]. Aslında yardım istenilen kişinin Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu olduğu da bildirilmiştir[32].

Oğuz Yabgu Devletinin yıkılış tarihi belli değildir. Yalnız Reşideddin'in destanî vasıfta verdiği bilgiye göre Ali Han adında bir yabgu onların son hükümdarıdır[33]. 1000'li yıllara doğru Oğuz Yabgu Devleti yıkıldı. Yıkılış sebebi olarak Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı büyük kütlelerle ayrılmaları (985'ten sonra) ve kuzeyden Kıpçakların baskısıdır[34].

Oğuzlar bu devirde Üç Ok ve Boz Ok olmak üzere ikili teşkilat halinde idiler. *DLT*'de 22, *Camiüt-tevarih*'de 24 boyun adı kaydedilmiştir. **Boz Oklar**: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka Bölük), Kara-evli (kara Bölük) Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (DLT'de yok),

---

[27] Oğuz şehirlerinin kalıntıları vesair eserleri için bk. T. Qongıratbaev, *Ertedegi Eskertişter*, Almatı 1996, s. 68-155.

[28] Dede Korkut destanları için bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara, 1993; II, Ankara 1995; *Korkut Ata*, Almatı 1999; M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1981.

[29] Bk. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 623.

[30] Şine Usu, Doğu, 1, 3, Batı, 8.

[31] Gerdizî'den naklen Sümer, s.60.

[32] İbn'ül-Esir, IX, s. 362; ayrıca bk. Barthold, Türkistan, s. 339-340.

[33] F. Sümer, *Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler*, DTCF Dergisi, XVIII, 3-4, 1961, s. 381.

[34] O. Pritsak, *Der untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu*'dan naklen Kafesoğlu, s. 145; Sümer, *Oğuzlar*, s. 65, s. 145; P. B. Golden, *aynı eser*, s. 361-362.

Afşar, Kızık (DLT'de yok), Beğdili, Karkın; **Üç Oklar**: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıva), Kınık[35].

Oğuzlardan bir grup Uz diye anılmak suretiyle 870'lerden sonra Karadeniz'in kuzeyine geldi ve Rus kaynaklarında (965'te) Tork olarak kaydedildiler. 1055'te Özü (Dnyeper)'e, 1065'te Tuna'ya ulaşmışlardı. Ancak, salgın hastalıklar, açlık korkunç soğuklara Peçenek saldırıları eklenince siyasî birliklerini koruyamadılar. Arta kalanlar Bizans'ın ve Rusların himayesine girdiler[36].

Sonuç:

Görüldüğü gibi Oğuz konusunun anlaşılabilmesi için Türk tarihinde boy sistemi içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. 627'de Tola ırmağı civarında yaşayan boylar için kullanılan Chiou-hsing/Dokuz Oğuz, 634'te Batı Gök Türk ülkesinde boy örgütlenmesi için kullanılan Shih-hsing/On Ok tabirleri hem Oğuz kelimesine hem de taşıdığı anlama açıklık getirmektedir. O hâlde bunun bir öncesi olması gerekmektedir. Öncesinin yani tarihî temellerinin açıklanması için en eski dönemlere gitmek gerekir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında MÖ 3. yüzyılın sonunda Moğolistan'da hâkim olan Hun merkezi hâkimiyetine göre batı geniş bozkırlarındaki Tingling'ler ilk boy grubudur. MS 2. yüzyılda aynı coğrafi kuşakta Kao-ch'e (Kanglı/Yüksek Arabalı) boyları onun devamıdır. Onlarında yerini 535'ten itibaren Tölesler almıştır. Daha doğrusu Kao-ch'e'lar Tölesler olmuştur. Tölesler hakkında bilgi çoğaldığı gibi siyaset sahnesinde daha fazla rol oynadıklarına tanıklık edilmektedir. 627'de ise adeta bir dönüm noktası yaşanmış; Töles boylarının her biri bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bu arada Moğolistan'da Tola boyundaki dokuz kabile kabile sayısına uygun olarak Dokuz Oğuz/Chiou-hsing 九姓 olarak adlandırılmıştır. Batıdaki geniş Kazakistan ve Kırgızistan bozkırlarında yaşayanlar ise 634 yılında kendi aralarında İli ırmağının doğusunu ve batısını esas alarak örgütlenmeye gitmişler, On Ok/Shih-hsing 十姓 adıyla anılmaya başlamışlardır. Bu arada her bir boya bir ok verilerek bağımlılığına dikkat çekilmesi ilginç bir ayrıntıdır. Bu On Kabileden biri güçlendiği için 651 sonrasında kaynaklarda T'u-ch'i-shih/Türgiş olarak tanınmışlardır. Türgiş adı 766 sonrasında yerini Oğuz adına bırakmıştır. Böylece Batı Oğuzlarının tarihi başlamış, Sır Derya boylarında Oğuz Yabgu devleti ortaya çıkmıştır.

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa da artık kabileler anlamına geldiği yani ok+u+z olduğu genellikle kabul edilmektedir[37]. Zaten Batı Gök-Türk Devle-

[35] 24 Oğuz boyunun listeleri ve değerlendirilmeleri için bk. Sümer, *aynı eser*, s. 163-267 ve de Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 327, 354.

[36] K. Bela, "XI-XII. asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair (terc.H.Z.Koşay)", *Belleten* 1944, sayı 29, s. 119-136; A. N. Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki*.., s. 65-68; aynı müel., *Peçenek Tarihi*, s. 155-188; Kafesoğlu, s. 173; Sümer, s. 67; P. B. Golden, "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, s. 275.

[37] F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s. 14; İ.Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1987, s. 141; ayrıca *DLT*, I, s. 37,48; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, I, İstanbul 1958, s. 134. Diğer görüşleri ileri sürenler P. Pelliot, *T'oung Pao*, 1930, s. 256-257 (uguz,oguz,agız- ilk süt; J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin 1914, s. 37, 201 (oq+u+z= oklu adam); P.A.Boodberg, 1939, (ugur>oguz= boynuz); D. Sinor, Oğuz Destanı üzerine Bazı mülahazalar, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV, 1-2, s.1-14 (Oguz=öküz=ögüz); L. Bazin, Notes sur les Mots Oguz et Turk, *Oriens*,

tinde 634 yılını takip eden hadiselerde On Okların ortaya çıkması ve Türgişlerin meydana gelmesi[38] hadiseleri Oğuzlar konusunda filolojik delilleri desteklemektedir. Gök-Türk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz isminin geçmemesi, her şeyden önce Töleslerin, Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. Bir başka ifade ile 627 yılından sonra Töles adı ve terimi önemini kaybetmiş, Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları meydana gelmişti.

1953, VI, s. 315; J. Hamilton, Toquz Oghuz et On Ouighur, *Journal Asiatique*, 1962, s. 23-25 (klan-oguş).

[38] TT 1078c; Chavannes, *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, Paris 1941, s. 67, 68, 271; A. Taşağıl, *Gök-Türkler, II*, s. 71 vd.; Salman, *Türgişler*, Ankara 1998, s. 12, 13 vd.

SELÇUKLU DÖNEMİ RESİM SANATI

ABDURRAHMAN DEVECİ

İslam'dan Sonraki Türk Resmi:

İslam resim sanatı minyatür ile bilinmektedir. İslam dünyasında tasvire yönelmiş tepkinin kısmen minyatürü geliştirdiği ve yeni üslupların ortaya çıkmasına neden olduğu, bu resim anlayışının yazı sanatıyla birlikte İslam sanatlarındaki tasvir yasağından doğan boşluğu doldurmaya çalıştığı gözlenmektedir. Minyatürün perspektif, derinlik, oranlama ve ayrıntı içermeyen, realizmden uzak bir anlayışla yapılmış olması İslam inanışını pek rahatsız etmemiş ve minyatür yapımına toleransla bakılmıştır (Can, Gün, 2011, s. 277). Bu durumda ilk dönemlerde Müslüman sanatçılar, din adamlarının tepkilerini üzerlerine çekmemek için insan figürüne muhafazakâr bir tarzda yaklaşmışlardır.

İslam sanatına minyatürün Türkler eliyle girdiğini söylemek mümkündür. Uygur Türklerinde görülen resim sanatının özellikleri itibariyle minyatürlerle büyük benzerlik taşımış ve dolayısıyla söz konusu resimlerin, İslam sonrası Türk ve erken İslam sanatında ortaya çıkacak minyatürlere kaynaklık etmiştir. Mevcut bilgi ve belgeler, minyatür sanatının ilk örneklerini Karahanlı ve Gazneli dönemlerinden sonraya, Büyük Selçuklular dönemine tarihlese de, Selçuklu öncesi döneme ait kaybolmuş bazı minyatür örneklerinin mevcudiyeti muhtemeldir.

Minyatür sanatı, Selçuklu devlet adamlarının emrinde çalışan Uygur yazıcıları eliyle önce İran'a, daha sonra da Abbasi hilafetinin merkezi Bağdat'a taşınmıştır (Can, Gün, 2011, s. 277).

Selçuklu Dönemindeki Gelişmeler:

Selçuklu döneminde, İslam sanatı alanında, daha öncesinde rastlanmayan gelişmeler yaşamıştır.

Selçuklu sanatı sadece İran'ı değil, aynı zamanda diğer İslam ülkelerini de derinden etkilemiş ve İslam sanatının ana çizgisi ile kalıcı örneklerinin oluşmasında büyük rol oynamıştır (Katli, 1376 H., s. 186).

Selçuklu sultanları, sanatın hükümdarlara ait ve dinin hizmetinde olduğunu savunmuşlardır (Pope, 1384 H., s. 32). Büyük İslam filozoflarının ve bilginlerinin yetiştiği bu dönemde resim üzerindeki yorumlar da yeni bir boyut kazanmıştır.

Selçuklular, gelenekçi İslam ilimlerinin öğretildiği ve idarecilerinin eğitildiği medreselerin inşa edilmesine güçlü bir destek vermişlerdir. Tasavvufu, yani İslami mistisizmini önemsemişlerdir. Hatta bazı sultanlar ve idareciler önemli Sufileri özel danışmaları olarak seçmişler ve bu durumun gelenekçi İslam'ın örgütlerinde içsel bir unsur hâline gelmesi için çaba göstermişlerdir. Orta Çağ'ın önde gelen Müslüman entelektüel ve âlimi Gazali, Selçuklu idaresi altında Sufilik ve Sünniliğin bir sentezini ortaya çıkarmış, böylece gelenekçi İslam'a ılımlı bir tasavvuf unsurunun katılmasını sağlamıştır (Hillenbrand, 2005, s. 89).

Selçukluların siyasi, dinî ve kültürel mirası son derece zengindir. Selçuklu öncesi ve sonrası dönem arasında çarpıcı bir tezat vardır. Onuncu ve on birinci yüzyıllar boyunca doğu İslam dünyasında küçük İran ve Arap hanedanları giderek zayıflayan halifeliğe karşı güçlenmişlerdi. Gelenekçi İslam, bazı aykırı akımları kendi içine almak, diğerlerini de ortadan kaldırmak suretiyle iyice kuvvetlenmişti. Bu durum, temelde Gazneli Türk ve Selçuklu hanedanları sayesinde gerçekleşmişti (Hillenbrand, 2005, s. 89).

Türk minyatür sanatının 13. yüzyıla kadar olan gelişimini gösteren örnekler ne yazık ki kaybolup gitmiştir. Elimize ulaşan ilk resimli kitaplar ise Selçuklu dönemine aittir.

Genelde Türk resim sanatının gelişimini göstermek için şöyle çizgi çizebiliriz: Resimli kitap sanatı Batı Türkistan'da gelişmiş Selçuklu emrinde çalışan Uygur yazıcıları eliyle İran bölgesine girmiştir. Bağdat'a yayılarak Avrupalıların Bağdat çığırı diye andıkları çığır böylelikle açılmıştır.

"Selçuklu" sanatının kronolojisini siyasi olayların akışı ile ilişkilendirmek de zordur. Tarzların gelişiminde izlenen ritim, hanedanların değişim ritmi ile örtüşmez (Hillenbrand, 2005, s. 91).

Genel olarak Selçuklu resim sanatını şu bölgelerde ve şehirlerde aramak gerekir. Horasan, Rey- Kaşan, Bağdat, Konya, Diyarbekir, Musul, Şam… Bunların ortak temelleri olduğu hâlde birbirinden farklılaşan tarzları da bulunmaktadır.

Horasan'da Resim Sanatı:

İlk İslam minyatürleri Selçuklu döneminde Horasan'da görülmüştür (Yetkin, 1954, s. 157). Horasan'da hazırlanan kitapların en önemlilerinden biri *Semek Ayyar*'dır (12. yy.). Bu kitabın bir nüshası Budelyan Kütüphanesinde bulunmaktadır. Kitabın yazarı Feramerz b. Hodâdâd b. Abdollah Katib Ercânî, halk içindeki *Semek Ayyar* hikâyelerini onun rivayetine göre yazdığı için «Sadık Bin Abi-Ebulkasım Şirazî»yi bu kitabın yazarı olarak bildirmiştir (http://fa.wikipedia.org/wiki/سمک_عیار). Bu yazma Horasan Selçuklularının minyatürlerini tayin etmek konusunda isabetli bir ayırt etme imkânı sağlamaktadır. Çok renkli elbiseleri, uzun örgülü saçları ve taca benzeyen başlıkları ile görülen kadınlar, doğrudan doğruya fayans üzerindeki simaları hatırlatmaktadır (bk. Resim 1). Tezyini kompozisyonların tercihen kullanılması, suların, ağaçların, kuşlarla çalıların vaziyeti gibi teferruat da gözden kaçmayacak şekilde aynıdır (Yetkin, 1954, s. 157).

Selçuklu – Bağdat Çığırı:

Büyük Selçuklu devletinin kurucusu Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a girerek Sultan unvanını alması, Selçuklu sanat ve kültürünün bu bölgede yayılmasının başlangıcı-

dır. Keramiklerde ve sayıları pek az olan erken devir Selçuklu üslubundan iyi fikirler veren resimler kalmıştır. Bunların en belirli özelliği Selçukluların o zamanki hayatını, tiplerini, kıyafetlerini savaş sahnelerine varıncaya kadar realist bir görüşle canlandırmasıdır. Fakat minyatür olarak Selçuklu üslubunu gösteren eserler ancak XII. yy. sonundan itibaren zamanımıza gelebilmiştir (Aslanapa, 1999, s. 364).

İslam sanatının ilk güzel minyatür örnekleri Bağdat çevresinde verilmiştir. Ortaçağ el yazması kitap geleneğinin hükümran sınıfın teşvik ve desteğiyle geliştiği dikkate alınırsa, minyatür sanatının ilk güzel örneklerinin Bağdat çevresinde verilmiş olmasını anlamak kolaylaşacaktır. Bağdat'ta resimlenmiş el yazmaları arasında Yunancadan Arapçaya çevrilen *Kitâbül-Haşâyiş* (*Materia Medica*), Hintli Beydaba'nın *Kelile ve Dimne*'si ile Harirî'nin *Makamât*'ı sayılabilir. Batılılar Bağdat'ta gelişen bu minyatür anlayışına Bağdat Çığırı ismini vermişlerdir. Bağdat çığırı, aslında Selçuklu minyatür anlayışının bir ekolüdür.

***Kitâbül-Haşâyiş*:** Yunancadan Arapçaya çevrilen Dioskorides'in *Kitâbül- Haşâyiş*i (*Materia Medica*): *Kitâbül-Haşâyiş*in 1222'de Abdullah ibn el-Fazıl tarafından resimlenmiş bir nüshası özellikle dikkate değer. İlaç hazırlayan hekimleri, ameliyat yapan cerrahları gösteren bu resimlerde doğa manzaralarına bir ya da iki sembolik ağaçla değinilmiştir (bk. Resim 2).

***Kelile ve Dimne*:** İbnül Mukaffa tarafından Arapçaya çevrilen Hintli Beydeba'nın *Kelile ve Dimne*'si (1220), MÖ 1. yy. civarında yaşadığı sanılan Beydaba tarafından yazılmıştır. Fabl tarzında hikâyelerden oluşan öğretici ve eğitici bir eserdir.

Beydaba'nın yaşadığı zaman hakkında birçok farklı görüş bulunmakla beraber, kitabın Depşelem isimli bir Hint hükümdarı zamanında yazıldığı sanılmaktadır. Eserin hükümdara sunulduğu ve hükümdara bir tür tavsiye ve nasihat niteliğinde olduğu öne sürülmüştür.

Fabl türünün ilk ve en önemli örneklerinden olan *Kelile ve Dimne*`deki hikâyeler siyasetten erdeme kadar birçok farklı konuyu ele almıştır. Eser adını ilk bölümündeki bir hikâyenin kahramanı olan iki çakaldan almıştır; "doğrunun ve dürüstlüğün" simgesini "*Kelile*", "yanlışın ve yalanın" simgesini "*Dimne*" temsil etmektedir.

Harirî'nin *Makamât*'ı : (M. 1222- 1237: H. 619-634 / Diyarbakır)

Bu kitap gerçek hayattan alınan hikâyelerden ibarettir. Ebu Zeyd o hikâyelerin kahramanıdır. Eser değişik yıllarda birkaç kez resimlendirilmiştir. O nüshaların en eskilerinden biri Paris müzesinde saklanmaktadır. Resimler genelde bir yüzeyde arka plansız ve manzarasız yapılmıştır. Çiçekleri gerçeklerini yansıtmamaktadır (Şerifzadeh, 1375 H., s. 67).

Büyük Selçuklu (1040- 1157):

Bu dönemde kitap yapmak ve onu resimlendirmek yaygın hâle gelmiştir. ***Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr***'un yazarı Ravendî'nin ifadesine göre Arslan oğlu Tuğrul döneminde sanatçıların rahat bir hayatı vardı. Her bir hattatın on yerde kendine ait çalışma yeri vardı (Yetkin, 1954, s. 157).

Bu yüzyıllarda görsel sanatlarda üretilenler yalnızca nicelik olarak bile bir sıçrama teşkil ederler. Sayılarının artması ile -biçimlerin standartlaşması da bunda bir etkendir- sanat hâmiliğinde bir genişleme de gözlemlenir. Sanat hâmiliği artık yalnızca saraya bağlı değildir; muhtemelen ekonomideki canlılığın, buna bağlı olarak şehirlerin zenginleşmesinin bir ifadesi olarak, popüler bir boyutu da vardır. Demek ki bu

sanat, bize çağın toplumunun ve bu toplumun zevklerinin bir kesitini sunar (Hillenbrand, 2005, s. 92).

Büyük Selçuklu sanatının geliştiği alan genellikle modern İran'ın sınırları içinde kalan bölge olarak kabul edilir; çünkü Büyük Selçukluların güç merkezi olan alan burasıdır. Ancak bu siyasi sınırların dışında kalan alan aslında daha geniştir (Hillenbrand, 2005, s. 91).

Bazı Selçuklu hükümdarları otorite kurdukları alanları batıya ve kuzey doğuya doğru genişletmişlerse de, bu alanlar üzerindeki hâkimiyetleri pek sağlam olmamıştır. Ayrıca, bu dönemde Suriye ve Irak'taki görsel sanatlar kendi yollarını izlemişler ve buralarda yerel gelenekler önemli bir rol oynamıştır.

Selçuklu sanatının İslam sanatı bağlamında önemi, İran'ın hâkim rolünü belirgin kılmasıdır. Bu durum Geç-Orta Çağ İtalyasının Avrupa sanatı için oynadığı önemli role benzetilebilir. Aynı zamanda, İran sanatında sonraki yüzyıllarda görülecek gelişmeler de bu dönemde belirginleşmiştir. Bu sanatın etkisi bu dönem boyunca, ya Selçukların kendileri, ya da halefleri olan hanedanlar sayesinde, Suriye'den Hindistan'a uzanan geniş bir bölge içinde hissedilmiştir (Hillenbrand, 2005, s. 92).

XII. ve XIII. yy.ların bilinen minyatürleri arasında İranlı olanları ayırt etmek için fayans üzerindeki resimlere, sonra Farsça yazmalara, nihayet tipik İranlı karakterlerle birbirini takip ederek gelişen özelliklere bakmak gerekir.

Rey ve Kaşan'da yapılan resimlerle o dönemde yapılan seramikler üzerindeki resimlerde büyük benzerlik bulunmaktadır. Genelde Büyük Selçuklu yazmalarının resimleri kırmızı bir zemin ile metinden ayrılır. Bu renkli zeminin kullanılması Selçuklu minyatürlerinin özelliğini teşkil eder.

Büyük Selçuklu dönemi Türk, İslam ve İran sanat tarihi açısından en önemli dönemlerden biridir. Nizamî, *Hamse* adındaki şaheserini bu dönemde yazmıştır. Bu dönemde mimari, madencilik ve seramik işi zirveye ulaşmıştır. Büyük olasılıkla resim sanatının değişik türleri üzerinde de bu dönemde işlenmiştir ancak sadece birkaç parça duvar resmi ve birkaç musavver yazı elimize ulaşmıştır ki bunlar bize o dönem hakkında yeterli bilgi verememektedir. (Pakbaz, 1380 H., s. 55).

Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, *Süverül-Kevâkibi's-Sabite, Enderznâme*, *Kitâbül-Aganî* bu dönemin önemli musavver kitaplarıdır.

***Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*:** Râvendî'nin 1203 yılında yazmaya başladığı eser iki ya da üç yıl sonra tamamlanmıştır. Büyük İran Selçuklularının tarihini içeren eserde 2.799 beyit yer almaktadır. Bu beyitlerin 511'i bizzat eserin müellifine aittir. Şairlerin şiirlerini resimli kitap yapmak isteyen müellif, hattat Zeyn-el-Mahmut'a yazıları yazdırır, Nakkaş Cemal İsfahanî'ye ise her şiirin tepesinde şairin suretini çizdirirmiş.

Süverül-Kevâkibi's-Sabite: Hasan Abdurrahman bin Ömer el-Sûfî, Süverül-Kevâkibi's-Sabite adındaki risaleyi Fahreddovle Deylemî için yazmıştır. Risale kitap şekilde hazırlanmıştır. 984. yılda hazırlanan bu eserde ustaca çizilen 48 göksel resmin yanı sıra, Fahreddovle Deylemî'nin ve kitap yazarı Sufi'nin de resimleri bulunmaktadır. Müneccim olarak bilinen Sufi aynı zamanda başarılı bir ressamdır. Kitabın resimlerini bizzat kendisi çizen Sufi, gökteki takımyıldızlarını akrep, avcı, boğa vb. burçları olarak betimlemiştir. (bk. http://fa.wikipedia.org/wiki/عبدالرحمان_صوفي). Zincirli Bayan takım-yıldızını da ilk olarak o bulmuş, kayda geçirmiş ve risalesinde resmini de çizmiştir (bk. Resim 3).

Enderznâme: Büyük Selçuklulardan kalan bir musavver kitaptır. Kabus Bin Woşmgir tarafında 1090 yılında hazırlanan *Enderznâme* adlı bu kitap Amerika'da Sinsiai Müzesinde korunmaktadır. Christian Prayer'e göre 1087-1090 yılları arasında Curcan'da yazılıp resimlenen bu kitap belki de o dönemin en eski minyatür kitabıdır (http://vista.ir/article/302150).

Kitâbül-Aganî: Selçuklu döneminde resimlendirilmiş önemi bir kitaptır. Mohammad Amevi Gorşî tarafından yazılan bu kitap, cahiliyye döneminden başlayarak Abbasi döneminin başına kadar (H. 3. yy.) Arap şiirlerini, hikâyelerini, musikî sözlerini ve mitoslarını içinde bulunduran bir ansiklopedidir
(bk. http://fa.wikipedia.org/wiki/الاغانی).

Seramik Üzerindeki Resimler:

Selçuklu dönemi resim sanatının önemli bir parçasını çiniler üzerindeki resimler oluşturmaktadır. Bu resimler sadece çiniyi süslemek amacıyla yapılmamış, aynı zamanda tam bir resmin özelliklerini taşımaktadır. Selçuklu dönemindeki seramikler üzerindeki resimler yuvarlak yüzlü sade figürleri, kompozisyonu, tezyini ağaçları ve çiçekleriyle o dönemdeki kitapların resimlerine o kadar benzerlik gösterirler ki bunların hepsini aynı ressamların yaptığı düşünülmektedir. Ressamları onları bir tabak veya bir kâsedeki açık yere göre uygulamışlardır. Resim 4'te Minaî Seramik Kâse üzerindeki kalabalık bir savaş alanı gösterilmektedir. Seramikte iki ordu karşı karşıya gelmiştir. Sol tarafta kale sade çizgilerle stilize edilerek çizilmiş olup tabak kenarları bile boş bırakılmamıştır. Tabak kenarı daha yakın olduğu için oradaki motifler tabağın içindekilere göre daha küçük yapılmıştır. Figürleri uzun saçlar, sakallar, yuvarlak yüzler ile Büyük Selçuklu dönemi özelliklerini taşımaktadır (http://vista.ir/article/302150). [Washington Freer Gallery of Art, 43.3]

Anadolu Selçuklu Resmi:

Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu hızla Türkleşmeye başlamıştır. Anadolu'nun değişik yerlerine dağılan Türk komutanlar farklı yerlerde ilk Türk beyliklerini kurmuşlardır. Türk beylikleri, Anadolu'nun Türkleşmesine önemli katkı sağlamışlardır. Başta Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Mardin ve Diyarbakır olmak üzere birçok kent bu dönemde önemli bir kültür, ticaret ve sanat merkezi hâline gelmiştir.
(www.kulturelbellek.com/anadolu-selcuklu-sanati).

Bu dönem minyatürlerinin önemli bir kısmı Artuklu emirlerinin himayesinde Güney Doğu Anadolu merkezlerinde yapılmıştır. Bir diğer önemli minyatür merkezi ise Konya'dır. Anadolu Selçuklu dönemine ait minyatürlü yazma örnekleri XII. ve XIII. yüzyıllardan kalmadır. *Kitabül-Haşâyiş*, *El-hiyel el-hendesiyeh*, *Süverül-Kevâkibi's-Sabite*, *Varka ve Gülşah* ile *Tezkire* isimli el yazmaları bunların en önemlileridir.

Anadolu resim sanatı, Horasan Selçukluları, Büyük Selçuklu döneminde yapılmış fayans üzerindeki ve kitap yapraklarındaki resim geleneğinin devamı olarak bilinmektedir.

Nesih Yazılı Minyatür: Anadolu Türk Minyatür sanatının başlangıcına ait, sayıları az olmakla beraber, bazı karakteristik yazılar kalmıştır. 1271-72 tarihlerinde Aksaray ve Kayseri'de hazırlandığı bilinen ve yazarının ve nakkaşının kendisini Sivaslı olarak gösterdiği 146 yapraklı nesih yazılı minyatürlü bir yazma (Paris. Bib. Nat. Persan 174) ilgi çekicidir. Yazarı ve ressamı İbn-el-Sicistânî olarak bilinen bu kitap üç bölümden ibarettir. Birinci ve ikinci bölümde yazar kendini, uğraştığı bilimleri, İslam dünyasında yaptığı gezileri vs. anlatır. 671 (1272) Kayseri'de yazılan Munis-el-havarif

adlı son bölümde, Nasır-el-Rammal el-Saatî el-Sivasî adı ile görünen yazar bu kısmı sultan III. Gıyaseddin Keyhusrev'e ithaf etmiştir (Aslanapa, 1999, s. 364).

Kitab-ı Tiryak-ı Calinos: (pseudo Galen) minyatür olarak Selçuklu üslubunu gösteren eserlerin en iyi örneklerindendir. 1199 tarihli ve zengin minyatürlü olan bu yazma Paris'te Bibliothe'que Nationale'de bulunmaktadır. Bu yazma büyük bir ihtimalle, zengilerden Arslan Nureddin Şah I. (1193-1210) tarafından Musul'da yazdırılmış olmalıdır.

Astroloji Kitabı: Bu döneme ait bir diğer musavver kitaptır. 1271'de Aksaray'da yazılarak Sivaslı Nasreddin tarafından Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev'e sunulmuştur. (Paris, bib. Nat., P.174).

Doğu'dan alınan motiflerin yanında minyatürlerdeki güçlü konturlar ve hafif gölgelendirme, sanatçısının Bizans minyatürlerini tanımış olduğunu göstermektedir.

El-Hiyel el-Hendesiyeh (1206/Diyarbakır)**:** XII. yüzyılın ikinci yarısında Artukluların hizmetine giren mühendis El-Cezerî, Diyarbakırlı emir Mahmud b.Muhammed b.Karaaslan'ın isteği üzerine teknik buluşlarını *el-Hiyel el-Hendesiye* isimli kitapta toplar. Sanatçı, temeli Archimedes (Arşimet) ve sonrası bilginlerin buluşlarına dayanan yapıtlarında, suyun ve dişlilerin hareketiyle çalışan aletleri anlatır. Aletlerin bütününün ve parçalarının ayrıntılı tasarımlarını renklendirerek çizer. İçinde otomatik çalışan saatlerin, otomatik hareket eden insan ve hayvanların, fıskiyeli havuzların vb. aletlerden oluşan tasarımları barındırmaktadır.

Bu eserin bilinen ilk kopyaları 1205-06 tarihindedir. Çizimler Selçuklu üslubu içermektedir (İstanbul Topkapı Müzesi Kitaplığı Hazine A. 3472, H. 414).

Varka ve Gülşah (1220/Konya)**:** «*Varka ve Gülşah*» adını taşıyan resimli kitap Selçuklu döneminin en önemli minyatür eseridir. Selçuklu döneminde bu minyatürlerin Hoy'lu nakkaş Abdülmümin bin Muhammed tarafından yapıldığı, 61. sayfada bulunan minyatürden anlaşılmaktadır.

Sanat tarihi kitaplarında, *Varka ve Gülşah*'ı ressamının Abdülmümin Hoyi olduğu üzere fikir ittifakı olsa da, bu kitabın nerede resimlenip hazırlandığı konusunda karşıt fikirlere rastlanmaktayız. Nurhan Atasoy Konya'ya yerleşmiş bir aileden olan Abdülmümin tarafından resimlendiğini savunurken, Suat Kemal Yetkin kitaptaki minyatürlerin XII. ve XIII. yüzyıl Rey veya Kaşan vazo ve kâselerindeki resimlere her bakımdan benzediğini ve bu eserin Büyük Selçuklu dönemine ait olduğunu savunmaktadır: "Büyük Selçuklulardan kalma minyatürlü tek bir yazma bilinmektedir. Prof. Ahmet Ateş'in bulduğu Varka ve Gülşah… (Yetkin, 1974, s. 191) .

İranlı sanat tarihçileri de genelde Hoyi'nin bu kitabı Azerbaycan'da resimlediğini savunurlar (bk. Palbaz, 1380. H., s. 56).

Varka ve Gülşah, Halife Osman (644-656) ve ilk Emevi halifesi Muaviye (661-680) zamanlarında yaşamış olan Arap şairi Urwah bin Hizan al-Udhri'nin talihsiz hayatından esinlenilerek yazılmıştır. Uzun süre unutulmuş olan bu aşk serüveni ile İran şairi Ayyuki, manzum bir eser meydana getirmiş ve Sultan Gazneli Mahmud'a ithaf etmiştir.

Orta çağ Fransız edebiyatında «Floire et Blanche-Flore» adıyla bilinen bu aşk hikâyesi, Türkçe olarak Yusuf-i Meddah tarafından 1371 tarihinde, *Varka ve Gülşah* adıyla yeniden yazılmıştır. Sonraları aynı tema, Türk edebiyatında sık sık işlenmiş ve uzun süre en çok okunan bir aşk hikâyesi olarak kalmıştır (Yetkin, 1974, s. 191).

Prof. Ahmet Ateş tarafından keşfedilip tanıtılan Farsça yazılmış *Varka ve Gülşah* mesnevisi, yazısı ve minyatürlerinin üslubuna göre on üçüncü yüzyıl başlarında Anadolu Selçuklu sanatının ortaya koyduğu şaheserlerdendir. İçinde 71 minyatür bulunmaktadır (Aslanapa, 1999, s. 365). Bu kitap XIII. yy.da pek sevilen yuvarlak bir nesih ile yazıldığından, içindeki minyatürlerin de aynı yüzyılda yapılmış olduğu kabul olunabilir (Yetkin, 1974, s. 191).

Hayvanları, özellikle savaş sahnelerinde atları değişik açılardan gösteren nakkaş, bir yandan gözlem gücünü açığa vururken, bir yandan da eğri çizgileri birbirine dolayarak kompozisyona bir arabesk görünüşü vermektedir. Öyle ki, nakkaşın tek amacının, hareketleri değerlendirmek olduğu söylenebilir.

İki atlının dövüşünün yer aldığı sahnede de zemin arabesklerle tamamen doldurulmuştur (bk. Resim 5). Zeminin bu biçimde süslenmesini, Büyük Selçuklu dönemi minyatürlerinin çoğunda buluruz. Bu ağır süslemelere karşın, ince uzun dikdörtgenler oluşturan kompozisyonlar oldukça yalındır.

Karakteristik Türk Motifleri:

Selçuklu döneminde genelde aslı İran, Arap, Hint ve Yunan dillerinde yazılmış olan kaynaklar üzerine resim çalışmaları yapılmıştır. Kitap resimlerinde, İslam öncesinden gelen eski resim karakterlerine çok sık rastlamaktayız ancak değişik amaçlarla kullanılan çini ve seramikler üzerinde Türk karakterlerinin önemli bir yeri vardır. Örnek olarak bir geyiğe veya dağ keçisine arkadan saldıran bir grifon veya kaplan yüzlü kanatlı bir yaratık, Hunlar döneminde çok sayıda görülen figürlerdendir. Bu konu Selçuklu dönemindeki seramikler ve duvar kabartmalarında da defalarca çalışılmıştır (bk. Resim 6).

İki başlı kartal Selçuklu döneminde çalışılan bir diğer karakteristik Türk motifidir (bk. Resim 7). Eski çağlarda Sümerler ve Hititlerde de bu motife rastlanır. Sümerlerde Lagaş kentinin simgesi çift başlı kartaldır. Çift başlı kartal figürü ilk kez, MÖ 3000 sonları ve 2000 başlarında, Mezopotamya'da görülür. Daha sonra ise, bütün Orta Asya'ya yayılmıştır.

Kartal kuşlar arasında, ululuk ve yükseklik timsalidir. Bu yüzden; Türkler; kılıç kabzalarında, çift başlı kartal figürü kullanmışlardır (http://vista.ir/article/302150).

İki Başlı Kartal'ın Türk mitolojisinde de önemli yeri vardır. Tanrısallaştırılan İki Başlı Kartal sağ kanadı ile güneşi, sol kanadı ile ayı kaplar. Aynı zamanda Tanrı Ülgen'in (Gök Tanrı) sembolüdür.

Türk mitolojisinde yer ile göğün arasındaki çelik kapıyı kartal tutar. İnsanlara gökyüzü ve yeryüzü yolculuklarında; refakat eden varlıklar, kuş şeklindedir (www.kulturelbellek.com/anadolu-selcuklu-sanati).

Ancak bir görüşe göre, İslam'dan sonra bu simgenin anlamı güç ve iktidarı temsil etmekten İslamî bir anlama geçerek, ahiret ve ölümü temsil etmeye başlamıştır (Fethi-Ferbud, 1388 H., ss. 41-51).

Sonuç:

Genelde Türk resim sanatının gelişimini şöyle açıklayabiliriz. Resimli kitap sanatı batı Türkistan'da gelişmiş Selçuklu emrinde çalışan Uygur yazıcıları tarafından İran bölgesine sokulmuştur. Bu sanat Bağdat'a yayılarak Avrupalıların Bağdat çığırı diye andıkları çığırı açmıştır.

Selçuklu dönemi minyatürlerin ilk örnekleri Horasan'da ortaya çıkmıştır. Onun en bariz örneği musavver kitap olan Semek Ayyar'dır. Ancak Selçuklu resmi güzel ve ustaca eserleriyle Bağdat'ta büyük gelişmeler yaşamıştır.
Kitâbül-Haşâyiş (*Materia Medica*), Hintli Beydaba'nın *Kelile ve Dimne*'si ve Harirî'nin *Makamât*'ı gibi ünlü eserlerde orada ortaya çıkmıştır.
Genelde Selçuklu sanatından söz edildiğinde yeni İran coğrafyasında çalışılan eserler düşünülmektedir. Oysa Selçukluların hüküm sürdüğü bütün bölgelerde, o hâkimiyet ve sanatın doğrudan ilişkisi olmuş ve sanat Selçuklu sarayının desteği ile yeni basamaklara çıkabilmiştir.
Selçuklunun önemli şehirlerinden ve başkentlerinden biri olan Konya da önemli resim çalışmalarına ev sahipliği yapmıştır. Bu şehirde meydana gelen en önemli eser belki de cazip destanıyla bütün Selçuklu İmparatorluğunun en ünlü eseri sayılan, *Varka ve Gülşah* olarak değerlendirilebilir.
Selçuklu dönemi minyatürleri, genelde konularını İran ve Arap destanlarından ve bilimsel çalışmalarından almıştır. Ancak bu dönemin özellikle de duvar resimlerinde çift başlı kartal ve arkadan bir hayvana saldırmakta olan kaplan gibi karakteristik ve milli Türk motifleri de göze çarpıcı bir miktarda kendini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Asalanapa, O. (1999). *Türk Sanatı*. (5. bs). İstanbul: Remzi yayınevi.
Hillenbrand, R. (2005). *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. Çev. Çiğdem Kafescioğlu. İstanbul: Homer kitabevi.
Fethil-Ferbud, F. (1388 H.). Seyr-e Tahavvol-e Nuguş-e Perende ve Movcudat-e Esatiri-e Baldar Der Mensucat-e Al-e Buye ve Selcugi. *Negere* dergisi, Sonbahar 12, Tahran.
Katli- Margarita- Hamby- Loei (1376 H.). *Honar-e Selcugi ve Harezmi*. Terc. Yaghub Ajen., Tahran: Movla yayınevi.
Pakbaz, R. (1380 H.). *Naggaşi-e İran Az Dirbaz Ta Emruz*. Zerrin ve Simin yayınevi.
Pope, A., (1384 H.). *Şahkarhaye Honare İran*. Terc. Perviz Natel Hanleri. Tahran: İlmi ve Ferhengi yayınevi.
Şerifzadeh, S. A. (1375 H.). *Tarih-e Negargeri Der İran*. Tahran: Hovzeye Honeri yayınevi.
Yetkin, S. K. (1954). *İslam Sanat Tarihi*, Ankara: Güven Basımevi.
Yetkin, S. K. (1974). *İslam Ülkelerinde Sanat*. İstanbul: Karaca Ofset Basımevi.
Yılmaz Can, Y., Gün. R. (2011) *Türk İslam Sanatları ve Estetiği.* (2. bs.). İstanbul: Kayıhan yayınevi.

İnternet Kaynakları:

http://www.kulturelbellek.com/anadolu-selcuklu-sanati
http://fa.wikipedia.org/wiki/سمک_عیار
http://fa.wikipedia.org/wiki/الاغانی
http://fa.wikipedia.org/wiki/عبدالرحمان_صوفی
http://vista.ir/article/302150

EKLER

Resim 1: Şema, Şemşat ile perilerin konuşmasını dinlerken, *Semek Ayyar*'dan bir resim, Horasan, 12. yy.

Resim 2: İlaç Hazırlanması, *Kitâbül-Haşâyiş*, Bağdat, 1222 (H. 619).

Resim 3: Göksel Zincirli Bayan Figürü, *Süverül-Kevâkibi's-Sabite*, 984. y. (Bodleian_Library)

Resim 4: Minaî Seramik Kase Yüzündeki Saldırı Sahnesi: Büyük Selçuklu dönemi, [Washington Freer Gallery of Art, 43.3]

Resim 5: Gülşah'ın Adenli savaşçıyı öldürmesi: *Varka ve Gülşah*, Selçuklu dönemi, Konya, 13. yy., [TSMK, H. 841, y. 23 b]

Resim 6: İneğe Saldıran Kaplan, Selçuklu Dönemi Duvar Kabartması, Anadolu.

Resim 7: İpek kumaş üstüne altın simle işlenmiş çift başlı kartal, 13. yy. Konya (Berlin Staalche Müzesi)

DĪVĀNÜ LUĠĀTİ'T-TÜRK'E GÖRE OĞUZCA

AKARTÜRK KARAHAN

1. Giriş: Oğuzlar

VIII. yüzyılda Köktürklere bağlı bir Türk topluluğu olan Oğuzların adlarına ilk defa Orhon yazıtlarında rastlanmaktadır. Orhon yazıtlarında *Tokuz Oğuz* şeklinde bahsedilen Oğuzlar dokuz boydan meydana gelmiş bir Türk boyudur. Tarihî bazı deliller, Oğuzların Batı Köktürklere mensup olduğunu göstermektedir. Batı Köktürklerin son bulmasının ardından (766), Oğuzlar muhtemelen Halife Mehdî Billâh zamanında (775-785) Maveraünnehir'e ve Aşağı Seyhun boylarına gelmiştir (Sümer, 2007, s. 325).

Ötüken-Uygur Kağanlığında Uygur hükümdarı Köl Bilge Kağan'ın oğlu Tokuz Oğuzların başbuğu tayin edilmiş, zamanla Oğuzlar, Uygur Devletinin dayandığı iki unsurdan biri hâline gelmiş ve Uygurların 840'ta uğradığı felaketin ardından Doğu Türkistan'a yapılan göçe katılmıştır. Uzun müddet orada da varlığını sürdüren Tokuz Oğuzların adı bir müddet sonra o bölgeden kaybolmuştur (Sümer, 2007, s. 325).

X.-XI. yüzyıllarda Oğuzlarla ilgili bilgileri İslam coğrafyacılarının ve tarihçilerinin eserlerinden öğreniyoruz. İslam kaynaklarında, *guz* şeklinde adlandırılan Oğuzlar ile ilgili pek çok bilgi bulunmaktadır. Oğuzların *Karakum* olarak adlandırdıkları *Aşağı Seyhun* ile *Aral*'ın kuzeyindeki çöl bölgesinden, İslam coğrafyacıları "*al-mefâzâtü'l-Guziyye*" (Oğuz Çölü) adıyla bahsetmektedir. X. yüzyılda Oğuzlar, başkenti *Seyhun* yakınlarındaki *Yenikent* olan Oğuz Yabgu Devletini kurmuşlardır. Bu devlet, başında "*yabgu*" unvanlı hükümdarların bulunduğu X. yüzyılın birinci yarısında, Maveraünnehir'in kuzeyindeki Kazak bozkırlarında yaşayan Oğuzlar tarafından kurulan bağımsız ve güçlü bir devletti. Devletlerinin kurucusu olan Selçuk 980'lerde Cend'de İslamı kabul etmiş ve Oğuzlar bu dönemde İslamlaşmaya başlamıştır. Oğuz Yabgu Devletinin ne zaman son bulduğu kesin bilinmemekle birlikte, tarihî deliller 1003 tarihinden önce yıkıldığını göstermektedir (bk. Sümer, 2007, ss. 326-327; Ağacanov, 2004, ss. 69-104).

XI. yüzyılda Oğuzların durumlarına bakacak olursak, Oğuz Yabgu Devleti yıkılmış ve Oğuzlar çeşitli bölgelerde tarih sahnesindeki varlıklarını sürdürmüştür. Rus yıl-

lıklarında *Torki* olarak adlandırılan Oğuzların 1054'te Kievan Prensi tarafından yenilgiye uğradıkları kayıtlıdır. 1060'ta Oğuzlar Don ve Dnyepr arasındaki bölgelere saldırmış ve 1064'te aşağı Danube'ye kadar ulaşmışlardır. 1068'de Oğuzlar Macaristan içlerine girmiş fakat geri püskürtülmüştür. Rus ve Bizans hizmetinde görev alan Oğuzlar ise bu milletler arasında asimile olmuşlardır. Diğer taraftan Oğuzlar, Selçuklu Devletini kurmuşlar ve XI-XIV. yüzyıllarda Anadolu, Kirman, Horasan, Suriye, Irak bölgelerinde etkili bir devlet olmuşlardır. Selçuklu Devletinin ana unsuru olan Oğuzlar 1040'ta Gaznelileri bozguna uğratmış ve 1055'te Bağdat'ı işgal etmişlerdir. Böylece halifeliğin doğu kısmı yeniden birleşmiştir (Sümer, 2007, s. 327).

Tarihî olaylardan da anlaşıldığı gibi, Oğuzlar XI. yüzyılda Orta ve Ön Asya'nın geniş bir alanında askerî, dinî ve siyasî birçok bakımdan etkili olmuş bir Türk topluluğudur. Bu dönemde Oğuzlarla ilgili bilgi veren ilk Türk kaynağı Kâşgarlı Mahmud'un *Dīvānu Luġāti't-Türk* (DLT) adlı eseridir. Oğuzlar, yurtları, kültürleri, dilleri gibi birçok konuda bilgi içeren eserde, Oğuzlarla ilgili bilgiler diğer Türk boylarıyla kıyaslandığında, daha ayrıntılıdır. Bilindiği gibi eser, XI. yüzyıldaki Türk toplulukları, yurtları, kültür ve dilleri hakkında bilgiler içeren Türkçeden Arapçaya, ansiklopedik bir sözlüktür. Eserde başta Karahanlı Türkçesi ölçünlü dili olmak üzere, *Karluk, Yağma, Çiğil, Kıpçak, Yemek, Oğrak, Oğuz, Tuhsı, Uygur, Bulgar, Suvar, Argu, Kençek, Basmıl, Çömül, Kay, Tatar, Yabaku, Hotan, Soğd, Tübüt, Balasagun, Barsgan, Kâşgar, Kuça, Sayram, Uç* gibi yirminin üzerinde boy ve topluluğun lehçe özellikleri nakledilmektedir. Bu lehçelerle ilgili nakledilen 523 sözcükten, 278'i Oğuzcaya aittir. DLT'de Oğuz lehçesiyle ilgili kayıtlar, tüm lehçeler hakkında verilen kayıtların yarısını geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzlara özel önem vermesi ve sürekli Karahanlı Türkçesi yazı dili ile Oğuzcayı karşılaştırmasının birçok sebebi olabilir. Bununla ilgili ilk akla gelen Anadolu'da Oğuzcanın yazı dili hâline gelmeden önce Horasan kültür çevresinde bir hazırlık devresi geçirdiği (bk. Yüce, 2007, s. 323) ve belki de o dönemde Oğuzların yazılı belgelerinin olduğudur. Ancak bugüne kadar bu yönde bir yazılı eserle karşılaşılmamıştır.

Bu bildiride, DLT'de nakledilen Oğuzcayla ilgili bilgiler değerlendirilecek; XI. yüzyılda Oğuzcanın ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz varlığı bakımından durumu ortaya konacaktır.

2. DLT'de Oğuzca:

DLT'de Oğuzlar'ın dilleri dışında, yaşadıkları yerler, şehirleri, Oğuzların 22 boyu, damgaları, beylerinin adı, yaşayışları, kültürleri, diğer Türk boylarından daha ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Ancak konumuz dilleri olduğu için, bunlara değinmiyoruz. Ayrıntılı bilgi için bk. Karahan, 2013, ss. 49-53.

Kâşgarlı, Oğuzları *Kırgız, Kıpçak, Tuhsı, Yağma, Çiğil, Oğrak, Çaruk* boylarıyla birlikte saf Türkçe olarak yalnız bir dilleri olan topluluklar arasında gösterir. Ayrıca Türklerin konuştuğu diller arasında en kolay dilin de Oğuz lehçesi olduğunu belirtir (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 30). Kâşgarlı, Oğuzların Farslarla düşüp kalkmaya başladıktan sonra bazı Türkçe sözcükleri unutup yerine Farsçalarını kullandıklarını da ekler (DLT: 217; CTD I: 326; DLTt I: 431). Buradan XI. yüzyıl Oğuzlarının tek dilli bir Türk topluluğu olduğunu, ancak Farslarla yakınlıkları nedeniyle Oğuzcada çok sayıda Farsça kökenli alıntıların olduğunu söyleyebiliriz.

DLT'de Oğuzlar ile Türkler (Karahanlılar) ve Oğuzcayla da Türkçe (Karahanlı Türkçesi) karşılaştırılmıştır. Böyle bir karşılaştırmanın yapılması, iki ayrı yönetim yapılanmasında bulunan topluluklar olması yanında, Kâşgarlı Mahmud'un bunları iki önemli lehçe olarak görmesinden de kaynaklanmalıdır. Eserde Türk grubu ve Oğuz grubu ayrımının olduğunu bazı örneklerde görmekteyiz:

a) Türkçedeki yer, zaman ve alet adları yapımındaki farklılıklar anlatılırken, Hakaniye Türkleri ile Türkmenler birbiriyle karşılaştırılmıştır (DLT: 11; CTD I: 75; DLTt I: 13).

b) *tägin-* fiili anlatılırken Çiğillerin Hakana yahut beye birisinin geldiği haber verdiği zaman kullandıklarını, fakat Oğuzların bu söze kızdıkları belirtilmiştir (DLT: 339; CTD II: 34; DLTt II: 142).

c) Bir grubun kılığına girip, onlar gibi olmayı ifade eden sözcükler yapan *+lAn-* ve *+lA-* ekli yapılarda Oğuzlar ve Çiğiller birlikte örneklendirilmiştir: *oġuzlandı-çigilländi* (DLT: 401; CTD II: 96; DLTt II: 268). *oġuzlādı-çigillādi* (DLT: 595; CTD II: 325; DLTt III: 344) vb.

d) Çiğil söz varlığındaki *yarlıġ* için Kâşgarlı, bunu Oğuzların bilmediğini ifade etmiştir (DLT: 462; CTD II: 169; DLTt III: 40).

e) Türkçedeki 2. teklik ve çokluk kişi zamirleri olan *siz* ve *sän* anlatırken Çiğillerin ve Oğuzların birbirinden farklı biçimde kullandıkları belirtilmiştir (DLT: 497; CTD II: 212; DLTt III: 126).

f) "kedi" için Çiğillerin *mūş*, Oğuzların *çätük* dediği aynı maddede söylenmiştir (DLT: 498; CTD II: 114; DLTt II: 301).

g) "yarasa" anlamında Çiğillerin *aya yärsgü* diğerlerinin (Oğuz) *yarasa* dedikleri ifade edilmiştir (DLT: 631; CTD II: 371; DLTt III: 433).

h) Türklerin *yikdä* olarak söylediği yemiş için Oğuzların "te" ile *yik(g)tä* şeklinde söyledikleri ifade edilmiştir (DLT: 26; CTD I: 84; DLTt I: 31).

i) Türklerin "Hakanın karargâhı" için *ḫān tōy* dedikleri; buna karşın Oğuzların bu tabiri bilmedikleri açıklanmıştır (DLT: 505; CTD II: 220; DLTt III: 141).

j) Kâşgarlı, *ūndür-* fiilinin Türkçede ve Uygurcada "(bitki için) bitirmek (Ar. *anbata*)" ve "yöneltmek (Ar. *aṣḫaṣa*)" anlamlarında olduğunu ve bunu Oğuzların bilmediğini belirtmiştir (DLT: 119; CTD I: 207; DLTt I: 224).

k) "ayakkabı" anlamında Çiğil lehçesinde *başaḳ,* Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde *başmaḳ* kullanıldığı aynı maddede ifade edilmiştir (DLT: 190; CTD I: 290; DLTt I: 378).

l) Çiğil lehçesinde *ḳum* "kum" sözcüğünün, Oğuzlar tarafından bilinmediği ifade edilmiştir (DLT: 170; CTD I: 267; DLTt I: 337).

Bu gibi karşılaştırmalar, XI. yüzyılda Karahanlılar ve Oğuzların önemli bir konumda olduğunu; dillerinin de bundan dolayı dikkate alındığını göstermektedir. Kâşgarlı "Türkçe" tabiriyle temel olarak Karahanlı Türkçesi yazı dilini kastetmekte; karşılaştırmasını da "Türk grubu" ve "Türkmen/Oğuz grubu" şeklinde iki lehçe grubu üzerinden yapmaktadır.

3. Oğuzcanın Ses Özellikleri

DLT'de Oğuz lehçesine ait ses özellikleri, Karahanlı Türkçesi ile karşılaştırılarak ya da ayrıca nakledilmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyıl Oğuzcası için verdiği ses özellikleri de diğer lehçelerden daha fazla ve ayrıntılıdır. Bunlar:

3.1. /-ġ, -g, -ġ-, -g-/ > Ø: DLT'de XI. yüzyıl Oğuzcasında ve Kıpçakcasında söz içinde ve sonundaki /ġ/ ve /g/'lerin düştüğü belirtilmiş, bazı örnekler verilmiştir. *ço(u)muḳ* [236]< **çomġuḳ* (EDPT: 423a) "Alakarga", *tamaḳ* [28] < **tamġāḳ* (EDPT: 505a) "boğaz, gırtlak", *ḳova* (Oğuz) [549] < **ḳovġā* (EDPT: 583b). EAT metinlerinden itibaren /ġ, g/ düşmesinin, Oğuzcanın tipik bir özelliği olduğu bilinmektedir. Modern Oğuz grubunda da söz sonu ve söz içi /ġ, g/ sesleri düzenli olarak düşmektedir. Kâşgarlı'nın, XI. yüzyılda düzenli olmasa da bu ses olayına değinmesi, Oğuzcanın ses tarihi bakımından önemlidir.

3.2. /t-, -t-/ > /d-, -d-/ : Kâşgarlı, "Oğuzlar ve diğerleri bütün *te*'leri *dal* yapar" şeklindeki ifadesiyle söz başı ve söz içi /t/ > /d/ ötümlüleşmesine değinmiştir (DLT: 26; CTD I: 85; DLTt I: 31). XI. yüzyıl için düzenli olmasa da Kâşgarlı'nın Oğuzca olarak naklettiği /t-/ > /d-/ değişimi, modern Oğuz lehçelerinde düzenli bir ses olayıdır. Eserde, söz başında /t-/ > /d-/ ötümlüleşmesine şu örnekler verilmiştir: *dävä* (Oğuz) [364] [544] "deve" < **tebä/*tebäñ* (TMEN II: 1015), *daḳı* (Oğuz) [364] "1. dahi, daha, 2. ile, birlikte"< *takı: (d-)* (EDPT: 466a). Modern sahada düzenli bir Oğuz özelliği olan söz başı /t-/ > /d-/ değişimi XI. yüzyıl Oğuz lehçesi için de ayırıcı bir ses özelliği olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte eserin başka sayfalarında aynı sözcüklerin Oğuzcada /t-/'li kayıtları da vardır: *tävä* (Oğuz, Kıpçak, Suvar) "deve" [504], *taḳı* (Oğuz) "dahi, daha" [545]. Ayrıca DLT'de söz başı /t-/'nin korunduğu Oğuzca sözcükler de çoklukla bulunmaktadır. Bunlar: *taḳ-*, *taḳuḳ* "tavuk", *taḳuḳluġ* "tavuğu olan", *tamaḳ* "boğaz, gırtlak", *tamar ~ tamur* "damar", *tança-* "bozulmak", *tarıġ* "darı", *tas* "her nesnenin kötüsü, bayağısı", *tavar* "canlı, cansız mal", *tägül* "değil", *täk tur-* "sus!", *tälü* "ahmak, deli", *tämürgā̆n* "ok temreni", *täŋlägüç* "çaylak kuşu", *tärinçäk* "iki parçadan yapılan kadın çarı", *täriŋ* "derin", *täs tägirmä* "yus yuvarlak", *tılıḳ-* "konuşmak", *toḳı-* "dövmek, dayak atmak", *toḳıl-* "döğülmek, dayak atılmak", *toḳın-* "dövülmek", *toldrā-* "dağılmak", *topul-* "delmek", *tōl* "1. yavrulama zamanı, 2. yavru, döl", *tölä-* "yavrulamak", *tölät-* "yavrulatmak, doğurtmak", *tōn-* "(geri) dönmek", *tuġrāġ* "Tuğra, Hakanın mührü ya da imzası", *tuġraġlan-* "mektup, bitik ve yazı gibi şeylerin tuğra ile mühürlenmesi", *tügi* "darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan taneleri", *tümrüg* "tef", *törüt-* "yerine getirmek, doğru bir şekilde yapmak". DLT'deki /t-/'li Oğuz lehçesi söz varlığı göz önüne alındığında, /t-/ > /d-/ değişiminin XI. yüzyıl için henüz düzenli bir ses özelliği olmadığı görülmektedir. Korkmaz, bu değişimin XIV-XV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesinde bile kuralsızlık gösterdiğinden yola çıkarak, /t-/ > /d-/ ses olayının Oğuz-Türkmen lehçelerinde çok hızlı yol alan bir dönüşüm olmadığını belirtmekte ve XI. yüzyılın ikinci yarısında bu dönüşümün daha yeni başlamış bir olay olduğu yargısına varmaktadır (Korkmaz, 1995, s. 244). Daha önceki yüzyıllara ait yazılı eserlerde /t-/ > /d-/ değişiminin görülmemesi, bu ses olayının XI. yüzyılda yeni başlamış bir dönüşüm olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir (Gabain, 1988, s. 40; Tekin, 2000, s. 67). Kâşgarlı'nın daha yeni sayılabilecek ve tam olarak sisteme oturmamış bir ses olayını tespit etmesi ve ilk olarak ifade etmesi, /t-/ sesinin gelişim evrelerine açıklık getirmesi bakımından, ses tarihi için önemli bir kayıttır.

3.3. /y-/ > Ø: Kâşgarlı, "Oğuzlarla Kıpçakların baş tarafında /y-/ bulunan isim ve fiillerin ilk harfinin elif'e yahut cim'e çevirirler" (DLT: 26; CTD I: 84; DLTt I: 31) şeklinde XI. yüzyıl Oğuzcasında (ve Kıpçakçada) /y-/ > Ø değişiminden bahsetmiş ve Türklerin *yelgin* dediğine Oğuz, Kıpçakların *elgin* "yolcu" [26-460], Türklerin *yılıġ*

dediğine Oğuz ve Kıpçakların *ılıġ* "ılık" [26, 44], Türklerin *yilik* dediğine Oğuzların *ilik* "Kemik iliği" [49] dediğini nakletmiştir. Tarihî lehçelerde /y-/ > Ø ses olayı kısmen Çağatay Türkçesinde ve çoğunlukla Altın-Ordu Kıpçak ve EAT-Osmanlı Türkçesi sahalarında görülmüştür. Modern Türk lehçelerine bakıldığında /y-/> Ø değişiminin düzenli bir Oğuz lehçesi özelliği olduğu görülmektedir. Bazı araştırıcılar, Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca özellik olarak gösterdiği /y-/ düşmesinin, birkaç örneğe dayalı olmasından dolayı, XI. yüzyıl Oğuzcası için genelleşmemiş bir ses olayı olduğunu belirtmekle (Canpolat, 1968, s. 172) birlikte, DLT'nin yalnızca Oğuz lehçesine dayalı bir eser olmadığı düşünülürse, Kâşgarlı'nın naklettiği birkaç örneğin dikkate alınması gerekir.

/y-/ > /c-/: Kâşgarlı, "Oğuzlarla Kıpçakların baş tarafında /y-/ bulunan isim ve fiillerin ilk harfinin elif'e yahut cim'e çevirirler"(DLT: 26; CTD I: 84; DLTt I: 31) ve "Oğuzlarla Kıpçaklar, kelimenin başında bulunan bütün y harflerini cim söylerler" (DLT: 422; CTD II: 121; DLTt II: 314) diyerek /y-/ > /c-/ değişimine iki kez temas etmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz ve Kıpçaklarda /c-/ ile gösterdiği sözcükler şunlardır: *coġdu* (Oğuz, Kıpçak) [26] "devenin (çenesinin altındaki) uzun tüyleri" [26] <*yoġdū* (EDPT: 899a), *cun-* (Oğuz, Kıpçak) "yıkanmak" [422] <**yūn-* (EDPT: 942b), *cigi* (Kıpçak, vd.) "sağlam" [546] <**yigi* (EDPT: 911a), *cet-* (Oğuz, Kıpçak) "yetişmek, ulaşmak, erişmek" [422] <**yet-* (EDPT: 884b), *cinçü* (Kıpçak, Oğuz) "inci" [547] <*yinçü* (EDPT: 944b). Buradan, bugün düzenli bir Kıpçak ses özelliği olan söz başı /y-/ > /c-, ç-, j-/ değişiminin XI. yüzyılda da bir lehçe özelliği olduğunu görmekteyiz (bk. Johanson, 1998, ss. 96-97; Tenişev, 1984, ss. 256-259; Räsänen, 1949, ss. 185-188). Ancak modern Oğuz grubu için böyle bir ses değişiminden söz edilemez. Bu değişimin Kıpçakların yanı sıra Oğuzlarda da görülmesi Oğuz-Kıpçak lehçe ilişkilerine bağlanabilir.

Kâşgarlı tarafından Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde /y-/ > Ø ve /y-/ > /c-/ değişimlerinin bulunduğu kaydedilmekle birlikte, DLT'de söz başı /y-/'li Oğuz ve Kıpçak kayıtlı sözcükler de bulunmaktadır: *yarmaġān* "birinin, güzel geçen bir seyahatin ardından yakınlarına getirdiği hediye, armağan", *yaŋa* "derenin yanı, herhangi bir ırmağın bir yanı", *yara-* "yaramak", *yarasa* "yarasa", *yarat-* "yapmak", *yās* "ölüm, helak", *yava yēr* "sıcak yer", *yaz-* "yazı yazmak", *yorıġçı* "Hısımlar arasında mektup getirip götüren elçi", *yıba* "yaş, ıslak", *yäŋgäç* "yengeç", *yorınça* "yonca", *yoş* "sıkışıklık, kalabalık", *yörä* "yöre, çevre, bir şeyin etrafı", *yumurlan-* "toplanmak", *yügrük bilgä* "bilgin ve akıllı, erdemli kişi", *yügürgūn* (Türkmen) "darı gibi kırmızı taneleri bulunan bir bitki", *yūzärlik* "üzerlik otu".

Görüldüğü gibi /y-/ > /c-/ değişimi her ne kadar Oğuz ve Kıpçaklara has bir ses özelliği olarak verildiyse de, DLT'de Oğuzca kaydının istisnaları çok fazladır. Bu konuda Canpolat, Kâşgarlı'nın Oğuzcada bahsettiği bu ses olayının Osmanlı Türkçesinde hiç görülmemesinden yola çıkarak, bunun ya bir yanılgı sonucu olarak ya da yazı diline geçmemiş bir ağız özelliği olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir (Canpolat, 1968, s. 172). DLT'deki Oğuzca /y-/ > /c-/ ses olayına Korkmaz ise şu yorumu getirmiştir:

> *"y/c değişimi XI. yüzyıldan sonraki dönemde yalnız Kıpçak metinleri ile tanıklanabildiği, Oğuzcanın böyle bir değişim türü vermediği göz önünde bulundurulursa, Kâşgarlı'nın bu açıklamasını değerlendirmek oldukça güçleşir. Kâşgarlı bu dönüşümü eserinin iki ayrı yerinde açık seçik bir şekilde anlattığına göre, belki de XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzca için böyle bir değişim söz konusudur. Ancak XI. yüzyıldan sonraki dönemde Oğuzca, y/c değişimi bakımından c-'ye karşı y-'li*

ve y-'siz türleri benimseyen ve bu yönü ile Kıpçaklardan ayrılan yeni bir gelişim dönemine girmiş olabilir. Her ne olursa olsun XI. yüzyıl sonrası Oğuz-Türkmen metinleri bu geçişi tanıklamadıkları için, Kâşgarlı'nın bu kaydını, daha başka tanıklayıcı kayıtlar elde edilinceye kadar ihtiyatla karşılamak zorundayız" (Korkmaz, 1995, s. 246).

Bizce de bu durum, XI. yüzyılda /y-/ > /c-/ değişiminin Kıpçak lehçesinde bulunduğunu, Oğuzcada ise Kıpçakçanın etkisiyle oluşan bir ağız özelliği olduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda Oğuz ve Kıpçak lehçeleri arasındaki sıkı lehçe temasına da işaret etmektedir. Türk boyları arasında kesin coğrafi sınırların olmadığı hareketli tarih sahnesinde Kıpçak lehçesine ait özelliklerin Oğuz lehçesinde de görülmesi olağandır. DLT'de verilen Oğuz lehçesindeki /y-/ > /c-/ değişimi, geniş bir alana yayılmış Oğuz topluluklarının tümünde düzenli bir biçimde var olan bir özellik olmayıp Kıpçakların etkisiyle bazı Oğuz gruplarında gözlenen biçimlerdir. DLT'de "yıkanmak (*iġtasaltu*)" anlamındaki *yun-* fiilinin Oğuz ve Kıpçaklarda *cun-* olduğu söylenirken; "abdest almak (*tawaḍḍa'a*)" anlamındaki *yun-* fiili Oğuz kaydıyla geçmektedir (DLT: 422; CTD II: 121; DLTt II: 314). Bu durum XI. yüzyıl Oğuzlarının aynı sözcüğü *yun-* ve *cun-* olarak iki sesletimde söylediklerini göstermekte; belki de bazı Oğuzların *yun-* olarak, bazı Kıpçaklara yakın Oğuzların ise *cun-* olarak söylediklerini düşündürmektedir. Kâşgarlı bu konuda net bir açıklamada bulunmamışsa da modern Türk lehçelerinde çokça görülen lehçeler arası etkileşimin, XI. yüzyıl lehçeleri için de geçerli olduğunu anlamaktayız.

3.4. /-v-, -v/: Kâşgarlı, Türkçede (=Karahanlı Türkçesi) çift dudak sesi olarak söylenen /w/ sesini, Oğuzların diş-dudak sesi /v/ olarak söylediklerini, yazımda kullandığı ayırıcı işaretlerle ve bazı dilbilgisi terimleriyle belirtmiştir. DLT'de, Türkçe ve Oğuzca bazı sözcüklerin /w/ ~ /v/ şeklinde ikili durumları da ayrıca gösterilmiştir. *äw* (Türk) ~ *äv* (Oğuz) "ev" [27], *āw* (Türk) ~ *av* (Oğuz) "av" [27], *yava yēr* (Oğuz) ~ *yawa* "sıcak yer" [455], *tewe* (Türk) ~ *tävä* (Oğuz) [504], *tavar* (Oğuz) ~ *tawar* "canlı cansız mal" [182]. Modern lehçelere bakıldığında Oğuz lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde diş-dudak /v/, standart bir sestir. Diğer lehçelerde ise daha çok çift dudak sızıcısı /w/, yer yer de (Türkmen, Çuvaş Türkçesi vb.) /v/ kullanılmaktadır (Şçerbak, 1998, s. 235). /w/ ~ /v/ seslerinde tarihî Oğuz ile modern Oğuz büyük ölçüde uyuşmaktadır.

3.5. /b-/: *Dīvān*'da /b-/ > /m-/ değişiminde Oğuzcanın /b-/ yönünde olduğu görülmektedir. Modern Oğuz lehçelerine bakıldığında Türkiye Türkçesi ve Gagauz Türkçesinde düzenli olarak /b-/ korunmaktadır. Kâşgarlı'nın kayıtlarındaki Oğuzca ile modern Oğuzca bu bakımından genellikle paraleldir.

3.6. /-d-, -d/ > /-y-, -y/: değişimi bakımından *Dīvān*'daki Oğuzca ile modern Oğuzca aynıdır.

3.7. /ń/ > /y/, /ym/ /yn/: Köktürkçedeki /ń/ sesi, modern Oğuzcada /y/, /ym/ /yn/ eklinde gelişmiştir. Kâşgarlı'nın Oğuzca kaydıyla verdiği *baynaḳ* "dışkı, gübre" örneğinde, Oğuzcada /ń/ sesinin /yn/ şeklinde olduğunu göstermektedir. *baynaḳ* (Oğuz) [522] ~ *mayaḳ* (Türk) [518] <**bańaḳ* (EDPT: 350b). /ń/ sesinin gelişimi dikkate alındığında, modern Oğuzca ile XI. yüzyıl Oğuzcası paralellik göstermektedir.

3.8. /ḳ-/ > /ḫ-/: Kâşgarlı Oğuz ve Kıpçakların bazı sözcüklerdeki /ḳ-/'yi /ḫ-/'ya çevirerek söylediklerini belirtmiştir. Modern Türk lehçelerinin çoğunda /ḳ-/ sesi korunmakla birlikte, Oğuz lehçelerinde soru sözcüğü **ḳa-*'da /ḳ-/ > /ḫ-/ sızıcılaşması düzenli bir ses olayı olarak görülmektedir.

3.9. Uzun Ünlüler: Bugün Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkmencede sistemli olarak görülen birincil uzun ünlülerin, XI. yüzyıl Oğuzcasında da var olduğunu, Kâşgarlı'nın uzun ünlülü Oğuzca sözcükleri çift göstergeyle yazmasından anlıyoruz. Örneğin: *çāçır* [204], *āşlıḳ* [70] *āv* [27]; *andāġ* [72]; *armāġan* [82]; *bayāt* [520]; *kälāçü* (bk. Bozkurt, 2009, s. 103).

4. DLT'de Oğuzcanın Morfo-Fonemik Özellikleri:

4.1. Soru Edatının Ünlüsünde U ~ I : Kâşgarlı Mahmud, isimlerin ve fiillerin sonuna gelerek soru yapan *mU* edatının ünlüsünün Oğuz lehçesinde dar-düz ünlülü olduğunu belirtmiştir. İsimlerin soru biçiminde lehçeler arasında bir ayrılığın olmadığını, fiillerin söylenişinde Oğuzların diğer lehçelerden ayrıldığını nakletmektedir (DLT: 539; CTD II: 260; DLTt III: 214). İsimlerin soru biçimi Türkçe ve Oğuzcada *mU* biçiminde ortaktır. *bu atmu* "bu at mı?"; *bu itmü* "bu köpek mi?"; *bu at säniŋmü* "bu at senin mi?", *bu oġul säniŋmü* "bu çocuk senin mi?" vb. Fiillerin soru biçimi Türkçede *mU* ile: *bardıŋmu* "gittin mi"; *käldiŋmü* "geldin mi" vb. Oğuzcada mI ile: *ol bardımı* "o gitti mi?" şeklindedir. Eski Anadolu sahası ve devamında kurallı bir biçimde mI/mU olarak kullanılan soru edatı ünlüsündeki farkı Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda kayda geçirmesi ve belirtmesi Oğuzcanın ses tarihi için önemlidir.

4.2. Geniş Zaman Ekinin Ünlüsünde –Ar: Kâşgarlı, Türkler arasında geniş zaman ekinin söylenişinde farklılıklar olduğunu belirtmiştir. Karahanlı Türkçesindeki –(X)r biçimindeki geniş zaman ünlüsünü Oğuz ve Kıpçakların her zaman kesreli yani -Ar olarak, söyledikleri ifade edilmiştir (DLT: 278; CTD I: 401; DLTt II: 27). Ercilasun, Kâşgarlı'nın geniş zaman ekinin ünlüsüyle ilgili verdiği bilgileri eksik olarak görmektedir (Ercilasun, 2007, s. 359). Kâşgarlı, geniş zaman ekinin ünlüsünün lehçelerde bu şekilde olduğunu belirtmekle birlikte, verdiği örneklerde her zaman lehçe kaydı düşmemiş, bazılarında sadece "*bir lehçede şöyledir*" diyerek ekin değişkesini göstermiştir. Ancak Kâşgarlı'nın önceki açıklamalarına dayanarak bu örnekleri Oğuz ve Kıpçak lehçeleri sınıfına dâhil edebiliriz: *tōḏār* [633] "doyar", *sınār* [278] "kırılır", *tunār* [278] "gök kapanır", *külär* [283] "güler".

4.3. Geçmiş Zaman Ekinin Ünlüsünde –dA: Kâşgarlı, Türkçede geçmiş zaman çekiminde "dal harfinin esreyle" yani *–dI* olarak söylendiğini ve kuralın da bu olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra Oğuzlar ve bazılarının dal harfini üstünlü olarak yani *–dA* biçiminde söylediklerini ve bunun kural dışı bir kullanım olduğunu söylemektedir (DLT: 504; CTD II: 219; DLTt III: 139). *bardam* [504] "gittim". Ancak geçmiş zaman ekinin ünlüsü Kâşgarlı'nın Oğuzcada belirttiği *–dA* biçiminde tarihî ve modern sahada görülmemektedir. Modern sahada görülen geçmiş zaman eki, tarihî sahada olduğu gibi, ötümlü ötümsüz olarak *-DI, -DU* biçimleriyledir (Tenişev, 1988, ss. 373-374).

4.4. Ettirgenlik Eklerinde /r/ ~ /z/ : Kâşgarlı, bazen fiillerdeki söz içindeki /r/'lerin Oğuzlar tarafından, /z/'ye çevrilerek iki biçimde de söylendiğini, fakat kuralın /r/ ile olduğunu, /z/ ile fiilin ettirgen yapılamayacağını belirtmektedir. (DLT: 312; CTD II: 9; DLTt II: 87).

4.5. -dUz Ettirgenlik Eki: Kâşgarlı, *-dUr* ettirgenlik ekindeki /r/'nin kimi zaman Oğuzlar tarafından /z/ yapıldığını, fakat Oğuzcadaki bu söyleyişin kurala uygun olmadığını belirtmiştir. Oğuzların ettirgenlik ekini *–dUz* şeklinde söylediği örnekler şunlardır: *aldur- ~ alduz-* "aldırmak" [312], *biltür- ~ bildüz-* "bildirmek" [354]. Tarihî

ve modern Oğuz sahasında ise *–dUr* ettirgenlik ekinin *–dUz* biçimi bulunmamaktadır (Räsänen, 1957, ss. 158-159).

4.6. –dUr Ettirgenlik Eki: Eski Türkçeden itibaren *–DUr* ettirgenlik eki ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerin yanında oluşuna göre /t/'li ya da /d/'li olabilmektedir (Räsänen, 1957, ss. 158). Ancak Kâşgarlı, *–dUr* ettirgenlik ekinin Türkler arasında *–tUr* ve *–dUr* olarak iki biçimde olduğunu kaydederek bir lehçe özelliği olduğunu belirtmiştir. Ona göre asıl olan bu ekin /d/'li söylenmesidir ve bu ekteki /t/, /d/'den değişmiştir (DLT: 354; CTD II: 49; DLTt II: 174). DLT'deki örneklerde *kältür-* için Oğuzca kaydı düşülmüş, diğer *–tUr* biçimindeki örneklerde ise lehçe adı zikredilmemiştir. Ancak Kâşgarlı, eserinin başka yerinde Oğuzcada kimi zaman /d/'lerin /t/; /t/'lerin de /d/ olduğundan bahsetmiştir (DLT: 26; CTD I: 85; DLTt I: 30). Buna dayanarak /d/'li biçimin Türkçe (Karahanlı Türkçesi), /t/'li biçimin Oğuzca olduğu da düşünülebilir. *kantur-* [362] "kandırmak", *keltür-* [364] "getirmek", *teltür-* [354] "deldirmek"

4.7. /g/ Sesinin Düşmesi:

4.7.1. Fiilden İsim Yapma Ekinde /g/ > Ø: Kâşgarlı Rum ülkesinden Çin'e dek olan Oğuzlarla beraber göçebelerin (birkaç yerde Oğuz ve Kıpçakların) sözcüklerin içinde bulunan *ġayın* ya da *kef*'i sadelik ve kolaylık sağlama amacıyla düşürdüklerini belirtilmiştir (DLT: 262; CTD I: 385; DLTt I: 526). Eski Oğuz metinlerinde ve modern Oğuz lehçelerinde hece başında ve söz içinde /ġ/, /g/'nin düşmesi düzenli bir Oğuz lehçesi özelliğidir. *buşaḳ* [190] < **buş-ġaḳ* (EDPT: 379a) "sıkıntılı", *toḏur-* "doyurmak", *män anı toḏurdum* [307] <**toḏġur-* (EDPT: 454a). Kâşgarlı'nın Oğuz ve Kıpçak lehçeleri için verdiği bu bilgiye rağmen, /g, ġ/ sesinin korunduğu Oğuzca ve Kıpçakça örnekler DLT'de bulunmaktadır. Bu durum bu ses olayının bu lehçelerde görüldüğünü, ancak henüz düzenli hâle gelmediğini düşündürmektedir. Ek başı /G/'nin korunduğu örnekler şunlardır: *satġa-* "1. kesişmek, 2. ödeşmek, karşılamak", *satġaş-* "ödeşmek, sayışmak, hesabı kapatmak".

4.7.2. -GAn sıfat-fiil ekinde /G/ > Ø: Kâşgarlı, Oğuzlarla Kıpçakların işin devam ettiğini belirten sıfat-fiil eklerinde birbirlerine uyarak ek başındaki (ġayınları) /ġ/'ları attığını belirtmektedir (DLT: 28; CTD I: 86; DLTt I: 33). *Dīvān*'ın başka bir yerinde ise "Rum ülkesinden Çin'e kadar olan Oğuzlarla göçebeler", işin devam ettiğini gösteren sıfat-fiil eklerindeki /ḳ/ ve /ġ/'yı (ḳaf ve ġayın'ı) kolaylık amacıyla attıklarını söylemektedir (DLT: 262; CTD I: 385; DLTt I: 526). *baran* [28] "giden" < *barġān*, *uran* [28] "vuran" < *urġān.*

4.8. Geniş Zaman Ekinde Hece Yutumu: Türklerin geniş zamanda turur şeklinde söyledikleri *tur-* fiilini, Oğuzların dilde kolaylama yaparak, emir şeklinde olduğu gibi, *tur* şeklinde söylediklerini DLT'den öğreniyoruz.

Oğuzlar: *[ol yoḳāru] tur* "o, ayağa kalkar" [283] Türkler *ol yoḳāru turur*
Oğuzlar: *män baran* [283] "giderim", Türkler *[män] barīr män*
Oğuzlar: *män turan* [283] "kalkarım", Türkler *[män turūr män]*
Oğuzlar: *män ya ḳuran* [283] "ben yayı kurarım", Türkler *[män ya] ḳurar män*

Kâşgarlı'ya göre Oğuzların tuttuğu yol, kural değilse de kolaylık sağlamaktadır. Sözcüğün kökünde re harfi yoksa, Oğuzlar da diğer Türkler gibi geniş zamanda ikinci re'yi düşürmezler. Örneğin *kälir* "gelir", *külär* "güler" şeklinde olduğu gibi, geniş zaman 3. teklik kişi bütün Türklerde aynı söylenir (DLT: 283; CTD I: 404; DLTt II: 34-35). Olumsuzunda ise Oğuzlarla öbür Türkler arasında ayrılık yoktur: *ol barmās*

"o gitmez" ve *mān barmās mān* "ben gitmem" denir. Çoğul biçiminde de –lAr eklenerek *olār barmāslār* "onlar gitmez", *bulār barmāslār* "bunlar gitmezler", *biz barmās miz* " biz gitmeyiz" (DLT: 300-1; CTD I: 414; DLTt II: 64-65).

5. DLT'de Oğuzcanın Biçim Bilgisi Özellikleri

5.1. -IGsAk ~ -IGsI Ekli Sıfat-Fiiller: DLT'de, Oğuzlar (bir yerde Oğuzlar ve Kıpçaklar) ise "buradaki lam harfini sin'e çevirirler" diyerek, kullanılan eklerde Türkler ile Oğuzların arasında fark olduğunu belirtmiştir. Kâşgarlı Eski Türkçe *-GUlXk* sıfat-fiil ekinin Oğuzlarda *–IgsAk* ve *–IgsI* olduğu yönünde örnekler sıralamıştır. Ancak bu farkın Oğuzların tamamı için söz konusu olmadığı, Oğuzların bir kısmının Türklerden ayrılırken, bir kısmının Türklerle aynı söyleyişte oldukları belirtilmiştir. Bu türden sıfat-fiillerin, emir kipi üzerine *-GUlXk, -IgsAk* ve *–IgsI* eklerinin ilave edilerek kurulduğu da ifade edilmiştir (DLT: 582, 414; CTD II: 311, 112; DLTt III: 314, II: 296).

Kâşgarlı Mahmud'un *-GUlUk* sıfat-fiil ekinin Oğuzca ve Kıpçakçadaki alternatifi olarak verdiği *–IgsAk* ve *–IgsI* ekleri ise tarihî sahada ilk olarak Kâşgarlı'nın kaydında tanıklanmaktadır. Kâşgarlı, Oğuzca (ve belki de Kıpçakça) ve Karahanlı Türkçesi arasında bu ekin kullanılışındaki farkları şu örneklerde göstermiştir:

ANLAMI	TÜRKler	OĞUZLAR/KIPÇAKLAR
	–GUlUk	-IGsAk/-IGsI
"onun acele ettirmek hakkıydı"	*ol tawratġuluḳ ol*	*ol tawratıġsaḳ ärdi / ol tawratıġsı ärdi*
"onun hareket ettirmek hakkıydı (onu hareket ettirmeliydi" [443].	*ol täprätgülük ärdi*	*täprätigsäk ärdi /täprätigsi ärdi*
"gitmek adamın hakkıydı / gitme niyetindedir	*ol barġuluḳ ärdi*	*ol munda barıġsaḳ ärdi*
"o, burada kalmalıydı/ kalmak hakkı idi"	*ol munda turġuluḳ ärdi*	*ol munda turuġsaḳ ärdi*
"onun et doğramak hakkı idi /doğramalıydı"	*ol ät toġraġuluḳ ärdi*	*ol ät toġrāġsaḳ ärdi*
"onun sana uğramak hakkı idi /uğramalıydı"	*ol saŋa uġrāġuluḳ ärdi*	*ol saŋa uġrāġsaḳ ärdi*
"onun almak hakkıydı /almalıydı/almak niyetindeydi",	*ol tutġuluḳ ärdi*	*ol anı tutuġsaḳ ärdi*
"onun satmak hakkıydı /satmalıydı/ satmak niyetindeydi"	*ol satġuluḳ turur*	*ol anı satıġsaḳ ärdi*

Oğuzcadaki *–IGsAk* sıfat-fiil ekinin olumsuz biçimi *tägül* ile yapılmaktadır: *ol mundın barıġsaḳ tägül* "o buradan bir yere gitmeyecek, gitmeye niyeti yok" (DLT: 296; CTD I: 411; DLTt II: 56).

5.2. -gU ~ -AsI Ekli Sıfat-Fiiller: Kâşgarlı, zaman, yer ve eşya-alet adlarının Çiğil, Yağma, Tuhsı, Argu ve yukarı Çin'e kadar uzanan Uygur lehçelerinde yani Türkçede emir kipine "gayın vav; ḳaf vav veya kef vav getirilerek" yani *-GU* ekiyle yapıldığını

ifade etmiştir (DLT: 302; CTD I: 415; DLTt II: 66). Türkçede zaman, alet ve yer adları yapmakta kullanılan *-GU* sıfat-fiil ekinin Oğuzcada (bir yerde Oğuz, Peçenek, Kıpçak ve Bulgar lehçelerinde) emir kipine "sin vav ye getirilerek" yani –AsI şeklinde yapıldığı ifade edilmiştir. Türk lehçelerinde bir sözcüğün sonuna *öd̠* ya da *uġur* getirilerek zaman ismi; *yēr* getirilerek mekân ismi; *nā̆ŋ* getirilerek de alet ismi yapıldığı belirtilmiştir (DLT: 28; CTD I: 86; DLTt I: 33).

	Zaman	yer	Eşya-alet
Türkçe (Karahanlı Türkçesi)	–GU + öd̠/ uġur	–GU + yēr	–GU + nā̆ŋ
Oğuz lehçesi	-AsI+öd̠/ uġur	-AsI+ yēr	-AsI+ nā̆ŋ

Eski Türkçede *-AsI* sıfat-fiil eki, ilk olarak DLT'de görülmüştür (DLT: 28, 303, 426, 443; CTD I: 85, 415, II: 124, 145). Daha sonra Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yaygın olarak kullanılan *–AsI* eki, Oğuz-Türkmen, Kıpçak gruplarında da gelecek zaman ifadesiyle dikkat çekmektedir (Eraslan, 1980, s. 35). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ikinci derece işlek olan *–AsI* eki, gelecek zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil ekidir: *bir asıl-ası görmedüm asla benüm bigi, üç gün oldı lokmamuz yoḳ yiy-esi* vb. gibi (Şahin, 2003, s. 68). DLT'deki *-gU* ve *–AsI* sıfat-fiil eklerinin doğrudan ad oluşturdukları da görülmektedir. Kâşgarlı bunu "fiillerin bu çeşidi, isim yerinde yürür; çünkü ona bitişiktir, muzaftır" şeklinde açıklamıştır (DLT-A II 67-9; CTD I: 415).

ANLAMI	TÜRKler	OĞUZlar
	-GU	*-AsI*
"senin gitmen ne zaman"	*sänig barġūŋ ḳaçān* [303]	*sänig barāsıŋ ḳaçān*
"benim gitmem yaklaştı"	*mänig barġūm yaḳtı* [303]	*mänig barāsım {yaḳtı}*
"onun bize gelme zamanı oldu"	*ol bizkä kälgü boldı* [302-303]	*ol bizkä käläsi boldı*

5.3. -Ak Ekli Sıfat-Fiiller: Eski Türkçe *-gAn* sıfat-fiil ekinin, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde çoğunlukla *–Ak* şeklinde söylendiğini de DLT'de görmekteyiz. Hece başında bulunan /g/'lerin Oğuzcada düşürülerek söylendiği pek çok defa DLT'de söylenmiştir. *–Ak* sıfat-fiil ekinde de (*-Ak* < *-gAk*) bu ses olayı gözlenmektedir (DLT: 88; CTD I: 170; DLTt I: 154). *buşġān* (Türk) [88] ~ *buşaḳ* (Oğuz, Kıpçak) [190] "çabuk sinirlenen adam, içi sıkıntılı adam".

5.4. -dAçI Ekli Sıfat-Fiiller: Kâşgarlı, Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan, Uygur, yukarı Çin'e kadar olan Türklerin çoğunda etken sıfat-fiil durumu için *-gUçI* ekinin kullanıldığını bir kısmında ise bunun yerine *–dAçI* ekinin kullanıldığını belirtmiş ve Hakaniye Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri arasında bu ekin ayırıcı bir özellik olduğunu ifade etmiştir (DLT: 291-292; CTD I: 408-409; DLTt II: 46-51). Ancak Hakaniye Türkçesi dışındaki lehçelerin hangisi olduğu *Dīvān*'da tam bir kesinlikte değildir. Çünkü Kâşgarlı bu lehçeleri DLT'nin değişik yerlerinde farklı şekillerde sıralamıştır. Bunlar:

1. Türkçe *-GUçI* ekinin yerine; Oğuz, Kıpçak, Yağma, Oğrak, Suvarlar ve Rus diyarına değin Peçeneklerde *–dAçı* kullanılır (DLT: 290-1; CTD I: 408; DLTt II: 46).

2. Türkçe *-GUçI* ekinin yerine; Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvarlar, Peçeneklere kadar göçebe halkın lehçesinde *–dAçı* kullanılır (DLT: 280; CTD I: 403; DLTt I: 31).

3. Türkçe *-GUçI* ekinin yerine; Oğuzcada *–dAçI* eki kullanılır (DLT: 442; CTD II: 144; DLTt II: 359).

4. Türkçe *-GUçI* ekinin yerine; Oğuz ve Kıpçak dillerinde *–dAçI* eki kullanılır (DLT: 424; CTD II: 123; DLTt II: 317).

5. Türkçe *-GUçI* ekinin yerine; Oğuz lehçesinde *–dAçI* eki kullanılır (DLT: 350; CTD II: 46; DLTt II: 167).

6. Türkçe *-GUçI* ekinin yerine; Oğuz lehçesinde *–dAçI* eki kullanılır (DLT: 394; CTD II: 90; DLTt II: 255).

7. Türkçe *-GUçI* ekinin yerine; Oğuz, Kıpçak, göçebelerden bunlara uyanlar, Suvar, Türkmen lehçelerinde *–dAçI* eki kullanılır (DLT: 582; CTD II: 310; DLTt III: 314).

Bütün sıralamalarda Oğuzcanın ortak olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle *-dAçI* sıfatfiil ekini esasen Oğuzların ve kısmen de onlara uyan diğer bazı Türklerin kullandığını düşünebiliriz.

ANLAMI	TÜRKler	OĞUZlar/vd
	-GUçI	*-dAçI*
"alıcı"	*tutġuçı* [414]	*tuttaçı*
"satıcı"	*satġuçı* [414]	*sattaçı*
"et doğrayan",	*ät toġrāġūçı* [582]	*toġrādāçı*
"eve uğrayan"	*ämkä uġrāġūçı* [582]	*uġrādāçı*
"sulayıcı, sulayan"	*suwġarġūçı* [394]	*suwġardaçı*
"doyuran"	*toḏġurġūçı* [394]	*toḏġurdaçı,*
"ibadet eden, kul"	*tapınġuçı* [350]	*tapındaçı*
"tapınan, secde eden"	*yükünguḡçi* [350]	*yükündäçi*
"kitap yazdıran"	*bitig bititguḡçi* [424]	*bititdäçi,*
"at gözetici, at gözeten"	*at közätguḡçi* [424]	*közättäçi*
"acele ettiren"	*tawratġuçı* [443]	*tawrattaçı*
"hareket ettiren"	*täprāt*gügçi [443]	*täprättäçi*
"gidici, giden"		*bardaçı* [281]
"ayakta duran		*turdaçı* [281]

5.5. Zaman ve Kip Eklerinde Oğuzca Özellikler:

5.5.1. Teklik 2. Kişi Emir Eki: DLT'de teklk 2. kişi emirin *bar* "git", *käl* "gel" örneklerinde olduğu gibi sözcük köküyle yapıldığı; bununla birlikte Türklerin çoğunun emir kipinin sonuna "ġayın ve lam" yani *–ġıl* eki ve "ḳaf, lam" yani *-ḳıl* eki; sözcük ince sıradan olursa "kef lam" yani *–gil/-kil* getirdiği eklenmektedir. *barġıl* "git", *turġıl* "kalk" örneklerinde olduğu gibi. Ancak burada Kâşgarlı, emir kipinin ekli ya da eksiz olarak söylenişini herhangi bir lehçeye özgü bir kural olarak vermemiş; iki farklı kullanım biçiminde naklederek, bu iki biçimin de söylenebileceğini belirtmiştir (DLT: 580; CTD II: 309; DLTt III: 311). Kök biçimdeki emir ile ekli emir arasında anlam olarak herhangi bir ayrımdan bahsedilmemiştir. Ancak DLT'nin 289. sayfasında

Oğuzlarla Kıpçakların tek kişiye *bar*, birkaç kişiye *barıŋ* dedikleri belirtilmektedir. Buradaki örnekten teklik 2. emir kişinin eksiz biçiminin Oğuz ve Kıpçaklara ait bir kullanım olduğu, ihtiyatlı olunmak şartıyla, çıkarılabilir.

anlamı	*-gIl ekli emir*	*-Ø eksiz emir* Oğuz-kıpçak (?)
"yük götür"	*kötürgil* [288]	*yük kötür*
"duvarı del"	*ötürgil* [288]	*tam ötür*
"atı sula"	*suwġarġıl* [288]	*at suwġar*
"beni uyandır"	*oḏġurġıl* [288]	*mäni uḏġur*
"Tanrıya tapın"	*tapınġıl* [350]	*täŋrīkä tapın*
"Tanrıya secde et"	*yüküngil* [350]	*täŋrīkä yükün*
"sabret"	*säringil* [350]	*särin*
"et doğra"	*toġrāġıl* [580]	*ät toġra*
"eve uğra"	*uġraġıl* [580]	*äwkä uġra*

Modern sahada 2. teklik kişi emir çekimi birçok lehçede -KIl ve bunun yan biçimi *-KIn* ekleriyle yapılmakta (Räsänen, 1957, ss. 205-207), Oğuz grubunda ise düzenli olarak, eksiz emir şeklinde görülmektedir (bk. Csató, Johanson, 1998, ss. 212-213; Schönig, 1998, ss. 253-254; 1998$_2$, ss. 265-266).

5.5.2. Çokluk 2. Kişi Emir Eki: Kâşgarlı, Türkçede (Karahanlı Türkçesinde) çokluk 2. kişi emir çekiminin fiil köküne *–(X)ŋlAr* ekinin getirilmesiyle yapıldığını belirtmektedir. Karşıdaki bir kişi ise *-(X)ŋ* eki, birden fazla kişi ise *-(X)ŋlAr* eki kullanılmaktadır. Oğuz ve Kıpçakların ise, diğer Türklerden farklı olarak çokluk eki *–lAr*'ı attıkları belirtilmektedir. Kâşgarlı'ya göre Oğuz ve Kıpçakların kullanımı doğrudur (DLT: 289, 300, 581; CTD I: 407; DLTt II: 44).

ANLAMI	*-ŊLAR EKLİ EMİR (TÜRKLER)*	*-Ŋ EKLİ EMİR (Oğuz-kıpçak)*
"et doğrayın"	*toġrāŋlār*	*ät toġrāŋ* [581]
"eve uğrayınız"	*uġrāŋlār*	*äwkä uġrāŋ* [581]
"(sizler) gidiniz"	*barīŋlār*	*barīŋ* [289]

5.5.3. Geçmiş Zaman Fiil Çekim eki *-dXk*: Kâşgarlı Mahmud, geçmiş zaman fiil çekiminin, Çin'e kadar uzanan Uygur, Argu, Çiğil, Tuhsı, Yağma gibi Türk boylarının büyük kısmında *-dI* ekiyle yapıldığını; Suvar, Kıpçak ve Oğuzlarda ise bu ekin sonuna kef, kaf ve gayın (k, ḳ ve ġ) getirilerek yani *–dXK/-dXG* şeklinde yapıldığını belirtmektedir. Kâşgarlı'ya göre bunların dillerinde (bu lehçelerde) teklik ve çokluk ayrımı yoktur (DLT: 299; CTD I: 413; DLTt II: 61).

	Türk (Uygur, argu, çiğil, tuhsı, yağma)	oğuz, kıpçak, suvar	
	-dX	-dXk	
Teklik 1	*bardım*	*- män barduḳ* *-män ya ḳurduḳ* *-män munda turduḳ* *-män aŋar tawār bērdük* *-män yarmāḳ tērdük*	-"gittim" -"ben yay kurdum" -"ben burada durdum" -"ben ona mal verdim" -"ben para topladım"
Teklik 2			
Teklik 3		*-ya ḳurduḳ* *-ol süt saġdı* *-ol anı urduḳ* *-ol käldük*	-"o, yay kurdu" -"o, süt sağdı" -"o, onu dövdü" -"o geldi"
Çokluk 1		*-biz ya ḳurduḳ* *-biz aġduḳ* *-biz käldük*	-"biz yay kurduk" -"biz ağdık, çıktık" -"biz geldik"
Çokluk 2			
Çokluk 3		*-olar taġḳa aġduḳ* *-olar äwgä kirdük*	-"onlar dağa çıktılar" -"onlar eve girdiler"

Geçmiş zamanın olumsuzunda, olumsuz 1. teklik kişi bütün Türk lehçelerinde aynıdır: *barmādım*, *kälmādim* şeklinde. Olumsuz 3. teklik kişi ise eğer olay tahmin ya da kesin olmayan bir durumdan ibretse *barmāduḳ* "gitmedi, gitmediğini işittim", *kälmādük* "gelmedi, bildiğim kadarıyla gelmedi" şeklindedir. Ancak eğer olumsuzluk vurgulanmak istenirse *barmādı* "kesinlikle gitmedi", *kälmādi* "kesinlikle gelmedi" şeklindedir. Oğuz lehçesinde ise *barmāduḳ* ve *kälmādük* biçimleri kesinlik için kullanılmaktadır (DLT: 299-300; CTD I: 413; DLTt II: 61-63).

Kâşgarlı'nın Oğuz, Kıpçak ve Suvar lehçelerinde naklettiği geçmiş zamanın teklik ve çokluk ayrımı olmaksızın *–dXk* biçiminde olması durumu, Köktürk metinlerinde sıkça görülmektedir: *üze kök teŋri asra yagız yer ḳılın-dukda* (KT doğu-1), *itinü yaratunu u-maduk yana içikmiş* (KT doğu-10, BK doğu-9), *inisi äçisin täg ḳılın-maduk ärinç, oglı ḳaŋın täg ḳılın-maduḳ ärinç* (KT doğu-5), *ḳarluḳ işiŋä käl-mädük* (Şine-Usu doğu-1) vb. Ayrıca Tuna Bulgar eserlerinden Boyla Çoban yazıtında *dügetögi* < **düger-tök-i* ve *tagrogi* < **taŋ-dok-i* örneklerinde ve Volga Bulgarcasında *–tOw, -rOw* < *-dOk* biçiminde, Eski Anadolu Türkçesinde geçmiş zaman 3. teklik kişide *–dUk* biçiminde ve günümüzde Yakutçada *kelbetex buollaga* (<**käl-mä-dök bol-dok-ı*) vb. örneğinde bulunmaktadır. Tekin, *–dXk* ekinin kökenini eski geçmiş zaman fiil eki *–d* ve *Ok* kuvvetlendirme edatının birleşimi şeklinde açıklamaktadır. **barıd oḳ* > *bardoḳ*, **kälid ök* > *kältök* vb. (bk. Tekin, 2004, ss. 529-536). DLT'de Oğuz, Kıpçak ve Suvar lehçeleri için söylenen bu yapının, Köktürkçedeki *–dOk* ekinin devamı olduğu düşünülebilir.

5.6. Olumsuzluk Edatı *tägül*: Kâşgarlı, Türkçe olumsuzluk edatlarındaki farklara ayrıca temas etmemiştir. Ancak Türkçe ve Oğuz lehçesindeki *-gU* ve *–AsI* eklerinin

ele alındığı örneklerde olumsuzluk ekinin de Türkçe ve Oğuzcada farklı olduğu görülmektedir. DLT'de verilen örneklere göre, Türklerin *ärmäs* olumsuzluk edatına karşılık olarak Oğuzlar *tägül* kullanmaktadır (DLT: 303; CTD I: 415):

ANLAMI	TÜRKLER	OĞUZLAR
	ärmäs [303]	*tägül* [303]
"bu, yay kuracak zaman değil"	*bu ya ḳurġu uġur ärmäs*	*bu ya ḳurāsı uġur tägül*
"bu, duracak yer değil"	*bu turġu yēr ärmäs*	*bu turāsı yēr tägül*
"bu, dağa çıkacak zaman değildir"	*bu tāġ aġḳu uġur ärmäs*	*bu tāġ aġāsı uġur tägül*

DLT'de *tägül* [198] Oğuzca kaydıyla verilmiş ve bunun Arguların *daġ ol* sözünden alındığı bildirilmiştir. Orta Türkçeden itibaren tarihî metinlerde Oğuzca özellik olarak *tägül/dägül* biçimlerine rastlanmaktadır. Modern Türkçede Oğuz lehçelerinin tamamında Trk. *değil* Az. *deyil* Trkm. *däl,* Gag. *diil* ve Oğuz etkisi olarak bazı Kıpçak lehçelerinde KBlk. *tüyül/tül,* Kar. (k) *dügül,* (h) *divil,* (k) *dugul,* (h) *tiwił,* (t) *t'uv'ul* Tat. *tügël* Kum. *tügül* Bşk. *tügël* biçimlerinde bu edat kullanılmaktadır. Diğer Türk lehçelerinde ise *ärmäs*'in yan biçimleri (*emes* vb.) devam etmektedir.

6. DLT'de Oğuzcanın Söz Varlığı:

DLT'deki Oğuz lehçesi söz varlığı da büyük ölçüde modern Oğuz lehçeleriyle örtüşmektedir. XI. yüzyılda Oğuzca kaydıyla nakledilen bir sözcüğün tarihsel sahada Oğuzca eserlerde ve günümüzde Oğuz lehçelerinde tanıklanması Kâşgarlı'nın Oğuzca ile ilgili kayıtlarının güvenilirliğini göstermektedir. Aşağıdaki tabloda XI. yüzyıl Oğuz söz varlığının modern Oğuz lehçelerindeki biçimleri görülmektedir.

TARİHÎ OĞUZ (DLT)	**MODERN OĞUZ**
äbä [55] "anne (Ar. *umm*)"	*ebe*, *aba* vb. "anne, üvey anne, analık, büyükanne vb." (Trk., And., Az., Trkm.)
aḏruḳ [62] / *ayruḳ* [69] "başka (Ar. *ġayr*)"	And. *ayruk* "başka"
aftabe [217] "kova (Ar. *ḳumḳuma*)"	*afdaḫa* [*aftafa, aftaka, aftefa*] "ibrik" (Anadolu, Az.)
alıġ [44] "herşeyin kötüsü (Ar. radī)"	*alık, alıh, aluk, alı* "ahmak, deli" (Trk., Az., Gag., Trkm.)
alma [77] "elma (Ar. *tuffāh*)"	*alma, elma* (Trk., Az., Gag., Trkm.)
am [31] "kadınlık organı (Ar. *cahaz almar'a*)"	*am* (Trk.)
aŋla- [147] "anlamak (Ar. *fahima*)"	*anla-*, *āŋla-* vb. (Trk., Az., Gag., Trkm.)
arḳā- [145] "aramak"	*ara-* (Trk., Az., Gag., Trkm.)
armāġan/ yarmaġān [82] "armağan (Ar. *hadiyya*)"	*armağan, armaan* (Trk., And., Az.)
arsalıḳ [90] "hem erkekliği, hem dişiliği bulunan bir hayvan (Ar. *ḫunṯā*)"	*erselik, arslık, aslık* (Trk., And.)
aşaḳ [45] "aşağı, dağ dibi (Ar. *safḥ*)"	*aşak, aşağı, aşaa, aşāk* (Trk., And. Az., Trkm., Gag.)

ayla [69] "öyle (Ar. *ka-ḏālika*)"	*öyle, eyle, ele, öle* vb. (Trk., And. Az., Trkm., Gag.)
ayloḳ ayloḳ [69] "öyle öyle (Ar. *kaḏā*)"	*aylak* (And.)
bāḳır- [526] "bağırmak (Ar. *ṣāḥa*)"	*bağır-, bāgır, baar-* vb. (Trk. And. Az., Trkm., Gag.)
bamuḳ [191] "pamuk, (Ar. *ḳuṭn*)"	*pamuk* (Trk., Gag.), *pambıġ* (Az.)
bart [172] "su içilen bardak, çömlek, testi (Ar. *kūz*)"	*bardak, bardag* vb. (Trk. And. Az., Aza., Trkm., Gag.)
bayıḳ [517] "doğru (Ar. *ṣādıḳ*)"	*bayık* (And.)
bärçäm [242-3]	*perçem* (Trk., And., Gag.)
bäkmäs [231] "pekmez (Ar. *rubb*)"	*pekmez, bekmez* vb. (Trk., And., Az.)
bōy [505] "yenilen bir ot adı (Ar. *al-ḥulba allatī tu'kalu*)"	*boy otu, boy* (Trk., And., Az., Aza.)
buyur- [526] "emretmek"	*buyur-* (Trk., Az., Trkm., Gag.)
çanaḳ [192] "kâse, çanak (Ar. *ḳaṣ'a*)"	*çanak, çanag, çānak* vb. (Trk., Az., Trkm., Gag.)
çat- [413] "katmak (Ar. *ḳarana*)"	*çat-* (Trk., Az., Trkm., Gag.)
çäkük [409] "çekiç (Ar. *miṭraḳa*)"	*çekiç* (Trk., Az., Trkm., Gag.)
çäkürgä [245] "çekirge (Ar. *carād*)"	*çekirge, [çekürge çekücek, çekürce, çekürcek, çekürtge*] (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)
çätük [195, 498] "dişi kedi (Ar. *hirra*)"	*çetik* "köpek yavrusu", *çetük* "kedi yavrusu" (And.)
çīl [502] "çirkinlik, çil (Ar. *ḳabḥ*)"	*çil* (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)
çōr ot [495] "sık, sarılmış bitki (Ar. *naft multaff*)"	*çor* (Trk., And., Az., Trkm.)
çömçä [210] "kepçe (Ar. *miġrafa*)"	*çömçe [çemçe cemce, comca, cömce, cömcek, cömçe, çemçe, çömçü, çönçe, çumça, çümçe*] (Trk., And., Az., Trkm.)
dädä [542] "baba (Ar. *ab*)"	*dede, dädä* (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)
äkin [51] "çiftlik (Ar. *mazra'a*)"	*ekin* (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)
ärsü [76] "değersiz, aşağılık şey (Ar. *raḏal*)"	*erşi* "çirkin" (And.)
äwät [37] "evet (Ar. *na'am*)"	*ävät, evet (*Trk. Az.)
äzä [57] "büyük kız kardeş (Ar. *uḫt akbar*)"	*eze (I)* [*ebe*] "1. teyze, 2. hala" (And.)
ḳara ḳuş [167-543] "deve toynağının kenarları (Ar. *aṭrāf ḫuff al-ba'īr*)"	*garaguş, karakuş* "atların ayaklarında şiş yapan bir hastalık" (Trk. And., Az.)
ḳarınçaḳ [250] *ḳarınça* [608] "karınca (Ar. *naml*)"	*karınca* [*garınca, garışga, karımca]* (Trk., Az., Trkm., Gag.)
ḳartur- [361] "kardırmak, karıştırmak (Ar. *acdaḥa*)"	*kardır-* [*gardır-*] (Trk., And., Az.))
ḳat [161] "yanında, indinde, huzurunda (Ar. *'inda*)"	*kat* "huzur, indinde" (Trk.)
käçä [541] "keçe (Ar. *libd*)"	*keçe, [keçä, keca]* (Trk., Az., Trkm., Gag.)
käçi [541] "keçi (Ar. *mi'zā*)"	*keçi, [geçi]* (Trk., Az., Trkm., Gag.)

kälāçü [223] "söz (Ar. *ḥadīṯ, kalām*)"	*keleci* (Trk. And.)
käriş [186] "üstüne çıkılabilen dağ tepesi (Ar. *ra's kull cabal yuṣ'adu 'alayhi*)"	*keriş, geriş, kiriş* (Trk., And., Trkm., Gag.)
ḳısrāḳ [238] "kısrak (Ar. *ramaka*)"	*kısrak* (Trk., Gag.)
kēp [494] "benzer (Ar. *miṯl, şibh*)"	*kip, kibik, gibi* (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)
ḳoç [161] "koç (Ar. *kabş*)"	*koç, goç* (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)
ḳuşūn [256] "kurşun (Ar. *usruf*)"	*kurşun, gurşun* (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)
ḳova [549] "kova (Ar. *dalw*)"	*kova,* [*kofa, kufa, koga, gova]* (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)
köpän [203] "deve hamudunun altına konulan çul ve çula benzer şeyler (Ar. *ḥils al- ba'īr; barḏa'a*)"	*köpen [göbent, köpene, köbä]* (And., Az.)
köpçük [240] "eğerin ön ve arka yastıkları (Ar. *mīṯara*)"	*köpçek, köpçük* (And.)
ḳurt [172] "kurt (köpekgillerden) (Ar. *ḏi'b*)"	*kurt, gurt* (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)
ḳısġāç [229] "insanı ısıran, küçük, kara bir hayvancık"	*kıskaç vd.* (Trk., And., Az., Gag.)
ḳuşluḳ [238] "kuşluk vakti (Ar. *ḍaḥwa*)"	*kuşluk* (Trk., And., Trkm., Gag.)
kündi [211] "aşağılık, kötü (Ar. *raḏl*)"	*künde* (Gag.)
küs- [269] "küsmek (Ar. *'ataba 'alā, a'raḍa 'an*)"	*küs-* (Trk., And., Az., Gag.)
küvük [517] "saman (Ar. *tibn*)"	*kevik* [*kevikli*] (And.)
mıŋār [608] "pınar, su gözü (Ar. *'ayn al-mā'*)"	*pınar* [*munar, mağar, moğar, muar, muğar, muhar*] (Trk., And., Gag.)
oba [55] "oba, kabile (Ar. *ḳabīla*)"	*oba* (Trk., And., Az., Trkm.)
oyuḳ [55] "korkuluk, yolu işaret eden taş (Ar. *ḫayāl, iram*)"	*oyuk, oyug, oyuh vd.* (And., Az., Aza.)
örän [51] "her nesnenin kötüsü (Ar. *radī*)"	*ören* (Trk., Aza.)
örgän [66] "urgan (Ar. *nis'*)"	*örgän, urgan* (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)
ötrük [63] "hileci, ütücü adam (Ar. *muḥtāl*)"	*ötürük* (And.)
ötünç [637] "ödünç (Ar. *ḳarḍ*)"	*ödünç* (Trk., Az., Gag.)
uyaz [54] "üvez, bir çeşit sivrisinek (Ar. *al-hamaj min al-ba'ūḍ*)"	*üvez, övez* (Trk., And.)
öyük [55] "tepe gibi yüksek olan yerler (Ar. *murtafi'*)"	*höyük, öyük* (Trk., And.)
sāġ (III) [512] "temiz, tatlı (Ar. *ḳarāḥ, 'aḏb*)"	*sağsu* "temiz, tatlı su" (And.)
sāġ (IV) [512] "sağ (taraf) (Ar. *yumnā*)"	*sağ* (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)
satġaş- [373] "ödeşmek, sayışmak, hesa-	*sataş-* (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)

bı kapatmak (Ar. *ḳāṣṣa*)"	
sawaş- [319] "savaşmak (Ar. *tajadāla*)"	*savaş-* (Trk., Trkm., Az., Gag.)
säçä [541] "serçe kuşu (Ar. *'uṣfūr*)"	*serçe* (Trk., And., Trkm., Az.)
Säŋäk [604] "su içilen testi, ağaçtan oyulan su kabı (Ar. *kūz, jarra*)"	*senek* [*seenk, seğek, seŋeyh, senğek, senik, sinek, sinğek, sinyek*] (Trk., And., Az.)
sıdrım [243] "sırım, kayış (Ar. *ḳıdd*)"	*sırım* (Trk., And.)
sīḳ [500] "az (Ar. *ḳalīl*)"	*sığ* (Trk.)
sındu [210-211] "makas (Ar. *miḳrāḍ*)"	*sındı* [*sındık, sındır, sındu, sindi, sundu*] (Trk., And.)
sırt [172] "dere, küçük vadi (Ar. *tul'a, wādī ṣaġīr*)	*Sırt* (Trk., Az.)
sögüş [185] "kebaplık oğlak ya da kuzu (Ar. *mā yaṣluḥu li-ş-şiwā' min al-jidā' wa-l-ḥumlān*)"	*söğüş* (Trk., And., Trkm.)
sökäl [199] "hasta (Ar. *marīḍ*)"	*sökel* (Trk., And.)
taḳ- [272] "takmak, bağlamak (Ar. *şadda*)"	*tak-, dak-* (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)
tälü [548] "ahmak, deli (Ar. *aḥmaḳ*)"	*deli* (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)
tŏn- [526] "(geri) dönmek (Ar. *raja'a*)"	*dön-, dŏn-* (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)
tuġrāġ [232] "Tuğra, Hakanın mührü (*tābi' al-malik wa-tawḳī'uhu*)"	*tuğra* (Osm., Trk.)
tügi [547] "darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan taneleri (Ar. *lubb duḫn*)"	*düğü* [*dügi, dügü, dügül, dügür, düvü, düvül, düyü, düyül, vd.*] (Trk., And., Az., Trkm.)
uġur II [39] "hayır ve bereket (Ar. *ḫayr, baraka*)"	*uğur* (Trk., And., Az., Aza., Gag.)
us [30] "hayır ile şerri ayırdediş (Ar. *tamyīz*)"	*us* (Trk., And., Az., Gag.)
us- [93] "sanmak (Ar. *ẓanantu*)"	*usa-* (And.)
usla- [146] "anlamak, hayrı şerden ayırt etmek (Ar. *faṭana, mayyaza*)"	*uslan-* (Trk., And.)
utan- [108] "utanmak (Ar. *istaḥyā*)"	*utan-* (Trk., Az., Trkm., Gag.)
Utunç [637] "utanılacak, utanılır"	*utanç-* (Trk., Trkm.)
ügürmäk [253] "deve üzerine iki taraflı atılarak içerisine binilen sepetle sepete benzer nesne (Ar. *hawdaj*)"	*üğrümbeç* [*üğrüm, üğrümcek, üğrümük, üğrünbeç, üğürmük*] (And.)
yarasa [631] "yarasa (Ar. *ḫuffāş*)"	*yarasa* (Trk., And., Az., Gag.)

7. Sonuç:

Kâşgarlı Mahmud'un uzun derleme ve araştırmaları sonucu yazdığı DLT'de Oğuzlar ve Oğuzcayla ilgili ayrıntılı ve önemli bilgiler bulunmaktadır. Diğer boylar ve lehçelerle karşılaştırıldığında Oğuzlar ve Oğuzcaya daha fazla önem verildiği, Karahanlı yazı dili ile sık sık Oğuzcanın karşılaştırıldığı görülmektedir. Bu durum şu sebeplerden kaynaklı olabilir:

a) Karahanlı Devletinin IX-XIII. yüzyıllarda Kaşgar, Balasagun, Talas civarında etkili bir devlet olması; Oğuzların da X. yüzyılda Oğuz Yabgu Devleti ve XI-XIV. yüzyıllarda Selçuklu Devletinin Anadolu, Kirman, Horasan, Suriye, Irak bölgelerinde etkili devletlerinin olması.

b) Doğu Türkçesini yazı dili olarak Karahanlı Türkçesinin; Batı Türkçesini de Oğuz Türkçesinin temsil etmesi.

XI. yüzyıl Oğuzcasının ses ve biçim bilgisi özelliklerinin büyük kısmı, bugünkü Oğuz lehçelerinde sistemlidir. Bir kısmı ise yalnızca Kâşgarlı'nın kayıtlarında görülmektedir.

XI. yüzyıl Oğuzca söz varlığı, Oğuzların sosyo-kültürel yapısıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği Oğuzca sözcüklerden Oğuzların sosyo-kültürel durumlarından haberdar olabilmekteyiz. Ayrıca bu sözcüklerin büyük kısmının tarihsel Oğuz sahasında tespit edilmesi ve modern Oğuz sahasında yaşıyor olması; Kâşgarlı'nın belirttiği sözcüklerin Oğuzca olduğunda şüphe bırakmamakta; eserdeki Oğuzca verilerin güvenilirliğini artırmaktadır.

8. Kısaltmalar

And. Anadolu Ağızları

Az. Azerbaycan Türkçesi

Bşk. Başkurt Türkçesi

CTD Dankoff, R., Kelly, J. (1982, 1984, 1985). *Compendium of The Turkic Dialects.*

DLT *Dîvânü Lûgati't-Türk (Tıpkıbasım-Facsimile)*, Kültür Bakanlığı Yay. 1990.

DLTt Atalay, B. (1939-1941). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*.

EDPT: Clauson, G. (1972).*An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*,

Gag. Gagauz Türkçesi

Kar. (k) Karay Türkçesi (Kırım)

Kar. (h) Karay Türkçesi (Haliç)

KBlk Karaçay-Balkar Türkçesi

Kum. Kumuk Türkçesi

Osm. Osmanlı Türkçesi

Tat. Tatar Türkçesi

Trk. Türkiye Türkçesi

Trkm. Türkmen Türkçesi

9. Kaynakça

Atalay, B. (1939-1941). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I-III. Ankara: TDK Yay.

Atalay, B. (1943). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini (Endeks)* IV. Ankara: TDK Yay.

Bayraktar, N. (2009). Kâşgarlı Mahmud'da Modern Dil Biliminin İzleri. Ü. Çelik Şavk, F. Türkyılmaz ve M. Cengiz (Yay. Haz.), *Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi, 2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri 28-30 Mayıs 2008* içinde (ss. 81-95). Ankara: TDK Yay.

Bozkurt, F. (2009). Divan'da Dil ve Dilbilgisi Çözümlemeleri. Ü. Çelik Şavk, F. Türkyılmaz ve M. Cengiz (Yay. Haz.), *Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi, 2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri 28-30 Mayıs 2008* içinde (ss. 103-106). Ankara: TDK Yay.

Bozkurt, F. (2012). *Kâşgarlı Mahmûd. Dîvânü Lugat-it-Türk. Türk Dili Divanı. Çeviri Uyarlama Düzenleme*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Canpolat, M. (1968). Behcetü'l-Ḥadā'iḳ'ın Dili Üzerine. *TDAY-Belleten* 1967, 165-175.

Çoban, M. S. (2005). *Divanu Lugati't-Türk'te Geçen Oğuzca Kayıtlı Dil Malzemesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Dankoff, R., Kelly, J. (1982, 1984, 1985). *Maḥmūd al-KāšΓarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk)*; *Maḥmūd el-Kāşġarī Türk Şiveleri Lügatı (Dīvānü Luġāt-it-Türk,* İnceleme. Tenkidli Metin. İngilizce Tercüme. Dizinler I. Kısım, II. Kısım, III. Kısım, (Ed. Ş. Tekin, G. Alpay Tekin), Harvard.

Ercilasun, A. B. (2007). Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler. *Makaleler Dil - Destan – Tarih – Edebiyat*, E. Arıkoğlu (Haz.). Ankara: Akçağ Yay. 359-363.

Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

Johanson, L. (1998). The History of Turkic. *The Turkic Languages.* (L. Johanson ve É. Csató, Ed.). Routledge. 81-125.

Csató, É., Johanson, L. (1998). Turkish. *The Turkic Languages.* (L. Johanson ve É. Csató, Ed.). Routledge. 212-213.

Karahan, A. (2009). İlk Türk Lehçeleri Sözlüğü: Dīvānu Luġāti't-Türk ve Lehçe Söz Varlığına Bakış. *Turkish Studies. International Periodical For The Languages , Litarature and History of Turkish or Turkic*, S: 17, Volume: 4/4, Summer 2009. 650-691.

Karahan, A. (2013). *Dīvānu Luġāti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara: TDK Yay.

Kâşgarlı Mahmud (1990). *Dîvânü Lûgati't-Türk (Tıpkıbasım-Facsimile)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Korkmaz, Z. (1995). Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C: I, Ankara: TDK Yay. 254-260.

Räsänen, M. (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Studia Orientalia XV. Helsinki.

Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Studia Orientalia XXI. Helsinki.

Schönig, C. (1998_1). Azerbaijanian. *The Turkic Languages.* (L. Johanson ve É. Csató, Ed.). Routledge. 253-254.

Schönig, C. (1998_2). Turkmen. *The Turkic Languages* (L. Johanson ve É. Csató, Ed.). Routledge. 265-266.

Sümer, F. (2007). Oğuzlar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 33, Ankara.

Şahin, H. (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yay.

Şçerbak, A. M. (1998). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. (E. Mahmut, Çev.). TDK Yay., Ankara.

Tekin, T. (2004). On the Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOk}. *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*. s. 529-536.

Tenişev, E. R. (1984). *Sravnitel'no- İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika*. Moskva: Akademia Nauk SSSR.

Tenişev, E. R. (1988). *Sravnitel'no- İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Morfologiya*. Moskva: Akademia Nauk SSSR.

UZLAR

ALİ AHMETBEYOĞLU

Oğuzların batıdaki varlığı Uzlardan daha evvel Ogurlar ile başlamıştır. Avrupa Hun Devleti'nin yıkılışından sonra merkezî idareye sahip bir devlet kuramamış olmakla birlikte, Ogur müşterek adı altında toplanan bu boylar Doğu Avrupa tarihinde mühim yer tutmuşlardır. Batıda Transilvanya'daki Dakia bölgesinden ta kuzey Kafkaslara, Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan geniş alana dağılmışlardır. Avar Kağanlığının kuruluşuna kadar varlıklarını devam ettiren Ogur boyları Bulgarların oluşumunda önemli rol oynamışlardır. Umumi kabule göre Oğuzların batı kolu olan Ogurlar da boy birlikteliği şeklinde yaşıyorlar ve "bodun" adı verilen bu federasyonlar çoğu kere ittifaka, birlikteliğe dâhil boy sayısı ile anılıyorlardı. Onogur (10 Ogur), Bittigur (5 Ogur), Altziogur (6 Ogur), Sattagur (7 Ogur), Kutrigur (9 Ogur) ve Utigur (30 Ogur) gibi. Ayrıca ak (sarı)-kara, doğu-batı, iç-dış gibi yapılanmalar da vardı (mesela Saragur = Sarı Ogur)[1].

V. asrın son çeyreğinde Hun bakiyeleri ile birlikte Bulgarları oluşturan Ogur boylarına daha IV. yüzyıl içerisinde Hazar bozkırları ile batısındaki alanlarda rastlanılmıştır. İlk Ogur boylarının Türkistan'dan Doğu Avrupa bozkırlarına göçleri Avarların ilerlemesi sonucunda gerçekleşmiştir. Nitekim 461–465 yılları arasında Asya'dan batıya doğru gerçekleşen ilerlemeler ve göçler hakkında V. asrın Bizans tarihçisi Priskos şu bilgileri vermiştir:

> "Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur (Sarı, Ak Ogur), Urog (Ogur) ve Onogurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri, Abarlar (Avarlar) püskürtmüşlerdi. Abarlar, Okyanus kıyısında oturan ve bir yandan denizden yükselen büyük buharlarla sislerin etkisiyle, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuş (griffon)'un yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından

[1] Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, II*, Berlin 1958, s. 138, 172; İ. Kafesoğlu, *Bulgarların kökeni*, Ankara 1985, s. 6-8; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. O. Karatay), Ankara 2002, s. 78–80; I. Zimonyi, Bulgarlar ve Ogurlar, *Türkler*, 3, Ankara 2000, s. 606; B. Szász, *A Húnok Története, Attila Nagykiraly*, Budapest 1943, s. 467; Pápay József emlékére, ''A bolgar – törökök a magyarsággál és a legújabb magyar östörténetkutatás'', *Századok*, 1935, s. 518–519; J. Hamilton, '' Toquz-Oguz et On-Uygur'', *Journal asiatique*, CCL, 1, 1962, s. 35, 37–38.

> çıkartılmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları parçalıyorlardı. Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemeden bulundukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına (Akatzir, Ağaçeri) rastladılar. Onları harple yenerek kendilerine tâbi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri iyi karşıladı ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi"[2].

Bu sıralarda Avrupa Hun Devleti çözülme ve dağılma devresi içinde bulunduğundan Onogurlar ve Saragurlar başta olmak üzere Ogur boyları kolayca Karadeniz kuzeyindeki bozkırlara yayıldılar. Onogurlar, Macarlarla beraber Hazar Bozkırından geçip Kafkaslar'a Kuban Bozkırına göçtüler. Saragurlar da batıya ilerleyerek Ağaçeriler yurduna geldiler ve eski Hun boylar birliğine dâhil olan bu boyu yenerek hâkimiyetleri altına aldılar. Doğu Avrupa coğrafyasına ilk gelen Ogur boyları olan Onogurlar ile Saragurlar, Bizans Devleti'nin dostluğunu kazanmak için 463 yılında İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderdiler. İmparator I. Leon (457–474) onları hoş karşılayarak Karadeniz'deki liman ve yolların muhafazası karşılığında hediyeler ve yıllık vergi vermeyi kabul etti Daha sonraları 466 senesinde Kafkaslar'dan aşağı, güneye inerek Ermeni ülkesine ve Sasanilere akınlarda bulundular. Kutrigurlar ile Utrigurlar ise V. yüzyılın ikinci yarısından VI. yüzyılın ikinci yarısına kadar İstanbul'u tehdit edecek kadar Bizans Devleti'ni uğraştırmışlar ve Doğu Avrupa coğrafyasında müstakil hareket ederek özellikle askeri bakımdan etkili olmuşlardır[3].

Hun bakiyeleriyle birlikte yaşamaya başlayan Ogur boyları V. yüzyılın sonundan VI. asrın ilk yarısına kadar doğudan batıya şu şekilde yerleşmişlerdir: Kafkas Sıradağlarının kuzey-batı etekleri ile Kuban Bozkırında Macarlarla beraber Onogurlar, onların kuzey-batısında Don Nehri'nin aşağı yöresinde ve Azak Denizi kıyısında Utigurlar (VI. asrın ortalarında Kuban'da), Utigurların batısında ve Özü Nehri'ne kadar uzanan Kıpçak Bozkırında Kutrigurlar (VI. asrın ortalarında Dnyeper ve Tuna'nın aşağı kısımlarında), Kırım Yarımadası ve Khersones (Kerç) Bölgesinde Altziogurlar, Özi ile Turla nehirleri arasındaki bozkırlarda Ağaçerilerle birlikte Saragurlar, Besarabya Bozkırında eski Hun boylarıyla beraber Bittigurlar (468 yılına kadar başlarında Attila'nın oğlu Dengizik bulunuyordu), daha batıda Dakia Bölgesi'nde ve Tuna Nehri'nin sol kıyısında Sattagurlar yaşıyorlardı[4].

Ogurlardan asırlarca sonra batıya gelen Oğuzların bir diğer kolu Uzlar, Rus yıllıklarında Торк, Торкы (Tork, Torki), nadiren Torkmen (Türkmen); Bizans kaynaklarında ise Uz diye zikredilmişlerdir[5]. Uzların tarihî gelişimi Peçenekler ve Kuman-Kıpçaklar ile büyük ölçüde irtibatlı seyretmiştir. Türkistan bölgesinde ana Oğuz grubundan ayrılma-

---

[2] Priskos'un eserinin tercümesi için bk. A. Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul 1995, s. 65–66.

[3] A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s. 124–127.

[4] İ. Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 7–8; L. N. Gumilöv, *Eski Türkler* (çev. A. Batur), İstanbul 1999, s. 60; D. Simonyi, ''Die Bulgaren des V. Jahrhunderts im Karpaten Becken'', *Acta Archaeologica*, X, 1959, s. 230 vd.; Gy. Moravcsik, "Zur Geschichte der Onoguren", *Studia Byzantina*, Budapest 1967, s. 84–118; A. Ahmetbeyoğlu, '' Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar'', *Tarih Dergisi*, Sayı 51, 2011, s. 1-19.

[5] M. U. Yücel, Uzlar (Oğuzlar), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Editörler O. Karatay-S. Acar, İstanbul 2013, s. 529.

ları I. Göktürk Devleti'nin yıkılış süreci ile alakalı olmuştur. Nitekim Oğuzlar tabi oldukları Batı Göktürk Devleti'nin 657 yılında sona ermesinin akabinde Yedi Su'da kurulan Türgişlere bağlanmışlardır. Fakat 760'lı yıllarda Yedi Su, Talas ve Chou bölgelerine Karlukların hâkim olmaları ve Karluklar ile Kimekler arasındaki mücadeleler üzerine zor durumda kalan Uzlar yerlerini terk etmek mecburiyetinde kalmışlar ve 860-870 yılları arasında İtil ötesindeki Peçenekleri yurtlarından kovarak buraları ele geçirmişlerdir. Ayrıca Amuderya ile Sırderya arasında kurulan Samani Devleti hükümdarlarından Emir İsmail ibn Ahmed (892-907)'in komşuları Oğuzları Müslüman yapmak gayesi ile yaptığı sefer sonucunda Oğuzlar ağır bir mağlubiyete uğramışlar, bunun üzerine batıya ilerleyen Uzlar 893 yılında Hazarlarla anlaşma yaparak Peçeneklere hücum ederek mağlup etmişlerdir. Bu arada Hazarları Uzlar ile ittifaka iten sebep ise, Peçenek tehlikesinden kurtulmak ve onların boşalttıkları topraklara Uzları yerleştirerek sınırlarını emniyet altına almak idi. Nitekim bu sayede belirli bir süre Peçenek akınları durdurulabilmiştir[6]. X. asrın ortalarında Yayık ile İtil boylarında Uzlar hâkimiyet tesis etmişlerdir. Uzlar, 1030'dan itibaren Don boyunda faal olan ve arkalarından gelen Kuman-Kıpçakların baskısı sonucu da Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara çekilmişlerdir[7].

Uzlar, kısa süre engelleyebildikleri Peçeneklerin 1036 yılındaki hücumları sonucunda ağır yenilgiye uğramışlardır. Peçenek hezimeti akabinde Uzlar kitleler hâlinde Rusya'nın güneyinde görülmüşler ve Ruslarla temas kurmaya başlamışlardır. Rus yıllıklarında Uzlara ait ilk ciddi kayıt 1055 yılına ait ise de, Knez Vlademir'in 985 yılında İtil Bulgarları üzerine yaptığı sefere bazı Uz kuvvetlerinin de katıldığına dair not bulunmaktadır. İlk dönemlerde Uzlar Dnyeper Nehri'nin epey doğusunda bulunduklarından Ruslardan uzak kalmışlardır. İtil Nehri'nin batısındaki faaliyetleri ve yaşadıkları saha hakkında bilgi sahibi olunamayan Uzlar, kuvvetle muhtemel Orta İtil'in batısından Sura ve Oka ile Don nehirlerinin ilk kısımlarına kadar yayılmış olmalıdırlar. Nitekim Rusya'daki Suzdal-Rostov bölgesinde Torky yahut Torçino yerleşim yeri isimlerinin bulunması bu görüşü desteklemektedir. Kuman-Kıpçakların baskısı ile esas Uz kütleleri 1048 yılında Don boyundan Dnyeper Nehri'ne doğru Kiev Rusyasının güneyine kadar yayılmışlardır. 1060'lı yıllarda Orta Dnyeper sahasındaki oldukça kalabalık Uzların varlığının Rus bozkırlarını tehdit etmesi üzerine Rus knezleri tedbir almak mecburiyetinde kalmıştır. Nitekim Rus knezleri birleşerek Uzlara hücum etmişler, mağlup olan Uzlar ise Tuna istikametine çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylece Peçenek sahasına gelen Uzlar 1064-1065 tarihinde Bizans ve Bulgarların karşı koymasına rağmen Tuna'yı geçerek Trakya ve Makedonya'yı yağmalamışlardır. Akabinde Selanik'e hatta Peloponezos'a kadar ilerlemişlerdir. Uzların bu harekâtları akabinde maruz

[6] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio* (ed. Gy. Moravcik, İngilizce trc. R. J. H. Jenkins), Washington 1967, s. 167; M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Çev. D. A. Batur, İstanbul 2004, s. 314-316; L. Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, Yayına Hazırlayan Y. Gedikli, İstanbul 2006, s. 96-97.

[7] M. U. Yücel, *Uzlar (Oğuzlar),* s. 532; S. Gömeç, ''Türk Tarihinde Peçenekler'', *DTCF Dergisi*, 53/1, s. 5.

kaldıkları salgın hastalık ve tabi afet ile aralarında uzun süredir husumet bulunan Peçeneklerin saldırısı onlar için tam bir felakete yol açmıştır[8].

Don ve Dnyeper sahasına gelen Kumanların hâkimiyetine girmeyi kabul etmeyen güney Rusya'ya dönen Uzlar ise sınır boylarında Rus knezlerine hizmet etmişlerdir. Nitekim güney Rusya'da onlardan birçok yer ismi kalmıştır. Bu arada az sayıda da olsa bazı Uzlar Kumanların idaresi altına girmek mecburiyetinde kalmışlardır. Kumanlar, Rus knezliklerine kaçan Uzları geri almak için 1093, 1105, 1125 yıllarında çeşitli seferler tertip etmişlerdir.[9].

Uzların sonunu getiren hadiselerin seyri 1064 yılı Eylül ayında 600,000 kişilik Uz kütlesinin Tuna kıyılarında görünmesiyle başlamıştır. Bunlar sahip oldukları her şeyleriyle Tuna Nehri'nin sol kıyısına göç etmişlerdi. Uzlar, ağaç gövdelerinden oyulmuş kayıklarla, içine saman, ot doldurulmuş deriden tulumlarla Tuna Nehri'nin Bizans tarafına geçtiler. Onları durdurmaya çalışan Bulgar ve Bizans güçleri hezimete uğradı, yüksek rütbeli iki Bizanslı komutan da tutsak edildi. Tuna vadisi artık bozkırlı Uzların hâkimiyetine girmiş oldu. Kısa süre içerisinde Doğu Roma'nın daha uzak köşelerine doğru akmaya başladılar. Bu arada Uzlardan bir bölüm ana kütleden ayrılarak güney batıya yöneldiler ve Selanik bölgesi başta olmak üzere bugünkü Yunanistan'ı istila etmeye başladılar. Doğu Roma İmparatoru X. Kostantinos Dukas (1059-1067) bu hadiseleri öğrendiğinde çılgına döndüyse de her biri neredeyse at üzerinde doğmuş, elinde ok, mızrak ile büyümüş bu insanlara askerî kuvvetlerle karşı koymanın bir fayda getirmeyeceğini gördü. Bunun üzerine İmparator Uzların liderlerine bir elçi gönderip kıymetli hediyeler ve zengin vaatlerle onları barışa ve tekrar Tuna ötesine dönmeye ikna etmeye çalıştı. İmparatorun cömert hediyeleri karşısında bazı Uz ileri gelenleri davet üzerine İstanbul'a geldiler ve burada büyük bir iltifatla kabul edildiler. Fakat bu teşebbüslerden istenilen netice alınamadı. Daha önce Peçenekler tarafından tahrip edilmiş olan Bulgaristan toprakları, yiyecek başta olmak üzere kalabalık Uz gruplarının ihtiyaçlarını karşılayacak konumda olmadığından, bunlar geri dönecekleri yerde daha ileriye yöneldiler. Bu durum karşısında Selanik taraflarında olduğu gibi Makedonya ve Trakya bölgeleri de Uz akınlarına maruz kaldı hatta Uz ilerleyişi İstanbul yakınlarına kadar ulaştı[10].

Bizanslıların ümitsizliğe kapılmalarına yol açan Uzların bu yayılmaları karşısında, başkentte, Avrupa'daki toprakları boşaltmanın gerekli olup olmadığı tartışılmaya başlandı. Uzların tahribatı tanrının gazabı olarak görüldüğünden ülke çapında ahaliden oruç tutup tövbe duaları etmeleri istendi. Ayrıca İstanbul'da her gün İmparator'un da bizzat yer aldığı dinî törenler tertip edildi. Halkın acısına ortak olma konusunda büyük bir ihtimam göstermesine rağmen İmparator Kostantinos Dukas'ın Blakhernai Sarayı'ndaki (Tekfur Sarayı'na bitişik, günümüzde kalıntısı olmayan saraydır) durumu tartışılır hâle geldi. Halk topluma büyük felaketler getiren bu durumları yöneticilerin işledikleri günahlara bağlamaya başladılar. Vergi ödemelerindeki eksiklik ve gecikme cezalarındaki şiddet gibi çeşitli uygulamalarla da itibar kaybeden İmparator bir nevi

---

[8] İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1997, s. 183-184. M.U. Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. 45-47, 142 vd..

[9] A. Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000, s. 47-55

[10] Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bige Umar, İstanbul 2008, s. 118; A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 151-152.; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, Ankara 1981, s. 316-318.

hedef tahtası hâline geldi. Öyle ki halkın öfkesi karşısında yüz elli kişilik mahiyeti ile başkentten ayrılarak bugünkü Büyükçekmece ve Küçükçekmece arasındaki Khirovakhi köyü yakınlarındaki arazisine gitmek mecburiyetinde kaldı. İmparator'un başkentten ayrılmasından sonra halk arasında İmparator'un, Dionysus (Roma ve Yunan Mitolojisinde şarap tanrısı)'un Hindistan seferini gerçekleştirdiği ordusu kadar kalabalık ve cesur bir orduyla Uzlara karşı yola çıktığı haberleri yayıldı. Bu tür haberlere rağmen İmparator ihtiyatlı olmayı tercih etti. Nitekim kısa süre sonra kuzeye göndermiş olduğu elçiler memnun edici haberlerle döndüler. Tutsak komutanlar Apokates ve Bottaneiates'in esaretten kurtulduğu ve Uzların mahvolduğu bilgisini verdiler. Bu arada Bizans altınlarının cazibesine kapılan bazı Uz ileri gelenleri Bizans'ın Tuna bölgesi idarecilerinin isteklerine boyun eğip, arkalarında kalanları kaderleriyle baş başa bırakıp Tuna'nın ötesine geri döndüler. Bu arada büyük Uz gruplarını ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar kırıp geçirdi. Art arda gelen felaketler ve darbeler karşısında Uz nüfusu hızla azaldı. Geri kalanlar da fiziken o kadar tükendiler ki moral bozukluğu ile Bulgar ve Peçeneklere kolayca yem oldular. Arda kalanlar ise itaatkâr şekilde Bizans'a sığınmak zorunda kaldılar. Peçenek saldırısı karşısında büyük kayıplar veren Uzlardan sağ kalanlardan bazıları 1068 yılında Macaristan üzerine yürümüş iseler de muvaffak olamamışlardır. Eski güçlerini tamamen kaybeden ve Bizans'a sığınan Uz bakiyelerinin çoğunluğu Bizans ordusuna alınırken geri kalanlarda çeşitli bölgelerde iskâna tabi tutulmuşlardır. Uzların başına gelenlerden sonra İmparator muzaffer bir şekilde başkente geri döndü. Uzlar gibi korkunç bir düşmandan kurtuluş ordunun cesareti yahut komutanların yeteneğine değil sadece tanrıya mal edildi. Halk arasında mucizeler yayılmaya başladı. Nitekim İstanbul'da kiliselerde dualaların yapıldığı gün, Çurule (Çorlu) yakınlarındaki Uz birliğinin, görünmez güçler ve gökyüzündeki savaşçılar tarafından oklarla vurularak yok edildiği inancı dolaşmaya başladı[11].

XI. yüzyıl Bizans tarihçisi Mikhael Attaleiates Uzların yaşadıkları hakkında şu bilgileri vermiştir:

> "… Tuna'ya yakın kentleri Magisteros Basileios Apokapés ile ünlü Magistros Niké Phoros Botaneiatés yönetmekteyken, bütün Uz milleti, çıkın toraba denk neyi varsa hepsiyle, Tuna'yı, oyulmuş yekpare, uzun ağaç gövdeleriyle ve kendilerince yapılmış deriden kayıklarla geçti, Bulgarları ve onların karşı kıyıya çıkmasını engellemek isteyen diğer komutanları yendi; başlarının -özellikle de Botaneiatés'in- yiğitçe çarpışmalarına rağmen, onları tutsak etti ve tüm yöreye saldırdı; çünkü bu ulusun bütünü ile sayısı 600,000'e varır. Bunların büyük bir bölümü çabucak oradan ayrıldı ve bütün İllyrikon ilini (Arnavutluk-Sırbıstan)'ta Thessalia'ya ve (onun güneyinde kalan) asıl Ellas/Ellada iline varıncaya dek, istila edip sayılmaz ganimeti alıp götürdü. Ancak, yurtlarına dönerken pek bozuk havaya denk geldiler ve sadece aldıkları ganimeti (seller ve benzeri yüzünden) yitirmekle kalmadılar, kendilerinin neyi var neyi yoksa neredeyse tümü de elden gitti ve çıkış yerlerine pek kötü durumda geri geldiler. Konstantinos Dukas, düşmanların nice kalabalık sayıda olduğunu öğrenince gerçekte keyfi kaçtı, ama savaş gücü olan bir ordu toplamaya ve bunu onlara karşı göndermeye davranıvermedi. Kimilerinin iddiasına bakılırsa bunu yapması giderleri hesapladığı içindi, çünkü söylemiş bulunduğumuz üzere pek para düşkünü idi; kimilerine göre ise bu kadar güçlü bir düşmanın karşısında boy ölçüşmeye çıkmak cesaretini gösterememişti. Herkesin dediği şu ki, hasımlar, büyük sayıları dolayısıyla, yenilemez

[11] V. G. Vasilyevskiy, ''Vizantiya i Peçenegi'', *İzbrannie Trudi, Po İstorii Vizantiya*, Kniga 1, Moskva 2010, s. 32-34.

idiler ve onların karşısında durmak olanağı yoktu. Ergin erkek hâline gelmeleri çarpışmalarda ve savaşlarda olan ve çarpışmaya ve hasım tarafı etkisiz hâle getirmeye her zaman hepten hazır ve o konuda eğitimli olan bunca yüz binlerle düşmanları yenmek olamayacak şeydir ve olanaksızdır sayıyorlardı. İnanıyorlardı ki, selamete çıkmak umudu yoktur ve Avrupa'nın (Rum ülkesinin Avrupa'daki bölümünün) bütün halkı artık göç etmeyi düşünmeye başlamışlardı. Hükümdar (1064/1065 kışında), birazcık olsun onların hızını kesip onları "kafa-kol'a almak" çabası güderek, daha sonraki eylemlerine karar vermek için zaman kazanmak amacıyla bu halkın başına elçi kurulu gönderdi; keza, onlara pek çok çekici armağan sundu ve içlerinden bazılarını yanına çağırdı ancak bütün bu halk çok sayıda olmasına rağmen, gereksinmelerini talanlarla karşılayabilmek üzere mecburen sık sık akına çıkıyordu ve İmparatorluk ülkesinin Avrupa'daki bölümünde pek çok araziyi harap ediyordu. Bunun üzerine hükümdar, halkın öfkesine ve kendisinin tamahkârlık (giderden kaçınma) sebebine onları (halkı) ayağa düşürdüğü ve Rumların devletini düşmanların insafına terk ettiği yolundaki söylentilere katlanamayarak, Kentlerin Sultanından hareket etti ve adamlarıyla Athyra/Büyük Çekmece'nin tam karşısında Khoirobakkhoi denen, İmparatorlara ait mülklerinde bulunduğu yerde (Çatalca'nın ovasında) ordugâh kurdu. Bunların (adamlarının) toplam satısı 150'den fazla değildi; sonuç şu oldu ki pek çok kişi, daha önce Anadolu'daki ordu birliklerini bir araya toplayıp ardından batıya doğru sefere çıkmak gerekirken, İmparatorun böylesine güçlü bir düşmanla boy ölçüşmek için Kentlerin Sultan'ından böyle bostan korkuluklarıyla hareket etmiş bulunmasından dolayı hayretler içinde kaldılar. Üstelik bu ordu Dionysos'un, yanında Mainada'lar (Dionysos/Eakkhos'u dağlarda tepelerde izleyen sarhoşluk delisi kadınlar) ve Seilènoslar (insan başlı at gövdeli mythos yaratıkları) ile Hintlilere karşı sefere çıktığı sıradaki mythos'ların anlattığı ordusuna benziyordu. İşte hükümdar ön hazırlığını bu biçimde yapmış iken, Tuna'ya gönderdiği kişilerden bazıları aceleyle geri dönüp, bu halkın tümüyle felakete uğramış bulunduğu haberini getirdiler. Çünkü tutsak alınmış komutanlar kaçmayı başarmışlardı, böylece barbarların felâketine ilişkin haberler iletmekteydiler. Diyorlardı ki, Uzların başları Tuna boyundaki kentlerin Rum yöneticilerinin de öyle akıl vermesine uyarak gemilere binerek ırmağı geçip memleketlerine dönmüş idiler; çok sayıda olan diğerleri içinden kimi vebadan, açlıktan perişan ve yarı ölü hâle düşerek, kimi de yakınlardaki Bulgarlar ve Peçenekler tarafından yenilerek, kılıçlarla yahut atların ayakları altında çiğnenerek toptan yok edilmişlerdi veya kendi arabaları (yollarda yere serilmiş iken) onları ezmişti. Böylece hiç umulmazken, tam üstünlük kuracakları herkesçe beklenen bu halk yok'a indirgenmiş ve etkinliği yok olmuştu. Bu içerikteki söylentiler gerçekten uzak değildi. Hükümdar, devletinin umut edilmezken selamete çıktığını görerek doğal olduğu üzere çok sevindi, Tanrıya ve Panayia'ya (Tümkutsal'a, Meryem Ana'ya) şükranını sundu ve Kentlerin Sultanı'na yöneldi; orada halkı bu mucizeden dolayı şaşkınlığa düşmüş, kurtuluşundan dolayı Yaşamı başlatan Üçlü'ye ve Tanrı-insan'ın (İsa'nın) anasına şükürler eder buldu. Buna benzer biçimde Avrupa'nın halkı da olanak ölçüsünde, şükranlarını sundu ve bu işi Tanrının Takdiri'ne bağlayarak hep onu anımsadılar"[12].

Ayrıca Uzların sonuna dair de Mikhael Attaleiates'in anlattıkları şöyledir:

"Uzlardan yine Tuna'yı aşmayı becerebilenler, işkence edici bir açlığı çekmeye başladılar, zira ne yiyecekleri vardı ne de ürün bulmak umutları bulunuyordu, çünkü ülke tohumsuz ve toprağında çift sürülmemiş olarak terk edilmişti. Böylece onlardan sadece pek azı, Myrmidon'ların (Macarları kastediyor) egemenliğine sığınanlar, kurtulabildi; bunlar onları kentlerine dağıttılar; sonuç şu oldu ki kırsal alanları insansız kaldı. Böylece onlar yeniden Rumların hükümdarlığına çıkageldiler, çünkü daha önce gelen bazılarına Makedonya ülkesinde kamu arazileri bağışlanınca onlar Rum devletine bağımlı olmuşlardı ve bundan böyle Rumların bağlaşıkları olarak kalmışlardı. Aynı şey sınırlı sayıda Peçenekler bakı-

[12] Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Çev. B. Umar, İstanbul 2008, s. 92-94.

mından da gerçekleşti; bunlar, biraz önce sözü edilenlere benzer yolla, bize katıldılar ve (önderleri) Âyan Meclisi üyelerine özgü unvanlarla onurlandırıldılar"[13].

Sağ kurtulabilen Uzların ne kadar olduğu bilinmemekle birlikte yine de önemli bir sayıda oldukları tahmin edilmektedir. Bunların bir kısmı Makedonya'daki hazine arazilerine yerleşmeleri karşılığında Bizans İmparatoru'nun hizmetine girdiler. Bundan sonra Bizans ordusu içinde Uz birlikleri görülmeye başlandı, sarayda ve yüksek rütbeler arasında bu boya ait isimlere rastlanılır oldu. Ayrıca zamanla İskitler diye tek genel isim altında sık sık Peçeneklerle ilişkilendirilip karıştırıldılar. Zamanında Tuna Nehri'nin öbür yakasına geçmeyi başaran diğer bölüm ise, hastalıktan kurtulabildilerse de açlıktan kurtulamadılar ve Hristiyan yerleşik nüfus arasında eriyip gittiler[14].

Peçenekler ve Uzlar Bizans'ın Avrupa bölgelerini alt üst ederken aynı tarihlerde onların doğudaki soydaşları Selçuklular da devamlı surette Anadolu'daki güç alanlarını ve fetih bölgelerini genişletmekteydiler. 1050 yılında Tuğrul Bey, Uz (ghus) ve bir kısmı Amu Derya kıyılarından getirilen (Buhara ve Kırgız bozkırlarından) bir kısmı ise Halifenin ülkesine daha önceden göç etmiş olan Türkmenlerle birlikte Bağdat'a girmişti. 1064 yılında Tuğrul Bey'in yeğeni Alparslan Gürcistan'a saldırdı ve Nahçivan, Kars, Ani gibi önemli şehirleri ele geçirdi. 1067 yılında Selçuklu Türkleri Mezopotamya, Suriye, Kilikya ve Kapadokya'ya kadar ilerlediler. Kayseri'de Aziz Vasili (ilk Hristiyan din adamlarından olup, ölümünden kısa süre sonra aziz ilan edilmiştir) Manastırındaki nesiller boyu yapılan bağışlar neticesi oluşmuş zenginliğe sahip oldular ve kışı geçirmek üzere imparatorluğun sınırları içinde kaldılar. Bu esnada Bizans başkenti İstanbul'da bir kadının zayıf eli bu zor zamanlarda devleti yönetecek güce sahip değildi. Ölüm döşeğindeki kocası Konstantinos Dukas'a verdiği ömür boyu dul kalma sözünü patriğin izni ile bozan İmparatoriçe Eudokia, tahtta yanı başına, komplocu ve isyancı olarak hüküm giymiş birini oturttu. Böylece 1 Ocak 1068 yılında, önceden Macar ve Peçeneklere karşı yaptığı savaşlarda ün kazanmış olan kahraman ve bahtsız IV. Romanos Diogenes İmparator ilan edildi (1068-1071)[15].

Bir zamanlar II. Basileios (976-1025) tarafından kılıçla çizilmiş olan hükümdarlık sınırları içinde iskân edilmiş olan Uzlar ve Peçenekler, IV. Romanos'un Türkler üzerine düzenlediği seferlerde de aktif rol oynamışlardır. Bunlar Bizans ordusunun kabilelerle yaptığı savaşlarda son derece önem arz eden ve aynı zamanda göçebe akıncılarının cesaret ve süratini muhafaza eden hafif süvari bölümünü teşkil etmiştir. Öncü birlikler ve gözcü birlikler olarak Uzlar ve Peçenekler kullanılmıştır. Yorgun Bizans kuvvetleri daha güçlerini nasıl toplayacaklarını bilemeden, mola verdikleri vakitlerde atlarından bile inmeyen Uzlar, Peçenekler hemen erzak temini için bölgeye dağılırlardı. Düşmanın eline geçmiş olan toprakları tahrip etmek gerektiğinde de yine Uzlar öne sürüldü. Kısacası, bir zamanların bozkır atlılarının hizmetleri Bizans kuvvetlerine son derece fayda sağlamaktaydı. Ancak bu tür birlikleri kullanmanın bir tehlikesi ve sakıncası vardı. Romanos'un seferinde yer alan ve Selçuk Türkleri ile girdikleri çatışmalarda yeni dostlarını yakından gözlemleyenler onlarla diğerleri arasındaki yakın akraba benzerli-

[13] Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 95.

[14] B. Kossányi, "11-12. Asırlarda Uz'lar ve Kuman'ların Tarihine Dair", *Belleten*, VIII, 29, 1944, s. 120-124.

[15] Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 100-108; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 318-323.

ğinden şaşkınlığa düşüyorlardı. Bizanslıların bakış açısına göre; karşılarında aynı dış görünüş, aynı bağırışlar, aynı savaş tarzı vardı. Selçuklu atlıları Uz-Peçenek kampına saldırdıklarında ise Bizanslılar hangilerinin müttefikleri hangilerinin düşmanları olduğunu ayırt etme imkânını tamamen yitirmişlerdi. Yakın benzerlik karşısında sadece alışkın bir göz dış görünüşteki farkları ayırt edebiliyordu. Bu durumda lisan da pek fayda sağlamıyordu, çünkü Selçuklular ile Peçenekler ve Uzların lehçe farkı ne onların ne de diğerlerinin dilini bilmeyen birinin duyup anlayacağı derecede değildi. Bizans altını ve kıymetli kumaşlarına rağmen, Türklerle kardeşliklerinin farkına varan Uzların damarlarındaki kanın çağrısına sağır kalmayıp onların saflarına geçeceklerinden korkulmaya başlandı. Nitekim Romanos'un tutsak düşmesi ile sonuçlanan ölümcül savaşın öncesinde Peçenek ve Uzlardan oluşmuş bir birliğin tamamı Selçukluların saflarına geçti. Uz-Peçenek beylerinin kendi usul ve gelenekleri çerçevesinde verdikleri ve daha sonra da tazelemiş oldukları İmparatorluğa bağlılık yeminine rağmen kalanların da bu örneği takip etmesinden korkuldu. Bizans Devleti Türk boylarının ayrılmış iki kolunu böylece birbiri ile tanıştırmış, buluşturmuş oldu. Bu durum gelecek olayların gidişatına etki ederek İmparatorluğa da oldukça büyük zarar verdi[16].

Uzlar, hareketli Türk topluluklarının yerinde duramayan önemli unsuru olarak dikkat çekmiştir. Adeta her an atlarına atlayıp ödül ve yağma sözü veren herhangi bir maceracının peşine takılıp gitmeye hazırlardı. Öyle ki, Bizans yönetiminden memnun olmayan, intikam almayı düşünen, Bizans tahtına oturmak için hak iddia eden herhangi birinin, hazır ve istekli tam bir yardımcı kuvvet bulması için sadece Balkanları aşması yeterliydi. Tuna bölgesinde Bizanslı tarihçilerin deyimi ile değişik dillerde konuşan her tür insana rastlamak mümkündü[17].

Tarihî süreç sonunda kudret ve güçlerini kaybeden Uzlar; Romanya'da Eflak, Transilvanya (Erdel), Dobruca bölgelerinde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Ayrıca Rus-Kuman-Kıpçak birleşik ordusunun 1224 yılında Moğollara mağlup olması üzerine Rus sınır boylarındaki Uzlar Dobruca'ya kaçmışlardır. Karadeniz kıyıları, Silistre, Markayla, Balçık, Varna gibi sahalarda yaşayan Uzlar dillerini belirli süre korumuş iseler de, genel olarak Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra zamanla varlıklarını ve kimliklerini kaybetmişlerdir (tartışmalar hâlen devam ettiğinden Gagavuzların Uzların devamı olduğu meselesini ayrı tutuyoruz)[18]. Bununla birlikte gerek Doğu Avrupa gerekse Anadolu'da Uzi azoos (Uz geçidi), Uz çayı, Szolnok Doboka, Uzul, Uzmesehor, Uzarak, Guzari, Guzalp, Torçin, Torçanka, Uz merası, Uzgur köyü, Uzgara gibi birçok yer ismi Uzların hatırası olarak günümüze kadar ulaşmıştır[19].

---

[16] Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 162; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 134 V. G. Vasilyevskiy, *''Vizantiya i Peçenegi''*, s. 34 vd.; Y. Ayönü, ''Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI_XII: Yüzyıllar)'', *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 25, 2009, s. 56-60.

[17] V. G. Vasilyevskiy, *''Vizantiya i Peçenegi''*, s. 36.

[18] M. U. Yücel, *Uzlar (Oğuzlar)*, s. 536,540; A. I. Manof, *Gagauzlar*, Çev. T. Acaroğlu, Ankara 1940, s. 7-16; H. Güngör-M. Argunşah, *Gagauzlar*, İstanbul 1998, s. 16-33.

[19] L. Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, s.76; M. Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Trabzon 2000, s.76; N. Demir, ''Doğu Karadeniz Ağızlarında Ön Ses b-/p- Ünsüzü ve Tarihî Derinliği'', *Uluslararsı Türklük Bilimi Sempozyumu*, Erzurum 25-27 Nisan 2007, s. 6.

OĞUZCANIN KUZEY SINIRLARI: KIRIM YARLIKLARINDA OĞUZCA ÖĞELER

ALİ AKAR
BANU SITKI

Giriş

VI. yüzyıldan itibaren Köktürk (552-745), Uygur (745-840) ve Karahanlı (912-1212) devletlerinin hüküm sürdüğü coğrafyalarda bu devletlere bağlı etnik bir grup olarak varlık gösteren Oğuzlar, bu dönemde kendi lehçeleri temelinde oluşmuş bir yazı diline sahip değillerdi. Oğuzların XIII. yüzyıla kadar böyle bir yazı diline sahip olamamalarının en önemli nedeni, lehçeleşme evrelerini (Akar, 2010, s. 25) henüz tamamlayamamış olmalarıdır. Buna karşın hem Köktürk ve Yenisey yazıtlarında hem de Uygur Türkçesinin *n* lehçesiyle Karahanlı dönemi eserlerinde Oğuz lehçesinin izlerine rastlamak mümkündür. Eski Türkçe döneminde bağımsız bir Oğuz lehçesinin varlığından bahsedilemese de (Korkmaz, 2005, s. 207) bu dönemde görülen ağız ayrılıkları, sonraki dönemlerde belirginleşen Oğuz lehçesinin izlerini de taşımaktadır[1].

Köktürk devleti döneminde, VII. yüzyılın ilk yarısında Yenisey bölgesi, VII. yüzyılın 2. yarısından başlayarak da Ötüken yöresinde yaşadıkları bilinen Oğuzlar, Uygurlar döneminde de Orhun Irmağı bölgesini yurt tutmuşlardır (Korkmaz, 2010, ss. 3-5). Batı Köktürkleri döneminde Talas, Yedisu, Isık Köl ve İli Vadisi'nde yerleşerek etnik oluşumlarını tamamlayan Oğuzlar (Ercilasun, 2008, s. 229), Kıtayların baskısıyla batıya hareket eden Karlukların bu bölgeleri ele geçirmesi sonucunda, 760 yılından itibaren batıya doğru göç etmeye başlamış ve Seyhun Irmağı boyları, kuzeyindeki

[1] Eski Türkçe döneminde tespit edilen ağız ayrılıkları ve Oğuzca unsurlar konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Borovkov, (1963): Çev. Usta, Amanoğlu, (2001); Doerfer, (1975-1976); Erdal, (2004); Röhrborn, (2004); Korkmaz, (2005), (2010); Gabain, (2007); Gülsevin, (2007), (2010).

bozkırlar ve Aral Gölü çevresine yerleşmişlerdir. IX-X. yüzyıllarda bu bölgede kısmen yerleşik hayata geçen Oğuzlar, Yenikent merkezli bir Yabgu devleti kurmuşlardır (Sümer, 1992, s. 61). Kıpçakların X. yüzyıl sonlarında Oğuz bozkırları ve Seyhun Irmağı'nın aşağı yatağını işgal etmeleri üzerine Yabgu devleti yıkılmış; önce Maveraünnehir'de Harezm bölgesinde yerleşen Oğuzlar, 1040 yılında Gazneliler devletini yıkarak İran coğrafyasında Büyük Selçuklu devletini, 1077 yılında da Anadolu Selçuklu devletini kurmuşlardır.

XI. yüzyılda bağımsız bir siyasi güç olarak varlık göstermeye başlayan Oğuz Türkleri, hâkim oldukları İran coğrafyasında, devlet dili olarak Farsçayı benimsemişlerdir. Bu dönemde Oğuz lehçesiyle yazılmış kaynaklar elde bulunmasa da, Oğuzların diğer Türk kavimlerinden farklı bir lehçeye sahip oldukları, Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca olarak kaydettiği kelimelerden ve Oğuzların dilleriyle ilgili tespitlerinden anlaşılmaktadır (Atalay, 2006, ss. 31-33). Harezm bölgesinde Kıpçak ve Karluklarla bir arada yaşayan Oğuzlar, dillerindeki diyalektik (ağızsı) öğeleri korumuşlardır (Akar, 2010, s. 22).

XIII. yüzyılda Maveraünnehir'in Moğollarca işgal edilmesiyle Oğuz kitleleri batıya sürülmüş, Anadolu'ya yoğun Oğuz göçleri gerçekleşmiştir. Moğol istilası 1307'de Anadolu Selçuklu devletinin parçalanmasına neden olsa da, Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır (Uğurlu, 2011, s. 127). Oğuz Türkleri, yeni yerleştikleri bu coğrafyada önce güçlü beylikler, sonra da büyük bir imparatorluk kurmuşlar ve Türk dilinin lehçeleşmeye başladığı bu dönemde, kendi lehçeleri temelinde bir yazı dili oluşturarak Oğuzcayı bir imparatorluk dili hâline getirmişlerdir. Böylece Oğuz lehçesi, Osmanlı imparatorluğunun hâkimiyet alanına giren bölgelerde bir üst dil olarak, yerel dil ve lehçeleri etkisi altına almış, XI. yüzyıl ile XXI. yüzyıl arasında Kuzey ve Güney Azerbaycan, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye, Anadolu, Kıbrıs, Ege adaları, Balkanlar, Kırım hanlığı ve Kuzey Afrika'da konuşma ve yazı dili olarak kullanılmıştır.

Kırım hanlığının yazı dili de, temelde Kıpçak lehçesi üzerine kurulmuş olsa da, Osmanlı devletiyle yürütülen güçlü siyasi, askerî ve ekonomik ilişkiler nedeniyle Oğuz lehçesinin etkilerini taşımaktadır. Günümüzde çağdaş Kırım sahasının güney (Yalıboyu) ve orta (Bahçesaray, Ortayolak) ağızlarında görülen Oğuz etkisi (Akar, 2008, s. 615), Kırım hanlığı döneminde de Bahçesaray'da divan *bitikçi*leri tarafından yazılan han fermanlarında (*yarlık*[2]larda) görülmektedir.

[2] *yarlıġ* sözcüğünün "ferman, emir, buyruk" gibi anlamlarıyla Türkçenin tarihsel dönemlerindeki kullanımı oldukça yaygındır: *yarlıġ* "emir, hakanın mektubu, fermanı, buyruğu", DLT IV. 750; *yarlıġ* "buyruk, emir, ferman", KB III. 526; *yarlıġ* "buyruk, ferman" NF III. 472; *yarlıġ/ḳ* "buyruk, ferman" KE II. 710; *yarlıġ* "ferman, irade, buyrultu" YTS 236; *yarlıġ* "ferman, yarlık, tevḳi', nâme, humayun" ŞSül. 291. Eski Türkçe döneminde "üst rütbeden biri tarafından alt rütbeden birine verilen emir" anlamında kullanılan *yarlıġ* sözcüğü, Moğolcada da *carliġ/carliḳ* şeklinde "hükümet buyruğu" anlamıyla bir teknik terim olarak geçmektedir (EDPT, 966b). Türk-Moğol resmî yazışma geleneği içinde yarlık terimi, en karakteristik teknik sözcüklerdendir. İçerik bakımından "hanın emir ve isteklerini içeren bir mektup türü" olan yarlık, diplomasi yazışmaları içinde özellikle Altın Orda sahasında sıkça kullanılan bir terim olmuştur. Türkçe-

Oğuzcanın Kuzey Sınırı: Kırım Yarımadası ve Kırım Hanlığı

Kırım Yarımadası, tarih boyunca çeşitli milletlerin, özellikle de Türk soylu toplulukların yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Asya'dan gelen ve Basıl (Barslı, Barsula, Barsıl, Baslık) Türkleriyle ilişkilendirilen İskit (Saka) göçebeleri MÖ VIII-V. yüzyıllarda Kırım'ın bozkır bölgesinde yaşamışlardır. Kırım bölgesi, II. yüzyıldan itibaren Got kabilelerinin kuzeyden gerçekleştirdikleri akınlara maruz kalmış, bu akınları IV. yüzyılda Hunlar durdurmuştur. Hun-Türk İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Kuban ve Don Nehirleri ile Azak Denizi kıyılarında çeşitli Türk kabilelerinin ve ayrıca Bulgarların yerleştikleri bilinmektedir (İnalcık, 1977, s. 744). IV. yüzyıldan itibaren Asya'dan Avrupa'ya doğru gerçekleşen yayılmanın geçiş noktasını oluşturan Kuzey Karadeniz, bu yüzyıldan itibaren Türk nüfusu ile tanışmıştır (Öztürk-İkiel, 2001, s. 2). VI. yüzyılın ortalarında Orta Asya'dan gelen ve içlerinde Avar Türklerinin de olduğu yeni Türk akınlarına maruz kalan Kırım'ın sahil boylarındaki koloniler, bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun yönetimi altına girmiştir. Osmanlı tarih kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Bizans yönetimi zamanında yarımadaya Rumlara yakın düzeyde Ermeni nüfusu yerleşmiştir. Osmanlı kayıtlarına Yahudi olarak yansıyan nüfusun bir kısmının Karay Türkleri olduğu da tespit edilmiştir (Öztürk-İkiel, 2001, s. 2). Kırım'ın bozkır bölgesi ise, VII. yüzyılda Hazar devleti tarafından hâkimiyet altına alınmış; Hazarlar, Kırım'ı *tudun* veya *tuyun*[3] unvanını

---

den Moğolcaya geçip, daha sonra bugünkü bilinen teknik terim anlamıyla Moğolcadan Türkçeye geçtiği düşünülen (EDPT, 966b) yarlık, Moğol diplomatikasında da hanların kendi tabiiyetindeki devletlerin hükümdarlarına gönderdikleri mektuplara ad olarak kullanılmıştır (Özyetgin, 2002, s. 823). Yarlıklar ferman niteliğindedir ve emir mahiyeti taşır (Kurat, 1940, s. 4). Bu nedenle ancak üst rütbeden biri tarafından alt rütbedeki birine emir iletmek ya da herhangi bir imtiyaz vermek için yazılırlar. Kırım hanlığından günümüze ulaşan yarlıklar genel olarak *Tarhanlık Yarlıkları, Soyurgal Yarlıkları* ve *Diplomatik Yarlıklar* olarak üç grupta incelenebilir. Kırım hanlığına ait, tespit edilmiş 16 Tarhanlık Yarlığı, 28 Soyurgal Yarlığı ve son çalışmalarla birlikte 400 civarında Diplomatik Yarlık ve mektup bulunmaktadır (Sıtkı, 2011, ss. 44-50).

Sir Gerard Clauson, [+lıġ] sıfat yapım ekine rağmen *yarlıġ* sözcüğünün etimolojisinin tam olarak yapılamadığını belirtmektedir (EDPT, 966b). Wilhelm Radloff, sözcüğü "rivayet, haber, malumat" anlamlarına gelen *yar* sözcüğüne [+lık] ekinin getirilmesiyle açıklamakta ve "ilan etme bildirme, kararname, emir" anlamlarını vermektedir (RSI III/1. 100). Gerhard Doerfer, bir *yar* "seslenme, nida, ilan etme" ad kökü, bir de **yar-* "hüküm vermek, kararlaştırmak" eylem kökünden bahsetmekte ve *yarlıġ* sözcüğünü **yar-ıl-ıg* biçiminde eylem gövdesinden yapılmış bir ad saymaktadır (TMEN IV., 1849). Şinasi Tekin, *yar* "salya, sümük" >*yar-lıġ* "sefil, fakir, acınacak durumda olan" türetmesini yapmakta ve *yarlıka-* eyleminin de, bu yolla, *yar+lıg+ka-* "birisinin acısının farkına varmak, merhamet etmek, ihsan etmek" biçiminde oluştuğunu belirtmektedir. Tekin, soyut olan bu *yarlıgka-* "merhamet etmek, acımak" kavramından somut olan "konuşmak, emir vermek" kavramına anlam geçişi olduğunu kabul etmektedir (Tekin, 2001). Mustafa Öner ise, sözcüğün kökünü *yarı* "yardım" (<ET *yar-; egir-* > *egri* gibi) olarak kabul etmekte ve *yarı-lıg* > *yarlıg* > *yarlı* "yardım edilen, yardıma muhtaç, fakir"; *yarı-lık* "yardımlık söz, ihsan; emir, buyruk"; *yarlıg-ka-* "yardımda bulunmak, ihsan etmek, lütfetmek; buyurmak, emretmek" etimolojilerini vermektedir (Öner, 2004, ss. 3-4).

[3] *tudun ~ tuyun* (~*toɖun* "Türklerde bir tür idare amiri" < Çin. *t'ou t'ouen ~ tou-doun*, EDPT, 457b). Sir Gerhard Clauson'a göre, bu unvan ilk olarak Çin kaynaklarında geçmektedir. Orta Çincede *t'ou duən* şeklinde geçen bu sözcük, Türk idare amirlerinin bir listesinin yer aldığı *Chiu Tang Shu, Chap. 194b*'de *t'u-t'un* şeklinde geçmekte ve *hsieh-li-fa* (èlteber)'dan sonra yedinci

taşıyan valiler aracılığıyla yönetmişlerdir. VIII. yüzyılda, Kırım'ın tamamı Hazar devletinin bir vilayeti hâline gelmiş, bu devletin yıkılmasından sonra, Kırım'da, yöneticilerine Arhon (Orhan?) denilen ve 1083 yılına kadar varlığını sürdüren Hazaria (Gazaria) adlı bir Türk devleti kurulmuştur (İnalcık, 1977, ss. 744-745). Kıpçaklar, Hazar devletinin yıkılmasından sonra Peçenek Türklerini takiben, Kırım'a yerleşmişler ve Sudak başta olmak üzere Kırım'ın doğu sahillerini ve limanlarını kontrol altına almışlardır. 1223'te Cengiz Han'ın Deşt-i Kıpçak'ı fethetmekle görevlendirdiği komutanlar, Kalka Irmağı boyunda Kıpçaklar ve onlara tabi olan Rusları mağlup edip (Öztürk, 2002, s. 144) Kırım'a girdiklerinde, sahil boyu hariç olmak üzere Kırım'ı baştanbaşa bir Türk bölgesi olarak bulmuşlardır (İnalcık, 1977, s. 745). Moğolların 1223 yılında Sudak'ı işgal etmeleri ve pek çok tüccar ile yöre zenginlerinin mallarıyla beraber Anadolu sahillerine sığınmaları sonucunda, Anadolu Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubat ticaretin güvenliğini sağlamak amacıyla, Kastamonu uç beyi Husameddin Çoban'ı Sinop donanması ile Kırım'a göndermiştir. Husameddin Çoban, Kırım seferi sırasında, Sudak, Rus, Saksın ve Kıpçaklarla karşılaşmış, Sudak şehri 1227'de Anadolu Selçuklularının yönetimine girmiştir (İnalcık, 1977, s. 745; Turan, 2010, ss. 378-379). Selçukluların Sudak hâkimiyetinin 1239'da Moğolların bölgeyi tekrar ele geçirmelerine kadar sürdüğü düşünülmektedir (Turan, 2010, s. 380). Kırım Yarımadası, Avrasya bölgesini Akdeniz'e bağlayan bir köprü görevi gördüğünden, tarihi, Karadeniz ve Marmara Boğazları ile yakından ilişkili olmuştur. Kırım limanları Anadolu Selçukluları tarafından da ticari olarak önemsenmiş, pek çok Anadolulu tüccar Kırım'da ticari faaliyetler sürdürmüşlerdir. Kırım'da Altın Orda hâkimiyetinin kurulmasından sonra, bölgede siyasi istikrar artmış ve bu durum ticaretin de gelişmesine olanak tanımıştır. Kuzey ile güneydeki İslam ülkeleri arasında her türlü ticari malın yanında Kıpçak köleler de Kırım sahillerinde satın alınıp Sinop ve Samsun limanlarına çıkarılarak Sivas ve Halep'te satılmışlardır (Turan, 2010, s. 519).

XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Altın Orda devletinde süren taht kavgaları sırasında Kırım, Moğol aristokrasisinin hanlığın yönetimi için mücadele eden rakip beyleri ve rakip hanlar için bir sığınak durumuna gelmiştir (İnalcık, 1977, s. 746). 1380 yılında Mamay, Toktamış Han'a yenilince Kırım'a kaçmış; benzer şekilde Edige de, Toktamış'a karşı sürdürdüğü mücadelede Kırım'ı üs olarak kullanmıştır (İnalcık, 1977, s. 746; Kurat, 2002, s. 207). Cengiz Han soyundan gelen beyler, bu bölgeye dayanarak hanlıklarını ilan etmiş ve sonra İdil üzerinden merkezi ele geçirmeye çalışmışlardır (İnalcık, 1977, s. 746). Altın Orda devletinde yaşanan taht kavgalarını ve Kırım'ın müstakil durumunu değerlendiren Hacı Giray Han, kendisini Kırım hanı ilan etmiş ve 1441/1442 (Hicri 845) yılında adını taşıyan bir para bastırarak Kırım hanlığını kurmuştur (İnalcık, 1977, 746; Öztürk, 2002, s. 146).

Hacı Giray Han, Altın Orda hanına karşı Ruslarla, Kırım sahillerinde ticaretin yanında siyasi etkinliklerini de giderek artıran Cenevizlilere karşı Osmanlı devletiyle ittifaklar yapmış (İnalcık, 1977, s. 746; Öztürk, 2002, ss. 149-152), Hacı Giray Han'ın

sırada gelmektedir. VII. yüzyılda Batı Türk Kağanı *T'uñ Yavğu*, yabancı ülkelere kurallarını götürmesi için *èlteber*'ini yollarken, vergileri toplaması için de *to:ḏun*unu yollamıştır (EDPT, 457b).

ölümünden sonra oğulları arasında çıkan taht kavgası, Moğol aristokrasisinin ileri gelenlerinden Eminek Mirza'nın Osmanlı devletinden yardım istemesi sonucu, Kırım hanlığının 1475 yılında Osmanlı himayesine girmesi ile sonuçlanmıştır (İnalcık, 1977, s. 747). Bu tarihten sonra Kırım hanlığı ile Osmanlı devleti arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler artmış, 1783'teki Rus işgaline kadar bu coğrafyada Osmanlı etkisinde bir Kıpçak kültürü oluşmuştur. Bu etki, Hanlığın nüfuz alanına giren Aşağı Don, Özü ve Turla ırmaklarına kadar tüm Kıpçak bozkırına (Kurat, 2002, s. 203) ulaşmıştır (Akar, 2008, s. 614).

Kırım hanlarının birçoğu şairdir. Kırım'ın II. hanı Mengli Giray'ın şiir yazdığı ve Osmanlı şairlerinden etkilendiği bilinmektedir. Kırım hanlığının daha kuruluş yıllarında başlayan bu etki, özellikle İstanbul'a gönderilip eğitim gören han ailesi mensupları aracılığıyla giderek artmıştır (Yüksel, 1992, s. 685). İstanbul Türkçesi ile Tatar Türkçesini birlikte kullanarak şiirler yazan Mengli Giray Han gibi (Akar, 2008, s. 614), Sahib Giray Han, Devlet Giray Han ve II. Gazi Giray Han da şiirler yazmış ve bir dönem Osmanlı topraklarında yaşamalarından dolayı, Osmanlı etkisinde kalmışlardır (Yüksel, 1992, s. 685). II. Gazi Giray Han'ın *Divan*'ı ve *Gül ü Bülbül* mesnevisi, Halimî mahlasıyla şiirler yazan Halim Giray Han (1772-1824)'ın *Divan*'ı, Kırım-Tatar sahasında Osmanlı divan edebiyatı etkisiyle kaleme alınmış önemli eserlerdir (Akar, 2008, s. 615). Dil etkileşimi yalnızca saray çevresindeki aydınlar ile sınırlı kalmamış, XVII. yüzyıl saz şairleri Gözleveli Âşık Umer (1661–1717) ve Mustafa Cevherî (öl. 1710) de, şiirlerinde Osmanlı Türkçesini kullanmışlardır (Akar, 2008, s. 615).

Kırım hanlığında, İstanbul'dan Kefe'ye, sonra da Bahçesaray'a gelen Osmanlı memur ve tacirleriyle binlerce yeniçerinin bulunması, seferlerde Osmanlı ordusuyla Kırım ordusunun uzun zaman bir arada kalması Kırım dili, edebiyatı ve sanatı üzerinde Osmanlı etkisini artırmıştır (Yüksel, 1992, s. 686).

Bu dönemde Osmanlı Türkçesinin etkileri, edebî dilde olduğu gibi resmî yazışmalarda da görülmektedir. Kırım hanlığının Osmanlı devletine tâbi olmasından sonra Osmanlı hükümdarlarına ya da Transilvanya prenslerine gönderilen belgelerde Osmanlı Türkçesinin hâkimiyeti görülmektedir. Kırım'da yazılan yarlıklar ve Osmanlı devletine gönderilen mektupların üslubundaki akıcılık, imlasındaki özen ve ifadedeki açıklık, Bahçesaray'da o dönemin klasik eğitimini alan Osmanlı Türkçesine hâkim kâtiplerin bulunduğunu düşündürmektedir (Yüksel, 1992, s. 687).

Kırım Yarlıklarında Oğuzca Unsurlar

XIV. yüzyıldan sonra Harezm'den Altın Orda'nın başkenti Saray ve Kırım bölgesine giden şair ve bilginler Harezm yazı dilini Altın Orda'ya taşımışlardır (Ata, 2002, s. 13). Altın Orda sahasında meydana getirilen eserler, genel olarak Harezm Türkçesinin Harezm-Kıpçak koluna bağlıdır (Özyetgin, 1996, s. 12). Altın Orda devleti içerisinde hâlihazırda nüfusun büyük bölümünü oluşturan ve sosyal hayattan dile kadar devletin medeni gelişimine büyük katkı sağlayan (Özyetgin, 1996, s. 12) Kıpçak Türklerinin dili ile karışan Harezm Türkçesi, Türk dilinin Kıpçak kanadında yeni bir yazı dili ortaya çıkarmıştır (Ata, 2002, s. 13). Genel olarak, Altın Orda ve devamında kurulan Kırım ve Kazan hanlıklarına ait yarlık ve bitiklerin dili de, Kıpçak etkisinin ağır bastığı bu yazı dilinin ürünleri sayılmaktadırlar (Özyetgin, 1996, s. 12). Kırım hanlığına ait yarlık ve bitiklerde, özellikle kuruluş yıllarında Altın Orda, dolayısıyla

Kıpçak etkisi çok daha yoğun olarak görülürken 1475 yılından itibaren Osmanlı devleti ile artan siyasî ve sosyal ilişkiler sonucunda, Osmanlı, dolayısıyla da Oğuzca etkisi belirginleşmiştir. Hem edebî hem de diplomatik metinlerde görülen bu etki, yarlık ve bitiklerin dilinde Kıpçak ve Oğuz dil özelliklerinin bir arada bulunması sonucunu doğurmuştur.

Bu çalışmada, Kırım hanları tarafından 1549-1647 tarihleri arasında verilmiş 22 yarlık metni, Oğuzca öğeler açısından değerlendirilmiştir. Çalışmada 2 Tarhanlık Yarlığı, 1 Tarhan-Soyurgal tip yarlık, 12 Soyurgal Yarlığı ve 7 Diplomatik Yarlık incelenmiştir. İncelenen yarlıklar şunlardır:

1. **KY3:** Sahip Giray Han'ın Tilev Bėrdi'ye verdiği Temmuz 1549 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.49, op.1, ed.hr.6462, L.37a* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, ss. 39-40; VПsПry, 1987, s. 12; Sıtkı, 2011, s. 130).

2. **KY4:** Sahip Giray Han'ın Ḳuday Ḳul'a verdiği Temmuz 1549 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.49, op.1, ed.hr.6466, L.2* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, s. 39; VПsПry, 1987, s. 12; Sıtkı, 2011, s. 132)[4].

3. **KY5:** Sahip Giray Han'ın [/]ŞBAY Ṣūfī'ye verdiği Temmuz-Ağustos 1549 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.49, op.1, ed.hr.13, L.3* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, s. 40; VПsПry, 1987, s. 12; Sıtkı, 2011, s. 134).

4. **KY6:** Sahip Giray Han'ın Tulpar Bay'a verdiği 8 Mart 1550 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.24, op.1, ed.hr.29, L.170* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, ss. 40 - 41; VПsПry, 1987, s. 12; Sıtkı, 2011, s. 136).

5. **KY7:** Devlet Giray Han'ın Yaġmurçı Ḥācī'ye verdiği Mart 1551 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.49, op.1, ed.hr.6436, L.4* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, s. 42; Sıtkı, 2011, s. 138).

6. **KY8:** Devlet Giray Han'ın Ḥavācımyār Ḥācī'ye verdiği Temmuz 1554 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.49, op.1, ed.hr.5, L.2ob* numaraya kayıtlı bir Tarhan-Soyurgal tip yarlık[5]tır (Usmanov, 1979, s. 43; Sıtkı, 2011, ss. 104, 140).

---

[4] Söz konusu yarlıkla ilgili olarak Usmanov, Aḳ Köçik Bey'e verildiği bilgisini iletmektedir (Usmanov, 1979, s. 39). Ancak, yarlık Aḳ Köçik Bey'e değil, kardeşi Ḳuday Ḳul'a verilmiştir (Sıtkı, 2011, ss. 132-133).

[5] Bu yarlıkta, sınırları ayrıntılı olarak çizilen bir arazi, soyurgal olarak verilmektedir. Ancak bu yarlık, yine de bir Soyurgal Yarlığı değildir. Yarlık metninde *tarhan* ibaresi geçmemekle birlikte, yarlığı alan kişiye ihsan edilen arazi konusunda, Tarhan unvanını alan kişilere tanınan vergi ve iş/hizmet yükümlülüklerinden muafiyet sağlanmaktadır. Diğer Soyurgal Yarlıklarında ise, soyurgal olarak verilen arazi üzerinden alınacak vergiler ve iş/hizmet yükümlülükleriyle ilgili

7. **Z002:** Devlet Giray Han'dan Üsküp Haznedarı ve Küral Beylerine gönderilen 17 Mart 1574 (24 Zilkade 981) tarihli Diplomatik Yarlık (Vel'yaminov-Zernov, 2009, s. 5).

8. **KY9:** II. Mehmet Giray Han'ın Ḥavācımyār Ḥācı'ya verdiği Ağustos-Eylül 1577 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.49, op.1, ed.hr.5, L.1* numaraya kayıtlı bir Tarhanlık Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, s. 47; Sıtkı, 2011, s. 144).

9. **KY10:** II. Mehmet Giray Han'ın Cān Muḥammed Bey'e verdiği 5 Ekim 1577 tarihli yarlık Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.49, op.1, ed.hr.6436, L.5* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, s. 48; Sıtkı, 2011, s. 148).

10. **KY11:** II. Mehmet Giray Han'ın Aḳ Derv̄iş'e verdiği Aralık 1577-Ocak 1578 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.49, op.1, ed.hr.21, L.2 1* numaraya kayıtlı bir Tarhanlık Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, s. 48; Sıtkı, 2011, s. 151).

11. **KY12:** II. Mehmet Giray Han'ın Melik Pāşā Oġlan ve kardeşi İş Muḥammed'e verdiği 1578 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.49, op.1, ed.hr.6449, L.8* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, ss. 48-49; Sıtkı, 2011, s. 155).

12. **KY13:** II. Mehmet Giray Han'ın ʿİsā, Ḳul Ḫā˘ce, Bay Derv̄iş ve Şeker ʿAlī'ye verdiği Nisan 1579 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.24, op.1, ed.hr.50, L.24* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, s. 49; Sıtkı, 2011, s. 159).

13. **KY14:** II. İslam Giray Han'ın Ḳara Beg'e verdiği Kasım 1585 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.49, op.1, ed.hr.6436, L.6* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, s. 52; Sıtkı, 2011, s. 162).

14. **KY15:** II. Gazi Giray Han'ın Arslanbay, Tinibek Ṣūfī, Tuḫtarbay ve beraberindekilere verdiği 15 Haziran 1590 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.724, op.1, ed.hr.50, L.25* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, ss. 53-54; Sıtkı, 2011, s. 165).

---

bir ibare bulunmamaktadır. Altın Orda ve Kırım sahasında, Tarhan unvanını alan kişilere aynı zamanda soyurgal arazi de sağlayan ve bu arazilerin tüm gelirlerini yarlığı alan kişiye bırakan yarlıklar verilmiştir. Altın Orda Hanı Toktamış Han'ın Bik Hacı adlı kişiye verdiği tarhanlık yarlığı, Bik Hacı'ya Sütköl bölgesini soyurgal olarak vermekte ve kendisini tüm vergilerden muaf Tarhan yapmaktadır (bk. Özyetgin, 2000, ss. 172-174). Bu nedenle yarlıkta *tarhan* ibaresi geçmemesine karşın, yarlık Tarhan-Soyurgal tip yarlık olarak değerlendirilmiştir. Zira bu yarlığın verildiği Ḥavācımyār Ḥācī adlı kişi, II. Mehmet Giray Han tarafından kendisine verilen Ağustos-Eylül 1577 tarihli yarlıkla oğulları ve erkek kardeşleri ile birlikte Tarhan unvanını kazanmıştır (Sıtkı, 2011, ss. 144-147).

15. Z003: II. Gazi Giray Han'dan Rus Çarlığından Baris'e (Boris) gönderilen Eylül 1590 (Zilkade, 998) tarihli Diplomatik Yarlık (Vel'yaminov-Zernov, 2009, s. 8).

16. Z004: II. Gazi Giray Han'dan Leh Kralı III. Zygmunt'a gönderilen Şubat 1592 (Cemaziyelevvel, 1000) tarihli Diplomatik Yarlık (Vel'yaminov-Zernov, 2009, s. 9).

17. Z005: II. Gazi Giray Han'dan Leh Kralı III. Zygmunt'a gönderilen Şubat-Mart 1592 (Cemaziyelevvel, 1000) tarihli Diplomatik Yarlık (Vel'yaminov-Zernov, 2009, s. 13).

18. KY16: II. Gazi Giray Han'ın Ramażān Ḫalife ve Mūsā Saʿīd Usta ile beraberlerindeki cemaat üyelerine verdiği Mayıs 1594 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.24, op.1, ed.hr.29, L.236* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, s. 54[6]; Sıtkı, 2011, s. 169).

19. KY17: II. Gazi Giray Han'ın Yaḳmurçı Cemaati'ne verdiği Ağustos – Eylül 1597 tarihli yarlık. Yarlık, Kırım Devlet Arşivi (Krımskiy Oblastnoy Gozudarstvennıy Arhiv) *KOGA, f.24, op.1, ed.hr.8, L.334* numaraya kayıtlı bir Soyurgal Yarlığı'dır (Usmanov, 1979, s. 56; Sıtkı, 2011, s. 172).

20. Z025: Canıbek Giray Han'dan Leh Kralı IV. Vladislav'a gönderilen Ekim-Kasım 1634 (Cemaziyelevvel ayının ortaları, 1044) tarihli Diplomatik Yarlık (Vel'yaminov-Zernov, 2009, s. 113).

21. Z071: IV. Mehmed Giray Han'dan Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderilen Mart-Nisan 1643 (Muharrem ayının ilk gününde, 1053) tarihli Diplomaik Yarlık (Vel'yaminov-Zernov, 2009, s. 294).

22. Z113: III. İslam Giray Han'dan Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) gönderilen 20 Eylül 1647 (20 Şaban 1057) tarihli Diplomatik Yarlık (Vel'yaminov-Zernov, 2009, s. 393).

1. İlk Hecede /O/, /U/ Yuvarlak Ünlülerinin Korunması

Geniş-yuvarlak ve dar-yuvarlak ünlülerin imlası konusunda Arap alfabesi, /U/ < /O/ ses değişimini anlamamıza yardımcı olmamaktadır. Söz konusu ses değişimi çağdaş Tatar ve Başkırt Türkçelerinde sıklıkla görüldüğü hâlde, çağdaş Kırım Tatar Türkçesinin yazı dilinin temelini oluşturan ve Oğuz grubu Türk lehçelerinin çeşitli ses özelliklerinden etkilenmiş olmasına karşın, temelde bir Kıpçak lehçesi özelliği gösteren Bahçesaray ağzı, bu konuda Oğuz etkisini taşımakta ve genel olarak kök hecedeki geniş-yuvarlak ünlüleri korumaktadır (Akar, 2008, s. 616): Krm. *öküz*, krş. Tat. *ügiz*, Başk. *ügiz*; Krm. *koyun*, krş. Tat. *kuyın*, Başk. *kuyın*; Krm. *söz*, krş. Tat. *süz*, Başk. *hüz*; Krm. *kol*, krş. Tat. *kul,* Başk. *kul*. Tarihî sahada da, yuvarlak ünlülerin imlasında farklı harfler kullanan tek kaynak olan *Codex Cumanicus*'ta /U/ < /O/ ses değişiminin bir

[6] Söz konusu yarlıkla ilgili olarak Usmanov, Naki ve Ablak önderliğindeki cemaatlere verildiği bilgisini iletmektedir (Usmanov, 1979, s. 54). Ancak, yarlık Naki ve Ablak Cemaatine bağlı Ramażān Ḫalīfe ve Mūsā Saʿīd Usta önderliğindeki kişilere verilmiştir (Sıtkı, 2011, ss. 169-171).

örneği bulunmamaktadır (Karamanlıoğlu, 1994, ss. 9-11). Aksine geniş-yuvarlak ünlüler daralmamakta, dar ünlüler yuvarlaklaşmaktadırlar: CC *öt-* < ET *ėt-*, CC *öv* < ET *eb*, CC *aşuḳ* < Ar. *ʿāşıḳ*, CC *töve* < ET *tebi* "deve" (Karamanlıoğlu, 1994, ss. 10-11).

Benzer biçimde, günümüz Tatar ve Başkırt lehçelerinde Genel Türkçedeki ilk hece /O/ < /U/ değişimi, Kırım Tatar Türkçesinde görülmemektedir. Kırım Tatar Türkçesi, Oğuz lehçesinde olduğu gibi dar-yuvarlak ünlüleri korumaktadır (Akar, 2008, s. 617): Krm. *yüzük,* krş. Tat. *yözük*, Başk. *yözik;* Krm. *üç,* krş. Tat. *öç*, Başk. *ös*; Krm. *tüş-*, krş. Tat. *töşü*, Başk. *töşöv*; Krm. *kümüş*, krş. Tat. *kömiş*, Başk. *kömüş*.

Çalışmada incelediğimiz metinlerin dönemin başkenti olan Bahçesaray'da yazıldıkları ve bugün modern sahada olduğu gibi, o dönemde de Oğuz lehçesinden izler taşıdıkları düşünüldüğünde /U/ < /O/, /O/ < /U/ ses değişimlerinin bu metinlerde modern Tatar ve Başkırt Türkçelerinde olduğu gibi düzenli bir şekilde görülmüş olabileceğini söylemek güçtür. Aksine, Oğuz lehçesinde olduğu gibi, Genel Türkçe /O/ ve /U/ seslerinin korunmuş olduğu düşünülebilir.

2. Kelime Başı /b/ Sesi

2.1. *bol- ~ ol-* Nöbetleşmesi

Oğuz grubunda, Türkmen Türkçesi hariç, Eski Türkçe *bol-* "olmak" eylemi, *ol-* şeklindedir. Memluk Kıpçak sahasına ait eserlerde ve Altın Orda yarlıklarında da *bol-* yanında, *ol-* şekli geçmektedir. *bol-* eylemi, Kırım yarlıklarında, hem *bol-* hem de Oğuz grubuna has bir özellik göstererek *ol-* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu ikili kullanım, peş peşe gelen satırlarda, hatta aynı satırda dahi görülmektedir. Çalışmada incelenen 22 yarlık metninde, 232 örnekte görülen *bol-* biçiminin yanında 91 örnekte *ol-* biçimi tanıklanmıştır.

- *ḥākimü'l-vaḳt* ***ol****an sulṭānlardan* (KY3/9, KY4/10, KY5/10)
- *bu ḥudūd birle maḥdūd* ***ol****an yėr içün* (KY8/9)
- *kök mührlüg ve al nişānlıġ yarlıġ-ı şerīflerni berāt-ı birr virilür* ***ol****sa* (KY9/12)
- *bu ẕikr* ***ol****ġan ḳullarım* (KY13/8)
- *sākin* ***ol****duḳları* (KY15/7)
- *cedīd sınur vażʿ* ***ol****ınup* (KY16/9)
- *ḳadīmden ṭavar örüşi* ***ol****duġı üzre* (KY16/9)
- *yunçuġ* ***ol****up zaḥmet tigürmegeyler* (KY17/9)
- *fėvt* ***ol****duḳda* (Z004/19)
- *düşmānları* ***ol****ġanlar üçün* (Z005/46)
- *şuyında* ***ol****ġan* (Z005/51)
- *muḥkem* ***ol****dıḳdın ṣoñra* (Z025/53)
- *dost ḳarındaş* ***ol****ġaysiz* (Z025/38)
- ***ol****mayup* (Z071/32)
- *müyesser* ***ol****duḳda* (Z113/13)
- *rāḥat* ***ol****masıçün* (Z113/24)

2.2. /v-/ < /b-/ Değişimi

Kelime başı */v-/ < /b-/* değişimi, üç sözcük (*var-* < *bar-*, *var* < *bar*, *ver-* < *ber-*) için Oğuz grubuna has bir özelliktir. Eski Türkçe kelime başı */b/* sesinin */v/* sesine değişimi, yarlıklarda sıkça karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ET. *bėr-* eyleminin *vir-* biçimi yarlıklarda, */b/*'li şekilden daha çok geçmektedir. İncelediğimiz 22 yarlık metninde *bėr-/bir-* biçimleri 33 kez geçmesine karşın, *vėr-/vir-* biçimi 50 kez geçmiştir.

- *ḫācīniñ özine suyurġap* ***vir****dim* (KY7/6)
- *ḳoluna ṭuta ṭururġa kök mühr al nişānlıġ mülk-nāme-i yarlıġ* ***vėr****ildi* (KY8/16)
- *ʿahd-nāme alıvirüp* (Z002/38)
- *ḳollarına kök mührlüg ve al nişānlıġ yarlıġ-ı şerīflerni berāt-ı birr* ***vir****ilür olsa* (KY9/12)
- *ḳolına bu yüzük nişānlıġ yarlıġ-ı şerīfimni* ***vir****düm* (KY10/9)
- *bu al nişānlıġ ve kök mührlıġ yarlıġ-ı şerīfni* ***vir****dim* (KY12/13)
- *iʿtiḳād ḳılmaġaylarnıñ özlerine yaḫşı degildir dėyü ḥükm-i şerīf* ***vir****dim* (KY13/15)
- *ḳoluna ṭuta ṭururġa yüzük nişānlıġ yarlıġ* ***vir****ildi* (KY14/19)
- *ḳollarına bu kök mührlüg ve al nişānlıġ yarlıġ-ı şerīfimni* ***vir****düm* (KY15/9)
- *bahāsı ḫaṣṣa ḳulımız aḥmed aġaġa* ***vir****ilmey ḳalmış* (Z003/6)
- *bu üslūb üzre bölek ḫazīnesin* ***virüp*** (Z004/40)
- *uçmaḳlıḳ aġaçamuz meḥmed giray ḫan-ġa biş biñ filori sefer ḫarcı üçün ḳıral ḳarındaşlarımız* ***vir****gen-lerdir* (Z005/95)
- *hüccet-i şerʿiyye* ***vir****ülüp üzerine tamām otuz yir keçken üçün örüş ve merʿālıḳ üzerine ittā ve ḥükm ḳıldım* (KY16/14)
- *aramızda ʿahd ḳılıp ḳavl* ***vir****üp söyleşdik* (Z025/16)
- *ulaḳlar* ***vir****üp taʿāmların ve yiyeçeklerin* ***vir****üp yiberile ṭurġan* (Z113/20)

Kelime başı */v-/ < /b-/* ses değişimi ET. *bar-* "varmak, gitmek" eyleminde de görülmektedir. Bu eylem, daha çok incelediğimiz Diplomatik Yarlıkların sözvarlığında karşımıza çıkmakta ve geçtiği 44 örnekten 23'ünde *bar-*, 21'inde *var-* şeklinde yer almaktadır.

- *aşlamçı tācir ve bāzergān* ***var****up kilür bolsalar żarar ve ziyān körmey emīn barup amān kilür irdiler* (Z004/18)
- *barça ücyüz biñ çerü birlen masḳov taḫtına* ***var****up yolda ḳoyġan* (Z005/88)
- ***var****up aşlandan suāl idüp* (KY17/6)
- *ʿasākir-i tatarla biz özi şaḥrāsında idik leyh vilāyetine* ***var****madıḳ* (Z025/87)
- *muḥabbet-nāme-i ḫaṭṭımız* ***var****ġaç ṭutḳusız revān taʿcīl yetiştürülmek içün buyurġay irdiñüz* (Z113/17)
- *mosḳov taḫtına* ***var****ġança* (Z113/19)

2.3. /b-/ ~ /m-/ Nöbetleşmesi

Kelime başı */b-/ ~ /m-/* nöbetleşmesinde, Oğuzca /b/ sesini korurken (Gülsevin, 1998, s. 2; Korkmaz, 2010, s. 18) Harezm-Altın Orda ve Kıpçak Türk lehçeleri genel olarak /m/ tarafındadır.

Kelime başı */b-/ ~ /m-/* nöbetleşmesi konusunda, incelenen yarlıklarda genellikle Oğuz lehçesinde olduğu gibi /b/ sesinin tercih edildiği görülmektedir. Ancak bu tercih bazı sözcük ya da eklerin kullanımında yoğunlaşmaktadır.

Teklik 1. şahıs zamirinin *ben* biçimi, metinlerde 11 kez, *men* biçimi 25 kez geçmesine karşın; çokluk 1. şahıs zamiri *biz* 58 kez geçmektedir. Ancak bu durum, çokluk 1. şahıs ekinde tam tersine bir görünüm sergilemektedir. Çokluk 1. şahıs eki tüm örneklerde, *-miz* şeklinde ve 44 kez kullanılmıştır.

İncelenen yarlıklarda *bile/bilen, birle/birlen* şeklinde görünen birliktelik edatı 76 defa kullanılmış, buna karşın edatın *milen* biçimi yalnızca bir metinde ve 8 kez geçmiştir.

İşaret sıfatı *bu* yarlıklarda 60 kez geçerken *mundın/munçadın/munda* biçimleri 8 defa görünmektedir.

- ***ben****im eyyām-ı saʿādetimde inç köñül* ***birle*** *tinç olturup* (KY13/16)
- ***ben****im taḳı mezīd-i ʿināyetim ve vaḳūr şefḳatim olup* (KY15/8)
- *anuñ sözi* ***ben****im sözümdür dėyü yarlıġ yazıldı* (Z002/43)
- ***ben****im daḫı ʿināyet-i şāhānem vücūda kelip* (Z025/17)
- *bu kündin şoñra* ***ben****im özümdin ve ḳardaşım ḳalġa sulṭān ve nūre'd-dīn sulṭān ḫażretlerindin vilāyetiñüze ve ḥiṣārıñuza ve köy kentleriñüze żarar ve ziyān olmaz* (Z025/32)
- ***biz*** *ġazī giray ḫan ḳarındaşıñızdın varan uluġ ilçi-müzi* (Z004/60)
- *ḳıral ḳarındaşımızdın* ***biz****ge kilgen uluġ ilçiñizni* (Z004/62)
- *biş* ***biñ*** *filori ḫarclıḳ çıḳarup burun kilgen* ***biz****im ve sizniñ̂ çapḳunlarımızdın ḳaldırmay cibergey-sen* (Z005/93)
- ***biz****im ṭarafımızdın tüşmānlıḳ olmaḳ iḫtimāli yoḳtur* (Z025/49)
- *ʿasākir-i tatarla* ***biz*** *özi şaḥrāsında idik* (Z025/87)
- *barça tatar ve noġay ʿaskerindin ḳaysılar* ***biz****din ḳaçup kitgen* (Z071/14)
- ***biz****din ḫabersiz aşlā rıżāsız bolup barçasın öltürmek ve talamaḳ bolmadı* (Z071/24)
- ***biz****ke cevāb yazup muḥabbetlik söziñizni bildirgey ırdiñiz* (Z071/61)
- *her yıl otuz kere yüz* ***biñ*** *novġoraṭ aḳçe-sin ve naḳid bölek ḫazinesi* ***birlen*** *bėrüp yiberirmin* (Z005/83)
- *barça ücyüz* ***biñ*** *çerü* ***birlen*** (Z005/88)
- *biş* ***biñ*** *filori ḫarclıḳ* (Z005/92)

İncelenen yarlıklarda, /b/ sesinin durumu, tarihleri birbirine çok yakın yarlıklarda, hatta aynı yarlığın satırları arasında bile değişkenlik göstermektedir. /b/ sesi konusundaki bu ikili kullanımların yanı sıra, bazı yarlıklarda özellikle /b/'li ya da özellikle /v/'li ya da /m/'li şekillerin tercih edildiği; bazılarında sadece *bol-*, bazılarındaysa sadece *ol-* şeklinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu durum, yarlıkların yazılış tarihlerine göre anlamlı bir değişiklik göstermemektedir. /b/ sesi, yarlıkların tek elden çıkmış metinler olmadığı ve farklı divan bitikçileri tarafından yazıldıkları göz önüne alınırsa, bitikçilerin dil tercihlerine göre değişiyor görünmektedir. Bu sesin yarlıklara göre değişimi Tablo 1'de görülebilir.

3. Ek Başı /G-/ Sesi

Türk dilinin lehçe tasnifinde ayırt edici olan ek başı /G/ sesi, Karahanlı Türkçesinde korunmuştur. Harezm sahasında da çoğunlukla korunmuş olan bu ses, bazı örneklerde, Oğuz Türkçesinde olduğu gibi düşmüştür; *biz+e*, *aṭı+n+a*, *ḳoldaşı+n+a* (Ata, 2002, s. 58). Aynı şekilde Kıpçak Türkçesinde de ek başı /G/ sesi bazı örnekler dışında

korunmuştur. Ek başı /G/ sesinin düşmesi ise, Oğuz grubuna has bir özelliktir. Çalışmada incelenen yarlıklarda, Harezm-Kıpçak etkisi nedeniyle bu ses korunmakla birlikte, düştüğü örnekler de görülmektedir. Bu ikili kullanım, aynı metin içerisinde bile sıklıkla görülmektedir.

3.1. Sıfat-fiil Eki {-An} < {-GAn}

Köktürk ve Uygur dönemi metinlerinde, çok az rastlanan bir ek olmasına karşın, Karahanlı dönemi metinleriyle birlikte tarihî Türk dili sahasında sıklıkla sıfat-fiil eki göreviyle karşımıza çıkan {-GAn} eki, çağdaş Türk dili alanında da Oğuz grubu lehçeleri hariç varlığını ve işlevini genel olarak korumaktadır. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sınırlı örnekte görülen ek, çağdaş Oğuz sahasında da baştaki /G/ sesini kaybederek -An hâlini almıştır (Akar, 2003, ss. 104-106), İncelenen Kırım yarlıklarında, sıfat-fiil eki {-GAn} çoğunlukla korunmuştur. Ancak, Osmanlı Oğuzcasının bir etkisi olarak ekin ilk sesinde bulunan /G/'nin düştüğü pek çok örnek de bulunmaktadır.

- *ḥākimü'l-vaḳt* ***ol-an*** *sulṭānlardan* (KY3/9, KY4/10, KY5/10)
- *bu ḥudūd birle maḥdūd* ***ol-an*** *yėr içün* (KY8/9)
- *maʿrūf* ***ol-an*** *yirleri içün* (KY15/8)
- *ẕikr* ***olun-an*** *yir* (KY17/8)
- *vilāyet-i ileḫ memleketi ḳıralları* ***ol-an*** *ḳazimir ḳıral* (Z004/15)
- *burundın uruş ve ḳışlavı* ***ol-an*** *özü şuyındın* (Z005/30)
- *fermān* ***olın-an*** *fermān-ı şeriflerine* (Z025/49)
- *biz ġazī giray ḫan ḳarındaşımızdın* ***var-an*** *uluġ ilçi-müzi* (Z004/60)
- ***var-an*** *ʿasker ol yėrde bekleyüp* (Z113/16)
- *ḳırımdın* ***var-an*** *çapḳunlarımız* (Z113/18)
- *vezīr-i āʿẓam murtażā pāşā ḥażretlerine* ***kel-en*** *ādemleriñüz bile* (Z025/75)
- *mosḳovdan* ***kel-en*** *āverniñ üzerinde* (Z113/7)

3.2. Yönelme Durumu Eki {+A} < {+GA}

Eski Türkçe döneminden itibaren, {+KA} ile birlikte, Türk dilinin temel yönelme durumu eki olan {+GA}, Oğuz grubu hariç diğer Türk lehçelerinde genel olarak korunmuştur. Oğuz grubunda, ek başı /G/ sesinin süreklileşerek düşmesi sonucu ek, hem tarihî hem de çağdaş Oğuz sahasında {+A} şeklinde karşımıza çıkmaktadır. {+A}, başat şekil olan {+GA, +KA} yanında, Türkçenin her döneminde seyrek de olsa varlığını korumuş, diğer lehçelerin aksine Oğuz grubu için asli yönelme durumu eki hâline gelmiştir. Eski Anadolu Türkçesinin temel yönelme durumu eki, {+A}'dır.

İncelenen yarlık metinlerinde yönelme durumu eki büyük çoğunlukla {+GA} şeklindedir. Ancak, Oğuzcanın etkisiyle /G/ sesinin düştüğü ve ekin {+A} olarak ulandığı örnekler de görülmektedir. Hatta 1597 tarihli II. Gazi Giray Han yarlığında (KY17), yönelme durumu eki yalnızca {+A} şeklinde görülmektedir: ***cemāʿatlerin+e*** (KY17/3), ***yirin+e*** (KY17/4), ***kişilerin+e*** (KY17/6), ***elin+e*** (KY17/12).

Bu ek, Eski Türkçe döneminde yalın durumdaki adlardan sonra gelirken, Karahanlı döneminden itibaren Harezm, Kıpçak ve Çağatay sahalarında 1. ve 2. kişi iyelik

eklerinin üzerine gelmiştir. Yarlıklarda ise hem yalın isimlerden hem de tüm iyelik eklerinden sonra kullanıldığı görülmektedir.

- ***ḳoluna*** (KY3/9, KY4/9, KY5/9, KY6/10 KY7/12)
- ***özine*** (KY7/6)
- ***yerlerine*** (KY7/10)
- ***ṭavarlarına*** (KY7/11)
- ***yola*** (KY11/7)
- ***evlerine*** (KY11/12)
- ***taḫta*** *cülūs ḳıldılar* (Z002/4)
- *ḫunkār ḥażretleriniñ* ***şerhlerine*** (Z002/7)
- *düşmānımız mosḳov* ***üzerine*** *atlanalıḳ dėyü* ***iyeñüze*** *ḥaber ciberip* (Z002/18)
- *iki aramızda* ***yaḫşılıḳa*** *çalışḳay-siz* (Z002/24)
- *atalarnuñ* ***beglerine*** *tenbīh idüp bizüm* ***memleketimize*** *ve ḫunkār ḥażretleriniñ* ***şerhlerine*** (Z002/30)
- *bahāsın çıḳarup ḳulımız isā* ***bege*** *virüp yibergey-siz* (Z003/9)
- *biz karındaşıñız-nıñg̃* ***ṭavarcı-larına*** *ve ṭavar* ***ḳaraġa*** *żarar ḳılup* (Z004/65)
- *bāzer-gān-lar esirni ṣatun alup* ***istanbula*** *alup barsalar* (Z005/18)
- *devlet* ***ḳapumıza*** *iki üç ḳatla kişisin yiberip* (Z025/13)
- *ḫıristiyan ḳıralı* ***dostımıza*** *uzun uzaḳ barış yarış bolıp yibergen irdik* (Z025/19)
- ***dostıñuza*** *dost* ***tüşmānıñuza*** *tüşmān oldım* (Z025/25-26)
- ***ḳara deñize*** *ṣayḳa çıḳarmaġay-siz ve ḳırım* ***yurdına*** *żarar ve ziyān ėtdirmegey-siz ve saʿādet-li pādişāh ḥażretleri* ***memleketlerine*** *her kez żarar ve ziyān ėtdirmegey-siz* (Z025/57-58)
- *leh* ***vilāyetine*** *baramiz dip* (Z071/21)
- *ṣoñra* ***bėrgenine*** *taʿaccüb ḳılamiz* (Z071/36)
- *dīvān-ı hümāyūn-ı ʿadālet-i* ***nişānımıza*** *ketürüp* (Z113/10)
- ***yėrleriñüze*** *ve serḥad* ***ḳalʿalarıñuza*** *varġaç ulaḳ atlar* (Z113/18)
- ***dostlıḳa*** *ve* ***ḳarındaşlıḳa*** *oḫşavsız işdir* (Z113/21)
- *iki yarlıḳaş* ***virilmeye*** *buyurġay irdiñüz* (Z113/26)

		bol- ~ ol- nöbetleşmesi		/v-/ < /b-/ değişimi				/b-/ ~ /m-/ nöbetleşmesi												
Yarlık Kodu	Yarlığın Yazıldığı Tarih	bol-	ol-	bér- / bir-	vér- / vir-	bar-	var-	ben (zamir)	ben (şahıs eki)	men/min (zamir)	min (şahıs eki)	biz (zamir)	biz (şahıs eki)	miz (zamir)	miz (şahıs eki)	bilé/bilen birle/birlen	bilé/bilen birle/birlen	min/ miñ/ miñg	bu bundın/bunda /bulay	mundın/munçadın /munda
KY3	1549	1	1	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
KY4	1549	3	1	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
KY5	1549	2	1	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
KY6	1550	3	-	3	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
KY7	1551	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
KY8	1554	7	3	-	2		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	1	7	-
Z002	1574	28	-	6	1	4	-	1	-	-	-	23	-	-	5	14	-	-	4	1
KY9	1577	4	3	-	4	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
KY10	1577	12	-	1	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	4	-
KY11	1577	7	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	1	5	-
KY12	1578	6	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	4	-
KY13	1579	2	3	-	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	4	-
KY14	1585	3	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-
KY15	1590	8	3	-	2	-	-	1	-	-	-	2	-	-	-	1	1	-	2	-
Z003	1590	2	-	2	3	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	-
Z004	1592	32	16	-	4	3	4	-	-	4	1	5	-	-	8	8	-	1	6	-
Z005	1592	39	14	8	4	7	3	-	-	11	4	3	-	-	10	12	6	-	4	1
KY16	1594	3	9	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	-	-	2	-
KY17	1597	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Z025	1634	24	31	-	13	3	4	4	-	6	-	13	-	-	5	13	-	-	5	-
Z071	1643	33	1	5	-	4	-	-	-	-	-	10	-	-	14	14	-	2	6	4
Z113	1647	12	4	-	8	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2
Toplam		232	91	33	50	23	21	11	0	25	5	58	0	0	44	76	6	13	63	8

Tablo 1 – Kınık Yarlıklarında *ol- < bol-; /v-/ < /b-/; /b-/ ~ /m-/*

3.3. Zarf-Fiil Eki {-IncA+} < {-GInçA+}

Eski Türkçe döneminde {-GInçA+}/{-KInçA+} şeklinde görülen bu zarf-fiil eki, Oğuzca dışındaki diğer tarihî ve modern lehçelerde genellikle ek başındaki /G/-/K/ seslerini korumuştur. Karahanlı Türkçesinde {-GInçA+} (Hacıeminoğlu, 2008, s. 174), Harezm-Altın Orda sahasında {-GInçA+}/{-GUnçA+}/{-KUnçA+} (Ata, 2002, s. 90), Çağatay Türkçesinde {-GInçA+} (Eckmann, 1998, s. 198), Kıpçak Türkçesinde {-GInçA+} şeklinde görülen (Karamanlıoğlu, 1994, s. 146) ek, Eski Anadolu Türkçesinde (Gülsevin, 2011, s. 126) ve çağdaş Oğuz sahasında (İlker, 1997, s. 152) {-(y)IncA+} biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada incelenen yarlık metinlerinde de bir örnek (*raḥmetlıḳ babamuz devlet giray ḫan ḫanlıḳ-ları zamānı-ġa* **kilgince** *ileḥ ḳıral-ları bolġan zimgut ḳıral* Z005/10) hariç {-IncA} biçimde geçmektedir.

- *nehr-i bolġanaḳdan kendü cemāʿatlerine* **kelince** *merḥūm ṣāḥib giray ḫan ve babamız devlet giray ṭāb-ṣerā-hā-dan ṣatup alduḳları mülk yirine* (KY17/3)
- *niẓām-ı intiẓām-ı vilāyet ve riʿayet içün bu yıl tedbīr* **olınınca** *bizde olan ādemiñüzi közlü nām ḳaṣabamızda alıḳodıġımıza mübārek ḫāṭırıñuza nimerse kiltürmegey-siz* (Z025/80)
- *bu zamāna* **kelince** *ṣabr idüp ṭurduḳ* (Z025/88)
- *ile leyh ḳıralı arasında bozmanġa* **kelince** (Z025/51)

4. Kelime Başı /d-/ < /t-/ Değişimi

Kelime başı /t/ sesinin durumu, Türk lehçelerinin tasnifi açısından, Oğuz grubu için ayırıcıdır. Oğuz grubunda genel olarak, Eski Türkçenin kelime başı /t/ sesi, /d/'ye değişmiştir. Harezm-Altın Orda Türkçesinde genellikle korunan kelime başı /t/ sesi (Ata, 2002, s. 59), Kıpçak Türkçesinde kimi örneklerde korunmuş, kimi örneklerde ise Oğuz grubunda olduğu gibi /d/ sesine dönüşmüştür ve bu anlamda bir kararlılık göstermez (Karamanlıoğlu, 1994, s. 18). Günümüzde ise /t/ sesi, Oğuz grubu lehçeleri dışında genellikle korunmuş görünmektedir.

İncelediğimiz metinler Eski Türkçe kelime başı /t/ sesi konusunda, Harezm-Altın Orda Türkçesi özelliği göstermekte ve genel olarak bu sesi korumaktadırlar. Eski Türkçe kelime başı /t/ sesini koruyan örnekler çoğunlukta olmakla birlikte, daha az sayıdaki bazı örnekte Osmanlı Türkçesinin etkisiyle */d-/ < /t-/* değişimi görülmektedir:

- *yarlıġ ötün ḳıldı irse menüm* **daḫı** *suyurġal ʿināyetüm bolup* (KY3/8)
- *devletcār* **daḫı** *oġullarınn̂ġa* (KY9/12)
- *on iki kişiġa* **daḫı** *tiyiş yibergeyler* (Z004/39)
- *ilçileriñizke* **daḫı** *tenbīh buyurġay irdiñiz* (Z071/31)
- *küç ve basınç ḳılup [yunçu]ġ ve zaḫmet tigürmegeyler zinhār* **dėyü** *ḳoluna mülk-nāme-i yarlıġ bėrildi* (KY5/12)
- *tütün ḥaḳḳı* **dip** *yulġun ḥaḳḳı* **dėyü** *boyun ḥaḳḳı tip tilemesünler* (KY11/11)
- *iʿtiḳād ḳılmaġaylarnıñ özlerine yaḫşı degildir* **dėyü** *ḥükm-i şerīf virdim* (KY13/15)
- *ḫālā taḳı ekin ikilmeyüp ve iv ḳonmayup ve kim kimesne yėrim ve yurtım* **dimey** *biḫasbü'ş-şerʿü'l-ḳadīm ṭavar merʿāsı ve örüşi olup ḳalsun* (KY16/10)
- *ḫazīneñüzni bireliñ* **deyü** *bizüm birle ʿahd ve şarṭ ḳılmış irdi* (Z002/11)

- *köpdin köp selām-ı merfūʿ* ***dikeç*** *yaḫşımı-sız ve ḫoşmı-sız* ***dip*** *ḫāliñiz ve ḫāṭırıñız ṣorġanımızdın ṣonĝ* (Z005/5)
- *ḳırım ḫanı bile dost bolurım* ***dimiş-siz*** (Z025/72)
- *razdor* ***digen*** *kermanda tin ḳazaḳları şimdiki* ***dik*** *tutup* (Z071/54)
- *taraç* ***digen*** *ṣunı ötgürüp* (Z113/27)
- *zigmut ḳarındaşımızdan köplik* ***dilek*** *ḳılarmiz* (Z005/91)
- *ḳara* ***deñize*** *şayḳa çıḳartmam* (Z025/71)
- *ḫaḳanlar kim kimersene küçlıḳ ve zaḫmet ve yunçuġ körüzmegeyler* ***dinç*** *köñĝül ve rāḥatlıḳ üzerine uruġ uruġları birle taṣarruf ḳılġaylar* (KY12/15)

5. Geniş Zaman Olumsuz Çekimi {-mAz}

Köktürk ve Uygur dönemlerinde {-mAz} biçiminde görülen geniş zamanın olumsuz çekimi (Tekin, 2000, s. 188; Gabain, 2007, s. 78), Karahanlı döneminde de aynı biçimde sürmüş (Hacıeminoğlu, 2008, s. 182; Tekin, 2002, s. 97); ancak bu dönemde az sayıda da olsa {-mAs} şekli görülmeye başlamıştır (Tabaklar, 2010, s. 39). {-mAs} şekli, sonraki dönem Doğu metinlerinde yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Kıpçak ve Harezm-Altın Orda sahalarında geniş zamanın olumsuzu genellikle {-mAs} ekiyle yapılmaktadır (Karamanlıoğlu, 1994, s. 138; Ata, 2002, s. 73). Çağdaş dönemde de Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde {-mAs} şekli kullanılmaktadır (Karaağaç, 2009, s. 90). Ancak, hem Osmanlı Oğuzcasında hem de günümüz Oğuz grubu lehçelerinde 2. ve 3. şahıs çekimlerinde {-mAz} biçimi görülmektedir (Alyılmaz, 2010, ss. 103-105). İncelediğimiz yarlıklarda geniş zaman olumsuz çekimi, genel olarak Harezm-Altın Orda özelliği göstererek {-mAs} ile yapılmıştır. Ancak Canıbek Giray Han'dan Leh Kralı IV. Vladislav'a gönderilen Ekim-Kasım 1634 tarihli yarlıkta (Z025), geniş zamanın olumsuz çekimi 2 örnek dışında {-mAz} biçimindedir.

- *köy kentleriñüze żarar ve ziyān* ***olmaz*** (Z025/33)
- *ʿaskerimiz* ***varmaz*** *ve bir vecihle ṭarafımızdın ḫilāf* ***olmazdır*** (Z025/34)
- *köy ve kentlerine zerre ḳadar żarar ve ziyān* ***olmazdır*** **(**Z025/65)
- *özide ḳazaḳ* ***ḳalmaz*** (Z025/71)
- *aḳkermanda tatar* ***ḳalmaz*** (Z025/89)
- *ve ġayrı noġay ve tatardın bir kişi* ***ḳalmaz*** *alurmiz* (Z025/90)
- *köy kentiñüze żarar ve ziyān* ***olmaz*** (Z025/94)

6. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Eki {-DUK+}

Oğuz grubu lehçelerinin karakteristik sıfat-fiil eki {-DUK+} (Gülsevin, 2010, s. 62) incelediğimiz yarlık metinlerde sıkça geçmektedir:

- *al nişānlıġ kök mührlig mülk-nāme-i yarlıġ-ı şerīfimni ötül* ***ḳıldığı*** *için* (KY13/11)
- *bizim çerüdin* ***ḳaldığımızġa*** *sebeb* (Z002/47)
- *bizde olan ādemiñüzi közlü nām ḳaşabamızda* ***alıḳodığımıza*** (Z025/80)
- *ṣulḥ ve ṣalāḥ bolmaḳ içün çalışıp dostlıḳ* ***eyledügimiz*** *sebebli* (Z025/82)
- *murādımız dostlıḳ* ***olduġıçün*** (Z025/86)
- *her yıl ḳadimdin* ***virilikelindügi*** *virgümizi* (Z025/91)
- *taʿāmların ve yiyeçeklerin virüp yiberile ṭurġan* ***idügi*** *ihtiyārlarıñuzda bolsa maʿlūmdur* (Z113/21)
- *sākin* ***oldukları*** *şimdiki-ḥalde dimekle maʿrūf olan yirleri içün* (KY15/7)

- *babamız devlet giray ṭāb-şerā-hā-dan şatup* ***alduḳları*** *mülk yirine* (KY17/4)

{-DUK+} sıfat-fiil eki ile {+DA} bulunma durumu ekinin birleşmesiyle oluşan {-DUKDA+} (Gülsevin, 2011, s. 127) {-DUKDAn+} ve birleşik zarf-fiil eki[7] de zaman zarfları oluşturmak üzere Kırım yarlıklarında kullanılmıştır:

- ***olındıḳda*** *mevlānā ḳāżī-ʿasker efendi varup* (KY17/5)
- *ol bahārda yaz* ***oldıḳda*** *taḳı çerümiz ile varup* (Z005/90)
- *ol yosunça olturup zirāʿat ve ḥarāset* ***eylediklerinde*** (KY15/10)
- *żarar ve ziyān* ***ḳıldıḳdan*** *ġayrı* (Z002/12)
- *muḥkem* ***oldıḳdın****-ṣoñra* (Z025/53)

7. Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Eki {-AcAK+}

Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Çağatay yazı dillerinde görülmeyen, Eski Anadolu Türkçesinde XVI. yüzyıla kadar gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılan {-(y)AcAk} eki, Osmanlı Türkçesinin gelişmesiyle birlikte gelecek zaman eki göreviyle de kullanılmaya başlamıştır (Gülsevin 2011: 103). Çağdaş sahada Horasan Türkçesi dışında, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, gelecek zaman ifadesi için kullanılan başlıca ektir. Ayrıca bu ek, günümüzde Özbek, Karakalpak, Başkurt, Tatar, Kumuk, Nogay ve Kırım Tatar Türkçelerinde de gelecek zaman eki olarak kullanılmaktadır (Gültekin, 2006, s. 54). Günümüzde görülen bu etki, tarihî Kırım sahasında da kendini göstermektedir. {-AcAK+} eki, incelenen yarlıklarda yalnızca bir örnekte gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır.

- *siz ḳardaşımızdın* ***kelecek*** *şāhīn aġaya nāẓır irdik andan* ***kelecek*** *sözińüzke baḳıp turur irdik* (Z025/67-68)

Sonuç

Eski Türkçe döneminde varlığını hissettiren, XI. yüzyılda Kaşgarlı tarafından kayıt altına alınan Oğuzca dil özellikleri, XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da yazı dili haline gelmeye başlamıştır. Osmanlı imparatorluğunun yazı dili olan bu dil, İmparatorluğun etki alanındaki bölgelerde konuşma ve yazı dili olarak kullanılmış; 1475 yılında Kırım hanlığının İmparatorluğa tâbi olmasıyla, bu alanda da varlığını güçlendirmiş ve bir Kıpçak topluluğunda da kullanılır olmuştur.

Esas itibarıyla bir Kıpçak lehçesi olan Tarihî Kırım Türkçesi, hem ses hem de yapı özellikleri bakımından Oğuzcanın etkilerini taşımaktadır. Bu etkiler şu şekilde özetlenebilir:

1. İlk hecede /O/, /U/ yuvarlak ünlülerinin Oğuzcada olduğu gibi korunması.

---

[7] *Birleşik zarf-fiil eki* kavramı, Gürer Gülsevin tarafından "aslen zarf-fiil olarak doğmamış bazı ekler ile eklerin ve/veya edatların düzenli ve kurallı bir biçimde birleşip fiillere ulanarak geçici zarf oluşturduğu yapılara *quasi gerundium* (birleşik zarf-fiil) denir" şeklinde tanımlanmıştır. Türkiye Türkçesinin *-(y)A, -(y)AlI , (y)ArAk, -(y)Inca, -(y)Ip, -ken, -mAdAn* gibi aslî zarf-fiil ekleri dışında, *-DIK+çA, -mIş+çA, -(y)AsI+yA, -DIK+iyelik+cA, -DIK+iyelik+A, -DIK+iyelik+dA, -(y)AcAK+çAsInA, -(mIş+çAsInA, -(I)yor+cAsInA, -(y)cAk+iyelik+dan başka, -DIK+iyelik+dan başka, -(y)AcAK gibi, -mIş gibi, -(V)r gibi, -(I)yor gibi, -(y)AcAK+iyelik gibi, -DIK+tAn sonra, -mA+iyelik+In üzerine* gibi, çeşitli ekler ve edat yapılarının birleşmesiyle oluşan ve geçici zarf yapan birleşik zarf-fiil ekleri Gülsevin'in çalışmasında, sınıflandırılarak incelenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Gülsevin, (2001).

2. Türk lehçelerinde genel olarak korunan *bol-* eyleminin Oğuzcadaki haliyle, *ol-* biçiminde, sık sık metinlerde görülmesi.
3. Oğuzcaya özgü */v-/ < /b-/* değişimi gösteren *var- < bar-*, *ver- < ber-* eylemlerinin her iki biçimde de karşımıza çıkması.
4. İçinde geniz sesleri taşıyan ve /b-/ ile başlayan sözcüklerde, */b/ ~ /m-/* nöbetleşmesi; *biz* şahıs zamiri, *bile/bilen, birle/birlen* edatları, *bu/bundın/bunda/bulay* işaret sıfatı ve işaret zamirlerinde çoğunlukla Oğuzca şekillerin kullanılmış olması.
5. Ek başı /G/ seslerinin sıfat-fiil eki {-GAn} ve yönelme durumu eki {+GA}'da Oğuzcada olduğu gibi pek çok örnekte {-An} ve {+A} olacak şekilde düşmesi.
6. Eski Türkçe döneminden itibaren tüm tarihî lehçelerde {-GInçA+}/{-KInçA+} biçiminde karşımıza çıkan zarf-fiil ekinin Oğuz lehçesinde olduğu gibi {-IncA+} biçiminde görülmesi.
7. Bazı sözcüklerde, Oğuzca için karakteristik olan kelime başı /d-/ < /t-/ değişiminin görülmesi.
8. Geniş zaman olumsuz çekimi için {-mAs} yanında, Oğuzcada olduğu gibi {-mAz} kullanılması.
9. Serpinti hâlinde de olsa, Oğuzcanın karakteristik geçmiş zaman sıfat-fiil eki {-DUK+} kullanılması.
10. Tek örnekte, Oğuzca gelecek zaman sıfat-fiil eki {-AcAK+} görülmesi.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Akar, A. (2003). -GAn Sıfat-Fiil Eki. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Niğde, S. 14, 103-115.

Akar, A. (2008). Kırım Tatarcasında Oğuzca Unsurlar. *Uluslararası II. Türkoloji Kongresi Bildiriler - II Mecdunarodnıy Simpozium Dokladı*, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı - Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi, Simferopol-Kırım / Ukrayna, 614-24.

Akar, A. (2010). Lehçe Oluşma Şartları ve Evreleri Bakımından Eski Türkiye Türkçesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Niğde, S. 28, 15-29.

Alyılmaz, S. (2010). Türkçede Olumsuz Fiillerin Geniş Zaman Biçimbirimi. *Turkish Studies*, S. 5/4, 87-118.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks.* (K. Eraslan, O. F. Sertkaya ve N. Yüce, Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Ata, A. (1997). *Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) II, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Feradis III (Uştmahlarnıng Açuk Yolı-Cennetlerin Açık Yolu) Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, A. (2002). *Harezm-Altınordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36.

Atalay, B. (2006). *Divanü Lugat-it-Türk.* C. I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Borovkov, A. K. (1963). *Leksika Sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.* Moskva: Akad. Nauk SSSR. (Çev. Usta, Halil İbrahim-Amanoğlu Ebülfez, Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı XII-XIII. Yüzyıllar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001)

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.

Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, C. I-IV, Wiesbaden.

Doerfer, G. (1975-1976). Das Vorosmanische (die entwicklung der oghusischen Sprachen vom den Orchoninschriften bis zu Sultan Veled). *TDAY-Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 81-131.

Eckmann, J. (1998). Çağatayca. *Tarihi Türk Şiveleri*. (M. Akalın Haz.). Ankara: TKAE Yayınları, 211-245.

EDPT: bk. CLAUSON, (1972).

Ercilasun, A. B. (2008). Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*. Ankara, 226-233.

Erdal, M. (2004). Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 929-938

Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, (M. Akalın, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsevin, G. (1998). Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler. *Kardeş Ağızlar*. Ankara, S. 7, 12-18

Gülsevin, G. (2001). Türkiye Türkçesindeki Birleşik Zarf-Fiiller Üzerine. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* Afyon, C. II, S. 2, 122-143.

Gülsevin, G. (2007). Oğuzca Olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve Nehcü'l Feradis Örneği. *46. Uluslararası Altaistik Konferansı (PIAC)*, 22-27 Haziran 2003, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 163-175.

Gülsevin, G. (2010). Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım. *Turkish Studies.* S. 5/1, 57-76.

Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İlker, A. (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnalcık, H. (1977). Kırım hanlığı. *MEB İslam Ansiklopedisi*. Ankara, C. VI, 746-756.

Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karaağaç, G. (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

KB: bk. Arat, (1979).

KE: bk. Ata, (1997).

Korkmaz, Z. (2005). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1, 205-216.

Korkmaz, Z. (2010). Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri. *Turkish Studies*. S. 5/1, 1-41.

Kurat, A. N. (1940). *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul.

Kurat, A. N. (2002). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri.* Ankara: Murat Kitabevi.

NF: bk. Ata, (1998).

Öner, M. (2004). Yarlık Sözü Hakkında. *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*. 31 Mayıs - 4 Haziran 2004, Simferepol – Kırım / Ukrayna, 2004, 3-4.

Özyetgin, A. M. (1996). *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özyetgin, A. M. (2000). Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Haci Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı. *Türkoloji Dergisi.* C. XIII-1, Ankara: Dil ve Edebiyat Derneği Yayınları, No: 1, 167-192.

Özyetgin, A. M. (2002). Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği. *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. C. VIII, 819-830.

Öztürk, Y. (2002) Kırım Hanlığı. *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. C. V, 143-199.

Öztürk, Y. ve İkiel, C. (2001). Kırım'da Nüfus ve Yerleşmeye Genel Bir Bakış (16-19. y.y.). *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya, C. 1, 69-74.

Radloff, W. (1893 – 1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte (Opıt slovarya tyurkskix nareçiy).* 4 c., St. Petersburg.

Röhrborn, K. (2004). Eski Türkçede Diyalektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine. (S. Gürçün Çev.). *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 14, 133-139

RSI: bk. RADLOFF, W. (1893 – 1911).

Sıtkı, B. (2011). *Kırım Hanlığına Ait Tarhanlık ve Soyurgal Yarlıklarının Dil ve Üslûp İncelemesi (1549 – 1597 Yılları Arası).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.

Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî,* Türk Dilleri Araştırmaları, C. 13, Özel Sayı Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî; Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari, Haz. Mehmet Ölmez, İstanbul, 2003.

ŞSül.: bk. Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî (1298).

Tabaklar, Ö. (2010). Karahanlılar ve Karahanlı Türkçesi. *Tarihî Türk Lehçeleri: Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları, 9-88.

Tekin, Ş. (2002). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı: Dil-Kültür-Sanat*. Ankara: TKAE Yayınları, C. II, 69-119.

Tekin, Ş. (2001). Ög, Ögir-, Yarlıg, Yarlıka- Kelimelerinin Nerelerden Geldikleri Hakkında. *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg, 218-228,

Tekin, T. (2000). *Orhun Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

TMEN: bk. Doerfer, (1963-1975).

Turan, O. (2010). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Uğurlu, M. (2011). Oğuzca ve 'Anadolu Merkezli Oğuz Türkçesi'. *Turkish Studies*. S. 6/1, 123-156.

Usmanov, M. A. (1979). *Jalovannıe Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv. (XIV-XVI. Gasır Juçi Ulusınıñ Yarlıkaş Aktları)*. Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.

Vósóry, I. (1987). *Az Arany Horda Kancellárıáya*, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest.

Vel'yaminov-Zernov, V.V. (2009). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar. (*A. M. Özyetgin ve İ. Kamalov Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, I. Dizi, S. 5.

YTS: bk. Dilçin, (1983).

OSMANLI DEVLET HUKUKUNDA BOY BEYİ

ALİ SİNAN BİLGİLİ

Giriş

Hukukî ve medenî hayatın oldukça yüksek seviyede olduğu Türkler, tarihî başlangıçtan itibaren kapsamlı bir hukuk sistemi meydana getirmişlerdir. Türk devlet adamları, özel ve amme hukukunun esasını teşkil eden kanunlarla, devlet ve toplumu yönetmişlerdir. Sosyal ve idarî hayatın tanzimi önceleri *töre* ve *buyruk* ile sağlanırken (Arsal, 1947a, s. 287), Türklerin İslâm dinine girmesi ve böylece İslâm hukukunun etkisiyle birlikte, Sultan'ın kanun vaz' etme yetkisinden *kanun hukuku* yürürlüğe girmiştir. Devlet mahsulü olan bu hukuk, yöneticilerin (hükümdar/bey) gerek özel ve gerekse kamu hukukunu da beraberinde yaratmıştır. Büyük bey (hükümdar), *Tengri kut'*tan (Kaşgarlı Mahmud, 2006, 1/301; Ögel, 2001, s. 561; Arsal, 1947a, ss. 120-127; Arslan, 1987, s. 38) *zillûllâh-i fi'l-âlem'*e[1] dönüşen anlayış ile hukuktaki yerini alırken, küçük beyler de (boy beyi) kendilerine biçilen rol çerçevesinde muayyen bir hukuka tabi olmuşlardır.

Hükümdarın tabi olduğu hukukî nizam üzerine pek çok araştırma yapılmakla birlikte (Mesela; Donuk, 1982; İnalcık, 2000), devletin kurulmasında ve inkişafında önemli paya sahip boy beylerinin, tabi olduğu hukukî nizam, pek az ele alınmış ve araştırılmıştır. Ortaya çıkan bu boşluğun doldurulmasına katkıda bulunmak amacıyla bu araştırma yapılmıştır. Çarpıcı özellikleriyle dikkati çeken Osmanlı Devleti örneğinden hareketle, Oğuz boy beylerinin tabi olduğu hukukî nizamı ve bu nizamda yaşanan değişimi, safhalarıyla ortaya koymak, araştırmanın temel hedefidir. Kavânîn-i Âl-i Osmân, Fatih Kanûnnâmesi, Selim Kanûnnâmesi, tahrir defterlerinde yer alan kanûnnâmeler, ferman, berat, hüküm ve hatt-ı hümâyûnlar, şeyhülislâm (müftî) fetvaları, kadı sicilleri vs. Osmanlı hukukunu oluşturan kaynaklardır. Bu kaynakların

[1] Bu anlayış Türk-İslâm devletlerinde yaygın olarak bulunmaktadır. Mesela; Safevîlerde Şah, *zillullah-ı fi'l-arz* veya *naib-i imam-mehdi* gibi unvanlar taşıyordu (Gündüz, 2008, s. 455).

mecmuasından oluşan Osmanlı hukukuna göre boy beyinin tarihî süreçte hukuken geçirdiği değişim bu çalışmada açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmada bu devletin örnek alınmasının sebebi, başlangıçta boylar birliği hâlinde teşekkül etmesi, tabiatıyla da boy beylerinin devletin hukuk sisteminin kurucu ve etkin bir aktörü olmasıdır. Bu kurucu ve etkin aktörlerin sahip oldukları hukukî haklarda meydana gelen değişimi görebilmek için de bu devletin örnek alınması uygun bir yöntem olarak kabul edilmiştir.

Hukukî Meşruiyet ve Bey

Türk devletleri, bir lider veya boyun önderliğinde, askerî ve siyasî işlev gören boy beyleri tarafından kurulmuştur (Gökalp, 1976, s. 88; Donuk, 1985, s. 7; Köprülü, 1992, s. 12). Devlet idaresinde bu işlev, *kut* sahibi hükümdarın yanında, ona yardımcı olan beylerle devlet yönetim geleneğini yaratmıştır. Bu geleneğe göre, *velâyet-i âmme*nin timsali olarak devletin başında (Gökalp, 1976, s. 88, 193; İnalcık, 1959, s. 76) hakan, sultan, şah, padişah vb. unvanlı biri bulunur, devlet hayatındaki günlük işler ona bağlı ve devleti oluşturan beylere bırakılırdı. Böylece askerî seçkin sınıfı oluşturan beyler, devlet ve sosyal hayatta önem kazanırdı. Nitekim beyin devlet hayatındaki önemi *Kutadgu Bilig*'de; *hükümdar adaletin hamili, bey ise devlet kuvvetinin hamilidir* veya *beyler memleketi tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak için atanmışlardır* şeklindeki ifadelerle anlatılmıştır (Arslan, 1987, ss. 36-39; Pamir, 2009, s. 365). Hakan da beylerden ve dayandığı temel boylardan aldığı güçle; töre ve yasa koyma salahiyeti kazanır ve yasama ve yürütme erkini ifa ederdi. Ancak hakan, devletin idarî, siyasî, askerî, malî, kültürel işlerini *kurultay*, *meclis* veya *içtima* aracılığıyla yine beylerle paylaşırdı (Gökalp, 1981, s. 52, 57; Ögel, 2002, s. 874; İnalcık, 1959, s. 81). Böylece hükümdar ve beyleri, kanunen ve inanç olarak meşruiyet kazanırdı.

Meşruiyet, *şeri'atin izin verdiği, kanuna uygun bulunma* anlamlarına gelmektedir. Siyaset bilimi açısından meşruiyet: *politik bir sisteme, devlete veya hükümete itaat edilip edilmemek, bir teoriyi benimseyip benimsememek gerektiğini belirleyen durum; bir iktidar sahibinin veya kural sisteminin haklı olması, siyasi iktidarın halkının rızasına ve onayına dayandırılması durumu* olarak tanımlanmaktadır (Cevizci, 2005, s. 1157). Bu tanıma göre meşruiyet yasallıktır.

Meşruiyeti hükmetmenin temeli sayan Weber (1978, ss. 213-245)'e göre, meşru hükümetin *geleneksel*, *karizmatik* ve *yasal* (*rasyonel*) otorite olmak üzere üç temel biçimi vardır. Siyasi iktidar meşruluğunu; geleneksel otorite tipinde çok eski zamanlardan beri yerleşmiş olan geleneklerden ve bunların mukaddesliğine olan inançtan, karizmatik otorite tipinde yöneticiye atfedilen üstün niteliklerin var olduğuna dair olan inançtan, yasal (rasyonel) hukuki otorite tipinde, rasyonel anlamda konulmuş kurallar, yani yasal düzenden alır (Weber, 1978, ss. 215-216). Geleneksel otorite tipinde, yazılı olmayan, fakat içselleştirilmiş olan bağlayıcı kurallar, meşruiyet zeminidir. Yani bağlayıcı kurallar, tarihin derinliklerinden gelir. Türklerde tarihî derinliğin kaynağı, ilk fetih atası ve destansı kişiliğiyle Oğuz Kağan'dır. Efsane ve ananeye göre, bütün millî nizam ve kurumların kurucusu sayılan Oğuz Kağan, semavî bir menşeden gelmiş ve olağanüstü vasıflara sahip olarak doğmuştur. Daha çocuk iken bir takım kahramanlıklar yapmış, göğün kızı ile evlenmiş, ilahî hâkimiyetini kabul etmeyen ülkelere sefere çıkmıştır. Zaferle ülkesine geri döndüğünde kurultay (*Uluğ*

kurultay), yani *töre toyu* yapmış; orun, ülüş ve ongunları çocuklarına dağıtarak töreyi kurmuştur. Oğuz Kağan'ın *töre toyu* uygulaması, Türk devletlerinde bir gelenek yaratmış ve devlet kurulduktan sonra töreyi tespit edip, hukukî nizamı belirlemek için hakan, hatun ve beylerin oluşturduğu büyük bir kurultay toplanmıştır. Kurultay, gerek hükümdarın, gerekse beylerin meşruiyetini sağlayan bir kurum olmuştur (Togan, 1982, ss. 17-18, ss. 47-48; Ögel, 1971, s. 42, 120, 117; Ögel, 2002, s. 876; Kafesoğlu, 1980, s. 205; Turan, 2002, 2/845-846; Pamir, 2009, s. 366).

Yukarıda belirtildiği üzere Oğuz Kağan, efsanevî bir lider ve devlet kurucusudur. Destandan anlaşıldığına göre, kaynağını kutsal niteliklerden alan karizmatik otorite sahibidir. Ayrıca kurultayda koyduğu töre (yasa=Oğuz töresi) ile bir düzen getirmiş ve kurallar sistemi yaratmıştır. Bu durum Oğuz Kağan'ın kaynağını düzen ve geleneklerden alan geleneksel otorite, kaynağını kutsaldan alan karizmatik otorite ve kaynağını töreyi oluşturan kurallar sisteminden alan yasal otorite tiplemelerini temsil ettiğini göstermektedir.

Destansı şahsiyetten gerçek şahsiyetlere geçildiğinde, Weber'in üç temel tiplemesinin, Oğuz Kağan'ın neslinden gelenler için bir ilham kaynağı olduğu söylenebilir. Hükümdardan aşağıya doğru tüm devlet yönetici zümresi de ve tabi ki bey de, bu tipleme çerçevesinde meşruiyet zemininde bir yer edinmişlerdir. Nitekim bey, hukukî nizama uyduğu sürece yasal (rasyonel) bürokratik sistemin parçası olarak kabul edilir, hükümdardan iltifat görür ve onun meşruiyetini taşırdı. Kendisiyle birlikte boyunun da statüsü yüksek olur, hak sahipliği artardı[2]. Bunun tersi durumlarda ise, mallarına el konulabilir, sürgün edilebilir, otlak ve yaylakları elinden alınabilirdi. Nitekim gerek Reşideddin Oğuznâmesi'nde (Togan, 1982, s. 52) bu hususa değinilmiş ve gerekse Osmanlı kaynaklarında bu devletin fiili uygulaması hakkında bilgi verilmiştir. Mesela; Osmanlı hükümeti, 7 Şaban 1271 (25 Nisan 1855)'de Sarıkeçili, Horzum ve diğer bazı aşiretlerin mirî mallarını tesviye etmiştir (BA, A.DVN: 103/60). Diğer taraftan Maraş Valisi Yusuf Paşa'ya gönderilen 29 Şevval 1262 (20 Ekim 1846) tarihli bir fermana göre, Elbistan Kazası'nda Kuldur Aşireti'nin boy beyi Osman'ın, yolculara ve halka zarar vermesi üzerine Akka'da kalabend (hapsedilme) edilmesi emredilmiştir (BA, A. DVN. MHM: 3/26). Bu gibi ekonomik, siyasi ve askerî yaptırımlar ve uygulanan cezalar, bey ile birlikte boyu da etkilemiş; boyun dağılmasına ve bütün kamu (boy halkı) hak sahipliğini kaybetmesine yol açmıştır.

Diğer taraftan devletin ordusu, boy mensuplarından oluşuyordu[3]. Bu noktada bey, hükümdar ile millet arasında bir nevi köprü vazifesi görüyordu. Bu vazifesiyle de

[2] Moğol geleneğinde de, bey ile boyu birlikte itibar kazanırdı. Nitekim Taiçi'utlar'ın saldırısı esnasında Cengiz Han'ın hayatını kurtarmasından dolayı Sulduz reisi Sorkan-şira ve kabilesinin nüfuz ve itibarı artmış, devletin kurulmasından sonra, bu boy mensupları mühim mevkilere tayin edilmiştir (Temir, 1993, s. 9).

[3] Bilindiği gibi Osmanlı ordusu başlangıçta aşiret birliklerinden oluşturuyordu. Daha sonra yaya ve müsellem ordusu kurulmuş, bunu I. Murad zamanında kurulan Kapıkulu ordusu takip etmiştir. Düzenli orduların teşekkülünden sonra da Osmanlılar, aşiret birliklerini seferlerde kullanmışlardır. Bu uygulama çok geç zamanlarda da devam etmiştir. Mesela; 1683'ten sonra Halep Türkmenlerine mensup Eymirler ve bazı aşiretler, bey ve kethüdalarının emrinde yüzer kişi ile savaşa gitmekle görevlendirilmişlerdir (Ahmed Refik, 1989, s. 82; Gündüz, 1997,

özel bir hukuka sahip oluyordu. Nitekim Orhun Kitabelerinde hakan-bey-millet üçlüsünün töreyle (hukuk) bağlılığı vurgulanmıştır. Bu bağlılık beyin çıkarları açısından özel hukuku, boyun çıkarları açısından kamu hukukunu ifade etmekteydi.

Özel ve Kamu Hukuku Açısından Bey

Beyler, Osmanlıların ilk dönemlerinde hukukî açısından beylik haklarını, kurucu-destekçi olmaları sebebiyle kazanmışlardır. Beye ve boy halkına, hak sahibi (*kılıç hakkı*) olarak özel hukuk ve kamu hukuku uygulanmıştır. Özel hukuk, beyin devlet örgütünde memuriyet statüsü, kamu hukuku, bey ile boyun topluluk hakkı sahipliği statüsüyle ilgili kavramlardır. Özel hukuk beye tek başına tanınan hak ve sorumlulukları, kamu hukuku bey ile birlikte boya da tanınan topluluk hak ve sorumluluklarını ifade eder[4]. Beylik hukukunda özel ve kamu ayrımı bu esaslara göre yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kendinden önceki ve çağdaşı devletlerin kuruluş menşei ve devlet oluşumlarına gösterdiği paralellik/benzerlik arz eden özellikleri, başlangıçta benzer hukuk düzeni kurmalarına yol açmıştır. Kayı boyundan bir bey ailesinden gelen Osman Bey, Anadolu'nun batı ucunda, bir uc beyi (Arap kaynaklarında *sâhibü'l-ucât*) olarak etrafına topladığı muhtelif boy beylerinin güç birlikteliğiyle[5] müşterek bir *cihat* ideolojisi ve harekâtı yaratmış, bu harekâtı bir siyasî organizasyona dönüştürmüştür (Köprülü, 1988, s. 73, 78 vd.; İnalcık, 1997, s. 99 vd.; İnalcık, 2006, s. 12;

s. 113). Silistre Seraskeri maiyetindeki mülazim Mehmed'e gönderilen bir hükümde; Sağ kol Seraskeri Dağıstanlı Ali Paşa emrinde Boynu Yoğunlu aşireti beyi Battal Bey'in askerleriyle birlikte bulunduğundan bahsedilmiştir (BA, C. AS.: 1086/47919, Tarih: 18 Safer 1188). Keza, 10 Zilhicce 1202 (11 Eylül 1788) tarihinde Defterdar'a gönderilen bir buyurulduda; Canbeyli aşireti boy beyinin, kendi aşiretinden 100 nefer süvari ile orduya katıldığından bahsedilmiştir (BA, C. AS. 333/13785).

[4] Mesela; Osmanlılarda aşiretlerin yaylakları resmî kayda alınarak, taşra yöneticilerinin aşiretlerin hukukuna riayet etmesi ve müdahale etmemesi hususunda, zaman zaman emirler gönderilmiştir. Nitekim Evâil-i Zilhicce 906 (Haziran 1501) tarihinde Kütahya ve Domaniç kadılarına yazılan bir hükümde; *"… Benim kadimden çıkup yaylayu geldüğüm yayladur…ol yayla kadimden bunlarun olup çıkup yaylayu gelüp el'an ol kimesne hilâf-ı şer' ü defter ve kanun dahl idüp bunlardan almak isterler ise, men' idesiz."* denilmektedir. Keza, aşiretlerin birbirlerinin hukukunu çiğnemesine de izin verilmemiştir. Evahir-i Zilkade 906 (Haziran 1501)'da Kütahya kadısına gönderilen bir hükümde bu durum; "*Kütahya kadısına hüküm yazıla ki, şimdiki hâlde yörüklerden Akyağ cema'âtinden Dârende-i ferman-ı hümâyûn Ahmed nâm kimesne Dergâh-ı mu'allama gelüp şöyle arz itdi ki, kadimü'l-eyyamdan çıkup yayladukları yaylaların Danişmendlü cemâ'âti bizüm tapulu yaylamuzdur diyü ellerinden almışlar eyle olsa buyurdum ki, husemayı kanun almışlarsa, hükm idüp girü alıviresiz, şöyle bilesiz".* ifadesiyle vurgulanmıştır. (Şahin-Emecen, 1994, s. 102).

[5] Osman Gazi, babası Ertuğrul Bey'den sonra önce kendi aşiretinin, daha sonra bölgedeki tüm aşiret beylerinin Uluğ Bey'i mertebesine ulaşmıştır. Bu durumu Yazıcı-zâde Ali (2009, s. 872) şu cümlelerle anlatır; "*Bu esnada uç etrafından haber vardı ki Kayı'dan Ertuğrul oğlı Osman Beg'i ucdağı Türk begleri dirilip kurıltay idüb Oğuz töresin sürişüp han dikdiler diyü. Ol hikâyet bu minvâl üzerineydi ki ucdağı Türk begleri, ki Oğuz'un her boyundan uc etrafında Tatar şerrinden korkup yaylar ve kışlarlardı, rûzigar-ıla karşu Tatar'dan incinenler uca gelüp çoğaldılar. Fi'l-cümle ol illerün begleri ve kethüdaları cem' olup Osman Beg katına geldiler ve meşveret kıldılar. Çün kâl u kîlden sonra sözlerinün ihtiyârı bu oldı ki eyitdiler "Kayı Hân hod mecmu' Oğuz boylarınun Oğuz'dan sonra ağaları ve hânlarıydı ve Gün Hân'un vasiyetine Oğuz töresi mucebince hânlık ve pâdişâhlık Kayı soyı var-iken özge boy hanlarınun soyına hanlık ve pâdişâhlık degmez …*".

Emecen, 2001, ss. 25-28). Hunlar, Göktürkler, Selçuklular gibi kendinden önceki bir devlette olduğu gibi, mesela çağdaşı Safevîler de paralel/benzer özellik gösterir. Nitekim Şeyh Safiyyüddin-i Erdebilî ailesinden gelen Şah İsmail, Anadolu, Azerbaycan ve İran coğrafyasında yaşayan Türkmen boylarını *Kızılbaş* ideolojisi etrafında toplayarak, boylardan bir konfederasyon oluşturmuştur (İskender Beg Türkmen, 1335, ss. 25-28; Nevaî, 1347, s. 34). Görüldüğü gibi Türk devletlerinin kuruluş dizaynında, mefkûre, boy ve bey unsurları temel taşlardır. Bu temeller de kendine özgü bir hukuk düzeni yaratılmasını; kuruluş aşamasında Osmanlı Devleti'nde aşiret devleti (*tribal state*) karakteri göstermesine yol açmıştır.

Aşiret devleti, boy ve beyi ile bir nevi kamu hukuk kapsamı oluşturmuş, pratik uygulamalar, bey-boya hak verme şeklinde tezahür etmiştir. Ancak daha sonraki gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni merkeziyetçi, Safevî Devleti'ni âdem-i merkeziyetçi denilebilecek bir sisteme götürmüştür. Böylece Osmanlılar, bey-boyun kamu kişiliğinden vazgeçerek onu özelleştirmiş ve beye münhasır özel hukuk, yani devlet memuriyeti hukuku oluşturmuştur. Safevîler ise, denemesine rağmen, bey-boyun kamu hukukunu ortadan kaldıramamıştır. Bu yüzden de Osmanlılar tarih sahnesinden çekildiğinde, özel hukuk sahiplerinin millet ile yaptığı istiklal organizasyonuyla yerini millî devlete bırakırken (Türkiye Cumhuriyeti), Safevîler yerini konfederal yapıdan kamu hukukuna sahip feodal özellikli hanlıklara bırakmıştır[6].

Osmanlı Hukukunda Bey

Osman ve Orhan Beyler devrinde, Osmanlı iktidarını destekleyen kuvvetlerin başında beyin boy askerlerinin olması, beylerin idarede son derece etkin olmalarını sağlamış; bunlara uygun bir hukuk (kamu hukuku) uygulamasına gerek duyulmuştur. Beyliğe hizmette *yoldaş* (Aşıkpaşa-zâde, 1332, s. 31; Hadidî, 1991, s. 51 vd.) olan Aykut Alp, Turgut Alp, Akça Koca, Gazi Rahman, Konur Alp gibi beylere[7], kimi zaman bizzat kendilerinin, bazen müşterek boy kuvvetlerinin fethettiği topraklar her türlü imtiyaza sahip mülk (malikâne) veya timar olarak verilmiştir. Mesela; Aykut Alp'e İnönü ve Yund Hisar, Hasan Alp'e Yarhisar, Turgut Alp'e İnegöl, Kara Ali'ye Geyve bölgeleri timar olarak, Akça Koca'ya Samandıra mülk olarak verilmiştir (Hadidî, 1991, s. 55 vd; İbn Kemal, 1991, s. 139, 175; Mehmed Neşrî, 2008, ss. 59-60 vd.; Barkan, 1939, s. 119; Uzunçarşılı, 1982, s. 551; Gökbilgin, 1977, s. 9-11; İnalcık, 1997, s. 80, 88; Emecen, 1989, s. 224). Böylece Osman Bey (1281-1324)'den itibaren bazı beyler, boylarıyla birlikte kamu hukuku hakları elde etmişlerdir.

Orhan Bey (1324-1360)'den sonra gelen, Sultan I. Murad (1360-1389) da beylerin kamu hukukunu tanıyarak; Germiyan ve Hamid beylerine has topraklar vermiş,

---

[6] Nitekim Safevî Devleti yıkıldığında, ülke topraklarında Urmîye, Karabağ, Meragâ, Erdebil, Serab, Gence, Nahçivân, Tebriz-Hoy ve Revan Hanlıkları teşkil edilmiştir (Aliyarlı, 1996, ss. 509-511; Bilgili, 2004, s. 17).

[7] Uzunçarşılı (1981, s. 551), İnalcık (1997, s. 80), Emecen (1989, s. 224) ve Saydam (2009, ss. 10-11)'ın yaptığı araştırmalarda yukarıda isimleri belirtilen kişilerin boy/ aşiret beyi olduğu zikredilmiştir. Mesela; İnalcık, Akça Koca'nın Aşağı Sangaryos bölgesinde etkin bir kişi olduğunu, Osman Bey'in önce müttefiki, sonra vasalı olduğunu yazar. Benzer bilgiyi Uzunçarşılı ve Emecen de vermektedir.

Rumeli fütuhatında hizmet gören Evrenos, Turahan, Malkoç ve Saruca gibi beylere temliklerde bulunmuştur. Ayrıca bir Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (1992, s. 27)'da *Evrenos Beğ'e dahi uc beğliğin verdi* denilmektedir. Sultan I. Bayezid (1389-1402) atalarının yolundan giderek, kendisine dost olan veya emrini dinleyerek Rumeli'ye göç eden beylere, zengin ve münbit toprakları, yurtluk, malikâne veya timar vererek, onlara çeşitli imtiyazlar tanımıştır (MC O.89: 30; Mehmed Neşrî, 2008, s. 112; Halaçoğlu, 1988, s. 4). Nitekim Candar beyi İsfendiyar'a Sinop şehrini, Saruhan beyi Hızırşah'a Demirci taraflarını vermiştir (Emecen, 2001, s. 96). Fakat Sultan Bayezid'in amacı, beyleri kendi hâkimiyetine alarak, kamu hukukunu tedricen zayıflatmaktı. Nitekim Sultan Bayezid, Osmanlı sistemi içinde yer alan eski beylerin ahfadına tanınan hak ve hukuku daraltma niyetini Saruhan, Aydın, Menteşe gibi yerleri sancak haline getirmekle göstermiştir (Emecen, 2001, s. 95). Ancak, Emir Timur'un saldırısı, Sultan Bayezid'in politikasını gerçekleştirmesini engellemiştir. 1402'de Ankara'da yenilince, otorite boşluğundan yararlanan ve Emir Timur'dan destek alan Anadolu Türkmen beyleri (*Her birisi illü ilüne gitdiler; Aydın oğlı ve Menteşe oğlı ve Germiyan oğlı ve Saruhan oğlı idi* (Anonim, 1992, s. 47)), eski hak ve hukuklarını yeniden elde etmişlerdir. Balkanlardaki Mihailoğlu, Evrenosoğlu, Paşa Yiğitoğlu gibi askerî bürokrasinin kuvvet ve kudret sahibi beyleri ise, hukuka sadık kalarak, Osmanlı nizamını devam ettirmişlerdir (Hasan-ı Rumlu, 2006, s. 92; Gökbilgin, 1977, s. 50)[8].

Sultan I. Mehmed devrinde (1403-1421) ve Sultan II. Murad'ın hükümdarlığının ilk dönemlerinde de beylerin kamu hukuku devam ettirilmiştir. Nitekim Sultan I. Mehmed, Rumeli'ye göç ettirdiği İskilip (Çorum) Tatarları beyi Minnet Bey'in hukukunu tanımıştır (Sümer, 1989, s. 176) Ancak, Sultan II. Murad döneminde (1421-1451) bey hukukunda bir değişim süreci başlamıştır. Zira Sultan Murad, devşirme (*kul*) sisteminden gelen beylere, devlet kademelerinde özel hukuka göre yer verirken, taşradaki ve merkezdeki Türkmen beylerinin gücünü de kırmaya başlamıştır. Bu esnada kul sisteminden gelenler, merkezî gücün muhafızı olurken, yine de Çandarlı Halil Paşa gibi geçmişten gelen beylik haklarını koruyanlar da bulunuyordu.

Sultan II. Murad'tan sonra yerine Osmanlı Devleti'ne yeni bir hukukî sistem getiren Sultan II. Mehmed geçmiştir. Sultan II. Mehmed (1451-1481), Hunlardan başlayarak o güne kadar gelen devlet anlayışında, yapısında ve hukukunda inkılâp yaparak; beylerin, Türk devlet geleneğinde eskiden beri var olan kamu haklarını ortadan kaldırmaya ve onları özel hukuka sahip birer devlet memuru hâline getirmeye gayret etmiştir. Bunu da, yeni kanunî düzenlemelerle ve devletin hiyerarşik yapısında kul sisteminden gelenlere yer vermekle yapmaya çalışmıştır. Teşkilat kanunnâmesiyle (Bk. Özcan, 1982), yönetim zümresinde yer alanların hak-hukuk ve sorumluluklarının belirlendiği bir kanun devleti oluşturmuştur. Vaz' edilen kanunlarla konargöçerlerin, iskân edilmesi veya yaylak-kışlak alanları ile göç yolları sınırlandırılarak, tedricen yerleşikliğe geçmeleri sağlanmaya çalışılmıştır (Saydam, 2009, s. 13). Diğer taraftan Çandarlı ailesi gibi geçmişten gelen hukuka sahip aileleri ortadan kaldırmış ve devşirme devlet adamlarını üst yönetimlere taşıyarak, onlara özel hukuk uygula-

[8] Nitekim Hasan-ı Rumlu (2008, s. 92)'nun kaydında; "*Evrenos oğlu Ali Beğ ile Mihal oğlu Ali Beğ, Musa Çelebi'ye yüz çevirerek Sultan Mehmed'e bağlılık ihramını giyip, dergâha koştular*" denilmektedir.

mıştır. Bunları yapmaktaki gayesi, meşruiyet zemininde, kamu hukukuna sahip yerli-güçlü ailelere dayanan beyleri siyasî hayatın etkili bir gücü olmaktan çıkararak, devlet içerisinde Osmanlı hükümdarını tek güç yapmak ve devleti merkeziyetçi bir yapıya kavuşturmaktı. Böylece meşru zemin, hükümdarın kendisinden başkası olmayacaktı. Sultan II. Mehmed'in geçmiş birikimlerle birlikte yarattığı bu farklı hukukî meşruiyet zemini, patrimonyalizmin bir örneği olan ve Weber (1978, s. 232)'in *sultanizm* olarak adlandırdığı tipe benzemektedir. Sultanizm, otoritenin "*kişisel takdire bağlı işlediği"* özel bir durumdur. Bu özel durum, Sultan II. Mehmed'ten itibaren Osmanlılarda devlet işlerinde son sözün hükümdara ait olması şeklinde tezahür etmiştir. İstişare meclisi konumundaki Divan-ı Hümâyûn'un aldığı kararlar, ancak onun onayıyla yürürlüğe girerdi. Bir mesele hakkında verdiği karar kanundu. Halk üzerinde kanun çerçevesinde her türlü tasarrufa sahiptir. Yönetici-bey-memur sınıfının efendisi, gayrimüslimlerin dünyevî reisi, Müslümanların halifesi sıfatlarını taşırdı. Bu noktada batı patrimonyalizminden farklı olarak, hükümdarın mutlak hâkimiyetine dayanan Osmanlı patrimonyal devlet sisteminde, otorite sahibinin halka adaleti, kuvvetlinin zayıfa karşı zulmünü ve yolsuzluklarını önleme anlamında anlaşılan bir adalet, hükümdarın en önemli görevi sayılırdı (İnalcık, 2005, s. 69). Osmanlı tarih terminolojisine *Adaletnâme* veya *İstimaletnâme* olarak geçen Sultan emirleri, merkezdeki ve taşradaki yöneticilerin ve beylerin, zulmünü ve haksızlığını ortadan kaldırmaya yönelik, halkın hak ve hukukunu güvence altına alan kanunlardı (Bk. İnalcık, 1967; İlgürel, 2001, ss. 362-363). Bu kanunlar sayesinde Devlet, yöneten-yönetilen arasında, Müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin, adaleti ve kanun üstünlüğünü sağlamayı çalışırdı. İslâm hukukunun kanun koyucunun, sadece kamu menfaatine kanun yapma şartı getirmesi, devletin teşkilatlanmasında da etkili olmuştur. Zira Sultanlar, hukukî kurallar koyarken ve hatta politik kararlar alırken, hukukçulara danışmışlar ve bu maksatla Şeyhülislâmlık teşkilatını kurmuşlardır. Şer'i hukukun dışında, yönetime ve idarî sisteme ait alanlarda örfî kanun yapma yetkisi, sadece Sultan'a ait görülmüştür (Uğur, 2001, ss. 86-87). Buna rağmen denetleyici bir kurum olarak Şeyhülislâmlık, imparatorluğun sonuna kadar var olmuş, Sultan'ın otoritesinin kurumsal (yasal) meşruiyet kaynaklarından birini oluşturmuştur.

Tarihî birikimle birlikte, büyük ölçüde Sultan II. Mehmed ile başlayan bu yeni devlet yönetim anlayışı ve icraatlarla, Osmanlı saltanatını kuran Padişah, toprakları üzerindeki büyük-küçük pek çok beyi, devlet memuru hâline getirmeyi önemli ölçüde başarmıştır. II. Mehmed, yerli askerî ve idarî sınıfların mülkiyetindeki veya vakfı olan toprakları devlet mülkü yapmış[9] (Gelibolulu Alî, 2003, s. 103; İnalcık, 2003, s. 404; Barkan, 1941, s. 17; İpşirli, 1999, s. 221), Mora ve Sırbistan'daki Hıristiyan beylerin feodal düzenini yıkarak, toprak aristokratlarının tasarruf haklarını ellerinden almıştır (Miroğlu, 1989, s. 252). Sınırlarda serbest hareket eden uç ve akıncı beyleri-

[9] Fatih dönemine ait Dimetoka, Gümülcine, İpsala, Keşan, Yanbolu ve havalisinin vakıf, timar ve nüfusunu havi tahrir defterlerinde (860-878); "*Timar-ı Mahmud veled-i Mehemmed asıl defterde üzerine yazılmışdır Süleyman Paşa'dan vakıfdır deyü vakıf defterinde ammâ sonra eşkünciyân eşdirekle emr olmuş eşkünci olmağın timar arasında yazıldı*", "*Timar-ı Hisar Beg Karakoyunlu ber-vechî çiftlik virilmiş tasarruf ider*", "*Timar-ı Şah Veli Beg veled-i Samagar elinde Sultanımuz hazret tevki' var berat … eşkünci virmezlermiş"* (MC. O.89: 41, 61-62) gibi kayıtlar, Fatih'in uygulamalarına bir örnek teşkil eder.

nin faaliyetlerini sınırlandırmıştır. Doğuda irsiyet üzere hükümet eden aşiret beylerini kontrol etmek için, o bölgelere kul taifesinden yeniçeri askerî yerleştirmiş ve *şer'-i şerif*i temsil eden kadı göndermiştir (İpşirli, 1999, s. 221). Böylece bir denetim mekanizması içerisinde, beyin kamu hukuku hak sahipliği önemli ölçüde kısıtlanmış, özel hukuka inmeye başlamış ve güç kaynağı olan merkeze bağlanmıştır. Fakat bu durum, bir kısım Türkmen beyinin, yine bir Türkmen devleti olan Akkoyunlulara sığınmasına yol açmış, Uzun Hasan da kendilerine eski statülerini elde edecekleri vaadinde bulunmuştur (Saydam, 2009, s. 15). Otlukbeli Savaşı (1473) ümitlerini kırmış olmakla birlikte, Osmanlı ülkesinde asla kazanamayacakları statüyü, bir müddet sonra Safevî Devleti'nin kurulmasıyla İran-Azerbaycan coğrafyasında kazanmışlardır.

Türkmen beylerinin, Osmanlı nizamına girmeme direnişi, Sultan II. Bayezid devrinde (1481-1512)'de devam etmiştir. Bu yüzden bazı beyler, istikballerini Safevî ve Memlûk gibi başka devletlerde aramışlar (Saydam, 2009, s. 15), isyan hareketlerine girişmişlerdir. Bunun üzerine isyan eden Safevî yandaşı bazı Kızılbaş aşiret beyleri cezalandırılmış, başsız kalan aşiret mensupları da Modon ve Koron'a sürgün edilmiştir (Halaçoğlu, 1988, s. 4). Çukurova Türkmenleri üzerine 1487'de Davud Paşa bir sefer düzenlemiş, bu seferde Osmanlı'ya karşı duranlar cezalandırılmış, taraf olanlar ödüllendirilmiştir. Hatta Davud Paşa, beylerin bağlılıklarının devamlı olabilmesi için divana gönderdiği bir tahriratta; *boy beylerine ve kethüdalarına ve bâkî ayanlarına in'amlar olunub riâyet-i tâm olunmak lazım ve lâbüddür* (TSMA: E.11351) önerisinde bulunmuştur. Ancak, Davud Paşa'nın bu gayreti netice vermemiş, 1488'de cereyan eden Ağa Çayırı Savaşı'nda Türkmen beylerinin bir kısmı Memlûk ordusunda Osmanlı'ya karşı savaşmıştır. Bütün bunlara rağmen Sultan II. Bayezid, muhtelif bölgelerde gücü elinde bulunduran beyleri devlete bağlama politikası (*istimâlet*) izlemeye devam etmiştir.

Esasen Osmanlı yönetimi, istimâleti biraz da mecburiyetten uygulamak zorunda kalmıştır. Zira bu sıralarda tarih sahnesine çıkan Safevîler, Osmanlı düzeni ve iç barışını tehdit eder duruma gelmişti. Safevî yönetiminin, Osmanlı ülkesinde yaşayan Türkmen beylerine vaat ettiği güç ve mevki, onların tekrar kamu hukuku elde etmelerini sağlayacaktı. Bu da Osmanlı merkeziyetçi sisteminden rahatsızlık duyan ve hakları ellerinden alınan boyların, ülkeyi terk ederek İran'a göç etmelerine veya Çukurova'da yaşayan Ramazan, Turgut ve Varsak gibi boyların Osmanlı idaresine girmemek için Memlûk taraftarı olmalarına neden olmuştur (Şahin-Emecen, 1994, s. 8, 21; Saydam, 2009, s. 15). İşte bu yüzden Sultan II. Bayezid, onlara bazı haklar tanımış ve bu sayede göçü durdurmaya çalışmıştır. Mesela; Haziran 1501'de şehzade Şehinşah ve veziriazam Mesih Paşa'ya gönderdiği hükümlerde; *Taş-ili'nin boy beylerinin her birini davet edip istimâlet edilmesini* emretmiştir (Şahin-Emecen, 1994, ss. 124-125). Ayrıca onlara in'amlar (hediyeler) göndermiş (MC. O.71: 4)[10], babasının iptal

[10] Bu in'am defterinde isimleri zikredilen Varsak boy beyleri şunlardır; Ali bin Bazarlu, Hızır bin Akbaş, Mustafa Beğ bin Şamlu, Elvan-Oğlu, Hoca Ahmed v. Cebeî, Yusuf bin Çömlek, Orhan bin Akbaş, Sinan bin Akbaş, Mustafa bin Sinan, Pir Budak bin Sinan bin Akbaş, Kaya Çelebi bin Sinan Bey, Sinan Bey bin Elvan Bey, Ebu Said Firuz, Ülfeddin bin Ulaş, Ömer bin Ulaş, Kadı-Oğlu, Mahmud bin Bozkırlu, Özbek bin Cemal, Hasan bin Çanakcı, Çelebi Bey bin Elvan, Umur

ettiği mülk ve vakıfları eski sahiplerine iade etmiştir. Memlûk Devleti'ne karşı Osmanlı safında yer alan Ramazan ve Varsak beylerine idarî mevkiler ve bölgelerinin toprak vergilerinden büyük gelirler tahsis ederek, bu yeni katılımcılara kamu hukuku uygulamıştır.

Bayezid'den tahtı devralan Sultan I. Selim (1512-1520)'in ilk icraatı, beylerin arkasındaki en büyük destekçi olan ve Osmanlı iç düzenini tehdit eden Safevîleri (1514) ve ardından Memlûkleri (1517) bertaraf etmek olmuştur. Böylece onların toprakları üzerindeki pek çok bey de, kaba'il ve aşa'irleriyle (*kentleri köyleriyle illeri boylarıyla teshir eyledi*) hâkimiyet altına alınmıştır. İmparatorluk karşısında çok güçsüz kalan bu beyler, Osmanlı merkezî sistemine ve devletin tanımlayacağı hukuka girmekten başka çareleri kalmamıştı. Nitekim Sultan I. Selim kanunnâmesinde (1995, s. 47) geçen; *Karakoyunlu'da kara koyunlu dimekle meşhûr padişâhımız hazretlerine müte'allik yürügân vardır resm-i ağnamları hassa-i hümâyûn için alınır* kaydına göre, bazı Yörük taifeleri hass reayası hâlini almış, sistemin parçası olmuştur. Kanunen beylerin birçoğu özel hukuk kapsamına alınırken, Anadolu'nun güneydoğusunda yaşayan bazı beylere ise biraz farklı bir hukuk uygulanmıştır. İdris-i Bitlisî (2001, ss. 283-285)'ye gönderilen bir inayetnâmede geçen; "*Diyarbekir canibinde size ittiba idüb gelen beylerin mukâbele-i sadâkat ve ihlâs ve muhâzât-ı hademât ve ihtisâslarına göre ol vilâyetde tevcih ve ta'yin olunan sancaklarının ve beylerinin ahvâl ve elkâbı ve mekâdiri* …" ifadelerden bölgedeki beylere farklı bir hukuk uygulandığı anlaşılmaktadır. Zaten bölgedeki yurtluk, ocaklık, hükümet gibi belirgin uygulamalar da bu farklı hukuku göstermektedir. Bir Kanun-ı Osmanî'de (Uzunçarşılı, 1951, ss. 388) yurtluk-ocaklık;

> *… ve bir kısmı ocaklıktır ki hiyn-i fetihte bazı ümeraya hizmet ve itaatleri mukabelerinde berveçh-i te'bid sancak ve has tarikiyle tevcih olunmuştur ki bu makulelere erbâb-ı divan ıstılahında yurtluk ve ocaklık derler Kürt beyleri ve hâkimleri bu kabildendir; yine sancak itibar olunur; sair ümera gibi tabl u âlem sahipleri gibidir; selâtin-i selef ve haleften ellerinde nişân-ı hümâyûnları vardır ve temessükâtları mûcibince bunlar azl ve nasbı kabul eylemezler…*

şeklinde tanımlanmıştır. Mesela; Çemişkezek Pir Hüseyin Bey'e (1514), Kız-Uçan Allahverdi Bey'e, Mazgird Muhammed Mirza'ya, Pertek Rüstem Bey'e ocaklık olarak verilmiştir (Aydın, 1998, ss. 234, 237). Kılıç (2001, s. 262) tarafından yayınlanan listede bu uygulamanın zamanla, Diyarbakır, Çıldır, Bağdat, Van, Bosna, Kars, Şam, Rakka, Şehr-i Zor ve Tunus gibi eyaletlerde yayıldığı görülmektedir.

Bey, İsmail bin Zeynî, İlaldı bin İlaldı, Hasan bin Buğalu, İlbeği bin Buğalu, Mehmed bin Çaylu, Pirî bin Güçlü, Mustafa bin Deve, Mehmed bin Ozan, Hızır bin Hocendî, Mehmed bin Beğdilli, Hoca Ahmed, Emre bin Güçlü, Osman bin Göçe, Hızır bin Ozan, Ali bin Konur, Mustafa Bey bin Kusun, Musa bin Zeynî, Çelebi bin Bozdoğan, Mehmed bin Zeynel, Mustafa bin Bozkırlu, Hüseyin bin Şamlu, Pirî bin Kadı, Pirî bin Küçük, Mehmed bin Mustafa Aruk, Osman bin Mustafa Aruk, İbrahim Ağar, Kurd Ozanı, Emre bin Güçlü, Osman bin Küçük, Bozkırlu-Oğlu, Mehmed bin Sablu, Emre, Mustafa, Sancak, Osman, Teberrük, Güçlü, Yusuf bin Biçer, İlbeği bin Buğalu, Aliş bin Bozkırlu, Hızır bin Buğalu, Mahmud bin Deve, Veli bin Deve, Mustafa bin Baytemür, Hasan bin Çanakcı, Mustafa bin Deve, Suna bin Bozkırlu, Efendi bin Bozkırlu, Hızır bin Akbaş, Musa bin Zeynî, Ahmed bin Bozkırlu, Mahmud bin Bozkırlu, Ahmed bin Buğalu, Ülfeddin bin Cemal, İlyas bin Buğalu, Latif bin Buğalu, İbrahim bin Arık, Şehsuvar bin Akbaş, İsmail bin Zeynel, Çelebi bin Bozdoğan, Mustafa bin Hoca Yunus.

Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde gerçek bir dünya İmparatorluğu hâline gelindiğinde de ülkedeki Osmanlı öncesi hanedanlardan gelen beylere, beylerbeylik, sancakbeylik, alaybeylik, zaimlik, timar beyliği gibi makamlar verilmiştir. Böylece merkeziyetçi devletin idarî-askerî hiyerarşisi içerisine dâhil edilerek, devlet memuriyeti hukuku iyice yerleştirilmiştir. Mesela; Çukurova'daki Ramazanlılardan Kubad ve Piri Mehmed Paşalara beylerbeylik, Kubad Paşa'nın oğulları Mahmud, Ahmed ve Ömer Beyler ile Pirî Mehmed Paşa'nın oğulları Derviş Mehmed ve İbrahim Beylere Tarsus Sancakbeyliği verilmiştir[11]. Keza Tarsus Alaybeyliği 16. asrın büyük kısmında Kusun-oğulları ailesine mensup Alpî Bey, Hasan Bey, İsa Bey, İsmail Bey, Hızır Bey gibi kişilere tevcih edilmiştir[12].

Eski bey ailelerine makam ve mülk verilerek özel hukuka alınması, devletin geçici ve pragmatik siyaset uygulamasından başka bir şey değildir. Zira uygulanan siyasetle timar sistemi içinde yavaşça eritilmiş, böylece beye tabi aşiret mensuplarının tepkileri önlenmiştir[13] (Emecen, 2001, s. 99). Mesela, Trabzon'daki Çepni, İçel'deki Yörük ve Tarsus'taki Varsak beylerine bu siyaset çerçevesinde dirlikler verilmiştir (Sümer, 1949, s. 450). Diğer taraftan denetlenmesi güç dağlık bölgelerde (Güney Doğu, Irak), sınırlarda (İran, Bosna, Van, Çıldır, Tunus) yaşayan aşiretlerin beylerine ve merkeze uzakta Osmanlı'ya bağlanan yerli hanedan beylerine, beylerbeyliğe bağlı *hükümet* ve *yurtluk-ocaklık* sistemiyle imtiyazlar verilmeye devam edilmiştir. Mesela; *Erzurum Beğlerbeğisi'ne ve defterdârına hüküm ki, Maçakal Sancağı beği Ahmed Beğ mektûb gönderüb babaların ocağın büyük karındaşı Mehmed Beğ tasarruf ederken …*" (Kırzıoğlu, 1992, s. 158) ve *Livâ-i Mahacil ocaklık, livâ-i mezbûre ber-vech yurtluk ve ocaklık mutasarrıf olan Salih fevt olmağla oğulları Ataullah ve Mehmed ve Es'ad ve Ahmed ve Abdullah Çıldır Valisi Yusuf Paşa arzıyla ber-vechi iştirak tevcih olunmuşdur fî 16 S(afer) sene 149* (26 Haziran 1736) (BA, A. RSK, 1572, s. 24) kayıtlarında Kıpçak soylu atabey ailesine mensup beylere, *Baş Açuk Melik'e yazılan nâme-i hümâyûn sûretidir; … müşârün-ileyh Dâvud Han hakkında mezid-i inâyet-i mülûkânemizden Lori vilâyeti eyâlet ile ve babası Livars'ın vilâyeti ocaklık ile inâyet olunub …*" (BA, MD 44: 70) kaydında olduğu gibi Gürcü beylere, 5 Zilhicce 1086 (20 Şubat 1676) tarihinde Erzurum Valisi Ömer Paşa tarafından gönderilen arza göre, Hınıs Kazası'nda Bulanık Nahiyesi'ne bağlı köy ve mezraların, boş

[11] BA, MD 2: 63, 220; BA, MD 1: 250; BA, MD 4: 71; BA, MD 8: 154; BA, MD 37: 153; BA, MAD 563: 135, 166; BA, A.RSK 1459: 2; BA, A.RSK 1466: 43; BA, KK Ruus 221: 25; BA, KK, Divân-ı Hümâyûn Divân Kalemi 79: 446.

[12] BA, Ruznamçe 2: 638; BA, MD 1: 187; BA, TD 221: 93; BA, MD 37: 153, 165; BA, A.NŞT 1159: 90; BA, TD 1067: 138. Bu tevcihler sonraki dönemde de devam etmiştir. Mesela; 25 Receb 1137 (9 Nisan 1725)'de Gülek Kalesi Dizdarlığı Varsaklara bağlı Tekeli Aşireti Beyi Hasan'a tevcih olunmuştur (BA, C. AS.: 559/23465).

[13] Aşiret mensuplarına da bazı yerlerde çeşitli imtiyazlar verilmiştir. Mesela; 937 (1530) tarihli bir icmal defterdeki; "*Cema'at-i Tericilü tabi'-i Kars, neferen 8, mezkûrlar sabıkadan sipahi ve sipahi-zâdegân olub sefer-i hümâyûn vaki' oldukça iki nefer kimesneleri müsellem eşer*", "*Cemaat-i Zakirlü veledân-ı Zakir, nefer 117, bu zikrolan cema'at veledân-ı Zakir olub ve ellerinde emlâk olub ol mukabelece sefer-i hümâyûn vaki' oldukça otuz nefer çerileri eşe gelmişlerdir sayir re'aya gibi değildir*", "*Cema'at-i Zakirlü el-mezbûre mu'afiyetdir, hane 4, mezkûrlar mu'aflardır avârız-ı divaniyyeden ve tekâlif-i örfiyyeden ber-muceb mükâteb-i Alaüddevle Beg"* (BA, TD 998: 488-490) ve benzeri kayıtlara göre, sefere gitmemek ve avarız ve tekâliften muafiyet gibi bir takım imtiyazlar verilmiştir.

kalması sebebiyle *yurtluk ve ocaklık* olmak ve avarız vermek şartıyla Suydi aşireti reisi İsmail Bey'e ihsanı (BA, İE. DH.: 2/148), *der-livâ-i Somhid, hahsâ-i be-nâm-ı Abdullah Beg veled-i Mustafa Paşa mir-livâ-i Somhid ber-vechi ocaklık fî sene 138* ile *der-livâ-i Şavşad, hahsâ-i be-nâm-ı Halil Beg mirlivâ-i Şavşad ber-vech yurtluk ve ocaklık mahsûl fî sene 138* (1725) (Defter-i Caba-i Eyalet-i Çıldır, 1979, s. 262), *Hükümet-i Hoşab nam-ı diğer Mahmudî mutasarrıfı Zeynel Paşa'ya hükümet-i mezbûre ibkâ ve mukarrer kılınmışdır fî 12 B(Receb) 1145* (29 Aralık 1732) (BA, A. RSK, 1572, ss. 30-31) veya *Hükümet-i Bidlis sâbıkâ hakimi olan Selimî Hân'a Van Valisi vezir el-hac İbrahim Paşa'nın arzıyla ber-vech ocaklık tevcih olunmuşdur fî 18 S(afer) 1149* (28 Haziran 1736) gibi kayıtlarda da mahalli beylere yurtluk-ocaklık veya hükümet adı altında tevcihâtta bulunulduğu görülmektedir. 1576'da Safevîlerin Nahçivan Beylerbeyi olan, ancak sonradan Osmanlı tarafına geçen Şeref Han'a, Bitlis, yurtluk-ocaklık olarak verilmiştir (BA, MD 32: 168, 185, 506 vd., Tarih: Gurre-i Muharrem 986-24 Zilkade 986/10 Mart 1578-22 Ocak 1579). Keza Meraga Sancağı, Mukrî hâkimi iken Osmanlı'ya itaat eden Mire Bey'e (Amira Paşa), beylerbeylik payesiyle birlikte yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmiştir (BA, MD 69: 174, Tarih: 20 Rebiülahir 1000/4 Şubat 1592). Yüzyıllar zarfında yapılan bu uygulamaya verilecek örnekleri çoğaltmak mümkündür (Bk. Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998; Sofyalı Ali Çavuş, 1992; Kılıç, 2001).

Mefrûzü'l-kalem ve maktu'ül-kadem (Sofyalı Ali Çavuş, 1992, 65) olarak tevcih edildikleri beyan edilen bu imtiyazlar, beylere kısmen kamu hukuku tanınması anlamına gelebilir. Devlet, yerli beylerin nüfuzundan faydalanmak ve merkezî otoriteyi bir ölçüde bu beyler vasıtasıyla tesis etmek için böyle bir yöntem uygulamıştır (Kılıç, 2001, s. 260). Ancak, bunlar da zamanla birer devlet memuru hâline getirilmişlerdir. Maiyetlerindeki boy halkı asker olmaktan çıkarılmış; has, timar, zeamet veya bir vakıf reayası haline getirilmiştir. Mesela; Türkmenlerden Halep, Bozulus, Çukurova, Atçeken, Karacakoyunlu grupları has, bazı Karakoyunlu aşiretleri zeamet, Dulkadir ve Bozok grupları timar, Yeni-il grubu vakıf reayası hâline sokulmuştur (BA, MD 34: 85; Şahin, 1982/a, ss. 285-294; Şahin, 1982/b, ss. 692; Gündüz, 2005, s. 74; Saydam, 2000, s. 219). Böylece bey-boyun kamu hukuku ortadan kaldırılmış, kaderleri Padişah'a bağlı olan özel hukuka çevrilmiştir. Bu durumdan rahatsızlık duyan beyler, muhalefeti zaman zaman isyana kadar götürmüşlerdir. 17. yüzyıl başlarındaki büyük Celalî isyanlarında bu hoşnutsuzluk kendini göstermiştir.

Celalî isyanlarının sarsıntıları atlatıldıktan sonraki dönemde Devlet, hususî ve malî bir idarî teşkilat kurarak, aşiretleri hukukî bir nizama bağlamak istemiştir (Şahin, 1982/a, s. 285; Saydam, 2000, ss. 221-223). Bu düzenlemede bey de hukuken sorumluluk alan bir kişi hâline getirilmiş; *mir-i aşiret, voyvoda, mirlivâ, miralây, serdar, Yörük emini*[14]*, kaymakam, müdür* gibi vazifeler verilmiştir. Devletin buradaki amacı, aşiretleri daima kontrol altında tutmaktı. Bunun için aşiret reislerinden daha üst idarî birim olarak, Türkmen Voyvodalığı (Ağalık) teşkil edilmiştir. Voyvodalığa da, ya sancak beyinin adamlarından biri, ya da boy beylerinden biri, aşiret mensuplarının rızası alınarak tayin edilmiştir. Bir devlet memuru statüsünde olan voyvodaların görevi; sorumlu oldukları aşiretlere ağa/bey tayini için uygun kimseleri teklif etmek, emrin-

[14] BA, MD 73: 217

deki beylerin aşiretlerinden vergi toplamalarını ve merkezin gönderdiği fermanları duyurarak gereğinin yapılmasını sağlamak ile aşiretler arasındaki çatışmaları önlemekti. Yaptıkları hizmetlere karşılık, topladıkları vergiden %25 hisse alırlardı (Orhonlu, 1987, s. 16; Şahin 1997a, s. 253 vd; Gündüz, 1997, ss. 109-111). Bu meyanda Halep Vilayeti'nde Türkmân-ı Halep ve Ekrâd-ı Kilis adıyla anılan sancaklar, birer voyvodalık olarak teşekkül ettirilmiştir. Kilis Sancağı "Türkmen Ağalığı" olarak da anılmaktaydı ki, meşhur Abaza Hasan Paşa uzun süre bu görevde kalarak güç ve servet sahibi olmuştu (Saydam, 2009, s. 21). Keza, Muharrem 1056 (Mart 1646)'da Bozulus Türkmenlerinden Çayan, Süleyman Hacılı ve Tabanlı aşiretleri birleştirilerek, Mustafa Bey voyvodalığa, Yusuf Bey aşiret mirliğine (başbuğ) tayin edilmiştir (BA, MD 90: 4). 27 Aralık 1596 tarihli Rakka Beylerbeyine gönderilen bir hükümde Suruç'ta sakin Maksut Bey'in aşiretin mir-i aşireti olduğu belirtilmiştir (BA, MD 74: 128).

Diğer bir memuriyet *iskân-başılık* veya *iskân beyliği*dir. Eyalet valileri tarafından aşiret beylerine birer mühür verilerek, aşiretlerin iskânında görevlendirilmişlerdir. Mesela; 1693'te Bozkoyunlu oymağına mensup Firuz-oğlu Şahin Bey ve ondan sonra kardeşi Kenan Bey, iskân-başı tayin edilerek, aşiretlerinin yerleştirilmesinden sorumlu tutulmuşlardır (BA, MAD 534: 15; BA, MD 112: 111). Keza 20 Safer 1164 (18 Ocak 1751) tarihinde Abdi-zâde Yaşar Paşa (BA, C. DH: 262/13055), 11 Rebiülevvel 1238 (26 Kasım 1822)'de Demir Paşa-zâde Eyüp Bey (BA, HAT: 809/37201-E vd.), muhtelif zamanlarda iskâna teşebbüs edilen Milli-i Kebir aşiretinin iskân-başılığı görevinde bulunmuşlardır.

Tanzimat ile birlikte başlatılan yeni iskân ve idare politikası çerçevesinde de aşiret beylerine özel hukuk kapsamında hususi bir yer verilmiştir. Yine aşiretlerin iskânında ve yöneticilikle görevlendirilerek ve unvanları pekiştirilmiştir. Mesela; 29 Zilhicce 1255 (4 Mart 1840)'de Demir Bey (BA, C. ZB: 23/1127), Milli-i Kebir aşiretinin iskân-başılığı görevine getirilmiştir. Reyhanlı Türkmenleri kendi adlarının verildiği bir "kaza" olarak teşkilatlandırılmış ve 1846'da aşiretin boy beyi Ahmed Ağa bu kazaya kaymakam olarak atanmıştır (Tozlu, 2009, s. 70). 29 Safer 1263 (16 Şubat 1847)'te Halep Eyaleti'nin Amik Ovası'nda iskân edilen Reyhanlı aşireti boy beyi Ahmed Bey'e toplanan vergiden maaş tahsis edilmiştir (BA, A. TŞF.: 2/89). 15 Rebiülahir 1264 (21 Mart 1848) tarihinde Karsan aşireti boy beyi Yusuf Bey, Cebel-i Kozan dâhilindeki madenlere, müdür tayin edilmiştir (BA, A. MKT. MVL: 8/11). Devlet, 14 Şevval 1294 (22 Ekim 1877)'te Süleymaniye'de yaşayan Caf aşiretini iskân etmek istemiş, ancak aşiretin miri Mehmed Bey iskâna karşı çıkarak İran'a kaçmıştır. Bunun üzerine hükümet, aşireti müdürlük vasıtasıyla yönettirmeye başlamıştır. Ancak daha sonra geri dönen Mehmed Bey, aşiret müdüriyetinin kendisine verilmesini arz etmiştir (BA, DH. MKT: 1322/89). 9 Zilkade 1316 (21 Mart 1899)'da Seyhan aşiretinin miri Ali Paşa (BA, DH. MKT: 2180/94), 20 Cemaziyelevvel 1318 (15 Eylül 1900)'de Gazaviye aşiretinin miri Zahir Bey'dir (BA, MF. MKT: 526/41). Bu memuriyet örneklerini çoğaltmak mümkündür.

19. yüzyılda "fırka-i ıslahiye" ile planlı bir şekilde yürütülen iskân çalışmalarıyla, konar-göçer aşiretlerin hukuku, tamamen normal reaya statüsü gibi daha dar bir çevreye sıkıştırılmıştır (Geniş bilgi için bk. Ahmed Cevdet Paşa, 1980 ve 1986-1991;

Yavuz, 2004). Aşiretlerin iskânının sağlanması, beylerin devlet nazarında özel hukukunu da büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı cemiyetinde konar-göçer aşiretler, üstlendikleri içtimaî-iktisadî sorumluluk ve işlevleriyle toplumun hayat damarlarından biri ve tamamlayıcılarıdır. Bu özellikleri çerçevesinde, Saydam (2009, s. 18)'ın tespitine göre Devlet politikası, hiçbir zaman aşiretler gibi toplumsal grupları tamamıyla yok etmek biçiminde gelişmemiş; kanunlara uydukları müddetçe yaşantılarına pek müdahale edilmemiş ve *özel statülü tebaa* olarak varlıklarını sürdürmelerine izin verilmiştir. Çünkü İmparatorluğun varlığı için ihtiyaç duyulan hayvancılık, ticaret ve ulaşım, emniyet, askerlik ve işçilik destekleriyle toplum için vazgeçilmez bir öneme sahiptiler[15]. Bu fonksiyonları sebebiyle Osmanlı yönetimi, aşireti yöneten beylerle uzlaşmacı ve sorunsuz bir diyalog istemiş, yerel yöneticilerin aşiretlere haksızlık yapmaması için emirler yayınlamıştır. Nitekim Anadolu Beylerbeyi'ne gönderilen Evâhir-i Zilkade 906 (6-16 Haziran 1501) bir hükümde, Karahisar Sancakbeyi'nin Yörüklerden Şamlu taifesine mensup Mehmed'den yazılan miktardan fazla vergi istediği, defter kayıtlarına göre davranılması emredilmiştir. Keza, Evâhir-i Zilhicce 906 (6-16 Temmuz 1501)'da Karasi Sancakbeyi'ne gönderilen bir hükümde; Anadolu beylerbeyi adamlarının Yörük taifesinin Arıklar cemaatine zulüm ettiği, cemaat üyelerinin şikâyetlerinin araştırılması ve var ise zulmün men edilmesi emredilmiştir. (Şahin-Emecen, 1994, ss. 28, 119). Osmanlı yönetimi, taşra örgütünde idarî birime soktuğu boyların başına güvendiği bir beyi sancakbeyi olarak atamış (Şahin, 1997b, s. 241), beylerine ve aşiretlerine tanıdığı özel hukukla avarız ve tekâlif vergilerinden muaf tutmuştur. Mesela; 966 (1558)'da Kanunî Sultan Süleyman yayınladığı bir hükümde, isyan eden oğlu Bayezid'in yakalanması için gayret gösterecek boy beylerini *neslen ba'de neslin 'avarız-ı divâniye* ve *tekâlif-i örfiyyeden* muaf tutacağı sözü vermiştir (BA, MD 3: 26). Keza, Ekim 1559 (selh-i Zilhicce 966)'da Kocaeli Sancağı'nda yaşayan Danişmendlülerden bir grup avarız ve tekâliften muaf tutulmuştur (BA, MD 3: 375; Şahin, 1982/a, s. 287). Beye tanınan bu özel hukuk karşılığında devlete *gayret ü hamiyet* ve *ihlâs u sadâkatle* askerî hizmet yapması istenmiştir (966/1558) (BA, MD 3: 26, İnalcık, 2000, ss. 79-80).

Beyin Temsil Hukuku

[15] Konar-göçerler umumiyetle hayvancılıkla uğraşıyorlardı. İstanbul da dâhil olmak üzere pek çok şehrin et ve diğer hayvansal ürünler (yağ, süt, yün, deri) ihtiyacını karşılıyorlardı. Mesela; 15 M 986 tarihli Teke-ili kadısına gönderilen bir hükümde (BA, MD 34: 38); "*Mahrûse-i İstanbul'da et bâbında müzâyaka olmağın Ulus tâifesinin bıçağa yarar erkek koyunları İstanbul'a getürilmesin emr idüp*" ifadesi kullanılmıştır. Yine onlar, savaşlarda önemi haiz atları ve kervan taşımacılığı açısından önemli olan develeri besliyor, ordunun at, tüccarın deve ihtiyacını gideriyorlardı. Kışlak ve hatta yaylakları yakınında kurulan pazarlarda mübadele usulüyle alış-veriş yapıyor, dokudukları halı ve kilimleri satıyor, ticarete katkıda bulunuyorlardı. Desenlerinin güzelliği ve canlı renkleriyle Türkmen halı ve kilimleri, Avrupa, Çin, Hind, Mısır, Suriye pazarlarında en beğenilen ürünler olarak satılmaktaydı. (İbn Batuta, 1983, s. 159; İnalcık, 2000, s. 76). Bölgelerinde bir nevi jandarma görevi yapıyor, ıssız ve tehlikeli yollardaki derbendleri, köprüleri bekliyor, emniyet ve güvenliği sağlıyorlardı. Ayrıca, madenlerde, tuzlalarda ve çeltik alanlarında işçi olarak çalışıyorlardı (Orhonlu, 1990, ss. 101-117).

Boy teşkilatı içerisinde beyin idarî-hukukî statüsü, eski Türk devletlerinde *töre* ile belirlenmişti. Osmanlı yönetimi de, boyun hâkim ve temsilci olarak, beyin hukukunu tanımaktaydı (Orhonlu, 1987, s. 14). Osmanlı kanunlarına göre, aşiret ağalığına/ beyliğine atama işlemi aşiret mensuplarının rızası, mülkî amirin teklifi ve merkezin tasdiki ile gerçekleşiyordu (Saydam, 2009, s. 20). Boyun başında muhatap alınacak bir kişinin bulunması, gerek boy nazarında devleti, gerekse devlet nazarında boyu temsil etmesi için bir ihtiyaç olarak görülmekteydi. Bu sebeple, *Hama Sancağı'nda meskûn Türkmen taifesinin 17 Muharrem 1115* (2 Haziran 1703)*'de boy beyi olmadığından, soydan boy bey-zâde olan Yusuf Bey'in boy beyliğine tayini istidâsı* (BA, İE. DH.: 13/1244) veya *Sis mukata'asından ayrılan Kozan Cebeli mukata'ası dâhilindeki re'ayanın zabt u rabtını temin ve emvâl-i mirîyenin tahsilini teshil için Kozanoğlu Yusuf'un boy beyi nasb ve tayin olunması* (BA, C. DH.: 164/ 8197, Tarih: 29 Rebiülahir 1200/1 Mart 1786) şeklindeki kayıt örneklerinde olduğu gibi, beyi bulunmayan boya, bey tayini yapılmasını arzu ediyordu. Böylece yukarıda belirtilen iki taraflı temsili sağlamaya çalışıyordu. Bu temsilde kriter, Gündüz (2005, s. 61)'e göre seçilen kişinin vergi toplamaya gücü yeten olup-olmadığıdır. Bu yüzden devlet için daha önce boy beyliği yapmış olan ailelerin çocukları *lâyık ve müstahak* olmak şartıyla tercih sebebi oluyordu.

Osmanlı yönetiminin özellikle seçim gibi bir yöntemi tavsiye ettiği dahi oluyordu[16] (Gündüz, 2005, s. 25). Yani, halkının kendi rızalarıyla seçecekleri bir temsilciyi (boy beyi-kethüda) görmek istediğini hükümlerinde belirtiyordu[17]. Aslında bu tavsiye, bir suretle temsil yetkisini almış kişinin, irsî-feodal bir bey olmasını engelleyici ve eğer var ise (Doğu Avrupa, Gürcistan, Azerbaycan ve İran'da vardır) derebeylik düzenini yıkmaya yönelik bir davranış olarak da görülebilir. Seçim usulü, boy beyliğinin irsî olmadığı görüntüsü vermekle birlikte[18], boy beyinin, ulus veya boy içinde genellikle en etkin ve nüfus olarak kalabalık aşiretten çıkması, bu mevkii elde etmede nüfuzun önemli olduğunu göstermektedir. Nitekim 17. yüzyılın sonlarına doğru Boynu İnceli aşireti, Danişmendli Türkmenlerinin temsilcisi durumunda olduğundan, boy beyleri de bu aşiretten çıkmaktaydı (Gündüz, 2005, ss. 61-62).

---

[16] Osmanlı yönetiminin seçim yöntemini tavsiye etmesi, Osman Gazi'nin seçimle aşiretin başına gelmesiyle ilgili olabilir. Zira Neşrî'nin (2008, s. 39); "*Göçer-evler ba'zı Osman'ı ve ba'zı Ertuğrul'un kardaşı, Osman'un ammusı Tundar'ı beg kılmak istediler. Ammâ kendü kabilesi Osman'ı vech görüb, el altından haber gönderüp, halk ortasına gelicek, Tundar, halkınun Osman'a meyl ve inkıyâdın görüp beglikden vaz' gelüp, Osman'a teba'at itdi.*" şeklindeki kaydına göre, Osman Gazi aşireti içerisinde bey seçilmiştir.

[17] Mesela; "*Şemahı kadısına hüküm ki, … re'âyânın hususu oldukta köylerinden kendilerinin rızasıyla ta'yîn ettikleri kethüdâları görmek emrim olmuştur …*" (BA, MD 73: 587, tarih; 26 Şevval 1003/4 Temmuz 1595). Keza, Kayseri ve Bozok Mutasarrıfı Salih Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen; Boynu İncelü aşiret beyi Piroğlu Mehmed Bey ile aynı aşiretten Musaoğlu Ebubekir'in birbirlerine düşmanlıkları yüzünden aşirete zulüm etmeleri sebebiyle ikisinin de idam edildiği, aşiret mensuplarının ittifakı ile el-Hac Ali Bey'în yeni bey tayin edildiği hakkında tahriratı (BA, HAT 752/35519, Tarih: 27 Safer 1230; 752/35519-A, Tarih: 13 Rebiülevvel 1230).

[18] Saydam (2009, s. 20), beyliğin/ağalığın çoğunlukla babadan oğula veya kardeşe intikal ettiğini, bunun da kanun sayılmakla birlikte; genel olarak aşiretin kendi iç dinamikleri sonucunda belirlenen kimsenin, hükümet tarafından bey olarak kabul edildiğini ve buna dair hükümler gönderildiğini, fakat gerektiğinde devletin kendi tercihini ön plânda tutarak atama yapabildiğini de belirtir.

Devlet meşru temsilcilik salahiyetini istinaden, resmî yazışmalarda boy beyine hitap etmiş[19], Yörüklerle ilgili bir kanunnâmedeki *makarr ve yerleri ve sancağa taallukları ve ihtisâbları olmayub ağaları subaşılarıdır* denilmek suretiyle, Osmanlı idarî yapısında bir aşiretin başında bulunan ağanın/beyin görevi, subaşının görevi ile eşdeğer sayılmıştır (Saydam, 2009, s. 19). Hatta bazı Türkmen çevrelerinde *subaşı* tabiri resmi hitap olarak kullanılmıştır. Mesela; 26 Z 987 (13 Şubat 1580) tarihli hükümde geçen *Yeni-il subaşısı* bu nevidendir (BA, MD 39: 165). Böylece beylik, devlet-aşiret münasebetlerini düzenlemede kanunî sorumluluk almış hukukî ve idarî bir kurum haline gelmiştir (Gündüz, 1997, s. 113; Saydam, 2009, s. 19). Özellikle Memlûk ve Safevî tehdidinin yoğun olduğu dönemlerde, Osmanlı açısından beyin aşireti İran'a götürmesi veya Memlûk tarafına geçmesi devletin birtakım tedbirler almasına ve bu kuruma imtiyazlar tanımasına sebebiyet vermiştir. Vergi muafiyeti, timar, yurtluk-ocaklık, in'am, bu neviden düşünülmüştür. Devletlerin beylere tanıdığı bu imtiyazları ve in'amları zafiyet olarak değerlendirmemek gerekir. Beye ve boya bir hukuk tanıyan merkezî hükümetin, dağınık aşiretler üzerindeki güçlü kontrolünün göstergesi olarak bakmalıdır (Gündüz, 1997, s. 112). Zira bu suretle bey hoşnut edilmiş olarak, potansiyel muhalefeti etkisizleştirilmiş (Lindner, 2000, s. 90, 155, 158) ve devlet safına çekilmiştir. Karşılığında beyden beklenen, vergi toplayıp devlet memurlarına teslim etmesi, aşiretin yerine getirmekle yükümlü olduğu diğer hizmetleri icra etmesini sağlaması (Saydam, 2009, s. 19), devlet ile boy halkı arasında bir köprü vazifesi görmesi, vergilendirmeye karşı muhalefet etmemesi, kısacası *hizmet ve yoldaşlıkta* bulunmasıdır. Tahrir işlemi bu yönde atılmış en önemli adım olarak görülmektedir. Çünkü tahrir işlemiyle tüm beyler ve aşiret mensupları, muafiyet ve mükellefiyetleriyle devletin resmi kaydı altına alınmış olmaktadır. Bu resmi kayıtlar, beyin ve boyunun müesses nizamın bir parçası olmasını ve her türlü başıboş hareketlerden men' olunmasını sağlamak içindir. Bu ehemmiyetine binaen devlet, Anadolu, Suriye ve Rumeli'de konar-göçer hayatın yoğun olduğu bölgelerde, yerleşik bölgelere nazaran daha sık tahrirler yapmıştır. Halep, Şam, Çukurova, Bozok, İç-il, Karaman, Paşa livası tahrirleri buna örnektir (Mesela; BA, TD 69, 229, 358, 362, 378, 423, 450, 493, 495, 969, 988, 1067; BA, KK 2638; BA, MD 5910, 16032, 20214, 20519).

Devlet içi hukukta boy beyinin temsilcilik sıfatı, gelenekten kaynaklanan iç hukukla düzenlenmiştir. Bu temsil yetkisi, devlet ile boy halkı ve boy içerisindeki soy, ülkü ve menfaat birliği gibi temel ilişkilerden ayrılmamaktadır. Bu nedenle de boy içi ve etkin devlet hukukuna tabi tutulmaktadır. Bunun için de devlet, aşiretlerin iç işleyişine müdahaleye pek hevesli olmamış, ancak problem çıktığında veya şikâyet olduğunda (Saydam, 2009, s. 23), temsilci sıfatı taşıyan beye müdahale etmiştir. Devletin beye müdahalesinin hukukî ölçütü, beyin boyu temsil edebilmesi, ehliyeti ve mümessillik şartını yerine getirme istidadına bağlanmıştır (Donuk, 1985, s. 8). Ehliyeti

[19] Bu hususta oldukça fazla hüküm bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır; BA, MD 3: 26-27, Tarih: 966/1558; BA, MD 44: 26, Tarih: 989/1581; Mesela; Recebli, Afşar Selsepur, Ceridi ve Köçekli cemaati halkının Rakka'ya nakil ve iskanları için Anadolu müfettişi ve Adana Valisi Vezir Ahmed Paşa memur edildiğinden miktar-ı kâfi asker ile maiyetine gitmesi hakkında Kilis has voyvodasına ve Cerid boy beyisi Mirza Bey'e hüküm (BA, C. DH., 188/9361, Tarih: 29 Şevval 1144/25 Nisan 1732). Ayrıca Musevî 1977: 40, 83-87 v.d.

ve mümessillik yeteneği olmayan kişinin temsil ağırlığının ve hissesinin çok düşük seviyede olacağı tabiidir. Bu yüzden mümessilliğin hukukî alanda sonuç alabilmesi için ehliyete sahip olması zorunludur. Nitekim Danişmendli Türkmenleri içerisinde, önce boy beyliğine atanan, sonradan ehliyete sahip olmadığı anlaşılan birçok kişi, merkez tarafından görevden alınmıştır (Gündüz, 2005, s. 63). Bu boy beylerinin ehliyetli olmadığının belgelerden anlaşıldığı kadarıyla en önemli göstergesi, *şer' ve kanûna mugâyir* veya *mugâyir-i emr ü rizâ hareketlerde* bulunmalarıdır. Bu da umumiyetle aşiret mensuplarının kendi beylerinden şikâyetçi olarak devlet katına müracaat edip, yeni bey istemeleriyle ortaya çıkmıştır. Bu durum da Devlet, beyin, devletin menfaatlerine, kanunlara ve yerleşmiş geleneklere aykırı davranışları olup olmadığını tetkik ettirirdi[20]. Kanuna aykırı hareketlerinin tespiti durumunda, beylikten alınıp yerine bir başkası tayin edilirdi. Suçlu görülen aşiret reisi sürgün edilir veya başka şekilde cezalandırılırdı (Saydam, 2009, s. 23). Osmanlı arşiv belgelerinde kanuna aykırı davranışlarda bulunan birçok Etrâk ve Ekrâd aşiret beyinin, şiddetli bir şekilde cezalandırıldıkları görülmektedir. Bu cezalandırmalar için bazı örnekler şunlardır; Maraş mutasarrıfından gelen tahrirat bir tahrirata göre, Kars-ı Zülkadriye Sancağı'nda yaşayan Ekrâd cemaati boy beyi Yusuf Bey, yağmacılık yaptığından azledilmiş ve sabık boy beyi Veli Bey yeniden boy beyliğine tayin edilmiştir (BA, C. DH.: 65/3217, Tarih: 11 Ca 1154). Rişvan (Bk. Söylemez, s. 2007) mukataasından Hısn-ı Mansur'da sakin boy beyi Bereket oğlu Hasan şer'e ve kanuna mugayir hareketlerinden dolayı ağır şekilde (*izale-i vücûd*) cezalandırılmıştır (BA, C. ADL.: 85/5133, Tarih: 20 Şaban 1167). Yeni-il ve Türkmânân-ı Halep'den Boynu Yoğunlu cemaatine aşiret beyi nasb olunan Battal Bey'in halka zulmettiği şikayeti üzerine mübaşir marifetiyle ihzar olunup, şikayetçilerle mahkemede yüzleştirilmiştir (BA, C. ADL.: 72/4322, Tarih: 29 Rebiülevvel 1197). Kızık boy beyi olan Kahraman uşaklarının bir kaçını öldüren ve boy beyliğini zapt eden Kara Mehmed'in ölümle cezalandırılması için Rakka Valisi Timur Paşa'ya emir verilmiştir (BA, C. DH.: 274/13657, Tarih: 29 Safer 1217) . Kayseri Mutasarrıfı Salih Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen tahrirata göre, Boynu İncelü aşiret beyi Piroğlu Mehmed Bey ile Boz Musaoğlu Bekir Bey arasındaki düşmanlık sebebiyle aşiretler perişan olduğundan, her ikisi de idamla cezalandırılmıştır (BA, HAT.: 752/35519-A, Tarih: 13 Rebiülevvel 1230). Maraş Valisi Ahmed Paşa'dan Sadaret'e gönderilen bir tahrirata göre, kanuna aykırı hareketleri

[20] Hükümet merkezinin tetkiki hususunda Mehmet Beşirli (2003, ss. 295-297)'nin verdiği şu örnek kayda şayandır; Evâhir-i Şaban 1238/1-11 Mayıs 1823 tarihli bir fermana göre, İlbeyli Kazası boy beyi ve muhtarı Şekeroğlu Abdulkadir, azledilerek Canik Sancağı'nın Çarşamba Nahiyesi'ne sürgün edilmiştir. Çarşamba naibi ve Sivas mütesellimine yazılan sürgün fermanına göre, Sivas valisi İsmail Hakkı Paşa, mütesellimin kendisine ulaştırdığı bilgiler doğrultusunda, İlbeyli boy beyi Abdulkadir Ağa'nın kendi hâlinde olmadığı, kaza vergilerinin tahsili için Sivas tarafından gönderilen mübaşirleri bir hile ile geri döndürdüğü, Şark ordusunun ihtiyaçlarına halel getirdiği ve *başına yarar eshâs dahi toplayup hilâf-i rızâ harekete ibtidâr itmekde oldığını* İstanbul'a bildirmiştir. Bunun üzerine Abdulkadir Ağa görevden azl ve sürgün edilmiştir. Ancak, İlbeyli Kazası ileri gelenleri, İstanbul'a Abdulkadir Ağa'nın suçsuz olduğunu ve *kendüsünden hoşnûd oldıklarını* bildiren bir ilam ve mahzar yazmışlardır. Bunun üzerine merkez, geniş çaplı bir araştırma yapmış; boy beyinin halkına baskı yaptığı bilgilerinin gerçek olmadığını, mütesellim ile kazaya hâkim olmak isteyen birkaç kişinin iftira ettiğini ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine sürgün kararından dönülmüştür.

sebebiyle Milli aşireti boy beyi ve iskan-başısı Eyüp azledilmiştir (BA, HAT.: 703/33798, Tarih: 11 Rebiülahir 1239). Niğde, Kırşehir ve Beyşehir mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya gönderilen bir hükme göre, boy beyilik iddiasında bulunan Menemenci aşiretinden Menemencioğlu Ahmed'in Kütahya'ya ve Hacı Habib'in Bursa'ya sürgün edilmeleri emredilmiştir (BA, C. ZB.: 60/2956, Tarih: 29 Zilhicce 1241). Adana'da yaşayan Menemenci aşireti boy beyi Menemencioğlu Habib Bey'i çekemeyen Adana eski ayanlarından Hasan Paşa-zâde Ali Bey, Tecirli ve Kareler aşiretlerini kandırarak Adana'yı basıp katl ve yağma yapmasından dolayı cezalandırılmıştır (BA, HAT.: 452/22379-M; 452/22379-G, Tarih: 25 Cemaziyelevvel 1244). Anteb civarında eşkıyalık yapan Kızık aşireti boy beyi Çerçioğlu Kara Mehmed, Maraş mutasarrıfı Kalender Paşa tarafından öldürülmüştür (BA, C. ZB.: 3/137; Tarih: 29 Zilhicce 1255). 5 Muharrem 1263 (24 Aralık 1846)'de Menemenci aşireti boy beyi Nabi Bey, kendisine bağlı aşiretlere zulüm edip, fazla para tahsil ettiği için; hem boy beyliğinden atılmış, hem para geri alınmış, hem de Lefkoşa'ya sürgün edilmiştir (BA, C. DH.: 153/7650; BA, A. MKT.: 63/73; BA, A. MKT. MHM.: 2/44). Afşar boy beyi Çerkes, aşiretini iskan ettirmeyip, yaylağa götürmek istediğinden uyarılmıştır (BA, İ. MVL.: 221/7432; 26 Zilkade 1267).

Boy beyinin mümessilliği, devletten, gelenekten, statüden, asaletten (Oğuz Han soyundan) temsil yetkisi almasını sağlamıştır. Bu temsil iki yönlüdür; boy halkı nazarında devlet, devlet nazarında boy halkının mümessilliği icra edilir. Bu sebeple bey, temsil ettiği kişiler veya aşiretleri adına hareket ederler ve sorumluluk yüklenirler (Gündüz, 2005, s. 61). Beye verilen sorumluluk devlet icazetiyle yetkiye dönüşmüştür. Osman Beyin beylere verdikleri icazet, kuruculuk özelliğinden kazanılmış, sonuçta Osmanlı ve Safevî gibi benzeri olan devletlerin doğmasını sağlamıştır. Bu noktada Padişah ile bey arasında kanunî teminat temeline dayanan bir ilişki vardır. Timar bu ilişkinin kanunî teminatını perçinleyen ve hukuken *berat* ile tasdik edilen şartname hüviyetindedir. *Maraş Sancağı'nda Kars-ı Zülkadriye boy beyi Latif-zâde Hacı Ali'ye berat verilmesi* (BA, C. DH.: 81/4033, Tarih: 21 Şaban 1199/29 Haziran 1785) emrinde olduğu gibi, berat alan bey, devletin muhafazası sorumluluğunu üstlendiği gibi, temsil hukukuna da girmiş veya mümessillik elde etmiştir. Hukuk içerisinde uyulacak kurallar ve temsil edilenin iradesi çok yönlü menfaatlerin dengelendirilmesinde karşılaşılan pratik ve esas sorundur. Bu istikbal sorununu Devlet, merkezîleşmeyle aşmaya çalışmış, güçlü mümessilliği devlet memuriyetine dönüştürerek de büyük ölçüde bunu başarmıştır. Tabi ki bu sırada sorundan kaynaklanan sıkıntılar, aşiretleri derinden etkilemiş ve Orhonlu ile Halaçoğlu'nun teferruatlıca işledikleri sürgünlerin yaşanmasına yol açmıştır.

Temsilci sıfatıyla beyin merkezî hükümetle ilişkileri düzenlemedeki sorumluluğu, hem boyun, hem de devletin gücü ve geleceği açısından önemlidir. Temsil yeteneği, hükümdar-bey diyalogu ve siyasi, askerî, hukukî işbirliği içerisinde boya ve devlete güç ve kudret verir. Buna karşılık, temsildeki yetersizlik, merkezî hükümetin o boya karşı menfi tavır takınması sonucunu doğurmaktadır. Osmanlı padişahlarının soy, kültür ve ülkü birliği olmasına rağmen, boylara karşı takındıkları "*perakende politikası*" temsil sahiplerinin aşırı arzu ve isteklerini törpülemek ve onları merkezin memuru hâline getirmek isteğinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı kanun/nizam hükümranlığına karşı direnç göstermiş, konfederasyon /federasyon şeklinde teşkilatlanmış

Varsak, Turgut, Karaman beylerinin temel sorunu, işte bu aşırı arzulardır. Buna karşılık devlet politikaları, iç ahengi bozabilecek her türlü güç dengelerini ortadan kaldırmaya ve oluşturulmak istenen boy beyinin bir nevi muhtariyet isteğini yok etmeye yöneliktir. Bu muhtariyet sorunu tedricen eritilmiş ve muhtariyet, memuriyete dönüştürülmüştür. Devletin doktrini ve yönetim, idarî, askerî, toprak tatbikatı boy esasına göre kurulmuş olmakla birlikte, İslâm hukukunun tevhid esasına istinaden oluşturulan Osmanlı hukuku, temsil muhtariyetinin oluşmamasındaki en büyük etkendir. Osmanlı hukuku ve diğer alanlardaki tatbiki, muhtariyeti şiddetle reddederken bu ret, *hâkimiyetin bölünmezliği* ilkesine dayanmaktadır. Çünkü İslâm karakterli hukuk, *halife-yi rûy-ı zemin* olan hükümdarı ve onun divandan müteşekkil hükümetini, idare ve iradede tek yetkili ve mümessil kılmaktadır (İnalcık, 1958, s. 69 vd.).

Sonuç

Araştırmamız, Osmanlı Devleti'nin kurucularının boy beyleri olması hasebiyle, kuruluş veya başlangıç dönemlerinde kendinden önceki ve Safevîler gibi çağdaşı devletlerle benzer özellikler gösterdiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte, daha sonraki dönemlerde devlet idarî yapılarında ve sistemlerinde meydana gelen değişimlerin, beyin idarî fonksiyonu gibi, hukukunu da etkilediği görülmüştür. Osmanlılarda boybey başlangıçta kamu hukuku sahibi iken, Fatih Sultan Mehmed devrinde bu durumun büyük ölçüde değişerek, özel hukuklu devlet memuru hâline geldikleri ortaya çıkmıştır.

Boy beyleri, kuruluştaki katkılarıyla, kendilerine has bir savaşçı-yönetici hukuku yaratmışlardır. Devletlerin gelişmesi ve büyümesinde, boy askerleriyle büyük hizmette bulunmuş olmaları, onların yönetici hukukuna (kamu hukuku) sahip olmalarını sağlamıştır. Ancak bir müddet sonra Padişahlar, gücü merkezde toplamak istediklerinden, onların etkili varlıklarından rahatsız olmaya başlamışlar ve karşı politikalar geliştirmişlerdir. Osmanlı padişahları, kul sistemi, iskân siyaseti ve timar rejimiyle beylerin kamu hukukunu ellerinden almış ve onları birer devlet memuru veya üretken çiftçi/çoban hâline getirmeyi başarmışlardır.

Tatbikatta beyin temsilcilik sıfatı, yakın zamanlara doğru iyice azalmış olmakla birlikte, boyu temsilde gösterdiği maharet, devlet-boy arasındaki hukuk açısından önemli bir görev olmuştur. Temsil hakkı, devletin beyi ve boyu tanımasını ve imtiyazlar vermesini sağlamıştır. Devlete (Padişaha) ve rejime sadakat göstermek ve kanunlara uymak şartlarıyla, bunu iyi değerlendiren temsilciler, boylarının rahat ve huzur içinde bir hayat sürmesini sağlamışlar, tersi durumlarda aşiretlerinin sürgün ve şekavetine karşı, merkezi yönetimin silahlı güç kullanılmasına sebebiyet vermişlerdir. Bu da pek çok insanın acı çekmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak, savaşçı-yönetici karakterli Türk devlet hiyerarşisi ve hukuku, yüzyıllar içerisinde meydana gelen siyasî, askerî, sosyal faktörlerin etkisiyle bir değişime uğramıştır. Bu hukukî değişimden bey de etkilenmiştir.

KAYNAKÇA

1-ARŞİV VESİKALARI

1-İstanbul-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA).
Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Kalemi, *Ruûs Defterleri* (A. RSK): 1459, 1466, 1572.
Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Kalemi, *Tahvîl Defterleri* (A.NŞT): 1159.
Cevdet, *Adliye* (C. ADL): 72/4322, 85/5133.
Cevdet, *Askeriye* (C. AS): 333/13785, 559/23465, 1086/47919.
Cevdet, *Dâhiliye* (C. DH): 65/3217, 81/4033, 153/7650; 188/9361; 262/13055, 274/13657.
Cevdet, *Zaptiye* (C. ZB): 3/137, 23/1127, 60/2956.
Dâhiliye, *Mektubi Kalemi* (DH. MKT): 1322/89, 2180/94.
Hatt-ı Hümâyûn (HAT): 452/22379-M, 452/22379-G, 703/33798, 752/35519, 752/35519-A, 809/37201-E.
İbnülemin, *Dahiliye* (İE. DH): 2/148, 13/1244.
İradeler, *Meclis-i Vâlâ* (İ. MVL): 221/7432.
Kamil Kepeci (KK), *Divân-ı Hümâyûn Divân Kalemi*: 79.
Kamil Kepeci (KK), *Ruûs Defterleri*: 221.
Maarif Nezareti, *Mektubî Kalemi* (MF. MKT): 526/41.
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 534, 563.
Mühimme Defterleri (MD): 1, 2, 3, 4, 8, 34, 37, 44, 69, 73, 74, 90, 112.
Ruznamçe Defterleri: 2.
Sadâret, *Divân Kalemi Evrakı* (A. DVN): 103/60.
Sadâret, *Meclis-i Vâlâ Evrakı* (A. MKT. MVL): 8/11.
Sadâret, *Mektûbî Kalemi Evrakı* (A. MKT): 63/73.
Sadâret, *Mühimme Evrakı* (A. DVN. MHM): 3/26.
Sadaret, *Mühimme Kalemi Evrakı* (A. MKT. MHM): 2/44.
Sadâret, *Teşrifât Kalemi Evrakı* (A. TŞF): 2/89.
Tapu-Tahrir Defterleri (TD): 221, 998, 1067.
2-İstanbul-Belediye Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı. *Muallim Cevdet Yazmaları*, (MC) *nr. O.71, O.89.*
3-Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA): E.11351.
4-*Defter-i Caba-i Eyalet-i Çıldır 1694-1732* (1979). Türkçe metni ve Gürcüce çevirisini notlarla yayınlayan Tsisana Abuladza, Miheil Svanidze, Tbilisi: Gürcistan SS Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Komisyonu.

2-MAKALE VE KİTAPLAR

Ahmed Cevdet Paşa, (1980). *Ma'ruzât*. (Y. Halaçoğlu, Haz.). İstanbul: TTK Yay.
Ahmed Cevdet Paşa, (1986-1991). *Tezâkir*. (C. Baysun Haz.). 4 c., Ankara: TTK Yay.
Ahmed Refik (1989). *Anadolu'da Türk Aşiretleri* (966-1200). İstanbul Enderun Yay.
Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (1992). (Nihat Azamat Haz.). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yay.
Arsal, S. M. (1947a). *Türk Tarihi ve Hukuk.* İstanbul: İstanbul Hukuk Fak. Yay.
Arsal, S. M. (1947b). Kutadgu Bilig. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, II, 657-683.
Arslan, M. (1987). *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

Aşıkpaşa-zade (1332). *Tevârih-i Al-i Osman.* (Neş. Ali Bey). İstanbul.

Aliyarlı, S. (1996). *Azerbaycan Tarixi, Uzaq keçmişden 1870-ci illere qeder*. Bakı.

Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*. Ankara: TTK Yay.

Barkan, Ö. L. (1939). Türk-İslâm toprak hukuku tatbikatının Osmanlı imparatorluğunda aldığı şekiller, Malikâne-Divanî sistemi. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. II, 119-185.

Barkan, Ö. L. (1941). Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. II/1, 29-59.

Beşirli, M. (2003). XIX. Yüzyılın Başlarında Tokat Voyvodalığı'na Bağlı Bazı Türkmen Kabilelerinin Sorunları. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 27, 289-307.

Bilgili, A. S. (2004). *Osmanlı-İran ve Azerbaycanı-I 16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih*. Erzurum: Bozkır Yay.

I. Selim Kanûnnâmesi (1512-1520) (1995). (Y. Yücel ve S. Pulaha, Haz.). Ankara: TTK Yay.

Cevizci, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Paradigma Yay.

Donuk, A. (1982). Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. XVII, 103-152.

Donuk, A. (1985). Eski Türk Devlet Teşkilatında "Bey" Unvanı ve Tarihi Gelişmesi. *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*. I, 7-10.

Emecen, F. M. (1989). Akça Koca. *DİA.* II, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Emecen, F. M. (2001). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası.* İstanbul: Kitapevi Yay.

Gelibolulu Mustafa Alî, (2003). *Künhü'l-Ahbâr*, II, (M. H. Şentürk, Yay.). Ankara: TTK Yay.

Gökalp, Z. (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi*. (K. Y. Kopraman ve İ. Aka, Haz.). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.

Gökalp, Z. (1981). *Türk Devletinin Tekâmülü.* (K. Y. Kopraman Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Gökbilgin M. T. (1977). *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*. İstanbul: İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay.

Gündüz, T. (1997). *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, "Bozulus Türkmenleri 1540-1640".* Ankara: Bilge Yay.

Gündüz, T. (2005). *XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri.* İstanbul: Yeditepe Yay.

Gündüz, T. (2008). Safevîler. *DİA,* XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Hadidî, (1991). *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*. (N. Öztürk, Haz.). İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay.

Halaçoğlu, Y. (1988). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi.* Ankara: TTK Yay.

Hasan-ı Rûmlu (2006). *Ahsenü't-Tevârih*. (M. Öztürk, Çev.). Ankara: TTK Yay.

Hezarfen Hüseyin Efendi (1998). *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân.* (S. İlgürel, Haz.). Ankara: TTK Yay.

İbn Batuta, (1983). *İbn Batûta Seyahatnamesi*, (Sad.: M. Çevik), I-II, İstanbul: Üçdal Yay.
İbn Kemal (1991). *Tevârih-i Âl-i Osman, I. Defter.* (Ş. Turan, Haz.). Ankara: TTK Yay.
İdrîs-i Bidlisî (2001). *Selim Şah-nâme*, (H. Kırlangıç, Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
İlgürel, M. (2001). İstimâlet. *DİA,* XXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
İnalcık, H. (1958). Osmanlı Pâdişahı. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/1, 68-79.
İnalcık, H. (1959). Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV/1, 69-94.
İnalcık, H. (1967). Adaletnâmeler. *Belgeler*, II/3-4
İnalcık, H. (1997). Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi. *Osmanlı Beyliği (1300-1389).* (E. A. Zachariadou, Ed.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
İnalcık, H. (2000). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık
İnalcık, H. (2003). Mehmed II. *DİA*, XXVIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
İnalcık, H. (2005). Makaleler I. *Doğu Batı*, Ankara: Doğubatı Yay.
İnalcık, H. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600).* (R. Sezer, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
İpşirli, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı. *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, (E. İhsanoğlu, Ed.). İstanbul: Feza Gazetecilik Yay.
İskender Beg Türkmen (1335). *Tarih-i Alam Arâ-yı Abbasî*. I-II, Tahran.
Kafesoğlu, İ. (1980). Eski Türkler'de Devlet Meclisi-Toy. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Birinci Millî Türkoloji Kongresi Tebliğler*. (6-9 Şubat 1978), 205-209.
Kafesoğlu, İ. (1986). *Türk Millî Kültürü.* İstanbul: Boğaziçi Yay.
Kaşgarlı Mahmud (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I, (B. Atalay, Çev.). Ankara: TDK Yay.
Kılıç, O. (2001). Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1, 257-274.
Kırzıoğlu, M. F. (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII-M.S. VI. yy) ve Son-Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578)*. Ankara: TTK Yay.
Köprülü, F. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara TTK Yay.
Köprülü, O. F. (1992). Bey. *DİA,* VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
Lindner, R. P. (2000). *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*. (M. Günay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
Mevlânâ Mehmed Neşrî, (2008). *Cihânnümâ*. (N. Öztürk, Haz.). İstanbul: Çamlıca Yay.
Miroğlu, İ. (1989). Fetret Devrinden II. Bayezid'e Kadar Osmanlı Siyasî Tarihi. *Doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi.* X, (Red. Hakkı D. Yıldız), İstanbul: Çağ Yay.
Nevaî, Abdulhüseyn (1347). *Şah İsmail Safevî*. Tahran
Orhonlu, C. (1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul: Eren Yay.
Özcan, A. (1982). Fatih'in Teşkilât Kanunnemesi ve Nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi. *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, XXXIII, 1-56.
Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Ens. Yay.

Ögel, B. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.

Ögel, B. (2002). Devlet Meclisi ve Kurultay. *Türkler*, II, 874-887, (H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yay.

Pamir, A. (2009). Orta Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 58/2, 360-375.

Saydam, A. (2000). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiretlerin İskânına Dair Gözlemler. *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Yörük Türkmen Vakfı Yay.

Saydam, A. (2009). Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX, 9-31.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi (1992). (M. Sertoğlu, Haz.). İstanbul: Marmara Üni. Yay.

Söylemez, F. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği.* İstanbul: Kitapevi Yayınları

Sümer, F. (1949). Osmanlı Devrinde Anadolu'da yaşayan bazı Üçoklu Oğuz boylarına mensup teşekküller. *İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, 437-508.

Sümer, F. (1989). İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir. *Belleten*, LIII, 175-197.

Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.

Şahin, İ. (1982/a). Osmanlı İmparatorluğu'nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukuki Nizamları. *Türk Kültürü*, XX/227, 285-295.

Şahin, İ. (1982/b). XVI. Asırda Halep Türkmenleri. *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, 687-712.

Şahin, İ. (1997). XVI. Yüzyılda Osmanlı Anadolusu Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı. *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, XV, 253-264.

Şahin, İ. ve Emecen, F. (1994). *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.

Şahin, İ. (1997). XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Teşkilatının Özellikleri. *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul: Ensar Neşriyat

Temir, A. (1993). Suldus. *İA,* XI, İstanbul: MEB Yay.

Togan, A.Z.V. (1982). *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Enderun Yay.

Turan, O. (2002). Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi. *Türkler*, II, Ankara: Yeni Türkiye Yay.

Uğur, A. (2001). *Osmanlı Siyâset-nâmeleri*. İstanbul: MEB Yay.

Uzunçarşılı, İ. H. (1951). Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkanî. *Belleten*, XV/59, 381-399.

Uzunçarşılı, İ. H. (1982). *Osmanlı Tarihi*. I, Ankara: TTK Yay.

Weber, M. (1978). *Economy and Society: An outline of İnterperetive Sociology*. (G. Roth, C. Wittich, Çev.). University of California Press

Yavuz, N. (2004). *Fırka-i Islahiye.* Ankara: Gündüz Eğitim Yay.

Yazıcı-zâde Âli (2009). *Tevârih-i Âl-i Selçuk*. (A. Bakır, Haz.). İstanbul: Çamlıca Yay.

ÖZBEK OĞUZCASI VE ONUN HORASAN TÜRKÇESİYLE BENZERLİKLERİ VE FARKLILIKLARI

ANDREY KUBATİN

Giriş

"Özbek Oğuzcası" olarak bilinen Oğuzca şive ve ağızlar Orta Asya'nın geniş bir coğrafyasında yaygındır. Bugün "Özbek Oğuzcası"yla konuşan nüfus esas olarak eski dönemlerde Oğuz boyları yaşayan topraklarda, yani, Güney Kazakistan'ın bazı kasaba ve köylerinde (bugünkü Türkistan ve Çimkent şehirleri arasındaki İkan, Karabulak, Karamurt vb.), Özbekistan'daki Buhara vilayetinin güney batısında (Karaköl ve Alat ilçelerinde), Eski Harezm bölgesinin büyük bir kısmında, yani Özbekistan'daki Harezm vilayet (il)inin güney bölgelerinde (Hive, Ürgenç, Hazaresp, Yengiarık, Bağat, Koşköpür vb. ilçelerinde) ve Karakalpakistan'ın güneyindeki bir kaç şehirde (Törtköl ve onun çevresi), Türkmenistan'ın Daşoğuz (Daşoğuz/Taşhauz, Köhne Ürgenç ve onların çevresi) ve Lebap (Türkmenabad/Çarcuy vb.) vilayetlerinin büyük bir alanında yaşamaktadırlar. Bilindiği gibi, Özbekler'in oluşumunda Oğuz boylarının katkısı büyük olmuş, ancak, orta çağlarda Orta Asya'da tarih sahnesine çıkan Türk devletlerinin kurucuları daha çok Karluk / Hakanî vb. (*örn*. Karahanlılar) ve Kıpçak soylu (*örn*. Özbek Hanlıkları) olması Oğuz etkisinin erimesine yol açmıştır. Bu sebeple yukarıda bahsedilen topraklarda yaşayan ve Oğuz lehçesinde konuşan ahali bügunlerde kendilerini Özbek olarak saymaktadırlar. "Özbek Oğuzcası"yla konuşanların nüfusu 2 milyon civarındadır. Bilim adamları Özbek dilinin Oğuz lehçesini, yani "Özbek Oğuzcası"nı, aşağıdaki şekilde tasnif etmektedirler:

1. Güney Harezm şiveler grubu:

- Ürgenç-Hive. Türkmenistan'ın Daşoğuz ve Lebap vilayetindeki mezkûr şiveye çok yakın olan Oğuz ağızlarını da bu şiveye dâhil edebiliriz;
- Hazaresp-Yengiarık;
- Törtkül-Sarıbiy. Bu şive Ürgenç-Hive şivesine yakınlık göstermekteyse de, ancak Harezm'deki Özbek Kıpçaksanından daha çok etkilenmiştir.

2. **Buhara vilayetindeki Oğuz şiveleri**:

- Karaköl-Alat;

3. **Güney Kazakistan Oğuz şiveleri**:

- İkan-Karabulak,
- Karamurt (Hodjiev, 1997, s. 436).

Karaköl-Alat şivesi Türkmenceden etkilenen ve daha çok Türkmence karakter taşıyan şive, İkan-Karabulak ve Karamurt şiveleri ise sadece sözvarlığı ve ünlüler bakımından Oğuzcanın etkisinde olan Karluk şiveleri olduklarından dolayı bildiride esas olarak Horasan Türkçesiyle Harezm Oğuzcasını karşılaştırılacaktır.

Horasan Türkçesi, hâlâ tam olarak kesinlik kazanmamış olsa bile, genel olarak İran'ın kuzeydoğusunda ve komşu Türkmenistan'ın Amuderya ötesine kadar yaşayan Horasan Türkleri tarafından konuşulan ve Oğuz öbeğine ait yazı dili olmayan bir Türk lehçesi olarak bilinmektedir. Henüz bir yazı dili olmayan Horasan Türkçesi İran'ın Kuzey Horasan, Razavi Horasan ve Güney Horasan olarak üçe bölünmüş olan eski Horasan bölgesinde konuşulmaktadır. Horasan Türkçesi, Türkmence ve Azerice arasında olup, Türkmenceye daha çok yakınlık göstermektedir. Ancak, G. Doerfer'in belirttiği gibi, birçok önemli noktada Horasan Türkçesi açık olarak Türkmenceden ayrılmaktadır (Doerfer, 1969, ss. 9-11). Bununla beraber yine Doerfer Horasan Türkçesi ile Özbek Harezm Oğuzcası arasında benzerlikler var olduğunu da belirtererek, ikisini de Doğu Oğuzcasına dâhil etmiştir (Doerfer, 1977, ss. 194-195).

Horasan Türkçesi yaklaşık bir milyon fazla kişi tarafından konuşulmaktadır. Yayıldıkları alan genellikle Bocnurd, Şirvan, Kuçan, Dara-Gaz, Kelat, Esferayin gibi Horasan bölgesinin kuzeyini kapsar. Çoğunluğun bu bölgede bulunmasıyla birlikte Sebzevar'la Nişabur'un kuzeyinde, yani Servilayet, Hur, Cüveyn, Ribat, Mişkan ve çevresindeki köylerde de Horasan Türklerine rastlamak mümkündür (Ziyayeva, 2006, ss. 91-92).

Dr. Cevat Heyet Horasan Türkçesinin dört şiveden oluştuğunu belirtmiştir:

1. Güney şivesi (Cüveyn, Ribat, Mişkan, Bam ve Safiabat);
2. Merkezi şive (Servilayet);
3. Kuzey-Doğu şivesi (Deregez, Kelat ve Kocan);
4. Kuzey-Batı şivesi (Şirvan ve Bocnurt) (Ziyayeva, 2006, s. 93).

G. Doerfer ise Horasan Türkçesinin başlıca üç lehçesi olduğunu belirlemiş ve *"ev"* anlamında kullanılan sözcüğün dil coğrafyasına göre ağızlarda dağılımını şöyle göstermiştir.

I. *ev* – Kuzey-Batıda ve Batıda: Şeyh-Teymur, Bocnurd, Cogatay, Kelat (Esferayan yakınında), Asadlı. *Öv* kuzeyde: Dara-Gaz, Lutfabad;

II. *öy* – Kuzey-Doğuda geniş bir alanda: Ziyaret, Şirvan, Kuçan, Şurek, Dovga'i, Marişk, Kelat (Meşhed yakınında), Gucgi. *Oy* ayrıca Lenger'de;

III. *eu* – Güneyde: Nişabur dolaylarında (Ruhabad, Herv-i Ulya, Pir-Kumac), Karabağ, Sultanabad, Hukmabad. *Ev* ayrıksal olarak Çerem'de (Doerfer, 1974, ss. 200-201).

Ancak, şimdiki zaman ve bildirme ekleri esasında Horasan Türkçesini Gerhard Doerfer şimdiye dek bilinen ağızları göz önüne alarak şöyle sınıflandırır:

1. **Kuzey-Batı:** Şeyh-Teymur, Bocnurd, Asadlı,
2. **Kuzey:** Zeyarat, Şirvan, Zourom, Kuçan, Şurak, Lutfabad, Douga'ı, Dara-Gaz 1, Dara-Gaz 2, Nohur, Anau vb.
3. **Kuzey-Doğu:** Mareşk, Conk, Gucgı, Langar
4. **Güney-Doğu:** Harve 'Olya, Ruhabad, Çaram-Sarcam, Kalat
5. **Güney-Batı:** Cogatay, Hokmabad, Soltanabad, Karabag, Pır-Komac (Doerfer, Hesche, 1993, s. 24).

G. Doerfer ve W. Hesche *Türkische Folklore-Texte aus Chorasan* adlı eserde Horasan Türkçesi ile ilgili şunları belirtmektedir: "Ağızların bir bölümü arasındaki farklar oldukça belirgindir. En az beş grup arasında bir ayrım yapılmalıdır. (bk. Doerfer, Hesche, 1993, s. 24). Ancak, burada Özbekçenin (veya Oğuz Özbekçesinin) (yani Harezm Oğuzcasının – *A.K.*) kuzey ve kuzey-doğu ağızlarıyla birlikte Langar ve güney-batı ağızları üzerindeki etkisine dikkat edilmelidir. Burada Azerbaycan Türkçesinin ağızları da en azından Kuzey Horasan'ın merkezinde varlığını korumaktadır. Bu durumda, "Horasan Türkleri" tanımlaması, daha çok coğrafi olarak anlaşılmalıdır. Çünkü "Horasan'da yaşayan Türk grupları"ndan söz etmek gerekir" (Tulu, 2006, s. 118). Demek ki, Horasan Türkçesi ve Harezm Oğuzcasını karşılaştırırken yukarıda zikredilen özelliklere dikkat edilmelidir.

Yukarıda gördüğümüz gibi, Harezm Oğuzcası ve Horasan Türkçesi geniş topraklarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu iki Türk lehçelesi binlerce kilometre mesafede kullanılmasına ve Türkmence konuşan nüfusu ayırmasına rağmen, onların arasında birçok benzerlik bulunmaktadır. Aşağıda bu benzerlik ve farklılıkların üzerinde durulacaktır.

SESLER: Harezm Oğuzcasında 9 kısa ve 9 uzun ünlü vardır: *i (ï), e, ä, ü, ö, ı, u (î), o, a (â), i:, ä:, ü:, ö:, ı:, u:, o:, a:* (Abdullaev, 1961, ss. 130-132). Harezm Oğuzcasının diğer önemli bir ayırt edici ses özelliği, onun Ana Türkçedeki ve Ana Oğuzcadaki uzun ünlüleri korumasıdır. Kısa ünlülerle zıtlaşan uzun ünlüler yalnızca Türkmence etkisiyle açıklanamaz, çünkü Türkmencede kısalan bazı ünlüler, Harezm Oğuzcasında uzun ünlüyle görülür: *ya:n* 'yan', *ḳı:z 'kız'*, *o:t* 'ateş', *bu:t* 'but', *ge:cä* 'gece', *di:ri* 'diri, canlı', *ö:ç* 'öç, intikam', *gü:ç* 'güç' (Eker, 2006, ss. 120-121). Bunun dışında Harezm Oğuzcasunda ikincil uzun ünlüler de vardır.

Horasan Türkçesinde 9 kısa, 9 uzun ünlü bulunur: *i (ï), e, ä, ü, ö, ı , u, o, a (â), i:, ä:, ü:, ö:, ı:, u:, o:, a:.* Horasan Türkçesini diğer Oğuz yazı dillerinden ayıran ve onu Türkmence hem de Harezm Oğuzcasıyla ortak kılan özellik bu Türk ağzında asıl uzun ünlülerin korunmasıdır: *o:din* "odun", *a:t* "at", *to:li* "dolu", *be:r-* "ver-", *ge:ce* "gece", *bu:t* "but", *ka:n* "kan", *yo:l* "yol", *o:t* "ateş". Farsça etkisiyle diğer Oğuz yazı dillerinde görülen *ü~ö* denkliği Horasan ağızlarında korunamamıştır (*ö > e* veya *o*, *ü > i*, *ı > i*). Bu Horasan ağızlarının en önemli fonetik özelliğidir (Ziyayeva, 2006, s. 93).

Harezm Oğuzcasında 22 ünsüz bulunur: *b, v, g, ğ, d, c, z, y, k, ḳ, l, m, n, ŋ, p, r, s, t, x, h, ç, ş* (Abdullaev, 1961, s. 132).

Söz başındaki *ḳ-*'nın korunması: Oğuz dillerinin en önemli ses özelliklerinden biri, söz başındaki ḳ- > ġ- ötümlüleşmesidir; ancak, Azerice, Türkmence, Anadolu ağızları ve Horasan Türkçesinin bazı ağızlarının aksine, Harezm Oğuzcasında söz başındaki *ḳ-*, Türkiye Türkçesi, Gagavuz yazı dilinde olduğu gibi, korunur.

-ḳ- / *-k-*'nin korunması: Ürgenç-Hive diyalektinde çok heceli sözlerin sonundaki *-ḳ-* ve *-k-*'nin ünlüler arası durumda ötümlüleşmemesi Harezm Oğuzcasının önemli bir ayırt edici ses özelliğidir: *ayaḳı* 'ayağı', *kulaḳım* 'kulağım'; *göynekim* 'gömleğim' vb. (Eker, 2006, ss. 120-121).

Horasan Türkçesinde de 22 temel ünlü vardır: *b, v, g, ğ, d, c, z (δ), y (ẏ), k, ḳ (ġ), l, m, n, ŋ, p, r, s (θ), t, x, h, ç, ş.* Ancak, ağızlara göre ünsüzlerin sayısı değişmektedir (*bk.* Doerfer, Hesche, 1993, s. 33).

İSİM ÇEKİMİ

Harezm Oğuzcasında ve Horasan Türkçesinde çoğul ekleri Türk lehçelerinin ekserisinde kullanılan *-lAr* eki kullanılmaktadir. Harezm Oğuzcası: *-la(r) // -lä(r)* (Abdullaev, 1961, ss. 268, 272); Horasan Türkçesi: *-la(r) // -lä(r)* (Doerfer, 1977, s. 160).

İyelik ekleri karşılaştırılmakta olan iki lehçede birbirinden fazla farkı olmamakta, sadece Horasan Tükçesinde fonetik biçimi bakımından çeşitlilik bulunduğu göze çarpmaktadır.

Tablo 1. Harezm Oğuzcasında ve Horasan Türkçesinde iyelik ekleri

Harezm Oğuzcası (Abdullaev, 1961, ss. 145- 146)			*Horasan Türkçesi* (Doerfer, 1977, ss. 162-164).	
şahıs	**tekil**	**çoğul**	**tekil**	**çoğul**
I.	*-m, -ïm/-ım*	*-mïz/-mïz, -ımız/-ïmïz*	*-m, -im/-ım*	*-mis/-imis, -bis/-ibis*
II.	*-ŋ, -ïŋ/-ıŋ*	*-ŋïz/-ŋız, -ïŋïz/-ıŋız*	*-ŋ, -iŋ/-ıŋ, -iŋ/y ~ń, -in/n, -i/-ń, -i/-y, -i/-ỳ , -i/-n*	*-ŋis/-iŋis, -ŋĩs/-iŋĩs, -ỳis/-iỳis, -yis/-iyis, -i:s/-yis, -gis, -gis/-igis*
III.	*-ï/-ı, -sï/-sı*	*ï/-ı, -sï/-sı (-lärï /-ları)*	*-ï/-ı, -sï/-sı*	*ï/-ı, -sï/-sı (-lärï /-ları)*

Hâl ekleri bakımından da Harezm Oğuzcası ve Horasan Türkçesi arasında epeyce yakınlık vardır.

Tablo 2. Harezm Oğuzcasında ve Horasan Türkçesinde hâl ekleri

Harezm Oğuzcası (Abdullaev, 1961, ss. 145- 146)		*Horasan Türkçesi* (Doerfer, 1977, ss. 160-162).
Yalın hâl	-	-
İlgi hâli	*Hazaresp-Yengiarık: -ïŋ / -ıŋ, -nïŋ / -nıŋ; Hive-Ürgenç: -nï / -nı*	*-in (-iŋ) ~ ï , -nin (-niŋ) ~ -ni*
Yaklaşma hâli	*-ä / -a, - gä / -yä / -ğa*	*-ä / -a, -yä / -ya , -na/ -nä, -gä / -ga*
Yapma hâli	*Hazaresp-Yengiarık: -i / -ï / -ı; -nï / -nı; Hive-Ürgenç: -nï / -nı*	*-i / -ı; -ni / -nı*
Bulunma hâli	*-da / -dä , -ta / -tä*	*-da / -dä, -ta / -tä*
Uzaklaşma hâli	*-dan / -dän, -tan / -tän, -nan / -nän*	*-dan / -dän, -tan / -tän*

ZAMİRLER

Harezm Oğuzcasında ve Horasan Türkçesinde Türk lehçelerinin ekserisinde kullanılan zamirler kullanılmakta olup, birbirlerine benzerlik göstermektedir. Sadece Harezm Oğuzcasında III. şahıs zamirlerin başında protetik *h-* ya da *v-*'nın bulunması Harezm Oğuzcasının diğer Türk dillerinden ayırt edici özelliğidir bk. Tablo 3.

Tablo 3. Harezm Oğuzcasında zamir çekimi.

Harezm Oğuzcası (Abdullaev, 1961, s. 157)						
	Tekil			***Çoğul***		
	I	II	III	I	II	III
Yalın	*män*	*sän*	*hu/vu*	*bïzlä*	*sïzlä*	*hula/ vula*
İlgi	*mänï*	*sänï*	*hunı/vunı*	*bïzlänï*	*sïzlänï*	*hulanı/ vulanı*
Yaklaşma	*maŋa*	*saŋa*	*huŋa/vuŋa*	*bïzlärä*	*sïzlärä*	*hulara/ vulara*
Yapma hâli	*mänï*	*sänï*	*hunı/vunı*	*bïzlänï*	*sïzlänï*	*hulanı/ vulanı*
Bulunma	*mändä*	*sändä*	*hunda/vunda*	*bïzlädä*	*sïzlädä*	*hulada/ vulada*
Uzaklaşma	*männän*	*sännän*	*hunnan/vunnan*	*bïzlädän*	*sïzlädän*	*huladan/ vuladan*

Tablo 4. Horasan Türkçesinde zamir çekimi.

Horasan Türkçesi (Doerfer, Hesche, 1993, s. 339-378).						
	Tekil			**Çoğul**		
	I	II	III	I	II	III
Yalın	*män, mä, min*	*sän, sin*	*o, u*	*biz*	*siz*	*olar, ola, ula*
İlgi	*mäniŋ, män, mäni, mänüm, mänün*	*säniŋ, sän, sänin*	*onıŋ, on, onın, uni*	*biziŋ, bizin, bizi*	*siziŋ, sizin*	*olarıŋ, oların*
Yaklaşma	*mänä, mäŋ, mäŋgä, minä*	*sänä, säŋä, sinä*	*ona, oŋa, oŋga, uya, una*	*bizä, bizlära*	*sizä,*	*olara*
Yapma	*mäni, mini*	*säni, sini*	*onı, oni, uni*	*bizni, bizi, bizlära*	*sizni, sizi, sizlära*	*oları, olara*
Bulunma	*mändä, mäŋä, mindä*	*sändä*	*onda, unda*	*bizdä*	*sizdä*	*olarda*
Uzaklaşma	*mändän, minδän, mänδän*	*sändän, sänδän*	*ondan, unδan*	*bizdän*	*sizdän*	*olardan*

FİİL ÇEKİMİ

Emir-istek kipi Harezm Oğuzcasında ve Horasan Türkçesinde fiil gövdesine gelen emir-istek kip eklerinin eklenmesi ile oluşmaktadır. Mezkur iki lehçede bu kipin ekleri birbirine benzerlik göstermektedir. Ancak, bununla beraber Horasan Türkçesinde Harezm Oğuzcasına göre eklerin daha biçim çeşitliliğine sahip bulunduğu görülmektedir.

Tablo 5. Harezm Oğuzcasında ve Horasan Türkçesinde emir-istek çekimi

Harezm Oğuzcası (Abdullaev, 1961, s. 160)			*Horasan Türkçesi*[1] (Doerfer, 1977, ss. 173-174).	
şahıs	tekil	çoğul	tekil	çoğul
I.	*-Iyn (-I:n): -ıyn (-ı:n), -iyn (-i:n)*	*-AlI: -alı, -äli*	*-Im ~ -Ay ~ -AyIm:* *-im* (3, 5-13, 18, 24, 25), *- i̇m / -i̇:m* (4), *-äm* (17, 19, 21-23), *-äyim* (14), *-äy* (14, 20), *- i̇* (17)	*-IK ~ AylI ~ AlIm*: *-äy* (3-6, 10, 24, 25), *-äk* (7, 8, 11, 15, 17, 21-23), *-äyli* (12, 14), *-ili ~ -älim* (14), *-ik* (16), *-ämis ~ -äk* (20)
II.	- θ	*-IŋlA: -ıŋla, -iŋlä*	-θ. Bununla beraber: *-aŋ* (4, 22, 25), *-äy* (5, 7, 11, 18, 19, 21), *-än* (16, 20, 24), *-äsän* (9, 10), *-gäysä* (12-14), *-isän* (15)	*-Iŋ ~- IŋIz*: *-äŋis* (4, 21, 25), *-äyis* (7, 11, 17, 19, 22, 23), *-äsis* (7, 9), *-äysis* (10), *-gäysis* (12, 13)
III.	*-sIn: -sın, -sin*	*-sInlA: -sılla, -sillä*	*-sIn:* -sin (3-13, 15-25), -si (14, 15)	*-sInlAr:* *-silän* (3-7, 11, 12, 17-20, 22-25), *-sinlär* (10), *-silä/-silär* (15), *-gäylä* (13).

İstek kipinde Horasan Türkçesinin genel olarak Kuzey ağızları Harezm Oğuzcasıyla II. şahıs tekil, II. ve III. şahıs çoğulda yakınlık göstermektedir.

Tablo 6. Harezm Oğuzcasında ve Horasan Türkçesinde istek çekimi

Harezm Oğuzcası (Abdullaev, 1961, s. 161)			*Horasan Türkçesi* (Doerfer, 1977, ss. 173).	
şahıs	***Tekil***	***çoğul***	***tekil***	***çoğul***
I.	*-GaymAn*	*-GAymIz*	*-Am*	-AK ~ -AmIs
II.	*-GaysAn*	*-GAysIlA*	*-Aŋ ~ -Asan ~-GAysAn*	*-AŋIz ~ -AsIz ~ -GAysIz*
III.	*-Gay*	*-GAylA*	*-A*	*-AlAr ~ -GAylAr*

[1] Cetvelde parantez içinde kullanılan rakamlar G. Doerfer'in kendi araştırmalarında Horasan Türkçesi konuşurlarının bulunduğu Horasan'daki şehir, kasaba ve köyler için kullandığı rakamlardır: 3. Şeyh Teymur, 4. Bocnurd, 5. Zeyarat, 6. Şirvan, 7. Kuçan, 8. Şurak, 9. Lotfabad, 10. Derregaz, 11. Dogai, 12. Cunk, 13. Gocgi, 14. Mareşk, 15. Langar, 16. Çaram, 17. Ruhabad, 18. Harve Olya, 19. Pir Komac, 20. Kara Bağ, 21. Soltanabad, 22. Hokmabad, 23. Cogatay, 24. Kalat, 25. Asadli (bk. Doerfer, 1977, s. 203).

Haber kipleri bakımından Horasan Türkçesi ve Harezm Oğuzcası yakınlık göstermektedir.

Harezm Oğuzcasında aşağıdaki haber kipleri mevcuttur:

GEÇMİŞ ZAMAN

- *-dI'*li Geçmiş zaman: *-dI* + şahıs ekleri. I. şahıs: *- dIm*, *-dIK*; II. şahıs: *-dIŋ, -dIŋlA*; III. şahıs: *-dI, -dIlA*.
- Belirsiz geçmiş zaman: *-GAn* / *-Kan* + şahıs ekleri. I. şahıs: *- GAnmAn*, *-GAnmIz*; II. şahıs: *-GAnsAn, -GAnsIzlA*; III. şahıs: *-GAn, -GAnlA*. Pratikteki şekiller, örneğin, I. şahıs. *-ğamman* / *-gämmäm, -ğammız* / *- gämmiz*; III. şahıs çoğul: *-ğalla* / *-gällä*.
- Anlatı geçmiş zaman: *-Ip* + şahıs ekleri. I. şahıs: *- IpmAn*, *-IpmIz*; II. şahıs: *-IpsAn, -IpsIzlA*; III. şahıs: *-IptI, -IptılA*.
- Geçmişteki geçmiş zaman: *-Ip* + *edi* + şahıs ekleri. Pratikteki şekiller, örneğin, I. şahıs: *-Ivädim*, *-Ivädik*; II. şahıs: *-Ivädiŋ, -Ivädiŋizlä*; III. şahıs: *-Ivädi, -Ivädilä.*
- Geçmiş geniş zaman: *-Ar* + *edi*+ şahıs ekleri. Şahıs ekleri *-dI'*li geşmiş zamandakiyle anidir.

ŞİMDİKİ ZAMAN

- Belirli şimdiki zaman: fiil gövdesi + *yatır* + şahıs ekleri. Pratikteki şekiller, örneğin, III. şahıs: *- yatır*, *-yatırla*.
- Şimdiki geniş zaman: *-A* + şahıs ekleri. Örneğin, *gälämän*. III. şahıs esas şekilleri: *-AdI*, *-AdIlA*.

GELECEK ZAMAN

- Gelecek zaman: *-cAK* + şahıs ekleri. I. şahıs: *- cAkmAn*, *-cAKmIz*; II. şahıs: *-cAKsAn, -cAKsIzlA*; III. şahıs: *-cAK, -cAKlA*.
- Belirsiz gelecek zaman: *-Ar* + şahıs ekleri. I. şahıs: *- ArmAn*, *-ArmIz*; II. şahıs: *-ArsAn, -ArsIzlA*; III. şahıs: *-Ar, -ArlA* (Abdullaev, 1961, ss. 162-169).

Horasan Türkçesindeki haber kipleri ise aşağıdaki gibidir:

GEÇMİŞ ZAMAN

- *-dI'*li geçmiş zaman: *-dI*+ şahıs ekleri. Bazı istisnalar: I. şahıs çoğul *-dik*/*-dịk* (*-dix* - 6, *-dük* - 17), III. şahıs çoğul -di + çoğul eki (örneğin: *-dilä ~ -dilän* - 7).
- *-mIş'*li geçmiş zaman (yani, Belirsiz geçmiş zaman – *A.K.*) pek az kulanılıyor. Farsçanın etkisinde *-mIş* ve *-dI* zamanlar karşıtı yok olmuştur.
- Anlatı geçmiş zaman: *-Ip* + *turur* + şahıs ekleri. Örneğin: *kälip män* veya *kälip turur män*. '*turur*' fiili her zaman kullanılıyor (4, 21-23, 25, hem de 3, 24), I. ve III. şahıslarda (10), sadece III. şahısta (5, 7, 13, 19, 20) veya genellikle yoktur (17, 20, 22). Pratiktaki şekiller, örneğin, I. şahıs tekil: *-iptiräm* (4, 21-23, 25), *-upturäm* (17), *-iptim* (10) vb. Bazı ağızlarda bu tip geçmiş zaman kısmen bulunmakta, 16 ağızda ise tümüyle yoktur.

GEÇMİŞTEKİ GEÇMİŞ ZAMAN

1) *-ip ärtim* > *-ib idim* (3-15, 19, 20, 24, 25): *-u:dim*, *-ou̯dim*, *-iβdim*, *-ibitim*;
2) *-ip turdum* (21-23): *-iptirdim*, *-iptirdum*;
3) *-miş ärtim* > *-miş idim* (16-18): *-miştum, -miştim*.

ŞİMDİKİ ZAMAN

1) *-i̯yä/-iyä* (3, 4, 24, 25). I. şahıs tekil: *geliyäm*, III. şahıs çoğul: *gäliyällän* < *gäliyärlän*.
2) *-ir* (16-23), ünlüden sonra: *-yr* veya sadece *-r*, örneğin: *galiräm* vb. III. şahıs tekil: *-iri/-yä/-yär* (16), *-i* (17, 21, 22), *-i̯:* (19), *-i̯/-i̯di* (20), *-i̯yä/-i̯r/- i̯:r* (18), *-i̯ /-i̯*ya (23); III. şahıs çoğul *-illän* (15-17, 23), *- i̯:län* (19), *- i̯län/- i̯lä* (20), *-i̯lä* (21), *-i̯län* (22).
3) *-ä/-a* (5-15), örneğin: *gälämän*. III. şahıs tekil en yaygın şekli: *gäladi*.

GELECEK ZAMAN

Gelecek zaman ekleri: *-är* (3, 11, 17, 20-23, 25), *-ir* (19), *-gäy, -gi* (12-15), *-ästiräm* (I. şahıs tekil -16).

-AcAK'li gelecek zaman genelde bulunmamaktadır (Doerfer, 1977, ss. 168-173).
Görüldüğü gibi, geçmiş zaman şekillerinin çoğunluğu Harezm Oğuzcası ve Horasan Türkçesi için ortaktır. Ancak, Harezm Oğuzcasında Horasan Türkçesi ve diğer Oğuz dillerinden farklı olarak *-mIş'*li geçmiş zaman yerine genellikle *-Gan*'li geçmiş zaman kullanılmaktadır ve bu özelliğiyle o Türkmenceye yakınlık göstermektedir. Ancak, şunu belirtmek gerekir, ki *-mIş*'li geçmiş zaman ekinin eski dönemlerin mirası olarak bugünlere ulaşan halk destanları ve türkülerde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, "Köroğlu" (*Harezm Oğuzcası* "Göroğlı") destanına ait aşadıdaki parçanda bunu görebiliriz:

Göroğlı yola düşmişäm,
İşḳıŋ şarabın içmişäm,
Pärizad bälin ḳuçmışam,
Huşyar bolıŋ ḳırk yigitim (Horezm Dostonlari, 2004, s. 61).

Horasan Türkçesinde Farsçanın etkisinde *-mIş* ve *-dI* zamanlarının karşıtı bulunmadığını görürüz, Harezm Oğuzcasında ise bunun gibi hadise, yani *-GAn* ve *-dI*'nın karşıtlığı korunmuştur. Şimdiki zamanda ise sadece Horasan Türkçesinin Kuzey ağızlarını Harezm Oğuzcasıyla ortak eden *-A*'lı şimdiki zamanı gösterebiliriz. Gelecek zaman şekilleri de benzerlik göstermektedir. Oğuz dillerine özgü *-AcAk*'lı gelecek zaman Horasan Türkçesinde pek yaygın olmasa da, Harezm Oğuzcasında *-cAK* şeklinde yaygın olduğu görülür. *-Ar*'li gelecek zamanı da karşılaştırmakta olan her iki Oğuz lehçesi için ortak olsa da, Harezm Oğuzcasında *- ArmAn*, *-ArmIz* (I. şahıs), *-ArsAn, -ArsIzlA* (II. şahıs), *-Ar, -ArlA* (III. şahıs) şahıs eklerini alarak, belirsiz gelecek zamanını oluşturmaktadır. Bu gelecek zamanın Harezm Oğuzcasında Özbekçenin Karluk ve Kıpçak ağızları, özellikle, Özbek (yani Çağatay) edebi dilinin etkisi neticesinde ortaya çıktığını söylebiliriz. Bununla beraber, eski halk türkülerinde ve atasözlerinde *-Ar*'li gelecek zamanın, aynen belirli gelecek zaman anlamında kullanıldığını görebiliriz, ancak onlarda şahıs ekleri yukarıdaki gibi değil, Horasan ve Azerbaycan Türkçelerinde kullanılan eklerle aynıdır, örneğin: *ḳazaram, gezmäräm*. Belirli gelecek anlamında *-Ar* ekininin kullandığını bu gibi örneklerde görebiliriz: "*… Daryayam, taşmaram neylärsän?! - Ḳazaram içkäräm*" - «*... Nehirim, taşmam, ne yaparsın?! - Kazarım, içeriye doğru yollanırım*» (Atasözü)[2] ve *Äsiräm,*

[2] Bu atasözü geçen yüzyılın ortalarında Harezm'in Hazaresp ilçe su işleri bölümü müdürü Babacan Atabayev ağzından arkeolog Ord. Prof. Y. Gulamov tarafından kağıda dökülmüş ve onun "Harezm'in sulama tarihi" adlı eserinde yer almıştır (Gulamov, 1959, s. 237).

benävayäm, bekäsäm, giriftaräm, aman; Ömrimdä gezmäräm gül-gülzari säyrinä; Fäsli bähar istämäräm bülbül olmasa; Gülzari säyrin näyläräm (bağrımdä) gül olmasa, aman ("Läzgi" olarak adlandırılan geleneksel Harezm halk türküsünden parça).

Sonuç

Yukarıda verilen Horasan Türkçesi ve Harezm Oğuzcasına ait dilbilgisel özellikler bu iki lehçenin birbirinden ayrışan yönlerine nazaran benzer yönlerinin daha çok olduğunu göstermektedir. Elbette, gelecekte Harezm Oğuzcası ve Horasan Türkçesinin sözvarlığının karşılaştırılarak öğrenilmesi ve ayrıca daha geniş bir araştırmanın yapılması gerektiğini belirtmek gerektir. Ancak, bu iki lehçenin sözvarlığına yüzeysel bakıldığında da onların arasında epey yakınlık var olduğu görülmektedir.

Harezm Oğuzcası ve Horasan Türkçesinin birbirilerine bu kadar benzer taraflarının bulunmasının nedeni, ilkin bu lehçelerde konuşan toplulukların oluşumunda aynı Oğuz boyların etkisi ile bağlantılı olmalıdır. H. Cevat'a göre Horasan Türkleri *Beyat* yahut *Bayat* (Nişabur bölgesinde), *Karaçordu* (Güveyn ve Esferayin bölgesinde), *İmarlı*, *Bukanlı*, *Cuyanlı*, *Pehlivanlı*, *Boranlı*, *Kılıcanlı* (Bocnurd vilayetinde), *Timurtaş* ve *Nardin* (Gürgan merkezinde), *Godari* (Sını bölgesinde), *Afşar* (Bocnurd ve Kuçan'ın güneyinde, Sebzevar ile Nişabur arasında – Servilayet, Ribat, Mişkan, Pamane ve Güveyn'in kuzeyinde); *Karayı* (Türbeti Heyderiye çevresinde) gibi çeşitli boylardan oluşmuştur (Ziyayeva, 2006, s. 92). Ancak, bugün Harezm Oğuzcasında konuşan ahali arasında boy aidiyeti bulunmamasa da, ancak Harezm vilayetinin yer adları arasında birkaç Oğuz boy adı ile kasaba ve köy adları olarak korunmaktadır, örneğin, *Sayat* (Hive), *Bayat* (Hazaresp ve Yengiarık), *Tagan* (Yengiarık), *Cuvandır* (Hazaresp), *Avşar*/*Ovşar* (Hazaresp), *Bicenek* (Bağat), *Kınık* (Hive yakınındaki kanalın adı). Bu adların dışında Türkmen boylarıyla bağlı olan yer adları da Harezm'de sıkca görülmektedir: *Yomud*, *Salar*, *Alieli*, *Hıdıreli*, *Çandır*, *Şih*, *Ökiz*, *Bayram*, *Karlaut* vb. (Abdullaev, 1961, s. 243).

Görüldüğü gibi, Harezm Oğuzcası diğerlerine nazaran Horasan Türkçesinin kuzey ağızlarıyla daha çok yakınlık göstermektedir. G. Doerfer *Türkische Folklore-Texte aus Chorasan* adlı eserinde Horasan Türkçesinin ağızlarını sınıflandırarak, şöyle yazmaktadır: "Bu sınıflandırmaya göre Kuzey-Doğu, Güney-Doğu ve Langar, Oğuz Özbekçesini andıran belirgin özellikler gösterir. Lutfabad ve Daragaz'da Horasan Türkçesi yanında Azerî Türkçesi de konuşulmaktadır. Stewart'a göre, Azerbaycan Türk dil sahası, örn., Kuçan'ın güneybatısına dek uzanmaktadır (Tulu, 2006, ss. 120-121). Bununla beraber, işbu eserde *Chorasantürkisch*, 1993'le ilgili düzeltmeler ve eklemeler verilmiş; coğrafi konumu kesin olmayan yerlerin düzeltisi yapılmış ve Langar'daki kaynak kişilerin kökeni ile ilgili tahmin yürütülmüştür. Burada datif -gA ekinin "Oğuz Özbekçesi"nde bir ek mi, yoksa" Horasan Türkçesi mi olduğu soruları üzerinde durulmuştur. Bir başka tespit de, Horasan'ın doğu bölgesinin her şeye rağmen Doğu'yla ilgili ilginç bir bağlantı kurduğu veya onun etkisi altında kaldığıdır (Örn: şimdiki zaman *-A-mAn* veya datif eki *-gA* veya *kata* "büyük" kelimesi). Diğer yandan Lutfabad ve Daragaz'da da Azerbaycan kökenlilerin varlığına işaret edilir: Örneğin, *kata* yanında *böhöy* de kullanılmaktadır. Metinlerde çift düzlemli gramer (double grammer) özelliklerine dikkat çekilmektedir. Yani, bir metinde aynı kelime veya şekile değişik şekillerde ve çekimde rastlamak mümkündür" (Tulu, 2006, ss. 119-120).

Horasan'da Azerbaycan Türkçesinin ağızların Kuzey Horasan'da korunması fikri tartışılmalıdır ve bu ağızlar fikrimizce Horasan Türkçesinin ağızları olmalıdır. Bu görüş H. Vambery tarafından Harezm Oğuzları ve onların dili hakkında da belirtilmiştir: "Sartlar (yani Harezm Oğuzcasında konuşan nüfüs – *A.K.*) bu yere (Harezm'e) gelen Azerbaycan Türklerinin güçlü etkisi altında olmuşlar, Sartların dili (Harezm Oğuzcası – *A.K.*) de işbu Azerbaycan Türkçesi etkisinde değişmiştir" (Abdullaev, 1961, s. 243). Ama doğuyu etkileyecek kadar büyük bir sayıda Azerbaycan Türklerin göçü henüz belli değildir ve bu sebepten bunun gibi görüşlere şüpheyle bakılmalıdır. Tahminimizce, Harezm Oğuzcası ve Horasan Türkçesi eski dönemlerde Azerbaycan Türkçesine yakın ayrı ayrı lehçeler idi. Yukarıda misal olarak verilmiş Harezm Oğuzcasının folklor örnekleri bu dilin Azerbaycan Türkçesine şimdiki Harezm Oğuzcasından daha yakın olduğunu göstermektedir. Cengizliler, Temurlular ve Özbek hanlıkları döneminde Horasan ve Harezm topraklarına çok sayıda Karluk ve Kıpçak ağızlarında konuşan boyların göç etmesi burada önceden yaşayan Oğuzca konuşan nüfusa büyük bir etki göstermesi sonucunda gramerde birçok değişiklik ortaya çıkmıştır. Bu tarihî olaylar Harezm bölgesinde ve Horasan'ın kuzey ve kuzey-doğusunda olduğu için bu hudutlardaki ağızların benzer yönleri daha çok hissedilmesinde esas etki olmuştur. Ancak, bu konuya daha netlik kazandırılması için hâlâ elimizde yeterli malzeme yoktur. G. Doerfer'in belirttiği gibi "Türk, özellikle de Oğuz grubu şivelerinin tarihî sürekliliği, her şeyden önce, Horasan Türkçesinin tümüyle araştırılması sonucunda ortaya çıkabilir" (Tulu, 2006, s. 122). Umarız, Horasan Türkçesinin ve Harezm Oğuzcasının üzerinde gelecekte yapılacak daha kapsamlı araştırmalar bu iki lehçenin ortak yönlerinin daha da çok olduğunu ve onların Oğuz grubundaki gerçek yerini gösterecektir.

KAYNAKÇA

Abdullaev, F. A. (1961). *Özbek Tilining Horazm Şevalari. I. Luğat. II. Horazm Şevalarining Tasnifi.* Taşkent: Fan.

Doerfer, G. (1969). İran'daki Türk Dilleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1969* (ss. 1-11). Ankara: TTK Basımevi.

Doerfer, G. (1974). İran'da Bir Dilbilim Araştırma Gezisi Üzerine Rapor (çev. S. Tezcan). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1973-1974* (ss. 195-198). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Doerfer, G. (1977). Das Chorasantürkische. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1977* (ss. 127-204). Ankara: TTK Basımevi.

Doerfer, G. ve Hesche, W. (1993). *Chorasantürkisch: Wörterlisten, Kurzgrammatiken, Indices (Turcologica, Band 16)*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Eker, S. (2006). Özbekistan'da Oğuzca Bir Diyalekt - Güney Harezm-Oğuzcası. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı 5* (ss. 113-128).

Gulamov, Y. G. (1959). *Horazmning Suğuriliş Tarihi*. Taşkent: UzSSR FA.

Hodjiev, A. P. (1997). Uzbekskiy Yazık. *Yazıki Mira: Tyurkskie Yazıki.* Bişkek. 426-427.

Horazm Dostonlari, (2004). *Horazm Dostonlari Göröğli.* Urganç: Horazm.

Tulu, S. (2006). Gerhard Doerfer/Wolfram Hesche. Türkische Folklore-Texte aus Chorasan, Turcologica 38, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1998, XIV + 504 S. + 2 harita. *Çankaya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Journal of Arts and Sciences, sayı 5*, 117-122.

Ziyayeva, Z. (2006). Horasan Ağızları. *Journal of Qafqaz University, Number 18.* Bakı. 91-96.

DULKADİRLİ SAHASINDA OĞUZ BOYLARI

ARİF SARI

Dulkadirli Beyliği'nin 1522'de kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle ilki 1525-1526'da olmak üzere XVI. yüzyıl boyunca Dulkadirli Türkmenlerinin bulundukları sahalarda tahrirler yapılmıştır. Bu tahrir kayıtları esas alınmak üzere XVI. yüzyılda Dulkadirli sahasındaki Oğuz boy isimlerini taşıyan aşiretlerin ele alınması bölgedeki Oğuz esas unsurlarını belirlemekte kolaylık sağlamaktadır.

Dulkadirli Türkmenlerinin konar-göçerlik ettiği sahalar Maraş merkez olmak üzere kuzeyde; Kayseri, Ürgüp, Kırşehir, Yozgat ile Sivas'a bağlı Gemerek ve Gürün, güneyde; Çukurova'da Karataş Burnu'ndan İskenderun'a kadar uzanan Akdeniz'in kıyı şeridi ile Kadirli, Kozan, Hatay ve Antep'in kuzeydoğu kısımları, doğuda; Besni ve Harput'u içine alan bölge ile çevrelenmişti (Yinanç, 1994, s. 553). Bu saha bölgede Osmanlı Devleti hâkimiyetinin tesisiyle kurulan Dulkadirli Eyaleti'nin sınırları içerisinde yer almaktaydı (Şahin, 1994, s. 552). Dulkadirli Türkmenlerinin bazı oymakları ise güneyde Lazkiye, Şam, Azaz ve güneydoğuda Diyarbekir'de kışlamakta, Erzurum-Kars taraflarında yaylamaktaydılar. Ayrıca Bozulus ve Yeni-il Türkmenlerinden başka Ankara'da Haymâne ve Kasaba Yörükleri ile Batı Anadolu'da Aydın, Balıkesir, Hamid sanacaklarındaki konargöçerler içerisine dağılmış durumda olan birçok Dulkadirli aşireti bulunmaktaydı. Bu itibarla Dulkadirli Türkmenlerinin bulundukları saha Dulkadirli Eyaleti'nin sınırlarından daha geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı.

Dulkadirli Türkmenleriyle ilgili vergi ve nüfus kayıtlarından anlaşıldığına göre bu il, Oğuzların hem Bozok hem de Üçok koluna mensup aşiretlerinden meydana gelmekteydi. Esasen Türkmenler Anadolu'yu yurt tutmaya başladıklarında artık zayıflamış olan Üçoklu ve Bozoklu ayrımı onların, Moğol baskısı ile Kuzey Suriye'de toplandıklarında birbirleri arasına karışmaları neticesinde geçerliliğini yitirmiş durumdaydı. Oğuz boylarının karışarak aldıkları yeni hâl Kuzey Suriye'den Çukurova ve Maraş taraflarına iki kol hâlinde yayıldıkları ve burada Ramazanoğulları ve Dulkadirli Beyliklerini kurduklarında bu beylikler içerisine aynıyla taşındı. Bu nedenle kayıtlarda Dulkadirli Beyliği'nin Bozoklardan (Yinanç, 1994, s. 553), Ramazanoğulları Beyliği'nin Üçoklardan olduğuna dair verilen bilgilerde kastın yalnızca kurucu hanedan aileleri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarında, aynı aşiretin kollarının hem Dulkadirli hem de Ramazanoğlu Beyliği bakiyesi olan konar-

göçerler arasında olduğuna dair çok sayıda örnek bulunmaktadır (TD.402; TD.155; TD.450) .

Dulkadir Türkmenleri, XVI. yüzyıl başında elli taife ve bunlara bağlı olan yaklaşık bin beş yüz cemaate bölünmüş aşiretleriyle Osmanlı idaresi altında bulunan konar-göçerler içerisinde en büyük teşekkülü oluşturmaktaydı. Bu büyük teşekkül içerisinde Oğuz boy ismini taşıyan aşiretlerin son derece az olduğu görülmektedir. Bu durum, konar-göçer aşiretlerin dinamik yapılarının onların isim almalarında da etkin olması ile izah edilebilir. Büyük bir boyun alt kollarını oluşturan oymaklar zaman içinde nüfus bakımından güçlenmekte ve önceleri boy adıyla anılırken daha sonra sadece kendi adlarıyla anılmaktadırlar. Örneğin Kuzey Suriye'de dolaşan Kutlubeyli, Köpekli, Gündüzlü gibi oymaklar ilk kayıtlarda mensup oldukları boyun adıyla, yani Kutbeyli Avşarı, Gündüzlü Avşarı, Köpekli Avşarı diye anılırken zaman içinde Avşar adı düşmüş ve sadece kendi isimleriyle anılır olmuşlardır. Dulkadirli Türkmenleri içinde de, izah edileceği üzere Oğuz Boy adlarını taşıyan aşiretlerin yanı sıra, onlara bağlı ve yine onların içinden çıkan irili ufaklı cemaatlerin varlığı tespit olunmaktadır. Bu durum bize Kâşgarlı Mahmud'un, "Bu saydığım bölükler köktür, bu kökten bir takım oymaklar çıkmıştır, onları söylemedim, sözü kısa kestim. Bu bölüklerin adları onları kurmuş olan eski dedelerinin adlarından alınmıştır" (*Divanü Lugat-it Türk*, 1985, s. 58) sözünü bir kez daha hatırlatma gereği duyurmaktadır.

Dulkadirli Türkmenleri içinde yirmi dört Oğuz boyundan on iki tanesinin ismine tesadüf edilmektedir. Bunlardan Bayat, Eymir ve Peçenek büyük birer taife olarak kaydedilirken örneğin Avşar, Dodurga, Yazır gibi boylar sadece cemaatler şeklinde kaydedilmiştir. Bu husus boy düzeninin bütünüyle alt üst olduğunu, boylar arasında herhangi bir hiyerarşik yapının bulunmadığını göstermek için yeterli örnektir.

Bayat

Dulkadirli Beyliği'ni meydana getiren büyük aşiretlerden biri olan Bayatlar, Kuzey Suriye Bayatlarının kollarından olmaları nedeniyle Şam Bayadı ismini almışlardı (Sümer, Oğuzlar, 1999, s. 242). XVI. yüzyılın başında Bozok'ta, bugün Sivas'a bağlı Şarkışla çevresini içine alan Gedik nahiyesinde yaylayan Şam Bayadı aşiretlerinden bazı oymaklar kışları yine Şam taraflarına inerlerken büyük bir kısmı aynı nahiyede Eynesili, Tekmen, Yüreğir, Kara Demirci, Birecik, Uzun Kışla, Günler gibi birçok köy kurarak iskân olmuşlardı (TD.315, s. 478-558). Yeni İl kazasının teşkili üzerine bazı yaylak ve ekinlikleri bu kaza sınırları içerisinde kalan Şam Bayadı aşiretlerinden bir kısmı da Yeni İl Türkmenlerine dâhil edildiler (Şahin, 1980, s. 162,168 vd.). Ayrıca Şam Bayadı'ndan Bozulus'a katılanlar, bu ilin Dulkadirli kolu içerisinde iki cemaat hâlinde bulunmaktaydılar (Gündüz, 2007, s. 118). Maraş havalisinde kalan Şam Bayadı aşireti ise Maraş'ta yaylayıp Besni'de Korucu ve Antakya'da Hacılı köylerinde kışlamaktaydılar (TD.116, s. 301/b).

Peçenek

Peçenek, XVI. yüzyılın başında Dulkadirli Türkmenleri içerisinde kendisine bağlı 47 ayrı cemaatle bir taifeye isim vermişti. Bununla birlikte Peçenek adını taşıyan ayrıca bir cemaat bulunmamaktaydı. Bu taifenin içinde Hızır Hacılı, Cendereli, İkiz, Şah Melikli aşiretleri nüfus bakımından diğerlerine göre daha kalabalıktılar (TD.402, s. 379-400).

Peçenek'e bağlı aşiretlerin ekserisi Bayındır nahiyesinde kışlıyorlardı. Yaylakları ise Elbistan, Güvercinlik, Zamantı, Kınık, Göksun, Niğde, Köstere, Develi, Bozok bölge-

leri içinde geniş bir alana yayılmıştı. Bu aşiretlerden Sivas'ın güneyini yurt tutanların Yeni İl'e (Şahin, 1980, s. 159), Diyarbekir'de bulunanların Bozulus'a dâhil edilmeleri (TD.402, s. 689) ve birçoğunun da birbirinden uzak olan yaylak veya kışlaklarına yerleşmeleri üzerine XVI. yüzyılın ikinci yarasında Peçenek taifesi dağılmış, bu boyun Maraş bölgesinde konar-göçerliği sürdüren oymakları da Küşne taifesine dâhil edilmişlerdir.

Eymir

Eymir kabilesinin ana kolu Maraş bölgesinde olmakla birlikte şubeleri Kars, Bozok, Yeni İl, Bozulus ve İran'daki Dulkadirli teşekkülleri içerisinde bulunmaktaydı (Sümer, 1949-1950, s. 513). 1525'te Eymir taifesi, kendisine bağlı olan 92 cemaatle Eymirli ve Andırın Eymirlisi olarak iki kola ayrılmıştı. Bu taife içerisinde Eymir, Eymirli, Eymirşallu, Eymirli Hasan isimlerini taşıyan cemaatler mühim bir nüfusa sahipti. Aynı zamanda Anamaslı ve Demrek taifeleri içerisinde Eymirli adıyla kaydedilmiş olan cemaatler bulunmaktaydı (TD.402, s. 602-640,949-958). Bunlardan Maraş havalisinde bulunanlar, Pazarcık, Güvercinlik, Tekak, Kemer, Andırın, Haruniye'de yerleşmişlerdi (TD.101, s. 81,129,149,133,141,220). Diyarbekir'i kışlayan Elmacalu, Ömerlü, Harun ve Eymirşallu cemaatleri yedi bölük hâlinde Eymir adı altında Bozulus Türkmenlerine dâhil edilmişlerdi (TD.200, s. 987-1006; TD.402, s. 610-625).

Dodurga

Dodurga boyu Dulkadirli Türkmenleri içerisinde Döngeleli taifesine bağlı bir cemaatle temsil olunmaktaydı. Yaylak ve kışlakları Diyarbekir'de olan bu aşiret buradaki diğer Dulkadirli aşiretleri gibi Bozulus'un teşkil edilmesi üzerine bu teşekküle dâhil edildiler. Bozulus'a ait ilk tahrir defterinde üç bölük hâlinde kaydedilen Dodurga aşiretlerinden biri Döngelli'ye bağlı olduğunu söylediğimiz bu aşiretti (TD.402, s. 460; TD.200, s. 971,976). Bozulus içerisinde yer alan diğer Dodurga aşiretleri ise ihtimalen Akkoyunlu zamanında Dulkadir ilinden koparak bölgeye gitmişler, ana kütle ile bağlarını daha önce koparmışlardı. Dulkadirli sahasının XVI. yüzyılda yapılan diğer tahrirlerinde ismine bir daha rastlanmayan Dodurga aşiretinin eski yurtlarına dönmedikleri anlaşılmaktadır. Bozulus'un Orta Anadolu'ya dağılan bölükleri arasında da bulunmayan aşiretin Bozulus'un göçüne katılmayarak bölgede kaldığı anlaşılmaktadır (Gündüz, 2007, s. 131).

Yazır

Dulkadirli Türkmenleri içerisinde Anamaslı ve Küşne taifelerine bağlı olarak kaydedilen Yazır adında iki aşiret bulunmaktaydı. Daha önce Halep Türkmenleri arasında yer alan bu aşiretler Maraş dâhilinde kışlamaya başladıktan sonra Dulkadirli Türkmenleri içerisine katılmışlardı. Yazır aşiretinin bir kısmı 1563'te Üzeyr'e bağlı Bakras'da Han-ı Cedid derbentçileri olarak yerleşmiş hâlde bulunuyorlardı. Konar-göçerliği sürdürenler ise Birecik'te Sof Dağı civarında kışlayıp ve Elbistan'da yaylamaktaydılar (TD.402, s. 128; TD.168, s. 264/b; TD.116, s. 38/a). Yazır'ın Sis Sancağında bulunan küçük bir kolu ise Kınık nahiyesinde Çayır adlı mezrada ziraat etmekteydi (Halaçoğlu, 1980, s. 868).

Avşar

Dulkadirli Beyliği'nin kuruluşunda etkin boylardan biri olan Avşarlar, Kuzey-Suriye Avşarlarının bir koluydu (Sümer, Oğuzlar, 1999, s. 284). Dulkadirli Türkmenleri içerisinde Avşar, Bidil Avşarı ve İmanlı Avşarı isimleriyle kaydedilmiş olan Avşar

aşiretleri Kavurgalı, Anamaslı, Kızıllu, Eymir ve Küşne taifeleri içerisinde dağılmış durumdaydılar (TD.402, s. 177,419,675,683).

Avşarların yaylak ve kışlakları Dulkadirli Eyaleti'nin tamamına yayılmış durumdaydı. Eyaletin sınırları dışında Diyarbekir'de kışlayan Avşarlar, Bozulus'a (TD.448, s. 3,20), Sivas'ın güneyinde bulunan yayladıkları Yeni İl kazası içinde kalan İmanlı ve Bidil Avşarları da Yeni il Türkmenlerine dâhil edildiler (TD.604, s. 163,170). Bidil Avşarı, Yeni-İl'in çözülmesi üzerine batıya göç ederek Ankara'nın Bâlâ kazası dâhilinde yurt tutmuştu (Sümer, Oğuzlar, 1999, s. 285).

XVI. yüzyıl sonlarında Maraş çevresinde kalarak konar-göçerliğe devam eden Avşar, İmanlı ve Bidil Avşarı obaları; Gündüzlü, Çukurova, Amik ve Yüreğir'de kışlamakta ve Niğde taraflarında yaylamaktaydılar. İskân olanlar ise Güvercinlik'te Altıntop, Tumtuma, Karahayıt'ta İğdecik, Andırın'da Yeşil Depe köylerini kurmuşlardı (TD.101, s. 109,206; TD.168, s. 285/a; TD.116, s. 198/a,301/a) . Avşarların Bozok'ta bulunan kolu ise, bölgeye Adana'dan Mesudlu taifesiyle birlikte gelerek Sorgun çevresine yurt tutmuş küçük bir cemaatten ibaretti (TD.155, s. 171).

Kızık

Kızıklı adını taşıyan aşiretler Dulkadirli Türkmenlerinin Çimeli, Kızıllu, Demircili, Cerid, Küşne ve Şam Bayadı taifeleri içerisinde küçük şubeler halinde bulunmaktaydı. Bunlar Pazarcık ve Sis'te kışlamakta Niğde ve Kayseri bölgesinde yaylamaktaydılar. Pazarcık'ta Girni ve Saylıca, Niğde'de İlköy köyleri de ziraat alanlarındandı (TD.402, s. 653; TD.116, s. 125/b,274/b).

Şam Bayadı taifesine dâhil olarak Bozok'ta bugünkü Şarkışla bölgesini yurt tutan Kızıklı cemaatlerinden bazıları yaylak sahaları Yeni İl kazası içinde kalınca Yeni-il Türkmenlerine dâhil edildiler (Şahin, 1980, s. 259). Bozok Sancağı içerisinde kalanlar ise iki kola ayrılarak Akdağ'da Kayaşlı ve Öyük Kışla, Emlak nahiyesinde ise Bel Viran köylerine yerleştiler (TD.30, s. 59/a,109/b).

Karkın

Dulkadirli Türkmenleri içerisinde asıl Karkın cemaati, Eymir taifesi içerisinde bulunmaktaydı. Bunun yanında Göksun'daki Dede Karkın Zaviyesi'ne hizmet ettikleri için Dede Karkın adını alan 3 ile 5 haneden oluşan üç cemaat ise Küşne taifesi içerisinde yer almaktaydı (TD.402, s. 536,623). 1580'de Maraş dâhilinde yaylayan Karkın cemaati Antep'te Güllüce köyünde kışlamaktaydı (TD.116, s. 234/a,260/a). Kars-ı Maraş Sancağı'nda Berendi'de bulunan Karkın şubesi ise ihtimalen buradaki Karkınlı köyüne yerleşmişlerdi (Gülten, 2009, s. 183). Karkınların bazı kolları Urfa kazasının Araban nahiyesinde Elif ve Akviran (Gündüz, 2007, s. 150), yine iki Karkın cemaati de Kırşehir sancağına bağlı Çatal Meşhed ve Çetek İni köylerine yerleşmişlerdi (Gülten, 2009, s. 183).

Karkın cemaatinin bir kolu da Adana'da Dündarlı nahiyesinde bulunurken (TD.114, s. 99/b), Bozulus içerisindeki üç Karkın cemaatinden biri de Dulkadirli'den Bozulus'a dâhil edilmişti (Gündüz, 2007, s. 149).

Beğdilü

Dulkadir Türkmenlerinin içerisinde 1525-1526'da Gündeşli taifesine bağlı olan Beğdili aşireti Besni'de yerleşik durumda olan yalnızca iki haneden oluşmaktaydı (TD.402, s. 101). 1580'de ise şarktan gelerek Dulkadirli iline dâhil oldukları kaydedilen Beğdili aşireti, Kemer nahiyesinde kışlayıp Maraş sancağı dâhilinde yaylayan çoğunluğu

sipahilerden oluşan 33 neferlik bir bölüktü (TD.116, s. 305/b). Beğdili aşiretin bir kolu ise Bozok'ta Kızılkocalı taifesi içerisinde bulunuyordu. İdrisli ve Çevreli olmak üzere iki mahalleye ayrılmış olan aşiret, Akdağ çevresini yurt tutmuş, burada Beğdili adıyla bir köy kurmuşlardı (TD.30, s. 46/a).

Çepni

Dulkadirli Türkmenleri arasında ilk defa 1580'de Eymirli taifesi içinde Yenice Kale'de kışlayan bir cemaat olarak rastlanan Çepni cemaatinin bu ile ne şekilde dâhil olduklarına dair tahrir defterlerinde bilgi bulunmamaktadır (TD.116, s. 266/a). Ancak Adana'nın Şarıçam nahiyesinde Sakız Viranı ve İri Kendi mezralarını ziraat eden Mesudlu taifesine bağlı bir Çepni aşireti bulunmakta olup (TD.114, s. 74/a) anılan bölge Dulkadirli aşiretlerinin yayıldıkları sahalar arasındaydı.

Bozok havalisine yayılan Dulkadirli aşiretleri arasında Çepni ismini taşıyanı bulunmamakla birlikte Emlak nahiyesinde Çepni adını taşıyan (TD.315, s. 438) ve Kızılkoca taifesinin boybeyi İsa Bey'in ikamet ettiği bir köy bulunmaktaydı (Sümer, Oğuzlar, 1999, s. 330).

Salur

Dulkadirli Türkmenleri içerisinde Maraş Varsakları arasında Salurlu adıyla tek bir cemaate rastlanmaktadır. Üzeyir nahiyesinde bulunan bu Salurlu cemaatiyle (TD.168, s. 29/b), Adana'da Kara İsalu nahiyesinde Salur ve Şeyh Salur adıyla kaydedilen iki cemaat (TD.114, s. 116/b,139/b) aynı aşiretin kolları olmalıdır. Bozok'ta bulunan Salur aşireti ise Kanak-ı Bâlâ nahiyesinde Dere Kışla ve Günde Kışla köylerinde yerleşmiş durumdaydılar (TD.315, s. 221).

Yüreğir

XVI. asırda Çukurova'da bulunan Yüreğir boyu kendisine bağlı bütün obalarla birlikte yerleşik duruma gelmişti (Sümer, Oğuzlar, 1999, s. 346). Bu asrın sonunda Dulkadirli Türkmenlerinin Eymir taifesi içinde Suriye'de kışlayıp Binboğa'da yaylayan bir Yüreğir cemaati bulunmaktaydı (TD.116, s. 260/b).

Yıva

Dulkadir iline mensup olan Yıva cemaatleri Maraş, Bozok, Yeni İl sahasına dağılmış durumdaydılar. Yıva adını taşıyan üç cemaat Dulkadirlilerin 1525-1526'da yapılan ilk tahririne Yeni İl bölgesini yurt tutmuşlardı (TD.402, s. 336-337). Yeni ilin müstakil bir teşekkül hâline getirilmesi ile bu cemaatler Yeni il Türkmenleri ile tahrir edilmişler, 1583'te bu il içerisinde mühim bir nüfus varlığına erişmişlerdi (Şahin, 1980, s. 242).

Yıvalı adıyla kaydedilen aşiretlerden bir oymak Adana'da Saruçam nahiyesinde kışlayıp Sis'te yaylamaktayken (TD.450, s. 169-170), diğer bölüğü ise Maraş'ta Pazarcık nahiyesinde Alaözü köyünde kışlayıp Elbistan'da yaylamaktaydılar (TD.116, s. 273/b). Bozok'ta Çiçekli taifesi içerisinde (TD.155, s. 158), Kayseri'de Koramaz, Niğde'de Ürgüp ve Develi, Maraş'ta Pazarcık ve Yenice Kale'de bulunan Yıvalı cemaatleri aynı aşiretin parçalarıydı.

Öte yandan Maraş'ta 1580'de Kara Yuvalı adıyla kaydedilen bir aşiret bulunmaktaydı. Gündüzlü, Haruniye ve Ceyhan nehri çevresinde kışlamakta olan aşiretin (TD.116, s. 155/b) Kemer'de Çeri Öyüğü, Dede Öyüğü, Tekak'da Hisarcık (Ak Mağara), Yenice Kala'da Tuşlani köyleri de kışlakları arasındaydı (TD.101, s. 81,218,191).

Bayındır

Maraş havalisinde Bayındır ismine Bertiz taifesi içerisindeki Bayındır Veledi ve Kara Bayındır adıyla iki cemaatte rastlanmaktadır (TD.402, s. 331,333). Ancak bunların doğrudan Bayındır boyu ile ilgisinin olup olmadığı bilinmemektedir. Bozok'ta Şam Bayadı içerisinde bulunan Bayındır cemaati Kırk Günlük mezrasında ziraat etmekteydi (TD.155, s. 238). Nüfus bilgisi bulunmayan bu cemaat Yeni-İl Türkmenleri içerisinde yer alan Bayındır aşiretiyle (Şahin, 1980, s. 245) ilgili olmalıdır.

Sonuç olarak, Dulkadirli Türkmenleri içinde Oğuz boy adlarını taşıyan taife ve aşiretler bulunmaktaydı. Ancak bunlar küçük parçalar hâlinde dağılmış olup başka boy ve oymaklarla birlikte idare ediliyorlardı. Bu durumun Dulkadirlilere özgü bir yapı olmadığını; Bozulus, Halep, Yeni İl gibi diğer Türkmen teşekkülleri içinde de sıklıkla rastlandığını söylemek mümkündür. Ayrıca bu husus sadece Osmanlı Devleti'nin yapısı ile ilgili olmayıp, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi Devletlerini meydana getiren ana Türkmen unsurlarında da rastlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Gülten, S. (2009). XVI. Yüzyılda Konar-Göçer Karkınlar. *Ekev Akademi Dergisi, Yaz 2009*(40), 177-186.

Gündüz, T. (2007). *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540-1640.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Halaçoğlu, Y. (1980). Tapu-Tahrir Defterlerine göre XVI. Yüzyılın ilk yarısında Sis (=Kozan) Sancağı. *Tarih Dergisi*, 819-892.

Kaşgarlı Mahmud. (1985). *Divanü Lugat-it Türk.* (çev.Besim Atalay). Ankara: TDK.

Sümer, F. (1949-1950). "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumî Bir Bakış. *İÜİFM, XI*, 509-522.

Sümer, F. (1999). *Oğuzlar* (5.Baskı b.). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şahin, İ. (1980). *Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri (1548-1683).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi.

Şahin, İ. (1994). Dulkadır Eyaleti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.9* (s. 552-553). Ankara: TDV.

TD.101. (1563). *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.114. (1572). *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.116. (1580). *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.155. (1529). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.168. (1563). *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.200. (1540). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.30. (1576). *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.315. (1555). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.402. (1525-1526). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.448. (Tarihsiz). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.450. (1525). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

TD.604. (1683). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri.*

Yinanç, R. (1989). *Dulkadir Beyliği.* Ankara: TTK Yayınları.

Yinanç, R. (1994). Dulkadiroğulları. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 553-557). Ankara: TDV.

MÜSLÜMAN-HAÇLI MÜCADELELERİNDE TÜRKMENLER/OĞUZLAR

AYDIN USTA

Tarih boyunca dünya üzerindeki çok az topluluk olayların gidişatına Türkmenler kadar güçlü ve etkili şekilde yön verebilmek ayrıcalığına sahip olabilmiştir. Bunun en önemli amili ise onları at üzerinde uzak mesafeler kat etmeye yönlendiren göçebe ve maceracı hâletiruhiyeleri idi. Bahse konu özellikleri, göçebeliğin getirdiği sert ve güçlü mizaçları ile birleştiğinde yerleşiklerle aralarında tarihin her döneminde pek de dostça denilemeyecek mücadeleleri de beraberinde getirmişti. Dolayısıyla sahip oldukları değerler kimi zaman onların talihi kimi zaman ise felaketleri hâline gelebilmekteydi. Nitekim güçlü potansiyelleri sayesinde Selçuklu Devleti'nin temellerinin ana harcını teşkil etmelerine karşılık yerleşiklerle geleneksel rekabetleri, onlara karşı gösterdikleri şiddet Türkmenlerin bir anda ikinci plana itilmelerine yol açmıştı. İbn Haldun göçebelerle ilgili *şiddet ve kuvvet bunlar için bir yaradılış olmuştur* demektedir (1990, I, s. 315). Bu tanımlamaya Türkmenleri de dâhil etmek mümkündür. Ganimet ve yağmaya olan meyilleri ile başlangıç için etkili bir silah olmalarına rağmen kabilecilik anlayışından gelen itaatsizlikleri nedeniyle yeni oluşan devletin düzeni için tehlikeli görülmüş ve batıya doğru yönlendirilmişlerdir.

Türkmenler adına olumsuzluk şeklinde nitelendirilebilecek bu gelişme akabinde olumluya doğru giden yeni olayların önünü açacaktı. Onların eliyle Anadolu topraklarının fethi onların yerleşik hayata geçişi için de ilk adımdı. Ancak diğer taraftan bu yeni gücün karşısında tutunamayan Bizans'ın Avrupa'dan paralı asker isteğinin farklı bir şekilde karşılık bulmasıyla Haçlı Seferleri başlamıştı. Böylece uzun soluklu bir mücadeleye sahne olacak Ortadoğu'da Türkmenlerin kabiliyetlerine uygun bir ortam meydana gelmişti. Bölgenin Müslüman hâkimleri buraya yerleşen Haçlılarla mücadele etmek için insan kaynağına şiddetle ihtiyaç duymaktaydı. Ayrıca Ortadoğu'da başlayan mücadelenin seyri genelde karşı tarafın askerî ve ekonomik imkânlarını kısıtlamak üzere akınlar yapmak prensibine dayandığı için Türkmenler açısından son derece uygundu. Dolayısıyla da en başından itibaren daima bu mücadelelerin içerisinde oldular.

Bununla birlikte yeni muhatapları o güne değin karşılaştıkları rakiplerinden teçhizat ve savaş anlayışı açısından çok farklıydı. İlk bakışta dikkati çeken en belirgin farklılık ağır zırhlı ve silahlı Haçlı şövalyelerinin hafif teçhizatlı ve neredeyse hiç zırh kullanmayan Türkmenler karşısındaki açık üstünlüğü idi. İkincilerin karşı tarafa en önemli üstünlü-

ğü ise daha hareketli olmaları ve bütün Haçlı kroniklerinin de açıkça ifade ettiği üzere ok-yay kombinasyonunu mükemmelen kullanmalarıydı. Diğer taraftan Türkmenlerin gelenekselleşen disiplin zafiyetleri bölgedeki güçlerin savaşın kavramları üzerinde ciddi etkide bulunacaktı.

Ortadoğu'da başlayan mücadelenin ilk safhalarında Haçlılar taarruz üstünlüğünü ellerinde bulunduruyorlardı. Müslümanların aralarında zaten onların gelişinden önce de var olan çekişmeler şimdi çok daha karmaşık bir hâle bürünmüştü. Askerî kaynaklarını birbirlerine karşı yaptıkları mücadelelerde tüketen Müslüman hâkimlerinin yeni muhataplarına karşı mevcut imkânlarıyla savaşı sürdürmesi olanak dâhilinde değildi. Dolayısıyla dönemsel olarak kullanabilecekleri ve hazinelerine fazladan külfet getirmeyecek bir askerî gücün varlığına ihtiyaç kaçınılmaz hâle gelmişti. Onların bu gereksinimini karşılayabilecek yegâne adres ise Türkmenlerdi. Nitekim daha Haçlılar gelmeden önce bölgede görünmeye başlayan Türkmenler, Hanoğlu Harun idaresinde Kuzey Suriye'de, Kurlu, Şöklü ve Uvakoğlu Atsız idaresinde (Navekiyye Türkmenleri) Güney Suriye'de faaliyetlerde bulunmuşlardı. Nispeten küçük kuvvetlerle gerçekleştirilen bu faaliyetler yine de bölgenin hâkimleri arasında güçlü bir etki bırakmış ve Türkmenlerin neler yapabilecekleri konusunda iyi bir referans olmuştu. Ancak şimdi çok daha fazla sayıda askerî güce ihtiyaç duyulmaktaydı. Mücadelenin merkezinde yer alan Suriye'deki hâkimlerin komşu bölgelerdeki Türkmen nüfusuna da ihtiyaç duymaları kaçınılmazdı. Bunun için sıklıkla Diyarbakır, el-Cezire ve Irak bölgelerinde meskûn Türkmenlere başvuracaklardı. Haçlılarla mücadelede ilk dönemin Döğer boyuna mensup bir aile olan Artukoğullarının liderliğinde geçilmesi de savaş meydanlarında Türkmenlerin varlık ve etkinliğini arttıracaktı.

Haçlılar Ortadoğu'ya girişleriyle birlikte Türkmenlerle tanışmışlar ve ilk karşılaşmalar onların üstünlüğü ile neticelenmişti. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, I. Haçlı ordusuna karşı 16 Mayıs 1097'de İznik önlerinde ve 1 Temmuz'da Eskişehir yakınlarında tecrübe ettiği iki meydan savaşında da başarılı olamamıştı. Haçlılara ciddi bir korunma avantajı sağlayan ağır teçhizatları I. Kılıç Arslan'ın hafif zırhlı ve çoğunluğu Türkmenlerden meydana gelen kuvvetlerine üstün gelmişti. Dolayısıyla Sultan taktik değiştirerek elindeki askerî güce uygun bir strateji belirlemişti. Meydan savaşlarında Türkmenlerin güçlü teçhizatlı rakipleri karşısında zafiyetini iyi bir şekilde tespit edip *yanık toprak stratejisini* muhatabını zayıflatmak amacıyla onun geçeceği yolları, iaşe ve su kaynaklarını kullanılmaz hâle getirmeyi uygulamaya koymuştu. Nitekim kısa sürede yapılan bu değişikliğin sonuçları alınmış ve Türkiye Selçukluları, Danişmentlilerin de desteği ile 1101 Haçlı Seferini akamete uğratmayı başarmışlardı (Demirkent, 1995, ss. 17-56; Usta, 2008, ss. 72-75). Böylelikle de belki de Haçlıların Ortadoğu'daki kaderi de şekillenmişti. Elde edilen bu başarının en büyük hak sahiplerinden biri de Türkmenler olmuştu.

Haçlılara karşı Türkmenleri Suriye'de ise ilk olarak 1098 senesi Haziranında Antakya önlerindeki savaş esnasında görmekteyiz. Ancak buradaki savaşın da talihi Haçlıların lehine tecelli etmiş ve bu onların Ortadoğu'daki varlıklarının bekası için önemli bir adım olmuştu. Halebli tarihçi İbn el-Adim'e göre buradaki mağlubiyet Kürboğa'nın ordusunda bulunan ve Haçlıların saldırısı karşısında bocalayan Türkmenlerin dağılmasıyla gelmişti (1954, II, s. 137). Muhtemeldir ki bu Türkmenler ailelerini de yanlarında getirmişlerdi. Zira Latin kaynaklarında surların önünde gerçekleşen mücadelenin Müslüman ordusunun mağlubiyeti ile sonuçlanmasının akabinde Yunan av tanrıçası

Diana'ya benzeyen sırtlarındaki sadakları (ok torbası) oklarla dolu, kapalı giyinmiş kadınlardan bahsedilmektedir. Bunlar savaşın sonrasında kaçarken daha hızlı olabilmek için yeni doğurdukları çocuklarını dahi bırakmışlardır (Guibertus Novigenti, 1997, s. 103). Ayrıca İbn el-Adim de seferin başlangıcında Haçlılara karşı gerçekleştirilecek harekât planı tartışılırken Artukoğlu Sökmen'in Diyarbakır'a gidilip orada bulunan Türkmenlerden asker topladıktan sonra harekete geçilmesi taraftarı olduğunu yazmıştır (1954, II, s. 129).

Bu olayın sonrasında Türkmenler, Artukluların, Haçlılara karşı yürüttüğü mücadelelerde daima ön saflarında yer almışlar ve kazanılan zaferlerde büyük pay sahibi olmuşlardı. Öyle ki 1104'te Harran'da Artukoğlu Sökmen'in ordusunda 7.000, 1119'da Tell-Afrin (Ager Sanguinis)'de İlgazi'nin ordusunda yaklaşık 20.000 Türkmen yer almıştı (İbn el-Esir, 1979, X, ss. 374,554). Yine İlgazi, Selçuklu Kumandanı Aksungur el-Porsukî'yi Dara'da baskına uğrattığında yeğenleri Belek ve Davud da beraberlerindeki Türkmenlerle birlikte onun yanında yer almışlardı. Aynı soydan gelmeleri nedeniyle Artukluların, Türkmenler nezdinde sahip oldukları saygınlık onlara geniş bir askerî destek kaynağı sağlamıştır. Öyle ki İbn el-Esir'in, Davud b. Sökmen ile ilgili şu cümleleri durumu en iyi şekilde açıklamaktadır; *O, Türkmenler arasında o kadar itibar sahibi idi ki, eli silah tutan herkes onun emri altında toplanırdı* (İbn el-Esir, t.y., s. 81). Ancak kimi zaman aksi durumlarda yaşanabilmekteydi. İlgazi, Tell-Afrin'den sonraki yıl Mayıs 1120'de topladığı birliklerle yeniden Haçlı topraklarına girmesine karşın Türkmenlerin mal-mülk için etrafa dağılmalarıyla düzenli bir harekât yapmak imkânını bulamamıştı. Muhtemelen bir önce sene elde edilen ganimetlerin cazibesiyle ona katılan Türkmenler bekledikleri yağmayı bulamadıklarından yeteri kadar istekli savaşmıyorlardı. İlgazi'nin de bu duruma kızıp Türkmen beylerinden bazılarının sakallarını kesip bazılarını iğdiş etmesi üzerine zaten dönmek için bahane arayan Türkmenlerin, Artuklu beyinden ayrılmasına sebebiyet vermişti (İbn el-Adim, 1954, II, s. 195). Böylece büyük umutlarla başlatılan bu sefer hiçbir başarı kazanılmadan sonuçlandırılmıştı. Aynı şekilde Tell-Afrin hemen akabinde Türkmenlerin yağma için çevreye dağılmaları o sırada sahipsiz ve korumasız kalan Antakya'nın olası fethini engellemişti. Yine ilginç bir not olarak kaynaklar mücadele sahasında Türkmenlerin bahsinin geçtiği her yerde *yağma, ganimet* (*yağmaladılar, zengin ganimet elde ettiler, elleri ganimet doldu*) gibi cümleleri kullanmışlardır (İbn Kalanisî, 1983, ss. 340,360,380; İbn el-Esir, 1979, X, s. 374; İbn el-Adim, 1954, II, s. 187).

Zira bu dönem içinde Türkmenler, Haçlılara karşı yürütülen mücadelelerde orduların ana gücünü oluşturmaktaydı. Öyle ki kaynaklarda bu mücadelenin iki önemli siması İlgazi ve Tuğtekin'in ihtiyaçları olan asker kaynağı için sürekli çevredeki Türkmenlerle yazıştıkları ifade edilmektedir (İbn Kalanisî, 1983, s. 318). Elbette ki burada onları ordusunda istihdam edecek kişinin maddi gücü de çok önemliydi. İbn el-Esir eserinin 514/1120-1121 senesi olaylarını anlattığı kısmı içerisinde İlgazi ve Tuğtekin'in Türkmenlerle alakalı hareket tarzlarını ve Türkmenlerin davranışlarını açıkça gözler önüne sermektedir. Buna göre; *Tuğtekin, Haçlıların kıstırılmasına, zaferin çok yakın olmasına rağmen Türkmenlerin atlarının zayıf Haçlı süvarisinin ise güçlü olmasından dolayı muhatabına, Haçlıların önünden çekilmesini tavsiye etmişti. İlgazi de Haçlı beldelerinde fazla kalıp zaman kaybetmek istemiyordu. Çünkü o Türkmenleri ganimet için toplardı. Türkmenler yanlarında içinde un bulunan bir azık çantası ve koyunları ile gelirlerdi. Ele geçirecekleri ganimetleri kaçırmamak için acele ederler, saatleri sayar, sonra da geri dönerlerdi. Eğer bir yerde uzun süreli*

kalınırsa hemen dağılırlardı. İlgazi'nin yanında onlara dağıtacak kadar mal yoktu (İbn el-Esir, 1979, X, ss. 568-569). Nitekim İlgazi, 1119'daki Tell-Afrin Zaferi'nden önce Tuğtekin'i beklemekte iken beraberindeki Türkmenler sıkılmışlar ve onu hareket etmeye zorlamışlardı. Bunun üzerine muhataplarından savaşta sabır gösterecekleri, canla başla savaşıp ölmeyi göze alacakları hususunda yemin alıp Antakya Haçlılarının üzerine yürümüştü (İbn el-Adim, 1954, II, s. 188).

Türkmenlerin disiplinsizliği onları güvenilmez kılarken hafif teçhizatları da Haçlılar karşısında yetersiz kalmaktaydı. Rakiplerinin ağır zırhları ve güçlü silahları karşısında zorlanan Türkmenler zaten temel amaçları yağma ve ganimet olduğu için çabucak çözülerek ricat ederlerdi. Fahrülmülk b. Ammar, Cenahüddevle ve Melik Rıdvan'ın birleşik kuvvetlerinin Trablus önlerinde kendilerinden defalarca küçük Raymond St. Gilles'in 300 kişilik askerî gücü karşısında aldıkları mağlubiyet de bunun bir örneğidir (İbn Kalanisî, 1983, s. 228; İbn el-Esir, 1979, X, s. 344). Yine Seruc önlerinde bu şehrin hâkimiyeti için gerçekleştirilen ikinci savaş sırasında emrindeki bir grup Türkmen'in kaçması üzerine Artukoğlu Sökmen de mücadele sahasını terk etmek zorunda kalmıştı (İbn Kalanisî, 1983, s. 224).

Ortadoğu'daki dört Haçlı devletçiği Müslümanların sayısal üstünlüğünü telafi edebilmek amacıyla genelde kuvvetlerini birleştirmeden savaşa girmemeyi tercih etmişlerdir. Böyle durumlarda komutaları altındaki Türkmenlerin durumu dolayısıyla Müslüman emîrler de saldırmak konusunda çekingen davranıp rakiplerini uzaktan takip etmekle yetinirdi. Haçlıların bu hareket tarzından amaçladıkları bir diğer husus ise artık yeteri kadar tanıdıkları sabırsız Türkmenlerin dağılmalarını beklemekti. Böylelikle olay kimi zaman meydan savaşına kalmadan tarafların birbirinden ayrılmasıyla sonuçlanırdı. Haçlılara karşı kazanılan ilk dönemdeki zaferlerin hemen hemen hepsinde onların güçlerini birleştirmeden yakalanmasıyla elde edilmesi de görüşlerimizin bir ispatı niteliğindedir.

Türkmenler, karşı tarafın ekonomik ve sosyal gücünü yıpratmaya yönelik akınlar için de mükemmel bir uygulayıcı idiler. Haçlıların kaleler ve müstahkem mevkiler inşasına girişmeleri biraz da bu akınların önüne geçebilmek endişesinden kaynaklanmaktaydı. Böyle bir tahkimatlar zincirinin oluşmaya başlaması bölgedeki Müslüman-Haçlı mücadelesini yeni bir safhaya taşırken Türkmenler daha önce yaşadıkları gibi ana askerî güç tanımlamasından çıkıp yardımcı kuvvetler derecesine sokulacaklardı. Bunu gelişmelerin getirdiği gerekliliklerin yanında -Haçlılara karşı düzensiz kuvvetlerin elde ettikleri başarılara rağmen bunların kalıcı olmadığı anlaşılmıştı- güç ve liderliğin Türkmen Artuklulardan, gulam asıllı Zengi hanedanına geçmesinde de aramak mümkündür. Adı geçen devletin kurucusu İmadeddin Zengi, uzun zamandır süre gelen mücadelelerin merkezi bir gücün yokluğunun sonucu olduğunu çok iyi şekilde idrak etmiş ve planlamalarını buna göre yapmıştı. Ancak Zengi, hiçbir zaman Türkmenleri tamamıyla mücadele sahasının dışında bırakmak gibi bir düşüncenin içinde olmamıştı. Nitekim bölgeye gelmesinin ve Haleb'i ele geçirmesinin akabinde beraberinde getirdiği Yiva Türkmenlerini Haleb ve çevresine yerleştirmişti. Bunlar başlarındaki kişiye nispetle Yarukiyye adıyla da bilinirlerdi (Sümer, 1992, s. 117). Yavaş yavaş değişmeye başlayan görev tanımlamalarıyla birlikte Türkmenler artık sınır boylarına yerleştirilerek Müslüman topraklarının korunması kadar karşı tarafa yapılacak yağma akınlarından sorumlu tutulmuşlardı. Bunlar Zengi'nin Haleb'e tayin ettiği Emîr Savar'ın idaresinde idiler. 530/1135-1136 senesinde 3.000 Türkmen'le birlikte Haleb'ten Lazkiye taraflarına

yapılan bir akında 7.000 esir ve sayılamayacak derecede çok ganimet elde edilmişti. Öyle ki Haleb esir ve binek hayvanları ile dolmuştu (İbn el-Adim, II, 1954, ss. 260-261).

Zengi'nin özellikle Kuzey Suriye'ye Türkmenleri iskân politikası bir yüzyıl sonrasında bölge gerçek anlamda bir Türkmen yurdu hâline gelmiştir. Nitekim sadece Haleb'teki Türkmen nüfusu 150.000 kişiye ulaşmıştı (Turan, 1993, s. 510). Ardından Memluklar devrinde Moğolların önünden kaçan Türkmenlerden yaklaşık 40.000 çadırlık bir grubun gelişi bu durumu daha da pekiştirecekti (Yaltkaya, 2000, ss. 155,171; Sümer, 1992, ss. 133-134). Öte yandan dönemin sultanı Baybars bu Türkmenleri küçük gruplara ayırıp farklı sahalarda ve bilhassa sınır bölgelerinde iskân etmeyi tercih etmişti. Baybars'ın böyle hareket etmesindeki temel neden Türkmenlerin iki ucu keskin kılıç gibi kendisine bağlı halka karşı yapmaları muhtemelen yağma ve talan faaliyetlerini engellemek içindi. Ancak alınan tüm tedbirlere rağmen Türkmenler zaman zaman yol kesip Müslüman ahaliyi de yağmaladıkları vakidir (İbn Kalanisî, 1983, ss. 400-401; İbn el-Esir, 1979, X, ss. 355-357; Makrizî, 1997, I, s. 563.).

Türkmenler yeni görev tanımlamalarına karşın Zengiler devrinde çok ileri olmasa da asli güç olmak pozisyonlarını muhafaza etmişlerdi. Nitekim 1133'te Trablus Haçlı Kontluğu'nun topraklarına yaptıkları büyük bir akında Kont Pons'u mağlup ederek Ba'rin Kalesi'ne sığınmaya zorlamışlar ve bir süre onu burada kuşatmışlardı (İbn Kalanisî, 1983, s. 380).

Yine Haleb civarında yaşayan Türkmenler, sabık Urfa Kontu II. Joscelin'i yakalayarak Atabey Nureddin Mahmud'a teslim etmeyi başarmışlardı (İbn el-Esir, 1979, X, ss. 154-155; İbn el-Adim, 1954, II, ss. 301-302). II. Joscelin'in esareti ve Haleb zindanlarında ölümüyle birlikte Urfa Haçlı Kontluğunun yeniden canlandırılması çabaları da sonuçsuz kalmıştı.

Aileleri ile birlikte kuzey Suriye'ye yerleşen Türkmenlerin burada eski boy teşkilatlarını korudukları da görülmektedir. Buna göre içlerinde Bayat, Avşar, Beydilli gibi oymakların yer aldığı Bozoklu Türkmenleri Amik Ovası'ndan doğuya Haleb'e oradan da Asi Irmağı boyunca aşağı doğru Şam bölgesine kadar olan sahada meskûndular. Üçok Türkmenlerinin Yüreğir, Yıva, Kınık, Bayındır, Salur ve Eymür boyları ise Amik Ovası'ndan güneye doğru Lazkiye, Trablusşam istikametinde Cebelü'l-Ensariyye'nin batısında yerleşmişlerdi. Bunlar yazları İç Anadolu'ya gelmekteydiler (Sümer, 1992, s. 138).

Haçlı seferlerinin ikinci yarısından itibaren -1187 Kudüs'ün fethi sonrası- Türkmenlerin askerî sorumluluğu sınır bölgelerinin koruması olmuştu. Olağanüstü durumlarda orduda da görev yaptıkları bilinmektedir. Bu tanımlama ise onların maceracı ve kendilerine has hâletiruhiyesine uygun düşen görevleri içermektedir. Nitekim Nureddin Mahmud b. Zengi kuvvet göndermek konusunda kararsız kaldığı Mısır'a nihayetinde ısrarlarına duyarsız kalamadığı Şirkuh'u tayin etmişti. Şirkuh bu görev için Türkmen obalarını dolaşarak onlardan para ile asker toplamıştı. Bu nedenle Zengilerin ordusunun neredeyse tamamı Türkmenlerden oluşmaktaydı. Onların bu ağırlığı bir süre daha devam etmiştir. (İbn el-Esir, 1979, XI, ss. 298-341).

Yine Eyyubiler ve Memluklar dönemlerinde Türkmenler yapılacak seferlerin öncesinde Haçlı topraklarına yaptıkları akınlarla karşı tarafın mukabele imkânını ortadan kaldırmaya yönelik kullanılmışlardır. Örneğin Selahaddin Eyyubi'nin yıkılmasına büyük önem verdiği Mayıs 1179'daki Beytu'l-Ahzan kuşatması sırasında Akka'ya kadar uzanan Haçlı topraklarında yağmalar yapıp ekinleri toplamışlardı (İbn el-Esir, 1979, XI, ss.

455-456; Makrizî, 1997, I, ss. 89-90). Sultan Baybars 1263'te müstahkem Haçlı kalelerinden Kaysariyye üzerine gitmeden önce aynı şekilde Türkmenleri göndererek Haçlı topraklarını yağmalatmıştı (İbn Abdüzzahir, 1976, ss. 229-234). Diğer taraftan sınırdaki görevlerinin dışında Türkmenlerin asker olarak Eyyubi ordusuna yazıldıkları da vakidir. Bunlara normal bir asker maaşı bağlanırdı. Yukarıda Zengi tarafından Haleb civarına yerleştirildikleri anlatılan Yarukiyye Türkmenleri Eyyubiler döneminde de mevkilerini koruyup geliştirmeyi başarmışlardı. Bunların liderlerinden Bedreddin Duldurum el-Yarukî III. Haçlı Seferi sırasında birliği ile Selahaddin'in ordusunun öncülüğünü yapmıştı (Şeşen, 2000, s. 198).

Sonuç olarak; Haçlı Seferleri döneminde Türkmenlerin genelde Ortadoğu özelde ise Suriye'deki faaliyetlerine bakıldığında onlar için durumun geçmiştekilerden çok da farklı olmadığı görülecektir. Bu onların konar-göçerlikten gelen karakterlerinin bir yansımasıdır. Daha evvelinde Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sırasında yaşandığı gibi yine askerî anlamda asli unsurlar olmaktan bir anda ikincil bir güç hâline gelmişlerdir. Ancak burada dikkati çeken temel nokta her ne olursa olsun Türkmenlerin bu mücadelelerde askerî kavram ve uygulamalara damgalarını vurmuş olmalarıdır. Bilhassa ilk dönemde seferler elbette ki biraz da mecburiyetten onların durumlarına göre yapılmıştır. Ancak daha sonraları bölgede Müslümanlar safında değişen siyasi ve askerî çerçeveden Türkmenler de etkilenmişlerdir.

Dikkati çeken bir diğer husus Türkmenlerin her şartta artık bir karakter hâline gelmiş özelliklerini muhafaza edebilmeleridir. Bu nedenle zaman zaman komutaları altına girdikleri emîrlerle de çatışmaya girmekten çekinmemişlerdir. Ayrıca bölgenin siyasi hâkimlerinin en önemli asker kaynağı olarak Türkmenler zaten daha öncesinde de var oldukları Suriye'nin kuzeyinde bugüne kadar varlığını muhafaza edebilecek bir nüfus yoğunluğu oluşturabilmişlerdir. Bunu ise sadece askerî başarı olarak değil bıraktıkları eserlerle de yapmışlardır. Haleb'de kurulan büyük Yarukiyye Mahallesi, Türkmen adını taşıyan on beş mescid ve İzzeddin Avşar tarafından kurulan Avşariyye Medresesini bunlara örnek verebiliriz (Turan, 1993, s. 510).

KAYNAKÇA

Demirkent, I. (1995). 1101 Haçlı Seferleri. *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı.* İstanbul: Dünya Yayıncılık. 17-56.

Guibertus Novigenti. (1997). *Gesta Dei Per Francos (The Deeds of God Through Franks).* Woodbridge: The Boydell Press.

İbn Abdüzzahir. (1976). *el-Ravz el-Zahir fi Sireti'l-el-Melik el-Zahir*. Riyad.

İbn el-Adim. (1954). *Zübdetü'l-Haleb fi tarihi Haleb*. II, Dımaşk: İnstitut Français de Damas.

İbn el-Esir. (1979). *el-Kamil fi'l-tarih*. X, XI, Beyrut: Darü'l-fikr.

İbn el-Esir. (t.y.). *el-Tarihü'l-bahir fi devleti'l-atabekiyye*. Kahire: Darü'l-kütübi'l-hadise.

İbn Haldun. (1990). *Mukaddime*. İstanbul: MEB Yayınları.

İbn Kalanisî. (1983). *Tarih-i Dımaşk.* Dımaşk: Darü'l-Hassan.

Makrizî. (1997). *Kitab el-Sülûk li Marifeti düveli'l-mülûk.* Beyrut: Darü'l-kutubi'l-ilmiyye.

Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. İstanbul: TDAV Yay.

Şeşen, R. (2000). *Selahaddin Eyyubi ve Devri.* İstanbul: İSAR Yayınları.

Turan, O. (1993). *Selçuklular Zamanında Türkiye.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Usta, A. (2008). *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yaltkaya, Ş. (2000). *Baypars Tarihi, al-Melik al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cild*i. Ankara: TTK Yayınları.

OĞUZ KAĞAN KİMDİR?

AYHAN PALA

Oğuz Kağan'ın Türk tarihindeki hangi şahsın destanî ismi olduğu üzerinde De Guignes'den itibaren iki yüz elli yıldır pek çok yorum yapılmıştır. Zeki Velidî Togan'a göre Oğuz Kağan Destanında Hun hükümdarı Motun'a ait motifler olmakla birlikte o daha çok Saka hükümdarı Alp Er Tonga'dır. Bir kaynağa göre ise Efrasiyab'ın kumandanlarından biridir (Togan, 1982, s. 152). Fuad Köprülü, Abdülkadir İnan, Osman Turan, Ziya Gökalp, Hüseyin Namık Orkun, Sadettin Gömeç ve başka bazı araştırmacılara göre Hun hükümdarı Motun'dur. Oğuz Kağan bazılarına göre Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'dır ve hatta Cengiz Han'dır. Sovyet dönemi Türkmen tarihçisi Agacanov'a göre Oğuz Destanı Oğuzların Yedisu bölgesinden Sır Derya boyundaki Yeni Kent'e gelişlerinin ve burada devlet kuruşlarının izlerini taşır. Oğuz Kağan'ın Yeni Kent'i onarması bu dönemi gösterir. O zaman Oğuz Kağan VIII - IX. asırlarda ömür süren Sır Derya Oğuz Devleti'nin başındaki kişi olmaktadır (Agacanov, 2002, ss. 188-189). Osmanlı tarihçisi Rüstem Paşa ise Kur'an'da 'iki boynuzlu' adı ile zikredilen kişinin babasını öldürerek hâkimiyeti ele geçiren Oğuz Han olduğu kanaatindedir ve o Hz. İbrahim'in hak dininde idi (Bayat, 2002, s. 522). Timur dönemi tarihçisi Şerefüddin Yezdi'nin kitabında Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu Türk'ün oğullarından dördünün ismi Tutel, Çigil, Barshan ve İlak olarak sayılmıştır. Reşidüddin'e göre ise Abulca Yafes'tir. Gerek Reşidüddin'de ve gerekse Şerefüddin'de Abulca Han'ın torunu Oğuz Han, Kara Han'ın torunu olarak takdim edilmektedir. Reşidüddin'e göre Abulca Han'ın Dib-Bakuy adında bir oğlu vardı ve onun oğullarından biri de Kara Han'dı. Şerefüddin'de ise Kara Han Moğol Han'ın oğludur. Moğol ve Tatar ikizdiler ve Moğolların ve Tatarların atalarıydılar. Bu konuda yorum yapan daha pek çok isim sayılabilir. Bu durum folklor ilminde tarihî-mitolojik ecdad tipinin yeniden doğması ile izah edilmektedir (Bayat, 2002, s. 521). Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın yazdığına göre XVII. asırda Türkmen bakşıları Oğuznameleri sözlü olarak icra etmekte idiler. (Bayat, 2002, s. 522). Bakşının hafızasına, bilgisine, zihniyetine ve muhayyilesine göre Oğuz Destanı da zamanla değişmelere uğramakta idi. Onun için belki başlangıçta Gök

Tanrı'nın oğlu olan Oğuz Kağan zamanla Ay Tanrı'nın veya Ay Kağan'ın oğlu oluyor; sonra da bir İslam gazisi ve velisi hâline dönüşüyordu. Oğuz, bir ecdat, kurucu kahraman olarak Türk kültürünün bütün katmanlarında mevcuttur. (Bayat, 2002, s. 522). W. Barthold'a göre "Oğuz-name"nin son değişiklikleri, Moğol döneminde yapılmıştır. (Agadjanov, 2002, s. 48) Fuzuli Bayat'a göre Oğuz, ister Uygur varyantında olsun, ister tarihî eserlerde olsun bütün yönleri ile tarihî şahsiyetten daha çok mitolojik karakterlidir (Bayat, 2002, s. 522).

Bizim kanaatimize göre de Oğuz Kağan diye bir tarihî şahsiyet yoktur. Oğuz Kağan Oğuzların kağanı demektir. Bu ad zamanla halk muhayyilesinde bir destan kahramanının ismine dönüşmüştür. Osmanlı padişahlarının Oğuz Han'a kadar uzanan şecerelerinde yer alan Dibbakoy adı da bu görüşümüzü teyid eden bir misaldir. Dib Yabgu yani en eski yabgu unvanı zamanla bir kişi adı zannedilerek ve yanlış okunarak bu şekle dönüşmüştür. Tarihte Bayındır Han isimli bir şahsiyet bilinmediği halde Dede Korkut hikâyelerinde Bayındır Han'dan bahsedilmektedir. Akkoyunlu soyu Bayındır boyundan olduğu için bu devlete mensup bir Dede Korkut hikâyeleri anlatıcısı veya yazıcısının bu devletin eski hükümdarlarından olduğunu düşündüğü bir kişi için bu adı kullandığı anlaşılmaktadır. Bu konuda başka misaller de verilebilir. Yukarıda bahsettiğimiz kaynaklarda zikredilen Türk, Hazar, Çiğil, Moğol, Tatar gibi kavim adlarının şecerelerde kişi adı olarak geçtiğini biliyoruz. Oğuz Han'a kadar uzanan şecerelerde Çin, Maçin gibi ülke adlarının dahi kişi adı olarak kullanıldığını da biliyoruz. Oğuz Kağan belirli bir şahsiyet olmadığı içindir ki pek çok tarihî veya destani şahsiyet Oğuz Kağan olarak anılmıştır. Togan'a göre de "Oğuz rivayetleri birkaç fatihin, mesela Doğu'da Mete'nin, Batıda Afrasyab (Tunga Alp)'ın ve belki de Atila'nın fütuhatına ait destanların bir araya getirilen şekli gibi görünüyor." (Togan, 1981, s. 481). Destanlarda görülen tabakalaşma Oğuz Kağan meselesinde de kendisini göstermiş, Köroğlu'nun Türkmenistan'da, Azerbaycan'da ve Anadolu'da yaşamış ortak bir destan kahramanı olması gibi Oğuz Kağan da böyle olmuştur. Bu sebeple, Oğuz Kağan'ı belirli bir tarihî kişilikle sınırlandırmak doğru değildir.

Destan kahramanı Efrasiyab da Oğuz Kağan gibi tarihî bir şahsiyet değildir. Bazı kaynaklarda onun 2000 yıla kadar yaşadığı düşünülür. Efrasiyab hikâyeleri, sadece Saka kabilelerinden bir bölümün değil aynı zamanda Hunlar, Heftalitler ve Türkler'in saldırılarını da yansıtmaktadır (Yazıcı, 1994, s. 478). Efrasiyab'ın Med Kralı Astiyog olması ihtimali üzerinde durulmuştur (Yazıcı, 1994, s. 479). Moğol tarihçisi Cüveyni'nin verdiği bilgiye göre Uygur şehirlerindeki halkın inanışına göre Uygur hükümdarı Buku Han Efrasiyab'ın ta kendisidir (Cüveyni, 1999, s. 102).

Osman Turan'a göre İslam kaynakları, Karahanlıların, Koçu (İdikut) Uygur Devletinin ve Selçuklu hanedanlarının Efrasiyab'a mensup olduklarını ifade ederlerken bu münasebetle, onu tarihi ve millî ananeye uygun olarak, Oğuz Han ile birleştirmişlerdir (Abdurrahman, 2004, s. 8; Turan, 1995, s. 81; Turan, 1999, s. 191).

Oğuz Han'ın adı üzerinde de bugüne kadar çeşitli yorumlar yapılmışsa da tatmin edici bir sonuca varılamamıştır. Bu adın etimolojisini yapan ilim adamlarından Denis Sinor onu öküz kelimesi ile izah etmiş (Sinor, 1980, ss. 5-6), Ahmet Bican Ercilasun bu fikri desteklemiştir (Ercilasun, 1994, s. 87). Türk tarihinde öküz ismini alan bir

şahsiyet kaynaklarımızda görülmemektedir. Boğa ismi ise başka hayvan isimleri gibi şahıs adı olarak kullanılmıştır. Kanaatimizce destan kahramanı Oğuz Kağan'ın öküz ismini taşıması ihtimali yoktur. Bizim biraz evvel bahsettiğimiz görüş kabul edilirse Oğuz Kağan'ın adı meselesi de zaten ortadan kalkar. Yani Oğuz Kağan Oğuzların kağanı demek ise onun öküz veya boğa olmasına gerek kalmaz. Kavim adı olarak Oğuz kelimesinin etimolojisi Oğuz Kağan için de geçerli olur. Bildiğimize göre bu görüşü ilk defa Rus tarihçisi Lev Gumilyev yazmıştır (Gumilyev, 2002, s. 85). Kemal Eraslan'a göre de Oğuz kavim adı, destanın teşekkülü ile Oğuz şahıs adı yerine geçmiş olmalıdır (Eraslan, 1995, s. 31).

KAYNAKÇA

Abdurrahman, V. (2004). Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi.* Cilt: 22, Sayı: 35. Ankara. 1-8.

Agacanov, S. G. (2002). *Oğuzlar*. (E. N. Necef ve A. Annaberdiyev, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

Bayat, F. (2002). Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Yeni Düşünceler, *Türkler,* 3. cilt. Ankara. 520-526.

Cüveyni, A. (1999). *Tarih-i Cihangüşa*. (M. Öztürk, Çev.) (2. bs.). Ankara: Kültür Bakanlığı.

Eraslan, K. (1995). Yazıcı-zade'nin Oğuz-name'si, *TDAY Belleten 1992.* Ankara. 29-35.

Ercilasun, A. B. (1994). Dede Korkut Kitabı İle Oğuz Destanı Arasındaki Münasebetler, *TDAY Belleten 1988.* Ankara. 69-89.

Gömeç, S. (2004). Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir İki Söz, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 22, Sayı: 35. Ankara. 113-121.

Gumilev, L. N. (2002). *Eski Türkler*. (D. A. Batur, Çev.). (2. bs.). İstanbul: Selenge Yayınları.

Sinor, D. (1980). Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülahazalar. (A. Ateş, Çev.). *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.* IV, Sayı: 1-2, İstanbul. 1-14.

Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş, Cild I: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar.* (3. Bs.). İstanbul: Enderun Yayınları.

Togan, A. Z. V. (1982). *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*. (2. bs.). İstanbul: Enderun Kitabevi.

Turan, O. (1995). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Turan, O. (1999). *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yazıcı, T. (1994). Efrasiyab, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 10, Ankara. 478-479.

KARAKOYUNLULARIN MENŞEÎ HAKKINDA BAZI GÖRÜŞLER

AYŞE ATICI ARAYANCAN

Karakoyunlular, XIV. yüzyılın ortalarından XV. yüzyılın son çeyreğine kadar Doğu ve Güney Doğu Anadolu, Kafkasya, İran ve Irak bölgesine hâkim olan, bünyesinde Sa'dlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu, Alpavut (Alpağut), Çekirlu (Câkîrlu), Âyînlu, Hacılu, Ağaç-eri, Döğer, Bayramlu gibi birçok aşireti birleştirmiş büyük bir Türkmen birliğidir (Sümer, 1992, ss. 19-32; Çay, 1992, s. 344). Van Gölü kıyısında bulunan Erciş'ten Erzurum ve Musul'a kadar uzanan bölgede ortaya çıkmışlar ve Van-Erciş'i kendilerine merkez olarak seçmişlerdir (Bahram-nejad, 1386, s. 21). Karakoyunlu siyasi birliği içerisinde Karakoyunlu boyu idareci bir rol üstlenmekle beraber onların Oğuzların hangi boyuna mensup olduğu meselesi henüz aydınlatılmış değildir. XV. yüzyıl Osmanlı müverrihlerinden Mevlana Şükrullah'ın (*Behcetü't-Tevârîh*) Karakoyunlu hanedanının Deniz Han'dan geldiğini Karakoyunlu sultanı Cihanşah'ın ağzından bizzat duyduğunu nakletmiştir[1]. Elçi olarak sultan Cihânşah'ın sarayına konuk olan Şükrullah, Cihânşah'ın Oğuz tarihini getirtip,

[1] Şükrullah, Sultah Cihânşah'ın yanına elçi olarak gittiği zaman şahit olduklarını şu şekilde anlatmaktadır: "*şöyle ki 1449 tarihinde merhum Sultan Murad bu güçsüzü elçilikle Mirza Cihânşah'a gönderdi, varıp yerine getirdik. Bir gün Şagavul geldi: "Mirza sizinle yalnız konuşacağından tek olarak gitmelisiniz" dedi. "İşittik ve baş eğdik" deyip gittik. Konuşma sırasında buyurdu ki: Sultan Murad benim ahiret kardeşimdir. Bu kardeşlikten başka da akrabamdır. Akrabalığın sebebi soruldu. Buyurdu ki, tarih okuyucu Mevlana İsmail'i çağırsınlar ve Oğuz tarihini getirsinler. Mevlana İsmail geldi ve Moğol yazısı (uygur alfabesi) yazılmış bir kitap getirdi. O kitaptan anlaşıldı ki Oğuz'un oğlu olmuştur. Adları Gök Alp, Yer Alp, Gün Alp, Deniz Alp, Yıldız Alp, Ay Alp. Mirza buyurdu ki: "Kardeşim Sultan Murad"ın nesebi Oğuz oğlu Gök Alp"a ulaşıyor. Gök Alp oğulları, Kızıl Buga oğlu Kaya Alp oğlu Süleymanşah oğlu Ertuğrul'a 45. göbekten erişmiştir. Kara Yusuf'un nesebi 41.göbekten Deniz Alp'e erişmektedir". Bu iki padişahım nesebi bilinince Mirza buyurdu: "Kardeşim Sultan Murad'ın nesebi bizim nesebimizden ağadır. Gök ve Deniz arasında fark olduğu gibi*" ifadelerinden anlaşılacağı üzere Şükrullah Karakoyunlu hanedanının Uçok- Denizhan evladından geldiğini belirtmektedir. (Şükrullah, 1939, s. 137)

şeceresini incelettiği ve Osmanlı Sultanı II. Murad ile aynı soydan geldiğini kanıtlamaya çalıştığını aktarmıştır (Şükrullah, 1939, s. 137). Öte yandan Cihânşah'ın II. Murad ile Oğuzculuk politikası üzerinde birleşmeye çalışması ilginçtir. Ayrıca Osmanlılar ve Karakoyunlular Oğuz Han adını kullanıp, şecerelerini Oğuz Kağan'a bağlamaları onların yakınlaşma nedenlerinin en temel sebebi olmuştur.

Buradan yola çıkarak eğer Karakoyunlular Oğuzların Üçok-Denizhan koluna mensup idiyseler İğdir, Büğdüz, Yıva ya da Kınık boylarından birine mensup olması icap etmektedir (Sümer, 1992, s.14). Ancak kayıtlarda hangi boyun mensubu olduklarına dair net bilgiye de şimdilik rastlanılamamıştır (Aka, 2002, s. 316). Karakoyunluların kışlak sahası olan Musul-Kerkük bölgesinde kesif bir şekilde Yıvalar bulunmaktaysa da onların bu boya mensup olabileceği kanaatini kuvvetlendirecek delillerden uzakta bulunuyoruz (Sümer, 1992, s. 15). Karakoyunlu sikkelerinde görülen işaretlerin Reşidüddin'deki Oğuz damgalarından en fazla Yıvaların damgalarına benzediği görüşüne ise Faruk Sümer bu işaretlerin birer nakış olabileceğini savunarak Yıva boyunun damgası olmadığını ortaya koymuştur (Sümer, 1992, s. 15). Öte yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan, İran topraklarının yapısı incelediğinde Yıva, Ağaçeri, Döğer unsurlarına rastlanılmaktadır. Buradan yola çıkarak Karakoyunluların Denizhan oğullarından geldiği fikri kuvvetlenmektedir (Çay, 1992, ss. 344-345).

Başka bir husus ise birçok Türk topluluğu ve boyları ikili sisteme göre ayrılmışlardır. İkili sistemin temeli Türk soyunun atası olan Oğuz Kağan'a dayanmaktadır. Destana göre, Oğuz Kağan, dünyanın fethini tamamladıktan sonra devletini ve ülkesini iki kısma ayırmıştır. Bunlardan doğu kısmı "Bozok kolu" altında toplanan oğullarına (Gün, Ay, Yıldız), batı kısmı da "Üçok kolu" altında toplanan oğullarına (Gök, Dağ, Deniz) vermiştir. Bundan sonra Oğuzlar daima "Bozoklar (Dış Oğuz)" ve "Üçoklar (İç Oğuz)" şeklinde varlıklarını devam ettirmişlerdir (Koca, 2008, s. 39). İkili teşkilat kuruluşuna göre kabilelerin silsilelerinin kökü aynı hatta ikiz kardeş olduğu üzerinde durulmaktadır. Akkoyunlu, Karakoyunlu, Bozok, Üçok kabileleri böyle bir düşünce ile kendilerine isim koymuş olabilirler. Ancak bu adlarda boz, üç, ak, kara sözcükleri ayrılığı og ve koyun sözcüğü ile birliği bildirmiş olabileceği üzerinde durulmuştur (Seyidov, 2007, s. 109). Ayrıca eski Türk geleneklerinde görüldüğü üzere Türk toplulukları ve boyları "Sarı Türgiş-Kara Türgiş", "Ak Kuman-Kara Kuman", "Ak Hazar-Kara Hazar", "Akkoyunlu-Karakoyunlu","Alkevli (Akçadırlı)-Karaevli (Kara Çadırlı) Sarıkeçili-Karakeçili gibi iki sisteme uygun olarak ikiye ayrılmışlardır (Koca, 2008, s. 39).

İkili sistemden yola çıkılarak Akkoyunlu-Karakoyunlu üzerinde değerlendirme yaptığımızda Akkoyunluların Üçokların–Gökhan Bayındır boyuna mensup olduğunu ve hanedan üyelerinin de Bayındır boyundan olduğunu biliyoruz. Ancak kaynakları taradığımızda Karakoyunlularda hanedan ve boy konusunda Akkoyunlulardaki gibi kesinlik olmasa da Oğuzlardaki ikili sistemin uygulanmış olabileceği akla gelmektedir.

Karakoyunluların menşeî hakkında dikkatimizi çeken önemli diğer bir husus ise Karakoyunlulara verilen Baranlu ya da Baranî mahiyeti, menşeî ve lakabıdır. Kaynaklarda Baranlu ya da Baranî Karakoyunluların aile ya da hanedan adı olarak

geçmektedir. Dönemin kaynaklarında Kara Yusuf'un ve Cihânşah'ın daha çok Baranlu hanedanının mensubu olduğu, "*baranlu*" yada "*baranî*" lakabı ile anıldıkları görülmektedir (Neşrî, 1987, s. 821; Budak, 2000, s. 63; Kazvinî, 1314, s. 210)[2]. Ancak bu kelimenin menşeî, hanedanın bu adı hangi suretle aldığı Aynı şekilde Baran nisbesinin bir aşiretten mi alındığı hususu belli değildir. Faruk Sümer bu adın bir yer adı olabileceğine dikkat çekmiştir (Sümer, 1992, s. 19).

Bununla birlikte Baranî ya da Baranlu sıfatının koç ile ilişkilendirilmesi dikkati çeken hususlardandır. Bilindiği gibi Türkler arasında kurt, koyun, at gibi evcil ya da vahşi hayvanlara özel önem verilmiştir. Aynı şekilde kayıtlarda mezar taşları olarak koç heykeli yaptırmaları ki Karakoyunlu dönemlerine ait koç biçimli mezar taşlarının Karakoyunlular için önemi üzerinde durulmaktadır. Mezar taşları özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nden Azerbaycan'a kadar geniş bir araziye yayılmıştır (Bağırlı, 2008, s. 44; Sümer, 1992, s. 17; Koşay, 1962, s. 255). Dolayısıyla Baranlu (Koçlu) anlamının Karakoyunlular için önem arz ettiği ve sembol olarak kullandığı kesindir. Ayrıca bugün dahi "*Baran*" kelimesi Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde koç anlamında kullanılması dikkati çekmektedir. Buradan yola çıkarak Karakoyunlular için "Baranlu ya da Baranî" daha önce kullanılıyor muydu, yoksa Anadolu'ya gelince mi bu nispet verilmiş bu konuda net bir bilgiye şimdilik ulaşamıyoruz. Diğer taraftan Karakoyunluların adında yer alan koyun sözcüğün daha çok totemle ilgili olabileceği akla uygun gibi görünüyorsa da koyun onların iktisadî faaliyet biçiminin temelini oluşturduğundan bu fikri savunmak güç görünmektedir. Kaldı ki totemin etinin yenmesinin yasak oluşunu da dikkate almak gerekmektedir. (Seyidov, 2007, ss. 113-114).

Bu konudaki üçüncü husus ise Karakoyunluların geldiği yere göre menşeînin belirlenme konusudur**.** Bunlardan bir tanesi Cengizhan'ın saldırıları üzerine yaklaşık 30 bin çadırdan oluşan Karakoyunluların Türe Bey adındaki reislerinin idaresi altında Türkistan'dan Mâverâun-nehr'e geldikleri oradan da İran yolu ile Doğu Anadolu'ya göç ettikleri üzerinedir (Sümer, 1992, s. 35). Aynı şekilde dönem kaynaklarından Devletşah Karakoyunluların Oğuzların en eski yurtları olarak bilinen Gazkurd (Gaz-gurd) dağlarından Mâverâun-nehr'e geldikleri, Moğol istilası sonrası Azerbaycan ve Bitlis civarına geçtikleri kayıtlıdır (Devletşah, 1957, s. 457).

Reşidüddin *Câmiü't-Tevârih* adlı eserinde Türkmenlerin kışlaklarının Türkistan toprakları olduğu, yazın Artag, Kartag, İnang şehirleri sınırlarına kışlaklarının da Bursug, Kar-kum ve meşhur Karakurum ifadelerinin yer alması onların Türkistan taraflarından geldikleri bilgisi Devletşah ile örtüşmektedir (Reşidûddin, 2005, s. 1). Dolayısıyla bu da onların Oğuzların yaşadığı bölgeden göç ettikleri üzerinde dururken, mekân-göç ve köken bağlamında birleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

---

[2] Örneğin Neşrî Tarihin'de "*Bu ol Uzun Hasan'dır ki Bayındır Han neslinden Turhan Beyoğlu, Baranlu'dan Emirza Cihânşah'ı basıp başını kesti"* şeklinde belirtmiştir (Neşrî, 1987, s. 821). Münşi Kazvinî Budak eseri *Cevâhirü'l-ahbâr*'da Karakoyunluların kökeni hakkında "*Bu tayife Sebûktekin tayfasındandır ve Barani lakabına sahip*" şeklinde kayıt bulunmaktadır. (Budak, 2000, s. 63); Yahya Bin Kazvin, *Lubbu't-Tevarih*'te "*onların hükümdarları barani*" lakaplıdır (Kazvinî, 1314, s. 210). Ebu Bekr-i Tihranî'de "Kara Yusuf Baranî", (Tihranî, 2001, s. 34) şeklinde ibareler mevcuttur ve örnekler çoğaltılabilir.

Sonuç olarak Karakoyunluların Oğuz/Türkmen kökenleri hakkında herhangi bir şüphe bulunmamakla beraber onların nasıl bir göç yolu takip ettikleri ve nereden geldikleri, hangi Oğuz boyuna mensup oldukları konusu açık değildir. Bununla birlikte bünyelerinde çok sayıda konargöçer Türkmen aşireti bulundurmaları, hatta kuvvetli bir Oğuz/Türkmen bilincine sahip oldukları bilinmektedir. Yine de onların Yıva boyuna mensubiyetleri daha yakın bir ihtimal olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

Aka, İ. (2002). Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı. *Genel Türk Tarihi*. C.4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Bahram-nejad, M. (1386). *Serguzeşt-i Karakoyunluha ve Akkoyunluha*. Tahran: Merkez-i Pejuheş-i Miras-ı mektup.

Bağırlı, R. (2008). *Akkoyunlu Karakoyunlu Hanedanlıkları Dönemi At ve Koç (Koyun) Figürlü Mezar Taşlarının Çağdaş Seramik Sanatı Açısından İncelenmesi*. Konya: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Budak, M. K. (2000). *Cevâhirü'l-ahbâr*. (M. Bahrâmnejâd (Haz.). Tahran: Ayene-ye Miras.

Çay, A. (1992). Karakoyunlular. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Devletşah, (1957). *Tezkiretü'ş Şûara, (Devletşah Tezkiresi).* (N. Lugal, Çev.). İstanbul: Tercüman Yayınları.

Kazvînî, Y. A. (1314). *Lübbü't-Tevârîh*. (S. C. Tehrani, Haz.). Tahran: Miras-ı Mektup.

Koca, S. (2008). Diyâr-ı Rûm'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S. 23, Konya.

Koşay, H. Z. (1962). Doğu Anadolu Mezarlıklarındaki Koç ve Koyun Heykelleri. *I. Türk Sanatları Kongresi*. C.1, Ankara: 256-257.

Neşrî, M. (1987). *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*. (F.R. Unat, M.A. Köymen, Nşr.). Ankara: TTK Yayınları.

Reşiduddin, F. (2005). *Câmi'üt-Tevârih (Tarih-i Oğuz).* (M. Revşen, Haz.). Tahran: Miras-ı Mektup.

Seyidov, M. (2007). Kızıl Döyüşçü'nün Taleyi. *YOM Türk Dünyası Medeniyet Dergisi*, S.7, Bakü: YOM.

Sümer, F. (1992), *Karakokoyunlular*. Ankara: TTK Yayınları

Şükrullah, (1939). *Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi*, İstanbul: Arkadaş Basımevi.

OĞUZLAR VƏ TÜRK KİMLİYİ

CAHANDAR BAYOĞLU

Oğuz etnoniminin adı bizim eradan öncə II yüzillikdə əski Çin qaynaqlarında "O-kut", yəni Türklər kimi qeyd olunmuşdur. Bu, təbii ki, çin dilinin qrammatik şərtləri əsasında belə qeyd edilib. Əski türkcədə isə "Oqur kimi" xatırlanır. Doğu Türküstandakı əski türk qaynaqlarında, özəlliklə də Tarbaqatay və Kobdo bölgəsində "z" hərfi çox zaman "r" hərfi ilə əvəzlənir. Çinlilərin düşüncəsinə görə, "O-kut" deyimi, həm də "türklərin ərazisi" olaraq başa düşülür.

"Oğuz" sözünün mənşəyinin əski türklərdə "ok" (ox) kimi anlamının mövcud olması indi heç kimə sirr deyil. "Ok" sözü həm də əski türklərdə elat mənasını daşıyırdı. Misal üçün "Onok" deyimi on boy, yəni "on elat" demək idi. Beləliklə, "z" hərfinin də əlavə olunması sayəsində "Oğuz" sözü formalaşıb. Türk dilinin qrammatik şərtləri daxilində sözün əsas hissəsinə əlavə edilən şəkilçi həm də və hüquqi anlamda yeni məna qazanmış olur. Bu söz də beləcə etnik qavrama çevrilib.

"Oğuz" kəlməsinə Güney Sibir bölgəsində də rast gəlinir. Burada Barlık və Ulu Kem dağ çaylarının Yenisey çayına töküldüyü ərazilərdə tapılan daşlar üzərindəki yazılı abidələrdə "Altı Oğuz boyu" kəlməsi qeyd edilib. Bu vadidə yaşayan yerli türk toplumları olaraq, şor, telengit, mişar, çulum, barabinlər indinin özündə belə, öz xalq inanclarında bölgənin əski oğuzlara aid olduğunu qeyd edirlər.

Orhun abidələrində oğuzlar və gök türklər haqqında çox geniş mənada qeydlərə rast gəlmək mümkündür. Bir çox əski türk qaynaqlarında əslində gök türklərin elə oğuzların özləri olduğu da qeyd olunub. Əski Çin qaynaqlarında, özəlliklə də Tan sülaləsinin yazılı abidələrindəki "Tanq Su" və "Kiy Tanq Şu" kitablarında bizim eranın VI-VII yüzilliklərinə aid nümunələrdə belə yazılır: "Gök Türklər elə Oğuz boyunun bir parçasıdır. Gök Türklər 9 boydan ibarət olsalar da, onların hamısı oğuzlardırlar".

Elə həmin Çin qaynaqlarında oğuzlar "toles" kimi də xatırlanırlar. Deməli, toleslər də oğuz boyunun bir adı olaraq qeyd edilib. Oğuzlarla bağlı Çin qaynağında "kui-sin" yəni 9 boy haqqında yazılan salnamədə onların hamısının "tu-kyue", yəni türklər kimi ifadə olunması xüsusilə diqqət çəkir. Daha sonra isə qeyd olunur ki, oğuzlar, yəni

türklər Aşin Xaqanlığını yaratmaqla, bütün türk etnik qruplarını vahid bir dövlətdə birləşdirə bildilər. Çin qaynaqları Aşin Xaqanlığını həm də Oğuzların dövləti kimi qeyd edir.

Tarixi qaynaqlarda bizim eranın VI yüzilliyində Gök Türk Xaqanlığının yaranmasında əsas dominant rolu oğuzların oynadığını qeyd olunur. 630-cu ildən başlayaraq, Tolqa və Selenqa çaylarının vadiləri boyunca, çox geniş bir coğrafi məkanda İlteriş Xaqanın komandanlığı altında oğuzlar tarixdə ilk dəfə olaraq qüdrətli dövlət quruluşunu yaratdılar. Bu barədə İlteriş Xaqanın və Baz Xaqanın məzarları üzərindəki daş balbal abidələrində də xüsusi qeydlər var.

682-ci ildə Selenqa bölgəsində Kutluq Xaqanla oğuzlar daha geniş mənada ittifaq yaratmaqla Çinə məxsus orduların qarşısında daha güclü mövqe nümayiş etdiriblər. Özəlliklə də çinlilər və kitanlara qarşı bütün döyüşlərdə birgə iştirak ediblər. 682-ci ildə Tonyukuk Xaqanın dövlətin başına gəlməsi sayəsində Korov Gölü çevrəsində çinlilərə qarşı tarixin ən böyük savaşlarından biri oldu və demək olar ki, oğuzlar onlara ən ağır cəzanı verdilər. IX yüzilə kimi Selenqa şəhəri oğuzların paytaxt olmaqla özünün siyasi və hərbi qüdrətlərini qorumuş oldu.

Oğuzların bu möhtəşəm gücünü görən çinlilər hər zaman olduğu kimi zərif və incə taktika ilə mümkündür qədər fərqli türk boylarını üz-üzə qoymaqla, onların arasına nifaq toxumunu səpmək istəyiblər. Özəlliklə də 691-ci ildən başlayaraq, uyğurlarla oğuzlar arasında mövcud olan bir sıra qarşıdurmalar məhz bu səbəbdən baş verib. Uyğurların Moen-Çur adlı tegini Uyğur Xaqanlığı dönəmində dəfələrlə çinlilərin yağlı vədlərinə inanaraq, oğuzlara qarşı Börgü və Selenqa şəhərlərinə yürüşlər etməklə savaşlar aparmışdır. 716-cı ildə Gültekin Xaqan, daha sonralar isə Bilgə Xaqan, 717-ci yüzildə Kapaqan Xaqan, daha sonralar isə Tonyukuk Xaqan və İlteriş Xaqan oğuzların ən güclü savaşçı boyu olan bayrıkların sayəsində çinlilərin türk boyları arasında apardığı incə və zərif siyasətlərin qarşısını almaq üçün onlara dərin və sarsıdıcı zərbələr vurublar. Özəlliklə də Ötükən vadiləri boyunca tarixdə Üç Oğuz və ya Karluklar adlanan boylar bu savaşların əsil qəhrəmanlarına çevriliblər. Çünki çinli döyüşçülərin sayı bu savaşlarda oğuzlardan ən azı on dəfələrlə çox olub. 717-718-ci illərdə Çinin sınırlarına kimi oğuz boyları onları təqib edib.

775-ci ildə Orxon bölgəsindən Talas bölgəsinə kimi ərazilər tamamilə oğuzların nəzarətində idi. Daha sonra oğuzlar Sır Dərya çayının vadilərinə qədər öz hakimiyyətlərini genişləndirdilər. Bunun əsas səbəbi isə, ərəblərin islam bayrağı altında bu dini qəbul edən bütün toplumları bir araya gətirməklə türkləri ya ərəbləşdirmək, ya da tamamilə soyqırımı etmək niyyəti idi. Belə bir durumun yaranmasında farslara məxsus əski əhəməni və sasani ideyasının daşıyıcısı olan, çinlilər qədər zərif və incə siyasətə üstünlük verən indiki farsların da mühüm rolu olmuşdur. Tarixi qaynaqlar da təsdiq edir ki, IX yüzillikdə oğuzların siyasi hakimiyyətinə qalxan səlcuqlulara qədər, bölgədə Oğuz El Birlikləri tərəfindən islam bayrağı altında hərbi yürüşlər edən ərəb-fars qoşunları darmadağın edilmişlər. 820-821-ci illərdə Sır Dərya və Səmərqənd arasındakı savaşların özü belə bu gerçəklikləri təsdiq edir.

X yüzillikdə oğuzların təsir dairəsi altında Karacuk (indiki Fərab), Sayram, Sabran, Ürgenc kimi inkişaf etmiş böyük şəhərlər, Aral dənizinin hövzəsi, Cit və Börütekin bozkırları oğuzların tam nəzarətində olmuşdur. Ərəb-fars birlikləri məhz oğuzların

sayəsində Türküstana daxil ola bilmirdilər. Xəzər dənizinin sahillərindəki Karacuk bölgəsini ərəb qaynaqları "Məfəzül Ğuziyə", yəni Oğuz bozkırları adlandırmışlar.

975-ci ildə karluklar, yaqmamlar və oğuzlar Türküstanın doğusunda, batısında isə toksullar və çigilmanlar 9 Oğuz El Birliyi düzənini yaratmış oldular. IX-XI yüzilliklərdə Xəzər dənizinin quzeyi boyunca Oğuzların ən yüksək səviyyədə dominantlıq təşkil edən boylarından biri kimi – Uzlar – Doğu Avropadan Balkanlara qədər olan coğrafi məkanın əsas idarəedici gücü olaraq tanındılar. Faktiki olaraq, Orxon vadisindən Seyhan çayının vadilərinə kimi bu geniş coğrafi məkan Oğuzların nəzarətində idi.

X yüzillikdə Oğuzların dövləti idarə etmə siyasətində YABQU anlamını ortaya qoyuldu. "Eni (Yeni) Kent şəhəri mərkəz olmaqla oğuzların nəzarətində olan bütün bölgələr el birliklərinin Geneşme, yəni Məsləhət Şurası tərəfindən yönləndirilirdi və geneşme kurul başqanı Yabqu adlandırılırdı. Onun varisi isə Erkin adlanırdı. Erkinin əsas vəzifəsi savaş dönəmində bütün el birliklərindən orduya döyüşçülərin dəvət edilməsini təmin etmək və onlara komandanlıq etək idi. Eyni zamanda el birliyinə daxil olan oğuz boylarında savaş hazırlıqlarına nəzarət etmək, yeni döyüş taktikalarını tətbiq etmək də onun vəzifəsi idi. Hər bir ordu birliyinin yerli komandanı isə Subaşı adlanırdı. Oğuzlarda dövləti idarəetmə siyasətində eyni kökdən olan Xəzər, Kimak, Peçeneklərlə səmimi qonşuluq və strateji müttəfiqlik önəmli sayılırdı. Ərəb-fars və eləcə də Avropa qaynaqları məqsədli şəkildə bu türk dövlətləri arasında daim savaşların və intriqaların yaşanıldığını qeyd edirlər. Əslində, bu türk dövlətləri öncələrdən çinlilərə qarşı birlik və bərabərlik içində savaş aparmaq təcrübəsinə malik idilər. Ünlü türk salnaməçisi Mahmud Kaşqarlı da zatən öz yazılarında buna toxunurdu.

XIV yüzillikdə yaşamış türk salnaməçisi Rəşidəddin Əlixan tərəfindən yazılmış *Cami ət Təvarix* əsərində də qeyd edildiyi kimi, oğuz, karluk, kimak, xəzər, uyğur, karaxanlı və digər el birlikləri bütövlükdə TÜRK adlanırdılar. Oğuzların səlcuq boyunu təmsil edən Toğrul və Çağrı bəylərin dönəmində bu birliklər daha da gücləndi.

Mahmud Kaşğarlı qeyd edir ki, oğuzlar üç-ok və boz-ok qrupları şəklində mövcud idilər. Bu iki çevrəni toplam 22 boy birləşdirirdi. Onların hər birinin ayrıca damğası mövcud idi. Bunlar Kai, Bayat, Alka Evli, Kara Evli, Yazır, Döger, Dodurqa, Yaparlı, Ovşar, Kızır, Bəydili, Karkın, Çaruklu, Bayandır, Peçene, Çavuldur, Salur, Eymur, Alayuntlu, Yuregir, İqdır, Böyükdüz, İva boylarıdırlar.

XI yüzillikdə Səlcuqlu xanədanlığı dönəmində oğuzlar daha geniş coğrafi arealda dövlət formalaşdırma siyasətinə üz tutdular. İlk addım kimi Xorasan bölgəsini nəzarətə aldılar. Beləliklə, indiki Türkmənistan, Əfqanıstan, İran və Qafqazda böyük bir gücə sahib oldular. Bu, həm də ipək yollarının nəzarətə alınması demək idi. Heç də sirr deyil ki, Qara dəniz, Karpat dağlarının ətəkləri və Başkan yarımadasına kimi böyük bir ərazini nəzarətdə saxlayan kumanların yarısı oğuz kökənlidirlər. Özəlliklə, IX-XI yüzilliklərdə İssık Kul və Balxaş gölləri aralığında oğuzlara məxsus Türkeşlər dövləti Çin istilasına qarşı tarixdə ən böyük dirənişlərdən birini aparmışdır.

Mahmud Kaşqarlı qeyd edir ki: "Mərkəzi Avropa, özəlliklə də Dunay çayının sahilləri boyunca, eyni zamanda Balkan və Krımda türklərin ən böyük gücü peşeneqlər olmuşlar. Peçenqlər isə Oğuz boyundandırlar. Onlar Vizantiya dövlətinin coğrafi ərazilərini genişləndirmək siyasətinə qarşı ən böyük güc olaraq birləşmişdi. Peçeneqlər İtil (Volqa) çayı və Xarəzm arasındakı ərazilərə də nəzarət edirdilər. Onların əsas güc

mərkəzi isə Don-Kama çaylarının vadiləri idi". Bu gün həmin tarixi faktlar coğrafi məkan olaraq toponimik, hidrinomik və digər adlar altında öz mövcudluğunu saxlamaqdadır. Qara dəniz boyu Kəngər adlanan məkanlarda Ertim, Çor, Yula çaylarının adları hələ də mövcuddur. Don və Dunay çaylarının qolları kimi mövcud olan Çoban, Tolmaç, Külbey, Çor, Ertin, Kapan kiçik çaylar, Sulu, Börü, Bula, Yazı, Yavdi, Kalqan göllərinin adları bir daha sübut edir ki, Oğuz Türkləri bu bölgədə yaşamışlar.

Mərkəzi Avropaya hakim olan peçeneqlərin oğuz kökənli olmasını Almaniya, İtaliya, Fransa, Norveç və Macarıstan alimləri də təsdiq edirlər. Peçeneqlərin tərkibindəki Aba, Balçar, Bator, Bıçkılı, Eke, İlbeq, Kure, Karaca, Temir, Teber, Sol, Salma, Saqa, Kerbak el birliklərinin adları da təsdiq edir ki, onlar Oğuz kökənli olublar. Avropa qaynaqları onları Uzlar adlandırır. Uzların böyük bir qolu isə Oka çayının vadilərinə qədər uzanır.

Oğuzlar haqqında əski yunan tarixçisi Ptolomey (b.e.-nın 160-170-ci illəri) qeyd edir ki, oğuz-oqur adı ilə məşhur olan türklər Beş Oğuz, Altı Oğuz, Doqquz Oğuz, On Oğuz və Otuz Oğuz adı ilə tanınırdılar. Oğuzlar və Oqurlar arasında "z" və "r" hərflərinin yerdəyişməsi sadəcə dialektlə bağlıdır. Bu heç də onların fərqli etnos olduqları demək deyildir. Ptolomeyin də etiraf etdiyi kimi, indiki Qara dəniz, Balkan, Karpat dağlarının ətəkləri, Dunay çayı vadiləri, Don və Volqa çayları ətrafında yaşayan Oğuzlar ilkin ortaçağ dönəmində həmin bölgələrdə siyasi, hərbi-inzibati və dövlətçilik baxımından dominant gücə sahib olmuşlar. Tarixi qaynaqlarda da qeyd olunduğu kimi, Doğu və Güney Sibir boyunda çox zaman əsas güc sahibi kimak türkləri idi. Onların əsas güc mərkəzi isə İrtış çayının orta hövzəsi sayılırdı. Ərəb coğrafiyaçısı Məhəmməd əl Müqəddəsi qeyd edir ki:

> X yüzillikdə Sabran, Şaqlcan mərkəzlərindən başlamış Sırdərya çayının hövzəsinə qədər olan ərazidə hakim olan oğuzlar Ak İdil çayının sınırlarında kimaklarla strateji müttəfiq idilər. Kimaklar "Kırkızxan" adı ilə də tanınırlar. Onlar Kanqlı boyu və oğuzlarla birlikdə hərbi-siyasi güc ortaqlığına malikdirlər. Kimaklar kıpçak, bolqar və imek dialektlərində danışan türk boyu olaraq oğuzlarla hər zaman qarşılıqlı anlaşma sürəcində yaşamağa üstünlük verirlər. Bunun da əsas səbəblərindən biri kimakların yaşadıqları bölgələrdə qış mövsümünün olduqca sərt keçməsiydi, onlar heyvan sürülərini oğuzlara aid qışlaq ərazisində saxlamağa məcbur idilər. Kimakların qoyun sürüləri və at ilxılarının qış mövsümündə əsasən Ak Taq (ok taq, yəni ağ dağ) bölgəsində bəslənmələri iki eyni kökdən olan boylar arasında dostluq əlaqələrini gücləndirirdi.

Oğuzların Sibir və Altayda yaşayan türk toplumlarının əcdadı olduğunu bu gün isbat etmək o qədər də çətin deyil. Orok, Udegey, Oroç, Ulçi, Tofalar, Dolqan, Saka (Yakut), Tuva, Çulım, Şor, Xakas, Altay, Telengit, Kumandi, Çelkan, Tubalar, Teleut, Barabin türklərinə məxsus olan kurqan abidələri, etnoqrafik sənədlər, xalq inancları, təbiətlə bağlı kultlar ən böyük faktlardan biridir. Altaydakı Çulışman çayının sahilindəki Başkavuz, Aktura, Toto, Volqa çayının sahillərindəki İlmo, İvol bölgəsində, Baykal gölü və əski Selenqa şəhəri arasındakı hövzədəki kurqanlarda tapılan abidələrin hamısında təsvir olunan mövzular oğuz boylarına məxsus olan inanc kultu, mifoloji baxışlarla eynilik tam təşkil edir.

Tarixi qaynaqlarda indiki Qazaxıstanın İrgiz bölgəsindən başlamış Ural dağlarının ətəkləri, Embe (indiki Omba), Yil bölgələri daxil olmaqla Türküstanın Aral dənizi və Xəzər dənizi, eləcə də Çuy vadisi, Karpat dağlarının ətəkləri boyunca bizim eranın başlanğıcında IX yüzilin sonları və X yüzilin başlanğıcında mərkəzi Yanqikent olmaqla

Oğuz Xaqanlığı dövləti mövcud olmuşdur. Bu dövlətin təməlində oğuz, kimak və kıpçak boyları dayanmışlar. Bu günün özündə belə, Qazaxıstanın batı bölgələrinə Oğuz Çölü deyə müraciət edilir. İlkin Ortaçağ ərəb qaynaqlarında "Məfəzət əl-quzz", yəni Oğuz Çölü dedikdə məhz bu ərazilər nəzərdə tutulur. Oğuz Xaqanlığı dövləti karvan yollarının üzərində yarandığı üçün, Batıda Xəzər Xaqanlığı, Volqaboyundakı Bulqar, doğuda Karaxanlılar kimi Türk dövlətləri ilə uzlaşma siyasətini aparıb. 985-ci ildən başlayaraq, mərkəzi Xarəzm olmaqla, bütün Türküstan, daha sonra, Xorasan bölgəsini əhatə edib. Beləliklə, Oğuz Xaqanlığının coğrafi idarəetmə arealı da genişlənmişdi. Oğuz Xaqanlığı Şamxal idarəetmə sistemini tətbiq etmişdi. Hər bir bölgənin ayrıca Şamxalı var idi. Belə idarəetmə tətbiq olunan dövlət quruluşu həm də Türk demokratizmi ilə müşayiət olunurdu. Oğuz Xaqanlığının dövlət demokratizmi Doğu Avropa, özəlliklə də Dəşti-Kıpçak boyunca yerləşən ərazilərə də təsir dairəsini artırmışdır. Buna Cabqu idarəetmə sistemi də deyilirdi.

1219-cu ildə Güney Sibir bölgəsinin İrtış çayının vadiləri boyunca yaranan Kimak (İmak) adlandırılan türk dövləti Oğuz Xaqanlığı, Saman və Karluk dövlətləri ilə strateji müttəfiqlik əsasında fəaliyyət göstərisdi. Mərkəzi Asiya və Mərkəzi Avropa boyunca çox böyük coğrafi məkanda türklərə məxsus dövlətlər faktiki olaraq, IX-XII yüzilliklərdə renesans çağını yaşayırdılar. Bu dönəmdə Mərkəzi Avropa daha çox Dəşti Kıpçak adı ilə tanınırdı. Bu dövlətin mərkəzi Sıqnak şəhəri olmaqla, Altay-Sibir, Uralboyu və indiki Qazaxıstan ərazisində yaşayan bütün türk boyları arasında böyük bir uzlaşma siyasəti bərqərar olmuşdu. Beləliklə, Dunay çayının çevrəsindəki vadilər də daxil olmaqla Balkanlara kimi türklər bu ərazilərin hakimi idi. Təbii ki, yerli idarəetmə strukturlarında başlıca dominant rolu oğuzlar və kıpçaklar oynayırdılar. Bu günün özündə belə, həmin ərazilərdə yaşayan türk toplumlarının mənşəyi həmin tarixi gerçəklikləri təsdiq edir. Qaqouz, Krım, Qaraçay, Balkar, Volqaboyu Tatar və Qazaxlar, Noqay, Başkort, Karakalpak, Özbək, Qırğız, Macar türklərinin mənşəyi bu tarixi komponentlərin varisi kimi mövcuddurlar.

Tatarıstanın başkəndi Kazanda ünlü tatar tarixçisi və etnoqraf alimi Mirfateh Zakievin 1995-ci ildə işıq üzü görən *Tatarların etnik mənşəyi* kitabının 12-37-ci səhifələrindəki ilk paraqrafda belə qeyd olunur:

> Tarixdə skif və ya sarmat adlanan toplumların dili, mənşəyi türk kökənli olmuşdur. Hind-Avropa siyasəti nəzəriyyəsinin və ideologiyasının daşıyıcıları olanlar çox təəssüf ki, skifləri və sarmatları uzun müddət "Hind-Avropa mənşəli" hesab ediblər. Skif-sarmat kültürü Ural-İdel boyunca yaşayan Türk toplumlarının həm əski, həm də çağdaş kültürləri ilə eyni ortaq dəyərləri paylaşır. Təbii ki, burada əsasən Ural-Altay, Kıpçak-Oğuz və Fin-Uqor kültürü – üç yöndə skif-sarmat kültürünün aparıcı ünsürü kimi mövcuddur. Bizim eranın IV-VIII yüzilliklərinə bağlı olan Mərkəzi Volqa və Ural, eləcə də Quzey Qafqaz və Qara Dəniz kıyıları boyunca mövcud olan skif-sarmat kültürü bu günün özündə belə, həmin ərazilərdə yaşayan türk topluluqlarının aparıcı kültürü olmaqda davam edir.

Tarixdə macar, macqarax, mojar, mişar və moçar adı ilə tanınan türk toplumlarının haqqında Avropa qaynaqları, onların əski skif-sartmat boyundan olduqlarını qeyd edirlər. Həmin mənbələr bunu da bildirir ki, həmin toplumlar türkcə danışırlar. Demək olar ki, IX-X yüzilliklərdə Avropa səyyahlarının bütün əsərlərində bu fakt xüsusilə qeyd edilib. Bu gün macar adı ilə tanınan toplumun haqqında yazılan qaynaqlarda o da qeyd olunur ki, VI-VIII yüzilliklərdə madyar adı altında onlar oğuzların bir qolu

kimi fəaliyyət göstəriblər. Məşhur macar alimi İmre Erdey 1961-ci ildə yazdığı *Böyük Macarıstan* kitabında belə qeyd edir:

> Ural dağlarının ətəkləri və Volqa çayının kıyıları boyunca yaşayan macarlar, həm də madyar adı ilə tanınırdılar. Əski kitablarda madyar, başkort və mişar türklərinin dili ortaq idi. Özəlliklə, Aşağı Kama və Ak Kama çayları aralığında bu üç toplum hər zaman ortaq siyasət aparırdılar (səh. 307-320).

Məşhur tatar arxeoloqu və etnoqraf alimi Eldar Xalikovun 1976-cı ildə nəşr etdirdiyi *Böyük Tiqan* və 1987-ci ildə çap olunan *Macarlar* ekspedisiya əsərlərində yazır:

> Kama çayının sahilləri boyunca yerləşən Böyük Tiqan və Kuşnar abidələrində üzə çıxan maddi-mədəniyyət abidələri bir-birini tamamlayan ən böyük dəlildir. Bu iki mədəni abidə əski skif-sarmat kültüründən madyar-macar, madyar-başkort, madyar-tatar kültür birliyinə qədər bütün dəlilləri ortaya qoyur. VIII-IX yüzilliklərə aid olan bu abidələr ortaçağ tarixi və kültürünü araşdırmaq üçün çox mühüm göstəricilərdir. Həmin mədəni qatlar bu gün də həmin xalqların milli kültüründə yaşamaqda davam edir.

1701-ci ildə Almaniya, Fransa, Hollandiya, İngiltərə, Avstriya, Polşa, İsveç və digər Avropa dövlətlərinin hərbi, siyasi, mədəni, iqtisadi və digər yardımları ilə I Pyotr ilk dəfə olaraq türklərə məxsus olan tarixi ərazilərin amansızcasına və qəddarcasına işğalına başladı. Bundan öncə 1552-ci ildə Çar İvan Qroznı da Avropanın dəstəyi ilə bu siyasəti gündəmə gətirmişdi. Öz çağına görə ən müasir və modern silahlarla təchiz edilmiş rus ordusu Dunay çayının sahillərindən başlamış Sakit Okeanın sahillərinə kimi çox geniş bir ərazinin işğalına başladı. Bu proses 1920-ci ilə kimi davam etdi. Avropanın əsas məqsədi Ural, Sibir, Qafqaz, Türküstan və Dunay boyunca təbii sərvətləri vəhşicəsinə yağmalamaq idi. Bütün bunlarla yanaşı Rusiya özünün işğalçılıq siyasətinə hüquqi don geyindirmək üçün həmin bölgələrin "Hind-Avropa" kültürü nəzəriyyəsini irəli sürdü. Özəlliklə skif-sarmat siyasəti üzərində formalaşdırılan bu elmi konseptə görə, guya bu toplumlar "İran-Hind mənşəli" olublar. Keçmiş Sovetlər Birliyi dönəmində də İosif Stalin tərəfindən bu siyasət uzun müddət davam etdirildi. Faktiki olaraq bütün elmi araşdırmalar bu siyasətə tabe etdirilmişdi. Hətta qədim tarixi salnamələr belə inkar edilirdi və ya onların tərcüməsində xüsusi "düzəliş"lər olunurdu. Bəzi "vicdanlı" alimlər, xüsusilə alman mənşəli Ziqfrid Bayer, fərqli konteksdə çıxış etməyə qərar verdi: guya skif-sarmat toplumlarının Orta Asiyadan gəlmə və yerli toplumların isə slavyan olduqlarını irəli sürməyə başladılar. V. Tatişev, M. Lomonosov, A. Heydarxt, N. Karamzin, B. Nibur, K. Tseyss, E. Eyxvlad, K. Noymann, P. Şafarik, K. Mülllenxoff, A. Dovatur, L. Elnitskiy, V. Abaev, V. Miller, F. Simokatt və elm aləmində at oynadan digər "akademiklər" bütün əsərlərində sarmat-skif mənşəyinin türklərə söykəmli olduğunu qətiyyətlə inkar edirdilər. İlk dəfə olaraq Azov dənizinin sahilləri boyunca yerləşən Kolak və Tarğıtay kurqanları bu elmi müddəanı tamamilə darmadağın etmiş oldu. Hər iki kurqandan üzə çıxan skif-sarmat kültürünün Avar Xaqanlığı çağına və türk kültürünə bağlı olması 1552-ci ildən başlayan və 1957-ci ilə kimi davam edən Avropa-Rusiya elmi ehtimallarının nə qədər ziyanlı olduğunu isbat etdi. VII yüzillikdə yaşamış əski yunan tarixçisi Feofilakt Simokattın Avar Xaqanlığı ilə bağlı yazdığı tarixi salnamə isə bu siyasətin üstündən birdəfəlik xətt çəkdi.

568-ci ildə yaşamış Bizans tarixçisi Menandr Polien tərəfindən yazılmış tarixi salnamədə belə yazılır:

> Avar Xaqanlığının başında duran Tarğıtay öz öncəgörmə üzrə müşaviri Bayanı Qara dəniz sahilləri boyunca yaşayan skiflərlə görüşə göndərdi. Bu iki toplum Ural və İtil

boyunca yaşayan toplumların dillərində danışırdılar. Beləliklə, Azov dənizi və Qara dəniz arasındakı Apaksay, Aksoy, Paksoy Kolaksay, Lipoksay və Köksoy bölgələrində Tarğıtay əmin-amanlıq yarada bildi.

1972-ci ildə Moskvada Heredotun əsərlərinin IV-cü cildinin 5-ci səhifəsində qeyd olunur ki, saklar indiki Dunay çayı, Azov və Qara dənizləri boyunca ərazilərdə yaşayış məskənilərinə ad verdiklərində sözün sonuna sak sözünü də əlavə edərdilər.

İlk dəfə mənşəcə çuvaş türkü olan V.Latışev skif-sarmat toplumlarının türk kökənli olduğunu elmi müddəa şəklində irəli sürdü. Onun 1893-cü ildə dərc olunan "Sak, saqay və sarmatlar" adlı kitabı uzun illər Rusiya və sonra isə Sovetlər Birliyi tərəfindən yasaq edildi. V.Latışev adı çəkilən əsərinin I Buraxılışının 265-ci səhifəsində belə yazır:

"Sak", "saqdaq" və "saqay" sözləri bir etnonim kimi türk sözləridir və onlar daha çox Altay-Yenisey aralığında yaşayan türklərin dillərinin qrammatik şərtlərinə uyğun gəlir. Bu sözləri saka (yakut), xakas türklərinin etnonimi kimi də qəbul etmək lazımdır. "Saka" sözünün əsas dominant fəlsəfi anlamı maral kültürü ilə bağlıdır. Türk dillərinin strukturundakı affiksə, eləcə də dilin alliterasiyasına görə, bəzən "sakadar" deyimi də mövcuddur. "Sakadar", əslində "sakalar" deməkdir. Balkar türkləri "lar" və "lər" şəkilçilərini çox zaman "dar" və ya "dər" şəklində ifadə edirlər. Bu deyiliş formasını saka, altay, şor və telengit türklərində də müşahidə etmək heç də çətin deyil.

Balkar türklərinin ünlü etnoqraf və folklorçu alimi İsmayıl Miziyevin yazdığı "Qaraçay-Balkar türklərinin mənşəyi haqqında bir neçə söz" elmi məqaləsində belə qeyd olunur:

Qədim yunan tarixçiləri tərəfindən skif-sarmat türklərinə məxsus olan epos ədəbiyyatı zorla yunanlaşdırılsa da, obrazların adları dəyişdirilsə də, baş verən hadisələr, haqqında bəhs edilən mövzular özünün məzmununa görə, nə avropalıların, nə də yunanların digər ədəbi əsərlərində öz strukturuna görə təkrar olunmur. Heredotun 1972-ci ildə dərc olunan əsərlərinin IV cildinin 8, 9 və 10-cu bölümlərində Heraklla bağlı bəhs edilən rəvayətlərə aydınlıq gətirilmişdir. "Herakl" türk dilində "Jirakl-Yirakl", yəni "yerin ağlı" anlamını verir. Bu bütün türk qəhrəmanlıq eposlarında "bahadır" mənasını verir. Onun oğlunun adı yunanca tərcümə edilərək Aqafirs və ya Aqadiros adlandırılsa da, sözün hərfi mənası "Həyat Ağacı" deməkdir. Belə bir inanc kultu isə qədim çağlardan bu günə kimi ancaq, türk toplumlarında mövcuddur. Buradan belə çıxır ki, Herakl əslində skif-sarmat toplumlarının eposunun qəhrəmanı olub.

Məşhur çuvaş türkoloq alimi L. Elnitskiy 1977-ci ildə dərc etdirdiyi *Asguz-İskuz-İşquz* kitabının 25-ci səhifəsində qeyd edir ki:

Skiflərin adının belə yazılmasının əsas mənası bu adın əski yunanca transkripsiyası kimi başa düşülməsidir. As-aş və ğuz-oğuz adı isə skiflərin türk kökənli olması ilə əlaqəlidir. Çünki əski yunanlar başqa dillərdən alınma sözləri öz dillərinin transkripsiyasına uyğunlaşdırmağı üstün hesab edərdilər. "Skif" sözünü oğuz kimi ifadə etdikdə, bunun mənası "hər şeyə qadir insan" deməkdir. Yunan, eləcə də Hind-Avropa dillərinin heç birində bu sözün nə qədim, nə də çağdaş mənada anlamı yoxdur. "Skif" sözünün gerçək üzü isə rəngarəngdir, skıtı-skıt-skit formalarının çoxçalarlı anlamları var.

V. Latışevin 1896-cı ildə dərc olunmuş seçilmiş əsərlərinin I buraxılışının II cildinin 185-ci səhifəsində Qafqaz sözünün etimoloji anlamı belə qeyd olunub:

Qafqaz sözü əski türklərdə Kukas kimi ifadə edilib. Burada sözün ilk hecası "kau"dur. Türk dillərində isə bunun mənası boz-sarı-ağ rənglərinin birgə çaları kimi başa düşülür. Kıuçak-kıfçak-kıpçak-kıu-kiji kimi anlamların etimoloji mənalarını ifadə etmək mümkündür, burada sözün əsas dominantlığını təşkil edən "kıu" kəlməsidir, mənası isə qaz deməkdir.

> Qədim yunan qaynaqlarında isə qeyd olunur ki, "Qafqaz" sözü skiflərdə "Kroukas" kimi ifadə edilib, yəni "qayalıqlarla dolu olan dağlar". Altay türkcəsində işlədilən "kaskak" , yəni "kad-kaz" ifadəsi də "qayalıq məkan" deməkdir. Skif mifologiyasında Tabiti – evin ocaq kimi qəbul edilməsi, onun özünə məxsus Tanrısının olması düşüncəsi hər zaman hakim olmuşdur. Onun ətrafında isə, Babay (Ulu Baba), Api (Torpaq, dağ), Uran (Göy, səma), və Pont (Dəniz, su) anlamları bütünləşib.

Məşhur türkoloq alim M. Zəkiev 1986-cı ildə dərc edilmiş *Ulu Ana* əsərinin 27-ci səhifəsində yazır ki, "Ebi" sözü əski skiflərdə həm də mifoloji anlam kimi dərəyləndirilirdi. Bu sözün mifoloji anlamı türk dillərində 6-8 min öncə işlədilib və bunu əski kurqan maddi-mədəniyyəti abidələrində görmək mümkündür. Bizim eranın IV-VII yüzilliklərinə aid olan abidələrdə və yazılarda da həmin mifoloji izlər yetərincədir. Daha sonra isə Hun İmperiyasının əsas simvollarından biri kimi ona rast gəlinir. 1854-cü ildə rus etnoqrafı R. Latama "Skiflərin türk kökənli olmasını sübut etməyə ehtiyac yoxdur" əsərinin 45-ci səhifəsində yazırdı:

> Kimmer, skif və sarmatlar əslində sakalardır. Onlar tarixin sonrakı dönəmlərində Fin-Uqor və Oğuz boyları kimi formalaşıblar. Doğu Avropa, Sibir və Türküstan torpaqlarında mövcud olan qədim mədəniyyət və tarix bu iki türk boyuna məxsusdur. Skiflərə məxsus olan etnoloji, mifoloji və linqvistik izlər bu günün özündə belə qorunub saxlanılır. Bunu Fin-Uqor və Oğuzlara aid olan toplumların mədəniyyətində görmək mümkündür.

Məşhur balkar və qaraçay alimlərindən İ. Miziyev və K. Laypanovun 1993-cü ildə birgə yazdıqları *Alanlar: Onlar kimdirlər* kitabının 97-113-cü səhifələrində qeyd edilir ki, Alan İmperiyasının etnik kimliyini araşdırmaq üçün hər hansı hipotezə ehtiyac yoxdur. Hun İmperiyasının çöküşündən sonra qısa bir zamanda onların yerini Alan İmperiyası tutdu. IV yüzillikdən başlayaraq, Hun, onun ardınca isə Alan imperiyalarının bir ucu Ural, Volqaboyu və Doğu Avropanın əraziləri olub. Alanların dili isə kuman (oğuz)-kıpçak dil ailəsinin qovuşuğu kimi mövcud idi. Çağdaş qaqauz, balkar, kumuk, qaraçay, balkar və Krım türklərinin dil strukturu da məhz həmin prinsipə əsasən formalaşıb.

Saka (yakut) Türklərinin inancına görə, onların əcdadları skiflər olub. Skiflərdə olan mistik inanc kultu eynilə bugünkü sakaların mədəniyyətində qorunub saxlanılır. Saka türklərində də "saka-skit" sözünün mənası "döyüşçü" deməkdir. Saka (yakut) dilinin marfologiyası" üzrə 1955-ci ildə elmi iş yazaraq elmlər doktoru adını almış V.V. Filippov həmin əsərində belə qeyd edir:

> "Saka (yakut) dili özünün qrammatik quruluşuna görə, türk dillərinin daha çox oğuz dil ailəsinə yaxındır. Sibir boyunda dil baxımından digər türk toplumlarından fərqli olaraq təkcə saka türkləri oğuzlarla dil və qrammatik baxımdan çox yaxındırlar.

Bu məşhur dilçi-türkoloq alim saka ata sözlərindən biri kimi bunu da qeyd etməyi unutmamışdır:

> "Oqus bu olan aan doyduqa ayaataabıt uraanxay-saxalar bu bihiqi bu baarbıt" (Həmin Uranxay-Saxa, hansı ki, öküzlə bütün dünyaya hökm edirdilər, bax onlar bizik, oğuzlarıq).

Məşhur türkoloq Karjaubay Aydarov 1971-ci ildə yazdığı *XII yüzillikdə Moğolustandakı Altay* əsərinin 158-ci səhifəsində qeyd edir ki, Sibir, Altay və Moğolustan ərazisində yaşayan teleslərin tərkibində olan sun-uz, kıbır, tuba, kurıkan, telenget, buqu, bayırku, tonqra, kun, sıqır, xasar, ayqır, ediz, baysi el birliklərinin mənşəyi də zatən oğuzlara daha yaxındır. Bu tarixi izləri əski çağlardan izləməklə daha aydın şəkildə isbatlamaq mümkündür. Tele el birliyinin kökündə dayanan toquz-oğuz və ya sekiz-oğuz inanclar

bu gün də həmin el birlikləri arasında fərqli xalq inanc hekayələri çərçivəsində mümkündür.

Altaydan olan dilçi alim Y. Zuev qeyd edir ki, oğuzlar bir zamanlar Batıya doğru böyük həcmdə köç etsələr də, onların bir qismi hələ də öz tarixi torpaqlarında yaşamaqda davam edirlər. Türküstanda yaşayan oğuzları Altaylı hesab etmək daha doğrudur. Teleut, telengit türklərinin etnonimləri isə zatən oğuzlarla eynilik təşkil edir. Altayda və Moğolustanda tele-oğuz deyimi həm də tuvalılara şamil edilir. Özəlliklə tuvalılar arasında syeyanto boyuna oğuz timsalında baxılır. Bu gün Türküstanda yaşayan türkmənlərin yemek, yomut və kimak boylarının istifadə etdikləri damğa kültürü Altay və Tuva türklərində eynilə, olduğu kimi yaşamaqdadır.

Etnoqraf alim İ. Stralenberq *Altaydan Orta Asiyaya kimi* əsərində yazır ki, qədim sakların indiki varislərinə daha çox türk toplumlarının oğuz boylarında rast gəlmək mümkündür. Tarixi qaynaqlarda qeyd olunan "sakav", "sakavı", "sakar", "saxqar", "saka", "şaqla" adları əslində indiki türkmənlər arasında daha çox tanınmışdır. Hətta bu sözlərlə bağlı deyimlər, bir sıra inanclar saka (yakut) torpaqlarına qədər uzanır.

Oğuz boylarından biri kimi çox məşhur olan bayatlarla bağlı saka etnoqraf alimi A. Savvin qeyd edir ki, saka türklərinin olonxo xalq mahnılarından biri "Saxa bayattar" adlanır. "Bayat" sözünün saka türkcəsində anlamı "kişinin bədənində yuxarıya doğru yüksələn ilahi enerji" deməkdir. Bu gün Sakanın (Yakutiya) ünlü etnoqraf alimlərindən biri olan Q. Rumyantsev "Sakalar və etnoloji baxışların kökləri" əsərində oğuzlarla bağlı bu fikirləri qeyd edir: "Oğuzlarda "bəydili" adlanan boy bizlərdə "bekdili" şəklində işlədilir. XIII yüzillikdən bu yana saka türklərinin dilini monqol və çin ünsürləri ilə doldurmaq təşəbbüsləri ona görə baş tutmamışdır ki, bizim dil daha çox oğuz dil ailəsinin ünsürlərini qoruya bilib. Saka türkləri də Oğuzlar kimi Qartal inanc kultuna eyni dərəcədə dəyər verir. Sakadakı naymanları bizlər tarixdə olduğu kimi, bu gün də "seqiz-oğuz" adlandırırıq. Biz buna əcdad kultu kimi dəyər veririk. Bu gün hər iki dil arasında müəyyən problemlərin olmasının səbəbini isə tunqus-mancur təsir dairəsinin izlərində aramalıyıq".

QAYNAQLAR

Абульгази. *Родословное древо тюрков*, пер. Г.С. Саблукова. – Казань, 1906. – с. 42.

Аманжолов С.А. *Вопросы диалектологии и истории казахского языка*. – Алма-Ата, 1959. – 72 с.

Айдаров Г.П. *Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века*. – Алма-Ата, 1971. – 380 с.

Бичурин Н.Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. М. *Л*., 1950. – Ч. I. – 380 с.

Кляшторный С.Г., Савинов *Д*.Г. *Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье*. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2000. – 320 с.

Каржаубай Сарткожаулы. *Обьединенный каганат тюрков в 745-760 годах*. – Астана «Фолиант», 2002. – 220 с.

Ксенофонтов Г.В. *Материалы к II Тому «Ураанхай-сахалар»*. Архив ЯНЦ СО РАН, ф.4, оп.7, ед.хр.32.

Окладников А.П. *История Якутской АССР*. Т. I. Якутия до присоединения к русскому государству. – М.; *Л*., 1955. – 295 с.

Агаджанов С. Г. Некоторые проблемы истории огузских племен Средней Азии. – *Тюркологический сборник*. М., 1970. – С. 192-197

*Л*евина *Л*. М. Керамика *Нижней и Средней Сыр-Дарьи в первом тысячелетии нашей эры*. М., 1972.

Hududal-Alam. "The Region of the World". *A. Persian geography 372 A. H. – 982 A. D.* Transl. by V. Minorskv. London, 1937.

Рашид ад-дин. *Джами ат-таварих*. Фотокопия рукописи Британского музея- ИВАН СССР, ИФВ-242. – *л*. 410-412

Рашид ад-дин. *Сборник летописей*. Перев. *Л*. А. Хетагурова, т. I, ч. 1. М.-*Л*., 1952.- С. 86-91

Агаджанов С. Г. *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв.* Ашхабад, 1969.

Kitab at-tanbih wa'l-israf auctore... al-Masudi, ed. M. 1. de GoeJ'e. Lugduni Batavorum, 1894. – С. 180; 13. Macoudi. Le Livre de l'avertissement et de la revision. Paris, 1897. – С. 244-245

Le Coq A. *Turkische Manichaica aus Chotscho*. – "Abhandlungen des Konigl. Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische klasse", Abh. VI, 1911.

Махмуд Ибн Хусейн Ал-Кашгари. *Диван лугат ат-тюрк*, т. 1-3. Стамбул, 1333 г. х.;

Абу Райхан Бируни. *Геодезия*. Пер., иссл. и примеч. П. Г. Булгакова. Ташкент, 1966. – С. 304-307.

Агаджанов С. Г. *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX- XIII вв.* Ашхабад, 1969.

Macoudi. *Les praires d'or*, t. 1. Paris, 1851. – С. 212

Bergeron P. *Voyages faits principalement en Asie*. t. I, La Haye, 1735. – С. 49

Синицин И. В. *Археологические исследования в Нижнем Поволжье и Западном Казахстане*. – "Краткие сообщения Института истории материальной культуры", вып. 37. М., 1951.

Гинзбург В. В., Фирштейн Б. Ф. Материалы к антропологии древнего населения Западного Казахстана. – *Сборник Музея антропологии и этнографии*. вып. 28. М., 1958.

Алексеев А.Ю. К идентификации погребений кургана Солоха //Тез. докл. междунар. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвящ. 95-летию со дня рождения профессора Б.Н.Гракова. – Запорожье, 1994. – II.

Алексеев А.Ю. Гребень из кургана Солоха в контексте династической истории Скифии //Эрмитажные чтения памяти Б.Б.Пиотровского. Тез. докл. – Санкт-Петербург, 1996.

Брашинский И. Б. *Сокровища скифских царей: Поиски и находки* / Отв. ред. *Д*. Б. Шелов. – М.: Наука, 1967. – 128 с. – 75 000 экз. (обл.)

Кузнецов С. В. Щиты на золотом гребне из кургана «Солоха» //Проблемы ски-фо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б.Н.Гракова). – Запорожье, 1999.

Мозолевський Б.М. Солоха // Мозолевський Б.М. Скіфський степ. – Київ, 1983. – С. 83-94

Манцевич А.П. *Гребень и фиала из кургана Солоха* //СА. – 1951. – XIII.

Манцевич А.П. *Золотой гребень из кургана Солоха*. – *Л*енинград: Изд-во ГЭ, 1962.

Манцевич А.П. *Горит из кургана Солоха* //ТГЭ. – 1962. – Т.3.

Манцевич А.П. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. – *Л*енинград:Искусство, 1987.

Половцова С. *Объяснение изображений на драгоценных вещах из Солохи* проф. Свороносом //ИАК. – 1918. – Вып. 65.

Русяева М.В. Золотой гребень из кургана Солоха //VI чтения памяти профессора В.Д.Блаватского. К 100-летию со дня рождения. Тезисы докладов 21-22 мая 1999 г. – М., 1999. – С.96-97.

Русяева М.В. Сцена охоты на чаше из кургана Солоха // V Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. – Керчь, 2004. – С. 301–306.

Русяева М.В. Серебряная чаша из кургана Солоха // Боспорские исследования. – Вып. IX. – Керчь, 2005. – С. 112–126.

Фармаковский Б.В. *Горит из кургана Солоха* //ИРАИМК. – 1922. – II.

KIRGIZ TARİHÎ KAYNAKLARINDA VE ARAŞTIRMALARINDA OĞUZLAR

CENGİZ BUYAR

Giriş

Kırgız kültüründe sözlü geleneğin hayli güçlü olduğu ve bunun 20. yüzyılın başlarına kadar çok canlı bir şekilde devam ettiği görülür. 19. yüzyılın sonlarından itibaren yazıya aktarılmaya başlanan bu geleneğin eskiye nazaran zayıfladığı söylenebilir. Bu bağlamda Kırgız kaynaklarındaki Oğuzlarla ilgili bilgilerin de aynı dönemden itibaren yazıya geçirildiği ifade edilebilir. Bilhassa Kırgız kültürünün en mühim eserlerinden Manas destanı, şecereler, destanlar, efsanelerde konuyla ilgili ilk bilgiler yer alır. Bu noktada Oğuzlarla ilgili Kırgız kaynaklarındaki bilgileri 20. yüzyıla kadarki bilgiler, Sovyet dönemi ve bağımsızlık sonrası araştırmalar şeklinde üç döneme ayırmak mümkündür.

20. yüzyıla kadarki Oğuzlar ile ilgili bilgiler genel itibari ile Kırgız tarihinin Türkçe, Çince, Arapça ve Farsça kaynaklarında verilen bilgilerdeki Oğuz Kırgız ilişkileri bakımından değerlendirilebilir. Sovyet döneminde daha ziyade Türkmen tarihi araştırmalarından hareketle, Kırgız tarihi ile bağlantılı konular noktasında Oğuzlar üzerinde durulurken, bağımsızlık sonrası süreçte daha ziyade etnik ve sosyo-kültürel çalışmalarda Kırgızların Oğuzlar ile olan ilişkileri konusu üzerinden Oğuzlar ile ilgili araştırmalar yapılmakta ve değerlendirmeler ortaya konmaktadır.

İlk dönem Kırgız tarihi kaynaklarından olan Çin yıllığı *Chou-shu*'da Türklerle ilgili anlatılan ilk destanlarda Kırgızların da Aşina'dan ortaya çıktığı bilgisi yer almaktadır[1]. Bunun yanında Wei-shu adlı Çin yıllığında, Kao-ch'eler'e belki de eski Çi-dilerin bir kolu olarak önceden Ti-li dendiği, sonra kuzey bölgesindekiler onlara Çi-le adını verdiği ve daha sonra ise onların Ting-ling (= yüksek arabalı) adı ile geçmeye başladığı görülür. Böylece Ting-ling ve Te-le, Oğuz arasında tarihî bir ilişkinin gerçek olduğu söylenebilir. Bu bağlamda onlarla Kırgızlar arasında eskiye dayalı etnik iliş-

[1] *Materialı po istorii kırgızov i Kırgızstana*, ed. K. Djusayev, A. Mokeyev, D. Saparaliyev, Bişkek 2003, s. 16.

kilerin ve bağların olduğu da ortaya çıkar. Nitekim VII. yüzyılın başında yazılan Weshu ve Sui-shu tarihinde Kırgızlar, Te-le boy birliği içerisinde Doğu Türkistan'da yaşayan boylar arasında gözükür[2].

Söz konusu kaynaklarda, Te-lelerin ataları olarak Hsiung-nuları (Hunlar) teşkil eden boyların sayısının bir hayli fazla olduğu ve -Hami-Turfan'ın kuzey doğusunda bulunan- İ-u'nun batısında, Yantsi'nin kuzeyinde Bayşan'ın etrafında Tsibi, Bolo, Çci, De, Subo, Kie-kou, Edeu, Cihu gibi boyların yaşadığından söz edilir. Çin yıllığında 'Hsiachia-ssi (Kırgızlar), bu eski Chin-k'un (Kırgızlar) memleketidir, halkı Ting-linglerle karışmıştır.' ifadesi yer alır. Bu ifadeye dayanarak arkeolog D. G. Savinov'un ilginç bir görüşü vardır. Buna göre Ting-lingler, Te-le iseler, Gök Türk devrinde bu tabakadan Sie-yen-t'o ve Uygur gibi eski boylar meydana gelmiş olmalıdır. ... Kaynaklardaki bu bilgiler çerçevesinde Kırgızların etnik menşei ile ilgili meselelere bakıldığında ilk olarak III. –IV. yüzyıllarda Çin kaynaklarında geçen Kırgız, Te-le ve Oğuz (Türk) arasında etnik menşe bakımından etnik ilişkilerin var olduğunu söylemek mümkündür[3].

Kırgız Oğuz ilişkileri ile ilgili bir diğer konu da Kırgız adının oluşumu ile ilgili efsanelerde geçer. Bu efsanevî izahlarda Kırgızların kırk kızdan ortaya çıktığı ve adlarının anlamının da kırk kız şeklinde açıklandığı görülür. Bunun tarihî dayanak noktası Yuan Şi yani Yuan Hanlığı Tarihi'ndeki Kırgızların, kırk Çin kızı ile Us ovası halkından olanların birleşmesinden ortaya çıktıklarına dair anlatılan efsanedir. Burada Us ovası halkının Us, Ugus, Oğuz (?) şekillerinde okunabileceği ve onların Oğuzlar olabileceği ileri sürülmektedir. Kırgız ile Oğuzların tarihî coğrafyalarının genel itibari ile yakın olması bu efsanevî bilginin tarihî coğrafî bir dayanağının olabileceğini göstermektedir[4]. Yine Kırgız adının anlamıyla ilgili olarak Oğuz destanı üzerinden izahlar yapılmaktadır. Oğuz Destanında Kırgız'ın Oğuz Han'ın neslinden olarak gösterilmesinden hareket eden Berezin, G. Supka, B. Munkaşi, *kırk* + *uuz* (Oğuz) yani Kırk Oğuz'un Kırguz ve daha sonra da Kırgız'a dönüştüğünü[5], Baskakov ise kızıl oğuzlar yani güneyli veya batılı oğuzlar şeklinde açıklanabileceğini iddia etmektedir. Ayrıca *Mecmüatü't-Tevarih*'te "Selçuklu Sultan Sencer'in Oğuzları büyük bir bozguna uğrattığı sırada buradan 40 Guz kaçıp kurtulmuşlardır. Bunlara Farsçada çehel guz, Türkçede kırk guz denilmiştir. Kırk Guz kaçarak, Hocend dağlarına gelmiş ve burasını sığınak yaparak yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Kırgız'ın ise bu Kırk Guz'dan meydana geldiği belirtilir[6]."

Bu bilgiler, Kırgızlar hakkındaki birinci dönem olarak tasnif edilen kaynaklardaki Oğuz, Kırgız ilişkileriyle ilgili ilk bilgileri teşkil etmektedir.

---

[2] Muratbek Kocobekov, "Kırgız Şecerelerinde Oğuz Efsanesi ve Kırgızların Kökenine Dair Bazı Görüşler", *Ciepo Interim Symposium: The Central Asiatic Roots of Ottaman Culture*, editör: İlhan Şahin, Baktıbek İsakov, Cengiz Buyar, İstanbul 2014, s. 155-156.

[3] Muratbek Kocobekov, "Kırgız Şecerelerinde Oğuz Efsanesi…", s. 156.

[4] Tınçtıkbek Çorotekin, "Kırgızistan Cumhuriyeti", *Türkler*, XIX, Ankara 2002, s. 461; Yine bk. *Materialı po istorii kırgızov …*, II, s. 53.

[5] L. Ligeti, "Kırgız Kavim İsminin Menşei", ss. 235-249.

[6] Muratbek Kocobekov, "Kırgız Şecerelerinde Oğuz Efsanesi…", s. 162; Tınçtıkbek Çorotekin, "Kırgızistan Cumhuriyeti", *Türkler*, XIX, Ankara 2002, s. 461; Yine bk. *Materialı po istorii kırgızov …*, II, s. 53.

Manas Destanı'nda Oğuzlar

Oğuz Han, Manas Destanı'nın varyantlarında Oguz Kan, Ögüzkan, Uuzkan, Ugus Kan ve Uguz Kan adıyla yer alır. Destanın başlangıç kısmında Oguz Kan, Manas'ın atalarından biri olarak belirtilir[7]. Destanın muhtelif yerlerinde Oğuz Han'ın neslinden olanlar anlatılırken Manas'ın da onun neslinden geldiği ifade edilir[8]. Destanda bu durum *Tüp atabız Ugus kan / Ugus kandan taragan* (ilk atamız Oğuz Han/Oğuz Han'dan geldik) şeklinde geçer.

Manas Ansiklopedisi'nde Oğuz Han ile ilgili Ögüzkan ve Uguzkan başlıklarıyla iki madde yer almaktadır. Ögüzkan (Uguzkan) maddesinde,

> "Edebî eserlerdeki kahraman. Destanın muhtelif varyantlarında Manas'ın dedelerinden biri. Oğuzhan'ın temsili Manas destanına Türk halklarına ait efsane ve şecerelerden geçmiştir. Türk halklarına ait *Oğuzname*, Mahmud Kaşgarlı'nın *Divan-u Lügati't-Türk* ve Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* gibi yazılı kaynaklarının bunda etkisi olmuş olabilir[9]."

ifadeleri yer alır. Uguzkan maddesinde ise, şu bilgiler verilir:

> "Manas'ın eski atalarından biri. Oğuz Kağan'ın adı Türk halkları arasında hayli yaygın bir şekilde bilinir. Şecerelerde güneyi Mısıra, batısı Barang'a kadarki topraklarda yaşayan halklara baş eğdirmiş, büyük bir imparatorluk kurmuş büyük kağandır. Kırgızlar ona Uuz demektedirler. Annesinin karnında nurdan teşekkül etmiştir, doğumundan itibaren bahadırlık özellikleri bilinmektedir. Annesini bir defa emdikten sonra bir daha emmemiştir. Doğumundan 40 gün sonra yürümeye başlamış, konuşmuş, kendisinden büyük çocuklar ile oynamaya başlamıştır. Şecerelerdeki bilgilere göre Oğuz Kağan'ın maddî hususiyetlerine bakıldığında onda Türk halklarına ait totemik işaretler görülür. 'Ayakları boğanın ayakları gibidir, beli kurtunki gibi ince, omuzları kunduzunki gibi görkemli, göğsü ayınınki gibi geniştir.' Sefere çıkıldığında yol gösterip, savaşa başlandığında zafere ulaştırır, insan gibi konuşan bozkurt onu her zaman korumaktadır. Oğuz Han'ın göğün kızı olan ilk eşinden Gün, Ay ve Yıldız adlı üç çocuk doğmuştur. Yer güzeli olan ikinci eşinden Gök, Dağ ve Deniz adlı üç oğlu olmuştur. Eski Oğuzların iki kanata bölünen halkı bu iki hanımdan doğan çocuklardan çoğalmışlardır. Şecerelerde Oğuz elinin 24 boyu için, Oğuz Kağan'ın 24 torununun neslindendir denilmektedir. Ebul Gazi'nin ifadelerine göre Kırgız, Oğuz Kağan'ın torunlarından biridir. Manas Destanı'nda Oğuz Kağan, Manas'ın eski atalarından biri olarak şöyle ifade edilmektedir. 'Eskilerden kalan söz: Karakan, Oğuz Kağan'dan sonra Alança han neslinden Baygur, Uygur olarak adlandırılanlar gelmiştir.'[10]"

Manas'ın Togolok Moldo[11] varyantında Manas'ın silsilesi "İlk atası Türk, halkının bahadırıdır, evlatlarına bahadırlık şanını bırakmıştır. Türk, Tütök, Elçe, Baku, Kiyik Alança, Alança'dan Tatar, Moñol. Tatar'dan Buta, Buka, Moñol'dan Karakan, ondan Burut, Burat. Burut'tan Uygur, Baygur. Baygur'dan Oğuz Kağan, Oğuz Kağan'dan Kırgız Han, ondan Sapar Şah[12]." şeklinde verilmekte ve onun ilk atası olarak Türk gösterilmekte ve yine Kırgız'ın da Oğuz Kağan'ın evlatlarından olduğu belirtilmektedir. Ayrıca S. Abdrakunov, Manas destanının kaynaklarına dayanarak yapmış

---

[7] *Manas*, I, Sagınbay Orozbakov Varyantı, Bişkek 1995, s. 79.

[8] *Manas*, III, s. 21.

[9] "Ögüzkan", *Manas Entsiklopediya*, II, Bişkek 1995, s. 147.

[10] A. Alimbayev, "Uguz kan", *Manas Entsiklopediya*, II, Bişkek 1995, s. 307.

[11] Asıl adı: Bayımbet Abdırahmanov (1860-1942).

[12] *Manas*, I, s. 539.

olduğu araştırmalarda Kırgız Oğuz etnik bağlarındaki Kıpçak kuşağının önemli bir rolünün olduğunu belirtir[13].

Şecerelerde Oğuzlar

Günümüzde bilinen, matbû ilk Kırgız tarih kitabı olarak da kabul edilen, Osmonalı Sıdık Uulu'nun *Muhtasar Tarih-i Kırgıziya* adlı eseri ilk Kırgız şecere kitabıdır. 1913 yılında Ufa'da basılan eserin hemen baş kısmında Kırgızların ilk atasının, Türk olan Oğuz Han'ın neslinden geldiği *Bolubdur tüp atamız Oğuz Handın / Oğuz Han biri bolur tokuz handın*[14] şeklinde ifade edilmektedir. İlerleyen sayfalarda verilen bilgilere göre, Hazreti Âdem'in Ariler ve Turaniler şeklinde ikiye bölünen 8 evladı vardır. Evlatlarının en büyüğü olan Türk Turaniler grubundandır ki, Kırgızlar da bu gruba dâhildir.[15] Bu eserde giriş, niçin tarih bilmek gerekir?, tarihin faydası, bilhassa hangi tarihi bilmek gerekir, Hazreti Adem, Ham Oğulları, Sam Oğulları, Yafes Oğulları, Turanî Kavmi, Türk boyları şeklindeki bölümlerin ardından Kırgız boylarının şeceresini verilmektedir.

Sözlü kültürün en iyi aktarıcılarından, manasçı[16], comokçu[17] ve sancıraçı yani şecereci Balık, sözlü gelenek yoluyla aktardığı Otor Han destanında ilginç bilgiler vermektedir. Otor Han şeceresi veya rivayetleri olarak da bilinen şecere içinde Otor Han ile ilgili bilgiler vermekte ve bu ülkeyi yönetenlerin Oğuz Han'ın neslinden olduğunu belirtmektedir.

Coo erender	Düşman İranlılar,
Coonu cenip kuugandar	Düşmanı yenip kovanlar
Algır kuştay kıraandar	Avcı kuşlar gibi cesurlar
Uguzdan çıkkan berender	Oğuzdan çıkan kahramanlar
Kol baştagan noyondor	Askeri yöneten noyanlar
Al berendin cayın aytayın	O kahramanın yurtunu söyleyeyim
Samarkanddı kutkarıp	Semerkand'ı kurtarıp
Otor şaarın saldırgan	Otor şehrini yapan
Otor Handay berender	Otor Han gibi kahramanlar[18],

şeklinde Oğuz Han'dan bahsedilen bölümde Otor Han'ın Oğuz Han'ın neslinden olduğu ifade edilmektedir. Bazı bilim adamları, burada geçen olayların tarihî arka planının 6. yüzyılda Gök Türklerle İranlıların, Eftalitlere karşı ittifakı ve birlikte onla-

[13] Olcobay Karatayev, "Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları", çev. Mustafa Kalkan, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, Bişkek 2003, s. 200.

[14] Osmonali Sıdıkoğlu, *Muhtasar Tarih-i Kırgıziya*, Ufa 1913, s. 3,; Osmonali Sıdıkof, *Muhtasar Tarih-i Şadmaniya*, Ufa 1914, s. 4.

[15] Osmonali Sıdıkoğlu, *Muhtasar Tarih-i Kırgıziya*, s. 14-15; Osmonali Sıdıkof, *Muhtasar Tarih-i Şadmaniya*, s. 24-25.

[16] Manas'ı vücut hareketleriyle birlikte anlatılanları yaşarcasına yüksek sesle anlatanlara *manasçı* denir.

[17] Hikâye, masal, efsane ve hikâye hâline gelmiş tarihî olayları edebî bir dille anlatanlara *comokçu* denir.

[18] A. Akılbekov, T. Alımbekov, *Balıkoozdun Sancırası, (Otorhan, ce arabdar kelgenge çeyinki kırgızdardın tarıhı)*, Bişkek 2009, s. 50.

ra karşı yaptıkları mücadelelere dayandığını[19], bazıları Selçuklu, İran mücadeleleri veya Selçuklu, Gazneli mücadelelerinin destana yansıtıldığı ve Kırgızların buradaki mücadelelerdeki rollerinden bahsedildiğini ileri sürmektedirler[20].

Manasçı Togolok Moldo'nun *Tarıh. Tüpkü Atalar* yani *Tarih. Eski Atalar*[21] adlı sancırasında diğer şecerelerde olduğu gibi Oğuz'un, Türk'ün sekizinci neslinden geldiği, Kırgız, Budat ve Burut'un da onun evlatları olduğu ifade edilmektedir. Bu arada Togolok Moldo Anadolu Türklerinden, Osmanlılardan bahseden, onların sultanlarının soylarının Altaylardan gittiklerini anlatan ilk şecerelerden biri olma özelliğini taşır.

Musalı İmanaliyev tarafından hazırlanan *Kırgız Sancırası: Sancıra*[22] adlı eserdeki bilgiler Osmonalı Sıdık Uulu'nun aktardığı şecere ile ana çizgileri itibarıyla benzerlik göstermektedir. Hz. Âdem ile Havva'nın yaratılması, insanoğlunun çoğalması, Nuh tufanı, Nuh'un evlatları Ham, Sam ve Yafes'ten insanlığın tekrar çoğalması ile giriş yapılmaktadır. Ham'dan zenciler, Sam'dan Araplar, Yafes'ten ise Avrasya bölgesinde yaşayan insanların çoğaldığı, Yafes'in Turaniye ve Ariya olmak üzere evlatlarının ikiye bölündüğü, Turanîlerin Asya'ya, Arîlerin Avrupa'ya yerleştikleri aktarılmaktadır. Turaniye'nin en büyükleri Türk olmak üzere Japon ve Çin adlarında üç çocuk dünyaya getirdiği ifade edilmektedir. Türk'ün Hz. Hızır'ın duasına nail olduğu, on evladının dünyaya geldiği ve bunlardan altısının bilindiği belirtilmektedir. Şecere'de bu altı oğulun adı Abır, Sabır, Tütök, Avas, Hasar, Anürü şeklinde verilmektedir. Daha sonra Türk'ten Tütök'ün, Kara Han'ın, Kara Han'dan Uguz Han'ın (Oğuz Han), Oğuz Han'dan Tagın Han'ın, Tagın Han'dan da Kırgız Han'ın olduğu aktarılmaktadır[23].

Tölök Törökan Uulu'nun Kırgız şeceresi adını verdiği kitabında, Hz. Âdem'den insanlığın yaratılması daha sonra Nuh Tufanı, Nuh'un oğulları ve Yafes'in neslinden Oğuz Han'ın ve onun neslinden de Kırgız'ın ortaya çıkışı anlatılır[24]. Bir diğer şecereci Talip Moldo'nun şeceresinde de, Kırgız'ın Oğuz'un neslinden geldiği şeklindeki klasik bilgiler tekarlanır[25]. Bunların yanında son dönemde Üsöyün Acı tarafından ortaya konan Kırgız Sancırası'nda Kırgızların ortaya çıkışı ile ilgili muhtelif rivayetler değerlendirilmekte ve Kırgız'ın, Nuh Tufanı sonrası Yafes'in 8 oğlunun en büyü-

---

[19] Nurak Abdırahmanov, "Orozdu cana Otorhon Bayanı", *Uluu Bayan. Kırgız cana Ariy-Turaniy kalktarının tarınınan maalımat naama*, Bişkek 2007, s. 420-421.

[20] Olcobay Karatayev, "Halk Edebiyatına Göre Kırgız ve Oğuzlar Arasındaki Tarihi-Etnik İlişkiler", Bişkek 2004. (Yayımlanmamış Makale).

[21] "Kırgız Sancırası", *Ala Too Jurnalı*, Bişkek 1994, s. 38-45. Kırgız ve Osmanlı şecerelerinin meşruluk dayanağı noktasından değerlendirilmesi ile ilgili olarak bk. Üçler Bulduk, "Bir Meşrutiyet Kaynağı Olarak Oğuz-Kırgız Şecereleri ve Osmanlılar", *Ciepo Interim Symposium: The Central Asiatic Roots of Ottaman Culture*, editör: İlhan Şahin, Baktıbek İsakov, Cengiz Buyar, İstanbul 2014, s. 163-171.

[22] Musalı İmanaliyev, *Kırgız Sancırası: Sancıra*, Bişkek 1995.

[23] Musalı İmanaliyev, *Kırgız Sancırası: Sancıra*, s. 5-7; Yine bk. Altay Daniyarov, *Kırgız Sancırası*, Bişkek 2011, s. 5-10. Bu şecere kitabı İmanaliyev'in verdiği bu bilgileri olduğu gibi tekrarlamaktadır.

[24] Tölök Törökan uulu, "Sancıra", *Kırgızdar*, IV, Bişkek 1997, s. 5-10.

[25] Talıp Moldo, *Kırgızın Irkı, Kırgız Sancırası*, Bişkek 1994, s. 199.

ğü olan Türk'ün neslinden olan Oğuz'un 24 torunundan Deniz Han'ın neslinden geldiği belirtilmektedir[26].

Bu şecerelerin Ebul Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime*, Reşideddin'in *Camiü't-Tevarih*, Seyfeddin Aksikendi'nin *Mecmuatü't-Tevarih*, Musa Oğlu Abdurrahim'in *Nesebname* ve Ötemiş Hacı'nın *Cengizname* gibi klasik şecere kitaplarından etkilendiği ortadadır. Kırgızların şecere silsilesinin Oğuz Han'a ve ilk ata olarak da Türk Ata'ya bağlandığı hemen bütün şecere kitaplarında görülmektedir.

Kırgızistan'daki İlmî Araştırmalarda Oğuzlar

Kırgızistan'da Oğuzlar üzerine yapılan ilmî çalışmaların sayısının hayli az olduğu görülmekle birlikte mevcut çalışmalar daha ziyade tarihî, kültürel ve etnik açıdan Kırgız-Oğuz bağlantıları ve ilişkileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun yanında bilhassa Oğuz adının *Ok + (u) z* şeklindeki açıklanması doğrultusunda Kırgız adının da bu şekilde açıklanabileceği ileri sürülmektedir. Kırgız adının açıklanması ile ilgili hemen bütün Kırgız tarihi çalışmalarında bu değerlendirmeye yer verildiği görülür.

Kırgız araştırmacılarının ilk modern tarih yazımı denemesi olarak belirtebileceğimiz çalışma, Belek Soltonoyev'in 1934 yılında tamamladığı, fakat Stalin dönemi baskıları neticesinde 1993 yılına kadar yayımlanamayan *Kızıl Kırgız Tarihi* adlı eserdir[27]. Belek Soltonoyev, bu eserle ilgili çalışmasına 1895 yılında başladığını ve çalışmayı 1934 yılında bitirdiğini ifade etmektedir[28]. Şecereci gelenekten modern tarih yazımına geçiş eseri olan çalışma, Kırgızların tarihte kaydedildiği ilk tarihten 1917 Ekim ihtilaline kadarki Kırgız tarihini konu alır.[29] Eserin takdim kısmında Türk kavminin en eski zamanlarda ortaya çıktığı, Türklerin insanoğlunun ilk kavimlerinden olduğu ve bahadır, temiz, yalan söylemeyen dürüst kavimlerden biri olduğu belirtildikten sonra Kırgız'ın da Türklerden olduğu ifade edilmektedir[30]. Soltonoyev, Kırgızlarla ilgili Ebul Gazi'nin bilgilerini aktarmakta, Oğuz Han'ın Kırgız adlı bir torununun olduğu bilgisini tekrarlamaktadır[31]. Yazar, Oğuz Han'ın, Hz. Muhammed'in hicretinden önce ortaya çıktığını,[32] Mete Han'ın Türk dilinde Uguzhan olarak adlandırıldığını belirtmektedir[33].

Sovyet Dönemi Kırgızistan'ında yapılan çalışmalarda Oğuz ya da Kırgız-Oğuz münasebetlerine dair hemen hiçbir şey yok demek hatalı olmaz. Kırgız *Sovyet Ansiklopedisi*'nin "Oguzname" maddesindeki, "Oğuz Türklerinin ilk atası ve efsanevî ecdadı

---

[26] Üsöyün Acı, "Kırgız Sancırası", II, Bişkek 2004, s. 312.

[27] Belek Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarıhı*, 1-2, Bişkek 1993. Eserin iç künyesinde *Kırgız Tarıhı: Tarıhıy oçerkter*, I, Bişkek 1993 şeklinde verilmiştir.

[28] Belek Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarıhı*, s. 3.

[29] Belek Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarıhı*, s. 5.

[30] Belek Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarıhı*, s. 3. "... eñ eski zamanda arasınan Türk urugu çıga baştagan. Türk (Türküyö) kıtay tili bolup, temir tuulga, temir kalkan, degen söz. Türk degen el adam balasının eñ eski urugunun birinen sanalıp, zamanında adam arasında baatır, taza, kalp aytpay turgan tuura elden sanalgan. Kırgız oşol Türktön sanalgan-fin, gun urugunan, caki Türktöşkön mogol, caki ari nasilinen kanı aralaşkan bir uruk kurama el."

[31] Belek Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarıhı*, s. 18. (Abulgazı Han, Tarıh şecire türk, 1891, 28. bet)

[32] Belek Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarıhı*, s. 19.

[33] Belek Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarıhı*, s. 26.

Oğuz Kağan hakkındaki epik bir eserdir"[34] şeklindeki bir cümle, Oğuzları konu alan ilk yayında yer almakta ve ancak Sovyetlerin dağılmasının hemen arifesinde 1989 yılında yayımlanmıştır. *Ala Too* dergisinin 9. sayısında yer alan bu yayın Çoyun Ömüraliyev'in[35] *Şecere-i Türk*'ten Kırgızcaya yaptığı Ögüz Kagan adlı çeviri ve onun değerlendirilmesinden ibarettir. Daha sonra bu çeviri ve değerlendirme *Kırgızdar* gibi değişik ansiklopedik eserlerde birçok defa basılacak Oğuz-name'nin neredeyse Kırgızca yegâne çevirisini teşkil edecektir[36]. Çoyun Ömüraliyev, Oğuzname ile ilgili olarak

> "ilk olarak XIII. yüzyılda eski Uygur harfleriyle yazıya dökülmüş, Reşüdiddin'de ve Ebul Gazi'nin *Türk Şeceresi* adlı eserinde geniş bir şekilde yer almıştır. Oğuz Kagan ile ilgili efsaneler, hikâyeler anlatılmaktadır. Bu esere XVIII. yüzyıldan itibaren ilgi gösterilmeye başlanmıştır. Eserin muhtelif bölümlerini Alman bilim adamı F. Dits 1815 yılında çevirmiştir. Ondan sonra Biçurin, V. Radlov, A. Bernştam, A. Şçerbak, S. Kononov, Rıza Nur, Paul Peliot, V. Bang, İ. Marquart gibi bilim adamları da ilgilenmişlerdir. Daha sonraları Oğuz Beyanına ilgi artmış, 1987 yılında Bakü'de Reşüdiddin'in İstanbul'daki eserinde yer alan Oğuzname varyantı ilmî olarak değerlendirilmiş ve yayımlanmıştır. 1988 yılında Kazak bilim adamı Kulmat Ömüraliyev'in *Ögüz Kagandın Tili* adlı çalışması yayımlanmıştır[37]."

şeklinde devam eden geniş bir değerlendirme vermektedir.

Kırgızistan'da bağımsızlık sonrasında millî kimlik oluşturma ve halkın moral gücünü arttırma gayretleri doğrultusunda hazırlanan çok sayıda ilmî popüler Kırgız tarihi çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan biri de *Kara Kırgız*[38] adlı çalışmadır. Eserde 9 bin yıl önce Oğuz İmparatorluğu'nun kurulduğu ve Oğuz yazısının olduğu, Türk Kağanlığı döneminde bu yazının en gelişmiş hâlinin ortaya konduğu ifade edilmektedir[39]. Sümercede *ugu* (veya *ug*) kelimesinin boy, Altaylılarda *ug* kelimesinin yine boy, aile, anne anlamlarına geldiği, Ug (veya ugu)+ (u) s çokluk ekinin eklenmesiyle Uguz (≈ Oğuz) adının *boylar* anlamına geldiği belirtilmektedir. Bu adın bir şahıs adı değil, birçok boyun başında bulunan beyleri veya hanların genel adı olduğu görüşü ortaya konmaktadır. Yazar buradan hareketle Kırk boylu halkın başında bulunan Ugus biy veya hanın adının zamanla şahıs adına dönüşerek bir kahramanı ifade ettiğini ileri sürmekte ve Manas Destanı'nda geçen *Tüp atabız Ugus kan* / *Ugus kandan taragan* şeklindeki ifadenin de aslında bu hâliyle anlaşılması gerektiğini, Oğuz Han'ın boyların başına seçilen, onların baş eğdiği, atası gibi gördüğü yöneticilerin genel adı olduğu belirtmektedir. Ayrıca halk sancılarında buyruk, emir veren anlamlarında kullanılan ugus sözünün de bu noktada halkın başına seçilen boylar beyinin yani Oğuz'un buyruk verme hakkına binaen bu anlama geldiği izah edil-

---

[34] *Kırgızdar*, editör: Keneş Cusupov, Kanıbek İmanaliyev, V, Bişkek 2011, s. 236.

[35] Çoyun Ömüraliyev, "Ögüz Kagan", *Ala Too Jurnalı*, sayı 9, Bişkek 1989.

[36] *Kırgızdar*, editör: Keñeş Cusupov, I-V, Bişkek 1993. Aynı bölüm bu eserin 14 cilt şeklinde genişletilmiş yeni baskısında da yer almaktadır. Bk. Kırgızdar, editör: Keneş Cusupov, Kanıbek İmanaliyev, IV, Bişkek 2011, s. 542-603.

[37] Çoyun Ömüraliyev, "Osuyat. Ögüz Kagandan Öskön Oylor", Kırgızdar, I, Bişkek 1993, s. 374-415.

[38] Orozbek Aytımbet, *Kara Kırgız*, I-V, Bişkek 2007.

[39] Orozbek Aytımbet, *Kara Kırgız*, s. 23.

mektedir[40]. Yine bu çalışmada MÖ 16-6. yüzyıllarda Oğuz Hanlığı'nın mevcut olduğu, 6. yüzyıldan itibaren imparatorluğa dönüştüğü, Oğuzların demirle iştigal ettikleri, mızrak kullandıkları ve yayı ilk onların yaptıkları, hançer, kılıç gibi silahları kullandıkları, bunun yanında atları, koyunları, keçileri, köpekleri, inek ve develeri evcilleştirdikleri ileri sürülmektedir[41].

Oğuzlar üzerine son dönemlerde yapılan ilmî çalışmaların sayısının arttığı dikkati çekmektedir. Bu çalışmalar etnik ve sosyo-kültürel açılardan Kırgız, Oğuz ilişkileri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda Kırgızların şecelerinde Oğuz efsanesi ve Kırgızların kökenine dair bazı görüşler ortaya koyan Muratbek Kocobekov, Reşideddin ve Ebul Gazi Bahadır Han'ın verdiği bilgilerin Kırgızların etnik köken anlayışlarıyla ilgili mühim bilgiler ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında o, A. N. Bernştam'ın Oguz, Ögüz terimiyle, *öküz, buka*[42] terimini ilişkilendirdiğini, bunun ise önemli olduğunu ve dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir. "9. yüzyıl Çin kaynağı Yuang Sza Szu'da, ak yüzlü, sarı saçlı Kırgızların börü boyundan olmadıkları, onların atalarının doğduğu mağaranın, Tsyuman (Sayan) Dağı'nın kuzey tarafında bulunduğu ve geçmiş zamanlarda o mağarada (Kırgız neslinin) Tanrı'nın kudretiyle 'sığırdan türediği' ifade edilir." Ayrıca Gerdizi'de de Kırgızların ineğe taptıklarından söz edildiğini ve eski Kırgızların totemlerinden birinin öküz olabileceğini belirtir. Kocobekov, bunların efsanevî bir rivayet olmakla birlikte Kırgızların kökeninin öküze ya da şecerelerde Oğuz'a bağlanmasının bu konudaki bakış açılarının çok geniş tutulması gerektiğine işaret eder. Netice olarak Kocobekov, eski atalarımızın Türk'ten ve Oğuz Han'dan Kırgızlar'ın çıktığı ile ilgili rivayetler, eskiden gelen etnogenetik süreci belirtmektedir. Buradan Kırgızların Türkler ve Te-le = Oğuz = Sie-yen-t'olar ile kaynaştıkları ortaya çıkıyor [43]." demektedir.

Kırgız-Oğuz etnik ilişkileri ile iki çalışmada Olcobay Karatayev'e aittir. O, Kırgız ve Oğuz (Türkmen) alt boy birliklerinden yani uruğlarından 250 tanesinin aynı adı taşıdığını tespit etmiş, ayrıca Oğuz ve Kırgız damgalarının karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koymuştur[44]. Buradaki birçok damganın da ortak olduğu görülmektedir. Karatayev bunların haricinde şu tespitlerde bulunmaktadır:

> "Kırgız-Oğuz ilişkileri hakkında Kırgız yer, su adları (toponimler) ve etnonimlerden de bilgiler edinilebilir. Kırgızların içkilik boy konfederasyonuna giren Geklen, Tekren, Teke, Bayat, Sarı, Ersarı gibi boyların adları, ortaçağda Kırgızlar'la karışan Oğuz-Türkmenlerinin adlarıdır. Yukarıda geçen boy adları sadece Kırgız ve Türkmenlerde rastlanmaktadır. (bk. Ataniyazov, 1988: 52, 53, 58, 112).

---

[40] Orozbek Aytımbet, *Kara Kırgız*, s. 10-12.

[41] Orozbek Aytımbet, *Kara Kırgız*, s. 23.

[42] Kırgızlar 1 yaşına kadarki erkek büyük baş mala *muzo*, 1 yaşını doldurmuş mala *torpok*, 3 yaşındakine *buka* der. İğdiş edilmiş erkek mala ise *öküz* denir. Ayrıca güçlü, kuvvetli, boylu, iri yarı insanlar için de *öküz gibi* benzetmesi yapılır. Burada kastedilen, kişinin güçlü, kalıplı, iri yarı, endamlı olduğudur. Değişik Kırgız halk anlatılarındaki bahadır yani kahraman tasvirlerinde de bu benzetme yapılır.

[43] Muratbek Kocobekov, "Kırgız Şecerelerinde Oğuz Efsanesi…", s. 158-160.

[44] Olcobay Karatayev, "Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları", Çev. Mustafa Kalkan, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, Bişkek 2003, s. 199-207; Olcobay Karatayev, "Halk Edebiyatına Göre Kırgız ve Oğuzlar Arasındaki Tarihî-Etnik İlişkiler", Bişkek 2014 (Yayımlanmamış makale).

> Yer, su isimlerinde de birtakım benzerlikler görülür. Örneğin, Kırgızistan'daki Akman, Daşman, Arslanbap (Bazar-Korgon ilçesi), Kara-Koy (Nookat ilçesi), Kara-Guz (Kara-Kulca ilçesi), Ceti-Ögüz gibi coğrafik adlarda Oguz-Türkmen izlerine rastlamak mümkündür. IX.-XI. yüzyıl Oğuzların içinde akman, karaman adlı boy grupları mevcuttur. Günümüzde akman - Kırgızların Munduz boybirliği içinde bulunan bir alt boy, uruğ adıdır."

Bu noktada Kırgız boy ve uruğlarıyla Oğuz boy ve uruğlarının her iki toplumun da etnik yapısı içerisinde yaygın oldukları, etnik oluşum sürecinde birbirlerini hayli etkiledikleri, bu uruğların büyük kısmının etnik köklerinin aynı olduğu ifade edilebilir.

Kırgızistan'da şimdiye kadar *Oğuzlar* adıyla yayımlanan tek kitap olma özelliğini taşıyan eserde, Oğuz boylarının kurduğu Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerinin özet tarihi yer almaktadır[45].

Milli İdeolojinin Kaynağı Oğuz Ata adlı eser Oğuz Kağan'ı ideoloji boyutunda ele alan nadir çalışmalardan birini teşkil etmektedir[46]. Eserin başlangıcında

> "En eski dönemlerde Türk boyu ortaya çıkmıştır. Türk sözü Çin dilinde demir miğfer, demir kalkan anlamlarına gelmektedir. Biz Kırgızlar işte bu Türk neslindeniz. Ata köklerimizin başlangıcı Oğuz Han'ın vaktinde, Kırgız halkının terbiyesi, siyaseti, örf-âdeti, gelenek görenekleri ve kültürü kalıplaşarak yaşanılır hâle gelmiştir."

şeklinde Kırgız kültürünün temeli Oğuz Han'a dayandırılarak Kırgız kültürünün çeşitli unsurları ele alınmaktadır.

Mokeyev ve Abdiyev, Boz-ok Kelimesinin Anlamı Hakkında adlı makalelerinde Boz Ok ve Üç Ok olarak bölünen Oğuzların, idarî, askerî ve etno-siyasi yapılanmasını bu adlandırmaların anlamları üzerinden değerlendirmekte ve Boz Ok adlandırmasının sayı sıfatı olabileceği, "yalnız ok" veya "bir ok" anlamına geldiğini ileri sürmektedirler[47]. Bu yaklaşım bilhassa muhtelif Türk boylarının adlarının anlamlarının açıklanması bakımından dikkate değer görünmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak Kırgız tarihî kaynaklarında ve çalışmalarında Oğuzlarla ilgili bilgiler üç dönem şeklinde tasnif edilebilir. 20. yüzyıla kadarki bilgileri genel itibari ile Çince kaynaklardaki ilk bilgiler, destanlar ve şecerelerdir. Çince kaynaklarda Oğuzlarla Kırgızların etnik ilişkilerinin ve yapılanmaları hakkında bilgiler edinilebilmektedir. Yine Kırgız adının izahında kırk oğuz, kırk guz şeklindeki açıklamalar da dikkate değer görülmektedir. Yerli kaynaklardan olan Manas destanında Oğuz'un Manas'ın atası olarak verilmektedir. Bunun yanında hemen diğer bütün şecerelerde, İslam kaynaklarındaki klasik şecere geleneği doğrultusundaki bilgilerin devamında Yafes'ten Türk'ün, daha sonra Oğuz Han'ın ve ondan da Kırgız'ın ortaya çıktığı şeklinde bir silsilenin aktarıldığı görülür. Bu durum da geleneksel anlayışın ortaya konması bakımında önemlidir.

Sovyet dönemi Oğuz araştırmaları genel itibari ile Türkmen tarihi araştırmaları içerisinde daha geniş bir şekilde ele alınırken, Kırgız tarihiyle alakalı olaylar ve konular

---

[45] Bayas Tural, *Oguzdar*, Bişkek 2008.

[46] Esencan Tınay Uulu, *Uguz-Ata Uluttuk İdeologiyanın Uyutkusu. Eldik Tarbiya*, Bişkek 2006.

[47] Anvarbek Mokeyev - Taalay Abdiyev, "Boz-ok Kelimesinin Anlamı Hakkında", *I. Uluslararası Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi*, Bişkek 2014. (Yayımlanmamış Bildiri)

noktasında temel bilgilerin verildiği görülür. Bunun yanında Oğuz Han ve Oğuzname ile ilgili kısa ansiklopedik bilgiler aktarılmaktadır. Son dönemde ise Oğuzname çevirilerinin ve geniş değerlendirmelerin yapıldığı görülür.

Bağımsızlık sonrasında Kırgızlarla Oğuzlar arasındaki etnik ilişkileri ele mühim çalışmaların yapıldığı dikkati çeker. Bu noktada Kırgız ve Oğuz-Türkmen boyları arasında 250 civarında alt boy birlikleri olan uruğların aynı adı taşıdığı ve bunların büyük kısmının ise etnik köklerinin aynı olduğu tespit edilmiştir.

Kırgızistan'daki Oğuz Araştırmaları ile İlgili Çalışmalar Bibliyografyası

1. Alımbek Akılbekov, Turgunbek Alımbekov, *Balıkoozdun Sancırası (Otor Han ce arabdar kelgenge çeyinki kırgızdardın tarıhı)*, Bişkek 2009, s. 17, 37, 50.
2. Anvarbek Mokeyev - Taalay Abdiyev, "Boz-ok Kelimesinin Anlamı Hakkında", *I. Uluslararası Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi*, Bişkek 2014. (Yayımlanmamış Bildiri)
3. Bayas Tural, *Oguzdar*, Bişkek 2008.
4. Çoyun Ömüraliyev, "Osuyat. Ögüz Kagandan Öskön Oylor", *Kırgızdar*, I, Bişkek 1993, s. 374-415.
5. Çoyun Ömüraliyev, "Ögüz Kagan", *Ala Too*, sayı 9, Bişkek 1989.
6. Esencan Tınay uulu, *Uguz-Ata uluttuk ideologiyanın uyutkusu. Eldik Tarbiya*, Bişkek 2006.
7. İ. B. Moldobayev, *Manas istoriko-kulturnıy pamyatnik kırgızov*, Bişkek 1995.
8. Kayrat Belek, "Kırgızistan'da Yeni Bulunan Oğuz Boylarına Ait Yazıtlar ve Oğuz Damgaları", 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları, Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2014 (Yayımlanmamış Bildiri).
9. Muratbek Kocobekov, "Kırgız Şecerelerinde Oğuz Efsanesi ve Kırgızların Kökenine Dair Bazı Görüşler", *Ciepo Interim Symposium: The Central Asiatic Roots of Ottaman Culture*, editör: İlhan Şahin, Baktıbek İsakov, Cengiz Buyar, İstanbul 2014, s. 151-162.
10. Nurak Abdırahmanov, "Ögüz Kagan ce Uguzhan", *Uluu Bayan. Kırgız cana Ariy-Turaniy kalktarının tarıhınan maalımat naama*, Bişkek 2007, s. 68-100.
11. Nurdin Useyev, "Kırgız Türkçesi Ağızlarında Oğuzca (T. Türkçesi) Unsurlar", 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları, Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2014 (Yayımlanmamış Bildiri).
12. Oguz-name, *Kırgızdar*, V, Bişkek 2011, s. 236-241.
13. Olcobay Karatayev, "Halk Edebiyatına Göre Kırgız ve Oğuzlar Arasındaki Tarihî-Etnik İlişkiler", Bişkek 2014 (Yayımlanmamış makale)
14. Olcobay Karatayev, "Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları", Çev. Mustafa Kalkan, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, Bişkek 2003, s. 199-207.
15. Olcobay Karatayev, "Kırgız-Oguz Tarıhıy-Etnikalık Baylanıştarı", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, Bişkek 2001, 175-185.
16. Olcobay Karatayev, "Oguz", *Kırgız Etnonimder Sözdügü*, Bişkek 2003, s. 146-147.
17. Ögüz Kagan, *Kırgızdar*, I, Bişkek 1993, s. 358-370.
18. Ögüzkan (Uguzkan), *Manas Entsiklopediyası*, 2, Bişkek 1995.

TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE OĞUZLARIN İRAN COĞRAFYASINDA YAYILMALARI

ERGİN AYAN

Giriş

Selçuklu devletini kuran insanların yani Oğuzların tarihinin araştırılmasının güç ve ilginç olan sorunları hakkında düşünmenin, geleneksel Türk tarihçiliğine önemli katkılarının olacağı açıktır.

Genel olarak Türkistan coğrafyasında, 8. yüzyılın ikinci yarısında Batı Kök-Türk Hakanlığının yıkılışından sonra yaşanan yoğun siyasal olaylar, Oğuz boylarının hareketlenmesinde ve devlet teşkilatlanması unsurlarının gelişiminde önemli ve belirgin bir rol oynamıştır. Takriben 9. yüzyıl ortalarıyla sonları arasında Sirderya'nın aşağı kısımlarıyla Aral Gölü civarlarında Oğuz topluluklarının bir devlet hâlinde teşekkül ettiklerine dair, Arapça tarih ve coğrafya kaynaklarında bilgilere rastlamak mümkündür. Bu bilgiler sayesinde Oğuzların, bu bölgelerde örneğin Peçenekler, Kimekler, Karluklar gibi muhtelif adlardaki Türk toplulukları ile olan ilişkilerini öğrenebiliyoruz. Oğuz Yabgu Devleti ile Selçuklular arasında kurulması elzem olan tarihî bağlar da açıktır, çünkü Selçukluların kuruluşu sürecinin, Oğuz Yabguluğunu anlama süreciyle pek çok bakımlardan müşterek hususiyetleri bulunmaktadır. Bugün Selçukluların menşei ve kuruluşları hakkında araştırdığımız pek çok şey, aslında onların geçmişte içinden çıktığı Oğuz Yabguluğunun siyasal ve sosyal tarihinin içerisindeki pek çok bilinmeyen ve belgelenmemiş şeyi ihtiva etmektedir. Bu nedenle Selçuklu tarihini izleyen tarihçiler, Sirderya Oğuzlarının tarihine sürüklenmektedir.

Bu tür bilgilerin dışında Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasi tarihi ve hanedân sicili hakkında yapılan rivâyetler, güvenilemez tahminler yapmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Kaynaklarda bu konuda ne yazık ki, hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yine de *Oğuznâme* rivâyetlerini aktarmaktan vazgeçilmesi düşünülemez. Pratikte, kaynakların Oğuz Yabgu Devleti hakkında bize anlatabileceği şeylerden birçoğu,

Oğuznâme rivâyetleri ile coğrafi ve tarihî bilgilerin bir araya gelmesi neticesinde kurgulanabileceğini kabul etmemiz gerekiyor. Bu konuda tarihî bilgilerin daha nesnel katkı sağladığı doğrudur. Destanî mahiyette yaklaşımlarla, Oğuzlara dair harika rivâyetler nakledilmiş olmakla birlikte, herhangi tarihî bir perspektifi tam olarak sağlamamaktadır. Denilebilir ki, bu destanların tarihî haberlerle örtüşmeyen hiçbir verisi dikkate alınamaz. Nitekim tarihçilerin yapabilecekleri şey de tarihî haberlerin dışında kalan olayları, asla tarihsel olarak kabul edip böyle bir kurguya yüklememektir. Buna mukabil pratikte Oğuz Yabguluğuna dair yazabileceğimiz şeylerden çoğunun destanlar ile tarihsel perspektifin bir araya getirilmesi üzerinde yükseldiğini kabul etmeliyiz.

Şimdiye kadar pek fazla öne çıkmış olmasa da Selçukluların tarih sahnesine çıkışını hazırlayan olgu olarak, Oğuz Yagbuluğu devrindeki siyasal ve sosyal gelişmelerin dinamiklerinin anlaşılması tartışmasız çok büyük ehemmiyet arz etmektedir. Oğuzların sosyal hayatını çok iyi yansıtmış olan İbn Fazlan'ın seyahatnâmesi bu durumun farkına varılmasına bir hayli yardımcı olmaktadır. Geçmişte Oğuzlara ait bilgilerin büyük bir kısmı tarihî haberlerden elde edilebilmekle beraber, bu kavmin atası sayılan Oğuz Han'a ait rivâyetler ancak yazılı ve sözlü destanlarda bulunabilmektedir. Özel bir inceleme alanı olarak Oğuzlarla ilgili çağdaş çalışmalar ise Faruk Sümer ile Agacanov'a aittir[1]. Oğuzların tarihinin Türk tarihçiliğinde ilk büyük üstadı olan Faruk Sümer'in Oğuzların menşei ile ilgili çalışmalarının çoğunun kaynağını ise Oğuzlar hakkındaki destanî mahiyetteki eserler oluşturmaktadır. Faruk Sümer'in *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları* adlı eseri bugün güncelliğini hâlâ dikkat çekici bir şekilde korumaktadır. Ebulgazi, Reşidüddîn, Dede Korkut, Yazıcızâde, Mehmed Neşrî ve diğerlerinin Oğuzlar hakkındaki rivâyetleri, Orhun yazıtları ve ilâveten Çin kaynakları Oğuzların menşeini araştırma zeminini oluşturmaktadırlar[2]. Demek ki, Oğuzların kökenleri hakkındaki araştırmalar fazla geniş olmayan tarihsel bir literatür teşkil etmektedir.

Daha genel bir ifadeyle tarihî ve coğrafi bilgilere göre Oğuzların tarihi Batı Kök-Türkler'in yıkılışından (659) ve Çu ile Talas nehirleri civarındaki yaylaların Karluklar tarafından zaptından sonra (766) evvelce oralarda oturan Oğuzların göç ederek, Aral havalisinde Sirderya boylarına yerleşmeleriyle yoğunluk kazanır[3]. Ancak Oğuzların kökenleri ve Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda Oğuzların oynadıkları tarihî rol ve karşılaştıkları güçlükleri ayrı bir araştırma konusu olarak bir tarafa bırakarak, mevzuumuza dönelim.

Oğuzların Yayılmalarında Gazneliler Faktörü

Ele aldığımız "Oğuzların İran Coğrafyasında Yayılmaları" konusu kesinlikle Selçukluların Oğuz Yabguluğundan başlanması gereken hacimli bir araştırmayı gerektirir. Ancak burada kısaca Tuğrul Bey dönemini içeren tarihsel kısmı yansıtmaya çalışacağız. Örneğin Dandanakan Savaşı'ndan önce Gaznelilerle Oğuzlar arasındaki ilişkilerle ilgili birkaç saptama sanırım ilgiyi hak eden bir konudur. Bu münasebetle şunu

[1] Sümer, 1972; Agacanov, 2002.
[2] Ebülgazi, (tarihsiz); Togan, 1982; Ergin, 2000; Yazıcızâde, 2009; Neşrî, 1987.
[3] Agacanov, 2002, s. 192.

ifade edelim ki, Selçuklu fatihler, fethedecekleri İran, Azerbaycan, Suriye, Irak ve Anadolu sahalarına yerleşmeden kısa sayılabilecek bir süre önce, Horâsân hâkimi Gazneli Sultan Mahmûd'un elinden kurtulmak için Oğuzlardan bir grup, çeşitli bölgelere dağılmışlardı[4]. Çağrı Bey'in 1018'de yaptığı keşif seferinden[5] sonra Arslan Yabgu'nun Oğuzları Sultan Mahmûd ve Mes'ûd'un takiplerine uğrayarak bir kaç defa Anadolu'ya girmişlerdi. Birbirinin peşi sıra harekete geçen Türkmen gruplarının göçü, 1025'te, Gazneli Mahmûd'un Selçuklu ailesinin reisi Arslan Yabgu'yu tutuklayıp Kalincâr kalesine hapsetmesinden sonra ona bağlı Türkmenlerden Kızıl, Boğa, Yağmur ve Göktaş gibi Oğuz beylerinin dört bin çadırlık oymakları ile birlikte Horâsân'a geçmeleriyle başlayacaktır. 1028'de, türlü mâceralar ile dolu, bir sefer ile ve pek çok kayıp vererek Azerbaycan'a, Ermeni ve Bizans beldelerine ve Diyarbekir havâlisine kadar yayılmışlardı. Bunlardan İsfahân bölgesine gidenlerden bir kısmı, bu bölgenin hâkimi olan Alâüddevle tarafından Efendisi Gazneli Sultân Mahmûd'un emriyle, bir ziyafet bahanesiyle tuzağa düşürülerek öldürülmek istenmiş, fakat Oğuzlar bunu fark edince bu tuzaktan sıyrılmışlardı (1029)[6]. Sultan Mahmûd'un Oğuzların kendi ülkesine yerleşmelerini reddetmesi ve fırsat bulduğunda onları Horâsân'dan çıkartması ölümüne kadar (1030) sürdü[7]. Fakat yerine geçen oğlu Mesûd devrinde Oğuzlarla mücadele artarak devam etti. Bu dönemde karakteristik bir biçimde hiçbir siyasal sınırı bulunmayan Oğuz boylarının, siyasal iktidarlarla mücadelesi artık alışkanlık hâline gelmişti.

---

[4] 420 (1029) yılında Gazneli Sultan Mahmûd, Oğuzlara saldırdı ve onları kendi ülkesindeki çeşitli yerlere dağıttı. Bu Oğuzlar Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'ya bağlı olan Türkmenler olup, Buhara sahrasında ikamet etmekte idiler. Esîr, 1987, s. 292; Mecîd Rızâzâde Amuzeyneddinî, Bahar, 2004, s. 109.

[5] Kafesoğlu, 1953, s. 268; Karş. Heykelabâdî, *Selçukiyân*, 1384, s. 59.

[6] Sultan Mahmûd, İsfahân hâkimi Alâüddevle'ye bir mektup yazıp Oğuzları yakalamasını veya öldürmesini istedi. Alâüddevle de nâibine bir ziyafet hazırlamasını ve bu ziyafette onları öldürmesini emretti. Nâib Oğuzlara haber gönderip askerî hizmetlerde kullanmak üzere isimlerini tespit etmek istediğini bildirdi. Bu arada Deylemlileri de pusuya yatırdı. Oğuzlardan pek çoğu bu davete icabet etti, fakat Alâüddevle'nin bir Türk kölesi onları karşılayıp, bu tuzaktan onları haberdâr etti. Oğuzlar bunu öğrenir öğrenmez geri döndüler. Nâib onların dönmesine mani olmak istediyse de Oğuzlar onu dinlemediler. Bu arada Deylemli kumandanlardan biri Oğuzlardan birine saldırdı. O da bir ok atarak bu kumandanı öldürdü. Bu yüzden büyük bir gürültü koptu. Deylemliler pusudan çıktılar. Şehir halkı da onlara katılınca aralarında savaş vuku buldu (Esîr, 1987, IX, s. 292).

[7] Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultan Mahmûd tarafından tutuklanması (1025) üzerine ona bağlı olan Oğuzlar sürüleriyle Horâsân otlaklarına yerleştikten sonra yeni katılımlarla gittikçe çoğaldılar, fakat bu kez acımasız Gazneli vergi memurlarının zulmüne uğradılar. Müneccimbaşı, vergi mültezimlerinin bunların mallarını ve çoluk çocuklarını aldıklarını yazar. Bu nedenle Gazneli kumandan Arslan Cazib ile savaştılar. Bu nedenle Gazneli Mahmûd bizzat ordusuyla Horâsân'a gitmek zorunda kaldı ve Oğuzlardan 4 bin kadarını öldürdü. Oğuzlardan geri kalanları Balhan dağlarına ve Hazar kıyılarına doğru kaçtılar. Oğuzlardan diğer bir kısmı ise batıya Irak, Musul ve Azerbaycan taraflarına gittiler. Onlara bu bölgelerde Oğuzlar veya Türkmenler deniliyordu. Bunların şehirlere dağılmalarının ve yayılmalarının başlangıcının tarihi 420 (1029) yılında idi. (Müneccimbaşı, 2000, s. 7; Ravendî, 1957, s. 87 vd.; Esir, 1987, IX, s. 292).

Demek ki, Dandanakan Savaşı'ndan önceki 20-30 yıl içerisinde Oğuzlar henüz bir devlet hâlinde teşekkül etmedikleri için Mâverâünnehir, Horâsân ve İran bölgesinde, uğraşlarının büyük bölümünü yerleşme çabası için harcamışlardır. Zaten yerel egemenlerle aralarında sürüp giden askeri çatışmaların, adı geçen bölgelerde olağandışı sağlam ve uzun süren bir Oğuz hâkimiyeti ve Türk nüfuzu ile noktalanmış olmasının tarihçilere ilginç gelmesinin nedeni de budur. Bu durumda Oğuzların tarihinin önemli bir kısmını oluşturan mücadelelerin ve uzun asırlara yayılacak olan hâkimiyetin kolay elde edilmediğini ve pahalıya mal olduğunu öğrenmemiz gerekiyor.

Oğuzların Azerbaycan'a ikinci seferi

Tekrar mevzuumuza dönersek, Isfahân bölgesinde umduğunu bulamayan ve uzun bir mücâdeleye dayanabilecek durumda olmayan Oğuzların bu grubu çadırlarını söküp oradan ayrıldılar ve Azerbâycân hâkimi Vahsûdân b. Mamlân'ın[8] yanına varıncaya kadar yol boyunca uğradıkları her köyü yağmaladılar. Vahsûdân onları dostça karşıladı ve ihtiyaçlarını giderdi (420/1029)[9]. Mükremin Halil diyor ki, Selçuklular Kafkasya'ya geldiğinde bölgede iki Müslüman hükümet mevcuttu. Bunlardan biri Derbent şehri ve Hazar sahiline hâkim olan Şirvanşahlar, diğeri Nahçıvan, Dübeyl ve Gence şehirlerini ihtiva eden Ravvâdiye veya Şeddâdoğulları hükümetiydi[10].

İbnü'l-Esîr'e göre Vahsûdân Oğuzların kötülüklerine mani olacağını ve yardım sağlayacağını ümit ederek Oğuzlara ikramda bulunmuş ve onlarla akrabalık tesis etmişti. Kaynak Vahsûdân'ın Oğuzlarla akrabalık tesis ettiğini kaydetmekle beraber, nasıl bir akrabalık kurduğu hakkında tafsilât vermemektedir. Anlaşılmaz olan Isfahân bölgesinden tard edilen Oğuzlara, Vahsûdân'ın sebepsiz yere neden kendi hâkimiyet bölgesine girme şansı vermiş olduğudur. Kaynak Vahsûdân'ın kime veya kimlere karşı Oğuzlardan yardım sağlamayı ümit ettiğinden de bahsetmemektedir.

---

[8] Arrân Şeddâdîleri muhtemelen Kürt menşeli idiler. Bununla beraber Tebrîz ve Azerbâycân Ravvâdîleri de X. yüzyılda Kürt sayılmaktaydı. Deylemlilerin ortadan kalkmasından sonra, Tebrîz'de görülen Kürt Ravvâdî ailesinin Müsafirîler ile sadece evlenme yolu ile bir akrabalık kurdukları anlaşılmaktadır. Aslında Ravvâdî ailesi mensuplarının Yemenli Arapların Ezd kabilesinden oldukları anlaşılıyor. Belâzûrî'deki bir kayıt, er-Ravvâd el-Ezdî'nin Tebrîz'e geldiğini; daha sonra el-Vecnâ b. Er-Ravvâd'ın şehre kale yapıp, halkı ve kardeşleriyle birlikte buraya yerleştiğini ifade ediyor (Belâzûrî, 1987, s. 475). Buna rağmen ertesi yüzyıl veya daha sonra ailenin tamamen Kürtleştiği anlaşılıyor. Bu ailenin taşıdığı Memlân veya Ahmedîl gibi isimler, bilinen Arap isimleri Muhammed veya Ahmed'in Kürtçeye uyarlanmış şekilleridir. Komşuları Müsâfirîler gibi Ravvâdîler de Sâcîlerin Azerbâycân'da iktidardan düşmesinden sonra meydana çıkan karışık durumdan istifade ettiler. Müsâfirîlerin Azerbâycân'da yerleşmiş olan şubesi, Büveyhîlerin yardımlarına rağmen, Ebû'l-Heycâ Mamlân tarafından buradan kovuldular. Böylece 374 (984-985)'te bütün bu bölge Ravvâdîlerin eline geçmiş oldu. XI. yüzyılda Ravvâdîlerin en meşhuru 420-446 (1029-1054) yılları arasında adından söz edilen ve Tebrîz'den başka dağ bölgesinde kalelere de sahip bulunan Vahsûdân b. Mamlân idi. Bk. V. Minorsky, 1993, s. 733; Hicri 438 (1046) yılında Tebriz'i ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev buranın hâkiminin Vahsûdân olduğunu ve hutbelerde adının "el-emîrü'l-ecel seyfü'd-devle ve şerefü'l-mille" olarak okunduğunu yazıyor. (Nâsır-ı Hüsrev, 1994, s. 9).

[9] Esir, 1987, IX, s. 292.

[10] Yinanç, 1944, s. 40.

Geçmiş deneyimlere göre Oğuzların yerel egemenlikler için ciddi bir tehlike oluşturdukları hususunda hiç şüphe yoktur. Bu nedenle Vahsûdân bunun şuurunda olarak rakiplerine karşı onlardan faydalanmak adına şansını bir kere denemek yolunu seçmiştir. Bu hesap doğruydu, fakat Vahsûdân'ın ümitleri boşa çıktı, çünkü onlar yağma ve baskınlara devam ettiler.

Başlarında Boğa, Göktaş, Mansûr ve Dana adlı beyler bulunan bu Oğuz grubu daha sonra Merâgâ şehri üzerine yürüdüler ve 429 (1037-1038) yılında şehre girdiler. Burada camiyi yaktıkları gibi, Hezbâniyye Kürtlerinden birçoğu da dâhil olmak üzere pek çok kişiyi katlettiler. Olaylar gittikçe büyüdü ve karışıklıklar arttı. Bölgedeki Kürtler ve diğer şehirlerin halkı Oğuzların hareketlerine engel olmak gayesiyle ittifak yapmak üzere teşebbüse geçtiler. Bu cümleden olmak üzere Ebû'l-Heycâ b. Rebîbüddevle el-Hezbânî ile Azerbaycân hâkimi Vahsûdân barış ve işbirliği yaptılar[11]. O bölgenin halkı da onlara katıldı. Böylece Oğuzlardan intikam alabilecek duruma geldiler. Oğuzlar ise bütün bölge halkının kendileriyle savaşmak üzere birleştiklerini görünce, Azerbaycân'dan ayrılıp gitmek zorunda kaldılar. Oğuzlardan bir kısmı Boğa ile birlikte Rey'e, bir kısmı Mansûr ve Göktaş'ın idaresinde Hemedân'a gidip şehri muhasaraya girişti. Öte yandan Anasıoğlu reisliğinde bir taife de Kazvîn'e gitti[12].

Oğuzların bir kısmı Hemedân'ı ele geçirirken Urmiye'de bulunan Oğuzlar ise Ermeni ülkesi üzerine yürüdüler ve Ermenilere ağır bir darbe indirdiler. Pek çok ganimet ve esir elde ettiler. Sonra tekrar Urmiye ve Ebû'l-Heycâ'nın hâkimiyetindeki şehirlere döndüler. Oğuzların daha önceki hareketlerini tecrübe edinmiş olan bölge Kürtleri onlarla savaşa tutuştular. Savaş sırasında pek çok kişi öldürüldü. Oğuzlar bu bölgedeki köyleri de yağmaladılar ve Kürtlerden pek çok kişiyi öldürdüler[13].

Dandanakan Savaşı'ndan önce Oğuzların Hemedân'ı muhasara edip şehrin hâkimi Ebû Kâlicâr b. Alâüddevle ile barış ve akrabalık tesis ettiklerini yukarıda anlatmıştık. Oğuzlar Rey'e hâkim olunca yeniden Hemedân'ı muhasara etmeğe başladılar. Kızıl ve adamları hariç diğer Oğuz boyları Rey'den Hemedân üzerine yürüdüler ve oradaki Oğuzlarla birleştiler. Ebû Kâlicâr bunu buyunca onlara mukavemet edemeyeceğini anladı ve şehrin ileri gelenleri ve büyük tüccarlarla Hemedân'dan kaçıp Kinkever'e sığındı. Oğuzlar 430 (1038-1039) yılında Hemedân'a girdiler, reislerinden Göktaş, Boğa ve Kızıl da orada toplandılar. Fennâ Huşrev b. Mecdüddevle b. Büveyh de çok sayıda Deylemli ile yanlarında bulunuyordu. Bunlar daha önceki muharebe sebebiyle Hemedân ahalisine çok kin besledikleri ve öfkeli oldukları için şehre girince burayı başka hiçbir şehirde yapmadıkları tarzda fena hâlde yağmaladılar. Kadınları esir aldılar, Dinever köylerine ve Esedâbâd'a

[11] Ebû'l-Heycâ, Vahsûdân'ın kızkardeşinin oğlu yani yeğeni olup, Hezbânî Kürtlerinin lideri idi. (Kesrevî, 1385, s. 198).

[12] Ebû Kâlicâr b. Alâüddevle Hemedân'da bulunuyordu. Muhasaranın uzadığını ve daha fazla dayanamayacağını anlayınca Göktaş'a haber gönderip, onunla barış yaptı ve akrabalık tesis etti. Rey'de ise Alâüddevle b. Kâkeveyh vardı. Temmuz-Ağustos 1029'da şehri terk edince Oğuzlar Rey ve Kerec şehirlerini fena hâlde yağmaladılar. (Esir, 1987, IX, s. 295 vd.)

[13] Esir, 1987, IX, s. 295 vd.; Minorsky, 1993, s. 734.

seriyyeler (çete birlikleri) sevk ettiler. Bu yöreleri tamamen yağmalayıp halkı perişan ettiler. Halka karşı en sert ve acımasız davrananlar ise Deylemlilerdi. Dinever hâkimi Ebûl'-Feth b. Ebî'ş-Şevk bunlara karşı savaşıp galip geldi ve onlardan bir topluluğu da esir aldı. Oğuz reisleri adamlarının serbest bırakılması için Ebû'l-Feth'e haber gönderdiler, fakat Ebü'1-Feth barış ve anlaşma olmadan salıvermeyeceğini bildirdi. Sonunda Ebû'l-Feth'in teklifini kabul edip onunla anlaşma yaptılar, o da esirleri serbest bıraktı. Daha sonra Hemedân'daki Oğuzlar Ebû Kâlicâr'a haber gönderip onunla da anlaşma yaptılar. Yanlarına gelip işlerini idare etmesini istediler ve onun görüşüne uygun olarak hareket edeceklerini söylediler. Oğuzlardan evlenmiş olduğu karısını da yanına gönderdiler. Ebû Kâlicâr yapılan teklifi kabul edip Oğuzların yanına geldi, fakat yanlarına gelir gelmez üzerine hücum edip mallarını ve yanında bulunan eşya ve hayvanları yağmaladılar. Ebû Kâlicâr'ın babası bunu duyunca olup bitenleri görmek için İsfahan'dan çıkıp buraya bağlı dağ kasabalarına gitti, orada çok sayıdaki Oğuz taifesine saldırıp onları mağlûp etti ve birçok kişiyi öldürüp bir o kadarını da esir aldıktan sonra muzaffer olarak İsfahan'a girdi[14].

Dandanakan'dan Sonra Tuğrul Bey'in Saltanatı Döneminde Oğuzlar

8 Ramazan 431 Perşembe günü (23 Mayıs 1040) Dandanakan bozkırlarında Gazneli ordusu Horâsân'ın kesin olarak kaybedilmesi, İran'ın muhtemel hiçbir direnci kalmayan açık bir ülke durumuna düşmesi sonucunu doğuran, büyük bir bozguna uğradı. Sonra Horâsân civarındaki bütün dağınık Oğuzların birleşmesiyle Selçuklular birdenbire kuvvetlendiler. Cihân hâkimi olma yolundaki Selçuklu reislerinde hükümdârlık tecelli etti ve Oğuzlar istiklâl kazandılar[15]. İlk Selçuklu hânedân üyelerinin ve diğer Oğuz beylerinin, özellikle Tuğrul Bey'in şahsında, devlet kurma iradesinin açık şuuruyla dolu, askerlik sanatıyla donanımlı komutanlar olduklarından kesinlikle şüphe edilemez[16]. Dandanakan savaşını müteakip icra edilen kurultayda görev taksimi yapıldıktan yaklaşık olarak altı ay sonra Tuğrul Bey'in 431 yılı sonlarıyla 432 yılı başlarında (Kasım 1040) Nîşâbûr üzerine yürüyüp, şehri zapt ettiği anlaşılıyor[17]. Nîşâbûr'un fethinden itibaren, daha sonraki fetihlerin takip edeceği üç safha göze çarpar: Halkı tâbi olmaya meylettiren Oğuz-Türkmen akınları safhası; karşılaşılabilecek tehlike anında, gerekli tedbirleri alan bir vekile, buradaki özel durumda, Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal'a boyun eğmeleri safhası; nihayet hükümdarın girişi ve ülkeyi kesin olarak ele geçirmesi safhası. Diğer taraftan Selçuk ailesinin üyeleri, yayılma alanını taksim etmişlerdi, özellikle Çağrı Bey, merkezî Horâsân civarında, büyük kardeş olma vasfına uygun düşecek ehemmiyette gözüken, Türklerin üs bölgesini muhafaza etmeye çalışıyor; Tuğrul Bey ise, Nişabur'dan itibaren aslında çok büyük bir gelecek vaadeden batıya doğru açık bir yayılma bölgesine sahip bulunuyordu[18]. Kuruluş aşamasında devlet bir yandan

[14] Esir, 1987, IX, s. 296.

[15] Dandanakan Savaşı hakkında en tafsilatlı kaynak eser olarak bk. Beyhakî, 1383, ss. 566-584; Ayrıca bk. Esir, 1987, IX, ss. 368-369; Râvendî, 1957, s. 100; Köymen, 1993, ss. 278-345.

[16] Cahen, 1992, s. 6.

[17] Esir, 1987, IX, s. 369; İbnü'l-Cevzî, 1312-1992, s. 277. Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a girmesi ve Oğuzların bütün Horâsân'ı istila etmesi 432 (1040-1041) yılı olayları arasında zikrediliyor.

[18] Cahen, 1992, s. 6.

merkezî bir iktidarın yönetimine bırakılırken, diğer yandan hanedan üyeleri, devletin büyümesinde yer almak üzere yeni topraklar fethetmeye memur edilmişlerdir[19].

Bu paylaşmada Oğuz-Türkmen başbuğlarının da görev aldığı bazı kaynakların kayıtlarından anlaşılmaktadır. El-Azimî, bunlardan birkaçının adını vermektedir. Buna göre, Balhan, Irak, Yabgulu Türkmenleri de denilen Navekiyye[20] Türkmenlerinin başbuğlarından olan Kızıl Bey, beraberinde Boğa, Göktaş, Mansur gibi beyler olduğu hâlde Kâkûyeoğullarından Alâüddevle'nin elinde bulunan Rey kentini ele geçirerek, burada bir Türkmen beyliği kurmuştur. El-Azîmî ve İbnü'l-Esîr, Kızıl Bey'in 1041 yılında Rey şehrinde öldüğünü zikretmektedirler[21]. Üç Selçuklu başbuğundan sonra gelen büyük beylerden İbrahim Yınal'a Kuhistân, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a da Gurgan ve Damgan tahsis edilmiş idi[22].

Tuğrul Bey'in etrafını kuşatan yerleşik idari kadro yüzünden Tuğrul Bey artık sadece bir Türkmen lideri değildir. Buna rağmen, Tuğrul Bey, Türkmenlerden vazgeçmeyi, şimdilik düşünemiyordu. Zira kendisi de onlardan biriydi[23]. Bu münasebetle Kızıl Bey'in Selçuklular ile işbirliği içerisinde ve hatta Tuğrul Bey'in kız kardeşiyle evli olduğunu da ilâve etmek gerekir[24]. Tuğrul Bey yeni fethedilen veya edilecek ülkeler üzerindeki üstünlüğünü ancak Türkmenlerle sürdürebiliyordu. Türkmenler, kendiliklerinden akına kalkıştıkları zaman bile, Tuğrul Bey'e kılavuzluk ediyor, onun yolları üzerinde bulunan engelleri kaldırıyor, asker topluyor ve fetihlerin ön hazırlıklarını yapıyorlardı. Bu durumda Tuğrul Bey'in amacı, onları eksiltmek değil, yönlendirmekti. Dandanakan zaferi, Tuğrul Bey'e yani Selçuklu yönetimine bağlı Oğuzların Horâsân'dan daha batıya yani Anadolu sınırlarına kadar İran coğrafyasında ilerlemelerine imkân sağlamış oldu. Tuğrul Bey, bütün bu alanların ve daha fazlasının Oğuzlar tarafından Selçuklu yönetimine geçirilmesine nezaret ediyordu. Oğuzların İran, Irak ve Azerbaycan'da yayılma teşebbüsleri, ardından bu bölgelerin Selçuklu orduları tarafından beklenen fethine yol açtı.

Oğuzların Azerbaycan'a Üçüncü Seferi

Nitekim zaferin ardından Oğuzların Azerbaycan'daki yayılma girişimleri yeniden canlandı. Bu yayılma öylesine sıra dışı idi ki yerel egemenlikleri onlara karşı mücadele etmeye zorluyordu. Ancak her bakımdan zengin olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarının fethi, Oğuzlar için bir sonraki mantıksal adımı oluşturmaktaydı. Ancak, Oğuzlar, yayılmakta oldukları bölgelerin direnme kapasitelerini olduğundan daha az hafife almaktaydılar. Ne var ki, 1018-1040 yılları arasında yapılan akınların bu bölgelerdeki idarelerin düzenini bozması, bunlar

[19] Ülüş telakkisi hakkında geniş bilgi için bk. Özgüdenli, 2006, s. 55.

[20] Etimolojik açıdan tartışmalı Yabgulu veya Navekiyye adı verilen bu Türkmenler hakkında yapılan özel çalışmalar için bk. Sevim 1965, ss. 563-569; Ateş, 1965, ss. 517–525.

[21] Azimî, 1988, s. 4; Esir, 1987, IX, s. 377.

[22] Bondarî, 1999, s. 6; Râvendî, 1957, s. 102; Nîşâbûrî, 1332, s. 18; Hüseynî, 1326, s. 37.

[23] Cahen, 1992, s. 7.

[24] Abû'l-Farac, 1987, s. 296.

üzerinde yarattığı genel etkiler ve Oğuzlara karşı yapılan son derece etkisiz müdahaleler dikkate alındığında bu değerlendirmeler yersiz de sayılmaz.

432 (1040-1041) yılında Oğuzlar Tebriz bölgesindedirler ve bölge egemenleriyle barış içinde yaşamayı düşündüklerine dair bulgular vardır. Ancak, bu kısa sürmüş ve Ravvâdîler, Oğuzları tuzağa düşürmek suretiyle onlara karşı direnmeyi denemişlerdir[25]. Bu harekât Oğuzlar bakımından başarısızlıkla sona erdi. Oğuzlar, Vahsûdân'ın ve Hakkâri Kürtlerinin oluşturduğu çifte engel nedeniyle bu bölgelerde tutunamadılar ve dağ yolunu tutup, dağıldılar. Ancak, bu müttefik kuvvetlerin Oğuzların bu bölgelere dönmesini kesin olarak önleme olasılığının bulunmadığı, müteakip olaylardan anlaşılacaktır. Diğer taraftan 1041 yılında Oğuzların Rey bölgesinden ayrılıp, Diyarbakır tarafına gitmeleri üzerine meydana gelen olaylar, Oğuzlar için muhteşem bir dönem teşkil eder. Bu nedenle bölgede hükümrân olan Mervânoğulları beyliğinin ve Arap Ukaylîlerin halkının pek şanslı olduğu söylenemez[26]. Aslında Oğuz-Türkmen gruplarının bu bölgedeki harekâtları, daha sonraki Selçuklu askeri seferlerinin yolunu açmış oluyordu.

---

[25] Vahsûdân Oğuzlardan büyük bir cemaatı kendileri için hazırladığı bir ziyafete davet etmişti. Bunlar yiyip içtikten sonra ileri gelenlerinden otuz kişiyi tevkif etti, bunun üzerine kalanların cesaretleri kırıldı, moralleri bozuldu. Vahsûdân burada Oğuzlardan birçok kişiyi öldürdü. Bunun üzerine Urmiye'de oturan Oğuzlar toplanıp Musul'a bağlı olan Hakkâri kasabasına gittiler: Hakkâri'deki Kürtler Oğuzlarla savaşa tutuştular. Aralarında büyük bir savaş vuku buldu. Sonunda Kürtler mağlûp oldular; Oğuzlar bunların obalarını, mallarını ele geçirdiler, kadınlarım ve çocuklarını esir aldılar. Kürtler bunun üzerine dağlara ve dar geçitlere sığındılar, ancak Oğuzlar bunları takip edip üzerlerine saldırdılar. Bu defa Kürtler Oğuzları yendiler, bin beş yüz kişiyi öldürdüler, çok sayıda insanı da esir aldılar. Yedi Oğuz beyi ile ileri gelenlerinden yüz kişi de esirler arasında bulunuyordu. Kürtler Oğuzların silâhlarını, hayvanlarım ele geçirdikleri gibi daha önce kendilerinden alınan ganimetleri de geri aldılar. Esir, 1987, IX, ss. 297-298; Kesrevî, 1385, s. 198; Yinanç, 1944, s. 40, 42; Sümer, 1972, s. 95; Biçer, 2013, s. 180.

[26] İbn Rebîbüddevle Hakkâri bölgesindeki Oğuzların durumunu işitince, geri kalan Oğuzları da imha etmek üzere arkalarından asker sevk etti. Daha sonra Rey'de ikamet etmekte olan Oğuz beyi Kızıl öldü. Öte yandan Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal Rey'e doğru yola çıktı. Rey'deki Oğuzlar İbrahim Yınal'ın geldiğini duyunca onun önünden kaçtılar ve ondan korkup el-Cibâl bölgesinden ayrılarak 433 (1041-1042) yılında Diyarbekir ve Musul tarafına gittiler, fakat daha önce ahalisine yaptıklarından dolayı orada ikamet edemediler, ayrıca İbrahim Yınal da arkalarından geliyordu. Bunlar İbrahim Yınal ile iki kardeşi Tuğrul Bey ve Davud'a bağlı olduklarından İbrahim Yınal'dan korkuyorlardı. Kendilerine kılavuzluk etmesi için Kürtlerden adam tuttular. Kılavuz bunları ez-Zevezûn üzerindeki sarp dağlardan götürdü. Bunlar Ceziret İbn Ömer'e çıkınca Boğa, Anasıoğlu ve diğer bazı Oğuz beyleri Diyarbekir'e gittiler ve Karadâ, Bâzebdâ, el-Hasaniyye ve Habur'u yağma ettiler. Bu arada Kızıl Bey'in oğlu Mansûr, el-Cezîre'de şark tarafında kaldı. el-Cezîre'de ikamet etmekte olan Süleyman b. Nasruddevle b. Mervân, Mansûr'a adam gönderip barış teklif etti ve kış geçip diğer Oğuzlarla beraber Suriye'ye gidinceye kadar el-Cezîre'ye bağlı kasabalarda oturabileceğini bildirdi. Mansûr bu teklifi kabul etti, her ikisi barışıp anlaştılar, fakat Süleyman Mansur'a hainlik etmeyi aklına koymuştu, bunun için büyük bir ziyafet tertip etti ve-Mansûr'u bu ziyafete çağırdı. Mansûr el-Cezîre'ye girer girmez Süleyman onu yakaladı ve hapsetti, bunun üzerine Mansûr'un adamları her tarafa dağıldılar. Karvâş bu durumdan haberdar olunca Oğuzların arkasından büyük bir ordu gönderdi. Fenek Kalesi'nin hâkimleri olan el-Beşneviyye Kürtle-

434 (1042-1043) yılında Tuğrul Bey'in orduları Rey, el-Cibâl, Taberek, Kazvîn, İsfâhân, Hemedân, Kinkever gibi şehir ve kaleleri zapt etti[27]. Tuğrul Bey, Halife Kaim'e Türkmenleri ne yapacağını bilmediğini söylerken haklıydı. Göçebe Türkmen savaşçılarının sayısı o kadar çoktu ki hiçbir eyalet, bunları bir haftadan fazla besleyemezdi. Bu savaşçı Oğuzlar da kendilerine ve hayvanlarına besin bulmak için bir yerden bir yere sürekli göçmek zorundaydılar[28]. Bazı Türkmen topluluklarının da Selçuklulara karşı geçmişten gelen düşmanlıkları vardı ve bunu açıkça sürdürmeye devam ediyorlardı. Örneğin, Tuğrul Beyin amcası Arslan Yabgu'nun Irak Türkmenleri bu durumdaydılar. Tuğrul Bey amcası nedeni ile Selçuklulara bağımlı saydığı kendisinden ayrı hareket hatta isyan etmiş olan Oğuzlarla barış yapmak istediği anlaşılıyor. Ancak çok yetenekli oldukları zikredilen Oğuz beyleri kendilerince bazı nedenlerden ötürü Tuğrul Bey'in bu kritik teklifini geri çevirdiler[29]. Birçok hiyânet ve felâketlere uğrayan bu Oğuzlar 1042'de Urmiye'de 15.000 kişi hâlinde toplanarak Ermeni Vaspuragan (Van gölü havzası) arazisine girmişler; Ermeni prensi Haçig'i öldürüp, bir takım mücadelelerden sonra tekrar Rey'e dönmüşlerdi. Tuğrul Bey 1043'te Kazvin'e

riyle Nasruddevle'nin askerleri de Karvâş'ın ordusuna katıldılar. Oğuzları takip ederek arkalarından yetiştiler ve onlarla savaşa tutuştular. Oğuzlar ele geçirdikleri bütün ganimetleri vererek kendileri için aman dilediler se de onlar kabul etmediler, bunun üzerine Oğuzlar ölüme meydan okurcasına savaşmağa başladılar, çok sayıda Arab'ı yaraladıktan sonra çeşitli yönlere dağıldılar. Oğuzların bir kısmı yağma için Nusaybin ve Sincâr'a gitmişlerdi; bu hadise üzerine el-Cezîre'ye döndüler ve orayı muhasara ettiler, Araplar kışı geçirmek için Irak'a gidince Oğuzlar Diyarbekir'e gidip şehri yağmalayarak tahrip etliler, birçok kişiyi öldürdüler; bunun üzerine Nasruddevle Oğuz beyi Mansûr'u oğlu Süleyman'dan teslim aldı ve Oğuzlara haber gönderip ülkesinden ayrıldıkları takdirde kendilerine çok miktarda mal vereceğini ve Mansûr'u da serbest bırakacağını bildirdi. Oğuzlar bu teklifi kabul edince Nasruddevle de Mansûr'u serbest bıraktı ve vaat ettiği malın bir kısmını gönderdi; fakat Oğuzlar sözlerinde durmadılar ve karışıkları daha da artırdılar. Bir kısmı Nusaybin, Sincâr ve Habur'a gidip oraları yağma etliler, bir kısmı da Cüheyne'ye ve el-Ferec'e bağlı kasabalara gidip yağmaladılar. Karvâş onlardan korktuğu için Musul'a girip kapandı. Esir, 1987, IX, ss. 298-299; Karş. Azimî, 1988, s. 6; Mateos, 1987, s. 82 vd; Kesrevî, 1385, s. 203; Köymen, 1989, s. 91.

[27] Esir, 1987, IX, s. 388.

[28] Turan, 1969, s. 75.

[29] Nişâbûr'da hükümet kuran ve nizamı sağlayan Tuğrul Bey daha sonra bir süre önce isyan etmiş olan Göktaş, Boğa ve diğer Oğuz beylerine haber gönderdi; onların gönlünü alıyor ve yanına gelip hizmetine girmeğe davet ediyordu. Tuğrul Bey'in elçisi onların yanına varınca Zencân yöresindeki bir nehrin kıyısında konaklayıncaya kadar yollarına devam ettiler, sonra da elçiyi geri gönderip ona: "Tuğrul Bey'e de ki: Bizi tevkif etmek niyetiyle bir araya toplamak niyetindesin. Korktuğumuz için senden uzak duruyoruz. Şimdi buraya konaklamış bulunuyoruz; eğer üzerimize yürüyecek olursan Horâsân'a veya Diyâr-ı Rûm'a gideriz ve hiçbir zaman için seninle beraber olmayız." dediler. Bu olumsuz cevap üzerine Tuğrul Bey de amcası Yusuf'un oğlu İbrahim Yınal'ı Rey'e gönderdi. İbrahim Yınal'ın üzerlerine geldiği haberini alan Oğuzlar ise bölgeyi terk ederek önce Azerbaycan'a yönelmişlerse de daha evvel ahalisine yaptıklarından dolayı burada tutunamayarak, aynı yıl el-Cezire'ye geçtiler (433/ 1042). Oğuzlar, ilk istilaları sırasında, Ermenistan'da ve Musul çevresinde o kadar esir aldılar ki, güzel bir cariye 5 dinara düştü; gûlâmı ahp-satan yoktu (435/1044). Esir, 1987, IX, s. 388; Yinanç, 1944, s. 42; Sümer, 1972, s. 88.

geldiği zaman Zencân'da toplanan ve sultanın itaat teklifini reddeden Oğuzlar bunlardır[30].

Tuğrul Bey, başlangıçtan itibaren, Nişabur'un fethi sırasında uyguladığı metotlara aynen riayet ederek, şuurlu bir biçimde, Bağdat yolu üzerinde ilerliyordu. Önce Türkmen birlikleri, yolları açtılar. Taberistan'ın stratejik kavşağı emniyet altına alındıktan sonra, İbrahim Yınal tarafından işgal edildi. Sonra Tuğrul Bey bizzat, Bağdat ve Ermenistan yollarının ayrıldığı noktada bulunan Rey'i başşehir yaptı. Hemen ardından, Bağdat yolu üzerinde, Iran yaylasının diğer uç noktasında bulunan Hemedan'ı teslim aldı (1043)[31].

Kirmân Bölgesinde Oğuzlar

Ekseriyetle kendi şeflerinin sevk ve idaresinde Oğuz kabilelerinin Güneydoğu Anadolu'da hâkim Mervanoğulianve el-Cezire'de halam Ukayi oğulları Devleti arazisini istila ve yağma etmeleri; Tuğrul Bey'in vazifelendirdiği İbrahim Yinal'ın, Yakuti'nin ve Kutalmış'ın kuzeybatı İran'da, bilhassa Irak-ı Acem'de mahalli şehir devletleri arazisini muntazam ordularla, bir plan dâhilinde fethetmeleri bir tarafa bırakılacak olursa devlet merkezini doğu İran'daki Nişapur şehrinden, İbrahim Yinal'ın fethettiği Rey şehrine nakleden (434/1043) Tuğrul Bey'in münasebete girişti̇ği ilk müstakil devlet Büveyhoğulları Devleti'dir[32]. Tuğrul Bey Rey'e geldikten sonra adamlarından bir topluluğu kardeşi İbrahim Yinal ile beraber Kirmân üzerine gönderdi. Başka bir rivayete göre ise İbrahim Yinal Kirmân'a gitmemiş, Sicistân'a gitmişti. Kirmân'a hareket eden ordunun başında başkası bulunuyordu. Selçuklu ordusu Kirmân'ın çevresine gelince orayı yağmaladı, fakat yağmacılıkta aşırı gitmediler sadece birkaç yeri ele geçirip yağmaladılar[33].

Kirmân hâkimi Melik Ebû Kâlicâr bu haberi öğrenince veziri Mühezzibüddevle'yi büyük bir orduyla onların üzerine sevk etti ve Cîruft'u ele geçirmeden önce onlara yetişmek üzere süratle hareket etmesini emretti. Selçuklular ise Cîruft'u muhasara ediyorlardı. Vezir onlara yakın bir yere kadar gitti, bunun üzerine onlar Cîruft'tan ayrılıp altı fersah ötede bir yerde konakladılar. Mühezzibüddevle de oraya gelip konakladı ve askere erzak ulaştırılması için haber gönderdi. Oğuzlar erzakı, develeri ve katırları ele geçirmek üzere çıktılar. Mühezzibüddevle bunu haber alınca onlara mani olmak için bir müfreze asker sevk etti. Bunlar Oğuzlarla savaşa tutuştu ve çarpıştılar. Oğuzların galip geldiğini duyan Mühezzibüddevle savaşmak için ordusuyla hareket eti. Mühezzibüddevle savaşa yetişince Oğuzlar mağlûp oldular ve yağmaladıkları şeyleri bırakıp çöllere kaçtılar. Deylemliler onları sınıra kadar takip ettiler ve sonra Kirmân'a dönüp bozulan durumu düzelttiler[34].

---

30 Turan, 1969, s. 79.

31 Esir, 1987, IX, s. 388; Karş. Cahen, 1992, s. 9.

32 Köymen, 1979, s. 33; Tafsilat icin bk. Esir, 1987, IX, s. 388; Yinanc, 1944, s. 35, 46.

33 Esir, 1987, IX, s. 389. Bu duruma bakılırsa Kirmân bölgesine Yınal idaresindeki düzenli Selçuklu ordularının değil, Oğuzların gittiği anlaşılmaktadır.

34 Esir, 1987, IX, s. 390; İbnü'l-Cevzî, 1312-1992, XV, s. 279.

Kirman Selçuklu devletinde Kufs adlı dağlık bölgede oturan bir kavim, yol kesip, eşkıyalık yaparak yaşıyordu. Büveyhoğulları onlarla baş edememişlerdi. Melik Kavurt, onların ileri gelenlerini hile ile pusuya düşürüp, hepsini öldürttü (1050/1051). Böylece Kufs belası bitmiş oldu. Bu sıralarda Arap yarım adasının ucundaki Umman (Oman) Büveyhoğullarının yönetimindeydi. Ancak, Hariciler isyan ederek Umman'ı ele geçirdiler. Ama kısa süre sonra Büveyhoğulları Umman'ı geri aldılar. Umman zengin bir yerdi. Kirman'a hâkim olan Kavurt, bu zenginlikleri elde etmek için gemilerle Umman'a gitti. Hem Kavurt ve hem de Türk askerleri ilk defa denizde yolculuk ediyorlardı. Türklerin aniden karaya çıkması, Umman'da büyük bir şaşkınlığa sebep oldu. Hiç çatışma olmadan Umman ele geçti[35].

Dandanakan'dan Anadolu Kapılarına

Yerel egemenlerin veya yerel halkın Selçuklu ordularına ve Oğuzlara karşı direniş hareketleri hakkında iki şey söylemek gerekir. Birincisi 1043 yılına kadar Tuğrul Bey'in zapt ettiği bazı yerler dışında hiçbir yerde belirleyici olmadı. Daha doğrusu bu hareketlerin asıl önemi siyasal ve moral bakımdan ön plana çıkıyordu. Nitekim güney ve batı İran'da el-Cibâl, Hemedân, Dinever, Hulvân gibi yerlerde el-Cevzâkân Kürtlerini de kapsayacak şekilde İbrahim Yınal'a karşı 1043-1045 arasında gerçekleştirilen direniş, neticede Oğuzlarla mücadeleye dönüştü. İbrahim Yınal'ın Hulvân'ı yağmalamasından sonra, Oğuzlara mensup bir taife çoluk çocukları ve mallarıyla Hulvân'dan ayrılmış olan halkın izini takip ederek Hânikayn'a gittiler, onlara yetişip mağlûp ederek yanlarındaki malları ganimet aldılar ve o bölgeye yayıldılar. Mâyedeşt ve ona yakın yerlere kadar vardılar, orayı da yağma ve talan ettiler[36].

Yerel hükümetler, kendileriyle Selçukluların bu çift taraflı gücü arasına bir sınır koymaktan aciz kalıyorlardı. Daha doğrusu kuvvetlerini birleştiremiyorlar ve dağınık bir şekilde savunma yapıyorlardı. Büyük bir ihtimalle etnik ve mezhepsel ayrılıklar dolayısıyla birleşemeyen bu yereller arasında Selçuklu güçleriyle işbirliği yapanlar da vardı[37]. Ancak Oğuzlara karşı başarılı ya da başarısızlıkla sonuçlanan

[35] Tuğrul Bey, 1041'de Kavurd'u Fars ve Kirmân bölgesine melik tayin etmişti. Merçil, 1989, s. 17 vd.

[36] Esir, 1987, IX,, s. 402.

[37] Mühelhil, Sa'dî'nin annesiyle evlenince çevresini ihmal etti ve küçümsemeğe başladı, aynı şekilde eş-Şâzencân Kürtlerinin haklarını da kıstı, onları da ihmal etti. Bunun üzerine Sa'dî İbrahim Yınal'a mektup yazıp kendisine katılmak istediğini bildirdi, Yınal da kabul etti ve babasına ait şehirlere hâkim olmasını sağlayacağına söz verdi. Sa'dî Hulvân'da muhafız kuvvetleri bırakıp Oğuzlarla beraber amcası Mühelhil üzerine yürüdü. Sa'dî'nin yaklaştığını duyan amcası onun önünden kaçarak Şehrizûr yakınlarındaki Tirânşâh kalesine gitti ve oraya sığındı. Oğuzlar o yöredeki pek çok yeri ve sürüleri ele geçirip çok sayıda hayvan ve eşyayı ganimet aldılar. Sa'dî amcasının kendisine karşı müdafaaya çekildiğini görünce Hulvân'da bıraktığı muhafız birliğine bir zarar gelmesinden korkarak oradaki kaleyi muhasara etmek üzere geri döndü, gidip kaleyi muhasara etti, amcasının adamları ona karşı koydular. Oğuzlar Hulvân'ı yağmaladılar, kan döküp halkın namusuna tecavüz ettiler, evleri ateşe verdiler; bu yüzden de halk dağıldı. Oğuzlar o bölgenin her yerinde aynı çirkin işleri yaptılar. (Esir, 1987, IX, s. 405 vd.).

bazı askerî operasyonlar devam etmiştir[38]. Direniş hakkındaki ikinci tespit, izlenen siyasetin -Şii-Büveyhî kumandanı Arslan Besâsîrî'nin oluşturduğu önemli istisna hariç olmak üzere- bilinen nedenlerle kısa süre sonra Tuğrul Bey'e itaatle sonuçlanmasıydı[39]. Her bölgedeki Şii veya Sünnî mezhep mensupları ile bağımsız hareket eden Oğuz-Türkmen gruplarını yağmacı ve talancı olarak gören yerel zenginler, Selçuklu siyasal erkine sempati duyma ya da en azından karşı çıkmama temayülü gösterdiler.

Kaynaklarda Oğuzlar hakkındaki bu tanıma ve tespite uyan pek çok misallere rastlamak mümkündür[40]. Ancak bu bilgilerden edindiğimiz genel ortalama sonuca göre Oğuzlara karşı direnişi seçenlerin başarılı olamadıkları görülmektedir. Musul bölgesinde de hemen hemen aynı şeyler oldu[41]. Oğuzlara karşı direnmeye çalışan Mervânî Emîri Nasruddevle ve Musul Emîri Karvâş aslında hem birbirileriyle hem de kendi halklarıyla barışık değillerdi. Karvâş, el-Hamîdiyye ve el-Hezbâniyye Kürtleriyle anlaşmazlık içindeydi[42]. Yine de belirtilmelidir ki, askerî dürtüleri olan birkaç yerel egemen için, bölgelerinin Oğuzlara karşı savunulması bakımından vatanseverlik söz konusu olmuştur. Özel bir açıklama yapmak gerekirse, yerel hâkimlerin gösterdikleri direniş hareketlerinin sonuç olarak kendi lehlerine siyasal hiçbir ilerleme kaydetmediği görülmektedir[43]. Bu nedenle İran ve Irak coğrafyasında Oğuzların yayılma hareketleri, yarattıkları etkiyle, 1045-1047 arasında en yüksek noktasına ulaştı. Sultan Mahmûd'un 1030'a kadar sert biçimde Horâsân'dan çıkartmasının ardından Oğuzların bir daha kendilerine gelemeyecekleri sanılıyordu, fakat bunu izleyen yirmi yıl içinde Oğuzların kahramanca ama intihar niteliğinde

[38] Hûzistân'da bulunan yerel hâkimlerden Melik Ebû Kâlicâr'ın harekâtı bir örnektir. Ebû Kâlicâr Yınal ve Oğuzları o diyardan uzaklaştırmağa karar verdi. Askerlerine Oğuzlara karşı sefere hazırlanmalarını emretti, fakat çok sayıda hayvanları telef olduğu için sefere çıkamadılar. Daha sonra böyle bir imkânı bulunca Fars şehirlerine hareket etti, askerler de ağırlıklarını merkeplere yüklediler (1045). (Esir, 1987, IX, s. 403.).

[39] Tuğrul Bey, metbu beylere bırakılmış beylikleri doğrudan yönetilen eyaletler hâline getirdi ve Büveyhoğulları, Fars ve aşağı Irak liderleri arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak, diplomatik faaliyetleri sayesinde, müttefiklerinin ve taraftarlarının çemberini son derece genişletti. (Cahen, 1992, s. 8.).

[40] 435 yılının Safer ayında (Eylül 1043) bir Oğuz taifesi Büst taraflarına gitti. Bilinen yağmacılık ve fenalıklarını icra ettiler, bunun üzerine Gazne hükümdârı Ebû'1-Feth Mevdûd onlara karşı asker sevk etti. Büst vilâyetinde karşılaştılar ve çok çetin bir savaş cereyan etti. Oğuzlar mağlûp olup Mevdûd'un askerleri galip geldi, Oğuzlardan pek çok kişiyi öldürdüler. (Esir, 1987, IX, s. 395.).

[41] Azerbaycan'dan ayrılan Oğuzlardan bazıları Nasruddevle b. Mervân'ın idaresindeki beldelerden Ceziret İbn Ömer'e gittiklerinde bir kısmı yukarıda adı geçen emirleriyle beraber Diyarbekir üzerine yürümüş, geri kalanlar da Bik'â'ya giderek Berkaîd'de konaklamışlardı. Musul emîri Karvâş on beş bin dinar vermek suretiyle Oğuzlardan kurtulacaklarını umdu. Fakat Oğuzlar, Musul'u ele geçirip, şehir halkına yirmi bin dinar tutarında vergi tahakkuk ettirip bunu toplamışlardı. Esir, 1987, IX, s. 299; Azimî, 1988, s. 6; Ayrıca bk. Yinanç, 1944, s. 41; Sümer, 1972, s. 89.

[42] Esir, 1987, IX, s. 417 vd.

[43] Oğuzların Musul'daki faaliyetleri hakkında ayrıntı için bk. Coşkun, 2013, ss. 967-975; Çevik, 2007, ss. 195–205.

yayılma göstermeleri, Türk tarihinde adeta bir istisna oluşturmaktadır. Horâsân, İran, Kirman, Irak, Azerbaycan gibi Oğuzların anayurtlarına uzak ülkelerde bile Oğuz-Türkmenler ve Selçuklu hanedan üyelerinin idaresindeki ordular ayrı ayrı yayılma blokları oluşturdular. 1045'ten sonra bu coğrafyalarda yegâne siyasal otorite olma yolunda ortaya çıktılar ve elde ettikleri sonuçlar oldukça şaşırtıcı idi. 1038'deki Serahs Savaşından önce adları yağmacı eşkıyalara çıkmış olan illegal bir çete, Gaznelilere karşı sürdürdükleri iki yıllık bir direnişten kısa sayılabilecek bir süre sonra (1046) bir cihan devleti olarak kendini kanıtlamaya başladı. Bu tarihte İbrahim Yınal, Selçuklulara karşı direnişin sürdürüldüğü Hemedân, Dinever, Hulvân gibi şehirleri zapt ederken Tuğrul Bey de İsfahân'a hâkim olmuştu, şöyle ki şehrin hâkimi Ebû Mansûr Ferâmurz, Tuğrul Bey'e hem bir miktar mal göndermiş hem de adına hutbe okutmuştu[44].

1040'tan itibaren Selçuklu Oğuzlarının istilâsı ile karşılaşan küçük İran emîrlikleri 1045-1046'ya kadar direnmekle tâbi olmak arasında bir seçim yapmak zorunda kalmışlardı. Aslında merkez ve güney İran sahasında fazla bir direniş olduğu da söylenemez. Bu direniş Şii Büveyhoğullarının hâkim olduğu bölgelerde ve Musul çevresinde kendini daha fazla göstermiştir. Selçuklular, İran sahası içindeki farklı unsurları kısa süre içinde bir şemsiye altında toplamayı başardı[45]. Bizans Ermenistanı'na karşı, birisi İbrahim Yınal tarafından (440/1048) diğeri, bizzat Tuğrul Bey tarafından (446/1054) gerçekleştirilen iki harekâta şahit oluyoruz. Tuğrul Bey, Rey'e geldikten (434/1042-1043) sonra üç-beş yıl içinde, etraftaki hükümdarlar tarafından metbû olarak tanınmıştı. Mâverâünnehr'den gelen Oğuzlar genellikle Bizans ucuna gönderiliyorlardı[46]. Bu arada, Selçuklu yöneticilerinde gayrimüslim Bizans'ı yenilgiye uğratma ihtiyacı ve şerefinin öncelikli olduğu kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır[47]. Tuğrul Bey, sadece siyasi faaliyetle yetinmedi, İbrahim

[44] Esir, 1987, IX, ss. 402-406.

[45] Oğuzlar 439 Receb ayında (Aralık 1047-Ocak 1048) Sa'dî b. Ebû'ş-Şevk üzerine yürüdüler ve Bâcisrâ'dan iki fersah uzakta karargâh kurmuş olan Sa'dî'ye baskın düzenlediler. Sa'dî ve yanındakiler bozuldu ve neye uğradıklarım bilemediler, öyle ki kardeş kardeşe, baba oğluna dönüp bakamadı, pek çok kişi öldürüldü. Oğuzlar onların mallarını ganimet aldılar, o yöreyi yağmaladılar. Sa'dî'nin es-Sirevân Kalesi'nden getirttiği mallar da o gece oraya ulaşmıştı, Oğuzlar bu malları da yağmaladılar, ancak çok az bir kısmını yanına alıp kurtarabildi. Sa'dî bu olaydan ölümün eşiğinden dönüp kıl payı farkla kurtuldu. Oğuzlar ed-Destkere'yi Bâcisrâ ve el-Harûniyye'yi Kasr-ı Sâbûr ve o yöredeki bütün kasaba ve köyleri yağmaladılar. (Esir, 1987, IX, ss. 409-410).

[46] Sümer, 1972, s. 96; Sevim, 1971, s. 5.

[47] Mâverâünnehr'de bulunan Oğuzların büyük bir kısmı İbrahim Yınal'ın yanına gelmiş, bunun üzerine Yınal onlara: "Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihat etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin izinizden gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım." demiş, onlar da kabul edip sefere çıkmışlardı. Oğuzlar, İbrahim Yınal'ın ününden ilerlediler, Yınal da onları takip etti- Malazgirt, Erzenü'r-Rûm (Erzurum) ve Kalikala'ya kadar geldiler. Trabzon'a ve o bölgedeki bütün şehir ve kasabalara kadar uzandılar. Bu sırada Rumlar ve Abhazlar'dan müteşekkil elli bin kişilik büyük bir orduyla karşılaşıp savaşa tutuştular. Aralarından çok çetin bir savaş cereyan etti. Vuku bulan bir kaç savaşta bazan Rumlar, bazen de Müslüman Oğuzlar galip geldiler, sonunda

Yınal onun namına, uzun seneler süren zorlu uğraşlardan sonra, Mezopotamya'ya ve özellikle Bağdat'a ulaşan yolları denetim altına aldı (1043-1054)[48].

Doğu ve Batı İran sahasında Selçuklu hâkimiyeti 1054'e kadar belirginleşmiş oluyordu. Daha çok Fars, Huzistan ve Musul bölgesinde birkaç belirsizlik vardı. Bu belirsizlikler gerek Tuğrul Bey ve gerekse İbrahim Yınal ve Oğuzlar tarafından yapılan harekâtlarla İran'ın fiilen yenilgiye uğratılması gerçeğinden hareketle giderildi[49]. Çağrı Bey ve oğulları, Nîşâbûr'dan Ceyhun'a kadar dâhil olmak üzere Harezm, Buhara ve Belh'i fethederken, amcası Musa Yabgu Sistan'da Gaznelilerin baskınlarına karşı doğu sınırlarını korudukları sırada Tuğrul Bey, sistemli bir biçimde, Bağdat'a doğru ilerlemekteydi.

Diğer taraftan, Tuğrul Bey, İslamiyetin ilk yıllarından bu yana İran üzerinde hak iddia eden dinî grupların çatışmalarına dâhil olmuş bulunuyordu. Selçuklular, koyu Hanefi idiler ve hak mezheplere aykırı bir düşünceye sahip olanlara karşı faal bir şekilde mücadele edenleri destekliyorlardı[50]. İslâm âleminin mezhep çatışmalarıyla hızla parçalanmaya yüz tuttuğu bir dönemde, Türkmen kütlelerinin Mâverâünnehr üzerinden Horâsân, İran, Azerbaycan, Irak ve Anadolu'ya akmasıyla, Selçukluların Sünnî İslâmı yeniden egemen kılabilmesi arasında yakın bir ilişki vardır[51]. Selçuklu Oğuzlarının icra ettiği savaşları birkaç sınıfa ayırmak mümkündür. Birincisi, Selçuklu sultanlarının ordularıyla bizzat yaptıkları savaşlar. İkincisi, Selçuklu genel siyasetinin hedeflerini gerçekleştirmeye matuf ve ülüş sistemine uygun olarak hanedan üyelerinin ordularıyla yaptıkları savaşlar. Üçüncüsü, zikredilen siyaset mucibince Oğuz-Türkmen başbuğlarının, Türkmenleri yönlendirerek yaptıkları savaşlar. Sonuncusu ise Oğuz-Türkmenlerin, Selçuklu yönetimlerinin bilgisi dışında, tamamen bağımsız olarak yaptıkları savaşlar. Aslında son iki tür ile ilk iki tür savaşlar, eşzamanlı olarak birbirilerini inanılmaz bir şekilde tamamlamaktadırlar. Oğuzların, Sel-

Müslümanlar kesin bir zafer elde ettiler, çok sayıda patriği de esir aldılar. Esir, 1987, IX, s. 414-415. 440 (1048-1049) yılı olayları; İbnü'l-Cevzî, 1312-1992, s. 314.

[48] Cahen, 1992, s. 9.

[49] 1053-1054'te Sultan Tuğrul Bey'in adamları Fars'a vardılar, Şîrâz'a kadar geldiler ve el-Beyzâ'da konakladılar. Melik Ebû Kâlicâr Ebû Mansûr'un veziri el-Âdil Ebû Mansûr da onlara katıldı ve işlerini idare etti, fakat onlar onu yakalayıp tevkif ettiler ve Kebze, Cüveym ve Behender adlı üç kaleyi onun elinden alıp orada oturdular. Oğuzlardan yaklaşık iki yüz kişi el-Melikü'r-Rahîm'in kardeşi Emir Ebû Sa'd'ın yanına giderek onun saflarına katıldılar. Ebû Sa'd adı geçen üç kalede bulunan Oğuzlara haber gönderip onları da kendi tarafına çekmeğe çalıştı, onlar da itaat arz edip kaleleri Ebû Sa'd'a teslim ettiler ve onun hizmetine girdiler. Bu arada Şırâzlı askerler ez-Zâhir Ebû Nasr'ın kumandasında toplanıp Şîrâz kapısında Oğuzlara ağır bir darbe indirdiler. Oğuzlar bozguna uğradılar ve önde gelen adamlarından Taceddîn Nasr b. Hibetuîlah b. Ahmed esir düştü. Oğuzlar mağlûp olunca Şîrâzlı askerler Fesâ üzerine yürüdüler. Ayak takımından biri Şîrâz'da idareyi zorla ele geçirmiş ve askerlerin Oğuzlarla meşgul olmasından dolayı da durumu giderek kuvvetlenmişti. Şîrâzlı askerler o zorbayı da oradan uzaklaştırdılar ve şehre tekrar hâkim oldular. (Esir, 1987, IX, s. 443 vd.).

[50] Selçuklular döneminde mezhep çatışmaları için bk. Ayan, 2013, ss. 179-203.

[51] Ravendî, 1957, s. 85; Cüzcânî, 2010, ss. 111-140; Farac, 1987, I, s. 300; Turan, 2001, s. 10; Köymen, 1962, s. 89.

çukluların fetihlerine katkıda bulunup bulunmadığı ancak uzman tarihçilerin gözünde ilginçtir. Benzer biçimde Tuğrul Bey'in teşebbüs ettiği bazı seferler, kendisine tâbi yerel emîrlerin veya Oğuz beylerinin isyanlarını bastırma amacını taşıyordu. Zira hiç şüphe yoktur ki, Türkmenlerin yağma duygusu, her isyan için, derhal emre hazır bir birlik oluşturabiliyordu[52]. Ancak, son iki savaş türü, hiçbir fetih düşüncesi taşımaksızın sadece beslenmeyi amaçlayan, ganimet çekmeye yönelik, en fazla geçici bir konaklama yeri elde etmek için yapılan savaşlardır[53].

Mâverâünnehr ve Horâsân'dan sürdürülen Oğuz-Türkmen akınları, Batı İran'daki güçsüz emirlikleri daha da zayıflatmaktaydı. Bağımsız Türkmen şefleri zaman zaman yerel emirliklerle iş birliği yapıyor, zaman zaman da onlarla çatışmalara giriyorlardı. Batıya doğru genişlemeye başlayan Tuğrul Bey, Türkmenlerin zaten yerel emirlikleri yok edip, merkezi bir devlet kurmak yerine, emirlikleri, kendine tâbi yönetimler hâlinde muhafazayı yeğledi. Tâbi yönetimler Tuğrul Bey adına hutbe okutmak ve para basmak, vergi vermek, gerektiğinde Selçuklu ordusuna birlikler yollamak gibi yükümlülükleri yerine getirmekle mükellefti[54].

Bu sırada, yöresel egemenler olarak Ermeni ve Gürcü prenslerin yanında Müslüman Şirvânşâhlar, Şeddâdoğulları_ve Câferoğulları emirlikleri vardı. Şirvânşâhlar, Derbend ve Hazar kıyılarında, Şeddâdoğulları Nahçıvan, Dübeyl ve Gence'de, Câferoğulları Tifliste egemendiler. 1039-1043 yılları arasında, Bizans imparatorluğu umumiyetle Bizans sınırım sağlamlaştıran ve Nicephorus Phocas ve Jean Tzimisces'den

---

[52] Tuğrul Bey 1054'te Basra hâkimi olan Emîr Ebû Ali b. el-Melık Ebû Kâlicâr'ı Oğuzlardan müteşekkil bir orduyla Hûzistân'ı zapt etmek üzere gönderdi. Emîr Ebû Ali, Sâbûr-Hâst'a varınca Ahvâz'da bulunan Deylemliler'i itaate çağırdı, itaat ettikleri takdirde kendilerine iyilik ve ihsanda bulunacağını, eğer kabul etmeyecek olurlarsa cezalandıracağını bildirdi. Bir kısmı itaat arz ederken bazıları da karşı çıktılar, bunun üzerine Emîr Ebû Ali Ahvâz'a hareket etti, şehri zapt ve istilâ etti. Hiç kimsenin malına mülküne saldırmadı, fakat bu Oğuzların işine gelmedi ve halkın malına el uzatıp, yağma, talan ve müsadere ettiler. Halk onlardan dolayı birçok haksızlık ve sıkıntılara maruz kaldı. (Esîr, 1987, IX, s. 458.).

[53] Selçuklu Oğuzlarının beylerinden olan İbrahim b. İshâk, 446 Şevval ayında (Ocak 1055) ed-Destkere'ye vardı. Daha önce Hulvân'da oturuyordu. ed-Destkere'ye varınca şehir halkı onunla savaşa girdi, ancak daha sonra cesaretleri kırılıp onunla baş etmekten aciz kaldılar ve dağılarak kaçtılar. Oğuzlar şehre girip çok fena hâlde yağmaladılar. Kadınları ve çocuklarını dayaktan geçirerek bu yolla pek çok mal aldılar, daha sonra da Rûşenkübâd'a giderek orayı ele geçirmek istediler. Burası, Sa'dî'ye aitti. Başka bir Oğuz taifesi de Ahvâz ve oraya bağlı kasaba ve köylere gitti, oraları yağmaladı ve halkı imha etti. Böylece Oğuzların o beldelere olan hırs ve tamahları daha da arttı, bunun üzerine Deylemliler ve onların yanında bulunan Türkler perişan oldular, cesaretleri kırıldı ve güçleri azaldı. (Esîr, 1987, IX, s. 457; Cahen, 1992, s. 8).

[54] Tuğrul Bey 1041'de Cürcân ve Taberistân'ı zapt ederek mahalli Ziyâroğulları ve Bâvendîleri vergi ödemek ve namına hutbe okutmak sûretiyle tâbiiyetine aldı; şehirlere Selçuklu vâli (nâib)ler tâyin etti. Cürcân hâkimi Merdâvic Cürcân'a bağlı yerlerin tamamı için her yıl elli bin dinar vergi ödeyecekti. Tuğrul Bey bu işleri hallettikten sonra Nîsâbûr'a döndü. Bunun üzerine Merdâvic, Sâriye'de bulunan Enûşirvân'm üzerine yürüdü. Enûşirvân'ın Merdâvic'e otuz bin dinar vermesi şartıyla anlaşmaya vardılar. Bütün bu bölgede hutbe Tuğrul Bey adına okundu. Merdâvic, Enûşirvân'ın annesiyle evlendi. Enûşirvân artık sadece Merdâvic'in emriyle hareket edip ona asla muhalefet edemez oldu. Esîr, 1987, IX, s. 379.

beri Bizans orduları Ani Ermeni Krallığı'nı doğrudan doğruya ilhak etmiş[55] ve Şeddâdî emîri Ebû'l-Esvâr'ı geri püskürtmüştü (1053)[56]. Fakat Selçuklu beylerinin sağladığı zaferler, kalabalık ve yeni Türkmen birliklerinin toplanmasına vesile olmuştu[57].

Sonuç

11. yüzyılda Oğuzların sosyal ve siyasal yaşamında büyük bir değişimin gerçekleştiği şüphesizdir. Aslında bu yüzyılı Oğuzların tarihi bakımından Dandanakan Savaşı öncesi ve sonrası diye ayırmak mümkündür. Bu savaşla birlikte Oğuzları 1040 yılının öncesine götürebilecek bir gücün bulunmadığı bir gerçek iken, İran coğrafyasındaki yerel hükümetlerin, tarihin bu yeni aşamasını yeterince kavrayamadıkları, Oğuzlara karşı gösterdikleri direniş hareketlerinden anlaşılmaktadır. Kaldı ki bundan sonraki yirmi yıl içerisinde hâlâ ayakta durabilen en güçlü devlet olan Bizans'ın Oğuzlarla karşılaşması, adeta acı gerçeklerle yüzleşmesine karşılık gelmektedir. Diğer taraftan Bizans sınırlarına kadar olan sahalardaki yerel hükümetlerin 1040-1050'lerdekine kıyasla direniş konusunda çok daha gönülsüz oldukları vurgulanmalıdır. Selçukluların bu süreçte devleti hızla kurumlaştırma çabalarında belirgin bir başarılarının görülmesi, öte yandan Selçuklu yönetiminin Oğuz-Türkmenlerle olan ilişkilerinde rahatsız edici bir karşıtlık oluşturuyordu. Selçuklu Devleti'nin örtük biçimde uğraştığı en önemli sorunlardan biri şüphesiz Oğuz göçleri idi. Esasen bu mühim mesele Büyük Selçuklu yönetiminden büyük ölçüde bağımsız hareket eden Oğuz boylarının hareketleri çerçevesinde formüle edilebilir. İslâm dünyasını alt üst eden bu göçebe Türkmenlerin sorumluluğu çoğu defa Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e yükleniyordu. Osman Turan'ın ifadesiyle "yurt bulmak ve sürüleri ile birlikte beslenmek maksadı ile İslâm beldelerini istilâ eden; yerli halk ile mücadeleye girişen ve neticede yağma ve kıtâle sebep olan" göçebe Oğuzlar dümensiz bir gemiye benzetilseler de, bununla birlikte Selçuklu yöneticilerinin bunların rotasını çizmek hususunda düşünce ürettikleri kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, bunu ifade ederken, bu yöneticilerin birtakım şemalar çizerek, devletin temelini ve asıl asker gücünü oluşturan bu Oğuz oymaklarına yurt bulmak suretiyle, söz konusu sorunları giderebilmek misyonunu üstlendiklerini söylemek isterim. Buradaki sıkıntı, Türk devlet geleneğinde yer alan hükümdârların "velâyet-i pederâne" sıfatı nedeniyle zaferi müteâkip bir Oğuz-Türk devletinin kurulduğunu duyan Oğuzların artık sel hâlinde İslâm ülkelerine akmalarıydı.

[55] Aristakes, 1985, s. 60 vd.; Brosset, 2003, s. 280 n. 437.
[56] Yinanç, 1944, s. 44-49;
[57] Cahen, 1992, s. 9.

KAYNAKÇA

Agacanov, S. G. (2002). *Oğuzlar.* (E. N. Necef ve A. Annaberdiyev, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

Ahmed Kesrevî (1385). *Şehryârân-ı Gumnâm*. Tahran: Kitâbhâne-i Millî-i İran.

Aristakes (1985). *Aristakes Lastivertci's History*. (Robert Bedrosian, İng. Terc.). New York.

Ateş, A. (1965). Yabgulular Meselesi. *Belleten.* XXIX, 517–525.

Ayan, E. (2013). Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Alevî-Sünnî Çatışmaları. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi.* S. 8, 179-203.

Azimî (1988). *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*. (A. Sevim, Yay.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Belâzûrî (1987). *Fütûhû'l-Buldân*. (M. Fayda, Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Beyhakî (1383). *Târih-i Beyhakî*. (Ali Ekber Feyyâz, Neşr.). Meşhed: Kitâbhâne-i Millî-i İran.

Biçer, B. (2013). Selçuklular ve Kürtler. *The Journal of Academic Social Science Studies*. Volume 6, Issue 2, 165-202.

Bondarî (1999). *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi.* (K. Burslan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi*. (E. Merçil, Yay. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Cahen, C. (1992). *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı).* Y. Yücel ve B. Yediyıldız, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Coşkun, D. (2013). Musul'da İtaatsiz Bir Zümre; Yabgulular. *TurkishStudies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic.* Volume 8/9, 967-975.

Çevik, A. (2007). XI. Yüzyıl Ortalarında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları. *Journal of Turkish Studies =Türklük Bilgisi Araştırmaları, 31/I, , (Şinasi Tekin Hatıra Sayısı).* 195–205.

Ebülgazi Bahadır Han. (tarihsiz). *Şecere-i Terakime*. (M. Ergin, Haz.). İstanbul: Tercüman.

Ekber Behcet-Sağra Heykelabâdî (1384). *Selçukiyân*. Tebriz: Kitâbhâne-i Millî-i İran.

Ergin, M. (2000). *Dede Korkut Kitabı.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Gregory Abû'l-Farac (1987). *Abû'l-Farac Tarihi.* (Ö. R. Doğrul, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İbnü'l-Cevzî (1312-1992). *El-Muntazam fi Târîhü'l-mülûk ve'l-Ümem*. XVII, (Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, Neşr.). Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.

İbnü'l-Esîr (1987). *el-Kâmil fi't-Târih*. IX, (A. Özaydın, Çev.). İstanbul, 1987: Bahar Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1953). Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti. *Fuad Köprülü Armağanı*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 259-274.

Köymen, M. A. (1962). Anadolu'nun Fethi. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi***.** Ankara, II, 89-122.

Köymen, M. A. (1979). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Köymen, M. A. (1989). *Selçuklu Devri Türk Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Köymen, M. A. (1993). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mecîd Rızâzâde Amuzeyneddinî (2004). Büyük Selçuklular ve Halefleri Devrinde Tebriz. (A. Çetin, Çev.). *Nüsha*. Yıl 4, Sayı 13, s. 107-116.

Mehmed Neşrî (1987). *Kitâb-ı Cihân-nümâ*. I, (F. R. Unat ve M. A. Köymen, Yay.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Merçil, E. (1989). *Kirman Selçukluları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Minhac Sirâc Cüzcânî (2010). *On İkinci Tabaka: Selçuklular Tabakât-ı Nâsırî'den*. Çev. Akbar A. Aghdam, VIII, s. 111-140.

Minorsky, V. (1993). Merâga. *İslâm Ansiklopedisi.* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, VII.

Müneccimbaşı (2000). *Câmiü'd-Düvel Selçuklular Tarihi*. I, (A. Öngül, Çev.). İzmir: Akademi Kitaplığı.

Nâsır-ı Hüsrev (1994). *Sefernâme*. (Abdülvehhâb Tarzî, Çev.). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı

Nizâm el-Hüseynî (1326). *el-Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye***.** (K. Süssheim, Neşr.). Kahire: Matbaaü'l-Maarif.

Özgüdenli, O. G. (2006). *Turco Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul. Kaknüs Yayınları.

Râvendî (1957). *Râhat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr.* (A. Ateş, Neşr.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sevim, A. (1965). Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye Göre Navekiyye Türkmenleri. *Prof. Dr. Necati Lugal Hatıra Kitabı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 563-569.

Sevim, A. (1971). *Malazgirt Meydan Savaşı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. Ankara: DTCF Yayınları.

Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti.* İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Turan, O. (2001). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğazici Yayınları.

Urfalı Mateos (1987). *Vekâyinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162).* (H. D. Andreasyan, Neşr.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yazıcızâde Ali (2009). *Tevârîh-i Âl-i Selçuk.* (A. Bakır, Haz.). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

Yınanç, M. H. (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri.* İstanbul: Burhaneddin Matbaası.

Zahîrüddîn Nîşâbûrî (1332). *Selçuknâme.* Tahran: Çâphâne-i Hâver.

OĞUZNÂMELERDE NÖKERLER VE NÖKERLİK KURUMU

ERHAN AKTAŞ

Nöker kavramı ekseriyetle tarihsel, sosyal ve dilbilimsel açıdan ele alınmıştır (Vladimirtsov, 1944; İnalcık, 2012; Sümer, 1959; Tuna, 1972; Caferoğlu, 2010; Beckwith, 2011; Agacanov, 2004; Günal, 2007). Edebi ürünler çerçevesinde nökerlik başta olmak üzere yoldaşlık, naiplik, ınaklık vb. terimlerle karşılanan ve nökerlik kurumuyla benzer özellikler taşıyan kurumlar ve bu kurumların yarattığı destan tipleri üzerinde konuyla alakalı çalışmaların şahıs kadroları bölümünde, yardımcı kahramanlar başlığı altında birtakım değerlendirmeler yapılmıştır.

Bu çalışmada üzerinde durulması gereken asıl mesele nökerlik sınıfının tam olarak kimleri kapsadığı, kimlerin nöker olabileceği, nöker olarak adlandırılmasalar bile destanlarda geçen bazı şahısların nökerlik kurumu içerisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği konusu üzerinde durulacaktır. Yukarıda adları belirtilen muhtelif araştırmacıların ve sözlü kaynakların vermiş oldukları nöker tanımlarına göre saray müştemilatında önemli bir mevkie sahip olan nökerler bazı tanımlara göre âdi karakterlerin ötesine geçememektedirler. Bununla birlikte ekseri tanım nökerlerin hükümdarın çok yakınında olan, hükümran ile aralarında herhangi bir kan bağı bulunmayıp hükümdarın şahsî işlerini görmekle birlikte birinci derecede onun özel ve yakın muhafızlığını yapan, katıldığı akınların karşılığında ganimet ve/veya toprak alan kişiler olduğudur. Biz de bu minvalde, seçtiğimiz bazı destan metinlerinde bu tanımlardan yola çıkarak Oğuznâmelerdeki nöker tipini irdelemeye çalışacağız. Çalışma metin merkezli olup şu metinlerden faydalanılmıştır: Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı (UOKD), Reşideddin Oğuznamesi (ROD), Andalıp Oğuznamesi (AO), Dede Korkut Boyları (KDD) ve muhtelif tarihî eserlerde mevcut Oğuznâme parçaları.

Nöker, genel sözlük manasıyla erkek hizmetçi, uşak, hizmetkâr ile ağızlarda kuma anlamlarına da gelmektedir. Kelimenin aslı Moğolca olmakla birlikte Uygurca menşeli olduğu görüşleri de mevcuttur (Uzunçarşılı, 1970, s. 292'den naklen Erdem, 1991, s. 89). Moğolcadan Türkçeye geçen kelime Türk ve komşu halkların kültür tarihi içerisinde yaygın bir şekilde yer bulmuş; *Moğolların Gizli Tarihi, Tarih-i Cihangûşa,*

Garibname, Bezm ü Rezm, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye Babür'ün Hatıratı, Nehcü'l-Feradis, Tevarih-i Âl-i Osman, Kitab-ı Dede Kokut, Fütühü'ş-Şam Tercümesi, Yahya Beg Divanı gibi birçok eserde *hizmetçi, yaver, arkadaş, yoldaş, dost; karı, kuma* anlamlarıyla kullanılmıştır. Kelimenin *nökür, nöhör, nökhör, nökr, növker, löker* şekilleri de yer almakla birlikte tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde de kelimenin mevcut olduğunu bilinmektedir (Tuna, 1972, s. 235; Günel, 2007, ss. 216-217). Bilhassa Moğol dönemi nökerlik kurumu ile ilgili doyurucu bilgiler veren Rus Mongolist B. Y. Vladimirtsov *Moğolların İçtimaî Teşkilatı* eseri (Vladimirtsov, 1944, ss. 133-146) ile "Moğolca Nökür" başlıklı makalesinde kelimenin etimolojik, semantik ve sosyo-kültürel yönlerini ortaya koymuştur (Vladimirtsov, 2005, ss. 552-853).

Kaynakların bize işaret ettiği bizzat "nöker" ismiyle nökerlik kurumunun Cengiz Han dönemi Moğollar yani XVIII. asır Moğolları arasında görüldüğüdür. Ancak nöker adıyla olmasa bile nökerlik kurumunun emsali ve hatta muadili sayabileceğimiz seçkin, yakın ve özel koruma asker ile bu askerlerden oluşan birliklerin geçmişi İskitlere kadar dayandırılabilir: "Orta Asya Kültür Terkibinin erken biçiminin en hayatî unsuru, kahraman efendinin ve onun komitesinin sosyal-siyasî ve dinî idealleridir; dostlarından oluşan bir savaş ekibi kahramanı ölünceye kadar koruyacaklarına ant içmiştir. Bu tür bir ordunun ve asker andının ilk görünüşleri İskitler devrine kadar gitmektedir ki bunu ölümüne yapılan kan kardeşliği yeminlerinden ayırmak zordur." (Beckwith, 2011, ss. 11-12). Araştırmacı Beckwith, bu kurumu İskitlere dayandırması meşhur hicivci ve belagatçi Lucian'ın İskitler hakkında ve onların arasında mevcut kan kardeşliği/andalık kurumuna gönderme yapmasından kaynaklanmaktadır.[1] Nökerlik kurumunun bizzat zuhur edip canlı bir şekilde yaşadığı Moğollarda ise canlı bir şekilde yaşamaktadır. Konuyla alakalı zengin bilgiler veren Vladimirtsov nökerliğin Moğol halkı arasında mecburen yapılmak zorunda kalınan bir durumdan ortaya çıktığını söyler: "Zenginler ve zengin ağalar kendi mevkilerini tahkim etmeğe çalışıyorlar; fıkara halk ise buna muhalefet ediyor, fakat onlara çoban olmağa, onlarla beraber göçmeğe, nihayet onlara nökör'lük etmeğe mecbur idiler." (Vladimirtsov, 1944, ss. 114). Ancak bu ifadeler aynı yazarın ileride nökerlerin özellikleri ve nökerler hakkındaki söyleyecekleri ile tamamen uyuşmamaktadır (Vladimirtsov, 1944, ss. 134-135). Vladimirtsov, nöker olan kişilerin gücün ve güçlünün yanında olma arzusuyla bu işe giriştiklerini ifade ettikten sonra nökerliği şöyle tanımlamakta ve diğer milletlerdeki emsalleriyle şu şekilde karşılaştırmaktadır:

> "Moğol tarihine dair kaynaklar maiyet muhafızları, yani kavim ve kabile başbuğları yanında asker olarak hizmet eden serbest şahısları zikrediyorlar. Eski Moğol muhafızları birçok cihetten eski Cermen başbuğlarının maiyet silahşorlarını ve diğer cihetten eski Rus prens (knyaz)lerinin muhafız kıtalarını (drujina'yi) andırıyorlar. Eski Cermen ve eski Rus muhafızları gibi, Moğol muhafız-silahşorlarına da 'arkadaşlar' manasına gelen nököd (müfredi nökör – nökür 'arkadaş') denilirdi. Bu gibi nökör'leri biz eski Moğol hanlarının, muhtelif bahadırlarının, kabile, klan ve oymak reislerinin etrafında görüyoruz. Nökör'lerin bariz hususiyetleri şudur ki, onlar bazen akraba olan, fakat başka bir soyun başbuğuna, hizmet ederler." (Vladimirtsov, 1944 s. 133).

[1] Söz konusu and içme, kan dökerek anda olma konusunda bk. İnan, 1998, ss. 317-330.

Meşhur Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın en bilinen dört nökeri vardı. Bunlar Cebe, Hubilay, Celme, Subetay'dır. Bu kişiler asker olmanın da ötesinde Cengiz Han'ın yanından hiç ayrılmayan, Han'ın fedaileriydi. Düzenli ordu ile savaşmaz her daim Han'ın yanında olurdu. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde bu nökerler Cengiz Han'ın dört köpeği şeklinde tavsif edilmişlerdir.

Tarihçi Halil İnalcık, nökerlik kurumunun yalnızca Moğollar ve Türkler gibi Asya halklarında değil Avrupa milletlerinde de mevcut olduğunu, Annales Okulu'nun önemli temsilcisi Marc Bloch'a atfen, Batıda *commendatio* veya *mannschaft* şeklinde yaşadığını ifade eder. Osmanlı Beyliğinin kuruluşu esnasında Osman Bey ile etrafındaki "gazi"ler arasındaki ilişkiyi nökerlik kurumunun en belirgin bir örneği olduğunu, Osmanlı kroniklerinin (*Neşrî Tarihi*; Elvan Çelebi *Menâkibü'l-Kudsiyye*; Âşıkpaşazade vb.) verdikleri örneklerden istifade ederek ifade eder. Bu dönemde, *nökerlik/yoldaşlık, gazâ önderine anda (and) ile bağlanma yoluyla kurulur ve gâziyân birliği böylece ortaya çıkar görünmektedir. Tutsak düşen Harmankaya Tekfuru Köse Mihal, Osman'ın nökeri olmuş, akınlarda ve öteki Rum tekfurlarıyla Osman arasındaki ilişkilerde daima ona sadakatle hizmet etmiş, sonunda İslamiyet'i de kabul etmiştir* (İnalcık, 2012, s. 28) der. Yine Osman Bey, bu nökerlere fethettikleri bölgeyi *yurd* veya *yurdluk* olarak vermekte, bu Moğolca *nutug* olarak bilinmektedir. İnalcık *nutug*u ve hem Selçuklu hem Osmanlıdaki emsalini şöyle tanımlar: *Şu veya bu göçer birliğini geçindirecek noyana ait araz. Selçuklularda ve Osmanlı klâsik döneminde, yurd veya yırdluk bir göçer-ev grubunun reisine özerklikle verilen bir arazi ünitesi olarak tanımlanmaktadır* (İnalcık, 2012, s. 28). İnalcık konuyla alakalı olarak, nökerlik kurumunun Osmanlılarda gelişme çağında yerini kul sistemine bıraktığını; yeniçeri, bey-kulları (gulâm-ı mir), tımarlı sipahilerin hizmetkârı *gulâmlar*ın hep nöker durumunda bulunduğuna da bu konuyla alakalı olarak dile getirir (Caferoğlu, 2010, s. 260; İnalcık, 2012, s. 33).

Oğuznâmelerdeki nöker ve nökerlik kurumuna temas etmeden önce onlarla benzer özelliklere ve hatta bazı yerlerde onların emsali olan "kırk yiğit" konusuna da değinmek gerekir. Abdülkadir İnan, konuyla alakalı olan çalışmasında merkezî kahramanın yanında yer alan ve genel adlandırmasıyla "kırk yiğit" olarak sembolize edilen ve merkezî kahramanın ana yardımcı kuvvetlerinin, *yüksek barbarlık kültürüne ulaşan, küçük ve büyük derebeylikleri ellerinde tutan alpların çevresinde teşekkül edip geliştiğini* söyledikten sonra Sibirya halk edebiyatı örneklerinde bu tür bir kurumsal yapının yerine ilahî güçlerle mücehhez, yarı tanrı görünümündeki alpların bulunduğunu ve bunların yardımcı kuvvet gereksinimi duymadığını ekler (İnan, 1998, s. 238). İnan, yine aynı makalesinde Moğol devrinden beri görülen nökerlik ve Özbekler arasında görülen *çehre* ve *iç oğlanlar* kurumunun söz konusu *kırklar* geleneğinin bir hatırası olduğunu ifade eder (İnan, 1998, s. 240). Bir diğer araştırmacı Faruk Sümer ise nökerler ve kırk yiğit konusunda, nöker ifadesinin yoldaş'ın eş anlamlısı olduğunu, destanlarda kırk yoldaşlı alplar olabildiği gibi üç yüz kişilik nöker birliğine sahip beylerin de bulunduğunu ifade eder ve bunun *40 olmasının sembolik bir mahiyeti bulunmadığı*nı belirtirken (Sümer, 1959, s. 431) merkezî kahramanların kırk yiğit'li olması hususunda Emine Gürsoy Naskali ise *kırk, bir sayı ismi veya sayı sıfatı olmaktan ziyade çokluk ve bütünlük ifade eden bir belirsizlik sıfatı veya zamiri görevinde kullanılmış olabilir,* der. (Gürsoy, 1995, s. 124'den naklen Güneş, 2012, s. 326). Biz bu konuda Emine Gürsoy Naskali'nin düşüncelerine katılarak kırk sayısını sembolik bir ifade olarak, bey veya

kahramanların yanındaki yakın savaşçı sayısının çokluğuna vurgu yapıldığını düşünüyoruz.

Nökerlik kurumu çerçevesinde değineceğimiz ilk çalışma UOKD'dir. W. Bang ve Reşid Rahmeti Arat tercümesi olan UOKD'de nöker kelimesinin karşılığı olarak *maiyet* karşılığı verilmiş olup askerler için *çerig* ifadesi kullanılmıştır. Hatta merhum Bahaeddin Ögel, UOKD'nin Cengiz Han sonrası kaleme alınan bir destan olduğunu destanda yer alan ve başta nöker olmak üzere *tüşimel, ağa* ve *soyurgamak* gibi kelimelerin varlığına bağlar (Ögel, 1993, s. 128, 130). Söz konusu nökerlerin isimleri zikredilmez. Bununla birlikte Oğuz Kağan'ın maiyeti ve/veya askerleri arasında yer alan bazı kişiler medeniyet kahramanı tipinde yer almışlar, Oğuz Kağan da bu münasebetle onları hem ödüllendirmiş, hem yaptıkları işlerden dolayı o işlerle matuf yeni isimler tayin etmiş hem de bulundukları bölgeleri kendilerine emanet etmiştir. Bu kişiler Saklap adını alan Uruz Bey'in kardeşi, Kıpçak adını alan Uluğ Ordu Bey, Karluk, Kalaç adını alan Tömürdü Kağul, Kangaluğ adını alan Barmaklığ Çosun Bilig'dir (Bang-Rahmeti, 1936, s. 23, 25, 26, 27). Biz bu saydığımız isimleri çalışmamızın *Sonuç* bölümünde belirttiğimiz değerlendirme hasebince nökerlik kurumu içerisinde değerlendirmekteyiz.

ROD'da nöker ifadesi iki yerde geçmektedir. Bunların ilkinde kendi yakın çevresinde Müslüman olmayan akraba ve dostlarıyla mücadele içinde olan Oğuz Kağan, bir av sonrasında kendisinin Müslüman olup, kendisine uygun görülen kızlarla Müslüman olmadıkları için evlenmediğini öğrenen amcalarını ve babasını kendilerine karşı silahlanmış hâlde bulur. Oğuz Kağan bunun üzerine *kendi nökerlerinin başında onlarla çarpış*ır (Togan, 1972, s. 19). Oğuz Kağan bu savaşta hem babasını hem de amcaları olan Kür Han ve Küz Han'ı öldürür. Bir diğer nöker lafzını Oğuz Kağan öldükten çok sonra devletin başına geçen Dîb Yavguy Han'ın ağzından duyarız. Dîb Yavguy, kendisine nöker olan Ulaş ve Ulad adında Salur boyundan olan baba-oğlu huzurunda kabul ettiği sırada kendileri gibi diğer kavimlerin *nökerleri*nin de kendileriyle ittifak yapıp yapamayacağını sorar (Togan, 1972, s. 53). Onlar da Yavku'ya beylik edip onun yoldaşı olabilecek isimleri sayar. Bu kişiler şöyledir: Yazırlardan Alan adından bir bey ile oğlu Bulan; Dögerlerden Dîb Cenkşu ve oğlu Dürkeş ile yine aynı boydan Taş-bek ve oğlu Balgu-bek; Bayındırlardan ise Tulu (Togan, 1972, ss. 53-54). Buradan da anlaşılmaktadır ki bu baba-oğul kendi istekleriyle Yavguy Han'a nöker olmuştur:

> "Bu topluluktan Ulaş ve Ulad adlarında Salur boyundan baba-oğul iki kişi birlikte gelip diz vurup selamladılar ve cevap verdiler: Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar bütün ülkeleri senin baba ve ataların ele geçirmişlerdir. Biz de seninle beraber müttefikiz ve o ülkelerin vergi vermeleri için göç veririz. Eğer herhangi bir karşı gelme olursa, öyle şiddetle savaşıp onu yok ederiz ki, baba ve atalarının nam ve şanı daima baki kalır." (Togan, 1972, s. 53).

Yavguy Han bu beyleri ve oğullarını geçmiş ve gelecek üç senenin vergilerini almaları için Şam, K.r.k, Başgurd, Fars, Kirman, Isfahan, Bağdad ve Basra'ya gönderir (Togan, 1972, s. 54). Destan metninde bunun haricinde nöker ifadesine rastlanılmasa da bey ve hükümdarların en yakınında yer alan savaşçıları ve hizmet erlerinin bahsi çokça geçmektedir.

Aynı tercümenin bir başka yerinde Oğuz Kağan, Gur ülkesini savaşsız bir şekilde aldıktan sonra Gur hükümdarı kendisine etraflarında birçok düşman olduğunu söyleyince *Oğuz önceden yüz seçme süvariyi Gur hükümdarı ile beraber haberci olarak o vilayete gönder*ir ve Gur vilayetinden Kâbil'e kadar olan toprakları ele geçirmiş olurlar (Togan, 1972, s. 22). Oğuz Kağan *Rum* ve *Frenk* diyarının fethi için oğullarını görevlendirir. Kün, Yulduz ve Tengiz'i Rum; Ay, Kök ve Tag'ı da Frenk diyarına gönderir. Oğulları gittikleri diyarlara *dokuz bin* süvari ile gitmiştir (Togan, 1972, s. 36).

Yine, Yavguy Han adlı Oğuz neslinden olan hükümdarın torunu Tuman Han taht sırası kendisine geldiğinde yaşının pek küçük olması nedeniyle devlet idaresine naibi olan Köl Erki Han bakar. Tuman Han ise yaşı kemale erdiğinde, tahtı Köl Erki'den ister ve *sağ ve sol kol beylerini ve askerlerini çağırıp üç yüz kişiye 'artık tahta oturacağım"* diye açıklar (Togan, 1972, s. 56). Burada Tuman Han'ın çağırdıkları en yakınındaki kişilerdir. Sağ ve sol kol beyleri ile birlikte askerleri kendisinin nökerlerini oluşturduğunu tahmin etmekle birlikte asıl nöker taifesi Tuman Han'ın askerleridir ancak kesin bir sayı verilmediği görülmektedir. Aynı Tuman Han Uje Hanadlı bir hükümdar ile girdiği savaşta *yüz süvarisi* ile onu alt eder (Togan, 1972, s. 59).

Bir diğer örnekte ise Oğuz tahtına geçen Buğra Han'ın Ül Tekin, Korı Tekin ve Bek-Tekin adlı üç oğlu vardır. Buğra Han uzun süre hükümdarlık yapar ancak çok sevdiği eşi ölünce iyice ıssızlaşır ve köşesine çekilir. Yerine ise ortanca oğlu Korı Tekin'in geçmesini salık verir. Korı Tekin bir gün babası ile avda iken *tesadüfen bir dağ geyiğine ok attı. Sarı-qul*[2] *adında birisi bu oku bulup Kurı Han'a getirdi. Korı Han, 'O sadakat ve samimiyetinden dolayı bu oku bana getirdi' dedi. Ona iyi davranıp kendi 'leşker-keş- beyliği ile görevlendirdi; ona bir yer ve yüksek rütbe verdi."* (Togan, 1972, s. 64). Burada Kurı Han, Sarı-kul'a verdiği rütbe bizce ordu kumandanlığından ziyade yüksek seviyedeki nöker naipliği olabilir. Sarıkul'un gerçek bir nöker ve/veya nöker başı olduğu ilerleyen satırlarda ortaya çıkacaktır. Kurı Han, kendisine kurulan oyuna ve atılan iftiraya daha fazla alet olmamak ve babasına karşı gelmemek için yurdunu terk etmek istediğinde Sarıkul ona engel olur; ikisi arasında duygusal bir konuşma geçer:

> "(…) bu Antlıq Sarıqulbaş'dır, yani benimle dostluk andı içen. Eğer kardeşlerim olsalardı atları siyah ve kutası da beyaz olurdu" dedi. Birbirlerine yetişince atlarından indiler; Sarıqulbaş Qorı-Tekin'in el ve ayaklarından öptü ve ağladı. Qorı-Tekin "ey vefalı dostum" dedi. "Üzerimde pek çok hakkın geçmiştir. Kardeşlerim yerine de sen geldin. Geri dön, evine ve çocuklara bak. Ben kendi suçsuzluğumu biliyorum; yine biliyorum ki sağ-selamet döneceğim. Eğer netice başka türlü olursa evime ve çocuklarıma sen bak". Antlıq Sarıqulbaş ağlayarak "geri dönmiyeceğim, iyi kötü seninle beraber olacağım" dedi (Togan, 1972, s. 66-67).

Bu paragraf nökerlik kurumunun özelliklerini göstermesi bakımından önemlidir. Öncelikle, Sarıkul nökerbaşılığına yükseltildikten sonra ismi değişmiş *Sarıqulbaş* olmuştur ve bundan da önemlisi Türklerde geçmişi kadim zamanlara dek uzanan and içmeye bağlı gelişen kan kardeşliği ve andalık kurumu Sarıqul'un ismine bir sıfat olarak eklenmiş ve *Antlıq Sarıqulbaş* olmuştur.

[2] Dede Korkut hikâyelerinde de beylerbeyi Kazan Bey'in naibinin adı Sarı Kılbaş'tır.

Destanda ismi geçen ve nökerlik hizmetinde gördüğümüz son kişi ise Suvar topraklarından gelen Suvar isimli kişidir. Yukarıda bahsi geçen Kurı Han'dan sonra önce kendisinin akrabalarından Oyunak daha sonra da onun oğlu Arslan Han tahta oturur. Arslan Han'ın *kırk hacibi ile Suvar ülkesinden satın aldığı Suvar adında bir gulamı (içoğlanı) vardı. Çok hünerli, kahraman, çevik ve canayakın idi. Padişah ona çok yakınında yer verdi. Öylesine inaq idi ki beylerin ve vezirlerin huzurunda Padişahın kulağına gizlice söz söyleyebiliyordu* (Togan, 1972, s. 68). Görüldüğü üzere Arslan Han'ın da kırk yiğidi mevcuttur ancak ondan da önemlisi bu kırk hizmetkârdan daha üst seviyede olan Suvar adlı nökeri vardır. Suvar oldukça müspet bir karaktere sahiptir; hatta kendisini çekemeyip Arslan Han ile arasını bozmak isteyenler bile onun hakkını verirler: *Ama o çevik ve kahraman bir adamdır. Her türlü iş ve hizmetin ortasından pişip gelmiştir. Bütün dünya ve padişahlık işlerini, yeyip, içme, at, katır ve deve gibi hayvanların yemlerini, elbise, giyim ve donatım hususlarını iyice düzenlemiş ve plânlamıştır* (Togan, 1972, ss. 68-69). Arslan Han yetmiş yıl devletin başında kalırken *subaşılık (emâret-i leşker), naiblik ve hacibliği hep Suvar'a bırakmıştır.* (Togan 1972: 71).

Yukarıda bahsettiklerimizden yola çıkarak söz konusu anlatmadaki nökerlik kurumunun durumu şu şekilde özetlenebilir: Sahip oldukları özellikler ve bulundukları konum nedeniyle nökerlik kurumu içerisinde değerlendirdiğimiz şahısların büyük bir çoğunluğunun ismi zikredilmiştir. Bunun haricinde yine tiginlerin ve diğer beylerin yanında *dokuz bin, yüz* ve *üç yüz* süvari bulunmaktadır. Her ne kadar sayıca fazla olmalarından dolayı tek tek isimleri verilmese de muhafız grubu içinde önemli yere sahip oldukları görülmektedir. Bizce burada daha önemli olan bizzat isim verilerek anılan nökerlerin durumudur. Bu nökerlerin bir kısmı kendi istekleriyle Han'ın maiyetine katılarak bizzat nöker olmuşken bir kısmı Han'ın kölesi iken daha üst mertebelere ulaşmış kişilerdir. Kölelikten gelmiş olsalar dahi nökerlik gibi önemli bir mevkie getirilmelerinde bir beis görülmemiştir. Bir diğer husus isimleri doğrudan zikredilen bu nökerlerin tarihî kişiliklerle benzerlik taşıyan şahsiyetler olduğu durumudur ki söz konusu eseri tercüme eden âlim Zeki Velidî Togan tercümenin sonunda yapmış olduğu notlandırmalarda bunlardan bahsetmiştir (Togan, 1972, ss. 128-147).

Yalnızca Oğuz grubunda değil diğer Türk boyları arasında da önemli yere sahip KDD'de nökerlik kurumuna bir hayli zengin örneklerle rastlıyoruz. *Dede Korkut Kitabı*'nda, nöker ifadesi çok sayıda geçmemekle birlikte kırk yiğit, kırk kız, kırk ince kız gibi 40 formel sayısıyla oluşturulmuş alp ve hizmetkâr sınıfına ait mensuplara rastlıyoruz. Neredeyse boylarda yer alan beylerin veya alpların kırk yiğidi vardır. Genel manada müspet tip örneği gösteren bu alpların bazen beylerine zararı dokunmaktadır. Boğaç Han hikâyesinde, Dirse Han'ın oğlu ad aldıktan sonra kendisine beylik ve taht vermesinden sonra Boğaç'ın babasının kırk yiğidini hatırlamamasını kıskanan kırk yiğit, Dirse Han'ın oğlu Boğaç Han ile annesi arasında dedikodu çıkartarak baba oğlu karşı karşıya getirirler (Ergin, 1997, s. 83). Kırk yiğidin, beyini kıskanması olayına Bamsı Beyrek boyunda da rastlarız. Kendisine Banu'dan kırmızı bir kaftan gelince kırk yiğidine bu iş hoş gelmez, Beyrek'i kıskanırlar. Çünkü Beyrek kırmızı, kendileri beyaz kaftan giymektedir. Beyrek ise bunun kıskanılacak bir durum olmadığını önce naibinin sırasıyla da otuz dokuz yiğidinin giyip sonrasında bir dervişe vermelerini ister. Mesele çözüme kavuşmuş olur (Ergin, 1997, s. 129). Kırk yiğidin bağlı olduğu beylerine karşı olumsuz tavırlarda bulunması yalnızca Dede

Korkut anlatmalarında değil Türkmenistan sahası Köroğlu anlatmalarında görülen bir durumdur. Araştırmacı Halil İbrahim Şahin, bazen bu kırk yiğidin *Köroğlu'nun yaptıklarını onaylamadıkları gibi, bazen onunla savaşa girmek istemediklerini* belirtirken, kırk yiğidin takındığı bazı olumsuz tavırlara rağmen Köroğlu'nun bu yoldaş alplarıyla daha güçlü olduğunu söyler (Şahin, 2012, ss. 308-309). Bazı boylarda merkezî kahramanın kırk yiğidinin sayısının daha fazla olduğunu görüyoruz. Begil oğlu Emren boyunda Emren'in kendi maiyetinde 300 yiğidi vardır (Ergin, 1997, s. 221). Müspet kahramanlarda görülen has savaşçılar rakip olan kâfir askerlerde de mevcuttur. Yine Emren boyunda tekfurun 100 seçme askeri bulunurken (Ergin, 1997, s. 222), Kan Turalı boyunda bu sayı altı yüze çıkar (Ergin, 1997, s. 193).

Dede Korkut kahramanlarının her daim yanlarında olan kırk yiğidiyle arası genel manada olumludur. Alplar bu yiğitlerini çok severler ve gerekirse onlar için kendisinin can vereceğini söylerler. Bu sevgiyi Kazan Bey'in oğlu Uruz: *Berü gelün kırk yoldaşum / Size kurban olsun menüm başum* şeklinde ifade ederken (Ergin, 1997, s. 161) Kan Turalı da benzer bir ifade kullanır: *Hey kırk işüm kırk yoldaşum /Kurban olsun size menüm başum* (Ergin, 1997, s. 193). Bazı hikâyelerde kırk yiğidin tümü beyleri için şehit olmaktadır. Kazan Bey oğlu Uruz'un canına kasteden kâfirlere karşı gelen kırk yiğit, sayıca fazla olan kâfir askerleri karşısında güç yetiremez ve tümü birden şehit olur (Ergin, 1993, ss. 161-162). Bazı kahramanlar ise genelin aksine kendi maiyetinde askerleri yoktur. Alp Yigenek'in kırk yiğidi yoktur ancak Kazan Han kendisine babasını kurtarması için emrine aralarında Delü Tundar, Dülek Evren, İlalmış, Rüstem, Delü Evren ve Soğan Saru'nun da bulunduğu 24 sancak beyini verir (Ergin, 1997, s. 201).

Yukarıda örneklerinin verdiğimiz edebî eserlerin haricinde, şecere niteliğindeki yarı tarihî yarı edebî bazı eserlerin giriş kısımlarında küçük hacimli Oğuznâme örneklerine rastlamaktayız. Bunlardan biri olan Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* adlı eserindeki Oğuznâme parçasında ise nöker vasfına sahip bir kişiye anlatının sonlarına doğru rastlıyoruz. Oğuz Han, ismi verilmeyen bir nökerini Şam vilayetinde iken göndererek daha sonra oğullarından bulmasını isteyeceği ok ve yayı saklamasını ister (Sakaoğlu-Duymaz, 2006, s. 234). Hatırlanacağı üzere UOKD'de Oğuz Kağan'ın altı oğlu haricinde ismi geçen bir diğer isim ise nazırı olan Uluğ Türk'tür. Uluğ Türk rüyasında bir altın yay ve üç gümüş ok görür. Bunlar Oğuz Kağan'ın oğulları için devlet ve ikbal müjdesidir. Bu rüya üzerine Oğuz Kağan oğullarını doğuya ve batıya avlanmaya gönderir, oğulları av sonrasında bu yayı ve okları bulur. Ok ve yayları haber veren kişi UOKD'da Uluğ Türk'tür. UOKD'daki Uluğ Türk *Şecere-i Terakime* ve *Şecere-i Türk*'te yerini Oğuz Han'ın nökerine bırakmıştır.

Uzunköprü Rivayetinde Oğuz Kağan anlatmasında geçen nöker ifadesi ise bizzat Oğuz Han'ın en yakın ve mahir savaşçılarını anlatılmakla birlikte ancak kelimenin tercümesi *hizmetçi* olarak yapılmıştır: "*Oğuz işlerin tamamını özünü bildi / Hizmetçilerle birliktir sözi / Hizmetçilere dedi: Tanrım bir ve var / Gönlü dar kılma (o) bizi koruyucudur / Bu söz ile bütün hazır oldular / Uruş desturunu durup istediler* (Sakaoğlu-Duymaz, 2006, s. 244). Destanın bir başka yerinde Oğuz'un bizzat ad verdiği *Halaç, Kınıklı, Karluk, Kıpçak* ve *Uygur* nöker olarak tavsif edilir ki (Sakaoğlu-Duymaz, 2006, s. 245) bu isimler UOKD ile ROD'da da geçmesine rağmen bu kişilerden sadece Oğuz'un tebası olan kişiler olarak bahsedilmiştir. Buradaki ifade diğerlerine göre farklılık arz eder.

AO'da nöker kelimesi geçmemekle birlikte anlatmanın bir yerinde Oğuz Han *gulam*larından birini ferman ile çağırtarak kendisine bir ok ve yay verir ve bunları maşrık çölüne gömmesini emreder. Bunlar daha sonra Oğuz Han'ın oğulları tarafından bulunacak ve kendilerine bu ok ve yay üzerinden vasiyette bulunacaktır. Destanda her ne kadar bu göreve layık görülen kişi *köle* olarak adlandırılsa da işin önemi büyüktür, Oğuz Han'ın bunu maiyetinin haricinde birine vermesi düşünülemez (Aça, 2003, ss. 245-246). Aynı durum *Şecere-i Terakime*'deki Oğuznâme'de de geçer ve söz konusu köle, maiyetindeki bir kişi olarak zikredilirken (Sakaoğlu-Duymaz, 2006, s. 234) araştırmacı Bahaeddin Ögel bunu Oğuz Han'ın *nöker*i olarak belirtir (Ögel, 1993, s. 205).

Yukarıda ana hatlarıyla *anda, kırk yiğit* ve *nökerlik* kurumları bünyesince çıkarmaya çalıştığımız şahıs kadrosuna göre nökerlik kurumu ya da Emel Esin'in de ifade ettiği gibi alplık kurumu dairesinde değerlendirebileceğimiz anlatılarda farklı unvanlarla anılan kişiler bulunmaktadır. Yine anlatmalarda kullanım alanlarının genişliğine paralel olarak nöker ifadesinin çeşitlilik içeren bir anlam ve kullanım dünyası mevcuttur. Kırk yiğit ifadesi, merkezî destan kahramanının her daim yanında olan otağ içi hizmetlerini gören, onların her türlü mahremini bilen hizmetçiler olarak değerlendirilebileceği gibi savaş meydanında kahramanı hiç yalnız bırakmayan gerektiğinde tümüyle can vermek durumunda kalan kişilere karşı gelmektedir ki bunlar nökerden başka kimse değildir. Tarihçi İlhan Erdem Akkoyunlu Ordusundaki birimleri konu edindiği çalışmasında nökerler için ayrı bir başlık açmış, nökerleri muharip (zırhlılar ve okçular) ve hizmetkâr olarak ikiye ayırmıştır (Erdem, 1991, ss. 89-90). Ancak bunun yanı sıra, bağlı bulunduğu bey ile bizzat beraberce ya da onun emriyle yeni yurtlar fetheden ve fethettiği yurda beyinin emri ve izniyle sahip olan, o coğrafyaya isim veren bir nöker tipi de tarihî gerçekler ışığında yukarıda bahsi geçen destanlarda mevcuttur.

Köroğlu anlatmalarında olduğu gibi nasıl kırk yiğit ifadesi olduğu hâlde Köroğlu'nun belli başlı "deli" veya "koçak"larının ismi geçiyorsa burada değerlendirmeye çalıştığımız Oğuz destanlarında yer alan isimleri bizzat ve özellikle vurgulanan nökerler ile kırk, üç yüz veya altı yüz gibi çokluk bildiren sembolik yapıların durumu da aynıdır.

Biz, Halil İnalcık'ın yoldaşlık/nökerlik bahsinde ifade ettiği ve Osman Bey zamanında en güzel şekliyle görülen yoldaş/nöker/anda kurumunun ilk örneklerinin Oğuz destanları içindeki karakterler bünyesince görüldüğü kanaatindeyiz. Destanlardaki hanlar ve beylerbeyini bir kenarda tutacak olursak geri kalan beyler silsile hâlinde nökerlik kurumunun birer üyesidir. Bu durum, söz konusu nökerlerin anlatılardaki bahsediliş şekline göre bir önem sırasına konabilir. İsmi hiç anılmayan kırk, altmış, üç yüz, dokuz bin yiğit ile sadece nöker ismiyle zikredilenler bu sıranın en altında yer alırken UOKD'da bizzat Oğuz Kağan'ın isim ve yaşam coğrafyası atadığı kişiler Saklap, Kıpçak, Karluk, Kalaç, Kangaluğ; ROD'da Ulaş, Ulad, Alan, Bulan, Dîb Cenkşu, Dürkeş, Antlıq Sarıqulbaş, Suvar; KDD'de Kıyan Selçuk, Deli Dündar, Dülek Evren, Ters Uzamış, Alp Rüstem, Alp Eren vb. gibi daha somut karakterler üst sıralarda yer bulmaktadır. Bağlı bulundukları han veya varsa beylerbeyine tâbi; akın ve av zamanlarında onlardan izin alan ve fetihlere birlikte çıkan, ganimet ve yurtluk paylaşımında bulunup beylik alan, kendi nöker birlikleri olan bu kişiler nökerlik

kurumunun önem sırasına göre değişiklik arz eden üyeleridir. Bu sebeple nökerlik kurumu içinde yer alan kişilerin şu gruplandırma içinde değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz:

1. *Nutug, yurtluk* vb. veya daha geniş toprakların kendilerine verilmesiyle o coğrafyanın ekonomik, siyasal ve askerî varlığını sağlayıp aynı zamanda "bey" veya "beylerbeyi" vasfını taşıyan nökerler.

2. Hanların, beyleri, beylerbeylerinin, bey oğullarının özel ve en yakın konumlarında bulunan; akınlara ve avlara katılıp genel ordu sisteminden bağımsız bir muharip yapıda bulunan silahlı fedailerden oluşan nökerler.

3. Kahramanların şahsî yani otağ içi hizmetini gören nökerler.

Bir bildiri hacminde ele aldığımız konu içinde faydalandığımız eserlerin sayısı ve hacmi malumdur. Konu öncelikle tüm Oğuz grubu Türk destanları içerisinde daha sonra diğer Türk gruplarının destancılık geleneği içinde değerlendirildiğinde daha zengin ve farklı tipolojik yapılarla karşılaşılacağı aşikârdır.

KAYNAKÇA

Açа, M. (2003). *Oğuznamecilik Geleneği ve Andalıp Oğuznamesi.* İstanbul: IQ Yay.

Agacanov, S. G. (2004). *Oğuzlar.* (E. N. Necef ve A.t Annaberdiyev, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.

Bang, W. ve Rahmeti, R. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı.* İstanbul: Burhaneddin Basımevi.

Beckwith, C. I. (2011). *İpek Yolu İmparatorlukları (Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi).* Ankara: ODTÜ Yay.

Caferoğlu, A. (2010). Türk Tarihinde 'Nöker' ve 'Nöker-zâdeler' Müessesesi. *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri.* Ankara: TTK Yay.

Çobanoğlu, Ö. (2003). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği.* Ankara: Akçağ Yay.

Düzgün, D. (2010). Türk Gölge Oyunu Karagözde İstanbul Hayatı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.* S. 43. 25-33.

Erdem, İ. (1991). Ak-Koyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru. *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*. XV/26. Ankara. 85-92.

Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile.* Ankara: TDK Yay.

Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yay.

Günal, Z. (2007). Nöker. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* C. 33, 216-217.

Güneş, A. (2012). *Oğuz Grubu Türk Kahramanlık Destanlarında Kadın.* Ankara: Kurgan Edebiyat.

İnalcık, H. (2012). *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I.* İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.

İnan, A. (1998). Türk Destan ve Masallarında 'Kırklar' Motifi. *Makaleler ve İncelemeler.* I. Cilt, Ankara: TTK Yay.

Kaplan, M., Akalın, M. ve Bali, M. (der). (1973). *Köroğlu Destanı.* Ankara: Sevinç Matbaası.

Naskali-Gürsoy, E. (1995). Manas Destanı'nda Kırk Yiğit (Niçin Kırk Yiğit?). *Manas 1000 Bişkek Bildirileri.* Ankara: AKM Yay. 121-125.

Paydaş, K. (2003). *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı.* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi).

Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (2006). *İslamiyet Öncesi Türk Destanları (İncelemeler-Metinler).* İstanbul: Ötüken Yay.

Sümer, F. (1959). Oğuzlara Ait Destanî Mahiyetde Eserler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.* Ankara C. 17. S. 3-4. 359-456.

Sümer, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları.* İstanbul: Elif Ofset.

Şahin, H. İ. (2011). *Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği.* Konya: Kömen Yay.

Togan, A. Z. V. (1972). *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili.* İstanbul: Enderun Yay.

Tuna, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I. *Türkiyat Mecmuası XVII.* İstanbul. 209-250.

Uzunçarşılı, İ. (1970). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl.* Ankara.

Vladimirtsov, B. Y. (1944). *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*. Ankara: TTK Yay.

Vladimirtsov, B. Y. (2005). *Mongol'skoe Nökür,* Moskva: RAN.

ÇİN KAYNAKLARINDA DOKUZ OĞUZ MESELESİ: SAYISAL YAPISI

ERKİN EKREM

Türk tarih araştırmacılarının ilgisini çeken en karmaşık sorunlardan biri Dokuz Oğuz meselesidir. 1936 yılında Paul Pelliot (1878-1945), Dokuz Oğuz meselesinin aydınlanması zor bir konu olduğunu ifade etmiştir.[1] Orhun Yazıtı ve İslam kaynaklarında yer alan Dokuz Oğuz adının Çin kaynaklarında karşılığı olmamasına rağmen, bugüne kadar birçok araştırmacı konu ile ilgili sorunları çözmeye çalışmıştır.[2] Haneda

[1] Paul Pelliot, Review: Historical and Commercial Atlas of China by Albert Herrmann, *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 32, Livr. 5, 1936:367-368.

[2] Haneda Tōru 羽田亨, 「九姓回鶻と Toquz Oγuz との関係を論ず」, 『東洋學報』Toyo Bunko 第 9 巻第 1 號 (1919 年 1 月), 頁 1-61; 141-145; Haneda Tōru 羽田亨,「九姓回鶻と Toquz Oγuz との関係を論ず」, 『羽田博士史學論文集』(上卷) <歷史篇>, 東京: 同朋舍, 1957:325-382; Haneda Toru 羽田亨, 「九姓回鶻と Toquz Oγuz との關係を論ず-補遺 (一) 」, 『羽田博士史學論文集』(上卷) <歷史篇>, 東京: 同朋舍, 1957:382-386; Haneda Toru 羽田亨, 「九姓回鶻と Toquz Oγuz との關係を論ず-補遺 (二) 」, 『羽田博士史學論文集』(上卷) <歷史篇>, 東京: 同朋舍, 1957:386-394; W. Barthold, "Toghuzghuz", *First Encyclopaedia of Islam: 1913-1936*, Vol. VIII, Leiden: B. J. Brill, 1993:805-806; Hashimoto Masukichi 橋本增吉, 「九姓回鶻の問題に就いて」, 『史潮』卷 3 號 1 (1933 年 03 月), 東京: 大塚史學會, 頁 1-32; Onogawa, Hidemi 小野川秀美, <鐵勒の一考察>, 『東洋史研究』第 5 巻第 2 號 (1940 年 2 月), 頁 89-127; F. László, "Die Tokuz-Oguz und die Köktürken", in *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata*, Band I, Ofenpest, 1942:103-109; Vladimir Minorsky "Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London), Vol. 12, No. 2, 1948:275-305; Yamada Nobuo 山田信夫, 「九姓回鶻可汗の系譜ー漠北時代ウイグル史覚書」, 『東洋學報』Toyo Bunko, 第 33 巻第 3-4 號 (1951 年 10 月), 頁 90-113; Edwin G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *Ural-Altdische Jahrbücher*, Band 28, Heft 1-2, 1956:35-42; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1958:591-593, not 831; James Hamilton, "Toquz-oγuz et On-uyγur", *Journal Asiatique*, Vol. 250, No.1, 1962:23-63; James Hamilton, "Toḳuz-Oġuz ve On-Uyġur" (Çev. Yunus Koç), *Türk Dilleri Araştırmaları*, cilt VII, Ankara: Simurg Yayınları, 1997:187-232;
Faruk Sümer, "Dokuz Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 12 (1), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

Tōru'nun (1882-1955) 1919 yılında, Çin kaynaklarında yer alan Dokuz Soylu Uygur 九姓回鶻 ile Orhun Yazıtları ve İslam kaynaklarında yer alan Dokuz Oğuz arasındaki ilişki ve mahiyetleri üzerindeki araştırmalarıyla bu konudaki çalışmaların temeli atılmış olacaktı, fakat sözü geçen araştırmalar günümüzde de sürmektedir. Bütün bu çalışmalarda, Çin kaynaklarında geçen Türk federasyonunun Tie-le 鐵勒, söz konusu Oğuz olabileceği, en azından Tang Sülâlesi dönemi (618-906) kayıtlarında geçen Tie-le topluluğuna bağlı boyların Oğuz olabileceğinden bahsedilebilir. Aynı zamanda Çin kaynaklarında geçen Dokuz Soylu Tie-le 九姓鐵勒, Dokuz Soylu Hui-he 九姓回紇 (Uygur) ve Dokuz Soylu Hui-hu 九姓回鶻 gibi boylar birliğinin Dokuz Oğuz olabileceği ortaya konulmuştur. James Hamilton aynı zamanda Dokuz Oğuz (*Toquz-oγuz*) ile On Uygur (*On-uyγur*) arasındaki farkı da ortaya koymuştur. Ancak konu ile ilgili bazı problemler henüz çözülemediği gibi, Dokuz Oğuz yani Çin kaynaklarındaki Dokuz Boylu'nun hangi alt gruplar yani aşiret ya da uruglar tarafından oluştuğuna dair sorunlar neticelenememiştir. Bu bildiride söz konusu sorunlar bağlamında çözüm arayışlarının ortaya konulması hedeflenmektedir.

I. Dokuz Oğuzların Sayısal Sorunu

Çin kaynaklarında Dokuz Boylu 九姓 yani Dokuz Oğuz adı ilk defa 630 yılının 2. ayına (20 Mart-17 Nisan 630) ait bir kayıtta görülmektedir.[3] Dokuz Soylu Tie-le 九姓鐵勒 adı ilk defa 646 yılının 6. ayında (18 Temmuz-16 Ağustos 646) Tang Sülâlesinin Orhun bölgesine hâkim olan Xue Yan-tuo 薛延陀 (**Türk Sır Bodun*) Kağanlığına (630-646) son vermek üzere Dokuz Soylu Tie-le boyundan destek arama girişimi ile kayıtlara geçmiştir.[4] Bazı kaynaklarda Tie-le Dokuz Boylu 鐵勒九姓 olarak da geçmektedir.[5] Dokuz Soylu Tie-le adı yalnızca Tie-le olarak kullanılmıştır. Diğer kaynaklarda Chi-le Dokuz Boylu 敕勒九姓 ya da Dokuz Boylu Chi-le 九姓敕勒 şeklinde yazılmıştır.[6] Tie-le ile Chi-le aynı sesin farklı yazılışıdır.[7] Ayrıca bazı kaynaklar olayı 648 yılının 6. ayında yaşandığını kaydetmektedir.[8] Dokuz Boylu Uygur 九姓迴鶻 (Jiu-xing Hui-hu) adı ise Orhun Uygur Devletinin (745-840) kurulmasıyla birlikte

---

1974:420-427; Katayama Akio 片山章雄, 「Toquz Oγuz と「九姓」の諸問題について」,『史學雜誌』Shigaku Zasshi 第 90 編第 12 號 (1981 年 12 月 20 日), 頁 39-55, 119-120; T. Senga, "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars" *Journal of Asian History*, Vol. 24 No. 1 (1990), pp. 57-69; Peter B. Golden, "Toghuzghuz", *The Encyclopaedia of Islam* (Second Edition), Vol. X, Leiden: E. J. Brill, 1960-2005, pp. 555b-556a; 華濤, <穆斯林文獻中的托古茲古思>,《西域研究》1991 年第 2 期, 頁 61-78; Jeong Jaehun 丁載勳, 「위구르 初期 (744-755) '九姓回紇'의 部族構成: '토쿠즈오구즈 (Toquz Oγuz)' 問題의 再檢討」,『東洋史學研究』第 68 輯 (1999 年 10 月), 頁 103-135; Jeong Jaehun 丁載勳,『위구르유목제국사 (744~840)』, 서울: 문학과지성사, 2005:89-135.

[3] 劉昫, 《舊唐書》卷 67 <李勣傳>, 北京:中華書局, 1975:2485; 司馬光, 《資治通鑑定》卷 193 <貞觀四年>, 北京:中華書局, 1956:6072.

[4] 劉昫, 《舊唐書》卷 199b <北狄•鐵勒傳>, 北京:中華書局, 1975:5348

[5] 劉昫, 《舊唐書》卷 121 <僕固懷恩傳>, 1975:3477

[6] 司馬光,《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年六月>, 北京:中華書局, 1956:6237.

[7] 歐陽修,《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 北京:中華書局, 1975:6111

[8] 王欽若等編,《冊府元龜》卷 985 <外臣部•征討四>, 北京:中華書局, 1994:11573b; 王欽若等編,《冊府元龜》卷 973 <外臣部•助國討伐>, 1994:11432b

kayıtlarda görülmüştür.[9] Hatırlatmak gerekirse, bu dönemde Uygur adı için Hui-hu 迴鶻 karakteri kullanılmamaktadır, dolayısıyla bu belgenin sonradan ilave edilmiş olması ihtimali kuvvetlidir. Dokuz Boylu Uygur adı Çin kaynaklarında 11. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Song Sülalesi İmparatoru Ren-zong'un 宋仁宗 (1022-1063) Kang-ding saltanat devrinin birinci yılın yedinci ayında (20 Ağustos 1040) saraya yazılmış bir mektupta Dokuz Boylu Uygur 九姓回紇 adı geçmektedir.[10]

CTS 舊唐書 (945)	[*Eski Tang Sülâlesi Tarihi*]: Uygurlarda on bir Tutuk 都督 vardır, bunlar aslında Dokuz Boylu kavimlerdendir. [Dokuz Boylu kavimlerin] biri Yaglakar 藥羅葛, yani kağanın soyadıdır; ikincisi *Uturkar/Uturγur/Utriγur/ Utiγur/ Utiγer 胡咄葛 (*γuo-tuət-kât*); üçüncüsü *Kurebir/ Kürebür/ Küremür 咄羅勿 (*tuət-lâ-miuət*); dördüncüsü *Boksïkït/ Bakasïkïr 貊歌息訖 (*Mok-kâ-siək-kiət*); beşincisi *Aβirčaγ/ Äβüčäk 阿勿嘀 (*â-miuət-tşêk*); altıncısı Kâr-sâr/ Kasar 葛薩 (*kât-sât*); yedincisi *Xuγuzu 斛嗢素 (*γuk-uət-suo*); sekizincisi *Yabutkar/ Yäbütkär/ Yaγmutkar/ Yaγmurkar/ Yabūttäkarä 藥勿葛 (*iak-miuət-kât/ yag-mvür-kâr*) ve dokuzuncusu Ayavïrä/ Ayabïrä 奚耶勿(*γiei-ia- miuət/xiei-ya-mvür*). Her bir kavmin 部落 başında bir Tutuk bulunmaktadır. Basmilleri mağlup edince bir kavim kazanılmıştır, Karlukları mağlup edince bir kavim daha kazanılmıştır, bu ikisinin üzerine birer Tutuk yerleştirilmiştir. Böylece on bir kavim olarak bilinmektedir. Her çatışma ve savaşta bu iki misafir kavim 二客部落 daima öncü ordu olarak kullanılmıştır. 有十一都督，本九姓部落：一曰藥羅葛，即可汗之姓；二曰胡咄葛；三曰咄羅勿；四曰貊歌息訖；五曰阿勿嘀；六曰葛薩；七曰斛嗢素；八曰藥勿葛；九曰奚耶勿。每一部落一都督。破拔悉密，收一部落，破葛邏祿，收一部落，各置都督一人，統號十一部落。每行止鬬戰，常以二客部落為軍鋒。[11]
THY 唐會要 (961)	[*Tang Sülâlesi Önemli Dökümanlar*]: Tian-bao saltanat devrinin (742-756) başında Uygur Yabgusu Yi-biao-bi 逸標芯 (Kutluk Bilge Kül Kağan, 745-747) [Gök] Türklerin Küçük Şad'ın 小殺 (Bilge Kağan, 716-734) torunu Özmiş Kağan'a 烏蘇米施可汗 (742-744) saldırarak onu öldürmüştür. Kısa bir süre sonra [Yi-biao-bi] kendisini Dokuz Boylu Kağan 九姓可汗 olarak ilan etmiştir. Bundan böyle bugüne kadar Dokuz Boylu unvanını ayrıca taşımaya başlamıştır. Böylece güneye doğru taşınmış ve [Gök] Türklerin eski yerine oturmaya başlamıştır. […] On bir Tutuk ve Dokuz boylu kavimi 九姓部落 vardı. Her bir kavime bir Tutuk yerleştirmiştir ve sülâlesinde 族 itibarlı kimseler bu göreve seçilmektedir. Basmıl ve Karlukları mağlup ettikten sonra onları birer kavim olarak [bünyesine] aldığı gibi

[9] 王溥, 《唐會要》卷 100 <葛邏祿國>, 京都:中文出版社, 1978:1788.

[10] 脫脫等, 《宋史》卷 324 <張亢傳>, 北京: 中華書局, 1977:10485.

[11] 劉昫, 《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5198.

	başlarına birer Tutuk yerleştirmiştir. Her çatışma ve savaşta bu iki misafir kavim öncü ordu olarak kullanılmıştır. Onların Dokuz Boylu ise biri Uygur 迴紇, ikincisi Bukut/Buku 僕固 (*b'uk-kuət*), üçüncüsü Hun/Kun 渾 (*γuən*), dördüncüsü Bayırgu/ Bayirku/ Bayarku 拔野古 (*b'wat-ia-kuo/b'wat-iäi-kuo*), beşincisi Tongra 同羅 (*d'ung-ld*), altıncısı Sïγïr/Sïkïr 思結 (*si-kiet*, İzgil), yedincisi Qi (K'i)-bi 契苾 (*k'iei-b'iet*) boyudur (Yukarıdaki yedi boylu kavim 七姓部, [Tang Sülâlesi] ülkesi (618-906) kuruluşunun başlangıcından beri tarih kayıtlarında geçmektedir). Sekizincisi A-bu-si 阿布思, dokuzuncusu Gu-lun Wu-gu-kong 骨崙屋骨恐 (Bu iki boy Tian-bao saltanat devrinin [başlamasından] sonra diğer yedi boy ile eşit olarak sıralamaya katılmıştır). 天寶初，迴紇葉護逸標苾，襲滅突厥小殺之孫烏蘇米施可汗。未幾，自立為九姓可汗，由是至今兼 1744 九姓之號，因而南徙，居突厥舊地，依烏德健山、嗢昆河居焉。雖行逐水草，大抵以北山比中國之長安城，直南去西城一千七百里，西城，即漢之高闕塞。北去磧口三百里。有十一都督，九姓部落。一部落置一都督，於本族中選有人望者為之。破拔悉密及葛邏祿，皆收一部落，各置都督一人，每行止戰鬥，以二客部落為鋒。其九姓一曰迴紇，二曰僕固，三曰渾，四曰拔曳固，即拔野古，五曰同羅，六曰思結，七曰契苾。以上七姓部。自國初以來。著在史傳。八曰阿布思，九曰骨崙屋骨恐，此二姓天寶後始與七姓齊列。[12]
TPHYC 太平寰宇記 (976-983)	[*Taiping Devri Evrensel Coğrafyası*]: Tian-bao saltanat devrinin (742-756) başından itibaren Uygur Yabgusu Yi-biao-bi 逸標苾 (Kutluk Bilge Kül Kağan, 745-747) [Gök] Türklerin Küçük Şad'ın 小殺 (Bilge Kağan, 716-734) torunu Özmiş Kağan'a 烏蘇米施可汗 (742-744) saldırarak onu öldürmüştür. Kısa bir süre sonra [Yi-biao-bi] kendisini Dokuz Boylu Kağan 九姓可汗 olarak ilan etmiştir. Bundan böyle bugüne kadar Dokuz Boylu unvanı ayrıca taşımaya başlamıştır. Böylece [siyasî merkez] güneye doğru taşınmış ve [Gök] Türklerin eski yerinde oturmaya başlamıştır. [Burası] Ötüken dağları 烏德犍山 ve Orhun nehrine 嗢昆河 yaslanmış durumdadır. […] On bir Tutuk ve Dokuz boylu kavimi vardır. Her bir kavime bir Tutuk yerleştirmiş ve sülâlesinde 族 itibarlı kimseleri bu göreve seçmektedir. Basmıl ve Karlukları mağlup edikten sonra birer kavim olarak [bünyesine] aldığı gibi başlarına birer Tutuk yerleştirmiştir. Her çatışma ve savaşta bu iki misafir kavim öncü ordu

[12] 王溥, 《唐會要》卷 98 <迴紇>, 1978:1743-1744. Luo Mi'nin 羅泌 (1131-1189) hazırladığı eserinde de son iki boyun Tian-bao saltanat devrinden sonra diğer yedi boya katıldığını belirtmektedir. Bakınız 羅泌, 《路史·後記第四卷》 (据四部备要刻本), 上海:中华书局, 1936:79a. Bazı araştırmacılar sekizinci boy olan A-bu-si'yi 阿布思 Basmıl, dokuzuncu boy olan Gu-lun Wu-gu-kong'yu 骨崙屋骨恐 Karluk boyları ile özdeşleştirmektedir. Bakınız 馮家昇等編,《維吾爾史料簡編》上冊, 北京:民族出版社, 1981:10-11.

	olarak kullanılmıştır. Onlar, Dokuz Boylu ise birincisi Uygur 迴紇, ikincisi Bukut/Buku 僕固 (*b'uk-kuət*), üçüncüsü Hun/Kun 渾 (*γuən*), dördüncüsü Bayırgu /Bayirku/ Bayarku 拔曳固 (*b'wat-ia-kuo/b'wat-iäi-kuo*), yani Ba-gu 拔固, beşincisi Tongra 同羅 (*d'ung-ld*), altıncısı Sïγïr/Sïkïr 思結 (*si-kiet*), yedincisi Qi (K'i)-bi-yu 契苾羽 (*k'iei-b'iet-γjiu*) boyudur (Yukarıdaki yedi boylu kavim, [Tang Sülâlesi] ülkesinin (618-906) kuruluşunun başlangıcından beri tarih kayıtlarında geçmektedir). Sekizincisi A-jie-si 阿結思, dokuzuncusu Gu-lun Wu-gu-si 骨崙屋骨思 (Bu iki boy Tian-bao saltanat devrinin [başlamasından] sonra diğer yedi boy ile eşit olarak sıralamaya katılmıştır). 自天寶初，回紇葉護逸標苾襲滅突厥小殺之孫烏蘇米施可汗。未幾，自立為九姓可汗，由是至今兼九姓之號。因而南徙居突厥舊地，依烏德犍山、嗢昆河，雖行逐水草，大抵以此山比中國之長安城。直南去西城一千七百里，西城。即漢之高闕塞。北去磧口三百里。有十一都督，九姓部落，一部落置一都督。於本族中選有人望者為之。破拔悉密及葛邏祿，皆收一部落，各置都督一人。每行止戰鬥，以二客部落為軍鋒。其九姓：一曰迴紇，二曰僕固，三曰渾，四曰拔曳固，即拔野古，五曰同羅，六曰思結，七曰契苾羽。以上七部，自唐初以來，著在史傳。八曰阿布思。九曰骨崙屋骨思。此二姓，天寶後始與七姓同列。[13]
TFYK 冊府元龜 (1013)	[*Referans için Saray Kayıtları*]: Kai-yuan saltanat devrinin 開元 (713-741) ortasında Uygurlar giderek güçlenmiştir ve dokuz boyu kavimi vardır: birincisi Yaglakar 藥羅葛, yani kağanın soyadıdır; ikincisi *Uturkar/ Uturγur/ Utriγur/ Utiγur/ Utiγer 胡咄葛 (*γuo-tuət-kât*); üçüncüsü *Kurebir/ Kürebür/Küremür 咄羅勿 (*tuət-lâ-miuət*); dördüncüsü *Boksïkït/Bakasïkïr 貌歌息訖; beşincisi *Aβirčaγ/Äβüčäk 阿勿嘀 (*â-miuət-tşêk*); altıncısı Kâr-sâr/ Kasar 葛隆;yedincisi *Xuγuzu 斛溫素; sekizincisi *Yabutkar/ Yäbütkär/ Yaγmutkar/ Yaγmurkar/ Yabūttäkarä 藥勿葛 (*iak-miuət-kât/yag-mvür-kâr*) ve dokuzuncusu Ayavïrä/ Ayabïrä 爰耶勿. Her bir kavimin 部落 başında bir Tutuk bulunmaktadır. Daha sonra Basmilleri mağlup edince bir kavimi 部落 kazanmıştı, Karlukları mağlup edince bir kavimi daha kazanmıştır, bu ikisinin üzerine birer Tutuk yerleştirmiştir. Böylece, on bir kavim olarak bilinmektedir. 開元(713-741) 中回紇漸盛，有九姓部落，一曰藥羅葛，即可汗之姓，二曰胡咄葛，三曰屈羅勿，四曰貌歌息訖，五曰阿勿嘀，六曰葛隆，七曰斛溫素，八曰藥勿葛，九曰爰耶勿。每一部落一都

[13] 樂史,《太平寰宇記》卷 199 <回紇傳> (王文楚校點), 北京:中華書局, 2007:3819-3820. *Tang Hui-yao*'da sekizinci boyun adı A-bu-si 阿布思 ve dokuzuncu boyun adı Gu-lun Wu-gu-kong 骨崙屋骨恐 olarak geçmektedir, ancak bu kayıtta farklı olarak A-jie-si 阿結思 ve Gu-lun Wu-gu-si 骨崙屋骨思 olarak geçmektedir. Cen Zhong-mian'e göre, son kayıttaki bilgiler yanlıştır. Bakınız 岑仲勉, 《突厥集史》下冊, 北京:中華書局, 1958:714.

	督，後破拔息密收一部落，破葛邏祿收一部落，各置都督一人，統號十一部落。[14]
HTS 新唐書 (1060)	[*Yeni Tang Sülâlesi Tarihi*]: [Uygurlar] Dokuz Boyluların topraklarına tamamen sahip olmuştur. Dokuz Boylular ise Yaglakar, *Uturkar/Uturγur/Utriγur/ Utiγur/ Utiγer (*γuo-tuət-kât*), *Kurebir/ Kürebür/ Küremür (*tuət-lâ-miuət*), *Boksïkït/ Bakasïkïr (*Mok-kâ-siək-kiət*), *Aβirčaγ/ Äβüčäk (*â-miuət-tşêk*), Kâr-sâr/ Kasar (*kât-sât*), *Xuγuzu (*γuk-uət-suo*), *Yabutkar/ Yäbütkär/ Yaγmutkar/ Yaγmurkar/ Yabūttäkarä (*iak-miuət-kât/ yag-mvür-kâr*) ve Ayavïrä/ Ayabïrä (*γiei-ia-miuət/xiei-ya-mvür*) [gibilerden oluşmaktadır]. Yaglakar, Uygurların soyadıdır. [Uygurlar] Bukut/ Buku, Hun/ Kun, Bayırgu, Tongra, İzgil ve Qi (K'i)-bi altı tür ile eşit düzeyde 六種相等夷 olup sayısal olarak listelenmemiştir 不列於數. Sonra, Basmıl ve Karlukları mağlup edince toplam on bir boy olmuştur ve ayrıca Totok unvanı verilmiş, on bir kavim 十一部落 olarak adlandırmaktadır. 悉有九姓地。九姓者，曰藥羅葛，曰胡咄葛，曰啒羅勿，曰貊歌息訖，曰阿勿嘀，曰葛薩，曰斛嗢素，曰藥勿葛，曰奚邪勿。藥羅葛，回紇姓也，與僕骨、渾、拔野古、同羅、思結、契苾六種相等夷，不列於數，後破有拔悉蜜、葛邏祿，總十一姓，並置都督，號十一部落。[15]

Belirtilen Çin kaynaklarında Dokuz Boylu (Dokuz Oğuz) topluluğu[16] için iki çeşit liste verilmiştir. Yaglakar ile başlamış dokuz boydan (Dokuz Boylu A) oluşan bir liste ile Uygurlar ile başlamış yedi ve sonra iki boyun ilavesiyle dokuz boydan (Dokuz Boylu B) oluşan bir liste bulunmaktadır.

Dokuz Boylu A	Yaglakar 藥羅葛, *Uturkar 胡咄葛, *Kurebir 咄羅勿, *Boksïkït 貊歌息訖, *Aβirčaγ 阿勿嘀 Kâr-sâr 葛薩, *Xuγuzu 斛嗢素, *Yabutkar 藥勿葛, Ayavïrä 奚耶勿
Dokuz Boylu B	Uygur 迴紇, Bukut 僕固, Hun/Kun 渾, Bayirku 拔野古, Tongra 同羅, İzgil 思結 Qi (K'i)-bi 契苾, A-bu-si 阿布思, Gu-lun Wu-gu-kong 骨崙屋骨恐

Bu iki çeşit Dokuz Boylu listesi araştırmacılar arasında farklı yorumların yapılmasına neden olmuştur. Haneda Tōru, Dokuz Boylu A listesindeki dokuz boyu, Dokuz Boylu B listesindeki Uygur boyunu oluşturan bir zümre olarak belirtmektedir.[17] Böylece Dokuz Boylu topluluğunu İç Dokuz Boylu (Dokuz Boylu A) ile Dış Dokuz Boylu

[14] 王欽若,《冊府元龜》卷 956 <外臣部•總序·種族>, 北京:中華書局, 1994:11254a.

[15] 歐陽修,《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6114.

[16] Çin kaynaklarında geçen boy adlarının transkripsiyonu için bakınız Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, St. Pétersbourg, Académie Impériale des Sciences, 1903:87-88, 94; James R. Hamilton, *Les Ouïgours à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents chinois*, Paris: Imprimerie Nationale, Presses universitaires de France, 1955:1-4; James Hamilton, "Toquz-oγuz et On-uyγur", 1962:41-44.

[17] Haneda Tōru 羽田亨, 「九姓回鶻と Toquz Oγuz との関係を論ず」, 1957:341.

(Dokuz Boylu B) olarak adlandırmaktadır. Edwin Pulleyblank, İç Dokuz Boylu (Dokuz Boylu A) topluluğu Dokuz Uygur 九姓回紇, Dış Dokuz Boylu (Dokuz Boylu B) topluluğu Dokuz Tie-le 九姓鐵勒 biçiminde tespit etmektedir.[18] Bu tür bir tasniflemeye önce Hashimoto Masukichi ve sonra da Katayama Akio karşı çıkmaktadır. Baron Alexander Staël von Holstein'in (1877-1937) 1918-1929 yılları arasında Pekin Üniversitesi'nde çalışırken satın altığı Dun-huang menşeli ve 925 yılına ait Stae¨l-Holstein Yazması'ndan (Staël-Holstein Scroll)[19] esinlenerek yaptığı çalışmalarında, Dokuz Boylu A listesinde yer alanların aşiret (urug) reislerinin soyadı ve Dokuz Boylu B listesinde yer alanların ise boy adları olduğu ortaya konulmaktadır.[20] Aslında Çin kaynaklarında bu görüşün ipuçları da verilmektedir. Uygur boyunun soyadı olan Yaglakar, Yaglakar Sülâlesi ya da Yaglakar aşireti (urug) 藥羅葛氏 olarak belirtilmektedir.[21] Uygur boyu 10 aşiretten oluştuğu için bazen On Uygur olarak adlandırılmaktadır.[22] Yani Yaglakar Uygur boyunun başat aşiretinin adı, 10 aşiretten oluşan Uygur boyunun soyadı olmuştur. Bu türdeki toplumsal yapının göstergesi, aynen Gök Türk boyunun 10 aşiretten oluştuğu ve boy reisinin soyadı olan A-shi-na ise son aşiretin soyadı olduğu gibidir.[23] Bu nedenle yukarıdaki Çin kaynaklarında boy reislerinin, "sülâlesinde (aşiret) 族 itibarlı kimseler" tarafından üstlenildiği anlaşılmaktadır.

Söz konusu iki çeşit Dokuz Boylunun farklı mahiyette olmasına rağmen yukarıdaki Çince kayıtlarda bu iki çeşit Dokuz Boylu için farklı tanımlamalar yapılmamıştır. Neticede Çin kaynaklarında soy 姓, sülâle 族 ve kavim 部落 gibi kavramlar karışık şekilde kullanılmaktadır. Çin kaynaklarında her iki çeşit Dokuz Boylunun Dokuz Boylu Kavimi 九姓部落 olarak yazılması araştırmacılara çeşitli zorlukları yaşatmış ve bir takım yanlış tespitlere sebep olmuştur.

Yukarıdaki tespitlere göre Dokuz Boylu A'da yer alan aşiretler, Dokuz Boylu B'de yer alan boyların birer boy reislerinin soyadı olacaktır. Bir kaynağa göre Dokuz Boylu A yapısını Kai-yuan 開元 (713-741) saltanat devrinin ortalarında, diğer bir kaynağa göre Dokuz Boylu B yapısı Tian-bao 天寶 saltanat devrinin (742-756) başında oluşmuştur. Özellikle Dokuz Boylu B yapısı Tian-bao saltanat devrinden sonra iki boyun ilave edilmesiyle Dokuz Boyu yapısına kavuşmaktadır. Anlaşıldığı gibi Tian-bao saltanat devrinden önce söz konusu Dokuz Boylu topluluğu yedi boydan oluşmaktadır. Yani Orhun Uygur Devleti (745-840) kurulmadan önce Dokuz Boylu topluluğu, dokuz boydan oluşmamaktadır.

Cen Zhong-mian 岑仲勉 (1886-1961), Orhun Uygur Devleti kurulmadan önceki Dokuz Boylu Tie-le Dokuz Boyluları 鐵勒九姓, kurulduktan sonraki Dokuz Boylu, Uygur Dokuz Boyluları 回紇九姓 olarak ayrıştırmaktadır. Ona göre Orhun Uygur

---

[18] Edwin G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", 1956:39-40.

[19] E. G. Pulleyblank,"The Date of the Staël-Holstein Roll", *Asia Major*, Vol. 4, Part 1 (1954), pp. 90-97.

[20] Hashimoto Masukichi 橋本增吉, 「九姓回鶻の問題に就いて」, 1933:22; Katayama Akio 片山章雄, 「Toquz Oγuz と「九姓」の諸問題について」, 1981:47.

[21] 《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6111, 6126.

[22] James Hamilton, "Toquz-oγuz et On-uyγur", 1962:38-40, 48.

[23] 魏徵等, 《隋書》卷 84 <北狄·突厥傳>, 北京:中華書局, 1973:1863.

Devleti kurulduktan sonraki Dokuz Boyluların Uygurlar, Bayırgular, Tongralar, Bukutlar, Edizler, Beyaz Xiler 白霫, İzgiller, Qi-biler ve Hunlar (Kunlar) gibi dokuz boydan oluşabileceğini dile getirmekte, ancak yine de bu tespitinden şüphe duyduğunu da eklemektedir.[24] Zheng Chiao'nun 鄭樵 (1104-1162) 1161 yılında tamamladığı Tong Zhi 通志 adlı kitabında Qi-bi 契苾, Bukut 僕固, Ediz 阿跌 ve hatta Gao-che Sülâlesinin de (Yüksek Arabalılar) 高車氏 Dokuz Boylu Uygurlara 九姓迴鶻 mensup olduğunu ortaya koymaktadır.[25] Yani Orhun Uygur Devleti kurulduktan sonraki Dokuz Boylunun hangi boylar tarafından oluştuğu bilgileri karışıktır. Orhun Uygur Devleti kurulmadan önceki durumda da aynı sorunlarla karşılaşılmaktadır. Si-ma Guang'ın 司馬光(1019-1086) başkanlığında 1071-1086 yılları arasında hazırlanan Zi-zhi Tong-jien adlı eseri tahlil eden Hu San-xing 胡三省 (1230-1302) 630 yılındaki Dokuz Boyluları işaret ederek, bu dönemde Dokuz Boyluların Bayırgu, [Xue] Yan-tuo 延陀 (Sır Tarduş, *Sır Bodun) ve Uygur gibi boyları kapsadığını ileri sürmektedir.[26] Tie-le Dokuz Boylu 鐵勒九姓 topluluğunun da dokuz boydan oluşmadığını ifade eden Cen Zhong-mian, 645 yılı öncesinde, Tie-le topluluğunun Uygurlar gibi altı boydan oluştuğu ve bu tarihten sonra Tie-le topluluğunun on bir boydan oluştuğunu dile getirerek bu çelişkili durumun anlaşılmadığını belirtmektedir.[27] Asıl dikkat çeken nokta, Dokuz Boylular adının 630 yılında ilk defa Çin kaynaklarında geçmesi ve bunun dışında hangi boyları teşkil ettiğine dair belgelerin bulunmamasıdır.

Acaba Çincedeki Dokuz Boylu Uygurlar (745-840) Arapçadaki Dokuz Oğuzlar mıdır? Çin kaynaklarında, Orhun Uygur Devletinin kurucusu olan Uygur boyunun Yaglakar aşiretin reisi Kutluk Boyla'nın 骨力裴羅 745'te kendisini Kutluk Kül Bilge Kağan 骨咄祿毗伽闕可汗 olarak ilan etmesiyle bu tarihten itibaren Dokuz Boylu Kağan 九姓可汗 unvanını aldığı yazmaktadır.[28] Dokuz Boylu terimi Dokuz Oğuzu işaret ettiğine göre, buradaki Dokuz Boylu Kağan Arapça kaynaklarda geçen Dokuz Oğuz Kağan olmalıdır. Uygur kökenlilerin liderliğinde oluşturulan Dokuz Oğuz Kağanlığı'nın boy birliğinden ziyade siyasal birliğin adını temsil ettiği açıktır. Edwin G. Pulleyblank'e göre Dokuz Boylu'nun "dokuz" rakamı boydan ziyade siyasî bir mahiyet taşımaktadır.[29] Yani "dokuz" rakamı boyun sayısı değil, siyasî birliğin adıdır.

Arapça kaynaklarda geçen Dokuz Oğuz'un (Tagazgaz) Uygurlar 回鶻 olduğunu ilk defa şarkiyatçı Joseph Toussaint Reinaud (1795-1867) ortaya koymuştur.[30] 1894 yılında Vilhelm Thomsen (1842-1927) da Orhun Yazıtlarında geçen Dokuz Oğuz'un Uygurlarla aynı kavimden olduğuna şüphe olmadığını ifade etmiştir.[31] W. Bart-

[24] 岑仲勉, 《突厥集史》下冊, 1958:712, 714.

[25] 鄭樵,《通志》卷 29 <氏族五•代北複姓>, 北京: 中華書局, 1987:475bc.

[26] 司馬光,《資治通鑑》卷 193 <貞觀三年>, 1956:6072.

[27] 岑仲勉, 《突厥集史》下冊, 1958:712.

[28] 王溥, 《唐會要》卷 98 <迴紇>, 1978:1743;樂史,《太平寰宇記》卷 199 <回紇傳>, 2007:3819;司馬光,《資治通鑑》卷 215 <天寶二年>, 1956:6860.

[29] E. G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", 1956:42.

[30] E. Bretschneider, *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources*, Vol. I, London: K. Paul, Trench, Trübner & Co., ltd, 1910:252.

[31] Vilhelm Thomsen, *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri Çözülmüş Orhon Yazıtları* (çeviri Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993:176, not 22.

hold'ın (1869-1930) düşüncesi de aynı olup İslam kaynaklarındaki Dokuz Oğuz'un Çin kaynaklarındaki Uygurları gösterdiği biçimindedir.[32] Vladimir Minorsky (1877-1966) 981-982 yılları arasında Farsça yazılmış *Hudûd el-âlem* üzerindeki çalışmasında, söz konusu Dokuz Oğuz boyunun Orhun Uygur Devleti (745-840) yıkıldıktan sonra Tanrı Dağların doğusunda bulunan Uygur hâkimiyetini kastettiğini tespit etmişti.[33] Minorsky, *Tamim İbn Bahr Seyahatnamesi* üzerindeki çalışmasında ise bu görüşünden vazgeçerek, seyahatnamenin takriben 821 yılında Orhun Uygur Devleti'ne yolculuğu olmasından İslam Kaynaklarında geçen Dokuz Oğuzların Orhun Uygur Devleti ya da bu devlete bağlı toplulukları kastettiğini ortaya koymuştur.[34] Artık Tokuz Oğuz boyunun Uygurlar olduğuna şüphe kalmamıştır.[35] Minorsky'ye göre Tokuz Oğuz adı 777 yılından itibaren Arap kaynaklarında zikredilmektedir.[36] Yani Orhun Uygur Devleti kurulduktan 42 yıl sonra Araplar bu devleti öğrenmiştir. *Hudûd el-âlem*'de Turfan Uygur Devleti halkı Dokuz Oğuz olarak ifade edilmekte ve şu bilgiler verilmektedir, "*Tokuz Oğuz ülkesi Türk ülkelerinin en büyüğüdür. Tokuz Oğuzlar nüfus bakımından da Türk ülkelerinin en kalabalık ülkesidir. Eski zamanda bütün Türkistan hükümdarları Tokuz Oğuzlardan çıkmıştır*".[37] Ancak Kaşgarlı Mahmud, Turfan Uygurlarını Dokuz Oğuzlardan saymamakta ve onlara doğrudan Uygurlar demektedir.[38]

İslam müellifleri Orhun veya Turfan bölgesindeki Dokuz Oğuz ya da Uygurları oluşturan alt grupların adını verebilmiş değildir. Sadece Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın (1247-1318) *Câmi'üt-tevârih* eserinde Uygurların atasından bahsederken, Orhun bölgesinde On Uygur ile Dokuz Uygur (Dokuz Oğuz) yaşadığını belirtmekte ve ilgili boyların alt gruplarının adını da vermektedir.[39] Ancak bunların Çin kaynaklarında geçen adlarla eşleştirilmesi güçtür.

II. Dokuz Oğuzların Sayısal Sorununun Tespiti

Dokuz Boyluların sayısal durumu da farklı dönemde değişiklikler göstermekte, bu sayı bazen eksik bazen de fazla olmaktadır. Bu bölümde sınırlı kaynaklara dayanarak ve tarihte yaşanan bazı olaylardan da yararlanılarak sayısal sorunun tespitine dönük

---

[32] W. Barthold, "Toghuzghuz", *First Encyclopaedia of Islam: 1913-1936*, Vol. VIII, 1993:805.

[33] Vladimir Minorsky, *Hudud al-'Alam (The Regions of the World'): A Persian Geography 372 A.H. (982 AD)*, Oxford: The University Press, 1937:263, 265.

[34] Vladimir Minorsky "Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs", 1948:285-287.

[35] V. Minorsky, *Sharaf al-Zaman Ṭahir Marvazi on China, the Turks and India*, London: Royal Asiatic Society, 1942:94; Vladimir Minorsky, "Addenda to the Ḥudūd al-'Ālam", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London), Vol. 17, No. 2 (1955), p. 263.

[36] V. Minorsky, "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", 1948:301.

[37] Minorsky, *Ḥudūd al-'Ālam*, 1955:94-95; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985:61.

[38] Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk* (Çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, cilt I, 1992:27, 29, 453-454; cilt II, 1992:60. Kaşgarlı eserindeki Uygurlar için bakınız Ahmet Bican Ercilasun, "Divânü Lugâti't-Türk ve Uygurlar", *Turkish Studies*, Vol. 8, No 8 (Fall 2009), ss. 5-12.

[39] James Hamilton, "Toquz-oγuz et On-uyγur", 1962:45-49; Faruk Sümer, "Dokuz Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*, 1974:423.

çözüm önerileri getirilmeye çalışılacaktır.

646 Yılı Olayları

Gök Türk Devleti (552-630) yıkıldıktan sonra Tang Sülâlesi ve bazı Tie-le boylarının desteğiyle Orhun bölgesinin kağanlık yönetimi elinde tutan Xue Yan-tuo 薛延陀 (*Sir Bodun) hâkimiyeti (630-646), Duo-mi Kağan 多彌可汗 (adı Ba-zhuo 拔灼) döneminde Tang Sülâlesi ile çatışmaya girmiştir. 645 yılının on ikinci ayında (24 Aralık 645-21 Ocak 646) Tang Sülâlesi Duo-mi Kağan'a karşı büyük taarruza geçmek için birçok generali görevlendirmiştir. Bu kuvvetlerin arasında Gök Türk kökenli Zhi-shi Si-li'nin 執失思力 komuta ettiği Gök Türk ordusu da bulunmaktadır. Duo-mi Kağan bu duruma karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır.[40] Duo-mi Kağan'ın zalim yönetimi nedeniyle ülke karışmaya başlamıştır. 646 yılının altıncı ayında (18 Temmuz-16 Ağustos 646) Uygur boy lideri Tu-mi-du 吐迷度 (?-648) Bukut ve Tongra boyları ile birlikte Duo-mi Kağan'a saldırmış ve onu mağlup ederek Duo-mi Kağan'a bağlı boyları kendi yönetime almıştır. Bu ayın on beşinci gününde (1 Ağustos 646) Tang Sülâlesi de General Zhi-shi Si-li'nin komuta ettiği Gök Türk ordusu ile Qi-bi He-li'nin 契苾何力 (Tie-le topluluğuna mensup) komuta ettiği Liang-zhou vilayeti kuvvetleri ve Soğut kökenli 胡兵 birlikler dâhil diğer Çinli generalleri hep birlikte Duo-mi Kağan'a saldırmaya başlamıştır.[41] Duo-mi Kağan on küsur atlı adamı ile A-shi-na Shi-jian 阿史那時健 boyuna kaçmış ve sonunda Uygurlar tarafından öldürülmüştür. Uygurlar böylece yeni topraklara sahip olmuştur.[42] Batıya doğru kaçan ve 70 bin kişiden oluşan Xue Yan-tuolar, Duo-mo-zhi'yi 咄摩支 Yi-te Wu-shi Kağanı 伊特勿失可汗 olarak seçmişler ve eski topraklarına dönmek için kağanlığından feragat etmekle Tang Sülâlesinden izin istemişlerdir. Tang Sülâlesinin Askerî Bakanı 兵部尚書 Cui Dun-li talepler üzere Xue Yan-tuoları Ötüken dağlarının 鬱督軍山 kuzeyine yerleştirmiştir.[43] Xue Yan-tuo boyu lideri Duo-mo-zhi'nin geri dönüşü Dokuz Boylu liderleri 九姓渠帥 kaygılandırmış ve Tang Sülâlesi saraydaki görüşmelerinde de Orhun bölgesinin karışabileceği yönündeki kanaatlerini dile getirmişlerdir. Böylece General Li Shi-ji komutasındaki birlik ile 20 bin atlıdan oluşan Dokuz Boylu Tie-le topluluğu 九姓鐵勒 ile Duo-mo-zhi'ye saldırılmıştır. Neticede Duo-mo-zhi, Tang Sülâlesine teslim olmuş ve bölgede kalan Xue Yan-tuo boyunun ikili oynaması ihtimaline karşı General Li Shi-ji tekrar saldırıya geçmiştir.[44] Diğer bir Çin kaynağına göre, Xue Yan-tuo boyunun reisi Duo-mo-zhi'nin geri dönüşünden kaygılananlar, Chi-le (Tie-le) topluluğun Dokuz Boylu reisleridir 敕勒九姓酋長 ve General Li Shi-ji ile birlikte Xue Yan-tuo boyuna saldıranlar da Dokuz Boylu Chi-le

[40]《新唐書》卷 210 <執失思力傳>, 1975:4116;《新唐書》卷 217b <回鶻傳下•薛延陀>, 1975:6138;《資治通鑑》卷 198 <貞觀十九年>, 1956:6232.

[41]《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6112;《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6236.

[42]《新唐書》卷 217b <回鶻傳下•薛延陀>, 1975:6138.Bir başka Çin kaynağa göre Duo-mi Kağan birkaç bin atlı adamlarıyla A-shi-de Shi-jian boyuna kaçmıştır ve sonunda Uygurların saldırısına uğrayan Duo-mi Kağan öldürülmüştür. Bakınız 《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6237.

[43]《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6237.

[44] 《舊唐書》卷 199b <北狄·鐵勒傳>, 1975:5348;《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6238; 《冊府元龜》卷 973 <外臣部•助國討伐>, 1994:11432ab.

(Tie-le) 九姓敕勒 topluluğudur.[45] Bir başka Çin kaynağına göre General Li Shi-ji iki yüz [Gök] Türk askeriyle 突厥兵 Xue Yan-tuolara saldırmıştır.[46] Hâlbuki Gök Türk ordusu General Zhi-shi Si-li tarafından komuta edilmektedir. Bu bilgilerde bir hata olmadığı varsayılırsa, Dokuz Boylunun aynı zamanda Gök Türk adıyla da tanımlandığı ortaya çıkmaktadır. Bu yılın yedinci ayının yirmi birinci gününde (6 Eylül 646, Çarşamba) General Li Shi-ji'nin 李世勣 (594-669) komuta ettiği birlik Xue Yan-tuoları mağlup etmiştir.[47]

Burada Dokuz boylu birliğin hangi boyları kapsadığı bilinmemektedir, sadece Tie-le (Chi-le) topluluğun içinde Dokuz Boylu adlı bir birliğin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. 646 yılının altıncı ayının beşinci gününde (22 Temmuz 646, Cumartesi) Tang Sülâlesi imparatorunun bir fermanında Xue Yan-tuo hâkimiyeti yıkıldıktan sonra Chi-le topluluğunun himaye altına alınması gerektiği ifade edilmektedir.[48] Bu bağlamda Uygurların Xue Yan-tuoları mağlup etmesindeki katkıları nedeniyle Saray'da ziyafet verildiğine göre,[49] Uygurlar Dokuz Boylulara mensup olabilir. Uygurların Bukut ve Tongra boylarıyla birlikte Xue Yan-tuolara saldırdığı[50] ve bazı kaynaklarda Tie-le topluluğun Bukut ve Tongra boylarının da Duo-mi Kağan'ı mağlup eden saldırıda bulundukları[51]göz önünde bulunduğunda, bu iki boyun da Dokuz Boylulara ait olması gerekmektedir. Bunu teyit eden bir başka olay ise 648 yılının altıncı ayında (26 Haziran-25 Temmuz 648) Orhun bölgesinde kalan Xue Yan-tuolar Selenga nehrinden geçerek Han-hai 瀚海 (Uygurlar), Jin-wei 金微 (Bukutlar) ve You-ling 幽陵 (Bayirgular) adlı üç eyalete saldırmış ve Yan-ran Valiliği vali yardımcısı Yuan Li-chen'in 元禮臣 liderliğinde Dokuz Boylular 九姓鐵勒 ile birlikte karşı koymuştur.[52] Yani buradaki Uygurlar, Bukutlar ve Bayirguların Dokuz Boylulara mensup olduğu belirtilmektedir.

Xue Yan-tuo hâkimiyeti (630-646) son bulduktan sonra, Orhun bölgesindeki otorite boşluğa karşı Tang Sülâlesi İmparatoru Tai-zong 唐太宗 (626-649) bölgeyi denetim altına almak için bir çeşit yönetim mekanizması planlamıştır. Bunu gerçekleştirmek için kendisi bizzat Çin'in kuzeybatı sınırındaki Ling-zhou 靈州 kentine (bugünkü Ning-xia Tonganlar Özerk Bölgesi Ling-wu nahiyesi 寧夏回族自治區靈武) giderek Tie-le boylarını buraya davet etmiştir. Yola çıkmadan önce bir ferman ilan ederek bu amacını belirtmiştir. Bu fermanda "Qi-bi 契苾 boyunun reisi Çabi Erkin 車必俟斤 (斤) ile Tie-le topluluğu ve Uygur boyunun reisi Külüg İltebir 胡祿俟利發 gibileri toplam bir milyondan fazla aileye sahiptirler ve kuzey çölü 北漠 bölgelerine dağıl-

[45]《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6237.Söz konusu Chi-le 敕勒, Tie-le 鐵勒 demektir, farklı Çince telaffuzdankaynaklanmaktadır. Bakınız《資治通鑑》卷 192<貞觀元年>, 1956:6044.

[46]《舊唐書》卷 67 <李勣傳>, 1975:2487.

[47]《新唐書》卷 2 <太宗本紀•貞觀二十年>, 1975:45.

[48]《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6237.

[49]《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6112.

[50]《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6112;《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6236.

[51]《冊府元龜》卷 985 <外臣部•征討四>, 1994:11570b;《冊府元龜》卷 991 <外臣部•備御四>, 1994:11640b-11641a;《冊府元龜》卷 995 <外臣部•交侵>, 1994:11686ab.

[52]《冊府元龜》卷 973 <外臣部·助國討伐>, 1994:11432ab;《冊府元龜》卷 985<外臣部•征討四>, 1994:11573b.

mışlardır. Uzaktan elçi gönderilerek "Tang Sülâlesine bağlılığı, nüfus sistemine ve idare bölgesine dâhil edilmesini istediği" ibaresi geçmektedir. Aynı zamanda "Qi-bi boyunun iyi niyetle gelerek teslim olması ile birlikte diğer boyların da gelerek bağlılığı gösterilmiştir. Ancak Bukut ile Tongra boyları tereddüt içindedir" ifadesini kullanmıştır.[53] Söz konusu Tie-le boylarının hepsi Tang Sülâlesine teslim olmaktan memnun değildir. Tang Sülâlesi İmparatoru Tai-zong 646 yılının sekizinci ayının onuncu gününde (24 Eylül 646, Pazar) başkent Chang-an'dan yola çıkmış ve ertesi günü başkentin 70 li kuzeybatındaki Jing-yang 涇陽 nahiyesine ulaşmıştır.[54] İmparator Tai-zong burada Tie-le topluluğunun Uygurlar 迴紇, Bayırgular 拔野古, Tongra 同羅, Bukutlar 僕骨, Telengerler 多濫葛, İzgiller 思結, Edizler 阿跌, Qi-biler 契苾, Die-jieler 跌結, Hunlar 渾 (Kunlar) ve Hu-xueler 斛薛 gibi 11 boyunun gönderdiği elçileri ve getirdiği haraçları kabul etmiştir. Sekizinci ayın on ikinci gününde (26 Eylül 646, Salı) İmparator Tai-zong Uygurlar dâhil Tie-le topluluğu boy reislerine bir ziyafet vermiş ve Tang Sülâlesine teslim olan boyların önde gelenlerini Tang Sülâlesi idare sistemine alarak birkaç bin kişiyi unvanla ödüllendirmiştir.[55] Bundan memnun olan Tie-le topluluğu mensupları gece yarısına kadar içki içerek eğlenmişlerdir.[56] Bir gün sonra Yun-yang nahiyesinde 雲陽縣 bulunan Han Sülâlesine (MÖ 206-MS 220) ait Gan-quan Gong 甘泉宮 sarayına ulaşılmış ve burada bir ferman yayımlanmıştır.[57] İmparator Tai-zong Ling-zhou vilayetinde buluşmak üzere buradan ayrılmıştır.[58] Dokuzuncu ayın on beşinci gününde (29 Ekim 646, Pazar)

---

[53] 唐太宗, <平薛延陀幸靈州詔>《全唐文》卷 8, 1983:94b-95a; 唐太宗, <破契苾幸靈州詔>, 宋敏求編, 《唐大詔令集》卷 79, 北京: 商務印書館, 1959:450.

[54]《舊唐書》卷 3 <太宗本紀下·貞觀二十年>, 1975:59; 《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6238 Çin'in geleneksel uzunluk ölçü birimlerinden Li, tarihin değişik dönemde farklı rakamlar bulunmaktadır. Bu konudaki araştırmaları için bakınız 岑仲勉, <歷代西疆路程簡疏>,《中外史地考證》, 北京:中華書局, 1962:696-699; 陳夢家, <亩制與里制>, 《考古》 1966 年第 1 期, 頁 36-45; 胡戟, <唐代度量衡與亩里制度>, 《西北大學學報:哲學社會科學版》 1980 年第 4 期, 頁 36-43; 黃盛璋, <歷代度量衡里亩制度的演變和數值換算>,《歷史教學》1983 年 01 期, 頁 11-17; 黃盛璋, <歷代度量衡里亩制度的演變和數值換算(續一)>, 《歷史教學》1983 年 02 期, 頁 28-31; 黃盛璋, <歷代度量衡里亩制度的演變和數值換算(續二)>,《歷史教學》1983 年 03 期, 頁 25-33; 周連寬,《大唐西域記史地研究叢稿》, 北京:中華書局, 1984:69-90,101-102; 聞人軍, <中國古代里亩制度概述>,《浙江大學學報:人文社會科學版》1989 年第 3 期, 頁 122-132; 華林甫, <唐亩考>,《農業考古》 1991 年第 3 期, 頁 152-154; 楊際平, <唐代尺步、亩制、亩產小議>,《中國社會經濟史研究》 1996 年第 2 期, 頁 32-44. Bu bildiride Zhou Lian-kuan'ın 周連寬 ortaya koyduğu 1 Li=0.3909 km görüşü yararlanmıştır.

[55] 《舊唐書》卷 3 <太宗本紀下•貞觀二十年>, 1975:59;《唐會要》卷 96 <鐵勒傳>, 1978:1725; 《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6238; 《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6112.
Bazı kaynaklarında 11 boyu adını vererek 13 boy olarak anlatmaktadır (《冊府元龜》卷 977 <外臣部•降附>, 1994:11480a). Buna benzer, bazı Tang Sülâlesi saray kayıtlara 實錄 göre söz konusu 11 boy ile birlikte Kıtan (Kıtan) 契丹 ve Tatabi 奚 boyları da sayarak 13 boy olduğu ifade edilmektedir (《資治通鑑》卷 198, 1956:6238). Böyle olmaması gerektiğini Cen Zhong-mian tarafından ortaya koyulmuştur (岑仲勉,《突厥集史》上冊, 1958:244).

[56]《冊府元龜》卷 977 <外臣部•降附>, 1994:11480a.

[57]《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6239.

[58]《舊唐書》卷 3 <太宗本紀下·貞觀二十年>, 1975:59.

Ling-zhou vilayetine ulaşan İmparator Tai-zong burada büyük kabul faaliyetini sürdürmüştür.[59] Tie-le topluluğuna mensup Erkin ve İlterbir unvanlı boy reisleri sırasıyla Ling-zhou vilayetine ulaşmış ve birkaç binden fazla kişi olmuştur. Burada söz konusu boylar İmparator Tai-zong'u kendi kağanı olarak kabul etmiş ve ona Tengri Kağan 天至尊可汗 olarak hitap etmeye başlamıştır. Artık kuzey çöl bölgeleri tamamen kontrol altına alınmış 北荒悉平 durumdadır. İmparator Tai-zong bundan memnun olmuş ve başarısını bir şiir ile taşa yazdırmıştır. Ancak bu ayın yirmi ikinci gününde (5 Kasım 646, Pazar) Ling-zhou vilayetinde şiddetli bir deprem yaşanmıştır.[60]

Bu yılın onuncu ayının yirmi sekizinci gününde (10 Aralık 646, Pazar) İmparator Tai-zong soğuğa karşısında bitkin düşerek başkent Chang-an'a ulaşmıştır. On ikinci aya kadar Orhun bölgesinde idare sisteminin oluşması için hazırlık ve planlama sürecine girilmiş olacaktır. On ikinci ayın yirminci gününde (31 Ocak 647, Çarşamba) Uygur boyu İltebir Tu-mi-du 俟利發吐迷度, Bukut boyu reisi Ge-lan-ba-yan 歌濫拔延, Telenger boyu reisi Erkin Mo 俟斤末, Bayırgu boyu reisi İltebir Qu-li-shi 俟利發屈利失, Tongra boyu reisi İltebir Shi-jian Çor 俟利發時健啜, İzgil boyu reisi Wu-sui 烏碎 ile Hun 渾, Hu-xue 斛薛, Xi-jie 奚結, Ediz 阿跌, Qi-bi 契苾 ve Bayaz Xi 白霫 boyu reisleri saraya gelmiştir. İki gün sonra yani on ikinci ayın yirmi ikinci gününde (2 Şubat 647, Cuma) İmparator Tai-zong, gelen Tie-le topluluğuna mensup reislerine Fang-lan Dian Sarayında 芳蘭殿 bir ziyafet vermiş ve ilgili kişilerin her beş günde bir biraraya gelmesine karar vermiştir.[61] 647 yılının birinci ayının dokuzuncu gününde (18 Şubat 647, Pazar), Tang Sülâlesi Orhun bölgesinde özel olarak Altı Eyalet ile Yedi Vilayeti Zhou 六府七州 idare sistemi ve yöntemini açıklamıştır. Altı Eyaletin başına birer 都督 (*tuə-təwk/to-tawk*)[62] unvanlı boy reisi ve aynı şekilde Yedi Eyaletin başına da birer 刺史 (*ts'yek-şyi/ts'iäk-şi*)[63] unvanlı boy reisi tayin edilmiştir.[64]

---

[59]《舊唐書》卷 3 <太宗本紀下·貞觀二十年>, 1975:59.

[60]《舊唐書》卷 3 <太宗本紀下·貞觀二十年>, 1975:59;《唐會要》卷 96 <鐵勒傳>, 1978:1725; 樂史, 《宋本太平寰宇記》卷 198 <鐵勒傳>, 北京:中華書局 1999:320b; 《新唐書》卷 217b <回鶻傳下·薛延陀>, 1975:6139; 《冊府元龜》卷 40 <帝王部·文學>, 南京:鳳凰出版社, 2006:429

[61]《舊唐書》卷 199b <北狄·鐵勒傳>, 1975:5348-5349;《資治通鑒》卷 198 <貞觀二十年十二月>, 1956:6242; 《冊府元龜》卷 109 <帝王部•宴享第一>, 2006:1193;《冊府元龜》卷 170 <帝王部•來遠>, 2006:1891-1892.

[62] Eyaletin askerî valisi olarak kullanılan Du-du 都督 unvanı, Orhun yazıtlarının deşifresi ile birlikte V. Thomsen'in Türkçede geçen Tutuk olabileceği görüşünü ortaya koymakla (V. Thomsen, 1993:154, not 38) birçok araştırmacı (W. Barthold, F. W. K. Müller, Paul Pelliot, J. Marquart) tarafından Tutuk'un Çince Du-du'dan geldiği kanaatindeydi. Sir Gerard Clauson da Çinceden geldiğini ve Türkçe Tutuk'un *Totok* olarak okunması gerektiğini ifade etmektedir (Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University, 1972:453). Gerhard Doerfer ise bunu *Totuk* olarak okumuştur (Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, band II, Wiesbaden, 1965:452-457). Ancak Denis Sinor Çinceden gelmediğini ve Tutuk'un Türkçe *Tutmak* kökünden geldiğini savunmaktadır (Denis Sinor, "The Turkic title tutuq rehabilitated", Ulla Ehrensvärd ed., *Turcica et orientalia: Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday 12 October 1987*, Vol. 15, No. 1948, 1988:145-148).

[63] Araştırmacılar Ci-shi unvanının eski Türkçe metinlerde geçen *Çigşi* olduğunu ortaya ko-

Çin kaynaklarına göre 646 yılında "Tie-le Dokuz Boylu 鐵勒九姓 büyük reisler boylarıyla gelerek teslim olmuşlar, Tang Sülâlesi bunların bölgesinde Han-hai 瀚海 (Uygur boyu), Yan-ran 燕然 (Teleger boyu), Jin-wei 金微 (Bukut boyu) ve You-ling 幽陵 (Bayirgu boyu) gibi Dokuz Totok Eyaleti 九都督府 tesis etmiştir".[65] Çin kaynakların hepsinde Tang Sülâlesinin Orhun bölgesinde altı Totok Eyaleti tesis ettiği yazılmaktadır, ancak bu kayıtta dokuz eyalet olarak belirtilmektedir. Cen Zhong-mian'e göre buradaki "Dokuz Totok Eyaleti" ifadesi bir çeşit yuvarlama kullanımdan ibarettir.[66] Fakat burada önemli bir ipucu verilmektedir: Tie-le Dokuz Boylular için Totok Eyaleti (vilayet değil) tesis edildiğine göre söz konusu altı Totok Eyaletine bağlı olan Uygurlar, Telengerler, Bukutlar, Bayırgular, Tongralar ve İzgiller Tie-le Dokuz Boylu oluşuma mensup olacaktır.

Tang Sülâlesinin Orhun Bölgesindeki İdaresi			
Altı Eyalet Valiliği 六都督府 (Totok Yönetimi)		**Yedi Vilayet Valiliği 七州 (Ci-shi 刺史 Yönetimi)**	
Boy Adı	**Yönetim Adı**	**Boy Adı**	**Yönetim Adı**
Uygurlar 回紇部	Han-hai Valiliği 瀚海都督府	Hun/Kunlar 渾部	Gao-lan Valiliği 皋蘭州
Telengerler 多濫葛部	Yan-ran Valiliği 燕然都督府	Hu-salar 斛薩部	Gao-que Valiliği 高闕州

ymaktadır. Bakınız H. W. Bailey, "Turks in Khotanese Texts", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1 (January, 1939), p. 90; H. W. Bailey, "The Staël-Holstein Miscellany", *Asia Major New Series*, Volume 2, part 1, 1951:24; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, 1972:417; Hilda Ecsedy, "Old Turkic Titles of Chinese Origin," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, T. 18, Fasc. 1/2 (1965), pp. 86-87; Çigşi unvanının eski Türkçe metinde yer almasına dair örnekleri için bakınız Saadettin Gömeç, Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar, *Erdem Dergisi*, Cilt 12, Sayı 36 (Mayıs 2002), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, ss. 929-945.

64 王溥,《唐會要》卷 73 <安北都護府>, 1978:1314; 《舊唐書》卷 199b <北狄·鐵勒傳>, 1975:5348-5349; 《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6112, 6113;《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6242; 《冊府元龜》卷 170 <帝王部•來遠>, 2006:1892. Bu altı eyalet ve yedi vilayet hakkındaki araştırmalar için bakınız 譚其驤, <唐北陲二都護府建置沿革與治所遷移>,《長水集》下冊, 北京:人民出版社, 1987:263-277; 嚴耕望, <唐代安北單于兩都護府考>,《唐代交通圖考》第 1 卷<京都關內區>, 上海:上海古籍出版社, 2007:323-340; 岑仲勉,《突厥集史》上冊, 北京:中華書局, 1958:270-271, 285-286; 王永興, <論唐代前期朔方節度>,《唐代前期西北軍事研究》, 北京:中國社會科學出版社, 1994:245-320; 白鋼主編《中國政治制度通史》第 5 卷俞鹿年, 《隋唐五代》, 北京:人民出版社, 1996:509-510; 劉統, 《唐代羈縻府州研究》, 西安:西北大學出版社, 1998:149-151, 152-156; 李大龍,《都護制度研究》, 哈爾濱: 黑龍江教育出版社, 2003:174-218; 王世麗, 《安北與單于都護府: 唐代北部邊疆民族問題研究》, 昆明:雲南人民出版社, 2006:46-48; 鐘銀梅, <唐代羈縻府州制度述評>, 《寧夏大學學報:人文社會科學版》第 28 卷 2006 年第 1 期, 頁 43-46; 艾衝, <唐代漠北鐵勒諸部羈縻府州的建置與移徙>,《陝西師範大學學報:哲學社會科學版》 2008 年第 6 期, 頁 89-95; 樊文禮, <唐代羈縻府州的南北差異>, 杜文玉主編, 《唐史論叢》(第 12 輯), 西安:三秦出版社, 2010 年 4 月, 頁 48-65.

65 《舊唐書》卷 121 <僕固懷恩傳>, 1975:3477;《新唐書》卷 224a <僕固懷恩傳>, 1975:6365.

66 岑仲勉,《突厥集史》上冊, 1958:253.

Bukutlar 僕骨部	Jin-wei Valiliği 金微都督府	Xi-jieler 奚結部	Ji-lu Valiliği 雞鹿州
Bayırgular 拔野古部	You-ling Valiliği 幽陵都督府	Edizler 阿跌部	Ji-tian Valiliği 雞田州
Tongralar 同羅部	Gui-lin Valiliği 龜林都督府	Qi-biler 契苾部	Yu-xi Valiliği 榆溪州
İzgiller 思結部	Lu-shan Valiliği 盧山都督府	Bir Başka İzgiller 思結別部	Dai-lin Valiliği 蹛林州
		Beyaz Xiler 白霫部	Zhi (Dian)-yan Valiliği 寘(寘)顏州

Bu yılın dördüncü ayının onuncu gününde (19 Mayıs 647, Cumartesi) Tang Sülâlesinin söz konusu Tie-le topluluğunda tesis edilen bu idare bölgelerini koordine ederek yönetebilmesi ve haraç toplamasının kolaylaştırılması için, Orhun bölgesi dışındaki Eski Chan-yü Tai 故單于臺 (Bugünkü İç Moğolistan Bayannuur hot şehri Urad Sancağın yakınında) adlı yerde Yan-ran Askerî Valiliği 燕然都護府 oluşturulmuş ve başına Li Su-li 李素立 getirilmiştir.[67] Ancak Tang Sülâlesi bu idare bölgelerini oluştururken Uygur boyu reisi Tu-mi-du 吐迷度 Tang Sülâlesine rağmen kendisini kağan ilan etmiştir. İdare sistemi Gök Türklerle aynı olup sadece altı dış vezir 外宰相六 ile üç iç vezir 內宰相三 olmak üzere toplam dokuz veziri vardır.[68] Orhun Uygur Devleti'ne ait Tes Yazıtında (G4) ve Taryat (Terhin) Yazıtında (B6) geçen Dokuz Buyruk herhâlde Çin kaynaklarındaki Dokuz Vezir olmalıdır. İslam kaynakları da bezer bilgileri vermektedir. Oğuzlar, hükümdarlarına Tokuz-Oğuz Hakan derler.[69] Dokuzoğuz Hâkan'ın dokuz veziri vardır.[70] Dokuzoğuzlar dokuz kabileye ayrılırlar.[71]

---

[67] 《唐會要》卷 73 <安北都護府>, 1978:1314; 《舊唐書》卷 199b <北狄·鐵勒傳>, 1975:5349;《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6113. Tang Sülâlesine bağımlı yabancı topluluklara Ji-mi İdare Bölgeleri 羈縻州 (Ji 羈, at yular, Mi 縻 ise inek yular demektir) adı verilmiştir. Amacı yabancı boylara kendi bölgesinde Tang Sülâlesinin kudreti ve haşmetini bildirmek ve onların sonsuza dek bağımlı hizmetkar olmasını sağlamaktır (《舊唐書》卷 62 <李大亮傳>, 1975:2389). Çünkü bu yabancıların tamamen yok edilmesi zor olduğu için onları sadece Tang Sülâlesinin heybeti ve lütufu ile bağımlı kalmasını sağlaması yeterli olacaktır (《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5216). Söz konusu bağımlı yabancı toplulukların haraç getirmesi, Çin medeniyetinin (kültürünün) yabancı topluluğa aşılanması, sınır bölgelerinin güvenliğinin sağlanması bağımlı toplulukların görevleridir. Ancak bu topluluklar Tang Sülâlesinin idaresine dâhil edilmesine rağmen Nüfus Bakanlığında 戶部 kayıtları tutulmamaktadır (《新唐書》卷 43b <羈縻州>, 1975:1119, 1120). Bu konudaki araştırmalar için bakınız 高明士, 《天下秩序與文化圈的探索：以東亞古代的政治與教育為中心》, 上海:上海古籍出版社，2008:29-62.

[68] 《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6113;《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6242.

[69] Gerdizî, Zeyn el-Ahbâr, Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985:79.

[70] Gerdizî, Zeyn el-Ahbâr, Ramazan Şeşen, 1985:79.

Orhun Uygur Devleti dönemine ait Çin kaynaklarında Uygurlarda iç ve dış vezir ibaresi sıkça geçmektedir.[72] Bu vezirlerin devlet yönetiminde etkili konumda olduğunu da görmek mümkündür.[73] Orhun Uygur Devleti'nin kurucu ailesi Yaglakar'dan[74] başka Edizler 跌跌/阿跌,[75] Bukutlar,[76] Dokuz Boylu'nun zümreleri olan Jue-luo-wu 掘罗勿[77] ve Xi-ye-wu 奚耶勿[78] (Xi-xie-wu 奚邪勿[79], Ai-ye-wu 愛耶勿[80], Yuan-ye-wu 爰耶勿[81] ve Shou-ye-wu 受耶勿[82]) boylar ve uruglar da Dokuz Vezir görevlerini üstlenmişti. Örneğin Edizler Dış Vezir[83] ve Dokuz Boylu zümresine mensup Ai-ye-wu 愛耶勿 uruğu İç Vezir[84] görevini üstlenmiştir. İç Vezir Dış Vezir'den daha etkili olmalıdır, Uygur Devleti yıkıldıktan sonra Ai-ye-wu uruğu hakkında verilen bilgilere göre, söz konusu uruğun daha önce otağı 龍庭 bulunduğu

---

71 Köprülü Kütüphanesi nr. 1623'deki Mecmuanın yaprak 209-210 arasındaki Türklerle ilgili kısmın tercümesi, Ramazan Şeşen, 1985:90.

72《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196, 5204;《册府元龜》卷 965 <外臣部·封册第三>, 1994:11350b.

73 《舊唐書》卷 13 <德宗本紀下·貞元六年>, 1975:370;《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5201, 5205, 5206, 5208, 5209, 5213, 5214, 5215;《舊唐書》卷 196b <吐蕃傳下>, 1975:5257;《唐會要》卷 98 <迴紇傳>, 1978:1749;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6120, 6121, 6122, 6125; 《新唐書》卷 217b <回鶻傳下>, 1975:6130; 6131;《資治通鑑》卷 223 <永泰元年>, 1956:7182;《資治通鑑》卷 227 <建中三年>, 1956:7330;《資治通鑑》卷 233 <貞元三年>, 1956:7501;《資治通鑑》卷 246 <開成四年>, 1956:7942, 7947.

74《資治通鑑》卷 223 <永泰元年>, 1956:7182.

75《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5213;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6123;《資治通鑑》卷 233 <貞元四年>, 1956:7515. Çin kaynaklarında Edizler dış vezir olarak gösterilmektedir (《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5214). Çin kaynaklarında, "Edizler 跌跌 Uygurlarla aynı Tie-le 鐵勒 topluluğuna mensup olmasına rağmen birbiriyle farklı boylardır 異種" açıklaması bulunmaktadır (《資治通鑑》卷 233, 1956:7515).

76《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5214.

77《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5213;《新唐書》卷 217b <回鶻傳下>, 1975:6130; 《新唐書》卷 218 <沙陀傳>, 1975:6156. Jue-luo-wu 掘罗勿, Orhun Uygur Devletinin kurucu unsuru Dokuz Boyluların bir zümresidir (《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5198;《新唐書》卷 217a<回鶻傳上>, 1975:6114). Jue-luo-wu boyu, Ju-luo-bo 俱羅勃, Gu(Hu)-luo-wu 啒羅勿 ve Duo-luo-wu 咄羅勿 gibi Çince yazılışı mevcut ve bazen boy adı bazen kişi adı olarak geçmektedir. 647 yılında Tang Sülâlesi Uygur boyu bulunduğu yere Han-hai Eyaleti 瀚海都督府 tesis etmiştir (《新唐書》卷 43 <地理志七下·安北都護府>, 1975:1122). 648 yılında Jue-luo-wu boyu 掘羅勿部 Uygur boyundan ayrıştırılıp Uygurların kuzeydoğusunda ayrı bir vilayet oluşturulmuş ve adına da Du-long Zhou vilayeti 燭龍州 denmiştir (《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196; 《新唐書》卷 43 <地理志七下·靈州都督府>, 1975:1121). Buradan anlaşıldığı gibi luo-wu boyu aslında Uygur boyunun bir parçası olup Uygur boyunun bir uruğudur.

78《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5198.

79《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6114.

80《資治通鑑》卷 246 <開成二年>, 1956:7964.

81《册府元龜》卷 956 <外臣部·種族>, 1994:11254a.

82《舊唐書》卷 18a <武宗本紀·會昌二年>, 1975:591.

83《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5214.

84 李德裕, <授回鶻內宰相愛耶勿歸義軍副使兼賜姓名制>,《全唐文》卷 697, 1983:7161a.

yerde kalmış ve daima soylu vezir 貴相 olarak görevini icra etmiştir.[85] Bazı kaynaklarda Orhun Uygur Devleti'nin vezirleri Büyük Vezir 大相[86]ve Küçük Vezir 次相[87] (Ci Xiang, bir sonraki, ikincil anlamında) olarak ayrılmaktadır. Çin kaynaklarında Büyük Vezir Xié-gàn-jiā-sī 頡干迦斯 ya da Xié-gàn-jiā-sī 頡干迦斯 şeklinde yazılmaktadır ve bu da eski Türk yazıtları ve vesikalarında geçen El Ügesi/İl Ügesi (el ügäsi), yani vezirlerin umumî başkanıdır.[88] 814 yılında dikilen Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünde, yazıtı diken kişinin İç Vezir 內宰相 Xié-yū-jiā-sī 頡紇伽思 (İl Ügesi) olarak yazılmaktadır.[89] Burada Büyük Vezirin aynı zamanda İç Vezir olarak da ifade edildiği anlaşılmaktadır.

Orhun Uygur Devleti yıkıldıktan sonra bu devlete mensup olan bazı zümreler Turfan (Gao-chang) ve Gan-zhou'da Uygur devleti adına ayrı bir hâkimiyet (9-11. yüzyıl) oluşturmuştur.[90] Bu devletlerde Uygur Dokuz Boyu (urug) 回鶻九部族 Dokuz Vezir ile yönetilmektedir.[91] 822 yılının onuncu ayında (18 Kasım-16 Aralık 822) Tengride Ulug Bolmuş Küçlüg Bilge Kağan 登囉羽錄沒蜜施句主毗伽可汗 (821-824) Tang Sülâlesi Prensesi Tai-he ile evlenmiştir. Tahtırevanda oturan prenses, Dokuz Boylu Dokuz Veziri tarafından kaldırılarak güneşin dönüşüne göre otağı sağdan dokuz defa döndürmüştür.[92]

660 yılı olayları

660 yılında Tie-le topluluğu İzgiller 思結/悉結, Bayırgular, Bukutlar ve Tongralar Tang Sülâlesine karşı bir isyana kalkışmıştır. Ancak söz konusu isyan bu yılın sekizinci ayının on dördüncü gününde (23 Eylül 660, Çarşamba) Tang Sülâlesi Generali Zheng Ren-tai 鄭仁泰 tarafından komuta edilen birlik tarafından bastırılmış, isyan-

---

[85] 李德裕, <授回鶻內宰相愛耶勿歸義軍副使兼賜姓名制>,《全唐文》卷 697, 1983:7161a.

[86]《舊唐書》卷 196b <吐蕃傳下>, 1975:5257;《舊唐書》卷 13 <德宗本紀下·貞元六年>, 1975:370;《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5209;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6122, 6125;《資治通鑑》卷 233 <貞觀二十年>, 1956:7501.

[87]《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5209;《資治通鑑》卷 233 <貞觀二十年>, 1956:7501.

[88] James R. Hamilton, 1955:159; Volker Rybatzki, "Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente: Eine lexikalische Untersuchung" (Doctoral dissertation, November 2006), University of Helsinki, Faculty of Arts, Institute for Asian and African Studies, 2006:22, 59, 66, 67, 68, 83, 98, 137, 140, 172, 187, 207, 229, 247, 248, 268, 296, 321, 341, 342, 382, 400, 411, 423, 424, 428, 471, 479, 482, 484, 509, 539, 662, 679, 681.

[89] Yazıtın Çince metni için bakınız Orkun, 1987:240. Yazıt üzerindeki araştırmalar için bakınız 林梅村, <九姓回鶻可汗碑研究>, 林梅村, 《古道西風:考古新發現與中西文化交流》北京: 三聯書店, 2000:285-322

[90] Bu devletler hakkında bakınız Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989:26-32.

[91] 李燾,《續資治通鑑長編》卷 92,第 07 冊, 北京:中華書局, 1985:2119; 徐松,《宋會要輯稿》第 197 冊<蕃夷四•回鶻>, 北京:中華書局, 1957:7716b; 李燾,《續資治通鑑長編》卷 128,第 10 冊, 1985:3028;《宋會要輯稿》第 197 冊<蕃夷四•回鶻>, 1957:7717a;《宋會要輯稿》第 197 冊<蕃夷四•龜茲>, 1957:7720a; 脫脫,《宋史》卷 490 <外國傳六•回鶻傳>, 北京:中華書局, 1977:14123;《宋史》卷 490 <外國傳六·龜茲傳>, 1977:14117.

[92]《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5213;《新唐書》卷 217b <回鶻傳下>, 1975:6130.

cıların reisleri ise öldürülmüştür.[93] 661 yılının onuncu ayında (29 Ekim-26 Kasım 661) Han-hai Eyaleti Valisi ve Uygur boy reisi Po-run 婆閏 (648-661) ölmüştür. Yerine yeğeni Bi-su-du 比粟毒 (*bhi-siok(su)-dhok*) geçmiş ve kendi boyu ile Tongra ve Bukut boylarıyla Tang Sülâlesi sınır bölgelerine saldırmıştır.[94] Diğer bir kaynağa göre 661 yılının onuncu ayında Orhun bölgesi Tie-le boyları Tang Sülâlesinin gönderdiği Ci-shi 敕使 unvanlı görevliyi öldürerek tekrar isyan etmiştir.[95] Onuncu ayın on birinci gününde (8 Kasım 661, Pazartesi) Tang Sülâlesi İmparatoru Gao-zong (649-683) Doğu Başkentine gelerek Büyük General Zheng Ren-tai 鄭仁泰 (601-663) ve yardımcısı General Xue Ren-gui 薛仁貴 (614-683) başta olmak üzere beş generalden oluşan ordu birliğini Tie-le topluluğu üzerine yollamıştır.[96] Neticede Bukut boyu mağlup edilmiş, Uygur reisi Bi-su-du kaçarak Tie-le topluluğun merkezinde 鐵勒本部 Tian-shan Nahiyesini 天山縣 tesis etmiştir.[97] Uygur boy reisi Bi-su-du 比粟毒 kaçtıktan sonra yerine Po-run'un oğlu Bi-li 比栗 (*bhi-lit*) geçmiştir.[98]

661 yılının üçüncü ayının birinci gününde (25 Mart 662, Cuma) General Zheng Ren-tai'nin komuta ettiği Tang Sülâlesi ordusu Tian-shan bölgesinde Tie-le boylarıyla savaşmıştır. Tie-le topluluğunda Dokuz Boylular Tang Sülâlesi ordusunun geleceği duyulunca yüz binden fazla bir birlik ile karşı koyulmaya çalışılmıştır. Dokuz Boylular seçilen on küsur savaşçı ile meydan okumaya çıkmıştır. Ancak General Xue Ren-gui üç okla üç savaşçıyı atlarından indirince diğer savaşçılar da atlarından inerek teslim olmuştur. General Xue Ren-gui bunların hepsini canlı olarak toprağa gömmüştür. Ardından Tang Sülâlesi ordusu Dokuz Boylulara hücum etmeye başlamış ve Yabgu unvanlı üç kardeşi ele geçirerek geri dönmüştür.[99] Böylece mağlubiyete uğramış Dokuz Boyluların sınır bölgede oluşturduğu tehdit ortadan kaldırılmıştır.[100] Çin kaynaklarına göre başkomutan Zheng Ren-tai Tian-shan bölgesini korumaya çalışan Tie-le topluluğuna bağlı İzgil 思結 ve Telegenlere 多濫葛 saldırmıştır. Tang Sülâlesi ordusunun bölgeye geldiğini öğrenen bu boylar zaten teslim olacakla-

---

[93]《新唐書》卷 3 <高宗皇帝本紀·顯慶五年>, 1975:60;《資治通鑑》卷 200 <顯慶五年>, 1956:6321;《冊府元龜》卷 986 <外臣部•征討五>, 1994:11578a.

[94]《資治通鑑》卷 200 <龍朔元年>, 1956:6326.

[95]《冊府元龜》卷 986 <外臣部·征討五>, 1994:11578b.

[96]《新唐書》卷 3 <高宗皇帝本紀·龍朔元年>, 1975:61;《資治通鑑》卷 200 <龍朔元年>, 1956:6326;《冊府元龜》卷 986 <外臣部•征討五>, 1994:11578ab.

[97]《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5197-5198.

[98]《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6114.

[99]《新唐書》卷 3 <高宗皇帝本紀·龍朔二年>, 1975:62;《資治通鑑》卷 200 <龍朔二年>, 1956:6327.*Tang Hui-yao* da aynı bilgileri vermektedir, ancak olayların geçtiği tarihi Gan-feng saltanat devrinin birinci yılın (666) üçüncü ayı (10 Nisan-9 Mayıs 666) olarak yazılmıştır (《唐會要》卷 96 <鐵勒傳>, 1978:1726).General Zeng Ren-tai'nin mezar yazıtına göre onun ölümü Long-su Saltanat devrinin üçüncü yılının (663) on birinci ayının on dokuzuncu gününde (23 Aralık 663) gerçekleşmiştir (<大唐故右武衛大將軍使持節都督涼甘肅伊瓜沙等六州諸軍事涼州刺史上柱國同安郡開國公鄭府君墓誌銘并序>, 周紹良主編,《唐代墓誌彙編》, 上海:上海古籍出版社, 1992:406; 張沛《昭陵碑石》, 西安: 三秦出版社, 1993:155-156). Bu nedenle Tang Hui-yao adlı eserdeki tarih yanlış yazılmış olacaktır.

[100]《舊唐書》卷 4 <高宗本紀·龍朔三年>, 1975:84;《唐會要》卷 96 <鐵勒傳>, 1978:1726;《資治通鑑》卷 200 <龍朔二年>, 1956:6328.

rını bildirmiştir. Ancak General Zheng Ren-tai bunu kabul etmeyerek hücum emrini vermiş ve ele geçirdiği boya bağlı aileleri ödül olarak kendi askerlerine hediye etmiştir. İzgil ve Telegenler erleri ise kaçıp gitmişler, General Yang Zhi 楊志 bir birlikle bunların peşinden gitmiş, ancak mağlup edilmiştir. General Zheng Ren-tai'nin aldığı bir istihbaratı değerlendirip Tie-le topluluğuna ait levazımı ele geçirmek için on dört bin atlı askerle kuzeye doğru büyük çölden geçerek Selenge 仙萼河 (Uygur otağın 600 li yani 318 km kuzeyinde) nehrine ulaşmışlar, fakat ne levazım ne de bir kimseyi bulamamışlardır. Erzakları bitmiş Tang Sülâlesi ordusu geri dönmeye karar vermiş ve dönüş yolunda büyük kar fırtınası ile karşı karşıya kalmış, hem açlık hem de donma tehlikesi geçiren askerler silahlarını bırakmış, önce atları sonra birbirini yemeye çalışmışlardır. Tang Sülâlesi ordusu sınıra geldiğinde ancak 800 kişi kalmıştır.[101] Böylece Tie-le topluluğuna karşı yapılan savaş 663 yılının birinci ayında (13 Şubat-14 Mart 663) tamamen sona ermiştir.[102] Çin kaynaklarına göre bu savaştan sonra Dokuz Boylular artık zayıflamıştır ve Çin sınır bölgesine tehdit oluşturamaz hâle gelmiştir.[103]

General Xue Ren-gui de Tie-le boylarının kız ve kadınlarını askerlerine cariye etme ve onların mallarını kendi zimmetine geçirme suçu ile General Zheng Ren-tai ile birlikte sarayda suçlanarak cezalandırmıştır.[104] General Zheng Ren-tai'nin Tie-le topluluğuna düzenlediği sefer de başarısız olarak nitelendirilmiştir.[105] Tang Sülâlesi, Tie-le topluluğunun Dokuz Boyluları 鐵勒九姓 yatıştırmak ve gönlünü almak için Tang Sülâlesi hizmetinde olan Tie-le topluluğu kökenli General Qi-bi He-li'yi 契苾何力 görevlendirmiştir. General Qi-bi He-li sadece beş yüz atlı ile Dokuz Boylulara ait sınırı geçmiş ve bu durum Dokuz Boyluları çok ürkmüştür. General Qi-bi He-li onlara öğütler vererek, "Tang Sülâlesi sizin kandırıldığınızı ve bundan dolayı isyana kalkıştığınızı biliyor, beni göndermelerinin amacı sizin suçlarınızı affetmek ve yeni bir başlangıç yapmaktır; bütün suçlar reislerindir, onları iade ederseniz yeterli olacaktır" demişti. Dokuz Boylular bunu duyunca çok sevinmiş ve Yabgu, Şad ve Tiginler dâhil iki yüzden fazla kişiyi Qi-bi He-li'ye teslim etmiştir, Qi-bi He-li onları suçlu ilan ettikten sonra hepsini öldürmüştür.[106]

Yukarıdaki olaylardan Tie-le topluluğuna mensup olan Dokuz Boyluların Uygurlar, İzgiller, Bayırgular, Bukutlar ve Tongralar ve Telegenleri gibi boyları kapsadığı anlaşılmaktadır. Bu boylar bazen Dokuz Boylular bazen Tie-le topluluğunun Dokuz Boyluları 鐵勒九姓 biçiminde geçmektedir. 646 yılındaki olaylarda ise Dokuz Boylu Tie-le topluluğu 九姓鐵勒[107] ya da Dokuz Boylu Chi-le (Tie-le) 九姓敕勒 toplulu-

---

[101]《新唐書》卷 111 <薛仁貴傳>, 1975:4141;《資治通鑑》卷 200 <龍朔二年>, 1956:6328;《冊府元龜》卷 986 <外臣部•征討五>, 1994:11578b.

[102]《舊唐書》卷 4 <高宗本紀·龍朔三年>, 1975:84;《冊府元龜》卷 986 <外臣部•征討五>, 1994:11578b.

[103] 《舊唐書》卷 83 <薛仁貴傳>, 1975:2781; 《新唐書》卷 111 <薛仁貴傳>, 1975:4141;《冊府元龜》卷 358 <將帥部十九•立功第十一>, 2006:4036.

[104] 《新唐書》卷 111 <薛仁貴傳>, 1975:4141; 《資治通鑑》卷 200 <龍朔二年>, 1956:6328.

[105]《冊府元龜》卷 135 <帝王部·愍征役>, 2006:1493.

[106]《舊唐書》卷 109 <契苾何力傳>, 1975:3293;《新唐書》卷 110 <諸夷蕃將·契苾何力>, 1975:4119-4120; 《資治通鑑》卷 200 <龍朔二年>, 1956:6328;《冊府元龜》卷 656 <奉使部•立功>, 2006:7569.

[107]《冊府元龜》卷 973 <外臣部•助國討伐>, 1994:11432ab.

ğu[108] şeklinde yazılmaktadır. Bazı Çin kaynaklarında General Xue Ren-gui'yi Tian-shan bölgesinde karşılayanlar Dokuz Boylu [Gök] Türkler 九姓突厥 olarak geçmektedir.[109] Yine 646 yılındaki olaylarda Dokuz Boylu Tie-le topluluğu ordusu [Gök] Türk askeri 突厥兵 olarak gösterilmektedir.[110]

Bu olaylarında Uygurlar, İzgiller, Bayırgular, Bukutlar ve Tongralar ve Telegenlere boyları Dokuz Boylu topluluğa mensup olduğun görünmektedir.

715 yılı Olayları

682 yılında İlteriş Kağan'ın (682-691) Tang Sülâlesine karşı ayaklanmasının sonucundada 50 yılın ardından Gök Türk Devleti tekrar kurulmuştur. Çin Seddi ile Orhun bölgesi arasında yer alan ve başkenti Karakum olan bu devlet ilan edildiğinde kuzeyinde Baz Kağan'ın başında olduğu Tokuz Oğuz hâkimiyetindeki bölge bulunmaktadır. Gök Türklerin Uygur boyundan olan Baz Kağan ile yaşanan savaşlar 686 yılına kadar devam etmiş ve neticede Ötüken'de umumî hâkimiyetin tesisi ile son bulmuştur.[111] Kül Tigin (D14)[112] ve Tonyukuk Yazıtında (9. satır)[113] bu savaşlardan bahsedilmektedir. Tonyukuk Yazıtında Dokuz Oğuzlara mensup olan Tongra ve Kuni (Kun, Hun) boylarının adları geçmektedir.[114] Çin kaynaklarına göre kağanlığını henüz ilan etmeden hemen önce A-shi-na Kutluk isyan eden adamlarını Yin-shan'e (Çoğay dağları) topladığında ilk olarak Dokuz Boyluların topraklarını yağmalamıştır.[115] İkinci Gök Türk Devleti kurulduktan sonra özellikle 714-716 yılları arasında Dokuz Oğuzların isyanı Gök Türk hükümranlığına zayiat verdirmiştir.

Kül Tigin Yazıtına (K1-2) göre, Kül Tigin (684-731) 30 yaşındayken yani 714 yılında Karluklar ve Azlar ile savaşmıştır.[116] Bilge Kağan'ın (683-734) ise 31 yaşında Karluk ve Basmıl (?) boylarıyla savaştığı (D29) bilinmektedir.[117] Çin kaynaklarına göre Kai-yuan saltanat devrinin ikinci yılının dokuzuncu ayının yirmi sekizinci gününde (9 Kasım 714, Cuma) Karluklar 葛邏祿 Mo-chuo Kağan'ın (Kapgan Kağan, 691-716) baskısından kaçarak Çin'e sığınmıştır.[118] Karlukların Çin'e kaçması ilerleyen tarihlerde de devam etmiştir. Kai-yuan saltanat devrinin üçüncü yılının birinci ayının yirmi beşinci gününde (5 Mart 715, Salı) Karluk reisi Boyla Tarkan 裴羅達干 Çin'e

---

[108]《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十年>, 1956:6237.

[109]《舊唐書》卷 83 <薛仁貴傳>, 1975:2781;《冊府元龜》卷 384 <將帥部•褒異第十>, 2006:4345;《冊府元龜》卷 846 <總錄部•善射>, 2006:9840;李昉,《太平禦覽》卷 276 <兵部七•良將下>,北京: 中華書局, 1960:1288a; 李昉,《太平禦覽》卷 745 <工藝部二•射中>, 1960:3308b.

[110]《舊唐書》卷 67 <李勣傳>, 1975:2487;《新唐書》卷 93 <李勣傳>, 1975:3819.

[111] Erkin Ekrem, "Baz Kağan Meselesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1 (Mart 2008), ss.47-64.

[112] Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987:35; Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, 1988:13.

[113] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987:102; Talât Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg, 1994:5.

[114] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987:102.

[115]《舊唐書》卷 194a <突厥傳上·骨咄祿>,1975:5167; 《新唐書》卷 215a <突厥傳上>, 1975:6044

[116] Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, 1988:21, 23.

[117] Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, 1988:47, 48.

[118]《資治通鑑》卷 211, 1956:6705.

teslim olmuştur.[119] İki ay sonra (16 Mayıs 715, Perşembe) [Gök] Türklerin Üç Boylu Karluklar 突厥部三姓葛邏祿 Çin'e teslim olmuştur.[120] Bu gelişme Gök Türk ile Karluklar arasındaki savaşlarla ilintili olmalıdır. Kül Tigin Yazıtına (K3-9) göre, kendisi 31 yaşında yani 715 yılında Az ve İzgil boylarıyla savaşmıştır. Devamında Dokuz Oğuzlarla bir yılda beş kez savaşmıştır.[121] Bilge Kağan Yazıtına göre (D29-32) Dokuz Oğuzlarla dört kez savaşmıştır.[122] Bu belgelerde sadece İzgiller, Edizler ile Togralar adı tespit edilmektedir.[123] Ancak Dokuz Oğuzlar adı bazen doğrudan Oğuzlar olarak zikredilmektedir. Çin kaynaklarına göre, Kai-yuan saltanat devrinin üçüncü yılının ikinci ayında (10 Mart-8 Nisan 715) Xie-die boyu (Adizler, Edizler) Totok'u Si-tai adamlarıyla 跌跌都督思泰 [Gök] Türklerden kaçarak Çin'e teslim olmuştur.[124] Xie-die için Çin kaynaklarında A-die 阿跌, He-die 訶跌 ve He-die 訶咥 gibi ses tercümeleri de bulunmaktadır.[125] Kai-yuan saltanat devrinin üçüncü yılının onuncu ayında (2-31 Ekim 715) Dokuz Boylu Si-jie 九姓思結 boyu (İzgiller) Totok'u Mo-san 磨散 ve adamlarıyla Çin'e teslim olmuştur, onuncu ayın on birinci gününde (11 Kasım 715, Pazartesi) (general olarak) görevlendirip geri gönderilmiştir.[126] Si-jie boyu, 630-641 yılları arasındaki kayıtlarda [Gök] Türk Si-jie 突厥思結 boyu olarak zikredilmektedir.[127] 715 yılının son bahar ayında Mo-chuo (Kapgan Kağan) Dokuz Boylu lideri A-bu-si 阿布思 [ve] diğerleriyle Gobi çölünün kuzeyinde savaşmışlardır. Dokuz Boylular büyük mağlubiyete uğramış, insan ve mallar zayiatı büyük olmuş, A-bu-si adamlarıyla Tang Sülâlesine teslim olmuştur.[128] Aynı bilgiler diğer kaynaklarda da yer almaktadır. Mo-chuo [Kağan] Dokuz Boylulara saldırı düzenlemiş ve Gobi çölünün kuzeyinde 磧北 (Orhon bölgesi) Dokuz Boyluları mağlup etmiştir. Böylece Si-jie 思結 gibi boylar Çin'e gelerek teslim olmuşlar, hepsi çeşitli mevkilerde görevlendirilmiştir.[129] Gerçi Çin kaynaklarında A-bu-si 阿布思 adı çoğu zaman bir

---

[119]《資治通鑑》卷 211, 1956:6709.

[120]《新唐書》卷 5 <本紀 5•玄宗皇帝開元四年>, 1975:124;《新唐書》卷 215b <突厥傳下>, 1975:6065; 《冊府元龜》卷 977, 1994:11481. Bazı araştırmacılara göre bu beş savaşta sırasıyla Uygurlar, Adizler (Edizler), Uygurlar, Togralar ve Uygurlar ile yapılmıştır. bakınız 馬長壽,《突厥人和突厥汗國》, 上海:上海人民出版社 1957:75.

[121] Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, 1988:21, 23.

[122] Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, 1988:47, 49.

[123] Orhon yazıtında Dokuz Oğuzlara düzenlenen ilk savaş Togu balık'ta gerçekleşmişti. Bazı araştırmacılara göre bu şehir Tang Sülalesinin Orhon bölgesindeki eski idare merkezi olan Yan-ran Valiliği 燕然都護府 (647-633) ile Han-hai Valiliği 瀚海都護府 (663-669) olduğunu ortaya koymaktadır. Bakınız 馬長壽,《突厥人和突厥汗國》, 上海:上海人民出版社 1957:74, . Eğer bu doğru ise söz konusu merkez yönetimi Uygurlar icra etiği için Gök Türklerin Dokuz Oğuzlara düzenlenen ilk saldırı Uygurlara yönelik olacaktır.

[124]《資治通鑑》卷 211, 1956:6709.

[125]《資治通鑑》卷 192, 1956:6044;《新唐書》卷 217 <回鶻傳下>, 1975:6142.

[126]《資治通鑑》卷 211, 1956:6712; 王欽若等編纂,《册府元龜》卷 974 <外臣部•褒異一>, 1994:11444b.

[127]《舊唐書》卷 3 <太宗本紀·貞觀十五年>, 1975:53;《資治通鑑》卷 193, 1956:6073;《資治通鑑》卷 196, 1956:6172.

[128]《舊唐書》卷 194a <默啜傳>, 1975:5173.

[129]《新唐書》卷 215a <突厥傳上>, 1975:6048-6049. Kaynakta bu bilginin devamında İmparator Xuan-zong'un (712-756) gelen Si-jieler ve diğerlerini görevlendirdiğinden bahsedilmektedir.

boy adı olarak geçiyorsa da, burada A-bu-si adının söz konusu Si-jie 思結 boyunun reisi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Çin kaynaklarına göre, görevlendiren boy liderleri Dokuz Boylu Si-jie Totok'u Mo-san, Hu-xue 斛薛 boyu büyük reisi Yi-li Shu-gong 移利殊功, Qi boyu (Qi-bi 契苾) boyu Totok'u Xie-mo-shi 邪沒施, Fu-li-yü 匐利羽 boyu Totok'u Mo-he Tu-mo 莫賀突默, Yan-tuo boyun 延陀 (Xue Yan-tuo 薛延陀, *Türk Sir Budun) Totok'u Xue Hun-da 薛渾達, Nu-lai 奴賴 boyu büyük reisi Nu-lai Xiao 奴賴孝, Xie-die 跌跌 boyu reisi Pei-ai 裴艾 gibilerden oluşmaktadır.[130] Bunların Hu-xue, Qi (Qi-bi), Yan-tuo (Xue Yan-tuo) ve Xie-die gibi boylar Tie-le federasyonuna bağlıdır, Fu-li-yü ile Nu-lai boylarının mensubiyeti kaynaklarda izah edilmemiştir.

Nu-lai 奴賴 boyuna diğer kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Ancak Nu-la 奴剌 adıyla Gök Türk bünyesine mensup bir boy bulunmaktadır. Araştırmacılar Nu-lai ile Nu-la adının aynı boyu gösterdiği kanaatindedir.[131] Nu-la boyu reisi Nu-la Chuo (Çor) Fu-si (qi)-you 奴剌啜匐俟友 on binden fazla adamıyla 647 yılının onuncu ayının yirmi yedinci gününde (29 Kasım 647, Perşembe) Tang Sülâlesine sığınmıştır. [132] Bazı araştırmacılara göre bu reisin adı Nu-la Chuo Fu-si-zhi 奴剌啜匐俟支 olarak okunmalıdır.[133] Çin kaynaklarına göre Nu-la boyu "bugün Deng-zhou ile adlandıran" 今曰登州 yerde ikamet etmiştir.[134] Ancak kaynaklarda Deng-zhou değil Bai-deng Zhou 白登州 adlı yer bulunmaktadır. Büyük ihtimalle Çince karakter Yue 曰 (adlandırma) ile Bai 白 (beyaz) birbiriyle karışmış olabilir. Eğer Bai-deng Zhou adı doğru olarak esas alınırsa Nu-la boyu, 649 yılında Tang Sülâlesi tarafından Yun-zhong Totok Valiliği'ne 雲中都督府 bağlı Bai-deng Zhou'ya yerleştirilen Gök Türk uruglarından biri olacaktır.[135]

Fu-li-yü 匐利羽 boy adı klasik Çin kaynaklarında geçmemekte ve sadece Wang Pu'nun 王溥 (922-982) 961 yılında yazıp tamamladığı *Tang Hui-yao* adlı kitapta boy hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Yetiştirdiği atları ile meşhur olan Fu-li-yü boyu,

---

Aynı zamanda Gök Türklerin saldırı ihtimaline karşı General Xue Ne 薛訥 (649-720) de Shuo-fang Bölgesi Büyük Ordu Komutanı 朔方道行軍大總管 görevine getirmiştir. General Xue Ne'nin bu göreve getirildiği tarih ise Kai-yuan saltanat devrinin üçüncü yılının onuncu ayının on dördüncü gününde (14 Kasım 715, Perşembe) gerçekleşmiştir. Bakınız 蘇頲, <薛訥朔方道大總管制>, 宋敏求, 《唐大詔令集》卷 59, 北京: 商務印書館 1959:316.

130 《册府元龜》卷 974 <外臣部•褒異一>, 1994:11444b. Bu belgede tarih yanlış yazılmıştır, Kai-yuan saltanat devrinin üçüncü yılı (715) yerine Jing-long saltanat devrinin üçüncü yılı (709) olarak yazılmıştır. Bakınız Édouard Chavannes, "Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux", *T'oung Pao,* Second Series, Vol. 5, No. 1 (1904), p. 32; 岑仲勉, 《突厥集史》上冊, 1958:392.

131 Édouard Chavannes, "Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux", *T'oung Pao,* Second Series, Vol. 5, No. 1 (1904), p. 32; 岑仲勉, 《突厥集史》上冊, 1958:492; 岑仲勉, 《隋唐史》, 北京: 中華書局, 1982:427.

132 《資治通鑑》卷 198 <貞觀二十一年>, 1956:6249.

133 岑仲勉, <奴剌啜匐俟友>, 《通鑒隋唐紀比事质疑》, 1964:78.

134 王溥, 《唐會要》卷 72 <諸蕃馬印>, 京都:中文出版社, 1978:1307.

135 《舊唐書》卷 38 <夏州都督府>, 1975:1414; 《新唐書》卷 43b <單于都護府>, 1975:1120. 岑仲勉, <突厥諸部十一州名>, 《通鑒隋唐紀比事质疑》, 1964:85-86..

Tang Sülâlesi tarafından tesis edilen Dai-lin Zhou vilayetinde 蹄林州 ikamet etmiştir.[136] 751 yılında Li Quan 李筌 tarafından hazırlayan bir askerî tarih eserinde Fu-li-yü boyunun Tang Sülâlesi tarafından tesis edilmiş Ji-tian Zhou vilayetinde 稽田州 ikamet ettiği yazılmaktadır.[137] Bu kayıtlara göre Fu-li-yü boyu hem Dai-lin Zhou vilayetinde hem de Ji-tian Zhou vilayetinde ikamet etmiştir. Ancak Tang Sülâlesine bağlı Tie-le boyları için tesis edilen vilayetlerin arasında Ji-tian Zhou vilayeti 稽田州 yoktur, bir başka Çince karakter ile yazılan Ji-tian Zhou vilayeti 雞田州 bulunmaktadır ve A-die 阿跌 (Adiz, Ediz) boyu ikamet etmektedir.[138] Bir başka kayda göre bu vilayette [Gök] Türk Dokuz Boylu kavmi 突厥九姓部落 ikamet etmektedir.[139] Bu nedenle iki Ji-tian Zhou vilayeti aynı bölgeyi gösterdiği halde Fu-li-yü boyu A-die (Adiz, Ediz) boyuna mensup olacaktır. Bunu destekleyen kayıtlar bulunmamaktadır. Eğer Fu-li-yü boyu Dai-lin Zhou vilayetinde ikamet ettiyse, bu durum onun Si-jie boyu ile bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. Si-Jie boyunun birden fazla urugdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarına göre söz konusu Dai-lin Zhou vilayeti, Si-jie boyuna mensup bir başka boyun 思結別部[140] ya da A-bu-si 阿布思[141] boyunun ikamet ettiği yerdir. Bu bağlamda Fu-li-yü boyunun, Si-jie boyuna mensup bir alt boyu (urug) olabilme ihtimali vardır. Yani Fu-li-yü 匐利羽 boyu, A-die (Edizler) ya da Si-jie (İzgiller) boylarıyla ilişkisi olan bir topluluk olabilir.

Bunun yanında Gök Türk kökenli She-li Shi-tie'nin 舍利石鐵(732-790) mezar yazıtına göre babası Ge-luo-zhan 葛邏旃 Dokuz Boyluların dağılmasının ardından Tang Sülâlesine sığınmıştır ve Tang Sülâlesi tarafından da görevlendirmiştir.[142] Zheng Qiao'nun (1104-1162) eserine göre, She-li uruğu 舍利氏 kuzey topluluklarının 北番 She-li boyunun lider sülâlesinden olduğu için soyadını da She-li olarak almıştır. Long- shuo saltanat devrinin (661-663) ortalarında Tang Sülâlesinde Sol Wei-wei Büyük Generali She-li A-bo 舍利阿博 bulunmaktadır. Onun dördüncü kuşak torunu Ge-zhan 葛旃 de denetleme ve kanun uygulamadan sorumlu olduğu bir göreve 御史大夫 getirilmiştir. Tang Sülâlesi ona Li soyadını 李氏 ve Feng-guo 奉國 adını bağışlamıştır.[143] Adı geçen Ge-zhan 葛旃 aynı zamanda Ediz boyundan olan Li Guang-jin'in 李光進 (750-815) enişteside.[144] Yine Çin kaynaklarına göre Zhen-guan

---

136 王溥,《唐會要》卷 72 <諸蕃馬印>, 京都:中文出版社, 1978:1306,1307.

137 李筌撰, 《神機制敵太白陰經》,文淵閣《四庫全書》(子部二兵家类八)第 726 冊, 臺北:臺灣商務印書館,1983:187a.

138 《舊唐書》卷 161 <李光進傳>, 1975:4217; 《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196; 《舊唐書》卷 199b <鐵勒傳>, 1975:5349; 《新唐書》卷 43b <靈州都督府>, 1975:1121;《新唐書》卷 75b <鷄田李氏>, 1975:3452; 《新唐書》卷 171 <李光進傳>, 1975:5183;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6112.

139《舊唐書》卷 38 <靈州大都督府>, 1975:1416.

140 《舊唐書》卷 199b <鐵勒傳>, 1975:5349;《新唐書》卷 43b <燕然都護府>, 1975:1132; 《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6112;《資治通鑑》卷 198, 1956:6244.

141《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196.

142 <舍利石鐵墓誌>, 吳鋼主編, 《全唐文補遺》第 6 輯, 西安: 三秦出版社, 1999:467-468. İlgili araştırmaları için bakınız Moribe Yutaka 森部豊、Saito Shigeo 齊藤茂雄, 「舍利石鐵墓誌の研究」, 『関西大学東西学術研究』第 46 輯, 2013 年 04 月, 頁 1-20.

143 鄭樵,《通志》卷 29 <氏族五•代北複姓>, 北京: 中華書局, 1987:475c.

144《舊唐書》卷 161 <李光進傳>, 1975:4217.

saltanat devrinin yirmi üçüncü yılının onuncu ayında (10 Kasım-9 Aralık 649), daha önce yani 630 yılında Gök Türk devletinin yıkılışıyla Tang Sülâlesi tarafından Yun-zhong Askerî Valiliğine 雲中都督府 yerleştiren Gök Türk boylarının bir kısmını yine üç bölgeye yerleştirmeye çalışmıştır. Gök Türklerin She-li Tu-li 舍利吐利 boyu (urug) kendi boy adıyla She-li Vilayetine 舍利州 yerleştirilmiştir.[145] Bu grup She-li boyu söz konusu askerî valiliğinde etkili olmalıdır ki, She-li Yuan-ying 舍利元英 adlı biri bu askerî valiliğinin Totok'u olmuştur. İkinci Gök Türk devletinin kurucusu İlteriş Kağan (682-691) da bu Totok'un emrinde nesilden nesile Tutun 吐屯 görevinde bulunmuştur. Gök Türklerin She-li boyunun, Mo-chuo Kağan'ın Dokuz Boylularına saldırdıktan sonra Tang Sülâlesine sığınıp sığınmadığı konusu açıklığa kavuşmamıştır.

Bazı araştırmacılara göre, 715 yılında Gök Türklere karşı isyan eden A-bu-si, Si-jie, Qi-bi-yü, Hun, Uygur ve Tongra gibi boylar Dokuz Tie-le boylarıdır.[146] Bir de Edizler olmalıdır.

717 yılı Olayları

Bilge Kağan Yazıtına (D35-38) göre, Bilge Kağan 33 yaşındayken (716 yılı) Dokuz Oğuzlar yurtlarını bırakarak Çin'e kaçmıştır. Bazıları geri dönmüş, bazıları ise geri dönemeden ölmüşlerdir. Çin'e kaçanların arasında Uygurların İlterbiri de yüz kadar adamıyla kaçmıştır. 34 yaşındayken (717 yılı) Oğuzlar yine Çin'e kaçmış ve Bilge Kağan Oğuzların üzerine saldırmıştır.[147] Çin kaynaklarına göre, Kai-yuan saltanat devrinin dördüncü yılının birinci ayının ikinci gününde (30 Ocak 716, Perşembe), Tang Sülâlesi İmparatoru Xuan-zong 唐玄宗 (712-756) General Xue Ne'nin 薛訥 (649-720) Gök Türk Mo-chuo Kağan'a (691-716) karşı Dokuz Boylular ile birlikte saldırı planı hazırlamasını emretmiştir. Bu fermanda, kaçıp gelen Dokuz Boyluların Tang Sülâlesine olan sadakati ifade edildikten sonra, Mou-chuo Kağan'a düzenlenecek bir savaşta, Uygur reisi Fu-di-fu 回紇伏帝匐, Hun (Kun) boyunun reisi Hun Yuan-zhong 渾元忠 ve Qi-bi boyunun reisi Qi cheng-zŭ 契承祖 nün katılması da istenmiştir.[148] Aynı zamanda Mo-chuo Kağan'a bağlı Gök Türk boylarının hâkimiyetinden ayrılmalarını da teşvik etmektedir. Bu yılın dördüncü ayında (27 Nisan-25 Mayıs 716) General Lun-gong-ren 論弓仁 (Tibet kökenli) kuzeye doğru geçip çölü aşarak Gök Türklerden kaçan bazı boyları karşılamıştır.[149] Aynı zamanda (1 Mayıs 716, Cuma) başka Gök Türk boyları Tang Sülâlesine sığınmış ve unvan ile görevlendirmiştir.[150] Mo-chuo Kağan öldürülmeden önce bir suikast tertibi[151] de Tang Sülâle-

---

145《新唐書》卷 43b <雲中都督府>, 1975:1120; 《資治通鑑》卷 199, 1956:6269.

146 馬長壽, 《突厥人和突厥汗國》, 上海:上海人民出版社 1957:76.

147 V. Thomsen, 1993:127; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987:66-67. Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, 1988:51.

148 宋敏求編, 《唐大詔令集》卷 130 <命薛訥等與九姓共伐默啜制>, 北京: 商務印書館, 1959:706-707.

149 張說, <撥川郡王碑(奉敕撰)>, 張說, 《張燕公集》(四庫唐人文集叢刊), 上海: 上海古籍出版社, 1992:16a. 岑仲勉, 《突厥集史》, 1958:396.

150《冊府元龜》卷 974 <外臣部•褒異一>, 1994:11445a.

151 顏真卿, <特進行左金吾衛大將軍上柱國清河郡開國公贈開府儀同三司兼夏州都督康公神道碑銘>, 顏真卿, 《顏魯公集》(四庫唐人文集叢刊), 上海:上海古籍出版社, 1992:38a.

sinin Mo-chuo Kağan'a yönelik politikası olabilir. Bu yılın altıncı ayının on yedinci gününde (10 Temmuz 716, Cuma) Mou-chuo Kağan'ın kafası kesilerek Tang Sülâlesi sarayına getirilmiştir.[152]Mou-chuo Kağan'ın Tula Nehrinde 獨樂河 Dokuz Boylu Bayırgu'ya 九姓拔曳固 (Tariat Yazıtı 13'te Dokuz Bayırgu adı geçer) düzenlediği başarılı saldırının dönüşünde, Xie-zhi-lüe 頡質略 adından bir Bayırgu savaşçısının 迸卒 ormanda hazırladığı bir suikasta uğramıştır.[153] Bazı kaynaklarda Gök Türklerin elçi olarak görev yapan General Hao Ling-quan'ı 郝靈荃 yakalayıp kafasını kestiği 捕斬之 yazılmaktadır.[154] Başka kaynaklarda ise Hao Ling-quan'ın Tie-le Uygur boylarıyla 持(鐵)勒回紇部落 Tuğla nehrinde Mo-chuo Kağan'ı öldürdüğünü belirtilmektedir.[155] Diğer kaynaklarda ise Hao Ling-quan'ın yabancı boylara refakatçi olarak saraya geldiği ifade edilmektedir.[156] Neticede Bayırgu boyu reisi Xie-zhi-lüe'nin 頡質略 saraya getirildiği ve Mo-chuo Kağan'ın kafasının başkent Chang-an'ın Guang-jie 廣街 pazarında teşhir edildiği bilinmektedir.[157]

Mo-chuo Kağan öldürüldükten sonra yerine oğlu Küçük Kağan unvanlı Fu-ju 匐俱 geçmiştir, ancak Kül Tigin eski soyları toparlayıp 鳩合舊部 Küçük Kağan, kardeşleri ve yakınlarının tamamını öldürterek ağabeyi Sol Bilge Beyi Mo-ji-lian'ı 默棘連 Bilge Kağan olarak iktidara getirmiştir.[158] Mo-chuo Kağan'ın ölümünden sonra ona bağlı olan boy reisleri 酋長 Tang Sülâlesine kaçmıştır ve daha sonra Bilge Kağan (716-734) iktidara gelişiyle geri dönmüşlerdir.[159] Çin kaynaklarına göre Uygurlar Tang Sülâlesinin Mo-chuo Kağan'ı ortadan kaldırmasına yardım ettiği için, Uygurların bir başka boyunun lideri Yi-jian İltebir 移健頡利發 ve Tongra 同羅 ile Xi 霫 (bazı yerde Bai Xi 白霫) boyları da Tang Sülâlesine sığınmıştır.[160] Bu yılın yedinci ayında Mo-chuo Kağan'ı öldürenler ödüllendirilmiştir.[161] Çin kaynaklarna göre, Bayırgu, Uygur, Tongra, Xi 霫 ve Bukut 僕固 boyları Da-wu Jun 大武軍 ordusuna bağlı kuzey bölgelerine yerleştirilmiştir.[162] Bing-zhou Vilayetinin 800 li (333 km) kuzeyinde bulunan Da-wu Jun 大武軍 ordusu Tang Sülâlesinin kuzey bölgelerine konuşlandırılan ordulardan biridir.[163] 723 yılında kuzey bölgesi orduları 10 vilayeti kapsayan Tai-yuan Kuzeyi Askerî Valiliği'ne 太原以北節度使 dönüştürülmüştür.[164] Çin'e sığınan boylar kimi kaynaklarda Tai-yuan Dokuz Boylular 太原九姓 olarak da ad-

---

[152]《舊唐書》卷 8 <玄宗上·開元四年>, 1975:176.

[153] 杜佑, 《通典》卷 198 <邊防十四·北狄五·突厥中>, 上海:商務印書館, 1935:1074c; 《新唐書》卷 215a <突厥傳上>, 1975:6049.

[154]《新唐書》卷 160 <杜佑傳>, 1975:5089; 《新唐書》卷 5 <本紀 5• 玄宗皇帝開元四年>, 1975:125.

[155]《資治通鑑》卷 211, 1956:6719; 岑仲勉, 《突厥集史》, 1958:396.

[156]《新唐書》卷 124 <宋璟傳>, 1975:4394; 《新唐書》卷 215a <突厥傳上>, 1975:6049.

[157]《資治通鑑》卷 211, 1956:6719.

[158]《舊唐書》卷 194a <突厥上·默啜傳>, 1975:5173.

[159]《舊唐書》卷 93 <王晙傳>, 1975:2986; 《新唐書》卷 111 <王晙傳>, 1975:4154.

[160] 歐陽修,《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6114.

[161]《資治通鑑》卷 211, 1956:6719.

[162] 《舊唐書》卷 8 <本紀 8• 玄宗皇帝開元四年>, 1975:176;《資治通鑑》卷 211, 1956:6719.

[163]《新唐書》卷 39 <代州鴈門郡>, 1975:1005; 《資治通鑑》卷 211, 1956:6695;《資治通鑑》卷 212, 1956:6740.

[164]《資治通鑑》卷 212, 1956:6755.

landırılmıştır.[165] Bilge Kağan'ın iktidarı ele geçirmesinin ardından, daha önce Gök Türklerden kaçarak Çin'e sığınan ve He-chü 河曲 bölgesine yerleştiren boylar 716 yılının kış ayında Gök Türk topraklarına geri dönmüşlerdir. Çin kaynaklarına göre A-xi-lan 阿悉爛 ile Xia-die Si-tai 跋跌思泰(太) liderliğindeki boylar, Chan-yü Askerî Valiliğinin 單于都護府 vali yardımcısı Zhang Zhi-yun'u 張知運 yakalayıp kaçırmıştır. Zhang Zhi-yun yardıma gelen Tang Sülâlesi ordusu tarafından kurtarıldıysa da, idam edilmekten kurtulamamıştır.[166] Bilge Kağan, geri dönen Xia-die Si-tai gibi boyların desteğine sahip olunca Tang Sülâlesine saldırılar düzenlemeye başlamıştır.[167]

Bu gelişmelerden sonra güvenlik tedbirleri almak üzere Bing-zhou Vilayeti komutanı 并州長史 Zhang Jia-zhen'in 張嘉貞 (66-729), Kai-yuan saltanat devrinin beşinci yılının beşinci ayında (14 Haziran-12 Temmuz 717) imparatora yazdığı bir mektupta, yeni teslim olan ve Tai-yuan (Bing-zhou Vilayetinin merkezi) şehrinin kuzeyinde dağınık halde yaşayan [Gök] Türk Dokuz Boyluların 突厥九姓 bir ordu tarafından kontrol altına alınmasını tavsiye etmiştir. Beşinci ayın yirmi ikinci gününde (5 Temmuz 717), Bing-zhou Vilayetinde 80 bin kişiden oluşan ve Zhang Jia-zhen'in komutasındaki Tian-bing ordusunun 天兵軍 oluşturmasına dair saraydan bir karar çıkmıştır.[168] Ancak Tang Sülâlesi imparatoru Xuan-zong'un (712-756) bunun üzerine yayımladığı fermanda [Gök] Türk Dokuz Boyluları yerine Dokuz Boylular olarak geçmektedir. İmparator Xuan-zong da burada kendi tespitlerini ortaya koymuştur: Dokuz Boylular aynı türden ve aralarında pek yakın 雖類頗親 olmalarına rağmen düşmanlıkları da uzun zamandır bilinmektedir.[169] Anlaşıldığı gibi burada geçen [Gök] Türk Dokuz Boylular aslında Dokuz Boylulardır.

Kai-yuan saltanat devrinin altıncı yılının ikinci ayının yirmi üçüncü gününde (29 Mart 718, Salı) Tang Sülâlesi, Gök Türklere karşı askerî müdahale planları yapmak üzere bir ferman yayımlamıştır. Dokuz Boyluların sınır topraklarını koruması ve bunun bağlamda katkılarını göstermek için Tang Sülâlesi Dokuz Boyluları da görev-

---

165《新唐書》卷 12 <張說傳>, 1975:4409.

166《舊唐書》卷 103 <郭知運傳>, 1975:3190;《舊唐書》卷 194a <突厥傳•毗伽可汗傳>, 1975:517; 《新唐書》卷 133 <郭知運傳>, 1975:4545. Çin kaynaklarında Türk boyların isyan etme ve Tang Sülâlesi ordusunun karşı koyma tarihlerinde problemler vardır. *Zi-zhi Tong-jian*'e göre Xia-die Si-tai ile A-xi-lan isyanları hakkında haber alan Tang Sülâlesi onuncu ayın ikinci gününde (21 Ekim 716, Çarşamba) Shuo-fang Ordu Komutanı Xue Ne'yi kaçan boyları yakalamak için göndermişti (《資治通鑑》卷 211, 1956:6721). Ancak *Yeni Tang Sülâlesi Tarihi*'nde vali yardımcısı Zhang Zhi-yun'un Kai-yuan saltanat devrinin altıncı yılının on birinci ayında (27 Kasım-26 Aralık 718) [Gök] Türkler tarafından alıkoymuştur ifadesi yer almaktadır (《新唐書》卷 5 <本紀 5·玄宗皇帝開元六年>, 1975:127). Cen Zhong-mian bu tarihin hatalı olduğunu ortaya koymuş ve bu ibareyi Kai-yuan saltanat devrinin dördüncü yılı (716) olarak kabul etmiştir (岑仲勉,《突厥集史》1958:400). Bu bağlamda Zhang Zhi-yun'un yakalanması Kai-yuan saltanat devrinin dördüncü yılının on birinci ayında (19 Kasım-18 Aralık 716) olacaktır. Buna rağmen iki kaynak arasında bir aylık zaman farkı vardır.

167《資治通鑑》卷 212, 1956:6722.

168 《舊唐書》卷 99 <張嘉貞傳>, 1975:3090; 《新唐書》卷 127 <張嘉貞傳>, 1975:4442; 《資治通鑑》卷 211, 1956:6721;《資治通鑑》卷 211, 1956:6728.

169 唐玄宗, <並州置天兵軍制>, 董誥等編,《全唐文》卷 21 <元宗 (二) >, 北京:中華書局 1983:251a.

lendirmiştir: Bayırgu Totok'u Xie-zhi-lüe 拔曳固都督頡質略 üç bin atlı asker, Tongra Totok'u Bilge Mo-chuo 同羅都督毗伽末啜 iki bin atlı asker, Xi Totok'u Bi-yan 霫都督比言 iki bin atlı asker, Uygur Totok'u Yi-jian İltebir 回紇都督夷健頡利發 bin atlı asker ve Bukut Totok'u Ye-le-ge 僕固都督曳勒歌 800 asker ile Tang Sülâlesinin kuzey bölgelerindeki Heng-ye Jun 橫野军 ve Da-wu Jun 大武军 ordularının emrine girmişlerdir.[170] Gök Türklere karşı bir saldırı planı yapan Tang Sülâlesi 718 yılının ikinci ayının yirmi yedinci gününde (2 Nisan 718, Cumartesi) yeni bir ferman yayımlanarak Bayırgu Totok'u Xie-zhi-lüe, Tongra Totok'u Bilge Mo-chuo, Xi Totok'u Bi-yan ve Bukut Totok'u Ye-le-ge gibi Dokuz Boyluların bu savaşa katılması emredilmiştir. Aynı zamanda Mo-chuo Kağan'ın oğlu Sağ Jin-wu Büyük General ve Sağ Bilgi Beyi Mo Tegin yu-lun 右金吾衛大將軍右賢王默特勒逾侖, Sağ Wei-wei General ve Sol Bilgi Beyi A-shi-na Bilge Tegin (630 yılında devletini kaybeden İllig Kağan'ın dördüncü kuşak torunu) 右威衛將軍左賢王阿史那毗伽特勒(勤), Sol Wu-wei Büyük General Yan-shan Jun-wang Huo-ba Shi-shi-bi (Mo-chuo Kağan'ın damadı) 左武衛大將軍燕山郡王火拔石失畢, Sol Ling-jun-wei Büyük General Apa Çor A-shi-na He-duo 左領軍衛大將軍阿婆啜阿史那褐多, Sağ Xiao-wei Büyük General He-lu Shi-he-zhen Apa Çor 右驍衛大將軍賀魯室合真阿婆屬 gibi soylu aileden 貴種 (Tengriden kut almış aile) gelenler de savaşa çağırılmıştır.[171]

Bu olaylarda Uygur, Hun (Kun), Qi-bi, Bayırgu, Tongra, Xi 霫, Bukut ve İzgil boyları Dokuz Boylu topluluğa mensup olduğun görünmektedir.

Dokuz Boylu Basmıl ve Dokuz Boylu Kırgız Sorunu

Bugün yaygın kullanılan Zhong-hua Shu-ju edisyonlu *Eski Tang Sülâlesi Tarihi*'nde Dokuz Boylu Basmıl Yabgusu 九姓拔悉密葉護 adı da geçmektedir.[172] Söz konusu edisyonu, 103. bölümde geçen On Boylu Basmıl Yabgusu 十姓拔悉密葉[護] adını 9. bölümde yer alan aynı olayda geçen Dokuz Boylu Basmıl adına referans vererek mevcut adını değiştirdiğini ifade etmektedir.[173] Eski bir nüsha olan Bai-na Ben 百衲本 *Eski Tang Sülâlesi Tarihi*'nin 103. bölümde On Boylu Basmıl 十姓拔悉密 olarak geçerken,[174] 9. bölümde ise aynı şekilde Dokuz Boylu Basmıl olarak geçmektedir.[175] Bu çelişkili bilgiler Basmıl boyun 9 boylu mu yoksa 10 boylu mu sorununu ortaya

---

[170] 唐玄宗, <移蔚州橫野軍於代郡制>, 董誥等編,《全唐文》卷 21<元宗 (二) >, 北京:中華書局, 1983:251ab; 王欽若等編纂,《册府元龜》卷 992 <外臣部•備禦第五>, 1994:11651b-11652a; 《資治通鑑》卷 212, 1956:6732.

[171] 唐玄宗, <征突厥制>, 董誥等編,《全唐文》卷 21<元宗 (二)> , 北京中華書局 1983:252a; 《冊府元龜》卷 986《外臣部·征討五》, 1994:11583ab. Bu savaş planı gerçekleşip gerçekleşmediğine dair bazı tartışmalar vardır. İlgili çalışmalar için bakınız 李宗俊, <開元六年《征突厥制》史事考辨>, 劉迎勝主編,《元史及民族與邊疆研究集刊》第二十輯, 上海:上海古籍出版社, 2008:82-89.

[172] 劉旭,《舊唐書》卷 9 <玄宗·李隆基下·天寶三載>, 1975:218; 劉旭,《舊唐書》卷 103 <王忠嗣傳>, 1975:3198.

[173] 劉旭,《舊唐書》卷 103 <王忠嗣傳>, 1975:3201

[174] 劉旭,《舊唐書》(百衲本二十四史), 卷 103 (唐書列傳卷第 53) <王忠嗣傳>, 上海:商務印書館, 1936:8a.

[175] 劉旭,《舊唐書》(百衲本二十四史), 卷 9 (唐書本紀卷第 9) <玄宗•李隆基下•天寶三載>, 上海:商務印書館, 1936:7a.

koymaktadır. Çin kaynaklarına göre, İkinci Gök Türkler döneminde Basmıl boyu Gök Türklerin batısında olup Bei-ting 北庭 (Beşbalık) bölgesi civarında ikamet etmektedir. Bazen Karlukların batısında olarak göstermektedir.[176]

Basmıller 649 yılında ilk defa Tang Sülâesi ile temasta bulunmuştu.[177] İkinci Gök Türkleri yıkmak için Tang Sülâlesinin kuzeyindeki Shuò-fāng Ordusu Komutanı 朔方大總管 Wáng Suō'nun 王唆 teklifiyle Basmıller batı yönden Gök Türklere saldırmasını kabul etmişti.[178] Uygurlar ve Karlukların da 742 yılında Basmıl Yabgusu A-shi-na Shi'ye 阿史那施 destek vermesiyle Gök Türk Devletinin yıkılmadan önce kağanlığını ilan etmişti. Bu kağanın unvanı hakkında Çin kaynakların bazı yerinde İlteriş Kağan 頡跌伊施可汗[179] bazı yerde ise Hè(o)-là Bilge Kağan 賀臘毗伽可汗 olarak yazılmaktadır.[180] Neticede Tian-bao saltanat devrinin üçüncü yılının sekizinci ayın on altıncı gününde (26 Eylül 744, Cumartesi) Gök Türk Özmiş Kağan'ın (739-744) kafası Tang Sülâlesi sarayına sunulmuştu.[181] Çin kaynaklarında Basmılleri [Gök] Türk Basmıl 突厥拔悉密[182] ve Basmıl Yabgusu A-shi-na soyadını taşıdığı için Gök Türklerin soyundan olduğunu belirtmektedir.[183] Bütün bu bilgilerden anlaşıldığı gibi Basmılleri Dokuz Boylu (Dokuz Oğuz) olma ihtimali güçtür.

Bazı araştırmacılar Çin kaynaklarında Dokuz Boylu 九姓 kelimesi arkasından gelen boy adlarını birleşik okumaktadır. Bu tür okumaların hepsi doğru olmayabilir. Örneğin 747 yılında "Dokuz Boylu 九姓, Jian-kun (Kırgız) ve Shi-wei 九姓堅昆及室韋 boyu 60 atı hediye etmiştir"[184] ile 749 yılında "Dokuz Boylu ve Jian-kun (Kırgız) gibi yabancı misafirler" 九姓堅昆諸蕃客等[185] ibarelerde geçen "Dokuz Boylu ile Jian-kun" iki boyu bitişik okuyanlar vardır.[186] Eski Çincede virgül ve nokta olmadığı için yanlış okuma ihtimali olabilir, ancak burada iki boyu bitişik okunmadığı bariz idi.

Çin kaynaklarında Dokuz Boylu bahis geçen bütün olaylarında tam dokuz rakamla tanımlayan bir boy birliği bulunmamaktadır.

III. Dokuz Oğuzların Sayısal Sorunu Üzerine Bir Hülâsa

Çin kaynaklarında Dokuz Boylular için uruglardan ve boylardan oluşan iki çeşit liste verilmiştir. Boylardan oluşan listede Tian-bao saltanat devrinden (742-756) sonra mevcut yedi boya iki boyun daha ilave edilmesi ile dokuz rakamı tamamlanmaktadır.[187] Hâlbuki Dokuz Boylu adı 630 yılından itibaren Çin kaynaklarında geçmeye başlamıştır. Dolayısıyla *TangHui-yao*'da (961 yılında tamamlanmış) verilen Dokuz

176 《資治通鑑》卷 195 <天寶元年>, 1956:6151.

177 歐陽修,《新唐書》卷 217b <回鶻傳下>, 1975:6143.

178 歐陽修,《新唐書》卷 217b <回鶻傳下>, 1975:6143.

179 歐陽修,《新唐書》卷 215b <突厥傳下>, 1975:6054.

180 歐陽修,《新唐書》卷 217b <回鶻傳下>, 1975:6143.

181 劉旭,《舊唐書》卷 9 <玄宗·李隆基下·天寶三載>, 1975:218;

182 司馬光,《資治通鑑》卷 215 <天寶元年>, 1956:6854.

183 司馬光,《資治通鑑》卷 212 <天寶元年>, 1956:6742.

184 王溥, 《唐會要》卷 72 <馬>, 京都:中文出版社, 1978:1303.

185 王溥, 《唐會要》卷 66 <鴻臚寺>, (上、下冊), 京都:中文出版社, 1978:1151.

186 王潔, <黠戛斯汗國所屬諸部考辨>, 《內蒙古師範大學學報 (哲學社會科學版)》第 40 卷第 3 期 (2011 年 5 月), 頁 95.

187 王溥, 《唐會要》卷 98 <迴紇>, 1978:1743-1744.

Boylu Uygur aslında Orhun Uygur Devleti (745-840) anlamına gelmektedir. Fakat *Yeni Tang Sülâlesi Tarihi* (1060 yılında tamamlanmış) kesin bir ifadeyle Orhun Uygur Devleti'nin yedi boydan oluştuğunu ve yine kesin bir ifade ile bu yedi boyun yönetimde eşitlik prensibine dayalı bir konumda olduğunu yazmaktadır.[188] Bu kaynakta verilen bilgiler, yukarıda aktarılmış olan çeşitli olaylar tarafından da teyit edilmektedir. Edinilen sonuç ise, sayının boy olarak yedi urug olarak dokuz olduğudur.

Bir urug olarak Yaglakar'ın Uygur boyuna mensup olduğu anlaşılmaktadır, ancak diğer sekiz urugun hangi boylara mensup olduğu bilinmemektedir. 925 yılına ait Staël-Holstein Yazması'nda boy ile urug arasındaki eşleştirmenin ipuçları verilmektedir. Hotanca metin olan bu yazma üzerinde Frederick William Thomas (1867-1956) ve Sten Konow (1867-1948)[189], H. W. Bailey (1899-1996)[190], W. B. Henning (1908-1967)[191], Paul Pelliot (1878-1945)[192], James R. Hamilton (1921-2003),[193] Akio Katayama 片山章雄[194] ve HuangSheng-zhang 黃盛璋 gibi araştırmacılar çalışmıştır.[195] Özellikle Hashimoto Masukichi ile Katayama Akiogibi araştırmacılar Dokuz Boyluların boy ile urug arasındaki ilişkilerini ortaya koymuştur.[196]

Boy Adları	Urug Adları
Uygurlar 迴紇	Yaglakar 藥羅葛
Bukutlar/Bokular 僕固	*Uturkar/Uturγur/Utriγur/ Utiγur/ Utiγer 胡咄葛 (*γuo-tuət-kât*)
Hun/Kunlar 渾	*Kurebir/Kürebür/Küremür 咄羅勿 (*tuət-lâ-miuət*)
Bayırgular 拔曳固	*Boksïkït/Bakasïkïr 貊歌息訖 (*Mok-kâ-siək-kiət*)
Tongralar 同羅	*Aβirčaγ/Äβüčäk 阿勿嘀 (*â-miuət-tşêk*)

[188] 歐陽修,《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6114.

[189] F. W. Thomas and StenKonow, *Two Medieval Documents from Tun-Huang*, Oslo: A.W. Brøggers Boktrykkeri, 1929:1-37.

[190] H. W. Bailey, "Ttaugara", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 8, No. 4 (1937), pp. 883-921.

[191] W. B. Henning, "Argi and the 'Tokharians'", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 9, No. 3 (1938), pp. 545-571.

[192] Paul Pelliot, "A propos du 'tokharien'", *T'oungPao*, Second Series, Vol. 32, Livr. 4 (1936), pp. 259-284.

[193] James Hamilton, "Nasalesinstablesenturckhotanais du **X**e siècle", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 40, No. 3 (1977), pp. 508-521.

[194] Akio Katayama 片山章雄, 「ToquzOγuz と「九姓」の諸問題について」, Shigaku Zasshi『史学雑誌』巻 90 号 12 (1981 年 12 月), 頁 39-55.

[195] 黃盛璋, <于闐文《使河西記》的歷史地理研究>,《敦煌學輯刊》1986 年第 2 期, 頁 1-18; 黃盛璋, <于闐文《使河西記》的歷史地理研究> (續完),《敦煌學輯刊》1987 年第 1 期, 頁 1-13; 黃盛璋, <鋼和泰藏卷與西北史地研究>,《新疆社會科學》1984 年第 2 期, 頁 60 -73; 黃盛璋, <敦煌于闐文 P. 2741、Ch. 00296、P. 2790 號文書疏證>,《西北民族研究》1989 年第 2 期, 頁 41-71; 黃盛璋, <敦煌于闐文幾篇使臣奏稿及其相關問題綜論>,《敦煌研究》1989 年第 2 期, 頁 51-60; 黃盛璋, <敦煌于闐文書中河西部族考證>, 《敦煌學輯刊》1990 年第 1 期, 頁 51-67; 黃盛璋, <關於沙州曹氏和于闐交往的諸藏文文書及相關問題>,《敦煌研究》1992 年第 1 期, 頁 35-43.

[196] HashimotoMasukichi 橋本增吉, 「九姓回鶻の問題に就いて」, 1933:22; KatayamaAkio 片山章雄, 「ToquzOγuz と「九姓」の諸問題について」, 1981:47.

İzgiller/Sikar 思結	Kâr-sâr/Kasar 葛薩 (*kât-sât*)
Qi-biler/Korborlar 契苾	*Xuγuzu 斛嗢素 (*γuk-uət-suo*)
A-bu-siler 阿布思	*Yabutkar/Yäbütkär/Yaγmutkar/Yaγmurkar/Yabūttäkarä 藥勿葛 (*iak-miuət-kât/ yag-mvür-kâr*)
Gu-lun Wu-gu-kong 骨崙屋骨恐	Ayavïrä/ Ayabïrä 奚耶勿(*γiei-ia- miuət/xiei-ya-mvür*)

Bu tür eşleştirmeler zorlama çabalar olmasına karşın, Çin kaynaklarındaki iki çeşit Dokuz Boylu liste arasındaki ilişkileri ortaya koyabilmek adına yaptığı katkı ortadadır. Ancak bu çalışma sadece Orhun Uygur Devleti kurulduktan sonraki durumu konu edinmektedir. Bundan önce söz konusu Dokuz Boylu ifadesi sadece yedi boydan oluşan bir birliğin adı olarak geçmektedir. Özellikle önce Gök Türk Devleti (552-630) sonra Orhun bölgesinde kurulan Xue Yan-tuo Hakanlığı (630-646) yıkıldıktan sonra Uygurlar liderliğinde kurulan Dokuz Boylu Hakanlığı (646-686) döneminde geçen Dokuz Boylular kaynak çerçevesinde dokuz boy değildir. Ancak dokuz veziri vardır, üçü iç vezir ve altısı dış vezir olmak üzere bunlardan oluşan bir yönetim söz konusudur. Bu dönemdeki Dokuz Boylular, büyük ihtimalle On Uygurun Yaglakar dâhil olmak üzere üç urugun soyadı ile diğer altı başat urugun soyadından oluşmaktadır. Ancak Dokuz Boylular söz konusu yedi boyun umumî adı da olabilir.

Dokuz Boylu adına Çin kaynaklarında 630 yılında rastlanmasına rağmen, James Hamilton'un tespit ettiği gibi Dokuz Boyluların ilk kuruluş tarihi VII. yüzyılın başında olmuş olabilir.[197]

605 yılında Gök Türk Chu-luo (Çori) Kağan'ın (605-169) Tie-le boylarıyla birlikte yaptığı zulümden kaçan Wei-he 韋紇 (jwęi-γuət), Bukut, Tongra, Bayırgu ve Fu-luo 覆羅 boyları isyan ederek birlik olmuşlardır. [Kendi aralarında birlik oluşturan boylar] kendilerine İrkin (Erkin) unvanı vermişler ve [birliğin] adını da Hui-he 回紇 (Uygur) olarak beyan etmişlerdir.[198] Çin kaynaklarına göre Wei-he 韋紇, Uygurların eski adıdır ve 603 yılına kadar Çin kaynaklarında bu şekilde görülmüştür.[199] Wei-he adından önce Uygurların adı Yuan-he 袁紇 (*jiwɒn-γuət*) olup ile defa 390 yılında Çin kaynaklarında geçmektedir.[200] Bundan anlaşıldığı gibi Hui-he 回紇 denilen Uygurun aslında bir birliğin adıdır. Bu birlik herhâlde Dokuz Boylu topluluğun ilk şekli olmalıdır. Çin kaynaklarına göre Yuan-he (Uygur), aynı zamanda Wu-hu 烏護 (*uo-γuo*) veya Wu-he 烏紇 (*uo-γuət*) olabilmektedir ve Sui Sülâlesi döneminde (581-618) ise Wei-he (Uygur) olarak adlandırılmıştır.[201] Bir başka kaynakta da Wu-hu 烏護, Wu-he 烏紇 olup sonrada Hui-hu 回鶻 (Uygur) olarak adlandırmıştır diya

[197] James Hamilton, 1962: 27, 29.

[198] 《舊唐書》卷 195 <迴紇傳>, 1975:5196;《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6111; 《冊府元龜》卷 956 <外臣部•總序•種族>, 1994:11253b.

[199] 李延壽, 《北史》卷 98 <鐵勒傳>,北京:中華書局, 1974:3303;司馬光,《資治通鑑》卷 179 <隋高祖文皇帝中•仁壽三年>, 1956:5599.

[200] 魏收,《魏書》卷 2 <太祖道武帝>, 北京:中華書局, 1974:23.

[201]《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6111.

yazmaktadır.[202] 605 yılında Çin kaynaklarında Uygur için Hui-he adını kullanırken, 788 yılında Uygurların talebi üzerine Hui-hu (şahin gibi hızlı yırtıcı kuşlar) olarak Çinceye sestercüme yapılmıştı.[203] Vilh. Thomsen, Wu-hu 烏護 veya Wu-he 烏紇 adının Oğuz olarak okunması gerekliliğini tespit ederken,[204] James Hamilton bunun yanlış olabileceğini ileri sürmektedir.[205] Eğer Vilh. Thomsen'ın görüşü doğru ise 605 yılında oluşturulan birliğin diğer bir adı da Oğuz olacaktır. Çinliler bu birliğin lideri konumunda olan Uygur (Hui-he, Hui-hu) adını tercih etmiş olmalıdır.

Wang Pu (922-982) *Tang Hui-yao* eserinde mevcut adlandıran Dokuz Boylu topluluğuna iki boyu ilave etmekle dokuz sayı tamamlamaya çalışmıştı. Söz konusu ilave edile A-bu-si 阿布思 ile Gu-lun Wu-gu-kong 骨崙屋骨恐 iki boy adı diğe kaynaklarında örneği bulunmamaktadır.[206] Buna şüphe duyanlar da aynı şekilde dokuz sayısını tamemlemek için bazı görüşü ortaya koymuştu. Cen Zhong-mian, Tie-le topluluğuna mensup onbir boyun içersinde Uygurlar, Bayırgular, Tongralar, Bukutlar, Edizler, Beyaz Xiler 白霫, İzgiller, Qi-biler ve Hunlar (Kunlar) gibi dokuz boyun söz konusu Dokuz Boylu olarak tespit etmişti.[207] Bazı araştırmacılar, Uygur, Bukut, Hun, Bayırgu, Tongra, İzgil ve Qi-bi dışında Tenlenger, Hu-xue 斛薛 (Hu-sa 斛薩), Fu-li-yü 匐利羽, Xue Yan-tuo, Nu-la, Ediz, Huo-ba 火拔 ve Xi boyları da Dokuz Boylu olarak saymaktadır.[208] Bazılarına göre Uygur, Bukut, Hun, Bayırgu, Tongra, İzgil, Qi-bi, Telenger ve Hu-xue boyları Dokuz Boylu topluluğu teşkil etmektedir.[209] Bazıları ise Uygur, Bukut, Tongra, Telenger, Bayırgu, İzgil, Hun, Qi-bi ve hu-xue boyların Dokuz Boylu Tie-lelerden saymaktadır.[210] Bu araştırmacılar genellikle 11-15 Tie-le boyları arasında kendince doğru olan dokuz boyu tercih etmektedir. Anlaşılan Dokuz Boylu'nun dokuz boydan oluşup oluşmadığına dair karışıklıklar bulunmaktadır.

Çin kaynaklarında Maveraunnehir bölgesindeki Soğutları da Dokuz Boylu (eski Türk yazıtlarında altı čub soγdaq) olarak tanımlamakta[211] ve araştırmacılar söz konusu Soğutların dokuz sayısından oluşmadığını belirtmektedir.[212] Yine araştırmacılara göre, Çin kaynaklarında zikredilen dokuz rakamları sadece bir çeşit genel ifadedir ve çokluğu göstermektedir.[213] Cen Zhong-mian'e göre eski Türkler dokuz rakamına önem vermektedir.[214] Keza Moğollarda dokuz sayısı en büyüktür ve hediye edilen

---

202 《唐會要》卷 100 <結骨國>, 1978:1785.

203 《資治通鑑》卷 233 <唐德宗貞元四年>, 1956:7515; 《新唐書》卷 217a <回鶻傳上>, 1975:6124.

204 Vilh. Thomsen, 1993:148, not 22.

205 James Hamilton, 1962:30-31.

206 王溥, 《唐會要》卷 98 <迴紇>, 1978:1743-1744

207 岑仲勉, 《突厥集史》下冊, 1958:712.

208 劉義棠, 《中國邊疆民族史》上冊, 台北:臺灣中華書局, 1969:327.

209 王民信, <薛仁貴北征九姓考>, 中國唐代學會編輯委員會, 《唐代文化研討會論文集》, 臺北文史哲出版社, 1991:185.

210 岑仲勉,《隋唐史》上冊, 北京:中華書局, 1982:96.

211 《資治通鑑》卷 195 <天寶元年>, 1956:6151.

212 馮承鈞, <何滿子>, 馮承鈞,《西域南海史地考證論著匯輯》, 北京:中華書局, 1957:179-180; 蔡鴻生, 《唐代九姓胡與突厥文化》, 北京:中華書局, 1998:38.

213 王小甫, <回鶻改宗摩尼教新探>,《北京大學學報：哲學社會科學版》2010 年第 4 期, 頁 98.

214 岑仲勉, 《隋唐史》上冊, 北京:中華書局, 1982:23.

nesneler hep dokuz sayısı ile ilgilidir.[215] Eski Çinliler de olduğu gibi eski Türklerden Tiler 狄 boyu (MÖ VII. yüzyıl) da dokuz rakamını kutsal saymaktadır.[216] Bu nedenle Dokuz Boylular dokuz boydan oluşmayabilir ve çokluk anlamda kullanmaktadır.[217] Kaşgarlı'ya göre "Dokuz Tuğlu Han veya Hakan her ne kadar vilayeti çok, payesi yüksek olursa olsun tuğ dokuzdan artık olamaz. Çünkü dokuz sayısıyla uğurlanırlar.[218] Özellikle Doğu Türklerinde dokuz sayısı kutsaldır.[219] Bu bağlamda Dokuz Boylular tam dokuz olmasa da çokluk ile ilgili ve büyük manada kullanılmış olmalıdır. Sadece tarihî gelişme sürecinde boy adları farklıdır.

[215] Ahmet Demir, *Moğolların Gizli Tarihi Tecümesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995:191.

[216] 岑仲勉 《兩周文史論叢》(外一種): 西周社會制度問題, 北京: 中華書局, 2004:152.

[217] 盧勳、蕭之興、祝啟源, 《隋唐民族史》, 重慶:四川民族出版社, 1996:144.

[218] Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk* (Çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, cilt III, 1992:127.

[219] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 1988:136.

XVII. YÜZYILDA YENİ-İL TÜRKMENLERİ

ERSİN GÜLSOY

Osmanlı Devleti'nde konar-göçerler Türkmen veya Yörük olarak isimlendirilirlerdi. Yörükler daha çok belli bir sancağın sınırları içerisinde yaylak ve kışlak hayatını devam ettirirlerdi. Yaylak ve kışlakları arasındaki mesafenin kısa oluşu sebebiyle dar alanlarda konar-göçerlik yaptıklarından, yerleşik hayata geçmeleri daha kolay olmaktaydı. Çünkü tarım alanlarına yakın bölgelerde yayladıklarından, kışın hayvanlarının ot ve saman ihtiyaçlarını temin için çoğu zaman kiracı veya ortakçı olarak tarım faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bu faaliyetleri onların yerleşik hayata geçmelerini hızlandırıyordu. Umumiyetle bünyesinde pek çok aşiret barındıran Türkmenlerin ise yaylak, kışlak alanları hayli uzak mesafelerde bulunmaktaydı. Boz-ulus, Yeni-il, Halep, Dulkadir Türkmenleri bu gruptan olan konar-göçerlerdir. Mesela Mardin, Diyarbekir, Urfa üçgeninde kışlayan Boz-ulus Türkmenleri, Erzurum-Kars hattındaki platolarda yaylamaktaydılar (Gündüz, 2000, s. 26). Türkmenler genellikle il veya ulus adıyla bilinen büyük gruplar hâlinde yaşarlardı. Bir il veya ulus küçükten büyüğe doğru oba, mahalle, oymak, cemaat, aşiret ve boylardan meydana gelmekteydi. Uluslar tek bir boydan meydana gelebildiği gibi değişik boylar tarafından da oluşturduğu olurdu. Her boyun başında idarî işlerden sorumlu bir boy-beyi bulunurdu (Orhonlu, 1987, ss. 14-16; Halaçoğlu, 1991, ss. 26-18).

Konar-göçer gruplar üzerinde yaşadıkları toprağın tasarruf şekillerine göre timâr, zeamet, has veya evkaf reayası olabilirlerdi. Bu durum onların hukukî durumları ve ödeyecekleri vergiler açısından bir değişiklik meydana getirmezdi. Yani vergilerini timâr reayası olanlar timâr sahibine, zeamet reayası olanlar zaime, has reayası olanlar has sahibine, evkaf reayası olanlar vakıf görevlilerine öderlerdi. Nüfusu fazla olan konar-göçer grupların genellikle has reayası oldukları görülmektedir. Bunun sebebi vergi gelirlerinin yüksek oluşu ve bu gelirlerin nakit olarak tahsil edilmesindendir. Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde konar-göçerler, yaşadıkları sancağa bağlı bulunurlardı. Yaylak ve kışlak alanları farklı sancakların sınırları içerisinde olan konar-göçerler, kışlak mahallerinin bulunduğu sancağın reayası kabul edilirlerdi. Aynı şekilde adlî olarak yaşadıkları kaza idarî bölgesine göre, o kadılığın yetki ve sorum-

luluğu altındaydılar (Şahin, 2006, ss. 186-189). Osmanlı Devleti bir müddet sonra belli bir vergi dairesine bağlanan ve birbirlerinden yaşadıkları bölgelerle ayrılan konar-göçer grupları bir idare altında toplamak için kadılıklar oluşturmak yoluna gitmiştir. Türkmanân-ı Yeni-il, Yörükân-ı Ankara, Türkmanân-ı Halep bu şekilde oluşturulmuş kaza idarî bölgeleridir (Şahin, 1980, ss. 7-9).

Yeni-il Türkmenleri olarak bilinen konar-göçer taifesi Dulkadir Türkmenleri ile Halep Türkmenlerinden oluşmaktadır. Halep Türkmenlerinden olup, bölgeye yaylağa gelenlere Yaban-eri denilmekteydi (Sümer, 1992, ss. 145-146). Osmanlı Devleti'nde konar-göçerler yaşadıkları coğrafi sahalara, daha önce idaresi altında yaşadıkları Türkmen beyliklerinin isimlerine, iktisadî faaliyetlerine ve mükellefiyetlerine göre çeşitli isimler almışlardır (Şahin, 2006, ss. 115-118; Gündüz, 1997, ss. 38-42). Yeni-il Türkmenleri adını yaylağa çıktıkları coğrafi sahadan almışlardır. Bu bölge Sivas'ın güneyindeki geniş bir alanı ifade etmekteydi. Bölgenin kaza idarî bölgesi olarak belirlendiği XVI. yüzyılın ortalarında sınırları, bugün Sivas'ın bir ilçesi olan Kangal merkez olmak üzere doğuda Divriği Sancağı'na bağlı Dumluca ve Durdul Nahiyelerinin batı taraflarını, batıda Şarkışla İlçesi ile Kangal arasındaki mıntıkayı ve Uzun Yayla'nın bir bölümünü, kuzeyde Tecer Dağı'na kadar olan araziyi, güneyde Divriği Sancağı'na bağlı Gürün Nahiyesi sınırına kadar olan yerleri kapsamaktaydı (Şahin, 1980, s. 15).

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda Yeni-il adının At-çeken Türkmen grubuna ait idarî birimlerden birinin isminin Eski-il olmasından dolayı Sivas'ın güneyindeki bu Türkmenlere yeni bir idarî organizasyon belirlenirken, Eski-il'e nispetle Yeni-il olarak belirlenmiş olabileceği şeklinde izah edilmektedir (Şahin, 1980, s. 14; Şahin, 2006, ss. 156-157). Oysa Yeni-il adı bölgede Osmanlı öncesinde bilinmekteydi ve tamamen Dulkadirliler ile alakalıydı. Nitekim Malatya, Divriği ve Darende Sancaklarına ait 1519 tarihli vakıf ve mülk defterinde yer alan bir kayıt bu durumu son derece açık bir şekilde izah etmektedir. Söz konusu kayıtta, *"Mezraa-i Kaluganlu. Mezraa-i mezbûre murabba'larda vakf-ı zâviyedir amma Darende nevâhisinde Yeni-el demekile ma'rûf bir nâhiye var hayli kurâ ve mezâri varmış bi'l-külliye harâb ve ıssuzluk olmuş sonradan Dulkadir kendüler halkıyla şenletmişler hâliyâ ma'mûr ildir amma mezraa-i mezbûre ol yerde vâki olmağın zâviyeye tasarruf etdirmemişler ol nâhiye hâlâ Dulkadirli elinde olmağın vilâyet defterinde Darende'ye yazılmadı bu vech üzere arz olundı"* denilmektedir (BOA, *MAD. d* 3332, s. 46)". Burada belirtildiğine göre Darende'de bulunan Cavşak Dede Zâviyesi vakıfları arasında görülen Kaluganlu Mezraası'nın Dulkadir sınırlarındaki, Yeni-il Nahiyesi'nde bulunmasından dolayı geliri zaviyenin görevlileri tarafından tahsil edilmemektedir. Yine defterde yapılan açıklamadan Darende yakınlarında bulunan bu bölgede daha önce birçok köy ve mezraanın olduğu, bu yerlerin zaman içerisinde ıssızlaşıp harabe hâline geldiği belirtilmekte, sonradan Dulkadirlilerin burayı yerleşime açıp, şenlendirdikleri ve Yeni-il nâmıyla isimlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bu kayıt bölgeye Yeni-il adının Dulkadirliler tarafından verildiğini ve Osmanlıların da bu ismi aynı şekilde benimsedikleri ve kullandıklarını ortaya koymaktadır.

Bu durumu ortaya koyan başka bir delil XVI. yüzyıla ait tahrîr defterlerinde ortaya çıkmaktadır. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman devrine ait Elbistan Kazası tahrîr defteri verilerine göre Yeni-il olarak bilinen coğrafî saha, kaza idarî bölgesi olarak belirlenmeden önce Elbistan Kazası sınırları içerisinde bulunuyordu. Nitekim Yeni-il Kazası'nın 1548 tarihli ilk defteri ile tahminî olarak 1540 yılında düzenlenen Elbistan

Kazası tahrîr defteri karşılaştırıldığında Yeni-il Kazası kurulurken Elbistan'a bağlı Mancınık Nahiyesi'nin merkez alındığı görülmektedir. Bu bilgiden hareketle Yeni-il olarak bilinen bölgenin Osmanlılardan önce Dulkadir Beyliği'nin hâkimiyet sahası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlılar özellikle Türk ve Müslüman devletlerden intikal eden yerlerde büyük oranda idarî, ekonomik ve sosyal yapıyı muhafaza ederler ve yer isimlerini değiştirmezlerdi. Bu bölgelerdeki dinî eserlerin vakıflarını, askerî ve ilmiye sınıfına ait kişilerin beratlarını, reayanın muafiyet beratlarını aynen tanırlardı. Hatta kendisinden önceki devlet veya beyliğe ait âdet ve kanunları bir müddet yürürlükte bırakırlardı. Böylece yeni hükümran oldukları bölgedeki halkın kendi idarelerine alışmasını kolaylaştırmış oluyorlardı. Nitekim Memlûklerden intikal eden yerlerde Kayıtbay Sultan kanunları, Akkoyunlulardan alınan bölgelerde Hasan Padişah kanunları, Dulkadir ülkesinde Alaüddevle Bey kanunları Osmanlı hâkimiyeti döneminde bir müddet daha yürürlükte bırakılmıştır. Aynı şekilde Memlûkler ve Dulkadirlilerden intikal eden yerlerde daha önceki idarî yapıya riayet edildiği bilinmektedir. Daha sonra lüzum görüldükçe idarî ve ekonomik yapıda değişiklikler yapılarak bütün Osmanlı memleketlerinde ortak bir sistemin yerleştirilmesine çalışılıyordu (Gülsoy, 2009, s. 61).

Bu delillerden sonra kesin olarak Yeni-il denilen bu bölgenin Dulkadirliler tarafından isimlendirildiği ve Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da kaza olarak belirlenmeden önce Elbistan Kazası idarî sınırları içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır (BOA, *TD. d* 419, ss. 291-391). Kazanın kuruluşu sırasında bu alana ek olarak Bozok, Sivas ve Divriği Livâlarından bazı köy ve mezraalar dâhil edilmiştir. Sonraki tarihlerde kazanın sınırları genişlemiştir. Malatya Sancağı'ndan bazı köy ve mezraaların Yeni-il'e bağlandığı gibi Divriği Sancağı'ndan kazaya bağlanan alanların sayısı artırılmıştır. Yeni-il Kazası oluşturulduktan sonra gelirleri ilk zamanlarda Üsküdar'daki Mihrümah Sultan, 1583 yılından itibaren de Atik Valide Sultan evkafı olarak belirlendiği için bu konar-göçerlere Üsküdar Türkmenleri denildiği de olurdu (Şahin, 1980, ss. 10-14).

Yeni-ile bağlı bazı cemaatlerin XVII. yüzyılın sonlarında Hama, Humus ve Rakka taraflarına iskân edilmesi kararlaştırılınca 23 Ramazan 1103 (8 Haziran 1692) tarihinde Türkmen voyvodası, Yeni-il ve Halep Türkmenleri kadılarına gönderilen hükümde daha önce Türkmen Ağası Kara Ahmed'e Yeni-il ve Halep Türkmenlerinin sayımının yapılmasının emr olunduğu ancak bunun çeşitli sebeplerle gerçekleştirilemediği, hazinede saklanılan kazanın daha önceki defterleri gönderilerek tahrîrinin yapılması ve iskânına karar verilen cemaatlerin belirlenmesi istenilmiştir. Bunun üzerine harekete geçen tahrîr görevlileri 1094 (1683) tarihli defterdeki bilgileri istinsah ederek söz konusu Yeni-il hasları evkaf icmal defterini hazırlamışlardır. Yani defter H. 1103 (M. 1692) tarihinde hazırlanmasına rağmen 1683 yılına ait bilgileri ihtiva etmektedir. Nitekim defterin Yeni-il Kazası'na ait olan kısmının başlığında H. 1094 (M. 1683) tarihli Üsküdar'daki Atik Valide Sultan Câmisi vakfı olan Yeni-il Türkmenlerinin tahrîr defteri olduğu belirtilmektedir (BOA, *EV. HMH. d* 304, vr. 2b).

Hazırlanan bu evkaf icmâl defterinin Yeni-il haslarına ait olan kısmı iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 1094 (1683) tarihli defterden ihraç edildiği anlaşılan Yeni-il haslarına bağlı konar-göçer cemaatler, Büyük ve Küçük Şarkîpâre cemaatleri, ekinci taifesi, Cerîd-i cedîd ve Reyhanlı mukataaları ile kaza nahiyelerine bağlı köylerin icmal kayıtları yer almaktadır (BOA, *EV. HMH. d* 304, vr. 2b-8b). Bu bilgilere

göre eskiden beri Yeni-il Kazası konar-göçerlerini oluşturan cemaatler tâbi oldukları kethüdaları, sahip oldukları koyun ve develeri ile birlikte hâne ve bennak esasına göre başlık konulmadan yazılmıştır. Bu kayıtlara göre eskiden beri Yeni-il'de yaylayan bu cemaatlerin sayısı 126'dır. Nüfus olarak 6350 hâne, 57 bennak, 30 imam, 1 müderris ve 1 medrese öğrencisinden oluşan bu cemaatlerin vergiye tâbi 305239 koyunları ve 1459 develeri bulunmaktaydı (BOA, *EV. HMH. d* 304, vr. 2b-3b).

Bu kısımda ikinci olarak Büyük ve Küçük Şarkîpare cemaatlerinin yazımı gerçekleştirilmiştir. Tamamı 45 cemaatten oluşan bu Türkmenlerin büyük çoğunluğunun Diyarbekir, Urfa taraflarında kışlayan, Yeni-il'e yaylaya gelen cemaatler oldukları anlaşılmaktadır. Bu konar-göçer grubun nüfusu 922 bennak ve 1 imamdan müteşekkildi. Sarki-pare cemaatlerinin vergiye tâbi olarak Yeni-il'de yayladıkları 94863 koyun ve 789 develeri bulunmaktaydı (BOA, *EV. HMH. d* 304, vr. 4a-4b).

Üçüncü ve dördüncü olarak Yeni-il haslarına tâbi ekinci cemaatlerinin kaydı gerçekleştirilmiştir. Bunlardan dördüncü grupta yazılanların eskiden beri Yeni-il'de ekincilik yaptıklarından gelirinin mukataaya verildiği belirtilmektedir. Defterde sadece cemaat isimleri yazılı olan bu grubun sahip oldukları hayvanları ve nüfusları belirtilmemiştir. Tamamı 13 cemaat olan bu ekinci taifesinin dokuz aylık kış muhasebesi, bad-i heva, yave ve arus vergilerini ekinci subaşılarına ödedikleri ifade edilmektedir (BOA, *EV. HMH. d* 304, vr. 5a-5b). Üçüncü olarak yazılan grup Yeni-il'de çok eskiden beri ekincilik yapan cemaatlerden farklı olarak daha sonraki zamanlarda bölgeye gelerek tarımsal faaliyet ve hayvancılık yapan gruptur. Tamamı 58 cemaat olan bu konar-göçerler 595 hâne, 2 imam, 1 medrese talebesi ve 1 ders-i âmm nüfusla bölgeye yaylağa gelmişlerdi. Toplam olarak 6785 koyun ve 38 deve sahibi olan bu cemaatler 358 çift miktarı alanda tarımsal faaliyet yürütüyorlardı. Bu cemaatlerin çoğunlukla Güvercinlik, Maraş, Sis, Tarsus taraflarında kışladıkları defterde ifade edilen bilgiler arasındadır (BOA, *EV. HMH. d* 304, vr. 4b-5a).

Defterin birinci bölümünün beş ve altıncı grubu olarak Cerîd-i Cedîd mukataasından Yeni-il haslarına dâhil edilen cemaatlerin kaydı yer almaktadır. Bu Türkmenlerde de daha önce Yeni-il haslarına bağlanan cemaatler sadece isim olarak kaydedilmişlerdir. Toplam olarak 25 cemaatten oluşan bu konar-göçerlerin dokuz aylık kış muhasebesi, bad-i heva, yave ve arus vergilerini Cerid-i Cedîd subaşılarına ödedikleri ifade edilmektedir. Bölgeye sonradan gelerek yaylayan Cerid-i cedîd mukataasına bağlı 9 cemaat beşinci grup konar-göçerler olarak kaydedilmişlerdir. Bunlar 225 hâne, 1 imam nüfustan müteşekkillerdi. Bölgede 6363 koyun ve 23 deve ile yayladıkları ifade edilmektedir (BOA, *EV. HMH. d* 304, vr. 5b-6a). Defterin birinci kısmının konar-göçerleri içerisinde son olarak Reyhanlı mukataasından Yeni-il'de yaylayan dolayısı ile Yeni-il haslarına dâhil edilen dört cemaatin kaydı bulunmaktadır. Bunlardan üç cemaatte toplam 97 hâne kayıtlıdır. Bir cemaatin ise vergiye dâhil edilmediği ve nüfusunun nefer olarak kaydedildiği görülmektedir (BOA, *EV. HMH. d* 304, vr. 6a). Yeni-il Kazası sınırları içerisinde yaylayan konar-göçer cemaatler sahibi oldukları küçükbaş hayvanlarının her 100 koyuna 5,5, deve başına 2,5 riyal guruş vergi ödemekteydiler. Bu cemaatlerden sadece hayvancılıkla uğraşanlar hâne olarak kaydedilmişler ve hâne başına 3,5 riyal guruş vergi ödemekteydiler. Bu konar-göçerlerden hayvancılık yanında tarımla uğraşanlar ise bennak adıyla kaydedilmişler ve hâne başına vergileri 5,5 riyal guruş olarak belirlenmiştir (BOA, *EV. HMH. d* 394, vr. 2b-

6a). Aşağı yukarı bu tarihlerde Halep Türkmenlerinin de aynı oranlarda vergiye tâbi tutuldukları görülmektedir (Çakar, 2006, ss. 174-175).

Defterin birinci kısmının sonunda Yeni-il Kazası'na bağlı dört nahiyede bulunan köyler ve bu köylerde yaşayan hâne reislerinin tarım faaliyetlerinde bulunduğu arazi çift ve yarım çiftlikten az toprak tasarruf edenlerin sayısı bennak olarak kaydedilmişlerdir. Ayrıca bu ailelerin sahibi oldukları koyun sayısı da defterde ifade edilmiştir. Yeni-il Kazası XVII. yüzyılın sonlarında dört nahiyeden oluşmaktaydı bu nahiyeler Yeni-il, Tonus, Gürün ve Aşudı isimlerini taşımaktaydılar. Yeni-il Nahiyesi'ne 68, Tonus Nahiyesi'ne 33, Gürün Nahiyesi'ne 16, Aşudı Nahiyesi'ne 42 köy bağlı bulunmaktaydı.

Tablo 1. XVII. yüzyıl Sonlarında Yeni-il Kazası'na Bağlı Nahiye ve Köyler

Sıra	Nahiye Adı	Köy	Çift	Bennak	Ağnam
1	Yeni-il	68	680	304	11500
2	Tonus	33	384	180	9803
3	Gürün	16	238	458	4000
4	Aşudı	42	465	240	11500
	Toplam	159	1965	1182	36803

Görüldüğü gibi kazanın en fazla köyü olan nahiyesi Yeni-il'di. En az köy Gürün Nahiyesi'ne bağlı bulunmaktaydı. Köyler içerisinde bugün bir ilçe merkezi olan Kangal'ın iskân ve ekonomik yapı açısından öne çıktığı görülmektedir. Nitekim Yeni-il Türkmenlerinin pazar yeri olan, 1583 tahrîrinde üç mahalleye taksim olunan ve derbend mahalli olarak belirlenen Kangal'ın gelişmesini sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Şahin, 1980, s. 117). Köyde XVII. yüzyıl sonlarında Çerkez Osman Paşa ve Mehmed Efendi isminde birisinin iki han yaptırdığı defterdeki bilgilerden anlaşılmaktadır. Sivas-Malatya kervan yolunda seyahat eden tüccar ve yolcuların barınma ve dinlenme ihtiyaçlarını karşılayan bu hanlar köyün konar-göçer Türkmenler tarafından iskânını hızlandırmıştır (BOA, *EV. HMH. d* 394, vr. 6b). Defterde meskûn mahallerin yazımında köylerdeki ahali tasarruf ettikleri arazi miktarına göre çift ve bennak olarak kaydedilmişlerdir. Mücerredlerin yazılmadığı görülmektedir. Bu kayıtlara göre kazada en fazla çiftliğin Yeni-il Nahiyesi'nde olduğu ve bunun 680 çiftlikten oluştuğu anlaşılmaktadır. Bunu 465 çiftlik miktarı arazi ile Aşudı Nahiyesi izlemektedir. Kazanın en az çiftliği bulunan nahiyesi 238 çiftlik miktarı arazi ile Gürün olarak ortaya çıkmaktadır. Kazada yarım çiftlikten az arazi tasarruf eden ve defterde bennak olarak kaydedilen reaya, çiftlik tasarruf edenlerin nahiyelere dağılımının tam aksine en fazla Gürün Nahiyesi'nde bulunmaktaydı. Bu durum nahiye topraklarında yer alan köy sayılarıyla alakalı olduğu kadar, nahiye arazilerinin coğrafî durumundan da kaynaklanmaktaydı. Çünkü Gürün Nahiyesi'nin coğrafyası diğer nahiyelerin alanlarına göre kırık bir araziden meydana gelmektedir. Yani yarım çiftlik miktarı arazinin kaplayacağı alanların bu nahiyede daha az bulunmasından kaynaklanmaktadır. Defterden anlaşıldığına göre kazanın köylerinde çiftçilikle beraber küçükbaş hayvancılık da yapılmakta idi. Ancak küçükbaş hayvan sayısı köylere göre yazılmamış her nahiyenin sonunda toplam olarak ifade edilmiştir. Bu kayıtlara göre en fazla koyun Yeni-il ve Aşudı Nahiyelerinde beslenmekteydi. Her iki nahiyede de halkın sahip olduğu küçükbaş hayvan sayısı 11500'er olarak belirtilmektedir. Tonus Nahiyesi reayası 9803 küçükbaş hayvan yetiştirirken Gürün Nahiyesi'ndeki koyun sayısı 4000'di.

Kaza köylerinde yaşayan insanlar bu faaliyetlerinin sonucunda devlete her çiftten 1, bennaktan yarım riyal guruş vergi vermekteydiler. Kazadaki yerleşik halkın koyun sürülerinden her yüz koyuna 3,5 riyal guruş vergi alınmaktaydı (BOA, *EV. HMH. d* 394, vr. 6a-8a).

Defterin Yeni-il Türkmenlerine ait ikinci kısmında Yeni-il hasları reayasından H. 27 Ramazan 1103 (M. 12 Haziran 1692) tarihli fermanla Hama, Humus ve Rakka'ya iskânları emredilen cemaatlerin kaydı bulunmaktadır. Buna göre H. 13 Şevval 1103 (M. 28 Haziran 1692) tarihinde tamamlanan iskân kayıtlarına göre 10 cemaatin Hama ve Humus taraflarına 18 cemaatin ise Rakka'ya iskânı kararlaştırılmıştır. Hama ve Humus'a iskân edilen cemaatler 553 hâne, 5 imam, 1 dua-guy, Rakka'ya iskân edilenler ise 1377 hâne, 5 imamdan oluşmaktaydı. Her iki bölgeye iskân edilen bu cemaatlerin 120178 koyunları ve 501 develeri vardı. Hâne başına 3,5, her 100 koyun başına 5,5, deve başına 2,5 riyal guruş vergi ödedikleri belirtilmektedir (BOA, *EV. HMH. d* 304, vr. 9b-10a). Görüldüğü gibi bu cemaatlerin ödedikleri vergiler Yeni-il'de yaşayan ve yaylayan diğer konar-göçerlerden farklı olmadığı görülmektedir. Bu durum henüz daha iskân gerçekleşmediği için cemaatlerin ödedikleri vergilerdir. Belirlenen bölgeye yerleştirme gerçekleştirildikten sonra vergilendirme oranları değişecektir.

Sonuç olarak Sivas'ın güneyinde yer alan ve bugün Kangal, Altınyayla, Ulaş ve Gürün İlçeleri başta olmak üzere Uzun Yayla'nın doğu kısımlarını içerisine alan coğrafî alan Dulkadir ve Halep Türkmenlerinin yaylağı idi. Dulkadirliler tarafından Yeni-il olarak isimlendirilen bu bölge Osmanlılar tarafından bir kaza idarî bölgesi olarak belirlenince aynı adla anılır olmuştur. Bölge büyük oranda ilk zamanlar yaylağa gelen bu Türkmenler tarafından iskân edilmiştir. XVII. yüzyılın sonlarında dört nahiyeye taksim olunan Yeni-il Kazası sınırları içerisinde meskûn mahallerin yanında hâlâ konar-göçer hayat sürdüren Türkmenlerin de yoğun bir biçimde yaşadıkları görülmektedir. İncelenen defterden hareketle XVII. yüzyıl sonlarında Yeni-il Kazası'nın tahminî olarak nüfus hesaplamasına gidilememiştir. Çünkü konar-göçerler içerisinde yer alan bazı grupların hâne sayıları belirtilmemiştir. Aynı durum kaza reayasının sahip oldukları hayvan miktarları için de geçerlidir. Bu sebeple tahminî bir nüfus hesaplamasına gidilemediği gibi, kazada yaşayan konar-göçer ve yerleşik reayanın bir birine oranları ve bunun XVI. yüzyıldaki durumu ile mukayesesi yapılamamıştır. Buna karşın bölgede yaylayan cemaat isimleri ve Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılın sonlarından itibaren konar-göçer aşiretleri iskân çalışmaları çerçevesinde Yeni-il Türkmenlerinden Hama, Humus ve Rakka taraflarına yerleştirilmesine karar verilen cemaatler tespit olunabilmektedir.

Bu iskân çalışmaları çerçevesinde devletin ekonomik olarak da yerleşik reayaya kolaylıklar sağladığı defterin tetkikinden anlaşılmaktadır. Nitekim Yeni-il'de yaşayan bütün konar-göçer gruplar hâne başına 3,5, koyun sürüleri için her 100 koyuna 5,5 riyal guruş vergi ödemekteydiler. Köylerde yaşayan yerleşik reaya ise hâne vergisi karşılığı olarak tasarruf ettikleri her çift için 1 ve sahip oldukları her 100 koyuna 3,5 riyal guruş vergi vermekteydiler. Konar-göçerlerden alınan gerek hâne vergisi gerekse koyun sürülerinden alınan verginin yerleşiklere oranla birkaç katı oluşu bu dönemde Osmanlıların büyük oranda yerleşik hayatı teşvik ettiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca defterdeki bilgilerden konar-göçerlerden hayvancılık yanında tarım faaliyetleriyle uğraşanların bennak adıyla kaydedildikleri anlaşılmaktadır. Bunların yerleşik reaya içerisinde bennak yazılanlardan 5,5 kat fazla hâne vergisi ödedikleri

görülmektedir. Bu da kısmen tarımsal faaliyetlerle uğraşan konar-göçerlerin bir an önce yerleşik hayata geçmeleri için alınan ekonomik tedbirlerden biridir.

KAYNAKÇA

ARŞİV VESİKALARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrîr Defterleri Tasnifi (TD. d)* 419.

2. BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD. d)* 3332.

3. BOA, *Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV. HMH. d)* 394.

ARAŞTIRMA ve İNCELEME ESERLER

Çakar, E. (2006). *XVII. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Merkezi Yayınları.

Gülsoy, E. (2009). *Malatya, Divriği ve Darende Sancaklarının İlk Tahrîri (1519)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

Gündüz, T. (2009). *Bozkırın Efendileri Türkmenler Üzerine Makaleler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Gündüz, T. (1997). *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Boz-ulus Türkmenleri 1540-1640"*. Ankara: Bilge Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (1991). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* (2. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Orhonlu, C. (1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul: Eren Yayınevi.

Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Şahin, İ. (1980). *Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri (1548-1653)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi.

Şahin, İ. (2006). *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*. İstanbul: Eren Yayınevi.

Ek I. Yeni-il Adının Dulkadirliler Tarafından Verildiğini Ortaya Koyan Belge

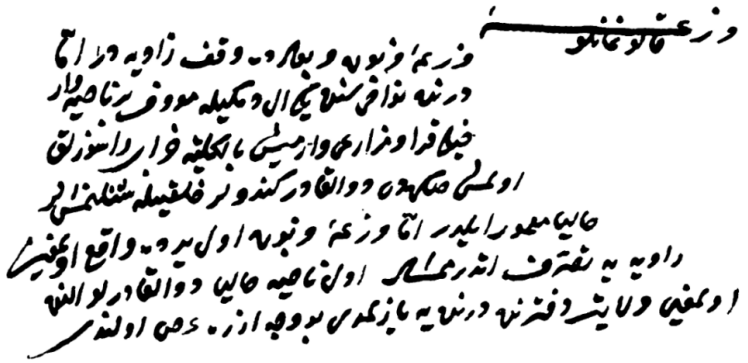

"Mezraa-i Kaluganlu

Mezraa-i mezbûre murabba'larda vakf-ı zâviyedir amma Darende nevâhisinde Yeni-el demekile ma'rûf bir nâhiye var hayli kurâ ve mezâri varmış bi'l-külliye harâb ve ıssuzluk olmuş sonradan Dulkadir kendüler halkıyla şenletmişler hâliyâ ma'mûr ildir amma mezraa-i mezbûre ol yerde vâki olmağın zâviyeye tasarruf etdirmemişler ol nâhiye hâlâ Dulkadirli elinde olmağın vilâyet defterinde Darende'ye yazılmadı bu vech üzere arz olundı (BOA, *MAD. d* 3332, s. 46)".

Ek II. Yeni-il Kazası'nın Tahrîri İçin Gönderilen 8 Haziran 1692 Tarihli Hüküm

"Türkman Voyvodasına ve Türkmanân-ı Haleb ve Yeni-il kadılarına hüküm ki: Bin yüz üç senesine mahsûb olmak üzere Türkmanân-ı Haleb ve Yeni-il Türkmanân voyvodalığı ale'l-esâmi malları ile tahrîri kıdvetü'l-emâcid ve'l-â'yân sâbıkan Türkmen Ağası Kara Ahmed zide mecdihuya der-uhde olunub ve tavâif-i mezbûrdan bundan akdem nehr-i Belih kenârında ve Hama ve Humus beynlerinde iskânı fermân olan Türkmanân cemâatlerinden mâadasının ale'l-esâmi malları ile tahrîri için emr-i şerîf virilmiş idi lakin mevâzi-i mezbûrede iskânı fermân olan cemâatlere ve Türkman Ağası tahrîrine me'mûr olduğı cemaatlere hazîne-i âmiremden ale'l-esâmi defter virilmedüğünden iskân ve yahut tahrîr olacak cemâat birbirlerinden fark olmaduğından tahrîr ve iskân umûrı muhtell ve müşevveş olub nizâ-yı azîme bâis olmağla bu ana değin netîce pezîr olmaduğı sem'-i hümâyûnuma ilkâ olmağla imdi hâlâ hazîne-i âmiremde mahfûz olan Haremeyn-i Şerîfeyn muhâsebesi defterlerinden mevâzi-i mezkûr ve ma'lûmede iskânı fermânım olan cemâatlerden mâadasının defterleri cemâat be-cemâat tahrîr ve mühürli ve nişânlu ve tuğralu defter ihrâc itdürülüb göndürülmüşdür irsâl olunan kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân zide kadrihu ile defterler ve iş bu emr-i şerîfim vâsıl oldukda irsâl olunan defterde ta'yîn ve tasrîh Türkmanân-ı Haleb ve Yeni-il cemâatlerinin re'âyâların ale'l-esâmi malları hak ve adl üzere bundan akdem me'mûr olduğun vech üzere hak ve adl üzere tahrîr ve defter idüb ve kadılarına imzâ itdürüb ve mühürlendürüb der saâdetime irsâl eyleyesin Haremeyn muhâsebe-sine virile amma tahrîr umûrunda ziyâde dikkat ve ihtimâm üzere olasın ki bir ferde zulm ve tecâvüz yahud himâye ve sıyânet ile mîrî ve evkafa gadr ve zarar olmakdan be-gayet ihtirâz üzere olasın deyü emr-i şerîf yazılmak bâbında fermân-ı şerîf sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i âlîşân verildügi iş bu mahalle aynıyla kayd ve işâret olundı der Edirne el-vâki fî 23 Ramazan sene 1103 (BOA, *EV. HMH. d* 394, vr. 8b)".

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AVŞARLARIN İSKÂNI

FATMA AKIN

Osmanlı Devleti'nde 1839'da Tanzimat Fermanının ilan edilmesi ile mali, idari, askerî ve zirai alanda görülen değişmeler idarî alanda yapılan pek çok değişikik arasında Anadolu'da kontrolsüz dolaşmaya başlayan aşiretlerin iskân edilmesi de karar altına alınmıştı. Bu çerçevede 1846'da Ankara Valiliğine tayin edilen Mehmet Vecihi Paşa idare bölgesindeki aşiretlerin iskânı konusunu hemen ele almış ve Ankara eyaleti dâhilinde bulunan Avşarların, eşkıyalık yaptıkları gerekçesiyle, Bozok kazasına ve köylerine yerleştirilmesine başlamıştı (A. MKT. MVL, 71/32, 6 Recep 1271 "25 Mart 1855"). Ancak belli bir iskân politikası takip edilmeden yapılan bu teşebbüs, Avşarların Bozok'ta iskân edilirken ekinlerini ve tohumlarını öylece bırakmalarına, hayvanlarının telef olmasına yol açmıştı. Üstelik iskânın belli bir tertibi de yoktu. Aileler köylere üçer beşer dağıtılmışlar ama aileleri koruyacak evler verilmemişti. Üstelik bu iskân sırasında da vergi tahsili bahanesiyle Avşarlardan atlarına el konulmuştu. Dadaloğlu bunu şiirinde şu şekilde dile getirir:

"*Bütün iskân oldu Avşarlar, Kürtler*
Yürekten mi çıkar ol acı dertler
Mezada döküldü boyn'uzun atlar
At vermemiz iskânlıktan zor oldu" (Özdemir, 1985, s. 153).

Bozok iskânını istemeyen Avşar müdürü Çerkez Bey, aşiret içerisindeki eşkıyaları ayırarak teslim edeceklerine, eski vatanlarında iskâna razı olacaklarına, vergi ve asker yükümlülüklerini yerine getireceklerine dair söz vererek Bozok'tan alınmalarını istedi (İ.MVL, nr, 221/7432, 26 Zilkade 1267, "22 Eylül 1851"). Ancak Avşarların bu istekleri hükümet tarafından kabul görmedi. Bunun üzerine Avşarlar Bozok'tan firar ederek Çukurova bölgesine gitmeye başladılar. Bu firarların önlenmesi amacıyla ilk başlarda ikna edilmeleri yolu denendi. Ancak Avşarlar Bozok'ta istenmediklerini bu nedenle her gün huzursuzluk meydana geldiğini bildirdiler (A.AMD, nr, 42/5, 21 Rebi'ül-Ahir 1269 "1 Şubat 1853"). Ayrıca Bozok halkının kendilerine saldırdığını; ama Zamantı veya Çukurova'ya iskân olunurlarsa buna razı olacaklarını beyan etti-

ler (A. MKT. UM, nr, 120/40, 25 Rebi'ül-Evvel 1269 "6 Ocak 1853"). Ayrıca önemli bir husus da firari grupların geçtikleri yerlerde çevre ahaliyi gasp ederek çeşitli huzursuzluklara neden olmasıydı. Huzursuzlukların ortadan kaldırılması için aşiretin isteği olan Çukurova'da iskân edilmeleri ise ilk başlarda kesinlikle reddedilmekteydi. Hükümet bunu kabul ederse Avşarlarla hiç baş edilemeyeceğini düşünüyordu (MKT. UM, nr, 74/18, 11 Zilkade 1267 "7 Eylül 1851"). Şu durumda firariler bir an önce Bozok'a gönderilmeliydi. Aksi takdirde yeni firarlar da meydana gelecekti. Bu nedenle henüz firar etmemiş olan grupların firarlarını önlemek amacıyla Bozok'ta kefaletlere bağlandılar (MVL, nr, 244/7, 20 Safer 1268 "25 Aralık 1851"). Bu sırada firarileri ikna faaliyetleri sonuçsuz kalınca üzerlerine asker sevk edilmesi uygun görüldü. Toplanan askerî birlikler ile firariler arasında önce Mağara mevkiinde (MVL, nr, 259/42, 18 Şaban 1269 "27 Mayıs 1853") ardından Bucak bölgesinde çarpışmalar yaşandı. İki taraf da büyük zayiatlar verdi ve Bucak'taki çatışmada firarilerin bir kısmı teslim oldu (MVL, nr, 258/37, 13 Recep 1269 "22 Mayıs 1853").

Avşar firarilerinin iskân mahallerine gönderilememesi hükümeti ve yerel idarecileri uzun süre meşgul etti. Aynı zamanda mali bir külfet de teşkil etmeye başladı (C. ML, nr, 34/1538, 15 Rebi'ül-Ahir 1270 "15 Ocak 1854"). Bu nedenle firarileri Bozok Sancağına gönderemeyen hükümet, aşiretin Kayseri sancağına bağlı Zamantı'da iskânlarını kabul etti (A.MKT. NZD, nr, 96/61, 22 Muharrem 1270 "25 Ekim 1853"). Ayrıca bu grupların dışında kalanlar Zamantı kazasına yerleştirildiler. Eski yaylaklarında kırk sekiz köy oluşturularak "Afşar" kazası adıyla bir kaza meydana getirildi. İskân ettirilenler de taahhüt ve senetlere bağlandı (MVL, nr, 344/42, 23 Cumad'el-Ahir 1271 "13 Mart 1855"). Kazanın yönetimine Yozgat naibi, müdürlüğüne ise Çerkez Bey müdür tayin edildi. Ayrıca meclis ihdas edilerek aşiretin ileri gelenleri meclis azalığına getirildi. Bunların görevi iskân olunan ahaliyi nüfus defterlerine kaydetmekti (MVL, nr, 344/42, 23 Cumad'el-Ahir 1271 "13 Mart 1855").

Avşarların Bozok'tan firar etmeleri hükümet tarafından onların iskâna karşı geldikleri şeklinde yorumlanmıştır. Ancak sorun aşiretin genel olarak iskâna değil mahsusen Bozok'taki iskâna karşı çıkmasıydı. Onlar iskâna rıza göstermişler; ama kendi vatanlarında iskân edilmeyi defalarca istemişlerdir. Nitekim aşiretin reisi Çerkez Bey'in de merkeze yazdığı bir iskân talebi vardır. Buna göre o, aşiretinin Kayseri veya Maraş civarında iskân edilmesini istemekteydi (A. DVN, nr, 74/100, 18 Rebi'ül Evvel 1268 "11 Ocak 1852"). Yine aşiret ile hükümetin Zamantı'da iskân konusunda anlaşmaya varmalarında Çerkez Bey'in uzlaşmacı bir tutum sergilediği görülmektedir. Bu hizmetlerine karşılık da kapıcıbaşılık rütbesi ile mükâfatlandırılmıştır (A. MKT. UM, nr, 217/33, 24 Rebi'ül-Evvel 1272 "4 Aralık 1855"). Bunun yanında devlet tarafından uhdesine askerî kuvvet verilerek Rışvan, Tecirli ve Çelikanlı aşiretlerinin zararlarını önlemekle görevlendirilmiştir (A. MKT. NZD, nr, 183/25, 19 Şaban 1272 "25 Nisan 1856"). Dolayısıyla Avşarların iskâna bütünüyle karşı oldukları tezi doğru değildir.

1833-1840 yılları arasında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Adana'ya hâkim olmasıyla bölgenin Osmanlı ile Mısır arasında el değiştirmesi Çukurova bölgesinde yerel güçlerin ortaya çıkmasına sebep oldu (Cevdet Paşa, 1991, s. 240). Bunlardan Kozanoğulları, Kozan Dağına hâkimdi. Menemencioğulları ise Menemenci aşiretini idare etmekteydi. Payas'ta Küçük Alioğulları, Maraş'ta Beyazıtoğulları, Reyhanlı aşiretinde Murseloğulları ve Hasan paşazadeler, Karsantıoğulları,

Yağıbasan aşireti beyleri bulunmaktaydı. Bundan dolayı Çukurova'da devlet otoritesi kalmamıştı. (Sansar, 2003, s. 80)

Bu yerel güçlerden örneğin Kozanoğulları kendi getirdikleri kurallarla Kozan'ı idare ederlerdi. Kızgın oldukları birini idam edebilirler veya ölmüş kimselerin mallarına el koyabilirlerdi. Ayrıca tüm ihtiyaçlarını aşiret kethüdaları karşılardı. Kozanoğlu üzerine devlet tarafından birkaç sefer düzenlendiyse de başarılı olunamamıştı. Hatta Kozanoğlu kendisine gönderilen iradelere "*emmim oğlu bunca memaliki avucuna almış bir avuç Kozan'ı bana çok görmemelidir.*" diyerek cevap vermeye başlamıştı (Cevdet Paşa, 1980, s. 121; Cevdet Paşa, 1991, s. 110). Bu durum Kozan'ın ne denli hükümet otoritesinden çıktığını göstermektedir. Bölgede yerel bir güç hâline gelen diğer bir aile ise Küçük Alioğullarıydı. Bu aile özellikle hac, kervan ve surre alaylarının yollarını keserdi. O kadar güçlü bir duruma gelmiş olmalılar ki hac kafilelerinin güvenli bir şekilde geçmesi için yanında güçlü bir ordu bulunması gerekliydi. Ordu olmadığı zamanlarda kafile Maraş taraflarından geçirilir hâle gelmiştir (Şakiroğlu, 1992, ss. 114-123).

Bölgede bulunan bu yerel güçlerin yanında konar-göçer aşiretler de mevcuttu. Bu aşiretler zirai açıdan gelişimi engellediği gibi asayişi de bozmaktaydı. Öyle ki 1850'lere gelindiğinde Adana'dan Sis'e (Kozan) gitmek için bir jandarma müfrezesi bulundurmak şart olmuştu (Dumont, 1979-1980, s. 379). Bunun yanında aşiretler vergilerini vermezler ve askerlik yapmazlardı. Yaylağa ve kışlağa geçiş dönemlerinde ise geçtikleri yerlerdeki halkı gasp ederlerdi. Zaman zaman da aşiretler kendi arasında kavgaya tutuşuyorlardı. Bu durum oldukça verimli olan Çukurova bölgesinin metruk bir hâle gelmesine neden olmuştu.

Dolayısıyla XIX. yüzyılda bölgede yaşanan şekavet hadiseleri ciddi boyutlara ulaşmıştı. Şekavet hadiselerinin merkezinde ise bölgede bulunan konar-göçer aşiretlere mensup eşkıyalar yer almaktaydı. Nitekim 1838'de Kayseri bölgesini dolaşan Moltke, Cevizlihan'dan Malatya'ya geçerken Avşarların saldırıları nedeniyle güçlü bir muhafız kıtası olmadan geçemeyeceğini duymuştu. Ancak Moltke Tomarza piskoposu ile konuştuktan sonra saldırıları aşirete mensup eşkıyaların çıkardığını anlamıştı (Moltke, 1995, ss. 272-276). 1847'de Kayseri'ye dört saat mesafedeki Boğazgir'de Avşar aşiretine mensup eşkıyalar posta tatarlarını gasp etmişti (MVL, nr, 15/4, 21 Şaban 1263 "4 Ağustos 1847"). Posta tatarlarının soyulmasının önüne geçmek için çeşitli önlemler alındıysa da bu; ancak Kozan'ın itaat altına alınması ile mümkün olabilirdi. Çünkü bu eşkıya grupları Kozan'a sığınmaktaydı (MVL, nr, 18/63, 20 Zilhicce 1263 "29 Kasım 1847").

Çukurova bölgesinde yaşanan şekavet hadiseleri genellikle birkaç aşiret eşkıyasının birleşmesi ile meydana geliyordu. Örneğin Kayseri ahalisinin merkeze gönderdiği şikâyet kaydına göre, Çukurova bölgesinde bulunan Avşar, Lek, Kırıntılı ve Kuzugüdenli aşiretine mensup eşkıyalar birleşerek 1841'den beri halkın mallarını gasp etmekteydi. Böyle durumlarda zaman zaman köylerde gıda sıkıntısı yaşanmakta ve Bozok ile Sivas'tan erzak getirilmekteydi (MKT, nr, 30/85, 23 Zilkade 1261 "23Kasım 1845"). Yine Kayseri bölgesinde yaşayan Parsic isimli bir şahsın malları Kuzugüdenli ve Avşar aşiretine mensup eşkıyalar tarafından gasp edilmişti (MVL, nr, 7/9, 11Recep 1262 "5 Temmuz 1846"). Ayrıca diğer bir sorun bu gasp edilen malların elden çıka-

rılması sırasında meydana geliyordu. Bölgenin önemli hayvan pazarları Kayseri ve Gürün'dü. Bu pazarlarda, çalınan mallar satışa çıkarılırdı. Ancak hangi malın çalıntı hangisinin çalıntı olmadığının tespiti sırasında sorunlar meydana geliyordu (MVL, nr, 9/52, 25 Zilhicce 1262 "14 Aralık 1846").

Bölgede yaşanan bu karışıklıklar ise İngilizlerin dikkatini çekmeye başlamıştı. Nitekim İngiltere'nin Kayseri Konsolosu "burada Tanzimat'ın ismi var cismi yok" demekteydi (Saydam, 1993, s. 236). Bunun yanında Kırım savaşında askerî kura dairelerinin daralmasıyla ordu asker sıkıntısı çekmeye başladı. Bunun üzerine gayrimüslimlerden de asker alınması meselesinin tartışıldığı bir toplantıda İngiltere Baş tercümanı Pizani'nin konuya dâhil olup Kozanoğlunu asker vermeye ikna edebileceğini söylemesi bölgeye yabancı elinin girebileceği endişesi yarattı (Cevdet Paşa, 1980, s. 113). Dolayısıyla Kozan'ın ıslahı meselesi gündeme geldi. Konu daha önce Reşid Paşa döneminde dile getirilmiş; ancak ertelenmişti (Cevdet Paşa, 1980, s. 115). Şimdi ise bölgeye yabancı eli gireceği korkusu Fırka-ı Islahiyye adıyla bir ordunun hazırlanmasını hızlandırdı. Böylece toplanmasına karar verilen ordu 1865'te Derviş Paşa ve Cevdet Paşa önderliğinde Güney Anadolu'nun ıslahı için gönderildi.

Ordunun görevi bölgenin ıslah edilmesi, yerel güçlerin dağıtılması ve ardından konar-göçer aşiretlerin yaylak veya kışlaklarında iskân edilmesiydi. Bu amaçla ordu geçtiği bölgelerde köy ve kasabalar kurdu. Hacılar, Tiyek ve Ekbez nahiyeleri birleştirilerek *Hassa* kasabası teşkil edildi ve buranın vergileri ile asker kuraları yazıldı. Kürt Dağının ıslahı sırasında dağ müstakil bir kaza haline getirilerek *İzziye* ismi verildi (Cevdet Paşa, 1991, 144; Cevdet Paşa, 1980, s. 135). Ordu buradan Gavur Dağına geçti ve Kerkütlü, Çerçili, Hanağzı, Kürtbahçesi, Eğintili ile Kürt Dağındaki Keferdiz ile Dumdum Ovası birleştirilerek *Islahiyye* kasabası oluşturuldu. Delikanlı ve Çelikanlı aşiretleri Dumdum Ovasında iskân olundular ve pek çoğu Islahiyye kasabasına yerleştirildi (Cevdet Paşa, 1991, s. 150; Halaçoğlu, 1973, s. 9; Cevdet Paşa, 1980, s. 139). Ardından Hacı Osmanlı köyünde kıyı köyleri birleştirilerek *Osmaniye* kasabası kuruldu (Cevdet Paşa, 1991, s. 167; Cevdet Paşa, 1980, s. 149). Kozan bölgesinde ise Hüseyin Hüsnü Paşa'nın faaliyetleri neticesinde halkın büyük kısmı devlete itaatini bildirdi (Cevdet Paşa, 1991, s. 187). Kozanoğulları ise çeşitli yerlere sürgüne gönderildi veya bir görevle bölgeden uzaklaştırıldılar (Cevdet Paşa, 1991, s. 177). Kozan, merkezi Sis olmak üzere Belenköy, Haçin ve Kadirli olarak dört kazadan oluşan bir sancak hâline getirilerek Adana'ya bağlandı (Halaçoğlu, 1973, s. 14; Cevdet Paşa, 1991, ss. 180-181; Cevdet Paşa, 1980, s. 166).

Bütün bu ıslah faaliyetlerinden sonra iskân edilmeden kalan aşiretlerin iskânı da tamamlandı. Kırıntılı aşireti 1859'da iskân edilmelerini talep etmişlerdi. Bunun üzerine Lek, Hacılar ve Kırıntılı aşiretleri Halep vilayetinin teşkil edilmesinden sonra Sis kazasının güneyinde yerleştirildi (Halaçoğlu, 1973, s. 17). Tecirli ve Cerit aşiretleri Bacburnu ile Pazaryeri arasındaki bölgeye Cevdet Paşa'nın Halep valiliği döneminde iskân edildiler (Sansar, 2003, s. 113). Sırkıntılı aşireti ise kışlak mahalli olan Çukurova bölgesine yerleştirildiler (Halaçoğlu, 1973, ss. 18-19).

Fırka bölgede konar-göçer bir aşiret olan Avşarlardan yaylak veya kışlaklarından birini seçerek iskâna razı olmalarını istedi. Aşiretin reisi Hacı Bey zaten fırkaya ilk başlardan itibaren gelip gitmekteydi. Hacı Bey, önce kışlaklarında iskân edilmeyi

tercih etmiş; fakat kısa bir süre sonra bundan vazgeçerek yaylakları olan Uzun Yayla'da iskân edilmeyi istemişti. Ancak Kırım Savaşından bu yana Uzun Yayla'ya Çerkez muhacirleri iskân olunmaktaydı. (Cevdet Paşa, 1980, s. 147; Cevdet Paşa, 1991, s. 157). Bu noktada yüzyıllardır yaylakları olan Uzun Yayla'yı muhacirlere kaptırmak istemeyen Avşar aşireti ile Çerkezler arasında uzun süre çatışmalar yaşandı. Bölgeye teftiş için gönderilen Hafız Paşa'ya göre çatışmanın ana sebebi; Avşarlara tahsis edilen yaylakların Çerkez iskânına açılması ve Çerkezlerin bu topraklarla yetinmeyerek Avşarların elinde kalan diğer toprakları da almak istemeleri nedeniyle Avşarlara saldırmalarıdır (MVL, nr, 638/85, 29 Safer 1279 "26 Ağustos 1862"). Nitekim bu çatışmaların bir sonucu olarak Torun ve Çörmeşik kabileleri Uzun Yayla'dan alınarak Zamantı Irmağı kenarına nakledilmişlerdi (MKT. UM, nr, 519/54, 11 Cumaziy'el Evvel 1278 "14 Kasım 1861").

Bu çatışmaların diğer bir sebebi ise muhacirlere oturacakları yerlerin toplu olarak gösterilmesi ve Avşarlar ile aralarında bir sınır çizilmemiş olmasıydı. Bu durum iki tarafın birbirlerinin topraklarına saldırılar düzenlemesine zemin hazırlamaktaydı (MVL, nr, 736/77, 9 Muharrem 1284 "13 Mayıs 1867"). Bunun yanında yerel idarecilerden iki tarafı tahrik edenler de bulunmaktaydı (MVL, nr, 638/101, 13 Rebi'ül Evvel 1279 "8 Eylül 1862"). Dolayısıyla iki kabile arasındaki şiddet gittikçe arttı. Ayrıca Avşarların temel geçim kaynağı hayvancılıktı. Bu nedenle kışın denetimlerin azaldığı zamanlarda hayvanlarını beslemek için Çukurova'ya geçmek istiyorlardı. Bir defasında bu geçiş sırasında soğuktan hayvanlarının çoğunu kaybetmişlerdi. Bu zararlarını ise Nogay muhacirlerinin mallarını gasp ederek karşılama yolunu seçtiler (MVL, nr, 669/12, 29 Şaban 1280 "8 Şubat 1864"). Böyle durumlar iki taraf arasındaki mücadelenin büyümesine sebep oluyordu. Çünkü soygun, adam öldürme gibi durumları hükümete bildirilmeyerek kendileri halletmeye çalışmakta, intikam almak amacıyla birbirlerine karşılıklı saldırmaktaydılar (A. MKT. MVL, nr, 28/119, 4 Safer 1277 "22 Ağustos 1860"). Bu tür huzursuzluklar ise çevrede bulunan yerleşik ahaliyi oldukça rahatsız etmekteydi. Nitekim Kayseri ahalisinin bundan şikâyet ederek, yardım talep ettiği görülmektedir (MVL, nr, 636/67, 15 Safer 1279 "12 Ağustos 1862").

Öte yandan yaşanan bu kargaşa önlenmezse muhacirlerin bölgeden kaçması gündeme gelebilirdi. Çerkezler 1863'te başka bir bölgede iskânlarını istemişlerdi (MVL, nr, 416/88, 12 Şaban 1279 "2 Şubat 1863"). Böyle bir durum hükümetin muhacirleri iskân için harcadığı emek ve masrafın boşa gitmesi demekti. Bu nedenle bölgedeki huzursuzluğun ortadan kaldırılması için birtakım tedbirler alındı. İlk olarak aşiretlerin Uzun Yayla'ya çıkması yasaklandı (A. MKT. UM, nr, 471/84, 2 Zilkade 1277 "12 Mayıs 1861"). Ardından bölgeye Hafız Paşa (A. MKT. UM, nr, 477/10, 1 Zilhicce 1277 "10 Haziran 1861"). Yozgat Meclisi azası Celalzade Hasan Bey, (MVL, nr, 640/6, 7 Rebi'ül Ahir 1279 "2 Ekim 1862") ve Sivas mutasarrıfı Zeki Paşa tayin edildi (MVL, nr, 640/51, 7 Rebi'ül evvel 1279 "2 Ekim 1862"). Gönderilen bu kimselerle sorunun çözülememesi üzerine yerel idareciler tarafından ısrarla askeri kuvvet istenmeye başlandı. Bunun üzerine asker gönderilmesi ve gaile ortadan kaldırılana kadar bölgenin askersiz bırakılmamasına karar verildi (A. MKT. MHM, nr, 271/15, 9 Safer 1280 "26 Temmuz 1863").

Uzun Yayla'nın Çerkezlere verilmesi Dadaloğlu'nun şu şiirinde yer bulmuştur:

Bugün ben bir rüya gördüm
Eskisinden beter halim
Uzun Yayla dede yurdum
Çerkez kazık çaktı m'ola" (Özdemir, 1985, s. 154).

Çerkez-Avşar çekişmesinde gerek yerel idareciler ve gerekse hükümetin tutumu Çerkezleri korumak şeklinde olmuştur. Öyle ki Aziziye kaymakamı Emin Bey, Avşarların buradan kaldırılması için muhacirlere yardım etmekteydi. Hatta bir defasında muhacirler onun yardımıyla Avşarların bütün ekinlerini kaldırmışlardı (MVL, 638/101, 13 Rebi'ül Evvel 1279 "8 Eylül 1862"). Dadaloğlu bu yalnızlığı

Devriyeler toplayarak geldiler
Kolumuzu dallarından kırdılar
Yurdumuzu Çerkezlere verdiler
Soğuk ulu Uzun Yayla nic'oldu"

diyerek dile getirmiştir (Özdemir, 1985, s. 46).

Uzun Yayla'ya Çerkezlerin yerleştirilmesi üzerine Avşarlar, Fırka-ı Islahiyye'den Sarız bölgesinde iskân edilmelerini istediler. Bunun üzerine Fırka-ı Islahiyye Kurt İsmail Paşa'yı bu konuda görevlendirdi (MVL, nr, 714/13, 19 Rebi'ül Evvel 1282 "11 Eylül 1865"). Ancak aşiretin Sarız'daki iskân talebi yerel idareciler tarafından ilk başta kabul görmedi. Çünkü bu araziye 1861/62 senesinde irade-i seniyye ile muhacirin iskân edilmesine karar verilmişti. Şayet Avşarlar Sarız'a iskân olunurlar ise iki kabile arasında yine çatışmalar meydana gelecekti (A. MKT. MHM, nr, 342/37, 7 Safer 1282 "2 Temmuz 1865"). Dolayısıyla yerel idareciler buna dayanarak Kurt İsmail Paşa'ya engel olmak istediler. Özellikle Aziziye kaymakamlığının buna izin vermeyerek merkezden bu konuda yardım istediği görülmektedir (MVL, nr, 711/115, 17 Rebi'ül Evvel 1282 "10 Ağustos 1865"). Buna ilaveten muhacir grupları da Avşarların burada iskân olunmaması için merkeze çeşitli yazılar yazdılar (MVL, nr, 711/123, 24 Rebi'ül Evvel 1282 "17 Ağustos 1865"). Bölgeden gösterilen bu tepkiler üzerine hükümet bir tahkikat yaptırmış ve sonuçta Avşarların Sarız bölgesinde uzun zamandır haneler inşa ettikleri ve ziraatla meşgul olmaya başladıkları anlaşılmıştır. Onları buradan almak büyük bir haksızlık olacağı gibi ekip biçtikleri yerleri muhacirlere vermek Avşarların Çukurova'ya göç etmelerine sebep olacaktı. Dolayısıyla aşiretin Sarız'daki iskânının uygun olduğuna karar verilmiştir (MVL, nr, 712/104, 2 Rebi'ül Ahir 1282 "25 Ağustos 1865").

Sarız iskânından sonra Sivas bölgesinde muhacirlerin kontrol ve asayişini sağlamak amacıyla Aziziye (Pınarbaşı) Kaymakamlığı oluşturulmuştu (A. MKT. MVL, nr, 138/66, 25 Cumad'el- Ahir 1278 "28 Aralık 1861"). Bu kaymakamlığın kurulmasından sonra Kayseri bölgesindeki Avşarların iskânı da gerçekleştirildi. Buna göre Avşarların bir kısmı Zamantı kazasına iskân olundu ve Sadabad adıyla bir kaza meydana getirildi (A. MKT. NZD, nr, 401/83, 29 Zilhicce 1278 "27 Haziran 1862"). Buraya iskân edilen Avşarlar kısa sürede hayvancılığı bırakıp kendilerine verilen arazilerde ziraatla uğraşmaya başladılar (A. MKT. UM, nr, 560/70, 9 Şevval 1278 "8 Mayıs 1862"). Böylece Avşarların Aziziye'deki iskânları suhuletle halledildi. Malları gasp edilen kimseler de mallarını gelip geri aldı. Ayrıca Avşarlardan beş kişinin de gönül-

lü olarak asker yazıldığı görülmektedir (A. MKT. MHM, nr, 284/69, 9 Cumaizy'el Ahir 1280 "21 Kasım 1863").

Sonuç olarak Bozok iskânının başarılı olmaması üzerine XIX. yüzyılın ikinci yarısında Fırka-ı Islahiyye ile birlikte Avşarların iskânı tekrar ele alındı. Fırka, bölgede bulunan aşiretleri yaylak veya kışlaklarında iskân etti. Avşarlar ise yaylakları olan Uzun Yayla'da iskân edilmeyi talep ettiler. Ancak Kırım savaşından bu yana Uzun Yayla'ya Kafkas Muhacirleri iskân olunması Avşarlar ile Çerkezler arasında uzun süren mücadelelerin yaşanmasına sebep oldu. Yaşanan bu kargaşada sonucunda Uzun Yayla Çerkezlere verildi. Avşarlar ise Kayseri'ye bağlı Tomarza, Pınarbaşı ve Sarız ilçelerine yerleştirildiler.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

A. MKT. UM, D. N. 120 / G. N. 40, 6 Ocak 1853, 25 Rebi'ül-Evvel 1269.
A. MKT. UM, nr, 74/18, 7 Eylül 1851,11 Zilkade 1267.
A. MKT. UM, nr, 217/33, 4 Aralık 1855, 24 Rebi'ül-Evvel 1272.
A. MKT. UM, nr, 519/54, 14 Kasım 1861, 11 Cumaziy'el Evvel 1278
A. MKT. UM, nr, 471/84, 12 Mayıs 1861, 2 Zilkade 1277.
A. MKT. UM, nr, 477/10, 10 Haziran 1861, 1 Zilhicce 1277.
A. MKT. UM, nr, 560/70, 8 Mayıs 1862, 9 Şevval 1278.
A.MKT. NZD, nr, 96/61, 25 Ekim 1853, 22 Muharrem 1270.
A. MKT. NZD, nr, 183/25, 25 Nisan 1856,19 Şaban 1272.
A. MKT. NZD, nr, 401/83, 27 Haziran 1862, 29 Zilhicce 1278.
A. MKT. MVL, nr, 28/119, 22 Ağustos 1860, 4 Safer 1277.
A. MKT. MVL, nr, 138/66, 28 Aralık 1861, 25 Cumad'el- Ahir 1278.
A. MKT. MVL, 71/32, 6 Recep 1271, 25 Mart 1855.
A. MKT. MHM, nr, 271/15, 26 Temmuz 1863, 9 Safer 1280.
A. MKT. MHM, nr, 342/37, 2 Temmuz 1865, 7 Safer 1282.
A. MKT. MHM, nr, 284/69, 21 Kasım 1863, 9 Cumaizy'el Ahir 1280.
A. AMD, nr, 42/5, 1 Şubat 1853, 21 Rebi'ül-Ahir 1269.
A. DVN, nr, 74/100, 11 Ocak 1852, 18 Rebi'ül Evvel 1268.
MVL, nr, 244/7, 25 Aralık 1851, 20 Safer 1268.
MVL, nr, 259/42, 27 Mayıs 1853, 18 Şaban 1269.
MVL, nr, 258/37, 22 Mayıs 1853, 13 Recep 129.
MVL, nr, 7/9, 5 Temmuz 1846, 11 Recep 1262.
MVL, nr, 15/4, 4 Ağustos 1847, 21 Şaban 1263.
MVL, nr, 18/63, 29 Kasım 1847, 20 Zilhicce 1263.
MVL, nr, 9/52, 14 Aralık 1846, 25 Zilhicce 1262.
MVL, nr, 638/85, 26 Ağustos 1862, 29 Safer 1279.
MVL, nr, 736/77, 13 Mayıs 1867, 9 Muharrem 1284.
MVL, nr, 638/101, 8 Eylül 1862, 13 Rebi'ül Evvel 1279.

MVL, nr, 669/12, 8 Şubat 1864, 29 Şaban 1280.

MVL, nr, 636/67, 12 Ağustos 1862, 15 Safer 1279.

MVL, nr, 416/88, 2 Şubat 1863, 12 Şaban 1279.

MVL, nr, 640/6, 2 Ekim 1862, 7 Rebi'ül Ahir 1279.

MVL, nr, 638/101, 8 Eylül 1862, 13 Rebi'ül Evvel 1279.

MVL, nr, 640/51, 2 Ekim 1862, 7Rebi'ül evvel 1279.

MVL, nr, 711/115, 10 Ağustos 1865, 17 Rebi'ül Evvel 1282.

MVL, nr, 711/123, 17 Ağustos 1865, 24 Rebi'ül Evvel 1282.

MVL, nr, 712/104, 25 Ağustos 1865, 2 Rebi'ül Ahir 1282.

MVL, nr, 714/13, 11 Eylül 1865, 19 Rebi'ül Evvel 1282.

MVL, nr, 344/42, 13 Mart 1855, 23 Cumad'el-Ahir 1271.

C. ML, nr, 34/1538, 15 Ocak 1854, 15 Rebi'ül-Ahir 1270.

İ. MVL, nr, 221/ 7432, 22 Eylül 1851, 26 Zilkade 1267.

MKT, nr, 30/85, 23Kasım 1845, 23 Zilkade 1261.

2. Yayınlanmış Eserler

Cevdet Paşa (1980). *Maruzat*. (Y. Halaçoğlu, Haz.). İstanbul: Çağrı Yayınları.

Cevdet Paşa (1991). *Tezakir (21-39).* (C. Baysun, Haz.). Ankara: TTK Yayınevi.

Dumont, P. (1979-1980). 1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı. (B. Yediyıldız, Çev.). *TED*, Sayı. X-XI, 369-394.

Ebulgazi Bahadır Han (1996). *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. (Z. Kargı Ölmez, Haz.). Ankara.

Halaçoğlu, Y. (1973). Fırka-ı Islahiyye ve Yapmış Olduğu İskân. *TD*, sayı. 27, 3-8.

Köprülü, F. (1997). Avşar. *İ.A*, c. XL, 28-38.

Moltke, H. V. (1995). *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. (H. Örs, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Özdemir, A. Z. (1985). *Avşarlar ve Dadaloğlu*. Ankara: Dayanışma Yayınları.

Sansar, F. (2003). *Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli Fırka-i Islahhiye ve Güney Anadolu'nun Islahı.* Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.

Saydam, A. (1993). Orta Anadolu'daki Aşiretlerin İskânı (1839-1853). *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun.

Sümer, F. (1992). *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: TTK Yayınevi.

Sümer, F. (1949-1950). Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk *Aşiretlerine Umumi Bir Bakış*, *İFM*, c. XI, nr. 1-4.

Şakiroğlu, H. M. (1992). Çukurova Tarihinden Sayfalar 1. Payas Ayanı Küçük Ali Oğulları. *DTCF*, c. XIV, sayı. 26, s. 103-139.

Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. c. I, İstanbul.

Togan, A. Z. V. (1982). *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*. (2. bs). İstanbul: Enderun Kitabevi.

KAYILAR VE OSMANLILAR: SAHTE BİR KİMLİK İNŞASI MI?

FERİDUN M. EMECEN

Osmanlı devletinin kurucu hanedanının bir Oğuz boyuna mensup olup olmadığı, eğer mensupsa bu boyun tarihî geleneğe göre Kayılar'la ilgisinin bulunup bulunmadığı, ilk dönem Osmanlı tarihi üzerinde çalışan araştırmacıların başta gelen tartışma mevzularından biri gibi görünür. Esasen Osmanlı hanedanının Kayı boyuna mensubiyeti, ilk Osmanlı kroniklerinden bu yana Osmanlı tarihçileri için hemen hemen hiç tartışılmaksızın genel bir kabul görmüş durumdadır. Fakat zamanla XX. yüzyıl başlarından itibaren ortaya çıkan yeni tarihçilik bakışları, Osmanlı imparatorluğunun menşeini özellikle Avrupa'da XVIII. yüzyıldan itibaren pek meşhur olan 400 çadırlık bir aşiretten muhteşem bir imparatorluğa dönüşme hikâyesini ciddi bir şekilde yeniden ele almayı gerektirdi. Bunda biraz da o sıralarda Osmanlı imparatorluğunun yıkılışın eşiğinde olmasından hareketle, kendisine yeni bir kimlik bulmak telaşına ve bu kimlikle küçülen imparatorluklarını ideolojik açıdan millî bir devlet gibi gösterme gayretine düşen, kadim toprakları üzerinde hayat-memat savaşına girişen yeni rejimin izlemekte olduğu siyasete karşı çıkışın rolü vardı. Batılı emperyal güçler, tabii kaynaklarıyla iştah kabartan kadim Osmanlı imparatorluğunu küçültmeye ve parçalamaya yönelirken onun tarihen de nasıl bir kimliği olduğu konusuna revizyonist bir bakış yöneltmekten geri durmadılar. Bir taraftan Osmanlıların çok önem verdiği ve neredeyse bütün İslam dünyasında son asırda kabul gören "Osmanlı hilafetine" yönelik sarsıcı yazıların[1], öte yandan Osmanlıların gerçek kimliğinin "Türk/Oğuz" geleneğine dayalı olmadığı yolundaki

[1] T. W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford 1924; W. Barthold, "Khalif i Sultan", *Mir İslama*, I/1-2, Petersburg 1912 (trc. İ. Kamalov, *Halife ve Sultan*, İstanbul 2006). Ayrıca hilafet konusuyla ilgili literatür için bk. T. Buzpınar, "Osmanlı Hilâfet Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/1 (2004), ss. 113-131.

etkili neşriyatın[2] hemen hemen aynı döneme denk düşmesi, bir tesadüften öte muhtemelen bilinçli bir "siyasi" tercih gibiydi. Bununla beraber bu iki tezin, zaman içerisinde Osmanlı tarihçiliği açısından hayli verimli bir tartışma zeminine yol açarak, yeni araştırmalara ve yaklaşımlara temel olduğu da inkâr edilemez. Bu tebliğde özellikle konumuz itibarıyla bu ikinci durum, ileride üzerinde yoğun bir tartışmayı da beraberinde getiren Osmanlı hanedanının Oğuz/Kayı boyuna bağlı olup olmadığı konusu üzerindeki iddiaları yeniden "sesli olarak düşünmek" istemekteyim.

Küçük bir aşiretten doğan büyük bir imparatorluk fikri, ideolojik boyutta romantik tarihçilik akımının en sevdiği kuruluş hikâyelerinden biridir[3], üstelik bu sadece Osmanlılar için değil başka imparatorluklar/devletler için de geçerlidir. Osmanlı hanedanının menşeine içeriden bakan kronik yazarları Osmanlıların Oğuz boylarına mensubiyeti konusunda genel bir ittifak halindeyken[4], bu bilgiyi onlardan alan ve kendilerini hayli zorlayan büyük bir tehdit ve tehlike altında bırakan bir imparatorluğu tanımaya ve tanıtmaya hevesle sarılan batılı meslektaşları daha farklı mitolojik hikâyelerin de peşinde koştular[5]. Ancak zaman içerisinde tarihçiliğin modern bir safhaya ilerlediği dönemlerde Osmanlı kaynaklarının bilgileri esas kabul edildi ve Osmanlı hanedanının menşei ile ilgili açıklamalardan başvurulan mitolojik hikâyeler giderek temizlenmeye başlandı. Bunda Türk kaynaklarının XVI. yüzyıldan itibaren başlayan tercümelerinin[6] ve D. Kantemir'in eserinin[7] ve Hammer'in XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme aldığı Osmanlı tarihinin büyük etkisi oldu. Fakat XX.

---

[2] H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford 1916.

[3] İlk Osmanlı kroniklerinden yayılan bu anlayış, Batıda da yankı bulmuştu: A. Lamartine, *Histoire de la Turquie*, Paris 1854. Keza Namık Kemal'in *Osmanlı Tarihi*'ndeki (İstanbul 1326) yaklaşımı: "cihangirane bir devlet çıkardık bir aşiretten" söylemine bugün bile romantik edebi çevreler veya entelektüel düzeyde bazı amatör tarihçilerin yanı sıra daha acısı meslekten gelenlerin de iştiraki, modası geçmiş hamasetten kurtulunamadığının ilginç bir göstergesidir.

[4] Özellikle XV. yüzyıl ilk Osmanlı kroniklerindeki vurgular için Neşri'nin derleme olduğu anlaşılan Tarihi önemli bir örnektir: *Cihannüma*, nşr. N. Öztürk, İstanbul 2008, ss. 3-37. Ayrıca geniş bilgi için bk. F. M. Emecen, "Eski Bir İmajın Yeniden Keşfi: İlk Osmanlı Kroniklerinde Oğuz Geleneği ve Orta Asya Bilgisi", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2012, ss. 249-259.

[5] Truva kökenleriyle ilgili Rönesans döneminde hızlanan tartışmalar için bk. R. Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Rönesans Image of Türk*, Nieuwkoop 1967. Ayrıca A. Pertusi'nin yayımladığı İstanbul'un fethi ile ilgili çağdaş kaynaklardaki değinmeler: *İstanbul'un Fethi*, I-III, trc. M. Şakiroğlu, İstanbul 2004-2008.

[6] Bazı anonim Osmanlı tarihlerinin tercümeleri ve derlemeleri: J. Leunclavius, *Annales Sultanorum Othomanidarum a Turcis sua Lingua scripti*, Frankfurt Main 1588; Ayrıca Hoca Sadeddin Efendi'nin eserinin XVII. yüzyıl başlarındaki tercümeleri bu meyanda zikredilebilir: Bk. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, trc. C. Üçok, Ankara 1992, s. 140.

[7] *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, trc. Ö. Çobanoğlu, I (İstanbul 1998), s.36-54. Burada XV. yüzyıl Bizans tarihçilerinden Chalkokondyles'in Osmanlıların atası Kayı Alp'ten söz ettiğine bile değinilir.

yüzyıl başlarından itibaren bazı batılı tarihçiler, biraz da o dönemdeki siyasi konjunktürün etkisinde kalarak Osmanlı hanedanının menşei meselesinde Oğuz geleneğini dışlayıcı bir tavır sergilediler. Menşe tartışmaları Osmanlıların Oğuz boylarından biri olan Kayılara mensup olup olmadığı konusunda düğümlendi ve giderek modern tarihçiler için hayli verimli bir kalem oynatma alanını teşkil etti.

Özellikle Amerikalı bir gazeteci olan Gibbons'un Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ile ilgili kitabında ileri sürdüğü görüşler bu tartışmaların alevlendiren kıvılcımı oluşturdu[8]. İçeriden ona karşı verilen cılız cevaplar yanında asıl güçlü itiraz, o dönemde yaptığı modern tarzda araştırmalarla sosyolojik/tarihî alana yeni bir soluk getiren F. Köprülü'den geldi. Fakat Köprülü de başlangıçta Kayı tezine muhtemelen Wittek'in de etkisiyle serin bakıyordu[9]. 1930'lu yıllarda P. Wittek, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşunu "gaza ruhuna" bağlarken, Osmanlı hanedanının Oğuz/Kayı kökeni hakkında ilk ciddi itirazı yapmakta gecikmedi: "Kayı'nın Oğuz'un en büyük oğlunun en büyük oğlu olması ve dolayısıyla Oğuz'un meşru varisi olan Kayı aşiretinin bütün Oğuz aşiretlerini arasında en önde gelen sayılması daha başından şüphemizi çekmektedir" dedikten sonra Yazıcıoğlu Ali'nin Türkçeye uyarladığı *Selçukname*'den itibaren Kayı geleneğinin yerleştiğini, ilk kroniklerdeki bir taraftan Oğuz'un büyük oğlu Gökhan'a diğer taraftan Günhan'a (Günhan'ın oğlu Kayı idi) bağlanan iki şecerenin birbiriyle çeliştiğini, II. Murad döneminin edebi geleneği çerçevesinde ilk romantik hareketin doğduğunu ve milli karakterli Türk geçmişi konusunda bir ilgi uyandırıldığını ifade etti. Ona göre daha II. Murad zamanında Kayı geleneği Osmanlı sarayı tarafından benimsenmişti ve bu sultanın kestirdiği sikkede Kayı damgası bulunmakta, topların üzerinde de bu damgalara rastlanmaktaydı. Wittek, Gök Oğuz ve Çavuldur/Çavdar meselesinin irdeledikten sonra Kayı geleneğinin Osmanlıların tarihine sonradan eklendiği fikrini açık şekilde savundu[10]. Onun görüşlerine karşı F. Köprülü'nün ve Z.V. Togan'ın Kayı ile ilgili ileri sürdükleri fikirler, Osmanlıların Kayı boyuna mensup olup olmadıklarından çok bu boyun Oğuzlar içindeki durumuna ve Anadolu'ya ne zaman nasıl gelebilmiş olacaklarına odaklandı. F. Köprülü'nün 1934'ten itibaren kaleme aldığı ve 1943'te *Belleten*'de çıkan Kayılar ile ilgili makaleleri sonradan Türk tarihçiliğinde âdeta tartışılmaksızın genel bir kabul gördü[11].

Belki de bu yüzden Kayılar ile ilgili tartışmalar muhafazakâr Osmanlı tarihçileri için çok büyük bir anlam ifade etmeksizin ya eski geleneğin tekrarlanmasıyla ya da F. Köprülü ile mutabık hâlde bir ölçüde görmezden gelinirken batı tarihçiliği ve ondan etkilenen diğerlerinde, Osmanlıların Kayı kökenleri baştan göz ardı edilen bir olguya dönüştürüldü. Bu hava, Wittek ekolünü esas olarak takip eden ancak onu biraz daha

[8] *The Foundation of the Ottoman Empire,* Oxford 1916: trc. R. Hulusi, haz. M. Everdi, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1998. İlk tepkiler için bk. F. Giese, "Das Problem der Entstehung des osmanischen Reich", *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebite*, 2 (Leipzig 1924), ss. 246-271.

[9] "Oğuz Etnolojisine Ait Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, I (1925), s. 5.

[10] *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, trc. F. Berktay, İstanbul 1995, ss. 15-25.

[11] "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, VII/28 (1943), ss. 219-313.

geliştirip F. Köprülü'nün açıklamalarıyla imtizaç ettirici bir tarzda konuyu ele alan H. İnalcık ile devam etti. H. İnalcık da tıpkı Wittek gibi Kayı meselesini II. Murad döneminin siyasi şartlarının bir ürünü gibi değerlendiriyordu[12]. İlginç olan bir başka taraf muhafazakâr kanadın "Osmanlıcı" olmayan "Türkçü" temsilcilerinin konuya ayrı zaviyelerden bakışı oldu. F. Sümer, Osmanlılara karşı olumsuz bakışını sürdürerek onların Kayılarla olan irtibatının hayli zayıf olduğunu ima etti[13]. (Osmanlı tarihine "Türklük" zaviyesinden bakan kesimlerin "beynelmilel kimlikli" bir imparatorluk olarak gayri Türk Müslüman unsurların işbaşında olduğu bir devlet türünden hoşlanmadıkları açıktır. Bunda yeni Türkiye Cumhuriyetinin Osmanlı tarihine karşı oluşturduğu alternatif millî tarih kavramının da rolünü de unutmamak lazımdır). Kayı boyu ve Osmanlılarla irtibatı meselesi bu tartışmalardan sonra âdeta unutuldu, bir kesim için bu durum açıklamalarda neredeyse hiç yer almaz yahut uydurma olarak nitelenirken, diğer kesim ise oluşan Osmanlıcı/yeni Osmanlılık kavramlarıyla Kayı boyu konusunu neredeyse mitolojik bir mahiyette romantizm üstü bir yaklaşımla abartmayı sürdürdü. 1980'lerden itibaren başlayan gaza tezi konusundaki yoğun tartışmalar içerisinde bile Kayı boyu meselesi tarafların açık bir ilgisine mazhar olmadı.

***

Şu hâlde bütün bu heyecanlı tartışma noktalarının ışığında acaba Osmanlıların Kayı boyuna mensubiyetleri konusunda söylenecek başka bir yaklaşım veya yeni bulgulara ulaşılabilir mi? Bu suali yukarıda beyan edilen tartışmalardan azade şekilde yeniden ilgili kaynaklara dönerek cevaplamak sanırım daha uygun olacaktır. Üstelik XV. yüzyıl tarihçilerinin bilgilerini en azından maddi temelde ölçebilecek Tahrir Defterleri gibi önemli bir kaynak serisini daha iyi inceleme imkânına da sahibiz. İmdi ilk Osmanlı kroniklerinden başlarsak, öncelikle XV. yüzyılın başında eserini kaleme alan Ahmedî, konuyu ideolojik boyutta yeniden tasarlayan ve bir gelenek icat ettiği ileri sürülen Yazıcızade Ali'den hayli zaman önce, Yıldırım Bayezid döneminin şartları dâhilinde, Osmanlıların kökeni hususunda bildiğimiz şecerelere hiç değinmeksizin doğrudan Osmanlıları "Oğuz" menşeine bağlamakta bir beis görmez[14]. Asıl derdi İslami bir devlet olarak Osmanlıları göstermek ve bu yolda "gaziliği" öne çıkarıp idealleştirmek olan Ahmedî'nin Oğuz geleneğini de bilmesi ve nakletmesi hayli önemli bir husus olarak dikkat çeker. Ahmedî eserinde Kayı adını vermemektedir, fakat bunu çağrıştırır şekilde Osman'ın ataları arasında Gök Alp'i işaret etmektedir. Gerçi Gök Alp geleneği Kayı'nın bağlı bulunduğu Gün Han ile çelişir gözükür, fakat benim kanaatim bu inceliğe/geleneğe ilk Osmanlı

[12] *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, Ankara 2010, ss. 18-21.

[13] "Kayı", *İA*, VI, 461. Burada tereddüt izhar eden bir dil ve Wittek'in görüşlerini benimseme, ima yollu olsa da görülebilir. Yine de Kayı boyuna mensubiyet konusunun imkânsız olmadığı da söylenir. F. Sümer, *Oğuzlar* adlı kitabında da Kayı ile münasebeti "oldukça şüpheli" görür, fakat yine de küçük bir açık kapı bırakır (İstanbul 1999, s. 240).

[14] İ*skendernâme*, faksimile nşr. İ. Ünver, Ankara 1982, vr. 65b.

tarihçilerince pek dikkat edilmemiş olduğu yönündedir[15]. Wittek'in ısrarla üzerinde durduğu Gök Han ve Gün Han meselesinin Kayı ile irtibatlandırma noktasında bir çelişki olduğunun o dönemin yazarlarının farkında bulunduğu çok şüphelidir. Burada esas olan nokta gaziliği öne çıkaran Ahmedî'nin bile Osmanlı hanedanın kökeni konusunda Oğuz vurgusunu ima etmiş olmasıdır. Fatih dönemi tarihçilerinden Enverî de manzum tarihinde benzeri bir açıklamayı tercih eder; 100.000 çadırlık Oğuz obaları içinde Osmanlıların ataları da vardır[16].

Hiç şüphe yok ki Yazıcızade Ali, II. Murad döneminde Kayı boyunun Oğuz boyları içindeki yeri ve Osman Bey'in atalarının bu boya mensubiyeti konusunda ilk ve tek bilgi kaynağıdır[17]. Böyle olunca onun Kayı'ya bütün Oğuz boyları içinde devlet kurma yetkisini haiz bir boy gibi formüle etmesi ve Osmanlılarla bağlantılı olarak bunu açıklamakta olması ciddi şekilde şüpheyi celp etmiş gözükür. Bunun sebebi Wittek'ten beri kuruluş dönemiyle ilgili çalışan araştırmacıların benimsedikleri gibi, Anadolu beylikleri ve Karamanlıların iddialarına karşılık II. Murad'ın siyasi bir gelenek icat ederek üstünlük sağlama veya Fetret dönemi sonrasında menşe meselesinde keskin bir dönüşle artık anlamı kalmayan Moğol bağlılığından Türkmen/Oğuz geleneğine yönelme amacı olabilir; hele Şükrullah'ın sözünü ettiği Karakoyunlu Cihanşah'ın Osmanlılarla akrabalık bağları vurgusu yapmış olması da buna mümasil bir örnek gibi gözükür[18]. Bu durumda akla şu sorular geliyor: Acaba ilk Osmanlı kroniklerindeki Oğuz/Kayı bağlılığı yönündeki bilgiler, âdeta zamanımızdaki algı yerleştirmesine benzer şekilde, bu kadar bilinçli bir menşe uydurma gayretinin bir yansıması olabilir mi? O tarihte bu insanlar için böyle bir gereklilik ne ölçüde elzemdi? Daha doğrusu bugününü insanın ideolojik değerleri gibi millî veya dini bir vahdet oluşturma yolunda sahte bir kimlik arayışı peşinde koşacak kadar kristalize bir algı ve bilinç sahibi miydiler? Bunu kime karşı kullanacaklardı? Böyle dahi olsa buna kim inanacak ve inansa da nasıl bir etkilenme mümkün olacaktı? Zamanımızın haberleşme ağlarıyla modernleşen algı dünyasının oluşumunun kökenleri en fazla XIX. yüzyıla veya bir önceki yüzyıla kadar indiği açık olduğuna göre XIII ve XIV. yüzyıl dünyası düşünüldüğünde, bütün bu soruların bir anda anlamsızlaşacağı aşikârdır.

***

Bu noktada kaynaklardaki vurgularla öne çıkan Kayıların izlerini Anadolu coğrafyasında ararsak bize en iyi manzarayı hiç şüphe yok ki XV. ve XVI. yüzyıla ait tahrir kayıtları sağlayacaktır. Osmanlı tarihî kaynakları müttefiken Oğuz kökenine

---

[15] Mesela ilginç şekilde Yazıcızade, ucun Hüsameddin oğlanlarına, Kayı'dan Ertuğrul'a, Gündüz Alp'e ve Gök Alp'e ısmarlandığını söyler ki bu da Kayılar ile Gök Alp geleneğinin nasıl bağdaştırıldığına, bir ölçüde sözünü ettiğimiz inceliklere dikkat edilmediğine işaret eder (*Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. A. Bakır, İstanbul 2009, s. 353).

[16] *Fatih Devri Kaynaklarından Düsturnâme-i Enveri*, nşr. N. Öztürk, İstanbul 2003, ss. 5, 21.

[17] *Tarih-i Âl-i Selçuk*, TSMK, Revan, nr. 1391. İlgili bahisler, vr. 431a, 444a (Keza krş. A. Bakır neşri, s. 353, 872-873).

[18] *Behçetü't-tevârih*, trc. Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul 1949, içinde, s. 51.

vurgu yaptığına göre Osmanlı hanedanının Oğuzların Kayı boyuna mensubiyetleri bilgisini bütünüyle reddetmeden önce onlara biraz kulak verip başka kaynaklarla mukayese ederek bir kanaate ulaşmak mümkün olabilir mi? Tahrir kayıtları temelinde Osmanlı beyliğinin ortaya çıktığı ana coğrafyadaki demografik çeşitlilik incelendiğinde, karşımıza Batı Anadolu bölgesi için yoğun bir konargöçer Türkmen/Oğuz boyları yayılışı çıkar. Mesela Bursa kazasında XVI. yüzyıl başlarında yerleşik hayatın daha çok hâkim olduğu ve az sayıda Yörük cemaatinin kaydedilmiş bulunduğu görülür. Bunda ilk Osmanlı hâkimiyeti dönemindeki süreklileşen iskânın ve Rumeli yakasına yönelen göç hareketinin etkisiyle olduğu açıktır. Ancak Söğüt mercek altına alındığında bu bölgede Sultan Murad vakfı oldukları belirtilen 556 hanelik büyük bir Yörük topluluğuna rastlanır[19]. Bu topluluğun hangi boylara mensup oldukları defterde kaydedilmiş değildir. Bunun sebebi Osmanlı tahrir sistemi bünyesinde bu gibi büyük grupların vergi amaçlı olarak parçalanmış bir yapı dâhilinde kaydedilmekte olmasındandır. Bunların Söğüt perakendesi şeklinde zikredilmekte bulunmaları dikkat çekicidir. Yani bunlar muhtelif Yörük gruplarından oluşan bir karma grup özelliği taşır. Onlarla ilgili tanımlayıcı yegâne kaydı, hemen sonraki yüzyıllarda bulmaktayız. Burada Söğüt perakendesi olarak Karakeçililer'in[20] adının zikredilmesi tam bir sürprizdir. Karakeçililerin ve Kayıların izleri Manisa merkezli olarak bölgede önemli bir idari konumu bulunan şehzadelerin divan kararlarını ihtiva eden kayıtlarda bile zikredilir.[21]

Bununla ilgili mütalaaları bir tarafa bırakıp Kayılarla devam edecek olursak, 1466 tarihli bir defterde Mihaliç'e bağlı nahiyelerden birinin Kayı adını taşıdığı tespit edilebilir. 19 köyden ibaret bu nahiye yerleşik bir düzen takdim etmektedir. Bu da bize Söğüt örneğiyle birlikte Kayı boyunun izlerinin Osmanlı çekirdek coğrafyasındaki mevcudiyetine şüpheye mahal bırakmayacak ölçüde açık biçimde işaret eder[22]. Kayılarla ilgili kayıtlara ayrıca Balıkesir/Karasi, Saruhan, Aydın ve Kastamonu bölgelerinde de rastlanır. Bu durum Batı Anadolu bölgesindeki Oğuz boylarının yayılma alanları itibarıyla birbirleriyle de irtibatlı olabileceklerine delil teşkil eder. Kısaca coğrafi anlamda Kayı geleneği bağlantısını masadan kaldıracak bir bilinmezlik ihtimali tamamıyla ortadan kalkmaktadır. Hatta Karakeçililerin Söğüt bölgesindeki varlıkları da bunun II. Abdülhamid'in sonradan icat ettiği bir gelenek olmadığını, en azından Söğüt ihtifallerindeki ananevi törenlere tarihî bir derinlik kazandırdığını söyleyebiliriz. Üstelik Kayılarla Çobanlı aşireti arasında bir

[19] BA, *Tahrir Defteri*, nr. 166, s. 57.

[20] Ü. Bulduk, "İdari ve Sosyal Açıdan Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri", *A.Ü.Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 30 (1997), ss. 37-52.

[21] Şehzade Selim'in (II.) divan defteri olan ve BA, A.DVN, nr. 792'de bulunan bu kayıtlarda Muğla yöresinde kadar gelen Karakeçililer ve Denizli/Lazkiye'de Kayıların (Beylerbeyi Yörükleri) izleri ile ilgili 954 Zilhicce/1548 Ocak tarihli dikkat çekici kararlara rastlanır (s. 188, 218).

[22] Bk. İ. Şahin, "Anadolu'da Oğuzlar", *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006, s. 81 (BA, *MAD*, nr.8, 15b-16a ve 23b-27b'den naklen).

birlikteliğin[23] izlerini yine Saruhan yöresinde tespit etmek mümkün bulunmaktadır[24]. Bütün bunların tarihî olaylar dizisi içinde bir yere oturuyor olmaması için bir sebep yoktur. Osman Bey'in Bafeus savaşı sırasında yanında toplanan Türkmenler arasında Menderes yöresinden gelenlerin bile bulunduğunu belirten çağdaş Bizans kaynağının beyanları da düşünüldüğünde vaziyet hayli ilginç bir şekle bürünür[25].

Öte yandan hanedanın Kayı geleneğine sahip çıkması ayrıca düşündürücü olmalıdır. Bu bilgi II. Murad döneminde icat edilmiş olsa bile hanedanın kendisini Türk/Oğuz geleneğine bağlaması ve bunu yıkıldığı döneme kadar da devam ettirmesi belirli bir sahiplenme bilincinin yansımasından başka bir şey değildir. Diğer boylar varken Osmanlıların pek de şöhret-âmiz olmayan Kayı'yı seçmeleri, bazı tarihçilerin belirttikleri diğer beylere karşı üstünlük konusunu belirli bir temele oturtmaz. Yazıcızade Ali belki de aslen Kayı boyuna olan mensubiyeti Oğuz töresi içine yerleştirirken bir manipülasyon ve yeni bir kurgu yapmış olabilir. Bu ondaki bilgilerin bütünüyle reddini ve göz ardı edilmesini gerektirmez. Ayrıca onun zaten bilinen bir durumu, yeniden "keşfederek" aktarmış olma ve ideolojik/siyasi bir zeminde izah etme ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekir. Yani bir bakıma Yazıcızade siyasi ihtiyaçlar tahtında II. Murad döneminde hanedanın kökenini -uydurma bir kurgu yapmaktan ziyade- yeniden esaslı şekilde ortaya çıkararak vurgulamayı hedeflemiş olabilir.

Sonuç itibarıyla kanaatime göre Osmanlı hanedanın veya onların mensup bulunduğu aşiretin Kayılarla ilgisi noktasında açık bir belirlilik var gözükür. Bunların Batı Anadolu'ya gelen Harezmli topluluklarla yakın bağları olduğu, en azından dönemin Selçuklu kaynaklarının delaletiyle anlaşılmaktadır. Bu noktada Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'a sığınan Harezmli emirleri içinde önde gelen bir şahsiyet olarak Kayır Han'ın menşe itibarıyla tam da Osmanlı kaynaklarında Osmanlıların ana yurtları olarak gösterilen Azerbaycan'daki Mahan bölgesiyle irtibatlı olması, karşımıza biraz spekülatif olmakla birlikte Kayı ve Osmanlı hanedanının menşe hikâyesine cılız bir mum ışığı tutacak vasat sağlar[26].

Kısaca toparlamam lazım gelirse, Köprülü'nün Kayı tezine yakın durmakla birlikte, ondan Kayıların ilk göç dalgasıyla Anadolu'ya gelen zümreler oldukları yolundaki iddiası noktasında ayrılmaktayım. Z. Velidi Togan'ın 1230'larda Osmanlıların atalarının Anadolu'ya gelmiş olabilecekleri tezini benimsemekle birlikte Osmanlılar için kullandığı "Türkleşmiş Moğol" tezine ihtiyatla yaklaşıyorum[27]. Bu sonuncu

[23] Tarihî geleneğe göre Hüsameddin Çoban Kayılar'ın ulu beylerinden idi (Yazıcızade Ali, *Tarih-i Âl-i Selçuk*, nşr. A. Bakır, ss. 344, 443.

[24] Bk. F. M. Emecen, "Batı Anadolu'da Yörükler", *İlk Osmanlılar*, s. 291.

[25] Bk. F.M. Emecen, "Bafeus Savaşı ve Önemi Üzerine Bir Mütalaa", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Meseleleri Sempozyumu*, Bilecik 2011, s. 55 vd.

[26] Geniş bilgi için bk. F.M. Emecen, "Kökenler ve Kimlik Tartışmaları", *İlk Osmanlılar*, ss. 19-35.

[27] Son zamanlarda Togan'ın görüşlerinin yeniden revaç bulmakta olması dikkat çekicidir. Lindner'in ardından (*Osmanlı Tarih Öncesi*, trc. A. Arel, İstanbul 2008), B. Tezcan da özellikle Âşıkpaşazade'nin metninden yola çıkarak bu bağların kuvvetli olabileceğine,

noktada XVI. yüzyıla ait tahrir kayıtlarının da gösterdiği veçhile, Kayılar'ın Menteşe yöresinde Horzumlu/Harezmli gruplarıyla birlikteyken Manisa yöresinde Çobanlı, Bursa bölgesinde ise Karakeçililer ile beraber zikredilmiş bulunmalarının tarihî bir anlamı ve zemini olduğunu, bunun temellendirmesinin yapılması gerektiğini düşünüyorum.

"Osmanlıların Türk-Moğol menşei" konusuna temas etti, ihtiyatlı bir dil kullanmakla beraber bu hususa temayül ettiğini gösteren bir yaklaşım sergiledi ("Erken Osmanlı Tarih Yazımında Moğol Hatıraları", *Journal of Turkish Studies*, vol 40 (*Defterology: Fetstschrift in Honor of Heath Lowry*. Harvard 2013, ss. 385-399. Aslında ilk Osmanlı kroniklerinin anlattıkları olayları süslemek için naklettikleri hikâyelerden yola çıkmak ve belirli bir iddiayı temellendirmek yahut güçlendirmek amaçlı bu hikâyeleri tarihî olaylarla bağdaştırmaya çalışmak boş bir çaba olmamakla birlikte, bir ölçüde bu kronik yazarlarının safiyane kurgularına olduğundan büyük değer vermek gibi bir tehlikeyi de beraberinde taşıdığına inanıyorum. Kısaca ilk Osmanlılar hakkında Aşıkpaşazade veya onun çağdaşı tarihçilerin verdikleri bilgilerle oynamak tarihçiler için hayli cazib bir mahiyet arz eder, fakat Tezcan'ın da dediği gibi "menşe anlatımları söz konusu olduğunda tarihî metinler edebi bir kurgu kadar yaratıcı olabilir". Ancak "yaratıcı kurgu" hayli yanıltıcı bir yönelime yol açabilir, edebi veya sanat gösterme, okuyucuyu hoş üslupla oyalama ve ona cazip bir metin sunma endişesinin (bu durum en çok Âşıkpaşazade'de görülür, onun yazılı /edebi değil değil okunmak için hazırlanmış bir metin inşa ettiği açıktır) tarihî olayların anlatımındaki ana örgüleri değiştirebileceğini unutmamak lazımdır. Önemli olan hususun, menşe meselesi bağlamında, bu hikâye veya kurgulardan tarihî gerçek çıkarma peşinden koşmak gibi bir çaba yerine, öncelikle bunların nereden kaynaklandığını ve hangi mehazlarla irtibatlı bulunduğunu tespit etmek olduğunu düşünüyorum.

ESKİ UYGUR VE ESKİ OĞUZ TÜRKÇELERİNDE YUVARLAKLAŞMA EĞİLİMLERİ

FERRUH AĞCA

0. Giriş

Dilbilimi çalışmalarında, dar (ı, i) ünlülerin dar-yuvarlak (u, ü) ünlülere; geniş (a, e) ya da dar yuvarlak (u, ü) ünlülerin ise geniş yuvarlak (o, ö) ünlülere dönüşümü olarak değerlendirilen ve fonoloji alanının konusu olan yuvarlaklaşma, birçok dilin yaşadığı ses olaylarındandır. Dudağın pozisyonuna göre dar ve yuvarlak olarak değerlendirilen ünlüler, çeşitli şartlar dâhilinde değişebilmekte, dillerin bir kısmında darlaşmaya, bir kısmında ise yuvarlaklaşmaya doğru meyletmektedir. Dillerde bu değişimin genellikle dar ünlülerden yuvarlak ünlülere doğru seyrettiği dikkati çekmektedir. Diğer taraftan ünlüler, yuvarlaklaşma ve darlaşma bağlamında genellikle yuvarlak ünlülere doğru eğilim gösterirken, hangi tür ünlülerin hangi tür yuvarlak ünlülere değiştiği konusunda farklılık göstermektedir. Bu çerçevede bazı diller dar ya da dar yuvarlak ünlüleri, bazı diller ise geniş ünlüleri yuvarlaklaştırmaktadır. Buna göre dillerde ünlülerin bir kısmı "kapalı yuvarlaklaşma"ya bir kısmı ise "açık yuvarlaklaşma"ya uğramaktadır (Crystal, 2008, s. 420).

Fonetik yapısı bakımından Türk dili, diğer ünlülerinin yanı sıra ikisi dar yuvarlak (u, ü), diğerleri de geniş yuvarlak (o, ö) olmak üzere dört yuvarlak ünlüye sahiptir. Tarihsel Türk dili alanlarında bu ünlülerin fonolojik ve morfofonolojik değerleri çevresel özelliklere bağlı olarak belirginleşmiş ve değişkenlik göstermiştir. Buna göre bir söz dizgesinde belli ünlüleri belli ünlüler takip edebilmiş, her bir ünlü gelişigüzel birbirini takip edememiştir. Keza belli ek ya da sözcük tabanlarının sadece dar, geniş ya da yuvarlak ünlülü şekilleri tanıklanabilmekte, bu ek ya da sözcük tabanlarının dudak uyumuna girmiş varyantları bulunmamaktadır. Dolayısıyla bazı eklerin ya sadece dar ünlülü şekilleri ya da sadece yuvarlak ünlülü şekilleri bulunmaktadır.[1]

[1] Tarihsel Türk dili alanlarında geniş yuvarlak ünlüler (o, ö) genellikle ilk hecede yer almakla birlikte, Brahmi harfli Uygur metinlerinde ilk hecenin dışında da görülmektedir. Brahmi harfli metinlerdeki örneklerin Eski Türkçeye ait bütün metinler için söz konusu olduğu düşünülse de, bu örneklerin çevresel olduğu, genel Türk diline teşmil edilemeyeceği, dolayısıyla geniş yuvarlak ünlülerin ilk hece için söz konusu olduğu düşünülebilir.

Türk dili, ünlülerin fonolojik ve morfofonolojik gelişim seyri bakımından dünya dilleri içerisinde yuvarlaklaşma eğiliminde olan dillerdendir. Başka bir deyişle Türk dilinde ünlülerin değişim/gelişimi darlaşma ya da genişlemeden ziyade yuvarlaklaşmaya doğrudur. Böyle bir eğilimi, ilk defa bir kısmı Türk runik harfli metinlerde bir kısmı ise Uygur ve Karahanlı metinlerinde geçen bazı sözcüklerde görmek mümkündür. Mesela Türk dilinde bazı morfemlerin eklenme sırasında kök/gövdede bulunan dar/geniş ünlüyü yuvarlaklaştırdıkları bilinmektedir. Bu çerçevede -(X)g, -(X)n, -(X)ş gibi kimi isim yapım ekleri, ünlü ile biten fiillere eklenmesi hâlinde ünlüleri yuvarlaklaştırmıştır. Türk dilinin ilk kaynaklarından itibaren bu tür yuvarlaklaşmanın izlerini görmek mümkündür. Mesela *ülüş* (<üle-ş), *tokuş* (<tokı-ş), *suvsuş* (<suvsa-ş), *küsün* (<küse-n), *kurug* (<kurı-g), *buşug* (<buşa-g) gibi kelimelerde ikinci hecedeki ünlüler, ekin tesiriyle yuvarlaklaşmıştır (Erdal, 1991, s. 262).

Tarihsel Türk dili araştırmalarında yuvarlaklaşmanın ilk İslami Türkçe metinler ile başladığı genel kabul görmüş olsa da, bu sahadaki yuvarlaklaşma eğilimlerine benzer örnekler zaman zaman Türk runik harfli metinler ile bazı eski Uygur Türkçesi metinlerinde de tanıklanmaktadır. Türk runik harfli metinler ile erken tarihli Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde zaman zaman görülen yuvarlaklaşma örneklerini, yazı dilinin bir özelliği olmaktan çok belli bir ağzın yansıması olarak değerlendirmek gerekir. Zira 8-11. yüzyıllarda farklı çevrelerde yazılmış metinlerdeki yuvarlaklaşma örnekleri seyrektir ve belli metinlerde zaman zaman ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Eski Türkçe döneminde görülen yuvarlaklaşma örneklerini, "erken tarihli metinlerdeki (8-11. yy.) ağız özellikleri" ve "geç tarihli metinlerdeki (13-14. yy.) yazı dili unsurları" şeklinde birbirinden ayırmak ve ayrı ayrı değerlendirmek doğru olur.

1. Tarihsel Türk Dili Alanlarında Ağız Özelliği Olarak Yuvarlaklaşmalar

1.1. Türk runik harfli metinlerdeki yuvarlaklaşmalar

Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olarak bilinen Türk runik harfli metinlerde daima dar ünlülü olan ya da morfofonolojik bakımdan dar ünlülü olması gereken kimi seslerin bazı şartlar dâhilinde yuvarlak ünlü ile tanıklandığı örnek sayısı fazla değildir. Bu bakımdan Türk runik harfli metinlerin ait olduğu yazı dili çevrelerinde yuvarlaklaşmadan söz edilemez. Türk runik harfli metinlerde görülen aşağıdaki birkaç örnek bir tarafa bırakılırsa, metinlerin ait olduğu yazı dilinde yuvarlaklaşmanın henüz gerçekleşmediği söylenebilir. Bununla birlikte aşağıdaki örneklerde dar ünlülerin, komşu hece ya da sözcüklerdeki yuvarlak ünlülerin tesiriyle yuvarlaklaştıkları görülmektedir:

yaratunu uma- (KT D 10) (<yarat-ı-n-), *adartu uma-* (T 24) (<adart-ı uma-), *köpük* (IrkB XX) (<köpik), *yütürüp* (IrkB XXIV) (<yitür-) vb. gibi.

1.2. Uygur Türkçesi metinlerindeki yuvarlaklaşmalar

Erken tarihli Uygur metinlerindeki yuvarlaklaşma örnekleri, tıpkı Türk runik harfli metinlerde olduğu gibi yazı dilinin özelliği olmadığı için düzenli ve sürekli değildir. Bu çevrede, dar ünlüleri yuvarlaklaştıran bir ağzın yazı diline sızmış örnekleri, Türk runik harfli metinlerdeki örneklere göre daha fazladır. Dolayısıyla erken tarihli ya da kimi klasik dönem Türk Maniheist ve Budist çevrelerde rastlanan yuvarlaklaşma örneklerinin ağız özelliği olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Erdal, 2004, s. 93). Zira bu çevrelerdeki aynı zaman dilimine ait metinlerin büyük bir çoğunluğunda dar ünlülerin korundukları görülmektedir.

Geç dönemlere ait Budist metinlerde bile görmediğimiz ancak klasik öncesi döneme ait aşağıdaki metinlerde karşılaştığımız yuvarlaklaşmaya dair örnekler, ait olunan dönemi yansıtmamaktan çok belli bir ağzın yansıması olarak değerlendirilmelidir:

Chuast'ta *teŋrili yekli nede ötrü sünüşmüş* (165) (<sünüş-miş), **M II 3**'te *bag(ı)rsagum* (31) (<bagırsag+ım), **M II 5**'te *adasuzın turalım* (7) (<ada+sız), **M III 22**'de *münsüz* ***kaddagsuz*** *y(a)mrak kuzınıŋ etin yiŋler* (8) (<kadag+sız), **M II 6**'da *tapunugmalar* (7) (<tapınıgmalar), **M III 9, 2**'de *koruŋ* (10) (<korı-), **HamTouHou 1**'de *edgü kılınçlg* ***kövşek*** *könlünüz* (53) (<kevşek), **BuddhStab 4**'te *üleyü tegindüm* (19) (ü. t.-dim), **HamTouHou 18**'de *tile-dümüz istedümüz* (7) (<t.-dimiz i.-dimiz), **HamTouHou 21**'de *sözledügüz* (9) (<s.-diŋiz), **MaitrHami 11**'de *kövşek* (10b-28) (<kevşek) ve *soguk* (11b-23) (<sogık), **Sekiz**'de *bagrı* ***büşüki*** *üküş bolur* (105) ve **KP**'de *tünür* ***büşük*** *bolmış* (LXIV/6) (<bişük).[2]

Aşağı-yukarı 9-11. yüzyıllara tarihlendirebileceğimiz yukarıdaki metinlere ait yuvarlaklaşma örnekleri, Türk dilinde yazıya yansımamış bir eğilimi göstermektedir. Mesela yukarıdaki *tiledümüz* örneğindeki yuvarlaklaşma tipi, ancak Harezm ve Oğuz Türk dili çevrelerinde rastlayabileceğimiz türden bir yuvarlaklaşmadır. Diğer taraftan yukarıdaki örnekler ile Kâşgarlı Mahmud'un ifade ettiği aşağıdaki bilgi karşılaştırılmaya ve üzerinde düşünülmeye değer bir durumu arz eder:

> "Türkler 'bardım' derler, "gittim" demektir, د harfi esredir; kural olan budur. Oğuzlar ve başkaları د harfini üstün söyleyerek 'bardam' derler, kural değildir. Argular د harfini ötre kılarak mazi fiillerin hepsinde 'bardum, keldüm' derler; bu söyleyiş kuraldan büsbütün uzaktır." (DLT III 139-140).

Kâşgarlı'nın yukarıdaki ifadelerinden, 11. yüzyıl Türk dilinde yuvarlaklaşmanın Argu ağzında karakteristik olduğu anlaşılmaktadır. Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgiden hareketle, benzer yuvarlaklaşma tiplerinin görüldüğü erken tarihli kimi Uygur metinleri ile Argu ağzı arasında, en azından yuvarlaklaşma konusunda bir bağlantının olabileceği göz ardı edilmemelidir.

2. Tarihsel Türk Yazı Dillerinde Yuvarlaklaşma

Türk runik harfli metinler ile erken tarihli Uygur Türkçesi metinlerindeki yuvarlaklaşma örnekleri ağız özelliği iken, ilk İslamî Türkçe metinler ile geç tarihli Uygur metinlerindeki örnekler yazı dilini yansıtan bir karakter özelliği kazanmıştır. Dolayısıyla bu çevrelere ait metinlerde, genellikle sözcük tabanlarında belli şartlar altındaki dar ünlüler artık yuvarlaklaşmaya başlamıştır. Ne var ki bu çevrelere ait metinlerde yuvarlaklaşmanın Harezm-Altın Ordu ve Eski Oğuz Türkçelerindeki kadar yaygın ve karakteristik olmadığını da ayrıca belirtmek gerekir.

Tarihsel Türk dili alanlarında ağız sızmaları dâhil olmak üzere hemen hemen bütün yuvarlaklaşma örneklerinin "ünlü benzeşmesi" ya da "dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin tesiri" ile yuvarlaklaştıkları, dolayısıyla yuvarlaklaşmanın belli şartlar altında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Keza tarihsel Türk dili alanlarında yuvarlaklaşmanın kronolojik seyre uygun bir şekilde geliştiği de ifade edilebilir. Nitekim yazı diline ait

[2] Bu yazıda Uygur Türkçesi dönemine ait eserler, UW ve Ağca (2006)'daki tercihlere bağlı kalınarak kısaltılmışlardır. Yazının kaynakça kısmında bu kısaltmaların açılımları tekrar verilmemiştir. Bu konuda bkz. UW (1977) ve Ağca (2006).

yuvarlaklaşma örnekleri ilk önce sözcük tabanlarında başlamış ve kademeli olarak eklere doğru ilerlemiştir.

2.1. İlk İslamî Türkçe metinlerdeki yuvarlaklaşmalar

11-12. yüzyıllara ait İslamî Türkçe metinlerde dar ünlülü sözcüklerin yuvarlaklaştığı örneklere rastlanılsa da (Mansuroğlu, 1988; Hacıeminoğlu, 1996; Ercilasun, 2004), aynı sözcüklerin aslî ünlüyle de kullanılmış olması, bu çevrede yuvarlaklaşmanın henüz yaygınlık kazanmadığına işaret etmektedir. Aşağıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, ilk İslamî Türkçe metinlerde herhangi bir sözcük, aynı eser içinde dahi hem dar hem de yuvarlak ünlüye sahip olabileceği gibi, yuvarlaklaşmış şeklin tanıklandığı eserlerden (DLT, KB) daha geç tarihlerde yazılmış başka bir eserde (AH) dar ünlüyle de bulunabilmektedir:[3]

bulıt (KB 86, AH) ~ *bulut* (KB 86; AH); *körkit-* (KB 666) ~ *körküt-* (KB 666); *okı-* (KB 4908) ~ *oku-* (DLT, AH); *ögdi* (DLT, KB, AH) ~ *ögdü* (AH); *unıt-* (DLT, KB 757) ~ *unut-* (DLT, KB 757, AH); *mün-* (KB 2354); *kapug* (KB 1768); *tapug* (KB 1608) vb. (Mansuroğlu, 1988, ss. 138-139).

2.2. Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Yuvarlaklaşma

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde meydana gelen yuvarlaklaşma örnekleri de, diğer tarihsel Türk dili alanlarında olduğu gibi "dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin etkisiyle" ve "ünlü benzeşmesi yoluyla" meydana gelmiştir. Türk runik harfli yazıtlarda dar ünlüler ile *kurıg, yıltuz* ve *yımşak* şekillerinde tanıklanan sözcüklerin Uygur Türkçesi metinlerindeki durumu, yuvarlaklaşmanın seyri hakkında ipuçları sunabilir. Bu çerçevede *yımşak* sözcüğü, Uygur Türkçesi metinlerinden **M III 8, 4**'te *yumşak* (22), **MaitrHami 4**'te *yumşak* (8a 23) **MaitrHami 11**'de *yumşak* (9a-13), **MaitrSengim**'de *yumşak* (70v/10), (30/4) **BT II**'de *yumşak* (1260), **TT I**'de *yumşak* (24-178) ve **Heilkunde I**'de *yumşak* (131) şeklinde geçmekte ve bu örnekler, sözcüğün erken tarihli metinlerden itibaren yuvarlaklaştığını göstermektedir.[4] Keza *yıltuz* sözcüğünün dar ünlüsü de erken tarihli Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren *yultuz* şeklinde yuvarlaklaşmıştır: **M III 13, 1**'de *yultuzçı* (12) ve **M III 13, 2**'de *yultuz* (11) vb. gibi.

Türk runik harfli yazıtlardaki *bulıt* sözcüğü, Uygur Türkçesi metinlerinde hem *bulıt* hem de dar ünlünün benzeşmesi yoluyla *bulut* şeklinde ikilik göstermektedir. Sözcük, **M II 6** (19), **MaitrSengim** (129 15) ve **MaitrHami 11** (11a 28), **TT I** (5), **TT IV A** (8), **Xuan VI** (1665), **Xuan VII** (747), **YüanHsin** (158)'de *bulıt* şeklindedir. Ancak 1330'lu yıllarda yazılmış **BT VII A**'da *bulut-ka* (13 180) örneğinde, sözcüğün ikinci hecedeki dar ünlüsü gerileyici ünlü benzeşmesi yoluyla yuvarlaklaşmıştır.

13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyıla ait aşağıdaki metinlerde, dar ya da geniş ünlüler komşu hecelerdeki yuvarlak ünlülerin tesiriyle yuvarlaklaşmışlardır. Aşağıdaki bazı örneklerden da anlaşılacağı üzere yuvarlaklaşma, sözcük köklerinin dışında kimi yapım eklerinde de belirmeye başlamıştır:

---

[3] Bu durum, ya eserlerin daha sonraki yüzyıllarda istinsah edilmiş olmasından dolayı istinsah tarihini yansıtıyor olmasıyla ya da Karahanlı yazı dilinde yuvarlaklaşma örneklerinin belirdiği ancak henüz yazı diline yerleşmediği ihtimaliyle açıklanabilir.

[4] Uygur metinlerinde *yumşak* kelimesinin geçtiği metinler için bk. Clauson, 1972, ss. 938b-939a; Erdal, 1991, ss. 256-257.

Ernte I'de *togrul-* (32) (<togra-l-)[5], *ardul-* (111) (<art-ı-l-) "yüklemek" (Clauson 1972: 209a; Erdal 1991: 654), *kürülügüçi* (101) (<kürile-güçi) "kürekleme işini yapan", *kuru-* (119) (< kurı-), *üşüdmiş* (24); **Ernte II**'de *üşüdüp* (2) (<üşi-t-),[6] **YüanSadDhar**'da *kökür-* (80) (<kök+er-), **Totenbuch**'ta *körküt-* (36) (<körkit-), *yüüz udru yilvi okşadı tüdün teg belgü-ler kergek-lemeser yme* ***katun*** *belgürür kösünür* (1117) (<kat+ın), *tanuyur* (1208) ve *tanup umasar* (1242) (<tanı-p), *arugl(a)p* (1307) (<arug+la-<arıg<ar-ı-g), **Heilkunde II 1**'de *kan tıdulur* (133) (<tıd-ı-l-), **ShoAvaloki**'de *bulmadukug bulmış teg* ***ögürüşü*** *sevinişü* (158) (ögir-i-ş-ü); **UigurischerChristen**'de *kopuz-lı kışak-lı* ***etüzüp*** (25) (<etiz- "oynamak, çalmak").[7]

Uygur Türkçesi metinlerindeki en yaygın yuvarlaklaşma tiplerinden biri, dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin yanında bulunan dar ünlülerin yuvarlaklaşmasıdır. Mesela Türk runik harfli yazıtlarda *temir* şeklinde tanıklanan sözcüğün dar ünlüsü, **M I 8**'de *temir* (11), **BT V 21**'de *t(e)m(i)r* (v 13), **TT IV B**'de *temir kazguk* (42), **TT V A**'da *t(e)mir berke* (93), **MaitrSengim**'de ***k****ızartmış temir yumgakı* (152 v22), **KP**'de *temir tire* (sayfa kenarı), **Beichttextes**'te *temir kazguk-ug* (1) **Xuan VII**'de *çogı yalını temir tirgük* (540) vb. gibi metinlerde asli şeklini kormuş olmakla birlikte aşağıdaki geç tarihli Uygur metinlerinde yuvarlaklaşmıştır:

BuddhStab 2'da *temür* (6), **BT VII A**'da *temür* (222), **BT XIII 4**'te *temür-çi* (4b/31); **ShoAvaloki**'de *tükel temür tukya* (240); **Brief C**'de *t(e)mür* (4).

Uygur Türkçesi metinlerinde *temir* sözcüğünün bütün geç tarihli metinlerde düzenli olarak yuvarlak ünlülü olduğunu söylemek mümkün değildir. Mesela sözcük, 1067 tarihli **MaitrHami**'de *temür* şeklinde geçerken, geç tarihli metinlerden **Ernte II**'de *temirçi* (18) halinde dar ünlü ile yazılmıştır. Bununla birlikte geç tarihli metinlerde sözcüğün genellikle *temür* şeklinde geçtiğini söyleyebiliriz.

Uygur Türkçesi metinlerinde dudak ünsüzlerinin tesiriyle dar ünlünün yuvarlaklaştığı bir başka sözcük de *min-* (<*bin-*) fiilidir. Türk runik harfli yazıtlarda *bin-*, IrkB'de *min-* (16) şeklinde geçen kelime, Uygur metinlerinde *min-* ve *mün-* şekillerinde ikilik göstermektedir. Klasik öncesi Uygur metinlerinden **MaitrSengim**'de *yürüng yangalar atlar-ka minip* (140 20) ve *yavaş miŋü-lerke minip* (51 v17) örneklerinde dar ünlülü tanıklanan *min-* fiili, 13-14. yüzyıl metinlerinde yuvarlak ünlü ile mün- şeklinde geçmektedir:

BT XIII 1'de *müntürüp* (74), **Budhabiographie**'de *mün-* (16)**, BT XIII 4**'de *müntürüp* (a 5), **Totenbuch**'ta *münmiş teg bolur* (313) vb. gibi.

Yukarıdaki **Totenbuch**'tan tanıklanan *münmiş teg bolur* (313) örneğinde, *min-* fiilinin ünlüsü dudak ünsüzünün tesiriyle yuvarlaklaşmışken yine dudak ünsüzüne sahip -mIş ekinin ünlüsünün dar ünlüyü korumuş olması, geç tarihli Türk Budist çevresi

---

[5] **Ernte I**'deki "dilim dilim kesilmek" anlamındaki *togrul-* fiili, *togra-* fiilinden gelmektedir. Fiil, DLT ve son dönem Uygur metinlerinde *togrul-* şeklindedir (Erdal, 1991, s. 678).

[6] *üşüt-* fiili Uygur metinleri içinde sadece bu metinde geçmektedir. Zieme (1989), bu kelimeyi *üş-* "toplanmak, bir araya gelmek" kelimesinden getirmiştir. Ancak bu dönem metinlerinde -(X)t- ettirgenlik ekinin bağlantı ünlüsü yuvarlak olamayacağı için sözcüğü üşi- fiilinin faktitifi olarak okumak gerekir (Erdal, 1991, s. 792).

[7] Bu metindeki *etüz-* fiili, MaitrSengim'de *etiz-* şeklindedir.

metinlerinde yuvarlaklaşmanın sözcük tabanlarında gerçekleştiğini, daha ileri bir safhaya ulaşmadığını göstermektedir.

Türk dilinin kullanım sıklığı en fazla sözcüklerinde ortaya çıkan yukarıdaki örneklerin yanı sıra, yuvarlaklaşmanın, Uygur Türkçesinin bütün dönemleri için söz konusu olmasa bile geç tarihli metinlerinde yaygınlaştığını, daha az kullanılmış olan ve hatta daha sonraki dönemlerde dahi dar ünlüye sahip olan başka sözcüklere de sirayet ettiğini, aşağıdaki örnekler açıkça göstermektedir:

BT III'te *tovrar* (228) (<tavra-r) ve *çümgen* (280) (<çimgen), **Ernte I**'de *tüme-* (24) (<time-)[8] "hazırlamak", **BT VII B**'de *tümeg* (85) (<*time-g); **BT XIII 1**'de *kövrü turuk* (a8) (<kev-ü-r-ü) "zayıf, bitkin", *tamdul-* (<tam-ı-t-ı-l-: Erdal 1991: 674): **AY**'ta *tamdulmış* (141,8), **ETŞ 13**'te *tamdulmış* (25) ve **BT XIII 39**'da *alnın ılılur tamdulur adruklug Uygur biziŋ ilimiz a* (6) (<tamt-ıl-); **Heilkunde I**'de *sovuk yaş* (85) ve *sovuk kılıp* (135) (<sovık<sogık)[9] vb. gibi.

Uygur Türkçesinde ağız özelliklerinin sıklıkla yazı diline sızdığı erken tarihli metinler istisna edilirse, yazı dilinin standartlaştığı, ağız özelliklerinin kaybolduğu klasik dönem ve geç dönem metinlerinde çekim eklerindeki dar ya da geniş ünlülerin yuvarlaklaştığı örnek sayısı yok denecek kadar azdır. Yuvarlaklaşmanın daha yaygın ve belirgin olduğu Harezm-Altın Ordu ve Eski Oğuz sahasında dahi her durumda genellikle dar ünlülü olan teklik 3. şahsa ait iyelik eki ve görülen geçmiş zaman ekindeki ünlülerin birkaç metinde dudak uyumuna tâbi oldukları dikkati çekmektedir. Mesela **Ernte I**'de *urgu bolgu-sun küsedü* (11) (<bolgu-sı) örneğinde nerdeyse bütün tarihsel Türk dili alanlarında dar ünlülü olan 3. şahıs iyelik ekinin uyuma tâbi olması, yazım yanlışı olarak da değerlendirilebilir. **BT III**'te *yarudu* (105) (<yaru-dı), örneğinde ise görülen geçmiş zamanın ünlüsü yuvarlaklaşmıştır. **BT III**'te bu örnekte yuvarlaklaşan görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsü, metnin genelinde dar ünlüyle yazılmıştır: *kükülti* (770), *uduntı-lar* (345), *kömültiler* (135), *yarlıkadı* (78) vb. gibi. Keza **AYLeningrad**'da *okıdum sözledim* (III/30b-20) örneğinde de ilk fiildeki görülen geçmiş zamanın ünlüsü yuvarlaklaşmıştır. Son örnekte sıralı iki farklı fiile eklenmiş geçmiş zaman eklerinin ikinci sözcükte dar ünlü ile kullanılmış olmasına karşılık, ilk sözcükte dar-yuvarlak ünlüye sahip olması, büyük bir ihtimalle yazım yanlışıdır. Uygur Türkçesinde bunun gibi birkaç örneğin dışında çekim morfolojisinde yuvarlaklaşmadan söz edilemez.

Sonuç olarak, çoğunluğunu Maniheist metinlerin oluşturduğu klasik öncesi bazı Uygur metinlerinde özellikle dudak ünsüzlerinin tesiriyle dar ünlüler yuvarlaklaşmıştır. Bu metinlerde görülen yuvarlaklaşma örnekleri, dönemin genel yapısını yansıtan bir özellik olmaktan çok, kişi ya da boylara ait ağız özelliğinin metinlere sızmasıyla ilgilidir. Uygur Türkçesinde yuvarlaklaşma, geç dönem metinlerinde ortaya çıkmıştır. Geç dönemde yazıldıkları, dil özellikleri ve tarihî bilgilerle sabit olan metinlerde dar ünlüler, *temür* (<temir), *mün-* (<min-<bin-) gibi kelimelerde dudak ünsüzlerinin tesiriyle; *körküt-* (<körkit-) ve *tanuyur* (<tanıyur) gibi kelimelerde de komşu

[8] Bu metindeki *tüme-* sözcüğünün bir başka şekli de *time-* dir. *itig tümeg* ikilemesindeki *tüme-* fiili, Zieme'ye (1975, s. 124) göre, *time-* fiilinin yuvarlaklaşmış şeklidir.

[9] **Heilk I**'de ikinci hece ünlüsü yuvarlaklaşmış bu örneklerin yanısıra, aynı sözcüğün *sovık suv* (186) şeklinde yuvarlaklaşmamış örneği de geçmektedir.

hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle yuvarlaklaşmıştır. Uygur Türkçesinde 13. yüzyılda ve bilhassa 14. yüzyılda yazılmış metinlerde yuvarlaklaşmanın sözcük tabanlarında daha ileri bir aşamaya ulaştığı, yapım eklerinde yaygınlaştığı ve hatta bazı metinlerde zaman zaman çekim eklerinde de ortaya çıktığı, yukarıdaki tanıklar yardımıyla ifade edilebilir.

2.3. Harezm-Altın Ordu çevresinde yuvarlaklaşma

Harezm-Altın Ordu çevresinde yazılmış Türkçe metinler, yuvarlaklaşma bakımından Uygur Türkçesinden pek de farklı değildir. Uygur Türkçesinde sözcük tabanlarında dudak ya da diş-dudak ünsüzlerinin veya yuvarlak ünlülerin tesiriyle yuvarlaklaşmanın yaşandığı sözcükler, bu çevreye ait metinlerde de yuvarlak ünlülüdür (Ata, 2002, ss. 49-52). Harezm-Altın Ordu Türkçesi metinlerini yuvarlaklaşma bakımından Uygur Türkçesi metinlerinden farklı kılan tek husus, bu çevreye ait metinlerde içinde dudak ve diş-dudak ünsüzleri bulunan sözcüklerde 1. ve 2. şahıs iyelik ve şahıs ekleri ile ilgi hali ekindeki ünlülerin de yuvarlaklaşmış olmasıdır (Ercilasun, 2004, s. 402).

2.4. Eski Oğuz Türkçesinde yuvarlaklaşma

Türk dilinde yuvarlaklaşmanın karakteristik bir hâl aldığı Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde yuvarlaklaşma eğilimlerini ana hatlarıyla şöyle ifade etmek mümkündür (Timurtaş, 1994, ss. 28-40):

a. -(X)g ünsüzünün düşmesiyle meydana gelen yuvarlaklaşmalar

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen en yaygın yuvarlaklaşma tiplerinden biri, birden fazla heceli sözcüklerde söz sonlarında bulunan -(X)g ünsüzlerinin düşmesiyle meydana gelen yuvarlaklaşmalardır:

aru (<arıg), *bilü* (<bilig), *kapu* (<kapıg), *saçu* (<saçıg), *sevü* (<sevig) vb. gibi.

Türk dilinin hiçbir tarihsel döneminde -(X)g ekinin yuvarlaklaştırma özelliği olmadığı için Eski Oğuz Türkçesindeki bu tür yuvarlaklaşmalar, -(X)g ekinin yuvarlaklaştırıcı bir ünsüze evrilmesinden sonra gerçekleşmiş olmalıdır ve yine bu tür yuvarlaklaşma örneklerinde -(X)g ekinin bir etkisi söz konusu değildir. Eski Oğuz Türkçesinde birden fazla heceli sözcüklerin sonunda bulunan /g/ ünsüzlerinin doğrudan düşemeyeceği, /v, w/ ünsüzlerine değiştikten sonra eriyip kaybolabileceği göz önünde bulundurularak, Eski Oğuz çevresindeki bu tür yuvarlaklaşmaların /v, w/ ünsüzlerinin tesiri ile ortaya çıkmış olabileceği muhtemeldir. Mesela Eski Oğuz Türkçesindeki *aru* sözcüğünün, Ana Oğuz Türkçesi için muhtemelen *arıv/arıw* şeklinden *aruv/aruw* şekline ve oradan da *aru* şekline gelişmiş olma ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir. /g/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı bir özelliği olmadığına ve bu tür yuvarlaklaşmaların başka etkilerle ortaya çıktığına dikkati çeken Ercilasun'un (2004, s. 453), konu hakkındaki değerlendirmesi şöyledir:

> "... Doğrudan doğruya g düşmesi, ünlünün yuvarlaklaşması için bir sebep olamaz. Yuvarlaklaşma için bir sebep lazımdır; bu da w'dir. w'nin ortaya çıkması için de g'nin mutlaka sızıcılaşıp ğ olması gerekir. Bizce Eski Oğuz Türkçesindeki kamu, başlu, ölü gibi kelimelerin son ünlüsü uzundu; çünkü ünsüz erimesinden sonra mutlaka bir telafi uzunluğu döneminin yaşanması gerekir."

Ercilasun'un yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde /g/ ünsüzünden kaynaklanan yuvarlaklaşmalarda ünsüzün eriyip kaybolmasının yanı sıra son ünlünün de uzun olmasının etkisi vardır.

b. Dudak ünsüzlerinin tesiriyle ortaya çıkan yuvarlaklaşmalar

Tarihsel Türk dilinin erken tarihli metinlerinden beri örneklerine rastlanılan bu tür yuvarlaklaşmalar, Eski Oğuz Türkçesi için de söz konusudur:

demür (<temir), *kirpük* (<kirpik), *tırmuk* (<tırmık) vb. gibi.

c. Eklerde ortaya çıkan yuvarlaklaşmalar

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde Eski Türkçede daima yuvarlak ünlülü olan ekler yine yuvarlak şekillerini korumuş olmakla birlikte, aslen dar ünlülü olan kimi eklerin sadece yuvarlak ünlülü şekilleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Eski Oğuz Türkçesini, diğer tarihsel dönemlerden ayırt eden en önemli fonolojik özelliğin, bu tür yuvarlaklaşmalar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira bu dönemde eklerde gerçekleşen yuvarlaklaşmalar, Türk dilinin hiçbir döneminde bu kadar yaygın olmamıştır. Eski Oğuz Türkçesinde ünlüsü yuvarlaklaşan ekler şunlardır:

- 1. ve 2. şahıs iyelik ekler: +Um, +Ung,
- İlgi hâli eki: +(n)Ung,
- Görülen geçmiş zamanın 1. ve 2. şahıs ekleri: -Um, -Ung; -Uk, -Unguz,
- *biz* zamirinden gelişen –vUz ve –Uz şahıs ekleri,
- Varlık ve yokluk ekleri: +lU ve +sUz

Ünlüleri daima yuvarlak olan yukarıdaki eklerin birçoğunun yine dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden dolayı yuvarlaklaştığı rahatlıkla söylenebilir. 1. ve 2. şahıslara ait iyelik ekleri ile şahıs eklerindeki ünlülerin sadece yuvarlak ünlülü şekilleri 1. şahıslarda dudak ünsüzünün tesiriyle, 2. şahıslarda ise analoji yoluyla Harezm-Altın Ordu çevresinde hâkim olmaya başlamış, Eski Oğuz Türkçesinde ise bu durum devam etmiştir. Diğer taraftan +lU ve +sUz eklerindeki yuvarlaklaşmalar, büyük bir ihtimalle ilk önce +lU (<+lXg) ekinde, /g/ ünsüzünün /v, w/ ünsüzlerine değişiminden sonra ortaya çıkmış, ardından analoji ile +sUz (<+sXz) ekinin ünlüsü de yuvarlaklaşmış olmalıdır (Ercilasun 2004: 453). Bu bağlamda Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde daha yaygın ve baskın olan yuvarlaklaşmaların, tipolojik olarak tarihsel Türk dili alanlarındaki eğilimlerden farklı olmadığı ifade edilebilir.

4. Sonuç

Sonuç olarak tarihsel Türk dili alanlarında yuvarlaklaşmaya ilişkin şu sonuçları ifade edebiliriz:

a. Türk dili ilk yazılı metinlerinden itibaren yuvarlaklaşma eğilimi göstermiş, bu eğilim zaman ve çevreye bağlı olarak ileri safhalara ulaşmıştır. Dar ya da geniş ünlü ile tanıkladığımız kök/gövde hâlindeki kimi sözcüklerin genişleme esnasında dar ünlülerini yuvarlaklaştırması, bu eğilimin erken dönemden itibaren başladığına işaret etmektedir.

b. Türk dilinde sözcük tabanlarında ve bazı eklerde yuvarlaklaşmanın daha ilk metinlerden itibaren var olduğunu metinlere sızmış örneklerden anlayabiliriz. Bilhassa Uygur Türkçesine ait erken tarihli metinlerdeki yuvarlak ünlülü sözcükler, bazı ağızlarda yuvarlaklaşmanın daha ileri bir safhada olduğunu göstermektedir. Gerek erken tarihli Uygur metinlerindeki örnekler ve gerekse DLT'te Argular için verilen örnekler, 9-11. yüzyıllarda yuvarlaklaşmanın Argular gibi bazı boyların ağızlarında eklere kadar yansıdığını göstermektedir.

Uygur Türkçesinde ilk örneklerini erken tarihli metinlerde gördüğümüz yuvarlaklaşma örnekleri, 13-14. yüzyıllara ait metinlerde daha standart bir hâl almıştır Bu çerçevede 13-14. yüzyıllara ait metinlerde gerek ünlü benzeşmesi ve gerekse dudak

ve diş-dudak ünsüzlerinden kaynaklanan yuvarlaklaşma örnekleri, bu çevreye ait metinlerin ilk İslamî Türkçe metinlerdeki yuvarlaklaşma seviyesinden daha ileri olduğunu ve bazı özellikleriyle Harezm-Altın Ordu sahasına ait metinlerle ortaklaştığını göstermektedir. Bazı geç tarihli Budist Türkçe metinlerde eklerde de gördüğümüz yuvarlaklaşmalar Harezm-Altın Ordu sahasında standart bir hâl almıştır.

c. Eski Oğuz Türkçesi döneminde sözcük tabanlarında görülen yuvarlaklaşma örnekleri, tarihsel Türk dilinin diğer çevrelerinde görülen örneklerden pek de farklı değildir. Eski Oğuz Türkçesi dönemini yuvarlaklaşma bakımından diğer dönemlerden ayırt eden asıl farklılık, bu ses hadisesinin eklerde belirginleşmiş olmasıdır. Bu dönemde eklerdeki yuvarlaklaşmaya da dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin sebep olduğunu, aslında temel eğilime aykırı davranmadığını söylemeliyiz. Yuvarlaklaşmış bu eklerin 13-14. yüzyıllara ait Uygur metinlerinde dar ünlülü ya da dörtlü uyum halinde oluşu, başka bir deyişle yuvarlaklaşmaması yazı dilinin statik yapısından ileri gelmektedir. Oğuz Türkçesinin yazı dili örneklerinin daha geç zamana rastlaması, Oğuz ağzında yuvarlaklaşmanın daha ileri bir safhaya erişmesine yol açmıştır.

d. Bu bağlamda tarihsel Türk dili alanlarında yuvarlaklaşma eğilimleri ve yoğunluğu ile ilgili aşağıdaki safhalardan söz etmek mümkündür:

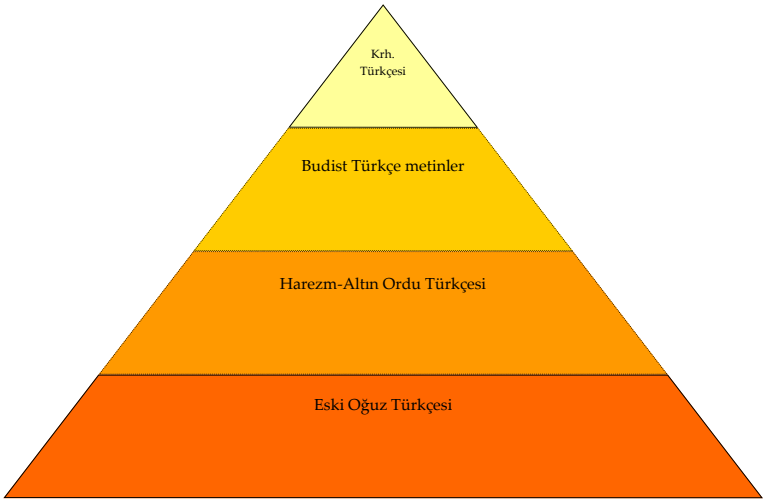

Yukarıdaki piramitte dudak ünsüzlerine bağlı yuvarlaklaşmanın ilk örnekleri Karahanlı sahasında yazılmış ilk İslamî Türkçe metinlerde belirmiş, çevre ve zamana bağlı olarak artmış ve çeşitlenmiş, Eski Oğuz Türkçesinde ise aynı eğilime bağlı olarak yaygınlaşmıştır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Ağca, F. (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

AH: Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık.* Ankara: TDK Yay.

Ata, A. (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi.* İstanbul.

Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I-IV*. 4. Baskı, Ankara: TDK Yay.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford.

Crystal, D. (2008). *A Dictonary of Linguistics and Phonetics.* Blackwell Publishing.

DLT: bk. Atalay (1998).

Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, II Volum, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.

IrkB: Tekin, T. (1993). *Irk Bitig The Book of Omens.* Wiesbaden. Harrassowitz Verlag.

KB: Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I Metin.* Ankara: TDK Yay.

KT: Köl Tigin Yazıtı; Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları.* Ankara: TDK Yay.

Mansuroğlu, M. (1988). Karahanlıca. (Çev. M. Akalın), *Tarihî Türk Şiveleri.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 133-171.

Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi.* İstanbul: Enderun Yay.

UW: Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch 1-6.* Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Wiesbaden.

ÖZBEKLERİN ETNİK OLUŞUMUNDA OĞUZLARIN YERİ

FERUZA DJUMANİYAZOVA

Giriş

Özbeklerin esas temelini oluşturan Maveraünnehir ve Harezm bölgeleri ile buralara komşu bölgelerde çok eskilerden beri meskûn bulunan Türk dilli ahali arasında Oğuzların da ayrı bir yeri vardır. Bunu yazılı kaynaklar kadar, günümüzdeki Oğuzlarla ilişkili etnolojik bilgiler de teyit etmektedir ki bunların başında Oğuz ağzını konuşan Özbek topluluklarının yanı sıra Oğuzca etnotoponimler (yer adları) ve tarihte Oğuz kabileler birliğinde yer alan etnonim ve antroponimlerin (boy adları ve şahis isimleri) belirgin bir şekilde hâlâ korunmakta olduğu vb. bulunmaktadır (Boboyörob, 2005, ss. 117-129). Özellikle, Özbek Türkçesi muhtevasında Oğuzcanın ayrı bir ağız olarak Harezm ve komşu bölgelerde belirgin bir nüfusa sahip ahali arasında konuşulması bunun bir kanıtıdır.

Özbeklerin muhtevasındaki Oğuzları esas olarak iki gruba ayırabiliriz:

1. Ayrı ayrı etnik adlara sahip olan ve kendi boy adlarını koruyan grup;
2. Uzun asırlar zarfında kendi etnik adlarını unutarak, esas olarak bulunduğu coğrafi bölge ve mesleğine göre adlandırılan grup.

Birinci gruba Buhara vahasının kuzeybatı bölgelerinde yaşayan ahali, ikinci gruba ise çoğunluk olarak Harezm vilayeti ve Karakalpakistan'da, kısmen de Güney Kazakistan'ın bazı köylerinde yaşayan Özbek ahali dâhil edilir. Bununla beraber, ikinci gruba Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz) ve Çarcüy bölgelerinde hem de Horasan (Kuzeydoğu İran) ve Kuzey Afganistan'da yaşayan ahalinin bir kısmı dâhildir. Bunların dışında, Oğuz ağzını unutarak, Özbek dilinin diğer ağızlarını konuşan Oğuz asıllılar da ayrı bir üçüncü grup olarak algılanmalıdır. İşbu gruba Nurata Özbekleri ve Özbekistan'ın bazı bölgelerinde ayrı köy veya mahalleler oluşturarak yaşamakta olan "Ürgenciler" dâhildir.

Harezm vahasında Oğuzlar

Bilindiği gibi, Harezm bölgesi Özbek halkının oluşumunda önemli bir rolü oynamıştır. İslam öncesi dönemlerde Harezm vahası ve ona yakın çöl ve stepler Oğuzlarla meskûn

bölgeler olarak bilinmiştir. Özellikle, M 9.-10. yüzyıllarda Oğuzların belirgin bir kısmı Aral gölünün güney ve batı bölgelerinde daha kalabalık bir topluluk olarak bilinmekteydi.

Rusyalı Türkolog N. A. Baskakov M 11.-12. yüzyıllar arasında Oğuzların 3 büyük kısıma bölünerek hareket ettiğini, onlardan bir kısmının Aral gölü havzalarındaki steplerde yaşayarak, bugünkü Türkmen ve Harezm Özbekleri hem de Karakalpakların oluşumunda önemli rol oynadığını vurgulamıştır (Baskakov, 1960, s. 115).

922 yılında İdil Bulgarlarına seyahat eden İbn Fadlan Harezm'den geçen yollardan dolaşırken, Ust-Yurt topraklarında Oğuzların yaşadığını kaydetmiştir (Barthold, 1963, s. 559).

Harezm bölgesinde son yüzyıllara kadar bir kaç boy adının korunduğu bilinmektedir. Rus etnografı G. P. Snesarev 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında Özbek boylarının Harezm vahasında yayılım haritasını düzenlemiş ve onda bölgede kalabalık olarak yaşayan Kıpçak Özbeklerle beraber *Bayat*, *Afşar*, *Kirlavut*, *Çavdur* gibi Oğuz boylarını da göstermiştir (Snecarev, 1975, s. 79).

Ortaçağda işbu bölgede Oğuzların daha kalabalık olduğu ve boy adlarını daha fazla koruduğu yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Örneğin, 15.-16. yüzyıllara ait kaynaklarda Sultan Uveys dağı "Çağra" olarak geçmektedir. Gürgenç (Köhne Ürgenç / Türkmenistan)'dan kuzeybatıda yer alan ve batıda Hazarlar ülkesine kadar uzanan geniş düzlükleri içeren step M 10. yüzyılda "Harezm çölü" veya "Oğuz deşti" olarak adlandırılmıştır. "Oğuz deşti" adı Hazar denizinin kuzeydoğu kıyıları, Merkezî Unguzartı, Güneydoğu Karakum ve Aral gölü havzalarında yer alan Kızılkum çölünü içeren geniş bir bozkır sahaya nispeten kullanılmıştır (Agacanov, 1969, ss. 50-53).

Harezm bölgesinde bugünlerde yer adı olarak bilinmekte olan şu gibi boy adlarına rastlanır: *Kınık* (Hive ilçesindeki köy ve kanal adı Kınık-yap), *Sandıklı* (Bağat ve Hazerasp ilçelerinde hem de Buhara ve Nevaî vilayetlerinde köy adı), *Bicanak* (Harezm vilayetindeki Bağat ve Yengiarık ilçelerindeki köy adı) (Abdullaev, 1961, s. 243). Bilindiği gibi, adı geçen etnotoponimler daha çok Oğuzların birer boyları olarak yazılı kaynaklarda geçer. Araştırmacılar bunlara dayanarak Harezm bölgesinde Özbek halkının oluşumunda Oğuzların faal olarak iştirak ettiklerini vurgularlar (Koraev, 2005, ss. 121, 176).

Özbeklerin oluşumunda Harezm vahası ve civarlarında meskûn bulunan Oğuz Türklerinin katılımını şu gibi faktörlere bağlayabiliriz:

1) M 9.-11. yüzyıllarda ve ondan sonraki dönemlerde bölgede Oğuzların daha yoğun ve etkin olmaya başladığını Arap ve Fars dilli kaynaklar teyit etmektedir. Bu dönemde bazı Oğuz boyları kabile hayatından ayrılarak, buradaki şehir ve kentlere yerleşmeye başlarlar ve yerli ahaliyle kaynaşırlar. Buralardaki daha lüks hayat onları için cazibe kaynağı oluşturur;

2) Oğuz boylarının yerleşik ahaliyle gittikçe yakınlaşması buranın coğrafi, siyasi ve kültürel şartlarıyla ilişkili bir şekilde hız kazanmaya başlar. Özellikle, buralarda Oğuz asıllı yerel yönetici hanedanların ortaya çıkması, Harezm ve civar bölgelerin İslam dinini benimsemesi etnik süreçlere dolayısıyla, türlü toplumların kaynaşımına hız kazandırmıştır. Gene de uzun yıllar zarfında bazı bölgelerde Oğuz boy adlarının daha az veya daha fazla korunması bazı yerlerde bu tür kaynaşımların daha sıkı olduğunu, bazı yerlerde ise değişik bir şekilde yüz gösterdiğini kanıtlar. Yani, burada bazı iskân

yerlerinde bir kaynaşımdan daha çok, boş arazilerin Oğuz boyları tarafından benimsenmesi söz konusudur. Etnoloji bilimi uzmanlarına göre, yerleşik ahaliyle kaynaşım sürecine katılan etnik gruplar bazen uzun zamanlar zarfında kendi etnik adlarını koruduğu görülür. Bazen ise yerleşik ahaliye daha çok kaynaşımın sonucu olarak muayyen etnosların kendi etnik adlarını unutarak, iskân ettikleri köy veya bölgenin eski sakinleriyle kendilerini aynı toplum olarak görmeye başlarlar.

Zerafşan vahasındaki Oğuzlarla ilişkili gruplar ve "Nurata Türkmenleri"

Bugünkü Özbekistan'ın yerli ahalisi arasında dili ve kültürel hayatı bakımından Maveraünnehir'le bağlantılı olmasıyla birlikte, kendilerini Hazar havzası Türkmenleriyle bağlantılı sayan, Semerkant ve Buhara vahası ve civarında (Nevai, Cizah vilayetleri) yaşamayan ahali de bulunmaktadır.

Bu konuyu inceleyen Rus etnografı V. G. Moşkova Özbekistan topraklarında yaşamakta olan tüm Türkmenleri etnik yönü ve boy anlayışına göre iki gruba ayırır:

1. Buhara Hanlığı topraklarında yaşayan Türkmen boyları: *Ali-eli*, *Bayat*, *Yamut*, *Salır*, *Sarık*, *Hıdır-eli*, *Çandır*, *Çavdır*, *Şih*, *Ersarı*. Onların Hazar denizi – Amuderya arası Türkmen boylarıyla ilişkili oldukları doğrultusunda hiçbir şüphe bulunmamakta olup, bugünkü Özbekistan topraklarına bundan 100 veya 250 sene önce gelerek yerleşmişlerdir. İşbu boy grupları doğrudan doğruya bugünün Türkmenistan topraklarından değil, daha çok Amuderya nehrinin havzalarından hem de Harezm'den gelmişlerdir. Ancak, yukarıda görüldüğü gibi, onlardan sadece 3'ü (*Bayat*, *Salır*, *Çavdur*) geleneksel 24 Oğuz boyu içerisinde yer alır. Diğer Türkmen boyları ise, gerçi kendi menşelerini Türkmenlere dayatsalar bile kendilerini Özbek sayarlar ki onların boy adları *Çandır*, *Uaz*, *Cüneyit*, *Emir-eli*, *Sayat*, *Hıdır-eli* vb.dir. Bununla beraber, *Hıdır-eli*, *Salır*, *Bayat*, *Yomut*, *Sarık*, *Çavdur*, *Ersarı* boylarının Hazar Türkmenleri ile bağlantılı olduğu daha çok gerçekçi gözüküyor.

2. İkinci gruba "Türkmen" adı altında boy menşei tam olarak belli olmayan etnik gruplar dâhildir (Moşkova, 1950, s. 135).

Semerkant vilayetinde Hazar kıyılarından yakın tarihlerde göç eden ahali Buhara vilayetine nazaran daha az bulunmaktadır. Semerkant vilayetinde Türkmenlerin çoğunluğu kendilerini Özbeklerin Türkmen boyu olarak adlandıran ikinci gruba mensup bulunmaktadırlar. Özbek Türkmenlerinin esas iskân bölgeleri Nurata, Kermene, Kettekorgan, Cizzah ve civarlarıdır.

Nurata Türkmenleri kendilerinin etnik aidiyetini aşağıdaki rivayetle açıklarlar. Bir zamanlar Türkmenler Ahmed Yesevi döneminde (12. yy.) Sırderya'nın aşağı havzaları meskûnları; meşhur şeyh ile anlaşamadan Amuderya havzalarına, sonradan Hazar kıyılarına doğru yol almışlardır; fakirleri ise göç etmeye uygun imkânlar bulamayınca Nurata dağlarını iskân tutmuşlardır.

Buhara ve Semerkant vilayetlerinn kuzeyinde bulunan Nurata bölgesinde Oğuzların ilk defa belirgin bir sayıda görülmeye başlaması Selçukluların Sırderya'nın orta havzaları – Yessi (Türkistan şehri ve civarları)ndan güneye Maveraünnehir'in iç kısımlarına ilerlemeye başlaması – 985-986 tarihleriyle ilişkilidir (Barthold, 1963, s. 250). Yaklaşık 50 sene zarfında Selçuklular önderliğindeki Oğuz boylarının işbu topraklarda öncülük yaptığı bilinir. Kaynakların şahitliğine göre, Nurata ilk Selçukluların kışlık karargâhı görevini yapmıştır. Yazın onların Soğd ve Amuderya kıyılarındaki bölgelere uğradık-

ları görülür (MİTT, 1939, s. 350). Yukarıda sözü edilen Oğuz gruplarının Harezm'le bağlantısı Harezmşah Altıntaş (1032) dönemine denk gelir.

Özbek Türkmenlerin Sırderya kıyılarından, özellikle, Yessi (Türkistan) civarlarından Nurata'ya göçü ile ilgili rivayetlerin gerçeklik yanı var gibi gözükmektedir (Moşkova, 1950, s. 144). Ancak, Sırderya Oğuzlarının tümünün buralara göç ettiği söylenemez. Ünlü Rus şarkiyatçı V. V. Barthold'un belirttiğine göre, 1220 yıllarında Moğollar Sırderya kıyılarındaki şehirleri ele geçirirken buralrda "Nurata Türkmenleri" ile ilişkili Türkmen ahaliye denk gelmişlerdir (Barthold, 1963, s. 241).

Selçuklular önderliğindeki Batıya yönelen Oğuzlardan ayrı bir grup Oğuz boylarının 11.-12. yüzyıllarda Buhara vahasında, özellikle, onun kuzeydoğu, kuzeybatı ve batısındaki çöl ve bozkır alanlarda yaşadığı bilinmektedir. Örneğin, Muhammed es-Samanî'nin kayıtlarına göre, Türkmenlerin bir grubu Buhara şehrinin doğu kısmında el-Cedide olarak bilinen köyün meskûnları olmuşlardır (Kamaliddinov, 1996, s. 175). Onların buralara Sırderya kıyılarındaki Cend şehrinden veya onun civarlarından gelmiş olabilecekleri varsayılır. Buhara'nın batısında yer alan Paykend yakınlarındaki Samanîler döneminde harabeye dönüşen rabatlarda da birçok Türkmen ailenin yaşadığı kaynaklarda geçer (Kamaliddinov, 1996, s. 63).

11. yüzyılda Selçuklular önderliğindek kalabalık Oğuz boyları Horasan'a ve Belh topraklarında yerleşmişler, sonradan ise onlar batıya hareket ederek Ön Asya'daki birçok ülkeyi ele geçirirler. Böylece, Irak, Suriye, Anadolu ve İran topraklarında kalabalık Türk topluluğu olarak Oğuzlar bilinmeye başlar. Gene de onların bir kısmı Timurlular ve Babürlüler döneminde oralardan Maveraünnehir ve ona yakın bölgelere geldikleri de bilinmektedir. Örneğin, Babür Türkmenlerin Kara Koyunlu boyundan bir grubun (4-5 bin kişi) Azerbaycan ve İran'dan Hisar vahasına geldiklerini yazar (Bobur, 1992, s. 40).

Nurata Türkmenlerinin antroplojisi (fiziki yapısı) ve kültürel yaşam tarzı bugünün Türkmenistan Türkmenlerinden oldukça farklılık arzetmektedir. Buna dayanarak saha uzmanları onlar arasında doğrudan doğruya etnik yakınlık bulunduğunu reddeder. Nitekim Hazar – Amuderya arası Türkmenleriyle Nurata Türkmenleri arasında boy teşkilatında da oldukça farklılıkların bulunması bu görüşü destekler. Özellikle, uzman V. G. Moşkova'nın bu konuda sürdürdüğü incelemeler sonucunda bu konu daha netlik kazanmış, her iki bölge (Hazar ve Nurata) Türkmenlerinin muhtevasındaki boy adlarının fazla örtüşmemesi buna delil oluşturmaktadır.

Bugünün Nurata Türkmenleri, daha doğrusu Özbek Türkmenleri (ki burada Özbekistan'ın türlü bölgelerinde yaşamakta olan "gerçek Türkmenler"i, yani, pasaportuna Türkmen yazılan Özbekistan vatandaşlarını karıştırmamak gerekir), iki çeşit kabile bölümünden müteşekkildir. Birincisi, işbu hudutta "Yirmi dört ata" diye adlandırılan 4 kabileden oluşan büyük bir kabileler birliği (ittifakı)dir. İşbu birliğin içerisinde yine diğer bir kabile grubu "Beş ata Mangişlau" ve bugüne kadar menşei bilinmeyen birkaç boy yer almaktadır.

"Yirmi dört ata" boy birliği gene "Altı Ata" diye adlandırılan 4 büyük boydan oluşmaktadır:

1) Altı Ata Kaz-ayaklı, 2) Altı Ata Kancıgalı, 3) Altı Ata Bögecili, 4) Altı Ata Ay-tamgalı.

Özbek Türkmenlerinin "Yirmi dört Ata" grubu Nevaî, Semerkant ve Buhara vilayetinde, esas olarak Nurata dağlarının doğu eteklerinde yaşamaktadırlar. Çoğunlukla araş-

tırmacılar onları buralara bundan 250-300 sene önce geldikleri görüşünde ortaktırlar. Ancak, bizim incelemelerimiz onların Nurata'ya gelerek yerleşmelerini şu gibi tarihî dönemlere denk geldiği sonucunu vermektedir:

İlk dönem – Köktürk Kağanlığı dönemi ve ondan biraz sonraki dönem. Bilindiği gibi, bu dönemde Oğuzlar Yedisu, Orta Sırderya, Taşkent ve buralara güneyden yakın komşu bölgeler (büyük ihtimalle, Nurata)da görülmeye başlamışlardır.

İkinci dönem – Samanîler dönemi. Yani, M 9.-10. yüzyıllarda, bir kısmı sonradan "Nurata Türkmenleri" diye adlandırılan Oğuz gruplarından bir grup Samaniler'den izin alarak, Soğd'un bazı bölgelerine, özellikle, Buhara ve Semerkant civarlarında yerleşmişlerdir.

Üçüncü dönem – 11. yüzyıl ve ondan sonraki dönem. Bilindiği gibi, Selçuklu hanedanı önderliğindeki Oğuzlar 11. yüzyılın ilk çeyreğinde bir süre Soğd'un kuzey bölgelerinde, Nurata dağı eteklerinde otururlar ve Karahanlılar baskısı altında daha sonra buradan Amuderya tarafına, oradan da Horasan'a göç ederler. İşte bu dönemde Oğuzların göçe imkânı olmayan kısmı Nurata'da yaşamaya devam ederler**.**

Çaç (Taşkent) vahası ve Güney Kazakistan'daki Oğuz grupları.

Sırderya nehrinin orta havzalarındaki birer tarihî bölgeler olarak Çaç ve Güney Kazakistan'ın bir kısmı (Sayram–İsficap–Yessi / Türkistan) çok eski tarihlerden yegâne kültürel bölgeler sıfatıyla aynı tarihî kederleri paylaşmışlardır. Yazılı kaynaklarda Oğuzların esas kısmı Sırderya'nın orta ve aşağı havzalarında yaşadıkları kaydedilir.

Oğuzların bazı grupları Şaş (Çaç/Taşkent) vahasında, daha çok burasının Keles çölünde, Tanrı dağlarının uçları olan Ugam ve Çatkal dağlarının eteklerinde) Karluklarla yan yana yaşamışlardır (Şoniyözov, 2001, s. 180). İslam dinini benimseyen Oğuzlar yerleşikliğe geçince Şaş vahasının şehir ve köylerini iskân tutmaya başlarlar. Örneğin, İbn Hevkel (10. yy.) tarafından kaydedilen bilgilere göre, Müslüman Oğuzlar Karluklarla beraber Biskend (şimdiki Taşkent şehrinin batısındaki Pıskent) şehrinde yaşamışlardır (MİTT, 1939, s. 184).

Aslında bu tarihlerden daha önce, M 8. yüzyılda Şaş bölgesinin kuzey sınırı İsficap (şimdiki Çimkent) bölgesi de Oğuzlarla Karlukların sınır hudutlardan birini oluşturuyordu. Bu tarihlerde Hazar denizinden İsficab'a kadar Oğuzlar, İsficap'tan Fergane'ye kadar uzanan topraklarda ise Karluk Türkleri yaşamaktaydılar (Barthold, 1963, s. 418).

Özellikle, bu konuda orta çağ müelliflerinden İstehri'nin sunduğu bilgiler kıymetlidir: "Bu nehir [Çaç = Sırderya] Savran'ın sınırından geçer. Burada Guz (Oğuz)ların evleri bulunur" (Agacanov, 196, s. 74). Bilindiği gibi, Savran şehri Sırderya nehrinin sağ kıyısında yer alan, şimdiki Türkistan (Yessi) şehrinden 48 km batıda bulunan yerleşke olarak bilinirdi.

Oğuzlar Sırderya nehrinin sol kıyısında da yaşamış olup, İstehri Guz Türklerinin iskân ettikleri Sütkent şehri Maveraünnehir'in sınır kenti olduğunu kaydetmiştir (Agacanov, 196, s. 74). Arkeologların belirttiklerine göre, Sütkent şehir harabesi 2 adet olup, onlardan biri şimdiki Güney Kazakistan'da, Sırderya nehrinin sol kıyısındaki Karaköl bölgesi yakınında, diğeri ise birincisinden yaklaşık 2 km uzaklıkta bulunmaktadır.

Erken Orta Çağda Oğuzlar Farab ve Kencdeh (Kencide) vilayetleri arasında da yaşamışlardır. Kencdeh şimdiki Arıs nehrinin orta havzalarında bulunmuş olup, onun yeri merkezî şehri Subanikent şimdiki Cuvan-tepe şehir kalıntısının bulunduğu yerleşim meskenine denk gelinmektedir.

Oğuzların Şaş ve İsficap vilayetlerinde kalabalık bir toplum olarak yaşadıklarını pek çok kaynaklar teyit etmektedir. İbn Hevkel'in kaydettiklerine göre, "Şaş (Sırderya) nehri kıyısındaki Biskent (bugünkü Pıskent) şehrinde İslam'ı kabul eden Guzz (Oğuz) ve Karluk kabileleri toplanırlar" (MİTT, 1939, s. 521). İstehri de "Biskent şehrinin ahalisi türlü kişilerden müteşekkil olup, Müslüman olan ve tümü itikat için mücadele eden Guz, Karluk ve diğerlerinden ibarettir" diye kayıt düşer (Agacanov, 196, s. 74). Burası Taşkent vahasının büyük bir kısmını oluşturarak orta çağlarda İlak, daha sonraki dönemlerde Ahengeran diye adlandırılan vadinin önemli bir şehri olmuştur.

Bunlar hariç, İstehri İlak vadisinin baş şehirlerinden biri olan Tunket'ten İsficap ve Taraz'a götüren yoldan bahsederken, Keles'te Enferan rabatı ve Oğuz köyü (Dih-i Guz) adlı iskân yerlerini kaydetmiştir (Agacanov, 196, s. 76).

Kısacası, yukarıda Arap ve Fars müelliflerinden alıntılar Oğuzların Şaş (Taşkent) vahası ve ona yakın komşu bölgelerde kalabalık bir biçimde yaşadıklarına delalet eder. Bugünlerde bile Taşkent şehri başta olmak üzere bölgenin birkaç eski şehir ve kasabasının Özbek ağızlarında Oğuzca unsurların korunması işbu bilgileri desteklemektedir. Bilindiği gibi, bugünlerde adı geçen bölge ahalisinin çoğunluk kısmı Özbek edebi diline yakın ağız - Karluk Türkçesini konuşmakta, ancak, bazı kelime ve tabirlerin Oğuzca bir karakter taşıması bakımından ilgi çekmektedir.

"Özbek Oğuzcası"

Yukarıda da değinildiği gibi, dilbilimcilerinin sınıflandırmalarına göre, Özbek dilinin üç büyük lehçe (ağız)larından birini Oğuzca oluşturmakta olup, işbu lehçe çoğunluk olarak Harezm vilayeti, Buhara vilayetinin Karaköl ve Alat ilçeleri, Türkmenistan'ın Çarcüy (şimdiki Lebap) ve Taşavuz (şimdiki Daşoğuz) vilayetlerinde hem de Güney Kazakistan'ın bazı köylerinde (İkan, Karnak vb.) konuşulmaktadır (Abdullayev, 1978, s. 11).

Bunların dışında, "Özbek dilinin Oğuz lehçesi" veya "Özbek Oğuzcası" olarak adlandırılmakta olan işbu ağız İran'ın Horasan bölgesinde ve Kuzey Afganistan'ın bazı kasabalarında konuşulmaktadır. Ancak, bazı Türkologların çalışmaları dışında bu konuda yeteri kadar inceleme yapılmadığından bu lehçe veya ağız özellikleri bilinmemektedir. Bazı bilgilere göre, İran'da "Horasan Türkçesi" veya "Özbek Oğuzcası"nda konuşan topluluk 2 milyon civarındadır. Onların dili kendilerine çok yakın diller olan Azeri Türkçesi veya Türkmence ile kaynaşarak, adeta bu dillerin muhtevasında yer almış olmakla beraber, bu dili konuşan topluluklar kendilerini biraz farklı görmekte hem de dillerini de "Türkî" olarak adlandırmaktadırlar (Doerfer, 1969, s. 8).

Horasan'da, özellikle, onun merkez şehirlerinden biri Meşhed civarlarındaki yirmiden fazla köy ve kasabada yaşamakta olan yaklaşık 800 binden fazla Türk asıllı ahalinin konuştuğu Oğuzcayı araştıran Alman Türkologu G. Doerfer bu ağzı "Horasan Türkçesi" olarak adlandırmış ve onun dil özelliklerine göre Özbek Oğuzcasına çok yakın olduğunu vurgulamıştır (Doerfer, 1969, ss. 8-10).

Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan çeşitli Türk boylarının konuştuğu ağızların Özbek dilinin Oğuz lehçesine yaptığı etkileri inceleme işi dilbilimci uzmanları birçok tarihî lengüistik meselelerle karşı karşıya getirmiştir. İşbu meselelerin daha çok öneme haiz olanlarından biri mezkûr lehçe temsilcilerinin diğer Türk lehçe veya ağızlarıyla etkilenme ve ilişkilerinin ne derecede yüz gösterdiği ve Oğuz ağızlarının Özbek dili muhtevasındaki diğer ağızlarla ne gibi kaynaşımlar yaşadığı konusudur. İkinciden, klasik Özbek veya

eski adıyla "Çağatay Türkçesi" edebî dilinin oluşumu ve tedrici tekâmülünde Oğuzcanın iştiraki meselesi de ayrıcalıklı bir tarihî ve lengüistik önem taşımaktadır (Abdullayev1978, s. 12).

Harezm vilayetinin kuzeyi ve kuzey-batısındaki üç tümen (ilçe) hariç vilayetteki tüm ilçelerin Özbek dilli ahalinin konuşma ağzı Oğuz lehçesindedir. Bunların dışında, mezkûr Özbek Oğuzcası Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz), Köhne Ürgenç bölgelerinin merkezî şehir ve pek çok köylerinde, Karakalpakistan'ın Birunî ve Törtköl ilçe merkezleri ve bazı köylerde konuşulmaktadır. Buhara vilayetinin Karaköl ve Alat ilçelerinde konuşulan ağız bir çeşit Oğuzca olmakla beraber, bu ağız "Horezm Özbekçesi" veya diğer bir tabirle "Özbek Oğuzcası"ndan daha ziyade Türkmenceye yakınlık göstermekte, ancak, bu yakınlığın oranı buralardaki köy ve kasabalara göre değişmektedir. Yani, bazı köylerde Oğuz Özbekçesine yakınlık, bazı köylerde ise Türkmenceye yakınlık söz konusudur. Cizah vilayetinin Fariş ilçesi ve civarlarında konuşulan dil ise Oğuzca unsurları bulunduran bir tür Kıpçakçadır. Bu ağızda daha çok Oğuz lehçesine özgü uzun ünlülerin mevcut bulunması belirtilmiştir.

Özbek dilinin Harezm ağızları üzerine F. A. Abdullayev ve A. M. Şerbak gibi Türkologların topladığı dil malzemeleri ve orta çağlarda Harezm'de yazılmış edebi eserlerin (örn. Rabguzi'nin "Kısas-ı Enbiyâsı") dil özellikleri karşılaştırıldığında göze çarpıcı benzerlikler belirtilmiştir. Bundan yola çıkarak, uzmanlar Harezm hududunda M 13. yüzyılın daha başlarında Oğuz lehçesi temelli edebî dil – Harezm Türkçesi oluştuğunu ileri sürmüşlerdir (Abdullayev, 1978, s. 114).

Sonuç

Esas olarak, 10.-11. yüzyıllarda kalabalık Oğuz boyları güney ve güneybatı istikametinden önce Maveraünnehir'e, sonra Horasan'a, oradan da İran, Kafkasya, Irak, Suriye ve Anadolu'ya göç ederlerken, onlardan bir kısmı eski yurtlarında, özellikle, Aral gölü havzalarında kalıp, Türkmenler, Harezm bölgesi Özbekleri ve Karakalpakların etnik oluşumunda etnik temel rolünü oynamışlardır. Özbek halkının etnik oluşumunda Harezm, Taşkent, Zerafşan vahaları ve Orta Sırderya havzaları gibi geniş bir hudutta Oğuzlarla bağlantılı olan etnik katmanın belirgin bir kısmının bugünlerde bile kendi dil özelliklerini ve hatta bazı bölgelerde kendi etnonimlerini korumuş olmaları bunun parlak örnekleridir. Özbek dilinin 3 büyük lehçesinden birini Oğuz lehçesi oluşturması da onların Özbek halkının etnik oluşumuna faal olarak katılan önde gelen unsurlardan biri olarak algılanmasının temelini teşkil eder.

Yukarıda değindiğimiz gibi, Oğuz kabileler birliğine dâhil olan boyların Özbeklerin oluşmasında iştiraki ve bugünkü Özbekistan topraklarına gelip yerleşmeleri aşağıdaki gibi dönemlere denk gelir:

İlk dönem – Köktürk Kağanlığı dönemi ve ondan biraz sonraki dönem.

İkinci dönem – Samanîler dönemi.

Üçüncü dönem – 11. yüzyıl ve ondan sonraki dönem. Bu dönemde Oğuzların belirgin bir kısmı daha önceden de kalabalık olarak Oğuz boylarının yaşadıkları Harezm bölgesinde yerleşirler. Taşkent bölgesinde de Oğuzlar sayısının arttığı işte bu dönemlere denk gelir.

İşbu küçük çaplı incelememiz şu gibi sonuçları elde etmemizi sağlamıştır:

İlk olarak Oğuzlar Özbek halkının etnik oluşumunda faal iştirak eden önde gelen Türk topluluklarından biridir;

İkinci olarak Oğuzların Özbekistan hudutlarında görülmeye başlaması aslında daha eskilere dayanmakla beraber onların buralarda veya buraya yakın topraklarda daha kalabalık bir şekilde görülmeye başlaması M 6. yüzyıla denk gelir ve onların Özbeklerin etnik oluşumundaki katılımı uzun zaman zarfında devam eder;

Üçüncü olarak Nurata Türkmenleri veya diğer adı ile Özbek Türkmenleri aslında Oğuz asıllı olup, orta çağlarda Kıpçak dil ortamında kalmışlar ve Kıpçaklaşmışlardır. Yine de onlar bazı Oğuzca unsurları şimdiye kadar korurlar;

Dördüncü olarak Özbeklerin etnik oluşumunda Oğuzların katılımı gözlemlenirken, onların oranının bölgelere göre farklılık arz ettiği fark edilmektedir. Özellikle, Harezm ve Zerafşan vahalarında (Semerkant, Nurata, Buhara) geçen etnik süreçlerde Oğuzların iştirakı daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır;

Beşinci olarak Horasan Türkçesi ve Özbek dilinin Oğuz lehçesi / ağzı (tam olarak Harezm Oğuz ağzı) arasındaki benzerlikler onların etnik kökleri de aynı temele dayandığına delalet eder.

KAYNAKÇA

Abdullayev, F. A. (1961). *Özbek Tilining Horazm Şevalari. I. Luğat. II. Horazm Şevalarining Tasnifi.* Taşkent: Fan.

Abdullayev, F. A. (1978). *Özbek Tilining Oğuz Lahjaci.* Taşkent: Fan.

Agacanov, S. G. (1969). *Oçerk İstorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.* Aşkabad: İlım.

Barthold, V. V. (1963). *Oçerk İstorii Turkmenskogo Haroda.* T. II. Ç. I. Moskova.

Baskakov, N. A. (1960). Tyurskiye Yazıki. Moskva: Hauka.

Boboyörov, Ğ. B. (2005). Özbekistan Hududida Korahoniylar Davrigaça Bolgan Kadimgi Türkiy Toponimlar. Markaziy Ociyöda An'anavi va Zamonaviy Etnomadaniy Jarayonlar. "*K. Şoniyozov Ukişlari" Turkumidagi Halkaro İltiy Anjuman Materiallari, 1. K.* Taşkent. 117-123

Bobur, Zahiriddin Muhammad (1992). *Boburnoma.* Taşkent: Fan.

Doerfer, G. (1969). İran'daki Türk Dilleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1969* Ankara: TTK. 1-11.

Kamaliddinov, Ş. S. (1996). *İstoriçeskaya Geografiya Toharistana i Yujnogo Sogda po Araboyazıçnım İstoçnikam IX- naç. XIII vv.* Taşkent: Fan.

MİTT, (1939). *Material po İstorii Turkmen i Turkmeni.* T. I. Moskva-Leningrad: İzd-vo AN SSSR.

Moşkova, V. G. (1950). Hekotorıe Obşie Elementı v Rodoplemennom Sostave Uzbekov, Karakalpakov i Turkmen. *Trudi İnstituta İstorii i Arheologii AN Uz SSR, m II. Materialı po Arxeologii i Etnografii Uzbekistana.* Taşkent: İzd-vo AN Uz SSR.

Snesarev, G.P. (1975). Ob'yasnitel'naya Zapiska k "Karte Rassleniya Uzbekov ha Territorii Horezmskoy Oblasti (Konets IXI – naçalo XX vv)." *Hozyaystvenno-Kul'turnıe Traditsii Narodov Sredney Azii i Kazahstana.* Moskova: Nauka. 75-94.

Şoniyözov, K. Ş. (2001). *Özbek Halkining Şakllaniş Jarayoni.* Taşkent: Şark.

Koraev, S. (2005). *Özbekistan Viloyatlari Toponimlari.* Taşkent: Uz. Mil. Ens.

ERKEN DÖNEM OĞUZ SÖZLÜKLERİNDE YAYGIN OLAN AMA SONRADAN KAYBOLAN KELİMELER ÜZERİNE

FİKRET TURAN

Oğuz Türkçesi üzerine bilgi veren ilk önemli eserin Maḥmūd-ı Kāşğarī'nin kaleme aldığı *Dīvānü Lüġāti't-Türk* olduğuna şüphe yoktur. 11. yüzyılda Türk lehçelerinden topladığı dil malzemeleri üzerine hem sözlükbilim hem de gramer bilgileri veren bu eserde Hakaniye (Karahanlı) Türkçesinden sonra en fazla veri, dönemin Bağdat ve çevresinde hâkimiyeti elinde bulunduran Selçuklu Oğuzlarının dili üzerinedir. Yazılışından yaklaşık 2 asır sonra istinsah edilmiş elimizdeki yegâne DLT nüshasında, Türk lehçelerinde var olan kimi sesler için kullanıldığı söylenen özel işaretli bazı harflerin bulunmaması, bu dönem Türk lehçelerinin ünlü ve ünsüz yapısı konusunda doyurucu yorum yapmamızı engellemektedir. Bununla birlikte, eser, erken dönem Oğuzcasının kelime hazinesine dair çok değerli bilgiler sunar. Burada sunulan bilgiler, 13. yüzyılın sonlarından başlamak üzere kaleme alınan Arapça-Farsça-Oğuz Türkçesi sözlük ve gramer eserleri olan Hinduşāhī'nin *Sıhah-ı ʿAcem*, Bahşayiş bin Çalıça'nın *Bahşāyiş Lügati*, *Ferişteoğlu Lügati*, anonim *Risāle-i Zebān* ve *Pehlevī-Āmiz* ile dönemde yazılmaya başlanan edebi eserlerde kullanılan Oğuz Türkçesinin kelime hazinesi ve gramer kurallarını büyük ölçüde destekler niteliktedir. Sayıca çok ve daha ayrıntılı olmaları bakımından erken dönem Oğuz Türkçesi için esas kaynak eserler işte bu 13. yüzyıl sonlarından itibaren yazılmaya başlanan sözlük ve gramer eserleriyle edebi metinlerdir.

Bundan dolayı bu incelememde bu dönem Oğuzca sözlüklerden *Sıhah-ı ʿAcem*, *Risāle-i Zebān*, *Pehlevī-Āmiz* ve *Bahşāyiş Lügati* isimli eserleri inceleyeceğim. Bu eserleri incelediğimizde Oğuzca kelimelerin bugünkü standart Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesine büyük ölçüde çeşitli **ses, şekil** ve **anlam** değişimlerine uğrayarak ulaştığını görürüz. Erken dönem Oğuz Türkçesi sözlüklerinde ve edebi metinlerinde olup da sonraki dönemlerde bir süre kullanıldıktan sonra modern Oğuz şivelerinde kaybolan çok önemli ses unsurlarının olduğu söylenemez. Bununla birlikte erken dönem Oğuzcasının asli ünlülerinden olan kapalı e'nin bugün hem

standart Azeri, hem de bazı Anadolu ve Balkan ağızlarında varlığını devam ettirdiğini, ancak Standart Türkçe ile birçok Batı Anadolu ağızlarında bir fonem olarak değerini kaybettiğini görürüz. Bundan dolayı, sözgelimi, Doğu Anadolu ve Azerbaycan ağızlarında açık /e/ ile söylenen *el* (el organı) ile kapalı /e/ ile söylenen *él* (halk, kabile, yabancı) kelimeleri iki ayrı fonemik yapı olarak ortaya çıkarken standart Türkiye Türkçesinde bu iki e'nin uzlaşmasından oluşmuş bir dar /e/ sesi her iki /e/ sesini de karşılıyor olmuş ve 'el' kelimesi hem 'el' organını (elleriyle birşeyler söylemek), hem de 'halk, kabile, yabancı' anlamlarında (Rumeli, el olmak, vs.) kullanılır olmuştur.

Ünsüzler arasında ise erken dönem Oğuzca eserlerde ve sonradan Osmanlıca metinlerde kalın ünlülerle birlikte kullanıldığını gördüğümüz ve tı harfiyle gösterilen sert bir /t/ sesinin varlığını uzun süre devam ettirdikten sonra modern dönemlerde kaybolduğunu görürüz. Bu ünsüzün daha 16. yüzyılda çeşitli vesilelerle imla ile ilgili metinlerde tartışıldığını ve hatta bu konuda Şeyhülislam Ebussuud Efendinin bir fetvasının olduğunu biliyoruz, ki konuyla ilgili bir yazımızda etraflıca incelemiş bulunmaktayız[1]. Buna benzer bir olay da genizsi /n/ (nazal n) sesinin başta standart Türkçe ve Azeri olmak üzere birçok ağızda kaybolması olayıdır. Erken dönem Oğuzcasının asli ünsüzlerinden olan bu ses bugün genelde /n/ sesine dönmüş, asli genizsi /n/ ise sadece sınırlı sayıda ağızda kalmıştır.

Erken dönem metinlerinde yaygın bir ünsüz olan art damak /ḳ/ sesinin ise Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesi ağızlarında hece başında yaygın olarak /ġ/ sesine, hece sonunda ise /ŋ/ ve sızıcı /ğ/ ünsüzlerine (baḳ > baŋ, adaḳ > adaŋ, aḳ > ağ, vb) dönerken standart Türkçe ile Orta ve Batı Anadolu ile Balkan ağızlarında korunduğu görülür. Bunlardan başka sızıcı yumuşak gırtlak ünsüzü /ğ/ sesi Batı ağızlarında kelime içinde kendinden önceki ünlüleri uzatarak kaybolurken, Doğu Oğuzcası ağızlarında ünsüz niteliği sabit olarak devam eder (Batı Oğuzcası: dağ> daa, Doğu Oğuzcası: dağ, vb.).

Önemli bir ses değişimi de gene Doğu Oğuzcasında hece sonu /k/ sesinin sızıcılaşarak /yh/ sesine dönmesidir: çiçek > çiçeyh, ekdi > eyhdi, tek > teyh, vb.

Öyleyse, erken dönem Oğuzcasının ünlü ve ünsüz sesleri genel olarak bir devamlılık arzetse de sınırlı derecede değişime uğradığını tesbit edebilmekteyiz.

Şekillerde, yani eklerde meydana gelen değişimler bakımından ele alındığında erken dönem Oğuzca sözlük ve edebi metinlerinde görülen ek yapısının sonraki dönemlerde daha radikal değişmelere uğradığı görülür. Çok geniş bir konu olduğu için sadece en belli başlı değişimleri söylemek gerekirse, en başta dönemde çok yaygın olarak görülen gelecek zaman eki –ısar/iser (geliserem) ile zarf-fiil –-ıcak/icek (gelicek: geldiği zaman) eklerinin Oğuz ağızlarından kaybolması gelir. Bu iki ek yerlerini -acak/ecek (geleceğim) ile -dıkda/dikde / -dığında/diğinde (geldikde – geldiğinde) veya -anda/ende (gelende) eklerine bırakmıştır. Eklerin 18. yüzyıldan sonra küçük ünlü uyumuna ve ünsüz uyumuna girmesi şekillerde ses değişimi meydana getirmiştir: özümi > özümü (AzT), oturmışdır > oturmuştur (TT), vb. Bu konuda önemli bir gelişme Batı Oğuzcasında -yor şimdiki zaman ekinin

[1] Bk. Turan, 2000.

yaygınlaşarak Türkiye Türkçesinin önemli bir zaman çekimi hâline gelmesidir. Diğer zaman çekimleri ise bir şekilde genel anlamda eski şekillerin devamı niteliğinde olmuştur.

Esas konumuz olan kelime hazinesi konusuna bakacak olursak, diyebiliriz ki bu dönem eserlerinde Türkçe kökenli kelimelerin birden çok telaffuzlu şekilleri ve varyantları bir arada bazen aynı satırda gösterilecek kadar yaygın gösterilmiştir. Bu farklı telaffuza sahip kelimeler çoğu zaman ağızlarda korunsa da standart ağızlarda sonradan genelde varyantlardan bir tanesi kullanılır olmuştur. Mesela BL'nde şu kelimelerin farklı varyantları birlikte gösterilmiştir:

iyez (34b-10)	ivez (34b-10)
kelebek (34b-10)	kebelek (34b-9)
ılduz (38a-2)	yılduz (38a-3)
ḳılaġuz (40b-11)	ḳılavuz (10a-5)
daġ (41a-6)	ṭaġ (41a-6)
bekre (42b-4)	baḳra (42b-4)
bayām (43a-6)	bāẕem (23a-4)
uvaḳ (46a-10)	uşaḳ (27a-2)
uvacuḳ (28b-4)	uşacuḳ (7b-2)

Bu durumun biraz farklı bir şekli de eş anlamlı kelimelerin birlikte gösterilmesi durumudur. Mesela, BL'nde *ḳıraġu* (37b-7) / *ḳarımsa* (37b-7) ve *ḫurmānuñ dalı* (43a-11) / *ḫurmā budāġı* (43a-11) bu türden kullanımlardır. Bugün de birçoğu çeşitli Oğuz ağızlarında yaşayan bu kelimelerin sık sık farklı anlamlara gelecek şekilde kullanıldığına tanık oluruz. Bunlar arasında, mesela, *ilan* ve *yılan*, ağızlarda aynı anlama gelse de *uvak-uvacık* ve *uşak-uşacık* artık aynı anlamda kullanılmaz olmuştur. *Uvak* kelimesi 'ufak' şekline dönüşerek 'küçük ve ufak' anlamında, *uşak* ise 'küçük çocuk' anlamında kullanılır olmuştur, yani *uşak* genel nitelikte 'küçük' anlamına sahip sıfat özelliğini kaybetmiştir. Bu dönemde 'küçük çocuk' anlamında kullanılan *oġlan* kelimesi ise 'erkek çocuk' anlamını kazanarak yaygınlaşmıştır. Öyleyse, erken dönem Oğuz Türkçesi sözlüklerinde gösterilen bunun gibi birçok Türkçe kökenli kelime farklı anlamlar kazanarak modern Oğuz ağızlarında kullanılmaya başlamıştır.

Her ne kadar Oğuzcaya 16. yüzyıldan sonra çok sayıda Arapça ve Farsça kelime geçerek birçok Türkçe kökenli kelimeyi arkaikleştirip onların yerine geçtiğini kaynak eserlerde izleyebilsek de erken dönem Oğuz sözlüklerinde de sık sık Türkçe, Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin birlikte kullanıldığı görülür. Mesela, *sayru - ḫaste, ṭamu – cehennem, uçmak – cennet, sin – gūr* (mezar), süci – *şarāb*, *başmaḳ - babuç* (<f. pāpūş) gibi kelimeler bu türden örneklerdir. Bununla birlikte daha Orta Asya'dayken çeşitli Fars dilli topluluklarla birlikte yaşamalarından dolayı Oğuzcaya çok erken dönemlerde Farsça kelimeler girmiş, bu kelimeler Oğuzcanın kelime hazinesinin önemli unsurları olmuştur. Bundan dolayı 13 ve 14. yüzyıllarda Arapça ve Farsçadan Türkçeye yapılan bu sözlüklerde Farsça kökenli kimi kelimeler Türkçeye çevrilmeden bir *mim* (maʿlūm) işaretiyle gösterilmiştir. Bu Farsça kökenli kelimeler arasında bulunan *cuvāl* (çuval), *hemīşe* (her zaman), *rūzgār* (zaman, devir),

ġarāre (bir tür çuval), *hegībe* (heybe), *emrūd* (armut), *tōbra* (torba), *comard* (<f. civān-merd 'cömert') gibi kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmeden olduğu gibi Oğuzcanın kelime hazinesinin unsurları olarak gösterilmiştir. Dikkatlice bakıldığında bu kelimelerin önemli bir kısmının bu gün de çeşitli ses değişimleriyle Oğuz ağızlarında kullanıldığını görürüz.

Erken dönem Oğuz sözlüklerinde ve Oğuzca metinlerde yaygın olarak görülen ancak standart Türkçe ile standart Azericede kaybolan birçok kelime ağızlarda varlığını sürdürmektedir. Bu konuda TDK'nın yayımladığı Derleme Sözlüğü ile çeşitli yöre ağızlarına dair yapılmış ağız incelemelerinde yer alan derlemeler önemli veriler sunarlar. Bu kelimelerden yöre ağızlarında ve Yunus Emre gibi popüler edebi şahsiyetlerin eserlerinde kullanılanların anlamları standart dilde kullanılmasa da belirli eğitime ve kültüre sahip kişiler tarafından bilinmekte veya bağlamdan bir şekilde tahmin edilebilmektedir. Bu kelimeler arasında *aġıl* (hāle), *añır* (kül rengi), *ala* (cüzzam), *arḳun* (yavaş, sakin), *assı* (yarar, fayda), *aruḳ* (zayıf), *bardaḳ* **(**testi, sürahi), *baş* (yara), *binüt* (binek hayvanı), *beñdeş* (eş, benzer), *biti* (mektup, kitap), *demür göñlek* (zırh, zırhlı elbise), *demür ḳapan ṭaşı* (mıknatıs), *ḳañlı* (kağnı), *sındu* (makas), *oḳımaḳ* (çağırmak, davet etmek), *ög* (zeka, akıl), *öyken* (akciğer), *ṭaraḳ otı* (dere otu), *türklik* (köylülük, kır hayatı), *uşaḳ* (küçük), *üzilmek* (kopmak, ayrılmak), *viribimek* (göndermek, yollamak), **uz** (usta, ustaca), *yaşmaḳ* (kapı kanadı), *yay* (yaz), *yéyni* (hafif), *yiy - yiyi* (koku), vb. sayılabilir.

Bununla birlikte adı geçen eserlerde yaygın olarak geçen, ancak modern Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ya hiç kullanılmayan veya çok sınırlı kullanılan kelimeler de mevcuttur. Bu kelimelerin anlamlarına ancak konuyla ilgili özel sözlüklerde ulaşılabilmektedir. Burada sadece küçük bir kısmını göstereceğimiz kelimelerin bazılarına çeşitli ses değişmeleriyle modern Oğuz şivelerinde rastlansa da anlamları farklıdır. Bu türden kelimelerin bazıları şunlardır:

ayuḳ - oyuḳ (bostan korkuluğu, hayal, görüntü)
bañ (ezan),
berk (güvenilir sağlam kişi, emin, kahya),
çalġu (mızrap),
çoġaç (gün ışığı)
dulḳuḳ (deriden su kabı, tulum)
dumrı (tef),
dürdem (beden ölçüsü),
gey – key (çok, fazla, iyi)
heykel (f. boyuna veya vücut çevresine asılan muska)
ır (şarkı, türkü),
kuruçuḳ (kuru göz çapağı)
key (çil, leke)
puça (f. eğri, çarpık)
ötme (erken çıkan yemiş, turfanda)
saman oġrusı: Samanyolu, kehkeşan

ud (utanma hissi, ar) - **udlu** (utangaç, mahçup)

yaşçuk (ıslak göz çapağı)

yar (tükrük, salya)

yédigen (Büyük ayı takım yıldızı)

Şu kelimeler ise *Pehlevī-Āmiz*'de geçen, ancak sonraki dönemlerde kullanımdan düşen kelimelerden sadece birkaçıdır:

aqşama (boza, f. < aksuma),

añdurucı (hatıra, yadigar - yāẕigār : 132b 8-9),

arsuz (temiz, saf - reste : 131b 9-10),

çalıḳ (yanpiri koşan at - cehende : 132b 3-4),

gücüklenmek (< gökçeklenmek 'kendini beğenmişlik, güzellik taslamak, kibirlilik – pek u lek),

ilişi yıl (evvelki yıl - pīrār : 132a 11-12)

SONUÇ

Erken dönem Oğuzca sözlük ve gramer eserlerinde geçen bir takım kelimeler Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi gibi tarihi şivelerde kaleme alınmış eserlerin anlaşılması başta olmak üzere Türkçenin tarihi meselelerinin çözümüne yönelik değerli bilgiler sunarlar. Bu türden nadir kelimelerden oluşmuş özel sözlüklerin Arapça ve Farsça karşılıklarıyla birlikte değerlendirilerek hazırlanması tarihi dönemlerde yazılmış elyazması eserlerden yararlanma imkânımızı artıracağına şüphe yoktur.

KAYNAKÇA

Hazai, G. (1963). Türk dilinde tarihsel gelişme dönemleri. *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 57-60.

Levend, A. S. (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mansuroğlu, M. (1951). Anadoluda Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV/3, 215-229.

Öz, Y. (2010). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turan, F. (2000). Şeyhülislam Ebussuud'un İmla Kuralları: Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı İmlasında Yerlileşme Eğilimleri ve Bir Tepki. *İlmî Araştırmalar* 9 (2000) İstanbul. 221-238.

------- (2001). *Eski Oğuzca Satırarası Sözlük: Bahşayiş Lügati.* İstanbul: BAY.

------- (2005). *Risâle-i Zebân* ve Anadolu'da Türk Gramerciliğinin Kuruluşu Üzerine *İlmî Araştırmalar* 19 (2005) İstanbul. 141-148.

------- (2006). Turkish Glosses in the Pahlavi-Oghuz Turkish Glossary *Pahlavī-Āmīz:* A Linguistic and Textual Analysis. *Turkic Languages.* vol. 10/1 (2006) Wiesbaden: Harrassowitz, 88-108.

------- (2008). Dîvânü Lügati't-Türk'ün Metodolojisi Üzerine. *Akademik Araştırmalar Dergisi*. vol. 39 (2008) İstanbul. 118-130.

------- (2009). Regulating the Literary Language of a Diverse Society: Standardization of Common Literary Ottoman Turkish. in *Turcological Letters to Bernt Brendemoen.* Edited by É. Á. Csató, G. Ims, J. Parslow, F. Thiesen and E. Türkler, Oslo: The Institute for Comparative Research in Human Culture. 351-364.

------- (2010). Hindūşāh bin Sancar'ın *Sıhāhü'l-'Acem* İsimli Eserinin Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Dönemi Dilciliği Bakımından Önemi. *Eski Anadolu Türkçesi Çalıştayı*. İstanbul Üniversitesi, (1-2 Aralık 2010).

GÜNEY TÜRKİSTAN'DA YAŞAYAN OĞUZ TÜRKLERİNİN ÜÇ BOYU ÜZERİNE

FİRUZ FEVZİ

Giriş

Türkler tarih boyunca birçok uygarlığa egemen olmuş, o milletlerin dillerine, inançlarına ve kültürlerine müdahale etmeden barış ve huzur içinde onları yönetmişlerdir. Gittikleri coğrafyada sayısız eserler bırakmışlardır. Gümümüzde birçok devlette Türk boyları asimile olmuş, dil ve kültürlerini unutmuşlardır. Afganistan coğrafyası kadim bir Türk yurdu olduğu için bugün birçok Türk boyu bu coğrafyada yaşamaktadırlar. Oğuz boylarına mensup olan Karkinler, Afşarlar ve Bayatlar Afganistan'ın farklı illerinde kendi gelenek ve göreneklerini yaşatmaktadırlar. Zikrettiğimiz Oğuz boyları hakkında şu ana kadar herhangi bir akademik çalışma olmamıştır. Bunun en büyük sebebi ise ülkede uzun süre süren savaş ve istikrarsızlıktır. Afganistan üniversitelerinin ve Afganistan Bilimler Akademisi'nin de Oğuz boyları üzerine şu ana kadar herhangi bir çalışması olmamıştır. Oğuz boylarının aydınlarının çalışmalarının ise yönetim tarafından yayınlanmasına izin verilmemiştir.

1979'da Sovyet yanlısı hükümet kurulduktan sonra Afganistan'da yaşayan tüm etnik grupların kendi dil ve kültürlerini rahatlıkla yaşamaları için bazı haklar tanınmıştı. İşte bu süreç içinde Türk boylarının kendi dil ve kültürlerini tanıtmak için bazı dergiler ve haftalık gazeteler çıkarmalarına izin verildi. 1992 yılında iç savaş başladığı zaman devlet kurumları ciddi anlamda zarar gördü ve kütüphanelerdeki değerli eserlerin çoğu fırsatçılar tarafından kaçırıldı, yakıldı ve yok edildi. 2001 yılında yeni kurulan Afgan devletinde 2003 yılında kabul edilen yeni Afgan Anayasasına göre bütün etnik gruplara eşit davranılacak, her etnik unsur kendi dil ve kültürünü yaşamaya ve tanıtmaya serbest olacaktır. Bu karar çıktıktan sonra Afganistan'da yaşayan gruplar rahat davranmaya başladılar. Günümüze kadar her türlü çalışma gerçekleştirilebilmektedir. Yalnız devlet desteği olmadan büyük

programlar düzenlenememektedir. Biz bu sunumumuzda üç Oğuz boyu üzerine duracağız.

Karkinler

Birinci grup Oğuz boyu olan Karkinler bugün Kuzey Afganistan (Güney Türkistan) bölgelerinde kendi gelenek ve görenekleri ile yaşamaktadırlar. Türkmenlerin yoğun yaşadığı bölgelerdedirler. Konuşma dilleri Türkmencedir. Karkinlerin yaşam tarzları Türkmenler ile aynı olup, örf ve adetlerinde farklılık görülmemektedir. Karkinlerin aydınlarının bir kısmı bugün Afgan devletinde önemli mevkideler. Afgan devleti onları birer Türkmen Türkü olarak görmektedir. Tanınmış Karkin aileleri de vardır onlar kendilerinin Oğuz boyundan geldiğini bilirler, ama okuma yazma bilmeyen binlerce Karkin ailesi kendilerini Türkmen olarak tanıtmaktadır. Cavzican şehrinin Karkin ilçesine ve Amu Derya'nın kenarında yoğun olarak yaşayan Karkinler genellikle çiftçilik ve halı kilim dokumacılığıyla meşgullerdir. Çocuklarına ad koymada genelde Türkmenceyi kullanırlar. Afganistan'da birçok yer veya bölge ismi Türkçe olduğu için çoğu Oğuz boyu bu isimlerin kimler tarafından konmuş ve ne anlamlarda olduğunu dahi bilmemektedir. Bundan yetmiş yıl önceleri bu isimlerin çoğu dönemin yöneticileri tarafından değiştirilmiştir. Karkinler kendi dillerinde eğitim ve öğrenim görmedikleri için kendi tarihleri hakkında fazla bilgileri yoktur.

Bayatlar

Bayatlar çoğunlukla başkent Kabil'de yaşamaktadırlar, ama Afganistan'ın başka şehirlerinde yaşayanlar da vardır. Özellikle Gazne şehrinde günümüzdeki Bayatlar dillerini unutmuşlardır. Çoğunluğu Darica (Farsça) konuşurlar ve Şii'dirler. Sünni olanları Peştunca (Afganca) konuşurlar. Dil bakımından tamamıyla asimile olmuşlardır. Gelenek görenekleri bakımından az sayıda Türkmene benzerlik taşıdığını görmekteyiz. İsimlerinin bir kısmı Türkçedir. Köy ve semt isimleri de Türkçedir. Simalarından da çekik gözlü oldukları için Türk oldukları anlaşılmaktadır. Peştunca konuşanları tamamıyla Bayat olduğunu unutmuşlardır. Kendileri ile konuştuğumuzda kendilerini Peştun olduğunu savunuyorlar. Ama isim ve yer adlarının neden Türkçe olduğunu sorduğumuzda nereden geldiklerini bilmiyorlar. Farsça konuşan Bayatların aydınları kendilerinin Oğuz boyundan geldiklerini savunurlar ve son yıllarda kendi dil ve kültürleri hakkında çalışmaları sürmektedir. Bayatların önde gelen iş adamlarından Ehsanullah Bayat bugün Afganistan'ın tanınmış, zengin iş adamlarındandır.

Banka, GSM şebekesi, Özel TV ve onlarca şirket sahibi olan Bayat grubu Yönetim Kurulu Başkanı olan Ehsanullah Bayat Afganistan'ın her şehrinde okul, sağlık ocağı ve alt yapı hizmetleri ile Afgan halkın sevgisini kazanmıştır. Ayrıca Bayatların soy ve menşei hakkında televizyonunda bazı kültürel programları düzenlemektedir. Son yıllarda Bayatlar hakkında birçok kitap, dergi ve gazeteler çıktı. Bayatlar kendi soyları ile övünmektedir. Halka yaptığı hizmetlerinde kendi soyadları olan Bayat ismini okullarda, sağlık ocaklarında ve değişik halka yönelik hizmetlerinde kullanırlar. Afganistan Bayatları maddi durumları diğer Oğuz boylarından nispeten iyidir. Her türlü maddi imkâna sahiplerdir. Devlet dairelerinde de önemli

makamlarda çalışmaktadırlar. Az sayıda Bayat ailesi Amerika ve Avrupa ülkelerinde yaşar. Afganistan Bayatlarına çeşitli dernekler vasıtası ile yardım gönderirler.

Afşarlar

Afganistan Afşarları yaklaşık 2 milyon civarında bir nüfusa sahiptir. Afganistan'da dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Genelde Kabil ve Mezar-ı Şerif şehirlerinde yoğunluktadırlar. Kabil'in Afşar bölgesindeki Nadir Afşar Sarayının etrafında geniş bir alanda yerleşim merkezleri kuran Afşarlar çoğunlukta asimile olmuştur. Çoğu bugün Farsça konuşurlar, inanç olarak da Kızılbaşlardır. Aralarında Türkçe konuşanları da vardır. Konuştukları Türkçe bugünkü Güney Azerbaycan'ın Tebriz şehrinde konuşulan Azeri Türkçesinin aynısıdır. Afşarların şair ve yazarlarından olan Abdulhamit Han-ı Afşar'ın verdiği bilgiye göre Afganistan Afşarları, 1888-1940 yıllarına kadar Afşar bölgesinde yaşayan halk Farsça bilmiyordu, hep Türkçe konuşurlardı. Dönemin Afgan yöneticileri zorunlu göç politikası uyguladığı için buradaki Afşarlar Güney ve Kuzey Afganistan'a gönderilmiş, Güney ve Kuzey bölgelerinden getirilen diğer etnik halklar Afşarların bölgesinde yerleştirilmiştir. Zamanla azınlık duruma düştükleri için dillerini kaybetmişleridir. Kabil'in güney bölgesinde yaşayan Afşarlar Darulaman bölgesindedir. Bu iki bölgede yoğun olarak yaşamaktadırlar. Yaklaşık yüz aile kendi arasında Türkçe konuşur. Sözlü olarak da olsa dillerini muhafaza etmişlerdir.

Örneğin kaynak kişilerimizden olan Muhibullah Muhammet Ali 48 yaşındadır. Bizim ile rahatlıkla Türkçe konuşabilmektedir. Türkiye'ye hiç gitmemiş ve bir Türkiye Türkü ile de konuşmamıştır. Sadece ailesinde kendi dilini sözlü olarak muhafaza etmiştir. Muhibullah'ın dediğine göre ''Afganistan'ın Herat ve Mezar-ı Şerif şehirlerinde toplu yaşayan Afşarlar dillerini korumaya çalışmışlar, ama bu bölgelerin dışında yaşayan Afşar halkı tamamıyla dillerini unutmuşlardır. Devlet Hazara ve Şii olduğumuzu diğer etnik gruplara tanıttığı için zamanla bizim Afşarlar Hazaraların arasında karışmışlar ve asimile olmuşlardır.''

Afganistan'da etnik gruplar arasında son yıllarda birçok hak Afgan devleti tarafından tanındığı için günümüzde Afşarların birçok derneği vardır. Bu dernekler sosyal ve kültürel faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Kızılbaş Afşarlarının kendi bölgelerinde camileri vardır. Bazı toplantılarını bu camilerde gerçekleştirmektedirler. Afşarlar camilerini çok amaçlı olarak kullanmaktadır. Sadece ibadet olarak değil, sünnet merasimi, düğün, özel davet, ölüm gibi toplumsal olaylarını da bu camilerde bir araya gelerek gerçekleştirmektedirler. Cami ve derneklerinin korunması için herkesin kendi durumuna göre aylık aidat ödeyerek zenginler tarafından her Çarşamba ve Cuma günleri bu camilerde yemek dağıtırlar.

Afşarların yaşayış tarzları Hazara Türklerinden farklıdır. Onlar kendini Oğuz boylarından geldiklerini söylerler ama Hazaraların çoğu kendilerinin Türk soylu olmadığını savunur. Günümüz Afşarlarının hem siyasi hem de sosyo-kültürel bakımından iyi bir konumda olduğu görülmektedirler. Eskiden devlet yöneticileri Afşarları Hazara halkı olarak tanıtmış ama Afşarların aydın insanları bu tanımı reddetmiş ve kendilerinin Türk olduğunu savunmuşlardır. Asimile olan yüz binlerce

Afşar ailesi bugün Afgan halkının nezdinde Hazara olarak bilinmektedir. Tabii ki bu konu bilinçli olarak ortaya atılmış, Afşarların kendi dillerini ve kültürlerini unutmaları, genel olarak bir Hazara ve Şii olarak hayatlarını devam ettirmeleri hedeflenmiştir. Bizim kanaatimizce Afganistan coğrafyasında 24 Oğuz boyunun tamamı yaşamaktadır. Ama bu boylar üzerine herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Sürekli olarak göç devam ettiği için bazı Oğuz boylarının adı bir yer adı olarak kalmıştır. Ancak bu bölgeye gidildiğinde o boyun asimile olarak eriyip kaybolduğunu görmek mümkündür. Bunun dışında bazı bölgelerde yer adlarının farklı olmasına rağmen birçok Oğuzun bu bölgelerde yaşadığını görmek de mümkün olabilmektedir. Bunun gibi karmaşık durumlar Afganistan coğrafyasında araştırmaları da güçleştirmektedir.

Sonuç

Afgan Türkistanında Türk boylarının birçoğunu bulmak mümkündür. Ancak bunların tespiti noktasında kapsamlı ve sağlıklı bir çalışmaların yürütülmesi gerekmektedir. Afganistan coğrafyasının yüzde yetmişi dağlık alan olduğu için kırsal kesimlerde ve dağ yamaçlarında yaşayan milyonlarca Türk kökenli insan bulunmaktadır. Bunlara rahatlıkla ulaşmak oldukça zordur. Normal araba yolu olmadığı için bu bölgelere başka vasıta ile ulaşmak mümkündür. Ancak araştırmacılar genelde şehir merkezlerinden Oğuz boyları hakkında bilgi toplamaya çalışmaktadır. Bu da yüzde yüz sağlıklı verilerin elde edilmesini güçleştirmektedir. Günümüzde Afganistan'da üniversitelere ilgi artmaktadır. Öğrenci sayısı her yıl artmakta olup, Türk lehçelerine yönelik bölümlerin açılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Artık her boy kendi dil kültürünü yaşatmak için değişik programların rahatlıkla düzenlemektedirler. Bizim Türkiye'deki Türkiyat Araştırma Enstitü ve merkezlerinden beklentilerimiz, asimile olmuş veya asimile olmaya yüz tutmuş olan Oğuz boyları hakkında akademisyenleri görevlendirerek sahada daha detaylı araştırma yapmalarını sağlamalarıdır.

KAYNAKÇA

Saray, M. (1997). *Afganistan ve Türkler.* İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Aysultan, H. (2007). *Afganistan'da Türkçe Eğitimin Tarihi.* Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Yılmaz, A. (2005). *Afganistan'da Kadının Sosyal Statüsü ve Din Eğitimi*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Albayrak, R. (2004). *Afganistan Türkleri.* Ankara: Berikan Yayınları.

Gökdağ, B. A. (2002). Afganistan'da Türklük ve Hazaralar. *Türkler.* TÜDEV Yayınları.

Eren, H. (1976). Afganistan'da Türkler ve Türk Dili. *Türk Dili.* Haziran.

OĞUZCANIN DAĞILIMI VE HORASAN TÜRKÇESİ

FUAT BOZKURT

Türk dilleri arasında köklü bir geçmişi olan Oğuzca, geniş yayılım alanı nedeniyle, kendi içinde oldukça farklı özelliklerle birbiri ile bağlanır.

Türkistan kapısında başlayan yayılma alanı, Horasan, Afganistan, Azerbaycan, Anadolu, Makendonya'yı içine alan geniş bir bölgeye yayılır. Böylesina geniş alana yayılmış bir dilin değişime uğraması ve ağız ayrımları yaşamasından doğal bir durum bulunmaz. Türkmence, Azerice ve Türkiye Türkçesinde yazı diline dönüşen ayrım özellikleri, bir dizi lehçede konuşma dili ile sınırlı kalmıştır. Küçük ayrımlarda gözlenen bu renklerle Oğuzca geniş bir yelpazede birbirine ulanan zincirin halkalarını andırır. Doğudan Batıya uzanan alanda Oğuzcada en uzak dal Türkmence olarak gözükür. Eski Türkçenin uzun ünlülerini koruması ile başlayan ses özelliği, giderek, biçimbirim farklılıkları ile bütünleşir.

Oğuz dillerinin konumu yakın zamana değin kopukluk göstermekteydi. Şöyle ki bir yanda Türkçenin eskicil özelliklerini koruyan Türkmence yanında, öbür Oğuz dilleri, daha fazla değişime uğramışlardı, aynı evrim sürecini yaşayan bir dil kolunun böylesine farklılıklar göstermesi dilciler için çelişkili bir durumdu.

Yeni bulgularla, Oğuzcanın bu konumu aydınlanmış oldu. Şöyle ki, Oğuzca Horasandan başlayıp batıya doğru uzanan alanda, kendi içinde küçük ayrımlarla birbirini tamamlayarak ilerliyordu.

Konum

Horasancanın Türk dili ocağındaki yerini belirleyen *Prof.Dr. G. Doerfer'*dir. Doerfer'e göre, Makedonya'dan İç Asya'ya dek yayılmış Oğuzca çeşitli dil ve ağızları ile bir zincirin halkalarını andırır. Horasanca, şimdiye dek kopuk gibi gözüken Türkmence ile Azerice arasındaki halkayı oluşturur. Kimi ses özellikleri ile Türkmenceye benzer. Ama sözcük kuruluşu yönünden Türkmenceden çok Azericeye yakındır. Sözvarlığı

bakımından Azericeden kesin biçimde ayrılır. Horasanca Türk dili tarihi açısında büyük önem taşır. Sözgelimi Horasancada şu önemli özellikler saptanır:

- *-gay-/-gey-* Gelecek zaman eki yaşayan kimi Horasan ağızlarında ve eski Horasancada kullanılır.
- Çağdaş Oğuz dillerinde kimi sözlerde v- sesine dönüşmüş Eski Türkçenin b- sesleri korunur.
- Yine öbür Oğuz dillerinde bulunmayan *-men, -sen* biçimindeki kişi ekleri bulunur.

Mevlana'nın yapıtlarında hiçbir zaman Doğu Türkçesine özgü *-nıñ* tamlayan eki, *-ga/-ge* yönelme eki ve *-nı/-ni* belirtme eki bulunmaz. Ancak Mevlana'da *"bol-"* eylemi vardır. *"-gay"* Gelecek zaman eki kullanılır. *"-men"* kişi eki bulunur. Bilindiği gibi Mevlana Belh'ten gelmiştir. 13. yüzyılda orda Horasanca konuşulmuş olmalıdır. Nitekim Belh Türkmenlerin eline 16. yüzyılda geçecektir. Aynı durum *Behcet-ül Hadaik* (şiir bölümleri) ve *Kitab al-Fara'iz'in* için de geçerlidir. Doğu Türkçesine özgü kimi ögeler ile Oğuzca durum ekleri birlikte kullanılır. Bu dönem Anadolu Türkçesinden kimi örnekler şöyledir:

bol-gay 'olacak'	*bol-gay-men 'olacağım'*
yarguya barur men	*'yargıya varacağım'*

Bu bilgiler ışığında Eski Anadolu Türkçesinde bireysel özellik sanılan kimi ses olaylarını yorumlamak şimdi olasıdır. Bu dil, Moğolların önünden kaçıp Anadolu'ya sığınan Türklerin dili olmalıdır. Daha sonra Anadolu Türkçesi içinde eriyecektir.

Aynı biçimde İbni Mühenna da Horasanca yazmış olmalıdır. Büyük olasılıkla İbni Mühenna Merv'lidir. Yapıtında aşağıdaki gibi kimi ikili kullanımlar vardır:

ne bol-gay 'ne olacak'	*ne ol-gay 'ne olacak'*

Merv de 16. yüzyılda Türkmenlerin eline geçer. Öte yandan İbni Mühenna'daki bu özellikleri Melioranski'nin savunduğu biçimde "Azerice" diye açıklamak da olası değildir. Sonuçta Horasanca tarihsel açıdan Türkolojiye şu yenilikleri getirir:

1. Şimdiye dek "Oğuz Özbekçesi" diye tanımlanan dil gerçekte Kuzey Horasancadır. İran'da konuşulan Horasancaya sıkı sıkıya bağlıdır. Bu dilde "olmak" eylemi bol-, vol- ve ol- gibi değişik biçimlerde kullanılmıştır. Oysa ne Türkmencede ne de Özbekçede böyle bir kullanım söz konusudur.

2. Menges ve Pocelvevski Türkmenistan'ın İran sınırında konuşulan Türkmenceyi asıl Türkmenceden katı çizgilerle ayırırlar. İran sınırında konuşulan dil Horasancadır.

3. İbni Mühenna'nın "Al-Biladna" (ülkemin dili) diye adlandırdığı dil Horasancadır.

4. Eski Anadolu Türkçesinde iki değişik tabaka sezilir. Bunlar Eski Anadolu Türkçesi ile Eski Horasancadır. Eski Anadolu Türkçesinde görülen *"olga - bolga"* ikili kullanımı bu tabakalardan kaynaklanır. Horasancanın Oğuzca içindeki yeri şöyledir:

Horasancada Türkmencede olduğu gibi *"ber-" 'vermek'* eylemi kullanılır. Oysa 13. yüzyılda Eski Anadolu Türkçesinde "var-" 'varmak', "ver-" eylemleri işlenir. 11-12. yüzyıllarda Batı Selçukça ile Doğu Selçukça arasında bu ayrım doğmamıştır. Bir

Selçuk beyinin adı "Tangrı-bermiş" (Tanrı verdi) biçimindedir. Yaklaşık 1150 yılında Batı Selçukçada "karu barursan" 'nereye gidiyorsun' kullanımı vardır. Bu durumda Horasanca 11-12. yüzyıllarda Selçukçada olan kimi özellikleri korur. Batıya göçen Oğuzların dilinde gerçekleşen değişimleri yapmaz. Kimi konularda Türkmencede olduğu gibi eski özellikleri korur. Batı Oğuzcada bulunan kimi sözleri de yaşatır. Sözgelimi Azeri ve Türkmencedeki "tapmak" sözüne karşı "bulmak" sözü kullanılır. Tüm bu özellikleri ile Türkmence, Azerice ve Türkiye Türkçesinden ayrılır.

Dört Oğuz dilinin tarihsel gelişimi şöyle olmalıdır: Selçukça 10. yüzyılda bölünür. Horasan, Azeri ve Anadolu Türkleri topluca bir öbek oluştururlar. Türkmenlerden ayrılırlar. Türkmenler kapalı toplum düzeni içinde yaşamlarını sürdürürler. Horasan Türkleri Horasan'da kalırlar. Azeri ve Anadolu Türkleri batıya yolculuklarını sürdürürler. Horasanca Türkmencedeki kimi özellikleri korur. 16. yüzyılda Türkmen yayılması sonunda Horasan ikiye bölünür. Oğuz Özbekçesi adı verilen Kuzey Horasanca Güney Horasancadan ayrılır. Kuzey Horasanca Kıpçak ve Özbek etkileri ile gelişir. Merv ve Belh ağızları oluşur. Batıda ise Azerice ile Osmanlıca birbirinden ayrılır. Azerice kimi noktalarda Doğu Oğuzcaya bağlı kalır.

Türk dillerinin genel dağılımını ve Oğuzcanın konumunu Hocam Doerfer şöyle belirler:

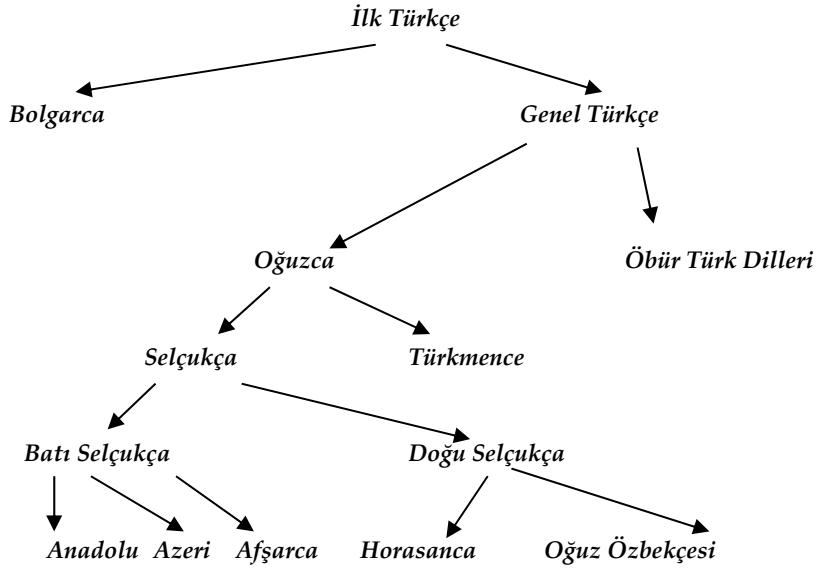

İran'ın Horasan bölgesinde yaşayan Türklerin dilidir. Yakın zamana değin bu bölgede Türkmence ya da Azerice gibi Oğuz öbeği dillerinden birinin konuşulduğu ileri sürülmüştür. Son yıllarda yerinde yapılan incelemeler sonunda bu dilin kendine özgü özellikler taşıdığı ve başlı başına bir Oğuz dili olduğu anlaşılmıştır.

Horasan Türkleri, en çok Bocnurd, Nişabur, Deregez, Kuçan, Meşed illeri ile çevresine yayılmışlardır. Yaşadıkları alanın güneyini İran çölleri kaplar. Kuzeyde Özerk Türkmenistan, Doğuda Afganistan ile sınır komşusu olurlar. Horasan, batıda Hazar Denizine dek uzanır. Hazar'ın güneyinde yaşayan Türkmenler de komşularıdır.

Horasan'ın güneyine doğru inildikçe bu dili konuşanların sayısı azalır. Kuzeyde ise Türkmenistan'da dar bir alanda konuşulur. Ürgenç, Hive, Hazar-Asp ağızları ile büyük yakınlık gösterir. İran ve Türkmenistan'da toplam 2.000.000 'a yakın kişi bu dili konuşur.

Sözvarlığı

Sözvarlığı genellikle Oğuzcadır. Ama Azericede kullanılan 'ana', 'baba' anlamlarındaki 'dede', 'nene' sözleri Horasancada bulunmaz. Bu arada Türkçede seyrek kullanılan kimi sözcükler bu dilde yaşar:

kire 'ince' *sussıx 'susuz'*
aaça <Mo aça 'uzak'
izah 'uzak' (< uzak ile yırak sözcüklerinin karışımı)

Ses Dizgesi

Horasancada dokuz ünlü bulunur.

Farsçanın güçlü biçimde etkisiyle yaklaşık tüm Horasan ağızlarında büyük ünlü uyumu bozulmuştur. Ayrıca *-mak/-max* eylemlik ve *-di* geçmiş zaman ekleri yalnız bir biçimde kullanılır. Yabancı sözcükler ünlü uyumuna uymazlar. Dudak benzeşmesi ise tümden gelişmemiştir.

get-max 'gitmek' *bil-max 'bilmek'*
ağer 'ağır' *oxi-din 'okudun'*
oyna-di 'oynadı' *alle 'elli'*
ane 'ana' *amcey 'meme'*
alme 'elma' *atmiş 'altmış'*
bişıg 'pişmiş' *doşek 'döşek'*
daale 'arka' *işşıg 'ışık'*
dooli 'dolu'

Genelde Türkmencede olduğu gibi Horasancada da Eski Türkçenin uzun ünlüleri korunur. Ancak Farsçanın etkisiyle çeşitli ağızlarda uzun ünlülerin korunması değişik olur. Doğal konumu gereği Deregez bölgesi ağzı, uzun ünlüleri en iyi biçimde korur. Şu örneklerde uzun ünlüler bulunur:

aat <DLT aat 'ad' *baaş <DLT*
baaş 'kafa'béés <DLT beeş 'beş *béez <DLT*
beez 'bez' *dooli 'dolu'*
géél <DLT *kööl 'göl'*
yool 'yol' *gaaş 'kaş'*
béél 'bel' *béér- 'vermek'*
déért 'dört' *héél 'ıslak'*
yee- 'yemek' *oodin 'odun'*
oocah 'ocak' *oon 'on'*
geece 'gece'

Açık ve kapalı e ünlüsü kesin olarak ayrılır. Birinci seslemde kapalı e ünlüleri özgün biçimde kullanılır.

béél 'bel' *béér- 'vermek'*
béés 'beş' *béez 'bez'*

çéyne 'çiğnemek'	*dé- 'demek'*
déve 'deve'	*ét- 'etmek'*
vér- 'vermek'	*ékki 'iki'*
gét- 'gitmek'	*yér 'yer'*
kérpi 'kiprik'	*yél 'yel'*

/a-/, /-a-/ > /o-/, /-o-/: Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Yabancı sözcüklerde de görülür.

dovar 'davar'	*govın 'kavun'*
ovsar <Fa. efsar 'üzengi'	

/e-/, /-e-/> /a-/, /-a-/ Farsçanın etkisiyle oluşmuş bir ses olayıdır. Başta ve içteki açık e sesleri a ünlüsüne yakın bir sese dönüşür.

alay <DLT elek 'elek'	*al 'el'*
alle 'elli'	*ar 'er, erkek'*
amcey 'meme'	*at 'et'*
atey 'etek'	*damir 'demir'*
galin 'gelin'	

-i-,-i > -é-,-é: Büyük olasılıkla bu da Farsçanın etkisine bağlıdır. i ünlüsü kapalı e ünlüsüne çevrilir.

aağér 'ağır'	*aasté < OT. astın 'alt'*
allé 'elli'	*kérpi 'kiprik*
kém 'kim'	*sekéz 'sekiz'*
yetté 'yedi'	*yegérmé 'yirmi'*

ö-,-ö- > e-,-e-: Horasancanın birçok ağzında kurallı biçimde bu ses olayı vardır. Farsçanın etkisine bağlı olmalıdır.

berey 'böbrek'	*çel 'çöl'*
dey- 'döğmek'	*çerey 'çörek'*
deşey 'döşek'	*egeç 'öğeç, teke'*
el- 'ölmek'	*en 'ön'*
ep- 'öpmek'	*ergen- 'öğrenmek*
eez 'öz, kendi'	*geel 'göl'*
gengs 'göğüs'	*ger- 'görmek'*
gez 'göz'	*heel<Uy hööl'ıslak'*
keyney 'gömlek'	*kelge 'gölge'*
tek- 'dökmek'	

-u- > -ı-: Yukardaki ö > e değişimine koşut bir ses olayıdır.

bırın 'burun'	*gılax 'kulak'*
mırad 'murat'	*vır- 'vurmak'*
yımırta 'yumurta'	*yıt- 'yutmak'*
goyrıx 'kuyruk'	*govın 'kavun'*
goyın 'koyun'	*otız 'otuz'*
uldız 'yıldız'	

-ü- > -i-: Horasancanın özgün özelliklerindendir. Birçok örnekte görülür. Farsça etkisiyle doğmuş olmalıdır.

birge 'pire'	*dikan 'dükkan'*

diş- 'düşmek' *diz 'düz'*
gil- 'gülmek' *gin 'gün'*
iç 'üç' *isd 'üst'*
izim 'üzüm' *kil 'kül'*
kirey 'kürek' *sipirge 'süpürge'*
sit 'süt'

-b- > -v- : Sık görülen bir ses olayıdır. Yabancı sözlerde de bu değişim saptanır:

çivin <Os.çibin 'sinek' *gavr <Ar. kabr 'mezar'*
levas < Fa. libas 'giysi' *sivil <Fa. sebil 'bıyık'*
tevar <Fa. tabar 'balta'

-ç-, -ç > -ş-, -ş: Türkçenin çeşitli kollarında görülen bu ses olayı ile Horasan Türkçesinde kimi Türkçe ve yabancı sözlerde karşılaşılır:

aş- *'açmak'* *agaş 'ağaç'*
geş- 'geçmek' *gaş- 'kaçmak'*
heş 'hiç' *iş 'üç'*

-d > -t: Yabancı sözcüklerde görülen bir ses olayıdır. Sözcüğü Türkçenin kurallarına uydurma kaygısı ile doğar:

biit <Fa. bid 'sögüt' *damat <F damad 'damat'*
haştad <F heştad 'seksen' *kebut < F kebud 'mavi*
nahut <F nuhud 'nohut' *nevet <F neved 'yüz'*
horşit <F hurşid 'güneş'

-g-: Günümüz Oğuz dillerinde düşmüş olan Eski Türkçenin -g-ünsüzü seyrek olarak Horasancada korunur:

birge <OT bürge 'pire' *gısga <Uy kısga 'kısa'*
gargış <OT kargış 'karış'

h-: Çok seyrek olarak Eski Türkçenin sözbaşı h- sesleri Horasancada korunur:

haççı 'acı' *heel <Uy. hööl 'ıslak'*

-k > -y: Birçok Türkçe ve yabancı sözcükte görülen Horasancaya özgü yaygın bir ses olayıdır.

aahey <Fa. ahek 'kireç' *amcey 'emcek, meme'*
atey 'etek' *eşşey 'eşek'*
birey 'böbrek' *çerey 'çörek, ekmek'*
dezzey 'tezek' *dirsey 'dirsek'*
deşey 'döşek' *eley 'elek'*
iney 'inek' *irey 'yürek'*
keyney 'gömlek' *kiçiy 'küçük'*
kirey 'kürek' *şişey 'şişek'*

b- > m-: Sözbaşı *b-* ünsüzü onu izleyen seslemde genizsil ünsüz burunursu m- ünsüzüne dönüşür. Türkçenin birçok kolunda yaygın olan bu ses olayı Horasancada da görülür:

men 'ben' *mana 'bana'*
min 'bin' *min- 'binmek'*

Genizsil n: Horasancada çoğunlukla Eski Türkçenin genizsil ñ sesi korunur. Bu bakımdan Horasanca Türkmenceye koşutluk gösterir.

doñguz 'domuz'	*eñ'ön'*
miñ 'bin'	*yañı 'yeni'*
yuñ'yün'	*karañgı 'karanlık'*

q- > - g-: İç Anadolu ağızlarından doğuya doğru tüm Oğuz dillerinde olan bu ses değişimi Horasan Türkçesinde de vardır. Türkçe ve yabancı sözlerde görülür:

gabr 'kabr, mezar'	*gal- 'kalmak'*
gale 'kale'	*ganat 'kanat'*
gara 'kara'	*garangı 'karanlık'*
garga 'karga'	*gargış 'karış'*
garrı 'yaşlı'	*gar 'kar'*
gatıh 'ayran'	*gatır 'katır'*
gazan 'kazan'	*gıl 'kıl'*
gılıç 'kılıç'	*gırh 'kırk'*
gısga 'kısa'	*goç 'koç'*

-q > -x: Eski ve Orta Türkçenin söz sonu *-q* ünsüzü Horasancada *-x* ünsüzü ile karşılanır:

bax- 'bakmak'	*dırnax 'tırnak'*
dudax 'dudak'	*gırx 'kırk'*
oocax 'ocak'	*oğlax 'oğlak'*
yox 'yok'	*yastıx 'yastık'*

-q- > -x-: Söz içinde *-q- >-x-* değişimi ile daha az karşılaşılır:

axşam <DLT axşam 'akşam'	*arxa <ET arka 'arka'*
oxı- <ET okı- 'okumak'	*toxı- <DLT tokı- 'dokumak'*
toxlı <DLT toklı 'toklu'	*yaxın <ET yakın 'yakın'*

-q > -g: Birkaç örnekte bu ses değişimi ile de karşılaşılır:

aydıllıg <DLT aydıñ 'aydınlık'	*ağ <ET ak 'ak'*
ocag <ET oçak 'ocak'	*goymag <ET kodmak 'koymak'*

t- : Horasancada, yaklaşık hiçbir Oğuz dilinde kullanılmayan kimi örneklerde önseste *t-* ünsüzü korunur:

tek- <ET tök- 'dökmek'	*tohı- <ET toku- 'dokumak'*
touşan <ET tavukan 'tavşan'	*toolı <ET tolu 'dolu'*
tur- <ET tur 'durmak'	

y- düşmesi: Azericede olduğu gibi Horasancada da kimi sözcüklerde *y-* sesi düşer:

il <ET yıl 'yıl'	*ilan <ET yılan 'yılan'*
irey ET yürek 'yürek'	*it- <ET yitmek 'yitmek'*
itte <Uy.yitti 'acı'	*iiz <ET yüz 'yüz'*
iiz <ET yüz 'yüz, surat'	*ulduz <ET yıldız 'yıldız'*

Benzeşme: Kökeni kolay söyleme isteğine dayanan benzeşme kimi örneklerde görülür:

allın 'alnın'	*aydıllıg <DLT aydıñ-lık 'aydınlık'*
ginniz <ET kündüz 'gündüz'	*issinde 'üstünde'*

ossun <DLT bol-sun 'olsun'

Ses ikilemesi, Horasancada oldukça sık görülen bir ses olayıdır.

aşşağé <DLT aşak 'aşağı'	*eşşey <ET eşkek 'eşek'*
bäyyat < 'bayat'	*derri <DLT teri 'deri'*
dezzäy <DLT tezek 'tezek'	*dokguz <ET tokuz 'dokuz'*
ékki <ET eki 'iki'	*garrı <ET karı 'yaşlı'*
gurrı <ET kurug 'kuru'	*sakgal <ET sakal 'sakal'*
işşıg 'ışık'	*sekkez<ET sekiz 'sekiz'*
teppe <ET töbü 'tepe'	*toppuk<DLT topık 'topuk'*
yekke 'büyük, iri'	*yetti <ET yiti 'yedi'*

Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* biçimindedir. Ses olayları nedeniyle çok kez *-la/-le* biçiminde kullanıldığı olur.

ev-le 'evler'	*kişi-le 'adamlar'*

İyelik ekleri şöyledir:

Tekil	**Çoğul**
1. kişi -im	*-imiz*
2. kişi -iñ	*-iniz*
3. kişi -i	*-leri*
äl-im 'elim'	*älim-iñ'elimin'*
ayag-ım 'ayağım'	*alim-i 'elimi'*

Tamlayan durumu *-ıñ/-iñ, -nıñ/-niñ* ya da *-yıñ/-yiñ* biçimindedir.

är-iñbacısı 'görümce'	*dağ-ıñbaşında'dağınbaşında'*
ali-yiñdişi 'Ali'nin dişi'	*xoda-yıñişi 'Tanrının işi'*

Belirtme durumu *-ı* ya da *-nı* ekleri ile karşılanır.

aay-ı 'ayı'	*baazaar-ı 'pazarı'*
dünya-nı 'dünyayı'	*goca-nı 'yaşlıyı'*
kişi-ni 'adamı'	*goşın-ı 'askeri'*

Yönelme durumu *-a* ya da *-ya* eki ile anlatılır.

ev-e 'eve'	*geeçi-ye 'keçiye'*
kişi-ye 'adama'	*at-ı-n-a 'atına'*

Bulunma durum eki *-da* biçimindedir. Benzeşme yüzünden *-na/ -ne* biçiminde kullanıldığı da olur.

Agaş-lıg-da 'ağaçlıkta'	*biyaaban-da 'çölde'*
äl-i-n-nä 'elinde	

Çıkma durumu *-dan e*ki ile sağlanır. Benzeşme sonucu *-nan/ -nen* biçiminde kullanıldığı da olur.

çeşme-dän 'çeşmeden'	*dağ-dan 'dağdan'*
daaş-dan 'taştan'	*bey-in,den 'beyinden'*
äl-in-nän 'elinden'	*äl-imiz-nän 'elimizden'*

Araç eki olarak kökeni *"birlen"* sözüne dayanan *-nan/-nen* kullanılır.

salaam-nän 'selamla' *gilmag-ınan 'gülmekle'*
äl-ler-iy-nän 'elleri ile'

Eşitlik anlatımı *"kimin"* sözcüğü *"-layın"* ve *"-dey"* ekleri ile karşılanır. Ayrıca eşitlik eki *-ça/-çä* kullanılır:

galaniñyaxın-na-ça 'şehrin yakınına dek'
daga-çan 'dağa değin'

Yön eki *-arı/-äri* kalıplaşmış biçimde bir iki örnekte yaşar:

iç-äri 'içeri' *soñ-ra 'sonra'*

Kişi Sözcükleri

men	*sen*	*o*	*biz*	*siz*	*ola*
meniñ	*seniñ*	*onıñ*	*biziñ*	*siziñ*	*olariñ*
maña	*saña*	*oña*	*bize*	*size*	*olara*
meni	*seni*	*onı*	*bizi*	*sizi*	*oları*
mende	*sende*	*onda*	*bizde*	*sizde*	*olarda*
menden	*senden*	*ondan*	*bizden*	*sizden*	*olardan*
meniineñ	*seniineñ*	*onınañ*	*biziineñ*	*siziineñ*	*olarıneñ*

Gösterme Sözcükleri

bu / bı	*şu / şo*	*o*
munıñ şunıñ	*onıñ*	
muña	*şuña*	*oña*
munı	*şunı*	*onı*
mundaşunda	*onda*	
mundan	*şundan*	*ondan*
munineñ	*şunineñ*	*onineñ*

Dönüşlü Sözcük olarak *"kendi"* anlamındaki "*ééz"* <öz sözü kullanılır.

éézine fikr ederdi 'kendi kendine düşünürdü'
éézini eldirdi 'kendini öldürdü'
éézimi bir garrının levasına saldım 'kendimi bir yaşlının kılığına soktum'

Belgisiz Sözcükler

her neme 'her ne' *birisi 'biri'*
heşkim 'hiç kimse' *felaanekes 'filanca'*

Sayı Sözcüklerinde Türkiye Türkçesine göre, yalnız ses değişimleri var: 1. *bir, 2. ékki, 3. iç, 4. dert, 5. bieş, altı, 7. yetdé, 8. sekkéz , 9. dokgoz,, 10. oon, 20. yiermé, 30. outız, 40. gırx, 50. áállé, 60. altmış, 70. yetmiş, 80. haştâd, 90. neved, 100. üz , 1000. miñ.*

Sıra sayıları -inci/-minci ekleri ile yapılır:

bieşinçi 'beşinci' *állimінçi 'ellinci'*

Üleştirme sayıları -ar/-er, -şar/-şer eki ile anlatılır:

birer 'birer' *bieşer 'beşer'*

Horasanca, belirteçler bakımından, Oğuz dillerinden ve Türkiye Türkçesinden ses değişimleri dışında ayrım göstermez. Yalnız bir dizi Farsça belirteç de kullanılır.

Zaman Sözcükleri olarak aşağıdaki sözcükler kullanılır:

álân 'şimdi' <A. alân
bád 'sonra' <A. ba'd
bádän 'sonra, ardından'
bu il 'bu yıl'
bugin 'bugün'
dønäyn 'dün'
ertäynän 'sabah erken'
bırgin 'öbürsü gün'
ilärsi gin 'önceki gün'
indi 'şimdi'
sáhár 'sabah'
soñra 'sonra'
zehrdä 'öğlen' <A. zuhr

Durum Sözcükleri olarak aşağıdaki sözler kullanılır:

áslän 'kökende, gerçekte'
álbättä 'elbette'
bøylä 'böyle'
çox 'çok'
dägil 'değil'
gänäm 'yine'
hátmän 'kesin'
xáyli 'çok'
xølasa 'özetle'
øyle 'öyle'
yavaş 'yavaş'
yäñiden 'yeniden'

Yer Yön sözcüklerine şu örnekler verilebilir:

aşşagıdan 'aşağıdan'
baş aşşagı 'baş aşağı'
bo yer 'bura'
bo yerde 'burda'
dâle 'arka'
içeri 'içire'
içinde 'içinde'
ilersi 'ilerisi'
iläy 'ileri'
ırak 'uzak'
izâk 'uzak'
taydan 'aşağıdan'
o yer 'ora'
orä 'ora'
orda 'orda'
yıxarı 'yukarı'

Soru Sözcükleri olarak şu sözler kullanılır:

hârda 'nerde'
haybiri 'hangi'
haybirisi 'hangisi'
hâydä 'nerde'
nädä 'nerde'
nämä 'niçin'
nämiçin 'niçin'
nämiye 'niçin'
närä 'nere'
närdän 'nerden'
neçä 'kaç'
neçe defä 'kaç kez'

İlgi

İlgeç olarak aşağıdaki sözcükler kullanılır:

için 'için'
kimin 'gibi, kadar, değin'
teki 'gibi'
çelli 'gibi'
tekin 'gibi'

Horasancada bağlaç olarak kullanılan sözcüklerin yaklaşık tümü yabancı kökenlidir. Şu sözcükler bağlaç olarak kullanılır:

ki 'ki'
fagat 'fakat'
çon 'çunki'
ágär 'eğer'
çunki 'çünkü'
ama 'ama'
vaxdı 'o zaman ki'
ve 've'
u 've'
veli 'ama, velakin'
hem 'hem'
de 'de'
her neme 'her neyse'

Devinim

Horasancada ekeylem Azericeyi anımsatır. Durağan sözcüklerden ad tümcesi yapar. Ekeylem olarak kullanılan ekler şunlardır:

Tekil	Çoğul
1. kişi -am, -yam	*-ay*
2. kişi -añ	*-añız*
3. kişi -dı (çok seyrek-dır)	*-dılan*

Bu arada *"barmak"* eylemi ile ad tümcesi yapılır. Ad tümcelerine şu örnekleri gösterebiliriz:

evde baram 'evdeyim' *evdeyäm 'evdeyim'*
İran'dayam 'İran'dayım' *sen kimen 'sen kimsin?'*
bo xatın xurşit tekindi 'bu kadın güneş gibidir'

Buyurum kullanımı da istek kullanımını andırır. Benzer biçimde kullanılır:

al 'al' *diş 'düş'*
vur 'vur' *alsın 'alsın'*
çıxsın 'çıksın' *gelsin 'gelsin'*
alıñ'alın' *yeñ'yiyin'*
eldirsilen 'öldürsünler' *otırsılan 'otursunlar'*

Dilek şu biçimde yapılır:

eldirüm 'öldüreyim' *gedüm 'gideyim^*
geleñ'gelisin' *geley 'gelsin'*
otirañniz 'oturun' *tutañiz 'tutasınız'*

İstek Türkiye Türkçesinden büyük ayrım göstermez:

al 'al' *gopar 'kopar'*
getü 'getir' *alsın 'alsın'*
çıxsın 'çıksın' *alıñ'alın'*
eldirsilen 'öldürsünler' *otırsılen 'otursunlar'*

Geçmiş zaman *–ıBdı-, -dı- , -va-, -ba-* ekleri ile karşılanır. Bu kullanımlarda belirli geçmiş, belirsiz geçmiş kip ayrımı gözlenir**.** *–ptı-, ıbdı-* biçimi Türkiye Türkçesindeki belirsiz geçmiş kipinin karşılığıdır. Belirsiz geçmişin öyküsü gibi bir kip işlevini de üstlenir. Eklerin kullanımı ağızlarda oldukça karışık biçimdedir. Yaklaşık olarak çekim şu biçimde gerçekleşir:

gelib-direm	*gel*	*-vam*	*geli*	*-bam*
-diren		*-an*		*-ben*
-di		*-ibdi*		*-di*
-direk		*-vak*		*-bemis*
-dienis		*-vanis*		*-benis*
-dilen		*-dilen*		*-dile*

Şimdiki zaman *-y-* eki ile yapılır.

biliyem 'biliyorum' *geliyem 'geliyorum'*
deniyéyñ 'dönüyorsun' *otıryañ 'oturuyorsun'*

yiyeñ' yiyorsun'	*içelmey 'içmiyorsun'*
agrıye 'ağrıyor'	*çekiliyer 'çekiliyor'*
geliyer 'geliyor'	*oxşıyer 'benziyor'*
geliyey 'geliyoruz'	*isdeyex 'istiyoruz'*
yiyey 'yiyoruz'	*gedey 'gidiyoruz'*
geleñiz 'geliyorsunuz'	*geliyeñiz 'geliyorsunuz'*
istiyeñiz 'istiyorsunuz'	*yiyeñiz 'yiyorsunuz'*
geliyellen 'geliyorlar	*isteyelen 'istiyorlar'*

Geniş zaman *-r* eki iledir. Ses olayları ile değişik söylenildikleri olur:

di-y-er-em 'derim'	*géd-er-em 'giderim'*
gel-lem 'gelirim'	*işle-y-er-em 'çalışırım'*
kiter-rem 'getiririm'	*géderen 'gidersin'*
bil-mez 'bilmez'	

Gelecek zaman –r-, ve –e- ekleri ile sağlanır:

gel	*-rem*	*gel*	*-emen*
	-ren		*-esen*
	-r		*-e*
	-rek		*-emiz*
	-renis		*-esiz*
	-nlan		*-ele*

Geniş ve gelecek zamanda benzer eklerin kullanılması dikkat çekicidir.

Belirli geçmişin öyküsü *-erdi* eki ile yapılır.

géderdim 'giderdim'	*géderdiñ'giderdin'*
géderdi 'giderdi'	*bilerdi 'bilirdi'*
géderdü 'giderdik'	*géderdiñiz 'giderdiniz'*

Şimdiki zamanın öyküsü *-udi-* eki ile anlatılır. (u ünlüsü uzun ünlüdür.)

geludim 'geliyordum'	*oturudém 'oturuyordum'*
gédudiñ'gidiyordun'	*yazudiñ'yazıyordun'*
galudi 'kalıyordu'	*yazudi 'yazıyordu'*
gédudiñiz 'gidiyordunuz'	*yazudiñiz 'yazıyordunuz'*
géludilen 'geliyorlardı'	*yazudilen 'yazıyorlardı'*

SÖZLÜ TARİHTEN DESTANA, DESTANDAN OĞUZNAMELERE

FUZULİ BAYAT

Bu gün Doğu Avrupa'dan Çin'e kadar geniş bir sahada varlığını sürdüren Oğuzların tarih sahnesine çıkmalarından itibaren Türk devletçiliğinde, kültüründe, Türk varlığının korunmasında önemli rol oynadığı bilinmektedir. Oğuzların tarih sahnesindeki faaliyetleri onların sözlü tarihlerinde birkaç yüzyıl yaşadıktan sonra ozanların icrasında destanlaşmış, tarihî şahıslar folklor geleneğinde yeniden işlenerek kopuz eşliğinde toplu törenlerde, devlet toplantılarında, şenliklerde okunmuş, millî birlik ve bütünlüğü korumuş, millî duyğu ve hislerimizi pekiştirmiştir. Durum böyleyken Orta Çağa geldiğimizde İslamiyetin de kabulü ile dört Türk İslam devleti (Karahanlılar, Selçukluklar, Kazneviler, Harezmşahlar) ideolojileri bakımından Türkçülük ve Oğuzculuk harekatını başlatmış oldular. Özellikle Oğuzculuk ideolojisi millî hassasiyetin güçlü olduğu Harezmşahlar, Selçuklular devletinde ve onları izleyen Hulaküler, Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler zamanında daha da ileriye götürüldü. İran, Anadolu ve Balkanlarda kurulan devletlerin de esas unsuru Oğuzlar olduğundan bunları doğrudan doğruya Oğuz devletleri ve beylikleri olarak adlandırmak mümkündür. Türk-İslam dünyasında bu kadar etkin konumuna göre 14. yy.dan Oğuz-Türk tarihi yazmak bir gelenek hâlini aldı ve bu tarih yazarlığı milliyetçe yahudi olan Fazlullah Reşidüddinle başlatılmış oldu. Bu, destanın sözden yazıya, sözelden tarihe geçit merhalesiydi. Her ne kadar "*Cami-it Tevarih*"in birinci cildi Oğuz tarihine ayrılmış olsa da ve bütün bu tarihî veriler ekseriyetle sözelden derlenmiş olsalar da bu bir tarih yazma çabasıdır. Her bir salname Oğuznamesi yazar metnidir ve bütün bunlar başta Reşidüddinin, Yazıcıoğlu Ali'nin, Handemir'in, Hafız Abru'nun, Ebubekir Tehrani'nin, Ebu'l Gazi'nin, Salır Baba'nın ve digerlerinin Oğuznameleri olmakla Oğuz elinin tarihi, Oğuz padişahlarının şeceresidir.

Resmi olarak adlarına ilk defa Orhun-Yenisey yazıtlarında rast geldiğimiz Oğuzlar (Üç Oğuz, Altı Oğuz, Tokuz Oğuz adları ile bilinen Oğuzlar "Altı Oğuz bodunu" şeklinde Yenisey'e dökülen Barlık çayı kıyısındaki 1. Kitabede, "Dokuz Oğuz" adı ile Kül Tigin

Kitabesinde görülmektedir. (Bayat, 1993, s. 3)) tarihte büyük Türk kağanlıklarının – Göktürk, Uygur, Karahanlı, ayrıca kendilerinin Oğuz Yabgu devleti adıyla Orta Asya'da ve Selçuklu, Osmanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi adlarıyla bilinen devletlerin kurulmasında iştirak etmişler. Bu kadar çok tarihî misyonu taşıdıklarından olsa gerek sözlü tarih her zaman onlardan konuşmuş, zamanla bu sözlü tarih belleklerden ozanların repertuvarına geçerek onların kopuzlarında destanlaşmış Orta Çağa kadar söylene gelmiştir. Kurulan Oğuz devletlerinin yeni ideolojisine çevrilen Oğuzculuk harekatı sözlü kültürden tarihe dönüş yapmakla yeni bir salname, yeni bir edebi-tarihî tür – Oğuznameler oluşturmuştur. O bakımdan sözlü tarihten destana, destandan yazılı tarihî kaynaklara transformasyon olunan Oğuz folkloru bütün hâllerde temelde sözlü kültür ürünüdür, sözlü kültürün bellegidir. *Sözle yazı, destanla tarih arasındaki ilişkinin, geçidin en pratik örneği Oğuznamelerdir,* denilebilir. Sayıları yirmiden çok olan yazılı tarihî Oğuznameler bunun en güzel örneğidir.

Söz ve Yazı Bakımından Oğuznameler

Sözden yazıya geçiş başlı başına bir kültür değişimi, düşünce sisteminin yenilenmesi, farklılaşmasıdır. (Ong, 2003) Aslında Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut hikâyeleri, Oğuz atalar sözleri, Oğuz Destanının Uzunköprü varyantı vb. her ne kadar sözlü gelenek ürünü olsalar da yazıya aktarılmakla musikisi, söyleme tarzı, söyleyici jesti, dinleyici tepkisi, artikulyasiya ve tek kelimeyle icra ortamı bakımından folklorik unsurlardan tecrit edilmiştir ve yazı kültürünün bir çok unsurlarını kendinde barındırmıştır. Doğal olarak *hiçbir yazı canlı icra ortamını yansıtamaz.* O bakımdan bugünkü hâliyle Oğuz Kağan Destanı, Oğuz Atalar Sözü, Uzunköprü varyantı, Dede Korkut Oğuznameleri de sözün gerçek manasında yazılı metindir. Ancak yazıya aktarılmış bu metinleri yazılı tarihî Oğuznamelerden farklı tutmak gerekir. Şöyle ki, birincilerde folklorun yazıya aktarılmasıyla destanın, atasözlerinin kitaplaşması söz konusuysa, ikinciler sözelden kopmuş, tarihîleşmek istenen metin türüdür. Hatta sözlü tarihten derlenmiş, ozanların ifasında dinlenmiş Salır Baba Oğuznamesi de destana özgü klişelerle, formüllerle, paralelizmlerle, epik tekrarlarla ne kadar iç-içe olsa da yine de o bir tarihtir ve folklor unsurlarından tam da olmasa arınmış durumdadır. Ve en esası da *Salır Babanın amacı destanı derleyip yazıya aktarmak olmamış, destanı kaynak almakla tarih yazmak olmuştur.* Bu ise çok önemli bir farkın oluşmasına neden olmuştur. Yazıcıoğlu Ali, Ebubekir Tehrani, Ebu'l-Gazi, Endelip de tarih yazmak için canlı icra ortamında söylenen metinden yararlanmakla Oğuzname yazmışlar. Sözlü tarihten istifade istisnasız olarak bütün Oğuznamelerde görülür. Şöyle ki eserini Farsça yazan Reşidüddin, Hafız Tanış Abru, Türkçe yazan Ebu'l-Gazi, Salır Baba ve digerleri de Türkman ileri gelenlerinden, yaşlı savaşçılardan, tarih bilenlerden öğrendiklerini yazdıklarını defalarca kaydetmişler. Hatta Ebu'l-Gazi Bahadır Hanın verdigi bilgiye göre Türkmen bakşıları 17. yy.da Oğuz Destanı söylemekteydiler. Topkapı Oğuznamesinin yazarı da 1526'da baş vermiş Mohaç savaşında ozanların Oğuzname okuduklarını kaydetmektedir.

Yazıya aktarılan destanla yazılı Oğuzname arasındaki farkın sebebi çok sadedir, şöyle ki her bir Oğuzname yazarı söyleyici degil, sözlü gelenekte yaşayan, ozan ifasında söylenegelen destandan, oğuz rivayetlerinden tarih yazmağa çaba gösteren tarihçilerdir. Kaynak her ne kadar müşterek olsa da amaç ve kullanım tekniği farklı olduğu için bunlardan biri destan, diğeri tarihtir. Doğal olarak her ikisinin kaynağı sözlü tarih olsa da. Burada sözden yazıya geçişte name türünün de rolü büyüktür.

"Eski Türk kahramanlık destanlarının tür, yapı özellikleri örnek alınarak oluşturulan *name* türü yeni bir olay değildir. Şüphesiz, burada dinî ideolojinin de bedii esere tesirini unutmamak lazımdır. Name türünün bedii, bedii-tarihî, tarihî-siyasi şecere şeklinde varyantlaşması meselesi yeni bir ifade usulünün veya kalıbının ortaya çıkması gibi değerlendirilmelidir. Name adı ile ortaya konulan bütün eserlerin İslam'dan sonra oluştuğu bilinmekte ve bunlar, eski destan geleneğinin nesir üzerine aktarılması gibi değerlendirilmektedir. Name türünün hem tarihî olayları kaleme alan tarihî Oğuzname hem de kahramanlık dönemini konu alan destanî şekilleri vardır. Özetle belirtilmesi gereken bir mesele de Türk millî medeniyet sisteminde, namelerin daha çok yerleşik hayata geçilmesi ile hız kazanmasıdır. Nitekim hem İslam'dan önceki konuları hem de İslamî dönem konularını ele alan name türünün esasen nesirle yazılması sözlü kültürün yazıya aktarılması, tarihleşmesi sürecinin başlangıcı olarak değerlendirilmelidir." (Bayat, 2013, s. 51)

Ancak tarih yazarları yazdıkları Oğuznamelerin büyük bir kısmını sözlü gelenekten aldıkları için burada epik tahkiye ile Orta Çağ tarihçilik gelenegi, edebi metin normları bir arada mevcuttur. Tabii ki Oğuznamelerin bazılarının destana daha yakın olması yukarıda sıralanan özelliklerden birinin – folklorik unsurların üstünlük kazanması ile alakalıdır. Bazı Oğuznamelerde bunun tersi ile karşılaşırız. Özellikle Farsça yazılan Oğuznamelerde daha çok edebi ve tarihçilik gelenegi, belagatli dil, cilalanmış üslup açık şekilde görülür. Doğal olarak her bir Oğuzname metninde az veya çok derecede folklorik unsur: dövüş meydanının ve kahramanın tasviri, bahadırlık sahneleri, epik hiperbolalar ve klişeler, tekrarlar ve paralelizmler vardır. Ona göre de bir çok Oğuzname yazarı eserini destan olarak adlandırmışdır. Buna rağmen bu Oğuznameleri şartlı olarak veya genel olarak Oğuz Destanı kapsamında değerlendirmek mümkündür. Oradaki eski destanî unsurlar, arkaik düşünce tarzı, destanın tarihîleşmesi ayrı bir folklorik problemdir ki bütün yazılı Oğuznamelerde kendini biruze vermektedir.

Oğuznamelere göre söz ve yazı bağlamında bir önemli unsur da epik destan gibi şekillenen Oğuznamelerin icra ortamında Türk kültür ekolojisinde ozan olarak adlanan söyleyiciler tarafından anlatılması, metnin yapısının, poetik formunun söyleyici-dinleyici bakımından düzenlenmesidir. Ozan, Oğuzname olarak adlandırdığı metinleri kopuzla, ritmik avazla okuyarak icra etmekle onu dinleyenlere ulaştırır. Ozanın destan metnini dinleyiciye sunma şekli musiki havası, musiki aleti ve şarkıyladır. Bu elementler Türk epik gelenegi için olmazsa olmazlardandır. Oğuznamelerin tarihî eser olarak yazıya aktarılması ile sözel metin için olmazsa olmazlardan olan icra ortamı ortadan kalkmış oluyor. Söyleme sanatı, anlatım tekniği için karakteristik olan poetik unsurlar metinin şekillenmesinde hiçbir işlev yerine yetirmiyor. Bütün bunlara bakmaksızın söz ve yazı arasındakı fark bir kültür, bir düşünce farkı olsa da sözlü tarih ve epik destan birbirinden Çin seddi ile ayrılmamıştır ve ayrılması da kültür tarihi bakımından imkânsızdır. Yani araştırcıların da üzerinde durdukları gibi epik destan ne tarihtir ne de roman (Gureviç, 1990, s. 70). Epik destan bunların her ikisinin özelliklerini taşımasına rağmen sözel ortamda şekillenmiş, varyantlaşmış **anlatı türüdür.** Tarih ve roman her ne kadar destani özellikle donatılmış olsalar da **yazı türüdürler.** O bakımdan sözlü tarih yazarları Reşidüddin'den başlayarak Şakarim Kudayberdiulu'na kadar (14-19. yüzyıllar) epik tahkiyenin yazılı tarihî varyantıyla beraber estetik mahiyetli destanî unsurların da sınırlarını kolayca aşmışlar.

Kendilerini Ay Tanrı inancında olan kabile gibi bilen Oğuzlar (Bayat, 2005, ss. 119-129) tarihin başlanğıcından bilgi ve birikimlerini sözel şekilde yaşatmış sonradan yazının aktifleşmeye başlamasından sonra da uzun bir devir için sözlü geleneklerini muhafaza etmiş ve Oğuznamelerinde bunu korumuşlardır.

Merhale Farkı

Sözlü gelenekte yaşayan Oğuz olayları Oğuzların önce bir kısmının, sonra da hepsinin İslamiyeti kabul edip 13. yüzyılın sonlarından itibaren Türkmen adlanmaları ile tarihîleşme sürecine girmiş oldu. Konar-göçerlikle beraber yerleşik hayatın yaygınlaşması, devlet otoritesinin güçlenmesi ile Türk adı da geniş kullanma sahasına girmiş oldu ve 14-15. yüzyıllarda konar-göçerlik Türkmenlere, Yörüklere bırakıldığı hâlde yerleşik ve şehirleşmiş halk da Türk adlanmaya başladı. Oğuznamelerin yaygın hâle geldiği dönemlerde artık Türklerin milletleşme sürecine girdiği sinyalleri verilmeye başladı. Zamanla konar-göçerliği canlı şekilde yaşatan ve Türkman olarak adlanan kitlenin tarihî olayları ozanların katkısıyla sözlü tarihten destana aktarıldı. Ve uzun zaman ozan repertuvarında varlığını koruyan bu epik hadise Türkmen devletlerinin – Selçukluların, İlhanlıların, Osmanlıların, Çobanilerin, Karakoyunluların, Akkoyunluların ve nihayet, Safevilerin Sırderyadan Akdenize kadar geniş bir alanda devletler kurmaları ile tekrar tarihîleşmeye doğru gitmeye başladı. Bu zaruret Oğuzculuğun/Türkmanlığın devletin ve devlet kurmanın başlıca ideolojisine çevrilmesi ile gündeme geldi. Hatta Orta Asya Türkmenleri Oğuz Destanını ataları olan Oğuzlar hakkında söylediklerini, Oğuznameleri ise hükümdarlarının şeceresi ve devletlerinin tarihi olarak biliyordular. Bunu dolaylı yolla da olsa Salır Baba Oğuznamesi tasdik eder. Burada İslamiyetten önceki Oğuzlar olarak adlanan milli birliğin, 11. yy.da Müslüman kimliğine büründükten sonraki devirde Türkmen olarak adlanan birliğe dönüşümü söz konusudur. Gerçi bugünkü Türkmenistan'da yaşayan Türkmenlerın İslamiyeti 14-15. yy.da kabul ettiği bilinmektedir. Burada esas mesele Müslüman olan Oğuzların Türkman adı altında Azerbaycan'da, Irak'ta, İran'da, Anadolu'da meskunlaşıp Oğuzculuk düşüncesini korumalarıdır. *Oğuz Destanı Oğuzlar için sözlü olaylar – rivayet ve destan toplusudursa, Türkmanlar için ecdatlarının tarihidir.* Bu, sözle yazı farkının hem de merhale farkından doğduğunun isbatıdır. Dede Korkut Kitabının, Uzunköprü varyantının, Oğuz Ata Sözlerinin İslamiyetten sonra yazılı Oğuznamelerle aynı zamanda 15-16. yüzyıllarda istinsah edilmesi de güçlenmekte olan Türkmen devletlerinin ve Türkmanlığın Oğuzculuk ideolojisi adı altında sürdürülmesi ile alakalıdır.

Uygur alfabesi ile yazıya alınmış Oğuz Kağan Destan parçasının da 14. yüzyılın başlarında yazıya aktarılması Oğuzculuk şuurunun sözel belleğidir ve bir devlet destanıdır. Bu sözlü belleği tarihîleştirmek 14. yüzyıldan sonraya düşse de onun türkü, mit, hikaye ve nihayet destan şeklinde ilkin varyantlarının ne zamandan sözlü kültürde fonksiyonelleştiğini söylemek zordur. Herhâlde Oğuzlar kendilerini bildikleri, büyük devletlerin kurulmasında esaslı rol oynadıkları zamandan destan yaratmak, ozanların repertuvarında yaşatmak işine girişmişlerdir. Eger Oğuz Kağanda mitik Oğuz olayından, Oğuzların Bozok ve Üçoklara ayrılmasından, cihan devletinin kurulmasından söz açılırsa, Dede Korkut Oğuznamelerinde olaylar Bayındırlarla Salorların hâkim mevkii zamanı ozan repertuvarına dahil olmuştur. Oğuz Kağanda olaylar daha çok yarı-tarihî, yarı-mitik mekanda baş veriyorsa (Çin, Tibet, Kafkaslar, Anadolu, Mısır vb.) Dede Korkutta coğrafi mekan netleşmiştir ve Hazar deniziyle

Karadeniz arasıdır. *Birinde Oğuzlar kendi dinlerindedirler, yani Tanrıcıdırlar, diğerinde İslamiyeti yenice kabul etmiş Müslümandırlar.* Aradan geçen tarihî süreç, mekan ve din değişmeleri ihtimal ki Oğuz Destanının en azından dört-beş yüzyıl ozan belleğinde yaşadığını kanıtlamaktadır.

Her ne kadar Oğuz Destanı, hatta sonradan yazılan Oğuznameler amaç, merhale farklılığı arz etseler de bunların tamamı Oğuz mitinin değişik zamanlarda, değişik coğrafi muhitlerde ve değişik siyasi birliklerde epik ve tarihi transformasyonlarıdır. Tarih yazarlığına siyasi erk etki gösterdiği gibi Oğuz destanlarına da tesirsiz örtüşememiştir. Örneğin Kâşgarlı Mahmut "*Divanü Luğatit Türk*"ü yazarken Selçukluların hâkimiyeti vakti idi ve ona göre de Kâşgarlı Mahmut'ta Kınıklar Oğuz Şecere listesinin önünde yerleştirilmiştir, Reşidüddin İlhanlılar zamanında yaşadığından Osmanlılar misâlinde Kayıların hâkimiyetini görmüştü, Ebubekr Tehrani Akkoyunların tarihçisi olduğundan Bayındır hâkimiyetini biliyordu. Hem de Akkoyunlular devri yazılı kaynaklarından XV. yüzyıl tarihçisi Ebubekir Tehranî'nin o zamana ait en inanılır kaynak olan *Kitabi-Diyarbekriye* adlı tarih yazmasının giriş kısmı Oğuzname edebi üzerinde kaleme alınmıştır. Bu eserde 15. yy. kadarki Türk tarihî Oğuz-Türkmanların hafızasında korunan, sözlü belleklerden aktarma olup, aslında epik tarihtir. Ona göre de Oğuz Destanının Uyğur varyantı, Dede Korkut Hikâyeleri yazılı tarihî mahiyetli Oğuznamelerle tutuşturulduğunda Oğuzların kozmogonik ve dünya modeli hakkındaki düşüncelerinde farklılık görülür. Bunun bir sebebi söz ve yazı özelliğiyse, diğeri de epik gelenekle tarih anlayışının farkıdır.

Merhale ister söz ve yazı, isterse de epik ve tarih, Şamanlık ve İslamiyet açısından olsun farklı bilgiler sunuyorsa, o hâlde bunların her ikisine geniş manada Oğuz Destanı veya Oğuzname dense de verilen bilgilerin farklı olacağı da açıktır. Araştırmada kullanılacak metot da farklı olmalı, çıkarılan sonuçlar merhale (dini, kültürel, siyasi vb.) karakteristiği bakımından değerlendirilmelidir. Aralıksız devam eden söz-yazı-tarih alakası ve geçidi doğal olarak Oğuznamelere bütünün bir parçası olarak bakmayı talep eder. İster Oğuz Kağan Destanı, ister Dede Korkut Hikâyeleri, isterse de Oğuznameler olsun sonraki dönem epik eserlerde, mesela Köroğlunda, Yusup ve Ahmet, Şah İsmail Destanında yeni form ve biçimde kendini gösterir. Oğuzculuk düşüncesi Köroğlunda, Yusup ve Ahmet Destanında Türkmanlık şeklinde karşımıza çıkar. Özellikle Köroğlunda Türkmanlığın (somut olarak Teke Türkman Eli) övülmesi, Türkmanlığın millî şuur aktine dönüşümü süreci yaşadığının kanıtıdır. Bu şuur 16. yy.da Dana Atanı, 18. yy.da ise Türkmen şairi Endelibi edebi Oğuzname yazmaya sevk etmiştir. Özetle Oğuzculuktan Türkmanlığa geçiş, Türkmanlığın (konar-göçerliğin) yaşam felsefesi olmasında, destan kahramanlarının Türkmanlık uğrunda savaşlarında kendini gösteriyor.

Sözlü gelenekte ki bunun bize kadar ulaşan en eski varyantı Oğuz Kağan Destanıdır, Oğuzların ecdadı Oğuz Hanın kurduğu cihan devletinin ikili bir idare etme sistemi ile tamamlar. Bu sisteme göre Oğuzun üç büyük oğlu Bozoklar adı ile devleti yönetenler, Üçoklar adıyla üç küçük oğlu da yönetime yardım edenler olarak devlet yönetiminde yerlerini almış olurlar. Bu edebi bilgi hiç kuşkusuz sözlü tarih bilgilerinin ozanlara aktarılması yoluyla ortaya çıkmıştır. Salnamelere bakmış olursak Oğuz zamanından devlet onun babası Kara Hanla Oğuz arasında ikiye ayrılmıştır. İslami redaktede Oğuzname bunları tek Tanrıya inananlarla, inanmayanlar (metine göre Allaha iman edenlerle iman getirmeyenler) adı altında iki kısma ayırmıştır. (Kononov, 1958, s. 42;

Fazlullah Raşid ad-Din, 1987, s. 32) Oğuz, babası Kara Han ve onun kardeşleri Kür Hanla Küz Han üzerinde zafer kazanmakla millî Oğuz Devletinin temellerini atmış oluyor. Kara Handan kalan el Moğolları, Oğuzu takip edenler Oğuz kavminin esasını koymuş oluyorlar. Bütün bu tarihî bilgiler sözlü gelenekten yazıya geçirilip Oğuzname biçimine uyarlanırken destanî unsurlar da göz ardı edilmemiştir. Tabii ki ister Reşidüddin, ister Yazıcıoğlu Ali, ister Ebü'l-Gazi Bahadır Han, ister Ebubekir Tehranî, isterse de Hafız Tanış Buharî ve diğerleri olsun bize kadar ulaşmayan yazılı kaynaklarla beraber Türkman ululârının sözlü hafızalarına da başvurmuşlardır.

Türkmanlığa geçişle beraber Oğuz Kağandan, Dede Korkut Oğuznamelerinden ve kısmen de olsa yazılı Oğuznemelerden kopma, uzaklaşma söz konusudur. Bu kopma neticesinde 16-17. yüzyıllardan başlayarak Oğuzculuk, yerini Türkmanlığa bıraktığı gibi, ozanlar da icra ortamını âşıklara teslim ettiler ve sonuçta sözlü gelenekte Köroğlu, Yusup ve Ahmet tipli kahramanlık destanları icra olunmağa başladı. Oğuzculuk tarih gibi yalnız salnamecilerin şecere debi üzerinde yazdıkları Oğuznamelerde korunmuş oldu. O bakımdan ölezimekte/ölmekte olan sözlü Oğuz geleneği yerini Türkman epik düşüncesine terk etmeye mecbur oldu. Bundan yazılı tarih de etkilendi. Yazılı Oğuznamecilik debi yaşamını sürdürse de 15-16. yüzyıllardaki seviyesine ulaşamadı. Bakmayarak ki 17. yy.da Ebu'l-Gazi Bahadır Hanın *Şecere-i Terakime* ve *Şecere-i Türk* adları altında iki Oğuznamesi, Endelip Karacadağî'nin edebi-tarihî Oğuznamesi, 19. asırda Şakarim Kudayberdiulı'nın yazılı Oğuznamesi varsa da önceki geleneğin çok çok zayıfladığı açık şekilde görülmektedir. Bunu başlıca sebebi merkezleşmiş Türkmen devletlerinin zayıflaması, aralarındaki mezhepsel (kızılbaşlık sünnilik) parçalanma veya Oğuzculuk ideolojisinden uzaklaşmasında idi.

Son Söz

Oğuzlar arasında mevcut olan sözlü tarihin folklorik geleneğe dönüşmesi, destanlaşması süreci Oğuzların İslamiyeti kabul edip Türkmen devletleri kurmaları ile yazılı tarihçilik geleneğinin – Oğuznamelerin ortaya çıkmasına neden oldu. Oğuznameler ilk önce Türkmenlerin ecdadlarının soy tarihi, manevi dünyasıdır. İşte arkaik mitolojik görüşlerin önce destana, sonra tarihe transformasyonu bütün Oğuz Destanının ihyasının şartlarını hazırlamaya olanak tanır. Bu tarihî-kültürel süreçte mitten epik geleneğe, epik gelenekten tarihe, bir sözle sözelden yazıya geçiş ortaya çıkmıştır ki bu da Türk kültür ekolojisinin işleme mekanizmini açmaya hizmet edecek en büyük unsurdur.

KAYNAKÇA

Bayat, F. (1993). *Oğuz Epik Ananesi ve Oğuz Kağan Destanı*. Bakü: Sabah.

Bayat, F. (2005). *Ay Kültünün Dini-Mitolojik Sisteminde Türk Boy Adları Etimolojisi, 3ok,* Ankara.

Bayat, F. (2013). *Oğuz Destan Dünyası. Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*. 2. Bs. İstanbul: Ötüken.

Fazlullah Raşid ad-Din. (1987). *Oguz-name* (Terc. Şükürova R.M.). Bakü: Nauka.

Gureviç, A. Ya. (1990). *Srednevekovıy Mir: Kultura Bezmolstvuyuşego Bolşinstva, İskustvo,* Moskova.

Kononov, A. N. (1958). *Rodoslovnaya Turkmen, Soçinene Abu-l-Gazi Hana Hivinskogo,* Moskova-Leningrad: İzdatelstvo AN SSSR.

Ong, J.W. (2003). *Sözlü ve yazılı kültür. Sözün teknolojileşmesi.* İstanbul: Metis.

ZENCAN AVŞARLARININ SOSYO-KÜLTÜREL YAPILARI ÜZERİNE

HASSAN ESMAİLİ
RASOUL ARABKHANİ

Giriş

Oğuz Türkleri soyundan olan Avşarlar (diğer adıyla Avşar, Efşar, Ovşar, Ovşar, Üçar) İran, Türkiye, Afganistan, Irak ve Suriye'de yerleşmişlerdir. İran'da göçebe olarak ana meskenleri Fars, Kirman ve Horasan vilayetleridir. Azerbaycan ve Zencan vilayetlerinde kent halkıyla kaynaşıp aynı şekilde farklı kollarda Azerbaycan, Zencan, Kazvin, Kirmanşah, Kohkiloyeh-Boyerahmet ve Hamaden vilayetlerinde göçebe olarak yaşamaktadırlar. Türkiye'de de aynı oymaklar yaşamaktadırlar. Tarihî metinlerde, Avşar ismi Oğuz Kağan soyundan Bozoklardan olan Avşarın neslinden gelen en tanınmış Türk boylarından biridir. Salar Baba ve Kâşgarlı Mahmud'a göre yirmi dört Oğuz bölüğünden altıncısı; 'Afşar'lardır ve Reşidüddin, Yazıcıoğlu ve Ebulgazi de Avşarları, Oğuz boyunun dokuzuncu kolu saymışlardır. Diğer tarihî kaynaklarda, Avşar, Yıldızhan'ın en büyük oğlu ve Salar Baba Avşarı, Ayhan'ın ikinci oğlu olarak tanımlamıştır. Yukarıdaki kaynaklara dayanarak, Avşar sözü 'çabuk' anlamındadır. Zeki Velidî Togan, Avşar sözün avci+er sözlerinden oluştuğunu öne sürerek Er ekin erkek ve insan olarak açıklamış (Gökdağ, 2012, s. 9).

Anadolu Türklerinde çabuk, ters, hızlı, cuma günü, biber gibi açıklamalar bulunur. Azerbaycan Türklerindeyse sütlü koyun, küçük hançer, şelale, süt gibi izahlar verilmiştir. Tüm bunların yanı sıra Avşar musiki makamlarından da sayılır (Kaya, 2012, s. 28).

Avşar boyu Türk sözü olarak Ovşar, Avşar veya Ovçar olarak, çabuk boy anlamındadır, savaşlarda küçük kuş gibi çabuk olup, geçmişte Oğuzhan'ın ordusunun sol kolunu oluştururlardı. Selçuklu döneminde İran'a gelerek, Selçukilerden sonra İran'ın farklı bölgelerinde hükümetler kurmuşlardır. Ayrıca Nadir Şah Avşar çağında özgür devlet de kurmuşlardırlar. Zandi'ye ve Kaçarlar döneminde İran ordusu-

nun en büyük kolunu oluşturup, Kaçar döneminin en tanınmış kumandanları bu soydan gelmişlerdir (Haliki Mukadam, 2001, s. 106).

Zencan'da Avşar Aşiretlerinin Yerleşmesi

İran'ın en büyük aşiretlerinden sayılan Avşarlar farklı kol ve boyları Tikaptan (Dikentepe) Karac, Sava, Kazvin, Hamadan ve Kum çevresinde dağınık şekilde yerleşmiş, Avşar boyunun en fazla coğrafi dağılımı Zencan (Zangan) vilayet kent ve köylerinde olmuştur.

Avşarlar, Selçukiler çağında İran dağlarına gelerek tüm kıtaya yayıldılar. Diğer bir grup da Safeviler döneminde Zencan bölgesinde yerleşmişlerdir. Bu boy Daviran isimli diğer bir Türk aşiretle Azerbaycan bölgesi yani Hamseye gelip Kızılbaş kavimleriyle birleşerek "Şah Seven"i oluşturdular. Hamse Avşarların "Davirani" Avşarları adıyla anılıp, Batı Azerbaycan vilayetinde yerleşen Sayınkale Avşarları ve Kazvin bölgesindeki "Harekan" Avşarlarından farklıdırlar. Hamse taifelerinin en büyük kolları Badirlu, Cihanşahlu, Cumalu ve Kara Osanlu boylarıdır ki Abharçayı ve Gerus bölgelerinde dağınık şekilde yerleşmiş, göç zamanı yaylakları Sultaniye yukarısı ve Tarım dağlarının güneybatısı yanı sıra Kızılüzen nehri batı kıyılarına kadar uzanırdı ve yaylak arazilerinde tarım yaparak yaşam sürmekteydiler. Avşar kışlakları köyü şimdi Zencan`ın güneybatısı Kızılüzen nehri kıyıları Hamse Avşar boylarının kışlak yeri olarak tanımlanır (Soltani, 2010, ss. 140-141).

Avşarlar yaylak için Sanandac'in kuzeybatısı olan, Bicar Pir Mahmut ve Kırk çeşme dağlarının ve Hamadan'ın Asadabat civarındaki yemyeşil yükseklikllerine giderlerdi veya Saral, Obatu, Karatoru ve Gülçıdır dağlarına yerleşip Zencan batısında yerleşen Sakız ve Bilgeyiz çevresinde dolaşırlardı. Bazıları da Azerbaycan'da Sahand dağlarının batısına veya Halhalda yerleşen Talış dağlarına giderler. Bu dağların verimli yeşil arazileri Avşar boyunun meraları sayılır (Haliki Mukadam, 2001, s. 64). Avşar boylarının kolları, ilgili dağların zirvelerinde aşiret hareketinde birbirinden ayrılıp, kışlak istikametinde Kızılüzen kıyısına vararak Avşar kışlasına gelerek ilgili mekânda 16 kışlak Orta yurdu oluşturmuşlardı. Farklı Avşar aşiretleri toplanarak geleneksel kabile töreni yaparlardı (Haliki Mukadam, 2001, s. 64).

Avşar boyları ve kolları Zencan bölgesinin Kızılüzen ve Abhar çayı nehri sınırında, yerleşmişler. Örneğin Keydar ili Avşarları, Mahnışan, Çaypara ve Tarım ili Avşarları hepsi Kızılüzen nehri kıyısı üzerindedirler (Haliki Mukadam, 2001, s. 57).

Zencan Avşarlarının en önemli boylarından olan Osanlu Aşireti Soltaniye batısı ve Sucas nehri sınırında yaşarlar, sonraları bir sırası Kızılüzen ve Oryad nehrinin etrafında yer alan bölgelere giderler, birçoğu da Zencan kentinde yerleşmişlerdir. Avşarlar devletinin kurucusu, Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran Avşar boyları arasında, Nadir Şah'ın intikamını almak adına, "Adil Şah" ve kardeşi "İbrahim Han Avşar" kumandanlığında bölge köylerinde "Saman Arhı" (Saman nehri) bölgesinde bir çatışma başlamış ve "Saman Arhı Savaşı" adıyla kaynaklara geçmiştir (Haliki Mükadam, 2009, s. 5).

Zencan'da diğer ünlü Avşar boyu, Kanı Baylu boyudur ki hâlâ Zencan ilçesinin batısında bulunurlar (Haliki Mukadam, 2001, s. 24).

Avşar boyunun diğer kolu, Avşar Ayerlu boyudur ki Tarım ilçesi ve İcrud (Ucayurt), Saitabat gibi bölgelerin çevresinde yaşarlar. Zandiye çağı, Zencan hâkimi Zülfikarhan ve Zülfikarilerin ceddi bu boydan olmuştur. Zencan'ın diğer Avşar boyu, Zayırlu boyudur. Zülfikar Handan sonra Alihan Avşar, Zayırlu başçısı ve Ağa Muhammet Han'ın rakipleri bu boydandır (Haliki Mukadam, 2001, s. 26).

Zencan'ın diğer Avşar boy ve aşiretleri Kasimlu, Karahlu ve Araşlu boylarıdır ki Tıkap ve Sayınkale'de yaşarlar (Haliki Mukadam, 2001, s. 26).

Zencan'ın batı ve doğusunda yerleşen Harekan kasabası tarihî yazılarda "Harekanin" adıyla anılıp Harekan Avşarlarının meskeni olmuştur (Haliki Mukadam, 2001, s. 28).

Ebher kentinin güneyinde yerleşen diğer önemli Avşar boyu, İnanlu boyudur ki Rahatlu, Şoluklu, Karaculu, Kongorlu, Ak saçlu, Şahverenlu, Çarkarlu kollarına bölünürler. Avşar kışlakları kasabası ve Keydar çevresinde Abucanlu, Osanlu, Avşarlu, Akaçlu, Tohitlu, Teymurlu, Çopuklu, Hasanlu, Halifelu, Doğalu, Şahverdilu, İsabeylu, Karuğlu, Kürtlü kolları yerleşir ve Sucas bölgesinde Dabanlu kolu meskûndur. Keydar çevresinde Şehlu, Davarhlu kolları ve Sultaniye etrafında Sarıcalu, Boğuşlu, Yakuplu, Solmanlu ve Osanlu kolları meskûndurlar (Haliki Mukadam, 2001, s. 110).

Zencan'ın Oryad kasabasında, Elmalu, Bayamlu, Fahrlu ve Handaklu gibi Avşar kolları yaşamaktadır. Çaypara bölgesinde ise Alvarlu, Pirlu, Mehdilu, Dadalu ve Kara oğullular boyları yerleşirler. Yukarı ve aşağı Zencanroud kasabasında Elmalu, Kolu Kaysalu, Edelu, Bahramlu, Mustafalu, Haşımlu, Dedelu ve Kanibeylu ve Kızıl Keçlu kasabalarında Mehdilu, Nacaflu, Nasırlu, Musalu, Rahimlu, Kanilu ve Muganlu gibi kollar yaşamaktadır (Haliki Mukadam, 2001, s. 109).

Tarım bölgesinde Dadalu, Savilu, Musalu, Murtizalu, Mirzahalu, Nasırlu, Karadolu, Mustafalu ve Zolkadır boyları yaşarlar. Nadir Şah Avşar katillerinden olan Musa han Evşar Aierlu ve Emir Günhan Avşar'ın kardeşi, Nadir şahtan sonra Gilan hâkimi olup Tarım Avşarlarındandır (Haliki Mukadam, 2001, s. 110).

Tarihte Zencan Avşarlarının Sosyal ve Siyasi Yerleri

Avşar boyu, Şah İsmail Safevi'nin yönetime gelmesinde en önemli etkenlerden olup (diğer Türk boyları ile beraber) Safeviler sülalesinin askeri kolu, Kızılbaşların oluşumunda ana unsur olmuşlardır. Safeviler çağında Avşar boyu iki ana kola yani Kasımlu ve Arhalu veya Karahlu olarak bölünmüşlerdir ve Nadir Şah Avşar Karahlu boyundandır. Şah İsmail Karahlu boyunu Özbek ve Türkmenlerin karşısına almak için Horasan'a göç ettirip Abivard, Daragaz bölgesi ve bir kısmını da Marv bölgelerinde yerleştirmiştir.

Safevi döneminde Avşarlar altı büyük Türk koluyla Safevi devletinde yönetime gelmişlerse de Safevi sultanları karşısında büyük bir problem sayılmışlar ve kendileri güç kurbanı olmuşlar bu nedenle Şah Abbas döneminde İran'ın muhtelif bölgelerinde, yöneticilerin azizliğine uğrayarak Kirman, Yazd, Kohkiloyeh, Kuzustan ve Isfahan, Zencan, Sultaniyeh bölgelerinde bastırılıp, ortadan kaldırılmaya çalışılmışlardır. Bu konuda Âlem Arayı Abbasî şöyle der:

> "Şah Abbas emir verip, bir grubu Osanlu ve Aierlu Avşarlarına gönderip hepsini yağma ettiler, Osanlu ve boyları en çok Zencan bölgesindedirler." Ayrıca Dastureh Şahriyaran kitabına göre Safavi çağının sonunda Aierlu Avşarları yeniden bastırıldılar. Şah Abbas hükümetinin ilk döneminde Özbekler ve Türkmenlere karşısında Kuzey Horasanı korumak için, Azerbaycan bölgesinin Türklerin Horasan ve Gorgan kuzeyine göç ettirdi. Bu arada Kaçar Türklerin Gorgan, Astarabat bölgesinde gönderdi (Haliki Mukadam, 2009, s. 5).

Bunun yanı sıra, Aierlu, Karehlu, Kosa Ahmetlu ve Çapışlu Avşar boyları Horasan'ın askerî kalelerine gönderilip Abivard, Deregez ve Sarahs sınırında istikrar sağlandı. Bu nedenle Safevi döneminde Aierlu Avşar boylarının küçük kısmı Zencan'dan başka Horasan'ın Abivard bölgesinde yaşarlardı. Nadir Şah'ın ölümünden sonra, Horasan Avşar boyları göç ederek, Azerbaycan ve Zencan'da yerleştiler, tarihî kaynaklarda bunlar Horasan Aierlu Avşarları olarak tanımlanırlar. *Cihanguşa-yı Nadirî* kitabı ve diğer kaynaklarda, İmam Kulu Han Aierlu ismine birçok yerde rastlanmaktadır ki o Nadir ayaklanmasına katılmadı, lakin Tarım ve İcirud ve Zencan güneybatı Aierlu Avşarları Nadir ordusuna katılarak Nadir'in önemli savaşlarında beraber oldular. Bunlardan Tarım'dan Musa Bey Aierlu Avşar ve diğer yakın akrabaları Nadir Şah ile birlikte savaşlara katıldılar. Bu nedenle Âlem Arayı Nadiri kitabında Tarom Şahsevenler kumandanı olarak tanımlamıştır (Haliki Mukadam, 2009, s. 3).

Avşar çağında gittikçe Hamse veya Hamse Mahalı, Tarım hariç, günümüzdeki Zencan eyaleti olarak tanımlandı. Kerimhan Zand döneminde, Aierlu boyundan Zülfikarhan Avşar, Hamse yönetimini ele geçirdi (Hoseynalı, 2009, s. 44). Kerimhan Zand Zülfikarhan Avşar'ın Zencan eyaletinde istiklal aldığına göre korkup ve Abhar şehri civarında aralarında bir savaş olmuş ve Zülfikarhan Avşar yenmiştir. Ama Kerimhan onu affedip yeniden Hamse vilayetini Zülfikarhana verdi (Hıdayet, 1960, s. 83). Kerimhan Zandın ölümünden sonra Zülfikarhan Kazvın, Gilan ve Hamedan vilayetlerini işgal etti. Zülfikarhan'ın kuvvetlenmesi Alimurathan'a büyük tehdit oluşturmuş ve bunlar arasında İsfahan'da savaş olmuştur. Zülfikarhan başarısız olunca Zencan'a kaçtı ama yakalanarak Alimurathan'ın emriyle öldürüldü. Bundan sonra Alihan Avşar, Hamse yönetimine seçildi (Soltani, 2010, ss. 118-1120). Zülfikarhan'dan sonra Alihan Avşar ikinci kişi olarak Hamse eyaletinde bağımsızlık ilan etti. Sonra Ağa Muhammet Han Kaçar'ın emrinde oldu (Hoseynalı, 2009, s. 48). Alihan'ın ölümünden sonra Abdülahan Osanlu Zencan'a hâkim oldu. Abdülahan Avşarların Osanlu bölümünden sayılırdı ki onlar Ürmıye Avşarlarından olup Safeviler devrinde Ürmıye'de yerleşmişlerdi. Onların Osanlu bölümü Zencan'a gelmişler ve bu bölgede güçlü bir aşiret olmuşlardır (Soltani, 2010, s. 122). Ağa Muhammet Han Kaçar zamanında Ayerlu Avşarları Zencan'da güç kaybetmişler ve Osanlu boyu bu dönemde daha güçlü olmuştur. Abdülahan Avşar Zencan'ın valisi oldu. Abdülahan Avşar Ağa Muhammet Han'ın emriyle Zencan pazarını kurmaya başladı ve Zencan'ın gelişmesine çalıştı (Rostam-elhokema, 2009, s. 67). Abdülahan Avşar, Ağa Muhammet Han Kaçar'ın ölümünden sonra hükümet olduğunu iddia etti ve bundan dolayı yakalandı ve kör oldu. Zencan hükümeti Muhemmet Selim Karasanlü'ye verildi (Haliki Mukadam, 2009, s. 5).

Napolyon'un, Fetali Şah Kaçar sarayının özel elçisi Jober, Zencan'ı Hamse vilayetinin başkenti olarak yazmıştır. Güzel bir pazara sahip olup yaklaşık 2000 dükkân oldu-

ğunu belirtmiştir. Onun dediğine göre Zencan'ın ana gücü iki büyük Avşar boyundaymış. Zencan pazarında halı, kilim ve ipek dokumalar satılarak karşılığında silah, barut ve kumaş satın alırlarmış (Jober, 1968, s. 154).

Nasireddin döneminde Zencan hâkimi Ehteşam elsaltaneh Hamse önemini şöyle vurgular:

> "Hükümdarlık deneyimi olmayan Hamse hâkimliği benim için zor bir iştir. Diğer yandan Hamse'de olan iç karışıklık Doviran ve Avşar gibi iki büyük tayfanın olması ve Kurtbeylu, Çerıger ve diğer başka küçük kolları bu işi daha zorlaştırır…" (Ehteşam elsaltaneh, 1988, s. 79).

Zencan'ın büyük feodal ve hanlarından olan Cihanşah Han emir Avşar, Doviran Avşarlarından olup arazi bölgesi Zencan'dan Hamadan'a kadardı. Kaçar şahı Nasireddin döneminde, Cihanşah ve Zencan hâkimi aralarında savaş oldu. Cihanşah Han hâkimi yendi ama Nasireddin'in gazabından korkarak Rusya'ya kaçtı, sonra Tebriz'e geldi. Mirza Cevat Moctehit aracılığıyla Şah tarafından affedilip Zencan'a döndü. Cihanşah ava meraklı olup zengin olduğu hâlde göçebe ve basit yaşama meraklıydı (Moctehedi, 1948, ss. 309-310).

Avşariler dönemi yıkıldıktan sonra Kaçar döneminde Hamse vilayeti, Zülfikar Han Avşar Aierlu, Alihan Avşar Aierlu, Abdullah Han Osanlu, Amanollah Han Adahlu gibi Avşar hanları eline düştü. Kaçarlar Avşar boylarını daha fazla çekemeyip tüm arazi ve binalarını Meşhet ve Horasan'ın diğer bölgelerinde ellerinden aldılar ve Hamse vilayetinde Avşarların hükümetini kabullenmeyip Kaçarlara geçirerek diğer çevre hanların Hamse arazi ve boylarına geçmesini sağladılar. Ayrıca Halhal hükümetin Avşar Sadlu boyundan aldılar. Böylece Kaçarlar Avşar halkına en fazla baskıyı yaptılar (Haliki Mukadam, 2001, ss. 187-188).

Bundan sonra Avşar boyları siyasi güçlerini yitirip Zandiye ve Kaçar elleri baskıları nedeniyle, kendi birlikleri zayıfladı ve ayrıldılar. Rıza Şah Pehlevi döneminde Aşiretleri meskûnlaştırma politikasından dolayı, siyasi olarak ve ordu bakımından gücünü yitirmesinden dolayı Avşar boyları üzerindeki baskılar artmış ve coğrafi havzalarının bölünmesiyle birliklerini yitirmişlerdir (Haliki Mukadam, 2001, s. 66).

Buna rağmen yapılan coğrafi bölmelerde Avşarları parçalayıp Avşar kasabaları ve Batı Azerbaycan Avşarları Tikap bölgesinde ve Zencan Avşar kışlakları kasabası veya Kazvin Avşariye isimli bölgede ve Karac güneyi Avşar kasasında sınırlı olarak dağılmışlardırlar.

Avşarların çoğu İran ve şimdiki Türkiye'den çeşitli kimselerle evlilik yapmışlardır. Günümüzde Türkiye, Irak, İran ve Suriye'de Avşar boyları dağınık olarak yaşamaktadırlar.

KAYNAKÇA

Gökdağ, B. A. (2012). Avşar Kelimesinin Kökeni Hakkında. *Avşar Kültür Cografyası ve Halk Kültürü.* Y. Kalafat, A. M. Kaya ve M. Aksoy, Ankara: Berikan Yayınevi.

Haliki Mokadam, M. (2001). *Ostane zencan sarzamıne akvame Avşar.* Zencan: Zencan Üniversitesi Yayınları.

Haliki Mokadam, M. (2009). Mardomşenasi Avşarhaye Ayerlü Zencan. *Bayram Sosyal-Kültürel Aylık Dergisi*. No 18, 3. Zencan.

Haliki Mokadam, M. (2009). Mardomşenasi Avşarhaye Osanlüye Zencan. *Bayram Sosyal-Kültürel Aylık Dergisi*. No 17, 2. Zencan.

Hoseynali, H. (2009). *Gozari bar Tarikhe Zencan.* Zencan: Danesh Yayınları.

Hidayet, R. (1966). *Rozat-elsafayeh Naseri.* 15.cilt. Tahran: Pirüz ve Hayam Yayınevi.

İhtişam-ül Saltaneh, M. (1988). *Hatiratı İhtişam-ül Sataneh. M. Moussavi.* Tahran: Zuvvar Yayınları.

Jober Emili Prop, P. (1968). *Mosaferat dar İran ve Ermanistan.* Tarcomeye Alikoli Etemad Mokadam. Tahran. Bonyade Naşre Farhange İran.

Kaya, A. M. (2012). Tarihi Gelişim İçinde Avşarlar. *Avşar Kültür Cografyası ve Halk Kültürü.* Y. Kalafat, A. M. Kaya ve M. Aksoy, Ankara: Berikan Yayınevi.

Mojtahedi, M. (1948). *Rejaleh Azarbayjan der asreh mashrouteh.* Tahran.

Rostem-elhokama, (2009). *Tarikhe Dar-elerfan khamse.* be koşeşe Hasan Hoseynali. Zencan. Pinar Yayınları.

Soltani, R. (2010). *Costarhayi az tarikheh Zanjan*. Zencan: Nikan Kitab Yayınları.

YAMÇI'DAKİ TÜRK BOYLARI ÜZERİNE

HASSAN HAZRATİ

Yamçı[1], Tebriz'in 75 km kuzeybatısında bulunan küçük bir şehirdir. Birçok tarihî belge kentin uzak bir geçmişi olduğunu kanıtlamaktadır. Yamçı, Baruç tepesinde bulunan Neolitik döneme ait bulgular, bölgenin eski bir yaşam sahası olduğunu göstermektedir. Neolitik dönemin MÖ 10000-6000 yılları arasında olduğunu göz önüne alırsak, Yamçı'da insan hayatı belirtilerinin Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden daha erken başladığını görürüz. Bölge sakinleri diğer Batı Asya halkları gibi vahşi hayvanlar ve saldırganlardan kendilerini korumak için, Zulbein nehri kıyısında oyuklar kazarak içlerine su doldurmuşlardır. Baruç tepesinin batı bölümündeki oyuk ve hendekler bunun en belirgin kanıtlarıdır.

Yamçı geçmişine dair daha eski bulgulara da rastlamaktayız. Urartu ve Medler dönemine ait tarihî bulgular ve mekânlar iddiamızın bir kanıtıdır. Günümüzde Yamçı'nın 4 km kuzeybatısında yerleşen, Urartulara ait eski Ulxu kenti bulunmaktadır. Yamçı tarihi İslam çağındaysa daha da belirginleşir. Bölge eski zamanlar aynı ismi taşıyan kale ve nehir yani Zolbeyn adıyla tanınırmış ki Merend ve Yamçı şehirlerinin ortasında bulunmaktaydı. Mevcut isim İran'da Tebriz ve Merağa başkenti olan Moğol ve İlhaniler hükümdarları döneminden kalmadır. Yam ve Yamçı, Moğolcada Çaparhane görevinde haberleşme ile görevli kişilerin merkezden çevreye ve çevreden merkeze en kısa zamanda haber ulaştırma yerleri demektir. Bu görevi elçi Çaparhanenin imkân ve teçhizatlarından faydalanarak üstlenirmiş. Böylece, Yam unvanı Moğolcada posta merkez demektir ve Yamçı bu merkezde görev yapan kişilere denilir. Yam sözlüklerde posta beygiri, Çaparhanede bulunan hızlı beygir olarak açıklanmıştır[2].

İpek yolunun Yamçı üzerinden geçtiğine dair de bazı kanıtlar mevcuttur. Bu yol Yamçının kuzeyinden geçmekte ve günümüzdeki yerel halk tarafından "deve yolu" olarak tanımlanmaktadır. Aynı yolu Hoca Reşittendin Fazl-Allah Hamadanî, "Rabi-Raşıdî" vakıfnamesinde "Şari" olarak tanımlamıştır. İlginçtir ki taş tepe üzerinde yerleşen yamaca "deve taşı" denmektedir.

[1] Günümüzde İran ve çevre ülkelerde, "Yam" ve Yamçı" isimli on iki bölge mevcuttur. 1-Marand Yamçı 2-Marand Yam 3-Erdebil, Yukarı Yamçı 4-Erdebil, Aşağı Yamçı 5-Zengan Yamçı 6-Veramin, Yma 7- Amol, Yamçı 8-Neyşapur, Yam 9-Kuçan, Yam 10-Özbekistan, Yamçı 11-Afganistan, Aşağı Yamçı 12-Afganistan, Yukarı Yamçı.

[2] A. Dehkhoda, Yam sözü.

Yukarıdaki mevzulara ek olarak Yamçı'nın 3 km kuzeybatısında bulunan Deveci yolu üzerinde 3 m derinlikte "Rum kuyusu" bulunur. Aynı isimde yanı başında bir köy de mevcuttur. Belki Romalılar, yolları üzerinde bu kuyuları kullanmış, gözetim kuleleri yaparak onları korumuşlardır. Ayrıca kervanlar için dinlenme yeri de yapmışlardır. Belki bu kuyu da ipek yolu istikametinde Yamçı civarında yapılmıştır.

Ayrıca deveci yolu üzerinde, Yamçı- Gıraç bölgesinde bulunan Gobi arazisi, Merkezi Asya'da bulunan uçsuz bucaksız Gobi çölünü andırır. Belki Yamçı'da bulunan çöl birbiriyle kıyaslanamaz ama sanki kervanların Gobi çölünde çektikleri meşakkat ve zorlukların yeniden bir adlandırmasıdır.

Yamçı için diğer tarihsel kanıt, İslam döneminde özellikle İlhaniler'e ait olmak üzere "Horram şah" tarlalarıdır ki Hoca Reşittendin Fazl-Allah Hamadanî onlardan bahseder. Hoca Reşittendin şöyle der: "Merend'in ana yolu Batı kentlerine doğru işte bu tarla kenarındandır. Onun ismi "Şari"dir, Marand Belede bölgesi buraya bağlıdır. Livar Kaşanası ve Tarla ortasındaki Şarie "Horam şah" denilir". İşte yerel halk bu caddeye "deveci yolu" der.

Yamçı aşiretleri

Yamçı şehri merkez bölümü dört büyük mahalleye yani Pazar, Keyhalu, Karıp Dizec ve Musalu olarak bölünür.

Pazar mahallesinde yerleşen aşiretler şunlardır: Kerehlu, Ağaalilu, Hıdırlu, Himmetlu, Hüseyinlu, Cafarlu.

Keyhalu mahallesinde Mohamadhanlu, Karaköyneklu, Molla Hüseyin, Ovşanlu, Heyranlu, Pirlu aşiretleri bulunur.

Karıp Dizec, Avazlu, Karıplu, Şiralilu, Seyitlu kabilelerinden oluşurlar. Küçük Musalu mahallesinde, Musalu ve Sametlu aşiretleri yaşamaktadır.

Yamçı kasaba ve köyleri şunlardır: Arbatan, Baruc, Gulecar, Aşağı Livar, Yukarı Livar, Rum kuyusu, Kalender, Merkit harabası, Yekan kahriz, Yukarı Yekan, Saadi Yekan, Amir abat, Soyudler, Yence Kürt, Şamğululu, Kamış Ağıl, Geleban, Merkit, Farfar, Haç Ağa Mehmet Hisarı, Kil Hisarı.

Yukarıdaki isimler ve aşiretlerin isimleri Türk ve Moğol soylarıyla ilişkili olduklarını gösterir.

Örneğin Merkit köyünün ismi, merkezi Asya'da Moğolistan'da yaşamış göçebe bir kabile ismiyle aynıdır. Bu kabile Altay soyundan olan ve Baykal gölü kıyısında yaşayan Timuçin'in annesi bu kabiledendir. Belki köyün adının Merkit olmasının sebebi, geçici olarak bu yerlerde barınmalarıydı. Yamçı yakınında bulunan diğer bir köy Harabe Merkit'tir. Belki Merkit halkı buradan göçmüş, köyün harap olmasına neden olmuştur. Veya Yence Kürt köyü ismi Kürt sakinlerindendir. Moğullular, Moğol kabilelerinden olup Şamğululular kendilerini ünlü Avşar kabilelerindendirler.

Yamçı çevresinde ve merkezinde bulunan aşiretler ve onların etnik kökenleri hakkında detaylı tarihî bulgular kısıtlıdır. Bildirideki bilgi ve bulguların çoğu sözlü tarihe dayanan ve alan araştırmalarından elde edilen verilerden oluşmaktadır.

Avşar Kerehlu Boyu

Yamçı'nın Pazar semtinde yaşayan aşiretlerindendir. Tarihî kaynaklarda Kerhlu, Garglu, Gerihlu, Giriglu gibi farklı adlarla anılmışlar. Kerhlular Avşar aşiretlerindendirler. Lakin S. Nafisî'ye göre Avşar halkı ve diğer Türamanlardan değiller ve Türkistan'da yerleşmemişlerdir. Belki batı Türklerinden olarak Hazar, Kıpçak, Bulgar ve Peçeneklerle yakın akrabalıkları olup ve yaklaşık beşinci yy.da Trans Kafkasya bölgesinde yaşardılar. İlgili tayfalar, H 8. yy.da göçe başlayıp Şam'a gitmişler. Bunlar Moğol istilasından iki yüz sene

sonra yani H 10. yy.da, Şam'dan İran'a gelip Azerbaycan'da yerleştiler. Buna göre, muhtemelen Kerehlu aşireti H 10. yy.da Yamçı'da yerleşmiştir.

Bazı Avşar aşiretleri, Horasan, Hamadan, Kazvin, Kum, Saava ve İran merkezi bölgelerinden genel olarak Birinci Şah Abbas döneminde ilgili bölgelere göçmüşler. Kasrevî bunun aksin düşünmektedir. O İran'a Avşar ve Kerehlu aşiretlerinin göçünün Selçuki döneminde yapıldığını savunur. Ona göre Avşar aşiretinden Selçukiler çağında Huzistan bölgesi kumandanı "Şelme" adlı biriydi. R. Hamadanî, Avşarları Türk kabilelerinden kabul etmiş, ünlü Türk kumandanı olan "Coş Oğuz" ordusunun sol kolunda savaşan, kabile kurucusu "Ovşar" tanımlamıştır. Tarihçiye göre, Avşar ve Kerhanlu taifeleri Oğuz Türklerinden sayılırlar. Diğer araştırmacılara göre, Avşar aşireti Aşkani Part kabilelerinden olup Horasan kuzeyinde Türkmenlerle karışıp dilleri Türk olmuş! Bazıları onları Ovşarhan veya Ovşar ya Avoşar olarak Moğol Hülaguhan'ın torunları olarak tanımlamışlar ve Safevi döneminde Şia ve Sufi müritlerden olarak, devletin kuruluşunda önemli rol oynamışlar ve Şah İsmail'in ordusunda yer almışlardır. Önceleri aşiret, iki büyük ana kola yani Kasimlu ve Kerhanlu olarak ayrılmıştır. Şah İsmail, Kerehluları Azerbaycan'dan Horasana göç ettirip Ebirud, Bahazar, Merv'in güneyinde yerleştirdi. Culfa bölgesindeki Avşar köyü, Azerbaycan'ın batısında bu aşiretin olduğunu gösterir. Kerehlu aşiretinin bir kolu diğerleri gibi Horasan ve İran diğer bölgelerine göç etmedi ve Azerbaycan ve Yamçı'da yerleşti. Onlar genel olarak bazıları Pazar ve Kerhanlu Mahallesinde yerleşmişlerdir. Belki Yamçı mahallesinde bulunan Aovşanlu aşireti de Avşar olabilir. Yerel dilde Avşar sözcüğünün Ovşanlu sözcüğüne değişmiş olması mümkündür.

Kaçar Boyu

Yamçı bölgesinde yaşayanların bir kısmı Kaçar soyludurlar. Akkoyunlu Türkmenleri, Safevilerden önce hükümette olup, Kaçarlarla yakın akrabalıkları bulunurdu. Genel olarak Kaçarlar önce Azerbaycan, Gence ve İrevan çevresinde yerleştiler. Şah Abbas onlardan korktuğundan için onları üç kola bölerek bir kısmını Merv ve Horasana, diğer bir kısmını Karabağ'a gönderip kalan üçüncü bölümü Astarabat ve Kurkan'da yerleştirdi. Büyük olasılıkla, Yamçı Kaçarları, Arazın kuzeyinden Karabağ bölgesinden göçmüşler. Günümüzde, Yamçı Kamış Ağıl köyünde, Kaçar boyu aşiretleri bulunmaktadır. Yamçı'da bulunan Kaçar boylarının diğer kollarından Hamzalu aşiretidir ki Yekan Kehriz köyünde yaşamakta ve kendilerini Kaçar boyu kolundan olarak bilmektedirler.

İnallu boyu

En eski İran Türklerinden olup günümüzde İran genelinde yaşamaktadırlar. Büyük olasılıkla Moğol devleti döneminde merkezi Asya'dan İran'a göç etmişlerdir. Boyun kollarından biri Fars vilayetine göçmüş, diğer bir kolu da Halhal bölgesinde Şahseven aşiretine karışmıştır. Küçük diğer bir kol Yamçı'da yaşamaktadır. Onlar Marand-Hoy Caddesi yukarısında Göyçay nehri kıyısında ve Kapılık köyü civarında yaşıyorlar. Onların yaylakları Kürahır, Verzikan ve kışlakları kırmızı kışlak, Korahlar, Gızafer, Kamış Ağıl ve Küşkayası, kaplık ve Merend Halhalıdır. Gittikçe Şahsevenlerle birleşmeye karar verip kışlakta yurt kurdular, böylece Kamış Ağıl ve Kuş Kaya köyleri binası Yamçı bölgesinden atıldı. İnallu boyu, Şahsevenlerle beraber Deveci yoluyla göçe ederlerdi. Bazı mevsimlerde de Akçay nehri istikametinden göçederlermiş.

Şahsevenler[3]

[3] Azerbaycan'da Şahsevenler ile ilgili ilk bilgiler, Oliyarusa aittir. O İran'dan döndüğünde, Muğan çölünden Şamahı'ya geçerek kendi gördüklerini şöyle yazar: "bu çölde, farklı boylar ve taifeler ya-

Genel olarak Doğu Azerbaycan, Arasbaran ve Sahseven isimli iki boya bölünür. Şahseven boylarının hepsi Şia olup iki doğu ve batı kola bölünmektedir.
Doğu Şahseven eli, Çalabiyanlu, Karahanlu, Mohammadhanlu, Hacıalilu, Hasanbeylu kollarından oluşur.
Batı Şahsven eli, Halifelu, Odlu, Hamzalu, Halifelu Merdan, Yekanlu, Keleser, Dilağızdar, Sadat Zaratcı, Gutulu, Karaçorlu, Araplu, Kudaz Şahin, Acorlu, Beylu Dursun, Hocalu, Yeteçi Rıza, Beylu ve Hüseyinbeylu kollarından oluşur.
Rıza Han döneminde genellikle doğu ve batı Arasbaranlılar iskân ettirilmiştir. Onlar bu bölgede arazi satın alarak tarımla uğraşmaya başlamıştır. Yalnız küçük bir kısmı hayvancılıkla uğraşıp yaz mevsiminde Arazbarı ve Savalan çevresi ile kış mevsiminde Muğan ve Kara su nehri kıyısında yaylak ve kışlak yaparlar. Meskûn aşiretler genellikle hayvancılık, buğday, arpa ve pirinç ziraatıyla geçim sağlar. İlgili boylardan doğu Arazbarı kolundan Mohammadhanlu, Hacıalilu elleri ve batı Arazbarı kulundan Hüseyinkulu boyu, Yamçı bölgesinde yerleşmişler ve günümüzde Pazar ve Kiyahlu mahallelerinden kendi boyları isimleriyle yaşamaktadırlar.
Doğu Azerbaycan Şahsevenlerinin hepsi Şia olup yazda Karasu derelerine ve kışta Muğan`a yaylak ve kışlak ederler[4]. Aşiret kolları Koloş, Hüseynhanlu, Cıdarlu, Sarbanlar, köçebeylu, Demicilu moğanlu, Talış Mikaillu, Korabbaslu, Acorlu, Bikdelu, Hamanlu, Seyidlu, Kulu, Hacı Hocalu, Piroyinlu, Ceferlu, Beykbatu, Muratlu, Dibeklu, Deligönüllü, Tikelu, Kozanlu, Yurtcu, Polatlu, Şıhlu, Kocabeylu, Yedi Oymak, İlhıcı, İnalu, Karmanbeylu boylarından oluşur[5].
Bu Şahseven boylardan Ceferlu, İnallu, Seyitler, Hüseynhanlu kolları Yamçı bölgesinde yaşıyorlar ve şimdi bazı Yamçı boyları kendi aşiret ismini taşır. İnaluler Kamış ağılda ve Hüseynhanlu ve Ceferlu boyları Pazar mahallesinde ve Seyitler Dizec Karıp köyünde yaşıyorlar. Keza yazara göre Kihalu mahalle ismi Şeyhlu aşiretiyle ilgili olup gittikçe değiştirilmiştir. Buna kanıt ikinci Pehlevi döneminde arazî ıslahı haritalarıdır ki orada "Şeyhalı" kaydedilmiştir ki Şehlu sözünün aynısıdır[6].
Yamçı'da "Musalu" adlı bir boy vardır ki, belki de Faruk Sümer'in "Usalu" olarak yazdığı ve anlam veremediği boy bu olabilir. Belki de Musellu olarak Irak Musel kenti göçebelerindendirler[7]?

şar, onların babaları Yezit kumandanlığıyla İmam Hüseyin'e karşı ordu kurmuşlar. Bu nedenle onları buraya sürgün etmişler, onları kent ve kasabalarda meskûn etmezler!. Yaz mevsiminde dağ eteklerinde ve kışta çöllerde çadır kurarlar. Hayvancılıkla geçinip hayat sürmektedirler. Neden ve nereden Sümek Raueti şeklinde adlandıkları belli değildir. Belki kemikten kemiğe yani babadan oğula? Sefalette yaşam sürmektedirler ve Şah marabası gibi çalışırlar. Ünlü kolları şunlardır: Hoca Çobani, Elmanko, Hacı Gazilu, Sultan Beklu, Karayi, Orvand, Çanlu, Halaç.
Oliyarusa, basit bir şekilde Şahsevenleri tanımlamıştır. Ama sevmek sözcüğünü kemik sözüyle karıştırmış ve yanlış açıklamalar yapmıştır. F. Mensuri, مطالعاتي در باره تاريخ، زبان و فرهنگ آذربايجان, Tahran, İran Çağdaş Tarih Araştırmaları Kurumu Yayınları, 2000, s. 144.

[4] J. Mashkour, نظری به تاريخ آذربايجان و آثار باستانی و جمعيت شناسی آن, Tahran, Milli Eserler Derneği Yayınları, 1971, s. 181.

[5] J. Mashkour, s. 182

[6] Yazarın M. Soltanzade ile yaptığı görüşme. M. Soltanzade haritaları tanımlayan yerel kişilerden birisidir.

[7] F. Sümer şöyle der: "adın kaynağı ve anlamı belli değil. Yalnız İmamkulu Sultan, Şah Abbas'ın öldüğünde Kürdistan Gavrou hükümdarıydı. Sümer, s. 404

KINIKLAR VE KINIK YERLEŞMELERİ

HÜSEYİN ÇINAR

Oğuzların Kınık boyu, içinden Selçuklu hanedan ailesini çıkarmış, Türkiye tarihinde de Anadolu'nun fetih ve iskânında önemli rol oynamış bir boydur. Hiç şüphesiz bu boyun Türk tarihi içinde üstlendiği siyasi ve askerî roller, kimi zaman artarak ya da azalarak devam etmiş; ancak damgasını vurduğu coğrafyadaki izleri, Kınık ve Kınıklar gibi adlarla anılan yerleşme birimleriyle günümüze kadar gelmiştir. Türk tarihinin Orta Asya'daki derinliklerinden süzülüp gelen bu Oğuz/Türkmen topluluğu, hiç şüphesiz diğer Türk toplulukları gibi, yaşadığımız coğrafyanın Türkleşmesine ve yurt olmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu çalışmada, özellikle Türkiye coğrafyasının Anadolu ve Trakya bölgesindeki Kınık, Kınıklı, Kınıklar gibi adları taşıyan köyler ya da yerleşme birimleri ana hatlarıyla incelenmeye çalışılacaktır.

Oğuzlar ve Göçler

Oğuz Türklerinin Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmaları dünya tarihinin en önemli olaylarından biri kabul edilmektedir. Bu devletin sınırlarının kısa bir zamanda Ceyhun'dan Akdeniz kıyılarına kadar uzanması, bu coğrafyada büyük göç hareketlerinin yaşanmasına ve nüfus dalgalanmalarına neden olmuştur. Bunda hâliyle o dönem yaşanan siyasi çalkantıların büyük rolü vardı. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulma haberinin Türk toplulukları arasında duyulması üzerine Seyhun boylarından, Balhan dağlarından, Mangışlak'tan kitleler hâlinde Selçuklu topraklarına göçler yaşanmış; hâliyle bu toplulukların hepsinin bir anda devlet hizmetine alınamamaları, bunlardan bazı grupların İran ve Suriye'ye yönelmelerine ve kendi başlarına fetihlere girişmişlerine neden olmuştur. Özellikle Malazgirt Zaferi (1071), Oğuzlara Anadolu'nun yolunu açmış; Fatih bir kavim olarak kitleler halinde geldikleri İran, Anadolu, Irak ve Suriye gibi bölgelerde, kısa bir zaman sonra Türkmen adı ile anılmağa başlamışlardır. Gerek Oğuz gerekse Türkmen adı ile kitleler hâlinde göç eden bu topluluklar, takriben iki asır kadar bir zamanda yerleştikleri bu toprakları yurt tutmuşlar. Böylece Oğuz elinin büyük bir kısmı bu göçlerle İran, Anadolu, Irak ve Suriye coğrafyasına yerleşmiştir. Bu göçlere sadece göçebe topluluklar değil, aynı zamanda yarı

göçebe topluluklar, yerleşik zümreler, âlimler, şeyhler, dervişler, tacirler ve zanaatkârlar da katılmıştır. Hâliyle bu topluluklar beraberlerinde, dinlerini, dillerini, kültürlerini kısaca sahip oldukları maddi ve manevi pek çok nesneyi de getirmişlerdi (Sümer, 1964, ss. 382, 383-384; aynı yazar, 2007, s. 328).

Oğuzların/Türkmenlerin tarihinde meydana gelen önemli olaylardan biri de Moğol istilasıdır. Bu istila, Türkmenlerin dünyasını bütünüyle alt-üst etmiş, bilhassa onların topluca XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'ya göç etmelerine ve yeni bir güç olarak ortaya çıkmalarına zemin hazırlamıştır. Moğol istilasının etkisini göstermeye başlamasıyla, bilhassa Azerbaycan ve Horasan'dan Anadolu'ya ikinci büyük göç dalgası başlamıştır. Toprakları Moğollar tarafından işgal edilen Türkmenler, yönlerini bu kez Anadolu'ya çevirdiler. Nitekim bu topluluklardan Eleşkirt çevresinde bulunan 60.000 hanelik bir grup, güneye Ahlat'a doğru çekilirken, yine aynı sayıya yakın bir başka Türkmen kitlesi de eski yurtları İspir, Bayburt ve Pasinler'i terk ederek Erzincan, Sinop ve Ayıntab'a kadar olan bölgeye yayıldılar. Diğer taraftan, karıncalara ve çekirgelere benzetilen kalabalık Türkmenler yığınları, Selçuklu sultanı tarafından uçlara sevk edildi. Bu arada, Batı Karadeniz'e gönderilen Çepniler doğuya doğru hareket ederek, Karadeniz kıyılarının Türkleşmesini sağladılar. Benzer şekilde Çukurova'daki Ermeni Krallığı'nın sınırlarına yığılan Türkmenler de bu devletçiğin bütünüyle küçülmesine yol açtılar (Gündüz, 2002, s. 270).

Oğuz Boyları ve Kınık

Gerek Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması, gerekse Moğol istilası sırasında yaşanan büyük göç dalgaları içinde yer alan Oğuz ya da Türkmen gruplar hakkında dönemin kaynaklarında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Nitekim benzer durum, Selçuk Hanedanı'nın mensubu olduğu Kınıklar için de böyledir. Eserinden bütün Oğuz ellerini gezdiği ve boylarını yakından tanıdığı anlaşılan Kaşgarlı Mahmud, Oğuzların tarihinde saygın bir yere sahip olan Kınık boyu için, ihtimaldir ki, Selçuklu hanedanının mensubu olduğu boy olması nedeniyle, Oğuz boyları listesinin ilk sırasında yer verir ve "zamanımızın hükümdarları bunlardandır" ifadesini kullanır. Böylece ilk defa Oğuz boylarından birinin adı, XI. yüzyılda siyasi olaylarla birlikte anılmaya başlar. Oğuzlar hakkında daha ayrıntılı bilgiler aktaran diğer bir kaynak da XIV. yüzyılın başlarında İlhanlı sarayında Türkmenlerin ensab ve tarihlerine verilen önem nedeniyle kaleme alınan Reşîdüddin'in *Câmiü't-tevârih* isimli eseridir. Burada, 24 Oğuz boyunun adları, damgaları ve ongunları bir cetvelde gösterilir ve Selçuk'un da Kınık boyundan olduğu belirtilir. Ancak hazırlanan cetvelde Kınık boyu en sonda verilerek fazla önemsenmez. Reşîdüddin ayrıca Oğuzlardan padişah çıkaran boyları sıralarken Kayı, Yazır, Eymür, Avşar ve Begdili'nin adlarını verir, Kınık'tan ise hiç bahsetmez (Sümer, 1964, s.384; aynı yazar, 2002, s. 418; Gündüz, 2002, ss. 266-267)

Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lûgati't-Türk*'te, Seyhun Oğuzları'nın XI. yüzyılda 24 boydan meydana geldiklerini bildirir; ancak bunlardan 22'sinin adlarını ve damgalarını listesine alır. Oğuzlar'dan sayılmadığını söylediği iki boyu listesine almadığı gibi adlarını da belirtmez. Kaşgarlı'nın listesinde yer verdiği Oğuz boyları şunlardır:

1- Kınık, 2- Kayığ, 3- Bayundur, 4- İwa, Yıwa, 5- Salgur, 6- Afşar, 7- Begtili, 8- Büğdüz, 9- Bayat, 10- Yazgır, 11- Eymür, 12- Karabölük, 13- Alkabölük, 14- İgdir, 15- Üregir ya da Yüregir, 16- Tutırka, 17- Uluyundluğ, 18- Tüger, 19- Beçenek, 20- Çuvaldar, 21- Çepni, 22- Çarukluğ.

Kaşgarlı Mahmud; "Bu oymakların hepsini, herkesçe bilinmesi gerekli olduğu için yazdım. Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının, binitlerinin alametidir. Bu saydığım bölükler köktür. Bu kökten bir takım oymaklar çıkmıştır. Onları söylemedim" diye de açıklama getirir. Kaşgarlı'nın listesinde yer alan damgalar arasında Kınık boyuna ait olanı " " şeklinde aktarılmıştır (Kaşgarlı Mahmut, 1985, ss. 55-58; Sümer, 1999, s. 229; Halaçoğlu, I, 2009, ss. XXVIII-XXIX).

Oğuz boylarına ait ayrıntılı ve tam liste, yukarıda da bahsedildiği üzere Reşîdüddin tarafından verilir. O, Oğuz elini, Dede Korkut destanlarındaki gibi 24 boyla, Boz-Ok ve Üç-Ok adlı iki kola ayırır. Bu destanî tasnif hiç şüphesiz eski Türk elinde hâkim olan ikili tasnife de uygun düşmektedir. Oğuzların iki kol olarak teşkilatlandırılmaları, bir bakıma bu tarihî gerçekliği teyit etmektedir. Nitekim Boz-Ok ve Üç-Ok ikili teşkilatı, sonraki asırlarda Anadolu ve Suriye'de de karşımıza çıkmaktadır. Yine Reşîdüddin'in Oğuzlardan bahsettiği bölümde, bunların Oğuz Han'ın altı oğlundan Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ ve Deniz'den geldikleri rivayeti de bu tarihî-destanî anlatıma uygun düşmektedir (Sümer, 1964, s. 384; aynı yazar, 1999, ss. 222-224; aynı yazar, 2007, s. 329).

Reşîddüddin vermiş olduğu listede, Oğuz boylarının damgalarından başka ongunlarına da yer verir. Burada verilen ongunlara bakıldığında, bunların hepsinin eti yenmeyen avcı kuşlar olduğu görülür. O, ongun (onkun) kabul edilen kuşun kutlu sayıldığını, incitilmediğini ve etinin yenilmediğini belirtir. Reşîdüddin'in listesinde yer alan bir başka bilgi de eski zamanlarda boyların, toylarında yiyecekleri koyun etinin anlatıldığı kısımdır. Koyun etinin bu kısımları tanımlanırken Reşîdüddin, endâm-ı goşt (et parçası), Yazıcıoğlu da sünük (kemik) kelimesini kullanır. Açıklamalarda dikkati çeken bir nokta, ongunların dağılımında olduğu gibi, her dört boyun ortak bir sünükü vardır. Nitekim İğdir, Bügdüz, Yıva ve Kınık boylarının ortak sünükleri sol aşığludur yani aşığun bulunduğu et parçası, sol buddur (Sümer, 1999, s. 226).

Reşîdüddin, *Câmiü't-tevârih*'te 24 Oğuz boyunu şu şekilde vermiştir:

Boz-Oklar: (Gün Han Oğulları) 1- Kayı 2- Bayat 3- Alkaravlı 5- Kara-İvli; (Ay Han Oğulları) 4- Yazır 5- Dodurga 6- Döger 7- Yaparlu; (Yıldız Han Oğulları) 8- Avşar 9- Begdili 10- Kızık, 11- Karkın (Kargın).

Üç-Oklar: (Gök Han Oğulları) 1- Bayundur (Bayındır) 2- Beçene (Peçenek) 3- Çavuldur 4- Çepni; (Dağ Han Oğulları) 5- Salur 6- Eymür 7- Ala-Yuntlu 8- Üreğir (Yüregir); (Deniz Han Oğulları) 9- İgdir (Yiğdir) 10- Bügdüz 11- Yıva (Iva) 12- Kınık.

Reşîddüddin Kınık boyundan bahsederken, bunların "nerede olsa azizdir" anlamı taşıdığını, et kısmının "aşığlu", ongununun "çakır", damgasının da " " olduğunu aktarmıştır (Sümer, 1999, s. 230; Halaçoğlu, I, 2009, ss. XXIX-XXX).

Yazıcıoğlu/Yazıcızâde da Oğuz boyları hakkında bilgi verirken Reşîdüddin'deki sıralamayı muhafaza etmiş ve Oğuzlar hakkında şu bilgileri aktarmıştır: "Oğuz şubesi şöyle kim anun şerhi Oğuz-nâme'de ve Câmi'u't-tevârihde gelür anın altı oğlu var idi ve anların her birinün hatunlarından dörder oğlanları var idi. Ve Oğuz çerinün sağ kolu ve sol kolın anlara virdi, bu mucebce zikr olunur". Burada, Üç-Okların sol olarak tanımlandırıldığı kısımda, Deniz Han'ın oğulları arasında zikredilen Kınuk (Kınık) boyu İgdür, Bügdüz, Yıva ile birlikte verilmiştir. Kınık boyunun özellikleri sayılırken; "yani her yirde bunlar dükelinden azîz ola" şeklinde tanımlanmış,

aşıklı ve kıç sünük, çakır kuş da ongun olarak verilmiştir. Kınık boyunun damgası da " 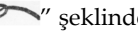 " şeklinde aktarılmıştır (Yazıcızâde Ali, 2009, ss. 6-7, 27; Halaçoğlu, I, 2009, ss. XXX- XXXI).

Oğuzların, Boz-Ok ve Üç-Ok olarak iki kola ayrılma uygulamasına, XIV. yüzyılda, Halep, Hatay, Ayıntab, Maraş ve Adana bölgelerinde yaşayan Türkmenler arasında da rastlanmaktadır. Nitekim bu Türkmenlerden Halep'ten Sivas'ın kuzeyine kadar yayılanlara ve Dulkadırlı beyliğini kurmuş olanlara Boz-Ok, Antakya'dan Tarsus'a kadar olan yerlerde yaşayan ve Ramazanlı beyliğini kurmuş olanlara da Üç-Ok deniliyordu. Boz-Oklar, XV. yüzyılın ilk yarısında Kara-Tatarlardan boşalan Yozgat ve çevresini ele geçirmelerinden dolayı bu bölgeye Boz-Ok denilmiştir. Reşîdüddin'e göre Oğuzların İslamiyet'ten önceki tarihlerinde siyasi üstünlük Boz-Oklarda idi. Bu görüş bir bakıma Oğuz hükümdarlarının Kayı, Yazır, Avşar ve Begdili başta olmak üzere bu kola mensup boylardan çıkmış olması ile destekleniyordu. Bu anlatıma göre Üç-Oklardan hükümdar çıkaran tek boy ise Eymür'dür. Hal böyle olunca, Boz-Oklar hâkim kol olmalarından dolayı alametleri yay; Üç-Oklar ise tâbi kol olmalarından dolayı alametleri ok idi. Aynı zamanda Boz-Oklar ordunun sağ kolunu, Üç-Oklar da sol kolunu teşkil ederlerdi. Toplantılarda da Boz-Oklar sağda, Üç-Oklar da solda otururlardı. Dede Korkut destanlarında durum bunun tamamen tersidir. Sonuncuda siyasi üstünlük Üç-Oklar'dadır (Sümer, 1964, s. 384).

Yukarıda adları verilen 24 Oğuz boyunun hemen hemen hepsine ait aşiretlere ve yer adlarına, Türkiye'nin geniş bir coğrafyasında rastlanmaktadır. Bu boy adlarını taşıyan teşekküllere ve yer adlarına bakarak hüküm verilirse, Anadolu'nun fetih ve iskânında Avşar, Kınık, Kayı, Bayat, Eymür, Çepni, Yazır, Bayındır, Kızık, Karkın, Dodurga, Begdili, Çavuldur (Çavundur) ve Salur boylarının önemli rol oynadıkları görülür (Sümer, 1964, s. 384). Bunlardan; Selçuklular Kınık, Fars'taki Sulgurlular Sulgur (Salur), Hemedan Bölgesi'ndeki Berçem-oğulları (XII-XIII. yy.) ile Kuzey Suriye'deki Yaraklular Yıva, Artuklular Döğer, Karamanlılar Avşar, Kadı Burhaneddin Salur, Osmanlılar Kayı, Ramazanoğulları Yüreğir, Dulkadırlılar Bayat, Akkoyunlular Bayındır, Kaçarlar Yıva ve Nadir Şah da Avşar idiler. Yer adlarından ve arşiv kayıtlarından da anlaşıldığı üzere Oğuzlar'ın 24 boyu da Anadolu'ya gelmiştir. Yine bunlardan Salgurlu, Bayındırlı ve Osmanlı hanedanları, mensup bulundukları boyların damgalarını aile arması olarak kullanmışlardır (Sümer, 1964: ss. 384-385; aynı yazar, 2007, s. 329).

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren büyük nüfus hareketlerine sebep olan Moğol istilası, Anadolu'ya, Horasan ve Azerbaycan'dan pek çok Türkmen'in gelmesine sebep oldu. Böylece Oğuz veya Türkmen elinin ezici çoğunluğu Anadolu'da toplanarak buranın tamamıyla bir Türk yurdu haline gelmesini sağladı. Bu arada Anadolu'ya gelen Türkmenler, Anadolu Selçukluları ve Moğollarla/İlhanlılarla pek anlaşmadılar. Anadolu'da yaşanan bu kargaşa döneminde Türkmenlerin bir kısmı Bizans sınırına göçerken, bir kısmı da Memluklu Devleti hizmetine girdiler. Bura da Boz-Ok ve Üç-Ok olarak teşkilatlanan bu Türkmen gruplar, özellikle Güney Doğu Anadolu'nun batı kesiminde ve Kuzey Suriye'de iskân ve siyasi faaliyet noktasında etkin rol üstlendiler. Bahsi geçen Oğuz ya da Türkmen gruplar içindeki boylardan, Boz-Ok kolundan Bayat, Avşar, Begdili boyları Halep ile Antep arasındaki Amik Ovası'nda yerleşirken, Üç-Ok koluna mensup olan Yüreğir, Kınık, Salur ve Bayındır boyları da

sonraki dönemlerde yoğun olarak yaşadıkları Çukurova'ya göç etmeden önce Amik Ovası'nda ve Trablus taraflarında yaşıyorlardı (Sümer, 1963, ss. 8-9).

Kınık Yerleşmeleri

Yer adları, dilbilimciler, tarihî coğrafya, bölge ve şehir tarihleri üzerinde çalışan tarihçi ve coğrafyacılar açısından büyük önem taşır. Çünkü bu isimlerin menşeleri, hangi sebeplerle verildikleri ve bunların zaman içinde yaşadıkları değişiklerin bilinmesi oldukça önemlidir. Bir bölgenin tarihinin bilinmesinde hiç şüphesiz, o bölgedeki yer isimlerinin payı büyüktür. Bunun yaşadığımız coğrafyanın tarihinin ve kültürünün öğrenilmesi açısından da önemi ortadadır. Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmeleriyle birlikte, bir takım Türk boy, aşiret, cemaat ve şahıs adları bazı yerleşmelere isim olmuştur. Yine aynı şekilde, Anadolu'ya gelen Türkler, zamanla yerleşik hayata geçmişler, köyler kurmuşlar, kurdukları bu köylere de mensup oldukları boy, aşiret veya cemaatin adını vermişlerdir. Benzer uygulamalara Anadolu, hatta Rumeli topraklarında da başvurulmuştur. Bunun bir sonucu olarak birbirinden çok farklı bölgelerde aynı adı taşıyan cemaat menşeli köy adlarına rastlanmak mümkün olmuştur. Nitekim Anadolu'nun pek çok yerinde karşımıza çıkan Oğuz boylarından Oğuz, Kayı, Eymir, Avşar, Bayındır, Döğer/Düğer, Kınık, Yıva/Yiva gibi isimleri bu çerçevede değerlendirmek yerinde olacaktır (Kütükoğlu, 2012, s. 149)

Kınık boyu ya da Kınıklar, Anadolu'nun Türk yurdu olmasına ve iskânına katkı sağlayan Oğuz boyları içinde önemli bir yere sahiptir. XVI. yüzyılda Kınık isimli yerleşmeler, Faruk Sümer'in vermiş olduğu bilgilere göre 81 köy ile Kayı ve Avşar'dan sonra üçüncü sıradadır. XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden tespit edilen bu yer adlarına göre, Türkiye coğrafyasındaki dağılımı ve nüfus miktarları göz önüne alındığında, Kınıkların Anadolu'nun fethine önemli katkı sağlayan bir Türkmen boyu olduğu anlaşılmaktadır (Sümer, 1999, s. 357).

Kütükoğlu'nun; XVI. yüzyıl ve 1946 rakamlarını Sümer'den, 1933 rakamlarını Dahiliye Vekaleti Mahalli İdare Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan *Köylerimiz* (İstanbul 1933)'den, 1967 rakamlarını İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan *Köylerimiz – 1 Mart 1968 Gününe Kadar-* (Ankara 1968)'den, 1981 rakamlarını ise yine İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan *Köylerimiz 1981* (Ankara 1982)'den alarak hazırladığı tabloda (Tablo 1) (Kütükoğlu, 2012, s. 150, dn.19), Kınık boyuna ait köylerin sayısı XVI. yüzyılda 81 iken, 1981'de 36'ya düşmüştür. Bu iki dönem arasında % -55,6 fark ortaya çıkmıştır. Bu verilerde de görüldüğü üzere, Kınık isimli köy sayıları yarıdan fazla eksilmiştir. Aşağıdaki tabloda yer alan diğer Oğuz boylarına ait köy sayılarında da benzer düşüşler ve azalmalar görülmektedir. Örneğin XVI. yüzyılda 19 Yıva isimli köy adına rastlanırken, daha sonra bu köylerin isimlerinin bir anda ortadan kalkması, adeta buharlaşması şaşırtıcı gelmektedir. Eğer biz Cumhuriyet dönemi köy kayıtlarında Yıva köyü ile ilgili taramayı bir de Yuva olarak yaparsak, ihtimal ki kelimelerde zaman içinde yaşanan harf ve anlam kaymasından kaynaklanan bir sonuçla karşılaşabiliriz. Nitekim 1967 yılına ait Köylerimiz listesinde doğrudan Yuva isimli 20 köyün karşımıza çıkması, bize bu köylerin aslında XVI. yüzyılın Yıva isimli köyleri mi olduğu sorusunu akla getirebilir. Tabii ki diğer köy tarama ve karşılaştırmaları için de yeni çalışmaların, özellikle saha eksenli olarak yapılması gerekmektedir.

Tablo 1. Türkiye'de Oğuz Boylarının Adlarını Taşıyan Köyler (XVI. yy-1981) (Kütükoğlu, 2012, ss. 150-151 [Tablo ve veriler Kütükoğlu'ndan alınmıştır.]

Boyun Adı	Dönemlere/Yıllara Göre Köy Sayısı					XV. yy-1981 Arasındaki Fark
	XVI. yy	1933	1946	1967	1981	Fark (%)
Kayı	94	25	25	31	19	-79,8
Avşar (Afşar)	86	30	53	45	33	-61,6
Kınık	81	39	46	35	36	-55,6
Eymür/Eymir	71	25	28	27	24	-66,2
Karkın/Kargın	62	27	34	24	18	-71
Bayındır	52	21	28	29	29	-44,2
Salur	51	15	22	17	17	-66,7
Yüregir	44	6	9	9	2	-95,5
Çepni	44	18	36	17	15	-65,1
İğdir/İydir	43	1	14	19	18	-58,1
Bayat	43	32	32	31	30	-28,6
Alayunt	29	1	1	2	2	-93,1
Kızık	28	19	21	21	21	-25
Yazır	24	16	19	17	-	-100
Dodurga	24	14	12	14	9	-62,5
Beydili/Beydilli	23	9	9	10	10	-56,5
Büğdüz	22	2	6	6	6	-72,7
Çavundur/Çavuldur/ Çavrundur	21	6	17	8	8	-61,9
Yıva	19	-	-	-	-	-100
Döğer	20	2	6	3	3	-84,2
Kara Bölük (Karaevli)	8	7	6	5	4	-50
Çarıklı	6	-	-	-	-	-
Peçenek	4	1	10	7	5	25
Alka Bölük (Alka Evli)	-	-	-	-	-	-
Toplam Köy Sayısı	**899**	**316**	**434**	**377**	**309**	

Kınıkların Yoğun Olarak Yaşadıkları Bölgeler

XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarında Kınık adlı oymaklar, yoğun olarak Halep Türkmenleri, Ankara Yörükleri ile Aydın'daki Karaca-Koyunlu topluluğu arasında görülmektedir. Halep Türkmenleri arasında bulunan Kınık oymaklarının, diğer bölgelerdekilere göre bıraktıkları etki bakımından daha öne çıktıkları görülmektedir. Oğuzların/Türkmenlerin Kuzey Suriye'de kalmış bir boyu olan Kınıklar, Kanuni'nin saltanatının ilk yıllarında burada üç kola ayrılmıştı. Bunlardan Kırım Kethüda'nın buyruğundaki birinci kolun 51, Hasan Kethüda'nın idaresindeki ikinci kolun 40, kethüdası belirtilmeyen üçüncü kolun da 40 vergi nüfusu bulunmaktaydı. II. Selim devrinde Kınıklar'ın vergi veren nüfusu bir misline yakın artma göstermiş ve 254'e çıkmıştır. Bahsedilen dönemde Halep Türkmenleri içindeki Kınıklar, Kırım Kethüda'nın idaresindeydiler. Bu bölgedeki Kınıklar, XVII. yüzyılın ortalarına kadar eski yaşayışlarını devam ettirmişler. Muhtemelen bu dönemde ya da takip eden yıllarda

devletin uyguladığı iskân politikası çerçevesinde, bir kısmı ya da tamamı Anadolu'nun yukarı kesimlerine, Rum (Sivas) Vilayeti'ndeki Aralık-Evi denilen yere göç etmişlerdir (Sümer, 1999, s. 358). Günümüzde Malatya, Sivas ve Tokat çevresindeki isimlerine rastladığımız Kınıklar, muhtemelen Halep Türkmenleri içindeki bu boyun bakiyesidir. 1692-1693 tarihinde Hama ve Humus sancaklarına yerleştirilen Türkmen oymakları arasında Kınık-Uşak adlı bir de oymak bulunmaktadır. Muhtemelen bu oymak daha önce iskâna tâbi tutulan Kınıklardan geri kalan ya da başka bir yerden göç eden oymaktır. Hama yöresine yerleştirilen bu oymağın 60 vergi nüfusuna sahip olması, onların küçük bir topluluk olduğuna işaret etmektedir (Sümer, 1999, ss. 358-359). Aşağıda da belirtileceği üzere Halep Türkmenleri içinden bazı grupların, takip eden yıllarda Çukurova Bölgesine göçmüş olmaları da ihtimal dâhilindedir.

Ankara Sancağı ve çevresi Kınıkların yoğun olarak yaşadığı bölgelerdendir. Nitekim Ankara'da 9 adet Kınık isimli yerleşme birimi bulunması bu görüşü teyit etmektedir. Bu bölgedeki Kınıklardan biri de Ankara Yörükleri arasında ve Sivrihisar yöresinde bulunmaktadır. Bu oymak, 123 vergi nüfusuna sahipti (Sümer, 1999, s. 359). Ankara Sancağı'nda Kınık isimli yer adlarının en yoğun olduğu kazalardan biri Yabanâbâd (Kızılcahamam ve Çamlıdere) Kazası'dır. Bu kazada, XVI. yüzyılın son çeyreğinde 200'e yakın haneye sahip olan Kınık, Kınık-ı diğer ve Otaş ile Kınık-Özü adında üç köy bulunmaktadır (Turan, 1999, ss. 137, 175, 178). Çubukâbâd, Kalecik ve Murtazâbâd kazaları da Ankara'daki diğer Kınık adlı yerleşmelerin bulunduğu kazalardı (Çınar ve Gümüşçü, 2002, s. 104).

Kınık boyuna mensup oymakların Anadolu'da yoğun olarak bulunduğu sancaklardan biri de Aydın'dır. Bu sancaktaki Karaca-Koyunlu topluluğu arasındaki Kınık oymağının 37 vergi hanesi vardı ve bu oymak Kınıklar adını taşıyordu. Ayrıca bu boya bağlı 11 hanelik Alalar adlı küçük bir oymak da mevcuttu (Sümer, 1999, s. 359). Yine aynı topluluk arasında Kinuklar adıyla anılan bir oymağın adına da rastlanmaktadır. Fatih devrinde Aydın Sancağı'ndaki Kınıklar'dan biri 217, diğeri de 65 vergi nüfusuna sahipti ve iki kol halinde yaşıyorlardı. XVI. yüzyılda ise Kınıklar'ın yeni kollara ayrıldığı ve bunların da muhtelif yerlerde yaşadığı görülmektedir. Bu kollardan biri (56 haneli) Tire çevresinde, diğeri de Tire'ye bağlı Meskenci Köyü'nde oturmaktaydı. Kınıkların öbür kolları da Ayasuluğ yöresindeki Karcılar, Beğlik-Dere, Uzunluca, Kilise, Boz Alan, Küçük-Kedfiye, Yedi-Berguş gibi köylere yerleşmişlerdi (Sümer, 1999, s. 359). Batı Anadolu'da günümüzde var olan ve aynı adı taşıyan yerleşim birimleri, hiç şüphesiz, Kınık boyuna mensup bu oymakların bakiyesidirler.

Aydın Sancağı içindeki Kınık boyuna mensup oymak ve cemaatler hakkında genel bir bilgi olması açısından, Halaçoğlu'nun hazırlamış olduğu listelerde yer alan Aydın Sancağı'ndaki Kınıkları bir kez de burada vermek, konunun bütünlüğü açısından yerinde olacaktır (Halaçoğlu, III, 2009, ss. 1426-1427).

Aydın Sancağı'ndaki Kınıklar

1. Kınıklar Cemaati - Teke Türkmenleri - **Aydın** Sancağı (S.)
2. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati- **Aydın** S., Ayasulug Kazası **(Kz**)
3. Devri Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati- Karslar Köyü (K.), **Aydın** S. Ayasulug Kz.
4. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos- Beğlikdere K., **Aydın** S.

5. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati- Uzunluca K., **Aydın** S.
6. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati- Kilisâ K., **Aydın** S.
7. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati- Bozalan K., **Aydın** S., Ayasulug Kz.
8. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati- Meskence K., (Tire'de) **Aydın** S.
9. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân Cemaati (Akkoyunlu)- Akkoyunlu K., **Aydın** S.
10. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu-Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati-**Aydın** S., Ayasulug Kz.
11. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati- Kazcılar K., **Aydın** S., Ayasulug Kz.
12. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati- Beğlikdere K., **Aydın** S.,Ayasulug Kz.
13. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati- Uzunluca K., **Aydın** S., Ayasulug Kz.
14. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati- Kilise K., **Aydın** S., Ayasulug Kz.
15. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati- Bozalan K., **Aydın** S., Tire Kz.
16. Kınıklar Cemaati-Ak Koyunlu Cemaati-Akça Koyunlu Cemaati- Düzek ve Yıvağla K., **Aydın** S.,Tire Kz.
17. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri- **Aydın** S. Sultanhisarı Nahiyesi (Nh).
18. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati- **Aydın** S., Tire Kz.
19. Kınıklar Cemaati-Ak Koyunlu Yörükleri-Ak Koyunlu Yörükleri- Tire'de **Aydın** S., Ayasulug Kz.
20. Kınıklar Cemaati-Teke Türkmenleri-Alalar Cemaati- **Aydın** S.
21. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân Cemaati- Çayırlu K., **Aydın** S., Ayasulug Kz.
22. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân Cemaati-Yedi Bergos K., **Aydın** S., Ayasulug Kz.
23. Kınıklar Cemaati - **Aydın** S., Tire Kz.
24. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati - **Aydın** S.
25. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati- Küçük Kerfiye K., **Aydın** S., Tire Kz.
26. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati-Mislahce K., **Aydın** S.,Tire Kz.
27. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati- Çayırlu K., **Aydın** S.
28. Kınıklar Cemaati - Karaca Koyunlu Cemaati - Kara Koyunlu Cemaati - Yedi Bergos K., **Aydın** S.
29. Kınıklar Cemaati - Çullıyân Yörükleri - Çullıyân-ı Batnos Cemaati - Tire'de **Aydın** S.

Çukurova'daki Kınık Boyu

Kınık boyunun tarihi, Selçuklu hanedanını çıkarmak ve Anadolu'nun fethinde büyük rol oynamakla sona ermemiş; mensup oldukları Üç-Ok kolu içinde yer alan Yüreğir, Bayındır ve Salur boyları ile Memluk ordusunun yanında Çukurova'nın fethine de katılmışlar ve bu bölgeyi kendilerine yurt tutmuşlardır. Hiç şüphesiz Çukurova'daki en eski Türk topluluklarının temeli, bu Üç-Oklu boylar tarafından atılmıştır. Kınık boyuna mensup olan oymakların bölgedeki pek çok siyasi ve askerî olayın içinde yer aldığı muhakkaktır. Nitekim 1375'te Ermeni Kralı'nı Sis'te muhasara eden Türkmen beylerinden Ebu Bekir'in, Kınık boyuna mensup olduğu ileri sürülmektedir. (Sümer, 1999, s. 357). Kınıklar, Yüreğirler gibi Çukurova'da geniş bir alanda yurt tutmuşlar; bugünkü Ceyhan (eski adı Yar-Suvat) ile Osmaniye şehri arasında, kuzeyden Ceyhan Irmağı'nın, güneyden kısmen alçak bir dağ silsilesinin çevirdiği güzel ve geniş ovaya yerleşmişlerdir. XVI. yüzyılda Kınık Kazası'nın doğu hududu Gavur dağlarına (Aslanlı-Belli, bugünkü Aslan Boğazı) ve kuzeydoğu hududu da Haruniye'nin güney batısına kadar (Bayındır) uzanıyordu. Bu yöre aynı zamanda idari bir birim (kaza) olarak da XIX. yüzyılın ortalarına kadar Kınık adını taşımıştır. Faruk Sümer, yaptığı seyahatler ve araştırmalar sonucunda, günümüzde bu bölgede ne Kınık adını taşıyan herhangi bir yerleşim birimine ne de kalıntılarına rastlamadığını, hatta böyle bir yerleşim birimini hatırlayanların bile olmadığını, geçmişte bu adı taşıyan kasabanın ve kalenin yerini tespitte de oldukça zorlandığını belirtmektedir. Tahrir defterlerinde Kara-Tell-Hamdûn adıyla da anılan Kınık yöresinin, aynı zamanda yörenin merkezi olan kasabanın ve bir de sonradan Toprak Kale olarak da anılan kalenin diğer bir adı olduğu, yine Sümer tarafından ifade edilmektedir (Sümer, 1963, ss. 24-26).

Çukurova Bölgesi Osmanlı hâkimiyetine geçince yapılan idari taksimatta, Kınık Kasabası/Nahiyesi Adana Sancağı'na bağlı idari bir birimdi. Bu kasaba, muhtemelen XVI. yüzyılın sonlarında ya da XVI. yüzyılın başlarında kurulmuştu. İlk defa 928/1521-22 tarihli tahrirde Kınık Kasabası'nda, biri Yunus Dede, diğeri de Hamâce oğlu Selman adında 144 vergi nüfusuna sahip 2 mahalle mevcuttu (Sümer, 1963, 26; Kurt, 2004, s. XXXI). 1525 yılına ait tahrirde, Çukurâbâd Vilayetine bağlı olan Adana Sancağı'nın bir kasabası olarak kaydedilen Kınık'taki mahalle sayısı, yeni kurulan Câmi Mahallesi ile birlikte 3'e çıkmıştır. Bu yılda, Kınık'ta mevcut bu 3 mahallede, toplam 425 nefer, 227 hane, 115 bekâr ve 31 vergi muafiyetine sahip nüfus kayıtlıdır. Aynı yıla ait tahrirde, Kınık Nahiyesi'nde 1.047 vergi nüfusuna sahip 43 köy, 685 vergi nüfusuna sahip 29 cemaat bulunmaktadır (Kurt, 2004, ss. XXXI, XXXIV, XXXVIII). 1525 tahririnden kısa bir süre sonra bölgede yaşanan Safevi kaynaklı isyanın oluşturduğu anarşi ortamını sonrasında, nahiyenin köy sayısı 18'e düşmüştür. Muhtemelen boşalan köylerde oturan halk, daha korunaklı ve güvenli olan büyük köylere ya da başka bölgelere gitmişlerdir (Kurt, 2004, s. XXXIV).

1547 yılına gelindiğinde Kınık Kasabası'nın fizikî olarak geliştiği, ancak nüfus olarak gerilediği görülmektedir. 1530'dan sonra kurulan Dursunlu ve Bayram Halife mahalleleriyle mahalle sayısı 5'e çıkarken, vergi nüfusunda düşüş yaşanmış; 1525'te 425 olan vergi nüfusu 1547'de 284'e gerilemiştir. Aynı yılda köy sayısı da 17'ye düşmüştür (Kurt, 2005a, ss. XVIII-XIX, XXI). Adana Sancağı'nın 1572 tarihli tahririnde, Kınık Kasabası 5 mahallesi ve bir önceki tahrire göre düşmüş olan 182 vergi hanesi bulun-

maktadır. Bu yıldaki köy sayısı bir önceki tahrirle aynıdır. Köylerin vergi nüfusu da 386'dır. 1691 tarihli bir belgede, Adana Sancağı'nın nahiyeleri sayılırken, Adana, Ayas, Berendi, Beyas (Payas), Misis ve Kınık isimleri yer almış, yine 1729'a ait bir kayıtta da Çukurova, Kurtkulağı, Kınık ve Berendi kazalarının adına yer verilmiştir. Kınık Kasabası, XVI. yüzyılın sonlarında patlak veren ve XVII. yüzyılın ilk yarısında da etkisini sürdüren Celalî isyanları sırasında, Evliya Çelebi'nin de aktardığına göre, kasaba halkının maruz kaldıkları "zulüm ve teaddî" nedeniyle, boşalıp harabe hale gelmiş ve zamanla da önemini kaybederek haritadan ve hatıralardan silinmiştir (Kurt, 2005b, ss. LXII, XLV, XLVI-XLIX, LXII; Sümer, 1963, ss. 24-25). Yukarıda genel hatlarıyla ortaya konulan tarihî kayıtlardan da anlaşıldığı üzere Çukurova'dan bir Kınık Kasabası/Kazası gelip geçmiş, kaybolan yerleşim birimleri arasında yerini almıştır.

Anadolu Dışındaki Kınık Boyu

Günümüzdeki mevcut çalışmalara göre, Türkiye'nin Anadolu coğrafyası dışında, Oğuz/Türkmen boyların tamamının bir arada olduğu ülkelere rastlanmamaktadır. Nitekim Halaçoğlu bunun nedeninin, Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin, göçlerin yaşandığı devirdeki gücünden ve Anadolu coğrafyasının göçebelerin yaşamasına elverişli olmasından kaynaklanmış olabileceğini belirtmektedir (Halaçoğlu, 2009, s. XXXI). Anadolu dışında, Osmanlı'nın Rumeli bölgesinde az sayıda Kınık isimli yerleşme birimine rastlanmaktadır. XV-XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde bu boya ait yer isimlerine az da olsa rastlanmaktadır. Bunlar arasında; Vize Sancağı'nın Çorlu Kazası'na bağlı Kınıklu Köyü'nü (370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri (937/1530), I, s.294), Çirmen Sancağı'nın Çirmen Nahiyesi'ne bağlı Kınıklı Köyü'nü (370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri (937/1530), II, s. 323; Çalık, 2005, ss. 235, 247, 256, 268), yine Çirmen Sancağı'nın Tekfurdağı (Tekirdağ) Kazası'na bağlı Kınıklı Köyü'nü (370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri (937/1530), II, s. 346; Çalık, 2005, ss. 263, 274) ve Silistre Sancağı'nın merkez Silistre Kazası'na bağlı Kınıklu Köyü'nü (370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri (937/1530), II, s. 394) şimdilik burada belirtebiliriz. Ancak Rumeli'deki Oğuz/Türkmen boyları üzerine yeni çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Kınık İsimli Yerleşme Birimlerinin Bulundukları İdari Birimler

Diğer Oğuz boylarının isimlerini taşıyan yerleşme birimleri gibi Kınık isimli yerleşme birimleri de Türkiye'nin geniş bir coğrafyasına yayılmıştır. Halaçoğlu'nun 1453-1650 yılları arasına ait arşiv kayıtlarından yola çıkarak hazırladığı Anadolu'daki aşiretler, cemaatler ve oymaklarla ilgili çalışmada, Kınık boyunun meskûn olduğu şehir ve kazalar şunlardır: Adana (Kınık, Berendi, Hacılı, Karaisalu, Sarıçam, Yüreğir), Aksaray, Ankara, Arapkir, Aydın, Antep, Biga (Balya, Ezine), Birecik, Bolu, Bozok (Yozgat), Çankırı, Çorum, Diyarbekir, Erzurum, Halep, Hamid, Hüdavendigâr (Bursa), Karahisar-ı Sahib (Afyon), Karahisar-ı Şarkî, Karaman, Karesi, Kars-ı Maraş (Kadirli), Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Kilis, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Maraş, Menteşe, Niğde, Özer (Payas), Sığla, Sis (Kozan), Sivas, Siverek, Tarsus, Teke, Tekirdağ, Urfa (Halaçoğlu, I, 2009, s. XXXIX).

Cevdet Türkay'ın Türkiye geneli ile ilgili yaptığı benzer bir çalışmada tespit ettiği Kınık boyunun adını taşıyan yerleşme birimlerinin bulunduğu şehir ve kazalar ise şunlardır:

Aşiret adı olarak Kınık, Kınıklı (Kınıklu): Karahisar-ı Sahib Sancağı, Söğüd Kazası, Belviran Kazası (Konya Sancağı), Adranos Kazası (Hüdavendigar Sancağı), Kaş Kazası (Teke Sancağı), Yeni İl Kazası (Sivas Sancağı), Halep Eyaleti, Karahisar-ı Şarkî Sancağı, Çorum Sancağı, Onikidivan Kazası (Bolu). Bu şehir ve kazalar, Türkmân Taifesinden Kınık yer isimlerinin yer aldığı yerleşmeler olarak verilmiştir (Türkay, 2001, s. 97).

Cemaat adı olarak Kınık, Kınıklı: Adana, Hama, Hums, Ankara, Aksaray, Konya, Karaman, Kütahya ve Çorum sancakları, Koçhisar Kazası (Kengiri Sancağı), Onikidivan Kazası (Bolu Sancağı), Edirne Kazası (Paşa Sancağı), Çorlu Kazası (Vize Sancağı), Akca Şehr-i Bolu Kazası (Bolu Sancağı), Tekfurdağı Kazası (Çirmen Sancağı), Gekbuze (Gebze) ve İznikmid kazaları (Kocaeli Sancağı). Türkay ayrıca, Karakoyunlu aşiretinden olan Kınık cemaatinin Adana'da kışladığını, bunun dışında Kınık Uşak cemaatinin de Yörükân tâifesinden olduğunu, Hama ve Hums sancaklarında bulunduğunu belirtmiştir (Türkay, 2001, s. 443).

Osmanlı döneminde Anadolu'da yaşayan Oğuz/Türkmen boylarıyla ilgili yapılan çalışmalarda, XV-XVI. yüzyıllar için tahrir defterleri, yine aynı dönemler ve sonraları için şer'iye sicilleri ile henüz yeni açılmaya başlayan nüfus defterleri bizlere önemli veriler sunmaktadır. Bu konudaki öncü çalışmalardan birini yapan Faruk Sümer'in tespitine göre, XVI. yüzyılda Anadolu'da var olan Kınık isimli yer adlarının yoğun olduğu sancaklar şu şekildedir (bk. Tablo 2):

9'ar köy ile Ankara ve Kütahya; 8 köy ile Sivas; 7 köy ile Hüdavendigar; 5'er köy ile Konya, Kengırı (Çankırı) ve Karahisar-ı Sahib; 4'er köy ile Malatya, Kastamonu ve Karasi; 3 köy ile Bolu dikkati çekmektedir. Türkiye sınırlarında kalan Osmanlı topraklarındaki köy sayısı, daha önce de belirtildiği üzere XVI. yüzyılda 81'dir. Bu köylere ait vergi veren nüfus ise hane esası üzerinden 2.250'dir. Bu köyler hakkındaki bilgiler, Kınıklar'ın bu dönemdeki vergiye tabi olan nüfusları ile en çok hangi merkezlere yerleştiklerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Sümer, 1999, s. 235).

Tablo 2. XVI. yüzyılda Anadolu'da Kınık İsimli Yerleşim Birimleri (Sümer, 1999, ss. 425-426)

	Boy Adı	**Vasfı**	**Sancağı**	**Kazası**	**Vergi Nüfusu/Hane**
1.	Kınık	Kaza	Adana	-	-
2.	Kınık	Köy	Akşehir	İshaklu	27
3.	Kınık	Köy	Amasya	Taşabad	18
4.	Kınık	Köy	Ankara	Bacı	14
5.	Kınık	Köy	Ankara	Çubuk	80
6.	ve … Kınık	Köy	Ankara	Yabanabad	27
7.	Kınık	Köy	Ankara	Yabanabad	110
8.	Kınıközü	Köy	Ankara	Yabanabad	22
9.	Kınıközü	Köy	Ankara	Murtazabad	8
10.	Kınık	Köy	Ankara	Murtazabad	24
11.	Kınık	Köy	Ankara	Ayaş	16
12.	Kınık	Köy	Ankara	Çubuk	10
13.	Kınık	Köy	Beyşehri	Kırili	45
14.	Kınık	Köy	Biga	Çan	9

15.	Kınık	Köy	Bolu	Mengen	88
16.	Kınık	Köy	Bolu	-	-
17.	Divan-ı Kınık	Köy	Bolu	Onikidivan	3
18.	Kınık	Köy	Çorum	Osmancık	-
19.	Kınık	Köy	Çorum	Çorumlu	20
20.	Kınık	Köy	Hamid	Irla	24
21.	Kınık	Köy	Hamid	Gönen	30
22.	Kınık	Köy	Hüdavendigar	Gönen	11
23.	Kınık	Köy	Hüdavendigar	Sifrihisar	13
24.	Kınık	Köy	Hüdavendigar	Mihalıç	27
25.	Kınık	Köy	Hüdavendigar	Göynük	14
26.	Kınık	Köy	Hüdavendigar	Bergama	54
27.	Kınık	Köy	Hüdavendigar	Atranos	24
28.	Kınık	Köy	Hüdavendigar	Yarhisar	6
29.	Kınık	Köy	Karahisar-ı Sahib	Şehirabad	45
30.	Kınık	Köy	Karahisar-ı Sahib	-	23
31.	Kınık	Köy	Karahisar-ı Sahib	Sandıklu	13
32.	Nısıf-Kınık	Ekinlik	Karahisar-ı Sahib	Sandıklu	1
33.	Kınık	Köy	Karahisar-ı Sahib	Hula	8
34.	Yukarı Kınık	Köy	Karahisar-ı Şarki	Gevezid	13
35.	Aşağı Kınık	Köy	Karahisar-ı Şarki	Gevezid	9
36.	Kınık	Köy	Karasi	İvrindi	25
37.	Kınık	Köy	Karasi	Taşgerdek	43
38.	Kınık	Köy	Karasi	Sındırgı	12
39.	Kınıkalanı	Ekinlik	Karasi	Sındırgı	-
40.	Kınık	Köy	Kastamonu	Devrekani	20
41.	Kınık	Köy	Kastamonu	Sinop(Karasu)	39
42.	Kınık ve Hatun	Köy	Kastamonu	Daday	68
43.	Saray ve Avcılar Kınık (Ekinbaşı)	Köy	Kastamonu	Sinop	11
44.	Kınıkcık-Kargın (İl-düzen)	Köy	Kengırı (Çankırı)	Kengırı	64
45.	Kınık	Köy	Kengırı	Koçhisar	70
46.	Sevinçviranı ve Kınık	Köy	Kengırı	Tosya	56
47.	Kara Kınık	Köy	Kengırı	Çerkeş	229
48.	Bağözü-Virancık ve Kınıközü	Köy	Kengırı	Kargu	60
49.	Kınık (Karaağaç)	Köy	Kocaili	Kandırı	18
50.	Kınık	Köy	Konya	Belviran	59
51.	Kınık	Köy	Konya	Sahra	40
52.	Kınık	Köy	Konya	Sahra	5
53.	Yazı Kınık	Köy	Konya	Sahra	-
54.	Kınık	Köy	Konya	Larende	-
55.	Yaka Kınık	Köy	Kütahya	Yalak	64
56.	Bostan Kınık	Köy	Kütahya	Yalak	11
57.	Kınık	Köy	Kütahya	Yalak	25
58.	Yukarı Kınık	Köy	Kütahya	Kalınviran	20

59.	Aşağı Kınık	Köy	Kütahya	Kalınviran	10
60.	Kınık	Köy	Kütahya	Eğrigöz	18
61.	Dere Kınık	Köy	Kütahya	Eğrigöz	18
62.	Kınık	Köy	Kütahya	Simav	64
63.	Toyca Kınık	Köy	Kütahya	Selinti	24
64.	Kınık	Köy	Malatya	Karahisar	73
65.	Ağca Kınık	Köy	Malatya	Argavun	27
66.	Kınık	Ekinlik/ Mezra	Malatya	Ayvalu	-
67.	Kınık	Ekinlik	Malatya	Kahta	-
68.	Kınık - Kuzu	Ekinlik	Maraş	Zeytun	-
69.	Büyük Kınık	Köy	Maraş	Hısn-ı Mansur (Adıyaman)	23
70.	Küçük Kınık	Köy	Menteşe	Balat	5
71.	Kınık	Köy	Saruhan	Temürcü	60
72.	Kınık	Köy	Sivas	Sivas	18
73.	Kınık viranı	Ekinlik	Sivas	Sivas	-
74.	Kınık	Köy	Sivas	Sivas	-
75.	Kınık	Köy	Sivas	Sivas	-
76.	Kınık	Köy	Sivas	Tokat (Kafirni)	30
77.	Kınık ve Akviran	Ekinlik	Sivas	Tokat	0
78.	Kınık	Ekinlik	Sivas	Zile (Meşheda-bad)	17
79.	Kara Kınık	-	Sivas	Zile (Meşheda-bad)	-
80.	Kınık	-	Teke	Kalkanlu	61
81.	Akyaka ve Kınık	-	Teke	Kaş	27
TOPLAM HANE SAYISI					**2.250**

Halaçoğlu'nun XV. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın ortalarına kadar olan döneme ait arşiv belgelerinden yola çıkarak hazırladığı, Anadolu'daki cemaatlerin bağlı olduğu Oğuz boyları ile ilgili listede, cemaat ve hane sayısı en fazla olan boy Avşar'dır. Bu dönemde, Avşarlara bağlı cemaat sayısı 5.406, hane sayısı 140.357 ve mücerred yani evlenmemiş erkek nüfus ise 43.627'dir. İkinci sırada Yıva boyu gelmekte, bu boya bağlı cemaat sayısı 3.782, hane sayısı 120.939, mücerred sayısı da 30.692'dir. Üçüncü sırada yer alan Oğuz boyu Bayındır'dır. Bu boya bağlı cemaat sayısı 3.010, hane sayısı 88.823, mücerred sayısı da 23.899'dur. Dördüncü sırada Kayı boyu gelmekte, bu boya ait cemaat sayısı 1.707, hane sayısı 70.406, mücerred sayısı da 13.874'tür. Bunları takip eden Oğuz boyları ise Salur, Döğer, Kınık, İğdir şeklinde devam etmektedir. Bu dönemde Kınık boyuna bağlı cemaat sayısı 1.200, hane sayısı 25.601, mücerred sayısı da 9.270'dir (Halaçoğlu, 2009, I, s. XXXI-XXXII). Hiç şüphesiz bu rakamları mutlak kesin ve doğru kabul edemeyiz. Mutlaka fazlalıkları ve eksiklikleri söz konusudur. Ancak, bu sayısal veriler, o dönemde mevcut olan Oğuz boylarına bağlı cemaatlerin sayıları, büyüklükleri, nüfusları ve birbirlerine oranları hakkında kaba bir tahmin yapmamıza yardımcı olur.

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde çok sayıda yerleşme yerinde Kınık adı yaşamaktadır. Bunlardan sadece 36'sı Kınık şeklinde, ayrıca Kınıkbâlâ, Kınıkdeli-

leri, Kınıkderesi, Kınıkhasan, Kınıkkoz, 2 yerde Kınıklar, Kınıklı, Kınıkyeri olmak üzere toplam 45 yerde karşımıza çıkmaktadır (Sümer, 2002, s. 419). Türkiye'deki Kınık yerleşmelerinden sadece biri, ilçe konumunda olup, İzmir iline bağlıdır. 1820'ye kadar köy statüsünde olan Kınık, 1910 yılında Bergama İlçesine bağlı bucağa dönüştürülmüş, 1938'de Belediye teşkilatı kurulmuş, 1948'de de Bergama İlçesi'nden ayrılarak, İzmir'e bağlı bir ilçe konumuna getirilmiştir. Kınık İlçesi'nin nüfusu 2012 Yılı Aralık sonu verilerine göre 28.210 olup, bu nüfusun 11.754'ü ilçe merkezinde, 16.456'sı belde ve köylerde oturmaktadır (http://www.kinik.gov.tr/default_B1.aspx?content=1009/14.08.2014).

Tablo 3. 1933'te Türkiye'de Kınık İsimli Köyler (Köylerimiz, 1933, ss. 461-462)

	Köyün Adı	**Kazası**	**Sancağı**
1.	Kınık	Bozkır	Konya
2.	Kınık	-	Kastamonu
3.	Kınık	Kaş	Antalya
4.	Kınık	Kırkağaç	Manisa
5.	Kınık	Gördes	Manisa
6.	Kınık	Şebinkarahisar	Giresun
7.	Kınık	-	Çorum
8.	Kınık	Adıyaman	Malatya
9.	Kınık	Arapkir	Malatya
10.	Kınık	Fethiye	Muğla
11.	Kınık	-	Sinop
12.	Kınık	-	Bilecik
13.	Kınık	-	Balıkesir
14.	Kınık	Bozüyük	Bilecik
15.	Kınık	Sındırgı	Balıkesir
16.	Kınık	Bergama	İzmir
17.	Kınık	Sivrihisar	Eskişehir
18.	Kınık	Dinar	Afyon
19.	Kınık	-	Afyon
20.	Kınık	Sandıklı	Afyon
21.	Kınık	Simav	Kütahya
22.	Kınık	Tavşanlı	Kütahya
23.	Kınık	Kalecik	Ankara
24.	Kınık	-	Tokat
25.	Kınık	Orhaneli	Bursa
26.	Kınık	İnegöl	Bursa
27.	Kınık	-	Ankara
28.	Kınık	Düzce	Bolu
29.	Kınık	Kızılcahamam	Ankara
30.	Kınık	Kızılcahamam	Ankara
31.	Kınıkbâlâ/Yukarı Kınık	Göynük	Bolu
32.	Kınık Delileri	-	Çorum
33.	Kınıkhasan	-	Çankırı
34.	Kınıklar	-	Tekirdağ
35.	Kınıklar	-	Denizli
36.	Kınık Melhem	Birecik	Urfa
37.	Kınıkyeri	Acıpayam	Denizli
38.	Kınıkzîr/Aşağı Kınık	Göynük	Bolu

Tablo 4. 1967 ve 1981'de Türkiye'de Kınık İsimli Köyler (Köylerimiz (1968); Köylerimiz (1981))

	Yerleşim Birimi/ İlçe-Köy	**Bucak**	**Kaza**	**Vilayeti**
1.	Kınık İlçesi	-	-	İzmir
2.	Kınık	Haydarlı	Dinar	Afyon
3.	Kınık	Karadirek	Sandıklı	Afyon
4.	Kınık	Merkez	Sincanlı	Afyon
5.	Kınık	Çandır	Kalecik	Ankara
6.	Kınık	Çeltikçi	Kızılcahamam	Ankara
7.	Kınık	Pazar	Kızılcahamam	Ankara
8.	Kınık	Kazan	Yenimahalle (Kazan)	Ankara
9.	Kınık	Kalkan	Kaş	Antalya
10.	Kınık	Merkez	İvrindi	Balıkesir
11.	Kınık	Merkez	Sındırgı	Balıkesir
12.	Kınık	Yarhisar	Merkez	Bilecik
13.	Kınık	Merkez	Pazaryeri	Bilecik
14.	Kınık	Merkez	Akçakoca	Bolu (Düzce)
15.	Kınık	Merkez	İnegöl	Bursa
16.	Kınık	Büyükorhan	Orhaneli	Bursa
17.	Kınık	Seydim	Merkez	Çorum
18.	Kınık	Merkez	Sivrihisar	Eskişehir
19.	Kınık	Merkez	Şebinkarahisar	Giresun
20.	Kınık	Merkez	Devrekâni	Kastamonu
21.	Kınık	Merkez	Tosya	Kastamonu
22.	Kınık(Abadaniye)	Aşağıpınarbaşı	Merkez	Konya
23.	Kınık	Merkez	Bozkır	Konya
24.	Kınık	Merkez	Merkez	Kütahya
25.	Kınık	Merkez	Simav	Kütahya
26.	Kınık	Köprübaşı	Gördes	Manisa
27.	Kınık	Gelembe	Kırkağaç	Manisa
28.	Kınık	Merkez	Selendi	Manisa
29.	Kınık	Seki	Fethiye	Muğla
30.	Kınık	Merkez	Almus	Tokat
31.	Kınıkkoz	Süleymanlı	Merkez	K. Maraş
32.	Kınık Delileri	Merkez	Merkez	Çorum
33.	Kınıklar	İnecik	Merkez	Tekirdağ
34.	Kınıklı	Merkez	Merkez	Denizli
35.	Kınıkhasan (Mahalle)	Gümerdiğin	Şabanözü	Çankırı
36.	Kınıkyeri	Merkez	Çameli	Denizli
37.	Aşağı Kınık/ Kınık Zîr	Merkez	Göynük	Bolu
38.	Adakınık	Dörtdivan	Gerede	Bolu
39.	Başkınık	Hasançelebi	Hekimhan	Malatya
40.	Pirkınık/Çayboyu	Merkez	Merkez	Sivas
41.	Ilıcakınık	Merkez	Merkez	Bolu
42.	Susuzkınık	Merkez	Merkez	Bolu
43.	Tatkınık	Merkez	Arguvan	Malatya
44.	Yazıkınık	Merkez	Mucur	Kırşehir
45.	Yukarı Kınık/Kınık Bâlâ	Merkez	Göynük	Bolu

1453-1650 Yılları Arasında Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar İçinde Yer Alan Kınıklar (Halaçoğlu, III, 2009, ss. 1414-1427)[1]

1. Kınık oğlu Cemaati - Karaisalu Taifesi - **Adana Sancağı (S).**, Karaisalu Nahiyesi (Nh.)
2. Kınık Cemaati - Kınık K., **Akşehir S.**, İshaklu Nh.
3. Kınık Cemaati - Kınık Özü K., **Ankara S.**, Yabanâbâd Kazası (Kz.)
4. Kınık Cemaati - Kınık K., **Ankara S.**, Yabanâbâd Kz.
5. Kınık Cemaati - Kınık-ı diğer K. Otası K. **Ankara S.**, Yabanâbâd Kz.
6. Kınık Cemaati - Kınık K., **Ankara S.**, Çubuk Kz.
7. Kınık Cemaati - Kınık Özü K., **Ankara S.**, Mürted Ova/ Murtazaâbâd Nh.
8. Kınık Cemaati - Kınık K., **Ankara S.**, Mürted Ova/ Murtazaâbâd Nh.
9. Kınık Cemaati - Kınık K., **Ankara S.**, Ayaş Nh.
10. Kınık Cemaati - Kara Kınık K., **Ankara S.**, Karadağ Kz.
11. Kınık Cemaati - Kınık K., **Arapgir S.**
12. Kınıklar Cemaati - Teke Türkmenleri - **Aydın S**.
13. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati/ Karaca Koyunlu-Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati -**Aydın S.**, Ayasulug Kz.
14. Devri Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati/ Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati- Karslar/Kazcılar? K., **Aydın S.** Ayasulug Kz.
15. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos/ Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati - Beğlikdere K., **Aydın S.**
16. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati/ Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati - Uzunluca K., **Aydın S.**
17. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati/ Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati - Kilise K., **Aydın S.**
18. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati/ Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati - Bozalan K., **Aydın S.**, Ayasulug Kz.
19. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân-ı Batnos Cemaati- Miskince K., (Tire'de) **Aydın S.**
20. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân Cemaati (Ak Koyunlu)- Akkoyunlu K., **Aydın S.**
21. Kınıklar Cemaati-Ak Koyunlu Cemaati-Akça Koyunlu Cemaati- Düzek ve Yıvağla K., **Aydın S.**,Tire Kz.
22. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri- **Aydın S.** Sultanhisarı Nh.
23. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati- **Aydın S.**, Tire Kz.
24. Kınıklar Cemaati-Ak Koyunlu Yörükleri-Ak Koyunlu Yörükleri- Tire'de **Aydın S.**, Ayasulug Kz.
25. Kınıklar Cemaati-Teke Türkmenleri-Alalar Cemaati- **Aydın S.**
26. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân Cemaati- Çayırlu K., **Aydın S.**, Ayasulug Kz.
27. Kınıklar Cemaati-Çullıyân Yörükleri-Çullıyân Cemaati-Yedi Bergos K., **Aydın S.**, Ayasulug Kz.
28. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati- Küçük Kerfiye K., **Aydın S.**, Tire Kz.
29. Kınıklar Cemaati-Karaca Koyunlu Cemaati-Kara Koyunlu Cemaati-Mislahce K., **Aydın S.**,Tire Kz.
30. Kınık Cemaati - Kınık K., **Biga S.**, Çan Kz.
31. Kınık (Yengecük) Cemaati- Kınık K., **Biga S.**, Ezine Kz., İskenderus Nh.
32. Kınık Cemaati - Kınık K., **Birecik S.**, Ank (Amk) Nh.
33. Kınık Cemaati - Susuz ve Kınık K., **Bolu S.**

[1] Bu liste, Halaçoğlu'nun hazırlamış olduğu listedeki tekrarlar çıkartılarak, oluşturulmaya çalışılmıştır.

34. Kınık Cemaati - Kınık K., (Sazak Divânı), **Bolu S.**
35. Kınık Cemaati - **Bolu S.**, Oniki Divân
36. Kınık Cemaati - Kınık K., **Bolu S.**
37. Kınık Cemaati – Kınık Divânı K., **Bolu S.**, Gerede Nh.
38. Kınık Cemaati - Kınıklı K., **Çirmen S.**
39. Kınık Cemaati - Kınık K., **Çorum S.**
40. Kınık Cemaati - Kınık K., **Çorum S.**, Osmancık Kz., Sakız Divânı
41. Kınık Cemaati - Haleb Türkmenleri, **Haleb S.**
42. Kınık Cemaati (Cemaat-ı Kınık-ı Diğer)- **Haleb S.,** Hısnü'l-ekrad Nh.
43. Kınık Cemaati - (tâbi-i Kırım Kethüda b. Emet) Haleb Türkmenleri - **Haleb S.**
44. Kınık Uşak Cemaati - Haleb Türkmenleri- **Hama ve Humus, Haleb S.**
45. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hamid S.**, Gönen Kz.
46. Kınık Cemaati - **Hamid S.**, Burdur Kz.
47. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hamid S.** Keçiborlu Kz.
48. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Gönen Kz.
49. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Bergama Kz.
50. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, İnegöl Nh.
51. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Atranos Nh.
52. Kınık Cemaati - Dere Kınık K. (nezd-i Mahmadca), **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Atranos Nh.
53. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Mihalliçcik Nh.
54. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Bergama Nh.
55. Kınık Cemaati - Kınık K., Hüseyinler K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Yenice Taraklu Nh.
56. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Seferihisar Nah.
57. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Taşili Nh.
58. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Karagöz (Akhisar) Nh.
59. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Beypazarı Nh.
60. Kınık Cemaati - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Mihaliç Hisarı Nh.
61. Kınık Cemaati Ulu Yörük Taifesi- **Hüdâvendigâr (Bursa) S.,** Seferihisar Kz.
62. Kınık Cemaati - **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Yarhisar Nh.
63. Kınık Cemaati - **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Göynük Kz.
64. Kınık Yörükleri Cemaati - Kınık Yörükleri - Kınık K., **Hüdâvendigâr (Bursa) S.**, Atranos Nh.
65. Kınık Cemaati - Kınık-ı Zir (Aşağı Kınık) K., Doğancı M., **Karahisar-ı Şarki S.**, Gözid (Gevezid) Nh.
66. Kınık Cemaati - Kınık-ı Bâlâ K., **Karahisar-ı Şarki S.**, Gözid (Gevezid) Nh.
67. Kınık Cemaati - Kınık K., **Karahisâr-ı Sahib (Afyon) S.**, Şuhud Kz.
68. Kınık Cemaati - Kınık K., **Karesi S.**, Balıkesir Kz.
69. Kınık Cemaati - Kınık K., **Karesi S.**, Sındırgı Nh.
70. Kınık Cemaati - Kınık K., **Karesi S.**, İvrindi Nh.
71. Kınıklu Cemaati nâm-ı diğer Lavat? Kınırlu, nâm-ı diğer Lavat K.?, **Karesi S.**, Manyas Nh.
72. Kınık Cemaati - Kınık K., Karasu'da, **Kastamonu S.**, Sinop Kz.
73. Kınık Cemaati - Kınık K., **Kastamonu S.**, Devrekânî Kz.
74. Kınık Cemaati - Kınık K., **Kastamonu S.**, Daday Kaz.
75. Kınık Cemaati - Kınık K., Avcılar K., Hatun Saray K., **Kastamonu S.,** Daday Kz.
76. Kınık Hasan (İldüzen) Cemaati - Kınık Hasan (İldüzen) K., **Kengırı (Çankırı) S.**,
77. Kınık Kabilesi Cemaati - **Kengırı (Çankırı) S.,** Koçhisar Kz.
78. Kınık Cemaati - Kara Kınık K., **Kengırı (Çankırı) S.**, Çerkeş Kz.
79. Kınık Cemaati - Kınık Özü K., **Kengırı (Çankırı) S.**, Kargı Kz.
80. Kınık Cemaati - Kınık K., **Karaman (Larende) S.**, Kaş Nh.
81. Kınık Cemaati - Kınık K., **Karaman (Larende) S.,** Belviran Nh.

82. Kınık Şeyhlü Cemaati - Köstere Yörükleri- Dırazal M., Kestane K.,**Kayseriye S.**
83. Kınık Cemaati - Sazı Kınık M., **Kayseriye S.**, Sahra Nh.
84. Kınık Cemaati - Kınık K. (nâm-ı diğer Karaağaç K.), **Kocaeli S.**, Kandıra Nh.
85. Kınık Karyesi'nde sâkin Cemaatler - Kınık K., **Konya S.,** Akşehir Kz. İshaklu Nh.
86. Kınık Cemaati - Kınık K., **Konya S.**, Kırili/Kıreli Nh.(Hüyük İlçesi)
87. Kınık Cemaati - Kınık K., **Konya S.**, Konya Sahrası Nh.
88. Kınık Cemaati - Cemaat-ı diğer - Kınık K., **Konya S.**, İshaklu Kz., Merkez
89. Kınık Cemaati - Yaylacık K., **Konya S.**, Belviran Kz.
90. Kınık Cemaati - Kıreli Nh., **Konya S.,** Beyşehir Kz.,
91. Kınık Cemaati - Kınık K., **Kütahya S.**
92. Kınık Cemaati - Yaka Kınık K., **Kütahya S.**
93. Kınık Cemaati – Yukaru Kınık K., **Kütahya S.**, Kalınviran Nh.
94. Kınık Cemaati - Aşağı Kınık K., **Kütahya S.**, Kalınviran Nh.
95. Kınık Cemaati - Kınıklar K., **Kütahya S.** Arslanapa Nh.
96. Kınık Cemaati - Kınık K., **Kütahya S.**, Eğrigöz Kz.
97. Kınık Cemaati - Depe Kınık K., **Kütahya S.**, Eğrigöz Kz.
98. Kınık Cemaati - Bostan Kınık K., **Kütahya S.**, Yalak Nh.
99. Kınık Cemaati - Kınık K., **Kütahya S.**, Simav Kz., Avdan Nh.
100. Kınık Cemaati - Kınık K., **Kütahya S.,** Yalak Nh.
101. Kınık Cemaati - Akça Kınık K., **Malatya S.**, Kederbeyt Nh.
102. Kınık Cemaati - Kınık K., **Malatya S.**, Karahisar Nh.
103. Kınık Cemaati - Tatlar Kınığı K.?, **Malatya S.**, Arguvan Nh.
104. Kınık Cemaati - Kınık K., **Malatya S.**, Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Kz.
105. Kınık Cemaati - Kınık-ı Kebir K., **Maraş S.,** Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Kz.
106. Kınık Cemaati - Kınık-ı Sagir K., **Maraş S.** Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Kz.
107. Kınık Cemaati - Kınık K., **Menteşe S.**, Balat Kz.
108. Kınık Cemaati - Ramazan Fakih Mah., tâbi-i Kınık K., **Niğde S.**, Anduğı Nh.
109. Kınık Cemaati - Seyfeddinlü Mah., tâbi-i Kınık K., **Niğde S.**, Anduğı Nh.
110. Kınık Cemaati - Şeyh Mehmed Mah., tâbi-i Kınık K., **Niğde S.**, Anduğı Nh.
111. Kınık Cemaati - Hacı Abdi Mah., tâbi-i Kınık K., **Niğde S.**, Anduğı Nh.
112. Kınık Cemaati - Haciklü Mah., tâbi-i Kınık K., **Niğde S.**, Anduğı Nh.
113. Kınık Cemaati - Kınık K., **Saruhan S.**, Demirci Kz.
114. Kınık Cemaati - Kınık K., **Saruhan S.**, Borlu Kz.
115. Kınık Cemaati - **Sivas (Yeni il) S.**, Niksar Kz., Taşâbâd Nh.
116. Kınık Cemaati - Kınık K., **Sivas (Yeni il) S.**, Tokat Kz. Kafirni (Almus) Nh.
117. Kınık Cemaati - Kınık Döleği K., **Sivas (Yeni il)** S.
118. Kınık Cemaati - Kınık K., **Sivas (Yeni il)** S.
119. Kınık Cemaati – Kınık Çönger K., **Sivas (Yeni il)** S.
120. Kınık Cemaati - Kınık K., **Sivas (Eyâlet-i Rum) S.**, Sivas Kz.
121. Kınık Cemaati - Şeyhlü Kınık K., **Sivas (Eyâlet- i Rum) S.**, Sivas Kz.
122. Kınık Cemaati - Kınık M., **Sivas (Yeni il) S.**, Sivas Kz.
123. Kınık Cemaati-Ulu Yörük Taifesi- Sivrihisar Kz., **Sultanönü (Eskişehir) S.**
124. Kınık Cemaati - Kınık K., **Sultanönü (Eskişehir) S.**, Eskişehir Kz. Karacaşehir Nh.
125. Kınık Cemaati - Teke Türkmenleri - Kınık K., **Teke S.**, Kalkanlu Kz.
126. Kınık Cemaati - Kınıklı K., **Tekirdağ (Tekfurdağı) S.**, Tekirdağ (Tekfurdağı) Kz.

Sonuç

Kınık boyu, Oğuzların Üç-Ok koluna bağlı bir Türk boyudur. Oğuz elinden göç yoluyla gelen bu boy, XI. yüzyıldan itibaren Türk ve İslam dünyasında üstlendiği rol ve aldığı tarihî sorumluklarla kendisinden hep söz ettirmiştir. Kınık boyu, Türk tarihi içerisinde sadece Selçuklu hanedanını çıkaran bir boy olarak anılmamış, Anado-

lu'da, İran'da, Suriye'de etkin siyasi rol üstlenmiş, fetihlere katılmış, iskân politikasının içinde yer almıştır. Bilhassa fatih bir kavim olarak Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında ön planda olmuştur. Çukurova'nın Türkler eline geçmesinde ve bu bölgede kalıcı Türk yerleşiminin temelinin atılmasında, kendisi gibi Üç-Oklara mensup boylarla faal rol oynamışlardır.

Kınık boyu, XIV. yüzyıldan itibaren Türkiye coğrafyasında hâkim olan ırkî ve kültürel değerlerin oluşmasına katkı sağlayan Türk boyları arasında ilk sıralarda gelir. Bunun en önemli göstergesi, Anadolu'nun çok geniş bir alanında, kendi ismi ile anılan yerleşme birimlerinin dağılımı ve nüfus yapısıdır. Nitekim XVI. yüzyılda Anadolu'da, Kayı ve Avşar boylarından sonra 81 köy yerleşmesi ile Kınık boyu üçüncü sırada yer almıştır. Bu durum Kınıkların Anadolu'ya kalabalık bir nüfus gücüyle geldiğini, Suriye'den Trakya'ya kadar geniş bir alana yayıldıklarını ortaya koymaktadır. Yer adlarının sayısal durumu, aynı zamanda Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının nüfus oranını da kabaca yansıtmaktadır. Bu da haliyle onların siyasal ve askeri konumlarını belirleyici olmuştur. Zamanla, diğer Oğuz boylarında da karşımıza çıkan köylerin harap olarak ortadan kalkma problemi, ne yazık ki Kınıkların da başına gelmiş, Adana Sancağı içinde yer alan Kınık isimli bir nahiye/kaza tamamen ortadan kalkmış, günümüze arşiv kayıtlarından başka hiçbir izi ulaşmamıştır.

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde çok sayıda yerleşme yerinde Kınık ismi hala yaşamaktadır. Bunlardan sadece 36'sı Kınık şeklinde, diğerleri de çeşitli ön ve son ekler almış olarak 45 yerde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, İzmir İli'ne bağlı merkez nüfusu 12.000'e yaklaşan Kınık isimli bir ilçe mevcuttur. Oğuz elinden uzanıp gelen Oğuz Türklerinin bu kolu, dün olduğu gibi bugün de, sayıları azalsa ve etkileri kaybolsa da Türkiye sınırlarında varlıklarını sürdürmektedirler. Ancak bunlardan haberdar olanların sayısı da gün geçtikçe azalmaktadır.

Akademik ve entelektüel camiada öncelikle yapılması gereken hususlardan biri, bu toprakların bizlere yurt olmasını sağlayan Oğuz ya da Türkmen topluluklar üzerine daha kapsamlı, daha doyurucu ve tutarlı, hem arşiv hem de saha çalışmalarının birlikte yürütüldüğü çalışmalar yapmak, genç nesillere unutulan değerlerimizi ve tarihi birikimimizi, yazılı, sözlü ve görsel anlatım yollarıyla aktarmak olmalıdır.

KAYNAKÇA

370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri (937/1530).(2001). I, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri (937/1530). (2002). II. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Çalık, S. (2005). *Çirmen Sancağı Örneğinden Balkanlarda Osmanlı Düzeni (15.-16. Yüzyıllar)*. Ankara: Bosna-Hersek Dostları Vakfı Yayını.

Çınar, H. - Gümüşçü O. (2002). *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*. Ankara: Bilge Yayınları.

Gündüz, T. (2002). Oğuzlar/Türkmenler. *Türkler*. II. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Gündüz, T. (2010). Kınık Boyu ve Anadolu'da Kınık Yerleşmeleri. *I. Selçuklu Sempozyumu.* Kayseri: (Yayımlanmamış tebliğ).

Halaçoğlu, Y. (2009). *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650).* I-VI. Ankara: TTK Yay.

Kaşgarlı Mahmut (1985). *Divanü Lûgat-it- Türk Tercümesi*. I, Çeviren: Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Köylerimiz. (1933). İstanbul: Dahiliye Vekaleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü Yay.

Köylerimiz. (1968). Ankara: İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yay.

Köylerimiz. (1981). Ankara: İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yay.

Kurt, Y. (2004). *Çukurova Tarihinin Kaynakları- I, 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri.* Ankara. TTK.

Kurt, Y. (2005a). *Çukurova Tarihinin Kaynakları-II, 1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri.* Ankara: TTK.

Kurt, Y. (2005b). *Çukurova Tarihinin Kaynakları- III, 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri.* Ankara: TTK.

Kütükoğlu, M. S. (2012). Osmanlı'dan Günümüze Yer Adları. *Belleten*. 275/Nisan. 147-165.

Sümer, F. (1963). Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. X. 1-108)

Sümer, F. (1964). Oğuzlar. *İslam Ansiklopedisi.* IX. 378-387. İstanbul: MEB Yay.

Sümer, F. (1999). *Tarihleri-Boy Teşkilâtı- Destanları, Oğuzlar (Türkmenler) (5. Baskı).* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.

Sümer, F. (2007). Oğuzlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXIII. 325-330.

Turan, A. N. (1999). *Yabanabad Tarihini Ararken*. Ankara: Kızılcahamam Belediyesi Yay.

Türkay, C. (2001). *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemâatlar.* İstanbul: İşaret Yayınları.

Yazıcızâde Ali (2009). *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi).* Haz. Abdullah Bakır. İstanbul: Çamlıca Yay.

http://www.kinik.gov.tr/default_B1.aspx?content=1009/14.08.2014

SOCIOLINGUISTIC SITUATION OF OGUZ TURKS IN POST-SOVIET KAZAKHSTAN: THE FIRST RESULTS OF A SOCIOLINGUISTIC SURVEY CARRIED OUT IN 2013-2014

IRINA NEVSKAYA
SAULE TAZHIBAYEVA

1. Introduction: Language situation in Kazakhstan

Kazakhstan is a unique region of language interaction. In the Soviet period, Kazakhstan was called the "laboratory of friendship". More than 130 different ethnic groups live on the territory of Kazakhstan. Some of these ethnic groups came to Kazakhstan as refugees because of various conflicts, or were exiled to Kazakhstan during the Stalin era in the course of the so-called deportation, some migrated there in search for work, while some groups represent the indigenous population of this area.

Kazakhstan gained its independency in 1991, after the collapse of the Soviet Union. It is a multiethnic country. According to the results of the Kazakh national census of 2009 (http://www.eng.stat.kz), representatives of 26 Turkic ethnic groups live there, Oguz peoples occupy a very important place among them: almost 100 000 Azeri, about 500 Gagauz people, more than 2000 Turkmen and almost 100 000 Turks live in Kazakhstan. The latter group is very diverse: we find here speakers of different Turkic dialects, representatives of various Turkicized peoples.

During the Soviet time, the number of people belonging to other ethnicities than Kazakh was bigger than Kazakh population of the Republic. Russian was the state language, and the language of inter-ethnic communication in the country. After the Republic of Kazakhstan came into existence, the Kazakh language had to establish itself as the state language in a hard competition against the Russian language (which is still considered to be an official language in Kazakhstan). Monitoring of this competition was the main topic of sociolinguistic work in Kazakhstan while languages of other ethnic groups got little attention for a long time (see Sulejmenova 1996, 2008; Axmetžanova Z.K. 2005; Altynbekova O.B. 2006a, b; Sulejmenova Ė.D., Smagulova

Ž.S. 2005; Sulejmenova Ė.D., N.Ž. Šajmerdenova, Ž.S. Smagulova, D.X. Akanova. 2007; Dave 2007; Report of the independent expert on minority issues. Mission to Kazakhstan. 2009; Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike 2010; Altynbekova & Ajdarxanov 2010). At the same time, they have been under the pressure of both Russian and Kazakh. Only recently, their needs got more attention of the Kazakh authorities. An Assembly of the People of Kazakhstan was created that unites more than 40 associations of various ethnic groups. The associations have with numerous regional branches and are very active in the social life of Kazakhstan (see Picture 1).

During the years of independence the prestige of the Kazakh language as the state language is increasing in the society. This factor objectively stimulates activation of interaction between the Kazakh language and other Turkic languages of Kazakhstan. Thus, the need for linguistic documentation of Kazakhstani Turkic language world is of great importance. We do not only need data from well-established Turkic languages, but also from less known Turkic varieties (see such understudied Turkish idioms as Ahiska, Hemshilli, Laz, etc.), endangered languages (Shor, Karaim, Krimčak, see e.g. Erdal & Nevskaya 2006), languages strongly influenced by contacts with Kazakh and Russian (Karakalpak, Karačay, Balkar, Tatar, etc). It's important to note, that practically all the Turkic groups living in Kazakhstan possess their titular territory elsewhere (either as an independent statehood or an autonomous unit within a larger state).

During the Soviet period, the Russian language was the language of cross-cultural communication not only of Slavic group, but also for all the rest. The Kazakh language is now recognized as the state language according to the Constitution, the Russian language is the official language, and English is supposed to be used as the language of international communication (the Projekt Gosudarstvennoi programmy). What place should native languages of ethnic minorities take in this situation?

2. Reasons of migration of Turkic ethnic groups to Kazakhstan

Speakers of many Turkic languages and their varieties in Kazakhstan were separated from the main bulk of their speech communities mainly in the course of deportation from the Caucasus in 1944. Some Turkic ethnic groups were isolated from their main historical area already in 1935-1937 during the time of creating collective forms and nationalization of private property of wealthy peasants in the Soviet Union (e.g. Azerbaijanis, Kumyks). Some came to Kazakhstan in 1944, e.g. Turkish ethnic groups (Ahiska, Hemshilli, Laz, etc.), Karaims, Krimčaks, Karačays, Balkars; some migrated to Kazakhstan even earlier (Tatars, Uzbeks). Summing up we can enumerate the following reasons of the present day multiethnic language landscape in Kazakhstan:

- Living side by side for centuries and mutual migrations (Uzbek, Uyghur and Kirgiz).
- Deportations of Kumyks and Azeri in 1935-1937 during the collectivization period in the USSR.
- Deportations of Turkic ethnic groups from the Caucasus and the Crimea in 1944 (Karachay, Balkar, Karaim, Krymčak and Crimean Tatar as well as various Turkish groups.

- Industrialization during the Second World War, and the *Virgin Lands* Campaign during the 50s and 60s of the 20th century that were connected with work migration of millions of people of various ethnicity.
- Mixed marriages.
- Work migration in the post-Soviet period.

Table 1. presents the results of the recent censuses in Kazakhstan.

Table 1. Turkic ethnic groups in Kazakhstan (Oguz Turkic groups are highlighted): the dynamics of changes in their number in the last 40 years.

	1970	1979	1989	1999	2009
Total population in RK	13.026.274	14.709.508	16.222.324	14.981.281	16.009.597
Nationalities:					
1. Kazakh	4.228.367	5.282.481	6.486.029	8.011.452	**10.096.763**
2. Azeri	57.607	73.240	88.887	78.325	**85.292**
3. Altay	575	630	675	462	**221**
4. Balkar	2.714	2.258	2.926	2.079	**1.798**
5. Bashkir	21.500	32.577	41.060	23.247	**17.263**
6. Chakass	401	475	575	355	**223**
7. Chuvash	22.871	22.310	21.717	11.864	**7.301**
8. Dolgan	17	18	56	25	**3**
9. Gagauz	772	752	953	678	**493**
10. Yakut	175	438	303	115	**119**
11. Karaim	50	33	33	28	**231**
12. Karakalpak	463	620	1.357	1.497	**2.828**
13.Karachay	2.447	2.082	2.038	1.400	**995**
14. Kirgiz	9.612	9.352	13.718	10.925	**23.274**
15. Krimchak	42	87	61	20	**35**
16. Kumyk	554	873	1.700	643	**481**
17. Nogay	155	236	539	350	**276**
18. Tatar	286.878	314.065	322.338	249.052	**204.229**
19. Crimean Tatar	2.023	834	3.125	1.007	**1.532**
20. Shor	215	381	382	212	**96**
21.Tofalar	6	14	0	29	0
22. Tuwan	85	182	129	35	**37**
23.Turkish	18.377	25.718	49.219	78.711	**97.015**
24. Turkmen	3.265	2.241	3.716	1.733	**2.234**
25. Uzbek	216.258	262.960	330.417	370.765	**456.997**
26. Uighur	120.622	147.676	181.155	210.377	**224.713**

3. The International research project "Interaction of Turkic Languages and Cultures in the Post-Soviet Kazakhstan"

3.1. Objectives of the project and cooperation partners

A project carried out at the Free Berlin University, the Eurasian University in Astana (the main cooperation partners), and at the Taraz State University by a group of German and Kazakh researchers aims at a research on the sociolinguistic situation of non-Kazakh Turkic ethnic groups in the Republic of Kazakhstan. The heads of the project are Irina Nevskaya and Claus Schönig (Germany), and Saule Tazhibaeva and Nurila Shaimerdinova (Kazakhstan). The project is financed by the Volkswagen Foundation. This article will present some preliminary results of this project that

started on March 1, 2014. Some issues of the project were referred to in Nevskaya & Tazhibayeva 2014a and 2014b.

Objectives of the projects are as follows:

To clear up the real sociolinguistic situation in Kazakhstan with respect to Turkic languages present in the country, which includes the following issues:

- social strategies of Turkic ethnic groups in the new conditions of independent Kazakhstani statehood (the opening of previously closed ethnic groups, the choice of the education language for their children, etc);
- assimilation processes vs. retaining the ethnic identities, as well as the main factors influencing these processes;
- ethnic vs. civic in the mass-consciousness of the Turkic ethnic groups in modern Kazakhstan; the role of the state policies and of spontaneously developing tendencies;
- reasons for increase and decrease in numbers of certain Turkic ethnic groups during the independence period (such as the growth of Karaims and decrease in number of Siberian Turks)

To document especially endangered, or unstudied Turkic varieties.

The project is important for Turcology and Sociology in Kazakhstan especially due to the following factors:

- At the university level, questions regarding the Turkic ethnicities in Kazakhstan are increasingly coming to the fore. Three years ago, Departments of Turkic Studies were organized both at the Gumilev Eurasian National University (ENU) in Astana and at the Kazakh National Al-Farabi University in Almaty. During the first three years after the start of their programs, the focus of research and teaching has been almost exclusively on Old Turkic and Kazakh studies. Now, it should also be extended to the linguistic and cultural peculiarities of all Turkic languages, with a special attention to Turkic small-numbered ethnic groups in Kazakhstan. The historical, anthropological and linguistic information, which is to be obtained in the course of the cooperative German-Kazakh project, can be included in the curriculum of Turkic Studies courses.
- Sociolinguistic research in the first two decades of independency was aimed at investigating the situation of the state language in Kazakhstan in the conditions of its rivalry with the Russian language. Minorities' languages were not taken into account.

3.2. Questionnaire

In order to reveal the linguistic attitudes of the Kazakhstani Turkic groups regarding their native language, Kazakh and Russian, show their language uses in everyday life, their ethnic/social identity as defined in the passport and as defined by themselves, their ethnic identity and their linguistic identity, acceptance of hybrid identities among other questions, we composed a questionnaire and presented it to representatives of various Turkic ethnic groups in Kazakhstan. It is presented to respondents either in Kazakh or Russian.

It includes questions to the following main issues:

Part 1.

- A. General information and ethnic self-identification, ethnicity and nationality as noted in the passport (the respondent, his/her parents, spouse and closest friends)
- B. Educational status and the language of the education (the respondent, his/her parents).
- C. Profession
- D. Place of residence
- E. The history of the family's migrations (in case the respondent, or his parents were not born in Kazakhstan)

Part 2. Language proficiency

- F. The degree of language proficiency, the language of communication in the family, frequency of native language use in communication between different generation of the family; language of education of the respondent; language use in different situation of communication and in other situations of language use (books, mass media, etc.); possibilities of education in the native language, support of the language by the state (schools, media, etc.), language attitudes (what language one should speak to children in the family, in the kindergarten, what language should be the language of education at different levels; should children learn their native language at school, etc.); mass media and the native language, what factors are most decisive ones in the definition of ethnicity (language, religion, traditions, etc.).

Part 3. Interethnic relationship

- G. Most frequent mixed marriages between the people of what ethnic groups? Nationality in mixed marriages? Attitudes of the community to mixed marriages?

Part 4. Culture

- H. Traditions of the ethnic group, problems with keeping to traditions, changes in the traditions in the recent time.

Part 5. Religion (religion of the respondent, education of religion leaders, religious holidays, etc.)

Part 6. Literature (knowledge of oral traditions, of modern literature in the native language and of Kazakh literature).

The results will be put into a databank, evaluated and made accessible for broader public via the Internet. See an extract of the questionnaire below (Picture 2): Part 2, subdivision 3 "Proficiency in different languages": native (E-3а), Kazakh (E-3б), Russian (E-3в), as well as up to three further languages (E-г-е) Proficiency in further languages other than the native tongue, Kazakh and Russian is especially important for ethnic groups that came to Kazakhstan from other regions. We have added English translations of stimuli as notes after the picture.

Е-3 Тілді меңгеру дәрежеңіз
Степень владения языками

	Е-3а Ана Родной	*Е-3б қазақ* Казахск.	*Е-3в Орыс* Русский	*Е-3г басқа* другой	*Е-3д басқа* другой	*Е-3е басқа* другой
1. Еркін сөйлеймін Говорю свободно						
2. Қиналып сөйлесемін Говорю с затруднениями						
3. Сөйлемеймін Не говорю						
4. Еркін оқимын Читаю свободно						
5. Қиналып оқимын Читаю с затруднениями						
6. Оқымаймын Не читаю						
7. Еркін түсінемін Понимаю свободно						
8. Қиналып түсінемін Понимаю с затруднениями						
9. Түсінбеймін Не понимаю						
10. Еркін жазамын Пишу свободно						
11. Қиналып жазамын Пишу с затруднениями						
12. Жазбаймын Не пишу						

Picture 2. An extract of the questionnaire.

Notes. 1. I speak (the language) fluently. 2. I have difficulties to express myself (in this language). 3. I do not speak (the language). 4. I read without difficulties (written texts in the language). 5. I have difficulties while reading (written texts in the language). 6. I can not read (written texts in the language). 7. I understand everything (when people speak this language). 8. I have difficulties in understanding (when people speak the language). 9. I do not understand (when people speak the language). 10. I can write (in this language). 11. I have difficulties to write (in this language). 12. I cannot write (in this language).

3.3 Collection of data and first results

2013-2014: the Eurasian University decided that students of the Turcological Department can gather their professional practical experience working as volunteers in the framework of the International project. They got 6 weeks for collecting data using the questionnaire. All in all, the students conducted about 2000 interviews.

About 1000 interviews have already been put into the online database and analyzed.

In addition, the questionnaire can be answered by any person using, the online mask with questions in both Kazakh and Russian. According to our preliminary analysis of the first results of the questioning 40% of the respondents were Tatars, 23% Turks, 12% Bashkir, 6% Azeri, etc., see Picture 3.

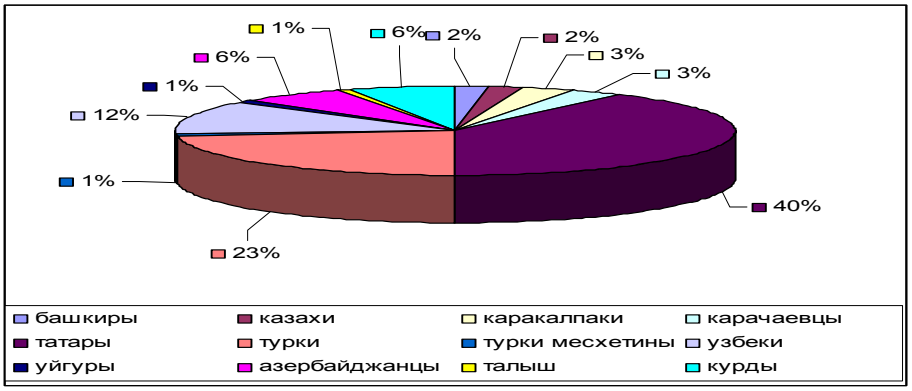

Picture 3. The percentage of respondents belonging to different ethnic groups

The participants of the project in Kazakhstan and Germany also collected oral interviews in the framework of the project in March 2014, see Picture 4.

The results can be viewed on our Internet site (under construction), using various filters and with visual representation of answers.

There are interesting mismatches, e.g. between the nationality as written in the passport of the people, and their self-identification, between the traditional choice of the nationality (after the father or mother), and the actual nationality, between the declared language preferences and the use of the native language, among many other things.

4. Oguz Turkic groups in Kazakhstan. The case of the so-called Meskhetian Turks

The Oguz Turkic groups in Kazakhstan are the Gagauz, the Turkmen, the Turks, and Azeri. They mostly live in the south of Kazakhstan in Almaty, Jambyl and South Kazakhstan regions. The Azeri and the Turks are especially numerous.

According to the results of the Kazakh national census of 2009, representatives of 26 Turkic ethnic groups live there, among them almost 100 000 Azeri, about 500 Gagauz people, more than 2000 Turkmen and almost 100 000 Turks.

4.1 The case of the so-called Meskhetian Turks

One of our special points of interest are the so-called Meskhetian Turks.

The Meskhetian Turks were all deported from Georgia to Central Asia (Kazakhstan, Uzbekistan, Kirgiziya) in 1944.

The number of Turks in Kazakhstan is increasing (http://www.eng.stat.kz). Interviewing the Turkish population, we have got an impression that they have a strong feeling of self identification, identifying themselves as Ahiska, Hemshilli, or Laz Turks, see Pictures (5)-(7). It is still not clear whether the Meskhetians (Ahiska) were originally of Turkic origin, or they are Turkicised Georgians. At the same time, all the interviewers have stressed that they are Turks, but their language is "eski Osman Turk", i.e. Ottoman Turkic. They used to live in different regions of Georgia. In November of 1944, they had been deported to Kazakhstan from Georgia.

After their deportation from Georgia, their new settlement areas were the south regions of Kazakhstan (the Shimkent and Jambyl regions).

Unlike other deported peoples, the Meskhetians could not return to their old homes. Georgia had given their original area of settlement to Armenians. Thus, in 2000, in order to prevent a civil war with Armenians, tens of thousands of Meskhetian Turks were again expelled from Georgia.

Today, their language and culture are being subjected to the depletion of the speakers themselves because of their high assimilation willingness in order to protect themselves from further discrimination, or, even, extinction (field research in Taraz, March of 2014). They have identified themselves as Turks in interviews taken in the framework of this survey.

In 1991 in Almaty a "Turkish Center" was founded, which proclaimed Turkey as the protector of the Meskhetian Turkish groups, and Turkish as the "sole standard language" of Meskhetian Turkish speakers. They have Sunday school and cultural centers in bigger cities. International weekly newspaper "AHISKA" is published in Almaty (ahiska60mai.ru), see Pictures 8 and 9.

At the same time, there has been neither research on the peculiarities of their language, their self-identification, nor on the socio-linguistic situation of the Meskhetians in Kazakhstan before our project. One of the objectives if the project is to document Turkic varieties that the Meskhetian Turks are speaking.

4.2 The Role of Turkic Oguz Ethnic Groups in the Kazakhstan Education System

In modern Kazakhstan, similar to the Soviet times, there is native education only for Uzbeks and Uighurs. There are 60 schools that perform their entire teaching in Uzbek, as well as 15 purely Uighur schools. Other Turkic languages such as Turkish can best be learned at voluntary Sunday schools, as well as at classes of extracurricular activities.

There are no studies on how many small ethnic groups want mother tongue education for their children. Perhaps, only Kazakh or Russian schools are preferred by education-oriented parents, as university education takes place exclusively in Kazakh or Russian, and the passing of a language test is an admission requirement. There is no evidence on how high the level of knowledge of their native languages is. Particularly for the smaller ethnic groups it is possible that their native language has been replaced partially or completely by a more dominant language.

At the university level, questions regarding the Turkic ethnicities in Kazakhstan are increasingly coming to the fore. Three years ago, Departments of Turkic Studies were organized both at the Gumilev Eurasian National University (ENU) in Astana and at the Kazakh National Al-Farabi University in Almaty. During the first three years after the start of their programs, the focus of research and teaching has been almost exclusively on Old Turkic and Kazakh studies. Now, it should also be extended to the linguistic and cultural peculiarities of all Turkic languages, with a special attention to Turkic small-numbered ethnic groups in Kazakhstan. The historical, anthropological and linguistic information, which is to be obtained in the course of the cooperative German-Kazakh project, can be included in the curriculum of Turkic Studies courses.

5. Conclusion

Kazakhstan is a unique region, where processes of mutual influence and interpenetration (or, possibly, even of partial mixing) of Turkic languages belonging to different classification groups within the Turkic family (Kipchak, Karluk, Oguz, Sayan-Altai) are under go. According to the results of the Kazakh national census of 2009, representatives of 26 Turkic ethnic groups live there. The mentality of ethnic groups living in Kazakhstan combined with well-balanced national politics, allowed to form a specific culture of non-conflicted behavior in this heterogeneous society. As a result, the cultural and linguistic diversity in independent Kazakhstan has not become a factor for separation and disintegration of society, but on the contrary, it promotes its enrichment and successful sustainable development.

Turkic minorities' languages in Kazakhstan and their varieties have kept some archaic features and developed innovative ones. Innovative features have emerged through contacts with other languages of Turkic origin, such as Kazakh, Kirgiz, Uzbek, Tatar, or languages of non-Turkic origin as Russian. Code shifting is taking place very easily. Turkic speakers are using elements of their native linguistic codes while speaking Kazakh or Russian, they easily change the languages during conversation.

The so called Meskhetian Turks in Kazakhstan tend to go over to Standard Turkish under the influence of Turkish mass media, close contacts and work migrations to Turkey. Only the old generations still preserve these varieties which makes them endangered.

The data we are using were obtained thanks to a questionnaire we composed for this purpose and presented to representatives of various Turkic ethnic groups in Kazakhstan.

REFERENCES

Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike (2010). *'Itogi perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda'*. <*http://www.stat.kz*/p_perepis/pages/n_04_02_10.aspx>. 4 February. Retrieved 15 September 2010.

Altynbekova O.B. (2006a). Ėtnojazykovye processy v Kazaxstane. Almatı: Ėkonomika.Online: http://www3.u-toyama.ac.jp/cfes/horie/CAMMIC-J/Publications_files/CAMMIC-WP6.pdf

Altynbekova O.B. (2006b). Jazykovaja situacija v Kazaxstane: makro- i mikrosociolingvističeskaja paradigma. *Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni d.filol.*n. [Kaz. nac. un-t im. al'-Farabi]. Almatı.

Altynbekova O.B., Ajdarxanov B.B. (2010). 'Osobennosti ėtnomigracionnyx processov v Kazaxstane i prigraničnyx rossijskix regionax.' In: Karabulatovoj I.S., Korepanova G.S., Suncova A.P. (eds): Jazykovaja politika i social'no-pravovye aspekty adaptacii migrantov: problemy, realizacija, perspektivy. *Materialy III meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii*. 7-8 ijunja 2010 goda (v 2-x častjax, čast' 2). Tjumen': Vektor Buk. 172-177.

Axmetžanova Z.K. (2005). Vozdejstvie social'no-demografičeskix faktorov na vybor jazyka kommunikacii. In: *Sopostavitel'noe jazykoznanie: kazaxskij i russkij jazyki*. - Almatı, 2005. -S. 236-239

Dave, Bhavna (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power* (London, Routledge).

Erdal, M., Nevskaya, I. (Eds) (2006). *Exploring the Eastern Frontiers of Turkic. (Turcologica 60.).* Wiesbaden: Harrassowitz. Review: Menz, A. Turkic languages. 129-132.

Nevskaya, Irina & Saule Tazhibayeva. (2014a). Sociolinguistic situation of Turkic ethnicities in Kazakhstan. In: 6th International Conference, Almaty, 2014.

Nevskaya, Irina & Saule Tazhibayeva. (2014b). Sovremennaja tjurkologija i meždunarodnoe sotrudničestvo na evrazijskom prostranstve. In: GLOBAL-Turk. Astana: Tjurkskaja Akademija. Sulejmenova Ė.D. 1996. Kazaxskij i russkij jazyki: osnovy kontra stivnoj lingvistiki. 2nd ed. Almatı: Demeu.

Sulejmenova Ė.D. (2008). Polijazyčie i jazykovoj sdvig: k xarakteristike jazykovoj situacii v Kazaxstane. In: Polilingvizm: Jazyk – Soznanie – Kul'tura. Meždunarodnaja konferencija *«Axanovskie čtenija» pod ėgidoj MAPRJaL (Materialy dokladov i soobščenij)* / Otvet.red. Ė. D. Sulejmenova. Almatı: Qazaq universiteti. T. 1. S. 51-64.

Sulejmenova Ė.D., N.Ž. Šajmerdenova, Ž.S. Smagulova, D.X. Akanova (2007). *Slovar' sociolingvističeskix terminov*. Izd. 2-e, dop. i pererab. Almatı: Qazaq Wniversïteti.

Sulejmenova Ė.D., Smagulova Ž.S. (2005). *Jazykovaja situacija i jazykovoe planirovanie v Kazaxstane.* Almatı.

Report of the independent expert on minority issues. Mission to Kasakhstan. 2009. *http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/*F062355DDC4243ED492576E900 1A3291-Full_Report.pdf. Retrieved on April 25, 2012.

Projekt Gosudarstvennoi programmy funktsionirovaniya i razvitiya yazykov na 2011-2020 gody 2010. <http://kazinform.kz/rus/article/2290539>. 29July. Retrieved 1 September 2010.

APPENDICES

Picture 1. Taraz, March 2014. A Poster of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan at the celebration of Nauruz. (A Photo taken by Irina Nevskaya)

Picture 4. Research in the South of Kazakhstan in March 2014.

Picture 5. Ahiska people. The village of Merke. (A Photo taken by Irina Nevskaya)

Picture 6. A Shemshili woman. Taraz 2014. (A Photo taken by Saule Tazhibayeva)

Picture 7. A Laz person with a German participant of the project Monika Rind-Pawlowski. (A Photo taken by Irina Nevskaya)

Picture 8. The head of the Taraz branch of the Association of the Ahiska people is showing the participants of the project the newspaper "Ahiska". Taraz, 2014. (A Photo taken by Irina Nevskaya)

Picture 9. Taraz, March 2014. Leaders of Ahiska Youth Centre together with participants of the Volkswagen project at the celebration of Nauruz. (A Photo taken by Irina Nevskaya)

TÜRKLÜK VE HRİSTİYANLIK; GAGAVUZ DİNÎ TERMİNOLOJİSİ ÜZERİNE DİL ARAŞTIRMASI

IRİNA YUZVYAK

Giriş

Modern Türkolojide Gagavuz araştırmaları birçok bilim adamlarının ilgisini çekmektedir. Gagavuzlar Türk Dünyasının batı ucunda yaşayan Ortodoks Hristiyanlığı benimsemiş bir Türk topluluğudur. Gagavuzların Hristiyanlığı diğer Hristiyanlara göre farklı özelliklere sahiptir. Gagavuzlarda, Hristiyanlık ve İslam inanç pek çok bakımdan iç içe girmiş durumdadır. Fakat tek özelliği bu değildir; Gagavuzlarda Hristiyanlığın bazı sentezleri izlenmektedir.

Gagavuzlar Müslüman Türkler gibi Hristiyanlık terminolojisinde de Allah, cennet, cendem, inan, din, dua, oruç, günää, kurban, Rabbi, raametli terimlerini kullanırlar. Fakat o terimlerin yanında *Slav angel, angil – melek, Boji – Allah, spiada – günah çıkartma Rum – apostol, ayoz, Panayiya, stavroz, klisä, popaz, vaatiz ve Romen – kruça – haç, ıncer – melek, pilda – mesel* terimlerini de kullanmaktadırlar. Türkçeyi ibadet dili hâline getirmiş Anadolu Hristiyanları olan Karamanlılar, Yunan harfleri ile verdikleri eserleri Gagavuzlara kadar ulaştırmışlar ve Müslüman terminolojisi Karamanlı dinî eserleri üzerinden Gagavuz dinî terminolojisine de girmiştir. Daha sonra dinî hayatta millî dilin önemini kavramış olan bir din adamı olan Mihayil Çakır İncil'i ve diğer dinî eserleri Gagavuz Türkçesine çevirerek Gagavuzların dilini korumalarını sağlamıştır. Ayrıca, Gagavuz Türkleri dinî hayatlarında da gelenek ve göreneklerinde de diğer Türk toplulukları ile büyük benzerlik göstermektedir. Müslüman Türkler gibi, Gagavuzlar da muska takarlar, bazen haçla birlikte taşırlar. Nazar inancı Gagavuzlarda yaygındır, nazardan korunmak için nazar boncuğu takarlar. Gagavuzlarda zengin dinî halk hekimliği bulunmaktadır ve onların hekimliğinde ilginç dinî sentezleri izlenmektedir.

Türklük ve Hristiyanlık

Türklük ve Hristiyanlık; Bu iki kavram birbirine ne kadar uzak olsa da aynı zamanda birçok noktada birbirine bağlıdır. Bu bildiride Türklük ve Hristiyanlık kavramları bir Hristiyan Türk halk örneğinde araştırılacaktır. Gagavuzlar – en çok Moldova'nın güneyinde yaşayan bir Türk Hristiyan halkıdır. Karadeniz'in kuzeyine yüzyıllar önce göç eden Oğuz boyundan gelen soydaşlarımız Gagavuz (Gök Oğuz) Türkleri yoğun çaba güçlükler ve tüm baskılara rağmen kurdukları özerk yönetimle Moldova'da kendi bayrakları altında yaşamaya çabalamaktadırlar. Ata yurtlarından ayrılmak, Slav etkisi altına girmeleri ve birçok defa çeşitli baskılara maruz kalmaları kendi öz değerlerine sımsıkı bağlı kalmalarını sağlamıştır.

Oğuz (Uz) Türkleri, Gagavuz adıyla 1036 yılından başlayarak Dobruca'da yaşamaya başlamışlardır. Onların bir ara Kavarna ve Balçık yörelerinde de yaşadıkları bilinmektedir. Ayrıca 120 yıl süren 1263-1368 tarihleri arasında bağımsız bir devlet kurduklarını da tarihsel kayıtlardan anlıyoruz.

Onların II. yüzyılda Hristiyanlığı benimsediklerini, 18. yüzyılın sonuna dek Varna, Silestre, Rusçuk, Kavarna, Mangalya ve Balçık'ta gruplar hâlinde yaşadıklarını, 1368-1774 yıllarındaki Türk-Rus savaşları sonunda çok dağıldıklarını ve rahatlarının kaçtığını da tarih sahnesi içinde görüyoruz. Mihayıl Çakır Gagavuzları "hepsi Gagavuzlar eyi Hristiyan'dır, tutarmışlar Ortodoks religiyeyi" diye tanımlamaktadır.

Atanas Manof da Gagavuzların dinî anlayışlarını şöyle anlatmaktadır: "Din bakımından Gagavuzlar mutaassıptır." En küçük dinî mükellefiyetlerini dinî bazı akidelere açıktan açığa mugayir dahi olsa, tamamıyla ve taassupla ifa eder. Kendisini hiç kimse bunun aksine ikna edemez. Bunun içindir ki "böyle bulduk: böyle götüreceğiz" derler.

Bugün Balkan yarımadası olarak adlandırılan ve üzerinde birçok devlet ve milleti barındıran bölge tarih boyunca Asya'dan Avrupa'ya göç eden kavimlerin geçiş yolu üzerinde bulunmaktadır. Şüphesiz bu kavimlerin başında da Türkler gelmektedir. Türkler Balkanlara Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen Türklerin başını Hunlar çekmiş, Hunları Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Oğuzlar ve Kıpçaklar takip etmişler; güneyden ise Selçuklu ve Osmanlı Türkleri Balkanlara geçmiştir (Güngör ve Argunşah, 1998, s. 75).

XI. yüzyıla kadar Hristiyan kiliseleri arasında birtakım teolojik problemler olmasına rağmen bu problemler kiliseler arasında büyük bir ayrıma sebep olmamıştır. Ancak 1054 yılında Hristiyan kiliseleri Ortodoks ve Katolik olmak üzere iki ana mezhebe ayrıldı. O zaman Dobruca bölgesinde bulunan Gagavuzlar, Ortodoks Bizans kilisesinin etki sahası içinde kalmaktan dolayı Ortodoks olmuşlardır. Bizans kiliselerinin papaz sınıfını Rumlar oluşturuyor, bunlar da bölgeyi Helenistik bir karaktere büründürmeye çalışıyorlardı (Güngör, Argunşah, 1998, ss. 75-76).

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki fütuhatı diğer halklar gibi Gagavuzların hayatında da yeni dönemin başlangıcı olmuştur. Osmanlı hâkimiyeti altındaki Balkanlar belki de en uzun süreli sükûnet ve huzur dönemini yaşamıştır. Osmanlı yönetimi, Balkan mozaiğinde yer alan ve Hristiyan olduğu hâlde Türkçe konuşan bu ecdat yadigârı küçük topluluğa ilgi duymuş olmalı ki Lizakos'tan sonra da Balkanlar'daki

Hristiyan Türklerin vergiden muafiyet belgesi birkaç kez yenilenmiştir. Mihail Çakır da "Osmanlı Türkler çok inan çok hatır vermişler hakikat Gagavuzlara" demek suretiyle bu duruma işaret etmektedir. 16. yüzyıl arşiv belgeleri de Müslüman Türklerle Hristiyan Gagavuzların iç içe, dostça yaşadıklarını koymaktadır" (*Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 2002, s. 189).

Fakat diğer araştırmacılar tam tersi bir durumu ifade etmektedirler. Osmanlı zamanlarında Osmanlı devlet sınırı içinde yaşayan Hristiyanlar Osmanlı Devleti tarafından biraz baskı hissetmişlerdir. XV. yüzyıl ortasında bir yazar Polonya'ya kaçan bir yeniçerinin notlarını yayınlamıştır. Bu notlarda Hristiyanlara dair çok ilginç iddialarda bulunmaktadır:

> "Türkler Osmanlı Devletinde yaşayan Hristiyanlara gâvur derler ve sultan Türk topraklarında onların sayısını bilmektedir. Hristiyanlar her yıl her kişi 1 altın, çalışan insanlar ise 2 altın vermiştir. Ayrıca Hristiyanlar her yıl onların yerel yöneticiye yarım altın, hayvanlar ve tohum vermek zorunda bırakılmışlardır" (Maruneviç, 2003, s. 82).

Başka bir araştırma kaynağı şunu der ki;

> "Oğuz devletinin Osmanlıların eline geçmesinden sonra Gagavuzların ve İlk Bulgarların bir kısmı İslamiyet'i kabul etmiştir. Diğer bir kısmı ise Türklere karşı Müslüman görünerek uzun bir müddet Hıristiyanlıklarını korumuşlardır ve zahiren, gerek elbise ve gerek din hususlarında Türklerden ayrılıkları olmadığı için dinlerini gizlemekte zorluk çekmemişlerdir" (*Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 2002, s. 186).

Şimdiki zamanlarda Gagavuzların büyük bir çoğunluğu Ortodoks, yani Pravoslav mezhebinden olup Moskova Patrikliğine bağlıdırlar. Böyle olmakla birlikte, eskiden olduğu gibi günümüzde Gagavuzlar arasında Protestan gruplar da mevcuttur.

Dinsel yönden çoğunluğu Ortodoks Bizans Hristiyan'ı olan Gagauzlar, ne yazık ki, topraklarında Ortodoksluğun ana ilke ve görünümü olan ulusal kiliselerine hiçbir zaman sahip olmamışlardır, kendi kiliselerinde bile Bulgar, Romen, Rus asıllı dinsel kişilerin kendilerine özgü ve klasik anlaşılmayan dillerince sundukları dinsel ayinlerine katılmak zorunda kalmışlardır.

Gagavuzların Hristiyanlığı diğer Hristiyanlara göre birçok özelliklere sahiptir.

Gagavuzlarda, Hristiyanlık ve İslamlık birçok bakımdan iç içe girmiş durumdadır. Hristiyanlıkta olmadığı hâlde kurban kesilmesi, fakirlere yardım edilmesi, hayır için yol, çeşme yaptırılması, ölülerin yıkanması, domuz etinin pis kabul edilmesi gibi hususlar bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Protestan Gagavuzları ikonalara dua etmezler, papazın önünde günah çıkartması yapmazlar, onlar için alkol ve sigara içilmesi, evliliğe kadar cinsel ilişkiye girmeleri yasaktır, kadınlar sürekli başörtüsü ve uzun etekli elbiseler giyerler, çocukları vaftiz etmezler, çünkü onlara göre büyük ve gerçek Allah, Kutsal Ruh ve İsa'ya inananlar vaftiz edebilenlerdir. Her pazar günü kiliseye (dua evine) giderler ve İncili okurlar. Tabii ki bu Gagavuzların Hristiyanlığında daha yeni bir yöndür, fakat bunda da İslam dini ile kıyaslandığında ilginç bir durum görünmektedir. Gagavuzların duygu, inanç ve ibadet alanlarında yer alan bu yaklaşım ve davranışlar, Keykavasus ve Sarı Saltık ile birlikte Dobruca'ya gelerek sonradan burada Hristiyanları Türklerin İslamlıktan Gagavuz Hristiyanlığına taşıdığı unsurlar olarak değerlendirilmektedir." (*Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 2002, ss.

285-286). Bu durum Gaga**v**uz Hristiyan dinî terminolojisinde görünmektedir. Fakat bu konuda daha ayrıntılı tespit ileride yapılacaktır.

Gagavuzların Hristiyan Dinî Edebiyatı

Anadolu Hristiyan Türklerinin Türkçe olarak ibadet ettikleri ve Türk Ortodoks adı altında dinsel bir yere sahip oldukları gibi, Gagavuzların da böyle Türk ve özyapılı dinsel bir yere sahip olabilmelerinin istenmesi ve gerçekleşmesi gereken en doğal şeydir. Zaten kendilerince başlatılan ve son zamanlarda Ortodoks Patrikliği ile bazı çalışmalar sezinlenmektedir.

19. yüzyılda Gagavuzlarda Grek alfabe, fakat Türk diliyle yazılmış ilk laik ve dinî kitaplar ortaya çıkmıştır. Profesör Dmitriyev'e göre bu dil Türkçe ve Anadolu lehçeleri ile beraber bir ağızdır. Bu ağız Balkanlarda yaşayan Gagavuzların ağzına benzemekte fakat Karamanlı ismini taşımıştır. Karamanlı dinî kitaplar Serafim Angorskıy, Payısıy Kesarıyskıy metropolitleri ve ayrıca Nevşehir'de yaşayan Sergiy papazın matbaalarında basılmaya başlamıştır. Genellikle bu kitaplar Osmanlı Devlet sınırında bazen de Avrupa'nın şehirlerinde Londra, Odesa vb. basılmıştır. Genellikle bu kitaplar Ortodoks ve Protestan papazları tarafından yayınlanmıştır. Dinî edebiyatının yanında laik edebiyatı da geliştirmeye ve basılmaya başlanmıştır.

Gagavuz Türklerinin yazılı ve sözlü edebiyat alanında yakın ilişkiler içinde bulunduğu Türk topluluklarından biri, 20. yüzyılın başlarına kadar Anadolu'da yaşayan Karamanlılardır. Karamanlıların 16. yüzyılın başlarından itibaren gelişen zengin halk edebiyatı geleneği bulunmaktadır. Sözlü olarak uzun yıllar korunan bu eserler, tespit edebildiği kadarıyla ilk olarak 1876 yılında basılmış, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında bu eserlerden her biri en ez birkaç defa daha yayımlanmıştır. Anadolu'da yaşayan Karamanlılar yayımladıkları bu eserleri Yunan alfabesiyle basıyor ve kendileri gibi Hristiyanlar olan ve Türkçe konuşan Gagavuzlara ulaştırıyordu." Onun dışında da bilinen Nasreddin Hoca fıkraları, Kerem ile Aslı, Köroğlu, Arzu ile Kamber gibi halk eserleri geliyordu (*Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 2002, s. 207).

Araştırmacı Moşkov der ki bu kitaplar Besarabya'ya getirilmiş ve çok pahalıya satılmıştır. Kitapları alabilen Gagavuzların bazıları onlara altın kadar değer veriyorlarmış ve yalnızca zengin Gagavuzların bu kitapları alabilme fırsatı varmış. O kitapların arasında İncilin bazı bölümleri, dua kitapları, dinî şarkılar, Allah türküsü, Panaya (Meryem Ana türküsü) azizlerin hayatı gibi eserler yer almıştır. Bundan dolayı şöyle bir sonuç çıkarabiliriz ki; hem Balkanlarda hem de Besarabya'da Karamanlı dinî edebiyatın girişi Ortodoks ve Protestan kiliselerinin sayesinde olmuştur. Karamanlıca basılmış dinî metinler Gagavuzlarda o kadar yaygın değilmiş, fakat kiliselerde dualar, vaazlar okuması ve dinlemesiyle Karamanlı dinî edebiyatına Gagavuzların dikkatini çekmiştir. Bu sefer genellikle Ortodoks kilisesi Karamanlılar ile Gagavuzların arasında bir köprü olarak çıkmıştı ve asıl kilisenin sayesinde Gagavuzlar Karamanlıların dinî edebiyatına dokunup öğrenmiştir. Elbette ileride Karamanlıca Gagavuzcanın dinî terminolojisinin oluşmasını etkileyecektir fakat bu konu daha sonra anlatılacaktır.

Gagavuzların yazılı (edebiyat) yapıtlarına gelince onların ilk yayımladıkları bir dua kitabı olan "Psaltıriye" olduğunu biliyoruz. İlk kez Gagavuzca olarak "Psaltıriye" Viyana'da 1810 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra 1875 yılında Varna şehrinde Paniçkov tarafından Gagavuzca ilk dua kitabı basılmıştır. 1927 yılında Sofya'da Papaz Todor ve Dr. Tomov tarafından *Yuhanna Evangheliesâ* basılmıştır.

Fakat en çok dinî edebiyatın gelişmesi için Mihaıl Çakır çalışmalar yapmıştır. Onun çok önemli çalışması *Bizim Saabimız Iısus Hristosun Ai (aiozlu) Evangheliesâ (Kişinev, 1934) "*hani Apostol Matfeidan eaâea ghecilmiş" ibaresi ve "Bu Evangheliei gecirdi gagauz diline protoirei Mihail Ciachir", açıklamasıyla sunulan İncil tercümesidir. Gagavuzların din dilini Türkçeleştirerek yazı dilinin temelini atan Çakır'ın önemli eserlerinden biri de "Dua chitabâ Gagauzlar için, Kişinev 1935" (Dua kitabi Gagavuzlar için) adlı eseridir. 1935 yılında Romanya'da Gagavuzca "Ai (Aiozlu) Evangheliea Markudan" dünyayı görmüştür. Aynı zamanda Mihayil Çakır "*Hakikatin Sesi*" adlı Ortodoks gazetesi çıkarmaya başlamıştır. Bu çalışmasıyla Çakır, Gagavuzları din yoluyla sürdürülen dil ve kültür asimilasyonundan kurtarmış, Gagavuz Türkçesini, Gagavuzların hayatında daha önemli bir yere oturtmuş ve daha sonra gelişen Gagavuz edebiyatının da temellerini atmıştır (Çakır, 2005, ss. 495-496).

20. yüzyılda Gagavuzlar folklorla ilgili büyük bir iş yapmaya başlamıştır. 1904 yılında akademisyen V. Radloff tarafından "Türk halklarının edebiyatının görüntüsü" adlı bir kitap yayınlanmıştır. Bu çalışmada Gagavuzların folklorunun büyük kısmı bulunmuştur. Tabii ki de daha sonra toplama işine devam etmektedir. Fakat neden folklor konusuna giriyoruz? Çünkü Gagavuzların folklorunda Gagavuzların bilmeyen dininin tarafları ve dinî terminolojisini araştırmak için çok enteresan ve zengin materyaller vardır. Ayrıca Gagavuzlar geniş kutsal (sakral) folklora sahiptir. Kutsal halkbilim bu halkbilimin özel bir çeşididir, çünkü herhangi bir halkın geleneklerini, kültürel özelliklerini ve dini inançlarını korumaktadır. Kutsal halkbilim en az değişen, varyantlar olmayan bir halkbilimdir, dinî alanı eski düşüncelere göre değişmeyen olmalıdır ve bu alana karışmak ve değiştirmek yasaklanmıştı. Bundan dolayı bu halkbiliminin çeşidi araştırmacılar için halkın manevi ve dini dünyasını göstermeye olanaklar açmaktadır. Gagavuzların Kutsal Kültüründe dinî edebiyat önemli bir yer almaktadır; kanonik dinî edebiyatı (İncil, Yeni Testamen, Psaltır, dua kitapları, dinî türküsü, vaazlar). Aynı zamanda bunun yanında kanonik dışında dinî edebiyatı; apokrifler, dinî okuması, halk duaları, dinî mektupları vb. mevcuttur. "Gagavuzlar için her zaman kültür, dil, gelenekleri ve adetlerini korumak en çok önemsedikleri şeyler olmuştur. Gagavuzların gelenekleri ve adetleri diniyle güçlü bir bağlantı kurmuştur ve onların en küçük küslüğü çok büyük günah ve imandan uzaklaşma olarak sayılmıştır" (Kvilinkova, 2011, s. 109).

Tabii ki de bu onların dininin ilerideki gelişmesine neden olmuştu; Gagavuzların dininde senkretik unsurların ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Gagavuzlarda zengin dini halk hekimliği bulunmaktadır ve onların hekimliğinde ilginç dini sentezleri izlenmektedir. 19. yy.dan bugüne kadar Gagavuz insanları olduğu gibi yeterince büyü ve ritüellere dayalı tedaviler geliştirmişlerdir. Resmi kilisenin yasaklarına rağmen büyü ve ritüellere dayalı tedaviler yok edilmedi, çünkü Hristiyanlıktan önce kültürel mirası yok etmek imkânsızdır ve bu miras halk ortodoksluğunun kısmıdır (Kvilinkova, 2011, s. 109).

Gagavuzlar günlük tedavi pratiğinde ***okuma*** adlı büyüyü kullanmaktadır. Bu okumanın metinleri dinî terminolojisinin büyük kısmına sahiptir. Konulara göre böyle tematik gruplar ayırılmaktadır.

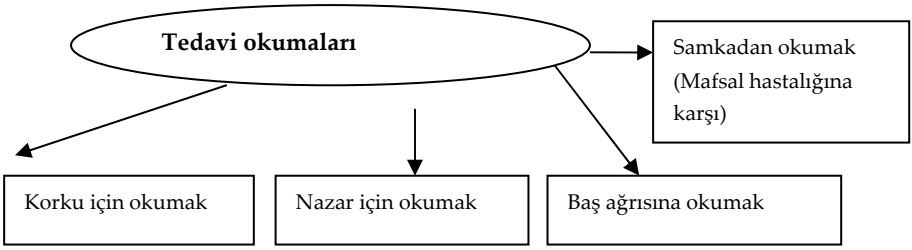

1. Korku için okumak

№1. *Korku başından, korku saçlarından, korku gözlerindän, korku burnusundan, korku aazından, korku dişlärındän, korku arkasından, korku güüsündan. İisuzum, bu canı däul vakıtça kederlemiş. Da bu can zeetlener, baarêr, çaarêr, yalvarêr Panayaya, Panaya kurtarsın onu.*
Gök Bobanın üzünnäan Panya onu kanatlarınnan sarêr, bu canı duşmandan kurtarêr. Duşmanı atê dayataşa. Can da İisuzun kuvedinnän kuvetlener, raatlanêer, alışêr. Bu okumada birçok dinî terim vardır; **Iisuzum** – benim Isa, **Panaya** – Meryem Ananın ismi, **Gök Bobası**, **can, däul, duşman, Allah.** Gagavuzlar okumalarında yardım ve koruma için yalnız Allah'a değil doğanın güçlerini de çağırılar. Ayrıca aşağıdaki okumada yardım için genç ay ve güneşi çağırılmaktadırlar;
Ceerindä, Allaa görer, acın büyülü. Ceerini tutmuş nazar, aa / Üfleer. Acın erä gitsin, tuz gibi daalsın. Yardım olsun Alaadan, Allaadan, ayozdan. Sıladan, ***gündan****, acın süünsun, sünsün daaya girsin, Vani da doorulsun.* (Kvilinkova, 2010 s. 288). Okuma yapan kişi yüksek güçleri çağırır; meselâ Hristiyan koruyuculara (Allah, Meryem Ana, Kutsal Ruha) hem de Hristiyanlığa rağmen yasak güçleri çağırmaktadır. Şüphesiz yıldız, güneş ve aydın aya inan pagan zamanlarından beri saklanmıştır.

1.2 Nazar için okumak.

Alaca kuş konmuş,
Taşa gitsin, consun.
Taş çatlasın, taş patlasın –
Vaninin nazarı tuz gibi daalsın.
Allahın yardımınnan, Panayanın izinän,
nazar pustilaa gitsin / Üfleer üç kere.

Bu okumada da din terimleri bulunmaktadır. *Allaanın yardımınnan Panayanın izinän.*

1.3 Baş ağrısına okumak

Ivana hastalanmış,
Gitsin hastalın daalara.
Daalara,taşlara.
Çıksın ürendäan/üfleer/
Ceerinden, kolundan,

Bacaandan, gözündän,
Kaşından, kulaklarından,
Gözündan, kaşından...
Cendemin dibinä, pustiyalaa, gitsin, kısma bitsin
Erä, taşa batsın.

1.4 Samkadan okumak (Mafsal hastalığına karşı);

Samka neagră, samka albă, samka cacare, samla sare, samka nare.
***Mariya Magdalina, Allaa, Panaya, Iisus Hristos**, al bu candan o acıları,*
*kirma onun kemiklärni. Şükür, **Senin kuvedin**, büük Senin acıyanın pek paalı.*
*Sänsin benim **canimin** örtüsü. Sänsin benim **Kurtarıcım. Prost et** benim **günahlarmı.***
Kaldır beni ayaa.
Şükür Bobaya,** hem **Oolaa,** hem **Ayoz Duha,
*hem şindi hem hojma daymaların daymaların çok. **Amin. Prost et** beni,*
Allahım, günahkerim.

Bu okumada böyle dinî terimler bulunmaktadır; Allaa, Panaya, Iisus Hristos – İsa, Mariya Magdalina, Kurtarcım, Boba –Allah, Oola, Ayoz Duh – Kutsal Ruh, Allahım günah, günahker, prost etmaa – affetmek.

Gagavuz kutsal metinlerinde Hristiyan Rum ve Müslüman Arap dinî terimler de mevcuttur. Bu terimlerin zamanı ve giriş yolları da ilginçtir ve çelişkilidir. Halkbilim ve kanonik metinlerinde Rum terimler bulmaktayız; : *ayoz – kutsal, Panayiya – Meryem Ana, angelos – melek* vb. I. Driga'ya göre Karamanlılar Gagavuzların Hristiyanlığına dinî kitapların sayesinde destek vererek Gagavuzcaya Rum dinî terminolojisi girmektedir (Driga, 2010, s. 312).

Müslüman terimler konusuna gelince şunu söylemek gerekmektedir; kuzeydoğu Bulgaristan'da konuşulan bölgesel ve dilsel yakınlığına rağmen, Gagavuz Hristiyanlar doğrudan temas sırasında Türk Müslümanlara borçlanarak konuşulan Arap ve Farsça Müslüman terimlerin ödünçlenmesini kabul etmek zordur. Bütün bu terminoloji Karamanlı edebiyat aracılığıyla Gagavuzcaya girmiş olmalıdır. Gagavuzlar tarafından kullanılan *Allah cennet, dua, dyua, düşman, melek,* oruç vb. gibi dinî terimler Hristiyanlığa göre yeniden yorumlanmamıştır ve başka anlamı taşımaktadır (Pokrovska, 1997, s. 139).

KAYNAKÇA

Çakır, M. (2005). İstoriya Gagauzov Bessarabii. *İz İstorii Literaturı Gagauzov XIX- Naç. XX vv.* Kişinev, 80-108.

Çakır, M. (2007). *Gagauzlar; istoriya, adetlar, dil hem din.* Moldova, Pontos.

Driga, I. M. (2010). *Tyurkologiçni Strudii.* K., 300-317.

Gagauzça-Rusça-Romınca Sözlük. (2002). Chişinău: Pontos.

Güngör, H. ve Argunşah, M. (1998). *Gagauz Türkleri. Tarih, Dil, Folklor ve Halk edebiyatı.* Ankara.

Kvilinkova, E. H. (2010). *Zagovorı, Magiya i Oberegi v Narodnoy Meditsine Gagauzov.* Kişenev, 390 s.

Kvilinkova, E. H. (2011). *Gagauzkiy Pesen'nıy Fol'klor.* "Grammatika Jizni". Kişenev, 285.

Maruneviç, M. V. (2003). *İstoriya Gagauzkogo Naroda.* Komrat, 172 s.

Moşkov, V. (2004). *Gagauzı Benderskogo Uezda (Etnografiçeskie Oçerki i Materialı).* Kişinev.

Pokrovskaya, L. A. (1997). Musul'manskie Elementı v Sisteme Hristianskoy Religioznoy Terminologii Gagauzov. *Sovetskaya Etnografiya.* No. 1, s. 139.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Cilt 12, 2002.

Zanet, T. (2010). *Gagauzluk: kultura, ruh, adetlär*. Chişinău: Ponto

HAZİHİ'R-RİSÂLET-İ MİN KELİMÂT-I OĞUZNÂME EL-MEŞHÛR Bİ-ATALAR SÖZÜ

İSA ÖZKAN

Oğuznâmeler, Oğuz töresinin ve efsanevi tarihinin tespit edildiği destanî eserlerdir. Fuad Köprülü, Oğuznâmeden bahseden en eski kaynak olarak, Muallim Cevdet Bey'den naklen Ebu Bekr bin Abdullah bin Ay Beg Devâdârî'nin *Dürerü't-Tîcân Gureru Tevârihi'l Ezmân* adlı eserini göstermektedir[1]. Ay Beg Devâdârî'nin 1309-1310 yılına kadar vuku bulan olayları kaydettiği Arapça bu eser, Mısır'da Melik Nasır Muhammed Kalavun'a takdim edilmiştir (Köprülü, 1976, s. 26). Ay Beg Devâdârî, Ebu Müslim Horasanî hazinesinden gelen ve Harunü'r-Reşid'in Hekimbaşı olan Cibril bin Bahtişu'nin Farsçadan Arapçaya çevirdiği hicri 211 (miladi 826) tarihli bu kitabı gördüğünü belirtmektedir. Bahtişu'nin söz konusu kitapta eski Türkler, Moğollar ve Kıpçakların hürmet ettiği *Ulu Han Bitiği* adlı bir eserden söz ederken "Nasıl ki diğer Türklerde *Oğuznâme* isimli bir kitap vardır. Bunu elden ele gezdirirler. İçinde başlangıçları ve ilk hükümdarları zikredilir ki o da Oğuz'dur" şeklinde Ulu Han Bitigi ile birlikte Oğuznâmelerin şöhretine ve eskiliğine işaret etmektedir (Ercilasun, 1998, ss. 13-16). Öyle anlaşılıyor ki Oğuznâmeler, M VIII. yüzyıldan itibaren Türkistan'dan ön Asya'ya kadar millet hafızasında derin izler bırakan olay ve kahramanlarla zenginleşerek bir menkıbevi tarih ve destanlar toplamı biçiminde yazılı ve sözlü gelenekte yaşaya gelmiştir. Ancak yazılı gelenekteki Ay Beg Devâdârî'nin sözünü ettiği en eski nüsha ile onun orijinal istinsahları kayıptır. Sözlü gelenekte ise Seyhun ile Ceyhun Irmağı boylarından Azerbaycan, Anadolu ve Rumeli sahasına kadar Oğuznâme parçalarının yüzyıllar boyunca varlığını sürdürdüğü, hatta zayıf şekillerinin hikâye

[1] Muallim Cevdet, Oğuz-nâme hakkındaki bilgiye Mısırlı Zeki Paşa'nın Mısır'da Hidiv Kütüphanesinde gördüğü *Dürerü't-tican Gureru Tevarihi'l Ezman* adlı eserle ilgili yazısından iktibas ederek kaleme aldığı Oğuzname-Kitab-i Dede Korkut Yeni Mecmua Çanakkal'a nusha-i Fevkaladesi 5 Mart 1331, c. ıı, s. 89)'dan naklen Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1976, s. 251.

veya masal biçiminde yirminci yüzyılın ortalarına kadar kısmen muhafaza edildiği bilinmektedir (Özkan, 1998, s. 264).

Muhtevası, kahramanları ve az çok konusu bakımından birbirini tamamlayarak Oğuznâme adıyla tespit edilen ve günümüze ulaştığı bilinen on yazma eser bulunmaktadır. Bunlar:

1. Uygur Harfli Paris Bibliotheque Nationale'deki *Oğuz Kağan Destanı* (Bang, W.-Rahmeti, G. R., Oğuz Kağan Destanı, İstanbul, 1936, 70 s.).

2. Farsça Reşideddin Fazlullah Tabib'in Reşìded-dîn Fazlullāh'ın *Camiü't-Tevarih*indeki *Târih-i Oğuzân u Türkân u Hikâyet-i Changir-i u* başlığını taşıyan *Oğuz Destanı* (Togan, Zeki Velidi, *Oğuz Destanı*, İstanbul, 1970).

3. Ḳitāb-ı Dedem Ḳorkud ʿalā lisān-ı tāife-i Oğuzân, Ḥikāyet-i Oğuz-nâme-i Ḳazan Beg ve ġayrı (Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara, 1994, 3. basım, TDK Yay. s. 74. E. Rossi, Il "Kitāb-i Dede Qorqut" Racconti Epico-Cavalleereschi dei Turchi Oğuz Tradotti e Annotati con "Facsimile" del Ms. Vat. Turco 102, Vatikan, 1952.

4. Yazıcızāde ʿAlî'nin Tevārìḫ-i ʿAl-i Selçuḳ (Oğuz-nāme, Selçuḳ-nāme, Tāriḫ-i ʿAl-i Selçuḳ, Abdullah Bakır bütün nüshaların yeni bir yayınını gerçekleştirdi Bakır, Abdullah, (2009), *Tevārìḫ-iʿAl-i Selçuḳ*, İstanbul, Çamlıca yayınları, 1096 sayfa.

5. *Hazihi'r-Risâlet-i Min Kelimât-ı Oğuznâme el-Meşhûr bi-Atalar Sözü, Oğuzname,* Berlin Kral Kütüphanesi, Yazmalar Cetveli, cilt IV, Nu. 34-18891*; Mecmuaü'l Emsal-i Mehemmedali* Peterburg Devlet Üniversitesi Şark Yazmaları inv 121/58 numarada kayıtlı (*Oğuzname*, (1987) [Haz. Samet Alıʒade], Bakı, Yazıçı).

6. Uzunköprü Oğuznamesi Orkun Hüseyin Namık, Oğuzlara Dair Destani Eserler, Eraslan Kemal, Manzum Oğuzname Türk (Kemal Eraslan, Türkiyat Mecmuası c. 18, 1973-75, ss. 169-236).

7. *Tarih-i Salar Baba* Aşkabat'ta Golyazmalar Fondu 526 numarada kayıtlı, Nusaylı Türkmen Salar Baba bin Ḳul'ali Haridari Salar Baba (1996), Tom 1, Çapa Tayyarlanlar: Ş. Geldieva, Ş.Gahdımov, R. Godarov vd, Aşgabat, Türkmenistan İlimler Akademiyası Türkmenistan Segodnya.

8. *Şecere-i Terakime*, Kononov, A. N. (1958). *Rodoslovnaya Turkmen, Soçinenie Abu-l-Gazi Hana Hivinkogo.* Moskva-Leningrad.

9. Dana Ata Oğuznamesi Molla Kurbangeldi, ?) Bekmıradov, A. (1987). *Andalıp hem Oguznameçilik Däbi*. Aşgabat.

10. Andelip Oğuznamesi Nur Muhammed Andelip (1661-1740?) Bekmıradov, A. (1987). *Andalıp hem Oguznameçilik Däbi*. Aşgabat.

Yukarıda sözü geçen Oğuznâmelerin kahramanları, olay ve hikâyeleri hakkında salname, anonim tarih veya mesnevi şeklinde yazılmış pek çok eserde perakende bilgiler mevcuttur. Muharrem Ergin ile Orhan Şaik Gökyay'ın Dede Korkut Kitabı neşirlerinde bunların tamamına geniş bir şekilde yer verilmiştir Biz burada *Hazihi'r-*

risâlet-i min kelimât-ı Oğuznâme el-meşhûr bi-atalar sözü adlı el yazması eseri tanıtmaya çalışacağız.

Hazihi'r-risâlet-i min kelimât-ı Oğuznâme el-meşhûr bi-atalar sözü'nün el yazması hakkında Berlin Devlet Kütüphanesi Pertsh Kataloğu'nda kısa bilgi bulunmakta ve Berlin Kral Kütüphanesi, Yazmalar Cetveli, cilt IV, Nu. 34, Berlin 18891 kaydı yer almaktadır. Yazmadan ilk kez Von Diez bahsetmiş, eserin baş kısmındaki 400 atasözünü yayımlamıştır. (H. F. von Diez, Denkwürdigkeiten von Asien I, 157- 205; II 331-338, 1815). Muharrem Ergin'in, "bu Oğuznamenin Ahmet Caferoğlu tarafından istinsah edilen bir kopyası elimizdedir" şeklindeki kaydına rağmen sözü geçen çoğaltmanın akıbeti bilinmemektedir (Ergin, 1997, s. 38)[2]. Ancak Ergin, Orhan Şaik Gökyay'ın, 1938 yılındaki Dede Korkut Kitabı ile ilgili ilk yayının başlangıç bölümündeki Oğuznamenin bu istinsahtan yararlanarak yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca Gökyay, yazmanın başında yer alan 75 atasözüne *Dedem Korkudun Kitabı* adlı eserinde de yer vermiştir (Gökyay, 1973, ss. CXXX - CXXXII). Yıldız Çınar adlı bir öğrencimiz de Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 1996 yılında bu eseri esas alan bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

*Hazihi'r-risâlet-i min kelimât-ı Oğuznâme el-meşhûr bi-atalar sözü'*nün hangi tarihte ve kim tarafından tertip edildiğine dair el yazmasında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Eserin cilt kapağında sonraki ilk sayfanın sağ köşesinde "Oğuz-nāme yaᶜni żurub-ı emṣal", sol köşede ise Latin harfli Diez yazısının altında Türkçe "Türkçe żarbı meṣeldürler" kaydı yer almaktadır. Bu ikinci kaydın "meṣeldürler" şeklinde "-ler" çokluk ekiyle bitmesi Arap harfli Türkçe bilen bir yabancının kaleminden çıktığı kanaatini uyandırmaktadır. Müteakip sayfada *Hazihi'r-risâlet-i min kelimât-ı Oğuznâme el-meşhûr bi-atalar sözü* başlığının altında "Bismillāḥir-Raḥmānir-Raḥīm- ve bihi nestāin ibaresi yazılmıştır. Eserin sonu ise "Yiġit başından devlet ıraḳ değildür". "Yiġitsen başıñ ḳazın". "Yiġidiñ özi yiġitdir." şeklinde üç atasözü ve "Bāḳi vesselâm, temmet Oğuznāme" ibaresiyle tamamlanmaktadır. Nesih hatlı bu yazma; 42 yaprak, 81 sayfadan müteşekkildir. Her sayfada 17 satır bulunmaktadır. İlk sayfadaki pek de düzenli olmayan harekelemenin, daha sonra mahdut bazı sözlerle sürdürüldüğünü görmekteyiz. Eser imla özelliği bakımından da bir istikrar göstermemektedir. Müstensih yanlış yazdığı bazı atasözlerini altına tekrar kendince doğrusunu yazmıştır.

"Geçmiş yaġmurun kebek giyüb ardına düşme" (s. 42/satır 711-712).

"Geçmiş yaġmura kebenek giyüb ardına düşme" (s. 42/satır 712).

Bazı atasözlerinde kelime veya bir ifade kalıbının atlandığı anlaşılmaktadır. Bu husus müstensihin bir başka dip nüshadan geçirdiği fikrini ortaya koymaktadır.

Muharrem Ergin, Orhan Şaik Gökyay'ın okumalarına uyarak Dede Korkut Kitabı'nın giriş kısmında Atalar sözünden ibaret bu Oğuznâmenin metninde yer alan "*Ḳan olan Emir Süleyman Sultan*" ifadesinden hareketle XV. yüzyılın başlarında istinsah edildiğini öne sürmektedir (Ergin, 1987, s. 38). Oysa yazmada açıkça "*ḳan olan*" değil "*Ḳan alan Emir Süleymān Sulṭān*" ifadesi geçmektedir. Acaba Yazıcıoğlu Oğuznâmesinde

[2] İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Caferoğlu Kitaplığında bahsedilen kopya bugün bulunmamaktadır.

“Emîr Süleymān uğurlu Oğuz” ve “Emîr Süleymān uġurlu-y-ıdı uġurın versün (Bakır, 2008, s. 830).” şeklinde iki yerde kaydedilen bu kişi kimdir? Bilindiği üzere pek çok tarihçi Batılı meslektaşlarının aksine Ankara savaşından sonra kardeşleriyle taht kavgalarına girişen ve Edirne'de padişahlığını ilan ederek adına sikke kestirip hutbe okutan Yıldırım Bayezid'in oğlu şehzade Emir Süleyman'ı beşinci Osmanlı padişahı saymamaktadır. Emir Süleyman bu taht mücadeleleri esnasında kardeşleri Mehmet Çelebi'yle üç, Musa Çelebi'yle iki defa savaşmıştır. Hatta Bizans, Eflak Voyvodalığı, Sırplar, diğer Anadolu Beylikleri de çıkarları doğrultusunda yerine göre taraf da değiştirerek çok kan dökülen bu çatışmalara örtülü destek sağlamışlardır. Han sözü bu yüzyılda “ق kaf” ile ḳan şeklinde yazılmamaktadır. Dolayısıyla bu ifade Emir Süleyman'ın da kişiliğine uygun olarak çok kan döküldüğü için yazıldığı biçimde *ḳan alan* şeklinde olmalıdır. Yazmanın yüzyılı ve devri konusundaki problemler burada bitmemektedir. Metinde geçen,

“Bosna’nuñ erkegi, ḳızı ve gelini ḳatı güzel olurdur” (s. 54/satır 911)

sözleri istinsah tarihi konusunda yeni bir çelişki ortaya koymaktadır. Emir Süleyman 1402-1411 tarihleri arasında önce Edirne, sonra Bursa ve tekrar Edirne'de tahtta bulunmuştur. Osmanlıların Bosna'yı fetihleri ise Fatih Sultan Mehmet döneminde 1463 yılında gerçekleşmiştir. “Bosna’ya yönelik Osmanlı akınları ise 1415 yılından sonra sıklaşmaya başlamış; 1428 yılından itibaren de Bosna Kralları ancak vergi verir duruma gelmişlerdir. Boşnakların Osmanlı Müslüman kültür dairesine girişleri ancak XV. yüzyılın sonlarına doğru olması icap eder. Bu bilgilere istinaden müstensihin yazmayı en erken XV. yüzyılın ikinci yarısında veya XVI. kaleme aldığı düşünülebiliriz.

Berlin Oğuznâmesinin tertip edildiği coğrafya konusunda yazma eserde bazı ipuçları bulunmaktadır. Müstensih atasözlerinin dışında bir kısım yaygın kanaatleri de eserine kaydetmiştir. “Magkara’nın ekini, İbsala’nuñ hasırı, Borı’nuñ balığı, İskitiye’niñ güzeli, Borlı’nuñ boġası, Dimetuka’nuñ bardaġı, Birigi’niñ narı, Gelibolı’nuñ üzümi, Mekri’niñ şarābı. Burusa’nıñ ekmegi, Ṣınab’ıñ alması, Tatar’ıñ bozası meşhūrdur, maġrūfdur, mücerrebdir. Ḫāṣü'l-ḫaṣdır, eyüdür” (s. 56/satır 943-944).

Bu söz grubunda “Gelibolu’nuñ üzümü, Burusa’nıñ ekmeği, Tatar’ın bozası” vb. gibi bir kısım şehir ve kasabalar ile bu yerlerin adının yayılıp meşhur olmasında önemli rol oynayan ürünler sayılmaktadır. Müstensihin bu yerleşim birimlerine gidip gitmediği, sözü geçen yerleşim birimlerini bizzat şöhrete ulaştıran ticari malların üretimine tanıklık edip etmediği konusunda bir hüküm vermek güçtür. Ayrıca bazı yerlerin kendine has özelliklerini bilmek, oralara gidip görmeyi ya da yakından incelemeyi gerektirmeyebilir de. Ancak müstensihin, esas aldığı dip nüshada mevcut olup olmadığı konusunda herhangi bir fikrimizin olmadığı bu yerleri bir bir sayması mezkûr Oğuznâmenin Anadolu ve Balkanları çevreleyen sahada yazıya geçirildiğini göstermektedir. Nitekim

> “Muġlanıñ bıçaġın taḳın
> Sögüt aġacından ṣaḳın” (s. 67/satır 1124);
>
> “Ḳayṣarı ḥesābla yapılmışdur” (s. 72/satır 2008);
>
> “Oğlanuñ baḫşişi Ḳaraman baḫşişi gibidür” (s. 51/satır 859).

sözleri de bu coğrafyanın Anadolu tarafını oluşturmaktadır. Ayrıca, "İstanbul, Bursa, Edirne cümle şehirleriñ atasıdur, anasıdur. Bāḳi ḳasabalar ḫışımı ḳavmidür (31. sayfa, 515. satır)" şeklindeki kayıttan eserin İstanbul'un fethinden epeyce sonra kopya edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu yer adlarından hareketle yazmanın coğrafyasının Anadolu ve Rumeli'den oluşan Osmanlı sahası olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Oğuznâmede yer alan "Bir arzu hezar dinar değer (21. sayfa, 340. satır)" sözü dinarın para olarak tedavülde olduğu ve hatırasının bilindiği bir döneme işaret edebilir. Nitekim Sırplar ile Arap memleketlerinde tarihte ve günümüzde kullanılan bu sözün kökeni Roma'nın para birimi Denarius'a kadar uzanır. Balkanlarda dinarın ilk defa Osmanlı fethinden önce Sırp prensi Stefan Nemanciç'in tahtta bulunduğu 1214 yılında tedavüle çıktığı bilinmektedir. Oğuznâmede geçen Balkanlara ait yer adları ve dinar sözünün de bize eserin Osmanlı Devletinin Rumeli'deki yerleşim merkezlerinden birinde istinsah edilmiş olabileceği fikrini akla getirmektedir.

Berlin Oğuznâmesinde 2210 özlü söz bulunmaktadır. Bunların çoğunluğu "atasözüdür". Ancak eserde dua, ilenç, deyimler ile hikmetamiz beyitlere de yer verilmiştir. Azerbaycan'da Samed Alizade'nin "Oğuz-nâme (Emsali Mehemmedali)" adıyla neşrettiği Petersburg nüshasında ise, 1858/63 atasözü vardır. Berlin Oğuznâmesi, Petersburg Oğuznâmesinden[3] hacim bakımından daha zengindir. Dede Korkut Kitabının mukaddimesinde yer alan sözlerden Petersburg nüshasında sadece yirmisi müşterek iken Berlin Nüshasında "atasözlerinin sayısı daha fazladır. Hatta "*Ḳarımış oğlu Dede Ḳorkut*" şeklinde isimlendirilen bu Türk bilgesinin (s. 6/satır 84) olağanüstü özellikleriyle ilgili bilgiler Berlin nüshasında geniş olarak yer almaktadır. Korkut Ata'nın "Ap alaca çiçekten öñdim ... Ala göz div ḳızından ṭoġdum, ben Dede Ḳorkut (s. 5/satır 75-76)" şeklindeki efsanevi doğuşu yine bu eserde kaydedilmiştir. Korkut Ata, malum olduğu üzere değişik dini kültür çevrelerine giren eski Oğuzların "Dede Korkut Kitabındaki mukaddimeye göre "tamam bilicisi" iken Müslümanlıkla birlikte keramet ehli bir veli tipine dönüşmüştür. O, bu yazma eserde de konuyla ilgili düşüncelerini Oğuz Ata'ya atfedilen şu sözlerle açıklar:

> "Oġuz Ata'ya ayıtmışlar:
> "Ālemde ne bilmedün?"
> Oġuz Ata ayıtmış:

[3] Petersburg Oğuznamesi, Samed Alizade tarafından "Oğuz-nâme (Emsali Mehemmedali)" adıyla neşredilmiştir (*Oğuzname*, (1987) [Haz. Samet Alizade], Bakı, Yazıçı). Berlin Oğuznâmesiyle Petersburg Oğuznâmesinin aynı dip nüshadan istinsah edildiği şüphesizdir. Petersburg Oğuznâmesindeki atasözlerinde "köy" ve "yoğurt" gibi Türkiye sahasına ait söz varlığı dikkati çekmektedir. İçindeki mahdut sayıda Farsça ve Arapça ibarelerden müstensihin sözü geçen dillere en azından aşina olduğunu göstermektedir. "Dobra yunag (hoş geldin)", "Poydi z bogom (Allah'a emanet)" şeklindeki Slavca sözlerin ise eserin müstensih hattında mı olduğu, yoksa sonradan mı ilave edildiği hususu tereddütlere yol açmaktadır. Samed Alizade'nin bu çalışmasındaki atasözlerinin okunuşuyla ilgili hüküm vermek için yazmanın orijinal metinlerini de görmek gerekmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan Cumhuriyeti bilginlerinin bu eserin faksimilesini bir an önce yayımlanmasını ve Türkolojinin hizmetine sunmasını beklemekteyiz.

"-Kim ölüp kim ḳalacağıñ bilmedüm. Kim ḳazanub kim yiyeceğiñ bilmedüm (s. 6/satır 97)."

"Allāh Allāh dimeyince işler oñmaz.
Ḳādir Tañrum vermeyince, er bayımaz.
Ḫalayıḳa ṭon geyürseñ (6. sayfa, 100. satır) ḳadın olmaz.
Çalı ile ḳoḳuz dikeni odun olmaz" .

diyerek Allah'ın gücünün sınırsızlığını, kâinatın sahibinin ve her şeyin bilicisinin Allah olduğunu hatırlatır.

Samed Alizade'nin yayımladığı Oğuzname'nin Arap alfabesine göre tertip edildiği belirtilmektedir. Oysa *Hazihi'r-risâlet-i min kelimât-ı Oğuznâme el-meşhûr bi-atalar sözü'*nde müstensih bu hususa pek riayet etmemiştir.

Oğuznamelerde kıyamet kopuncaya dek uymaları icap eden kaideler bir "Düstūru'l-amel" biçiminde yazılmış ve vasiyet edilmiştir (Yıldırım, 2007a, s. 171). "Atalaruñ sözi Ḳur'ān'a girmez. Ol, Kur'ān yanınca yalıñ yalıñ yalışur. Atalar sözini ṭutmayan yabana atılur, âḫretde ṭāmū ehline ḳatulur (6. sayfa, 88. satır). Dede Korkut Kitabının mukaddimesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan Bölümü 1390 numarada kayıtlı nüshanın başında yer alan Yazıcıoğlu Oğuznâmesi ile Berlin Oğuznâmesinin girişi arasında çok büyük paralellikler bulunmaktadır. Atalara; "Atam öldi" demişler: "İş başuña düşmiş" dimiş. (6. sayfa, satır 90. satır) "Anam öldü" demişler: "Öksüz ḳalmışsun" dimiş. "Oġlum öldi" dimişler: "Yüregüñe oḳ ṭoḳunmuş" dimiş. "Ḳızım öldü" dimişler: "Ḫarçdan ḳurtulmuşsun" dimiş. "Ḳarındaşum öldi" dimişler: "Yeriñde, eliñde garîb olmuşsun" demiş. "ᶜAvretim öldü" demişler: "Döşegün yenilenmiş" dimiş. "Ḳonşum öldi" dimişler: "Ṭanuşıkcuñ gitmiş" demiş. "Ḫışım ḳavmim öldü" demişler: "Vay ne ḥaẓ etmişsin (6. Sayfa, 95. satır) dimiş. Atalara; "Düşman geldi" demişler: "Al atlu alnında ṣaḳar ḳılıçlasun" dimiş. "Bir at uçdı" dimişler: "Al atdur ola" demiş.

Dede Korkut Kitabında "İç Oġuzuñ Ṭaş Oġuza ᶜĀṣi Olup Beyrek Öldüğü Boyu"nda İç Oğuz beylerinden gösterilen ve Dış Oğuz'dan Alp Rüstem'in karımı Oḳçı Ḳozan Berlin Oğuznâmesinde de açıkça "Oġuz(dan), üç yüz altmışaltı alp ḳopdı, Yigirmi dört ḫas boy. Otuz iki sekecik Sulṭān Selveri Ḳazan Oḳcısı Ḳozan (5. sayfa, 83. satır)" şeklinde Salur Kazan'ın okçusu olarak geçmektedir. Sözü geçen Oğuz beyi Yazıcıoğlunda "Beñişli (Bekeşli?) beñdeş (Bekdeş?) ḳanın alan, ḳalın Oġuzda ad ḳoyan, ḳara başına oġlanlığında Ḳıyan Ucan oġlı Emen Begden öcin alan Eñsi Ḳoca oġlı Oḳçı Ḳozan" olarak kaydedilmiştir (Bakır, 2008, s. 830).

Oğuznâmedeki atasözlerinde Türkleri en eski dönemlerinden itibaren girdikleri dinî kültür çevrelerinden izler bulunmaktadır. Mesela "Yād ferişteden biliş albız yeğdir (71. sayfa, 2004. satır)" şeklindeki atasözündeki "albız" sözü kamlık dinindeki kötü ruhlardan biridir. Yine "Oġuz yumundan baymış (24. sayfa, 389.satır)" "Yumu yum getürür, yum eyü ḳadem getürür (17. sayfa 284. satır.)" atasözlerindeki "yum" kelimesi uğur, baht anlamınadır. Kamlık kültür çevresinde eski Türkler kâhin karşılığı olarak "yumçı" kelimesini kullanmaktadırlar (Özkan, 2012, s. 159).

Alliterasyon, asonans ve kafiyeli sözlerin hafızada saklanması ve konuşma dilinde bir ahenk yaratması sebebiyle atasözleri ve deyimlerde manzum veya yarı manzum

bir durum söz konusudur. Atasözleri mecmuası olan Oğuznâmede de bu duruma dikkat edilmiş ve birçok atasözü en az iki dizeden meydana gelmiştir.

"Ṣamana ḳazık doḳuma
Seni begenmeyeni evine oḳuma (80. sayfa, 2150. satır)".

Bazı atasözleri ise dörtlükler hâlindedir.

"Öyleden ṣoñra gecedür
Elliden ṣoñra ḳocadur
Evi rūşen iden becedür
Oġlını ḥaṣıl eden hecedür (8. sayfa, 120 satır)."

"Buġday ṣamansız olmaz,
Yayla ṭumansız olmaz.
Eyü ṣanduġın
Yamasız olmaz (9. sayfa, 149. satır)."

Müstensih, çocuk, yaşlı ve kadınlardan oluşan bir cemiyette söylenmesi edepsizlik telakki edilecek ancak halk arasında dolaşımda olan bir kısım müstehcen atasözünü de çekinmeden ve ayıp demeden kaydetmiştir. Bütün bu özellikleri ile müstensihin tekellüfsüz, taşkın ve rindane bir mizaca sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Oğuznâme âdeta gelecekten haber veren sözler toplamı gibidir. Buna bir çeşit dünyada olacakları tahmin etme, hatta geleceği okuma diyebiliriz. Ancak Oğuz Ata dilinden ifade edilen ve tahakkuk edeceği ileri sürülen bu hususlar "ahir zamanda" vuku bulacaktır. Sözü geçen atasözlerinde yaşanılan zamandan ziyade, gelecekte olacağı ifade edilen hususlardan şikâyet vardır. "Āḫir zamanda büyükde küçükde oḳumuş çoġ ola, bu sebepten aralarında ᶜizzet ḥürmet yoġ ola (11. sayfa, 175. satır)". Şimdiki zamānın ḫalḳı virmek sevmez, almaḳ sever (79. sayfa, 2141. satır). "Bina ᶜāṣıkı olan kişiye yurt yitmes (39. sayfa, 655. satır)". "Şerlünüñ aḳçesi divāre gider, Yörügüñ aḳçesi ṭavara gider (30. sayfa, 567. satır)." "Odla su dilsüz yaġıdır (35. sayfa, 584. satır)" şeklinde pek çok söz yer almaktadır. Hatta bu sözler kimi zaman Korkut Ata'ya söylettirilir:

"Evvel ṣaġlıġa çalalum, ṣaġlıḳ gelsün. Devlete çalālum, devletiñüz ḳāim olsun. Dostluġa çalālum, düşmanıñuz nā'im olsun. Uġura çalālum, uġrıñuz ḫayr olsun. İşiñüz gücüñüz her dāim seyr olsun. Ḥaḳdan şunı isterüz ki ṣofrañuz açuġ olsun. Sizleri sevmiyenleriñ biñi buçuġ olsun. Yüzlerinde ḳāra beñler yirine ḳızıl gök ucuġ olsun.

Bay Bilecin begligün virsün, Oḳçı Ḳozan erligin virsün, ḳan alan Emir Süleymān Sulṭān ṣalımınla ṣaġdıdın versün, Ḫıżır peyġamberüñ silicesüñ versün, Ḳorḳud Atanuñ bilicisin versün. Oğul acısın, yurt yoḫsullıġın ḳatı düşvārdır dirler Ḳādir Tañrı cümlemize göstermesün. Bil'āhire ḳuruluḳ ḫastalıġı ile ḳocalıḳ yoḫsulluġun ziyāde müşkilimiş, Ḥaḳ Ta'âla kimseye bititmesün (1. sayfa, 1.-11 satır).

(...) Ḳılıçsızuñ ḳartı ḳurt er ḳocadır. Ḳız-oġlanuñ yüzi sözi ḳov iletür, ḳo getürür. İki ḳoñşu biri biri ile çekişdürür, titiz eyler. Ḥaḳ Ṭaᶜāla; yavuz, yüzsüz, utanmaz ᶜavrat ḳaẓasından belāsından beklesün, ṣaḳlasun (3. sayfa 38-39. satır).

Ol günleri görmeden söyledüm ben Dede Ḳorḳut, görmüşce inanuñ baña Oġuz Ḳavmi derler (3. sayfa 40. satır). Ol günlere ḳomaġıl beni, cānum alġıl Ḳadir Tañrım".

Eğrice büğrüce aġaç uġaç ḳalmaya ṣapan ola. Çolaḳ çulaḳ ḳalmaya, çobān ola. Ḳavaḳça, ṣavuḳça aġaç ḳalmaya, boyunduruġ ola. At, eşek ḳalmaya, öküz ola. Dere depe ḳalmaya, tarla ola. Ṭana ṭolpı ḳalmaya, külek ola. Ulu kiçi ḳalmaya melik ola (3. sayfa, 45. satır) Yiğitler, ḳocalar, ᶜavrātlar gibi çavlaḳı yülük ola. Kimsenüñ kimse yanında ödünçden, görünçden ḥāceti bitmeye, cebi ve kesesi delük ola. Bir kişinüñ bir kişi ḳatında ḥürmeti ᶜizzeti ḳalmaya. Atānuñ, anānuñ oġula, ḳıza şefḳatı ve merhameti olmaya, oġul ve ḳız ḥod anları hergiz riāyet ḳılmaya. Ataları ṭururken oġulları söyleye. Anālar ṭururken ḳızlar buyruġ eyleye (satır 50) Ol günleri görmeden söyledüm ben Dede Ḳorḳut, görmüşce inānuñ baña Oġuz ḳavmi dirler. Ol günlere ḳomaġıl, benüm cānum alġıl ḳādir Tañrım".

Hazihi'r-risâlet-i min kelimât-ı Oğuznâme el-meşhûr bi-atalar sözü, Oğuznâmelerdeki kişi ve olaylar konusunda yeni ufuklar açacak nitelikte olmasının yanı sıra Türk edebiyatının en eski atasözlerini de saklayan önemli bir eserdir. Dolayısıyla bu eserin yeni çalışmalarla Türkoloji araştırmalarında hak ettiği yeri alacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Bakır, A. (2009). *Tevārīḫ-i ᶜAl-i Selçuḳ.* İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Bekmıradov, A. (1987). *Andalıp hem Oguznameçilik Däbi*. Aşgabat.

Çınar, Y. (1996). *Hazihü'r-Risâlet-i Min Kelimât-ı Oğuznâme el-Meşhûr bi-Atalar Sözü.* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], s. 33.

Eraslan, K. (1975). Manzum Oğuzname. *Türkiyat Mecmuası*. 18: 169-236.

Ercilasun, A. B. (1998). Oğuz Kağan Destanı Hakkında Bazı Düşünceler. *Türk Dili Araştırmaları Yılığı Belleten 1986*. Ankara: TDK Yayınları. 13-16.

Ergin, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara, 3. basım, TDK Yay.

Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkud'un Kitabı*, Ankara.

Kononov, A. N. (1958). *Rodoslovnaya Turkmen, Soçinenie Abu-l-Gazi Hana Hivinkogo.* Moskva-Leningrad.

Köprülü, F. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. 3. basım, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Oğuzname, (1987). (Haz. S. Alizade). Bakı: Yazıçı.

Özkan, İ. (1997). Türkmenistan'dan Derlenmiş Dede Korkut Boyları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1995*, Ankara: TDK Yayınları. 263-314.

Özkan, F. (2012). Çuvaşça Yumşi "Büyücü" Kelimesinin Etimolojisi. *Türk Kültürü Araştırma Dergisi.* Ankara, 2012/2: 159-164.

Rashiduddin Fazlullah, (1999). *Jami'u't-tawarikh compendium of chronicles, A History of the Mongol Part One*, [English Translation & Annotation by W.M. Thackson], Harvard University Publications.

Togan, A. Z. V. (1982). *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi*, *Tercüme ve Tahlili*, 2. bs. İstanbul. 20.

Yıldırım, D. (2007a). Kitab-Dedem Qorqud Metinleri ve Bir Problem Sözcük. Taraqlıq. *Türkbilig* 2007/13. 168-181

Yıldırım, D. (2007b). Qam Böri Oglu Bamıs Börik (Qam Böre Oğlu Bamıs Börek). *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*. Ankara. 1945-1954.

TÜRK BOYLARININ COĞRAFİ DAĞILIMI VE MEREND ŞEHRİ DEĞİŞİMLERİNDE ROLÜ

İSMAİL HASSANZADEH

Merend'in Konumu

Merend'in eski çağlardan beri İran, Rusya ve Osmanlı ile ilişki halkası olarak Azerbaycan tarihinde önemli rolü ve etkisi olmuştur. Merend Rusya'yla sınırdaş olup Osmanlıyla yakınlığı nedeniyle geçiş istikameti konumunda olduğundan Azerbaycan kentleri içerisinde özel bir önem taşımaktadır. Bu yüzden askerî fatihlerin tarih boyunca Azerbaycan merkezine ulaşabilmek ve bu coğrafyada ekonomik üstünlük sağlayabilmek için Merend'den geçmeleri gerekirdi. Müslüman ve Avrupa seyyahların farklı seyahatnamelerinde kentin stratejik konumunun önemi vurgulanmıştır.

Gerek Müslüman gerekse de Ermeni tacirler şehirde bulunup ticaretle meşgul olurdu. Anadolu ve Kafkas ekonomilerinin gelişimi, İran ticaretinin bu bölgeye yönlendirilmesinin, Osmanlı ve Rusya arasındaki ticaretin artması kent ve köy iktisadının genişlenmesinde büyük rol oynamıştır. İran'ın kuzey ve kuzeybatı komşularının iktisadi ilerleyişleri, onların Azerbaycan'a ulaşmalarında rekabete girmelerine yol açtı. Bu arada Azerbaycan iktisadi-ticari hayatının can damarını oluşturan coğrafya yani Culfa-Merend-Koy- Bazurgan yolu bölgenin güçlü komşularının etkisi altında oldu. Merkezî hükümet ve Azerbaycan eyaletleri zaafa uğradıklarında, iç karışıklıklardan dolayı komşu ülkelere, ticaret kervanları yağmalanır endişesiyle bu bölgeye saldırı bahanesi yaratılırdı. Rekabetin bir sonucu olarak Rusya ekonomik-askeri üstünlük sağlamak amacıyla Gülistan ve Türkmen Çay Anlaşmaları ve 1907 Anlaşması karşılığında İran'ın kuzey eyaletlerinde ve Merend`de demiryolu ve kara yolu inşaatına başladı. Böylece Tebriz-Kafkas geliş gidişi kolaylaştı. Böylelikle Azerbaycan'da Rusya'nın baskı ve etkisi nedeniyle Culfa Gümrüğünde Rus mallarının kolaylıkla İran'a sokulması ortaya çıkıyordu. Tebriz-Culfa karayolu yapılmadan önce, ticari kervanlar emniyetli olmayan Bakü ve Tiflis kentlerinden seyahat ediyorlardı. Osmanlılar da bu rekabetten geri kalmayarak Azerbaycan-Trabzon ticari yolu ve diğer kentlerle ticareti sağladılar. Bu arada Bazorgan Gümrüğü Rusların Culfa Güm-

rüğü gibi önemli bir rol taşıdı. Merend yolunun öneminden dolayı, kent koruyucuları kervan ve yolları kollarlardı. Bunlar bu bölgede öylesine etkin bir güç sağlamışlardır ki Meşruta bölümünde bunlara değineceğiz. Azerbaycan'ın komşu devletleri ne kadar ekonominde çalışırlarsa kentin sosyo-ekonomik yapısında o kadar olumlu ya da olumsuz etkileri görülürdü. Bu arada iki ülkenin rekabeti, her zaman sağlam ve savaşsız olmazdı. Belki çoğu zaman, onların rekabetleri Azerbaycan'a faydadan ziyade zarar verirdi. Bu yüzden Azerbaycan'ın bir kısmı Rusya'nın ve diğer bir kısmı da Osmanlı'nın işgaline uğrardı.

Merend'in stratejik konumundan dolayı da fatihlerin dikkatini çekmiş bir bölge olmuştur. Onlar savaş cephelerinin arkasını kollamak için Azerbaycan'ın işgalinde bu şehri savunma sığınağı olarak kullanırlardı. Bu yüzden saldırganlar kenti ele geçirmeye daha çaba gösterip çoğu zaman yağma, katliam ve yıkım yapmışlardır. Kentte bulunan Safevi ve Osmanlı döneminde yapılan viranelere ek olarak, Kaçar, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ile İran-Rusya Savaşlarında Tezar askerleri tarafından yağmalandı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Merend, Teza askerlerinin işgali altındaydı. Neyse ki şehir direnmeden teslim olduğu için yağma bahanesi bulunamadı. Ancak Rusların on yıllık işgali ve sonraları Osmanlıların kısa süreli kenti ele geçirmeleri "Beş Tümen" adlı kıtlığı beraberinde getirmiş ve yüzlerce insan ölüme sürüklenmiştir. Sonraki on yıllarda şehir uluslararası çekişmelere sahne olup yeniden Rus işgaline uğradı ve 1947-50 yıllarında Azerbaycan Demokratik Fırka yönetimi sonrası "Kara Arpa Pahalılığı" kıtlığı Merend'e geldi.

Herhâlde stratejik bir konuma sahip olduğu için Merend, Azerbaycan tarihinde önemli rol oynamış ve zamanında bu konumdan yararlanarak kendini yeniden inşa edebilmiştir. 19 Ekim 1937 tarihinde İran-Türkiye Transit Anlaşması ki orada Trabzon-Tebriz-Tahran mal geçişini kolaylaştırmıştır, şehrin ticari-iktisadi konumunu daha da artırmıştır. Bu anlaşmaya göre transit yolu Tebriz-Merend-Hoy-Macoo caddelerinen yapılmıştır. Bu yol sınıra en kısa ulaşım yolu sayılmaktadır. Yol yapım çalışmaları hızlanmış ve yolculara barınma konutları da yapılmıştır[1].

İkinci Dünya Savaşı ve İran işgali sırasında, kervan, kamyon ve ticari malların gidiş gelişi fazlalaşmıştır. Bu durum bölgeye özel bir konum sağlamıştır. Yabancıların çıkışından sonra mal ve yolcu transiti gümrüklerde artmış ve Merend daha iyi bir konuma sahip olmuştur ancak SSCB dağıldıktan sonra (1991) gümrük geçerliliğini yitirmesi nedeniyle Merend ciddi bir zarara uğramıştır.

Merend Aşiret ve Boylarının Dağılımı

Yekanlı

Azerbaycan halkı kentsel yaşamda uzun bir geçmişe sahiptirler. Türk boylarının göçleriyle beraber kentleşme durmamıştır. Belki Türk boyları hâkimiyette bulundukları için kentleşme süreci hızlanmıştır. Bu süreç Safevi ve Kaçar döneminde daha da hızlandı. Türk boylarının Kaçar hükümetinde askerî sistem ile divan ve savaş sisteminde önemli etkileri vardı. Daha sonraki Pehlevi döneminde aşiretlerin geleneksel yaşamlarının bozulması nedeniyle gittikçe boylar ve aşiretler sistemi değişmiştir ve

[1] *İran ve Türkiye İlişkileri*, ss. 136-138

önceki biçimlerini yitirmişlerdir. Bu politikadan dolayı unvan ve lakaplar modernizm adına kaldırıldı. Örneğin Han, Bey, Bahadır vb. unvanlar kaldırılarak yerine yeni, tarihî kökü olamayan isimler kullanıldı. Bazen yer adları da soyadında kullanılırdı. Örneğin bir boyun bireylerinin hepsi aynı soyadı taşıyamazdılar. Bireyler babalarının soyadlarını kullanırlardı. Bu siyasetin amacı aşiret sisteminin toplumsal birlikteki etkisinin azaltılmasıydı. Örneğin Amir Ahmedi, Nasiri, Alihanlular, Esfendi, Şamlular aileleri bir boydan oldukları hâlde hepsinin kökü Emir Kılıc'a varır. Ayrıca Yüzbaşılar, Yar Garipler, Hamzeluler, Hesarlılar ve Oğuzlular gibi ailelerde Yekan Kehriz Seyitlerinden ve Mir Kılıç soyundandırlar[2]. Zaman geçtikçe ailelerin kökü değişip Yekan Kehrizliler kendilerini seyit saymışlar diğerlerinin ise seyit olmadıklarını iddia etmişlerdir. Bu kök birliği Kaçar ve Pehlevi döneminde yürütülen politikaların etkisi ve bunun yanında yazılı kültürün olmamasının bir sonucu olarak karanlıkta kaldı. Emir Kılıc Şamlılardandır. Emir Kılıc'ın askerî konumunu göz önüne aldığımızda askerî işlerde onlar önemi rol oynamışlardır. İran-Rusya savaşlarında ve Meşruta döneminde önemli etkileri olmuştur. Günümüzde han gelenek ve görenekleri Yekan halkı içerisinde görünür ve hatta halk dilinde "Yekan Beyi" deyimi ünlüdür.

Kara süvariler yetkisi Yekanlılar`da olurdu. *Riyaz el-Cenne*'nin yazdıklarına göre, Yekanlılar Nadir Şahtan sonra Merend vilayeti Yekanat bölgesinde iskân edildiler[3] ve savaşçı olmaları ve aşiret birliktelik ruhuna sahip olmalarından askerî yetkilere ulaşıp ordu ile hükümette yüksek konumlara ulaştılar ve Merend bölgesinde söz sahibi oldular. Ondan sonra Kara süvariler görevi Yekan hanları yetkisinde oldu. Ünlü Yekan hanlarından ki Merend`e önemi eserler bırakmış Alirıza han Yakanludur ki H. 1188 yılında sarsılamaz bir kale yapmıştır[4] . Fetali Şah döneminden, Nazar Ali Han Yekanlu diğer hanlardandır ki yıllar boyu Merend kentinde hüküm sürmüş ve Hicri 1242'de İran-Rusya ikinci savaş çağında Abbas Mirza tarafından Gence kalesi koruyucusu olarak seçilmiştir. Ancak kaçması nedeniyle kale düşmüş ve ilgili han ihanet nedeniyle katledilmiştir[5].

Yazar Ali Han Yekanlu diğer hanlardandır ki Merend şehrinde hüküm sürmüştür. Mirza Cihangir şöyle yazmaktadır: "Bu haberden dolayı (Nazar Ali Hanın kaçışı) valiyeaht gazapla hanı çağırtıp, ibret-i âlem için eşeğe ters bindirip, "Şah geldi" isimli kişiye teslim edip askerlerle beraber ordu ve pazarı gezdirip hapis edilmek üzere Merend kentine gönderdi[6] , Hicri 1243 yılında idam edildi.

Onun idamı Yekanlu aşiret haysiyetine büyük darbe olmuştur. Hatta merkez hükümeti gazabında oldular ama Merend bölgesinde kazandıkları askerî korkusuzluklar ve toplumsal konumlar göz ardı edilmez bir niteliktedir. Bu yüzden Hicri 1250'den sonra Colfa-Merend ve Culfa-Hoy yol bakım ve kara süvari işleri Yekan hanlarına verildi. Onlar yeterli askerî güce sahip oldukları için Kaçar döneminde yüksek rütbelere eriştiler. Bunlar arasında kara süvariler başçısı, yaver, komutan vb. rütbeler

[2] *Mir Hidayet HESARİ*, ss. 176-179
[3] Riyaz-El-Cene, H. ZOUNOUZİ, ss. 12
[4] Yuk
[5] Ferahani, ss. 304-303
[6] Cihangir Mirza, ss. 34-88

bulunmaktadır[7]. Nasireddin döneminde en ünlü Yekan hanlarından ve Merend yollarının kara süvari başçısı, Zalhan Yekani'dir. O kardeşi İsfendiyar hanla beraber Yakan arazisinin büyük kısmını işgal etti ve önemli iktisadi-siyasi ve toplumsal bir konum kazandı. Zal Han'ın ve Yekanat bölgesi maliklerinin menfaatleri fazla güçten dolayı karşı karşıya geldi. Şöyle ki Yekan bölgesinin küçük maliklerinden Haci İsa Han, Tebriz veliaht yakınlığıyla, tüm Yekan bölgesinin yetkisini istiyordu, ama veliaht sistemi bozmamak için bu işi kabul etmedi. Hac İsa kendi iktisadi amaçlarına ulaşmak için Nasireddin Şah sarayına elçi gönderdi ve yetki istedi. Yetki hükmünü aldı. Bölgeye dönüşü Zal Han ile ciddi çatışmaya sebep oldu ve bu arada Hac İsa Han oğlu Hicri 1296'da öldürüldü[8].

Zal Han ve kardeşi veliaht fermanıyla yakalanıp dosyaları Tahran devlet adliyesine gönderildi. Bir süre sonra Zal Han ve kardeşi hapisten kurtularak Zal Han yeni Merend kara süvari kumandanı oldu. Zal Han yakalandığı sürede, Mirza Hüseyin Han Sipehsalar, Merend şehrinin kara süvari ve korumasız olduğunu veliaht Müzefereddin Mirza'ya söylemiştir[9].

Merend hükümdarının bu anlaşmazlığı çözme gücü olmadığından dolayı, veliaht tarafından azledilerek Mehdikulu Han Denbeli iş üstüne getirildi. Zal Hanın kesin ne kadar Merend kara süvarı kumandanı olduğu belli değildir. Merend tarih araştırmacısı, H. Zounouzi, Zal Han'ın ölümünü 1270 ile 1280 kameri yılı olarak yazar. Lakin bu tarih kesinlikle doğru değildir. "*Azerbaycan İnkılabı ve Settar Han*" kitabına dayanarak, Zal Han, Kaçak Kerem isimli delikanlı tarafından katledilmiştir. Ayrıca, Kaçak Kerem, Ferhat ve Kaçak Nebi gibi hanlara karşı eşkıyalıkla gün geçirirdi[10].

Yakın zamanda Kaçak Kerem hatıraları yayılması, Zal Han'ın ölümüyle ilgili iyi bilgiler vermektedir. Kaçak Kerem Osmanlı ve Kafkasya ile İran'da isyan ve yağma günlerinde yol kesmeye başlamış ve Kerbela ve Meşhet ziyaretine gitmiştir. Araz nehrini geçtikten sonra, Ağrı dağı ve Çorus Hoy`dan "Yekan Kehriz'e" geldi. Dizec köyünde, tutuklanması için İran devletine ulaşan Rus telgrafını duymuş ve gece yarısı Sofiyan yolundan Tebriz'e geçmiştir. Zal Han casuslar vasıtasıyla Kerem'in yerinden haberdar olmuş ve onu yakalamak için Tebriz yakınında bulunan yeni kaleye adam göndermiştir. Kerem hatıralarında şöyle yazmaktadır:

> "Sabah kara süvari başı Zal Han kahvehaneyi zapt edip sekiz süvariyi kahvehaneye koydu. Zal Han beni görüp selam etti. Cevap duyduktan sonra söyledi: Nereye gidiyorsun? Söyledim: İravan`dan gelip Meşhet'e gidiyorum. Söyledi: Pasaportun var mı? Dedim: Evet. Söyledi: Veliaht yanına gitmen gerekir, Rus konsolosunun pasaport kontrolü yapması gerekir… Yalvardım onu benim karşıma alma ve beni veliaht yanına götürme. Yeniden yemin ettim ona. Söyledi: Kabul etmiyorum. Bin manattan üç bin manata kadar para teklif ettim ama yine kabul etmedi. Zal dört kişi ile beni yakaladı, hançer çekip Zal Han'ın karnına soktum. Zal Han iki kolumu tutmuştu, yıkıldı.[11] "

[7] Hş ZOUNOUZİ, s. 224
[8] Sepehsalar Dönemi Telgrafları, s. 510
[9] Yuk, ss. 532-533
[10] İ. Amirhizi, ss. 3-4
[11] Kaçak Kerem, ss. 54-52, Kerem yaklaşık 1859-60 yıllarında dünyaya gelmiş olup 18-19 yaşlarında yok keserek 12 yıl eşkıyalık ettikten sonra 1307 hicri yılında Nasireddin Şah hizmetine geçti ve 1319 hicri yılında 43 yaşında uyuşturucu nedeniyle öldü.

Zal Han'ın katli belki 1297-1299 hicri yılları arasında olmalı. Her hâlde onun ölümünden sonra Lütfallah Han aile rakibi oldu. Böylece Merend kara süvarileri iki gruba bölündü: Birinci bölükbaşında Lütfallah Han Merend yolları kara süvari kumandanı olarak ve ikinci bölükbaşında Zal Han'ın biraderi İsfendiyar Han Yekan kara süvari başı oldu. Kara süvari başı olarak Lütfallah Han seçildi. Bir süre sonra Rızakulu Han Yekani amcası yerine oturdu[12]. Meşruta ve inkılabılar tarafından Merend düşene kadar Yekanat bölge kara süvari kumandanlığı Rızakulu Han tarafından yapılırdı. O ayrıca Sattarhan'a yaptığı hizmetlerden dolayı Merend hâkimi olarak seçildi. Ölüm tarihi belli değildir. Zounuzi ihtimal veriyor ki o ünlü "Şuca Nizam"ın babasıdır. Açık olan şudur ki, Lütfallah Handan sonra kara süvari kumandanlığı Şükrüllah'a devredildi ve kesin verilere dayanarak onun 1301 tarihinde Merend kara süvari başı olduğunu söylemek mümkündür[13]. Onun çalışmaları sonucunda yollarda emniyet sağlandı. Şükrüllah Han 1320 hicri yılında yaptığı işlerden dolayı veliaht tarafından albay derecesi ile onurlandırıldı[14]. Kaçak Kerem hatıralarında, "Şükür han" adlı kişiden söz edilir ki Zal Hanla berber Kerem'i takip ediyordu[15].

Merend şehrinde günümüzde İsfendi ve Emir Ahmet ve diğer Türk boylarının çoğu Tahran veya yurt dışına göç etmişlerdir ve kentte herhangi bir yere sahip değillerdir. Ama fakir aileler yeni Yekanat köylerinde sakindirler.

Lütfiler

Türk boylarından Lutfiler, Hiyov bölgesinden olarak Nasereddin şah döneminde yeni politikalardan dolayı Merend şehrine gelip Zencire bölgesinde yerleşmişlerdir. Gittikçe güçlerini etraf köylere yani Arasi (Ağa Mohammed Han aşiretinin yerleştiği bölge), Büyük Cami (Ak Başlu ve İnalu aşiretlerinin bulundukları yer) ve Köşksaray yayılmış ve dönem veliahtının zaafından faydalanarak Merend kara süvari bölümünü ve Merend hükümetini ele geçirmişlerdir. Kaçar döneminden sonra ve Pehlevi hükümetinde yeni Merend şehrinde hükümet sürüp Rıza Şah'tan sonra hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Sonrasında Pehlevi dönemi modern dünyasıyla Tahran, Tebriz ve yurtdışına dağıldılar ve şimdi küçük aileler olarak Merend ve çevresinde yaşamaktadırlar.

Hocakanlular

Türk boylarından olan bu boy Hocakan, Bengi, Bonab köylerinde yerleşmişlerdir. Tarihî kökleri belli olmamakla birlikte bölgede askerî ve siyasi faaliyetleri özellikle Rus işgali döneminde, Demokrat fırkasına bağlanarak fırka çalışmalarında önemi bir rol üstlenmişlerdir. Kaçar döneminde bu bölge Kaçar şehzadesi Nasır Naseri istilasındaydı. Onun bu aşirete yaptığı zulüm Pehlevilere karşı yürütülen birçok devrime sebep teşkil etmiştir.

[12] Etemad-El- Selteneh, ikinci cilt, s
[13] İran gazetesi, 556 no, 3. Cilt, İran milli kütüphane yayınları, 1996
[14] Yuk, No 582
[15] Kaçak kerem, önceki, s 54

Şıhlu ve Beylu Boyları

Merend şehrinin kuzeybatı semtinde Taze kentte yaşamaktadırlar ve Merend değişimlerinde etkin bir rol üstlenememişlerdir. Devrim dönemi sonrası Mühendisler Derneği ve şehir şurasında yer almışlardır. Geçmişleri hakkında bilinen herhangi bir kaynak yoktur.

Ak Başlu, Ağa Mohammazade ve İnalu Boyları

Günümüzde Merend Geri köylerinde yaşamaktadırlar. Hoy-Merend Caddesi kenarında köylerdeki yerleşim aksaklıklarından dolayı başka mevki kazanamamışlardır. Aşiret yapılarından dolayı köylerde köy şura görevinden başka iş yapamamışlardır.

Avşarlar

Culfa şehrinin köylerinden olan Ovşar veya Avşar köyünde yaşamaktadırlar. Az nüfusla şehir çalışmalarında önemli etkileri olmayı, diğer köylüler gibi hayvancılık ve tarımla uğraşırlar.

Sonuç

Günümüzde aşiret ve el sistemi modern sistemin etkisinde kalıp aşiret kimliği kaybolmaktadır. Boy bireyleri coğrafi dağılım ve kentlerde yeni mesleklerden dolayı bireysel hususiyetlere göre aşiret sistemini korumaya merak göstermemektedirler. Bazen karışık ailelerin kurulması ve bireylerin elden uzaklaşması buna yardım eder. Önceleri boy bireyliği aşiretin geleneği olup zamanla modernize taklitleriyle aileler küçülür ve aileler çekirdek olarak önceki iki nesilden fazlasını tanımlamaz olmuşlardır. Bazen aileler yalnız babalarının ismini hatırlarlar ve hangi kabileden veya aşiretten olduklarını bilmezler. Örneğin Ağa Muhammet Han aile yakınlarıyla görüştüğümde kendi köklerinden haberdar değildiler, Yirmi sene önce bu ailenin aksakallarıyla tanışmamda köklerini öğrenmiştim. Bu problem ve sorum tüm Merend boyları ve diğer Azerbaycan gençlerinde de aynıdır.

KAYNAKÇA

İsnad ve Revabıt-ı İran ve Türkiye, Neşr. Hatice Sulhmirzaî, Tahran, 1382.

İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Han, *Tarih-i İsmail Rızvanî*, C. 3. Neşr. Muhammed İsmail Rızvanî, Tahran, 1367.

Emirhizî, İsmail, *Kıyam-ı Azerbaycan ve Settar Han*, Tebriz, 1356.

Telgrafat-ı Asr-ı Sipehsalar, Hatt-ı Tebrizî 1255-56, Neşr. Mahmud Tahirî, Tahran, 1370.

Cihangir Mirza, *Tarih-i Nev*, Neşr. Abbas İkbal, Tahran, 1337.

Hisarî, Mir Hidayet, *Azerbaycan Folkloru* (Yegenat Mıntıkası Monografyası Esasında), Tahran, 1379.

Hasanzade, İsmail, *İnkılab-ı İslamî der Merend*, Tahran, 1387.

Seyyid Zenunî, Emir Huşeng, *Merend*, Tahran, 1358.

Seyyid Merendî, Mir Hidayet, *Tarih-i Merend*, Tebriz, 1388.

Kaçak Kerem, *Hatıratî ez Devazdeh Sal-ı Tuğyan ve Yağıgerî der Kafkaz*, Neşr. Sirus Sa'dundiyan, Tahran, 1380.

Kaymakam Ferahanî, *Nameha-yı Siyasî ve Tarihî Seyyid el-Vezar Kaymakam Ferahanî*, Neşr. Cihangir Kaymakamî, Tahran, 1358.

KIRGIZİSTAN'DA YENİ BULUNAN OĞUZ BOYLARINA AİT YAZITLAR VE OĞUZ DAMGALARI

KAYRAT BELEK

Giriş

Batı Köktürk Kağanlığının yönetim merkezini içinde barındıran, başta Büyük İpek Yolu olmak üzere önemli ticaret yolları üzerinde bulunan bugünkü Kırgızistan sınırları içinde kalan topraklarda Türk kökenli boylara ait damga ve yazıtların bulunduğu sikkeler, kitabeler, kaya yazıtları mevcuttur. Dolayısıyla İslamiyet'in Türkler tarafından kabul edilmesi ve yayılmasıyla birlikte anılan coğrafyada Arap harfli yazıtlar da görülmeye başlar. Oysa Arap harfli kitabelerin, kaya yazıtların ve sikkelerin büyük bir kısmı Karahanlılar dönemine aittir (bk. Kraçkovskaya, 1949; Nastiç, 1983, Koçnev, 2006, Alyılmaz, 2009).

Bu vesile ile makalede Karahanlılar dönemindeki Oğuz boylarına ait olduğunu düşündüğümüz Ebu Reşid Kayıg kitabesi, Kara-Kaya Bitiği ve damgalı "Büke Beg" yazıtı hakkında bilgi verilecektir.

Ebu Reşid Kayıg Kitabesi Hakkında Genel Bilgiler

2008 yılında günümüz Kırgızistan'ın kuzey-doğusundaki Isık-Göl bölgesinin Ton ilçesine bağlı *Bökönbayev* adlı köyün yakınlarındaki eski bir mezarlıktan Toktobay oğlu Şamen tarafından Karahanlı dönemine ait bir kitabe bulunmuştur. Daha önce varlığı bilinmeyen bu kitabenin bulunması büyük bir hadisedir. Çünkü bu kitabede Oğuzların *Kayıg* isminin geçmesi yegâne bir iz olması bakımından mühimdir. Kitabe aynı köyün mezarlığındaki başka bir türbenin duvarında yapı taşı ve teşhir unsuru olarak kullanılmaktadır (Resim 1).

Anılan kitabe üzerinde ilk çalışmanın transkripsiyonu ve Rusça çevrisi "Kırgızistan'daki Taş Üzerindeki Yazılar" adlı çalışmamızda verilmiştir (Tabaldiyev ve Belek, 2008, s. 100). Kitabe uzun süre kuru yer altında bulunması sebebiyle fiziki durumu iyidir. Metnin yazılı usulü sade nesih şekli ile yazılmıştır.

Metnin transkripsiyonu:
Bismi-illâh-ir-rahmân-ir-rahîm
lâ ilâhe ill-Allâhü Muhammed-er-Resûl-
Allâhü, sallallahü 'alâ Muhammed-en-Nebî-ve-aleyhi
es-sellem. Ebu Reşid
Kayıg b. Hoca İmam İmâd-üd-din.

Orijinal Metin:
بسم الله الرحمن الرحيم
لا اله الاالله محمد رسول
الله صلىالله على محمد النبى و عليه
السلام هذا قبرابورشيد
قيبغ ابن حوجه امام عمادالدين

Kitabenin Tercümesi: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Yoktur tapacak, Allah'tır ancak. Allah'ın resulü Muhammed'dir. Allah'ın salat ü selamı Muhammed Aleyhi selam üzerine olsun. Ebu Reşit Kayıg b. Hoca İmam İmâd-üd-din".

Resim 1. Ebu Reşid Kayıg Kitabesinin çizimi ve orijinal görünümü

Yorumlar: Genel itibariyle Karahanlı kitabelerin çoğunluğunda Besmele ile başlayan giriş metinler *Kuran-ı Kerim*'den seçilen ayetler, Hz. Muhammed'e ait sözler, hadis-i şerifler, İslamî inanışla ilintili sözler içermekle birlikte kitabenin kimin adına dikildiği ve tarihi yazılır. Ancak, Karahanlı toplumunun yerleşik hayatta olmalarına rağmen göçebelik kültürünün yaşandığı ve onu devam ettiren özellikler barındırdığı dikkati çekmektedir. Bunun güzel örnekleri Karahanlı dönemi Arap harfli kitabelerde yansımaktadır.

Oysaki kitabede adı geçen Ebu Reşid Kayıg'ın babasının aldığı lakap ve unvanından anlaşıldığına göre Karahanlı devletindeki önde gelen din adamlarındandır. Tarihî kaynaklarda XI. yüzyıllara kadar "hoca" ismi devlet teşkilatındaki görevlilere verilen unvan olup, XIII. yüzyıldan itibaren din adamlarının ve tüccarların da bu isim ile anıldığı bilinmektedir (D'yakonov, 1948, s. 12).

Bu husus çerçevesinde "Ebu Raşit'in" kendi boy ismini taşıması oldukça dikkati çeker. Zira Karahanlı dönemine ait yüzlerce kitabelerin irdelenmesinde ve araştırılmasında sadece iki kitabenin kimliğinde boy ismi ile verilen bilgiler mevcuttur. Yukarıda belirttiğimiz gibi İslamiyet'in tesiri ile kitleler hâlinde yerleşik hayata geçmiş olan Karahanlı tebaasında artık boylar hâlinde teşkilatlandırılan konar-göçerlik hayatı ortadan kalkarak şehir hayatına geçmiş ve kendi soy isimlerinin yerine de yaşadığı şehir ismi alınmaya başlamıştır.

Bu vesile ile *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te adı geçen Karahanlı sosyal hayatındaki Oğuzların bir "kayıg" adlı boy isminin kitabede anılması ilginç ve mühimdir. Demek ki

Karahanlı sosyo-kültür hayatında İslam öncesi hayatla kültürel etkileşimler yaşanmıştır. Bunun daha aydınlatıcı örneği Kara-Kaya bitiğinden de görebiliriz.

"Bitik Kara-Kaya" Yazıtı ("Ak-Say" Dağı) *Narın* bölgesindeki *At-Başı* ilçesine bağlı *Ak-Say* adlı yayladan yerliler ve arkeolog Aida Abdıkanova tarafından 2012 yılında bulunmuştur.

Yazıtın Paleografisi: Yazıt taşa geometrik oyma şeklinde kazınmış 5 satırdan oluşmaktadır. 1. ve 3. satır en az hasar görmüş olması ile rahatça okunabilir, ancak 2. ve 4. satırların okunması zordur. Aslında taş üzerindeki metin genel itibariyle çok tahrip olmuş ve okunamayacak durumdadır. Buna rağmen bu yazıta benzer kufi şekliyle yazılmış kitabelerle karşılaştırılarak yazıtı okumaya çalıştık (Resim 2).

Metnin transkripsiyonu:

(B)u Ahmed Er-
niñ bitik kara-kaya
Osman Kutlug Melik
taguk yıl tokuz-inç yetti
otuzke ben bitidim. Âmin.

Orijinal Metin:

بواحمد ار
نك بتك قرا قيا
عثمان قتلغ ملك
تغق يل تقوزانچ يتى
اوتزكه بن بتىديم امين

Yazıtın Tercümesi: "Bu Ahmet Er'in Kara-Kaya yazısı. Osman Kutluk Melik tavuk yıl dokuzuncu ayın yirmi yedisinde ben yazdım. Âmin".

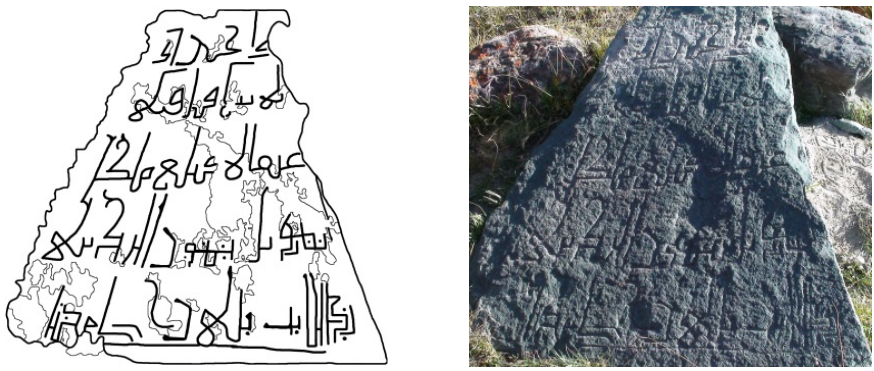

Resim 2. "Bitik Kara-Kaya" yazıtının çizimi ve orijinal görünümü

Yorumlar: Yazıtta adı geçen şahısların ortaçağ tarihî kaynaklarda ve meskûkât bilgilerde isimlerinin geçmediği için, onların sosyal hayattaki rolleri ile ilgili bilgilere sahip değiliz. Bu vesile ile metnin muhtevasındaki Eski Türkçe deyimleri ve terimleri üzerinde durulması elzemdir. Oysaki metnin cümle tanımlamaları ve *bitik, kaya, ben* gibi sözcükler daha çok Oğuz Türkçesine yakındır.

bitik: Kitap. Mademki, Kâşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinde anılan "bitik" sözcüğü ile açıklamalar yaparken ve örnekler verirken sözcüğün Oğuzca olduğunu vurgulamıştır. Örneğin: "bitik": muska. "O, bitik yazdı": o, kitap yazdı. "Anik bitikî balkûluk": tam yazısı bellidir vb. gibi (bk. Alyılmaz, 2013, s. 124; *DLT I*: s. 384, II, s. 59; *DLT*, 2005, s. 364).

kutlug: uğurlu. Uğuru olan, iyilik getirdiğine inanılan, kutlu, tekin, kademli, kutsal, meymenetli, mübarek. İlk kez Köktürkler tarafından kullanılmaya başlayan bu söz-

cük, "kut" kavramı işaretiyle "-lug" görev ögesinin birleşmesinden oluşmuştur (Alyılmaz, 2013, s. 120; Tekin, 2010, s. 156). Eski Türk devlet geleneğinde devleti yönetme yetkisinin kağanlara Tanrı tarafından verildiği inancına "kut" denilirdi. Tanrı lütfuyla bağışlanan bu gücü geri çekerse kağanlar tahtı ve yaşamlarını kaybederler. Hükümdarların ve soylularının kanlı kutlu sayıldığından, hanedandan birisi idam edileceği zaman boynu kılıçla vurulmaz, yay kirişiyle boğularak öldürülür. Dolayısıyla "kut" veya "kutlug" yönetici seçkin zümreye ait kimselerin özelliklerini belirtmek için kullanılan devlet unvanı olarak kullanılmıştır (bk. Alyılmaz, 2013, ss. 120-122).

melik: Arapça bir sözcük olup, padişah, hakan gibi hükümdarlara verilen devlet unvanıdır. Kanaatimizce Eski Türkçedeki "elik" veya "ilig": *devletli* sözcüğü anlamının karşılığını tutmaktadır.

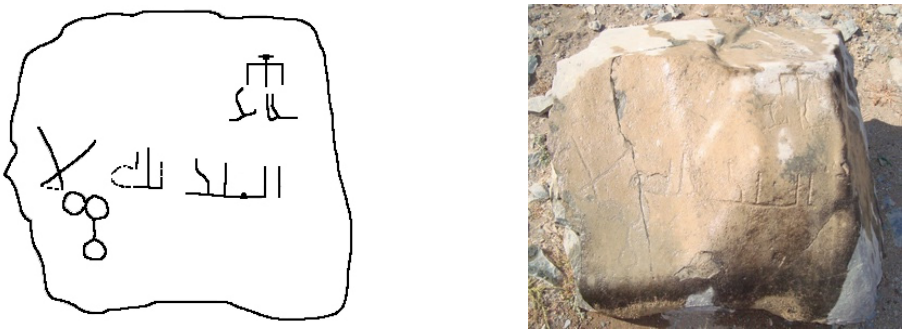

Resim 3. "Büke Bek" yazıtı ile damgaların çizimi ve orijinal görünümü

"Büke Bek" yazıtı

Söz konusu yazı *Isık-Göl* bölgesindeki *Ton* ilçesine bağlı *Bürküt* adlı köyün yakınlarında dağın eteklerindeki taşlardan Eltay Baykaşkayev tarafından 2013 yılında bulunmuştur. Bu anılan yazıtta Arap harfleriyle بكا بك "Büke Bek" adlı kişi ismiyle taşın tam ortasında الملك لله el-Mülk-i lillah: *mülkün sahibi Allah, kâinatın sahibi Allah* gibi sözcükler yazılmakla birlikte birçok Eski Türk ve Oğuz boylarına ait damgalar kazınmıştır (Resim 3).

büke: Kâşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinde "büke" sözcüğü üzerinde açıklamalar yaparken sözcüğün *ejderha, büyük yılan* anlamında olduğunu belirtmiştir. Eserde anılan sözcükle ilgili örneklemeler verirken "yeti başlıg yıl büke" - *yedi başlı ejderha* diyerek Müslüman olmayan Altay dağları etraflarında hayat sürdüren Türk kökenli *Yabakuların*[1] başbuğlarına böyle denilmekle Karahanlılarda da yiğitlere bu ismi verildiğini vurgulamıştır (*DLT III*, 2006, s. 227; Mokeev, 2009, ss. 38-58).

el-Mülk-i lillah: İslamiyet'in getirdiği kültür değişiklerinden biri Orta Asya'daki Türklere ait el sanatlarının çoğunluğunda *el-Mülk-i lillah* sözcüğünün işlendiği görülür. Dolayısıyla İslamiyet'ten önce mülkiyet sahipliğini belirleyici unsur olarak herhangi bir boy veya ulusa ait damga vurulmuşken İslam'ın tesiri ile Türkleri tevhit kavramına yaklaştırmış bulunuyordu.

[1] Karahanlı dönemindeki Altay'daki gayrimüslim Türk boyu.

Ancak bu anılan el-Mülk-i lillah sözcüğünün kenarında Kâşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinde geçen Oğuzların *eymür, ala-yuntlı, kayıg, tukar, beğdili* boylarına ait damgalar vurulmuştur. Bu vesile ile konar-göçer topluluklar İslamiyet'i kabul etmelerine rağmen "damgaları", çok kurban kestikleri yerlerdeki kayalara[2], mülkiyet sahipliğini belirten bir işaret olarak kullanmışlar ve kıymetli askerî aletler, sikke, at koşumları ve kemer gibi değerli eşyaları üzerine ve bunların yanında kıymetli at hayvanlarına da vurmuşlardır (bk. Yatsenko, 2001; Hudyakov vd. 2001).

Daha sonra sosyo-ekonomik yapının çok geliştiği dönemlerde bu damgalar, boylara göre çeşitlenerek onların elleri altında olan hayvanlarına ve kendilerine bağlı bölgelerdeki kutsal kayalara vurulmaya başlamıştır. Bu bağlamda damgalar konar-göçerlerin kendine ait olan bölgenin ve mülkün kime ait olduğunu gösteren mülkiyet belirtisi idi. Konar-göçerlerde herhangi bir boyun kimliğini taşıyacak şekilde "damga" işaretlerinin taşınması, bu damgaların genelde şekillerine göre hususî adları taşıması, bunların siyasî bir amaçla kullanılarak boy kimliklerinin de ön plana çıkmasını sağladığı dikkat çekmektedir. Nitekim Göktürk Devleti'nin batı bölgelerinde yaşayan "On Ok Bodun" teşkilatı (Tanrı Dağları) "kulca" tamga (bir geyik türüne verilen isim) işaretini hem sahip oldukları bölgelerdeki kayalara hem de kendilerinin kağanlarının adına vurulan sikkelerde pek çok kullanıldığı dikkati çeker (Babayar, 2007; Tabaldiyev vd. 2008).

Yine bu anılan damgalı kayalar arasında Türk-İslam yazıtları da mevcut olduğu gibi eski Köktürk yazı kültür izlerini müşterek eden damgaların da bulunması oldukça elzemdir. Böylece bu anılan mevzu çerçevesinde Oğuz Türklerinin İslamiyet'ten önce olduğu gibi, İslamî dönemindeki kültürel izlerini mukayeseli bir zemine tabi tutarak ileride yeni araştırmalara yol açacağı ümidindeyiz.

Sonuç

Karahanlı Türkleri ("Dokuz Oğuzlar", "Yağmalar", "Çiğiller", "Tuhsılar", "Karluklar", "Oğuzlar"), Türk kültürünü ve Türklük mefhumunu, bilhassa Tanrıya inanış yolu ile şehir hayatına intibak, aynı dönemde olmuş bu safhanın İslamiyet'e ayrı bir veçhe vermiş olduğu görülür. Bu bakımdan Hakânî Türklerinin kurduğu ilk büyük Müslüman Türk medeniyeti, İslâm'a intisap eden bütün Türklerin, Türkistanlıların ve göç edenlerin her yerde ve daima yaşatacakları kavramları ve sanat şekillerini vücuda getirmiş olduğu ileri sürülür (bk. Genç, 1981).

Karahanlı devlet yönetimi ve kültürü ile ilgili inanış, âdet ve gelenekler hususunda tamamen Türk telâkkilerine bağlı kalınmıştır. Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden bu devrede eskiden beri devam ettirilen taş üzerine yazı kültür âdetler, daha sonraki Türk-İslâm devletlerinde de varlığını korumuştur. Bunun yanında Türkler *İran-İslâm* kültür unsurları kendi geleneklerine adapte ederek terkibinde kendilerine has telâkki, inanış ve geleneklerin çok daha ağır bastığı bir Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin temsilcileri olmuşlardır (bk. Genç, 1981).

[2] Çiyin-Taş bunun güzel bir örneğidir.

KAYNAKÇA

Alımov, R. T., Belek, K. (2010). K. A Newly Discovered Turkic Inscription in the Tian Shan Region: The Chıyın Tash Rock Inscription. *Altai Hakpo* 20: 187-195. The Altaic Society of Korea.

Alyılmaz, C. (2009). Kırgızistan'daki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine. *Turkish Studies.* International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall 2009.

Alyılmaz, C. (2013). Turfan'da Bulunan Çince Tapınak Kitabesi Üzerindeki (Kök)Türk Harfli Kutlug Kunçuy ve Sariputri Yazıtları. *Yalım Kaya Bitigi.* Osman Sertkaya Armağanı. Ed.Hatice Şirin Üzer-Bülent Gül. Türk Kültürünü Araştırma Enstütüsü, Ankara, 2013. 115-136.

Babayar, G. (2007). *Göktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu*. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 2007, s. 244.

D'yakonov, M. M. (1948). *Neskol'ko Nadpisey na Kayrakah iz Kirgizii. Epigrafika Vostoka.* Vıp. II. Moskva-Leningrad, s. 9-15.

DLT. *Divan Lugat at-Turk.* (2005). Perevod, predisloviye i kommentarii Z. A. M. Auezovoy. Almatı, 2005. s. 1288 +2 s. Vkl.

DLT. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. (2006). (Çev. Besim Atalay). I.II. III. IV. cilt. Ankara. V. Baskı.

DLT. *Mahmut al-Kasgari. Divan Lugat at-Turk. Compendium of Turkic Dialects*. Edited and translated with introducition and indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Boston. Part I. 1982. Part II. 1984. Part III. 1985.

Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar).* İstanbul, s. 372.

Hudyakov, Y. S. Tabaldiyev, K. Ş. Soltobayev O. A. (2002). *Kompleks Pamyatnikov s Runiçeskimi Nadpisyami v Mestnosti Kok – Say v Koçkorskoy Doline na Tyan – Şane.* Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii. Novosibirsk, 124-131;

Karamağaralı, B. (1992). *Ahlât Mezar Taşları.* Ankara, s. 237.

Koçnev, B. (2001). *Numizmatiçeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209).* Çast 1. İstoçnikovedçeskoye İsledovaniye. Moskva, S. 344.

Kraçkovskaya, V. A. (1949). Evalyutsiya Kufiçeskogo Pis'ma v Sredney Azii. *Egigrafika Vostoka*. III. İzd. Nauk SSSR. Moskova, S. 3-27.

Mahmud al-kashgari Divan Lughat at-Turk. Translated with Introduction by Z. A. Auezova. İndex by R. Ermers. Almaty "Daik-Press" 2005. s. 906.

Mokeev, A. (2010). *Kırgızı na Altaye na Tyan-Şane.* KTÜ Manas yayınları. Bişkek, s. 38-58.

Nastiç, V. N. (1983). Arbskie i Persidskie Nadpisi na Kayrakah s Gorodişa Burana. *Kirgiziya Pri Karahanidah*. Frunze, S. 203-234.

Tabaldiev, K. ve Belek, K. (2008). *Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne Kırgızstana.* Bişkek. S. 336.

Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları.* Ankara, S. 200.

Yatsenko, S. A. (2001). *Tamgi i Politiçeskaya İstoriya, Genealogiya Aristokratiçeskih Klanov Sarmato – Alanov*. Znaki – Tamgi. Moskva, s. 84.

MEMLÜKLER SAHASINDA OĞUZLAR*

KAZIM YAŞAR KOPRAMAN

Öncelikle bu sempozyumu tertipleyen, bu faaliyetlerde görev alanlara teşekkürlerimi sunuyorum. Allah razı olsun. Bana da burada bir konuşma yapma fırsatı verdikleri için ayrıca kendilerine teşekkür ediyorum. Ben "Memlükler Sahasında Türkmenler" adlı bir mevzuda konuşacağım. Bu konuyu zaman olarak tahdit edecek olursak 1250 – 1517 yılları arasında Memlük Devleti hüküm sürmüştür bildiğiniz gibi. 13. yüzyılın ortasından 16. yüzyılın başına kadar. Mekân olarak sınırlayacak olursak Memlük Devleti'nin sınırları hemen hemen bugünkü Mısır ve *el-bilâdü'ş-şimâliyye* veya *el-bilâdüş-Şâmiyye* dedikleri bizim kolay olsun diye Suriye Kıptası dediğimiz bölge ki burası Gazze'den maruf tabir ile Diyar-ı Bekir'e kadar uzanan geniş bölgeyi ifade etmektedir. Yani bugünkü Filistin, Ürdün, Lübnan, Suriye hatta Anadolu'nun bir kısmını. Çünkü kuzeyde hudut Tarsus'tan başlamakta… Tarsus, Memlüklere tabiidir, Osmanlılar tarafından sonuna kadar alınıncaya kadar… Çukurova keza Memlüklere tabiidir. Yukarıya doğru Elbistan, Maraş, Malatya'ya kadar uzanmakta zaman zaman devletin en güçlü olduğu zamanlarda Divriği'ne kadar Memlük hâkimiyeti çıkmaktadır. Divriği, Darende, Kemah, Harput'a kadar gitmektedir. Ancak bu bölgede Akkoyunlular, Karakoyunlular vs. Türkmen siyasi ve etnik teşekküllerinin bulunduğunu hatırlayalım. Doğu'da hudut *el-Bire*'den yani bugünkü Birecik'ten Fırat Irmağı boyunca Arap Çölü'ne kadar uzanmaktadır. Bir de Memlüklerin hâkimiyet sahası olarak Hicaz Bölgesi var ki burada Memlükler zamanında Türkmenlerin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Arkadaşlar Memlük tarihi Türkiye'de çok bilinen bir tarih değildir. Son zamanlarda mamafih bu konu ile ilgili çalışma yapanlar çoğaldı. Ancak şunu söyleyeyim Memlük eşittir köle değildir. Arapçada köleliği ifade eden çeşitli kelimeler vardır.

* 21 Mayıs 2013 tarihinde gerçekleştirilen Sempozyum Açış Oturumunda Prof.Dr. Kazım Yaşar Kopraman'ın sunduğu bildirinin ses kaydı İpek Demir tarafından deşifre edilmiştir.

Memlük ise o asrın ıstılahı olup özel bir manası vardır. Memlük ıstılahının üç belirleyici vasfı vardır. Birincisi; gayrimüslim bir ana babadan doğan bir satın alma yolu ile tebellük edilen insanı ifade ediyor ama doğuştan gayrimüslim olacak, Müslüman *memlük* olarak satın alınamaz İslam hukukuna göre. İkincisi; *memlük* muhakkak beyaz olacak yani siyahiler, berberiler, Sudanlılar *memlük* kelimesinin ifade ettiği anlamda köle olabilirler ama *memlük* değiller. Memlük sistemi içerisinde siyahiler yok. Üçüncüsü; *memlük* yalnız ve sadece askerî hizmetlerde kullanılacak. Bunların eline file vererek hadi git benim için çarşıdan alışveriş yap, evi süpür, tarlada, bahçede, işyerinde vs. gibi ev hizmetlerinde sivil hizmetlerde kullanılan kimseler değil. Bu manada *memlük* kelimesi Arapça kaynaklarda 13. – 16. yüzyıl arası diyelim kabataslak Türk veya Etrâk kelimesi ile ifade edilmektedir. Türk Arapça çoğulu Etrâk eşittir Memlük manasında…

Bu şaşırtıcı olmasın ama Türk ve Etrâk'in etnik olarak Türk milletine mensup olma anlamında devam ediyor. Dolayısıyla bunu her gördüğümüz yerde Türk etnik kökenine delalet eden bir terim saymak yanlış olduğu gibi tamamen köle manasındaki *memlük* saymak da o nispette hatalıdır. Dolayısıyla metnin ifade ettiği anlama bakmakta fayda var. Beyaz ırktan olan herkes *memlük* olabilir. Türk olur, Çerkez olur, Rum olur, Rus olur, Ermeni olur, Gürcü olur, Frenk olur. Hepsi *memlük* olabilir. Esasen şu kaideyi de başlangıçta hatırlatmak lazım. Bir çocuk diyelim akıl baliğ olmak üzere ya da olmuş ama küçük yaşta satın alındıktan sonra buna daha önceki adı ne olursa olsun Türkçe bir ad veriliyor. Dolayısıyla Memlük devri kaynaklarında namütenahi Türkçe kelimeler var. Yani tabiatta olan şeylerle ilgili, hayvanlarla ilgili, madenlerle ilgili, ecrân-ı semâviyye ile ilgili binlerce kelime var. Memlüklerin isimlerinden giderek onların milliyetleri, cinsiyetleri konusunda bir tahminde bulunmak fevkalade zor. Ondan sonra sünnet ediliyor, Müslüman yapılıyor, kendilerine yetecek kadar dinî bilgi, ilmihal ve Arapça öğretiliyor. Çünkü Memlüklerde orduda konuşulan dil Türkçe, sarayda konuşulan dil Türkçe hatta Memlük sultanlarından Arapça bilmeyenler bile var. Yani o kadar zayıf ki bilmiyor desek bile pek büyük yanlış yapmış olmayız. Ve bunların Türkçe isimleri milliyetlerine delalet etmiyor. Mesela "İbni Tanrıverdi". Tanrıvermiş'in oğlu. Yanlış bir kanaat, nasıl yaygınlaşmışsa, efendim bu Türk değil. Kaynak diyor ki; Rumiyyü'l-asl diyor, Yunaniyyü'l-asl diyor. Ama babası Tanrıvermiş. Tanrıvermiş'in oğlu elbette ki kendisi Müslüman.

Bu Memlükler acemi oğlanlar kışlası gibi askerî bir eğitimden geçiyorlar. Gerek vücut gelişimlerini gerek harp sanatını öğrenip olgun bir yaşa geldikten sonra bunların hürriyet varakaları, ithak belgeleri düzenleniyor, kendilerine at veriliyor, kılık kıyafet veriliyor, ikta tahsis ediliyor ve alelade bir er olarak göreve başlıyorlar. Artık zekâdır, kabiliyettir, çalışkanlıktır, şecaattir, biniciliktir vs. bütün silahları kullanmaktaki ustalığına göre, biraz da şansının yardımı ile en yüksek rütbeli kumandanlığa kadar çıkabilir. Herkesin önünde bu yol açık ve şansı yaver de giderse sultan da olur. Dolayısıyla kıran kırana bir liyakat esasına bağlı olarak bir yarışın devam ettiğini biliyoruz. Bu İslam tarihinde ilk defa Türklerin, Etrakin Memlüklerin, İslam Devleti'nde asker olarak kullanılmaları Abbasiler Dönemi'nde başlıyor. Abbasi Devleti'nin ikinci halifesi El-Mansur zamanında başlıyor, onun oğulları ve torunları zamanında gittikçe sayıları artıyor ve Abbasilerin sekizinci halifesi Er-Reşid

Harun'un oğlu El-Mutasım zamanında adeta zirve yapıyor. Bir rivayete göre hilafet ordusunda seksen bin, bir rivayete göre kırk bin ama hiç bir şekilde yirmi dört binden az olmayan Türk askeri vardır. Onun için hilafet ordularının bel kemiğini oluşturan bu askerî gruba Etrak deniliyor. Ama bunların çoğu Türk, muhtemeldir ki beyaz ırktan farklı kişiler de olabilir.

Bunun için Tabakat ve Teracim kitaplarında şahısların biyografilerine ayrı ayrı müracaat edilmesi gerekiyor. Bunlardan uzak vilayetlerin valileri olarak kumandanlar görevlendiriliyor. Bunlardan birisi de Tolunoğlu Ahmet. Mısır'a vali olarak gönderiliyor. Ahmet 868'de Mısır'a geliyor ve kısa bir süre sonra burada bağımsız bir devlet kuruyor. Adeta pamuk ipliğiyle Abbasi hilafetine manen bağlı, adına sikke kestiyor, harbe karar veriyor, barış yapıyor. Her türlü devlet yetkisini tek başına kullanıyor. Onun birlikte bu coğrafyaya, tabi Türk unsurunun geldiğini kabul etmeliyiz. Ama bunların Türkmen ya da Oğuz olduğunu söylemek mümkün değildir. Türk genel adıyla anılıyorlar. Tolunoğullarından sonra, 905 yılında Tolunoğulları Devleti yıkılıyor bildiğiniz gibi, arada bir otuz-otuz beş sene var yine o devirde de bu bölge Türk asıllı kumandanlar valiler eliyle idare ediliyor ve Ihşidiler dediğimiz hanedan Mısır'da ikinci müstakil Türk Devleti olarak ortaya çıkıyor 935'te. Ihşidiler Devleti'nin kurucusu Muhammed İbni Togaç. Togaç'ın oğlu. Bu vesileyle şunu söyleyeyim Türkçe bilen Arap tarihçiler bu Türkçe kelimelerin Arapça karşılıklarını da yazmaktalar. Mesela "*Togaç*" "Abdurrahman" demekmiş Arapçada. "*Tolun*" da "el-bedrü'l-kâmil" diyor, biz dolunay diyoruz bugün. Enteresan bu dil malzemesi ve bunların anlamı bakımından. Muhammed İbni Togaç'a halife "İhşid" unvanını tevdi ediyor. Diyor ki; *İhşid* Türkistan'da Fergana vadisinde hüküm süren Türk hükümdarlarının unvanıdır diyor. Tıpkı Çin hükümdarlarına fağfur, Bizans hükümdarlarına kayser, Habeşistan hükümdarlarına necaşi denildiği gibi Fergana vadisinde hüküm süren Türklerin hakanına da *İhşid* denilir diyor. Muhammed İbni Togaç'ın muhtemelen hükümdar ailesine mensup olabileceği sorusunu da hatıra getiriyor. Gerek Tolunoğulları gerek ise Ihşidiler sadece Mısır'da değil Suriye'de de hükümlerini yürütüyorlar. Yani Türklerin bu coğrafyaya gelmeleri, burada boy göstermeleri Selçuklu ailesi liderliğinde Oğuz veya Türkmenlerin, benim lügatimde Türkmen eşittir Oğuz. Bunun kaynaklarda şeyi de var. Hiçbir fark yok arada ama artık bu coğrafyada Oğuz adı gittikçe unutuluyor, bunun yerine Türkmen hâkim oluyor.

Anadolu'ya Türklerin ayak basmasından çok daha önce Suriye ve Mısır'a Türklerin gelişi. Arada iki yüz yıllık bir Fatımî hâkimiyeti var bu coğrafyada ve bildiğiniz gibi Fatımîlere de Atabeyler, Nureddin Mahmud Zengi son veriyor 1169 senesinde. Necmeddin Eyyüb, aağabeyi Şirkuh ve Necmeddin Eyyüb'un oğlu Selahaddin ki bunların hepsi Nureddin Mahmud Zengi'nin kumandanlarıdır. Nureddin Mahmud Zengi'nin emriyle Mısır'a tertiplenen peş peşe üç sefer neticesinde Mısır'ı Nureddin Mahmud Zengi adına fethediyorlar. Kaynak diyor ki; Selahaddin Eyyubî, Nureddin Mahmud Zengi adına Mısır'a hâkim olunca bu ülkede o zamana kadar cari olan usul ve merasimi baştan sonuna kadar değiştirdi. Bunu yerine Türk usul ve teşrifatını getirdi yani Selçuklu ve atabey teşkilatını getirdi diyor.

Selahaddin Eyyubî'nin etnik olarak kimlere ya da nereye ait olduğu konusu ayrı bir konu. Bu konuda çeşitli görüşler var. Ben onların teferruatına girmeyeceğim ama bunlar günlük belli amaçlarla söylenen şeyler ilmî hiç bir temeli yok. Eyyubi Devleti, Selçuklu Devleti kadar Türk devletidir. Atabeyler kadar Türk devletidir. Esasen o devirlerde milliyetçilik de yoktu. İnsanları birleştiren, kimliği oluşturan ana unsur din birliğidir. Hilal mücadelesinde bayraklaşan Nureddin Mahmud Zengi'nin bıraktığı bayrağı Selahaddin Eyyubi alıyor, o başarıya götürüyor. Selahaddin Eyyubi'nin kurduğu devlet Nureddin Mahmud Zengi'nin vefatından sonra yıkıldıktan sonra da bu bayrağı Memlükler üstleniyorlar.

Biliyorsunuz El-Melik-ül Mansur Kalavun'un oğlu El-Eşref Halil 1293'te Suriye Kıptasındaki Haçlıların siyasi varlığına külliyen son veriyor. Yani bu bir bayrak yarışıdır. Türkiye Selçuklularıyla başlıyor, Atabeylerle devam ediyor, Eyyubiler yürütüyorlar ve Memlükler tamamlıyorlar. Haçlı seferleri devam ediyor mu, nasıl şekil değiştirdi vs. o ayrı bir konu ona girmek durumunda değiliz. Dolayısıyla daha Tolunoğulları ile başlayan Suriye'deki Türk varlığı Memlükler zamanında zirveye çıkıyor. Tabi Memlüklerden kalan arşiv vesikaları yok, yapılmış kadastrolar, sayımlar vs. yok, ancak tabakat ve teracim kitaplarından yıl esasına göre düzenlenmiş havliyat denilen kroniklerden ve teşkilata dair eserlerden bu konuda bilgi alıyoruz. 15. yüzyılın başında Timur vesilesi ile bir olaydan bahsediyor kaynak onu size müsaadenizle okumak istiyorum.

Memlük sultanlarından Berkuk'un zamanında, 1399 vefatı, şark velidlerinin en büyüğü Timur'un elçisi yanında efendisinin mektubu ile Mısır'a geldi. Yanında getirdiği mektupta ya kendisine haraç ödenmesini veyahut da Mısır ülkesini almaya kararı olduğunu bildiriyordu. Yine bu mektubunda sayılamayacak kadar çok askeri olduğunu, her birisi on bin atlıdan oluşan müteaddit tümenlerinin olduğunu bildiriyordu. Mısır Sultanı bütün askerlerini toplasa onun askerlerinden ancak 20 tümen kadar tutacağını, hâlbuki kendi askerlerinden yirmi tümen eksilse bunun fark edilemeyeceğini yazmıştı. Mısır Sultanı bundan dolayı kederlenmiş ve bu haddini bilmezin mektubunun nasıl cevaplanması gerektiğini müşavere ederken, Memlük Devleti'nin o zamanın harbiye nazırı olan akıllı birisi, Sultanım sen hiç merak etme, ben bütün askerî gücümüzü, sicillerden çıkarır, sayar, döker, listelerim sadece bunu gönderelim. Cevap olarak bu ona yeter demiş ve bununla ilgili olarak bir liste hazırlamıştır. Tabii bu listede devletin bel kemiğini oluşturan mesleği profesyonel askerlik olan Memlük sınıfı önce sayılmıştı. 73.000 kişi okullu, talimli, profesyonel Memlük askeri vardı. Ondan sonra Arap aşiretlerinin yardımcı birliklerini sayıp döküyor. Beş yüz kişi çıkaran aşiretlere varıncaya kadar… Ondan sonra Gazze'den Diyar-ı Bekir'e kadar uzanan bölgede yaşayan Türkmenleri sayıyor. Bunlar daha ziyade bu kabilelerin boyların beylerinin adı ile anılıyor. Bunları müsaadenizle okuyayım:

Kutlu Beyoğulları veya Kutbekioğulları, Köpekoğulları, Sakalsızoğulları, Dulkadıroğulları (Üç-oklu Türkmenlerinin siyasi bir devlet de kurmuş olan en güçlü birliği, Maraş Elbistan bölgesinde), Ramazanoğulları (Çukurova'da), Özeroğulları, Beydililer, Doğancıoğulları, Bozcalılar, Maraşlılar, el-Irakiyye, Üçoklular, Bozoklular, İnallular, Harbendeliler, Kelduliyye ve Kemculiyye… Bu son üç ismin harekelerinde

ve okunuşunda problem var. Bütün bunlar pek çok fırkalara ayrılmakta olup hepsi 180.000 atlı asker çıkarmaktaydılar. Dikkatinizi çekerim 180.000 atlı asker. Bugünkü kabullere göre bir atlı askerin bir aileyi temsil ettiğini düşünürsek neredeyse bir milyona yakın sivil insanın bu bölgede yaşadığını görüyoruz. Bunlar göçebe, yarı göçebe, şehirlerde oturanı çok az, çoğu zaman Memlük Devleti'ne asi, zor karşısında muti, kendilerine karşı sık sık seferler tertip edilen, bilhassa Suriye Kıptasındaki Naipler tarafından zulme uğradıkları için sık sık isyan eden, üzerlerine gönderilen düzenli askerlik birlikler karşısında ise dağlara, ulaşılmaz tepelere çıkıp bir savaştan mümkün mertebe kaçınan ama düzenli birliklerin dönüşü esnasında da geçitlere pusu kurarak onlara büyük zayiat verdiren, onları yağmalayan, kendilerini de bu yağma ve zayiattan pek paçalarını kurtaramayan insanlar. Bunların siyasi hâkimiyet kurmuş olan Dulkadıroğulları, Ramazanoğulları ve Özeroğulları dışında diğerlerinin tamamen göçebe oldukları anlaşılıyor.

Daha ziyade kışın Suriye'de, yazın Orta Anadolu yaylasında biraz daha serin olan yerlerde koyun, sığır, keçi beslemekle, bunlardan elde ettikleri ürünleri takas yapmak suretiyle geçinen, imkânları el vermezse de başta kırsal kesimde ekili biçili mahsule ve şehir halkına zarar verecek şekilde yağma ve talan hareketinde bulunan ve bu sebeple müellifler tarafından çok acı şekilde tenkit edilen ki mesela bu Dulkadır Türkmenlerini en çok en acı seyreden bizim Aynî'dir. Kendisi bir Türk'tür malumunuz olduğu üzere. On dokuz ciltlik büyük bir tarihî eseri vardır. Dinî vs. eserlerini burada es geçiyorum. Sadece Sultan Tatar bu Kudûri'yi tercüme ettiriyor. Arapçadan Türkçeye. Bu tercüme var mı bilemiyorum. Tabii onu dilci olanlar daha iyi bilirler. Bunlar diyor Allah'ını ve peygamberlerini bilmeyen fitne fücur ile meşgul kâfirlerdir diyor. Bereket versin birbirleriyle savaşır dururlar da dünyayı fitne almaktan kurtulurlar. Eğer birbirleriyle kavga edip durmasalar dünyayı fitne alır diyor. Herhâlde dinî yaşayışları yerleşik halkın ve kendisi de bir din âlimi olan Aynî'nin telakkilerine pek uymadığı için olsa gerek burada hissî bir değerlendirmenin olduğunu da kabul edelim. Tabii Antep'te Dulkadıroğluları tarafından kuşatılıp büyük bir ölüm korkusu geçirmesinin de bunda tesiri vardır ancak bir kayıtla konuşmamı bitireyim. Bilhassa Nesimî'nin bunların arasında çok etkili olduğunu söylüyor. Ve diyor ki bu Dulkadıroğlu diyor onun telkinleriyle kendi kızıyla evlendi ve ondan da bir oğlu oldu diyor. Aynı şekilde bizim Karakoyunlu Türkmenlerini de çok acı şekilde tenkit ediyor. Oğlunun ölmesi üzerine kılıcını çekiyor, parmak kadar çocuktan ne istedin erkeksen gel benimle hesabını gör vs. şeklinde Allah-u Teâlâ'ya isyan etmesi vs. gibi anlatıyor ki bu gibi ifadeler ihtiyatla karşılanmalıdır.

Hâsılı kelam tabii Türkmenistan'da, İran'da, Azerbaycan'da, Suriye'de, Irak'ta, Kıbrıs'ta ve Balkanlar'da Osmanlılar zamanında yaşayan Türklerin hemen hepsi Türkmen. Hepsi Oğuz. Onda şüphe yok. Bu Bayırbucak Türkmenleri, Irak'taki Türkmenler, Caber'deki Türkmenler, Amik Ovasındaki Türkmenler bunların çocukları…

Ama tarihin garip bir cilvesidir ki yalnızca Türkiye'de Türklere var zannederdik, biz yakın zamanlara kadar Türkiye dışında da Türk'ün varlığından habersizdik. Elhamdülillah duvarlar çöktü ama bu meselelere hissî değil ilmî olarak yaklaşmak

zorundayız. Aslında hazırlığım çok daha fazla idi ama bunların hepsini burada sunmak mümkün değil. Beni dinlemek zahmetine katlandığınız için teşekkür ediyorum.

ANA OĞUZCA VE SELÇUKLU OĞUZCASI

MARCEL ERDAL

Eski Oğuzların dili konusuna girmeden önce Eski Oğuz tarihini kısaca özetlememiz gerekmektedir. Bu tarihin somut verileri, Orhon yazıtlarında Oğuzlara yapılan atıflarla başlar. Yazıtların metninden, Göktürk devletinde Oğuzların hemen hemen Türkler kadar önemli olmakla beraber Türklerden ayrı bir boy oldukları, hatta zaman zaman onlarla çatıştıkları anlaşılmaktadır. Kaynaklar Tokuz Oğuzlardan ve Üç Oğuzlardan, Şine Usu yazıtı Sekiz Oğuzlardan bahseder. Acaba bu çeşitli eski Oğuz gruplaşmalarında bir tek lehçe – Ana Oğuzca – mı konuşuluyordu? Bu soruya cevap vermek mümkün görünmüyor. Tokuz Oğuz veya Üç Oğuz gibi terimleri kullananlar, yönetici boyları Oğuz olan askerî ve politik işbirliği gruplarını kastediyordu; bu çeşit konfederasyonlara katılan boyların tümüyle merkezi boy mensuplarından ibaret olması gerekmiyordu. Girişim sahipleri Oğuzlar olunca bu çeşit bir işbirliğinde Oğuzca lehçesinin diğerlerinden daha önemli olacağı bellidir; yine de, örneğin Tokuz Oğuzların ne konuştukları konusunda maalesef hiç bilgimiz yoktur.

741 yılında Oğuzları da kapsayan büyük Türk konfederasyonu, Karluklar, Basmıllar ve Uygurlar tarafından ortadan kaldırılınca, Oğuzlar batıya doğru göç eder, 8. yüzyılın ikinci yarısında bugünkü Kazakistan'da, Aral gölünün kuzey doğusunda hükümdarları *yabgu* olan bir devlet kurarlar. 11. yüzyılda bu Oğuzların bir kısmı Karadeniz'in kuzeyine göç edip sonra Tuna nehri kıyılarına ve Balkanlara iner; bunların isimleri Bizans kaynaklarında Uz olarak geçmektedir. 10. yüzyılda Oğuzların Müslümanlığı kabul eden bir grubu Selçük[1] Bey'le birlikte vatanlarından ayrılır ve güneye geçerek yeni askeri ve politik bir güç kurar. Tanrıcı Karaçuk Oğuzlarıyla Müslüman Selçüklüler arasındaki ilişkiler iyi değildi; Oğuz yabgusu Şahmelik 1035'te Selçük'ün torunları Tuğrul ve Çağrıyı yenilgiye uğratıp Horasan'da Gaznelilere sığınmalarına sebep olmuş, onlar ise 1040'ta Gaznelileri yendikten sonra 1042'de Şahme-

[1] Selçuk Bey'in adı aslında *Selçük* (yani 'küçük sel') idi. Farsçanın fonetiği yüzünden *Selçük Selçuk*'a, sonra *Hülegü Hulâgû*'ya, *Temür* de *Timur*'a dönmüştür.

lik'ten ve 'kâfir' Oğuz ordusundan da kurtulmuşlardı. İran'ı fethedip 1055'te Bağdad'ı da ellerine geçirdikten sonra Büyük Selçüklü Sultanlığını kurarlar.

Mahmûd El-Kâşgarî[2] bize Malazgirt savaşı yıllarında kaleme aldığı büyük yapıtının 22.-23. varaklarında bir dünya haritası da bırakmıştır.[3] Oğuzların adı bu haritada iki defa, Aral gölünün Güney-Doğusuyla Taraz şehri arasında yazılıdır. Burada bu isim Karaçuk sıradağının batısındaki üç şehrin yanında 'Oğuz beldeleri' veya 'Oğuz memleketi' (*bilād*) şeklinde görülmektedir; bu sıradağın doğusunda ise 'Kıfçakların ve Oğuzların meskeni', yani 'oturdukları bölge' kelimeleri vardır. Aral gölüyle Taraz şehrinin arasında bugün Kara Tau, yani Karadağ adlı, 420 kilometre uzunluğunda, Seyhun nehrine paralel bir sıradağ vardır; 'Karaçuk' bu sıradağın eski adı olmalıdır. Mahmud bize, Oğuzların, adı hem Karaçuk, hem Farsça Fārāb olan bir de şehirlerinin olduğunu da bildirir.[4] Buna göre Mahmud, Oğuzları vatanlarında göstermiş, hayatı boyunca yaşadığı Oğuz göçlerini ve Selçuklu fetihlerini haritasına almamıştır.

Moğolistan'ı bırakıp Karaçuk sıradağı yöresine, Seyhun kıyılarına gelenler acaba tüm Oğuz grupları mıydı? Yoksa başka taraflara, örneğin Doğu Türkistan'a veya Güney Sibirya'ya göç edenleri de mi vardı? Bugün Oğuz grubunu oluşturan dil ve lehçelerin tümünün Seyhun Oğuz devletinde oluşan Türkçeden geldiği bellidir. Ancak, başka Oğuz gruplarının da olabileceği imkânını düşünmemiz için iki sebep vardır: Bir yandan Kâşgarlı'nın Oğuz ve Türkmen olarak nitelediği dil özelliklerinin bazıları, Oğuz dillerinin ve lehçelerinin hiçbirinde bulunmamaktadır; bunlar ileride ele alınacaktır. Öte yandan Çin'in Çinghay ve Gansu eyaletlerinde ve Batı Şincang'daki İli nehri vadisinde oturan Salırların dili, bazı Oğuzca özellikler göstermekle beraber bazı bakımlardan da tüm Oğuz dillerinden çok değişiktir. Dwyer, Hahn, Nugteren ve Schönig gibi araştırmacılar, Salırların dilinin Oğuzca kökenli olduğunu belirtmektedir. Bu dilin Oğuz yönlerini izah etmek için Oğuzların küçük bir kısmının doğuya doğru göç ettiğini kabul etmemiz gerekir. Bugün Türkmenleri[5] oluşturan aşiretlerden birinin adı Salırdır. Salırcanın Oğuz özelliklerinin farkına varıldığında, araştırmacılar bu aşireti düşünüp dili Türkmenceye bağlamaya çalıştılar; ama Kâşgarlı da çağının Oğuzları arasında Salγur – yani Oğuz telaffuzu ile Salur – adlı bir boydan bahsetmektedir. Dilbilimsel veriler Çinghay-Gansu Salırlarının dilinin Oğuz dilleri arasında özellikle bugünkü Türkmenceye bağlanamayacağını, Ana Oğuzca ile bağlantılı olması gerektiğini göstermektedir; öte yandan başka Türk dillerinden, Çağataycadan

[2] Bilindiği gibi, bu büyük Türk bilim adamı bugün Kırgızistan'da bulunan Barsgan'da doğmuştur; El-Kâşgarî nisbesi Hakani hanedanının Kâşgar (yani doğu) kolunun bir prensi olmasından ileri gelmektedir.

[3] Barsġan, Balasaġun ve Taraz şehirlerini Mahmud'un dünyasının merkezinde görüyoruz; Suriye, Irak ve Hicaz ise batılarda, Fas'a yakındır. Buna göre Bağdad'a gelmesi bakış açısını etkilememiştir. Daylâmîlerin (Zazaların) ve Kürtlerin (*Dayâlima* ve *Akrâd*) yurtları gösterilir ama Rumların, Ermenilerin ve Gürcülerin adı hiç yoktur.

[4] Bu dağın adı Dede Korkut destanında da geçer, bugün bu isimde bir dağ Azerbaycan'da bulunur.

[5] Bu terimle Türkmenistan'da, İran'ın kuzey doğusunda ve Afganistan'ın kuzey batısında oturan milleti kastediyorum. Daha önceden, örneğin *Dîvân Luġâti't-Türk*'te, 'Türkmen' adı daha geniş Oğuz kütlesi için kullanılıyordu; Irak'ın kuzeyinde oturan Türkmenlerin adı, bu geniş adlandırmanın bir kalıntısıdır.

ve hatta Güney Sibirya tipi dillerden de etkilendiğini görüyoruz. Bu dil verilerine göre Salırlar Oğuz birliğini erken bir çağda bırakmış olmalılar. Sonra Çincenin ve Tibetçenin etkisiyle Salırca bugün Oğuz dillerine hiç benzemeyen bir dil olmuştur. Başka bir senaryoya göre Salgur aşiretinin dili erken çağlarda Oğuzların lehçesinden daha ayrı iken Oğuzlara katılmalarıyla dilleri de zamanla Oğuzcaya daha yakın olmuş, Gansu-Çinghay Salırları ise bu yaklaşmadan önce doğuya göç etmişlerdir.

Kısacası, 11.-12. yüzyıl Oğuzlarını, yaşam, kültür ve din bakımlarından birbirlerinden değişik dört kol olarak görmek gerekiyor: Aral bölgesindeki vatanlarında kalıp bir yandan Kıpçak komşularına karşı, öte yandan Müslümanlaşmış Selçuklu kardeşlerine karşı savunmaya çalışan asıl Oğuzlar; Avrupa'ya geçip Hristiyan olan Uzlar; küçük, göçebe bir grup hâlinde Doğu Türkistan'a göç eden Müslüman Salırlar, ve Türklüğü Orta Doğuya getiren Selçuklular. Karaçuk Oğuzları Moğol istilasından, Harezmşahların çöküşünden, Altın Ordu devletinin kuruluşundan sonra da Hazar deniziyle Aral gölünün arasında oturmaya devam etmiş, boy, kabile yapılarını bugüne kadar koruyan, göçebe, savaşçı, atçı yaşamlarını 19. yüzyıla kadar devam ettiren Türkmen milletini oluşturmuşlardır. Türkmenlerin, Tanrıcı dinlerini uzun müddet korudukları, Müslümanlığı ancak 14.-15. yüzyıllarda kabul ettikleri düşünülmektedir. 19. yüzyıl Türkmenleri kültürleri bakımından Kıpçakların göçebe, atçı çekirdeği olma geleneğini bugüne kadar devam ettiren Kazaklara benziyorlardı.

Selçuklu Oğuzlarının doğudaki yaşam alanı 16. yüzyıla kadar Batı Afganistan'da Herat'a, Batı Özbekistan'da Buhara'ya kadar uzanıyor, Aşgabat, Marı bölgeleri dâhil bugünkü güney Türkmenistan'ın tümünü kapsıyordu. Türkmenler, 16.-17. yüzyılda güney Türkmenistan'ı da fethetmekle ve bugünkü kuzey-doğu İran'a, bugünkü kuzey-batı Afganistan'a kadar uzanmakla, Selçuklu Oğuzlarının doğu kanadını ikiye bölerek batı Özbekistan Oğuzlarını Horasan Türklerinden ayırmışlardır.

Şimdi dil konularına gelebiliriz. Türkiye'de, Balkanlarda, Kırım'da, Azerbaycan'da, Irak'ta, İran'da, Türkmenistan'da ve Özbekistan'da konuşulmakta olan Oğuz 11 ağız grubu şunlardır:

1) Batı Balkan Türkçesi
2) Doğu Balkan Türkçesi, Gagavuzca, Kırım Oğuzcası, Rumeli ve Batı Trakya ağızları
3) Batı Anadolu ağızları
4) Orta ve Doğu Anadolu ağızları
5) Irak Türkmencesi
6) Azerice
7) Kaşkay ve Eynallu Türkçeleri
8) Sonkor (Kirmanşah bölgesinde) ve Demavend Türkçeleri: Doğu Oğuzcaya geçiş
9) Horasan Türkçesi: Selçuklu Doğu Oğuzca
10) Özbek Oğuzcası
11) Türkmence

Osmanlılardan birkaç yüzyıl önce Balkanlara gelen Uzların lehçesinden bugüne hiç veri kalmamıştır. Bu lehçe acaba Balkan Türkçesini etkilemiş midir? Bulgaristan'ın batısında ve Bosna-Hersek, Kosova ve Makedonya'da – yani Balkan yarımadasının batısında – konuşulan Türkçenin bazı bakımlardan Trabzon, Rize, Çoruh, Kars ağızlarına yakın olduğu, Doğu Bulgaristan Türkçesinden, Gagavuzcadan ve genel Os-

manlıcadan ise epeyi ayrıldığı görülmektedir: Örneğin orada Orhon Türkçesinde olduğu gibi *-miş* ekinin ses uyumuna girmediğini görüyoruz; Batı Balkan *-yA'lI* şimdiki zaman şekli aynen Horasan Türkçesinde de vardır. Uz lehçesinin Batı Balkan ağızlarına alt katman olduğu düşünülebilir. Uzlardan geldikleri bazen düşünülen Gagavuzların dilinin tüm özelliklerini Balkan Osmanlıcası çerçevesinde değerlendirmek mümkün olmaktadır.

Yukarıda Türkmenlerin, Selçuklu Oğuzlarının doğu kanadını ikiye bölerek batı Özbekistan Oğuzlarını Horasan Türklerinden ayırdıklarını gördük. Bu sürecin etkileri dil coğrafyasında da görülmektedir: Özbekistan Oğuzcası, batısında konuşulan Türkmenceye değil, Horasan Türkçesine daha yakındır. Horasan Türkçesi birçok önemli bakımlardan batısındaki Oğuz lehçelerinden ayrılmaktaysa da, Selçuklu lehçe grubunun içinde kalmaktadır. Selçuklulara katılmayan, Aral gölü bölgesinde kalan Oğuzların – yani Türkmenistan Türkmenlerinin – lehçeleri, komşuları olan Kıpçakların Türkçesinden etkilenmiştir. Daha sonra Doğu Oğuzcasının tümü – Horasan Türkçesi, Özbekistan Oğuzcası ve Türkmence – Çağataycanın etkisi altında kalır. Mahmud'un haritada verdiği bilgide dil bakımından çok önemli olan husus, Karaçuk sıradağının doğusunda Oğuzların Kıpçaklarla birlikte oturduklarını göstermesidir. Seyhun nehrinin kuzeyinde yaşamaya devam eden Oğuzların, Türkmenlerin cetleri olduğunu biliyoruz.

Türk bozkır geleneklerine sadık kalmış Oğuzlardan bugün elimizde bulunan tek edebi yadigâr Oğuz Kağan destanıdır.[6] Türkmenistan Oğuzları 18. yüzyıla kadar kendi lehçelerini yazmadıklarından, bu metin çok geç bir çeşit Çağataycada kaleme alınmıştır; yine de önemli bir Türkmence özelliğini buluyoruz: *dam, katır* ve *kar* sözcüklerinin, Türkiye Türkçesinin (ve Moğolcanın) uzun ünlü imlası gibi *ğ* harfi ile, *daɣam, qaɣadır, kaɣar* şeklinde yazıldığını görüyoruz. Arapçada ünlüsü uzun olan yer adı *Şam* – yani Suriye – de bu metinde ayni *ghain*'li şekilde yazılıdır. *Şam*'ın *Şaɣam* şeklinde yazılışı uzun ünlü telaffuzunun yazarda canlı olduğunu göstermektedir; bu özellik yazarın konuşma dilinin Orta Türkmence olduğunu güçlendirmektedir, çünkü asli uzunluklar en iyi şekilde Türkmencede korunmuştur. Yazarın bildiğimiz Orta Türkçe lehçelerinden birini konuşmadığına bir başka işaret, emir parçacığı *gil* / *gıl*'ın sadece 2. şahıs şekilleriyle değil, *bolsungıl* 'olsun' örneğindeki gibi 3. şahıs şekilleriyle de kullanmasıdır. Bu özellik başka hiç bir Türk dilinde yoktur; Seyhun Oğuzlarının dilinde ortaya çıkmış, sonra yine ortadan kalkmış olması gerekir.

Türkmenceyi incelediğimizde Kıpçak Türkçesinden başka bir de Çağatayca etki katmanını görüyoruz. Standart Türkmencenin en göze batan özelliği *s*'lerin Başkırcadaki gibi *θ* olarak, *z*'lerin de *δ* olarak söylenmesidir; bu iki dili konuşan milletler o çağda komşuydu. Türkmence belirtme hali eki ünlüden sonra *-ni* / *-nı* şeklindedir. 2. şahıs ek zamirinde /ŋ/ sesinin (*alyar-θıŋ* 'alıyorsun' şeklindeki gibi) ortaya çıkması bir Kıpçak ve Sibirya dilleri özelliğidir. Diğer Oğuzcada 1. şahıs çoğul istek kipi şekli Eski Türkçede olduğu gibi *-(y)AlIm* ekiyle yapılır, Türkmencede ise *-AlI* (konuşmacıyla muhatap kastedildiği zaman) ve *-AlIŋ* (diğer durumlarda) *-(I)p ber-* 'biri için yapılan iş', *-(I)p başla-* 'yapmaya başlamak', *-(I)p bol-* ve *-(I)p gutar-* 'bitirmek'. *-(I)pdI* şekli uzak geçmiş zamanı ifade eder, örneğin *bişiripdiŋ* 'uzun zaman önce pişirdin'.

[6] Bk. (Bang & Rahmeti, 1932).

Sıfat işlevli yan cümlelerin öznesi nitelenen sözcüğe ek olarak gelir, örneğin *meniŋ yatyan krowatım köne* 'Yattığım yatak eski.', *İslän wagtıŋ gelip bilersiŋ* 'İstediğin zaman gelebilirsin.', *Okan kitaplarımı kitaphanada goydum* 'Okuduğum kitapları kütüphaneye bıraktım'. Devamlılık anlamını vermek için *otur-, yür-, tur-* ve *yat-* yardımcı fiilleri kullanılır. Türkçenin *-mIş* eki yerine Türkmencede çeşitli imkânlar vardır, aralarında *-(I)pdIr* eki (örneğin *olar* vardır (ayrıca lehçelerde *-AllK*); bu ekler Çağataycadan gelmiş olabilir. *-(I)p* ekinin işlevleri çok geniştir, örneğin *bir yere gidipdirler* 'Bir yere gitmişler', *Biz düyn köp içipdiris* 'Dün çok içmişiz') ve beklenmedik olgular için *eken* parçacığı. Sözvarlığında örneğin *ev* yerine *öy*, *atmak* yerine *taşlamak* fiili vardır.

Ana Oğuzcanın ve Selçuklu Oğuzcasının gramerini bugünkü dillere dayanarak kurmağa çalışacak olursak Türkmenceyi Kıpçak etkisinden, Doğu Oğuzcasının tümünü Çağatayca etkisinden, Oğuzcanın tümünü Farsçanın etkisinden, Batı Oğuzcayı Orta Doğu ve Anadolu dillerinin etkisinden ayıklamamız gerekecektir. Bu bakımdan Selçuklu içi ve Selçuklu dışı Oğuzcayı ayırmanın önemi açıktır.

'Selçuklu Oğuzcası' ne demektir? Selçukluların devlet dili Farsçaydı; Fars dilini, Fars kültürünü desteklemiş ve geliştirmişler, Türkçeyi standart dil statüsüne getirmemişlerdir. Hükümdarlarının eski İran mitolojisinden gelen Keyhüsrev, Keykubad, Keyka'us gibi isimler almaları, Konya ve Sivas'ta duvarlara Şahname parçaları yazdırmaları, İran ahalisini Oğuz kabilelerine karşı korumaları, astronom ve şair Ömer Hayyam, filosof Ğazali gibi İran düşünürlerini desteklemeleri, Farsça ders verilen üniversiteler kurmaları, kendilerini Fars hissettiklerini göstermektedir; bu çağda Bağdat, Arap kültüründeki merkezi durumunu Kahire'ye bırakır. Selçük Beyin torunlarının kurduğu bu İranlı Orta Doğu hükümdarlığı, geleneksel Türk boy yapısını, din ve kültür özelliklerini koruyamazdı. Dede Korkut metinleri, eski Türk kültürünün Doğu Anadolu'ya kadar getirildiğini gösteriyorsa da Yakın Doğunun hayat şartları bunların yerine kısa zamanda bambaşka toplumsal yapılar getirmiştir. Bu devletin içinde yazılı bir Türk dili geleneğinin devamını beklemek yanlış olacaktır. Öte yandan, Selçuklu devletinde yaşayan Oğuzların birçok bakımdan yazı dilinden daha önemli olan konuşma dillerinde Oğuz Türkçelerini canlı tuttukları, geliştirdikleri, Farsçaya geçmedikleri bellidir. Türk kültürünün yarattığı Manas destanı, Sibirya milletlerinden topladığımız çeşitli destanlar ve diğer sözlü edebiyat yapıtları çok büyük estetik kıymeti haizdir ve yazılı edebiyattan az kıymetli değildir. *Dede Korkut* Oğuznameleri ve Anadolu fetih destanları Oğuz boylarının ve akıncılarının zengin sözlü edebiyatından bize kadar gelebilen parçalarıdır. Bu toplumda Farsça ve Arapçanın statüsü orta çağda Avrupa milletleri arasında Latincenin, uzak doğuda Çincenin statüsüne benziyordu; Avrupa dillerinin büyük bir kısmı orta çağdan sonra yazılmaya başlamıştır.

Selçuklu devleti çerçevesinde konuşulan Oğuz ağızlarının ses ve şekil özellikleri ve bu özelliklerin gelişimi konusunda ancak Farsça, Arapça, Grekçe ve Ermenice kaynaklarda geçen özel adlar ve bu dillere o devirde giren ödünçlemeler bilgi vermektedir. Bu bilgiler Doerfer 1976a ve özellikle Doerfer 1976b'de toplanmış ve ayrıntılarıyla değerlendirilmiştir.

Elimizdeki ilk Oğuzca metinler dil bakımından iki gruba ayrılmaktadır: Metinlerin bir grubu sadece Batı Oğuzcası özellikleri gösterirken diğer grup *olga bolga dili* adı ile anılmakta olan, Batı Oğuzcası ve bazı Doğu Türkçesi özelliklerini yanyana kullanan bir dille yazılmıştır. Saf Batı Oğuzcası metinlerin en eskisi, Sultan Veled'in 1291 yı-

lında istinsah edilen *İbtidânâme*'sindeki Türkçe şiir kısımlarıdır. Bu eserin yazıldığı çağ, Anadolu Selçuklu devletinin çöküş yıllarıydı; İlhanlı hükümdarı, son Sultan II. Gıyaseddin Mes'ud'u beyliklere karşı seferlere çıkmaya zorluyordu. Doğu özellikleri barındırmayan bir dilde yazılan bir Türk edebiyatı ancak 14. yüzyılda, tüm Selçuklu devletleri ortadan kalktıktan sonra gerçekleşebilmiştir. Eserlerini 14. yüzyılın ilk kısmında veren Âşık Paşanın ifadesiyle, *Türk diline kimsene bakmaz idi.*

Batı Oğuzca özelliklerle başka lehçe özelliklerini karıştıran bir dille yazılmış olan elimizdeki ilk metin, *Kıssa-i Yûsuf*, daha eskidir; 1233 yılında istinsah edilmiştir. *Kıssa-i Yûsuf*'un Türkiye dışında yazıldığı düşünülmektedir: O çağda Kafkaslarda, İran'da, Horasan'da ve Harezm'de yaşayan Oğuzlar da vardı. Anadolu'da (Kayseri yakınlarında) istinsah edilmiş olan, bildiğimiz en eski eser de *İbtidânâme*'den öncedir: *Behcetü 'l-Hadâ'ik* 1270-1286 yıllarında kaleme alınmıştır (Koç, 2011). *Behcetü 'l-Hadâ'ik*'in yazarının da Anadolu dışından gelmiş olması mümkündür. Sultan Veled'in babası Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin büyük Farsça yapıtının içinde de bazı Türkçe mısralar vardır; bu mısraların dilinde de kısmen Türkiye Türkçesinde görmediğimiz gramer özellikleri buluyoruz. Mevlâna Belh bölgesinde, bugünkü Tacikistan'da doğmuş, *Sultanü 'l-Ulema* unvanını taşıyan babası Bahaeddin Veled ve ailesiyle birlikte 1220'lerde Konya'ya göç etmiştir. Doerfer 1978, ss. 131-132, bu Türkçe mısraların Horasan Türkçesi olduğunu göstermektedir. Harezmşah devletinin 1219-1221'de yenilmesinden itibaren, Moğol istilasından kaçıp Anadolu'ya sığınanların sayısı 12nci yüzyıldakilerden çok daha kalabalık olmuştur. Bu arada Horasan Oğuzlarının büyük bir kısmı da göç etmiş, Ertuğrul Bey, Mevlana Celaleddin gibileri bunların arasında doğru Horasan'dan gelmiş, Horasan kültürünü Türkiye'ye getirmişlerdir. Gerhard Doerfer, 1976'dan itibaren neşrettiği yazılarında çeşitli *olga-bolga* dil kaynaklarının özellikleriyle Horasan Türkçesinin çeşitli ağızlarının belirgin özelliklerini karşılaştırmış, *olga-bolga* Türkçesinin hangi metinlerinin hangi Horasan Türkçesi ağızlarıyla ilişkili olduğunu göstermiştir. Biz bu karışık dilli metinlerin bir kısmının Anadolu'da, bir kısmının Kafkas bölgesinde, İran'da, Horasanda, Harezm'de oturan Oğuzlar tarafından, bir kısmının da oradan gelen kişiler tarafından Anadolu'da kaleme alındığını düşünüyoruz. Hazar denizinin doğusunda, güneyinde ve batısındaki bu büyük bölgenin Oğuzca konuşurları kendilerini bir lehçe konuşuyor hissediyor, aralarındaki dil farklarını önemsemiyor, karıştırıyorlardı.

Ana Oğuzcadan veya Selçuklu Oğuzcasından bahsederken Kâşgarlı Mahmud'un verdiği önemli bilgilere dayanmamız gerekmektedir. Mahmud, Oğuzların lehçesine değinirken bazı beklenmedik özelliklerden bahseder: Ona göre (varak 298-299) Oğuzlar, Kıpçaklar ve Suvarlılar[7] gibi tekil ve çoğul 1. ve 2. şahıs geçmiş zaman şekillerinde *-dUk* ekini kullanıyordu; örneğin *biz ya kurduk* 'Yay kurduk' veya *män yarmak térdük* 'Para topladım'. Bilindiği gibi Hakani lehçesi dâhil Eski Türkçenin tümünde çoğul 1. görülen geçmiş zaman eki *-d-ImIz*'dir (yani bu şahısta da diğer şahıslarda olduğu gibi şahıs ifade etmek için iyelik ekleri kullanılmaktadır); bu ek Sibirya dillerinin tümünde, Çuvaşçada ve (Çinin kuzey batısında konuşulan) Fu-Yü Türkçesinde

[7] Suvar, Volga Bulgarlarının Volga (İdil) nehrinin kıyısındaki bir şehriydi; Volga Bulgarları Çuvaş tipi bir dil konuşuyordu. Kaşgarlıya göre Kıpçaklarla Suvarlılar *-dUk* ekini tüm şahıslarda kullanıyordu, Oğuzlar ise 3. şahıs eklerinde diğer Türklere uymaktaydı.

hâlâ kullanılmaktadır; Türk dillerinin çoğu ise 1. şahıs çoğul için *-dUk* ekini kabul etmişlerdir. *-dUk* eki erken dönemde sadece ortaç ve isim-fiil ekiydi; bu yeni göreve niye geçtiğini bilmiyoruz, fakat *-mIş* ve *-gAn* eklerinin de yüklem görevine geçtiğini görmekteyiz. Bu iki ek belirli şahıslara bağlı değildir; buna benzer şekilde metinlerle belgelenmemiş bir geçiş devresinde bu ekin de çeşitli kişiler için kullanabildiğini, sonra 1. şahıs çoğulda sınırlı kaldığını düşünebiliriz.

'Türklerin' başlarında *y* sesiyle telaffuz ettikleri sözcükleri Oğuzların ve Kıpçakların kelime başı *c* (fonetik işareti [ʤ]) ile söylediklerini Mahmud iki defa (varak 26 ve 422'de) yazmakta, *cu-n-d-um* 'yıkandım', *cet-t-i* 'yetişti', *cinçü* 'inci' gibi örnekler vermektedir. Bu telaffuz Çuvaşçanın eski şekli olan Volga Bulgarcasında kuraldır, Yakutça geçmişte bir *c* safhasından geçmiştir ve olay bazı Kıpçak dillerinde de görülmektedir ama *y* ne Oğuz dillerinde, ne de Salırcada *c* olmaktadır. Bazı araştırmacılar Kâşgarlı'nın bu konuda yanıldığını düşünmektedir; eğer yanılmamışsa bilmediğimiz bir Oğuz dili söz konusudur. Kâşgarlı'nın Oğuzca dediği sözcüklerin büyük bir kısmı bildiğimiz Oğuz dillerine yoktur; bundan da onun zamanında – arada ortadan kalkan – başka türlü Oğuz lehçeleri de konuşulduğunu anlamamız gerekir. Ana Oğuzcanın dil özelliklerini araştırırken eski ve yeni Oğuz dillerinden ve lehçelerinden başka Salırcanın Oğuz yönlerini ve Mahmud'un Oğuzların dili verilerini de düşünmemiz gerekmektedir.

Ana Oğuzca bazı bakımlardan Orhon Türkçesinden daha eskicildi: Örneğin Oğuzlar *tegül* gibi bir olumsuzluk parçacığı kullanıyordu, Orhon ve Uygur Türkleri ise analoji ve genelleme yoluyla bu kuraldışı olumsuzluk ifadesini kaldırmış, yerine *er-mez* fiil şeklini almıştı.[8] Ana Oğuzca, Karahanlıca ve başka Türk lehçelerinde *-gAn*'lı ortaç işlekti, Orhon ve Uygur Türkçesinin ağızlarının çoğu[9] ise bu şekilden hemen hemen tümüyle vazgeçmişti. Orhon ve Uygur Türkleri *buyur-mak* fiilinin yerine mecaz kaynaklı *yarlıka-mak* fiilini benimsemiş, sadece *buyruk* türevini saklamıştı. *buyurmak* fiili sadece bir iki yıl önce başka sebeplerden son derece eskicil olduğunu bildiğimiz bir metinde ortaya çıkmıştır.[10] *yaz-mak* ve **ud-mak* (> *uy-mak*) fiilleri ayni durumdadır; Eski Türkçe *yazmak* yerine Çince kaynaklı *biti-mek* fiilini almış, *udmak*'tan ise sadece *udu* 'bundan sonra' bağlacı kalmıştır. Oğuzca *bit-mek* fiili de eskicildir: Eski Uygurca-

[8] *tägül* bir tek cümlesi bile tam okunamayan Mani dinine ait bir rünik fragmanda görülmektedir (Zieme, 2001, ss. 381-382).

[9] Eski Uygurca dört yüzyıl boyunca çok büyük bir yerleşim alanında konuşulmuş, bundan sonra da bir müddet yaşamını yazı dili olarak devam ettirmiştir. Erdal 2004 dâhil tüm Eski Türkçe gramerleri, bu dili bir birlik olarak tarif etmektedirler, ama metinleri ağızlara ayırmak için 100'den fazla ölçüt vardır; son 30 yıl zarfında kaynakların çoğu işlendikten sonra bu ölçütleri kullanıp dilin ağızlarını ortaya çıkarmanın vakti gelmiştir.

[10] Maue (2008)'in yayımladığı Brahmi yazısıyla yazılmış bu metnin eskicil özellikleri arasında *toyın* 'rahip' sözcüğünün *toñın* şeklinde yazılması ve Buda'ya *burhan* yerine *bur kagan* denmesi vardır. *toyın* bugün *dao ren* 'din adamı' olarak telaffuz edilen Çince isim tamlamasından gelir; bugünkü *ren* 'insan' sözcüğünün Orta Çince telaffuzu *ñın*'dı; buna göre bu kelimedeki *ñ* > *y* geçişi Uygurcada gerçekleşmiştir. *Buddha* Çincede *bur* olmuştur, *han* ise bildiğimiz *han* ünvanıdır; demek bu metin yazıldığında bu tamlama daha kalıplaşmamıştı. Buna göre bu metnin tüm Eski Uygurca Budist metinlerden daha önce kaleme alınmış olması gerekmektedir. Bununla Brahmi yazmalarının tümünün (düşünüldüğü gibi) geç olmadığı da ispatlanmıştır.

da bu fiil /b/ ünsüzünün ünlüyü etkilemesiyle *büt-mek* olmuş, Oğuzcada ise asıl ünlüsünü korumuştur. Tam aynı gelişmeyi soru parçacığı *mI*'da görüyoruz: Osmanlıcada, Eski Anadolu Türkçesinde, Türkmencede *mı* ve *mi*, Orhon Türkçesinde ve Eski Uygurcada ise *m* ünsüzünün dudaksıllaştırma etkisiyle sadece *mu* ve *mü* vardır; birincisi daha eskicildir. Oğuzların *mı* / *mi* şeklindeki soru edatından Kâşgarlı da bahsetmektedir (varak 539).[11] Uzun ve kısa ünlülerin zıtlığı sadece Eski Türk Yazısı'yla, yani rünik harflerle yazılmış yazmalarda sadece birkaç sözcüğün /a/ ünlüsünde görülmektedir; Ana Oğuzcada ise bu zıtlık tüm ünlülerde korunmuştu: Bunu sadece Türkmence veriler değil, eski uzun ünlülerden sonra gelen ünsüzlerin tonlulaşmasıyla[12] Türkiye Türkçesi de göstermektedir.

14. yüzyıl, Altın Ordu devletinin yazı dili olan Harezm Türkçesinin de parlak devriydi; büyük ve çok önemli yapıtlar veren Harezm Türkçesinin grameri ve söz varlığı, geniş Kıpçakça ve Oğuzca etkiler gösteren bir Karahanlıca mahiyetindedir; en önemli eserlerini Timur'un kurduğu hanlıkta veren Çağataycada ise Doğu Türkçesinin payı yeniden güçlenmiştir. İlk odağını Seyhun Oğuzlarının Kıpçaklaşan yurdunda gerçekleştiren Harezm Türkçesini Anadolu'nun dışında oturan Oğuzların da kendi yazı dilleri olarak yaşadıkları, Harezm Türkçesinin *olga bolga* dilini etkilediği şüphesizdir. Öte yandan Ana Oğuzcanın özelliklerini bir araya getirmek isteyenlerin bunları Harezm Türkçesinde de aramaları gerekir.

Selçuklu Oğuzcasını ve Ana Oğuzcayı araştırmanın zorluklarını yeterince saydığımı sanıyorum. Son yıllarda Eski Anadolu Türkçesi ve Harezm Türkçesi filolojisinde, İran Türkçelerinin araştırılmasında, Salırca konusunda büyük başarılar kaydedilmiştir ve bu atılım devam etmektedir. Kazanılan bilgilere dayanarak Selçuklu Oğuzcası ve Ana Oğuzca sentezlerine ulaşmak mümkün görünmektedir.

KAYNAKÇA

Bang, W. & Rahmati, G.R. (1932). *Die Legende von Oghuz Kaghan.* Berlin, Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. 683-724.

Doerfer, G. (1976a). Die vier Wörter mit b- > v, Null. Káldy-Nagy, Gy. (ed.). *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh.* Budapest, 135-147.

Doerfer, G. (1976b). Das Vorosmanische. Die Entwicklung der oghusischen Sprachen von den Orchoninschriften bis zu Sultan Veled. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1975-76. 81-131.

Doerfer, G. (1978). Das Chorasantürkische. *TDAYB* 1977, 127-204.

Doerfer, G. (1990). Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vorgeschichte. *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* cilt 1. Gy. Hazai (ed.), Budapest, 13-34.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic.* Leiden: Brill.

Koç, M. (2011). Anadolu'da İlk Türkçe Telif Eser. *Bilig* 57: 159-174.

Maue, D. (2008). Three Languages on One Leaf: on IOL Toch 81 With Special Regard to the Turkic Part. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 71: 59-73.

Zieme, P. (2001). Runik harfli birkaç pasaj üzerine kimi yorum önerileri. *TDAYB* 2000, 377-382.

[11] Ona göre zamanının Oğuzları *mı* / *mi* şeklini sadece fiillerle kullanıp isimlerden sonra 'Türkler gibi' *mu* / *mü* derlerdi.

[12] *kap* → *kabı*, *git-* → *gider*, *geç* → *gecikmek*, *yok* → *yoğu* gibi tabanların ünlüsü Ana Türkçede uzundu; bu durumların dışında ilk hecenin sonundaki ünsüz Türkçede hiçbir zaman tonlulaşmaz.

İLK OSMANLI KRONİKLERİNDE OĞUZ-TÜRKMEN İMGESİ

MEHMET ÖZ

Bu bildiride Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve klasik döneminde Türkmen kavramının nasıl kullanıldığı, Türkmen-Oğuz imgesinin oluşumu ve buna etki eden faktörlerin neler olabileceği üzerinde durulacaktır. Temel kaynaklar olarak Âşıkpaşazâde, Neşrî, Kemalpaşazâde'nin esas alınacaktır. Yeri geldiğinde *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, Ahmedî'nin *Dâstân*'ı, *Anonim Tevarih*, *Behçetü't-tevarih*, *Cam-ı Cem-âyin* gibi eserlere de atıf yapılacaktır.[1]

Fuad Köprülü çok yıllar önce, Osmanlıların Kayı geleneğine önem vermesinin aniden uydurulmuş bir şey değil mevcut bir geleneğin canlandırılması olduğuna vurgu yapmıştı[2]. Gerçekten de yakın bir geçmişte, Emecen'in de vurguladığı üzere, 15. yy.ın ikinci yarısı gibi İslam geleneğinin iyice yerleştiği bir dönemde farklı menşeler aramak yerine Osmanlıların niçin kökenlerinin Oğuz-Türkmenlere dayandırdığı meşru ve haklı bir sorudur.[3] Osmanlıların Kayı-Oğuz geleneği sarayda icat edilmiş bir hikâye olsaydı farklı rivayetler değil tek bir resmî tarih olurdu. Nitekim Köprülü'nün de dikkat çektiği gibi Cem Sultan'ın derlettiği iki eserde (*Cam-ı Cem-ayin*-Kayı ve *Saltukname*-Oğuzlardan Bayezit Han ve Korkut Ata, muhtemelen Bayezit Bayat'ın bozulmuş bir şeklidir) iki farklı anlatı söz konusudur.[4]

Yahşı Fakih menakıbının Aşıkpaşazade tarafından nakledilen hâli hariç Günümüze kadar gelen ilk metin olması hasebiyle Ahmedî'nin *İskendernâme*sine baktığımızda

[1] Osmanlı tarih yazıcılığının erken dönemleri hakkında çok önemli iki makale için bkz. V.L. Ménage, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının İlk Dönemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a –Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. O. Özel-M. Öz, Ankara 2005, 2. bs., ss. 73-91; Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu", *Söğüt'ten İstanbul'a*, ss. 93-117. Osmanlı tarh yazımında Türk ve Türkmen imajı hakkında bkz. Tufan Gündüz, Osmanlı Tarih Yazıcılığında Türk ve Türkmen İmajı", *Osmanlı,* ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, c. VII, Ankara 1999, s. 92-97; Hakan Erdem, "Osmanlı Kaynaklarından Yansıyan Türk İmaj(lar)1", *Dünyada Türk İmgesi*, ed. Özlem Kumrular, İstanbul 2005, ss. 13-26.

[2] *F. Köprülü "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Mes'eleleri", Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981, s. 298

[3] *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2001, s. 153

[4] "Etnik Menşei Meseleleri", s. 298, 284, not: 104.

Osmanlı kuruluş sürecinde Sultan Alaeddin'e yardım edenler arasında Gündüz Alp ve Ertuğrul'un onunla birlikte olduğu, Gök Alp ve Oğuz'dan çok kişinin de birlikte bulunduğu yazılıdır.[5]

Bilindiği üzere *Tevarih-i Âl-i Selçuk* adlı eserini II. Murad'ın isteği üzerine kaleme alan Yazıcızade Ali, eserini temelde İbn Bibi'nin *el-Evamirü'l Alai*ye adlı kitabına dayandırmıştır. Eser esasen tercüme olmakla birlikte ekleme ve çıkarmalar söz konusudur. Baş kısma eklenen Oğuzname dönemin Oğuz algısı ve imgesi bakımından önemli olduğu gibi Osmanlı hanedanının köken meşruiyeti meselesi bakımından da ayrıca kayda değerdir. Eserde Selçuk oğulları anlatılırken de Oğuz boylarının onlara tabi olduğu vurgulanır. Moğol istilası döneminde Rükneddin Kılıç Aslan'ın Karaman Beyi kendi tarafına çekerken kullandığı ifade dikkat çekicidir: "Avşar Han aslındansın, sana Oğuz töresinde ulu beğlik degüresin, benimsin. Bir asıl ve bir güñüz.".[6]

Osman Beg'in uçta hükümdar oluşunun anlatımı da Oğuz geleneği açısından manidar unsurları havidir:

> "Bu esnada uc etrafından haber vardı ki Kayı'dan Ertuğrul oğlu Osman Beğ'i ucdagı Türk beğleri dirilip kurıltay idüp Oğuz töresin sürişüp han dikdiler diyü. Ol hikayet bu minval üzerineydi k, ucdagı …. Ol zamanlarda Oguz töresinden bakiye var-ıdı. Şimdiki bigi top unudulmamış-ıdı….."(s. 873) (kırman içilmesi)

II. Murad devrinde Karakoyunlu Cihanşah'a elçi gönderilen Şükrullah'ın *Behçetüttevarih*'te zikrettiği anekdot da Türkmen-Oğuz köken birliği bilinci ve imgesinin yaygınlığının bir başka göstergesidir:" Sultan Murad'la kardeş olduklarını göstermek için tarih okuyucudan Oğuz tarihi istenir. O kitaba göre Sultan Murad'ın nesebi Oğuz'un altı oğlundan Gök Alp'e ulaşmaktadır.

II. Bayezid devrinde yazılan eserlerden üçüne yakından bakarak bu geleneğin 15. yy. başlarından 16. yy. başlarına nasıl taşındığını kısaca göreceğiz.

1-Âşıkpaşazâde'nin (Apz.) Tevârih-i Âl-i Osman'ında Türkmen[7]

Anadolu'daki Türk tarihinin ilk büyük dinî-sosyal isyanının manevi önderi Baba İlyas'ın torunlarından Derviş Ahmed Âşıkî (Âşıkpaşazâde, Apz. olarak kısaltılacak), Türk kavramını Osmanlılar için çeşitli bağlamlarda kullanır. Ertuğrul Gazi'yi Oğuz Han oğullarından Gök Alp'e bağlar. Ertuğrul'un babası Süleyman Şah'ın Caber kalesi altındaki mezarına "Mezâr-ı Türk" dendiği, Döğer'den bir tâifenin orada yurt tuttukları, Caber Kalesine Apz. zamanında onların hâkim olduğu, o göçer evlilerin bir kısmının ayrılarak Berriyye'ye gittiği, "şimdi anlara Şam Türkman'ı" dendiği, kiminin de Rûm'a [Anadolu'ya] geldiği, bunlarının kiminin Türkmen kiminin Tatar olduğu, Apz. zamanında Rûm'da olan Tatar ve Türkmen'in o taifeden geldiği anlatılır[8]. Böylece, Âşıkpaşazâde Osmanlıların atalarına Türk denildiğini, bunların göçer evli olduklarını ve içlerinde Türkmen ve Tatarların bulunduğunu açıkça ifade etmektedir.

---

[5] "Dâstân ve Tevârih-i Âl-i Osman", yay. Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949, s. 8.

[6] Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s. 824.

[7] Metinlerden alıntı yapılırken, transkripsiyon işaretleri dışında, yayınlayanların özgün imlâları nakledilmiştir. Alıntılardaki tutarsızlıklar bundan kaynaklanmaktadır. Atsız'ın *Osmanlı Tarihleri I* (İstanbul 1949) adlı derlemesindeki metin kullanılmıştır.

[8] Âşıkpaşaoğlu Âşıkî, *Tevarîh-i Âl-i Osman*, Osmanlı Tarihleri I, s. 92-93.

Âşıkpaşazâde'de Türkmen tabirinin kullanıldığı bağlamlara baktığımızda şunları tespit ediyoruz: Osman Gazi'nin dedesi ve babası ile birlikte hareket edenler içinde bulunan göçer Türkman ve Tatarlar[9], Yıldırım Bayezid'ın Malatya'yı kendilerinden aldığı Türkman[10], Timur vartası sırasından Memluk sultanına ihanet eden Türkman[11], II. Murad devrinde Amasya-Tokat yöresinde eşkıyalık eden ve Yörgüç Paşa'nın katliama uğrattığı Kızıl Koca oğlanlarının Türkmanları[12], II. Murad'ın kızını oğlu Sultan Mehmed için istediği Dulkadır oğlu Süleyman Beğ[13], Otlukbeli'den kaçan Uzun Hasan'ın adamları ve ona yetişmekte güçlük çeken Karamanlılar.[14] Görüldüğü üzere yazar, Türkmen kelimesini başlangıçta Osmanlıların ataları ile birlikte gelenler için kullanırken daha sonra Anadolu'daki çeşitli Türk beyliklerinin hükümdarları ve adamları için kullanmıştır.

2-Neşrî'nin Kitâb-ı Cihan-nümâ'sında Türkmen

Erken dönem Osmanlı kronikleri içinde önemli bir mevki işgal eden Neşrî'de, Türklük algısının niteliklerini gösteren ilgi çekici bir anlatım mevcuttur. Bilindiği gibi Neşrî II. Bayezid devri ulemasından bir zattır; bu bakımdan Âşıkpaşazâde gibi gazidervişler zümresine mensup bir başka tarihçide veya bir gazavât-nâme yazarında olağan karşılayabileceğimiz Türklükle ilgili vurgunun onun eserinde de bulunmasının daha önemli olduğunu düşünüyoruz. Esasen onun Türk ve Türkmen kelimelerini kullandığı vakaların büyük kısmı, ana kaynaklarından birini teşkil eden[15] Âşıkpaşazâde ile ortaktır; mamafih onun Türk kavramı, tarihinin daha eski devirleri kapsamasının da etkisiyle daha kapsayıcı bir mahiyet arz etmektedir. Oğuz Han'ın evladının ve nesebinin zikredildiği girişte şunları ifade eder: (Neşrî, 1995: 8-9):

Nuh'tan itibaren (Yasef, Bulcas, onun iki oğlu Türk ve Moğol) Oğuz Han, oğulları ve 24 Oğuz boyunun şeceresi verilir. Sonra şöyle denilir:

> "Ve bu cemi'-i etrâk-i müvehhidîn ki el'an Bilâd-ı Türkistân'da ve Mâverâünnehir'de ve Horasan'da ve Fars'da ve Irak'da ve Azerbeycan'da ve Diyarbekir'de ve Ermeniyye'de ve Rum'da ve Şam'da ve Mısır'da ve Mağrib'de sâkin olurlar, ebnâ-i Oğuz'un bu yigirmi dört evlâdının zürriyetindendür ve dahi Oğuz'la Bilâd-ı Türkistan'a kaçan ebnâ-i a'mamının neslindendür."[16]

Bu metinden 24 Oğuz boyu mensuplarının Müslüman Türkler olduğu ve Neşrî zamanında Türkistan ve Maveraünnehir'den Mısır ve Mağrib'e uzanan coğrafyada sakin oldukları anlaşılmaktadır. Buradan rahatlıkla anlaşılıyor ki, Neşrî kendi devrinde Müslüman Türklerin aynı kökten gelen büyük bir camia teşkil ettiğinin şuurundadır. Eserde, Oğuzlara düşman olan Uygur, Kayıklı [Kanglı], Kıpçak, Karluk,

---

[9] Aynı yer.

[10] A.g.e,, s.142. Burası aslında Memlûklara tâbi idi ama Bayezıd buraların Kadı Burhaneddin'e ait yerler olduğunu ileri sürüyordu. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1972, s. 300.

[11] A.g.e, s. 143.

[12] A.g.e., s. 167-169.

[13] A.g.e., s. 188.

[14] A.g.e., s. 224.

[15] Neşrî'nin kimliği, evrensel tarihi, Osmanlı tarihinin kaynakları hakkında ayrıntılı bir tartışma için bkz. V.L. Ménage, *Neshri's History of the Ottomans-The Sources and Development of the Text*, London 1964.

[16] Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ-Neşrî Tarihi*, Yay. F.Reşit Unat-M. Altay Köymen, c. I, Ankara 1995, 3. Bs., s. 13.

Kalaç, Ağaçeri, Ayferi kabilelerinin doğu ve kuzey beldelerine kaçtığı ve bunların yaşadığı yere Moğolistan dendiği de eklenir.

Osmanlıların kökenleri konusunu anlatırken Gazneli Mahmud'un Selçukoğullarını yüz bin kadar "etrâkle" [Türklerle] Horasan'a geçirdiğini belirten Neşrî, Osmanlıların atalarından "Âl-i Selçuk'a müntesib olan etrâkden [Türklerden] Gök Alp Han evlâdından tavarlı rızklu bir taife" olarak bahseder.[17] Ertuğrul'un babası Süleyman Şah'ın Caber Kalesi altındaki mezarına "Mezâr-ı Türk" dendiği, yanındaki "etrâk"den bir tâifenin orada yurt tuttukları, Caber Kalesinin "el'an" yani Neşrî zamanında "ol etrâkün neslinden" kimselerin hâkim olduğu, o Türklerin bir kısmının ayrılarak Berriyye'ye gittiği, "şimdi anlara Şam Türkman'ı" dendiği, kiminin de Rûm'a geldiği ve "Rûm'da olan göçer evler anlarun neslinden" idiğü, bu "Etrâk"ten bazılarının Süleyman Şah oğullarına uyup Rum'a vardıkları anlatılır[18]. Kısacası onlar Selçuklularla birlikte gelen Türklerden bir grup idi ve Süleyman Şah öldükten sonra oğullarına uyanların Rum'a yani Anadolu'ya geldiğini, Berriye'ye giden bir kısmının ise daha sonra Şam Türkmenleri olarak adlandırıldığını anlıyoruz.

Osman Gazi'nin etrafındaki topluluğu, çevredeki gayrimüslimlerin "Türkler" olarak adlandırdığı Neşrî ve diğer tarihlerde açıkça belirtilir. Mesela, Edebâli'nin rüyasını tabir etmesinden sonra Osman Gazi, Kulaca Hisar'ı yakıp "kâfirini kırdı. Sabah olıcak, ol ilün kâfirleri cem' olub Karaca-Hisar tekvur'ına adem gönderüb eytdiler: "bu Türkler ki gelüb bunda tavattun itdiler".[19]

Eserinin başında Türkmen kelimesini kapsayıcı anlamıyla kullanan Neşrî, ki ona göre, Türkler Müslüman olunca onlara "Türki-i iman" denildi. Türkman kelimesi bundan gelir[20]. Osmanlı tarihiyle ilgili olayları anlatırken belirli Türkmen beyleri ve topluluklarından bahsederken bu kelimeyi kullanır. Mesela, Karaman oğullarının "Tatar ve Türkman ve Varsak ve Turgud ve Bayburd"u topladıkları anlatılır.[21] Yıldırım Bayezid'ın Anadolu'daki faaliyeti anlatılırken,[22] "Bayezid Han Malatya'yı Türkmen elinden Divrik'i Kürd'den aldı, bunlar kadim padişahlar değüllerdi." diye yazar. Çelebi Mehmed'in Tokat yöresinde İnal oğlu adlı bir derebeyine karşı mücadelesinde İnal oğlu ve adamları Türkmen olarak geçer.[23] Yine Artık Ova'daki Köpek oğlu da "bir bed-fi'il harami Türkmân" olarak anılır.[24] Çelebi Mehmed'in askerleri "Rum serverleri"dir.[25] II. Murad devrinde Amasya ve Tokat yöresindeki Kızılkoca oğulları olarak anılan Türkmenlerin durumu ve Yörgüç Paşa'nın bunları katletmesi ayrıntılı olarak anlatılır.[26] Aynı sultan, kızını istediği Dülkadir oğlu Süleyman Bey'den "bir hoş Türkmen"[27] olarak bahseder.

[17] Neşrî, c. I, s. 57.
[18] Neşrî, c. I, s. 61.
[19] Neşrî, c. I, s. 85.
[20] Neşrî, c. I, s. 17.
[21] Neşrî, c. I, s. 219.
[22] Neşrî, c. I, s. 341.
[23] Neşrî, c. I, s. 389-395.
[24] Neşrî, c. I, s. 401.
[25] Neşrî, c. I, s. 435-437.
[26] Neşrî, c. II, s. 593, 595, 599
[27] Neşrî, c. II, s. 675.

Özetle Neşrî, Türk ve Türkmen kelimesini değişik bağlamlarda kullanmıştır. Bu meyanda Türk çok daha kapsayıcı bir tanım olarak Türkmen ise konar-göçer hayat tarzının yaygın olduğu Oğuzları anlatmak üzere kullanılmıştır. Neşrî'de etnik bir bilincin daha ötesinde, modern milliyet anlayışı ile tam olarak örtüşüp örtüşmemesi bir yana, putperestinden Müslüman olanlarına, konar-göçerinden yerleşiğine kadar, kapsayıcı ve içerici bir Türklük kavramının ve şuurunun bulunduğu anlaşılmaktadır.

3-Kemalpaşazâde'nin Tevârih-i Âl-i Osman'ında Türkmen[28]

Osmanlı devlet adamlarından Şeyhülislam İbn Kemal'in (Kemalpaşazâde'nin) eserinde Türk ve Türkmen kelimeleri aşağı yukarı önceki eserlerdeki anlam ve çağrışımlarıyla ve genellikle nötr bir anlatımla ama bazen açık veya zımnî takdirkâr ifadelerle de kullanılmaya devam etmiştir. Şerafettin Turan, İbn Kemal'in özellikle Müslüman Türk devletlerinin devamlılığının bilincinde olan ve Anadolu'da vatan tutan Türklüğü esas alan bir Türklük şuurunun varlığı kanaatindedir.[29]

İbn Kemal'in başlangıç dönemlerinde, tıpkı kaynaklarını teşkil eden yazarlar gibi, Osmanlıları Türk ve Türkmen olarak tavsif ettiği,[30] bilahare Akkoyunlular ve Dülkadirliler için Türkmân tabirini kullandığı anlaşılmaktadır. Şimdi buna dair örnekleri göstermeye çalışacağız. Mesela, Orhan Gazi'nin hizmetinde kızıl börk giyip akın ve gaza faaliyetinde bulunanların Türk ve Türkmen kabilelerinden geldiği belirtilir:[31]

> "Çün kabail-i Türk ve Türkmândan hayl-ı sultan-ı âleme hayli âdem karışub dergâh-ı saltanat-penâhda cân ü dilden hidmete mâil olub âstân-ı saadet-âşiyanda kulluk kemerin kuşandı durdu kızıl börkle ki ol zamanda dahi akın yolunda yelenlerin şahrâh-ı gazada varub gelenlerin şiar-ı hâssıydı."

Selçuklu Devleti'nin kurucusu Selçuk Bey'in kim olduğu anlatılırken Kınık boyundan Türklerin komutanı olduğu, Afrasyab soyundan geldiği zikredilir ve "temiz olmayan [Etrâk] Türkler"in kalplerinin ona meylettiği de ifade edilir:[32]

> "Selçuk ki Afrasyâb'ın soyundandır, (…) Kınık boyundan olan Türklerin sâlârıdır etbâ ve eşya çokluğunda Oğuz arasında mükerrem ve muhterem olmuşdu, kulûb-ı Etrâk-i bî-pâk anın kabulüne maildi, rüzgarında olan kâmkârların namdarıydı."

Kemalpaşazâde de diğer yazarlar gibi Türkmen/Türkmân kelimesini özellikle Dülkadirliler gibi Türk beylikleri ve Akkoyunlular hakkında kullanır. Alaüddevle Beğ'den "Zü'l-kadr Türkmânının sâlârı" olarak bahseder (İbn-i Kemal, 1997: 15b/35)[33]. Karaman bölgesi halkı Türk ve Türkmendir. II. Bayezid'ın Larende yakınında verdiği ziyaret vesilesiyle, o kadar çok yemek dağıtıldı ki "ol yerün Türk ü

---

[28] Burada yararlanılan ciltler için bkz. İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, I. Defter, yay. Şerafettin Turan, Ankara 1970; II. Defter, Yay. Şerafettin Turan, Ankara 1983; VII. Defter, yay. Ş. Turan, Ankara 1957; VIII. Defter, haz. Ahmet Uğur, Ankara 1997; X. Defter, yay. Şefaettin Severcan, Ankara 1996.

[29] İbn Kemal, VII. Defter, s. LV.

[30] I. Defter, s. 38-39.

[31] II. Defter, s. 54

[32] II. Defter, s. 71.

[33] Ayrıca bkz. İbn Kemal VIII. Defter, 35b/82 (Dülkadirli ülkesi hakkında "Diyâr-ı Türkmân"), Memlukların (Çerkes) "kişver-i Türkmâne" (yani Türkmen=Dülkadirli ülkesine) hücum" etmesi v. 36a/83; (Türkman"=Dülkadirli, "Rumîler" Osmanlılar anlamında, v. 39a-b, 51b, (Türkman ikliminin=Dülkadirli ülkesinin ahalisi) 73a./163, v. 117a/259 ("Zülkadirlü Türkmânı"); X. Defteri, s. 60, 144 (Dülkadirliler), 349 (Bozoklu isyancı Türkmenler).

Türkmanı taşımadan üşendi".[34] Türkmân kelimesi Akkoyunluları tavsif etmek için de kullanılır. Mesela, Uzun Hasan'ın torunu Mirza Ahmed'den "Türkmân beglerinün arasında fezayil-i nefsiyye vü hasâyil-i kudsiyyesiyle serâmeddi." şeklinde bahsedilir.[35]

Sonuç Yerine

15. yüzyıldan 16. yüzyıla uzanan diğer Osmanlı eserlerinde de Osmanlıların Oğuz geleneği, Türkmenlik kavramı çeşitli bağlamlarda karşımıza çıkar. Mesela, Ahmedî'nin *İskendernâme*'sindeki *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman*'ından sonra yine büyük bir eser içinde ve manzum olarak yazılan Enverî'nin (ö. 1465'ten sonra) *Düstûrnâme* adlı eserinin Osmanlı tarihi kısmı bu vadide günümüze ulaşan ikinci kaynaktır.[36] İlk kısmı genel İslam tarihine, ikinci kısmı Aydınoğulları tarihine, üçüncü kısmı ise Osmanlı tarihine aittir. Osmanlıları Oğuz Han'a bağlayan ve Oğuzların ve Selçukluların tarihini de özetle nazma çeken şair, Ertuğrul'un babasını Gündüz Alp olarak zikrettiği gibi Ertuğrul, Osman ve Orhan'ı "Beğ" olarak anar.[37]

Behçetü't-Tevarih yazarının Karakoyunlu Cihanşah'a elçi olarak gittiğinde hükümdarın Oğuz tarihini getirtmesi, soy birliğinden dolayı Sultan Murad (II. Murad)'dan ahiret kardeşim diye söz etmesi son derecede anlamlıdır. Bu eserde Sultan Murad'ın Oğuz oğlu Gök Alp'e uzandığı yazılmaktadır.[38]

Fatih'in şehzadesi Cem Sultan'ın derlettiği Saltukname ve Câm-ı Cem-âyin adlı eserler de 15. Yüzyılda (yeniden) ortaya çıkan Oğuz geleneğini ve Türkmen arka planını yansıtmak açısından kayda değerdir. Bayatlı Mahmud oğlu Hasan eserinde şöyle der:

> "…Osmanoğullarının soyu Oğuz'un büyük oğlu Gün Han'a ve onun boylarından Kayı Han'a ulaştığı ve başkaca yüce silsilelerini, eldeki *Oğuznâme*'den kısaltarak yazıp vermemi istediler."[39]

Bu kısa tebliğden, ilki 15. yüzyıl başlarına diğerleri aynı yüzyılın ortaları ve sonları ile 16. yüzyıl başlarına ait çeşitli metinlerde Osmanlıların Oğuz Han soyundan geldikleri, Türkmen kökenlerini bildikleri ama zamanla Türkmenlikten çıktıkları için bu kelimeyi hâkimiyetleri altındaki konar-göçer toplulukların yanı sıra onların bir vakitler egemenliği altında bulundukları Karakoyunlular, Dülkadirliler, Akkoyunlular gibi Türk topluluk ve devletleri için kullandıkları anlaşılmaktadır. II. Murad, Cem Sultan gibi hükümdar ve şehzadelerde çok daha açık olmak üzere, 15. Yüzyıl hükümdarlarının Oğuz geleneğini şuurlu bir siyaset unsuru olarak algıladığı da tespit edilmektedir.

---

[34] VIII. Defter, 35b/81)

[35] VIII. Defter, 66b/148. Diğer örnekler için, VII. Defter, s. 191,194, 196 vs.; VIII. Defter,.67a-b 68a, 69a-b, 70a, 71a. (s.148-158 arası).

[36] *Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî-Osmanlı Tarihi Kısmı (1299-1466*), haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2003.

[37] A.g.e., s. 22.

[38] Şükrullah, Behçetü't-tevarih (Osmanlı Sultanları Tarihi kısmı), *Osmanlı Tarihleri I*, yay. Atsız, s. 51.

[39] *Osmanlı Tarihleri I* içinde (Câm-ı Cem-Âyin), s. 379.

OĞUZLARIN BATI KOLU UZ'LAR VE MACARİSTAN'LA OLAN İLİŞKİLERİ

MIHÁLY DOBROVITS

Oğuzların Uz ismine ilk olarak X-XI. yy. Bizans kaynaklarında Uz(oi) Οὔζοι şeklinde rastlanır.[1] Bunlar Maveraünnehir Oğuzları'nın Batı tarafına göç etmiş gruplar olmalıdır. Yirmi dört boydan oluşan Maveraünnehir Oğuz Yabğu Devleti VIII. yy.ın ikinci yarısında meydana gelip büyük Kıpçak göçünün etkisi altında varlığını yitirip yerini Selçuklu ve ve Türkmenlere bırakmıştır.[2]

Şimdiki konumuz bu topluluğun Müslüman olmayıp kuzeyden batı tarafına geçen unsurları olacaktır.

1. Ad meselesi

Bizans kaynaklarında görünen Uz(oi) Οὔζοι şekli herhâlde yumuşak [Ğ] sesinin Oğuz kelimesinin ortasından düşmesinin neticesi olarak meydana gelmiştir. Sonundaki oi Yunanca bir çoğul ifadesi olan Rumca şekileri de buna delalet eder. Kelimenin eğri vurgu ile yazılmış olması da uzun ünlüyle telaffuzunu gösterir. Aynen bugünkü Macarca şekli de uzun ünlüyle oluz: úz [u:z].

Aynı zamanda Úz'ların boy teşkilatı hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz.

2. XI. yy.da Macaristan'ın siyasi durumu

XI. yy. Macar tarihinde kargaşalığın yoğun olduğu bir dönemdir. Hrıstiyanlığa geçiş ile çeşitli dinastik meselelerle örülüdür. Hrıstiyan Macar devletini son olarak konsolide eden hükümdar I. (Aziz) Vladislav (Macarca: Szent László, doğumu 1046, hk. 1077-1095)'dur. Hakkında çeşitli kilise rivayetleri söylenen bu hükümdarın yürüttüğü politakaların odak noktasını genç Macar Kırallığını içten ve dıştan stabilize etmekle sülalenin iç ilişkilerini düzene getirmek idi. Bilindiği gibi XI. yy. Hrıstiyan âleminin en karışık olduğu dönemlerden birisidir. Bir yandan 1054'te

[1] Moravcsik: ByzTurc II., 229-229; Golden: Introduction, 205.

[2] Sümer: Oğuzlar, 25-60; Agacanov, Oçerki, 122-162; Golden: Introduction, 207-211.

meydana gelen Büyük Skizm (yani Bizansla Romanın arasındaki süregelen ayrılık) öte yandan Papalık ve İmparatorluk arasındaki İnvestitür savaşları Macaristan'da etkisini hissettirdi. Her iki imparatorluk ile sınırdaş olan Macaristan ikisiyle de iyi geçinmeye çalışırdı. Aziz Vladislav Batı İmparatorluğunu desteklerken, kızını (Priska, Piroska, veya Yunanca Azize Eirene) da Bizans imparatoru II. Iohannes Komnenos (d. 1087, hk. 1118-1143) ile evlendirmiştir. Úz'ların Macar coğrafyasına girmeleri işte tam bu döneme denk gelir.

3. Kerlés (Cserhalom) meydan muhaberesi

1068 yılında Macar müverrihlerine göre Peçenekler'den ibaret bir göçmen topluluğu Macaristan'ın arazisine girip Transilvanya (Erdel) vilayetini talan etmişlerdir. Macar güçleri bunlara Kerlés (bugün Chiarleş, Romanya) köyüne yakın bir yerde karşı koyup onları tam bir hezimete uğratmıştır. Bu topluluğun başında bulunan Ozul veya Oslu'nun isminden yola çıkarak, zaman ve mekan itibariyle Úz'ların olduğu merhum hocalarımızdan Rásonyi tarafından saptanmıştır. Meydan muhaberesinin yerine göre Úz'ların yerleşim merkezleri Moldayva'nın kuzey bölgeleri olabilirdi.

4. Aziz Vladislav rivayeti

Bu meydan muhaberesinde Macar ordularının resmî başkumandanı o zamanki Macar kralı (ve Aziz Vladislav'ın yeğeni) Salamon (1063-1074) idi. Gerçek kumandan ise, onun amcası Aziz Vladislav'tı. Aziz Vladislav'ın kilisevi yaşam (Vita, menakibname)'sine göre muharebe esnasında (gelecekteki) kral düşmanlarından birisi tarafından kaçırılan bir Macar güzelini görüp onu kurtarmağa çalışırken ona yetişmeyeceğinin farkına varıp kıza 'bacım bunu kemerinden tutup indir' diye buyurmuş ve bunlar olunca düşman savaşçısı ile güreşe kalkmiş. Kızın da yardımı ile o adamı öldürmüş ve başını kızın kucağına eğerek istirahat etmiştir.

Hrıstiyan rivayetlerinin arasında bulunan bu efsanenin aslının şamanistik bir hikaye (yani iyi – ak şamanla kötü – yani kara şamanın güreşmesi) ananesine dayandığı hususunu değerli bilim adamlarımızdan Gyula László ve Vilmos Diószegi tarafından çoktandır saptanmıştır. Dikkatimizi çekecek husus, böyle bir efsanenin Macar kralı Azız Vladislav'ın Vita (Yaşam, biraz paralel olarak menakipnameleri de anabiliriz)'sında yer almasıdır.

4. Úz'ların Macaristan'a yerleşmeleri

Úz'ların Macaristan'a yerleşmelerine dair elimizde yazılı kaynaklar olmadığı hâlde Macaristan'daki varlıklarını yer adlarından öğrenmek mümkündür. Bunların en önemlisi bugünkü Macaristan'ın kuzey doğusunda bulunan Ózd [o:zd] kentidir. Bundan başka Transilvanya'da Uzon köyü ve Karpatlarda Uzon geçidi de bulunmaktadır.

5. Sayıları

Macaristan ile temasta bulunan veya sonradan ülkeye yerleşen Úz'ların sayısı fazla olamaz. Herhâlde Peçenekler ile karışan az sayılı bir toplum sözkonusudur.

6. Din

Şamanist, Hristiyan.

KARADENİZ'İN KUZEYİNDE OĞUZ-GUZ-UZLAR

MUALLA UYDU YÜCEL

Siyasi Tarihleri

Türkistan coğrafyasından başlayan ve boyları göç etmek zorunda bırakan sosyal ve siyasi baskılar, bazı Oğuz boylarının Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine gelmelerine sebep olmuştur. Bu gelme Oğuzlara bölgede varlık gösteren Rus milletinin kaynaklarında yer almalarını sağlamıştır. Karadeniz'in kuzeyinde esaslı bir varlık gösteren Oğuzlar konusunda müracaat ettiğimiz yegâne kaynaklar Rus Yıllıkları ile Rus kaynaklarıdır. Ayrıca Arap-Fars kaynakları ile çok azda olsa Bizans İmparatoru Constantinos Porhyregennetos'un eserinde bilgiler bulunmaktadır.

Rus yıllıklarında Oğuzlar: Tork (торкы; тюркы: Torki, Turki, Toruky: Türk, nâdiren Torkmen[1] : Türkmen şeklinde geçerlerken; Bizans kaynaklarında "Uz", Arap kaynaklarında "Guz" adı altında anılmışlardır. Bu adlar altında verilen bu boy bilindiği üzere Oğuz boylarının batı kısmını teşkil eden grubudur[2]. Ayrıca Rus Yıllıkları diğer Oğuz boylarını – баяндыры (bayandır), кайы (гая: kayı), бечене (beçene), тувер (Tuver) isimleri altında vermişlerdir. Biz konuyu genel olarak Uz tarihi açısından ele alıp bir değerlendirmeye tabi tutmaya çalışacağız.

Uzlar, Karadeniz'in kuzeyine geldiklerinde önce burada önemli bir siyasi güç ortaya koymaya çalışan Peçenekleri İdil ötesindeki yurtlarından çıkarmışlar, sonra da bu bölgeyi işgal ederek (860-870'ler) batıya geçmişlerdir[3]. Bu sırada bu topraklarda siyasi

[1] Sınırları boyunca yaşayan milletlerin hareketlerinden çok iyi haberdar olan Rus yıllıkları Uz adını bir kere dahi olsun zikretmemişlerdir. Bu yüzyılda batı'ya doğru göç eden başka Türk boylarından bahsetmemiş olmaları da göz önüne alınırsa Tork adıyla Uzları kastetmiş olmaları kuvvetle ihtimaldir. P.V.Golubovskiy, *Peçenegi, Torki ve Polovtsı, Rus i Step Do Naşestviya Tatar*, Moskva 2011, s.40; Kossanyi Vela, "XI-XII.Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dâir", Türk.terc., Hamit Koşay, *Belleten*, C.VIII, s. 29, 1944, s. 122.

[2] Oğuzlar hakkında geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, TDAV Yay. İstanbul, 1992.

[3] Golubovskiy, *Peçenegi,* s. 46; A. N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Devletleri ve Kavimleri Tarihi,* Ankara 1972, s. 65; Kossanyi, *Uzlar ve Komanların,* s. 120.

üstünlüğü elinde tutan Hazar Devleti, Peçeneklere karşı Uzlar ile bir ittifak kurmuştur. Bu ittifak başlangıçta isteneni vermişse de daha sonra Peçenek baskıları bu ittifakın sonuçsuz kalmasını sağlamıştır.

Rus Yıllıkları Uzların, Karadeniz'in kuzeyindeki siyasi tarihleri hakkında bilgi verirlerken, Arap-Şark kaynakları ise coğrafyaları ile bazı kültürel özellikleri hakkında bilgi vermektedirler. Bizans kaynaklarında ise Tuna'nın ötesindeki tarihleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Konumuz olan Karadeniz'in kuzeyindeki tarihleri hakkında en önemli kaynaklarımız olan Rus Yıllıklarının aktardıkları bilgileri aktarmaya çalışalım:

Yıllıkların verdikleri bilgilerden Oğuz-Uzların yani Torkların, Kiev Rusyasında görünmeleri 985 tarihinde olmuştur: *Yıl **985:** Vladimir* (980-1014)[4] *dayısı Dobrın ile kayıklarla (kayılara binerek) Bulgarlar üzerine gitti, Uzlar ise sahile atlarla geldiler ve Bulgarları yendiler*"[5].

Bundan tam 70 yıl sonra bu sefer Pereyaslavl topraklarında yaşamışlar ve Rusları rahatsız etmişlerdir zira yıllıklardaki "*Yıl **1055:** Vsevolod*[6] *Uzların üzerine gitti ve onları yendi*[7]*"* ile *"Yıl **1056**: İzyaslav*[8] *Kiev'de, Svyatoslav*[9] *Çernigov'da, Vsevolod Pereyaslavl'de, İgor*[10] *Vladimir'de, Vyaçeslav*[11] *Smolensk'de yaşadılar. Bu yılın kışında Vsevolod Uzlar üzerine Voin'e (askerleriyle) gitti ve onları yendi*"[12] ifadelerinden bunu anlıyoruz.

1055-56 seferleri Uzların saldırılarını bertaraf edememiş ve 1060 yılında, Rus knezleri aralarında anlaşıp tekrar onların üzerine gitmişlerdir. Bu hadise yıllıklarda şöyle anlatılmaktadır:

---

[4] Vladimir (Vasiliy) Svyatoslaviç (980-1014), "*Svyatoy: Aziz*" diye lakâp almıştır. Svyatoslav İgoreviç'in oğlu ve Kiev knezidir. Hristiyanlığı kabul eden ilk Rus knezidir.

[5] *Povesti Vremenıh Let,* Haz. D.S.Lihaçeva-B.A.Romanova, Moskova-Leningrad 1950, s. 58; *Letopis po İpatskomu Spisku,* Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg, 1871, s. 56; *Troitskaya Letopis***,** Haz. M. D. Priselkov, Moskova-Leningrad, 1950, s. 96; *Novogorodskaya Pervaya Letopis, Starşego i Mladşego İzvodov***,** *Komissionnıy Spisok* Moskova-Leningrad, 1950. s. 132; *Polnoe Sobranie Russkih Letopisi, Radzivilovskaya Letopis***,** T.XIII, Leningrad 1989, s. 41; *Patriarş ili Nikonovskoyu Letopisyu, Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey,* Sank-Peterburg 1862, s. 42. Rus Yıllıkları için bkz. Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.

[6] Vsevolod Yaroslaviç (d.1030-ö.1093), Knez Yaroslav Vladimiroviç'in oğludur. 1054-1079 yıllarında Pereyaslavl; 1079-1093 yılları arasında da Kiev'de knezlik yapmıştır.

[7] *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 91.

[8] İzyaslav Yaroslaviç (d.1024-ö.1077), Knez Yaroslav Vladimiroviç'in en büyük oğludur ve vaftiz ismi olan Dimitri adıyla ünlenmiştir. 1054-1077 yılları arasında Kiev'de knezlik yapmıştır.

[9] Svyatoslav Yaroslaviç (d.1027-ö.1076), Knez Yaroslav Vladimiroviç'in üçüncü oğludur. 1054'te babasından Çernigov knezliğini almıştır. 1054'ten 1076'ya kadar Çernigov knezliği yapmıştır.

[10] İgor Yaroslaviç, Knez Yaroslav Vladimiroviç'in oğludur. Önce Vladimir-Volın'de daha sonra da Smolensk'de knezlik yapmıştır.

[11] Vyaçeslav Yaroslaviç (d.1036-ö.1057), Knez Yaroslav Vladimiroviç'in oğludur ve Smolensk'de knezlik yapmıştır.

[12] *Povesti Vremennıh Let*, s. 109; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 114; *Letopis po Lavrentıyevskomu Spisku,* Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg, 1872, s. 158; *Troitskaya Letopis***,** s. 141; *Novogorodskaya Pervaya Letopis Komissionnıy Spisok*, s.183; *Radzivilovskaya Letopis',* s. 69.

> "*Yıl **1060:** Bu yıl İgor Yaroslaviç öldü. Yine aynı yıl İzyaslav, Svyatoslav, Vsevolod ve Vseslav*[13] *kalabalık bir ordu toplayarak bazılarını atlarla (karadan) bazılarını kayıklarla (denizden) Uzların üzerine sefere gönderdiler. Bunu duyan Uzlar korkarak geri dönüp kaçtılar. Sahilde Tanrı'nın gazabına uğrayarak kimileri açlıktan, kimileri soğuktan kimileri de hastalıktan kırılıp öldüler. Böylece Tanrı Hıristiyanları alçaklardan kurtardı*"[14].

Uzlar, 1060'tan itibaren güçlerini büyük oranda kaybetmişlerse de 1080 tarihinde yeniden Rus topraklarına hücum edecek kadar kendilerini toparlayabilmişlerdir. Yıllıklarımız bu tarihte Uzların yine Pereyaslavl'de göründüklerini ve Kiev knezi Vsevolod'un o sırada Çernigov knezi olan Vladimir Monomah'ı onların üzerine gönderdiğini kaydetmektedirler: "*Yıl **1080**: Uzlar Rusya'da Pereyaslavl'de göründüler. Vsevolod onların üzerine oğlu Vladimiri*[15] *gönderdi. Vladimir de giderek Uzları yendi*"[16].

Bir taraftan knezlik içerisinde birçok mesele ile uğraşan, diğer taraftan Kumanlar ile mücadele etmek zorunda kalan Vladimir, yıllıklarımızın ifadesi ile Uzların bu topraklara yerleşmelerine müsaade etmiş ve onlardan askeri anlamda özellikle Kumanlara karşı faydalanmak istemiştir. Uzlar da bu sırada kendilerine yerleşme alanı olarak Torçesk şehrini seçmişlerdir (bkz. Resim 3.). Tarihler 1093'ü gösterdiğinde başta Valdimir olmak üzere diğer Rus knezleri Trepol civarında Kumanlarla karşılaşmışlar ancak istenilen sonuç elde edilemediği gibi Kumanlar galip gelmişlerdir. Bu sırada Kumanların bir kısmı Uzların yerleştiği Torçesk şehrine hücum etmişlerdir. Uzlar bu hücuma şiddetle karşı koymuşlar ve dokuz haftanın sonunda Kumanları çekilmek zorunda bırakmışlardır.

Bu hadise yıllıklarda şöyle anlatılmaktadır:

> *Yıl **1093:** Bu yıl Svyatopolk*[17]*, Vladimir ve onun kardeşi Rostislav*[18] *Polovetsler (Kumanlar) ile Trepol civarındaki Stugna*[19] *nehrinde karşılaştılar. Savaşta Kumanlar galip geldiler. Kumanların bir kısmı savaş sonunda Kiev bozkırlarını yağmalarlarken, diğer bir kısmı da Torçesk'e gitti. Kumanların Torçesk'i muhasaraları sırasında Uzlar mukavemet ettiler ve şehirde şiddetli bir çarpışma oldu. Düşmanlardan pek çok kişi oldu (düşmanlar çok kalabalıktı). Kumanlar şehri sıkıştırmaya başladıklarında ilk önce şehre giden suyu kestiler ve böylece de şehirdeki insanları susuzluktan ve açlıktan yorgun düşürdüler. Uzlar Svyatopolk'a elçiler göndererek şöyle dediler: "Eğer yiyecek bir şeyler getirmezsen teslim olacağız". Svyatopolk onlara istediklerini gönderdi*

---

[13] Vseslav Bryaçislaviç, Knez Bryaçislav İzyaslaviç'in oğludur. Novgorod, Piskov ve Polotsk'da knezlik yapmıştır. Yıllıklarda ismi ilk defa 1044 yılı hâdiselerinde geçmektedir. 1101'de ölmüştür.

[14] *Povesti Vremennıh Let*, s.109; *İpatiyevskaya Letopis'*, s.114; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s.159; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 70; *Troitskaya Letopis ve Nikonovskaya Letopis' I*'deverilen bilgiler aynıdır ama yıl 1059 olarak verilmiştir, s. 142; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 91-92.

[15] Vladimir Vasiliy Vsevolodoviç (d.1053-ö.1125), Knez Vsevolod Yaroslaviç'in oğludur. Monomach olarak ünlenmiştir. Rusya'nın Moğollar tarafından istilâsına kadar olan dönemin en büyük knezi olarak kabul edilmiştir. 1113-1125 yılları arasında Kiev'de knezlik yapmıştır.

[16] *Povesti Vremennıh Let*, s. 135; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 143; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 198; *Troitskaya Letopis'*, s. 163; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 83; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 3; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 110.

[17] Svyatopolk Mihail İzyaslaviç (d. 1050-ö.1113), Knez İzyaslav Yaroslaviç'in oğludur. 1078-1088 arası Novgorod'da; 1088-1093 arası Turov'da ve 1093-1113 arasında da Kiev'de knezlik yapmıştır.

[18] Rostislav Vsevolodoviç, Knez Vsevolod Yaroslaviç'in oğlu ve Vladimir Monomah'ın kardeşidir. Pereyaslavl knezidir. 1093'te ölmüştür.

[19] Dinyeper'in Kiev'in kuzeyine dökülen kollarından biridir.

ama onların o kadar askerin (Kuman askerinin) arasından geçerek şehre girmeleri mümkün olmadı. Kumanlar şehrin yanında 9 hafta kaldılar ve sonra 2'ye ayrıldılar. Bir kısmı şehrin civarında savaşmak için kalırken diğerleri de Kiev'e gittiler ve Kiev'le Vışgorad arasındaki bölgeye hücum ettiler. Svyatopolk Jelan'a[20] onları karşılamak için gitti. Karşılaştıklarında çarpışmaya başladılar, savaş alevlendi. Bizim diğer kabilelerden olan askerlerimizin çoğu düşmanın hücumu karşısında yaralanarak öldü. Burada ölenlerin sayısı Trepol'de ölenlerin sayısından daha fazlaydı. Svyatopolk Kiev'e 3. kez geldi. Kumanlar ise Torçesk'e geri döndüler. Bu felâket 23 Haziran'da oldu. Ertesi sabah yani 24 Haziran Aziz Çilekeş Boris ve Gleb günüydü. Şehirde büyük bir üzüntü vardı. Bu bizim başımıza günâhlarımızdan, hatalarımızdan ve kanunsuz işlerle uğraşmamızdan dolayı geldi"[21].

Bu olaylar anlatılırken dikkatimizi çeken Uzların yerleştikleri şehre kendi boy adlarını verdikleridir zira Torçesk: Торчесκ şehri Торкıı (Türkler) kelimesinden gelmektedir. Torçesk şehri o dönemde yani XI-XIII. yüzyıllarda oldukça büyük bir şehir olup, genişliği 90 hektardı, günümüzde Ukrayna topraklarında bulunan Ros Nehri yakınlarındaki Şarki ile Olşanitsa arasında, Belaya Tserkvi'den yaklaşık 36 km doğuda konuşlanmıştır. Bu şehirdeki kazılar RAN tarafından yapılmıştır[22]. Rus tarihçi Rıbakov, bu şehrin özellikle XII ve XIII. yüzyıllarda Kara-Kalpaklıların başkenti olduğunu söylemektedir[23] (bkz. Resim 3, 4.).

Uzların siyasi tarihlerine geri dönecek olursak; 1096 yılında Kumanlar, İtlar ile Kitan adlarındaki elçilerini göndermişler ve Pereyeslavl Knezi olan Vladimir ile barış yapmak istemişlerdir. Ancak, Kiev Knezi Svyatopolk'un bir adamı Valdimir'in yanına gelerek onu Uzlarla barış yapmamaya hatta onları öldürmeye ikna etmiştir. Vladimir, bu kişiyi Uzlar ile beraber sınıra gönderirken, kendisi İtlar ve Kitan'ı öldürtmüştür. Bu olay yıllıklarda şöyle anlatılmaktadır:

*"Yıl **1095:** Kumanlardan İtlar ve Kıtan, kendi Kumanlarını yanlarına alarak Vladimir ile barışmaya geldiler. İtlar Pereyaslavl şehrine gelirken, Kıtan askerleriyle sınırda durdu. Vladimir oğlu Svyatoslav'ı Kıtan'a rehine olarak verdi. İtlar ise şehirde en iyi askerleriyle beraber bulunuyordu. Bu sırada Kiev'de Svyatopolk'un yanından Slavyata adında bir boyar Vladimir'e geldi. Ratiborov'un[24] drujinası knez Vladimir ile İtların ordusunu nasıl imha edeceklerini düşünmeye başladılar. Vladimir bunu yapmak istemedi ve şöyle dedi: "Bunu nasıl yaparım? onlara söz verdim". Bu cevap karşısında drujinası Vladimir'e şöyle dedi: "Knez! senin bunda günâhın yok: onlarda daima sana söz verip yemin ediyorlar ama yine de Rus topraklarını yakıp-yıkıyorlar ve durmadan Hıristiyan kanını döküyorlar". Vladimir onları dinledi ve aynı gece Slavyata'yı küçük bir drujina ve Uzlar'la beraber sınıra gönderdi. İlk önce Svyatoslav'ı kaçırdılar daha sonra Kıtan'ı öldürerek kılıçtan geçirdiler. Cumartesi günü akşam olduğunda İtlar o geceyi Ratibor'un yakınındaki avluda Kıtan'a neler olduğunu bilmeden drujinası ile birlikte uyuyarak geçirdi. Ertesi gün Pazardı ve sabahın ilk saatlerinde Ratibor kendi gençlerini silâhlandırarak savaşa hazırladı ve onlara evi yıkmalarını emretti. Vladimir, İtlar'a kendi gençlerin-*

[20] Kiev yakınlarında bulunan bir dağ.

[21] *Povesti Vremennıh Let*, s. 144-145; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s.213-214; *Troitskaya Letopis'*, s.172-173; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 87-88; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 6-7: Bu yıllıkta hâdisenin 23 Haziran'da olduğu verilmektedir; *Nikonovskaya Letopis' I*'de bu bilgiler *1094* yılına âit olarak verilmiş ve hâdisenin 23 Haziran'da olduğu belirtilmiştir, s. 121.

[22] Ovez Gundogdıyev, *Turkmenskıy Sled v Drevnerusskoy Toponomike*, www.turkmen.ru adresinden 06.06.2014 tarihinde alınmıştır.

[23] B.A. Rıbakov, "Torçesk, Gorod-Çernıh Klobuko" *Arheologiçeskiye Otkrıtiya,* Moskva 1966-1967, s. 243-245.

[24] Kiev boyarlarından biri.

den Byandük'ü gönderdi. Byandük İtlar'a şöyle dedi: "Knez Vladimir seni şöyle diyerek yanına çağırıyor: "Ayaklarınızı sıcak bir eve sokmak ve Ratibor'un yanında kahvaltı etmek için bana geliniz". İtlar da şöyle dedi: "Tamam geleceğim". Onlar ocağın yanına geldiklerinde onların üzerine kapıyı kitlediler ve damda bir delik açtılar. Ratibor'un oğlu Olbeg oku alıp attı ve ok İtlar'ın kalbine isabet etti. Drujinasını ise kılıçtan geçirdiler. İşte İtlar'ın ölümü böyle şerefsizce oldu. Bu hâdise Peynir Haftası[25] olan 24 Şubat'ta saat 1'de oldu. Svyatopolk ve Vladimir, Oleg'e[26] elçiler göndererek ona onlarla beraber Kumanlar üzerine gitmesini emrettiler. Oleg onlara gideceğine dâir söz verdi ve yola çıktı. Ancak onlarla aynı yoldan gitmedi. Svyatopolk ve Vladimir sınıra gelerek sınırı aldılar ve oradaki hayvanları, atları, develeri ve insanları ele geçirip onları kendi topraklarına götürdüler. Svyatopolk ve Vladimir kötülere karşı arkalarından gelmediği için Oleg'e kızdılar. Ona elçi göndererek şöyle dediler: "Sen Rus topraklarını yakıpyıkan kötülere karşı bizimle gelmediğin gibi birde elinde İtlar'ın oğlunu tutuyorsun. Onu ya öldür ya da bize ver. O bizim topraklarımızın düşmanıdır". Oleg onları dinlemedi ve böylece aralarında husumet meydana geldi"[27].

Bu olaydan bir yıl sonra, Uzları tekrar Kumanlarla birlikte hareket eder görüyoruz: "*Yıl (**l096:** Bu sırada Uzlar, Kumanlar ve Çiteeviçlerle*[28] *geldiler. Biz onları karşılamak üzere Sula'ya gittik*"[29].

Rus yıllıklarında Türkmen, Peçenek, Kuman ve Uzların hepsinin aynı boydan geldikleri 1096 tarihindeki kayıtta şu şekilde verilmektedir:

*"**Yıl 1096**: Onlar doğu ile kuzey arasındaki Yetriv çölünden 4 boy halinde çıktılar: Torkmenler, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar. Mefodiy, Gedeon'un onları kılıçtan geçirmeden önce 8 boy olduklarını söylüyor. Gerçektende onlar 8 boy olarak çöle geldiler ama 4'ü kılıçtan geçirildiler. Diğerleri ise şöyle diyorlar: Amanoğulları, ama bu doğru değil: Moav oğulları - bunlar Amon'un oğulları - Hvalisler- ki bunlar Bulgarlardır. Saratsinler ise İsmaillerden geliyorlar ve kendilerini Sarin (Sar'ın oğulları) diye adlandırıyorlar. Bu da demektir ki: "Biz Sariniz". Böylece Hvalisler ve Bulgarlar Lot'un kızından geliyorlar, ama bu boylar temiz değildir çünkü o babasından hamile kaldı. İsmail'in çölden çıkarak gelen 12 oğlu vardı: Türkmenler, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar. Bu 8 boydan sonra yüzyılın sonunda Aleksandr Makedon (Tanrı Dağları) dağlarından pis (temiz olmayan) insanlar çıkarak dağıldılar"*[30].

Uzların, Rus knezlerinin (bkz. Resim 6) aralarındaki iç mücadelelerde taraf oldukları yıllıkların 1097 yılına ait verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu bilgilere göre Kiev knezi Svyatopolk, Çernigov knezi David ile beraber kardeşi Vasilko'nun kendi aralarında savaşmayacakları ve birbirlerinin knezliklerine göz dikmeyeceklerine dair verdikleri sözü çiğnediğini düşünerek gözlerine mil çekilmesini emretmiş ve bu emri

---

[25] Kilise kitaplarında "Maslyânitsa (Maslinitsa) olarak adlandırılan "Peynir Haftası", Hristiyanlığın oruç dönemlerinden biridir.

[26] Oleg Svyatoslaviç, Knez Svyatoslav Yaroslaviç'in oğlu ve Çernigov knezidir. Yıllıklarda ismi ilk defa 1075 yılı hâdiselerinde geçmektedir. 1115'te ölmüştür.

[27] *Povesti Vremennıh Let*, s. 148-149; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 158-159; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 219-220; *Troitskaya Letopis'*, s.176; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 90-91; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 8; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 123-124.

[28] Kuman kabilelerinden biridir. Baskakov bu ismin anlamını şöyle açıklamaktadır: < Jeti ~ ceti- "yedi" + oba "boy" > ceti oba: yedi boy, Bkz: A.N. Baskakov, *Turkskaya Leksika v "Slove o Polku İgoreve"*, Moskva, l985, s. 91.

[29] *Povesti Vremennıh Let*, s. 161; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 241.

[30] *Povesti Vremennıh Let*, s. 150-151; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 161-163; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 223-225; *Troitskaya Letopis'*, s.17-18; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 92; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 9-10; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 125-127.

uygulamak üzere de Uzlar'dan Berendi adındaki Svyatopolk'un koyun çobanını göndermiştir[31].

Yıllıklar yine 1097 olaylarını anlatırlarken Vasilko'nun gözlerine mil çekildikten sonra içine düştüğü pişmanlığı anlatırlarken, Vasilko'nun böyle yapmasının sebebini şu şekilde açıklamaktadırlar:

> "*Berendilerin, Peçeneklerin ve Uzların ona doğru geldiklerini haber aldığında kendi kendine: Eğer Berendiler, Peçenekler ve Uzlar benim yanımda olurlarsa kardeşlerim Volodar ve Davıd'a şöyle diyeceğini: "Bana küçük drujinanızı veriniz, kendiniz ise içiniz ve eğleniniz". Ve şöyle düşündüğünü söylemektedir: Kışın Polyak topraklarına hücum edeceğim, yazın ise bu toprakları ele geçirerek Rus topraklarının öcünü alacağım. Sonra Tuna Bulgarlarını alarak onları yanımda oturtmak istedim. Daha sonra Polovetsler üzerine gitmek için Svyatopolk ve Vladimir'in iznini istedim. Ya şöhret olacaktım ya da Rus toprakları için başımı verecektim. Gönlümde ne Svyatopolk ne de Davıd'e karşı bir düşünce olmadı. Tanrı'ya yemin ederim ki kardeşlerime karşı bir kötülük düşünmedim. Ancak ben kendimi çok övdüm ve bana Berendiler gelerek gönlümü hoş edip, zekâmı beğendiklerini söylediler. Tanrı da beni cezalandırdı*"[32].

Bu sözler bize Rus knezlerinin aralarındaki itilafların çözümünde dayandıkları en önemli unsurun Türk boyları olduğunu göstermektedir.

Bilindiği üzere 1103 tarihi Kuman-Rus mücadelesinde, Ruslar adına büyük bir zaferin kazanıldığı yıldır. Ruslar sadece Kumanları yenmemişler, aynı zamanda hayvan, koyun, at, deve, pek çok eşya ve esir alarak, Uzların ve Peçeneklerin sınırlarını ele geçirmişlerdir[33].

İki yıl sonra 1105'te Kuman Başbuğu Bonyak'ın Zarub'a gelerek Uzları ve Berendileri yendiğini görüyoruz[34].

Rus Yıllıklarının "*Yıl **1116**: Bu yıl Don yakınlarında Kumanlar, Uzlar ve Peçenekler ile iki gün iki gece şiddetli savaşıldı. Sonra Uzlar ve Peçenekler Rusya'ya Vladimir'in yanına geldiler*"[35] kaydı bizi önce Kuman, Uz ve Peçenekler ile savaşıldığını, daha sonra da Uzların ve Peçeneklerin kendi istekleri ile Rusya'ya geldikleri sonucuna çıkarmaktadır. Peki, bu Uzları ve Peçenekleri, Rusya'ya daha doğrusu Kiev'e getiren sebep ne olmuştur? Bu sorunun cevabı aynı olayı 1114 yılında anlatan *Voskresenskaya Letopis*'in verdiği bilgide saklıdır : "*Bu yıl Kumanlar, Uzlar ve Peçenekler'le Don yakınlarında savaşıldı. Uzlar ve Peçenekler iki gün iki gece Don yakınlarında kaldıktan sonra Vladimir'e gittiler*"[36]. Bu kayıttan da anlaşıldığı gibi Uzlar ve Peçenekler önce Kumanlarla beraber Ruslara karşı savaşmışlar ve savaş galiba tam bir zaferle sonuçlanmamıştır. Bunun üzerine Don kıyılarında ne yapacaklarına dair bir süre beklemişler ve sonunda kendilerine daha iyi imkânlar su-

---

[31] *Povesti Vremennıh Let*, s. 171-173; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 167-171; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 242-252; *Troitskaya Letopis'*, s.184-188; *Radzivilovskaya Letopis'*, s.95-96; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 12-14; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 129-131.

[32] *Povesti Vremennıh Let*, s. 174-176; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 173-174; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 252-257; *Troitskaya Letopis'*, s.189-190; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 97-98; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 131-133.

[33] *Povesti Vremennıh Let*, s. 183-185; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 182-185; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 267-269; *Troitskaya Letopis'*, s. 198-200; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 100-101: Yıllıkta bu bilgilerle beraber 5'te minyatür verilmiştir; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 19-20; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 138-139 (bkz. Resim 4).

[34] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 186.

[35] *Povesti Vremennıh Let*, s. 201; *İpatiyevskaya Letopis'*, s.204.

[36] *Voskresenskaya Letopis*', s. 23.

nan Kiev knezinin yanına gelmişlerdir. Ancak geldiklerine dört yıl sonra pişman olmuşlar ve 1120 yılında Yaropolk'un[37] üzerlerine gelmesini beklemeden Berendiler ile beraber Rus topraklarından ayrılmışlar ve böylece Yıllıkçıların ifadeleri ile "*mahvolmaktan*" kurtulmuşlardır[38].

Bir yıl sonra yani 1121'de Kiev'de kalmayı tercih eden Uzlar, Kiev knezi Vladimir'in baskıları neticesinde Berendilerin uzaklaştırılmaları üzerine kendi istekleri ile Peçenekler ile beraber Kiev'i terk etmişlerdir. Ancak yıllıklar bu gitmeyi kaçmak olarak vermektedirler[39].

1125 yılında Büyük Kiev Knezi Vladimir Monomah'ın ölmesi, Kumanları hareketlendirmiş ve süratle harekete geçerek Pereyeslavl kneziğine ait Baruç ve Borun adlı iki dağa doğru gelerek buradaki Uzları almak ve bunu sebep yaparak Rus topraklarında savaşmak istemişlerdir. Ancak hiçbir şey yapamamışlardır. Bu durumdan istifade etmek isteyen Kiev'deki Uzlar ise şehri terkmişlerdir. Uz gücünden mahrum kalan Yaropolk yine de Kumanlar karşısında başarılı olmuş ve onları yenmiştir[40].

En önemli yıllıklarımızdan biri olan *İpatyev Yıllığı*'nda ise bu olaylar 1126 yılına ait olarak şu şekilde anlatılmaktadır:

> *"Vladimir'in en büyük oğlu Mstislav babasının tahtına Kiev'de onun ölümünden sonra 20 Mayıs'da oturdu. Vladimir'in öldüğünü duyan Kumanlar derhal Baruç taraflarına gelerek ona şöyle dediler: "Onların Uzlarını alalım". Bu haber Yaropolk'a ulaştığında o, insanları (Ruslar) ve Uzları başka şehirlere götürmelerini emretti. Bir yerde oldukça çok toplanan ama sonuçta hiç bir yere yerleşemeyen düşmanlar Yaropolk'u Pereyaslavl'de görünce Posul'e savaşmaya gittiler. Knez Yaropolk kuvvetlerini toplayarak onların arkalarından kardeşinden veya babasından bir yardım beklemeden sadece Tanrı'ya güvenerek gitti. Onların az olduğunu gören Pereyaslavlliler geri dönerek karşılarında sıraya girdiler. Sadık, mümin ve iyi yetişmiş knez Yaropolk Tanrı'nın ve babasının ismini anarak drujinasını cesaretli olmaya çağırdı. Her iki ordu karşılaşarak savaştılar. Sonunda kutsal haç ve Aziz Mihail'in gücüyle kötüleri yendiler. Onların bir kısmını nehirde boğdular, bir kısmın ise öldürdüler"*[41].

1127 yılında Kiev knezi olan Mstislav kardeşlerini Kriviçler'in üzerine 4 koldan göndermiş ve bu sefere Uzlarda iştirak etmişlerdir[42]. Ancak İpatyev yıllığında bu hadise 1128 yılı olaylarında anlatılmakta ve Kriviçlerin de Mstislav'ın hep birlikte yapacağı bir sefere katılmak üzere çağrıldıkları şeklinde verilmektedir[43].

Yıllıklarda 1151 yılı olayları anlatılırken, Çernigov ve Kiev knezlerinin birbirleri ile olan mücadelelerine Kumanların da iştirak ettikleri, Dinyeper boyunca başarılı bir şekilde

---

[37] Yaropolk Vladimiroviç (d.1082- ö.1138), Büyük Knez Vladimir Vsevolodoviç Monomach'ın oğludur ve Kiev'de knezlik yapmıştır.

[38] *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 277; *Troitskaya Letopis'*, s. 207; *Radzivilovskaya Letopis'*, s.104; *Voskresenskaya Letopis*'de bu bilgiler *1121* yılına âit olarak verilmiştir, s. 25; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 151.

[39] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 205.

[40] *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 280-281; *Troitskaya Letopis'*, s. 209; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 105; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 26; *Nikonovskaya Letopis' I*, s. 153-154.

[41] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 208.

[42] *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 282-283; *Troitskaya Letopis'*, s. 209-210; *Radzivilovskaya Letopis'*, s.106: bu yıllıkta gün 14 Ağustos olarak verilmiştir; *Nikonovskaya Letopis' I*'de verilen bilgiler aynıdır ancak tarih 14 Ağustos olarak verilmiştir, s. 154-155.

[43] *İpatiyevskaya Letopis*', s. 210.

savaştıkları daha sonra bu mücadeleye Peçenek, Berendi, Uz ve Kara-Kalpaklıların da katıldıkları anlatılmaktadır[44].

1152 yılında Kiev Knezliğinin önemine son vererek Suzdal Knezliğinin önem kazanması için Yuri Dolgoruki'nin giriştiği mücadeleye Kumanlar yardım ederlerken, o sırada Kiev knezi olan İzyaslav Mistislaviç'e, Kumanlara karşı, Peçenek, Berendi ve Uzlar yardım etmişlerdir[45]. Yine aynı yıl Kiev Knezi İzyaslav Mstislaviç kardeşi Svyatopolk ve oğlu Mstislav ile Novgorod-Sversk'e Novgorod-Sversk knezi Svyatoslav Olegoviç ile Yuri'nin oğlu Vasilko üzerine gitmiş, Vsevoloj yakınlarına geldiğinde de oğlu Mstislav'ın yanına Kanev Peçeneklerin'den, Berendi, Uz, İjeslav ve Porşanlılar'dan oluşan bir grup asker vererek Kumanların üzerine göndermiştir. Tanrı oğlu Mstislav'a yardım ederek Kumanları yenmesini sağlamıştır[46].

Bu bilgilerden yola çıkarak, Rus knezlerinin aralarındaki mücadelelerde Kumanları Suzdal ve Pereyeslavl knezlerine destek verirlerken görürken, Uzları Kiev knezlerine destek verirlerken görüyoruz. Nitekim 1154 yılında Kiev knezi Rostislav ile Suzdal knezi Yuri ve oğlu Gleb arasındaki mücadelede Kumanlar Gleb ve Yuri'nin tarafında yer alırlarken, Uzlar, Kiev knezi Rostislav ile oğlu Svyatoslaviç'in yanında yer almışlardır. Ancak bu destek yine de Rostislav'ın Kumanlara yenilmesini engelleyememiştir[47].

1154 yılında birlikte hareket etmeleri Uzların Rus knezliklerine saldırmalarına mani olamamıştır zira bu saldırılara son vermek isteyen knez Vsevolod, Uzların üzerine giderek onları yenmiştir[48].

1159 yılında yine iç mücadelelerde Uzlar, Belgorod kuşatması sırasında Berendiler ile beraber Kiev knezinin yanında yer almışlardır[49].

Aynı yıl İzyaslav Davıdoviç, Rus knezleri ve çok sayıda Kuman ile Kiev'e Rostislav Mstislaviç'in üzerine gitmiştir. Knez Rostislav Mstislaviç onların çok kalabalık olduklarını görünce hiç bir yerden yardım gelmeyeceğini de bildiğinden Kiev'den kaçmaya karar vermiştir. Ancak askerleri onu kalmaya ikna etmişlerse de neticede İzyaslav Davıdoviç'e yenilerek Kiev'den kaçmasını engelleyememişlerdir. Askerleriyle Belgorod'a giderek şehri kuşatıp almıştır. Daha sonra yardım etmeleri için kendisine yakın gördüğü knezlere elçiler göndermiştir ki bu olaylar sırasında pek çok Rus knezinin yanısıra Berendiler, Kovuylar, Dalmatlar, Uzlar, Peçenekler ve Kara-kalpaklılar da yardıma gelmişlerdir. Sonunda zaferi göğüsleyen taraf, İzyaslav Davıdoviç'in öldürülmesi ile Rostislav Mstislaviç olmuştur[50].

---

[44] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 293-299; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 50-51.*Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 313-319; *Troitskaya Letopis'*, s.231-232; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 121-123; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 55; *Nikonovskaya Letopis*'s. 186-190.

[45] *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 320-322; *Troitskaya Letopis'*, s. 235-236; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 124-125.

[46] *Nikonovskaya Letopis'* , s. 196.

[47] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 325; *Troitskaya Letopis'*, s.237-238; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 61. *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 324-326; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 126-127; *Nikonovskaya Letopis' I'*, s. 200-201.

[48] *Voskresenskaya Letopis'*, s. 333.

[49] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 341-344; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 68-70.

[50] *Nikonovskaya Letopis'*, s. 218-220.

Polotsk knezi Rogvolod, 1160 yılında o sırada Kiev'de bulunan Rostislav Gleboviç'in üzerine gitmiş, bunun üzerine Rostislav, Kiev'den Rogvolod'a karşı Jiroslav Najiroviç'i 600 Uz ile göndermiştir. Ancak onlar büyük bir sıkıntı yaşayarak açlıktan ölmüşlerdir[51]. Yine bu yıl İzyaslav, Svyatoslav, Vsevolod ve Vseslav kuvvetlerini birleştirerek kalabalık bir orduyla hem karadan hem denizden Uzların üzerine gitmişlerdir. Onların üzerlerine geldiğini duyan Uzlar kaçmışlardır ancak çoğu kaçarken mahvolmuştur. Yıllık yazarlarına göre böylece Tanrı öfkesini ve adaletini göstererek bu şekilde Hıristiyanları kötülerden korumuştur[52].

1161 yılında Rostislav, o sırada Novgorod-Seversk knezi olan Svyatoslav Vsevolodoviç'e elçiler göndererek: "*Bana Kiev'in güzelliğini görmeleri için Oleg'in çocukları ile Berendileri ve Uzları gönder*" demiştir ki[53] bu sözler aslında Kiev'e yapacağı seferde Berendi ve Uz gücünden faydalanmak istediğini göstermektedir.

Aynı yıl Smolensk knezi Rostislav Mstislaviç ile Kiev knezi İzyaslav Davıdoviç arasında yaşanan Büyük Knezliğe ve Kiev'e sahip olma mücadelesinde İzyaslav'ın yanında yer alan Kumanların kaçması ile Rostislav'ın yanındakiler ve özellikle de Uzların baskıları İzyavlav'ın hayatına son verilmesini sağlamıştır[54].

Yine 1169 yılı olaylarında Belgorod knezi Mstislav Rostislaviç'e, babasının ölümünden sonra yani 1169'da kardeşleri ve Kievliler elçiler göndererek Kiev'de tahta geçmesini istemişlerdir. Bu arada Kara-Kalpaklılar da kendi elçilerini göndererek aynı istekte bulunmuşlardır. Bu sırada yine Berendiler, Peçenekler, Uzlar ve Kara-Kalpaklıların hepsi gelerek ona katılmışlardır[55].

Ancak 1171'te Andrey Bogolubskiy'in oğlu olan Mstislav Andreyeviç, Kiev'e sahip olmak istemiş ve Kiev'deki tahtın sahibi Mstislav İzyaslaviç'e karşı başarılı bir sefer yapmıştır. Bu sırada yıllıkçıların sözlerine kulak verecek olursak, Kiev'de bulunan Mstislav, şehre kapanmış, daha sonra şehirden çıkmış ve şavaş çok şiddetli olmuştur. Ancak Mstislav şehirde çok yorgun ve bitkin düşmesine rağmen, Uzlar ve Berendiler şehrin yakınlarında ve Mstislav'ın önünde yalandan 3 gün boyunca durarak hiçbir şey yapmamışlar ve böylece Tanrı Mstislav Andreyeviç'e ve kardeşlerine yardım ederek onların Kiev'i almalarını sağlamıştır[56].

Bu yılın kışında Kumanlar, Kiev taraflarına gelmişler ve Kiev'in dışındaki pek çok köyü alarak, insan, at, hayvan sürüsü, eşya ve esir ele geçirip topraklarına dönmüşlerdir. Bunun üzerine Kiev knezi Gleb, bu sırada kardeşleri olan Vladimir knezleri Mihalko ile Vsevolod'u Kumanların arkasından göndermiştir. Mihalko, onların yaptıklarını duyunca onları Tanrı'nın ellerine teslim etmek istediği için arkalarından Berendiler,

---

[51] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 345; *Voskresenskaya Letopis'*de bu bilgiler 1159 yılına âit olarak verilmiştir, s. 71.

[52] *Voskresenskaya Letopis'*, s. 333.

[53] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 351; *Voskresenskaya Letopis'*de bu bilgiler 1160 yılına âit olarak verilmiştir, s. 73.

[54] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 352-353; *Voskresenskaya Letopis'*de bu bilgiler 1160 yılına âit olarak verilmiştir, s. 74; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 354; *Voskresenskaya Letopis'*te bu bilgiler 1160 yılına âit olarak verilmiştir, s. 74-75.

[55] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 364-366; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 80-81.

[56] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 372; *Voskresenskaya Letopis'*de bu bilgiler 1169 yılına âit olarak verilmiştir, s. 84.

Uzlar ve voyvodası Volodislav ile beraber süratle gitmiş ve yetişebildiklerini öldürmüştür[57].

1172 Yılında knez Mstislav, Somelenk knezi Davıd üzerine yapacağı seferde yardımlarını sağlamak üzere kalabalık bir orduyla Berendilerin ve Uzların yanına giderek onlarla kuvvetlerini birleştirmiştir. Ancak daha sonra ne oldu ise yıllıkçılara göre Berendiler ve Uzlar onlara yalan söylemişler ve Vışgorad'a doğru gitmişlerdir. Bunlar son derece hızlı atlarla gelerek şehirde savaşmışlardır[58].

Yıllıklarda Uzlar hakkında 1172'den 1190 yılına kadar herhangi bir kayda rastlamıyoruz. Bu yılın yani 1190 yılının ilkbaharında Svyatoslav'ın Uzların başbuğu Kuntuvdı (Gün Tovdı, Gündoğdu) üzerine gitmesi gerekmiş ve o da dünürü Rurik'i onun üzerine göndermek istemiştir. Yıllıkçıların ifadelerine göre Svyatoslav'ın Gündoğdu üzerine gitmemesinin sebebi kendisinin daha cesaretli olduğu için Rusya'ya gerekli olmasını düşünmesinden kaynaklanmıştır. Böyle düşünen Svyatoslav dünürü Rurik'i alaya getirtmiş ve orada bırakmıştır. Rurik ise bu utanç karşısında sabredemeyerek Kuman başbuğu Togliy'in yanına gitmiştir. Kumanlar buna çok sevinmişler ve onun Svyatoslav'dan intikam alma isteğini kendi idealleri için uygun bularak birlikte hareket etme kararı almışlardır. Ayrıca Gündoğdu ile beraber hareket ederek sık sık Ruslara karşı atlı olarak savaşmaya başlamışlardır. Bu hücumların yapıldığı sonbahar aylarında Svyatoslav Dinyeper'in dışına kardeşleriyle duma (meclis, kurultay) yapmaya gittiği için Kiev'de bulunmamıştır. Rurik'in kendisi ise Drevlyan Knezliğinin topraklarında bulunan Vruçiy Şehrine gitmiş, oğlu Rostislav'ı Torçesk'e göndermiştir. Bu sırada Rurik kendisine utanç getiren Svyatoslav'a karşı Gündoğdu'nun Rusya'ya savaşmaya gittiğini öğrenmiştir[59].

Yıllıkların verdiği bilgileri değerlendirdiğimizde Uzların başbuğu olan Gündoğdu'nun, Kiev knezinin itimadını kazandığını ve bu yüzden de Svyatoslav'ın onu 6000 Uz atlısı ile tek başına Kumanların üzerine gönderdiğini anlıyoruz. Ancak bir süre sonra Kiev knezi Svyatoslav bu başbuğu bir ihbar üzerine tutuklatmıştır. Bunun sebebi belli değildir. Bunu duyan Rostislav'ın oğlu Rurik, Kiev knezine müracaat ederek Rusya için çok faydalı olan Gündoğdu'nun serbest bırakılmasını rica etmiştir. Svyatoslav'da onu yemin ettirdikten sonra serbest bırakmıştır; fakat bu muameleye çok üzülen Gündoğdu, Kumanlara iltica etmiş ve Kumanlar'la beraber sık sık Ruslar üzerine akınlar yaparak Rus sınırlarını daimi bir tehlike altında bulundurmuştur. Svyatoslav ve Rurik sınırlarını korumak için ya yazı ve kışı oralarda geçirmişler ya da oğullarını oralarda bırakmışlardır. Bu sıkıntılı durum knez Rurik sayesinde atlatılmıştır. Çünkü O, Gündoğdu'yu Kuman topraklarından yine Rus tarafına çekmeyi başarmıştır[60].

Yıllıklarda, Uzlara ait en son kayıt 1193 yılına aittir. Bu kayıta göre bu yılın kışında Kumanlar, Kiev knezliği içinde yer alan Uberej boyunca savaşarak Uzları yakalamışlardır[61]. Bu bilgiden o sıralar Uzların, Kiev civarında bulunduklarını anlıyoruz.

---

[57] *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 344-345; *Troitskaya Letopis'*, s. 250; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 135-136; *Voskresenskaya Letopis'*, s. 87; *İpatiyevskaya Letopis '* s. *384*.

[58] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 375-376.

[59] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 450.

[60] D.A. Rasovski, *Eski Rus Tarihinde Kara-Kalpakların Rolü*, Türk. terc., H. Orkin, Ülkü, C.X, S. 57, 1937, s. 252.

[61] *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 455-456.

Rus yıllıklarındaki siyasi tarihlerini değerlendirdiğimizde diğer Türk boyları gibi askeri yönleri ile temayüz ettiklerini ve bu yüzden iç mücadelelerde tercih edildiklerini görüyoruz. Rus Yıllıklarındaki Uzların tarihi bu tarihten itibaren; Rus Yıllıklarının görünüşlerinden dolayı Kara-Kalpaklılar diye adlandırdıkları Peçenek, Berendi, Uz ve Kuman bakiyelerinin oluşturduğu boy birliğinin tarihleri ile birlikte verilmektedir.

Konuyu bağlarken ayrıca şahsi olarak knezliklere hizmet eden ve çeşitli mevkilere yükselen Uz büyüklerinden birkaç örnek vermeye çalışalım:

Büyük Knez Svyatopolk II'nin Snovid İzeçeviç'in, "Ovçüh" (Ovçar)- "Torçin, Berendi adlı" atlıları vardı.

Volın knezi David İgoreviç'in Turyak adlı beyleri;

Çernigov knezleri David ve Oleg Svyatoslaviç'in Torçinleri, en yakın askeri kıtası olan drujinasından daha fazla kendisine yakındı ve Uvetiçev'deki kurultaylara knezleriyle beraber katılmışlardır[62].

Güney Rus bozkırlarında Uzlara ait yer adları bakımından en zengin knezliğimiz olan Pereyasval Knezliğinde bu knezlik toprakları içerisinde ilerideki yüzyıllarda özellikle de 17. yüzyılda "Çoban toprakları" olarak adlandırılan Oğuz-Türkmenler ortaya çıkmışlar ve bunlar 19. yüzyılda dağılarak bütün Rusya'ya at yetiştirmişlerdir.

Yerleşim Alanları

Uzlar çeşitli sebeplerle Türkistan sahasından göç etmek mecburiyetinde kalınca önce Hazar Denizi'nin yukarısındaki Yayık ve İdil nehirleri arasındaki bölgelere gelmişlerdir. Nitekim gerek Arap gerekse Bizans kaynaklarında (ki bu kaynaklardan en önemlisi bilindiği üzere Bizans İmparatoru Constaninos Porfirogennetos'un *De Administrando İmperio* adlı eseridir), Yayık Nehrinin ötesinde Türkistan sahasında yaşadıkları, daha sonra Peçenekleri iterek, Yayık ile İdil arasındaki bölgeyi işgal ettikleri belirtilmektedir[63].

Türk boylarının birbirleri ardınca Güney Rus bozkırlarına gelmeleri, Rus tarihçi Golubovskiy tarafından, Güney Rus kavimlerinin deniz kenarındaki ülkelerinden çıkarılmak sureti ile kültürel gelişmelerinin durdurulduğu ve böylece bütün Rusya'nın kaderinin çok fazla değiştirildiği şeklinde yorumlanmaktadır[64].

Ana kaynaklarımız olan Rus yıllıklarının verdikleri bilgilerin ışığında Uzların, Karadeniz'in kuzeyindeki yerleşim alanlarını şu şekilde verebiliriz:

X. asırda Rusların Don ve İdil arasındaki bölgeler hakkındaki bilgileri Svyatoslav ve ondan öncekilerin doğu'ya yapmış oldukları seferler sayesinde oldukça dikkat çekici bir seviyede olmuştur. Rus Yıllıklarında Don civarındaki bozkırlarda Peçenek ve Uz varlığından bahsedilmektedir. Nitekim Aziz Vladimir 985 yılında İdil Bulgarları üzerine gittiği seferde Uzlardan faydalanmıştır[65].

Uzlar, 1034 yılından itibaren Rus sınırlarına doğru yaklaşmışlar ve Dinyeper Nehrinin doğusundaki bozkırları işgal etmişlerdir. Bu arada 1055 yılında ilk defa Kumanların karşısına Pereyaslavl Knezliğinin topraklarında çıkmışlardır. Kumanlar, Rus toprakla-

---

[62] D.A. Rasovskiy, "Peçenegi, Torki ve Berendi Ha Rus i Ugrii", *Senınarıum Kondakovıanum VI*, Prag, 1933, s. 61.

[63] Constantıne Porphyrogenıtus, *De Administrando İmperio*, Ed. Gy Moravcik-R.H.J. Henkins, Washington 1967, s. 161.

[64] Golubovskiy, *a.g.e.*, s. 32.

[65] Golubovskiy, *a.g.e.*, s. 41.

rına karşı başarılı saldırılarda bulunabilmeleri için bütün kuvvetleri ile bu topraklara doğru hareket etmeleri gerektiğini bildikleri için karşılarına çıkan Uzları, Güney Rusya bozkırlarından çıkarmaları gerektiğinin farkına varmışlardır. Bu arada Kumanlar, artık İdil ile Don nehirleri arasındaki havzada yerleşimlerini sağlamlaştırmayı başlamışlardır. Kumanlar tarafından yerlerinden kovulan Uzlar, artık daha büyük bir güçle Peçenekler ve Ruslar üzerine saldırmak zorunda kalmışlardır. İşte Peçeneklerin Tuna Nehrine ve onun ötesine doğru yerleşmeleri bu dönemde başlamıştır.

Bizans İmparatoru Constantinos, eserinde bu dönemle ilgili son derece önemli olan şu tespiti yapmaktadır: "*Peçenekler 1036'da kendi topraklarından ayrılmak zorunda kaldıkları zaman, aralarından bazıları kendi istekleri ile ya da karşılıklı anlaşmalar neticesinde orada kaldılar ve Uzlar olarak adlandırılanlar ile orada yaşamaya başladılar ve halen de onların arasında yaşamaktadırlar*". Bu tespit bize Peçenek ve Uzların dostça ve ortaklaşa bir hayat tarzı anlayışı ile birlikte yaşadıklarını göstermektedir[66].

1060 senesinde, Rus knezlerinin yeniden atlarla ve Dinyeper üzerinden kayıklarla Uzlar üzerine hareket etmeleri üzerine nihai bir yenilgiye maruz kalan bu boy da Peçeneklerin ardından güneybatı yönüne gitmiştir[67] (bkz. Resim 8).

Bu sırada Tuna'nın ötesine geçmiş olan Uzlar, Mirmidonların knezi tarafından idaresi altındaki şehirlerin yakınlarına yerleştirilmişlerdir. Böylece Uzlar Tuna'nın ötesinde Güney Rus bozkırlarında yaşamaya başlamışlardır. Ayrıca onları o dönemde bu Rus şehirlerinden çıkaracak bir knezin bulunmamasıda burada yerleşmelerinde etkili olmuştur[68].

1060'tan itibaren, bozkırın Dinyeper Nehrinden İdil Nehrine kadar uzanan, doğu kısmının tamamı Kumanların hâkimiyetine geçmiştir. Sadece Uzlar'dan kalan ufak bir nüfus ile Peçeneklerin önemsiz miktardaki bakiyeleri, bir müddet daha Don'un sağ yakasında hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bu arada Uzlar, 1064 senesinde Tuna Nehri kıyılarında belirerek nehri aşmışlardır. Ancak eski düşmanları Peçenekler ve salgın hastalık, zaten zayıf düşmüş ve yenilmiş olan bu boya son darbeyi vurmuş ve tüketmiştir. Kalanların bir kısmı Bizans tabiyetine geçmiş, diğer kısmı da yeniden Rus sınırlarına yerleşmeye çalışmışlardır. Ancak bunlar da 1080 senesinde Vladimir Vsevolodoviç Monomah (1053-1125) tarafından yenilgiye uğratılınca bağımsızlıklarını kaybetmişler ve takip eden zamanlarda Rusya sınırlarında yerleşik askeri koruma gücünü oluşturmuşlardır.

Rus Yıllıklarından takip edebildiğimiz kadarı ile XII. yüzyılın başlarından itibaren Peçenekler ile Uzlar birlikte anılmaktadırlar zira 1121 hadisesinde Peçenekler ve Uzlar birlikte Ros Nehri boylarına yerleşerek kaynaşmışlardır. Yine Uzların, XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Don boyunda yaşadıklarını bu nehrin kıyılarında Kumanlar ile giriştikleri mücadeleden anlıyoruz[69].

Rusya'daki ilk Uz yerleşimi hakkındaki bilgi 1080 yılına aittir: "*6588'in yazında, Pereyaslav'ın Uzları Rusya'ya geldi, Vsevolod ise onlara oğlu Vladimir'i gönderdi, Vladimir ise geldi, Uzları yendi*"[70]. Burada Pereyaslav'ın knezliğinde yaşayan Uzların isyanından ve oğlu

[66] Golubovskiy, *a.g.e.*, s. 41.
[67] *İpatyevskaya Letopis'* s. 114.
[68] Golubovskiy, *a.g.e.*, s. 43, 45.
[69] *İpatyevskaya Letopis*, s. ; Golubovskiy, *a.g.e.*, s. 41.
[70] *İpatyevskaya Letopis*, s. 204.

olan Büyük Kiev knezinin isyanı bastırmasından bahsedilmektedir. Bu Uzların Dinyeper'in sağ kıyısında Kiev Knezliği'nde yerleştiklerine dair ilk kayıttır.

Pereyeslavl Knezliğinin güney sınırlarında bulunan ve ilk defa 1084 yılı hadiseleri anlatılırken bahsedilen "Torçesk Şehri" Rus göçebelerin yaşadıkları bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine XI. yüzyılın sonlarına doğru (1097'ye doğru) Uzlar ilk kez Galiçya Knezliği'nde zikredilmektedirler[71]. Bozkırdan kaçışlar oldukça Ruslar bu kaçanları sınır boylarına yerleştirip şehirler kurdurmuşlardır.

Don'un ardındaki bozkırlara ve Dinyeper'e doğru Uzların yayılmaları onların Dinyeper dolaylarındaki Peçeneklere baskı kurarak batıya püskürtmelerinden kaynaklanmıştır. Bu sebeple 1036 yılında Peçenekler Dinyeper'in sol kıyısını kaybetmişlerdir.[72] Bundan sonra doğudan gelen ve Güney Rus bozkırlarının yeni efendileri (ki bu oldukça kısa sürmüştü) Uzlar olmuştur. Peçeneklere aralıksız hücum etmişler ve topraklarını ele geçirmişlerdir. Ancak Uzların Güney Rusya bozkırlarındaki (tam olarak da Dinyeper kıyıları) hâkimiyetleri çokta fazla sürmemiş, bu süre sonra Ruslarla sınırdaş ve komşu olmuşlardır. Ne varki bu komşuluk kısa bir süre sonra bölgedeki üstünlüklerini yitirmelerine sebep olmuştur.

D. Rasovskiy, Peçenek, Uz ve Berendilerin Rusya ve Macaristan'daki yer adlarındaki varlıklarını aradığı makalesinde Rusya'daki en eski Uz yerleşim alanını Rostov-Suzdal bölgesi olarak vermektedir. Yine o, Rostov-Suzdal'daki Uz yerleşiminin izlerinin Eski Uzlara ve Torçinlere ait olduğunu ve Suzdaldakiler değerlendirildiğinde ayrı ayrı Uz boylarının ortaya çıktığını ve bunlara dair ilk kayıtların Kiev Ruslarının henüz onlarla sınırdaş olmadığı 1015 yılına ait olduğunu belirtmektedir[73].

Uzların yerleştikleri diğer bir bölge ise Galiç ve Kiev Knezliği'nin toprakları olmuştur. Uzlar bu bölgede üstün bir hâkimiyet kurduklarından Peçeneklerin hepsi uzaklara Tuna'ya gitmemiş önemli bir kısmı Karadeniz kıyılarında kalarak önce Uzların ardından da Kumanların hâkimiyetinde yaşamışlardır[74].

Rasovskiy makalesinde Güney Rusya'daki Uz yerleşimlerini şu şekilde açıklamaktadır: Uz yerleşimlerine batıdan başlarsak; Galiçya'da diğer Türk boyları ile Uzların yerleşim yerlelerine rastlamaktayız. Yine Peremıslya bölgesinde yirminci yüzyıla kadar Uz köyleri vardır; Güneydoğuda, Dinyester'in üst taraflarında Szambor'dan batıya doğru 10 kilometre uzaklıkta Torçinoviçi köyü vardır. Karpatlar'dan Dinyester ovasına doğru çıkışta eğer Verets geçitlerinden geçiliyorsa bu Uz yerleşimi muhakkak Macaristan'dan gelen bu yolları korumak için konumlanmıştır[75].

Vladimir ve Lutsk arasındaki yolun yarısının yakınlarındaki Torçev şehrinde Volın Knezliği'nin merkezi bulunuyordu, yıllıklarda 1231 yılından itibaren görülmektedir. Daha doğuya doğru gidildiğinde artık Kiev Knezliğinin sınırına varılıyordu. Dorogobuj'dan birkaç kilometre güneybatıya gidildiğinde yine Uz köyleri görülürdü ki günümüzde burası Torçin mahallidir.

---

[71] *İpatyevskaya Letopis*, s. 226.

[72] Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 8.

[73] Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 11.

[74] *De Administrando Imperio*, bölüm 37, bu hadiseden bahsetmektedir. Buna göre bu Peçenekler kendi evlerinde kalmış ve Uzlar arasında yaşamışlardır.

[75] Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 51.

Kiev Knezliğinin yanı başından batıdan doğuya geçen yollarda eski Korçesk (şimdiki Korets) bölgesinde ve eski Novogradvolın ilçesinde Torçitsa köylerine rastlanmaktadır. Daha batıda ise Kiev bölgesinde Radomışlsk ilçesinde Torçin köyü; burada ise Uşi'nin bir kolu olan Torçanka (Turçanka) ırmağı vardır.

Muhtemelen Bug (Aksu) nehrinin kolu olan Snivod ırmağında Uz yerleşimleri vardı. Hmelnik şehrinden 15 verst kuzeye gidildiğinde, Podol guberniyasındaki Litin ilçesinde yirminci yüzyılda Torçin yerleşiminin olduğunu biliyoruz[76].

Daha güneyde, Bug'un sağ kolu olan Şpakovka nehrinde, Bratslav'dan (Podol guberniyası) batıya 18 verst gidildiğinde- ki Gruşevskiy burayı Galiçya'daki Poniz ve Kiev mülkü arasındaki sınırın yakınlarında varsaymaktadır- bugün de var olan Uz köyleri vardır; kayıtlar önceleri Uz yerleşimlerinin Kiev Knezliğinin güneybatısında olduğunu ortaya koymaktadır. Burada Peçeneklerle beraber yaşayan Uzlar vardı: 1084 yılında burada ilk kez "Torçeski Gorod: Torçesk Şehri" zikredilmektedir. Ancak Kuman baskısının en üst düzeye çıktığı XI. yüzyılın kargaşalı 90'lı yıllarında bu sınır yeniden silinmiş; 1093 yılında Torçesk ortaya çıkmıştır ki bu şehrin sakinleri de esir edilmişlerdir. Bunlar 1095 yılında Yurev şehrine yerleşerek Kiev Knezliğinin idaresi altında yaşamışlardır.

XII. yüzyılın başlarından Ros Nehrinin ötesinde, Uzların izlerini Torça nehri, Tikiça ırmağı, Torçesk tepeleri (Bogatır ve Litvink arasında)'nde görüyoruz. Peçenek, Uz ve Berendi bakiyelerini Kara-Kalpaklılar adı ile anan Rus Yıllıkları onların XII. yüzyılın başlarından itibaren Ros Nehrinin güney sınırlarına konuşlandıklarını, Kiev Knezliğindeki Kara-Kalpaklıların merkezlerinin, XII. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ortalarına kadar Ros Nehrinin sol akımlarında yer aldığını ve bu Ros Nehrinde Porusye'deki Kara-Kalpaklıların merkezi ve kalesi olan Torçesk Şehrinin geçtiğini görüyoruz. Burada yaşayan Türklerden kalan izler Ros Nehrinin bir kolu olan Torç ırmağında, Torçitsa köyünde, Torçev kırsalında, Rosava'nın sol akımında, Ros Nehrine dökülen Kagarlık ırmağında, bu ırmakta yer alan Karapışi köyünde, Ros üzerindeki Teptievk ve bir dizi yerde görülmektedir[77].

Torçesk, Porusye'deki Kara-Kalpaklıların baş kalesi olmasına rağmen sadece savaş zamanı bir Kara-Kalpaklı şehri görüntüsü vermiş, barış zamanı ise doğal olarak bir Rus şehri olmuştur. Nitekim Kara-Kalpaklılar burada sürekli kalmamışlar ve buranın daimi sakinleri Rus knezlikleri ya da onların valileri olmuştur[78].

Eğer Torçesk daimi olarak knezlerin ya da valilerinin yönetiminde olarak görülürse, bunu diğerleri için, mesela daha küçük olan ve daima Kara-Kalpaklı hanları ya da

---

[76] Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 52.

[77] Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 53.

[78] 1174 yılında Torçesk'te Knez Mihail Yureviç, 1188'de Roman Mstislaviç, 1190'da Rostislav Ryurikoviç XIII. yüzyılın başında 1207'lerde Mstislav Udalıy görünmektedir; Torçesk, Udalıy'ın çocuklarının yurt tuttuğu yerdedir; knezliklerin valileri hakkında bahis 1162 yılında görünmektedir. Biz bir defa bile buranın herhangi bir Karakalpaklı hanı tarafından yönetildiği duruma rastlamıyoruz. Gerçekten de yıllıklarda Gündoğdu'nun hadisesinde geçtiği gibi "Torçesk knezleri" (Торцькимъ князем) demektedir, fakat bu sadece Uz kabilelerine aidiyetini ortaya koymaktadır. Bu yıl Gündoğu yıllıklarda adlandırdığı gibi Torçesk'te Knez Rostislav Ryurikoviç oturuyordu. Nihayetinde Gündoğdu'ya ülkenin şehirlerinden biri verildiğinde, "роуское земле деля", bu Dernov olmaktadır. Torçesk muhtemelen idaresi sonradan Kara-Kalpaklılara bırakılan çok önemli bir mevkiydi. Rasovkiy, *a.g.e.*, s. 56, dpt. 363.

Kara-Kalpaklı aristokrat uruğları tarafından yönetildiği şeklinde değerlendirilen Porusye için de söylemek mümkün olabilir. Dernov şehrinin 1192 yılında Uz hanı Gündoğdu'ya bırakıldığı yönünde doğrudan kayıt vardır[79].

Dinyeper'in sol tarafında yer alan Pereyaslav Knezliğinde Uz yerleşimlerine dair birçok kayıt bulunmaktadır. Pereyaslav'ın biraz güneyinde, setin iç tarafında, knezliğin merkezinden güneye doğru geniş bir düzlükte, şimdiye dek gelen iki köy vardır: Küçük ve Büyük Karatul (kara- Türkçedeki "kara"dır, tul- başlık; böylece Kara-Kalpaklı?) muhtemelen Kara-Kalpaklılardan kalmadır[80]. Bu surette Uzlar ilk defa 1055 yılında Rusya'nın dağlık bölgelerinde, Volinya'da görülmektedirler. Buraya sonraları Kumanlar gelmişlerdir. Bu bilgileri Pereyaslav Knezliğinin tarihini çalışan V. Lyaskoronskiy'de bulabiliyoruz. Ona göre ilk Uz yerleşimi Uzlar bozkırdan knezliğin sınırlarından içeri girdiklerinde burada ortaya çıkmıştır. Yazara göre Uz yerleşimleri Volinya ve Zarub arasında, herhangi bir yerden daha tehlikeli olan Sula, Supoy ve Trubej'in aşağı taraflarında ortaya çıkmış ve Kumanlar buraya XI. yüzyılın ikinci yarısında saldırmışlardır[81]. Lyaskoronskiy, yine Uzların Romna ırmağının üst akımlarında, Osetr ve Uday'daki su akımının ayrıldığı yerde, Pereyaslav sınırının bir diğer zayıf yerinde, Pereyaslav ve Kiev'e giden yolda yerleşmiş olduklarını belirtmektedir[82].

Uz yerleşimlerinden biri de Novgorod-Seversk Knezliğinin Starodub ilçesinde bugüne kadar varlığını sürdüren Torkin köyüdür[83]. Yine Uzlara ait kalabalık bir topluluk Ryazan Knezliği'nde görülmektedir. Burada sayılan Rus şehirleri arasında sadece bir Torçesk şehri Voskresen yıllığında geçmektedir[84].

Suzdal-Rostov topraklarında ise Uzların yaşamadığı buradaki yer adlarından anlaşılmaktadır.

Rus topraklarında Uzların yaşadıkları sahaları üç kısma ayırabiliriz:

İlki- Klyazma ve İstra'nın üst taraflarında, Moskova ve Dmitrov arasındaki yolun ortalarında, bu yoldan biraz daha batıya kayıldığında varılacak yerde kadim devirlerden beri Türk yerleşimlerinin izine rastlanmaktadır[85].

İkinci kısım- ilk yerden kuzeydoğuya doğru, Pleşçeyev Gölü havzasında, Pereyaslavl Zalesskagıy'dan güneydoğuya doğru 15 kilometre gidildiğinde görülen bataklık yakınlarında şimdiki yerleşimler açıkça Türk adı taşımaktadırlar: Abaşevo, Bakşeyevo, Balakirevo, İtlar.

Nihayetinde üçüncü kesim- daha doğuda Yuryev, Polskagıy ve Suzdal bölgesindedir. Nerla ırmağı (Klyazma'nın kolu) yakınlarında, Suzdal'dan kuzeydoğuya doğru 15 km gidildiğinde şimdi de var olan Torçino köyü, Suldal'dan 15 km kuzeybatıya gidildiğinde ise İrmiz nehrinde Torki kırsalı (1462) görülmektedir. Aktarılan yer adlarının arkeo-

---

[79] "А Коунтоувдея остави оу себе и да емоу городъ на Рси Дверень Роуское земле деля" *İpatyevskaya Letopis*'s. 453.

[80] Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 59.

[81] V. Lyaskoronskiy, *İstoriya Pereyaslavskoy Zemli c Drevneyşih Vremeni do PalaviniXIII Stoletiya,* Kiev1897, s. 192, 193; Aynı yazarın, K Voprosu o Pereyaslavskih Torkah", *JMHP*, 1905, No: IV, s. 286-288.

[82] Lyaskoronskiy, *İstoriya*, s. 193-194, 299.

[83] Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 59.

[84] *Voskresenskaya Letopis*', s. 178.

[85] M. K. Lyubavskiy, *Obrazovaniye Osnovnoy Gosudarstvennoy Territorii Velikorusskoy Narosnosti*, Leningrad 1929, s. 15, 63-65.

lojik verilerle uyuşması oldukça dikkat çekicidir. Yurev dağında ve Yurev şehrinde ortaya çıkarılan Yurev mezarları da Rasovskiy'e göre Berendilere ya da Uzlara aittir[86].

Uzlar, Don boylarında da şehirler kurmuşlardır. Bu şehirlerden en önemlisi Saksın şehri olmuştur ki bu Aşağı İdil bölgesinde yer almaktadır. Burada ortaçağ kaynaklarına bakacak olursak Uzların kırk boyu kendi başbuğlarının idaresinde yaşamışlardır.

Kiev Knezliği döneminde bütün Rus knezliklerinde Uz adını taşıyan ve 19. Yüzyıla kadar varlıklarını devam ettiren şehirlerden bazıları şunlardır:

1) Galiç Knezliği: Drevni Torki (eski Türkler), Torki (Türkler), Trçinoviçi;
2) Kiev Knezliği: Ros'un kollarından Torç Nehri, eski Torçitsı, Torçin, Torkov, Torçanka nehri, Torça (Tikiç'in kolu), Torçesk tepeleri, Torç yolu, Torçesk surları.
3) Pereyaslavl knezliği: Büyük-Küçük Karatul;
4) Novgorod-Seversk Knezliği: Torkin Yerleşimi;
5) Suzdal-Rostov Knezliği: Eski Torkino, Torki;
6) Ryazan Knezliği; Toçesk;
7) Çernigov Knezliğinde Vsevoloj, Unenej, Bohmaç, Belaveja, Baruç şehirlerinde yerleşerek yaşamışlardır.

Günümüz Ukrayna ve Rusya topraklarında Uzlara ait bazı yer adları hâlâ muhafaza edilmektedir. Mesela: Troyanovka ve Torçin şehirleri ki Volın bölgesinde bulunmaktadır. Yine Rusya'da Sankt-Peterburg şehrinde Torkoviç ilçesi bulunmaktadır. Rusya ve Ukrayna'da pek çok yer adı 18-19. yüzyıla kadar Oğuz-Uz boylarının isimlerini taşımıştır. Tanınmış Rus ilim adamı N.Ya. Aristov 1877 yılında Harkov'dan 165 verst uzaklıkta bulunan Tor şehri üzerinde çalışmıştır. O, şehrin hemen yanında bulunan Torkskiye Gölü ile Tor ve Torets adlı iki nehirden bahsetmektedir. Burada Uzlara ait bir Torks şehirciğinin olduğunu ve 17.yy'da bu şehrin Tor adı ile bir Slavyan şehri haline geldiğini belirtmektedir[87].

İslam kaynakları Uzların Karadeniz'in kuzeyindeki yerleşim alanlarının kesin sınırları çizilmeyerek genel bilgiler vermişlerdir:

İbn Fadlan bu konuda müraccat ettiğimiz en önemli kaynağımızdır. Eserinde Yayık ile İdil arasında yaşayan Oğuzlar hakkında bilgi vermektedir[88].

X. asır Arap kaynaklarından Mesudî ise onların Hazar Denizinden ayrılan Don Nehrinin sağ tarafında bulunduklarını söylemektedir[89].

Avfi, Oğuzların Karadeniz sahillerinde yaşayan Peçenek ülkesine gelerek burada yaşamaya başladıklarını aktarmaktadır[90].

Yazarı bilinmeyen ve X. asırda kaleme alınan Hudûdü'l-Âlem adlı eserde Guz ülkesi hakkında şu bilgiler verilmektedir: "*Doğusu Guz Çölü ve Maveraünnehir şehrleri, güneyi aynı çölün bazı kısımları ve Hazar Denizi, batısı ve kuzeyi İtil Nehri'dir*"[91].

---

[86] Rasovskiy, *a.g.e.*, s.60-61.

[87] Gundogduyev, *Turkmenskıy Sled*, www.Turkmenistan.ru adresinden 2014 tarihinde alınmıştır.

[88] R. Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Bedir Yayınları, İstanbul 1975.

[89] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. A.Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 78.

[90] Avfi'den naklen, Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985, s. 91.

[91] V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrip*, Çev: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 55.

Yakut El-Hamavî, Hazar Denizi hakkında bilgi verirken: "*batısında Kafkas Dağlarından el-Serir sınırına kadar el-Lan, Hazar ülkeleri ve Oğuz çölünün bir kısmı ve kuzeyinde de Oğuz çölleri vardır*" demektedir[92].

İstahrî'de Hazar Deniz'in etrafını çizerken, "*batısında Erran, Serir sınırları, Hazar ülkeleri ve Oğuz çölünün bir kısmı, kuzeyinde Siyahkuh (Mangışlak) tarafındaki Oğuz ülkesi çölü, güneyinde Gilan ve Deylemistan vardır*" diyerek bu bilgiyi tekrarlamaktadır[93].

XIV. yy.da Suriyeli tarihçi Ebu'l Fida yazdığı coğrafya kitabında Guzların, Hazar, Karluk ve Bulgarların ülkeleri arasında yerleşmiş olduklarını belirtmektedir[94]. Yine o, Rusların doğuda Guzlarla sınırdaş olduklarını söylemektedir[95].

El-Bekri ise Kıpçak ülkesi ile Guzların ülkesini ayrıştırmakta ama kesin bir coğrafya çizememektedir[96].

Görüldüğü üzere yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İslam kaynaklarında 10. ve 11. yüzyıllarda Guzların, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardaki yerleşim alanları detaylı bir şekilde yer almamaktadır.

Bizans İmparatoru Constantinos'un eseri çalışmamız açısından tek Bizans kaynağı olma özelliğini taşımaktadır. Diğer Bizans kaynakları Tuna'nın ötesine geçen Uzlar hakkında bilgi vermektedirler. Constantinos'da bu konuda bize sadece kendi zamanında Uzların Yayık'ın ötesinde oturduklarını söyleyerek detaylı bilgi vermemektedir. Ayrıca o, Peçeneklerin kendilerini Uzlardan ayırt etmek için milli kıyafeletlerini giymeye devam ettiklerini de söylemektedir.

Sonuç

Uzların siyasi tarihlerine baktığımızda; Rusların Uzlar üzerine 1055-56, 1060, 1093, 1096, 1103, 1154 ve 1190 yıllarında; Kumanların ise 1105 ve 1151 yıllarında seferler düzenlediklerini görüyoruz. Yine Kuman ve Uzların 1105, 1114, 1116, 1120, 1121, 1125, 1127 tarihlerinde Ruslara karşı birlikte hareket ettiklerini; Rus-Uz ittifakının yani Rus knezlerinin aralarındaki iç mücadelelerde Uzların 1097 1127, 1151, 1152, 1154, 1159, 1160, 1169, 1171, 1172 yıllarına ait olaylarda Ruslara destek verdiklerini; 1060, 1093, 1096, 1127, 1151, 1152, 1154, 1159,1160, 1169, 1171, 1172, 1190 yıllarında da Rusların gerek Kumanlara karşı gerekse kendi aralarındaki mücadelelerde Uzların yardımına müracaat ettiklerine şahit oluyoruz. Kısacası Uzlar, Kiev Knezliği döneminde özellikle Güney Rus bozkırlarında esaslı bir siyasi güce sahip olmuşlardır. X-XI yüzyıllarda Kiev Rusyasının savunma düzeni içerisinde yer alarak hem yerleşmişler hem de Rus sınırlarını korumuşlardır. Bu arada Ruslar, Uzların güçlü oldukları dönemlerde onlardan kaçanları alıp kendi sınır bölgelerine ya da önemli stratejik bölgelere yerleştirmeyi de ihmal etmemişlerdir.

[92] Yakut el-Hamavî'den naklen, Şeşen, *a.g.e.,* s. 133.
[93] İstahrî'den naklen, Şeşen, *a.g.e.,* s. 155.
[94] Golubovskiy, *a.g.e.,* s. 45-46.
[95] Golubovskiy, *a.g.e.,* s. 46.
[96] Golubovskiy, *a.g.e.,* s. 46.

EKLER: Resimler

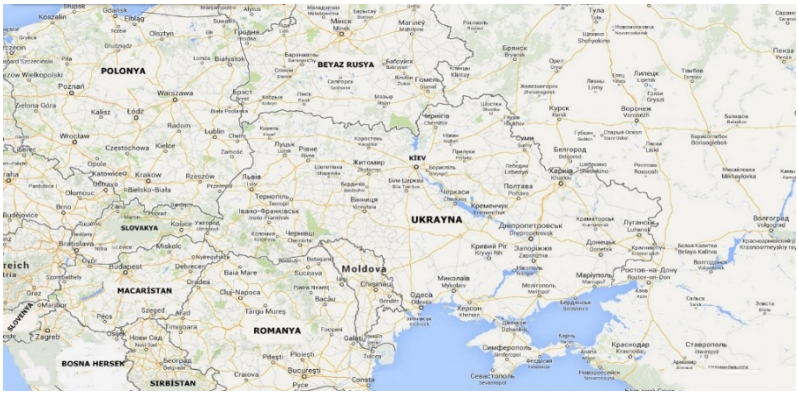

Resim 1. Karadeniz'in kuzeyi

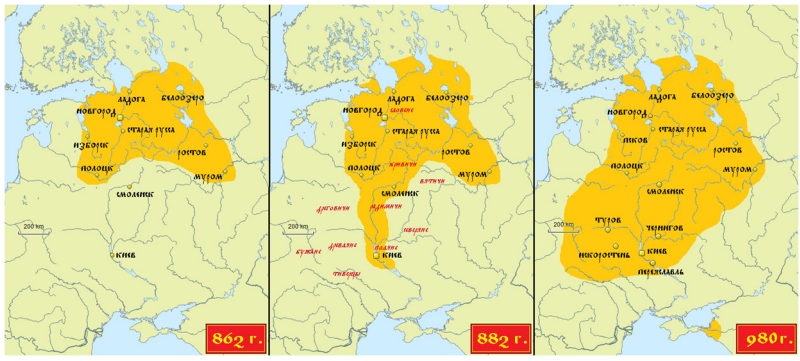

Resim 2. Kiev Knezliği

Resim 3. Torçesk şehri

Resim 4. Radzivilovskaya Letopis'de Yer Alan bir Minyatür[97]

Resim 5. Kuman Arabaları

Resim 6. Rus Knezlikleri

[97] www.radzivilovskaya Letopis.ru adresinden 20.06.2014 tarihinde alınmıştır.

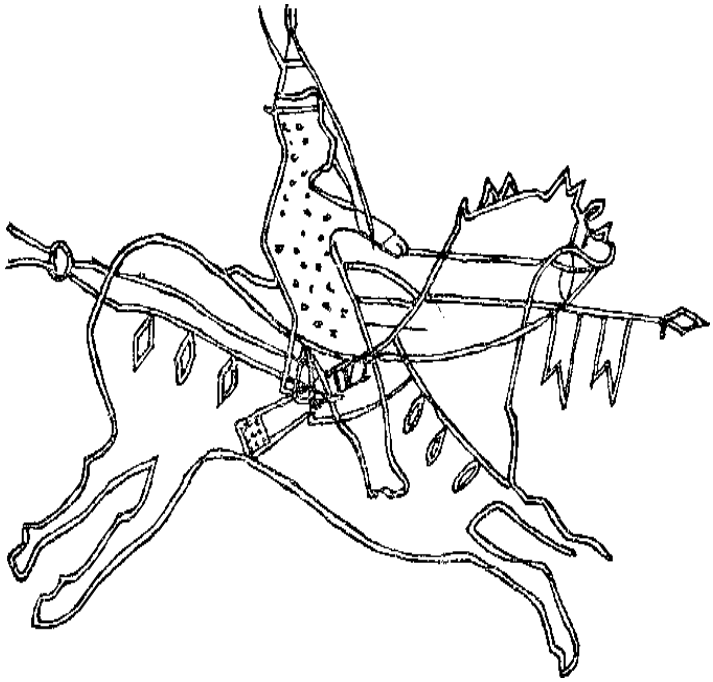

Resim 7.

Resim 8. Dinyeper Nehri

ÇAÇ'TAKİ OĞUZ ŞEHİRLERİ

MUNİRE HATAMOVA

Kangüi saltanatının varisi olan Çaç hükümdarlığına dair çalışmaların sayısının son yıllarda oldukça arttığı göze çarpmaktadır[1]. Ancak araştırmalarda Çaç'ın tarihî hududu bütünüyle ele alınmadığından Çaç ile ilgili tarihî vakalar yanlı olarak yorumlanmaktadır[2]. Oysa Çinli seyyahlar Hsüan Tsang (630), Du-Huan ve Soğd elçisi Fatufarn'ın kayıtlarına dayanarak Çaç'ın kuzeyde Talas ve merkezî Tarband (ya da Turarband) olan Farb vilayetlerini içerdiği hem de bu dönemde küçük hükümdarlıklara bölünmediği, aksine, birkaç vilayetten oluşan muayyen bir hükümdarlık olduğu ortadadır[3]. Bu konuda özellikle İbn Hevkel'in şu gibi bilgileri önemlidir: *"Maveraünnehir'de büyük belde ve geniş vilayetler vardır. ... Barab (Farab) ve İsficab hem de et-Teraz (Taraz) ve İlak'a kadar [yerlere] gelince, o hâlde onların tümü eş-Şaş'a [taalluktur]"*[4]. Demek ki yazılı kaynaklarda aslında yegâne Çaç hükümdarlığı ve onun muhtevasındaki Farab, İsficab, Talas ve İlak gibi vilayetler ve onların merkezleri sayılan şehirlere dair bilgiler kaydedilmiştir. Bunlara bakarak, Çaç hükümdarlığına şimdiki Güney Kaza-

[1] Rtveladze, E. V. (2006). *İstoriya i Numizmatika Çaça (Vtoraya Polovina III – Seredina VIII v. n.e.).* Taşkent; Babayarov, G. B. (2007). *Drevnetyurkskie Monetı Çaçskogo Oazisa (VI-VIII vv. n.e.).* Taşkent; Alimova, D. A. (2009). *Taşkent Tarihi (Kadimgi davrlardan bugungaça). İstoriya Taşkenta (c Drevneyşih Vremen do Naşey Dney).* Taşkent; İshakov, M., Kamoliddin Ş. ve Babayarov, G. (2009). *Titulatura Doislamskih Praviteley Çaça.* Taşkent; Ziyaev, A. (2009). *Taşkent. Ç 1. Drevnost i Srednevekov'ye.* Taşkent; Filanoviç, M. İ. (2010). *Drevnaya i Srednevekovaya İstorii Taşkenta v Arheologiçeskih İstoçnikah.* Taşkent; Boboyörov, Ğ. (2010). *Çoç Tarihidan Lavhalar (İlk Orta Asrlar).* Taşkent; Buryakov, Y. F. (2011). *Kanka i Şahruhiya. Drenie Goroda Çaça i İlaka na Velikom Şelkovom Puti.* Taşkent; *Problemı Drevney i Srenevekovoy İstorii Çaça.* (2013). Ş. Kamoliddin (Red.). Saarbrucken.

[2] Örneğin, birçok ilmî yayında Çaç hükümdarlığından ayrı *İlak*, *İsficab*, *Kangü Tarban* ya da *Otrar / Farab* gibi bağımsız hükümdarlıklarının bulunduğu görüşünün yaygın olduğu göze çarpar.

[3] Hatamova, M. M. (2014). İlk Orta Asrlarda Çoç Hukmdorlarligining Hududi (Sayeh va Elçilarning Hotiralari Asosida). *O'zbekiston tarixi,* № 2. Taşkent, 12-23.

[4] Kamoliddin, Ş. S. *O Severnıh Granitsah…* 60 s.

kistan'ın Çimkent ve Taraz vilayetleri hem de Özbekistan'daki Taşkent vilayetinin dâhil olduğunu söylemek mümkündür.

Bilindiği gibi, Erken Orta çağlarda Çaç vahası ziraat ve hayvancılığa müsait steplerin kesiştiği noktada yer almaktaydı. Nitekim bu topraklarda milattan önceki bin yılın son asırlarında ve miladî bin yıllığın ilk çeyreğinde hüküm süren Kangüi devleti çemberinde Soğd, Türk ve Tohar dilli etnosların beraberce kaynaşarak yarattıkları kendine has bir kültür harmanı oluşturmuş olup, bu durum onların bakiyeleri olan yer adları, maddi eşyalar, sanat eserleri vb.lerde kendi tesbitini bulmaktadır. Özellikle, MS 6.-8. yüzyıllarda Çaç vahası dâhil olmak üzere Sırderya'nın orta havzalarından Yedisu'ya kadar uzanan topraklarda onlarca irili ufaklı şehirler bulunmakta olup, bu iskân yerleri ahalisinin esas çoğunluğunu Soğdlu ve Türk asıllı toplumlar oluşturmaktaydı[5]. Bunu o dönemin Çin, Eski Türk ve Bizans kaynaklarındaki bilgiler ve buradaki Türk ve Soğd asıllı veya Türk-Soğd esaslı yer adları tasdik eder[6].

Burada ayrıca vurgulamak gerekir ki Türk ve Soğd toplumlarının çok taraflı ilişkilerini sadece Köktürk Kağanlığı dönemine bağlamak doğru değildir. Her iki toplumun arasındaki derin ilişkilerin kökü daha eski dönemlere dayandığını özellikle arkeolojik malzemeler tasdik etmektedir. Nitekim Çaç vahasında çok eskilerden hayvancılıkla uğraşan kabileler de yaşamış olup, onların Tunç çağından itibaren çiftçilikle uğraşmaya başladıkları bilinir. Hatta bazı bilginler Çaç ve Fergane bölgelerinin en eski yerlilerinin Türkler olduklarını vurgulamaktadırlar[7]. Bizce, vaha ahalisinin etnik muhtevasında Türk katmanlarının daha ağırlıklı olması da Köktürk kağanlarının Çaç bölgesinde kendi hanedanını (Teginler sülalesi) kurmalarında bir faktör olmuştur[8]. Çünkü her şeyden önce Çaç vahasının en eski adı ve bölgeden akan Sırderya nehri adı da son yıllardaki araştırmalara göre Eski Türkçe bir temele dayanmaktadır[9]. İşbu görüşe ek olarak birçok arkeolojik kazı sonucunda elde edilen malzemeleri destekleyici olarak ortaya koyabiliriz. Örneğin, Taşkent vahasının en eski şehir harabelerinin başında gelen Kanka-tepe şehir kalıntısından miladi 5. yüzyıla ait Tanrı tasviri çizilmiş levha, Eski Türk yazısında "Çaç" toponimi aks olunan seramik parça, Bekabad

[5] Bernştam, A. N. (1952). Tyurki i Srednaya Aziya b Opisanii Hoy Çao (726). *VDİ* № 1. Moskva, s. 194; Lubo-Lusnikenko, E.İ. (2002). Svedeniya Kitayskih Pis'mennıh İstoçnikov o Suyabe (Gorodişe Ak-Beşim). *Suyab. Ak-Beşim.* S-Petersburg., ss. 115-116.

[6] Baytanaev, B. A. (2003). *Drevney İspidjab. Srednevekovıe Goroda Yujnogo Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti. İzdanie Vtore Pererabotannoe i Dopolnennoe.* Şımkent-Almatı. ss. 38-40.

[7] Malikov, A. M. (2000). Tyurki na Sredney Sırdar'ye. *O'zbekiston moddiy madaniyati tarixi (VMKU)*, vıp. 31. Samarkand, ss. 162-163.

[8] 605 yılında Batı Köktürk Şegüi tarafından öldürülen yerli hükümdar Nie'nin adı İnel biçiminde yeniden kurulur ve Eski Türkçe İnal veya İnel unvanıyla özdeşleştirilir. Eğer, bu bir gerçekse, bölgede Köktürk Kağanlığı döneminde kurulan Türk asıllı *Teginler* (605-750) ve *Tudunlar* (640-750) hanedanları ortaya çıkmadan önce de Çaç hükümdarları Türk asıllı oldukları veya onların arasında Türkçe isim ve unvanlar yayılmış olduğu anlaşılacaktır (Zuyev, Y. A. (2002). *Rannie Tyurki: Oçerki İstorii i İdeologii.* Almatı. s. 94).

[9] Maksudov, F. ve Babayarov, G. (2009). K Etimologii Toponima Çaç. *Stolitse Uzbekistana Taşkentu 2200 let. Trudı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii.* Taşkent. ss. 199-205.

(Taşkent vilayeti) vb. yerlerden bulunan Eski Türk yazılı eşyalar[10], Toy-tepe ve Angren tümen (ilçe)lerinde bulunan Eski Türk taş heykelleri (balbal), Eski Türklere özgü defin ve antropolojil malzemeler buna ispat niteliğindedir.

Çaç ve ona yakın bölgelerde Oğuz Türklerinin bulunduklarına dair bilgiler yazılı kaynaklarda M 10.-12. yüzyıllara ait olup, özellikle, bu konuda Mesudî, İbn Fadlan (10. yy.) İdrisî ve Merverudî (12. yy.) gibi Arap ve Fars coğrafyacılarının kayıtları önemlidir. Ancak, ondan daha önceki dönemler, özellikle, M 6.-8. yüzyıllarda bölgede Oğuzların yerleşimi, göç yönleri ve şehirlerine dair bilgiler eksiktir. Gene de, yukarıda Çin kaynaklarından aktardığımız bilgilere göre, bu dönemde Talas nehrinin batısı ile Sırderya'nın orta havzalarında Kang-chü'nün kuzeyinde birkaç Tele (Tegreg) kabile ittifakına mensup boylar yer almakta olup[11], onlardan birkaçı daha sonradan Oğuz boyları olarak görülmektedir. Demek ki Çaç bölgesine has kültürün gelişiminde Oğuz Türklerinin payı gözardı edilemez.

Eğer Sırderya havzalarında bulunan eski şehir kalıntılarına dikkat edilirse, onların oluşumu yerleşik Kang iskân yerlerinin temelinde ortaya çıktığı anlaşılacaktır. Özellikle, Soğdluların etkisi altında oluşan doğru dörtgen planlı şehirlerin esas olarak Çaç vahasının Sırderya'ya yakın batı kısmında daha çok geliştiği görülür. Bu gibi şehirlerin herhangi bir köşesinde dörtgen biçimindeki erk (yönetim merkezi) yer almakta olup, şehir ve erk surları hendeklerle çevrilidir[12].

Bununla beraber, Orta Asya kadim şehirleri kültürünün gelişiminde Eski Türklerin de güçlü bir etkisi bulunmakta olup, özellikle, Çaç, Fergane, Ustruşane ve Toharistan gibi vahalarda yerleşik hayat sürdüren Türklerin iskân yerleri örnek teşkil eder[13]. Nitekim Çaç vahasında bulunan şehirlerin esas kısmını düzenli olmayan planlarla yapılmış şehirler oluşturur. İşbu şehirler tepelikler relyef (toprak özellikleri ve coğrafi şartlar) durumundan yola çıkılarak, inşa edilmiş ve onların erki (yönetim merkezi) genelde yuvarlak ya da oval bir biçimde idi[14]. Uzmanlar bu gibi iskân yerlerinin Sakaların, daha doğrusu Aşağı Sırderya havzalarındaki iskân yerlerinin yapım tarzına benzerlik taşıdığını vurgularlar[15]. Arkeologlar yuvarlak biçimli erkleri mezkûr gele-

[10] Vasil'yev, D. D. (1976). Pamyatniki Tyurkskoy Runiçeskoy Pis'mennosti Aziatskogo Areala. *ST* № 1. Baku. s. 80; Buryakov, Y. F. (2002). K İstorii Rannesrednevekovogo Çaça. *O'zbekiston tarixi*. № 3. Taşkent. s. 11.

[11] Hojaev, A. ve Hojaev, K. (2001). *Kadimgi Manbalarda Halkimiz Otmişi.* Taşkent. ss. 16, 30-31; Taşağıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları.* Ankara. ss. 45, 131.

[12] Buryakov, Y. F. (2003). Paleoekologiçeskie i Etniçeskie Protsessı v Kontaktnıh Zonah Sredney Azii s Drevnosti i Srednevekov'ye (na primere Basseyna Yaksarta). *International Journal of Asian Studies*, vol. 8, Seoul – Tashkent, s. 79.

[13] Baypakov, K. M. (2002). Vzaimodeystvie Zemledel'çeskih i Koçevıh Kul'tur v Ramkah Stepnoy Tsivilizatsii Kazahstana. *Tsivilizatsii Tsentral'noy Evrazii: Zemledel'tsı i Skotovodı*. Samarkand. s. 9.

[14] Buryakov, Y. F. (2003). Paleoekologiçeskie i Etniçeskie Protsessı… s. 79.

[15] Tolstov, S. P. (1962). *Po Drevnim Del'tam Oksa i Yaksarta.* Moskva. s. 192.

neğin gelişimiyle bağlarlar, yani Sırderya'nın orta ve aşağı havzalarındaki maddî kültürün biri biriyleriyle benzerlik teşkil ettiklerine dikkat etmişlerdir[16].

Yeri gelmişken, birçok araştırmacı arasında "*Kadim dönemlerden hayvancılıkla uğraşan Türklerde şehir kültürü bulunduğu söz konusu bile edilemez"* görüşünün ağırlık kazandığı üzerine duralım[17]. Bu gibi görüşlerin temelinde "yabani ve göçebe Türkler", "onlar kendi tarihine sahip değillerdi" gibi önyargılardan kaynaklanan eski Avrupamerkezcilik farazî (görüş) yatmaktadır. İşbu farazîye taraftarları kendileri için Çin yıllıklarında Eski Türklere dair kaydedilen «*Onlar çadır ve keçe evlerde yaşarlar, ot ve suya bakarak bir yerden diğerine göç ederler*» anlamındaki geleneksel "kalıp"ı destek olarak alarak, bu konuda daha derin incelemeler sürdürülmesine engel olmuşlardır.

Ancak, son yıllarda sürdürülen birçok araştırma bu gibi görüşlerin tam olarak bir temele dayanmadığını göstermektedir. Çünkü hemen hemen her toplumun uzun asırlar zarfında hem yerleşik, hem de göçebe veya yarı göçebe olarak yaşadığı bilim dünyasında kendi tesbitini bulmuştur. Çeşitli yazılı ve maddi kaynaklardaki bilgilerden yola çıkılırsa Türk dilli toplulukların da bundan müstesna olmadığı aydınlık kazanır[18]. Özellikle, toponomi araştırmalarına göre, İslam öncesi dönemlerde Çaç vahası Türk dilli toplumun bulunduğu büyük merkezlerden biri olmuştur. Örneğin, tanınmış Doğu dilleri bilimcisi Prof. Şemsiddin Kamaliddin Çaç ve İlak vilayetlerinde 30'a yakın Türkçe asıllı yer adını sıralamıştır. Ona göre, Eski Türkçe yer adlarının esas çoğunluğu M 9.-10. yüzyıllara ait yazılı kaynaklarda kaydedilmesine rağmen, onların birçoğu daha önceki dönemlerde, özellikle, Köktürk Kağanlığı döneminde ortaya çıkmıştır[19]. Türkolog Doç.Dr. Gaybullah Babayar'a göre ise Çaç bölgesinin bazı Eski Türk asıllı toponimleri Köktürk Kağanlığı döneminden daha önceki dönemlere dayanır[20]. Çünkü aynı araştırmacıya göre, Çaç bölgesinin Türkçe yer adlarından birkaçı M 6.-7. yüzyıllara ait yazılı kaynaklarda görülmüş olup, onların mazisi daha erken dönemlere ulaşır. Nitekim herhangi bir coğrafi ad onun yazılı kaynaklarda ilk kaydedildiği dönemden başlayarak değil, belki de yüzyıllar önce ortaya çıkmış olabileceği pek olasıklıdır[21].

Gerçekten de, Çaç bölgesinin Türkçe asıllı yer adları M 11. yüzyılın ortalarından değil, belki daha önceki dönemlerde görülmeye başladığı görülür. Örneğin, birer hü-

---

[16] Buryakov, Y. F. (1982). *Genezis i Etapı Razvitiya Gorodskoy Kul'turı Taşkentskogo Oazisa.* Taşkent. s. 113.

[17] Hazanov, A. M. (2005). Koçevniki i Goroda v evraziyskom Stepnom Regione i Sosednih Stranah. *Urbanizatsiya i Nomadizm v Tsentral'noy Azii: İstorii i Problemı. Materialı Mej-y Konferentsii.* Almatı. s. 324; Haeshi T. (2005). The role of sedentary people in the nomadic states: from the Hiongnu empire to the Uigur qaghanate. *Urbanizatsiya i Nomadizm v Tsentral'noy Azii: İstorii i Problemı. Materialı Mej-y Konferentsii.* Almatı. s. 224.

[18] Kamoliddin, Ş. S. (2005). O Gradostroitel'noy Kul'ture u Drevnih Tyurok. *Urbanizatsiya i Nomadizm v Tsentral'noy Azii: İstorii i Problemı. Materialı Mej-y Konferentsii.* Almatı. ss. 354-373; Kamoliddin, Ş. S. (2007). *Kul'tura Osedlıh Tyurkov Sredney Azii.* Taşkent. // http://www.eurasica.ru/articles/uzbeks

[19] Kamoliddin, Ş. S. (2006). *Drevnetyurkskaya Toponimiya Sredney Azii.* Taşkent: Şark. ss. 81-84.

[20] Boboyörov, Ğ. (2010). *Çoç Tarihidan Lavhalar (İlk Orta Asrlar).* Taşkent. s. 107.

[21] Karaev, S. K. (1985). *Drevnetyurkskie Toponimı Sredney Azii. ST* № 6. Baku. ss. 23-35.

kümdarlık, vaha ve bölge adı olan *Çaç* terimi son araştırmalara göre, milattan önceki bin yıllığın son çeyreğinde Proto-Türkçe bir temelde ortaya çıktığının birçok delillerle kendi tespitini bulması burada Türk asıllı topluluklar nüfusunun ne kadar önem taşıdığını gösterir. Bunların dışında Çaç hükümdarlığı muhtevasındaki hemen hemen tüm vilayetler ve onların yönetim merkezlerinin adları da Türkçe esasta açıklanır. Mesela, *İlak* vilayeti Eski Türkçe *İla* gidronomi veya "yayla" anlamını taşıyan Eski Türkçe *aylak* ya da *yaylak* sözcüklerinden geliştiği ileri sürülür[22]. Talas ve Sayram / Saryam (*Soğd.* İsficab) vilayetlerinin adı da Eski Türkçe gidronimlerden oluşmuştur.

Bilindiği gibi, diğer bölgelerde görülmek üzere, Orta Asya'da da menşei Eski Türkçeye dayanan toponimlerin esas çoğunluğu daha çok büyük nehirler ve göl adlarında korunmuştur[23]. Örneğin, bölgedeki büyük nehirlerden biri olan Sırderya'nın eski adlarından[24] biri Eski İran dillerinde "saf, asıl merverit" anlamındaki *Yaksart* adı Orta Çağ kaynaklarında *Yahşart* veya *Haşart* şeklinde biraz bozulmuş bir biçimde kaydedilmiştir[25]. Eski Türk yazıtlarında ise işbu "Merverit-nehir" anlamında *Yençü-Ögüz* tarzında geçer[26]. İlginç tarafı, Yençü-Ögüz'ün Çince kelimesi kelimesine çevirisi *Chen-chü-he* biçiminde, yani Eski Türkçeye yakın bir şekilde sunulmuştur. Bununla beraber, onun Çinceye çevirilmiş *Yao-sha* biçiminde görülmüş olup, onun kökü Eski İranca *Yaksart*'a kadar gider[27].

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinde şu gibi önemli bir bilgi geçer:

> *"Öküz – Ceyhun ve Fırat gibi nehirlere verilen bir addır. İşbu terim tek olarak kullanıldığı vakit Oğuzlar'a göre Benaket nehri anlaşılır; çünkü, şehirleri onun yakasındadır. Onların göçebeleri de işbu nehirin iki kenarından yerleşmiştir. Türk ülkesindeki bir kaç sular, nehirler "öküz" adı ile adlandırılır. Onun sınırında olan bir şehire de işbu ad verilir. "İki Öküz" denilir. İşbu şehir "İla" ile "Yafinç" nehirleri (sehrası) arasında bulunmuştur"*[28].

---

[22] Buryakov, Y. F. (2002). K İstorii Rannesrednevekovogo Çaça. *O'zbekiston tarixi*. № 3. Taşkent. s. 14; Boboyörov, Ğ. B. (2003). İlk Orta Asrlarda Çoç Vohasida Turkiy Toponimlar. *Özbekiston Urbanistik Madaniyati. Halkaro İlmiy Konferentsiya Materiallari.* Taşkent. s. 112.

[23] Murzaev, E. M. (1976). O Proishojdenii Geografiçeskih Nazvaniy. *ST* № 2. s. 40; Gulieva, L. G. (1976). Tyurkskaya Gidronimiya Kubani. *ST* № 2. s. 50.

[24] Sırderya nehrinin yazılı kaynaklarda görülen adlarına dair bk. Klyaştornıy, S. G. (1953). Yaksart – Sır-Dar'ya. *Sovetskaya Etnografiya.* № 3. Moskva. ss. 189-190; Livşits, V. A. (2003). Drevnee Nazvanie Sırdar'yi. *VDİ* № 1. ss. 3-10; Moldabayeva D. (2005). "Sır Derya" Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi. *Bilig.* Güz/2005, Sayı 35. Ahmet Yesevi Universitesi Mutevelli Heyet Başkanlığı. ss. 1-16.

[25] *Hudud al-'Alam. The regions of the world...* – s. 323.

[26] Klyaştornıy, S. G. (1953). Yaksart – Sır-Dar'ya. *Sovetskaya Etnografiya.* № 3. Moskva. ss. 189-190.

[27] Chavannes E. *Documents sur les...* ss. 140-141; Ekrem E. *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre...* – ss. 126-127.

[28] *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*. (1985). Cilt I-IV. Çev. B. Atalay, Ankara: TDK yayınları: 521-524. Cilt II. – s. 59; Koşğariy Mahmud (1960). *Turkiy Sözler Devani (Devanu-Luğat it-Turk).* Terc. ve Neşr. S. M. Muttalibov. 1. C. – Taşkent: Fan. s. 91; Mahmūd al-Kāšγarī. (1984). *Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk).* Edited and translated with introduction and indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly. Part I. Harvard University,– s. 103.

Eserin başka bir sayfasında aynı müellif "*Cincü / İncü – Oğuzca merverit demektir"* anlamını taşıyan bilgileri sunmuştur[29].

Demek ki yukarıda sunduğumuz bilgiler Oğuzların Sırderya nehrinin sadece aşağı havzalarında değil, belki de orta havzalarında da Köktürk Kağanlığı döneminde bile yaşadıklarını tasdik eder. Çünkü Orta Asya'ya Makedonyalı İskender gelmeden önce Yunan kaynaklarında Oksus tarzında görülen Amuderya nehrinin işbu eski adı Eski Türkçe Öküz ile bağlantılı olduğu bir gerçek gibi gözükmektedir[30].

Bununla beraber, Türk toplulukları dilinde mevcut olan terimler de onların yaşam tarzı, meşgulatı ve kültürüne dair geniş bilgileri içeren önemli malzemelerden sayılır. Örneğin, Eski Türkçede iyi bilinen şehir anlamındaki *balïq* teriminden başka Doğu Avrupa Türkleri arasında *kerman* ve Batı Sibirya Türkleri için özgü olan *tura* ve *toy/ton* terimleri de pek yaygın idi[31]. Bunun gibi, Erken Orta Çağlarda "şehir", "köy" anlamlarını taşıyan Soğdça *-keθ/-kath* topoformantı bölgede bulunan yer adları için Soğd ve Türk dilli ahali arasında hemen hemen aynı derecede kullanılmıştır[32]. Araplar istilasından sonra *-keθ/-kath* topoformantı kaybolarak, pek çok yer adları *-κanδ/-kent* ile yer değiştirdiği ahalinin topluca Türkleşmesiyle bağlantılıdır[33]. Nitekim Çaç'a dair kadim ve orta çağlara ait çeşitli kaynaklarda onun *Taşkend/Taşkent* – "Taş şehir" anlamını veren adı hatırlatan bilgiler görülür[34]. O yüzden de 11. yüzyıla gelince Kâşgarlı Mahmud *-κanδ* terimini Türkçe "şehir" anlamını veren bir sözcük olarak açıklamıştır[35].

Bununla beraber, "*Divan*"da çoğunluk Türk toplulukları *-κanδ* terimi altında "şehir"i kastetmişlerse, sadece Oğuzlar mezkûr terimi "köy"e nispetle kullandıklarına dair önemli bilgi görülür[36]. Nitekim *-kaθ/-kat* ile biten yer adları Çaç ile İlak'ta en çok miktarı, yani 30 adedi oluşturur. Çaç muhtevasındaki İsficab vilayetinde ise 3 adet *-kaθ*

---

[29] Koşğariy Mahmud (1960). *Turkiy Sözler Devani (Devanu-Luğat it-Turk).* 3. C. – s. 37.

[30] Koşğariy Mahmud (1960). *Turkiy Sözler Devani (Devanu-Luğat it-Turk).* 1. C. – ss. 91, 411, 469; Koşğariy Mahmud (1960). *Turkiy Sözler Devani (Devanu-Luğat it-Turk).* 3. C. – ss. 166, 260; Murzaev, E. M. (1974). *Oçerki Toponomiki.* Moskova. s. 195; Murzaev, E. M. (1984). *Slovar' Narodnıh Geografiçeskih Terminov.* Moskova. ss. 405, 576; Hasanov, H. (1969). İstoriko-Toponomiçeskaya Shema Sredney Azii. *Toponomika Vostoka. İssledovanii i Materialı.* Moskova: Nauka. s. 157; Karaev, S. K. (1991). *Toponimiya Uzbekistana (Sotsiolingviçeskiy Aspekt).* Taşkent: Fan, s. 38.

[31] *Drevnetyurkskiy Slovar'.* (1969). Leningrad, ss. 80, 587; Clauson G. (1972). *Etymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish.* Oxford, ss. 335-336; *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Leksika.* (2001). 4. cilt Moskva, ss. 485, 487; *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Pratyurkskiy Yazık Osnova.* (2006). 6. cilt. Moskva. ss.443-450.

[32] Lur'ye, P. B. *İstoriko-Lingvistiçeskiy Analiz. ss.* 88.

[33] Hromov, A. L. (1974). O Strukturnıh Osobennostyah İranskoy Toponimii Maverannahra v Period IX-XIII vv. *Vostoçnaya Filologiya.* Vıp. III. Duşanbe. s. 9; Lur'ye, P. B. *İstoriko-Lingvistiçeskiy Analiz. ss.* 110.

[34] Muhammad ibn Musa al-Horazmiy. (1983). *Matematika, Astronomiya, Geografiya.* Taşkent. ss. 268-269; Abu Rayhan Biruni. (1973). *İndiya. İzbrannıe Proizvedeniya.* 2. Cilt. Taşkent. s. 471; Mahmud Koşğariy. (1963). *Devanu Luğatit-turk. 1. cilt. Taşkent.* s. 414.

[35] Mahmud Koşğariy. (1963). *Devanu Luğatit-turk. 3. cilt. Taşkent.* s. 164.

[36] Mahmud Koşğariy. (1963). *Devanu Luğatit-turk. 3. cilt. Taşkent.* 1963.

ve 1 adet *-kand* ile biten toponimler görülür[37]. Kâşgarlı Mahmud "*Oğuzlar'da kendi şehirlerinden başka bir yere çıkmayanlar, savaşmayanlar «jatuq» denilir"* diye aydınlık kazandırır[38]. İlginç bir karşılaştırma, bugünlerde bile Taşkent bölgesinin yerel ahalisi arasında tembel, çalışmayı sevmeyen insanlara "yatak keseli tekken" ("yatak hastası dolaşmış") tabiri kullanılır. Demek, bunu da Çaç hükümdarlığında yaşayan Türk toplulukları arasında Oğuzları üstün rolleriyle açıklayabiliriz.

Genel olarak baktığımızda yazılı kaynaklarda Oğuzların bir grubu Sırderya'nın orta havzalarındaki Karatağ (eski Karaçuk) dağı etekleri, Keles bozkırı, Arıs, Ahangeran, Çırçık nehirleri vadilerinde yaşadıklarına dair bilgiler görülür. Nitekim Arap müerrihleri *Sabran*, *Sütkent*, *Kencideh*, *Biskent* gibi şehirlerin Oğuzlar'a ait olduğunu kaydetmişlerdir. "*Nüzhet el-Muştak*" eserinde yazıldığına göre, *"Dehlan kaleye benzer şehir, onun kendi yöneticisi bulunur, epey askere sahip. Vakti vaktiyle Şaş vilayetine bağlı Taraz yerlerine saldırıda bulunur"*[39]. İstehrî'nin eserinde ise "*İşbu nehir* [Çaç, yani Sırderya] *Sabran'ın sınırından geçer. Burada Guzlar'ın evleri bulunur"*[40] şeklinde bilgi kaydedilir. Mukaddesî ise şimdiki Türkistan şehrinden batıda bulunan Sabran şehrini 7 kat duvarla sarılan büyük bir kale olarak tasvir eder[41]. Buna benzer, İstehrî'nin yazdıklarına göre, Oğuz Türkleri'nin Sütkent şehri Maveraünnehir sınırında bulunur[42].

Oğuzlar Farab ve Kencdeh (Kencide)[43] vilayetleri arasında da yaşamışlardır. Arkeolojik kazılar burada 10. yüzyılda göçebe ve yarı yerleşik Türkler'in yaşadıklarını tasdik eder. Buradan Karluk – Oğuz boylarına özgü eşyaların bulunması da bölgede diğer Türk topluluklarıyla beraber Oğuzların yaşadıklarını tespit eder[44].

Oğuzlar Çaç ve Çaç ve İsficab vilayetleri arasındaki topraklarda da istikamet etmişlerdir. İbn Hevkel'e göre, "*Şaş nehrinin kıyısında Biskent şehrinde*[45]*İslam'ı kabul eden Oğuz Türkleri ve Karluk kabileleri toplanır"*[46]. İstehrî de *"Biskent şehri ahalisi çeşitli insanlardan müteşekil olup, Müslüman olan ve tümü itikat için mücadele eden Guz, Karluk ve başkalardan ibaret"*[47] olduklarını yazmıştır. Bunun gibi, İstehr, Binket'ten İsficab ve Taraz'a götüren yolu tarif ederken, Keles'te Enferan rıbatı ve Dih-i Guz namlı iskân yerini kaydeder.

Eski Türklerle ilişkili olarak, Çaç bölgesinde unvanlardan oluşan yer adları çoğunluğu oluşturmuştur. Örneğin, Sogdolog P.B. Lurje'nin araştırmalarına göre, Çaç'ta hem Türkçe, hem de Soğdça esaslı unvanlardan yapılan şehir adları diğer hudutlara naza-

---

[37] Lur'ye, P. B. *İstoriko-Lingvistiçeskiy Analiz. ss.* 105.
[38] Mahmud Koşğariy. (1963). *Devanu Luğatit-turk. 3. cilt. Taşkent.* s. 22.
[39] *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii.* (1938). C. 1. Moskva-Leningrad. s. 222.
[40] Agadjanov, S. G. (1969). *Oçerki İstorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.* Aşkabat. s. 74.
[41] *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii.* (1938). C. 1. Moskva-Leningrad.
[42] Agadjanov, S. G. (1969). *a.g.e.* s. 74.
[43] *Kencdeh* – Arıs nehrinin orta havzasında, merkez şehri şimdiki Cuvan-tepe harabesine denk gelen eski Subaniket şehridir.
[44] Agadjanov, S. G. (1969). *a.g.e.*, s. 75.
[45] Biskent şimdiki Taşkent vilayetindeki Pıskent tümeni (ilçesi) adında iz bırakmıştır.
[46] *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii.* (1938). C. 1. Moskva-Leningrad.
[47] Agadjanov, S. G. (1969). *a.g.e.*, s. 76.

ran çoğunluğu oluşturur[48]. Buna Taşkent vahasındaki birbirinden o kadar uzak olmayan Cabguket (Ak-ata) ve Hatunket (Tugay-tepe) şehirleri örnek teşkil eder[49]. Kaldı ki, bölgenin baş şehirlerinden biri olan Tunket şehri de Eski Türkçe *ton/tun* "baş, ilk" anlamındaki terim, daha doğrusu epitet (sıfat)la ilişkilendirilir[50], "vilayet yöneticisi, hükümdarı" anlamındaki yine bir Türkçe unvan olan *Tutuk* sözcüğünden *Tukkaθ* / *Tutukkaθ* şehrinin adı ortaya çıktığı görüşü hâkimdir[51].

Burada dikkati çeken husus, şehir adlarının bu tarzda adlandırılması geleneği diğer topluluklarda, özellikle, Orta Asya'nın gayri Türk topluluklarında fazla görülmez. Çaç bölgesinde Türkçe unvanlarla bağlantılı toponimlerin sıkça görülmesi olayını Sogdolog P.B. Lurje Yedisu ve Çaç topraklarındaki şehir ve saire iskân yerlerinin yapımı ve bu tarzda adlandırılmasına Soğd tüccarları tarafından bilinçli olarak teşebbüs yaptıklarını ileri sürer[52]. Bizce mezkûr bölgelerde sadece Soğdlular değil, belki de Türk toplulukları da şehir ve diğer iskân yerlerini inşa etmişler ve onlardan birkaçını kendi yöneticilerinin unvanlarıyla adlandırmışlardır. Bu görüşü adı geçen bölgelerin yer adlarının büyük bir kısmını Türkçe veya Türk-Soğd karışımı toponimler oluşturması da tasdik eder. Örneğin, bu döneme ait *Yengikent, Sayram, Otrar/Turarband, Sütkent, Karaçuk, Suğnak, Talas, Atlah, Bing-yul/Ming-bulak, Cabguket, Hatunket, İlak, Sablık, Arpalığ, Barsket, Abrlığ, Nemudlığ, Almalık* vb. Türkçe asıllı şehir ve köy adları bunu teyit eder[53].

Sonuç olarak, Oğuzların yarı göçebe ve hayvancılıkla uğraşan kısmı ilkbahar, yaz ve güz aylarını yaylalarda geçirerek, kışın kışlık menzillerine gelip yaşadıkları anlaşılmaktadır. Mezkûr yazlık ve kışlık karargâhlar Sırderya'nın her iki kıyısında yerleşmiş bulunuyordu.

Bu dönemde Oğuzların yerleşik hayata geçmesi iki yönde gelişmiştir. Onların bir kısmı Taşkent vahalardaki şehir ve kasabalar nüfusu arasında erimeye başlamışlarsa da, ikinci bir kısımı oluşturan topluluğu bölgenin bozkır ve yaylalarında kendi köylerini inşa etmişlerdi. Bozkırda yerleşen Oğuzlar kendi savunma inşaatlarına sahip olarak kendi bölgelerini olası saldırılardan savunmaya özen gösteriyorlardı. Daha muhkem yapılara sahip ve alınması zor olan kaleler ise Oğuz yöneticilerinin karargâhı görevini yapmakla beraber hazine ve gıdaların korunduğu yerler olarak bilinirdir. Diğer şehir ve kasabalar ise zanaatın, çiftçilik ve ticaret merkezleri olarak ün kazanmıştı.

---

[48] Lur'ye, P. B. *İstoriko-Lingvistiçeskiy Analiz. ss.* 206.

[49] Bartold V. (1963). s. 230; Buryakov, Y. F. *İstoriçeskaya Topografiya…*; Boboyörov, Ğ. B. (2003). İlk Orta Asrlarda Çoç Vohasida Turkiy Toponimlar. *Özbekiston Urbanistik Madaniyati. Halkaro İlmiy Konferentsiya Materiallari.* Taşkent. s. 113; Lur'ye, P. B. *İstoriko-Lingvistiçeskiy Analiz…*

[50] Umarov, E. (2002). Etyudı po Drevnetyurkskoy Onomastike. *Orta Asiye Arheologiyası, Tarihi va Madaniyati. Halkora İlmiy Konferentsiya Ma'ruzalari Tezislari.* Taşkent. s. 114; Boboyörov, Ğ. B. Ğarbiy Turk Hokonligi Davlatçiligi Tuzumi… s. 186.

[51] Lur'ye, P. B. *İstoriko-Lingvistiçeskiy Analiz. ss.* 100, 206-207.

[52] Lur'ye, P. B. *İstoriko-Lingvistiçeskiy Analiz. s. 208.*

[53] Baytanaev, B. (2003). *Drevniy İspidjab. Şımkent-Almatı. ss. 38-40*; Kamoliddin, Ş. S. (2006). *Drevnetyurskaya Toponimiya v Sredney Azii.* Taşkent. s. 80; Boboyörov, Ğ. (2010). Çoç Tarihidan Lavhalar (İlk Orta Asrlar). Taşkent. ss. 77, 92-108.

DAMGA (TAMGA) KAVRAMI BAĞLAMINDA, OĞUZ DAMGALARI MI, TÜRK DAMGALARI MI?

MUSTAFA AKSOY

Damgalar, geniş anlamda bir dilin alfabeleri, sosyal grupların tarihî mirası ve soyut anlatılardır. Bu sebeple damgalar, sosyo-kültürel araştırmalarda başvurulması gereken öncelikli vesikalardır. Çünkü damgalar bir nesneyi ya da nesneleri ifade etmenin ötesinde, daha çok insanla ilgili soyut dünyayı ifade eder. Damga kavramı Türk-Moğol halkları tarafından kullanılmakta olup, damgaların nasıl oluştuğu konusunda kesin bir hüküm yoktur. Ancak genel olarak, kayalardaki işaretlerin, resimlerin zamanla damgalara dönüştüğü genel kabul görmektedir.

Damga kavramı Orhun Abideleri ve diğer taşların üzerine yazılan metinlerde "tamgaçı" yani "mühürdar"[1]; "tamyaçi" yani "damgacı, damga vuran, mühürdar"; "tamyala" yani "damgalamak"[2] şeklinde görülüyor. Taşlara yazılan metinlerden başka Oğuz Kağan Destanı'nda da bu kavram "*Men senlerge boldum kagan, alalıng ya tagı kalkan, tamga bizge bolsun buyan*" şeklinde kullanılmıştır. Yazılı ifadenin yüzlerce yıllık sözlü geçmişini ve Türk tarihini esas aldığımızda damga kavramının tarihî derinliği ortaya çıkmaktadır.

Rusçadaki yabancı kelimelerin etimolojisinin yapıldığı bir sözlükte "damga" kelimesinin Türkçe olduğu belirtilerek *"birinci manası, Moğol boy toplumunda, boya ait olan (mesela, hayvan) veya boy mensupları tarafından yapılan (mesela seramik, halı gibi) eşyalar üzerine vurulan özel mülkiyet işaretidir ki, sonradan aile ve şahıslara ait işaret haline gelmiştir. İkinci manası ise, 13-15 yy.larda Rusya'da, gümrüğe giren eşya üzerine vurulan özel damga karşılığı alınan gümrük vergisidir"*[3] denmiştir.

Drevnetyurkskiy Slovar adlı eserde ise kadim Türkler, "damga / tamga"yı, özel mülkiyet işaretinden başka, ayrıca bir şeyin üzerine basılan işaret, iz koymaya yarayan alet;

[1] Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara. s. 166.

[2] Orkun, H. N. a. g. e. s. 586.

[3] Yazarı yok. (1988). *Slovar İnostrannıh Slov. Russkiy Yazık*. Moskva. s. 497.

mühür ve böyle bir aletle konulmuş belirti, işaret, yazı; nişan anlamlarında kullanmıştır[4] ifadesi yazılmıştı. Tuva Türkçesinde de "damga" ve "şekil" farklı kelimelerle ifade edilir. Örneğin "tanma", "mühür, damga, kaşe"; "demdek" ise "nişan, işaret, sembol, simge, not, numara"[5] anlamında kullanılmaktadır.

1916'da Kazan'da yayımlanan bir eserde de okuma yazma bilmeyen Başkurt ve diğer Türk halklarının sahip oldukları damgaları imza yerine kullandıkları belirtilmektedir[6]. Diğer yandan Kül Tigin kitabesinde, Turfan'da bulunan Uygurca metinlerde, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te[7], *Kutadgu Bilig*[8]'de damga/ tamga'nın mühür, damga şeklinde kullanıldığına dair açık ifadeler mevcuttur. Söz konusu eserlerde kaydedildiğine göre "damga-tamga"dan tamγači (tamğaçı, damgacı), tamγala (tamğala, damgala), tamγa ur (tamğa ur, damga vur) gibi terimler[9] de türemiştir. Moğolların da damgayı mühür ve özel mülkiyet işareti anlamında kullandığını şu ifadelerden anlıyoruz: *"Şunu kaydetmeliyiz ki hayvanlar üzerindeki mülkiyet hususî bir nişan damga (tamga) ile işaretlenirdi; bu damga, bir kabilenin bütün azaları için aynı idi"*[10].

Damgalar hakkında Sümer de *"Oğuz boylarına ait damgaların Anadolu'da hayvanlara vurulduktan başka halı, kilim motifi olarak kullanıldığını, aşı boyası ile evlerin duvarlarına*

---

[4] Yazarı yok. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad. s. 530.

[5] Monguş, D. A. (2005). *Tuvaca-Türkçe Sözlük*, s. 200, 63.

[6] Akçokraklı, O. (1983). *Kırım'da Tatar Tamgaları*. İstanbul. s. 175.

[7] "tamga: Hakanın ve başkalarının damgası. tamgalığ: Hakanlar ibriklerini, kendilerine özger olan sofralarını mühürlerler; bunlarda bir kişiye yetecek kadar yiyecek ve içecek vardır; sonraları, Hakandan başkası kullanmasın diye üzerine damga vurulmuş; böylelikle tamgalığ kelimesi her türlü ibrik ve sofra için ad olmuştur." "tamgalığ: Hakandan başka kimsenin üzerinde yemek yememesi için damga vurulmaya hazırlanmış sofra…". Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Cilt I, s. 424, 527. Aynı eser Cilt IV, sayfa 567'de ise tamga için "damga, hakanın ve başkalarının damgası" ifadesi kullanılmıştır.

[8] Vezirlık angar bérdi tamğa ayağ tuğı kövrügi birle bérdi kuyağ. (Ona vezirlik, unvan ve mühür ile tuğ, davul ve zırh verildi.) Ayağ bérdi tamğa at üstem kedüt ağırladı aşru tükel boldı kut. (Ona unvan, mühür, at, koşum ve hil'at verdi; çok itibar gösterdi; o ikbalin son derecesine vasıl oldu.) // Atım ersig erse bolur ok yaçı köni erse kılkı bolur tamğacı. (İyi nişancı ve cesur ise, o okçu ve yaycı olur; doğru tabiatlı ise, mühürdar olur.) Yukarıdaki bilgilerin Türkiye Türkçesi Cilt II, asılları ise Cilt I'den alınmıştır: Yusuf Has Hâcib. (1979). *Kutadgu Bilig*, Ankara, Cilt I. s. 121, 193, 408.; Yusuf Has Hâcib. (1985). *Kutadgu Bilig*, Ankara, Cilt II. s. 86, 135, 293.

[9] Turfan'da bulunan Uygurca metinlerde tamya (Tamγa-tamğa); mühür, damga, baskı, iz (beg tamγasï elgiŋdä (Beyin, idarecinin damgası (mührü) kendi elinde.) ve büyüleyici işaret (ötrü etüz küzätgü tamγa tutmïš kergäk tamγasï (Bundan sonra bedeni koruyan işaret yapmak gerekir.) manasında kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'de ise şu örneklere rastlanır: väzirliq aŋar berdi tamγa ajaγ (Tamga vererek vezirlik görevine getirdi), Tamγa ur (damgala, damgalamak, mühür lemek), keräk… özi bekläsä qoδsa tamγa urup (Onun kendisinin muhafaza etmesi ve mühürlemesi /damgalaması gerekir), Tamγači (tamğacı, tamgayı muhafaza eden kimse), köni bolsa gïlgï bolur tamγači (Eğer o hakkaniyetli olursa, tamganın da muhafızı olacaktır.) Ayrıca damga; nišan (nişan), tamγa (tamga) şeklinde de geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud'dan da şu örnekleri vere biliriz: Tamγala (tamğala, mühür basmak), ol bitig tamγaladï (O, mektubu/yazıyı mühürledi/tamgaladı.) Kültegin Kitabesi'nde ise şu ifade buna örnektir: türgäš qaγanda magarač tamγači oγuz bilgä tamγači ketli (Türgiş kağanından Makraç ve Oğuz Bilge tamgalarını muhafaza eden kimse geldi.), (*Drevnetyurkskiy Slovar*, s. 530.)

[10] Vladimirtsov, B. Y. (1987). *Moğolların İçtimaî Teşkilatı* (Çev. A. İnan). Ankara. s. 91.

resmedildiğini, kap kacağa ve nazar değmemesi, uğur getirmesi için bazı giyim eşyasına nakşedildiğini ve hatta mezar taşlarına çizildiğini biliyoruz"[11] der. 19. yüzyılda yaptığı saha araştırmalarıyla tanınan Türkolog Radloff da Altay'da yaşayan *"muhtelif soylar atlarını tanıyabilmek için, bunların arka butlarına vurulan mülkiyet işareti (tamga) kullanırlar. Ben bu gibi 12 tamga gördüm"*[12] diyerek tarihten gelen bir geleneğe şahitlik yaptığını belirtir.

Altın Orda ve Rusya hakkında yapılan bir çalışmada "tamga" için *"tüccarlardan alınan bu gümrük vergisi, en fazla gelir getiren vergilerin başında gelmektedir… Bu vergi Rus knezliklerinde Altın Orda'nın hâkimiyeti ile birlikte toplanmaya başlanmıştır… Kroniklerden başka yarlıklarda da tamga vergisine rastlanmaktadır"*[13] denmiştir. Söz konusu vergi *"nitekim Altın Orda Devleti'nin hazinesine en fazla gelir getiren vergi, olmuştur"*[14] ifadesi kullanılmıştır.

Emir Timur hakkında yapılan bir çalışmada da "tamga"; *"merkezî hükümet makamları arasında en önemlisi, hükümdara çok yakın olan mühürdardı. Timur döneminde bu makam Farsça adıyla anılır, Türkçe'de geleneksel olarak kullanılan tamgaç adı ise gümrük vergisi (tamga) toplayanlara verilir oldu"*[15] diye kullanılmıştır. Asya Türkleri hakkındaki bazı sözlüklerde de damga kavramı şu anlamlarda kullanılmıştır: "Tamga": "Damga, mühür"; "Tamha": "Damga, mühür"[16]. "Tamga": "Damga, işaret, arma"[17]; "Tamgasal": "Damga vurmak, işaret koymak"[18]. "Tamga": "Damga, mühür"; "Tamgalama: Damgalamak, mühürlemek, iz bırakmak, imzalamak"[19].

Damgalar konusundaki ilk geniş kapsamlı araştırmalar XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmaya başlanmıştır. Örneğin Aristov, Orta Asya Türkleri; Castagne, Kırgız Türkleri; Akçokraklı, Kırım Tatarları; Karpov ise Türkmenlerin damgaları hakkında geniş kapsamlı çalışmalar yapmışlar. Türkiye'de ise bu konudaki ilk geniş kapsamlı çalışma Yalgın tarafından yapmıştır[20]. Pazırık kurganındaki buluntulardan[21] sonra özellikle damgalar ve onların tarihî kaynakları konusunda Hint-Avrupa teorisi bağlamında Sovyet ve Batı kaynaklı bazı eserlerin yazıldığı görülmektedir.

---

[11] Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*. Ankara. ss. 206-207.

[12] Radloff, W. (1956). *Sibiraya'dan* (Çev. A. Temir). Cilt I. İstanbul. s. 290.

[13] Kamalov, K. (2009). *Altın Orda ve Rusya*. İstanbul. s. 164-165.

[14] Kamalov, K. a. g. e. s. 286.

[15] Manz, B. F. (2006). *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi* (Çev. Z. Bilgin). İstanbul. s. 230.

[16] Topraklı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2000). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara. s. 260.

[17] Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara. s. 375.

[18] Tavkul, U. a. g. e. s. 375.

[19] Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara. s. 263.

[20] Aristov, N. A. (2014). *Türk Halklarının Etnik Yapısı* (Çev. D. A. Batur). İstanbul. s. 263; Castagne, J. (1921). Les Tamgas des Kirghizes (Kazaks). *Revue du Monde Musulman,* Volume XLII, Octobre.; Akçokraklı, O. a. g. e.; Kuzeyev, R. G. (2005). *İtil-Ural Türkleri* (Çev. A. Acaloğlu). İstanbul. s. 82.; Yalgın, A. R. (1943). *Anadolu'da Türk Damgaları: Uludağ'dan Toroslar'a*. Bursa.

[21] Pazırık kurganları 1929 yılında Rus arkeologları S. I. Rudenko ile M. P. Gryaznov tarafından Altaylarda, bulunmuştur. Rudenko 1947-1949 yıllarında dört kurgan daha açınca Pazırık kurganı buluntuları dünyanın ilgisini çekmeye başlamıştır. Bu kurganlarda üzerlerinde damga olan, at cesedi, mumyalanmış insan, halı, çeşitli at koşum takımları ile çok sayıda araç ve gerek bulunmuştur.

Orhun alfabesinin Türk damgalarından türemiş olduğuna dair teori ise ilk defa olarak Aristov tarafından ifade edilmiştir. Teori sahibi Aristov olmasına rağmen, onun ifadesine göre kadim Türklerin kitabelerde kullandığı harfler ile damgalar arasındaki ilişkiye ilk defa "Spassky, (*Inscriptiones Sibiricae*, 1820) Yenisey ve Altaylardaki kitabelerde kullanılan işaretlerin günümüzde dahi Sibiryalı göçebelerin kullandıkları tamga ve mühürlerle benzerliğine işaret etmiştir"[22].

Aristov, ise konu hakkında yapmış olduğu bir araştırmada "Orhun alfabesindeki 38 işretten 29'u günümüzde boylarda kullanılan tamgalara benzemekte veya şekil itibariyle yakınlık arz etmektedir"[23] der. Türk damgaları ile ilk Türk alfabesi arasındaki ilişkiyi ifade eden Kuzeyev de Türk damgalarında görülen istikrarlılık ve devamlılık "etnogenetik", "etnos" ve "komşu etnoslar" hakkında karşılaştırmalı araştırmaların yapılmasına imkân verir[24] diyerek, Türk damgalarının kültür tarihi araştırmalarındaki yerine işaret eder. Diğer yandan Kuzeyev, "Amanjolov'un tamgaları birer ideogram veya logogram olarak ele alma yönündeki önerisi ilgi çekmektedir"[25] diyerek Başkurtlardaki aile damgalarından çok sayıda örnekler vererek bu damgalar dikkatlice incelendiğinde birçoğunun ilk Türk alfabesinde[26] de olduğu görülmektedir der.

Türkiye'de yapılan bir araştırmada da bir çoğu Orhun ve Yenisey yazıtlarında kullanılan damgalardan yirmi bir tanesinin Ahlat mezar taşlarında kullanıldığı tespit edilmiştir[27]. Türkiye'de kadim Türk alfabesiyle kaya resimleriyle olan ilişkiye H. N. Orkun, ilk baskısı 1941'de yapılan eserinde Türk yazısının "fikir belirten işaret" (ideogram, ideografik) anlamına gelen kaya resimlerinden oluştuğunu Y. D. Polivanov'a atfen belirtir[28]. E. Esin de *"bilhassa ki M.Ö. IV. yüzyıllarından sanılan Esik mezarında, gümüş bir kap içinde, Kök-Türk harflerinin arkaik şekli olduğu sanılan harfler ile yazılmış ve Kazak âlimlerine göre, iki harfi yalnız Türkçede olan bir yazı bulundu. Bu çok önemli buluş, Kök-Türk yazısının Milâddan önce, belki Aristov, Orkun ile Kisilev'in sandıkları gibi, damgalardan gelişerek teşekkül ettiğini gösterir"*[29] der.

Günümüzde de bu tür damgalar bazı aileler tarafından hâlâ kullanılmaktadır. Mesela Tavkul'un, Kafkasya aile damgaları, Kuzeyev'in, Başkurt aile damgaları, Makarov'un, Tatar aile damgaları, Trofimov'un Çuvaş aile damgaları hakkındaki eserlerinde çok sayıda aile damgası örneği belirtilmiştir. Salihov tarafından derlenen ve yayına hazırlanan *Başkurt Şecereleri* adlı eserde ise yirminci yüzyılın başlarında Sokolov

[22] Aristov, N. A. a. g. e., s. 273.

[23] Aristov, N. A. a. g. e. s. 263.

[24] Kuzeyev, R. G. a. g. e. s. 81-82.

[25] Kuzeyev, R. G. a. g. e. s. 83.

[26] Orhun alfabesi kavramıyla Moğolistan'da buluna bazı taş abidelerdeki yazı akla gelmektedir. Bu yazılar devrin şartlarını göre çok ileri seviyede olup, Türk alfabesiyle yazılmış, Türk tarih felsefesinin örneklerinin görüldüğü ve hitabet sanatının çok ileri seviyede kullanıldığı belki de ilk eserlerdir. O nedenle Orhun alfabesi yerine daha kuşatıcı, yani Orhun alfabesinden önceyi de ifade etmesi nedeniyle biz "ilk Türk alfabesi" kavramını tercih ediyoruz.

[27] Gülensoy, T. (1993). Ahlat'ta Türk Damgaları, *Anadolu'da Türk Mührü* (Hazırlayan: İ. Nalbantoğlu). Ankara. s. 61-63.

[28] Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara. s. 16.

[29] Esin, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihine ve İslâma Giriş* (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cilt I/b'den Ayrı Basım). İstanbul. s. 23.

tarafından Başkurtistan'ın Kügersin ilçesindeki aile damgaları hakkında bazı örnekler vardır[30]. Temmuz 2014'de yayımlanan eserimizde[31] de Türk dünyasında kullanılan aile damgalarından çok sayıda örnek mevcuttur.

Damga bir özel işaret olmanın yanında ailelerin soy adı olarak da kullanıldığını *"Kokand'a tabi olan Çong-Bağış (büyük sığın) kabilesi, Kaşgar'ın batısında göçebe olarak yaşar. Bana bildirilen soy adları şunlardır: Askalı, Taro, Maçak, Üş-Tamga, Kandabaş, Koş-Tamga, Kuan-Duan (Tora soyuna Teleüt'lerin arasında da çok rastlanılır). Üş-Tamga ve Koş Tamga hiç şüphesiz Özbek soylarıdır"*[32] diyerek Radloff haber verir.

Aristov ise damgaların temelde dinî kaynaklı olduğunu "*çok muhtemeldir ki, boy tamgaları başlangıçta boyun tanrıları veya koruyucu ruhlarının şekillerinden ibaretti ve daha sonraları kazınmasını ve hayvana vurulmasını kolaylaştıracak basit geometrik şekiller, halinde boyun mülkiyet işaretleri haline dönüşmüştür*"[33] der. Diğer yandan Türk kültür coğrafyasındaki çok sık görülen yüksek dağlardaki damgaların dinî bir tarafının olduğunu Altaylardaki Teleütlerin dini hayatından bahseden Potapov, şamanların dağın zirvesine kendi özel "tamga"ları ile işaret koyduklarını belirtir[34].

Radloff, Altaylarda tespit ettiği damga geleneğinin Kao-çılar yani Kanglılar'da[35] da olduğunu *"Kao-çe'ler ehlî hayvanlara birer mülkiyet damgası vururlar; sahrada bir hayvan yabancı bir halka karışırsa, onu hiç kimse kendi mülküne geçiremez"*[36] diyerek işret eder. Damga kavramının Kanglılar tarafından kullanıldığını ifade eden bir Çin belgesinde de şunlar yazılıdır: Kao-ch'e lerde

> "Evlenme sırasında at ve öküz verilmesinin büyük önemi vardır. Anlaştıktan sonra dünürlük kurulur. Damadın akrabaları atları sürerek getirirler ve kızın akrabalarının her biri istedikleri atı kendileri tutup alırlar. Atların sahipleri çevrilen yerin dışına çıkarak ellerini şaklatırlar ve atları ürkütürlerdi. Atlardan düşmeyenler, bindikleri atları alırlar. Düşenler ise yeniden at seçer. Dünürler atları seçtikten sonra düğün töreni sona ererdi. Tahıl yetiştirmezler, şarap yapmazlardı. Düğün günü damat ve geline kımız ile kurutulmuş et verilir… Uzun gün boyu et yiyip, kımız içerler... Ertesi günü gelinlik kız kendi babasına varıp, damadın akrabaları atlara dönerek kızın evine sürüp getirirler. Gelinin akrabaları da onların içinden atları seçip alırlar. Kızın ana-babası ve kardeşleri ve yakın akrabaları hiçbir şey demezler. Dul kadınlarla evlenmeyi münasip görürler. Öylelerine saygı gösterirler. Dışarıda yürüyüş sırasında yabancı adamla karşılaştığında onu hiç kimsenin almadığına bakarak hayvanlarına damga basarlar"[37].

---

[30] Tavkul, U. (2009). *Kafkasya Gerçeği*. İstanbul. s. 485-508.; Trofimov, A. (1977). *Ornament Çubaşskoy Narodnoy Bışivki*. Çeboksarı.; Makarov, G. (2009). Iruk (Uruk) Tamgası, Baş Kazığı, Daş Bilgi ve Tarihi Hatır Kokularımız, *Turan Dergisi*, Sayı 7. s. 112-116.; Salihov, A. (2009). *Başkurt Şecereleri*. Ankara. s.116.

[31] Aksoy, M. (2014). *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, İstanbul.

[32] Radloff, W.(1956). *Sibirya'dan* (Çeviren: A. Temur). Cilt I*. İstanbul. s. 233.

[33] Aristov, N. A. a. g. e. s. 27.

[34] Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi* (Çeviren: M. Ergun). Konya. s. 177.

[35] Kanglıların tarih sahnesinde görüldüğü IV. yüzyıldan başlayarak Moğolistan'dan Türkiye'ye kadar olan tarihî kültürel yapıları ve Türkiye'deki yerleşim yerleri hakkında sahasında yapılmış ilk ve tek eser için bk. Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*. İstanbul. 2012.

[36] Radloff, W. a. g. e. s. 128.

[37] Taşağıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara. s. 39.

Yukarıdaki Çin metninde evlenmeyle ilgili başlık (*kalın*) olarak oğlan tarafının kız tarafına verdiği atları seçenlerin onları özel mülkiyetlerine geçirmek için damga kullandığını belirtmektedir. Ögel ise

> "Türk sınırları dikilen yazıtlarla adetâ mühürlenirdi. Eski Türk devletlerince sınır, çok büyük bir önem taşırdı. Eski Türkler'e göre sınır, bir 'yaka', yani devletin bir kıyısı gibi idi. Ele geçirilen bir yerin hemen sınırlarını tesbit etmek, yani "yakalatmak", kağanların en önemli bir işi olarak belirlenmişti. Sınıra ayrıca kazıklar da çakılırdı. Bunlara da "Çit" deniyordu. Kağanın veya Türk devletinin damga veya nişanlarının vurulduğu sınır taşları da vardı ki, Türkler buna, 'belgü' derlerdi"[38]

diyerek damga kavramının bir başka anlamına ve devletle ilişkisine işaret eder. Bu nedenle Türk tarihin önemli bir kültür unsuru olan etnografya eserlerindeki damgaları tarihî bağlam içinde değerlendirip incelemek gerekir. Konunun öneminden dolayı, yani damgalar ile Türklerin hayat tarzı ve boy yapısı arasındaki yakın ilişkiye dikkatimizi çeken Aristov, "dolayısıyla göçebe hayat tarzını ve boy yapısını muhafaza eden Türk kabilelerine ait bol miktarda tamganın toplanıp incelenmesi, boy ve kabilelerin etnik yapısının tespitinde önemli bir vazife görecektir"[39] ifadesini kullanmıştır.

Aristov ve Kuzeyev'in görüşlerinin aksine Türkiye'deki tarihçiler genelde bu eserleri adeta görmezden gelerek tarih yazıcılığı yapmışlar, yani tarih yazmışlardır. Oysa özellikle sosyo-kültürel tarih yazıcılığının en önemli kaynaklarının başında etnografya eserleri gelir. Bu eserler sosyal grupların tarihî geleneğinden kaynaklanarak, geleneksel olarak kuşaktan kuşağa aktarılan, tarihî vesikalardır. Dolayısıyla bir sosyal grubun veya milletin tarihi yazılırken ilk önce başvurulması gereken vesikalar olarak ilgilileri beklemektedirler.

Nasıl ki biyolojide DNA'lar yolu ile bir veraset varsa, sosyo-kültürel hayatın DNA'ları da damgalardır ve bunlar bizim ile hep vardır. Bunları en sade şekliyle sosyal bir grubun inşa ettiği etnografik eserlerde görmek mümkündür. Halkın kullandığı bu damgalar, adeta sosyal grupların tarihini taşıyan şifreleri niteliğindedir ve günlük hayatta konuşulan dilden bağımsızdırlar. Bu dil, damgalara dayalı ayrı bir anlatım dili ve ayrı bir iletişim aracıdır.

Fotoğraflarda da görüldüğü gibi Türklerin kullandığı damgalar Kaşgarlı'nın (1008-1105) belirttiği gibi 22, Reşided-din (1247-1318) ile Yazıcı-oğlu'nun (XV. yüzyıl) ifade ettiği gibi 24 olmayıp yüzlerce hatta binlercedir. Ancak onların belirttiği damgalar belki bir süre ifade edilen Oğuz boylarının ortak damgası ya da bayraklarında kullanılan damgalar olabilir. Fakat her üç isminde kullandığı damgalara dikkat edilirse aralarında büyük farklılıkların olduğu görülecektir. Ayrıca Kaşgarlı, Reşided-din ile Yazıcıoğlu'nun ifade ettiği damgaları sadece bir boylara özgü açıklarsak o zaman halı-kilimlerde kullanılan damgaların ortaklığını, koç-koyun tarzındaki mezar taşları ile insan üslubundaki mezar taşlarının ortaklığını nasıl açıklarız?

Boy damgalarını sadece Oğuz Türkleriyle açıklamak, diğer Türklerin varlığını yok saymak anlamına gelir ki böyle bir yaklaşım, Türk tarihinin neredeyse yarısını inkâr

[38] Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul. s. 114.

[39] Aristov, N. A. a. g. e., s. 28.

demektir. Fotoğraflarda da görüldüğü gibi Kumrat Han'ın[40] mezarı ve üzerinde Volga Bulgarları yazılı giysideki damga Türkiye'de Kayı Boyu damgası olarak bilinmektedir. Damgalarla ilgili fotoğraflara bakılırsa bu konuda birden çok benzer örnekler görülecektir. 14 ülkede, Türk kültür coğrafyasında yaptığımız bir araştırmada ise daha geniş bilgi ve belgeye ulaşmak mümkündür[41]. Dolayısıyla Kazak, Kırgız, Kıpçak, Tatar, Bulgar, Saha, Uygur ve benzeri Türk gruplarının kullandığı boy damgaları ile halı, kilim, mezar, para, binaların dış cepheleri, at koşumları gibi eşitli etnografya eserlerindeki damgaları sadece Oğuz Boylarını temel alarak açıklamak, Türk tarihi parçalamak ve bir kısmını yok saymak anlamına gelir.

Ayrıca damgalar, özel mülkiyet ve imza anlamında da kullanıldığı için neredeyse her ailenin bir damgasının varlığı söz konusudur. Bu konuda Kanglı Türklerinin düğünlerde oğlan tarafının "başlık-kalıng" için kız tarafına atlarını sürdüklerini, kız tarafındaki insanların da yakaladıkları atlara damgalarını vurarak onları özel mülkiyetlerine geçirdiğinden yukarıda bahsetmiştik. Aristov ise "Sır-derya civarındaki Kırgızlar arasında yaygın olan ve başlangıçta Buhara emirlerinden birinin talebi üzerine hazırlan 92 Özbek boyu listesinde '92 kardeş zenginleşince, sürülerinin bir birbirine karışmaya başladığı, bunun üzerine kardeşlerin aralarında istişare ederek sığırların kime ait olduğunu belirlemek için 92 tamga kazıdıkları' anlatılmaktadır" [42] der. Bu ifadelerle Özbek Türklerin damga geleneğinden örnek veren Aristov, Kırgız ve Kazak Türklerinin damga geleneğinden de şöyle bahseder: "… Köl-tigin, Orhon ve Yenisey kitabelerinde kullanılan Türk alfabesindeki işaretlerin çoğunun günümüzde Kırgız-Kazaklarda da kullanılan boy tamgalarını teşkil etmesi, Türk tamgalarının daha da eski tarihli olduğunu göstermektedir"[43].

Türkiye'de damgalar üzerine çalışan araştırmacılar, Türklerin tarihî kültür coğrafyalarına yönelmek yerine, yaşadıkları ve araştırma yaptıkları coğrafyanın tutsağı olarak, adeta "*her şeyin kaynağı coğrafyadır*" varsayımını bir gerçeklik olarak kabul etmişlerdir. Yani her hangi bir köyde, bir şehirde buldukları damgaların tarihi süreci ile kültür coğrafyasını dikkate almadan, araştırma yaptıkları coğrafi mekâna göre açıklamaktalar. Yani tek bir araştırma sahasında elde etikleri bilgiler ve yörede verilen isimlerle, damgaları adlandırarak anlamlandırmaktadırlar. Diğer yandan Oğuz Boyları'ndan olmayan Türklerin, damga kullandıklarını veya kullanabilecekleri hesaba katılmamaktadır. Bundan dolayı Türk damgalarını Oğuz merkezli ve araştırma yaptıkları yerlerdeki damga veya şekil isimlerinin Türk kültür coğrafyasının her yerinde aynı anlam ve isimle kullanıldıklarını kabul ederek genellemeler yapılmaktadır. Fakat bu makalede kullanılan fotoğrafların da anlattığı gibi durum hiç de zannedildiği gibi değildir.

Kültür araştırmalarında geleneksel kültür unsurlarının en başta incelenmesi gerekir. Çünkü bir kültürün en otantik yapısı buralarda görülür ve buralarda gizlidir. Bu

[40] "Oğur Boyu" bazı kaynaklara göre "Bulgar Boyu"ndan olan Kubrat Han (584 - 638), 635'de Volga ve Dinyeper ırmakları arasında ilk Bulgar devletini kurmuştur. Tarihî Bulgar şehri ise Tataristan sınırları içinde olup Volga ırmağının kenarındadır.

[41] Aksoy, M. a. g. e.

[42] Aristov, N. A. a. g. e., s. 263.

[43] Aristov, N. A. a. g. e., s. 264.

nedenle halı-kilim, mezar/mezar taşı, bazı arkeolojik ve etnografik kültür unsurlarının üzerlerindeki damgaların hiçbir ideolojik arka planı olmayan, önemli bir kısmı okuma yazma bilmeyen insanların, hatta farklı dilleri konuşan ve çok büyük coğrafî farklılığa rağmen aynı damgaları kullanmaları kültür araştırmacılarına önemli mesajlar vermektedir. Bu mesajı okumak ve anlamak için damgaların ortaya çıktığı Altaylar ile Moğolistan coğrafyasının damgalar ve kültür dünyasına girilmesi gerekir. Bu yapılmadan özellikle Türkiye'deki halı-kilimlerdeki damgaları, koç-koyun heykeli şeklindeki mezar taşlarını veya at başlı mezar taşlarını ya da insan üslubundaki mezar taşlarını yani balbalları anlamak mümkün değildir.

Sonuç olarak, Türkler, zaman zaman dillerini, alfabelerini, dinlerini, fizikî coğrafyalarını, devletlerini değiştirmişler, ancak damgalarını değiştirmemişlerdir. Fakat tarihî süreç içinde zamanla damgalarına yeni ilaveler yapmışlardır. Mesela yeni aileler veya oymaklar meydana geldikçe, yeni damgalar da kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle Türk tarihi ile sosyal coğrafyasını, damgaları takip ederek öğrenmek ve yazmak mümkündür.

EKLER: Fotoğraflar

BOY TEŞKİLÂTI 229

Kâşgarlı'da ve **Reşided-din**'de geçen *Oğuz* boyları aşağıda ayrı listeler halinde verilmiştir. Bilindiği gibi, **Yazıcı-Oğlu Ali**'nin ve **Ebü'l-Gâzi**'nin listeleri esas itibarı **Reşided-din**'den gelmektedir. Ancak **Yazıcıoğlu Reşided-din**'in mükemmel bir nüshasını gördüğünden ve aynı zamanda bu konuya vâkıf ve meraklı bir *Türk* olduğu için listesi kaynağına en yakın olanıdır. Bu bakımdan onun listesi de aynen yayınlanmıştır.

A. KAŞGARLI'DAKİ OĞUZ BOYLARI[1].

	BOYUN ADI		DAMGASI
1	*Kınık*	قنق	
2	*Kayığ*	قيغ	
3	*Bayundur*	بايندر	
4	*İwa, Yıwa*	افا، يغا	
5	*Salğur*	سالغر	
6	*Afşar*	افشار	
7	*Beg-Tili*	بكلي	
8	*Bügdüz*	بكدر	
9	*Bayat*	بيات	
10	*Yazğır*	يزغر	
11	*Eymür*	ايمر	
12	*Kara-Bölük*	قراولك	
13	*Alka-Bölük*	القا بلك	
14	*İgdir*	اكدر	
15	*Üregir, Yüregir*	اركر، يركر	
16	*Totırka*	ترترقا	
17	*Ala-Yundluğ*[2].	الاندلغ	
18	*Tökər*	توكر	
19	*Beçenek*	جبنك	
20	*Çovaldur*[3].	جولدر	
21	*Çepni*	جبني	
22	*Çarukluğ*[4].	جرقلغ	

1 *Daha önce de işaret edildiği gibi, Kâşgarlı listesine iki boyu dahil etmemiştir.*
2 *Ülâ-yundluğ.*
3 *Cuvaldar.*
4 *Kilisli, I, s.56-58; Atalay, I, s. 55-59.*

Fotoğraf 1. Kâşgarlı'ya göre Oğuz Boylarının damgaları. Kaynak: Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1972.

B.REŞİDED-DİN'E GÖRE OĞUZ BOYLARI

		BOYUN ADI	ANLAMI	ET PAYI	ONKUNU	DAMGASI	
BOZ - OKLAR	GÜN-HANOĞULLARI	Kayı, قايي	Sağlam	Sağ karı yağrın	Şâhin		1
		Bayat, بايات	Mutlu yiyeceği bol.	Sağ karı yağrın	Şâhin		2
		Alkaravlı, القراولى	Nereye varsa başarı gösterir[1].	Sağ karı yağrın	Şâhin	-------	3
		Kara-İvli, قرا ايلى	Kara otağlı.	Sağ karı yağrın	Şâhin		4
	AY-HANOĞULLARI	Yazır, يازر	Çok ülkeye sahip.	Aşığlu	Kartal		5
		Döger, دوكر	Toplanmak için.	Aşığlu	Kartal		6
		Dodurga, دودورغا	Ülke almak ve yönetmek	Aşığlu	Kartal		7
		Yaparlı,	.....[2]	Aşığlu	Kartal		8
	YILDIZ-HANOĞULLARI	Avşar, اوشر	Çevik ve avı seven	Sağ Umaca	Tavşancıl		9
		Kızık,[3] قزيق	Güçlü, düzene sokmada ciddi.	Sağ Umaca	Tavşancıl		10
		Beg-Dili, بك دلى	Ulların sözleri gibi değerli	Sağ Umaca	Tavşancıl		11
		Karkın, قارقين	Çok ve doyuran aş.	Sağ Umaca	Tavşancıl		12
ÜÇ - OKLAR	GÖK-HANOĞULLARI	Bayındır, بايندر	Daima yiyecekle dolu olan yer.	Sol karı yağrın	Sunkur		13
		Beçene,[4] بجنه	İyi çalışır,	Sol karı yağrın	Sunkur		14
		Çavuldur, جاولدور	Şerefli, ünü yayğın	Sol karı yağrın	Sunkur		15
		Çepni, جبني	Nerede yağı görürse hemen savaşır	Sol karı yağrın	Sunkur		16
	DAĞ-HANOĞULLARI	Salur, سالور	Nereye varsa kılıç ve çamağı iş görür.	Ucuyla	Uc		17
		Eymür, ايمور	Son derece iyi ve zengin.	Ucuyla	Uc		18
		Ala-Yuntlı, الايونتلي	Hayvanları iyi.	Ucuyla	Uc		19
		Üregir, اوركر	Daima iyi ve düzen kurucu.	Ucuyla	Uc		20
	DENİZ-HANOĞULLARI	Yigdir,[5] يكدير	İyilik, büyüklük, yiğitlik.	Aşığlu	Çakır		21
		Bügdüz, بكدز	Herkese tevâzu gösterir ve hizmet eder.	Aşığlu	Çakır		22
		Yıva, يوا	Derecesi hepsinden üstün.	Aşığlu	Çakır		23
		Kınık, قينق	Nerede olsa değerlidir	Aşığlu	Çakır	[6]	24

1 *Berezin yayınında ve İstanbul nüshalarında bu boyun damgası yoktur.*

2 *Bu boyun anlamı ne Berezin yayınında, ne de İstanbul nüshalarında vardır. Yazıcı-Oğlu'nunkinde de olmaması, bunun asıl nüshada da bulunmadığı ihtimalini veriyor. Ebû'l-Gâzi'nin listesinde de bu ad görülemiyor.*

3 *Berezin ve İstanbul nüshalarında* قير رق *dır. Fakat, bunun Yazıcı-Oğlu'nda görüldüğü gibi* قير رق *olduğunda şüphe yoktur.*

4 *Bazı İstanbul nüshalarında* بينه *şeklindedir. Anadolu'da bu boy Kaşgarlı'da geçtiği gibi, Beçenek (Peçenek) şeklinde tanınmıştır.*

5 *Berezin yayınında* ركر ر *İstanbul yazmalarında:* يكير ير *Türkiye'de, Kâşgarlı'da olduğu gibi, İgdir şeklinde tanınmıştır ki, doğrusu da budur.*

6 *Câmiût-tevârih, Berezin yay.,s.32-38.*

Fotoğraf 2. Reşididdün'e göre Oğuz Boylarının damgaları. Kaynak: Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1972.

C.YAZICI-OĞLU'NDAKİ OĞUZ BOYLARI LİSTESİ[1].

Hanlar hanı süñüğü baş ve uca buna kan derler

		BOYUN ADI	ANLAMI	SÜÑÜK	KUŞ	DAMGASI	
BOZ-OK KAVİMLERİ Kİ SAĞ KOLDURURLAR	GÜN-HAN Oğlunun ki dikeli oğlanların ulusudur	Evvel, KAYI قايي	Yani muhkem.	Sağ karı yağrın	Şâhin		1
		Duvum, BAYAT بايات	Yani devletlü ve nimetlü.	Sağ karı yağrın	Şâhin		2
	AY-HAN Oğlunları ki ikinci oğuldurur	Sevvum, ALKA-EVLİ الفه اولي	Yani her yere yürürler, muvafakat ederler.	Sağ karı yağrın	Şâhin		3
		Çehârum, KARA-EVLU قرا اولو	Yani evleri kara.	Sağ karı yağrın	Şâhin		4
	YILDIZ-HAN Oğlunları ki üçüncü oğuldurur	Evvel, YAZIR يازر	Yani çok vilâyet anuñ ola.	Aşuklu Umaca	Kartal		5
		Duvum, DÖGER دوكر	Yani derilmegiçün bir yire geleler.	Aşuklu Umaca	Kartal		6
		Sevvam, DODURGA دودرغا	Yani milk dutmak ve yasamak.	Aşuklu Umaca	Kartal		7
		Çehârum, YAPARLI يابَرلى	.....[2]	Aşuklu Umaca	Kartal		8
	GÖK-HAN Oğlunları ki dördüncü oğuldurur	Evvel, AVŞAR آوشار	Yani cüst u çâlâk ve ava ve canavara ve kuşa heveslü.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		9
		Davum, KIZIK قيزيق	Yani kuvvetlü ve yasakda ciddu cehd edici.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		10
		Sevvum, BEGDİLİ بيك دلي	Yani beğler sözü azizdür.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		11
		Çehârum, KARKIN قارقين	Yani ulu aş ve doyurucu	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		12
ÜÇ-OK KAVİMLERİ Kİ SOL KOLDURURLAR	DAK (Dağ)-Han Oğlunları ki besinci oğuldurur	Evvel, BAYINDUR بايندر	Yeni hemîşe bay ve nimetlü ol.	Sol karı yağrın	Sunkur		13
		Duvum, BİÇENE بيجنه	Yani eyü dürüşici.	Sol karı yağrın	Sunkur		14
		Sevvum, ÇAVINDIR جاوندر	Yani namuslu ve ırak çavlu	Sol karı yağrın	Sunkur		15
		Çehârum, ÇEPNİ جبني	Yani kandeki yağı görz derhal savaşur ve çapar.	Sol karı yağrın	Sunkur		16
	DENİZ-HAN Oğlunları ki altıncı oğuldurur	Evvel, SALUR سالور	Yani salur yani kandeki irişesir kılıç ve çomakañrevan olsun	Ucayla adlu	Uc Kuş		17
		Duvum, EYMÜR ايمور	Yani hadsiz eyü boy ol.	Ucayla adlu	Uc Kuş		18
		Sevvum, ALAYUNDLU الايوندلو	Yani kısraklar ala ve oyu atlu.	Ucayla adlu	Uc Kuş		19
		Çelârum, ÜREGİR اوراكير	Yani hemişe eyluk ve ihsan edici.	Ucayla adlu	Uc Kuş		20
		Evvel, İGDİR ايكدر	Yani eylük ve ululuk ve bahadurluk.	Aşuklu ve kış	Çakır		21
		Duvum, BÜĞDÜZ بوكدز	Yeni dükelina tevazu ve kulluk ve hizmet ider.	Aşuklu ve kış	Çakır		22
		Sevvum, YIVA ييوا	Yani mertebesi dükelinden üstün ola.	Aşuklu ve kış	Çakır		23
		Çehârum, KINIK قينق	Yani dükelinen her yirde bunlar aziz ola.	Aşuklu ve kış	Çakır		24

1 *Tarih-i âl-i Selçuk, Topkapı Sarayı, Revan Köşkü ktp., nr.1390, s.21-24.*

2 *Reşîded-dîn nüshlarında olduğu gibi burada da boşluk vardır.*

Fotoğraf 3. Yazıoğlu'na göre Oğuz Boylarının damgaları. Kaynak: Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1972.

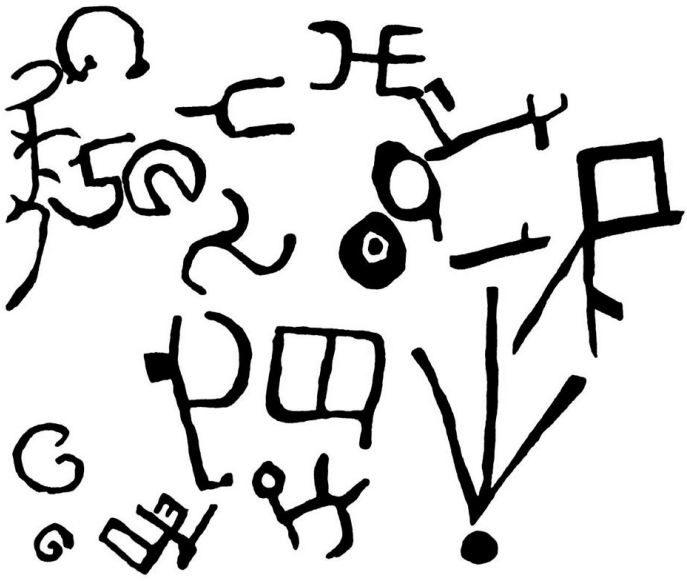

Fotoğraf 4. Doğu Altaylarda kaya resmi. Kaynak: E. Nowogrodova, *Alt e Kunts der Mongolie*, Leipzig, 1980.

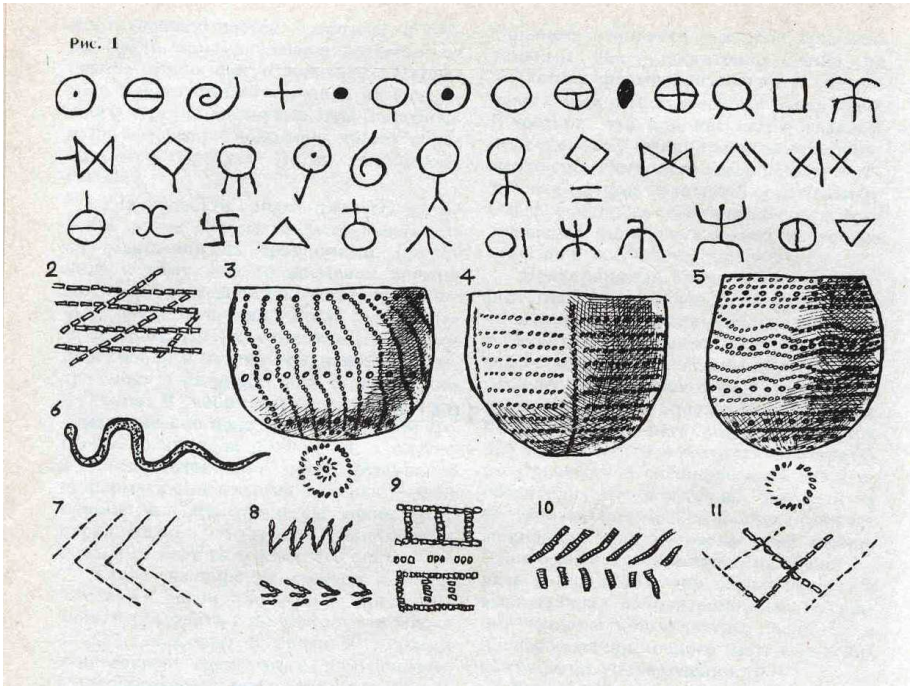

Fotoğraf 5. Kazakistan'da tarihi damgalar paleotik çağ. Kaynak: K. İbrayeva, *Kazahskiy Ornament*, Almatı, 1994.

Fotoğraf 6. Kubrat'ın mezarı (584 - 638) Poltava-Ukrayna. Kaynak: İnternet ortamındaki dosyalar.

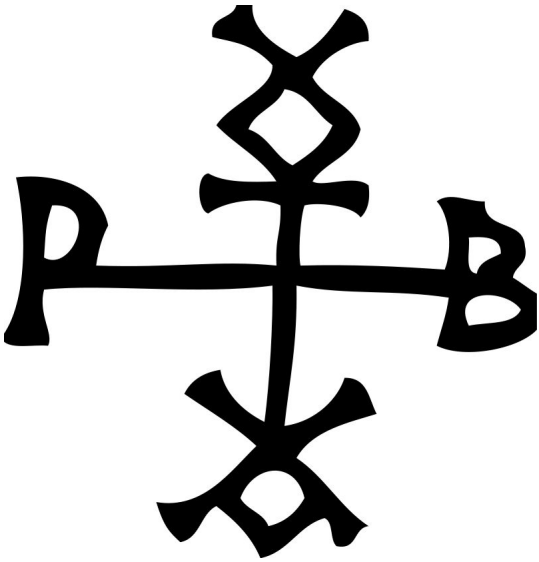

Fotoğraf 7. Kubrat'ın mührü. Kaynak: İnternet ortamındaki dosyalar.

Fotoğraf 8. Bulgaristan-Varna'da M. S. VIII. yüzyıldan kalma Türkiye'de Kayı damgası olarak bilinen damga. Mustafa Aksoy arşivi.

Фиг. 16. Релефна плочка с писмени знаци от Мохенджо Даро

Резултатите от направения анализ са представени на долуприложената таблица.

Фиг. 17. Писмени знаци на старите българи

Fotoğraf 9. Kuzey Bulgaristan'da tarihî damgalar. Kaynak: Yavor Shopov, "Oldest Written Records and Migration of Bulgarians", Avantgarde Research of Ancient Bulgarians, v.1, 2007.

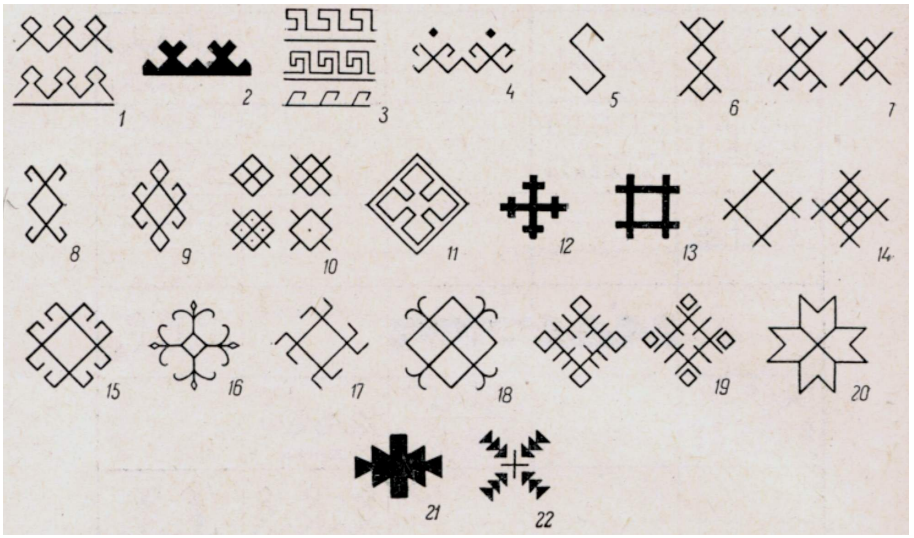

Fotoğraf 10. Sovyetler Bilirliği zamanında Doğu Sibirya'da yapılan araştırmalarda Türkler arasında tespit edilen damgalar. Kaynak: S. İvanov, Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik, Moskva/Leningrad, 1963.

Fotoğraf 11. Çuvaşistan kameramanlarından Oleg Tsyplenkov (ortadaki) iki arkadaşıyla beraber. Arkadaşlarından birinin giysisindeki damgalar ve Volga Bulgarları yazısı. Mustafa Aksoy arşivi.

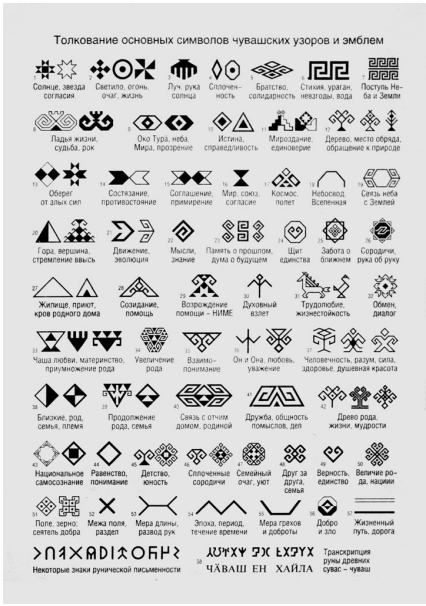

Fotoğraf 12. Çuvaş damgaları. Kaynak: F. V. İskenderov, *Abzuka Çuvaşskih Ornamentov i Emblem*, Ulyanovsk, 2005.

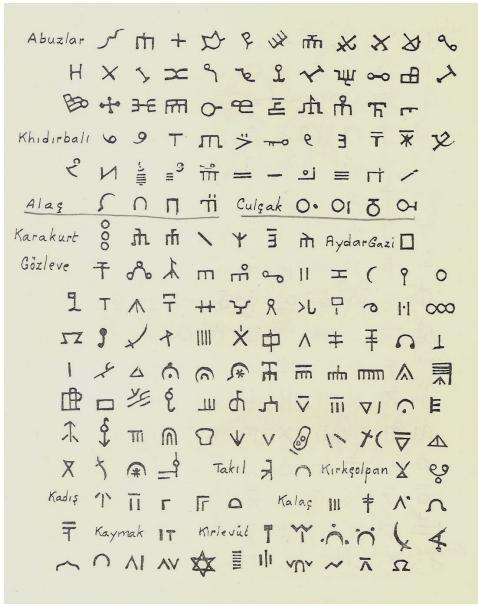

Fotoğraf 13. Kırım'da aile damgaları. Kaynak: Osman Akçokraklı, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, İstanbul, 1983 (İlk basımı Kırım-Akmescit, 1926).

Ana tamga	Varyasyonlar
1	
2	

Tablo 3

Kabile	Temel veya en yaygın tamgalar ve bunların adları
1 Munaş (Monaş)	Şahin (Yağılbay); çekiç
	Şahin (Yağılbay)
	Kapı (Kapka);
2 Nogay-Bürzen (Nuğay-Böryen)	Ev (Yort tamga)
3 Yamaş	Çalı horozu ayağı (huyır ayak)
4 Yansarı; diğer adı- Jansa	Şahin (Yağılbay)
5 Bayulı-Bürzen (Bayulı-Böryen)	Yaba (henek)

Tablo 4

Anatamga	Varyasyonlar
1	
2	
3	

Fotoğraf 14. Başkurt, aile damgaları. Kaynak: R. G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri* (Çev. A. Acaloğlu), İstanbul, 2005.

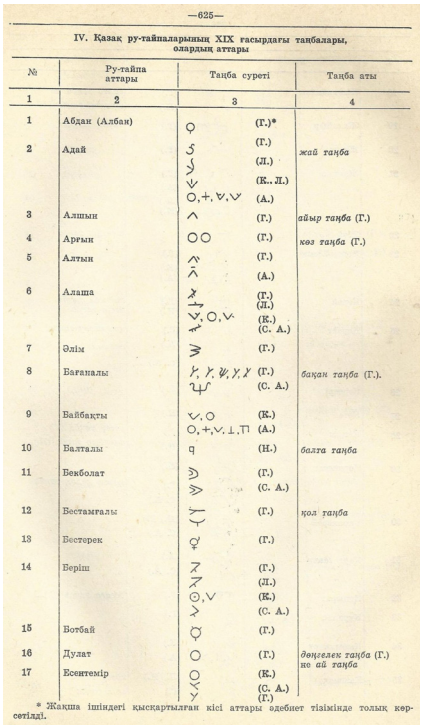

—625—

IV. Қазақ ру-тайпаларының XIX ғасырдағы таңбалары, олардың аттары

№	Ру-тайпа аттары	Таңба суреті	Таңба аты
1	2	3	4
1	Абдан (Алban)	(Г.)*	
2	Адай	(Г.) (Л.) (К., Л.) (А.)	жай таңба
3	Алшын	(Г.)	айыр таңба (Г.)
4	Арғын	(Г.)	көз таңба (Г.)
5	Алтын	(Г.) (А.)	
6	Алаша	(Г.) (Л.) (К.) (С. А.)	
7	Өлім	(Г.)	
8	Бағаналы	(Г.) (С. А.)	бақан таңба (Г.).
9	Байбақты	(К.) (А.)	
10	Балталы	(Н.)	балта таңба
11	Бекболат	(Г.) (С. А.)	
12	Бестамғалы	(Г.)	қол таңба
13	Бестөрек	(Г.)	
14	Беріш	(Г.) (Л.) (К.) (С. А.)	
15	Ботбай	(Г.)	
16	Дулат	(Г.)	дөңгелек таңба (Г.) не ай таңба
17	Есентемір	(К.) (С. А.) (Г.)	

* Жақша ішіндегі қысқартылған кісі аттары әдебиет тізімінде толық көрсетілді.

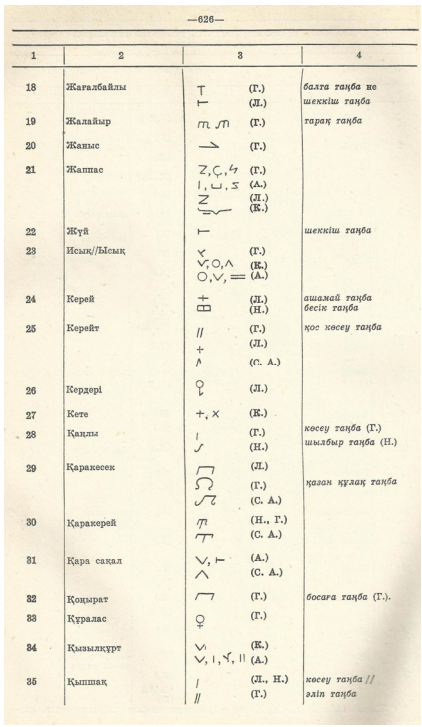

—626—

1	2	3	4
18	Жағалбайлы	(Г.) (Л.)	балта таңба не шекіш таңба
19	Жалайыр	(Г.)	тарақ таңба
20	Жаныс	(Г.)	
21	Жаппас	(Г.) (А.) (Л.) (К.)	
22	Жүй		шекіш таңба
23	Исық/Ысық	(Г.) (К.) (А.)	
24	Керей	(Л.) (Н.)	ашамай таңба бесік таңба
25	Керейт	(Г.) (Л.) (С. А.)	қос көсеу таңба
26	Кердері	(Л.)	
27	Кете	(К.)	
28	Қаңлы	(Г.) (Н.)	көсеу таңба (Г.) шылбыр таңба (Н.)
29	Қаракесек	(Л.) (Г.) (С. А.)	қазан құлақ таңба
30	Қаракерей	(Н., Г.) (С. А.)	
31	Қара сақал	(А.) (С. А.)	
32	Қоңырат	(Г.)	босаға таңба (Г.).
33	Құралас	(Г.)	
34	Қызылқұрт	(К.) (А.)	
35	Қыпшақ	(Л., Н.) (Г.)	көсеу таңба // әліп таңба

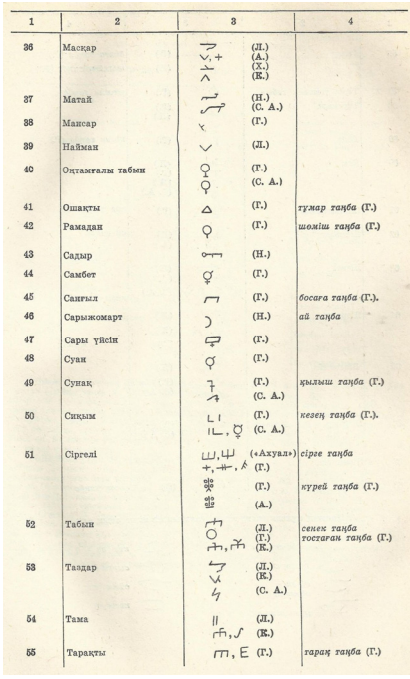

1	2	3	4
36	Масқар	(Л.) (А.) (Х.) (К.)	
37	Матай	(Н.) (С. А.)	
38	Мансар	(Г.)	
39	Найман	(Л.)	
40	Оқтамғалы табын	(Г.) (С. А.)	
41	Ошақты	(Г.)	тұмар таңба (Г.)
42	Рамадан	(Г.)	шөміш таңба (Г.)
43	Садыр	(Н.)	
44	Самбет	(Г.)	
45	Саңғыл	(Г.)	босаға таңба (Г.).
46	Сарыжомарт	(Н.)	ай таңба
47	Сары үйсін	(Г.)	
48	Суан	(Г.)	
49	Сунақ	(Г.) (С. А.)	қылыш таңба (Г.)
50	Сиқым	(Г.) (С. А.)	кезең таңба (Г.).
51	Сіргелі	(«Ахуал») (Г.) (Г.) (А.)	сірге таңба құрей таңба (Г.)
52	Табын	(Л.) (Г.) (К.)	сенек таңба тостаған таңба (Г.)
53	Таздар	(Л.) (К.) (С. А.)	
54	Тама	(Л.) (К.)	
55	Тарақты	(Г.)	тарақ таңба (Г.)

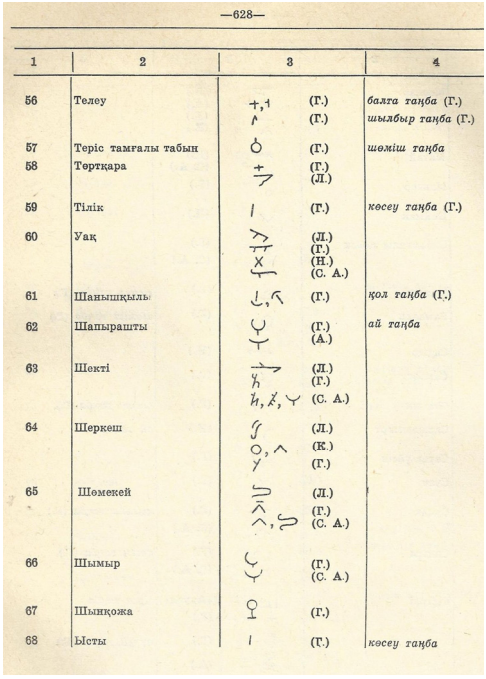

—628—

1	2	3	4
56	Телеу	(Г.) (Г.)	балта таңба (Г.) шылбыр таңба (Г.)
57	Теріс тамғалы табын	(Г.)	шөміш таңба
58	Төртқара	(Г.) (Л.)	
59	Тілік	(Г.)	көсеу таңба (Г.)
60	Уақ	(Л.) (Г.) (Н.) (С. А.)	
61	Шанышқыль	(Г.)	қол таңба (Г.)
62	Шапырашты	(Г.) (А.)	ай таңба
63	Шекті	(Л.) (Г.) (С. А.)	
64	Шеркеш	(Л.) (К.) (Г.)	
65	Шөмекей	(Л.) (Г.) (С. А.)	
66	Шымыр	(Г.) (С. А.)	
67	Шыңқожа	(Г.)	
68	Ысты	(Г.)	көсеу таңба

Fotoğraf 15, 16, 17, 18. Kazak damgaları. Kaynak: İsmet; Keñesbayev, *Kazak Tiliniñ Frazeologiyalık Sözdigi,* Kazak SSR'niñ "Ğılım" Baspası, Almatı,1977.

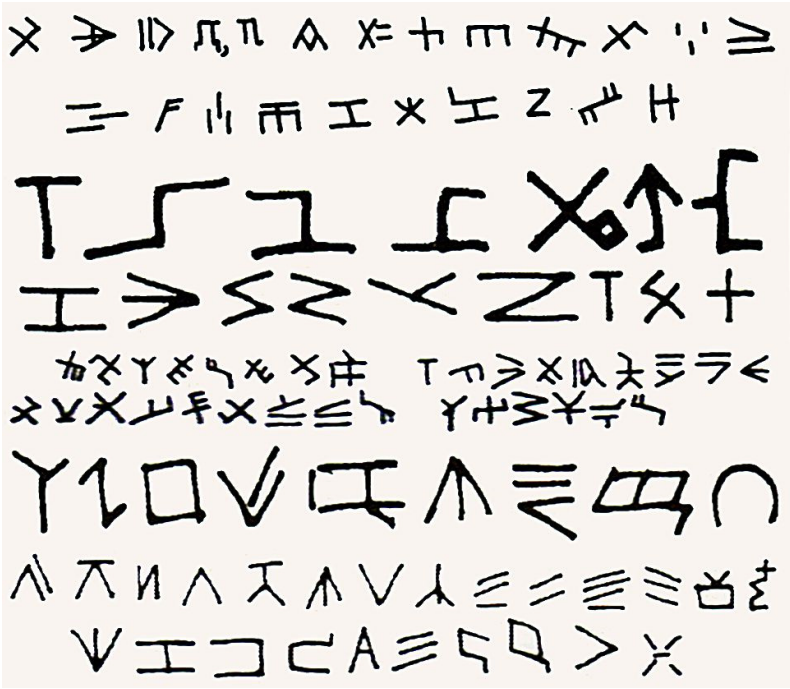

Fotoğraf 19. Tataristan'da aile damgaları. Kaynak: G. Makarov, "Iruk (Uruk) Tamgası, Baş Kazığı, Daş Bilgi ve Tarihi Hatır Kokularımız", *Turan Dergisi*, Sayı 7, 2009.

Fotoğraf 20. Başkurdistan'da ormandaki ağaçlara suni kovuklar yaparak arıların oralarda bal yapmasını sağlayarak bal elde eden insanların ağaçlar üzerindeki damgalarından örnekler. Mustafa Aksoy arşivinden.

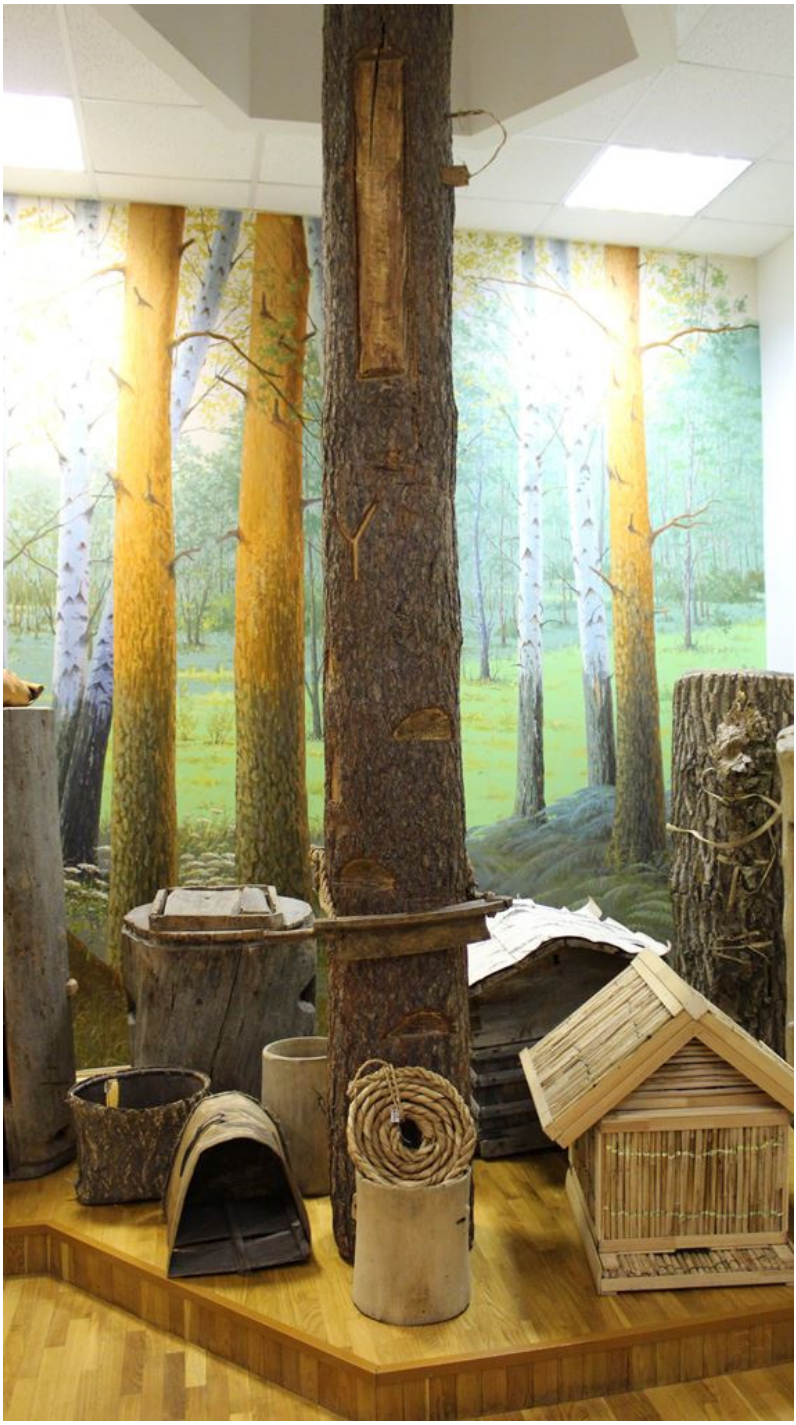

Fotoğraf 21. Başkurdistan'da bir ağaçtaki aile damgası ve suni kovan. Mustafa Aksoy arşivinden.

YÜREĞİRLER

MUSTAFA ALKAN

Oğuzlara bağlı Yüreğir boyunun adı, Kâşgarlı'da "*Yüreğir*" imlasıyla geçmiş, hayvanlarına vurdukları damganın şekli üç ok ve bir yay olarak gösterilmiştir. Bu boyun adını Kâşgarlı'dan alan Reşidüddin ve Yazıcıoğlu, Oğuz boyları listelerinde "*Üreğir*" imlasıyla Üçok boyları arasında vermişlerdir. Osmanlı tahrir defterlerinde, Kaşgarlı'nın kullanımı olan "*Yüreğir*" adının dışında "*Yürâgir*" veya "*Ürâgir*" imlasıyla kaydedilmiştir. Bugün Türkiye'nin pek çok yerinde yer adı olarak r-l değişmesiyle "*Yüregil*" veya "*Üregil*" imlasıyla kullanılmaktadır (Sümer, 1999, s. 344). Yüreğir adının manasını Reşidüddin "*daima iyi iş yapan ve in'amda bulunan*" olarak, Yazıcıoğlu da, Reşidüddin'den alarak, devrin ifadesiyle "*hemîşe eyülük ve ihsan edici*" olarak vermiştir. Reşidüddin ve Yazıcıoğlu'na göre Yüreğirler, Oğuzların Üçok kolunun Dağhan nesline bağlı bir boyun adıdır. Bu boyun ongunu "*üçkuş*", ülüşü "sol omça" [ucayla adlu], damgası ise üç ok ve bir yaydır (Togan, 1972, s. 52).

Yüreğirlerin, diğer Oğuz boylarında da olduğu gibi, bütün Türkiye'ye dağılmış oldukları görülmektedir. Oğuzlar-Türkmenler konusunun en önemli araştırmacısı Faruk Sümer'e göre Oğuzların büyük kısmı ilk Anadolu fetihlerine katılmayıp *Sir-derya* kıyısındaki eski yurtlarında kalmıştır. Sir-derya kıyısında kalanların ahfadı olan Oğuzlar, XII. asrın ikinci yarısında Selçuklu Sultanı Sencer'i yenip esir almışlar ve bir süre Horasan'a hâkim olmuşlardır. Bu Horasan Oğuzları, Moğol baskısıyla, XIII. asrın başında Anadolu'nun doğusuna gelmişlerdi. Bunların büyük çoğunluğu da, Anadolu içlerine doğru ilerleyemeyip Kuzey Suriye taraflarına gitmişlerdi. Anadolu'da Moğol baskısının zayıflamasından sonra *Sir-derya* Oğuzlarının ahfadı -destandaki teşkilât yapısına uygun olarak- iki kol halinde kuzey ve güney istikametinde Anadolu içlerine doğru ilerlemişlerdir. Kuzeye doğru ilerleyenler, Bozoklu kabilelerdir ki, XIV. yüzyılın başlarında Dulkadırlı Beyliğini kurmuşlardır. Bunlardan daha kuzeye doğru ilerleyen bir kol kendi adlarını verdikleri Bozok bölgesine yerleşmişlerdir.

Güney istikametinde ilerleyenlerin büyük çoğunluğu Üç-oklu denilen Türkmen gruplar olup bunlar Memluk desteğinde Adana, Sis (Kozan), Misis (Yarpuz) ve Tarsus'u

fethederek Çukurova'ya hâkim olmuşlardır. İskenderun körfezinden İçel'e kadar uzanan bölgeye Üç-oklu Türkmen gruplar iskân edilmiş, bunların başlarında da, Yüreğirler bulunuyordu ki, merkezi Adana olan Ramazanoğlu Beyliğini bu Oğuz boyu kurmuştur (Sümer, 1952-53, s. 330).

Âşık Paşazâde, Sultan II. Bâyezid zamanındaki Osmanlı- Memlûk savaşları müâsebetiyle, o zaman Mısır hâkimiyetindeki Çukurova'yı, Memlûklerin Türkmenlerin elinden nasıl gasbettiklerini şöyle rivayet etmektedir:

> *"Âni beyân eder kim, bu Adana, Tarsus ve Misis ve Gülek ve Alnakşın kimlerindi ve kimler fethetti ve Mısırlu bunlara neyledi?*
>
> *Osman Gazi'nin dedesi Süleyman Şah Gazi Rum'a gelüp Caber kal'asının önünde ne oldu, işittin. Kim göçer evler etrafa dağıldılar. Üç-ok'un oğlu [Yüreğir] ve Kosun Varsak ve Kara İsa ve Özer ve Gündüz ve Kuştemir ve bu altı kişi göçleriyle geldiler, Çukurova'ya geldiler. Yüreğir baş oldu bunlara, geldiler. Misis'i aldılar ve Tarsus'u dahi aldılar ve bu şehirlerin kâfiri Ermeni idi, bunlardan ahidle aldılar. Yüreğir öldü, oğlu Ramazan kaldı. Ramazan, **Kosun**'a Eserkef'i kışla verdi. Ve Gülek'de Bereme'deki Tekfurbeli'ni yaylak verdi. **Kara İsa**'ya Midilli'yi kışla verdi. Ve Gülek'de Tekfur Belini ve Alnakşî yaylak verdi. Ve **Kuştemir**'e Tarsus'u kışla verdi ve Bulgar dağın yayla verdi. [**Özer**'e Payas'ı, İskenderun'u kışla, Çün [Çon] Dağı'nı yaylak verdi] Ve **Gündüz**'e Sis'i kışla verdi, Sis dağını yaylak verdi. Ve **Ramazan** kendi Adana'yı taht edindi. Ve bu bakî kalan beyler buna tâbi oldular. Yaylaların yayladılar ve kışlaların dahi kışladılar. Nice yıllar yaylaların. Kosun Varsk'ı ve Gülek kal'asın kendüye taptırdı (tâbi kıldı), kâfirlerini içinden çıkarmadı. Kara İsâ Alnakşı taptırdılar. Kal'adan Ramazan Misis'i taptırdı, kâfirin kal'adan çıkarmadı. Ramazan öldü, oğlu İbrahim kaldı ve bir nice oğlu bile. Elhâsıl bu mezkûr beyler öldüler, her biri birini tuttular ve her biri baş çekti oturdu, başlı başına beylik etti. Tâ Mısır'da Sultan Şeyh sultan olunca. O kim sultan [oldu], Özer (kitapta Üzeyr)'in bir oğlu kardaşlarinden kaçtı, Haleb'e vardı. Mısır sultanına haber gönderdiler kim, Özer oğlu Dâvud aydur kim; "sultanım himmet etsin, Özer ilini sultanıma alıvereyim" der deyu. Sultan, Haleb beyine emretti. Azîm leşker cem' ettiler, Davud'la vardılar, Özer vilâyetini fethettiler, Dâvud'a verdiler. Özer ili Mısırlı elinde oldu. Vilâyet-i Özer'i bir nice bölük ettiler, subaşılık, Özer oğullarının bakisine bahş ettiler. Andan sonra Gündüz oğluna il veriler. Gündüz, oğlanlarından kaçtı, Mısır'a vardı. Ayas kal'asın Mısır'a verdiler. Mısırlı içine kul kodu. Andan sonra Ramazanlu'ya il verdiler. Ramazanlu'dan İbrahim Bey kaçtı Mısır'a vardı. Mısırlu ana leşker verdi. Geldi Adana'ya, kardaşlarını koğdu. Mısırlu kal'asına kul kodu. Kuştemir oğlu Sis'i Mısırlıya verdi. Mısır dahi evvelki bey oğlanların tiz tiz azlettiler ve birbirine beylik verdi rüşvetlen. Bu sebebten beyleri yoksul oldu. Âhir, Gülek'i kula verdiler"* (Âşıkpaşazâde, 1332, ss. 225-226; Sümer, 1952, s. 331; Sümer, 1963, ss. 33-35).

Faruk Sümer, Âşık Paşazâde temel kaynaklı olarak, daha sonra Neşrî ve ondan naklen Hoca Sadeddin, Solak-zâde ve Müneccimbaşı'nın bu rivayetini arşiv kayıtlarıyla doğrulamaktadır (Sümer, 1952-53, s. 332). Ramazan Bey'in adına tarihlerde ilk defa 1353 (H. 754) yılında rastlanılmıştır. Bu tarihte Memlûk valisi Beyboğa'nın isyanında, Memlûklere karşı, Beyboğa ile Dulkadır beyi Alâüddin Karaca'nın birlikte hareket et-

mesi üzerine, Memluk Sultanı Salih, Karaca Bey'i azlederek Dulkadır Türkmen beyliğini, Üç-oklu Türkmen beylerinden Ramazan Bey'e vermiştir. Arap kaynaklarında [*Kitab-üs Sülûk* ve *En-Nücûm- üz-Zâhire*] Ramazan Bey, "Ramazan üt- Türkmanî el-Üçokî" olarak zikredilmiştir (Uzunçarşılı, 1984, s. 177). Adana, Tarsus, Sis (Kozan), Misis (Yakapınar), Ayas (Yumurtalık), Payas ve havalisinden oluşan Çukurova'nın fethi Memlûk ordusu destekli olarak, Ramazan Bey ve oğlu Sârımüddin İbrahim Bey zamanlarında gerçekleşmiştir. İbrahim Bey, Adana Merkez olmak üzere Memlûklere bağlı Ramazanoğulları beyliğini kurmuştur (Uzunçarşılı, 1984, s. 177). Yüreğirli Ramazan ailesi, Adana merkez ve onun güneyinde kalan halen Yüreğir adıyla bilinen araziyi kendilerine ayırmış, Çukurova'nın diğer bölgelerini kendilerine bağlı Üç-oklu Özer, Kara İsa, Kuştemir ve Kosun gibi kabile reislerine vermiştir. Buna göre Payas'ın (İskenderun'un) yukarı kısmını Özer'e; Misis (Yakapınar) Gündüz'e; Misis ile bugünkü Osmaniye arasındaki ve tarihen Kınık olarak bilinen bölge Kınık aşiretine, Adana'nın kuzey kısmı ile Sis'in güneyindeki bölgeyi Kara İsa'ya; Tarsus'un Kuzey ve doğu tarafları Kuştemir'e; Tarsus'un kuzey kısmını da Kosun'a; Tarsus'tan Bulgar dağına kadar uzanan toprakları da Ulaş Bey'e vermiştir. Bu taksimatın izlerini Osmanlı arşiv kayıtları doğrulamaktadır. Faruk Sümer'e göre, Çukurova

> "*Adana bölgesi başında Yüreğir Beyinin bulunduğu Üç-oklu Türkmen asilzâdeleri tarafından bir taksimata uğramıştı. Her beyin hissesine düşen arazi, onun yurdu sayılmıştır. Beyler bu yurtlarında kabileleri, halkları ile birlikte ikamet ederek arazilerinin dağlık kısımlarını yaylak, düz ve münhad yerlerini de kışlak olarak ittihaz etmişlerdir. Ramazanlı ilinin birinci derecedeki bu büyük asilzâdesinden sonra ikinci ve hatta üçüncü derecede olan beyler geliyordu ki, bunların mühim bir kısmı, birincilerin yakın akrabaları idiler. Ramazan ilini meydana getiren ve Oğuzlar'da olduğu gibi boy adını taşıyan teşekküller, oymaklara (tâife) ve bunlar da daha küçük şubelere (cemaât) ayrılmıştır. Bu oymakların başında asıl boy beylerinin akrabaları, bunun şubeleri olan ve Osmanlı devrinde cemâat tesmiye edilen teşekküllerin başında kethüdalar vardı. Gerek bu oymakların ve gerek ona tâbi olan cemâatların ancak müşterek yaylak ve kışlak topraklara sahib oldukları görülm[üştür]*".

Sümer, Ramazan ulusunun bu teşekkülünü tarihteki "feodal Oğuz cemiyetinin, tam ve güzel bir örneği olarak nitelemektedir (Sümer, 1952-53, s. 332). Yukarıda tasvir edilen Üç-oklu Türkmenlere (Ramazan ulusuna) bağlı olarak Çukurova'ya yerleşen kabileler, Kuştemirlü, Karaisalu, Hacılu, Dündarlu gibi kendilerini idare etmiş beylerinin adlarıyla anılmış oldukları gibi, bu beylerin yurtları Kosun, Ulaş, Karaisalu, Hacılı, Dündarlu, Bulgarlu gibi yer ismi olarak veya Yüreğir, Kınık ve Bulgarlu gibi kabilelerinin adlarıyla anılmışlardır (Sümer, 1952- 53, s. 333). Arap kaynaklarından *Kitab us-Sulûk*'da, Memlûklere tâbi olarak Ramazanoğlu Beyliğinin kurucusu olan Sârımüddin İbrahim Bey'in 1383 yılında (H. 783) Memlûklere karşı ayaklanması üzerine, Memlûklerin Haleb naibi Emîr Yelboğa'nın İbrahim Bey üzerine yürüyüşü sırasında, Emir Yelboğa'nın ordusunun Ceyhan'ı geçip Sis'e doğru giderken Yüreğirlerden bir zümreyle karşılaştığını, Yüreğirleri yenerek, onlardan çok ganimet elde ettiğini, Memlûk ordusunun, "kesif ormanlarla örtülü dağlık ve sarp bir arazi olan" Saruçam mıntıkasında yeniden karşılaşarak Yüreğirlere karşı ağır bir mağlubiyet yaşadıklarını yazmaktadırlar (Sümer, 1952-53: 333). Adana'da Yüreğir adı, bir nâhiye [Nahiye-i Yüreğir der Livâ-i Adana] idarî birimi olarak, imparatorluğun sonuna kadar sürmüştür

(TD. 969, ss. 4 96; TD. 254, ss. 12, 56; TKA. TD. 114, vr. 23b). Yüreğir nâhiyesi, Adana'nın güneyinde Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında olup Akdeniz'e kadar uzanan coğrafî bölgeyi kapsamaktadır. XVI. asırda burada yerleşim yeri olmayıp mezraalar ve mezraaları ekmekte olan cemaatler kayıtlıdır (Kurt, 1992, ss. 38-39). Adana dışında Yüreğir adıyla, Trabzon sancağına bağlı Kürtün kazası dâhilinde bir mıntıka nâhiye olarak kayıtlıdır. Trabzon bölgesinin fethi ve iskânı sırasında oldukça önemli bir Yüreğirli kitlesi bu gölgeye yerleştirilmiş olmalıdır (Sümer, 1952-53, s. 334). Yüreğirli oymak adına, Dulkadırlı ulusu ile Halep Türkmenleri arasında rastlanılmıştır (Sümer, 1999, ss. 345-346). Yüreğir (veya Üreğir) yer adı olarak; Adana ve Trabzon sancaklarında *birer nâhiye*, Ayıntab, Karesi, Kayseri, Kangırı ve Kütahya sancaklarında *birer köy*, Amasya, Bozok, Canik, Karahisar-ı Sahib, Menteşe, Sultanönü ve Teke sancaklarında *ikişer köy*, Karahisar-ı Şarkî ve Sivas'ta *üçer* köy, Ankara ve Hamid sancaklarında *dörder köy*, Kastamonu sancağında *altı köy*, Bozok, Divriği ve Malatya sancaklarında *birer ekinlik*, Teke sancağında da *iki ekinlik* bulunmaktadır. XVI. asır tahrirlerinde Yüreğir (veya Üreğir) imlasıyla yazılı 44 yer adı tespit edilmiştir. Bu yer adlarından 38 köyde toplam 1381 vergi nüfusunun kayıtlı olduğu görülmüştür (Sümer, 1999, s. 422). XVI. asırda tespit edilen söz konusu bu kırk dört yer adı, günümüze doğru azalarak gelmiş, nihayet dokuza düştüğü tespit edilmiştir. "Osmanlı'dan Günümüze Yer Adları" adlı bir inceleme yapan Mübahat S. Kütükoğlu'nun da kaynaklarından (Kütükoğlu, 2012, ss. 149-154) birisini teşkil eden "*Köylerimiz*" adlı 1933, 1946, 1968 ve 1981 yıllarında yayınlanan çalışmalardan hareketle, 1981 yılına Türkiye'de Yüreğir adı "*Üreğil*" imlasıyla Ankara- Beypazarı'na tâbi Uruş bucağına, Bursa- Orhangazi'ye ve Sivas- Hafik'e bağlı birer köy adı, "*Yüreğil*" imlasıyla da Afyon- Dazkırı ve Emirdağ kazalarına, Balıkesir- Sındırgı'ya, Burdur- Bucak'ın Kızılkaya bucağına, Denizli- Acıpayam ilçesi ile Kayseri- Güneşli bucağına bağlı birer köy adı [9 birim] ulaşmıştır (Köylerimiz, 1982, ss. 544, 598). Köylerimiz adlı çalışmanın 1933 yılı yayınında Sivas'ın Şarkışla kazasına bağlı Yüreğil-i Kebir ve Yüreğir-i Sağir köyleri kayıtlıdır (Köylerimiz, 1933, ss. 796-97). İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan "Köylerimiz" adlı kitaplarda geçen "Üreğil" veya "Yüreğil" adlı köylerin, internetin arama motorlarından "Google" vasıtasıyla 18.06.2014 tarihinde yaptığımız araştırmada söz konusu köylerin gönünüze ulaştığı görülmüştür. XVI. asırda, 1519-1521 yıllarında tutulan ilk tahrirlerden itibaren oluşturulan bir idarî birim olarak Yüreğir nahiyesi, daha çok cemaatlerin yerleştiği (Kurt, 2005, ss. XLVI). bir idarî birim olarak XIX. asrın ikinci yarısına kadar (C.ML, 484/19764; BCA. Fon: 30.11.1.0/ 319.22.6, sayı: 3460; Alkan, 2005, ss. 253-66) coğrafî bir yer adı (ova) olarak varlığını korumuştur (BCA, 30.11.1.0/ 319.22.6, sayı: 3460). Yüreğir, 1986 yılında [05.06.1986 tarih ve 3306 sayılı kanunla] ilçe olmuş, hâlen Adana'nın merkez ilçesi olarak adını ve idarî varlığını sürdürmektedir (www.yuregir.gov.tr/idariyapi.htm).

Tahrir defterlerine göre XVI. asrın sonlarında Anadolu'da rastlanan Yüreğirli söz konusu 44 yer isminin izahı şöyle olmalıdır. Yüreğirler, Moğol akınları devrinde, Moğolların baskısıyla Anadolu'nun doğusuna gelip, buradan Selçuklu tahkimatındaki Anadolu içlerine doğru ilerleyemeyip, Kuzey Suriye taraflarına gitmişlerdi. Anadolu üzerinden Moğol baskısının kalkmasından sonra Kuzey Suriye'den Maraş, Elbistan ve Malatya istikametine doğru yayılmışlardır. Dulkadırlı sahasından Ramazanlu Üçoklarının Adana ve çevresine gidişleri açıktır (Sümer, 1999, ss. 194-196). Çukurova hav-

zasından da bazı Yüreğir gruplarının Teke ve Menteşe sancaklarına gitmiş olabileceklerini kabul etmek gerekir. Nitekim Anadolu Selçuklu Devleti'nin Emîr-i Sevâhili Menteşe Bey ve ona bağlı bazı Türkmen grupların, geldikleri bölge ile ilgili iddialardan birisinin İskenderun, Adana ve Antalya havzası olduğu kabul edilmektedir (Wittek, 1986, ss. 29-32) ki, Yüreğir nüfusunun en kalabalık gruplarından birisi Menteşe sancağında kayıtlıdır (TD. 47, ss. 15, 279-280). Halep, Maraş ve Malatya sancaklarında olan bazı Yüreğirlerin, yaylakları mesabesindeki Kayseri, Sivas, Karahisar-ı Şarkî ve Bozok sancaklarına doğru yayılışları anlaşılır bir durumdur. Trabzon sancağındaki Yüreğirlerin, bölgenin fethi sırasında iskân edilişleri yukarıda belirtilmişti (TD. 288, ss. 604-605). Ankara, Kastamonu, Karahisar-ı Sahip Sultanönü ve Kütahya sancaklarındaki Yüreğirli izlerini ise, Faruk Sümer'in Babaî ayaklanması ve Kösedağ Savaşı sürecinde Oğuz boy teşkilâtının dağılmış olduğu görüşünden hareketle (Sümer, 1999, ss. 221-228), ana kütleden kopanların uzantıları olarak bakmak gerekir. Hakeza Karaman, Germiyan, Saruhan ve Osmanlı Türkmen aşiretlerinin batı Anadolu'ya geçişlerinin bu süreçte olduğu bilinmektedir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti, merkeziyetçi siyaseti gereği konar- göçer bir hayat yaşayan ve il veya ulus adı verilen Oğuz-Türkmen gruplarını boy, aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba şeklinde bir idarî yapılanmaya tâbi tutmuştur. Her boyun başında bir boy beyinin (bey), her aşiretin başında bir aşiret beyinin (mir-i aşiret), daha alt grupların başında da kethüda denilen görevlilerin bulunduğu bilinmektedir. Bu teşkilatlanma, konar- göçer grupların, zamanla kendi grup görevlilerinin adıyla anılmaya başlaması, tahrir defterlerine bu görevli isimleriyle kaydedilmesi dolayısıyla, Oğuz boylarının adları unutulmuştur. Yüreğirlerin, Oğuzların en kalabalık boylarından biri olduğu kitabî kaynaklara yansımasına rağmen, Dulkadırlı, Halep, Maraş, Şam, Taşköprü, Teke gibi bazı Türkmen (veya Yörük) gruplar arasında ancak "*Topraklı*, *Dursunlu*, *Orhanlu*, *Sakallu*, *Yalıca Şeyh oğulları*, *Ali Kocalı*, *Yamanlu*, *Kayurlu* ve *Başı karalı"* (Sümer, 1952-53, s. 334) gibi sınırlı sayıda alt grupları tespit edilebilmiştir. Bu cümleden olarak Oğuz boylarının Anadolu'daki yerleşim yerlerini, nüfus hareketlerini, sosyal ve ekonomik hayatlarını bütün açıklığıyla takip etme imkânı yoktur denilebilir. Yusuf Halaçoğlu'nun *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, (TTK, Ankara 2011) adlı belgelerin sistematik neşri niteliğindeki altı ciltlik çalışmasında aşiretler, cemaatler ve oymaklar 24 Oğuz boyuna bağlanmıştır. Oysa çalışmada temel kaynak olarak kullanılan tahrir defterleri, aşiret, cemaat ve oymakların -binde bir istisnahangi Oğuz boyuna mensup olduklarını vermemektedir. O halde buradaki problem, izaha muhtaçtır. Bununla birlikte çalışmanın sonuna konulan haritaya göre Yüreğirler, Türkiye'de Adana, Tarsus, Niğde ve Maraş havzasına çok yoğun olarak, diğer bölgelere de daha seyrek olarak yerleştikleri şeklinde gösterilmiştir. Osmanlı arşiv vesikalarında, "Yüreğir aşireti" ile ilgili bir iki istisna dışında belge yoktur. Arşivlerde daha çok Adana'nın "Yüreğir nahiyesi" ile ilgili idari ve mâli kayıtlar yer almaktadır (katalog.devletarsivleri.gov.tr). Bu durum, Oğuz boyları üzerine monografik çalışma yapmanın hala ne derece zor bir iş olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlı Osmanlı Arşivi Tahrir Defterleri (TD.)

TD. 969 (1525)

TD. 47 (II. Bayezid devri).

TD. 254 (1547).

TD. 288 (1553-54).

Müstakil Belge

C.ML [29.B.1260], 484/ 19764.

Tapu - Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi

TKA. TD. 114 (1572).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA. [21.5.1966], Fon: 30.11.1.0/ 319.22.6, Sayı: 3460.

BCA. [21.5.1966], Fon: 30.11.1.0/ 319.22.6, Sayı: 3460.

Araştırma ve İncelemeler

Alkan, M. (2005). "Adana'nın İdarî Yapısı", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 24.

Âşıkpaşazâde, (1332). *Âşık Paşazâde Tarihi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire,

Kurt, Y. (1992). *XVI. Yüzyılda Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Kurt, Y. (2005). *Çukurova Tarihinin Kaynakları*, III [1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri], TTK, Ankara.

Kütükoğlu, M. S. (2012), "Osmanlı'dan Günümüze Yer Adları", *Belleten*, LXXVI, Sayı: 275.

Sümer, F. (999). *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Sümer, F. (1952-53). "Bayındır, Peçenek ve Yüreğirler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X-XI, Sayı: 1-4.

Sümer, F. (1963). "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 1, Sayı: 1.

Togan, A. Z. V. (1972). *Oğuz Destanı -Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası.

Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devleri*, (3. Baskı) Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Wittek, P. (1986). *Menteşe Beyliği*, (Türkçeye Çeviren: O. Ş. Gökyay), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Köylerimiz, (1982). Ankara, İçişleri Bakanlığı Yayını.

Köylerimiz, (1933). İstanbul, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat.

www.yuregir.gov.tr/idariyapi.htm (18.06.2014).

http://katalog.devletarsivleri.gov.tr/osmanli/arsiv.aspx (20.6.2014)

DEVLET DİLİNİN OĞUZCALAŞMASI VE OSMANLI TÜRKÇESİ SÖZDİZİMİNDE YENİ GRAMER ŞEKİLLERİ

MUSTAFA KOÇ

Kuruluş'ta Dil

Osmanlı Devlet diline ait ilk metinler, Feridun Bey'in (ö. 1583) Şevval 982'de (1574) III. Murad'a takdim ettiği *Münşeâtü's-Selâtîn*'inde yer alır. Osman Bey'den III. Murad'a kadarki Osmanlı hükümdarlarının karşılıklı dış ve iç yazışmalarını ihtiva eden bu eserde yer alan ilk Osmanlı sultanlarına ait mektuplardan Türkçe olanlar yazıldığı dönemin dil hususiyetlerinden uzaklaşmış, 16. yy.ın ikinci yarısında Feridun Bey'in ustası olduğu klasik Osmanlı nesriyle yeniden şekillenmiştir. Farsça olanlarsa vakalar kronolojisi, şahıslarda zaman zaman görülen tutatsızlıklar sebebiyle bu erken döneme ait mektuplar kuşkuyla karşılanmıştır.

İlk defa bu hususa dikkat çeken Fredrich von Kraelitz mektupların mevsukiyetini şüpheli hâle getirmek hususunda daha temkinli bir üslup kullanmakla beraber dilin güncelleştirildiğini ileri sürerek tartışmaları başlatır.[1] Mükrimin Halil bu ilk mektuplardan mühim bir kısmının Harzemşah Tekiş'in (ö. 1200) münşisi Bahaeddin Muhammed b. Müeyyed'in (eserin daha 662/1263 tarihli Nuruosmaniye nüshasında mevcuttur) yer ve şahıs adları değiştirilmek suretiyle ilk devir inşası olarak sunulduğunu kaydetmiştir. Arada bazı incelemeler istisna tutulursa Beldicenau-Steinherr'in bu konudaki son çalışmaları bu resmî yazışmaların ilmî tenkitleri açısından mühimdir.[2]

Şüphesiz bu mektuplar tarihçiler için bütün bunlara rağmen bir anlam ifade etmektedir. Devlet ve dil ilişkisi çerçevesinde ise bize iki şey söyler: İlki mektupların hangi dillerde kaleme alındıkları ve nihayet dildeki değişim.

[1] Fredrich von Kraelitz, "İlk Osmanlı Padişahlarının İsdar Etmiş Oldukları Bazı Beratlar", *TOEM*, V/28, İstanbul, 1332, 242-250.

[2] Irene Beldiceanu-Steinherr, Recherches Sur Les Actes Des regnes Des Sultans Osman, Orkhan et Murad I, *Societas Academica Dacoromana, Acta Historica*, t. VII, Munich, 1967, s. 59.

Erken Dönem Metinlerinin Güncellenmesi

Yazıda manayı bir perde geriye çeken ve onu seyredilesi bir mevkiye yükselten hüsn-i hat ve istif, mimarîde mekânı külliyeye, mescidi camiye, meskeni zarif ve estetik planda kompleks yapılar manzumesine dönüştüren taş, musikide makamlar, hususî üslup ve tavırlarla kıvamını bulan söz ve ses, tabiatı iktizası nesirde, devlet dilinde de karşılık bulacaktı.

Herhâlde Osmanlı nesrinin miras olarak devraldığı malzemeyi nasıl farklı bir niteliğe dönüştürdüğü sorusunu sormak, dönüştürmenin esaslarını tesbit etmek hem meseleyi karşılaştırmalı olarak göstermeyi mümkün kılacak hem de bu dili inşa sürecinde Osmanlı zihninin işleyişini, yine dili inşa sürecinde o zihni var eden enstrümanları kavramamıza yardımcı olacaktır. Vakıa göçebelerin şehirleşmesi, şehirlilerin dil zümreleri teşekkül edecek seviyede ayrışması, katmanların beslendiği haricî ve dahilî tesir sahalarının ya da tesir seviyelerinin farklılaşması, beylik ve devlet-i aliyye arasında ilerleme ve devlet-i aliyyede ifadesini bulan diğer sanat şubelerindeki giriftleşme neticesi 14. asrın 16. asrın gelişmiş zevkine göre dilde ve edebiyat yeniden şekillendirme ihtiyacını hissettirdi.

14. yy.da beylerin ve saray muhitinin dil zevki Anadolu Türkmenlerinin dil zevkiyle müşterek iken kaleme alınan metinlerin dili, 15. yy.dan itibaren Anadolu Türklerinin dil zevkinden ayrılan saray ve çevresinin dil zevki, bu zümreye sunulan eserlerin yapısını ve vokabülerini umumî muhittten kademe kademe uzaklaştırır. Anadolu'da 14. yy.ın cemiyet hayatı ve onun zevki, henüz üzerinden bir asır geçmişken aldığı yeni şekil ve incelme ile edebî metinlere ve bilhassa nesre akseder. 14. yy.dan 15. yy.ın ortalarına gelindiğinde beş ayrı *Kabusname* tercümesi biraz da değişen zevk iledir. II. Murad'ın yeniden Mercimek Ahmed'e tercüme ettirdiği *Kabusname*, 18. yüzyılın ilk yarısının dekoratif nesrini seven estetikle artık uyuşmuyordu.

Nazmizade Hüseyin Murtaza'nın (ö. 1721) yeniden tercümesi, "*Destûr-ı cihân-ârâ Vezîr Hasan Paşa hazretlerinin nüsha-i mezkûre manzûr-ı ayn-ı dakîkat-şinâsları olup* ***Türkî-i kadîm*** *olmakla* ***bu zamânda müstamel ve meşhûr olan Türkîye*** *çendân çesbân olmayıp dil-pesend ve fâide-mend olmamakla tekrâr tashîh ve tenkîh olunup* ***zebân-ı ehl-i zamâneye mutâbık ve fehm-i hâs u âmma muvâfık Türkî*** *ile tecdîd olunur ise…*"

"Türkî-i kadîm", "müstamel ve meşhûr olan Türkî", "zebân-ı ehl-i zamâne", "fehm-i hâs u âmma muvâfık Türkî" bütün bu kavramlar mütemadiyen içerik değiştiriyor, kalemin sahibine, muhite göre farklı anlamlar ifade ediyordu. Biz bunları henüz açık olarak bilmiyoruz.

- Âişe radiyallahu anhâ eydür: "Bir gice Resûl hazreti benüm hücreme geldi. Ben döşek bırakmışdum. Diledim ki yatam." (İhlas Tefsiri, 4b) İhlas tefsîri (14. yy.)
- Hattâ vâlide-i afîfe, zevce-i Fahr-i kâinât anamız Hz. Âişe (r.a.) buyurur: 'Bir seb ol mâh-ı burc-ı ahadiyyet ve şems-i sirâc-ı samediyyet Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bende-hâneye ve pertev saldığı kâşâneye kadem bastı, kadrüm kemânın izzet arşında asdı. Ve ben câriyeleri firâş hâzır etmişdüm. Bir mikdâr istirâhat ve nevme girmekliğe niyyet berkitmişdüm.' (Kenz-i İhlâs, 9b) Kenz-i İhlâs (16. yy.)
- Yâ Âişe, yatmagıl tâ dört işi işlemeyince…
- Yâ Âişe, çün kim nevm etmek murâdundur ve hâb-ı gaflet fikr-i nihâdundur, benden sana vasiyyet: Dört nesneyi işlemeyince gaflet etme' dedi.
- Yumuşak huylu atın çiftesi pek olur: Esb-i nermin çiftesi ser-tîz olur; Özrü kabahatinden büyük: İtizârı hadd-i cirminden azîm; Sora sora Kabe bulunur: Adem is-

tifsâr edince Kabe'ye vâsıl olur; Sağır için iki kere kamet olmaz: Asamm için mükerrer kamet olmaz; Meyveli ağacı taşlarlar: Atarlar taşı elbette dıraht-ı mîve-dâr üzere; Yağmurdan nem kapmak: Ebrden nem kapar ekser zurefâ. (Hıfzî, Süleymaniye, Tercüman, 484, 18. yy)

Münşeat'a dönerken **dil içi çeviriden** bahsetmek yerinde olur:

"Tercüme" eski lügatlerde "bir kelâmı lisân-ı âherle tefsir etmek" şeklinde açıklanır. Değişen dil karşısında eski dilin mahsullerini yeni dilin imkânlarıyla yeniden inşa etmek, bugün daha çok "dil içi çeviri" dediğimiz terimle karşılanan zaman zaman tatbik edilen bir usuldür. Bu ameliye, aynı dilin farklı lehçelerinden yapılan tercümeleri için de söz konusudur. Yazıcıoğlu'nun *Muhammediyye*'sini Yusuf'un tercümesi, 15. yy.da Muhammed b. Balı'nın *Kitâb-ı Güzîde* tercümesi, Fenâî-i Şîrâzî'nin (ö. 1519) Ali Şîr Nevâyî'nin *Tevârîh-i Mülûk* tercümesi, Niğdeli Muhibbî'nin 1537'de Lutfî'den *Gül ü Nevrûz*'u çevirisi[3] bu usule verilebilecek örneklerdir.

Türkçe Yapılışlı Gramere Müdahale

Şüphesiz nesrin dili hitap edilen zümreye göre şekilleniyordu. Edirne sarayıyla başlayan ve İstanbul saraylarında gelişen Enderun sistemi, fevkalade musanna ve hususî gramer şekillerini vücuda getirmek için müsait bir zemindi. Bu zemin kademe kademe saray dışına taşarak özel bir Türkçenin şekillenmesine, daha iddialı bir tezle saray Oğuzcasının oluşmasına imkân verdi.

Osmanlı nesrini bilhassa Arapça ve Farsça vokabüler etrafından mütalaa etmek meseleyi ele alınan muhit ister akademik olsun ister olmasın umumî bir usûl olarak hâlâ caridir. Son yıllarda Rumca, Ermenice gibi dillerin tesirlerini ele alan çalışmalar ve bu dillerin tesir sahası henüz Arapça ve Farsçayı merkeze alan ve Tanzimattan beri Osmanlı Türkçesi için klişe hâline gelen "Elsine-i selâseden müteşekkil bir lisan" olduğu faraziyesini büsbütün değiştirmemiştir. Herhâlde bu faraziye daha ziyade Osmanlı Divan Nesrini merkeze alan bir değerlendirmeydi. Birkaç çalışma dışında hâlâ referans değeri taşıyan Osmanlıca lügatların madde başlarını Arapça ve Farsça kelimelere hasretmeleri bu kaziyenin bilinçaltına işlediğinin tipik örneğidir.

17. yüzyılda Arap tarihçi Hasan-ı Bûrînî, kendisine hat öğrettiği İskender-i Rûmî'den bahsederken, onun kudretli bir Osmanlı kâtibi oluşunu üç dile hâkimiyetinde bulur ve şöyle devam eder: *"Onun mahareti; kitabet sanatında Türkçe, Arapça ve Farsçaya tam olarak vukufundan kaynaklanır. Şimdi Türkçe inşada kabul gören, metnin bu üç dille süslenmesi, bunun yanı sıra kâmil bir zekâ ve tam bir içtihad" Terâcimü'l-A'yân* I, 77-84:

kaydı Osmanlı divan dilinin tarif dilini anlatır.

Türk dili tarihi çalışmalarında öteden beri ileri sürülen bir iddia da Türkçenin diğer dillerle temasının yalnızca kelime düzeyinde sınırlı kaldığı, söz dizimine halel getirecek bir devşirmenin oluşmadığıdır. Bu hükmü ileri sürerken herhâlde morfoloji ve sentaks ayrımında, Arapça ve Farsça tamlamalar morfoloji hesabına yazılmış olmalı.

Yukarıdaki hükmün artık gözden geçirilmesi gerekir. Türkçe söz diziminin ana yapısında aslî unsurların daima sonda bulunduğu yargısı, Türkçenin diğer dillerle hiç temas kurmamış olduğu hayalî bir devreye ait olabilir. Daha Uygurlar döneminde

[3] Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, Doktora tezi, İstanbul, 2011, s. 249-261..

ki'li yapılarla kurulan basit ve birleşik cümle düzeyinde dizilişlerde, yüklem ve ana cümle, Hint-Avrupa dillerinin diziliş istikametindedir. Farsçanın tesir sahasıyla Türkçede bu tip cümleler bilhassa eski nesrimizde tabii bir yapı hüviyetinde yer alır. Mertol Tulum'un ki'li birleşik cümleler üzerine yaptığı çalışma bu husus için kâfidir.[4]

Burada ki'li yapı dışında Osmanlı sahasında ortaya çıkan diğer bir gramatikal yapıdan bahsedeceğim. Ki'li birleşik cümleler konuşma diline kadar yayılırken, bu yapı münhasıran yazı diline mahsustur:

Divan Dilinde Yaygın Bir Cümle Tipi

Bu yapılarda Farsça sıfat-fiil grubunun yüklemi olan sıfat-fiil, kendisinin isim tamlaması kalıbındaki nesnesi ya da dolaylı tümlecinin tamlananıyla Farsça isim tamlaması kalıbında birleşir. Tamlayanlar da, sıfat-fiilden sonra gelerek sıfat-fiillerle Farsça isim tamlaması ilişkisine girer. Söz diziminindeki bu dağılma, kısaca **sıfat-fiilin isim tamlamasının arasına girerek** her iki unsurla terkip kurmasından ibarettir.

- Râyet-i cihâdı efrâz et-:
- Râyet-efrâz-ı cihâd ol-: Râyet (tamlanan) + efrâz (sıfat-fiil)-ı cihâd (tamlayan) ol-.
- Lenger-endâz-ı huzûr u râhat ol-: Lenger(tamlanan) + endâz(sıfat-fiil)-ı huzûr u râhat (tamlayan) ol-.

Bu tarz yapı tamamen tekniktir. Bir Türkçe isim tamlamasını Farsça yapılışlı bir tamlamaya dönüştürerek işe başlayalım. Tamlamamız **"ilm ve irfân fetvâsı"** olsun. Farsça tamlama şekli **"fetvâ-yı ilm ü irfân"** olacaktır.

İkinci aşamada bu Farsça "fetvâ-yı ilm ü irfân"ı "yaz-"mak için "yaz-" fiilinin Farsçası **"nüvîs et-"** fiiline bağlayalım: **(Fetvâ-yı ilm ü irfânı) nüvîs et-**

Üçüncü aşamada Farsça isim tamlamasını tamlananı "**fetvâ**"yı yüklem olan "**nüvîs et-"** ile Farsça partisip grubu (vasf-ı terkîbî) yapalım, bunu yaparken "et-" yardımcı fiil "ol-" şeklinde değişir: **"fetvâ-nüvîs ol-"**

Son aşamada bu partisip grubu, açığa çıkan Farsça terkipteki tamlayan "**ilm ü irfân**" ile isim tamlaması ilişkisine girecek: **"Fetvâ-nüvîs-i ilm ü irfân ol-"**

Başlangıçta biraz karışık olan bu ameliye biraz temrinle basitleşir. İşte bu ve buna mümasil birkaç gramerle bu hususî nesir inşa edilir:

- (Fezâyil mihrâbına) nişîn et-: (Mihrâb-ı fezâyile) nişîn et-: (Mihrâb-nişîn-i) fezâyil ol-
- (Fürkat zehr-âbesini) nûş et-: (Zehr-âbe-i fürkatı) nûş et-: (Zehr-âbe-nûş)-ı fürkat ol-
- (Huzûr ve râhat lengerini) endâz et-: (Lenger-i huzûr u râhatı) endâz et-: (Lenger-endâz)-ı huzûr u râhat ol-
- (Kelâm güherini) fürûş et-: (Güher-i kelâmı) fürûş et-: (Güher-fürûş)-ı kelâm ol-
- (Niyâz cebînini) sây et-: (Cebîn-i niyâzı) sây et-: (Cebîn-sây)-ı niyâz ol-
- (Vusûl kademini) nih et-: (Kadem-i vusûlü) nih et-: (Kadem-nih)-i vusûl ol-
- (Sâlifü'l-beyân yârân encümeninin mesnedini) ârây et-*: (Mesned-i encümen-i yârân-ı sâlifü'l-beyânı) ârây et-*: (Mesned-ârây)-ı encümen-i yârân-ı sâlifü'l-beyân ol-

[4] Mertol Tulum, *Ma'arif-name, Metin ve Ki'li Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış doçentlik tezi, İstanbul, 1978.

- (Şükrân terennümünü) rîz et-: (Terennüm-i şükrânı) rîz et-: (Terennüm-rîz)-i şükrân ol-
- (Şevk silsilesini) cünbân et-: (Silsile-i şevki) cünbân et-: (Silsile-cünbân)-ı şevk ol-

İşte bu değişime uygun olarak Eski Anadolu Türkçesi devresi dil karakterine sahip olması gereken ilk resmî evrak, klasik dilin şekillendiği 16. asrın zevk kisvesine bürünerek ortaya çıkar.

Kuruluşa Dönersek,

Münşeat bizi şu fikirleri verir:

- Orhan dönemi karşılıklı dış yazışmalar (Altınordu, Karamanoğuları, Germiyanoğulları, Celayir): Farsça,
- Orhan dönemi karşılıklı iç yazışmalar (Orhan ile oğlu Süleyman arasında): Türkçe,
- Murad dönemi karşılıklı dış yazışmalar (Celayir, Karamanoğulları, Altınordu, İsfendiyaroğulları, Hamidoğulları): Farsça. Karamanoğlu Ali Bey'e yazılan bir mektup istisna olarak Türkçedir,
- Murad dönemi karşılıklı dış yazışmalar (Oğlu Bayezid, İnce Balaban, Anadolu kadısı vs.): Türkçe
- Yıldırım Bayezid devrinde dış yazışmaların dili Memluklulara (Arapça) hariç olarak tamamı Farsça, iç yazışmalar Türkçe.

Anadolu'da Osmanlı ve Diğer Beyliklerin Türkçe ve Diğer Diller Karşısındaki Vaziyetleri

Selçuklu döneminde devlet dili olan Farsça, Selçuklu Devleti dağıldıktan sonra aynı coğrafyada vücut bulan Oğuz beyliklerinde ağırlıkla devam etti. Karamanoğlu Mehmed Bey'in 14 Zilhicce 675/ 19 Mayıs 1277 tarihindeki teşebbüsü ki o da Alâeddin Siyavuş'un Selçuklu sultanı ilanıyla beraber yapılmıştır, Selçuklu devrine ait bir hamledir ve ne yazık ki akamete uğramıştır: "Şimden girü hîç kimesne kapuda ve dîvânda ve mecâlis ve seyrânda Türkî dilden gayri dil söylemeyeler." Dikkat edelim, yazı dili değil, konuşma! Vakıa bu cümlenin ardından gelen cümle gerçeğin acı resmini gösterir: "**Birkaç gün anlarun işi bu tarîk üzere temşiyet buldı!**" Aynı yıl Karamanoğlu Mehmed'in öldürülmesi bu teşebbüsün terakki ümidini de büsbütün bitirdi. Vakıayı Yazıcıoğlu'nun dinleyelim:

> "**Karamanoglı Muhammed Bey çün vezîr oldı, buyurdı ki defterleri dahi Türkçe yazalar. Ol zamânda bu Arabî hurûf ile Türkçe yazmak âdet olmamışdı. Her yazıcı kendü karîhasından bir dürlü defter ve tafsîl yazdılar. Cümle idecekleri vaktin başaramadılar, zîrâ Türkînün zabtı kolay değildir ve rukûmu yoktur, nâçâr girü Pârsî şerh ve Arabî rukûm yazdılar.**"[5]

1256-1474 yılları arasında hüküm süren Karamanoğullarının resmî dili **Farsça** oldu. Karamanoğullarından Alaeddin Bey'in Yârcânî'ye yazdırdığı *Karamannâme* Farsçadır. Uzunçarşılı'nın yayınladığı Karamanoğullarına ait vakfiyeler de Arapçadır.

[5] Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Al-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul, 2009, s. 832.

Herhâlde II. Murad'a Karamanoğlu İbrahim'in verdiği Türkçe sevgendname bir istisnadır.[6]

1300-1429 arası ömür süren Germiyanoğulları'ndan geriye *Münşeat*'ta kayıtlı tamamı Farsça birkaç mektup kaldı. Bütün tarihi dört beyin idaresinde geçen bu beyliğe ait kitabeler ve II. Yakup Bey'in 1414 tarihli Taş Vakfiyesi dışındaki vakfiyeler Arapçadır. Bu beyliğe ait de bir tahrir defterine malik değiliz. Süleyman Şah'ın nişancılığını ve defterdarlığını da yapmış olan Şeyhoğlu Mustafa da devlet metinlerinin lisanına dair bir malumat vermiyor. Muhtemelen reayaya ait tapu ve vakıf kayıtlarının bir kısmının dili Türkçeydi. Vakıa bünyesinde vazife alan Türkçenin mühim şahsiyetleri Şeyhî, Ahmedî, Şeyhoğlu Mustafa'yı çıkaran bu büyük beylik Oğuzcanın devlet dili hâline gelişinde Osmanlı lehine bir katkı sağlamak itibariyle ehemmiyeti şüphesizdir.

Tekrar Osmanlı,

Osmanlı kuruluş devresine ait metinlerde Oğuz Türkçesinin kullanılması ve bunun devlet bürokrasisine taşınmasında, tavır olarak Selçuklu dil-kültür sistemine büsbütün bir reddiye görülmez. Arapça ve Farsçaya karşı açık bir tavır koymadan, devletin kuruluşundaki müdara, istimalet usulü bir cihetle ve sühûletle dilde de gerçekleştirilir. Bu nokta en erken metinlerin dilinde görülebilir:

- 723/Eylül 1323 tarihli Asporça Hatun vakfiyesi (Türkçe)
- 724/Mart 1324 tarihli Mekece vakfiyesi (Farsça)
- 733/29 Kasım 1332 tarihli Orhan'ın oğlu Süleyman'a verdiği berat (Türkçe)
- 733/Eylül 1333 tarihli Osman Gazi'nin oğlu Alaeddin Bey'in vakfiyesi (Arapça)
- 749/Temmuz 1348 tarihli Zaim Ferzende'ye verilen temlikname (Türkçe)

Bunlardan bilhassa 1324 tarihli Mekece vakfiyesi kuruluşa ait işaret ettiğim diğer belgelerle Arapçanın devlet bürokrasinde Türkçe karşısında hep ama daima belli bir mikyasta kullanılacağını işaret eder. Devletin kültürce beslendiği ana kaynakların dilleri meşruiyetçe hiç tartışılmayacaktır, ama esas iradenin Türkçe olduğu kuvvetli bir şekilde vurgulanacaktır. Selçuklu bürokrasi dilinin Farsça oluşu, Farsçanın Türkçe karşısında şuurlu bir tercih mi olduğu, yoksa İslam sonrası kurulan Türk devletlerinde (Gazneli, Selçuklu) bürokrasinin Fars kökenlilerden teşekkülünden mi kaynaklandığı sorusunun cevabı önemlidir. **Şüphesiz Osmanlılar, Fars kökenli bürokratlardan kendini kurtarmakta bilhassa Karamanoğullarından daha muvaffak oluşu itibariyle devlet dilinin Türkçeleşmesi temin edilmiştir** yargısı göz ardı edilemez, nitekim Emevîler Rumcadan ancak Rum bürokratları tasfiye ettiklerinde Arapçaya geçebilmişti.

Devlet Bürokrasisi ve Oğuzca

Osmanlı bürokrosisinde bilhassa bütün malî işlerin tanzimi, tereke kayıtlarından her türlü verginin kaydına dair bir yığın malzemenin ve siyakatın bu defterlerde işleniş biçimine ait hurde malumatı, devair-i resmiyyeye çırak olarak dâhil olan memurun zaman içinde mektepsiz ve metinsiz bu dairelerde usta-çırak münasebeti içinde öğ-

[6] Bazı müellif ve mütercimler aynı eseri bey bey dolaşarak takdim etmiştir. Hatiboğlu'nun *Ferahnâme* 'yi 1426'da II. Murâd'a, bir yıl sonra Karamanoğlu İbrâhîm Bey'e, 1434'te Candaroğullarından İsfendiyar b. Bâyezîd'e sunması gibi. Bkz. Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, Doktora tezi, İstanbul, 2011, s. 121.

rendiği kabul edilir. Bürokrasi dili bir tür hatta gördüğümüz meşk usulü ve birtakım inşa metinlerinden temin edilen bilgilere mi dayanıyordu?

Bu sualin cevabı sualin içindedir denilebilir. Osmanlı arşivinin yukarıda bazılarının ismini zikrettiğim kuruluş devresine ait ve daha ziyade yeniden istinsahlarından ait belgeler istisna edilirse malzemeler yekûnu II. Bayezid döneminden itibaren tutulan vesikalarla başlangıç yapar.

İşte bu devlet bürokrasisi dil ve imla ilişkisini şekillendiren ana unsurdur. İmlayı esaslı kurallar manzumesine dayandıran yazılı bir referans metni olmadan kendi istikametini arayan Eski Anadolu Türkçesindeki imla farklılıkları, artık gelişen ve eğitimli devlet bürokrasisinde standart ve tek imlada istikametini bulmada fevkalade başarılıdır. Arapça ve Farsça kökenli kelimelerinin orijinal imlalarına itina gösteren bu mekanizma, herhâlde imlası sabit Arapça ve Farsça karşısında Türkçe kelimelerin imlasında belirli bir seviyede tutarlılığı aradı. Konuşma dilinden ayrı şartlar içinde gelişen yazı dili, yazının imlasında da aynı istikamette ama bir yazılı kılavuzdan mahrum olmakla beraber sessiz bir anlaşmaya tabi oldu. Bu sistem imparatorluğun her şeye bir nizam getirmekteki tabiatının tabii neticesidir. Devlet kalemlerinde istihdam edilen memurların hat sanatındaki maharetleri Müstakimzade'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'inde açıkça görülür. Hatsa şüphesiz bir nizamdır.

Oğuzcanın kalıplaşması hususunda burada bir not düşülelim. Osmanlı yazı ve konuşma ayrışması üzerinde son yarım asırdır başlatılan yerli çalışmalar manzumesi Osmanlı mirasını görmezden gelir. Oysa 19. yy.da eski imla ile hesaplaşma ve söyleyişi tespit yolunda ilk ve kapsamlı çalışma yapılmıştır. Feraizcizade, Türkçenin aslî özelliklerinden olan ses uyumlarını göstermeyen eski imlayı ve bu imla karşısında konuşma dilinin vaziyetini karşılaştırmalı olarak tespit eder.[7]

"Osmanlı Devlet Dili" temsiliyet itibariyle divan-ı hümayun ve divan-ı hümayuna doğrudan bağlı bürokrasi dilidir. İşte bu merkez ve merkeze bağlı teşkilatların etrafında döndüğü dilde, diğer bütün müesseselerin içinde diller arası nispetlerden bahsedebilirken, münhasıran Türkçeden söz edebiliriz. Devletin ana omurgası bütünüyle Türkçe vaz edilmiştir. Bu omurga hiyerarşiler silsilesinde mühimmelere istinat eder.

Osmanlı divan kararlarının toplandığı ve en eskileri Kanunî dönemine tarihlenen mühimmeler, divanın ve divandan çıkan kararların yer aldığı bu defterler pratik bir gaye güdüldüğü için yüksek inşa nesrinden büsbütün ayrı, anlaşılır bir dile maliktir. Osmanlı Devleti'nin 250-300 arasında bir yekuna baliğ olan bu mühimme defterleri bütün idarî, kazaî ve malî bürokrasinin dilini de tayin eder.

Diğer bir devlet arşivi olan ve mühimmeleri ikmal eden devlet mahkemelerinin kayıtları (şeriye sicilleri) şeriat dilinin öteden beri Arapça olmasına karşın, 16. yy. sonlarından itibaren zaman zaman Arapça kullanılmakla birlikte Türkçeleşmesi, devlet dilinin geç de olsa dilce en mutaassıp devlet kurumunun içtimai bünye karşısında,

[7] Feraizcizade Mehmed Şakir, *Persenk, Persenk Açıklaması,* haz. Mustafa Koç, İstanbul, 2007, s. 22-39.

eski geleneğini değiştirerek Türkçenin lehine değişmesi dikkat çekicidir. Zaman zaman şeriye sicilleri arasında Rumca kayıtların bulunduğunu da ilave edelim.[8]

Türkçe: 237; Arapça: 381 (1689-1746 tarihleri arasına ait Şeriye Sicilleri)[9]
Türkçe: 186; Arapça: 39 (1828-1848 tarihleri arasına ait Şeriye Sicilleri)[10]
Türkçe: 174; Arapça: 68 (1859-1860 tarihleri arasına ait Şeriye Sicilleri)[11]
Türkçe: 220; Arapça: 27 (1598-1903 tarihleri arasına ait Şeriye Sicilleri)[12]
Türkçe: 137; Arapça: 57 (1866-1867)[13]
Türkçe: 188; Arapça: 4 (1889-1893)[14]
Türkçe: 341; Arapça: 183 (1725-1748)[15]

Osmanlı hukukunun fetva mecmuaları umumiyetle Zeyd ve Amr arasında hikâyeleşen on binlerce meselenin mecmuundan müteşekkildir. Hayatın her veçhesi için kronikler kadar, mühimme defterleri kadar zengin bir malzeme bulunur bu metinlerde. Bütün hayat dil etrafında döner, kültür dil ile inkişaf eder, modern zamanların ana sosyoloji metinleri cemiyeti var eden dille iftitah tekbirini alır, ama dili Türkçe de olsa bu fetva mecmualarında Türkçenin kendisi müzakere edilmez. Yalnız, görebildiklerim içinde, bir fetvada buldum, "adım atmak" birleşik fiilinin sesi ve imlası meselesi.

- Mes'ele: Zeyd: "آیاغم آدم آدماز" yazmalı olup vech-i mezbûr üzerine dâlla yazdıkta, Amr: "Tâ ile "آیاغم آدم آتماز" yazmzâd olsun!" dese, mezkûr kula ıtk vâki olur mu?
- el-Cevâb: Dâlla yazmak esahtır, Türkî ibârâtta isti'mâledir. Egerçi dâl bir mikdâr şedîd isti'mâl olunur, ammâ tâ'dan dâl'a akrebdir.[16]

Devletin dili Oğuz Türkçesi olurken dilleri kutsiyet hiyerarşisine tabi tutan Osmanlı münevverleri bu hiyerarşinin en altında tuttukları Türkçeyi neden kullanım sahasında en başa çekti. Bu paradoks yazmalar devrinden kalan eserlerin Türkiye kütüphanelerinde lisanca nisbetlerinde devam eder. Soy silsilesini Oğuz'a dayandıran Osmanlı, bütün edebiyatında kahramanların ismini İran'da arar, dinî referanslarını Arapçada bulur, ama dilini Türkçede kaim kılar! Herhâlde cevabı, her şeyin dağıldığı yerde dağılmayan, dağılmaması geren merkezî sabitenin Türkçe olduğu; bütün unsurlar merkezi terk edebilirken dağılmayacak esas nüvenin Türk milleti olduğu hakikatiydi ve bu hakikat defalarca ispat edildi.

---

[8] Fethi Gedikli, "Osmanlı Hukuk Tarihi Olarak Şer'iyye Sicilleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Hukuk Tarihi,* c. 3, sayı 5, s. 187, İstanbul, 2005.

[9] *248 Nolu Mardin Şeriye Sicili Belge Özetleri ve Mardin,* haz. Ahmet Kankal, İbrahim Özcosar, Hüseyin H. Güneş, Veysel Gürhan, İstanbul, 2007.

[10] *242 Nolu Mardin Şeriye Sicili Belge Özetleri ve Mardin,* haz. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Fasih Dinç, İstanbul, 2006.

[11] *235 Nolu Mardin Şeriye Sicili Belge Özetleri ve Mardin,* haz. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Fasih Dinç, İstanbul, 2007.

[12] *195 Nolu Mardin Şeriye Sicili*

[13] *193 Nolu Mardin Şeriye Sicili*

[14] *183 Nolu Mardin Şeriye Sicili*

[15] *252 Nolu Mardin Şeriye Sicili*

[16] Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983, s. 183.

ARAP KAYNAKLARINDA DOKUZ-OĞUZLAR

NAGİHAN DOĞAN

Ortaçağ İslâm yazını, sadece İslâm coğrafyası ve toplulukları hakkında değil, aynı zamanda Müslümanlarla ekonomik, kültürel ve siyasî ilişkileri olan ya da İslâm fetih hareketlerinden etkilenen bölgelerin gerek İslâm öncesi gerekse İslâm sonrası dönemdeki dinî, kültürel ve siyasî durumları hakkında bilgi veren farklı türde çalışmalar ihtiva eder. Bu coğrafyalardan biri de, Türk topluluklarının meskûn oldukları yerlerdir. Ne var ki Dokuz-Oğuzlar (Arap kaynaklarında: طغزغز / تغزغر / تغزغز) söz konusu olduğunda, İslâm yazınını oluşturan kaynak türlerinden önemli bir kısmı, araştırmacılara neredeyse hiçbir şey söylemez. Türk tarihi araştırmalarındaki en önemli kaynak gruplarından birini oluşturan Müslüman coğrafyacılara ait çalışmalar, bu boşluğu bir ölçüde doldurmaktadır. Ancak burada da Dokuz-Oğuzlar ile ilgili genellikle kısa ve dağınık bilgiler bulunur; üstelik sık sık başvurulan iktibas yapma pratiğinden dolayı mükerrer kayıtlarla karşılaşılmaktadır.

İslâm coğrafyacıları, sınırdaş olmadıkları Dokuz-Oğuzlar hakkında verdikleri bilgilerin bir kısmını, onlarla ticarî ilişkileri olan tüccarlara borçlu olmalıdırlar. Çin ile ticaret yapan tüccarların da, Türk dünyasının bu en doğu ucu hakkında bilgi akışı sağladıkları tahmin edilebilir. Zira İbn Hurdazbih, tüccarların karada izledikleri iki rotayı tarif ederken, bu iki rotadan kuzeyde olanının batıda Endülüs'te başlayıp Slav ülkelerinin arkasındaki Rum topraklarından geçtiğini, oradan bir Hazar şehri olan Hamlic'e varıldığını, sonra Cürcan denizinde seyahat edildiğini ve sırasıyla Belh, Maveünnehir ve Dokuz-Oğuz ülkesi üzerinden Çin'e ulaşıldığını söyler (1889, ss. 154-155).

Dokuz-Oğuzların meskûn oldukları bölgenin Müslüman ziyaretçileri, tüccarlardan ibaret değildi. Samanoğulları'nın Çin'e elçi olarak gönderdiği Ebû Dülef'in, 941-943 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahate dair tuttuğu notlar arasında Dokuz-Oğuzlarla ilgili kısa bir bölüm de bulunmaktaydı. Daha uzun ve daha ayrıntılı bir başka gezi raporu, Ebû Dülef'ten çok önce, kaleme alındı. Coğrafya kitaplarının Dokuz-Oğuzlar hakkında söylediklerinin büyük bölümü, 821 tarihinde Dokuz-Oğuz ülkesine gittiği söylenen (Minorsky, 1948, s. 303) ve siyasî bir misyonu olduğu anlaşılan Temîm b. Bahr'ın yazdığı bu rapora dayanıyordu. Temîm'in kim olduğu ve Dokuz-Oğuz ülkesini

neden ziyaret ettiği bilinmemektedir ve bu konuda sadece bazı varsayımlar ileri sürebilir. Onun Abbâsi halifesi el-Me'mûn (813-833) tarafından görevlendirilen bir elçi olma ihtimalinden söz etmek hiç de tuhaf değildir. Erken Abbâsi döneminde el-Me'mûn dışında hiçbir halife ihtidayı teşvik politikası ile anılmaz. el-Me'mûn'un seleflerinden farklı olarak *ehli küfr*ü İslâm dinini kabul etmeye davet ettiğini söyleyen bazı rivayetler vardır. Bu rivayetlerden birinde el-Me'mûn'un, Soğd, Uşrusana ve Fergana halklarıyla savaşırken onları sadece itaat etmeye değil, aynı zamanda İslâm dinine girmeye davet eden mektuplar kaleme aldığı söylenir (Belâzurî, 1992, s. 473). Aynı kaynakta, el-Me'mûn'un Horasan'a elçiler göndererek, bu bölge halkından isteyenleri divan defterlerine kaydettirdiği, onlara maaş bağladığı ve böylece İslâm'ın yayılmasını teşvik ettiği yazılıdır (Belâzurî, 1992, s. 474). İbn Nedîm, el-Me'mûn'un, "*İslâm ve Tevhit Konusunda Bulgar Kralının Sorularına Cevaplar*" adını taşıyan bir kitabının olduğunu ifade eder (2002, ss. 185-186). el-Me'mûn'un İslâm'ın yayılışını bir devlet politikası hâline getirdiğine işaret eden bu rivayetler ve Minorsky'in seyahat tarihi olarak gösterdiği 821 yılı, Temîm'in İslâm dinini tanıtma maksadıyla halife tarafından Dokuz-Oğuz ülkesine gönderilen bir elçi olabileceğini düşündürür.

Temîm'in, coğrafya kitaplarında alıntı ya da atıf şeklinde geçen raporunun içeriği hakkında kısaca şu bilgiler verilebilir: Dokuz-Oğuzların başkenti, demirden on iki kapısı olan büyük bir şehirdir. Şehrin etrafında birbirine bitişik mamur yerleşim yerleri bulunur. Başkentin nüfusu kalabalık, çarşıları pek çoktur. Halkın büyük bölümü zındıktır; yani Maniheizm dinine bağlıdır. Dokuz-Oğuz hükümdarının sarayının üstünde beş fersah öteden görülebilen, altından bir çadır bulunur. (Temîm oraya vardığında) hükümdar başkente yakın bir yerde askeri bir karargâhta bulunmaktadır. Hükümdarın çadırının etrafındaki askerlerin sayısı, on iki bin civarındadır. Onun on yedi kumandanı olup, her birinin yanında binlerce asker görev yapmaktadır (İbn Hurdâzbih, 1889, s. 31; İbnü'l-Fakîh, 1996, ss. 635-636; Kudâme b. Ca'fer, 2001, s. 191; Yâkut el-Hamevî, 2001, s. 137).

Arap kaynakları, Dokuz-Oğuzlardan bahsederken, doğal olarak ya 840 yılından önceki Uygurları, yani Orhun Uygur devletini ya da 840 yılından sonraki Uygurları, yani Turfan ve Kansu Uygurlarını kastetmektedirler. Buna rağmen söz konusu kaynaklar, Dokuz-Oğuz ve Uygur isimlerini neredeyse hiç bir arada kullanmamışlardır. Bekrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli eseri bir istisna oluşturur. Bekrî burada "*Dokuz-Oğuzların hükümdarı, Uygur-han'dır*" derken, bilerek ya da bilmeyerek konfederasyonu bir araya getiren boylar arasında Uygurların liderlik pozisyonuna işaret etmiştir (1992, s. 261). Öte yandan Dokuz-Oğuzların birden fazla ya da dokuz boy ya da kabileden oluştuğu bilgisi de aynı şekilde neredeyse hiç telaffuz edilmemiştir.[1] Dolayısıyla müelliflerimiz, Dokuz-Oğuzların bir kabileler birliği ya da konfederasyonu olduğunun pek farkında değil gibi görünmektedirler. Onların çalışmalarında, Türk kavimlerinden biri olmaları dışında Dokuz-Oğuzların kim oldukları hakkında genel bir belirsizliğin hâkim olduğu söylenebilir. Üstelik bazı müellifler Dokuz-Oğuzların kimliklerine dair oldukça muğlak ve hiçbir açıklama eklenmeyen ifadeler kullanmışlardır. Örneğin Kalkaşendî (1984, s. 35) ve İbn Haldûn (2000, c. IV, s. 583) Dokuz-Oğuzların Tatar olduklarını, *Hudûdü'l-'Âlem*'in yazarı (1993, s. 94) ise Tatarların, Dokuz-Oğuzların bir cinsi oldukla-

[1] Köprülü Kütüphanesi nr. 1623'teki yazma, bir istisna oluşturur. Yazmanın Türklerle ilgili bölümü, Ramazan Şeşen tarafından tercüme edilmiştir: (2001, s. 91).

rını yazmıştır. Burada yazarların, etnik bir birliktelikten mi yoksa siyasî bir birliktelikten mi söz ettikleri belli değildir. Bu nedenle, Dokuz-Oğuzları Tatarlarla ilişkilendiren bu ifadelere, fazla bir anlam yüklenememektedir. Aynı şey Mervezî'nin Dokuz-Oğuzları Uygurlardan ayrı bir topluluk olarak gösterdiği ifadeleri için de geçerlidir. Mervezî, Guzlar yani Oğuzların on iki kabileye ayrıldıklarını, bunlardan bir kısmına Dokuz-Oğuz, bir kısmına Uygur ve bir kısmına da Üç-Guz dendiğini söylemiştir (1993, s. 29). Bu oldukça kafa karıştırıcı bir ifade gibi gözükür. Ancak aynı çalışmanın bir başka yerinde (1993, s. 29) Uygurların Çinlilerden farklı olarak Türklerle karıştıklarını ve onlarla ilişkileri olduğunu söylediği için, Mervezî'nin Uygurlar hakkında pek de sağlıklı bilgiye sahip olmadığı şüphesi ortaya çıkar. Öte yandan bazı coğrafyacıların Dokuz-Oğuzların meskûn oldukları bölgeyi Çin ülkesinden -ya da Çin'i Dokuz-Oğuz ülkesinden- saydıkları görülür (İbn Havkal, 1939, s. 9). Burada siyasî değil, coğrafî bir tanımlama söz konusudur. İbn Nedîm, bu hususun altını şöyle çizmiştir (2002, s. 540): "*Çin'in Dokuz-Oğuz'dan olduğu iddia edilir; çünkü Dokuz-Oğuz ülkesi Çin'e bitişiktir/komşudur*."

Arap kaynaklarındaki Dokuz-Oğuzlarla ilgili kayıtlar, onların Müslümanlarla olan ilişkilerine dair uzun açıklamalar yapmaya elverişli değilse de, bu konuda birkaç hususun altı çizilebilir. İbnü'l-Fakîh, Ebû'l-Fazl el-Başgırdî (الواشجردي) isimli bir râviye dayandırdığı bir haberde, Dokuz-Oğuz hükümdarının Çin hükümdarı ile birlikte iki defa Abbâsi halifesi el-Mehdi (775-785) ya da Hârûn er-Reşîd (786-809) zamanında İslâm diyarına sefer düzenlediğini, Semerkant valisinin ona karşı uzun süre savaştığını ve sonunda zafer kazanarak düşman ordusundan çok sayıda ganimet ve esir ele geçirdiğini söyler (1996, s. 639). Ne var ki, kroniklerde el-Mehdî ya da Hârûn er-Reşîd döneminde Müslümanlarla Dokuz-Oğuz ve Çin ordusu arasında böyle bir savaşın olduğuna dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. İbnü'l-Fakîh burada, Ramazan Şeşen'in (2001, s. 196) belirttiği gibi, Talas savaşından bahsediyor olabilir. Ancak bu ihtimal, Talas savaşında Dokuz-Oğuzların Çin ordusu ile birlikte savaşıp savaşmadığı sorusunu gündeme getirir ki, elimizde bununla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumda, haberin kaynağı olan Ebû'l-Fazl el-Başgırdî'nin, Talas savaşından bahsediyor olmakla birlikte, bu konuda sağlıklı bilgiye sahip olmadığı, savaşın el-Mehdi ya da Hârûn er-Reşîd döneminde olduğunu söyleyerek hatalı bir tarih tespiti yaptığı söylenebilir.

Bir başka bir kayıtta, Abbâsi halifesi el-Mehdi'nin, çeşitli hükümdarlara elçiler göndererek onları itaati altına girmeye davet ettiği ve bu hükümdarların çoğunun el-Mehdi'nin itaat davetine olumlu cevap verdiği söylenir. Haberi veren Ya'kûbî, el-Mehdi'nin itaat çağrısında bulunduğu hükümdarlar arasında, Çin, Tibet ve Hind hükümdarları ile birlikte Dokuz-Oğuz hükümdarını da (*Hâkân*) sayar (1993, c. II, s. 341). Davet, ölüm tarihi 785 olan el-Mehdi tarafından yapıldığına göre, burada adı geçen Dokuz-Oğuz hükümdarı, Orhun'daki Uygur hükümdarı olmalıdır. Haberdeki önemli ayrıntılardan biri, el-Mehdi'nin itaat çağrısında bulunduğu hükümdarlar arasında Türk ve Karluk hükümdarlarının da zikredilmeleridir. Ya'kûbî, Türk hükümdarından *Tarhân*, Karluk hükümdarından ise *Yabgu* (جيغويه) olarak söz eder. Hâkân unvanı, Tarhân ve Yabgu unvanlarının üstünde yer aldığına (Minorsky, 1948, s. 301) göre, kendisinden Hâkân olarak söz edilen Dokuz-Oğuz hükümdarının, dönemin en güçlü Türk hükümdarı olduğu, Müslümanların da onu bu şekilde gördükleri sonucu çıkar ki, bu husus Arap kaynaklarında, Dokuz-Oğuzların en güçlü Türk kavmi olduğu ifadesiy-

le dile getirilmiştir. Örneğin Himyerî (1975, s. 504) Türkler içindeki en güçlü kavmin Dokuz-Oğuzlar olduğunu şu sözlerle ifade eder: "*Onlardan hakanların hakanı, sair Türk meliklerini hâkimiyeti altında topladı ve bu Türk melikleri ona boyun eğdiler.*" Bekrî de, Dokuz-Oğuzlardan en cesur ve güçlü Türk kavmi olarak söz eder (1992, s. 261). İbnü'l-Fakîh ise bu algıyı, "*Dokuz-Oğuzlar, Türklerin Arapları'dır*" sözüyle dile getirir (1996, s. 634).

Bekrî, Himyerî ve İbnü'l-Fakîh'in Dokuz-Oğuzların güç ve saygınlığından söz ederken, 840'tan öncesine mi yoksa sonrasına mı işaret ettikleri belirsizdir. Himyerî, Dokuz-Oğuz hükümdarlarından birinin, diğer Türk meliklerini hâkimiyeti altına aldığını söylerken uzak bir geçmişten bahsediyor gibidir. Çünkü sonra gelen cümlede, efsanevi Türk hakanı Alp er Tunga ya da Arap-Fars literatüründeki adıyla Afrasyab/Firâsyâb'ı, bir diğer güçlü ve muzaffer Dokuz-Oğuz hükümdarı örneği olarak verir. Yâkût el-Hamevî de (ö. 1229) Dokuz-Oğuzları en cesur kavim, hükümdarını da en büyük Türk hükümdarı olarak tanıtırken geçmiş zaman kipi kullanır ve yaşadığı dönemde Kûşân'da (Kuçâ) yaşayan Dokuz-Oğuzların durumlarının ne olduğunu bilmediğini ekler (2001, s. 144). Dokuz-Oğuzları en güçlü Türk kavmi olarak tanıtan yazarlardan sadece Mes'ûdî'nin hangi dönemden söz ettiği bellidir. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*'de, Dokuz-Oğuz hükümdarının güç ve prestijini şu sözlerle ifade eder (t.y., c. I, s. 109):

> "*Çin hükümdarlarından sonra Kûşân şehrinin sahibi Türk hükümdarı gelir. Bu Dokuz-Oğuz hükümdarıdır. O, yırtıcıların ve atların hükümdarı olarak isimlendirilir. Çünkü dünyanın hükümdarları arasında adamları daha cesur ve yiğit olan, kan dökmede yırtıcılara daha çok benzeyen ve atı daha çok olan yoktur. … Türklerin, farklı toplulukları idare eden ve ona tâbi olamayan pek çok hükümdarı ve çeşitli cinsleri vardır. Ama bunlar içinden hiçbiri onun mülküyle boy ölçüşemez.*"

Mes'ûdî burada muhtemelen Turfan Uygurlarından söz etmektedir. Zira aynı kitabın başka bir yerinde şöyle demektedir (t.y., c. I, s. 90): "*Kûşân şehri sakinleri Dokuz-Oğuzlardandır. Zamanımızda -yani 332 yılında- Türk kavimleri arasında onlardan daha yiğit, daha cesaretli, sultası daha zapt edici yoktur*". Hicri 332 yılı 943 (veya 944) yılına tekabül ettiğine göre Mes'ûdî bu sözlerle Turfan Uygurlarını methetmiş olmakta ya da 840 yılındaki çöküşün, Tokuz-Oğuzların Türk kavimleri içindeki durumunu zayıflatmadığını belirtmektedir.

el-Mehdi'nin Dokuz-Oğuz hükümdarına yaptığı itaat davetiyle ilgili habere geri dönelim. Minorsky, zındıklara kovuşturma politikasıyla tanınan el-Mehdi'nin, kısa bir süre önce Maniheizmi kabul etikleri için Uygurlara böyle bir itaat çağrısında bulunmuş olma ihtimalinden söz eder (1948, s. 301). Ne var ki, el-Mehdi'nin sırf Maniheist oldukları için Dokuz-Oğuzlara itaat çağrısında bulunmuş olma olasılığı oldukça zayıftır. Her şeyden önce el-Mehdi'nin daveti, İslâm dinine davet çağrısı olmayıp siyasî bir mahiyet arz eder. Daha da önemlisi, Abbâsi hilafetinde yabancı hükümdarlara itaat ve hatta İslâm dinine girme çağrısı yaygın bir uygulama olarak gözükmemektedir. İhtidayı teşvik ile anılan çok az halife örneği vardır ve el-Mehdi bu halifelerden biri olmamıştır. Gayrimüslim toplulukları İslâm dinine davet etme uygulaması erken Abbasi döneminde nadiren –sadece el-Me'mûn döneminde- gerçekleşen bir uygulama olarak karşımıza çıkar. Siyasî itaat çağrısına gelince; buna daimi savaş halinin olduğu sınır komşuları için başvurulmuş olabilir. Ancak Çin ya da Orhun Uygur Devleti söz konusu olduğunda bir halifenin, uzak ve sınırdaş olunmayan bir bölge için gerçekten de böyle itaat çağrısında bulunmuş olma ihtimali kuvvetli değildir. Bu haberin ya da başka bir versiyonunun Taberî tarafından kaydedilmediğini de not etmek gerekir.

Ya'kûbî tarafından kaydedilen diğer bir habere göre, Hârûn er-Reşîd döneminde (786-809), Semerkant'ta ayaklanan Râfi' b. el-Leys'in, halifenin ordusuyla savaşırken yardım almayı ümit ettiği topluluklardan biri de Dokuz-Oğuzlar olmuştur (c. II, s. 386). Ya'kûbî, Râfi'in beklediği yardımın gelip gelmediğini söylemez; ama Dokuz-Oğuzlar, İslâm beldeleriyle sınır komşusu olmamalarına rağmen pekâlâ İslâm'ın doğuya doğru yayılan siyasî hâkimiyetinden endişe duyan diğer Türk toplulukları gibi, Abbâsi hilafetini ilgilendiren bu ve buna benzer olaylara karışmış olabilirler. Nitekim Taberî, 205/821 yılında Nişâbûr'da çıkan Abdurrahman en-Nişabûrî el-Mütetavvi' isyanında, Dokuz-Oğuzların bölgeye (Uşrûsana) gelerek isyancılara yardımcı olduklarını ima eder (t.y., s. 1795). İbn Haldûn tarafından kaydedilen başka bir habere göreyse, Abbâsi halifesi el-Müktefî (902-908) zamanında Tokuz-Oğuz bölgesindeki Oğuzlar, Maveraünnehir'e gelmiş ve Müslüman olmuşlardır. İbn Haldûn göç nedenini belirtmez; ama burada da başlangıçtaki amaç, Müslümanlarla savaşmak ya da Abbâsi hükümetini hedef alan bir siyasî harekete iştirak etmek olabilir. İbn Haldûn devam eden satırlarda bunun daha açık bir örneğini verir. Buna göre, Abbâsi hilafetine karşı ayaklanan el-Mukanna (ö. 783) Tokuz-Oğuzlardan yardım istemiş, ona intisap eden Tokuz-Oğuz askerleri sonradan isyancılardan ayrılarak İslâm dinine girmişlerdir (2000, c. IV, s. 82). Mervezî, Uygur hükümdarlarının İslâm ülkelerinin uzağında bulunmalarına rağmen kendilerini güvende hissetmediklerini, Müslümanlardan korunmak için birtakım tedbirler aldıklarını söylemiştir (1993, s. 19). Mervezî burada, yaşadığı dönemdeki Kansu Uygurlarını kastetmektedir. Ancak bu endişenin çok uzun süredir devam ettiğini tahmin etmek zor değildir.

Dokuz-Oğuzların, Abbâsi halifesi el-Me'mûn (813-833) ve bilhassa halefi el-Mu'tasım (833-842) döneminden itibaren büyüyen Türk köle ticaretinden, coğrafi uzaklık nedeniyle etkilenmedikleri tahmin edilebilir. Ancak Abbâsiler'in yarı-bağımsız Mısır valisi Ahmed b. Tûlûn'un (ö. 884), Buhara ve Horasan valisi Nûh b. Esed'in mevlası olup daha sonra efendisi tarafından halife el-Me'mûn'a hediye edilen bir Dokuz-Oğuz Türkünün oğlu olduğu söylenir (1929, c. II, s. 1,3). Muhtemelen Abbâsilere hizmet eden başka Dokuz-Oğuz Türkleri de olmuştur. Ahmed b. Tûlûn gibi Dokuz-Oğuz kökenli gulamların varlığı, bu kişilerin ya da atalarının çeşitli nedenlerle İslâm beldelerine ya da buralara sınır komşusu olan bölgelere göç etmeleri ile izah edilebilir. Bu, özellikle Orhun Uygur devletinin yıkıldığı, konfederasyonu oluşturan boyların bir kısmının batıya doğru göç etmeye başladığı 840 yılı sonrası için geçerlidir. Diğer bir ihtimal, İbnü'l-Fakîh'in Ebû'l-Fazl el-Başgırdî'ye dayandırarak verdiği haberden çıkarılabilir. Bu haberde, Müslümanlara yenilen Dokuz-Oğuz ordusunun geride çok sayıda esir bıraktığından ve bu esirlerin çocuklarının hâlen Semerkant'ta olduğundan söz edilir (1996, s. 639). Daha evvel belirtildiği gibi, başta Taberî tarihi olmak üzere diğer kaynaklarda Dokuz-Oğuzlar ile Müslümanlar arasında böyle bir savaşın olduğuna dair herhangi bir kayıt olmadığından bu habere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Ancak pekâlâ Talas savaşında Çin ordusunda ya da Müslümanlarla ittifak kuran Türkler arasında Dokuz-Oğuz Türkleri de yer almış, bunlar savaştan sonra yaşamlarını İslâm beldelerinde devam ettirmiş olabilirler. el-Me'mûn'un Nûh b. Esed'i 204/819 yılında Semerkant valisi tayin ettiği (1948, s. 287) düşünüldüğünde İbnü'l-Fakîh'in verdiği haber daha da anlam taşır. Mervezî'nin de, bu konuyla ilişkilendirilebilecek bazı şeyler yazdığını not etmek gerekir. Buna göre, İslâm'ın ortaya çıkışından sonra Çin krallığı, Maveraünnehir'in kontrolünü Müslümanlara bırakıp bölgeden çekilmek zorunda kaldı-

ğında, geride küçük bir grup Semerkant'ta kalmıştır (1993, s. 18). Ebû'l-Fazl el-Başgirdî'nin sözünü ettiği, Müslümanlara esir düşüp Semerkant'ta kalan Dokuz-Oğuzların, Mervezî'nin bahsettiği grup içinde yer aldığını söylemek gayet makuldür.

Daha önce Endülüs'ten Çin'e uzanan ticaret rotasında seyahat eden Müslüman tüccarların, Dokuz-Oğuzlarla ticarî ya da kültürel ilişkiler geliştirmiş olabileceklerinden bahsedilmişti. Ancak Dokuz-Oğuzlarla yapılan ticarete dair fazla bilgi yoktur. Birkaç kayıtta Dokuz-Oğuz ülkesinden, Dokuz-Oğuz miski ya da Kalkaşendî'nin (1987, c. II, s. 129) tabiriyle *Dokuzguzî* adı verilen bir misk türünün getirildiği söylenir (Ya'kûbî, 2001, s. 189). Dokuz-Oğuz ülkesinden getirilen bir diğer ticari ürün, çeşitli hayvan türlerine ait kürkler olmuştur (*Hudûdü'l-'Âlem*, 1993, s. 62).

Arap kaynaklarının Dokuz-Oğuzlarla ilgili en sık dile getirdikleri hususlardan biri, onların zındık, yani Maniheist olduklarıdır. Bu husus, büyük ölçüde Temîm b. Bahr'ın Dokuz-Oğuzların başkentinde halkın çoğunun Maniheist olduğunu söylediği raporuna dayanır. Temîm'in Dokuz-Oğuz'ları 840'dan önce ziyaret ettiği düşünülürse, Orhun'daki Uygur Devleti yıkılmadan önce, Maniheizmin en azından başkentte hâkim din olduğu söylenebilir. Uygur yönetimi 763 yılında Maniheizmi resmi din ilan ettiğine göre, Minorsky'nin Temîm'in Dokuz-Oğuz ülkesini ziyaret tarihi olarak verdiği 821 yılına kadar geçen süre, Maniheizmin bilhassa başkentte halk arasında da kabul görmesi için oldukça yeterli bir süredir. Temîm'in başka dinlerin varlığından söz etmemesi anlamlıdır. Uygur Devleti'nin Maniheizmi resmi din ilan ettikten sonra, kendisine olan askerî bağımlılığını fırsat bilerek Çin'e bu dinin kabul görmesi ve yayılması için uyguladığı baskı iyi bilinir. Dolayısıyla Uygur yönetiminin, en azından başkentte Maniheizm dışındaki dinlerin varlığını hoş karşılamamış olması gerekir. Merkezden uzak bölgelerde Maniheizmin hâkimiyeti muhtemelen başkentte olduğundan daha zayıftı. Ama Dokuz-Oğuz yönetimi, bu yeni dine ülke dışında yeni yayılma alanları açmaya heves edecek kadar bağlıydı. Üstelik İbn Nedîm'e bakılırsa Dokuz-Oğuzlar, Abbâsilerin Horasan valilerinden birinin Maniheistleri kovuşturma ve yok etme tehdidine, dindaşlarını koruma arzusuyla sert bir tepki göstermiş, Horasan valisi bu meydan okuma karşısında Maniheistleri rahat bırakmaya mecbur kalmıştı (2002, s. 521).

Mes'ûdî, Maniheizm konusunda Dokuz-Oğuzların Çin üzerindeki tesirinden söz eden tek Müslüman müelliftir. *Murûcu'z-Zeheb*'de Temîm'in raporundan iktibas yapan yazarlardan farklı olarak, Türkler arasında Dokuz-Oğuzlardan başka Mani dinine inananın olmadığını söyler (t.y., c. I, s. 90). Bu sözlerle, Maniheizmin Uygurlar tarafından resmi din kabul edildiği bilgisinden hareket ettiği açıktır. Mes'ûdî, ilerleyen satırlarda, Çin'in Maniheizm dinini Dokuz-Oğuzlar aracılığıyla tanıdıklarını dile getirir ve bir Çin hükümdarının Maniheizmden dönmesi üzerine onunla Dokuz-Oğuz hükümdarı arasında savaş çıktığını, iki ülke arasındaki ilişkilerin ancak Çin hükümdarı Maniheizme geri dönünce düzeldiğini ifade eder (t.y., c. I, ss. 93-94).

Câhız, tıpkı Mes'ûdî gibi Temîm'in gözlemlerine atıfta bulunmadan Dokuz-Oğuzların Mani dinine olan bağlılıklarından söz eder; ancak konuyu farklı bir bağlamda ele alır. *el-Evtân ve'l-Buldân* adlı risalesinde Maniheizmi, Dokuz-Oğuzları siyasî olarak zayıflatan faktör olarak gösterir; benzer bir durumun Bizans için de geçerli olduğunu, Bizans'ı güçsüz düşüren şeyin ise Hıristiyanlık olduğunu ifade eder (2000, c. IV, ss. 93-94). Burada Câhız'ın Dokuz-Oğuzların zayıflamasından söz ederken, aslında Orhun Uygur Devleti'nin yıkılışını kastettiği açıktır:

"Rumlar Hıristiyanlığı kabul etmeden önce, Fars krallarından intikam alabiliyorlardı. Aralarındaki savaşlar, tarafların bir lehine bir aleyhine sonuçlanıyordu. Sonra onlar, öldürmeye, savaşa ve kısasa (القود و القصاص) *yaklaşmamaya başlayınca, korkakların başına gelenler onların da başına geldi. Öyle ki, zorla ve isteksiz olarak savaşmaya başladılar. Onların mizaçları, Hıristiyanlığı özümseyince ve (bu din) etlerinde ve kanlarında dolaşmaya başlayınca, Hıristiyanlık onlara karşı çıkar hale geldi. Böylece onlar, galibiyet sınırından çıkıp yenilmişler tarafına geçtiler. Türklerden Dokuz-Oğuzların durumu da böyle oldu. Daha önceleri onlar, Türklerin kahramanları ve hâmileri idiler ve sayıca kendilerinden iki kat fazla olan Karluklardan önce gelirlerdi. (Ama) zendeka'ya yaklaşınca –ki zendeka savaşta* (الكفف) *ve barışta Hıristiyanlıktan daha kötüdür- o şecaat azaldı ve gözüpeklik yok olup gitti."*

Câhız, savaşmayı ve öldürmeyi yasaklayan bir din olarak Maniheizmin, Dokuz-Oğuzların savaşçılık ile ilgili meziyetlerini tahrip edip etmediği gibi makul bir soru sormuştur. Ancak erken Abbâsi döneminde İslâm toplumunda Maniheizm ile ilgili negatif algı dikkate alındığında, Câhız'ın Dokuz-Oğuzları siyasî olarak zayıflatan faktörün Maniheizm olduğu görüşü, oldukça subjektif gözükür. Câhız pasajda, İslâm dininin o dönemdeki en büyük rakiplerinden ikisini hedef almaktadır. Erken Abbâsi hilafetinde İslâm dışı dinler arasında Maniheizm, Müslümanlar tarafından *zendeka* terimi ile özdeşleştirilmiştir. Maniheizmin İslâm'ın siyasal egemenliğini en az Hıristiyanlık kadar hedef aldığı düşünülmüş, Maniheistler eski İran imparatorluğunu canlandırmayı planlamakla suçlanmışlardır. Dolayısıyla Câhız, Dokuz-Oğuzların siyasî ve askerî çöküşünü Maniheizm, Bizans'ın gerileyişini ise Hıristiyanlık ile ilişkilendirirken, bir durum tespiti yapmaktan ziyade, bu rakip dinlere eleştiri getirmekte ve okuyucularına İslâm'ın din-siyaset birlikteliğini en iyi temsil eden din olduğunu hatırlatmaktadır.

İbn Nedîm Maniheizmin Dokuz-Oğuzlar arasında yayılışına giden sürece dair gayet makul bir izah verir (2002, s. 521). Buna göre, Sâsâni hükümdarı Mani'yi öldürtüp taraftarlarını kovuşturmaya başlayınca, güvenli bir yer arayışında olan Maniheistler, doğuya doğru göç etmeye başlarlar. Arap-İslâm yönetimi tesis edildiğinde, Maniheistler için durum geçici olarak düzelir; ama nihayetinde İslâm dininin yayıldığı bir coğrafyada varlık gösteremeyeceklerini anlayan Maniheistlerin doğuya doğru güvenli yer arayışı devam eder. Bilindiği gibi Uygur hükümdarı Moğ-yü (Bögü) Kağan, bir iç karışıklığa müdahale etmek için gittiği Çin topraklarından Soğdlu Maniheist rahiplerle dönmüş ve sonrasında Maniheizmi kabul etmiştir. Dokuz-Oğuz hükümdarına eşlik eden bu rahiplerin ya da atalarının, İbn Nedîm'in sözünü ettiği doğuya göç etmeye mecbur bırakılmış Maniheistler oldukları düşünülebilir.

Temîm, raporunda Nûşecânü'l-A'lâ isimli şehirden Dokuz-Oğuz hükümdarının şehrine üç aylık bir yolculuktan sonra ulaştığını söyledikten sonra "*bu şehrin halkı arasında ateşe tapan mecusiler ve zındıklar var*" demiştir (İbn Hurdazbih, 1889, s. 31; İbnü'l-Fakîh, 1996, s. 635; Zebîdî, 1969, c. VI, s. 240). Burada Temîm'in sözünü ettiği şehrin, Nûşecânü'l-A'lâ mı, yoksa Dokuz-Oğuzların başkenti mi olduğu çok açık değildir. Çünkü Temîm, Mecusilerle karşılaştığı şehrin adını vermek yerine "o şehir" ifadesini kullanmıştır. Bir önceki cümlede, hem Nûşecânü'l-A'lâ'dan hem de Dokuz-Oğuzların başkentinden söz ettiği için, "o şehir" her ikisi de olabilir. Bununla birlikte, Temîm'in mecusilerle karşılaştığı yer, Nûşecânü'l-A'lâ olmalıdır. Çünkü ilerleyen satırlarda, Temîm'in Dokuz-Oğuzların başkentinde halkın zındık olduğunu belirttiği yeni bir cümle bulunur. Ne var ki, Temîm'in raporundan en erken alıntı yapan İbn Hurdazbih ve İbnü'l-Fakîh'ten farklı olarak, daha sonraki nakilciler İdrisî ve Yâkut el-Hamevî, Temîm'in söz konusu mecusilerle Dokuz-Oğuzların başkentinde karşılaştığı izlenimine

kapılmış, bu yüzden Dokuz-Oğuzların bağlı oldukları iki dinden birinin Mecusilik olduğunu söylemişlerdir (İdrîsî, t.y., c. 1, s. 511; Yâkut el-Hamevî, 2001, s. 145).

Dokuz-Oğuzlar arasında başka dinlerin müntesiplerinin olduğundan söz eden kaynaklar, Temîm b. Bahr'ın raporuna güvenmek ve buna atıfta bulunmak yerine aldıkları diğer duyumları aktarmışlardır. Örneğin Makdisî (t.y., c. IV, ss. 21-22) 966 yılında tamamladığı *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh* isimli eserinde, Dokuz-Oğuzlar arasında Hıristiyanların ve Semenîlerin (yani Şamanistlerin) olduğuna yönelik bir duyum aldığından söz eder. Altın çadır dışında (t.y., c. IV, s. 65) Temîm'in raporundaki hiçbir hususa değinmeyen, dolayısıyla Maniheizm konusuna girmeyen Makdisî'nin, Dokuz-Oğuzların 840'dan önceki durumlarını ele alıp almadığı belli değildir. Aynı şey *Zeynü'l-Ahbâr*'ın yazarı Gerdîzî için de geçerlidir. Gerdîzî burada Dokuz-Oğuz Hâkân'ın maniheist olduğunu, ancak ülkede Hıristiyanlar, dualistler (ثنوية) ve Şamanistlerin de bulunduğunu belirtir (2006, s. 382); ne var ki Gerdîzî'nin de hangi dönemden söz ettiği açık değildir. 982'de yazımı biten *Hudûdü'l-'Âlem*'de farklı bir durum söz konusudur. Kitabın yazarı, bir Dokuz-Oğuz nahiyesi olan Beğ-Tigin'de Hıristiyanlar, Zerdüştler ve putperestlerin (muhtemelen Budistler) olduğunu söylenmiştir (1993, s. 95). Burada yazar, Dokuz-Oğuzların başkentini Cinankes (Kao-ch'ang/Koço) ve Penckes (Biş-Balık)[2] olarak gösterdiği için Turfan Uygurlarından bahsettiği anlaşılmaktadır. O hâlde 840 sonrasında Maniheizmin Dokuz-Oğuzlar arasında varlığını sürdürmekle birlikte uzun süre başka dinlerle rekabet etmek durumunda kaldığı söylenebilir. (Kûşân şehri sakinleri olan) Dokuz-Oğuzların Maniheist olduğunu söyleyen yazarların (Bekrî, 1992, s. 261; Himyerî, 1975, s. 504) başka dinlerden bahsetmemeleri, sadece Temîm'in raporunu esas alan erken kaynaklardan yararlanmış olduklarını akla getirir.

Öte yandan Mervezî, Yugurlar dediği Kansu Uyguları arasında Yahudilik hariç diğer dinlerin bulunduğunu kaydeder (1993, s. 17). Bu, İslâm dininin de bölgeye ulaştığı anlamına gelir. Mervezî 1056-1124 tarihleri arasında yaşadığına göre, burada 11. yüzyılın sonları 12. yüzyılın başlarını kastediyor olmalıdır. Aynı yazar 11. yüzyılın ilk yarısında Uygurların hâlâ İslâm dışı dinlerin müntesipleri olduklarını gösteren bir haber verir. Buna göre Gazne Sultanı Mahmut, Hint ve Türk topraklarını fethettiğinde Yughur hükümdarları ondan korkarlar ve iyi ilişkiler tesis etmek için elçilerini devreye sokarlar. Ne var ki Gazneli Mahmut, muhatapları İslâm dinini kabul etmedikçe bunun mümkün olmadığını bildirir. Mervezî bu olayın 418/1027 yılında gerçekleştiğini söyler (1993, ss. 19-21). Mervezî'nin sözlerinden Kansu Uygurları arasında Müslümanlaşmanın 11. yüzyılın ilk yarısından önce başlamadığı sonucu çıkar. Turfan Uygurlarına gelince, Karahanlılara daha yakın bir coğrafi konumda oldukları için bu süreci daha erken başlattıkları tahmin edilebilir.

10. yüzyılın ortalarına doğru Dokuz-Oğuz ülkesini ziyaret eden Ebû Dülef'in belirli bir dinden söz etmemesi ilginçtir. Ebû Dülef sadece Dokuz-Oğuzların ibadetlerini güneşin battığı tarafa yönelerek yaptıklarını söyler ki bu, hem Şamanizm hem de Maniheizmdeki güneşe dönerek ibadet etme pratiğini hatırlatır. Ancak Ebû Dülef, bir başka cümlede Dokuz-Oğuzların mabetlerinin olmadığını söyler (1975, s. 88);[3] bu nedenle Ebû Dülef'in sözünü ettiği inanç sisteminin Şamanizm olması daha muhtemeldir. Kaynaklarda Maniheizmin, Dokuz-Oğuzlar arasında Şamanizme ait dinî pratikleri tamamen

[2] Cinankes ile Kao-ch'ang ve Penckes ile Biş-Balık'ın kastedildiği konusunda bk. İzgi,1979,s. 5-6.

[3] Ebû Dülef'in raporunu okuduğu anlaşılan Kazvînî de aynı hususa temas eder: t.y., s. 582.

ortadan kaldırmadığını gösteren işaretler vardır. Örneğin Mani dinine bağlı oldukları söylenen Dokuz-Oğuzların dünyanın en yüksek dağı olarak tavsif edilen bir dağda dua ettikleri, adak adayıp kurban kestikleri söylenir (Köprülü Küt. nr. 1623, 2001, s. 91). Öte yandan Arap kaynakları, Dokuz-Oğuzların istedikleri zaman kar ve yağmur yağdırmalarını sağlayan bir taşa sahip olduklarını söylerler (İbnü'l-Fakîh, 1996, s. 639; Yâkut el-Hamevî, 2001, s. 137). Dokuz-Oğuzlardaki taş kültüne başka Arap yazarlar da değinmiştir. Kazvînî, Dokuz-Oğuzların kan taşı adı verilen, kanaması olan kişilerin boynuna asıldığı takdirde kanamayı durdurmaya yarayan bir taşa sahip olduklarını yazmıştır (t.y., s. 582). Kazvînî bu bilgiyi 941-943 yıllarında bölgeyi ziyaret eden Ebû Dülef'in gözlemlerine dayandırmış olmalıdır. Zira kan taşından söz eden ilk kişi Ebû Dülef'tir ve Kavzînî'nin Dokuz-Oğuzlar hakkında verdiği diğer bilgiler de Ebû Dülef'in raporuyla paralellik gösterir (bkz. Ebû Dülef, 1975, s. 88). Ebû Dülef ve onun nakilcisi Kazvînî, Şamanizmi akla getiren, Dokuz-Oğuzlar'a ait bir başka dinî pratikten daha söz etmişlerdir. Buna göre onlar gökkuşağı ortaya çıktığında bayram tertip etmektedirler (Ebû Dülef, 1975, s. 88; Kazvînî, t.y., s. 582). Ebû Reyhan el-Birunî de yaşadığı dönemde, yani 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın başlarında Şamanizmin kalıntılarının Hindistan ve Çin ile birlikte Dokuz-Oğuz ülkesinde bulunduğunu söyler (2001, s. 199).

Arap kaynaklarında Dokuz-Oğuzların Çin ile olan ilişkilerine de değinilir. Dokuz-Oğuzlarla Çin arasındaki ilişkilere dair uzun sayılabilecek bir izah, İdrisî tarafından yapılmıştır. İdrisî, Çin'in Dokuz-Oğuzların ülkelerine verecekleri zarar ve düzenleyecekleri seferler konusunda, temkinli ve güçlü olmaya çalıştıklarını, Türklerin de onlardan çekindiklerini ve ülkelerine zarar vermekten imtina ettiklerini, öte yandan ticaret bakımından iki ülkenin birbirine, bilhassa Çin'in Dokuz-Oğuzlara bağımlı olduğunu, bundan dolayı Çin halkının onlarla iyi geçinmeye çalıştığını ifade eder (t.y., c.1, s. 519). Bu sözler, Dokuz-Oğuzların Çin için oluşturduğu tehlikenin altını çizmesi bakımından, 840 yılından önceki duruma işaret ediyor gibidir. Temîm'in raporu, bu konuda iyi bir referans oluşturur. Zira Temîm, ziyaret tarihinde Dokuz-Oğuz hükümdarının, Çin hükümdarının damadı olduğunu ve bu hükümdarın ona her yıl yüz bin kılıç verdiğini rapor etmiştir (İbnü'l-Fakîh, s. 637). İdrisî'nin iki ülkenin sulh içinde yaşamaya mecbur oldukları iması, Temîm'in zikrettiği akrabalık bağının izahı sayılabilir. Ya'kûbî de, Çin ile Dokuz-Oğuzlar arasında sürekli savaş çıktığını, bu savaş halinin zaman zaman yapılan anlaşmalar ve evlilik yoluyla kurulan akrabalık bağları nedeniyle ortadan kalktığını söyler (c.1, s. 227). Anlaşılan o ki, Dokuz-Oğuzlar ve Çinliler, iyi geçinememelerine rağmen güvenlik endişesi ya da ekonomik nedenlerden dolayı zaman zaman barış yapmaya mecbur kalıyorlardı. Hatta Orhun Uygur devleti, Çin sarayını tehdit eden iç karışıklıklara müdahale etme konusunda tereddüt yaşamamıştı. Bu konu, Arap kaynakları arasında sadece Mes'ûdî tarafından kayda geçirilmiştir. Buna göre, Dokuz-Oğuz hükümdarı, Çin hükümdarının yardım talebi üzerine Çin'de ortaya çıkan bir isyanı bastırmak için oğlunu büyük bir orduyla Çin'e göndermiş ve Çin hükümdarını isyancılardan kurtarmıştı (t.y., c. I, ss. 94-95). Mes'udî burada yanlış bir tarih tespiti yapmıştır. Bu olayın h. 264 (877) yılından sonra gerçekleştiğini söyler ki bu, Orhun Uygur Devleti'nin yıkılışından sonraki bir tarihtir. Oysa Çin'de ortaya çıkan isyanlara müdahale edenler, Orhun Uygurları olmuştur.

Arap kaynaklarının Dokuz-Oğuzlar hakkında söyledikleri bunlardan ibaret değildir. Bu kaynaklardan, Dokuz-Oğuzların toplumsal yaşamları ve siyasî kültürlerini anlamamıza yardımcı olacak başka veriler toplanabilir. Bunlar genellikle teferruatlı olma-

yan çok kısa notlar şeklindedir. Ancak bu veriler ve bu tebliğde dile getirilen hususlar, başka kaynak türleri ile birlikte değerlendirildiğinde, Tokuz-Oğuzların kimlikleri ve tarihlerine dair anlamlı ve tutarlı bir anlatım sunmaya büyük katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Bekrî. (1992). *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. A.V. Leeuwen & A. Ferre (Thk.). Kartaca: Dârü'l-'Arabiyye li'l-Kitâb.

el-Belâzurî. (1992). *el-Buldân ve Futûhuha ve Ahkâmuha*. Süheyl Zekkâr (Thk.). Beyrut: Dârü'l-Fikr.

Câhız. (2000). el-Evtân ve'l-Buldân. Muhammed Bâsil es-Sûd (Thk.). *Resâ'ilü'l-Câhız* (c.4, ss.79-110). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

Ebû Dülef. (1975). Ebû Dülef'in "Risâle"sinden Türk Ülkeleriyle İlgili Kısmın Tercümesi. Ramazan Şeşen (Haz.). *Onuncu Asırda Türkistan'da bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Bedir Yayınevi.

Gerdîzî. (2006). *Zeynü'l-Ahbâr* ('Afâf es-Seyyid Zeydân, Arapçaya Çev.). Kahire: Meclîsü'l-A'lâ li's-Sekâfe.

Himyerî. (1975). *er-Ravzü'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*. İhsân Abbâs (Thk.). Beyrut: Mektebetü Lübnan.

Hudûdü'l-'Âlem. (1993). *Hudūdu al-Ālam, The Regions of the World, A Persian Geography 372 H.-982 A.D.* (V. Minorsky, Çev.). Fuat Sezgin (ed.). Islamic Geography, 101.

İbn Haldûn. (2000). *Târîhu İbni Haldûn*, Halîl Şehâde & Süheyl Zekkâr (Haz.). Beyrut: Darü'l-Fikr.

İbn Havkal. (1939). *Kitâbu Sûreti'l-Arz*. (Brill baskısından tıpkı-basım). Beyrut: Darü Sâdır.

İbn Hurdâzbih. (1889). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. M. J. de Goeje (Thk.). Leiden: Brill.

İbn Nedîm. (2002). *el-Fihrist*. Yûsuf Ali Tavîl (Thk). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

İbn Teğriberdî. (1929). *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mulûki Mısr ve'l-Kâhire*. (Dârü'l-Kütüb baskısından tıpkı-basım). Kahire: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd.

İbnü'l- Fakîh. (1996). *Kitâbu'l-Buldân*. Yûsuf el-Hâvî (Thk.). Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb.

İdrîsî. (t.y.). *Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.

Kalkaşendî. (1984). *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti'l-Ensâbi'l-'Arab*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

_____. (1987). *Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ*. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Thk.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

Kazvînî. (t.y.). *Âsârü'l-Bilâd ve'l-Ahbâru'l-'İbâd*. Beyrut: Dârü Sâdır.

Kudâme b. Ca'fer. (2001). Kitâbu'l-Harâc'dan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ramazan Şeşen (Haz. ve Çev.). 2001: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Makdisî. (t.y.). *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.

Mervezî (Sharaf al-Zamān Tāhir Mervezī). (1993). *on China, the Turks and India, Arabic Text with an English Translation and Commentary* (V. Minorsky, Çev.), Fuat Sezgin (ed.). Islamic Geography, 125.

Mes'ûdî. (t.y.). *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Yûsuf el-Bikâ'î (Thk.). Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

Minorsky, V. (1948). Tamīm Ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School od Oriental and African Studies*, *12* (2), 275-305.

Ya'kûbî. (1993). *Târîhu Ya'kûbî*. Abdülemîr Muhennâ (Thk.). Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât.

Yâkût el-Hamevî. (2001). Mu'cemü'l-Buldân'dan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ramazan Şeşen (Haz. ve Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taberî. (t.y.). *Târîhu Taberî (Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk)*. Ebû Suheyb el-Kermî (Thk.). Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye.

Zebîdî. (1969). *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Hüseyin Nassâr (Thk). Dârü't-Türâsi'l-'Arabî.

GAGAVUZ KÜLTÜRÜNDE OĞUZ UNSURLARI

NEVZAT ÖZKAN

Giriş

Gagavuzlar Doğu Avrupa'da, başta Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi olmak üzere Ukrayna'nın güneyindeki Odesa, İsmail ve Zarporoje'ye bağlı bazı köy ve kasabalar ile Yunanistan, Bulgaristan, Romanya gibi diğer Balkan ülkelerinde yaşamaktadır. Son dönemde yaşanan bazı göçlerle Türkistan ve Kuzey Kafkasya'da da yeni Gagavuz yerleşim bölgeleri ortaya çıkmıştır.

14.-18. yüzyıllar arasında Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Gagavuzlar, Eflak ve Boğdan'ın elden çıkmasının ardından Rusların koruması altına girmiş ve 1770-1857 yılları arasında daha önce yaşadıkları Kuzeydoğu Bulgaristan'dan Bucak bölgesine kitleler halinde göç etmiştir (Karanastas Radova, 2004, ss. 25-100)

Moldova'da yaşayan Gagavuzlar, 1812-1917 arasında Çarlık Rusyası'nın 1918-1947 yılları arasında Romanya'nın 1947-1991 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti altında kalmış ve 1994 yılından itibaren de Moldova Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bölge haline gelmiştir. Bugün Gagavuz Yeri'nde Rusça, Moldavanca ve Gagavuz Türkçesi resmi dil olarak kullanılmaktadır. Gagavuz Yeri'nin yüz ölçümü 1800 km²'dir. Başta Komrat, Çadır ve Vulkaneşt olmak üzere 30'un üstünde yerleşim merkezi bulunmaktadır. 2011 itibariyle nüfusu 160 bindir. Nüfusun % 82'si Gagavuz, % 7,8'i Moldavan, geri kalanı ise Rus, Bulgar ve Ukraynalıdır. Moldova'da Gagavuz Yeri dışında başkent Kişinev'de 10 binin üstünde Gagavuz yaşamaktadır.

2001 nüfus sayımına göre Ukrayna'nın Odesa bölgesinde 32 bin, Rusya Federasyonu'nda ise 6 bin kadar Gagavuz yaşamaktadır (Menz, 2013, s. 150).

Gagavuzların önemli yerleşim bölgelerinden biri olan Bulgaristan'da 1990'larda uygulanan kimlik değiştirme operasyonu ilk olarak Gagavuzlar üzerinde gerçekleştirilmiş ve aynı dönemde Gagavuzlar hakkında yayımlanan *Gagauzite* adlı kitapta, tüm belgelerde Bulgar olarak kaydedildiği ifade edilen Gagavuzların Türkçe konuşan Bulgarlar olduğuna dair bir fikir geliştirilmeye çalışılmıştır (Gradeşliev, 1993, ss. 17-19). Hâlbuki geçmişte Gagavuzların Türklüğü konusunda fikir beyan eden çok sayı-

da Bulgar tarihçisi bulunmaktadır. Stefan Mladenov, L. Miletiç, Jreçek ve G. Balaşçev gibi önemli Bulgar tarihçileri Gagavuzların Türklüğü konusunda görüş öne sürmüştür (Manof, 1939, ss. 10-18).

Bulgaristan'da yapılan 2001 yılı resmi nüfus sayımına göre ülkede 500 kadar Gagavuz yaşamaktadır (Menz, 2013, s. 151).

Gagavuzların Yunanistan'daki son durumu Bulgaristan'dakinden çok farklı değildir.

Gagavuzlarla amatör olarak ilgilenen ve bu konuda kitap yazan Hristos Kozaridis Gagavuz adının 3.-4. Yüzyıllarda Dobruca'da yaşayan *Kattauz*, *Krovuz* veya *Kroviz* kavimlerinin adlarıyla ilgilendirmekte ve özellikle Gagavuz adının *Kattauz* adından getirmeye çalışmaktadır (Cin, 2010, s. 31). Hâlbuki Yunan tarihçilerinden Anastasios İordanoglu ve Aleksis Savidis Gagavuzların Bizans döneminde Hıristiyanlığı kabul eden Türkler olduğu görüşündedir (Cin, 2010, s. 30).

Yunanistan'da *Gagauzi* veya *Gagavuzides* olarak adlandırılan Gagavuzlar bugün Tselya, İgumençia, Karaferye, Selanik ve Kılkış'ta dağınık vaziyette yaşamaktadır (Cin, 2010, s. 21) .

Orestiada'nın ve Dimetoka'nın köylerinde ise bazı Gagavuz grupları günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Orestiada kazasının köylerinde bini aşkın aile olarak ortalama 5 bin nüfusa, Dimetoka kazasının köylerinde ise 50 aile halinde yaklaşık 250 nüfusa sahiptirler. Gümülcine'nin Amfia ve Nea Kalisti, Siroz'un Hrisihorafa, Yeni Zihni, Selanik'in Langaza ve Kalohori köyleri ile Kılkıç ve Tselya'nın belli bölgelerine yayılmış olan Gagavuzların nüfusu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Cin, 2010, ss. 35-36).

1909-1910 yıllarında geçim sıkıntısı sebebiyle Gagavuzlardan küçük bir grup Orta Asya'ya Aktyubinsk'e (Turgay bölgesi) göçmüş, 1925 yılında bunların bazıları Taşkent civarına yerleşmiştir. Bugün Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da küçük gruplar hâlinde varlıklarını sürdürmektedirler (Bigaev vd., 1983, ss. 183-195).

Gagavuz adı ve etnik yapısı ile ilgili görüşler:

Gagavuz etnik kimliğinin ortaya çıkışı üç ayrı tarihî sürece dayanmaktadır. İlk aşama 4.-5. yüzyıllarda Hunlarla başlayıp 7. yüzyılda Tuna Bulgarları, 8.-11. yüzyıllarda Kuman, Peçenek ve Uzlarla devam eden Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a geçen Türklerle devam etmiştir. İkinci aşama 13. yüzyılda Selçuklu döneminde Keykâvus ve Sarı Saltuk ile Dobruca'ya yerleşen Selçuklu Türklerinden kaynaklanmaktadır. Üçüncü aşama ise 14. yüzyıl ortalarında başlayan ve 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan çekilmesine kadar devam eden dönemdir (Kowalski, 1949, ss. 477-500).

Gagavuzların Ortodoks Hıristiyanlığa geçişi birinci ve ikinci aşamaya, Oğuz esaslı Gagavuz Türkçesi ise Selçuklu ve Osmanlı Türklerinden gelen ikinci ve üçüncü aşamaya dayanmaktadır.

1260'lı yıllarda Keykâvus ve Sarı Saltuk ile Balkanlar'a göçen Oğuz Türkleri, Bizans İmparatoru VIII. Paleolog'un izniyle Kavarna merkezli özerk bir yapı kurmuşlardır (Zajaczkowski, 1965, ss. 971-9712). Aynı bölgede yüzyıl sonra bu sefer de Kuman asıllı Balık tarafından 1365'te bir devlet daha kurulur ve adını Balık'tan sonra tahta çıkan Dobrotic'den alan Dobrotic Yurdu sonra Dobruca olarak anılır (İnalcık, 1965, ss. 610-613). Selçuklu Türklerinin Balkanlar'da kurduğu bu özerk yapı gibi Yıldırım Bayezid'in Osmanlı topraklarına kattığı Dobrotic eli de Gagavuzlar tarafından Gaga-

vuz devleti olarak kabul edilir. Özellikle Balık'ın kurduğu devlet Uzi Eyalet olarak adlandırılır (Tanasoglu, 2004, s. 106; Stamatoglu, 2002, ss. 180-198).

Gagavuzların ayrı bir etnik grup olarak kabul edilmesi yakın dönemlerde gerçekleşmiştir. Resmî belgelere kilise mensubiyetine göre Türkçe konuşan Bulgarlar olarak kaydedilmişler, daha sonra da bulundukları ülkeye göre farklı mensubiyetler içinde gösterilmişlerdir. Bulgarlar ile birlikte Yunanlılar ve Romenler de Gagavuzları etnik olarak kendilerine mensup addetmek istemişlerdir.

Gagavuzlar, üzerinde çalışan ilk önemli bilim adamları olan Radlov ve Moşkov Gagavuzları Oğuz / Uz / Tork adlarıyla anılan Türklere dayandırmışlar ve *Oğuz* adını *Oğuz* / *Uz* adıyla ilişkilendirmişlerdir. *Gag* bölümünü ise *Gäk, Gök* veya *Gok* kelimelerinden birinin değişmiş şekli olarak değerlendirmişler ve sıfat olarak kullanılmış olma ihtimali üzerinde durmuşlar. Gagavuz adının Oğuz kavminin bir boyunu belirtmek için konulmuş olduğu sonucuna varmışlardır (Moşkov, 1904, s. XVIII).

Benzer şekilde Gagavuz adını *Gök-uz* olarak açıklayan Mladenov'un açıklamasını gözden geçiren Bulgaristan Gagavuzlarından Atanas Manof; Gagavuzların Oğuz esaslı bir Türk topluluğu olduklarını kabul etmekle birlikte *Ga* veya *Gaga* kelimesinin *Oğuz* / *Uz* boylarından birine mensup bir kabile adı ifade ettiği görüşünü reddetmekte ve bu kelimenin bir unvan olduğunu iddia etmektedir. Bu unvanın Gagavuzlara Karakalpakların Hıristiyan oldukları dönemlerin başlarında verildiğini, Rus steplerini bekledikleri için sınır bekçisi anlamında *Kalauz* namıyla anıldıklarını, Oğuzlardan ve diğer Türklerden Hıristiyan olanların da daha sonra bu adla anıldıklarını söylemektedir (Manof, 1939, ss. 33-35). Manof gibi Gagavuz adıyla ilgili pek çok farklı görüşü ele alıp değerlendiren Mihail Çakır (1934, s. 17) ve değişik vesilelerle Gagavuz adıyla ilgili görüş bildiren Müstecip Ülküsal (1987, s. 30), Abdullah Abbasoğlu (1990, ss. 29-30) gibi yazarlar da Gagavuzların Oğuzlardan, Gagavuz adının da Oğuz adından geldiğini kabul etmektedir.

Gagavuzları Oğuzların bir kolu olarak gören Dionis Tanasoglu da, *Gagoğuz* / *Gagouz* şekillerinde kullandığı bu adın *Hak Oğuz* şeklinde iki ayrı kelimenin birleşmesinden meydana geldiğini ifade etmekte ve *Hak* sözünün eski Oğuzlarda "hak, asıl, öz" anlamlarında kullanıldığını öne sürerek kelimeyi *asıl Oğuz* şeklinde açıklamaktadır (Tanaoglu, 2004, ss. 19-20).

Gagavuz adını Oğuzlarla ilişkilendirenlerden Zeki Velidi Togan kelimeyi *Kaka Uz* veya *Aga Uğuz* şeklinde (Togan, 1946, s. 159), Vecihe Hatiboğlu *Karağuz* > *Garaguz* > *Gagauz* şeklinde (Hatiboğlu, 1980, s. 51) değerlendirmektedir. Ahmet Bican Ercilasun ise *Gagavan* adını öne sürmekte, bu adın Posof ve Ardahan'da Kıpçak-Oğuz asıllı Meshet Türkleri için kullanıldığını belirterek Gagavuzların etnik kökeninde var olan Oğuz Kıpçak karışımının bir ifadesi olarak *Gaga-uz* şeklinde ortaya çıkabileceğini söylemektedir (Ercilasun, 1989, s. 31).

Seyyid Lokman'ın ve Yazıcıoğlu Ali'nin Oğuznâmelerinde görülen "Sarı Saltuk'un ölümünden sonra onunla Balkanlar'a gelenlerin Hıristiyanlaştığı" bilgisine dayanan Balaşçev ve Paul Wittek Gagavuz Türklerini Selçuklu Türklerine ve Gagavuz adını Keykâvus'a dayandırmaktadır (Wittek, 1952, ss. 12-24). Bu görüşü daha sonraları Halil İnalcık (1965, s. 610) ve Kemal H. Karpat'ın (1976, s. 172) da paylaştığı görülmektedir. Gagavuzların Keykâvus'un soyundan gelmiş olabileceklerini kabul etmesine rağmen Faruk Sümer Gagavuz adını açıklama konusunda Yaşar Nabi Nayır'ın

(1936, s. 87) öne sürdüğü *Gök-Oğuz* tezine dayanmaktadır (Sümer, 1991, s. 5). *Gök-Oğuz* adını kabul edenlerden biri de Balkan Türkleri konusundaki görüş ve araştırmaları ile tanınan Ahmet Cebeci'dir (1985, ss. 209-221).

Gagavuz adıyla ilgili bir görüş belirtmeyen Agacanov, Gagavuzların 11. yüzyılda Orta Asya'daki Oğuz Yabguluğu'nun çökmesi üzerine Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa'ya geçen Oğuzların torunları olduğunu düşünmektedir. Bu konuda, yerleşik çiftçi olan Gagavuzların hayvancılık ile ilgili pek çok terimi kullanmalarını, Gagavuz folklorunda *Kurt* / *Canavar* kültünün bulunmasını delil olarak göstermektedir (Ağacanov, 2002, ss. 234-238).

Bu görüşleri hayal mahsulü olarak gören L. A. Pokrovskaya ise S. Kuroglu'nun derlediği "ganga-kişi" adlı masalda geçen Ganga adıyla 10. yüzyılda Orta Asya'daki Gorguz (bugünkü Balkaş) gölü kenarında yaşayan Kanga-guzları birleştirmekte ve Kanga-guzların bugünkü Gagavuzların ataları olduğunu öne sürmektedir (Pokrovskaya, 1996, s. 60).

Doğu Avrupa Türklüğü üzerinde önemli çalışmalar yapan Rásony, Kumanca olarak kabul ettiği *Kemençe* (kişi adı) / *Kemençä* (keman), *Buçuk* (kişi adı) / *buçuk* (yarım, yarı), *Sekel* (topluluk adı) / *Sekel* "beyaz ayaklı at" söz ve terimlerinden hareketle Gagavuzlarla Kumanlar arasında ilişki kurmaktadır (Rásony, 2006, ss. 217, 277, 372).

Aynı şekilde Doğu Avrupa'daki özel adları değerlendiren Stamatoglu da, Ukrayna'daki *Uzin* ve *Çerno Guzı* (Kara Guzlar) köy adlarını Oğuz bakiyesi olarak ele almaktadır. Valkaneş'te bulunan *Uytuz* ve Romanya'da bulunan *Oytuz* köyleri ile Karpatlar'da bulunan *Oytuz* yer ve *Oytuz* nehir adlarının da Tatar Türkçesinde "dağlık" anlamına gelen *Oyt* ve *Uz* (< Oğuz) kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiği düşünmektedir. Bu yer adları gibi Gagavuzlar arasında yaygın olan *Guçu, Gutsi, Guzun* soyadlarının da Oğuz adının kalıntıları olduğunu ifade etmektedir (Stamatoglu, 2002, s. 268).

Dil:

Türk lehçe ve şivelerini tasnif eden araştırmacıların neredeyse tümü Gagavuz Türkçesini, Oğuz grubu Türk lehçelerinin batı kolunda değerlendirir. En yakın olduğu yazı dili Türkiye Türkçesi, en çok benzeştiği ağız alanı ise Balkan Türk ağızlarıdır (Özkan, 1996, ss. 36-39).

Türk dili kollarının en son tasniflerinden birini yapan Talat Tekin de Gagavuz Türkçesinin Oğuz grubu Türk lehçeleri içinde Türkiye Türkçesine en yakın olan Türk dili kolu olduğuna işaret etmiştir (Tekin, 1988, ss. 163, 168).

Räsänen, Gagavuz Türkçesini Kuzey Doğu Bulgaristan ve Moldova'da kullanılan bir *Güneybatı (Oğuz) grubu Türk dili kolu* olarak ifade etmiş, Baskakov ise Gagavuz Türkçesini Balkan Türk ağızları ile birlikte Oğuz-Bulgar bölümünün çağdaş kolları arasında değerlendirmiştir. Aynı bölümün tarihî kolları ise Peçenek ve Uz Türkçeleridir. Baskakov'a göre Gagavuz Türkçesinin yayıldığı bütün bölgelerde Oğuz özellikleri görülmekle birlikte alt tabakalarda Eski Bulgar, Uz ve Peçenek Türklerinin şive ve ağızlarından yadigârlara da rastlanır (Arat, 1988, ss. 116-125). Kumanların ve güneyden Anadolu'ya oradan da Balkanlar'a geçen Osmanlı Türklerinin dil özellikleri, Gagavuz Türkçesine sonradan karışmıştır. Aynı şekilde Gagavuz Türkçesinde görülen Arapça ve Farsça unsurlar da Balkan topraklarına yerleşen Selçuklu ve Osmanlı Türkçelerinden geçmiştir.

Böylece Baskakov Doğu Avrupa'daki Türk ağızlarını, Oğuz Türkçesine dayanan *Balkan Türkçesi* ve Osmanlı Türkçesinden gelen *Rumeli Türkçesi* olarak ikiye ayırmıştır. Gagavuz Türkçesi, esası itibariyle Osmanlı öncesi Oğuz Türkçesine dayanmakla birlikte zaman içinde Osmanlı Türkçesiyle de kaynaşmıştır (Dilâçar, 1964, ss. 120-125).

Bu karışmanın temelinde Selçuklu Türklerinden başlayıp Osmanlı hâkimiyeti altında geçen uzun yüz yılların payı bulunmaktadır (Baskakov, 1960, s. 132). Zeynalov da Baskakov gibi, Gagavuzları 11.-12. yüzyıllarda Orta Asya'dan Bulgaristan'a gelip yerleşen Oğuz Türklerine dayandırmaktadır. Bu sebeple dillerinin Oğuz esaslı bir alt yapıya sahip olduğunu düşünmektedir. Ancak zaman içinde Gagavuz Türkçesi, Doğu Avrupa coğrafyasına yayılmış bulunan Bulgar ve Kıpçak Türklerinin dillerinden ve daha sonraki dönemlerde Osmanlı Türkçesinden etkilenmiştir (Zeynalov, 1980, s. 154).

Gagavuz Türkçesini Balkan Türk ağızları içinde değerlendiren Mefküre Mollova, Balkanlar'da konuşulan Türk ağızlarının, önseste süreksiz tonsuz *k* ünsüzünün veya *g* ünsüzünün tercih edilişine göre *Ka* ve *Ga ağızları* olmak üzere iki grupta toplamakta ve Gagavuz Türkçesini, Batı uç zonu ve Merkez zonu ile birlikte Osmanlı'dan önce kuzeyden gelen Oğuzlara dayanan *Balkanik* veya *Avrupa Oğuz ağızları grubu* olarak adlandırılan *Ka* grubu içinde görmektedir. Osmanlı dönemiyle başlayan *Asyatik* veya *Asya Oğuz ağızları grubu* adı verilen *Ga* grubuna ise Anadolu ağızlarına yakın olan *Doğu Rodop zonu ağızları*nı dâhil etmektedir (Mollova, 1999, ss. 167-176).

Bu tespitleriyle Mollova, tıpkı Baskakov ve Zeynalov gibi, Gagavuz Türkçesini Osmanlı öncesinde Balkanlar'a yerleşen Oğuzlara dayandırmaktadır.

Ancak Tadeusz Kowalski, Gagavuz Türkçesinin Varna bölgesinde kullanılan ağızlarının fazlasıyla Osmanlılaşarak Dobruca Gagavuz ağızlarından farklılaştığını düşünmekte ve sonradan devreye giren Osmanlı Türkçesi etkilerinin, bazı Gagavuz Türkçesi ağızlarında eski Oğuz izlerini yok ettiğini savunmaktadır. Hatta 1929 yılında yaptığı ağız tespitlerine dayanarak Deliorman Türk ağzı ile Gagavuz ağızlarını *Tuna Türkçesi* olarak birleştirmekte ve Tuna Türkçesini Osmanlı Türk diyalektlerinden biri olarak kabul etmektedir (Kowalski, 1949, ss. 481, 498-499).

Gerhard Doerfer de Kowalski gibi, Gagavuz Türkçesini Bulgaristan Türk ağızlarıyla birlikte *Tuna Türkçesi*ne, Dobruca Tatar ve Nogaylarının ağızlarıyla Bosna'daki Türk topluluklarının ağızlarını ise *Balkan Türkçesi*ne sokar (Doerfer, 1959, s. 262).

Köken itibariyle Osmanlı öncesi Oğuz Türkçesine uzanan Gagavuz Türkçesi, Osmanlı Türklerinin Balkanlar'a girdiği 14. yüzyıldan itibaren Edirne, Doğu Rumeli ve Bursa'da konuşulan Türkçe üzerine bina edilen Eski Anadolu Türkçesi ile temasa geçmiştir (Jorma, 2008, s. 84).

Anadolu kaynaklı Osmanlı Türkçesinin Gagavuz Türkçesine etkileri fonetik, morfolojik ve leksik düzeyde değerlendirilebilir.

- Gagavuz Türkçesinde *ekin, el* gibi kelimelerde ilk hecede görülen *kapalı e* ve *aaç, aad* gibi kelimelerde görülen uzun ünlüler, *kapu, urmak* gibi kelimelerin fonetik biçimi Eski Anadolu Türkçesinden izler taşımaktadır.
- Önseste *t->d-* değişmesi: *daa* (< tag), *dat* (< tat), *dakmaa* (< takmak) gibi pek çok kelimeye yansımıştır.

- Önseste *k->g-* değişmesi: *garga* (< karga), *gaygana* (< kaygana), *gevrek*, *gölge* gibi örneklerde görüldüğü üzere bu değişme pek çok Anadolu ağzından daha ileridedir.
- Hâl ekleri görev değişikliği bakımından Eski Anadolu Türkçesinde görülen pek çok özellik Gagavuz Türkçesinde bugün de devam etmektedir:
- Gagavuz Türkçesi: *ver onu bırayı.*

  Eski Anadolu Türkçesi: *yalvara sen teŋriyi* vb.
- Eski Anadolu Türkçesinde görülen *bile, bolay, değin, dek*, *kaçan* gibi bazı edatlar ve temel söz varlığı içinde yer alan *alaşa, çılbır, düzünmek, karavul* gibi bazı eskicil sözler, Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş veya sınırlı alanlarda kalmış olmasına rağmen bugün de Gagavuz Türkçesinde canlılığını korumaktadır (Özkan, 2013, ss. 369-393).

Sözlü kültür

Gagavuz Türkleri arasında ortak Türk kültürünün zenginliği olan *Bozkurt* / *Canavar* gibi mitolojik varlıkları kutsallaştırma, *Hıdırellez* / *Hederlez, Nevruz* / *Kırk Meçik* gibi takvime bağlı kutlamalar; *Nasreddin Hoca* / *Nastradin* fıkraları, Anadolu ve Balkanlar'la bağlantılı türküler gibi pek çok sözlü kültür bakiyesi çok canlı bir şekilde yaşamaktadır.

Gagavuzlarda masal veya destan olarak anlatılan sözlü kültür zenginliklerinde de Oğuz Kağan Destanı başta olmak üzere pek çok tarihî-mitolojik anlatıyla ortaklıklar görülür.

Oğuz Destanı'nın Dede Korkut boylarında yaşayan epizotları olarak değerlendirilen *Dengiboz* ve *Tepegöz*, Gagavuz Türklerinde yaygın olarak anlatılmaktadır Anadolu'da *Bey Beyrek* ve *Akkavakkızı* adıyla bilinen Dede Korkut Kitabı'ndaki *Bamsı Beyrek Hikâyesi*, Gagavuz sözlü kültüründe *Dengiboz* olarak yaşamaktadır. Gagavuz sahasında tespit edilen üç farklı varyanttan görüldüğü kadarıyla Dengiboz, konu ve üslup bakımından Anadolu'da anlatılan varyantlara benzemektedir. Hatta Dengiboz ile ilgili bazı olaylar Köroğlu'nun atı *Kırat* ile ilgili epizotlarla karışmıştır. Atın satın alınması, yetiştirilmesi, konuşması, yol göstermesi, engel tanımaması, çok hızlı koşması gibi olaylar ortaktır. Bamsı Beyrek yerine konulan ancak adı zikredilmeyen kahramanın uzağına düştüğü ve gelip geçenden haber sorduğu ili, bir varyantta Özi ili, bir başka varyantta Uzi ili (Oğuz ili) olarak adlandırılmaktadır (Özkan, 2007, ss. 51-61). Uzi ili Gagavuz Türklerinin kurduğu Oğuz devletine işaret etmektedir.

Gagavuz sözlü kültüründe çok yaygın olan ve 11 ayrı varyantı derlenen *Tepegöz* anlatmaları da Dede Korkut Kitabı'ndaki *Basat Depegözi Öldürdügi Boy* ile ortaktır. *Odysseia* destanının 9. Bölümünde de görülen Tepegöz epizotu aslında çok geniş bir alana yayılmış, pek çok kültürde görülen bir ortak motiftir. Ancak Gagavuz sözlü kültüründe görülen Tepegöz varyantları Dede Korkut Kitabı'ndaki Tepegöz hikâyesine benzer. Özellikle gözün yeri, Tepegöz'ün kör edilmesi, mağaranın bir taşla kapatılması, Tepegöz'ü öldüren kahramanın koyun postu içinde kurtulması aynıdır. Ancak Basat, savaşçı bir kahraman olduğu hâlde Gagavuzlarda anlatılan Tepegöz rivayetlerinde Tepegöz'le savaşanlar sıradan insanlardır. Okul ders kitaplarına kadar giren Tepegöz anlatmaları bu kitaplarda yeni kuşaklara Oğuz dedelerimizden kalan ve mitolojik özelliği bulunan masallar olarak değerlendirilmektedir (Özkan, 2007, ss. 35-50).

Türk kültür havzasından komşu kültürlere de geçen Köroğlu Destanı Gagavuzlar arasında çok yaygın olarak bilinmektedir. 12 ayrı varyantı tespit edilmiştir. Bu anlatmalara göre Köroğlu Anadolu ve Balkanlar arasında yaşayan ve haksızlıklara karşı duran, Kıratıyla özdeşleşmiş bir kahramandır. Köroğlu'nun babasının bir paşa için bir at seçmesi ve seçtiği atın çok zayıf olmasından dolayı gözlerinin oydurulması, Kırat'ın karanlık bir yerde kırk gün boyunca kapatılarak beslenmesi, kırk gün sonunda Köroğlu ile Kırat'ın, Paşa'nın düzenlediği bir yarışa katılarak birinci gelmesi, Köroğlu'nun köyünde tutunamayarak dağa çıkması, eşinden *Hasan* / *Ak Asan* / *Todurçu* adlı bir oğlunun dünyaya gelmesi ve yetişkin bir genç olunca Köroğlu'nun yanına gelmesi, Hasan'ın *Benli Hatun* / *Menevşe* adlı bir kadına âşık olup evlenmesi, Köroğlu'nun *Demiroolu* / *Demircioğlu, Zaari* / *Ayvaz*, *Mustafa, Kenan* gibi yakın dostlarıyla hareket etmesi Anadolu sahasında da görülen motiflerdir. Bu epizotların tümü Anadolu ve Azerbaycan sahasında yaygın olan Köroğlu varyantlarında yaygın olarak görülmektedir (Özkan, 2007, ss. 21-35).

Bugün de Gagavuz aileleri arasında Köroğlu ve Ayvaz soyadını taşıyanlar vardır (Stamatoglu, 2002, s. 207).

Ganga-kişi masalı Oğuz Kağan Destanı'ndan önemli bazı motifler taşımaktadır. Masal kahramanı *Gan*'ın adı, Gagavuz adıyla ilgilendirilmekle kalmaz, aynı zamanda Oğuz Kağan'ın belirlediği *Kang* ve *Kanglı* adıyla da ilgilendirilir. Masalın ilk bölümünde atı bir canavar olan *Evrem-yılanı* tarafından çalınan padişah, Gan'ı atını bulmak ve bu canavarı öldürmek üzere görevlendirir. Üç aşamalı bir mücadeleden sonra Gan, Evrem-yılanı'nı öldürür ve padişah adını *Gan-kişi* olarak verir. Buradaki ilk epizot olan kayıp atın bulunması Reşideddin'in Farsça Oğuznamesi'nde Derbend halkıyla savaşıp onları yenen Oğuz Kağan'ın daha önce kaçırılan *Irak-kula* ve *Süt-ak* adlarını taşıyan atlarını bulmazlarsa ülkeyi terk etmeyeceğini anlatan epizota benzemektedir. Bu motif Oğuz Kağan'ın bir canavarı aynı şekilde üç aşamada öldürmesi ve askerlerine başarılarına göre ad vermesi motiflerine uymaktadır. Ayrıca Gan-kişi'nin savaştığı yedi arşın boylu adam ile Oğuz Kağan'ın savaştığı Kıl Baraklar da ok işlemez kılıç batmaz devasa varlıklar olmaları bakımından benzerler (Özkan, 2007, ss. 81-87).

Oğuz kimliğini sahiplenme

Gagavuz sözlü kültür zenginliklerinde geniş yer tutan Oğuzluk, günümüzde de sahiplenilmekte ve sürdürülmeye çalışılmaktadır.

İlk Gagavuz romanı olan *Uzun Kervan* (1985) bir gencin yaşlı bir bilgeye sorduğu "*-Annatsana ba dädu, ihtiar kauşçu-pietçi,* (Türkiye Türkçesine göre ozan veya âşık) *bizim halkımızın o derin geçmiş zamannarı için nelär aklında tutêrsın. Nändan biz çekleriz? Kimmiş bizim dedelerimiz? Nända nicä yaşamış onnar?"* sorusuyla başlar. Yazarın Dede Korkut rolünü biçtiği bilge kişi bu soruya cevap vermeye şöyle başlar: *"-Ee, dostlarım, bizim halkımızın kök-senseleleri eskidän, pek eskidän çıkacêklar. Ölä eskidän ani unudulêr şansora da hiç inanamarsınız, ki ne çok aslı işlär olmuşlar, deycäz, iki bin yıldan zeedä geri o çoktankı Türk-oguzlarda, angıları peyda olmuşlardı eski Altay'ın legendalı erlerindä ozamannar. Masal gibi gelecek, ama masal diyldir… "bir vakıtlar varmış… bir vakıtlar yokmuş…" Bölä çekedilär sansın bizim masallar. E, bän dä bölä çekedeyim, ama aslı gibi işleri anadayım."* diyerek söze başlar (Tanasoglu, 1985, s. 14).

Aynı üslubu kullanan başka yazarlar da vardır. Ana Sözü gazetesinin eki olarak çıkan Kırlangıç adlı çocuk dergisinin 2001 yılındaki bir sayısında Todur Zanet'in kaleme aldığı *Oguzlar –Dedelerimiz* başlıklı hikâyede *Ligor* ve *Gül* isimli iki çocuk

Oglan adlı Gagavuz Türküsünü kemanıyla çalan dedelerini dinlerler. Türkünün ardından Ligor *"Dädu ba, annatsana neredän çekileriz biz, gagauzlar, ba?"* diye bir soru sorar. Dede, dedesinin dedesinden aktarılarak geldiğini söyleyerek Bozkurt Destanı'nı anlatır. Dişi bir kurttan doğan biri kız 12 çocuk büyür ve dağdan kırlara çıkarlar. Sonra da *"Kurêrlar bir senselä da koyêrlar ona ad –OGUZ. Kendi bayraklarına da canavar kafasını altın şiritlän dikmişlär. Te ölä te!"* Hikâyenin sonuna şu açıklama eklenir: *"Boşuna mı gagauzlar Canavar yortularını bakarkana bıçak, makaz, nacak hem başka kesän tertipleri kullanmêêrlar . Bu diil mi acaba ondan, ani köklerimiz Oguz halkını kurtaran Canavardan çekilär* (Zanet, 2001, ss. 6-7).

Güneşçik adlı çocuk dergisinde yer alan Gaygauz adlı çizgi romanda Sarı Saltuk, Müslümanları ve Hıristiyanları birleştiren bir aziz, İzzeddin Keykâvus ise Balkanlar'da Oğuz devletini kuran bir kahraman olarak sunulur (Stamatoglu, 1997, ss. 8-10).

Gagavuz resmî tarih görüşünün iki önemli ismi olan Tanasoglu ve Stamatoglu Gagavuzların Oğuz kökeni konusunda ısrarcıdır.

Dionis Tanasoglu, Gagavuzların etnik olarak Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Oğuz (Uz) Türklerinin bir karşımı olarak görülmelerine, bu toplulukların her birinin 11.-13. yüzyıllar arasında farklı zamanlarda Balkanlar'a geldiğini söyleyerek itiraz eder ve Gagavuzların Oğuzların batı kolundan kaynaklandığını ifade eder (Tanasoglu, 2004, ss. 17-18).

Stamatoglu da Gagavuz tarihini Göktürklerle başlatır ve Gagavuzların kendilerine ait bir etnik grup oluşturmasını şöyle anlatır: 1261 yılında Balkanlara geçen İzzeddin Keykavus (Gagavuz Türkçesi Gaygauz) merkezi Karabuna olan bir Oğuz Devleti kurar. 1263 yılında Keykavus yönetimi Sarı Saltuk'a bırakarak Bizans'ın başkenti Konstantiniye'ye gider. Niyeti giderek zayıflayan bu devleti içinden yıkmak ve Oğuz Devleti'nin sınırlarını Karadeniz'e sahillerine ulaştırmaktır. Ancak bu niyeti anlaşılınca Trakya'da Aynos Kalesi'nde hapse atılır. 1267 yılında Nogay Han, kaleyi kuşatarak Keykavus'u kurtarır. Keykavus da adamlarından bir bölümünü yanına alarak Kırım'a Berke Han'a sığınır. Sudak şehrine yerleşir ve bir müddet sonra orada ölür. Yanında götürdüğü Oğuz kabileleri onun ölümünden sonra *Gaygauz* (Oğuz) Devleti'ne döner. Daha sonra da diğer bazı Oğuz gruplarıyla birlikte Anadolu'ya göçerler (Stamatoglu, 2002, ss. 180-184).

Gazeteci ve şair Todur Zanet "Benim canavar yortularım" şiirinde Bozkurt destanını şöyle işler:

Hodul hem serbest Canavar,
Sana baş iiltti Dedelär.
Sora geldi "ayılar", "aslannar" –
Yabancı halklardan yabancı inançlar.
Seni sa ilktän unuttular,
Sora da heptän çaldılar.
Yabancı dinneri sokup fikirä,
Sana verilän kurban erinä,
Seni kendini yapêrlar kurban
Boz Kurdum, Boz Beyim, Boz Tanrım,-
Benim Canavar yortularım,
Benim serbest Canavarım... (T. Zanet. "Akar yıldız", Kişinöv- 2010).

Bozkurt ve Oğuz vurgusu hayatın her alanında kendini göstermektedir. Gagavuzların ana dillerinde çıkardıkları *Ana Sözü* gazetesi 1990'lı yıllarda gazetenin adının hemen altında yer alan "Ana Sözü ile Oğuzluk yaşasın!" sloganıyla çıkmıştır.

Özerkliğe giden yolda 22 Temmuz 1990 tarihinde kabul edilen Gagavuz Milli Bayrağı mavi zemin üzerine bir kurt başıdır. Yine aynı dönemde Gagavuz Yeri'nde kurulan bir bankanın adı *Oguzbank*'tır. Kongazcik'te kurulmuş bir futbol takiminin adı ise *Oguzsport*'tur, takımın sloganı ise *Oguzlar ileri!* sözüdür.

Sonuç:

Gagavuz Türkleri Ortodoks Hıristiyanlık inancına mensup olmalarından dolayı aynı inancı paylaşan Balkan toplulukları tarafından Türkçe konuşan Bulgar, Yunan veya Romen olarak kabul edilmeye, Türklük dışında bazı kimliklere tâbi kılınmaya çalışılmıştır. Birkaç propaganda malzemesi amatör iddia bir yana bırakılırsa Gagavuzlar üzerinde çalışan ciddi bilim adamları Gagavuzların Türklüğü ve özellikle Oğuz Türklerinin Balkanlar'daki bir devamı oldukları görüşünü defalarca dile getirmişlerdir.

Gagavuz Türkçesi ses düzeni, söz varlığı ve biçim özellikleri bakımından Oğuz esaslı yazı dilinin ve ağız alanlarının belli başlı tüm karakteristik özelliklerini günümüze kadar getirmiş, sözdizimi bakımından ise başta Bulgarca ve Rusça olmak üzere bazı Slav dillerinden etkilenmiştir.

Gagavuzlar, inanç ve kabulleri bakımından komşu kültürlerden etkilenmekle birlikte gelenekleri ve sözlü kültür zenginlikleri bakımından Oğuz yadigârlarının en önde gelen temsilcilerindendir. Günümüzde de bilim ve devlet adamlarından geniş halk kesimlerine kadar her kesimde Oğuzluk ve Türklük tam bir bilinçle sahiplenilmekte ve sürdürülmektedir.

KAYNAKÇA

Abdullahoğlu, A. (1990). Gagauz Türk Edebiyatı Üzerinde Bir Neçe Söz. *Türkistan.* S. 10, yıl: 3, 29-30.

Agacanov, S. G. (2002). *Oğuzlar*. çev. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev, İstanbul: Selenge Yay.

Arat, R. R. (1987). Türk Şivelerinin Tasnifi. *Makaleler I.* Ankara: TKAE yay. 69-149.

Baskakov, N. A. (1960). *Tyurskie Yazıki.* Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

Bigaev, R. L., Danilov, P. A., Umarov, M. U. (1983). Orta Asya'da Yaşayan Gagauzların Folklorları Üzerine. (çev. H. Güngör). *Türk Dünyası Araştırmaları.* S. 22, Şubat, 183-195.

Cebeci, A. (1985). Gagauzların Tarihi Dili Folkloru Hakkında. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.* C.I, S.1, 209-221.

Cıachır, M. (1934). *Besarabiealâ Gagauzlarân Istorieasâ.* Chişinäu.

Cin, T. (2010). Milletlerarası İlişkilerde Yunanlılaştırma Faaliyetlerine (Asimilasyona) İlişkin İki Örnek: Kalaşlar ve Gagavuzlar. *Karadeniz Araştırmaları.* Bahar, S.25, 11-25.

Dilâçar, A. (1964). *Türk Diline Genel Bir Bakış.* Ankara: TDK yay.

Doerfer, G. (1959). Das Gagausische. *Philologiae Turcicae Fundamenta I.* Wiesbaden, 260-271.

Ercilasun, A. B. (1989). Gagauzlardan Yeni Haberler. *Türk Kültürü.* C.XXVII, S.316, Ağustos, 28-35.

Hatiboğlu, V. (1980). Türk Tarihinin Başlangıcı. *A.Ü. DTCF Türkoloji Dergisi,* C.8, Ankara, 29-52.

İnalcık, H. (1965). Dobrudja. *Encyclopedie İslam.* C.II, Leiden, 610-613.

Karanastas Radova, O. K. (2004). *Tuna Ötesi Göçmenleri ve Gagavuzlar -19. Yüzyıl Sonları 20. Yüzyıl Başları.* çev. Mehman Musaoğlu, Ankara: TÜRKSAV Yay.

Karpat, K. H. (1976). Gagauzların Tarihi Menşei. *I. Uluslararası Türk Folklor Bildirileri, I. cilt, Genel Konular.* Ankara: KB yay. 163-177.

Kowalski, T. (1949). Kuzey-Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili. (çev. Ö.F. Akün) *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi.* C.3, S.3-4, 477-500.

Manof, A. (1939). *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*. çev. T. Acaroğlu, Ankara.

Moşkov, V. (1904). *Tyurskih Plemen Nareçiya Bessarabskih Gagauzov Tekstı sobranı i perevedenı.* SPetersburg: İmperatorskoy Akademiy Nauk.

Menz, A. (2013). Tehlikedeki Türk Dilleri: Gagauzca Örneği. *Tehlikedeki Türk Dilleri Dergisi.* Yaz, C.2, S.2, 145-156.

Mollova, M. (1999). Balkanlar'daki Türk Ağızlarının Tasnifi. *TDAYB 1996,* Ankara: TDK yay. 167-176.

Nayır, Y. N. (1936). *Balkanlar ve Türklük,* Ankara.

Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yay.

Özkan, N. (2007), *Gagavuz Destanları.* Ankara: TDK Yay.

Özkan, N. (2013). Eski Anadolu Türkçesi ile Gagavuz Türkçesi Ortaklıkları Üzerine. *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri 1-2 Aralık 2010*, haz. M. Özkan –E. Doğan, İstanbul, 369-393.

Pokrovskaya, L. A. (1996). Neredän "gagauz" adı geldi. *Sabaa Yıldızı.* S.1, 60.

Rásony, L. (2006). *Doğu Avrupa'da Türklük.* haz. Yusuf Gedikli, İstanbul: Selenge Yay.

Stamatoglu, G. (2002). *Gagauzların Altın Kitabı (Gagauzların Tarihi hem Etnognenezi*). Komrat.

Stakatoglu, S. (1997). Gaygauz. *Güneşçik uşaklara jurnal.* S.3, 8-10.

Sümer, F. (1991). Gagauzların Aslı. *Türk Dünyası Tarih Dergisi.* S.53, Mayıs, 3-5.

Tanasoglu, D. (1985). *Uzun Kervan.* Kişinev.

Tanasoglu, D. (2004). *Gagouzların İstoriası (En eski zamannardan buyanı) Üniversite kursu. (Tarih).* Kişinau.

Tekin, T. (1988). Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Erdem*. C.5, S.13, 141-168.

Togan, Z. V. (1946). *Umumî Türk Tarihine Giriş.* İstanbul.

Ülküsal, M. (1987). *Dobruca ve Türkler,* Ankara: TKAE Yay.

Wittek, P. (1953). Les Gagauzes = Les Gens de Keykaus. *Rocznik Orientalistyczny*. XVII, 1951-1952, 12-24.

Zanet, T. (2001) Oguzlar-Dedelerimiz. *Kırlangıç*, No. 1 (8), Orak ayı, (iyül), 6-7.

Zeynalov, F. (1980). *Türkologiyanın Esasları.* Baku.

KIRGIZ TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OĞUZCAYA (TÜRKİYE TÜRKÇESİ) BENZER UNSURLAR

NURDİN USEEV

Giriş

Türkolojide Türk lehçelerinin tasnifi coğrafik yönlere ve konumlarına, dil özelliklerine ve başlıca eski boy adlarına göre sınıflandırılmakta ve adlandırılmaktadır. Türk lehçelerinin Oğuz grubu da adını eski Türk boylarından biri olan Oğuzlardan almakta ve içine Türkiye Türkçesini, Türkmenceyi, Azericeyi, Gagauzcayı ve Halaççayı barındırmaktadır. Ancak Türk lehçeleri için yapılan bu sınıflandırmaları kesin ve net çizgiler ile sınırlandırmak mümkün olmamaktadır. Çünkü Oğuzca özellik dediğimiz dil özellikleri Kıpçak grubuna giren Türk lehçelerinde, özellikle ağzılarında bulunabilmektedir. Örneğin, DLT'de **tegül** olumsuzluk edatı Oğuzcaya ait bir unsur olarak gösterilmekte, diğer Türk lehçelerinde tegülün yerine **ermes** edatının kullanıldığı belirtilmektedir (Karahan, 2013, s. 234). Bunun yanında **tegül** olumsuzluk edatı Türk lehçelerinin Kırgız-Kıpçak grubuna giren Kırgızcada **tügül** şeklinde olumsuzluk anlamında geçmektedir: "eti **tügül**, tabagın tappay kaldı" (*Etini değil, tabağını da bulamadı*) (Yudahin II, 1985, s. 277). Bu ise günümüzdeki Türk dilli halkların karmaşık boy yapısına sahip olduğundan, şimdiki Türk lehçelerinin de daha sonraki ağızların temelinde oluştuğundan kaynaklanmış olabilir. Biz bu bildiride Kırgız Türkçesinin edebi dilinde bulunmayıp ağızlarında geçen ve Oğuzcanın bir dalı olan Türkiye Türkçesinde geçen kelimeleri ve ekleri ele aldık. Belirtilmesi gereken durum karşılaştırma yaparken sadece benzer kelimelere ve eklere odaklanmadan Oğuzca olduğunu düşündüğümüz unsurlara dikkat etmeye çalıştık[1]. Örnek kelimelerin birçoğu lisans

[1] Kırgız Türkçesi ağız çalışmalarında Kırgız Türkçesi Kuzey, Güney-Doğu ve Güney-Batı diye üç ana ağıza ayrılmakta, sırasında bu ağızlar govor adı verilen küçük ağızlara ayrılmaktadır. Kırgız Türkçesinin ağızları hakkında geniş bilgi almak için bk. Abduldaev, E. (1966). *Kırgız Govorloru.* Frunze; Mukambaev, C. (2009) *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdügü.* Bişkek; Yunusaliev, B, M. (1971). *Kırgız Dialektologiyası.* Frunze.

tezi olarak yaptırdığımız Hilmi Gülenay'ın 'Kırgız Ağızlarında Oğuzca Unsurlar' adlı tezinden alınmıştır.

1. Benzer Kelimeler

Kırgız Türkçesinin ağızlarında edebi dilde bulunmayan ancak Türkiye Türkçesinde olan aşağıdaki gibi kelimeler geçmektedir. Bu kelimeleri de aşağıdaki gibi sınıflandırarak vermek mümkündür.

1.1. Hem anlam hem ses bakımından aynı olan kelimeler

Bu kelimeler Kırgız Türkçesi ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde hem anlamı hem de ses yapısı bakımından aynı olan kelimelerdir:

adaş – aynı isimi taşıyanların her birisi

KTA (Güney-Batı, Güney-Doğu ağz.): menin atım – Seyit, sizdin atıŋız da Seyit bolso – **adaş** dep koyot (*Benim adım Seyit, sizin adınız da Seyit ise adaş denir*) (Mukambaev, 2009, s. 78).

TT: adları aynı olanlardan her biri (TS I, 1988, s. 15).

ağıl – koyun ve keçi sürülerinin gecelediği, çıt veya duvarla çevrili yer

KTA (Güney-Batı, Güney-Doğu ağz.): uydu **agılga** baylap koy (*İneği ağıla bağlayıver*) (Mukambaev, 2009, s. 77).

TT: bir keçi kokusu sarmış ağıllarda çobanlarla arkadaş oldum (S. F. Abasıyanık) (TS I, 1988, s. 21).

ağız – yüzde, avutlarla iki çene arasında, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye ve besinleri almaya yarayan boşluk

KTA (Güney-Doğu ağz.): ayak cügürügü – aşka, **ağız** cügürügü – başka (*Ayağın ağrısı aşa, ağzın ağrısı başadır*) (Mukambaev, 2009, s. 77).

TT: küçük bir ağız (TS I, 1988, s. 24).

ana – çocuğu olan kadın, anne

KTA (Güney-Doğu ağz.): **anadan** kalgan torpoktoy basıp cüröt (*Anadan kalmış dana gibi geziyor*) (Mukambaev, 2009, s. 112).

TT: devlet, ... ananın ve çocuklarının korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır (Anayas) (TS I, 1988, s. 65).

bak- – bakışı bir şey üzerine çevirmek, seyretmek

KTA (Güney-Batı, Güney-Doğu ağz.): kirip **bak** (*İçeri girip bak*) (Mukambaev, 2009, s. 184).

TT: baktım ama göremedim (TS I, 1988, s. 134).

bakır – kırmızı renkli kolay işlenen bir maden

KTA (Güney-Batı, Güney-Doğu ağz.): bar-bar etken ünü bar, **bakırdan** tayagı bar, cügürsö cetpegen ayagı bar (*Bar, bar diyen sesi var, bakırdan dayağı var, koşsa ulaştırmayan ayağı var*) (Mukambaev, 2009, s. 187).

TT: Sofranın üstünde, ortada büyük bir bakır sahan içinde, tarhana çorbası vardı (N. Cumalı) (TS I, 1988, s. 133).

ben – birinci şahıs tekil zamiri

KTA (Güney-Batı ağz.): sen kegençe, **ben** kütüp turayın (*Sen gelinceye kadar ben bekleyeyim*) (Mukambaev, 2009, s. 228).

TT: Bütün sevgileri atıp içimden / Varlığımı yalnız ona verdim **ben** (A. K. Tecer) (TS I, 1988, s. 168).

çakmak – çelik, taş ve tutuşacak maddeden yapılmış tutuşturma aleti

KTA (Güney-Batı ağz.): **çakmaktı** atka bergen (*Çakmağı ata verdi*) (Mukambaev, 2009, s. 1015)

TT: örnek verilmemiş (TS I, 1988, s. 270).

delir- – delirmek, aklını yitirmek

KTA (Kuzey ağz.): emne ele delirip kaldıŋ (*Niye deliriyorsun*) (Mukambaev, 2009, s. 1248).

TT: İkramiye kazananların delirdiklerini işitiyordu (P. Safa) (TS I, 1988, s. 350).

ilk – ilk, zaman, sıra, yer ve önem açısından ötekilerden önce gelen, son karşıtı

KTA (Güney-Batı ağz.): biz **ilk** kaçan körüştük ede (*Biz ilk ne zaman görüşmüştük*) (Mukambaev, 2009, s. 1276).

TT: İlk ders (TS I, 1988, s. 698).

kardaş – aynı ana babadan doğmuş veya ana babalarından bir aynı olan çocukların birbirine göre adı, akraba

KTA (Güney-Doğu ağz.): al kişiler da bizge **kardaş** bolot (*O kişiler de bize akraba olur*) (Mukambaev, 2009, s. 458).

TT: örnek verilmemiş (TS II, 1988, s. 797).

koşuk – nazım, koşma, şarkı

KTA (Güney-Batı ağz.): **koşuk** da bilem, metel de bilem (*Şarkı da bilirim, atasözü de bilirim*) (Mukambaev, 2009, s. 526).

TT: örnek verilmemiş (TS II, 1988, s. 902).

kıyma – ince ince doğranmış et

KTA (Güney-Doğu ağz.): **kıyma** casap berdi (*Kıyma yaptı*) (Mukambaev, 2009, s. 588).

TT: örnek verilmemiş (TS II, 1988, s. 866).

sayın – saygı değer, muhterem, saygı belirtisi unvan

KTA (Kuzey ağz.): **sayın sayın** dep kol kuuşurat (*Sayın, sayın diye eğiliyor*) (Mukambaev, 2009, s. 775).

TT: örnek verilmemiş (TS II, 1988, s. 1269).

sonra – daha ileri bir zamanda, müteakiben

KTA (Güney-Batı ağz.): ölsöŋ **soŋra** kelmek cok (*Öldükten sonra dönmek yoktur*) (Mukambaev, 2009, s. 814).

TT: Hadi sen git yağmur bastırmadan, ben sonra gelirim (A. İlhan) (TS II, 1988, s. 1326).

tulum – bazı yiyecek ve içecekler için koruyucu kap olarak kullanılan, önü yarılmadan bütün olarak yüzülmüş hayvan derisi

KTA (Güney-Batı ağz.): eki karın, bir **tulum** may keliptir (*İki karın, bir tulum yağ gelmiştir*) (Mukambaev, 2009, s. 937).

TT: örnek verilmemiş (TS II, 1988, s. 1493).

1.2. Ses yapısı aynı, anlamı farklı kelimeler

Bu kelimeler Kırgız Türkçesi ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde aynı ses yapısına sahiptir. Ancak anlamlarında biraz farklılıklar bulunmaktadır.

erdem – Türkiye Türkçesinde 'ahlakın övdüğü iyilikçilik, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk gibi niteliklerin genel adı' anlamına gelen bu kelime Kırgız Türkçesinin Kuzey ağzında 'para, değerli taş, eşya' anlamında geçmektedir.

KTA (Kuzey ağz.): toonun başınan endik alıp kelse, **erdem** berem degen deyt (*Dağ başından boya getirirse erdem vereceğim demiş*) (Mukambaev, 2009, s. 1173).

TT: O zaman çoluk çocuğa gösterebileceğimiz erdem örnekleri çoktu (H. Taner) (TS I, 1988, s. 461).

salak – Türkiye Türkçesinde 'aptal görünüşlü, ahmak, bön, budala' anlamına gelen bu kelime Kırgız Türkçesinin Kuzey ağzında 'boşu boşuna gezen, işi gücü yok, tembel' anlamında geçmektedir.

KTA (Kuzey ağz.): biröönü karagan **salak** da (*Birisinden yardım bekleyen tembeldir*) (Mukambaev, 2009, s. 778).

TT: örnek verilmemiş (TS II, 1988, s. 1248).

toz – Türkiye Türkçesinde 'çok küçük ve hafif parçacıklara bölünmüş toprak, çok küçük parçacıklara bölünmüş olan herhangi bir madde' anlamına gelen bu kelime Kırgız Türkçesinin Güney-Batı ağızında 'kayın ağacının en küçük kabuğu, çok küçük boncuk türü' anlamında geçmektedir.

KTA (Güney-Batı ağz.): ak kayıŋdın **tozuday**, ak şumkar kuştun bozuday (*Ak kayının tozu gibi, ak hünkar kuşun bozu gibi*); **toz** monçok dep catıp, ömürüŋ tozvosun (*Toz boncuk diye hayatın geçmesin*) (Mukambaev, 2009, s. 912).

TT: Kömür tozu (TS II, 1988, s. 1488).

2. Kelimelerin Değerlendirilmesi

Yukarıda verilen kelimelerin bir kısmı Kırgız Türkçesinin edebi dilinde geçerken bir kısmı da hiç geçmez. Bir başka deyişle ele alınan kelimeleri bu bakımdan tasnif etmek mümkündür. İkinci olarak bu kelimelerin hepsi Türkiye Türkçesinde geçmesine rağmen tam anlamında Oğuzca değildir. Dolayısıyla söz konusu kelimeleri bu bakımdan da ele almak gerekmektedir.

2.1. Kırgız Türkçesinin Edebi Dilinde Olup Olmayışı Bakımından Kelimeler

Bildirimizde ele alınan ve Kırgız Türkçesinin ağızlarıyla Türkiye Türkçesine ortak olan 19 kelimenin altısı Kırgız Türkçesinin edebi dilinde farklı ses yapısına ve anlama sahip olarak geçmektedir. Bu kelimeler şunlardır:

adaş – Kırgız Türkçesinin ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde 'aynı isimi taşıyanların her birisi' anlamında ve aynı ses yapısında geçen bu kelime Kırgız Türkçesinin edebi dilinde **ayaş**, yani kelime ortası **d** sesi **y** sesine dönmüş bir şekilde 'dost olan birilerinin biri-birine veya eşlerine dedikleri kelime' anlamında geçmektedir: Altın aynek

nur cüzdü Akkan **ayaş** amanbı (*Altın ayna nur yüzlü Akkan dost esen mi*) (KTTS, 1969, s. 74).

ağız – Kırgız Türkçesinin ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde 'yüzde, avutlarla iki çene arasında, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye ve besinleri almaya yarayan boşluk' anlamında, aynı ses yapısında geçen bu kelime Kırgız Türkçesinin edebi dilinde de aynı anlamda, ancak ses yapısı bakımından farklılaşarak **ooz** şeklinde geçmektedir.

agıl – Kırgız Türkçesinin ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde 'koyun ve keçi sürülerinin gecelediği, çıt veya duvarla çevrili yer' anlamında ve aynı ses yapısında geçen bu kelime Kırgız Türkçesinin edebi dilinde **ayıl**, yani kelime ortası **g** sesi **y** sesine dönmüş bir şekilde 'köy, kasaba' anlamında geçmektedir: Kolhozdun **ayılı** memirep, Kün nuru göktön tögülgön (*Kolhozun köyü sessizce, Güneş nuru gökten inmiştir*) (KTTS, 1969, s. 32).

ana – Kırgız Türkçesinin ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde 'çocuğu olan kadın, anne' anlamında aynı ses yapısında geçen bu kelime Kırgız Türkçesinin edebi dilinde de aynı anlamda, ancak ses yapısı bakımından farklılaşarak **ene** şeklinde geçmektedir.

bak- – Kırgız Türkçesinin ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde 'bakışı bir şey üzerine çevirmek, seyretmek' anlamında ve aynı ses yapısında geçen bu kelime Kırgız Türkçesinin edebi dilinde de aynı ses yapısında, ancak farklı anlamda, yani 'beslemek, çocuğa ya da hayvanlara bakmak' anlamında geçmektedir: azdır köptür malıŋ **bak** (*Az çok hayvanlarına bak*) (KTTS, 1969, s. 80).

ben – Kırgız Türkçesinin ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde 'ben' anlamında, aynı ses yapısında geçen bu kelime Kırgız Türkçesinin edebi dilinde de aynı anlamda, ancak ses yapısı bakımından farklılaşarak **men** şeklinde geçmektedir.

Yukarıda verilen kelimelerden **adaş, agıl, ağız** ve **ben** kelimeleri Eski Türkçe ses yapılarını ve anlamlarını korudukları için Oğuzcanın bir dalı olan Türkiye Türkçesine benzemektedir. G. Gülsevin 'Doğudaki Kıpçak diyalektlerinde (Kazak, Karakalpak, Kırgız) görülen Oğuzca unsurların bir kısmı eski yazı dilinin devamı olan şekillerdi' demektedir (Gülsevin, 2010, s. 73). Söz konusu kelimeleri böyle şekillerden olarak değerlendirebiliriz.

2.2. Oğuzca Olup Olmayışı Bakımından Kelimeler

Bakır, çakmak, delir-, ilk, kardaş, koşuk, kıyma, sayın, soŋra, tulum, erdem, salak ve **toz** kelimeleri Kırgız Türkçesinin edebi dilinde ve diğer ağızlarda bulunmayan kelimelerdir. Bu bakımdan bu kelimeleri Oğuzca olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak hangi özelliklerin Oğuzca olduğu tam olarak belirlenebilmiş değildir (Gülsevin, 2010, s. 73). Dolayısıyla bu konu üzerinde durmak gerekir. Biz bu bildirmizde sadece bir fiil, **bak-** fiili üzerinde genişçe durmak istiyoruz. G. Gülsevin Oğuzca olmayan Türk lehçelerindeki Oğuzca unsurları ele aldığı çalışmalarında 'seyretmek, bakmak' anlamına gelen **bak-** fiilini Oğuzca bir özellik olarak değerlendirmektedir. Diğer Türk lehçelerinde bu anlam için **kara-** fiilinin kullanıldığını, **bak-** fiili de söz konusu lehçelerde 'beslemek, çocuğa ya da hayvanlara bakmak' anlamında geçtiğini ifade etmektedir (Gülsevin, 2008, ss. 169-170; Gülsevin, 2010, s. 65). **Bak-** fiili Kırgız Türkçesinin edebi dilinde ve diğer ağızlarında 'beslemek, çocuğa ya da hay-

vanlara bakmak' anlamında kullanılırken, Güney-Batı, Güney-Doğu ağızlarında 'bakmak, seyretmek' anlamında geçmektedir. Dolayısıyla G. Gülsevin'in tespitlerine dayanarak bu fiili Oğuzca sayabiliriz.

Z. Korkmaz Eski Türkçedeki Oğuzca belirtileri ele aldığı bildirisinde kelime başındaki **b** sesinin korunmasını Oğuzca bir unsur olarak değerlendirmektedir (Korkmaz, 1972). Dolayısıyla Kırgız Türkçesinin Güney-Batı ağızında geçen **ben** tekil I. şahıs zamirini bir Oğuzca unsur olarak ele alabiliriz.

3. Bazı Morfolojik Benzerlikler

Kırgız Türkçesinin ağızları üzerinde çalışan bilim adanmları Kırgız Türkçesinin Güney-Batı ve Güney-Doğu ağızlarının morfolojik özellikleri olarak gösterilen özelliklerin önemlileri bunlardır:

1. Üçüncü şahıs çoğul fiil çekiminde edebi dilde **–ş** eki kullanılırken, Güney-Batı ve Güney-Doğu ağızlarında **–lar** eki kullanılır: barattar, keldiler, bekittiler (Mukambaev, 2009, s. 46).
2. Birinci ve ikinci şahıs zamirlerine (men, sen) **+ga** yönelme hali eki eklendiği zaman bu zamirler edebi dilde **maga, saga** şeklinde değişirken, Güney-Batı ve Güney-Doğu ağızlarında **maŋa, saŋa** şeklinde değişir (Abduldaev, 1966, s. 29).
3. Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra gelen yükleme hali eki edebi dilde **+In, +Un** iken, Güney-Batı ve Güney-Doğu ağızlarında **+nI, +nU** dur: üy+ü+n = üy+ü+nü, ata+sı+n = ata+sı+nı.

Yukarıda Kırgız Türkçesinin Güney-Batı ve Güney-Doğu ağızlarının edebi dilden farklı morfolojik özellikleri olarak gösterilen dil unsurları Türkiye Türkçesine özgündür. Dolayısıyla bu özellikleri de dikkate almak gerekir.

KISALTMALAR

ağz – ağız
KTA- Kırgız Türkçesi ağızları
KTTS – Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü
TT – Türkiye Türkçesi
TS – Türkçe Sözlük

KAYNAKÇA

Abduldaev, E. (1966). *Kırgız Govorloru*. Frunze.
Gülsevin, G. (2008). Çuvaşça ile Oğuzca Arasındaki Koştluklar. *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ankara. 162-179.
Gülsevin, G. (2010). Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım. *Turkish Studies*. 5/1, 57-76.
Karahan, A. (2013). *Divanu Lugati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: TDK yay.
Korkmaz, Z. (1972). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı*. 1972, (Ankara 1975), 433-446
Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü. (1969). Frunze.
Mukambaev, C. (2009). *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdügü*. Bişkek.
Türkçe Sözlük I, (1988). Ankara: TDK.
Türkçe Sözlük II, (1988). Ankara: TDK.
Yudahin, K. K. (1985). *Kırgızsko-Russkiy Slovar'*. Cilt II. Frunze.
Yunusaliev, B, M. (1971). *Kırgız Dialektologiyası*. Frunze.

AYKIRI BİR METİN: *KISAS-I ENBİYA*

NURETTİN DEMİR
EMİNE YILMAZ

Kısas-ı Enbiyā (Türk Dil Kurumu Nüshası)

Bildirinin konusu olan *Kısas-ı Enbiyā* metni, Saʿlebī'nin peygamber hikâyelerini anlattığı Arapça eserinin değişik tarihlerde yapılmış Türkçe çevirilerinin Anadolu sahasındaki en eskisi ve en geniş hacimlisidir.

Kısas-ı Enbiyā veya *Kısasu'l-Enbiyā,* peygamberlerin yaşamları ve dinî önderlerin mücadeleleri başta olmak üzere pek çok konuyu içeren eserlerin ortak adıdır. Bu edebiyatın kaynağı İslam öncesi Araplara kadar götürülebilir. Tevrat ve İncil'deki hikâyeler, Medine'deki Yahudiler ve Hristiyan misyonerler aracılığıyla Araplar arasında yayılmış olmalıdır. İslamiyetle birlikte bu hikâyelere bütünüyle başka bir anlam yüklenmiştir. Hz. Muhammed'in yaşamından yansımalar, peygamber olarak kehanet yeteneği, kendi halkı tarafından reddedilişi ve kendi halkının yok olmasına neden olacak cezalara ilişkin öngörüleri de bu hikâyelere eklenir. İslami bakış açısıyla, İslam öncesi peygamberlerin yaşamları, Tanrıya ve onun elçilerine asi olanları kötü yazgılarına karşı uyaran korkunç örneklerle doludur. Böylece Kısas-ı Enbiyā evrensel tarihin bir parçası hâline gelir.

Bu eserlerde ayrıca, evrenin, insanın ve diğer canlıların yaratılışları; ayın, güneşin, yıldızların hareketleri; kokuların, bitkilerin, tarımın, mesleklerin vb. ortaya çıkışları gibi dinsel veya din dışı pek çok konu aynı dinsel kökene götürülerek düşle gerçeğin iç içe girmiş olduğu bir dille hikâye edilir. Literatürde, Kısāi kaynaklı peygamber öykülerinin daha fazla hayal gücüne dayalı ve bu nedenle güvenilmez oldukları, Saʿlebī kaynaklı olanların, Kuran ve hadisleri daha fazla kaynak gösterdikleri için daha güvenilir oldukları bilgisi de yer alır. Bunlar, ünlü anlatıcılar tarafından biçimlendirilmiş hikâye anlatıcılığının yaratıcı ürünleridir. Aynı zamanda, bir Müslümanın dini düşünce ve duygularını anlamak için de çok elverişli kaynaklardır. Sözlü ve yazılı gelenek yoluyla

geniş halk kitlelerinin belleğinde yer eden, yüzyıllarca halkın anlatı ihtiyacını karşılayan, dünyayı boynuzlarında taşıyan öküz, ayın insanların işlediği günahlardan ötürü tutulması gibi bugün hâlâ yaygın biçimde karşımıza çıkan halk inanışlarına kaynak olan bu hikâyelerin çeşitli dönemlerde farklı yazarlar tarafından Türkçeye tekrar tekrar çevirileri yapılmıştır.

Kısas-ı Enbiyā'lar'da yer alan hikâyeler, tarih yazıcılığından ayrıldıkları zaman, öğretici karakterleri daha baskın bir hâle gelmiştir. Bunun ilk kez Saʿlebī tarafından gerçekleştirildiği düşünülmektedir (Nagel, 1986, s. 180).

Sözkonusu yazma, sadece Kısas-ı Enbiyā çevirilerinin değil Eski Anadolu Türkçesinin de en geniş çaplı eski metinlerindendir. 14. yüzyılın başında yapılmış olan bu çeviri 954 sayfadır ancak çevireni bilinmemektedir. Bu biçimiyle tek nüshası Türk Dil Kurumunda bulunan yazma, dönemin dilini araştırmak için eşsiz bir hazine durumundadır. Çeviri, yakın bir tarihte, Türk Dil Kurumu tarafından inceleme, yazıçevrimi ve sözlük olarak yayımlanmıştır (Yılmaz, Demir ve Küçük, 2013). Yayınla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için Dankoff 2014'e bakılabilir. Ayrıca, çevirinin özgün sözvarlığı, ses, biçim ve dizim açılarından değerlendirilerek üç ayrı makale hâlinde yayımlanmıştır (Yılmaz ve Demir, 2009, 2010, 2013). Bu makalelerde, çeviriye özgü ve Eski Anadolu Türkçesinde daha önce tanıklanmamış kırk dokuz yeni sözcük incelenmiştir. Yazma, dokuz bini aşkın sözvarlığıyla, tek başına *Tarama Sözlüğü*'nden daha zengindir.

Metin, biçimbilgisi açısından da zengin veriler sunar. Örneğin, sadece *-CI/-ICI* ekleriyle türetilmiş sözcükler açısından *Tarama Sözlüğü* ve *Kısas-ı Enbiyā*'nın Türk Dil Kurumu nüshasının karşılaştırıldığı bir çalışma N. Demir tarafından yapılmıştır (2005). Stachowski'nin *Tarama Sözlüğü* ile ilgili verilerine dayanan Demir, bu sözlükte 13.-14. yüzyıllara ait metinlerden taranmış *-CI/-ICI* ekli 92 sözcük bulunduğunu, buna karşılık Kısas-ı Enbiyā'da bu sayının 161 olduğunu belirlemiştir. Bu sözcüklerin 59'una, Stachowski'nin konuyla ilgili titiz çalışmasında rastlanmaz (1996).

Kısas-ı Enbiyā'da Güç ve Dil

Çeviri sadece ses, biçim, sözdizimi, sözvarlığı gibi dilbilgisel bağlamlar açısından değil, dil incelemelerinin diğer alanları için de çok ilginç veriler sunar. Dilin işlevlerini belirlerken göz önünde bulundurulması gereken etkenlerden biri de statüdür. Bu, kimin kiminle nasıl konuşacağını belirleyen önemli bir konudur. Statü farkının olduğu iletişim ortamlarında dil, bundan doğrudan etkilenir. Bu ortamlarda, yazılı olmasa bile sosyal açıdan kabul görmüş kurallar vardır.

Türkoloji araştırmalarında dilin iletişim yönü genellikle göz ardı edilir. Kısas-ı Enbiyā, işlevsel dilbilgisi açısından da çok ilgi çekici bir metindir ve bu açıdan da incelenmelidir. Bu kısa bildiride sadece tanrı ile yapılan diyaloglardan bazı örnekler seçilmiştir. Tanrı bu diyaloglarda, doğrudan veya dolaylı olarak, peygamberler başta olmak üzere pek çok varlıkla konuşur. İşlevsel dil incelemeleri açısından gerçekten çok ilginç olan bu diyaloglar arasından, *Ay ve Gün-Tanrı, İbrāhīm-Tanrı, İblīs-Tanrı, Ādem-Tanrı, Yaʿkūb-Tanrı, Eyüp-Tanrı* örnekleri seçilmiştir:

Ay ve Gün-Tanrı

ay ve gün /…/ ikisi bile tañrıya sücūd ḳılalar ve eydeler:

iy bizüm tañrımuz biz saña ṭāʿat ḳılduġumuzı ve senüñ ḳulluġuña becid olduġumuzı bilürsin ilāhī müşrikler bize ṭapduġıçun bizi ḳınamaġıl ve bilürsin kim müşrikler bize dapmaġıçun ḳıġırmaduḳ ve senüñ ṭāʿatuña hīç kāhellik ḳılmaduḳ

pes tañrı taʿālā eyde gerçek söyledüñ ben gendü nefsüm üzere ḥükm ḳıldumdı kim sizi āşikāre ḳılam ve girü neden yaratdumısa aña döndürem

ay ve gün eyde ilāhī bizi neden yaratduñ

tañrı taʿālā eyide sizi ʿarşum nūrından yaratdum girü ʿarşum nūrına varuñ

pes ayıla günden birer yıldırım ḳopa şöyle kim gözler nūrın gidermege yaḳın ola pes varalar ʿarş nūrına ḳarışalar

ḳaçan tañrı taʿālā diledi kim Ādem peyġāmbarı yarada vaḥiy ḳıldı yire kim senden bir ḫalḳ yaradurvan bir nicesi baña muṭīʿ ola bir nicesi ʿāṣī ola baña muṭīʿ olanı uçmaġa givirem ve ʿāṣī olanı ṭamuya

İbrāhīm-Tanrı

İbrāhīm peyġāmbar ʿas dünlerden bir dün Ādem peyġāmbar işine tefekkür ḳıldı eyitdi

yā rabbi gendü elüñile yaratduñ ve ḳudretüñden aña cān ürdüñ ve ferişteler aña sücūd ḳıldurduñ hīç ʿamelsüz uçmaḳı aña yir virdüñ bir yalıñuz yazuḳdan ötrü aña ʿāṣī diyü ḳıġırduñ ve uçmaġuñdan çıḳarduñ

pes tañrı taʿālā vaḥiy ḳıldı kim yā İbrāhīm bilmez misin kim dost dost sözin sıduġı ḳatı işdurur

İblīs-Tanrı

iblīs eyitdi yā rabbi beni uçmaḳdan çıḳarduñ Ādemden ötürü benüm aña gücüm yitmez meger senüñ sulṭānlıġuñıla

tañrı eyitdi var kim seni aña musallaṭ ḳıldum

iblīs eyitdi yā rabbi arturġıl

tañrı eyitdi anuñ ne döli olursa senüñ daḫı anuñ gibi dölüñ ola

yā rabbi arturġıl

tañrı eyitdi anlaruñ gögsi senüñ durağuñ ola ve içlerinden yöriyesin nitekim ḳan ṭamarda yörür eyitdi

yā rabbi arturġıl

tañrı eyitdi ve eclib ʿaleyhim biḫaylike ve racilike ve şārikhum fi'l-emvāli ve'l-evlādi yaʿnī atluñ yayañıla yāruñ yardımıñla bulara aḳın eylegil oġlın ḳızın ve mālların ortaḳ olġıl

Ādem-Tanrı

Ādem eyitdi yā rabbi iblīs benüm üstüme musallaṭ ḳılduñ ve ben andan ḳurtulumazın illā senüñ ḳuvvatuñla

tañrı eyitdi yā Ādem senüñ hīç dölüñ olmaya illā bir ferişte müvekkel ḳılam kim anı yavuz işden saḳlaya

eyitdi yā rabbi arturġıl

tañrı eyitdi bir müzdi on yazam belkim daḫı arturam bir yazuġı bir yazam belkim anı daḫı yoyam

eyitdi yā rabbi arturġıl

tañrı eyitdi cümle yazuġı yarlıġayam kim ben ġafūr ve raḥīm tañrıvan /…/

eyitdi yā rabbi arturġıl

tañrı eyitdi yarlıġayam hīç ḳayırmayam

Ādem eyitdi yā rabbi baña yitdi

Yaʿḳūb-Tanrı

Yaʿḳūb eyitdi yaʿnī ḳayġu çoḳluġından böyle oldum

pes tañrı taʿālā Yaʿḳūba vaḥiy ḳıldı kim benden ḫalḳa şikāyet mi ḳılursın

Yaʿḳūb eyitdi yā rabbi yañıldum ḫatā ḳıldum yarlıġaġıl

tañrı eyitdi yarlıġadum

Eyüp-Tanrı

Eyyūb ʿas bulardan yüzin döndürdi feryād isteyü ve zārī ḳılup tañrıya yüz dutdı pes eyitdi

yā rabbi, ben ne nese çün yaratduñ çün beni kerāhiyyet görürdüñ keşkeyidi kim yaratmayadıñ /…/

iy kāşke ol işledügüm yazuġı bildüm kim sen andan ötürü ol kerīm yüzüñi benden döndürdüñ

yā rabbi eger sen beni öldürseñ ve atalaruma ulaşdursañ ölüm baña yigregidi

ilāhī ġarīblerüñ odası ve miskīnlerüñ maḳāmı degül midüñ ve yetīmlerüñ atası yoḫsullaruñ ḳulluḳcısı degül midüñ /…/

ilāhī ben bir ḫor ḳulvan eger eylük işledümise niʿmet senüñdür ve eger yavuzluḳ işledümise benüm cezām senüñ elüñdedür uş beni belā oḳına nişān ḳılduñ /…/ baña bir belā geldi kim eger anı ṭaġlara musallaṭ ḳılsañ götüre miydi ve ben bu żaʿīflıġıla nite götüreyin

ve nefsümile ḥüccetleşsem ümīẕ dutarıdum kim baña girü saġlıḳ virediñ velīkin beni bıraḳduñ ve benden yükseldüñ ve sen beni görürsin ben görmezven ve sen işidürsin ve ben işidümezven ne bir kez baña baḳduñ kim esirgedüñ ve ne baña yaḳın geldüñ ve ne beni yaḳın iletdüñ kim suçum yoġın söyledüm ve nefsümile savaşdum

ḳaçan Eyyūb bunı söyledi bir bulut gelüp Eyyūba gölge eyledi yāranları sandı kim ol ʿaẕāb bulıdıdur

ve nefsümile ḥüccetleşsem ümīẕ dutarıdum kim baña girü saġlıḳ virediñ velīkin beni bıraḳduñ ve benden yükseldüñ ve sen beni görürsin ben görmezven ve sen işidürsin ve ben işidümezven ne bir kez baña baḳduñ kim esirgedüñ ve ne baña yaḳın geldüñ ve ne beni yaḳın iletdüñ kim suçum yoġın söyledüm ve nefsümile savaşdum

ḳaçan Eyyūb bunı söyledi bir bulut gelüp Eyyūba gölge eyledi yāranları sandı kim ol ʿaẕāb bulıdıdur

pes bulıtdan ün geldi kim yā Eyyūb tañrı taʿālā saña eydür kim ḥāżır ol kim saña yaḳın oldum ve saña

yaḳınlıġum hīç ırılmaz durġıl ʿöẕrüñi söylegil ve suçuñ yoġın digil ve nefsüñile savaşġıl ve ḳuşaġuñ berkidüp cabbārlıḳ maḳāmında durġıl kim benümile söyleşüp dartışmaġa benüm gibi cabbār gerek ve benümile dartışumaya illā ol gişi kim arslan aġzına lavaşa ura ve sīmurġ aġzına gemi ura ve ejdehā aġzına uyan ura ve nūrı ölçüyile ölçe ve yili miṣḳālıla darta ve güneşi kīseye ḳoya ve dünki güni döndüre

yā Eyyūb nefsüñ seni bir iş üstine dutmış kim senüñ ḳuvvatuñıla ol iş ırılmaz

yā Eyyūb işbu żaʿīflıġıñıla benümile istezerilik ḳılmaḳ diledüñ mi yā daḫı bunca ʿayubıla benümile dartışmaḳ mı diledüñ yā daḫı gendü ḫatāñıla benümile ḥuccatlaşmaḳ mı diledüñ

ay sen ol gün ḳandayıduñ kim yiri yaratdum ve bünyāẕı üzere ḳodum hīç bildüñ mi kim anı ne endāzele ḳaderledüm

yā daḫı bilür misin kim işbu yirüñ bucaḳları ardında ne var

yā daḫı anuñ ḳırañların ne nese üzere ḳodum

ay işbu yir su senüñ ṭāʿatuñıla mı götürdi

yā ol suyı işbu yir senüñ ḥikmetüñile mi üretdi

yā Eyyūb ol gün ḳandayıduñ kim gögi havā üzere yükseltdüm senüñ ḥikmetüñ aña irir mi kim aña nūr viresin

yā daḫı anuñ yılduzların yöridesin

yā daḫı dün gün senüñ buyruġıñıla muḫtelif ola

ay sen ol gün ḳandayıduñ kim deñizler daşdı ve ırmaḳlar gözlendi ol deñizler mevcin ḥaddince senüñ ḳudretüñ mi dutdı

yā Eyyūb ol gün sen ḳandayıduñ kim gökden suyı dopraḳ üzere dökdüm ve ṭaġlar başına degin çıḳardum hīç gücüñ yiter midi kim ol suyı girü yoḳaru getüredüñ

yā senüñ ḳudretüñ bulıtdan yaġmur indürür mi

ay bilür misin /../ yıldırımuñ yalıñı nedür

ay deñizüñ deriñligin ve havānuñ ıraḳlıġın bilür misin

yā daḫı ölüler cānı ḳanda saḳlanur bilür misin ve ḳar ve ṭolu ḫazīnesi ḳan[da]dur bilür misin ve yil ḫazīnesi ve nūr yolı ve aġaçlar ne luġatıla söyler bilür misin ve bu neseneleri kilid nite dutar ve ʿaḳlı ādemiler içine kim sıġırur ve gözleri vü ḳulaḳları yarup kim açar bilür misin /…/

ay senüñ ḥikmetüñden midür ol cānavarlar yavrılarına şefḳat ḳılduġı ḫattā kim taʿām gendü ḳarnından çıḳarur ve yavrıların besiler

yā Eyyūb ol gün sen ḳandayıduñ kim ejdehāyı yaratdum kim anuñ rızḳın deñizdedür ve durağı gökdedür ve anuñ iki gözinden od yanar ve burın delüginden yaşıl dütün çıḳar ve iki ḳulaġından ḳavs-ı ḳuzaḫ gibi yalıñ çarpar şöyle kim havā içinde ḳasurġa gibi ḳarnı içi yanar ve gevdesi yalıñlanur ve bilekleri ḳund ḳaya gibi ḳızarur ve dişlerin çıḳartduġı gök gürler gibi ve gözlerinüñ baḳışı şimşek doḳur gibi çeriler anuñ ḳatından geçer ve ol tekye urmışdur hīç kimseden ḳorḳmaz demür anuñ ḳatında şaman gibi baḳır anuñ ḳatında iplik gibi hergiz oḳdan ḳorḳmaz ve ḳayalar doḳunursa duymaz havā yüzinde yörür serçe uçar gibi ve neye uġrarısa helāk ḳılur

Kısas-ı Enbiyā kültür tarihi açısından da eşi bulunmaz bir hazinedir. Bugünü anlayabilmek için bu tür metinleri sadece dil metni veya dinî metin olarak değil mutlaka kültür tarihi açısından da incelemek gerekir.

KAYNAKÇA

Dankoff, R. (2014). Serpent or paradise? *Kısas-ı Enbiya* as Translation. *Yarmakan. Semih Tezcan'a Armağan.* AİBÜ SBE. yıl 13, sayı 13: 67-97.

Demir, N. (2005). -CI/-ICI Ekleriyle Türemiş Kelimelere Katkılar. *Studia Turcologica Cracoviensia* 10, *Turks and Non-Turks, Studies on the History of Linguistic and Cultural Contacts*. 75-85, Kraków: Jagiellonian University.

Nagel, T. (1986). Ḳıṣaṣ al-Anbiyā. *The Encyclopaedia of Islâm*. New Edition, Volume V: 180-181, Leiden, E. J. Brill.

Stachowski, S. (1996). *Historisches Wörterbuch der Bildungen auf -CI/-ICI im Osmanisch-Türkischen.* Kraków: Jagiellonian University Press.

Yılmaz, E. ve Demir, N. (2009). Kısas-ı Enbiya'dan Eski Anadolu Türkçesinin Sözvarlığına Katkılar I. *Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth*. Ed. E. Yılmaz, S. Eker ve N. Demir, International Journal of Central Asian Studies, Volume 13, Korea. 495-517.

Yılmaz, E. ve Demir, N. (2010). Kısas-ı Enbiya'dan Eski Anadolu Türkçesinin Sözvarlığına Katkılar II. *Studies on the Turkic World. Festschrift in Honour of Stanisław Stachowski.* Edited by E. Mańczak-Wohlfeld and B. Podolak, Kraków. 215–226

Yılmaz, E. ve Demir, N. (2013). Kısas-ı Enbiya'dan Eski Anadolu Türkçesinin Sözvarlığına Katkılar III. DTCF, *Türkoloji Dergisi* 19-1. 2012: 159-168

Yılmaz, E., Demir, D. ve Küçük, M. (2013). *Kısas-ı Enbiya, Türk Dil Kurumu Nüshası, İnceleme, Metin, Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

YESİ ŞEHRİ VE OĞUZ KAĞAN BAĞLAMINDA OĞUZLUK OLGUSU

ÖZKUL ÇOBANOĞLU

Bu çalışmanın konusunu günümüzde "Türkistan" adını taşıyan ve Hoca Ahmet Yesevî adıyla özdeşleşen "Yesi" şehrinin, daha önceki tarihlerde adının Oğuz Kağan ile anılması bağlamında "tarihî gerçeklik" veya "mitolojik özelliklere" sahip "epik destan kahramanı" paradigmaları doğrultusunda "Oğuz" veya "Oğuzluk" olgusunun tartışılması oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Oğuz Kağan, mitolojik bir epik destan kahramanı mı? Yoksa o, tarihî bir kişilik midir? Bu sorulara kolayca, kesin ve tatmin edici bir cevap verebilmek mümkün değildir. Mevcut verilere göre, Oğuz Kağan, Türk cihan hakimiyeti fikrini ve gerçekleştirilmesini "Göktanrı'ya ödenmesi gereken bir borç" olarak inanan ve bunu gerçekleştiren bir mümin ve alperen[1], görevine tanrısal olarak seçilen ve ömrünü bu ilahi misyon peşinde, tanrısal bir "kılavuz bozkurt"un (Çobanoğlu, 1997) yol göstericiliğinde harcayan bir başbuğdur. O, Türk üniversalizminin ve bunu temsil eden cihan devletinin kurucusudur. Türk kültür tarihinde pek çok unsurun icat edeni yani bir mucittir. O, Oğuzların ilk "ata"sı veya bütün Oğuzların ceddi âlâsıdır. Oğuzların sosyal, kültürel yapısının, devlet teşkilatı ve ordusunun kurucusudur. Dahası, İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra yazıya geçen sözlü kültür metinlerinde Oğuz yavaş yavaş karşımıza Allah'ın Oğuz'daki İslâm'ı tebliğ eden velisi hem de öyle bir velisi ki, son iki yüzyılda pek çok kişinin düşündüğünce, muhtemelen "Allah'ın Türk'e gönderdiği nebisi" olarak tefsir edilecektir.

Türk kültür tarihinin en önemli kültü olan Oğuz Kağan kültü ve buna bağlı olarak oluşup şekillenmiş olan "Oğuzluk" olgusu böylesine çok yönlü ve girift bir fenomenler yumağı olarak kültürümüzü şekillendirmeye ve kendine has dinamikler doğrultusun-

[1] Mehmet Kaplan'ın (1991) "alperen"liği bir tip olarak İslâm'a bağlayan yanlışı konuyla ilgili yeterli araştırma yapmadan, literatür taramadan, ileri sürülen görüşlerle hesaplaşmadan, söz konusu terim ve kavramların Türk kültür tarihindeki öneminden habersiz ve dikkatsiz, Sovyet yazma stiliyle çalakalem yazanlarca devam ettirilmekte olduğu (Bayat, 2013, s. 229) gibi çalışmalarda açıkça görülmektedir. Konuyla, ilgili daha fazla bilgi tartışma için bk. (Aça, 2002, ss. 150-164).

da da şekillenmeye devam etmektedir. Hiç şüphesiz, söz konusu Oğuz Kağan kültü, bir bütün olarak yukarıda sayılan sosyo-kültürel rollere sahip kahramanların tek, tek tarihsel bir kişilik olarak hiçbiri değildir. Ama bu kültün bütününü oluşturan parçalar olarak pek çok "Oğuz Kağan"ın, akıp dönüştüğü, iç içe geçerek bütünleştiği, kültüre özel bir geleneksel kültürel kahraman kalıbının oluşturanı ve bu kalıbın oluşturduğu, aynı anda pek çok dine tabi bozkırlı ve yerleşik Türk boylarını bir arada ve doğrultuda tutabilme gücüne sahip bir dünya görüşünün, mitolojik ve epik özelliklere sahip olmasının yanı sıra mevcut boy-soy esaslı sistemin varlığıyla adeta tarihselleştirilen hatta efsanelerle yerelleştirilen, artsüremli metinlerle kişilik ikizleşmelerine ve karakter parçalanmalarına da uğratıldığı görülen çok yönlü, çok kimlikli ve çoklu işlevsel özelliklere sahip kültüre özel bir kahramanın adıdır.

Oğuz ve ona bağlı olarak teşekkül eden "Oğuz Kültü"nün buraya kadar anahatlarıyla da olsa sıraladığımız sosyo-kültürel özellikler dünyanın pek çok coğrafyasında ve kültüründe bazı din ve tanrıların ortaya çıkmasına bile neden oldukları rahatlıkla görülebilir. Benzer bir hâlin ve iddianın Türk kültüründe olmamasının, eğer varsa da, en azından günümüze kadar gelememesinin temel nedeni, muhtemelen bilinen en son safhasını "Oğuznâmecilik" olarak adlandırılan sözlü kültür geleneğinin yazıya geçip, donuklaşıp, ölen taşlaşan veya fosilleşen eski verilerinin günümüze ulaşmamasını sağlayan her kuşağın "Oğuz'u anan, anlatan ozanının"[2] yaşadığı dönemin sosyo-kültürel semantiğine göre güncelliğini yitiren unsurları elemesi, ortaya çıkan kültürel yeni yönelimleri de, ona eklemesidir. Bu son derece önemli durumu ve işlevsel konumu, söz konusu "Oğuzlama"[3] (Oğuznâmecilik) sözlü kültür geleneğinin[4] tesadüfün sevkiyle yazıya geçmiş birkaç örnek metninden hareketle açarak ortaya koymamız daha anlaşılır olmak bakımından yararlı olacaktır.

Oğuz Kağan Destanı'nın "Uygur Varyantı" olarak bilinen metine baktığımızda, bilindiği gibi Oğuz Göktanrı'ya inanan samimi bir mümin ve bütün hayatını ona olan borcunu ödemek için harcamış bir alperendir. Eş olarak seçeceği kızları bile Göktanrı, gökten gök rengi ışık içinde yeryüzüne indirip ona sunmaktadır. Reşideddin Fazlullah'ın *Cami'üt-Tevarih*'te naklettiği Oğuz Kağan Destanı'nda[5] ise, Göktanrı dininden,

[2] Yeri tam da burası olmamakla birlikte bugüne kadar kökeni ve etimolojisi konusunda çeşitli tartışmalar yapılan "oz-an=ozan" sözcüğünün "oğuzu anan/anlatan" ibaresinin uğradığı haplolojik değişikliklerle aldığı biçim olduğunu düşünüyoruz. Bu aynı zamanda "oz"u, yani "boyu boy"layıp soyu "an"an, anlatan anlamını da içermektedir. Özellikle, İslâm öncesi tarihsel bağlamlarda Dede Korkut'un şahsında gördüğümüz "boy boylama soy soylama"nın eğlenceden daha çok "kültürleme" ve ideolojik olarak "oğuz-luğa" ki "yiğitlik" veya "alplık" anlamında ritüeller de içeren eğitim ve oryantasyon törenleri olduğunu düşünüyoruz.

[3] "Oğuzlama" terimini sadece çalıp, söyleyen anlatan veya meclis meclis okunmak için yazılan kitabı okuyarak nakleden anlamında değil, özellikle belli bir yaşa gelmiş erkek çocukları "oğuzluk ideoloji"si yönünde eğiterek, Oğuz alp ve andalık geleneklerine, bu geleneklere göre kurulmuş kırk kişilik birliklere, "erginleme töreni ve giriş" (initiation) mahiyetindeki eğitime yönelik anlatım ve icraları kast ediyoruz.

[4] Sözlü kültür ve sözlü kültürde destancılık ve Türk kültür ekolojisinde işlev, yapı, ibda ve icra bağlamlarıyla epik destan geleneği konusunda bkz. (Çobanoğlu, 1998, s. 2003a).

[5] Reşideddin, bir yandan destan kahramanı Oğuz'u tarihselleştirip şecere vb. unsurlarla aklileştirmeye çalışırken diğer yandan da onun "mitolojik" özelliklerini derinleştirerek sürdürmesi, yaşadığı dönemdeki söz konusu algıların gücüyle ilişkili olmalıdır.

İslâmiyet'i kabul eden bir yapıya dönüşen Türk toplumsal yapısı içinde, Oğuz da, babası Karahan'a rağmen, İslâmiyet'e iman etmiş ve gizliden gizliye bu imanını tebliğ eden eş olarak seçip evleneceği amcakızlarını bile İslâmiyet'i kabul edip etmelerine göre belirleyen Müslüman bir Oğuz ile karşılaşırız. Oğuz anmaya, anlatmaya devam eden ozanlar, toplumsal yapıya yön veren dünya görüşünü mayalayan din değişirken onlar da, Oğuz Kağan'a dinini değiştirtmek suretiyle[6] yeni sosyo-kültürel yapılanışa uygun bir biçimde devam ettirecek şekilde bir yenileyişe tabi tutuyor, Oğuz Kağan kültünü var eden kültürel mekanizmayı bozmadan yeni din doğrultusunda da işletmeye devam ediyorlardı.

Burada bu son derece doğal olan yapıyı ve yaşantıyı bozan tek şey "Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur Varyantı diye bildiğimiz anlatmanın yazıya geçmesi ve yüzyıllarca sonra da varlığını koruyarak bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Eğer bu varyant olmasaydı, muhtemelen İslâmiyet'i gizliden gizliye yaşayan Oğuz daha tarihsel bir karakter ve kişiliğe bürünerek nerdeyse Satuk Buğra Han benzeri bir kültürel kahraman olarak karşımıza çıkabilecekti, demek mümkündür.

Öte yandan Cengizlilerin hâkim olduğu bir zamanda ve sosyo-kültürel muhitte yazıya geçen yeni Oğuz Kağan destanında, İslâm'ı bilmez, "kara dinli kâfir" benzetmesine denk Karahan'ı bir bakıma Cengiz ve müteakip Cengizli hükümdarları gibi algılayış ve yorumlayışın, Türk dünyasının nerdeyse tamamında Cengizoğullarına gösterilen sureta saygı çerçevesi içinde müstevli Moğolların tamamını müslümanlaştırmak yoluyla Türkleştirerek "imha" veya "asimilasyon" sürecinde takip edilecek –ve edilen- stratejiyi anlatır gibidir.[7] Bir başka ifadeyle, meşruiyetinin kaynağını İslâm'dan alan Karahanlı, Selçuklu, Harzemşahlar, Abbasiler ve benzeri devletlerden sonya "kâfir" veya "putperestlik"le suçlanabilir -suçlanan- bir devletin büyük kırgınlara yol açan zalimane güç kullanımlarıyla mazlum ve yer yer ikinci sınıf insan muamelesine de uğrayan tebaası konumuna düşen Müslüman Türkler açısından Reşideddin'in naklettiği "Müslüman Oğuz" biraz da, sözünü ettiğimiz şartlar altında yaşayan Müslüman Türklerin geleceğe yönelik temenni (wishfull thinking) ve hatta toplumsal bilinçaltını yönlendirmeleri gibi okunabilir. Nitekim İslâmiyeti kabul eden Cengizoğullarının otoritelerinin meşruiyetinin kaynağının tartışılması şöyle dursun Cengiz Han yasası, vasiyeti, şeceresi ve töresi nerdeyse "edile-i şerriye"nin 5. unsuru gibi Ulug Türkistan'da 20. yüzyıla kadar iş görmüştür. Bu dönemde ve bu coğrafyada Oğuz ve Cengiz kültleri iç içe geçerek birbirine inkılap etmiştir, değişerek ve dönüşerek bir yenileniş süreci yaşanmıştır demek yanlış olmayacaktır. Nitekim dün ve bugün Moğollar arasında yaşayan ve yaşatılan "Cengiz"[8] ve "cengizler"le, Türk dünyasının, Doğu ve Batı Türkistan ile Ural ve Deşti

[6] Bu ozanlar tarafından şuurlu bir "kurgu"dan ziyade arz-talep ilişkisi içinde "oğuz kağan kültü"ne bağlı mekanizmadan din değiştirmeye bağlı talepleri karşılamaya yönelen ozanların şuuraltından kaynaklanan bir tabiri caizse "kolaj inşa" olduğunu düşünüyoruz. Kolaj inşa terimiyle, mevcut bir kültürel sistematiğin sadece tematik olarak bir kısım unsurunun değiştirilmesi yoluyla kullanılmaya devam edilmesi olarak düşünüyoruz.

[7] Bu örnek, yapı, işlev ve tema bakımlarından adeta Romalıların kadim Yunanı istila ettikten sonra onun kültür ve medeniyetini özümsemelerini çağrıştırmaktadır.

[8] Moğolistan'da Cengiz Han, (Çingiz Xan) adeta ölümsüz bir yarı tanrı konumundadır. Onun ruhunun hâlâ Moğolları koruyabileceğine hatta "korumakta olduğuna" inanılır; Çingiz adını başka bir sıradan faninin taşıyamayacağı ve bu adın altında ezilip perişan olacağına inanılır. Bu nedenle Cengiz adı verilmesi sosyal ve kültürel olarak yasak veya tabudur. Buna karşılık

Kıpçakta yaşatılan "Cengiz" ve "Cengizleri" aynı tarihsel kişilik ve kimlikten bahsedermiş gibi gözükse de, gerçekte din ve dünya görüşleriyle etnik kimliklerin tesirleriyle oluşmuş bambaşka "Cengiz" ve "cengizler" vardır[9]. Türk boylarının

Bu bağlamda sorulması gereken soru acaba Oğuz Kağan'ın Türk kültür tarihi boyunca meydana gelen din ve dünya görüşü değiştirme ve kırılmalarında yeniden dönüştürüldüğü tek örnek, yukarıda ele aldığımız mıdır? Kuvvetle muhtemelen değildir ama meselâ Maniheizm'in veya Budizm'in kabul edilmesine bağlı olarak meydana gelen değişme dönüşmelerin Oğuz Kağan kültüne dair yansımalarını içeren yazıya geçmiş örneklerden mahrumuz. Bu nedenle de söz konusu dönemlerde ozanların zihinlerinde ve dillerinde tedrici olarak inkılap edilen dönüştürülen bir bakıma inşa edilen diğer "oğuz kağan"ları bilemiyoruz. Tarihsel kişilik olarak bilebilme imkân ve ihtimali olan son Oğuz Kağan, Yesi şehrini kuran ve başkent olarak kullanandır.

Günümüzde, "Türkistan" adını taşıyan tarihî "Yesi[10] şehri, şimdilerde, "Güney Kazakistan" olarak adlandırılan bölgenin ortasındaki "Karadağ" (karatau/karatav) silsilesinin Sır Derya'ya nerdeyse en yakın olduğu kısmın merkezinde kurulmuştur. Batı Türkistan coğrafyasında Karadağlar, Yedisu ve Doğu, Kuzey Doğu Türkistanlara geçişi sağlayan tek geçit olan Cungarya kapısı yakınlarına kadar uzanan 420 km uzunluk ve yer yer 60-70 km genişlikleriyle ve en yüksek zirvesi 2176 m olan "Bessaz" gibi yükseklikleriyle adeta doğal kaleler silsilesi mahiyetindedir. Karadağlar, Jambıl yöresinden, Kızılorda'ya, Türkistan'a, Boralday'a uzanan bir silsile olarak Batı Türkistan'ın bozkır kısmının adeta kalpgahını ve korunmaya yönelik özellikleriyle karargâhını oluşturur. Buradan Maveraünnehr bölgesinin hemen her yönüne çok kolaylıkla saldırılabilir. Tam tersine, Maveraünnehr bölgesinden gelecek her türlü saldırıya karşı Karadağ silsilesi muhteşem bir sığınak ve korunaktır[11]. Bu nedenle de, Yesi veya Türkistan, kelimenin tam anlamıyla "iki dünyanın eşiği"dir. Bu dünyaların birincisi, her şeyiyle nevi şahsına münhasır (sui generis) bir coğrafya olan "bozkır"dır. İkincisi ise, bir nevi Ortaasya

Türk halklarının çok büyük bir çoğunluğunda Cengiz adı yeni doğan çocuklara yaygın olarak verilen bir addır. Zannettiğimizin tam tersine, Moğollar bu durumdan hiç hoşnut değildirler. Ad vermek konusunda gelenekleri nerdeyse birbirinin aynı olan iki ulusun Cengiz adı konusundaki bu birbirine tamamen farklı tutumları bile tarihsel bir kişilik olarak "Cengiz" ile Türk ve Moğol uluslarının geleneksel kültürlerindeki "Cengiz" kavramsallaştırmasının ne kadar farklı olduğunu son derece açık bir biçimde ortaya koyar niteliktedir.

[9] Bu husus doğrudan doğruya bu konuya yönelik araştırmaların yapılmasını gerektirecek nitelik ve önemdedir.

[10] "yesi" veya daha eski söylenişiyle "yassı" gibi formların temelinin "ıssı" veya "iyesi" sözcükleri olduğunu düşünüyoruz. Sahip ve sahipli olmak yani "iyesi" olması sahibinin kimliğine göre bir yerin "tekin" olup olmamasını belirler. Kötü ruhların sahiplendiği "tekin olmayan" yerler kadar iyi ruhların, "dede", "ata", "ana" veya "eren"lerin ıssı, sahibi, (i)yesi olduğu tekin ve "kutsal" mekânlar, Türkler hangi dine girerlerse girsinler vazgeçemedikleri "ziyaret" veya "yatır"lar (shrines) olarak karşımıza çıkar. "İyesi" sözcüğü de, sözünü ettiğimiz nitelik ve ona bağlı önem ve gizli-açık işlevleri dolayısıyla olsa gerek bütün Türk dil ve ağızlarında "eezi" formuna varıncaya dek nerdeyse 30'dan fazla söyleniliş şekliyle tamı tamına aynı anlamda yaşamaktadır.

[11] Dede Kokut anlatılarında gördüğümüz "karşu yatan karadağ" bu dağlardır. Tanrı dağlarının dik ve "uyanık"lığına kinaye görünüşleri ve yayılıp dizilişleri bakımından "yatmakta" oldukları ilk fark edilen özellikleridir. Coğrafyadan istifade edilmezse nasıl bir "yaratıcı yazarlığın" ön plana çıktığı konusunda bkz. (Abdullah, 1997, ss. 48-49).

Mezapotamyası olan, Maveraünnehr veya Seyhun ve Ceyhun arasındaki mümbit topraklarda yapılan tarıma bağlı olarak gerçekleşmiş olan yerleşik, ticaret, geleneksel sanat ve zanaatları da içeren çiftlik, köy, ribat veya şehir hayatıdır.

Bu bağlamda, bozkır, Türk boylarının büyük bir kısmının nerdeyse Güney Sibirya ormanlarında "toplayıcı-avcılık" yaparak geçindikleri dönemden sonra "avcı-hayvancılık" yapmaya başladıkları dönemde, hayvancılığa çok daha elverişli olması nedeniyle tercih etikleri bir coğrafya ve ona has bir hayat tarzıdır. Bilindiği gibi "göçerevli" veya kısmen eksik bir ifadeyle "göçebe" (nomad) olarak adlandırılan bu hayat tarzı, keçi, koyun, at, deve gibi hayvanların evcilleştirilmesine bağlı olarak onların peşinde, bakım ve beslenmesi temelinde oluşur. Yılı "kış" ve "yaz" olarak ikiye bölen ve buna uygun olarak "yaylak" ve "kışlak" olarak adlandırılan geleneksel olarak belirlenmiş cari töre hukukuna göre boylar sülale ve aileler tarafından sahiplenilmiş mekânlar arasında yaşanan bir hayat söz konusudur. Bu hayat tarzı ancak "barış" varsa var olabilen, yaşanabilirliğe sahiptir. Bu nedenle de, bozkıra yönelen hayvancılıkla uğraşan boyların ilk idrak ettikleri gerçeklerden birisi boylar üstü, adeta federatif bir yapının tesisi demek olan "devlet"in olmazsa olmazlığı ve boylar üstü yapıyı tesis edecek olan referansların oluşturulmasıdır.

Bir başka ifadeyle, bozkırda barışı ve ona bağlı göçerevli hayatı kurabilmek için gereken devleti ve onun otoritesinin meşruiyetinin sağlanması olmazsa olmazdır. Tarihte görüldüğü üzere meşru devlet otoritelerinin bile kısa sürede değişebildiği bozkırda, meşru olmayan hiçbir otoritenin ilanihaye devam şansı bir ihtimal bile olmayacaktır. Bilindiği gibi "kutsal kağanlık ideolojisi" (Yıldırım 1992) olarak da adlandırılan bozkırda göçerevli hayat süren boyları temsil ettiği dinî ve dünyevî değerlere bağlı olarak etrafında toplayıp tabi kılan ve tanrısal kökenlere sahip bir hukukla,"töre" ile hükmeden, Göktanrı tarafından seçilip görevlendirilmiş "kut bulmuş" kağan kim olacaktır? Bu soru bize otoritenin kaynağını verir?[12] Bu soruya verilen ve tarihsel olarak kalıcı olmuş cevapların başında, elleri ve ayakları kesilerek bozkıra ölmesi için bırakılmış "son Türk" ile onu ölmekten kurtaran ve eşleşen "kök börü"nün çocukları olarak "Asena/Açina/Aşina" hanedanı yer alır. Hunlar öncesinden başlayarak bozkırda kurulan ve devlete yönelen meşru otoritelerin kaynağı bu soydan olmak ve Göktanrı'dan kut bulmaktır. Asena soyunun ve hanedanının teşekkülünde rol oynayan en az sekiz köken miti Çinli kronikerlerce bize ulaştırılmıştır. Bu bilgi bize iktidara yönelen güçlerin otoritelerinin kaynağı konusunda yetersiz kaldıklarında veya mevcudu geçersiz kılmaya yönelik "algı operasyonlarında" yeni köken mitleri meydana getirdiklerini göstermektedir. Tanrısal ve kutsal olan "kök börü"nün çocuklarından Mete gibi kağanlar otoritelerini tesis etikleri bozkırda "çadırda" yaşayan at binen, yay çeken göçerevli hayat tarzına mensup insanlardır. Etnik yapıdan ziyade toplumsal yapı veya hayat tarzı Hun devleti başta olmak üzere bozkırlı kutsal kağanların otoritelerini tesis ettikleri insan temelidir. Büyük bir ihtimalle İskit veya Saka gibi bozkırda tesis edilen diğer kağanlıklarda da yapı aynı olmalıdır. Güney Sibirya ormanlarıyla-Altay dağları arasında neşvünema bulan ve "kam" adı verilen idari, siyasi, dini veya ruhani liderlerin oluşturup devam ettirdikleri "ocak"ların yanan ateşi veya odu, bir klan veya sülale anlamında "odbaşı"nı (otbası=aile) yani "aile"sini temsil etmekte ve söz buna bağlı

[12] "Otorite" ve "otoritenin meşruiyeti konusuna "kamlık" ve "kağanlık" kurumları arasındaki çekişme için bkz. (Çobanoğlu, 2003b).

olarak şekillenmektedir. Kağan ise, bir "kam"ın odbaşı (ailesi) için oluşturup temsil ettiği otoriteyi devleti oluşturan bütün boy ve soyları içine alacak şekilde temsil etmekte ve adeta tartışmasız "en büyük kam" olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bozkırda yaşayan bütün göçerevlilerin kağanı olabilmek ve bunu sürdürebilmek "merkezi bir devlet" olmaya bağlıdır. Ancak, yerleşik kültürün bakış açısıyla bakıldığı zaman "merkezi devlet" ve "göçerevlilik" birçok yönden adeta birbirinin zıddı gibi iki kavram olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle "kağan"ın en büyük kam olarak kendisine "kut" veren "Göktanrı"ya iletişimi, görüşmeyi tekeline alması söz konusu göçerevliler üzerinde "merkezi bir devlet" ve otoritesi için olmazsa olmaz bir zorunluluktur. Bu zorunluluk nedeniyle gökte yaşayan "Göktanrı"ya ulaşımda "göğün kapısı"nın yer aldığı, "Ötüken Yış" devlet kurulacak yerdir. Ötükeni ele geçiren kağan, gerçekten "kut bulmuş" yani meşru ve geçerli, bağ eğilip, diz vurularak tabi olunması dinen de gerekli kağandır. Ötüken (geçilen/ulaşılan geçit) anlamları ve yukarıda işaret edilen algı ve manevi inanç boyutlarının yanı sıra önünde büyük bir çölle Çin saldırılarına korunaklı, Kuzeydoğu Türkistan'ın (günümüz Moğolistan'ın tarihsel adı olarak) suya ve birkaç yüz bin atı besleyecek yeterli ota sahip en büyük ovası olmak gibi maddi kültürel temellere de sahiptir. Bu özelliğiyle, Ötüken biraz da, Altay'ların günümüzde "Cungar geçidi" olarak bilen geçit dışında "doğu" ve "batı" olarak ikiye böldüğü Türkistan coğrafyasının, doğu kanadı ve asıl saldırgan düşman Çin'in karşısında yer alması gibi nedenlerle o günü Türk dünyasının kutsal mihveri ve kağanın bulunduğu kısımdır. Ana-kısım, aynı zamanda "ög-öz" demektir. Ög=ana, öz=öz, kısım, çekirdek, asıl, içyapı, boylar, aşiretler gibi anlamlar taşımaktadır. Bu "ög-öz" aynı zamanda cihanşümul Türk devletlerinin "iç" ve "dış il" anlayışlarının da en eski formlarından birisi olması kuvvetle muhtemeldir. Kanaatimizce, "og-uz" sözcüğü "ög-uz=ög-öz" gibi bir seyir takip ederek oluşmuş olmalıdır. Bozkıra çıkan ilk göçerevli hayata yönelmiş boy ve soyların korunma amaçlı ilk "ordu" (orda) çekirdeğiyle birlikte "kara-kol"ları "taş=dış il" olarak belirleme buna karşılık merkezi, "iç-il" anlamında, "ana-kısım" veya "og-uz/ög-öz" olarak sistemleştirilmiş olmalıdır. Öte yandan, soy ve kültürce Türkleşenlere karşılık baştan beri soy ve kültür olarak Türk olmakla eş anlamlı bir "ana-kısım" ya da "ög-öz" veya "og-uz"lukta bu yapılanışın mündemiç anlamı olarak karşımıza çıkar ki, Orhun yazıtlarında Oğuzların "budunum" ifadesi içinde yer alışlarının da esasen kaynağı budur.[13] Yine yazıtlarda karşımıza çıkan "Dokuz Oğuz" ve benzeri adlandırmalar esasen Asena soyundan gelmekle birlikte zaman içinde bu soya bağlı insanlar ve klanlar artıp çoğalınca doğrudan kağanın ailesinin, hatta devletin fiili yönetiminin bir parçası olmayabilen Türk devletinin çeşitli yörelerinde yaşayan boyların adlandırılmaları olması söz konusu olmalıdır.

[13] Nitekim Göktürk Devleti'nde "Oguzlar" Türk klanı gibi devletin asli unsurudurlar. Bu durum Uygur hanedanı döneminde de devam edecektir. Bu "ög-öz"lerin "og-uz"ların "iç el"den yani Dede Korkut'taki "iç-oğuz" gibi olduklarını gösterir. Bu mantığa göre etimolojik olarak bu boylardan çıkan bütün kağanlar aslında "og-uz/ög-uz kağan"dır. Dış oğuz gibi devletin asli kurucusu olmayan boylar "ög-öz"den olmayanlar; özü kavrayan kabuk gibi dışta olanlarsa, "og-uz"un zıttı ve onu sarıp sarmalayan bir bakıma dışa karşı koruyan "kabuk/kapçık/kıpçak" gibi adlandırılmış olabilirler. Bunların Türkçe bilmeyen veya Türk soylu bile olmayanlarıysa "tat-er"leri "tatar" olmalılar, diye düşünüyoruz. Oğuz sözünün kaynağı ve anlamı konusundaki diğer görüşler için bkz. (Agacanov, 2004; Sümer, 1999).

Bu anlayış ve izahın tersine, Sözlü kültür ve sözlü edebiyatın doğası hakkında Vico'dan bile çok daha az şey bilen günümüzün ya da yakın tarihimizin siyasi, idari hatta iddialarına göre kültür tarihçileri (!) biraz da Homer'in Odessa ve İlyada'sıyla ilgili batıda yapılagelen yanlışlardan ilham alarak –yanlışlarına meşruiyyet referansı olarak kabul etmek suretiyle- yukarıda ana hatlarına işaret edilen "Oğuz Kağan kültü"ndeki nerdeyse hemen her rivayeti adeta en önemli tarihsel kaynağa dönüştürerek tarihimizi iyice içinden çıkılamaz hale dönüştürmüşler ve dönüştürmeye de devam etmektedirler. Meselâ, yukarıda işaret edilen Yazıtlarda yer alan "Dokuz Oğuz" ifadesi mevcut çok nadir bir Türkçe kaynak olduğu için olsa gerek Batı Türkistan'da veya günümüz Kazakistan'ında binlerce yıllık "Oğuz" varlığı söz konusu olduğunda bunu bile söz konusu yazıtların "Dokuz Oğuz"una bağlayarak izah etmeler bu kabildendir.

Oysa Kazakistan'daki Oğuz şehirlerini kazan arkeolog Tolstoy (1947)[14], eski Yunan kaynaklarında yer alan Massegetlerin bir kolu olan ve MÖ V. yüzyılda yaşayan "Augasii"lerin "Oğuzlar" olduğunu ileri sürmektedir. Buna Oğuzlar yaklaşık 2500 yıldan beri bu bölgede yaşamışlardır ve anavatanları da yine bu bölgedir. Aynı şekilde, yukarıda ele aldığımız Cihanşümul Türk devletinin doğu kanadında oturan kağanların devleti merkezileştirmede kullandıkları "kutsal mekan" veya göğün kapısının altında kurulan "Ötüken"i ve dolayısıyla Göktanrıyla iletişimi elinde tutan, daha düzgün bir ifadeyle kendisine Göktanrı tarafından kut verilerek kendisiyle olan iletişimi tekeline verdiği kağan, hüküm sürdüğü topluluğun en büyük "kamı" hatta "kamlar kamı" demek daha doğru olacak şekilde bir dinî otorite ve reis olarak da, kamlar üzerinde de otoritesini oturtuyor ve devleti bu yönüyle merkezileştiriyordu. Buna benzer bir yapılanışın Batı Türkistan'da muhtemelen, Kuzey Doğu ve Doğu Türkistan'daki Hun devletinin Çinliler tarafından yıkılışından sonra, Batı Türkistan'da yaşayan Hunlar daha belirgin bir ifadeyle yukarıda işaret edilen Oğuzlar tarafından "Yesi" şehrinin kurulmasıyla ortaya konulduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle, kadim Türk devletlerinin Doğu kolunun üstünlüğünde Batı koluyla birlikte oluşturduğu ikili yapılanışın her ikisinde de "Ötüken" gibi iki kutsal mekân vardır ve bu mekânlar kağanların otoritesinin manevi anlamda da merkezileşmesini sağlayıcı fonksiyonlara sahiptir. Doğu Türk devletinde "Ötüken" neyse Batı Türk devletinde de "Yesi" (Türkistan) odur. Batı Türk devletinin kutsal mekânı olan Yesi, iyesi sahibi anlamında Oğuz Kağan tarafından kurulduğuna inanılan bir şehirdir. Şehrin adının yesi veya iyesi, sahibi anlamıyla buradan geldiğine daha önce işaret etmiş idik. Aynı şekilde pek çok Ortaçağ Arap, Fars ve Türk kaynağı da Yesi ve Oğuz Kağan ilişkisine dair bilgileri tekrarlarlar. Yesi veya Türkistan şehrinin çevresindeki günümüz toponomisi bile bu tür kabulleri destekler niteliktedir. Mesela, Türkistan'a en yakın Karadağ zirvesi "Han Tahtı" adını taşımaktadır. Kazak Hanlarının da başkenti oluşuyla acaba onlarla ilişkili bir adlandırma olabilir mi? Düşüncesini akla getirir. Ancak "Han tahtı" zirvesine bitişik zirvenin adının "Uguz" yani "Oguz dağı" olması, açıkça Yesi şehrinin Oğuz Kağan ile sözünü ettiğimiz tarihsel ve mitolojik yapılanışını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde, Türkistan civarında günümüzde bile varlığını sürdüren "Şavuldur" (Çavuldur), "Bayandır" (Bayındır) veya "Teke" gibi Oğuz boy adlarını taşıyan yerleşim yerleri ve bölgede yapılan arkeolojik kazılarla gün ışığına çıkarılan pek çok kadim Oğuz şehirleri, Türklüğü tarih ve coğrafya dışına itme ön yargısı üzerine kurulan Pan Aryanik sözüm ona Aryan Teorisi argü-

[14] Tolstoy'dan (1947) aktaran Emel Esin (1976).

manlarını, Hindistan "Harapa şehri" safsata ve fiyaskosuna benzer bir şekilde (Çobanoğlu, 2010), Türkistan'da da daha şimdiden kullanılamaz hale getirmeye başladığı görülmektedir.

Sonuç olarak, Oğuz Kağan ve Oğuzluk olgusunu, sözlü kültür ve edebiyat alanında 200 yıllık Halkbilimsel bilgiyi dikkate almadan anlamak ve çözmek mümkün değildir. Mitleri, epik destanları ve efsaneleri tarihin kaynağı veya yardımcı kaynağı olarak kullanmak isteyen tarihçilerin okumaları ve bilgilerini zenginleştirmeleri gereken ilk disiplin Halkbilimidir. Bağımsız bir bilim olarak ortaya çıktığı günden günümüze kuramsal ve yöntemsel mahiyeti bakımından gelişip değişerek birçok ülkede "kültür bilim" veya "kültüroloji" adı verilmeye başlanılan Halkbilimi, kültürel, siyasi ve idari tarihçilerin Vico'dan (2007) beri kullanmayı hayal ettikleri sözlü kaynakların doğası, biyolojisi ve kimyası konusunda birinci elden bilgilenmelerini sağlayacak en önemli bilimsel disiplindir. Bu bağlamda Oğuz Kağan kültü gibi Türk kültür tarihinin en kompleks ve önemli sosyo-kültürel olgular bütüncesini hiçbir bilimsel disiplinin tek başına izahları ve yorumlarıyla neden-sonuç ilişkisi içinde çözümlenemeyeceği gerçeğinin ve disiplinlerarası çalışmanın gereğinin bir kez daha altını çizerek dikkatlerinize arz ederim.

KAYNAKÇA

Açа, M. (2002). Türk Destancılık Geleneğine Bütün Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni yaklaşım Denemeleri. *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 150-164.

Agacanov, S.C. (2004). *Oğuzlar.* Çev. E.N. Necef. İstanbul: Selenge Yayınları.

Bayat, F. (2013). *Oğuz Destan Dünyası.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (1997). Kılavuz Bozkurt Motifinin Tarihsel Bağlamlarda ve Günümüz Alevi-Bektaşi Tarikatlerindeki Yapısal ve İşlevsel Sürekliliği Üzerine Tespitler. *Kadri Eroğan: Hacı Bektaş Veli Armağanı.* Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yay. 165-173.

Çobanoğlu, Ö. (1998). Sözlü Kompozisyon Teorisi ve Günümüz Halkbilimi Çalışmalarındaki Yeri. *Folkloristik: Prof.Dr. Dursun Yıldırım Armağanı.* Ed. M. Özaslan ve Ö. Çobanoğlu. Ankara: TDV Matbaası. 138-170.

Çobanoğlu, Ö. (2003a). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (2003b). Kağanlık ve Kamlık Kurumları Arasındaki Çekişmenin Türk Mitolojisine Yansıması Problematiğinde Yöntem Sorunları. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi.* S. 27, 19-49.

Çobanoğlu, Ö. (2010). Aryan Teorisi ve Turanın Teorisizliği Üzerine. *II. Türk Dünyası Kültür Sempozyumu (3-5 Mayıs 2010, Çeşme) Bildirileri*. İzmir: E.Ü. Yayınları.

Esin, E. (1976). Fârâbî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. S.4, 81-139.,

Kaplan, M. (1991). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar: Tip Tahlilleri 3.* İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Baskı,

Sümer, F. (1999). *Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları: Oğuzlar (Türkmenler).* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Tolstoy, S P. (1947). Goroda Guzov (Die Städte der Oghusen/Ghuzz). *Sovetskaya Etnografiya.* No 3, s. 56.

Vico, G. (2007). *Yeni Bilim*. Çev. S. Önal. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

Yıldırım, D. (1992). Köktürkler Çağında Tanrı mı, Tanrılar mı Vardı? *Türk Bitigi.* Ankara: Akçağ Yayınları. 149-157.

GOZKANKALE VE GOZGANÇAY (OĞUZKALE VE OĞUZÇAY)

RECEPMUHAMMET GELDİYEV

Elden dil, selden iz kalır (Atasözü)

Hepimiz her fırsatta ata vatanımızı ve doğduğumuz yerleri hatırlarız. Bu konuda küçücük bir bilgi de işitsek dahi zevkle dinler ve sanki bahsi geçen hadiselerin vadisine düşer gibi oluruz. Yurdumuzun herhangi bir yerindeki köye gitseniz mutlaka orada şanlı Türkmen tarihine şahitlik etmiş kadim anıtların kalıntılarını bulursunuz.

"Gerçekten de Köpetdağın eteğinde araçla geçerken yüksekliği 1,5-2 metre olan taş devrindeki tarım merkezi hükmünde olan kalıntılara veya tunç devrinden kalma yüksekliği 10-20 metre olan tepelere, tarihî yerleşimlere ve kadim kervansaraylara, hatta tunç ve Ahemi dönemlerinden kalan tarım alanlarıyla karşılaşmak mümkündür" (Şişkin, 1977, s. 19).

Kadim Horasan ülkesinin Abıvert şehrinin güneybatısında yer alan Gozgankale köyü civarında onlarca eski kaleden kalan yüksek tepeler, seher vakti Köpetdağın bayırlıklarına çıkıp bakarsanız, geçmişin gurur verici tablosu olarak sergileniyor. Oraya gezi amaçlı gittiğinizde gözünüz irili-ufaklı kırılmış testi parçalarına takılır. Tabiat olaylarının etkisi ve yılların tesiriyle bu anıtlar önceki güzelliğini kaybetse de tarihin derinliklerinde ata vatanımızın değerlerini saklamaktadırlar.

"*Türkmenistan'ın Coğrafi Adlarının Açıklamalı Sözlüğü*" adlı kitapta: "Gozgan-Kaka ilçesinde bir köy, kale. İlk başta pınar adı olan Gozgan kelimesinin anlamı belli değildir, o hörgüçlü develer gibi tepelere sahip olan manasında olabilir. Çünkü Farsçada go:z sözü "hörgüç" anlamındadır. Yerli sakinlerden yaşlıların verdiği bilgiye göre "Hazreti Ali Kaka ilçesine gittiği vakit, bir pınarın başındaki büyük taşı yerinden oynatmıştır, yani gozgamıştır (Kitab-ı Zerkum, Cenkname hazreti Ali, Taşkent 1909) ve oradan pınarın gözbaşı oluşmuştur denilen rivayet söylenmektedir. Ancak o

kitapta hangi Kaka'dan bahsedildiği belli değildir ve Hazreti Ali'nin hiçbir zaman Türkmenistan'a gelmediği de belirtilmiştir" (Ataniyazov, 1980, s. 119).

Bu yer kitaplarda Gozgan, Kazgan, Gazgan, Kazgankala, Gozgankala, Kozgan Kala, Guzgan, Guzganan, Korgan, Gezgen, Barzkan gibi isimlerle adlandırılmıştır. İranlı âlim Mehdi Seyidi "*Ferhengi Coğrafyayı Tarih-i Türkmenistan*" adlı kitabında Gozgan ya da Gazgan - Abıvert veya Bavert vilayetinin köylerinden biri olarak ele almıştır. Guzgan şeklinde söylenmiştir. Hafız Ebruyı'nın "*Coğrafyayı Tarihi Horasan*" adlı kitapta Abıvert vilayetinin Beş yap köyleri (Buluki Pençcuy) hakkında bilgi verirken köylerden birinin adını Barzkan şeklinde ifade etmiştir. Kuvvetle muhtemel şu Gezgen (Gozgan) ile aynı yer tarif edilmektedir. Çünkü o vilayette Barzkan atlı köy bulunmamaktadır" denilmektedir. Nadir şahın tarihini anlatan "*Alamaray-ı Nadiri*" adlı eserde 1734 yılındaki vakalar hakkında bilgi verirlirken: "Karar, Horasanlı askerler, Gozgan, Nusay ve Durun köylerinde yaşayan Tekeleri tabi edecektir" denilen bilgilerle karşılaşmaktayız. Dolayısıyla bu eserde Gozgan adı Korgan Kalesi şeklinde ele alınmıştır. Bu yer hakkında bilgi vermeye devam edilip, İran'ın Zenganlu ya da Şemsihan diye adlandırılan çayının Deregez'e vardığını ve Gozgançay adı ile anıldığı belirtilmiştir. 1892 tarihinde yapılan Ahal şartnamesinde (Göktepe savaşından sonra Rusya ile İran arasındaki anlaşma şartnamesi) ek bilgi olarak bu köy hakkında şöyle bilgi verilmiştir: "Güney sınırı tarafında Zenganlı çay çayına kadar ve Gezgen Köyünden yarım fersah yukarda, yakındaki çaydan geçip doğu tarafa uzanıp gider. Bu köy, İran'ın Deregezisi'nin, Lütufabad'ının yakınlarında yer almaktadır. Türkmenler ona Gozgan demektedirler" (Seýidi, 2005, ss. 393-394) diye bilgi verilmiştir.

Munisi'nin "Cennetin Baht Bagı" (*Firdevs'ül İkbal*) adlı eserinde 1813 yılında Hive Hanı'nın Ahal topraklarına saldırması hakkında bahsedilirken Gozgan Köyü ve Gozgançay hakkında da bilgi verilmiştir. O, "28 Aralık 1813 tarihinde Yandaklı denen yere gelip konur. İki gün sonra Baverdin yakınından geçip Çünnül denilen yerde konaklanır. Ertesi gün yoluna devam eden han, öğlen olunca bu defa Küren Kale ile Lütufabat arasında dinlenir. Gozgançayı boyunda Çilgen ile Lütufabat'ın arasında kendi dinlenme yerini kurar. Sonra civardaki köylerin büyükleri hanı selamlamaya gelir ve hükümranlığını kabul ederler. Onlar arasında Gozgan Hanı Musa adlı biri de var imiş. Orada Musa adlı kişinin Sünnilik yolunu benimsediği, yanına Hakniyaz adlı mollayı aldığını ve Gozgandan gelen büyükleri de Hak yola Sünniliğe davet ettiği" (Munisi, 1939, ss. 384-385) anlatılır.

Munisi Muhammetrahim Han'ın (Hicri 1232-Miladi 1817) hükümdarlık ettiği dönemdeki hadiselerden söz açıldıktan sonra, Gozgan Köyünden ve çevresinden şöyle bahsedilir. "… Recep ayının 27'si Çarşamba günü onlar daha da ileri hareket ettiler. Güneş doğmak üzereyken onlar Kelat ile Deregez arasında dinlenmekte olan Gozgançay kenarındaki dağın eteğine yerleşen kalabalık nüfuslu Karahanlı köyüne saldırdılar. Tekelerin ailelerinin çoğu dağ eteklerine kaçarak kurtuldular. Hiveliler altmış kişiyi katlettiler ve pek çok ganimet ele geçirdiler. Askerler bu cephanelerin tamamını götüremeye-ceklerinden işlerine yarayanları içerisinden seçip kalanını bırakıp gittiler" (Munisi, 1939, ss. 384-385).

Agâhi'nin "*Riyaz ed-Dövle*" adlı eserinde Hive Hanı'nın kardeşi Rahmangulı Töreni 1825 Aralık ayında Horasan'a saldırmak için harekete geçtiği hakkında beyan edilen yerde de Gozgan Köyü hakkında bilgilerle karşılaşmaktayız: "… Salı günü Çehar Gümmez adlı yerde konakladı. Orada ordunun ağır eşyalar ve iş görmeyecek durumda olan askerler bırakıldı. Onlara liderlik yapmak için Gerçek lakaplı Muhammet Niyaz Bey bırakıldı. Prens (Hanzada) Çarşamba günü ordusu ile hareket edip sabah erkenden Gozgan Kalesine ulaştı ve ordusundaki Yomut, Yemreli, Teke, Salır, Sarık ve Karahanlı askerlerinin tamamını kaleyi ve çevresini yağmalamak üzere gönderdi" (Munisi, 1939, s. 399). Gozgan ile Lütufabat arasında Magtymgala adlı yerde "Beş gerçek" diye adlandırılan mezar var. Oysa bu mezarda o Gerçek lakaplı Muhammet Niyaz Beyin defnedilmesi muhtemeldir.

Gozgan terimi ile başka da birkaç coğrafi sınırda karşılaşabiliriz. Ağırlıklı olarak orta çağ kaynaklarında Guzgan, Guzganan adlı şimdiki Afganistan sınırında Şıbırgan, Bamıyan ve Gur ile sınır olan yerde bulunmaktadır, ona Cüzcan da denilmektedir. "*Hudadü'l-Alem*" eserinin yazarı bu kitabı Guzgan'ın ya da Guzgana'nın hâkimi Ferigunut neslinden Ebul Haris Muhammet İbn-i Ahmet'in talimatıyla MS 982-983 tarihlerinde kaleme aldığını beyan etmektedir. Bu eserde Guzganan "cömertliğin ve gelişmenin vilayetidir. Orada adalet, kalkınma, barış hüküm sürer. Vilayetin doğusu Bamıyan'a kadar Belh ve Toharistan ile sınır oluşturur" (*Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenistana*, I. Cilt, 1939, s. 41) denilmektedir. İbn-i Hordad "*Kitabu'l-Mesalik ve'l-memalik*" adlı eserinde Horasan'ın ve Doğu ülkelerinin padişahlarının lakaplarını sayarken "Abıverd'in padişahının lakabı-Bahman, Cuzcan'ın padişahı için Guzgan huda" (İbn Hurdadbih, s. 146) ifadelerini kullanır.

Arapların Oğuzları ilk gördükleri zaman onlara "guz" diye hitap ettiklerini bellidir. (Kaşkarlı Mahmut, 1992, III jilt, s. 412) adlı kitabında Oğuzların Türkmen olduklarını, W.W. Bartold ise "Guz - Türk halkı olan Oğuzların Arapça adlandırılışı; Guzlar ya da Uzlar Türkmenlerin farklı söylenişi olduğunu" (Bartold, 1992, cilt V, s. 524) belirtir.

1939 tarihinde neşredilen "*Türkmenler ve Türkmenlerin Tarihi Hakkında Materyaller*" kitabının 1. cildinde Ebu Sagit Gardizi'nin "*Zeynu'l-Ahbar*" eserinde verilen parça parça bilgilerde Guzların Gazneli Mahmut'tan Baverd'den kendilerine yurt tutmak istedikleri hakkında şöyle denilmektedir: "Biz 4000 kişilik bir aileyiz, eğer hükümdar bize Ceyhun nehrinden geçip, Horasan'da yurt tutmaya buyursa, o hâlde rahat olabilirsiniz, o bölgeleri biz bereketin ve barışın mekânı haline çevirebiliriz. Çünkü biz çöl insanlarıyız ve pek çok koyunlarımız var. Elbette böylece hükümdarın askerlerinin sayısı da artar" (Gardizi, 1939, s. 227).

Dolayısıyla Karahanlı Devletinin hükümdarı Gazneli Mahmut Horasan'a yerleşmeleri hakkında ruhsat vermektedir. Guzlar onun emriyle Saraht çölünde, Parav çölünde ve Bavert'te yurt tutarlar. Bu fırsat Türkmen tarihinde Selçuk'un torunları Tuğrul ve Çağrı'nın liderliğinde başlatılacak ve Selçuklu Türkmenlerinin nice asırlar devam edecek olan şanlı tarihin başlangıç noktasıdır. Bu hadiseler 1025 yılında geçmektedir. Gazneli Mahmut'un oğlu Sultan Mesut 1038-1039 yılının kışını Nişapur'da geçirir ve yazın gelmesiyle oradan Baverd'e geçer. Mesut'un geldiğini işiten Tuğrul emir'in yanına gitmiyor. Ebul Fazl Beyhaki'nin "*Tarih-i Beyhaki*" adlı eserinde 1039-40

yıllarında Mesut'un Selçukluların karşısına Tus'a ve Baverd'e yürümek için ferman verilende "Ne zaman ki Tuğrul Baverd'e gelirse orada Çağrı, Yınal ve bütün Türkmen ordusuyla karşılaştı. O esnada hemen çöle çekilme kararını makul görürler. Dolayısıyla dağların vadilerinde bulunan muhafızlar Tuğrul'a ve Davut'a Sultanın geldiği hakkında haber verdiler ve onlar hızlı davrandılar" (Beyhaki, 1939, s. 288) şeklinde haber verilmektedir.

İşte bu yer Gozgan köyünün ve Gozgan çayının sınırları, Selçukların Horasan'daki ilk kalelerinden biridir. Oğuzların Göktepe ilçesindeki başkenti olan Izkent (Uzkent) kalesı de onlardan biridır. Gozgan köyünün Batı bölgesinde Iranda yer alan Deregez (Dere-i Guz-Guzların deresi) ise Oğuzların yurdu olmuştur. Bu konuda bize bilgi veren Âlim Ata Sariyev idi. Gozgan köyü civarındaki köylerin Arapkale, Mehinli, Magtımkale, Hasarkale, Hocakale gibi boyların adını taşıyan isimlere dayanarak buranın Oğuzların kalesi olduğunu söylemek olur.

A. Vambery Batı Türkmenistan ve İran sınırlarından akıp Hazar denizine dökülen Etrek ırmağının adını Arapça "etrak" sözünden meydana geldiğini ve "Türkler" anlamını taşıdığını ifade eder. Etrek ırmağının kaynağı ile Gozgançay'ın kaynağının aşağı-yukarı 20-30 km uzaklıkta olduğu göz önünde tutulursa, o halde bu iki ırmağın kenarında kimlerin yaşadığı aşikârdır.

Gozgan kelimesi **guz** ve **gan** parçalarından ibaret olup, birinci kısmı eski zamanlarda Merkezi Asya'da ve Türkistan'da yaşayan Oğuzların-Guzların adıdır. İkinci kısmını teşkil eden –gan (-gen) ise yapım eki olup şu fonksiyonlara sahiptir:

1. İsimlere gelerek onlardan mekân, mesken, yer-yurt toponimlerini oluşturur. Gozgan, Gürgen, Ovgan(?), Demagan(?), Şıbırgan (?), Ozgon ya da Uzgen, Ötügen,

2. Fiillere gelerek onlardan sıfat yapar: derlegen, dövlegen, köpelegen, yatagan, yadagan, yarlıgan,

3. Fiil köklerinin anlattığı anlamlara uygun fiil oluşturur: gömülgen, suvulgan, cıgıltgan, yezgen (Bitki türü) sargan, urgan,

4. Çağdaş Türk dilinde sayılara gelerek (burç) köşe manasını verir: üçgen, dörtgen, beşge. Bu ekle meydana gelen sözlere Türkmencedeki Yedigen (Büyükayı yıldızı) sözünü de dâhil edebiliriz.

Munisi'nin, Hafız-ı Ebru'nin tarihî eserlerinde bahsi geçen, düşman geldiği vakit haber vermek için kurulan pek çok askerî inşaların kalıntılarının bazıları hala muhafaza edilmektedir. Onlardan S. Ataniyazov'un "*Yer-Yurt Adlarının Sözlüğü*" adlı kitapta kayda alınan Uzın Din, Han yatan, Gızılca Kale gibi binalar örnek gösterilebilir. Ayrıca da Dervezebayır, Gozgandepe, Erkdepe, Atabayın Kalesi, Ulu Giren Tepe, Küçük Giren Tepe gibi yer adları sadece kuzey Horasan'ın tarihinde değil aynı zamanda uygarlık tarihinin merkezinde olduğunu ispat ediyor. Fakat maalesef, Küçük küle diye adlandırılan külelerin birkaçı, Bayramalı Kel külesi vb. birkaç tarihî yadigâr yok olmuştur. Bu köyün sınır bölgelerinde henüz arkeologlar tarafından incelenmemiş ve ilmî araştırmalara konu olmamış onlarca tarihî tepe vardır. Şayet Gozgan köyüne

5-10 km yakınlıkta Namazgâh tepe, Yelken Tepe (Patigraban), Hısravkale, Bavert, Giren, Karatepe gibi kültür tarihi açısından önem arz eden pek çok yerin mevcut olduğu ve Gozgançay ırmağından su içtikleri dikkate alınsa (başka ihtimali de olamaz), o halde bu kadimi yerin Türkmenlerin tarihine katkısı muhakkaktır.

Oğuzlar Abıverd'in temel su kaynağına da adını vermişlerdir. Bu konuda Mehdi Seyidi: "*Gozgançay*, İran'ın Şemsihan ya da Zenganlu ırmağının adıdır. O İran'ın Kelat adlı yerinden Deregeze kadar olan ırmakların en büyüğüdür. Eski zamanlarda Bavert şehri suyunu buradan temin etmiştir. Şimdilerde ise bu ırmak Türkmenlerin Gozgan ya da Gazgan adını verdikleri yere akıyor ve oradan da İran sınırlarına geçer. Hafız Ebru'nin kitabındaki bilgilere göre; Pençcuy köyleri bu ırmağın kenarında yerleşmiştir" (Seýidi, 2005, s. 394).

Köpetdağ'dan akıp gelen Gozgançayı asırlardır bölgedeki köylere ve şehirlere can suyu ola gelmiştir. Âlimler, Asya medeniyetinin yayılma noktası olarak kabul edilen Namazgâh Tepe, Yelken Tepe, Hısravkale, Bavert, Giren, Karatepe, Gozgantepe, Erktepe gibi uygarlıkların önemine dikkat çeker.

Atalarımızın arzularını gerçekleştiren Cumhurbaşkanımızın yolunun buradan geçmesiyle inşasına başlanılan Gozgançay su barajı yapıldıktan sonra bu yerler eski şöhretine yeniden kavuşur. Cumhurbaşkanımızın gayretleri neticesinde güzel tabiatıyla görenleri kendisine hayran eden derde derman Oğuz Deresi binlerce yıl sonra, hayranlarına kucak açıp, onları bereketli sofralarıyla karşılar.

KAYNAKÇA

Abul Fazl Beyhaki. (1939). *Tarih-i-Beyhaki. Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenistana.* I cilt.

Atanyýazow, S. (1980). *Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi*. Aşgabat: Ylym.

Barthold, W. W. (1968). *Soçineniya.* cilt V.

Gardizi. (1939). *Zeynu'l-Ahbar. Tarih-i-Beyhaki. Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenistana.* I cilt.

Hududu'l-Alam. (1939). *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenistana.* I cilt.

İbn Hurdadbih (1939). *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik. Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenistana.* I cilt.

Kaşgarlı Mahmut. (1992). *Divanü Lügati't-Türk.* III jilt.

Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenistana. (1939). I cilt.

Munisi. (1939). *Firdevsu'l-İkbal. Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenistana.* I cilt.

Seýidi, M. (2005). *Ferhengi Jugrafýaýy taryhy Türkmenistan.* Maşat.

Şişkin, İ. B. (1977). *U Sten Velikoy Namazhi.* Moskva.

XI. YÜZYILDA OĞUZLAR*

REŞAT GENÇ

11. yüzyıl Oğuzların tarihi açısından parlak bir yüzyıldır şüphesiz. Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşundan, ona bağlı diğer tâbi Selçuklu devletlerinin kuruluşuna kadar bu yüzyılda cereyan etmiş hadiselerden olduktan başka asıl Türkiye Türklüğü açısından fevkalade önemli yanı üzerinde yaşadığımız coğrafyanın Anadolu'nun Türklere açılması ve dolayısıyla bu Küçük Asya'nın Türkiye hâline gelmesi hadisesi de 11. yüzyılın önemli hadiselerindendir.

11. yüzyılda Oğuzların macerasını rahmetli hocalarımız Faruk Sümer, Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Mükrimin Halil Yinanç ve sonra da işte aşağı yukarı bizim neslimizden merhum Coşkun Alptekin, Erdoğan Merçil ve elbette onların Barlık Çayı kıyılarından bugüne kadar tarihî macerasını izleyen merhum hocam Faruk Sümer, 11. yüzyıla bir hayli yoğun yönelmiş oldular, ışık tuttular. Sümer Hoca; Ben Barlık Çayı kıyılarından başlayıp bugüne kadar atalarımız Oğuzları izleyerek geldim ve bu bana çok şey kazandırdı. Hiç olmazsa 5., 6. yüzyıldan bu tarafa doğru Türk tarihine bakmayı öğrendim ve dolayısıyla sadece 3 yüzyıl, 5 yüzyıl önceden değil; 1500 yüzyıl önceden Türk tarihine bakarak derin bir perspektif kazandım, derdi. Onların hepsini ebediyete intikal etmiş olanlarını elbette rahmetle ve tabii emekleri için teşekkürle burada andıktan sonra, ben bu bilinenleri tekrardan mümkün olduğu kadar kaçınıp, Oğuzların 11. yüzyıl tarihi ile ilgili olarak iyi bilinmesi gereken tartışılması gereken noktaların üzerindeki bazı görüşlerimi burada sunmak istiyorum.

Birincisi Oğuz Yabgu Devletinin yıkılışı... *Melikname*'ye göre hâlâ Oğuz Yabgusu ile Sübaşı Selçuk arasındaki kavga ve sonunda Selçuk'un kendisine bağlı Oğuz boylarıyla ayrılıp cenk edişi gibi bir hikâye söylenir durur. Bu tevatür mahiyetinde kalmış olan ve hakikati olduğu gibi aksettirmeyen bir hususdur. Oğuz Yabgu

* 21 Mayıs 2013 tarihinde gerçekleştirilen Sempozyum Açış Oturumunda Prof.Dr. Reşat Genç'in sunduğu bildirinin ses kaydı İpek Demir tarafından deşifre edilmiştir.

Devletinin yıkılışının ana sebebi kuzeyden mütemadiyen güneye doğru inmekte olan Kıpçakların baskısıdır. Bu devlete Kıpçak baskısı son vermiştir. Nitekim kısa zamanda vaktiyle Oğuzların yaşadığı *Üst Yurt* Arap kaynaklarının *Mefâzetü'l-Guzziyye* dedikleri Oğuz Çölü ve Aral'dan Harezm'e kadar uzanan saha Kıpçak yurdu hâline gelmişti ve çok iyi bilinir Harezmşahların bütün askerî kudreti buraya yerleşmiş olan Kıpçaklara dayanmış idi. Dolayısıyla *Melikname* hikâyelerini bir tarafa bırakıp bu Kıpçak baskısı kuzeyden güneye nasıl gelişti ve dolayısıyla Oğuz Yabgu Devleti nasıl yıkıldı daha sağlıklı etüt etmeye doğru bir yönelişe ihtiyaç olduğu kanaatindeyim. Bu kavganın doğru olmadığı şuradan da bellidir. Selçuk Sübaşı kendisine bağlı Oğuz Türkmen grupları ile ayrıldı, Yabgudan geldi Cent'e yerleşti. Cent neresi? Cent, Yabgu Devleti'nin başkenti Yenikent'e yüz fersah mesafede bir yer. Yabgu'dan kaçan adan Yabgu'nun ülkesinde bir şehre gelip yerleşebilir mi?

Selçuklu ailesine gelince şimdi asıl; Selçuk Sübaşı böyle bir değişik imaj oluşturuldu zihinlerde, *sübaşı* orduların başkumandanıdır. Hayır, *sübaşı* ordu kumandanı doğru ama bir devletin on tane, yirmi tane ihtiyacında ordu kumandanı olur. Her dört bin kişilik birlik Yusuf Has Hacip'e göre iyi bir ordudur. On iki bin kişilik bir ordu ise mükemmel bir ordudur ve hepsinin başında birer *sübaşı* vardır. Bir devlette birden çok *sübaşı* vardır. Karahanlılarda tipik örneklerini görürüz; hanedana mensup şehzadeler, eğer hükümdar bizzat kumanda etmiyorsa askere, şehzadelerden biri *sübaşı*dır. Ondan dolayı "*sübaşı tegin*" diye şehzade unvanlarının da varlığını görürüz. Selçuk Sübaşı da öyle anlaşılır ki arkadaşlar hanedan mensubu biridir. Yabgu Devletinin hükümdar ailesi mensuplarından biridir. Bunu çok açık çok net ifade etmemiz için birkaç kayda dikkatinizi çekmek istiyorum.

Kanije Kalesi'nden Arslan Yabgu yeğenleri Tuğrul ve Çağrı'ya mektuplar yazıp onları Gaznelilere karşı mücadeleye teşvik ederken "Bunlar bendezadedirler." diyor. Gazneli sultanları gulamlıktan yetişme, kölelikten yetişmedirler. "Biz asıl hükümdar ailesindeniz. Aman bunlara karşı mücadeleden geri durmayın." diyor. Yine Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin Gazneli Sarayı ile yapmış oldukları yazışmada "Biz *Mevlâ-yı emirü'l-mü'minîniz*" ifadesini kullanırlar ki bu ifade o dönemde Abbasi Halifesinden berat almış olan irili ufaklı bütün İslam hükümdarlarının ancak kullandığı ifadeydi. Ve nihayet Gazneli ileri gelenleri de 1035'te Selçuklular Horasan'a indikleri zaman büyük bir telaşla ondan önceki Yabgulu Oğuzların macerasından söz edip "Aman şimdiye kadar biz yağmacı çapulcu Oğuzlar ile muhatap idik ama şimdi devlet kuran beyler ile muhatap olacağız bundan böyle." ifadesini kullanmışlardır. Dolayısıyla Selçuk, belki Yabgu Devletinin son hükümdarı ama hiç değilse Selçuklu Devleti'ni kuran ama Oğuz Yabgu Devletinin hükümdar ailesinin bir mensubu idi. Zaten Orta Çağ'ın hâkimiyet telakkisine göre Selçuk ve özellikle oğullarının daha doğrusu torunlarının diyelim artık çabucak hükümdar olarak kabul edilmeleri çağın gereklerine göre mümkün olmaz idi, eğer bir hükümdar ailesinden geliyor olmasalardı. Ve dolayısıyla Yabgu Devletinin yıkılışı bir anlamda Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşuna giden yolun açılması bakımından çok ilgi çekicidir. Böyle değerlendirmek lazım gelir. 1037'de Tuğrul Bey'in Nişabur'da hükümdar ilan edilmesiyle başlayan Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşu hadisesi Oğuzların tarihindeki ikinci büyük devletin, cihan devletinin, arkadaşlar bizim hocalarımız bir zamanlar çok özenirlerdi meraklıydılar Büyük Hun İmparatorluğu, Büyük Selçuklu

İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu… Bizim imparatorluklarımız olmadı arkadaşlar, bizim hep cihan devletlerimiz oldu, büyük devletlerimiz oldu. İmparatorluk batıya özgü bir tabirdir ve onda hükmetme, emretme, zorla sahip olma yönetme ve sömürme vardır. Bizim devletlerimiz hiçbir zaman sömüren devletler olmadı. Onun için Selçuklu Cihan Devleti'nin kuruluşu Oğuzların tarihinde ikinci büyük cihan devletinin kuruluşu hadisesidir. Birincisi hangisi o zaman?

Birincisi de Asya Türkleri kardeşlerimizin diliyle Türk Kağanlığı bizim ifademizle Göktürk Devletidir. Hocalarımız nedense "Bir Türk budun vardı, bu devleti kurdu, şu başarıları gösterdi, zaafa uğradı, yıkıldı. Devletle birlikte Türk budunu da kayboldu ama adını Türkçe konuşan unsurlara bıraktı." diye açıklarlardı. Ama arkadaşlar tarihte hiç bir Türk budunu Türk topluluğu kurmuş oldukları devlet yıkılır yıkılmaz buharlaşıp tarih sahnesinden çekilmiş değildir. Öbür taraftan ne diyor Bilge Kağan "Oğuz budun kendi budunum idi." Bundan büyük şahit lazım gelir mi Göktürklerin Oğuzlar tarafından kurulduğuna dair. "Türk Oğuz beyleri, budun işitin." Beylere çoğul, buduna tekil hitap… Bir budun var çünkü. Türk Oğuz Beyleri ehil, yetkin ve elbette kudretli Oğuz Beyleri. Türk Oğuz Beyleri demek kudretli Oğuz Beyleri işitin… Dolayısıyla Göktürk Devleti'ni kuranların da Oğuzlar olduğunu düşünüyorum. "İşte efendim Oğuzlar da ikinci unsurdu Türk budunun yanında, Oğuz Devletinin kuruluşuna vücut veren ve o devleti ayakta tutan ikinci kuvvetti" tarzındaki yaklaşımların doğru yaklaşımlar olmadığı kanaatindeyim. Meseleye böyle eğilmek lazım geldiğini düşünüyorum. Bunu da bu vesile ile Büyük Selçuklu Devletinin ikinci Oğuz Devleti olmak itibariyle değerlendirmek lazım geldiği kanaatimi arz ediyorum.

11. yüzyılda Oğuzlar ile ilgili arz etmek istediğim bir diğer husus; Biz Türkiye Türklerinin 11. yüzyılda Oğuzların tarihi ile bağlı olarak mutlaka ifade etmemiz gereken önemli husus demin de belirttiğim gibi Küçük Asya'nın bu yüzyılda Türklere açılmış olması ve Türkiye hâline dönüşmesi hususudur. İkinci anavatan gibi ifadelerle de zaman zaman ifade ediyoruz biliyorsunuz. O bakımdan Oğuzların Türkiye'ye girişi, gelişi, bu coğrafyanın Oğuz Türkmenler tarafından iskânı hadisesini çok detaylı bir şekilde ortaya koymuş olan Faruk Sümer Hocanın *Oğuzlar, Türkmenler; Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları* adlı eserini bir defa daha hatırlatıp kendisini bir defa daha rahmetle ve minnetle anmak istiyorum.

Oğuzlar bu yeni yurtlara gelirlerken nasıl geldiler? Hocamın ifadesiyle göçkünleriyle ve davarlarıyla her neye sahip ve malik iseler, maddi ve manevi neleri varsa hepsiyle beraber geldiler. Adeta hane nakleder gibi, ev göçürür gibi… Ve o yüzden derdi ki *Dîvânu Lügâti't-Türk*'ü koltuğunuzun altına alınız, Anadolu'ya çıkınız ve Anadolu'yu karış karış geziniz, *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te yazılı olmayan hiçbir şey yoktur ki Anadolu'da bulmuş olmayasınız. O şekilde geldiler. Bakınız pamuk ticaretini Oğuzlar getirdiler bu coğrafyaya, ipekböcekçiliğini de onlar getirdiler bu coğrafyaya. Örnek olsun diye veriyorum. Elbette devlet yönetimi anlayışını da onlar getirdiler, Uç Teşkilatına varıncaya kadar.

Türkiye Türkleri açısından 11. yüzyılda ifade etmek lazım gelen bir diğer husus; hayatı Kalincer Kalesi'nde dramatik bir şekilde son bulmuş olan Arslan Yabgu ve oğullarının, Kutalmış Yabgu ve oğullarının Yabgulu Türkmenlerinin başında olarak,

bir kısmı fetihten daha önce, çoğu fethi müteakip Küçük Asya'ya gelip bu toprakları iskân etmek suretiyle Türkiye Selçukluları Devletini kurmuş olmaları yani Türkiye tarihinin Türklerle, Oğuz Türkmenlerle başlangıcını teşkil etmiş olmalarıdır ki bu itibarla Selçuk'un oğullarından Arslan Yabgu Türkiye Türklüğünün büyük atası olmak itibariyle ayrıca bir anılmaya ve saygıya değer ki biz tarih derslerimizde konularımızda işin bu tarafını biraz es geçiyoruz onu pek tebarüz ettirmiyoruz herhalde belirtmekte vurgulamakta fayda olduğu kanaatindeyim. Ve bu Oğuzların ki Suriye ve Filistin'i de büyük ölçüde onlar iskân ettiler. Yabgulu Türkmenleri "*et-Türkmen el-Yavgiyye*" olarak kaydedilmiş iken nasıl olduysa bu *Yavgiyye* kelimesi belki yabancı bir yazar tarafından orasına burasına bir nokta bir hareket konulması itibariyle "*Navekiye*" şeklinde okundu ve demin adlarını andığım hocalarımın pek çoğu da "Navekiye Türkmenleri, Navekiye Türkmenleri" diye yazageldilerdi. Navek diye bir yer yok, navek diye bir boy adı yok, navek diye bir şahıs adı yok bir kavim kabile yok. Dolayısıyla Navekiye Türkmenleri olamaz. Bunlar "*Yavgiyye Türkmenleri*" idi. *Yabgulu Türkmenleri*… Hangi Yabgu? Arslan Yabgu'ya bağlı olan Türkmenler. Irak Türkmenlerinin de özünü onlar oluşturdular. Ve bu *Yavgiyye Türkmenleri*nin "Yabgulu Türkmenlerinin" bir başka önemli rolü de 11. yüzyılın sonlarından başlayarak Anadolu'da da Suriye'de ve Filistin'de de çok uzun yıllar Haçlılara karşı bu bölgenin bu yörenin ve varlığını ve elbette Türklüğünü Türkmenliğini müdafaa etmek vazifesi ile adeta kedilerini vazifeli görmüş olmalarıdır. Ve doğrusu onlara o konuda diğer Oğuz boylarının da çok büyük katkı sağladıkları, destek verdikleri unutulmamalıdır. Dolayısıyla değerli arkadaşlar ben 11. yüzyılda Oğuzların tarihî seyri ile ilişkili olarak bugüne kadar yazılmış söylenmiş olanların dışında daha iyi araştırılması, daha iyi incelenmesi, daha dikkatle yönelinmesi gereken bazı noktalara işaret etmeye gayret ettim…

Sabırlarınız için teşekkür ediyor, saygılar sunuyorum.

KIRGIZCANIN İÇKİLİK (GÜNEYBATI) AĞIZLAR GRUBUNDA OĞUZCA ALT KATMANA AİT İZLER

RYSBEK ALİMOV

1. Giriş

Bugünkü Kırgızistan'ın güneybatısında bulunan Batken vilayetindeki Batken, Kadamcay ve Leylek rayonları[1], Oş vilayetine bağlı Nookat rayonu ile bugünkü Özbekistan ve Tacikistan'a bağlı komşu (Özbekistan'da Fergana, Hokand, Cizzak, Semerkand, Taşkent vd., Tacikistan'ında ise Hocent, Cergetal ve Murgab) bölgelerde konuşulan Kırgızca değişkeleri ilgili literatürde toplu olarak Güneybatı ağızlar grubu olarak değerlendirilir. Bölgede yerleşik Kırgızların İçkilik olarak bilinen geleneksel bir boy birliği içerisinde bulunmalarından dolayı da onların ağızlarına ayrıca İçkilik ağızları da denir. (örneğin bk. Bakinova, 1956; Yunusaliyev, 1971, ss. 81-83).

Özellikle isim çekimi ve sözvarlığında dikkat çeken baskın Karluk-Uygur etkisi yanı sıra söz konusu ağızlar grubunda dilin çeşitli (ses, biçim, cümle ve sözvarlığı) düzeylerinde Güney Sibirya, Kıpçak-Nogay ve Oğuz gruplarına ait özellikler de karışık veya paralel olarak görülmektedir.

Temelde bu durum ağızların konuşulduğu coğrafyadaki etnogenetik durumun doğrudan dile yansıması olayıdır. Benzer görünüş Altayca, Hakasça Kazakça, Özbekçe, Türkiye Türkçesi, Uygurca gibi diğer Türk dillerinde de yaygındır.

Kırgız şecere geleneğine göre İçkilik grubunu teşkil eden boylar günümüzde şunlardır: *Kıpçak, Teyit, Töölös, Kangdı, Avat, Börü, Kesek, Cookesek, Boston, Noygut, Katagan, Orgu*, *Uygur* ve *Savay*.

Ancak Kırgızistan'ın güneybatı bölgesi dışında (örneğin: Isık-Köl, Talas, Çüy, Çatkal vd.) yaşayan *Kıpçak, Katagan, Töölös, Kandgı* gibi boylara mensup kimselerin kendilerini İçkilik grubuna dâhil etmemeleri, *İçkilik* isminin şecere geleneğine göre bu birliğe

[1] rayon: Kırgızistan'ın idarî bölümlenmesinde oblast'tan (vilayet) sonra gelen bir alt birimdir.

dâhil olan kabilelerle değil, daha çok mezkûr bölge ile ilgili bir *etnonim*, daha doğrusu *polietnonim* olduğunu düşündürmektedir.

Nitekim İçkilik birliğindeki boyların çoğunun 1950'lere kadarki etnografik araştırmalarda (örneğin Abramzon, Vinnikov vd., bk. Bakinova, 1956, s. 9) İçkilik denilmekle birlikte Kırgızların geleneksel ikili etnopolitik yapılanmasında *Oŋ* "sağ" veya *Sol* "sol" gruplardan birine dahil olduğu da görülür. Üstelik Abramzon'un (1971, s. 31) da belirttiğine göre, İçkilik birliği mensubu kabul edilen bölgedeki kimi boylar da kendileriyle ilgili böyle bir birlik adını tanımamaktadır.

İçkilik boyları içerisinde ve çevresinde ayrıca *On Uul↔Otuz Uul, Bulgaçı↔Otuz Uul, Ak (Çal)↔ Kara, Toguz Uul↔Kırgız* [2] vs. gibi ikili karşıtlıkların varlığı mezkûr bölgede geleneksel ikili (dual) etnopolitik yapılanmaya sahip çok sayıda Türk kavminin iç içe ve üst üste katmanlaştığına işaret etmektedir[3].

Bölgedeki boylar arasında *Kızılbaş, Gökleŋ, Ersarı, Teklen, Teke, Türkmön* gibi Oğuz soylu, diğer taraftan *Urgu, Sokolok, Mürküt* gibi Tuva ve Altaylılara ait, ayrıca *Çogorok, Çüyüt, Türktow, Sart-Kıpçak, Tarançı, Uygur, Galça* gibi karışık etnik isimlerin bulunması (bk. Karatayev, 2003) bu düşünceyi açıkça desteklemektedir.

İçkilik Kırgızlarının bir kısmının kendi grupları dışındaki Kırgızlara hitaben kullandıkları *Arkalık* "dışarıdan olan" karşıtlığı, bununla birlikte *İçkilik*'e eşanlamlı olarak *On Uul* "On Oğul", *Bulgaçı* ve *Toguz Uul* "Dokuz Oğul", onların karşıtı olarak da sırasıyla *Otuz Uul* "Otuz Oğul" ve *Kırgız* isimlendirmelerinin kullanılması ise *İçkilik* adının günümüzde, artık bu grubun alt katmanına dönüşmüş yerli Türk boylarına ait askerî-siyasi yapılanmanın bir kolu olduğunu düşündürmektedir.

Pisarçik ve Karmışeva'nın kayıtlarındaki Tacikistan (Cergetal) Kırgızlarının "Kırgızlar (Otuz Uul kabile birliğini teşkil eden) *Dış Kırgızlar* ve (bizlerin de bünyesinde olduğu) *İç Kırgızlar* diye ikiye ayrılır." şeklinde açıklamaları meseleye ipucu sunmaktadır (bk. Pisarçik, 1955, s. 141; Karmışeva, 1959, s. 173).

Türklerin geleneksel etnopolitik yapılanmasındaki *iç-dış* karşıtlığının temelde Oğuz boylarında görülmesi ve İçkilik birliğine giren daha küçük boylar arasında *Bayat*, *Bayandar*, *Çövdör* (<*Çavdır ~ Çavuldur*), *Göklen, Ersarı, Karatay, Kızılbaş, Kurt (Bala), Sogur* (<*Salgur*?) *Teke, Teklen, Türkmön* gibi Oğuz-Türkmen soylu etnonimlerin bulunması İçkilik adının Oğuzlardan kalma olabileceğine fikrini sağlamlaştırmaktadır[4]. Nitekim Ataniyazov (1994, ss. 62-63) Oğuz boylarında görülen iç ve dış karşıtlığının tarihî Oğuzlarda olduğu kadar bugünkü Türkmen boyları arasında da devam ettiğini belirtir.

---

[2] *On Uul* ve *Toguz Uul* isimlendirilmelerinin aslında *On Oğuz* ve *Tokuz Oğuz* gibi boy adlarının *Otuz Uul* (Talas yazıtlarındaki *Otuz Oğlan*) analojisiyle Kırgızcaya halk etimolojisi yöntemiyle uyarlanmış olması muhtemeldir.

[3] Bazen *Bulgaçı↔Otuz Uul* örneğinde olduğu gibi geçerliğini yitiren karşıt unsur (bu durumda *On Uul* "On Oğul") yenisiyle yer değiştirilebiliyordu.

[4] Karatayev (2002, ss. 200-207) Kırgız ve Oğuz-Türkmen paralel boy adlarının sayısını 200'den fazla olarak vermektedir. Ataniyazov'da (1994, s. 106) ise bu sayıyı tam olarak 183'tür, bunlardan 22'si ise hem klan, hem de boy adı olarak tamamen uyuşmaktadır.

Kafkas dillerindeki dilsel alt katmanlar üzerine uzmanlaşan Abayev bir etnik alt katmanın yalnızca etnonimler ve dilsel veriler aracılığıyla değil, kendini aynı zamanda folklor, etnografya, maddi kültürde de hissettirdiğini ve söz konusu alanların geçmişe ait izler taşıdığını söyler (bk. Abayev, 1956, ss. 57-69).

İçkilik Kırgızları ve Oğuz-Türkmen etnokültürel münasebetleri bağlamında Vasilyeva'nın (1964, ss. 91-92) Türkmen ve Kırgızların maddi kültüründeki bazı benzerliklerden hareketle bunların tesadüfî veya kültürel bir alıntı olamayacağı, bu yüzden de her iki halkın ortak bir etnik alt katmana sahip olduğuna inandığı görüşünü zikretmemiz de burada yerinde olacaktır. Vasilyeva'nın sözünü ettiği benzerlikler ise şunlardır: a) Türkmen kadın elbisesinin göğüs ve omuzlarına takılan *güləkə* ve *bozbent* adlı gümüşten yapılmış süslemelerin şekilleri ve özellikle üzerindeki motifleri ile güneyli Kırgızların kullandığı *töönöç*'ün aynı olması; b) Türkmenlerde *köcime* olarak bilinen dikiş tarzının onlar dışında yalnızca Başkırlarda ve güneyli (*İçkilik* –RA) Kırgızlarda görülmesi.

Ataniyazov (1994, s. 108) Türkmen etnonimleriyle ilgili çalışmasında Kırgız ve Oğuz-Türkmen boy ve özellikle klan adları arasındaki örtüşmelerin istatistiğini de vermektedir. Buna göre Adigine boyuyla Türkmen boyları arasındaki paralellik 88, Sayak boyuyla 55, Sarıbagış boyuyla ise 53 olarak kaydedilmiştir. Diğer boylarda bu sayı azalarak devam eder. Bu verilerin etnogenetik açıdan azımsanmayacak değere sahip olduğu şüphesizdir. Ancak bir yandan Kırgızlar ve Türkmenler arasında tarihî etnonimler açısından paralelliklerin görülmesi olağan karşılanmalı, zira her iki kavim de ortak geçmiş, dil ve kültür zeminine sahiptir. Öte yandan Ataniyazov'un (1994, s. 202) Moğol istilası sonrası (XV. yy.dan itibaren) oluşan katman diye sınıflandırdığı etnonimlerdeki (özellikle klan adlarındaki) örtüşmelerin, bu iki halkın komşu coğrafyalarda yaşamadıkları gerçeği de dikkate alındığında, büyük ölçüde tesadüfî olduğu söylenebilir.

Bariz etnokültürel paralelliklere rağmen, Kırgız ve Oğuz-Türkmen etnogenetik bağları kapsamında İçkilik birliği, her nedense, araştırmacıların dikkatinden kaçmış veya çekmemiştir. Hâlbuki yukarıda da belirttiğimiz gibi, Oğuz kökenli tarihî boy adlarının neredeyse tamamı, Karatayev'in (2003, s. 170) de doğru tespit ettiği gibi, İçkilik birliği, özellikle Teyit boyu içerisinde görülmektedir.[5] Teyitler İçkilik birliğinin nüfus bakımından en kalabalık boyu olmakla birlikte, diğerlerine kıyasla çok daha büyük bir coğrafyada meskûndurlar. Bu boyun mensubu Kırgızlar günümüzde başta Leylek olmak üzere Batken, Nookat, Çon-Alay, Suzak (Kırgızistan), Bahmal, Zaamin (Özbekistan), Cergetal ve Murgab (Tacikistan) bölgelerinde, diğer bir deyişle İçkilik coğrafyasının tamamında yaşarlar.

Teyit boyu hem tarih ve folklor kaynaklarında, hem de şecere geleneğinde Kırgız boylarının en önemlilerinden biri kabul edilir (bk. Karatayev, 2003, s. 170). XVI. yüzyıldaki Cungar istilası sebebiyle Yedisu bölgesinde yaşayan Kırgız boylarından bir-

[5] Ataniyazov (1994, s. 108)'de Teyit boyunda geçen etnonimler ile Türkmenlerdeki paralellerinin toplam sayısını 10 olarak vermektedir. Ataniyazov Kırgız-Türkmen etnik paralelleri için yalnızca iki (Asanbayev, 1966 ve Vinnikov, 1956) kaynaktan yararlandığını belirtmektedir, Teyit boyu yazar tarafından belki de bu yüzden göz ardı edilmiştir.

çoğu, Teyitler dâhil, Fergana vadisine göç etmiş ve nüfusça daha kalabalık olmalardan ötürü bölgedeki az sayılı otokton (yerli) konargöçer Türk boylarını bünyelerine katmıştır. Örneğin, *Babürname*'de "Fergana ve Kaşgar dağları arasında oturan, öküz yerine yak besleyen ve nüfusu 5-6 bin aile olan Andican vilayeti göçebelerinden" olarak tarif edilen *Çegrek* boyu (Arat, 2000, s. 48) günümüzde *Çogorok* adıyla Teyit ve Boston boylarının bir alt koluna dönüşmüştür (bk. Karatayev, 2003, s. 196).

Çogorok örneğinde olduğu gibi, Fergana vadisinin güney kısımlarında yerleşik, yukarıda adlarını saydığımız az sayılı yerli göçebe veya yarı göçebe Oğuz boylarının da başta Teyit olmak üzere bölgeye XVI. yüzyıldan itibaren göç eden diğer Kırgız boylarının himayesi altına girdikleri ve onlara nüfuz ettikleri düşünülebilir. Güney Kırgız boyları içerisindeki Oğuz-Türkmen bileşenlerin etnopolitik yapısında görülen arkaik *iç-dış* karşıtlığı da zamanla işlevini genişleterek, Fergana bölgesinin güneyindeki dağlık bölgelerle Bahmal, Karategin ve Pamir gibi komşu bölgelerdeki Kırgız boylarını da kapsamış olmalıdır.

2. İçkilik Kırgızlarında Oğuzca alt katman

İçkilik (Güneybatı) Kırgız ağızlarının diğer Kırgız ağızlarından farkı, yukarıda da belirttiğim gibi, önemli ölçüde Karluk grubu Türk dillerine, yani Özbekçe ve Uygurcaya özgü özellikler taşıyor olmasıdır. Özellikle yerleşik hayat ve tarımla ilgili meslekî söz varlığında dikkat çeken bu durum kendini ayrıca isim çekiminde ve yapım eklerinin kullanımında da belirgin bir biçimde gösterir (ayrıntılı bilgi için bk. Yunusaliyev, 1971; Alimov, 2011, ss. 185-206 vd.)

Bununla birlikte bu ağızlar grubunda bir yandan Güney Altay, diğer yandan ise Kıpçak-Nogay grubu Türk dillerine özgü niteliklerin karışık veya paralel kullanıldığı da görülür. Bu özellikler bilhassa fiil çekiminde morfolojik dubletler biçiminde ön plana çıkmaktadır.

Örneğin, *iyə* // *oowa* "evet", krş. Kaz. *ʲyə* "evet", *sayra-* // *sarna-* "ötmek; şarkı söylemek", krş. Alt. Hak., Şor. *sarna-* "şarkı söylemek"; 3. çokluk şahıs görülen geçmiş zaman çekimi {-DIlAr}: *kettiler* // *ketişti* // *ketiştiler* "gittiler", krş. ÖK. *ketişti*, ancak Alt. Kaz. vd. *kettiler* "gittiler"; 1. çokluk emir-istek eki: *ketelik* // *keteliŋ* // *keteyli* // *keteyik* "gidelim", krş. ÖK. *keteli*, Kaz. *keteyik*, Özb. *ketaylik*, *ketayliŋ*; 3. çokluk şahıs şart çekimi {-sAlAr}: *ketseler* // *ketişse* "gitseler", krş. Alt., Kaz. *ketseler*; 2. çokluk şahıs emir çekimi {-GIlA}//{-IŋlAr}:: *çıqqıla* // *çıgıŋdar* "çıkınız", *ketkile* // *ketiŋder* "gidin", krş. ÖK. *çıqqıla*, *ketkile*, Şor. *sıhhla*, *kilegle*, ancak Alt. *çıġıġar*, *ketiger*, Kaz. *şıġıŋdar*, *ketiŋder* vd.

Diğer yandan önseste *b~m* ikililiği hususunda İçkilik ağızlarından bazılarının genellikle *b*'den yana olması, önseste *k->g-*, *q->ġ-* ve *t->d-* ötümlüleşmesindeki tutarlılık, Kaşgarlı'nın Oğuzca özellik diye belirttiği sözcüğe sürekli yapılan hareket anlamı katan *+AGAn* ve *+Ak* sıfat-fiil eklerinin söz konusu ağızlarda görülmesi, bazı örneklerde *+A* datif ekiyle *+Iŋ* genitif ekinin korunmuş olması gibi olgular bu ağızlar grubunda Oğuzca özelliklerin de varlığına işaret etmektedir.

Bu özelliklerin büyük bir kısmı ne diğer Kırgız ağızlarında, ne de komşu Özbek ağızlarında görülür. Buna ilaveten Oğuzca kabul edilen bu tür özelliklerin İçkilik ağızlar grubunun tamamında yaygın olduğunu söylemek de doğru değildir. Coğrafî düzlemde değerlendirdiklerinde, onların daha çok Teyit boyunun yaşadığı Leylek-

Cergetal-Murgab ekseninde adacıklar veya paralel olarak görüldüğü dikkat çekmektedir.

Kanaatimizce, bu ve aşağıda ayrıntılı göstereceğim diğer benzer özellikler İçkilik Kırgızları bünyesindeki alt katmana dönüşmüş Oğuz-Türkmen kökenli boyların dilinin yansıması olmalıdır[6].

2.1. Fonetik özellikler

2.1.1 Birincil uzun ünlüler

Kırgızcanın diğer ağızlarında da bazen bu ünlü niceliğine sahip örneklere rastlanır, ancak İçkilik ağızlar grubunda bu arkaik özellik yüzden fazla örnekte kaydedilmiştir. Örneklerden yetmişi Türkmencedeki örneklerle aynen örtüşmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu ses olayı daha çok Leylek-Batken (Çayırçı)-Cergetal-Pamir ekseninde görülür. Bu bölgedeki Oğuz-Türkmen alt katmanına ait korunmuş bir fonetik özellik olmalıdır.

Örneğin: İK. *a:ġıl* "ağıl", ÖK. – ; Trkm. *a:ġıl* (Hamzayev, 1962, s. 22), Hlç. *aġıl* (Doerfer ve Tezcan, 1980, s. 80); İK. *a:rı-* (I) "yorulmak; zayıflamak", ÖK. *arı-* (I) (Yudahin, 1999, s. 72), Trkm. *a:r-* (Hamzayev 1962: 51), Hlç. *harqa:n, harqan* "zayıf" (Doerfer ve Tezcan, 1980, s. 126), Yak. *ır-, ı:r-* (Pekarskiy, 1959, s. 3808); İK. *ba:qır-* "bağırmak", ÖK. *baqır-* (Yudahin 1999: 102); Tkm. *ba:gır* (Hamzayev, 1962, s. 65); İK. *mo:ru* "baca", ÖK. *mor* (Yudahin, 1999, s. 532); Tkm. *mo:r* (Hamzayev, 1962, s. 449), Özb. Andican ağız. *mo:r*, ; İK. *bö:rü* "kurt" (Mukambaev, 2009, s. 255), ÖK. *börü* (Yudahin, 1999, s. 153); Trkm. *bö:ri* (Hamzayev, 1962, s. 110); Hlç. *bö:ri* (Doerfer ve Tezcan, 1980, s. 91) vd. Diğer örnekler ve ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Alimov, 2010, ss. 251-268.

2.1.2 y- > Ø

İçkilik ağızlarında bazen önseste *y- > Ø* olayı da görülür. Bu ses olayı aslında Kırgızcanın bütün ağızlarında *ıyla-* (ET. *yıġla-*), *ır* (ET. *yır*) gibi örneklerde de karşımıza çıkar, ancak İK. örnekleri ÖK.da tamamen *c-* iledir. Bazı örnekler Özbekçe ve Uygurcada da *y > Ø* denkliğine uygundur, ancak Moğ. *cirga-* > İK. *ırġa-* (ÖK. *cırġa-*) "mutlu olmak, keyif yapmak" örneği, bu ses olayının İçkilik ağızlarında bağımsız paralel geliştiğine işaret etmektedir.

İK. *üz* (< ET. *yüz*) "yüz", krş. ÖK. *cüz*, Özb. *yüz*, ancak Uyg. *üz*, Örneğin: İK. *eki üzdüw*, ÖK. *eki cüzdüw* "iki yüzlü".

İK. *üzük* (< ET. *yüzük*) "yüzük", krş. Kırg. ağız *cüzük*, Kaz. *žüzik, Alt. d'üzük vd.*, ancak Özb. ve ağızları *üzük*, Azerb. *üzük*, TT.ağız. *üzük*, Trkm. ağız. *üzük*,

İK. *üzüm* (< ET. *yüzüm*) "üzüm", krş. ÖK. *cüzüm*, ancak Özb. *üzüm*, ancak ağızlarda *yüzüm*, Uyg. *üzüm* vd.

[6] Bu çalışmada İçkilik boylarında görülen Oğuz tipli özelliklerle ilgili karşılaşılan en büyük mesele söz konusu unsurların otokton mu, yoksa Özbekçe ve ağızları üzerinden mi geçtiği sorusunun aydınlatılması olmuştur. Bu yüzden, yanlışlığa düşmemek adına, aynı zamanda hem İçkilik ağızlarında, hem Özbekçe ve onun Fergana bölgesi ağızlarında görülen Oğuz tipli unsurların tamamı atlanmış, yalnızca sonunculardan bağımsız veya paralel geliştiğini düşündüğümüz özelliklere yer verilmiştir.

İK. *ılı-* (< ET. *yılı-*) "ılımak", krş. ÖK., Özb. Kıpçak ağız., Uyg. *cılı-*, Özb. *cili-*, Kaz. *žılı-*, Alt. *d'ılı-*, Trkm. *yıla-*, ancak Özb. Andican ağız. *ılıq*, TT. *ılı-*, AzT. *ilmaġ* "ılık" vd.

İK. *ırġa-* (<Moğ. *cirga-*) "mutlu olmak, keyif yapmak", krş. ÖK. *cırġa-*, Kaz. *žırġa-*, Alt. *d'ırġa-*, SUyg. *yırġa-*, Hak. *çırġa-*.

İK. *örmölö-* "sürünmek", krş. ÖK. *cörmölö-*, Kaz. *örmele-*, Özb. *o'rmala-* vd.

İK. *örmöçük* (< ET. *örümçek*) "örümcek", krş. ÖKırg. *cörgömüş*, Alt. *d'örgömüş*, ancak Uyg. *ö(r)müçük*, Özb. *o'rgimçək*, Kaz. *örmekşi*, TT. *örümcek*, AzT. *hörümçək*,

y > Ø ses olayının bir başka özelliğiyle ilgili olarak Kaşgarlı DLT (I/33)'te şu bilgileri vermektedir: "Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında ى bulunan isim ve fiillerin ilk harfini الف'e yahut ج'ye çevirirler.". Bununla ilgili İK. ağızlarında 3 örnek kaydedilmiştir.

İK. *aġaç* (< ET. **yıgaç*) "ağaç", krş. ÖK. *cıġaç* "ahşap", Özb. *yıġåç*, Uyg. *yaġaç*, Tuv. *ıġaş*, ancak Kaz. *aġaş*, Trkm., TT. *ağaç* vd.

İK. *aylaq* (< ET. *yaylaġ*) "yayla", krş. ÖK. *cayloo*, Kaz. *žayləw*, Uyg. ağız. *yaylaġ*, Trkm. *ya:ylaġ*, AzT. ağız. *yaylaq*, TT. *yayla* vd.

İK. *elatan* "Teyitlerin bir alt boyu adı" < Trkm. *yolatan* "bir boy adı".

2.1.3 Ön ve içseste b ~ m ikiliği

İçkilik ağızlarında dağınık da olsa Türk dillerinde görülen *b- ~ m-* ikiliğinde Oğuz tipli ilkinden yana örneklere rastlanmaktadır. Örneklerin bir kısmı Özbekçedekilerle paralellik arz etmektedir, ancak bir başka kısmı da özgündür. Bununla birlikte Özbekçenin Karluk ve Kıpçak ağızlarında bu ses olayıyla ilgili *b-*'den yana örneklerin daha çok Taşkent şehir ağzında görüldüğünü, İçkiliklere komşu Fergana vadisi ağızlarında ise bunun aksine *m-*'li örneklerin baskın olduğunu belirtmemizde yarar vardır (bk. İbrahimov, 1967, ss. 56-57)

Arapça ve Farsça kimi örneklerde de alt katmanın bir etkisi olarak önseste *m- > b-* değişimi görülmektedir. Bazı bölgelerde aşağıdaki örneklerin her iki şeklinin de paralel, diğerlerindeyse ise tek şeklinin daha yaygın olduğu görülmektedir.

İK. *ben ~ men* "ben", krş. ÖK., Kaz., Özb., Trkm., AzT. *men*, ancak TT., Gag. *ben*.

İK. *benin ~ menin* "benim", krş. ÖK. *menin*, Kaz., Özb., Uyg., Trkm. *meniŋ*, AzT. *menin*, ancak. TT., Gag. *benim*.

İK. *böön*, ayrıca *böö, bööy, büyö* "zehirli bir örümcek türü", krş. Tkm. *bö:v*, *mö:y* "id."

İK. *bökür-* "böğürmek", ÖK., Alt. *möörö-*, Özb. *bökir-*, *boqur-* "bağırmak, çağırmak; bağırıp çağırıp ağlamak; böğürmek" Tkrm. *bögür-* "böğürmek", AzT. *böyür-*, TT. *böğür-*"id.".

İK. *böŋgü* (<ET. *beŋgü*), krş. ÖK. *möŋgü* "karla kaplı dağ", Alt. *möŋkü*, Kaz. *məŋgi kar* "id".

İK. *böön* "kör bağırsak", krş. ÖK. *möön*, Alt. *möön* "oniki parmak bağırsağı", Kaz. *büyen*, Hak. (*tuyuḫ*) *pöön* "id.".

İK. *burun* "burun", krş. ÖK. *murun*, Kaz., Özb. Fergana ağız. *murın*, ancak Özb., Trkm., TT., AzT. *burun* vd.

İK. *burun* "önce", krş. ÖK. *murun*, Özb. Fergana ağız. *murun ~ burun*, ancak Kırg. Talas ağzı *burun*, ayrıca Özb., Trkm. TT. ağız. *burun* vd.

İK. *başak* "başak", krş. ÖK. *maşak*, Özb. *båşåq ~ maşåq*, Kaz. *masaq*, ancak Trkm. *baş*, AzT., TT. *başak* vd.

İK. *bunday* "bunun gibi", ÖK. *mınday*, Kaz. *munday*, ancak Özb. *bunday,* Fergana ağız. *munı kəbi*, *munåqqå* vd.

İK. *boyun* "boyun", ÖK. *moyun*, Kaz. *moyın*, ancak Özb. *boyın*, Trkm, AzT., TT. *boyun*.

İK. *buzow* "buzağı", krş. ÖK. *muzoo*, Uyg. *muzay*, ancak Kaz. *buzaw*, Özb. *buzåq,* Özb. ağız. *buzav, büzək*, Trkm. *buzav*, AzT. *buzov*, TT. *buzağı*.

Alıntı sözcüklerde görülen örnekler:

İK. *beyman* "misafir" (< Fa. *mihmān*), krş. ÖK., Kaz. *meyman*, Özb. *mehmån*, Trkm. *mıhman* vd.

İK. *buzurman* "Müslüman" (Ar. *müslim* + Fa. *ān*), ÖK. Kaz, Özb., Trkm. *musulman*, Uyg. ağız. *busurman*.

İçseste /b/'nin korunduğu örnekler:

İK. *tapan* "taban", krş. ÖK. *taman*, Özb. *tavån*, Kaz., TT. *taban*i, Trkm. *daban*.

İK. *kıpın* "zerre", krş. ÖK. *kımın* "zerre".

İK. *çabındı* "kırpıntı", krş. ÖK. *çamındı*.

2.1.4. Önseste k- > g- ötümlüleşmesi

İçkilik ağızlarında bu ses olayı kapsayıcı değildir, bazı bölgelerde Çüy ve Issık-Göl Kırgız ağızlarında olduğu gibi *k- > g-* ötümlüleşmesi daha tutarlıdır. Ancak Cergetal ve Pamir ağızlarında buna ilaveten *q- > ġ-* ötümlüleşmesinin örnekleri de dikkat çekici sayıdadır. Sonuncu ses olayı diğer Kırgız ağızlarında görülmez. Bununla birlikte ötümsüz-ötümlü karşıtlığa sahip bu damak ünsüzlerinin karışık kullanımı veya, özellikle Kadamcay bölgesi ağızlarında görüldüğü gibi, akıcı ünsüzlerden sonra ötümsüz pozisyonunu korunması (örneğin, *qara qarga*, *ala qarga*, *qara qoy*, *ala kiyiz*, *ar qaysı*, *men keldim* vd.) da görülmektedir. Özbekçenin komşu ağızlarında ise *k- > g-* ve *q- > ġ-* ötümlüleşmesine rastlanmaz. Üstelik Özbekçenin Oğuzca Horezm ağızlarında da bu ses olayı yaygın olmayıp, daha çok alıntı ve yansıma sözcüklerle sınırlıdır (örnekleri için bk. Abdullayev, 1961, ss. 33-34).

İçkilik ağızlarında temel sözvarlığına ait örnekler şunlardır: a) İK. *gel-* "gelmek", krş. ÖK. *kel-*, İK. *gen* (*talaa*) "sürülmemiş tarla", krş. ÖK. *keŋ talaa*, İK. *giy-* "giymek", ÖK. *kiy-*, İK. *göm-* "gömmek", krş. ÖK. *köm-*, İK. *gün* "gün", krş. ÖK. *kün,* İK. *gülük at* "koşu atı", krş. ÖK. *külük at*; b) İK. *ġara-* "bakmak", krş. ÖK. *qara-*, İK. *ġaldaġaç* "kırlangıç", krş. ÖK. *qarlıġaç*, İK. *ġarı-* "yaşlanmak", krş. ÖK. *qarı-*, İK. *ġarış* "karış", krş. ÖK. *qarış*, İK. *ġaz* "kaz", krş. ÖK. *qaz*, İK. *ġaz-* "kazmak", krş. ÖK. *qaz-*, İK. *ġıl-* "kılmak", krş. ÖK. *qıl-*, İK. *ġılıç* "kılıç", krş. ÖK. *qılıç*, İK. *ġonuç* "konç", krş. ÖK. *qonç*, İK.

ġolo “bronz”, krş. ÖK. *qolo*, İK. *ġorun-* “korunmak”, krş. ÖK. *qorun-*, İK. *ġuw* “kuğu”, krş. ÖK. *quu* vd. Diğer örnekler için bk. Mukambayev, 2009, ss. 280-315.

2.1.5 Önseste t- > d- ötümlüleşmesi

Türkçe kökenli sözcükler ölçünlü Kırgızcada önseste *t-* iledir, oysa İçkilik ağızlarında birçok örnekte *d-* görülür. Buna karşılık önsesinde *t-* olan birçok Arapça ve Farsça alıntı sözcük ölçünlü Kırgızcada ötümlüleşirken, İçkilik ağızlarında önsesini korur. Örneğin, ÖK. *dayar* – İK. *tayyar* (< Ar. *tayyār*), ÖK. *tandır ~ dandır* – İK. *tandır* (Ar. *tannūr*), ÖK. *daam* – İK. *taam* (Ar. *ta´ām*) vd.

İbrahimov Özbekçenin Andican ve komşu ağızlarında görülen *t- > d-* değişmesini (örneğin, *dep-*, ÖÖzb. *tep-* “tepmek”, *dud-*, ÖÖzb. *tut-* “tutmak”, *devə*, ÖÖzb. *tepə* “tepe” vd.) Güney (*Güneybatı* (*İçkilik*) - RA) Kırgız ağızlarının etkisi olarak tarif etmektedir (bk. İbrahimov, 1967, s. 67).

İK. ağızlarında önseste *t- > d-* ötümlüleşmesine örnekler şunlardır:

İK. *duura-* “taklit etmek”, krş. ÖK. *tuura-*, eşseslisi *tuura-* “doğramak” Kaz. *tuwra-*, Özb., Uyg. *toġra-*.

İK. *dürkün* “çeşit çeşit”, krş. ÖK. *türkün*, Kaz. *türkin*, Özb.ağız. *turqun*, Özb. *turqum*, Uyg. *türküm*.

İK. *döş* “döş, göğüs”, krş. ÖK. *töş*, Kaz. *tös*, Özb., Uyg. *töş*.

İK. *daş(tuw)* “taş(lı)”, krş. ÖK. *taş(tuu)*, Kaz. *tas(tuw)*, Özb. *tåş(lik)*, Uyg. *taş(liq)*.

İK. *debele-* “tepelemek, üzerine basmak”, krş. ÖK. *tebele-*, Kaz. *töbele-*, Özb. *tepala-*.

İK. *dovulgu ~ davılgı* “bir bitki adı”, krş. ÖK. *tabılġı*, Uyg. *tevilġa*, tar. *tabulġu* (Babürname)

İK. *deŋsel-* “sallanmak”, krş. ÖK., Kaz. *teŋsel-*, Özb., Uyg. *teng* (> *teŋse-*).

İK. *dep-* “tepmek”, krş. ÖK., Kaz., Özb., Uyg. *tep-*, ancak Uyg. ayrıca *devin-* “sallanmak, sendelemek”, *depse-* “üzerine basmak”, Özb. ağız. *depsin-* “yeri tepelemek, ayaklarıyla çiğnemek”.

İK. *dize* “diz”, krş. ÖK., Kaz. *tize*, Özb. *tiz~tizza*., Uyg. *tiz*.

İK. *diyirmen* “değirmen”, krş. ÖK. *tegirmen*, Özb. *tegirmån*, Uyg. *tügmen*, Kaz. *diyirmen*.

İK. *doy* “düğün, toy”, krş. ÖK., Kaz., Özb., Uyg. *toy*.

İK. *dolu, dol, dowul* “dolu”, krş. Özb. *dol*, Kaz. ağız. *dolı*, Uyg. ağız. *to꞉li/tola*, AzT., TT. *dolu*, Trkm. *dolı*.

İK. *doŋġuz* “domuz”, krş. ÖK. *doŋuz*, Özb. *toŋġız*, Uyg. *toŋġuz*.

İK. *dumuk-* “suya batmak, dumulmak”, krş. ÖK. *tumçuk-*, Kaz. *tunşık-*, Uyg. *tunçuq-*.

Alıntı sözcüklerde görülen örnekler:

İK. *durp* (< Fa. *turb*) “turp”, krş. ÖK., Kaz., Özb. *turp*, Uyg. *turup*.

İK. *dünt* (< Fa. *tund*) “içine kapanık; haşin”, krş. ÖK. *tünt*, Özb. *tund*.

2.1.6 *Ön ve içseste b > v sızıcılaşması*

Oğuz grubu Türk dillerinde ön, iç ve sonseste *b > v* sızıcılaşması yaygındır. Korkmaz (2013, s. 57) DLT'deki Oğuzca ile ilgili örneklerin son ve iç ses durumundaki /b/ ile ilgili olduğundan hareketle Kaşgarlı devri Oğuzcasında ön ses *b > v* değişiminin henüz başlamamış olduğu yargısına varılabileceğini belirtmektedir. Genel olarak Kırgızcada iki ünlü arasında kalan /b/ ünsüzü diftonglaşır. Örneğin: ÖK. *aba > awa*, "hava", ÖK. *ooba > o:wa* "evet" vd. Ancak İK. ağızlarında bu özellik iç ses durumundaki /b/ için, Oğuz grubunda olduğu gibi, akıcı ünsüzlerle komşuluk durumunda ve önseste de görülür. Sonuncu durum bölgeye komşu Özbek ağızlarında ise görülmez.

Örneğin: İK. *kelveyt* "gelmeyecek", krş. ÖK. *kelbeyt*, *barvadım* "gitmedim", krş. ÖK. *barbadım*, İK. *tanvaymın* "inkar etmem", krş. ÖK: *tanbaymın*; İK. *çımvı calġanvı* "gerçek mı yoksa yalan mı", krş. ÖK. *çınbı calġanbı vd.*

3. Morfolojik özellikler

3.1.1 -Ak eki

Kaşgarlı Mahmut DLT'de (I/153-154) sözcüğe sürekli yapılan hareket anlamı katan –<*A*>*GAn* sıfat-fiil ekinin, Oğuzlarla Kıpçakların çoğunun *–GAk* ve ek başı *g*'lerin erimesiyle *–Ak* ile karşılandığını söyler. Örneğin, "içi sıkıntılı kişiye *buş*<*a*>*ġan* denir, Oğuzlar ise *g* harfini atarak *buşaq* derler" der.

İK. ağızlarında ise bu tür sıfatlar türeten*–AGAn* ekinin *–Ak* ekiyle paralel kullanıldığı görülmektedir. ÖK. ve diğer ağızlarda *–AGAn* eki az, onun metatezli varyantı *-AnAk* daha çok kullanılır. *–Ak* eki ise yalnızca İK. ağızlarında görülür.

Örneğin: *qaçaġan at ~ qaça:q at* "sürekli ürken at", krş. ÖK: *qaçanaq at*; *tevegen at ~ tevek at* "sürekli tepinen at", krş. ÖK. *tebenek at*; *köçögön ~ köçöök* "çok göçen"; *sezegen ~ sezek* "hemen hisseden", *kavaak it* "çok havlayan köpek", krş. ÖK. *kabagan ~ kabanak it*; *süzöök sıyır* "sürekli toslayan sığır", krş. ÖK. *süzönök ~ süzögön uy*; *tepkeek* "çok tepinen", *uçaak* "sürekli uçan", *utkak* "sürekli kazanan", *uhtaak* "sürekli uyuyan, uykucu", *içeek* "sürekli içen" vd.

Oğuz grubu Türk dillerinde hem *-AGAn*, hem de *-Ak* eki aynı işlevde kullanılır, ancak ilk ek yalnızca Oğuzcada değil, aynı zamanda diğer Türk dillerinde de yaygın kullanılır. Örneğin: Kırg. KBalk. *kaçaġan*, Kaz., KKalp. *qaşaġan*, Kırg., Kaz, KKalp. *bilegen*, Özb. *bilågan* vd.

Buna karşılık sonuncu ek ise Oğuz dilleriyle sınırlıdır. Örneğin: AzT. *qaçaq* "kaçak, görüşmekten sürekli kaçınan kimse", *oynaq* "çok oynayan, hareketli", *titrək* "titrek, çok titreyen"; Trkm. *bilik* (<*bil-Ak*) "herşeyden haberdan olan kimse", *gaçak* "sürekli kaçan", *gezek* "tekrar; hayvanları gütme nöbeti", TT. *avlak* "çok avlanılan yer", *oynak* "hareketli, çok oynayan", *işlek* "çok işleyen, canlı", *dönek* "sözünden sık sık dönen", ışıldak "sürekli ışıldayan" vd.

3.1.2 +çI eki

İK. ağızlarıyla Oğuz-Türkmen morfolojik benzerliklerinden en dikkat çekenlerinden biri şüphesiz *+çI* ekidir. Bu ek tarihî ve çağdaş Türk dillerinde "daha çok bir kimsenin belirli uğraş, meslek veya alışkanlığını, bazen de belirli bir toplumsal veya bölgesel gruba mensubiyetini bildirir (Şçerbak, 1977, s. 103).

Ancak diğer yandan bazı Türk dillerinde bu ekin *+lX* eki işlevinde kullanıldığı da görülür. Örneğin, Tuv. *şkolaçı* "okullu", *hoorayçı* "şehirli", TT. *yabancı*, *Al(a)mancı* "Almanyalı (Türk)", *öfkeci* "hiddetli".

Türkmencenin Yomut ve Nohurlu ağızlarında ise bu ekin *+lX* eki işlevinde olmakla birlikte daha spesifik anlamda, "belirli bir bölgenin, köyün, şehrin ahalisini belirtmek" için de kullanıldığı görülür (bk. Baskakov, 1970, s. 121). Örneğin: *Hıvaçı* "Hiveli", *Ürgencci* "Ürgençli", *Arakçı* "Iraklı", *Hocakölçi* "Hocaköllü" vd. (benzer örnekler için ayrıca bk. Ataniyazov, 1994, s. 56). Ek sadece şehir veya kasabaya değil, aynı zamanda coğrafi alan veya bir boya mensubiyet de bildirebilir. Örneğin: *şorçı* "tuzlu çölden olan", *takırçı* "bozkırlı", *Yagmırçı* "Yagmır boyundan olan" *Keyikçi* "Keyik boyundan olan" (bk. Ataniyazov, 1994, s. 173).

Türkmencedeki bu ek birebir işlevleriyle Türk dilleri ve lehçelerinden yalnızca İK. ağızlarında görülür. Örneğin: *Alayçı* "Alaylı", *Leylekçi* "Leylekli", *Ferganaçı* "Fergana-lı", *Kadamcayçı* "Kadamcaylı", *towçu* "dağlı", *çölçü* "ovalı", *köçmönçü* "göçebe", *Çayır-çı* "Çayır(çı) boyundan olan" vd.

3.1.3 +Iŋ genitif eki

Kırgızca ve ağızlarında ilgi hal ekinin arketipi *+nIn* şeklindedir. İK. ağızları da istisna değildir, ancak 1. ve 2. çokluk şahıs zamirlerinde ayrıca *biziŋ* ve *siziŋ* örneklerine de rastlanmıştır. Örneğin: *Bu sözdün biziŋçesi şu wolot*. "Bu sözün bizim dildeki şekli şudur.", *Endi biziŋ siziŋ kıvay le alaver* "Şimdi de bizim sizin demeden al, durma!" *Biziŋdey kılatbede* "Bizim gibi yapmaz ki." vd.

ÖK. bu yapılar *bizdin, sizdin*, Özb. *bizniŋ, sizniŋ* Kaz. *bizdiŋ, sizdiŋ* vd. şeklindedir. Oğuz grubu Türk dillerinde ise Trkm. *biziŋ, siziŋ*, TT., Gag. *bizim, sizin*, AzT. *bizin, sizin*, Özb. Horezm ağız. *biz(l)əni, siz(l)əni* şeklindedir.

3.1.4 +A datif eki

Kırgızcada teklik şahıs iyelik eklerinden sonra gelen datif eki Oğuz dillerinde olduğu gibi *+A* şeklindedir. Örneğin: *üyümö* (< *üy+(ü)m+A*), *üyüŋö* (< *üy+(ü)ŋ+A*), *üyünö* (< *üy+ü+n+A*) vd. Diğer durumlardaise istisnasız *+KA* şeklindedir. İçkilik ağızlarında bazen, özellikle Leylek ve Cergetal bölgelerinde sonsesi *–k* olan sözcüklere datif eki geldiğinde ekin *+A* şeklinde olduğu görülmektedir.

Örneğin: *Eşik+e çıġatpedeŋ* "Dışarıya çıkacak mıydın?", *Onu Leylek+e salıp cügörüptü(r)* "Onu Leylek'e göndermiş" vd.

Korkmaz (2013, ss. 48-49) datif ekinin Eski Türkçede de *–k* ünsüzü ile sonuçlanan sözcükler ile yer zarflarına ve 1., 2. şahıs iyelik eki almış sözcüklere geldiğinde *+A* olduğunu belirtir. Korkmaz ayrıca *+A* yönelme hali ekinin Kuzeydoğu Karadeniz ağızlarında bulunma işlevinin (*yedi yaşuma iken* "yedi yaşımda iken" vb.) de olduğunu ekler.

Benzer özellik İK. ağızlarında da görülmektedir: *Çöcönü* ***neŋ*** *kiçineside apkeperdi. Eki-****le*** *kündön kiyn, eki kündügün****ö*** (< kün+lük+ü+n+A) *apkepergen. Kegenden kiyin … bir aygaça caşık****a*** (*caşık* (< Rus. *yaşçik* "kutu") + A) *salıp baktım*. "Civcivleri henüz çok ufak iken getirdi. Yalnızca iki gün sonra, henüz iki günlüğünde (günlük iken) getirmişti. (bk. Bakinova, 1956, s. 116).

3.1.5 -Iver- tezlik bildiren tasvir fill yapısı

Kırgızcanın diğer ağızlarında görülen ivedilik bildiren *iy-* (< *ıd-*), *ir-* (< *ciber-*), *ciber-* (< *ıda ber-*), yardımcı fiilleri yerine İçkilik ağızlar grubunda Oğuz grubu Türk dillerinde olduğu gibi (*-A/I* zarf-fiil eki + *ber-* yardımcı fiili yapısının kullanıldığı görülür: *içiver-* (ÖK. *içip iy-/ir-/ciber-*) "içivermek"; *cügörüver-* (ÖK. *ciberip iy-/ir-*) "gönderivermek" vs.

3.1.6 La enklitiği

Bağlandığı sözcüğün anlamını pekiştiren bu unsuru Kaşgarlı şöyle tarif etmektedir: "İşin tahakkukunu ve bitmesini gösteren bir edat olmak üzere fiillerin sonuna gelen bir harftir. Bunu Oğuzlar kullanırlar. *Ol bardı la* "O gitti be", *Ol keldi la* " O geldi be", (Onun gitmesi tahahhuk etti) ve (Onun gelmesi tahakkuk etti) anlamlarındadır. Bu söz, işin olduğunu bilmediği için dinleyen adamda bir parça inkar anlamı bulunduğu zaman kullanılır. Bunu öbür Türkler bilmezler." (bk. DLT/III, s. 213). Kaşgarlı Mahmut her ne kadar yalnızca Oğuzlara özgü olarak kaydetmişse de, söz konusu enklitik unsur çağdaş Türk dilleri arasında bir taraftan Altayca, Kırgızca, Tatarca, Uygurca gibi Karluk-Kıpçak, diğer taraftan ise Türkmence ve Türkiye Türkçesi gibi Oğuz grubu dillerinde görülür (bk. Nalbant, 2004, ss. 2157-2174; Ercilasun, 2008, ss. 35-56).

Kırgızcanın diğer ağızlarında söz konusu edat *ele* biçiminde iken, İçkilik ağızlarında *le* biçimindedir. İşlevi açısından farkı olmasa da, fonetik görünümündeki arkaik durum onun bağımsız gelişimine işaret etmektedir. Oğuz alt katmanına ait olması pek muhtemeldir. Örneğin: *Özüŋ-le keveytpedeŋ* "Yalnızca kendin gelseydin", *O bardı-le* "O gitmişti ya" vd.

4. Sözvarlığına ait izler

Sözvarlığının değişime açık bir alan olması sebebiyle İçkilik ağızlarında yalın Oğuzca olarak nitelendirilebilecek sözcükler mevcut değildir. Zaten Türkçe sözvarlığını Kıpçakça, Karlukça, Oğuzca vd. şeklinde ayrıştırmak da doğru sayılmaz, zira belirgin leksik dubletler de dâhil, Türkçe sözcüklerin bu dillerin konuşulduğu coğrafyaların tamamında ister yaygın, ister adacık halinde, ister aktif, ister pasif sözvarlığında, ister neolojizm, ister arkaik biçimde olsun, bir şekilde görülme olasılığı oldukça yüksektir. Bu yüzden genel olarak sözvarlığı dildeki katmanlaşmayı belirlemede bir ölçüt kabul edilemez. Ancak bazı sözcüklerin hem yapısal, hem de etnokültürel açıdan spesifik kullanımı, bünyesinde bulundurduğu karakteristik yapım ekleri, sahip olduğu semantiğin kronolojik dizini gibi durumlar söz konusu katmanların tespitinde yine ipucu vazifesi görebilmektedir.

İçkilik ağızlar grubuna bakıldığında onun sözvarlığı alanında Oğuzca alt katmanına ait olduğuna işaret eden bu türden örneklere de rastlanmaktadır.

Batken bölgesinde *bak-* fiili ÖK. *qara-* ve tasfir fiillerinde yardımcı fiil olarak *kör-* yerine kullanılır. Bu durum diğer Kırgız ağızlarında olduğu kadar komşu Özbek ağızlarında da görülmez. Örneğin: İK. *beri baq* "buraya bak", ÖK. *beri qara*, , Özb. *beri qåra*, İK. *oylonup baq* "düşün bir bak", ÖK. *oylonup kör*, Özb. *oylənip kör*, İK. *kirip baq* "gir bir bak", ÖK. *kirip kör*, Özb. *kirip kör*, İK. *tilenip baq* "sor bir bak", ÖK. *surap kör*, Özb. *sorəp kör* vd.

Batken ağzında ayrıca *qaçan* sözcüğü yalnızca "ne zaman" değil, ET. de olduğu gibi "nasıl" anlamında da kullanılır[7]. Sonuncu anlam yalnızca Oğuz grubu Türk dillerinde korunmuştur. Örneğin, TT. *qaçan* (*haçan*) "ne zaman, ne zaman ki, her ne zaman, vaktaki, nasıl, ne suretle" (bk. Dilçin, 1983, s. 121; Yavuzarslan, 1993, s. 316). Kırgızcanın öteki ağızlarında ve Özbekçede olduğu gibi, bölge halkının dilsel teması mümkün olabilecek komşu Türk dillerinin hiçbirinde benzer anlam yoktur, sözcük yalnızca "ne zaman" anlamında kullanılır. Örneğin: *kaçan bilem* "nasıl/nereden bileyim", ÖK. *kaydan bileyin* vd. (örnek için bk. Mukambayev, 2009, s. 466).

Diğer örnekler: İK. *bile-* "bilemek", krş. ÖK., Kaz., Uyg., Özb. *qayra-* "id.", ancak Trkm., AzT., TT. *bile-*; İK. *beşli* "beş yaşında hayvan", krş. ÖK. - , TT. ağız *beşli* "id." vd; İK. *itele-* "itelemek", krş. ÖK. *türt-*, *iter-*, Özb. *iter-*, Uyg. *itter-*, ancak AzT. *itələ-*, Tkrm., TT. *itele-*; İK: *geri* "dağın eteği", krş. ÖK. -, TT. *geri* "dağın girintili çıkıntılı yeri", İK. *buuruq* "şiddetli don", krş. ÖK.-, TT. ağız. *buruk* "şiddetli kar, fırtına, kasırga", İK. *geri-* "inat etmek, çabalamak", krş. ÖK. -, TT. ağız. *geri-*" inat etmek", İK. *derit* "mısır, kepek vd. samanı sıcak suyla haşlayıp, ardından mısır, kepek vd. karıştırılarak hayvanlara verilen yemek", krş. ÖK.-, TT. ağız. *dirit* "buğday, nohut ve börülceyi birlikte pişirerek yapılan yağsız yemek", İK. *közük-* "gözükmek", krş. ÖK-, ancak Uyg. *közük-* "doğrumak; gözükmek", TT. *gözük-*, İK. *mara-* "gözlemek, bekleyip uzağa bakmak", krş. ÖK. -, ancak Uyg. *mara-* "gözlemek, gizlice bakmak", TT. ağız. *mara-* gözlemek, gizli olarak bakmak", İK. *uz* "uzun, çok uzak", krş. ÖK. -, TT. ağız. *uz* "uzun, çok uzak", İK. *eğin* "üst baş, giyecek, krş. ÖK. - , TT. ağız. *eğin* "üst baş, giyecek, İK. *umaç* "hamurdan yapılmış bir çeşit yemek", krş. ÖK. -, Uyg. *umaç*, TT. ağız *umaç* (*çorbası*) vd.

KISALTMALAR

Alt.	Altayca
Ar.	Arapça
AzT.	Azerbaycan Türkçesi
DLT	*Divanü Lügati't-Türk*
Fa.	Farsça
Hak.	Hakasça
Hlç.	Halaççа
İK.	İçkilik Kırgız ağızları
Kaz.	Kazakça
KBalk.	Karaçay-Balkarca
KKalp.	Karakalpakça
ÖK.	Ölçünlü Kırgızca
ÖÖzb.	Ölçünlü Özbekçe
Özb.	Özbekçe
Rus.	Rusça
Şor.	Şorca

[7] Sözcüğün ET. anlamları için bk. Nadyelyayev vd. 1969: 400b

Trkm.	Türkmence
TT.	Türkiye Türkçesi
Uyg.	Uygurca
Yak.	Yakutça

KAYNAKÇA

Abayev, V. İ. (1956). O yazıkovom substrate, *Dokladı i soobşçeniya instituta yazıkoznaniya AN SSSR*. No. 9, 57-69.

Abduldayev, E. (1966). *Kırgız tilinin govorloru*, Frunze: Til cana Edebiyat İnstitutu Basması

Abduldayev, E., Bakinova, G., Beyşekeyev, N., (1955). *Özbekstandagı Kırgızdardın tilindegi cergiliktüü özgöçölüktör*. Frunze: Til cana Edebiyat İnstitutu Basması

Abdullayev, F. A. (1961). *Horezmskiye govorı uzbekskogo yazıka. I. Slovar; 2. Klassifikatsiya horezmskih govorov*. Taşkent: İzdatelstvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR.

Abramzon S. M. (1971). *Kirgizı i ih etnogenetiçeskiye i kulturnıye svyazi*. Leningrad: Nauka.

Abdullayev, H. (2014). *K voprosu o kırgızah v Fergane*. kyrgyz.ru (erişim tarihi: 15 Ocak 2014).

Alimov, R. (2010). Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubunda Birincil Uzun Ünlüler ve İzleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* Cilt 7. Sayı 1 (Mart 2010). 251-268.

Alimov, R. (2011). Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine. *Türklük Bilimi Araştırmaları. Journal of Turkology Researches* (TUBAR) 2011, XXX/Güz. 185-206.

Ataniyazov, S. (1994). *Etnonimı v turkmenskom yazıke*. Aşhabad: Ilım.

Azərbaycan Dialektoloji lüğəti (1999). I cild, A-L, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Azərbaycan Dialektoloji lüğəti (2003). II cild, M-Z, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bakinova, G. (1955). *Kırgız tilinin Oş govorloru*. Frunze: Til cana Edebiyat İnstitutu Basması.

Baskakov, N. A. (1970). *Grammatika turkmenskogo yazıka, I. Fonetika i Morfologiya.* (ed.) Aşgabad: Ilım.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirtheenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch Des Chaladsch (Dialekt Von Charrab)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ercilasun, A. B. (2008). La Enklitiği ve Türkçede Bir "Pekiştirme Enklitiği" Teorisi. *Dil Araştırmaları Dergisi*. sayı 2 (Bahar). 35-56.

Gopuri, G. (1986). *Uygur Şiveleri Sözlügü*. Pekin: Milletler Neşriyatı.

İbrahimov, S. (1967). *Özbek Tilining Andicån Şivələri* (*Fonetika va Morfologiya*). Taşkent: Fən Naşriyåti.

Karatayev, O. (2002). Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları. (Aktaran M. Kalkan). *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Bişkek. 200–207.

Karıniyazov, T. N. ve Borovkov, A. K. (1941). *Uzbeksko-Russkiy Slovar*. Taşkent: İzdatelstvo Uzb. Filiala Akademii Nauk SSSR.

Kenesbayev, İ. K. vd. (1959). *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi I A-K*. Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyası Baspası.

Kenesbayev, İ. K. vd. (1961). *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi II K-Ya*. Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyası Baspası

Kibirova, Ş. ve Tsunvazo, Y. (1961). *Uygursko-Russkiy Yazık*. Alma Ata: İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR.

Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yayınları.

Mukambayev, C. (2009). *Kırgız tilinin dialektologiyalık sözdügü.* Bishkek: Manas Üniversitesi Basması.

Nadelyayev, V.M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Nauka.

Nalbant, M. F. (2004). Türkçe Enklitik Edatı lA. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* (20-26 Eylül 2004). Ankara: TDK Yayınları. 2157-2174.

Nazarov, N. (2010). *Lakaylar. Dialektologiya va Fraziologiya*. Taşkent:

Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

Pisarçik, A. K. (1955). Garmskaya etnografiçeskaya ekspeditsiya 1954 g. *Sovyetskaya Etnografiya*. 1955/4, Moskva. 134-141.

Rahimov, S. (1985). *Uzbek tilining Surgandəryå şevələri* (*Fonetika, Leksika*). Taşkent: Fən Naşriyåti

Şçerbak, A. M. (1977). *Oçerki po sravnitelnoy morfologii tyurkskih yazıkov (İmya)*. Leningrad: Nauka.

Tagiyev, M.T. (ed.) (2006). *Azərbaycanca-Rusca Lüğət I-IV*. Bakı: Şarq-Gərb.

Trudı Kirgizskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii, III (1959). Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Özbek Tilining İzohli Lugati I-II (1981). Moskova: Russkiy Yazık.

Vasilyeva, G. P. (1964). Etnografiçeskiye dannıye o proishojdenii turkmenskogo naroda. *Sovyetskaya Etnografiya*. 86-94.

Yavuzarslan, P. (1993). Anadolu Ağızlarında *ha (*ka) Zamirinin Türevleri. *Türkoloji Dergisi*. XI/1, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. 309-320.

Yudahin, K. (1965). *Kırgızca-Orusça Sözdük. Kirgizsko-Russkiy Slovar*. Moskva: Sovyetskaya Ensiklopediya.

Yudahin, K. (1988). *Kırgız Sözlüğü.* (çev. A. Taymas). cilt 1 (A-J). 2. baskı, Ankara: TDK Yayınları.

Yunusaliyev, B. (1971). *Kırgız dialektologiyası*. Frunze: Mektep

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (Türkiye Türkçesi Ağızlar Sözlüğü)

TARİXŞÜNASLIĞIMIZIN ÇAĞDAŞ DURUMU VƏ YA BİZƏ TARİX LAZIMDIRMI

SABİR RÜSTƏMXANLI

Onda yurdu qoruyub,adlayıb davalari,
Tarixi yer üzünə
Qilinc ilə,daş ilə yazmışdı babalarım...
Şərqi Qərbə yetirib, Qərbi Şərqə çatdılar,
Tarix yazmasalar da tarixi yaradıblar...

Bu misralar genclik yıllarında yazdığım bir şeirdendir. Dogrudan da, bız tarixi yaradan bir milət olsaq da tarixi yazmaq üzərinə az düşünmüşük... Bu günkü çıkışım da bu konu üzərinədir...

***

Bizim dilimizdə tarix sözü iki anlyışı ifadə edir: bir keçmişdə qalmış zaman, gəldiyimiz yol, bir də bu yola və keçmişə həsr olunan kitab, elmin, araşdırmanın bir alanı. Ötən zamanın bizim ücün tarix olanı yazıya köçürüb, yaddaşımıza həkk olunanlarıdır. Dilimizdə bu halın başqa bənzərləri də var, məsələn yurd həm alaçıq, çadır, yaşayış yeri, həm də vətən anlamı daşıyır. El xalq,ulus ifadəsi olmaqla, həm də dövlət mənasında işlədilmişdir. Baş həm başdır, həm başda oturan... Belə örnəklərin sayını artırmaq da olar... Tarixöyrənmə sənətini yüksək dəyərləndirən saysiz fikir söylənildiyi kimi, ötənləri araşdırmanın mənasız bir iş olduğunu deyənlər də yetərincədir. Bir tərəfdə insanlığın keçmişinə sayğıyla yanaşmağa səsləyrək deyirlər: "keçmiş gələcəyin anasıdır"; "yalnız keçmişi olanların gələcəyi var"; "keçmişinə güllə atanları geləcək topa tutacaq", "tarix bizə keçmişdə nəyin necə baş verdiyini aydınlaşdırmaq üçün lazım deyil, kimliyimizi görmək və gələcəyə yol açmaq üçün lazımdır". Digər tərəfdə isə tarixi gərəksiz bir şey sayarak, onun rolunu kuşku altına alan mülahizələr səslənir: "tarix yalnız onu öyrədir ki, o xalqlara heç nə öyrətməyib"; "ümumdünya tarixi, ümumdünya məhkəməsidir"; "tarix bir cəbbəxanadır, hərə ordan özünə lazım olan silahı seçir"; "bəzi tarixçilər öz yalanlarını ölülərin danışa

bilmədiyinə arxayın olub yazırlar...” və s. Tarixçilik də bu ziddiyyətlərin içində öz yolunu getməkdədir...

Bir filosofun sözüylə desək, tarixçi Allah kimi, hamını və hər şeyi bir gözdə görməli, hətta şeytanı da sevməlidir... Tarixçi–istər dost haqqında yazsın, istər düşmən, yalandan, həqiqəti gizlətməkdən, şübhə yaratmaqdan qorunmalıdır...

Tarix kitabları tarixçılərin bəhs etdiyi zaman və olaylar haqqında düşüncələridir, bəs həmin tarixdə yaşayanlar necə düşünürdülər? Bu gün həmin olayları bilmək gərəkirmi? Tarix ilğımlarında özünü böyük görənlərin iddiası dünyaya bu qədər savaş, fəlakət gətiribsə bəlkə birdəfəlik keçmişin üstünə qara bir pərdə çəkib onu unutmaq lazımdır? Ancaq tərəzinin digər gözündə alternativ fikir də var: məhz tarixi təcrübəni bilmək insanlığı öncə olmuşlardan daha ağır fəlakətlərdən qorumuşdur. Avropa Birinci və İkinci Dünya savaşlarının acı nəticələrini unutsa Avropa Şurası və Birliyi yaranmazdı və daha fəlakətli savaşların qarşısını heç bir güc ala bilməzdi...

Bəşəriyyətin kimliyini və keçmişini unudaraq kütləvi şəkildə manqurtlaşması və düşüncə donuqluğunda, yaddaş vakuumunda yaşaması mümkün deyil...

Nə etdiyimizin və nə edə biləcəyimizin cavabı da, fiziki, mənəvi, intellekt gücümüzün orta həddi də, rekordları da keçmişdədir.

Bizdən nə qədər uzaq, ölu, mənasız görünsə də əslində biz bu tarix ruhundan, onun söz və düşüncə tərzindən doğulmuşuq, onun budağında yetişmişik.

Tarix ölüb getmir, ayağımızın altında tarix pillələri nə qədər çoxdursa biz o qədər ucayıq. O, nəsillər arasında körpü salır, insanlığın məsuliyyətini artırır.

***

Tarix bilgisini öz iradəsinə bağlamaq istəyənlərin qayçıları nə qədər iti olsa da, keçmişi öz bədənlərinə biçə bilməzlər. Tarix bitmiş bir prosesdir, onu dəyişmək, əlavələr etmək, öz xeyrinə çevirmək günahdır. Təəssüf ki, tarixşünaslıq bu baxımdan o qədər də etibarlı sayıla bilməz...

***

Tarix araşdırmaçılığımızdan bizə əsasən iki cür nümunələr gəlib çatmışdır:

1. Saraylarda yazdırılan salnamələr; (bunlar milli tarixin xırda epizodları və ya yarpaqlarıdır).

2. Hakim din və ideologiyaların qulluğunda duran “əsərlər”...

Son ikiyüz ildə Quzey Azərbaycanda yazılanlar daha cox Rusiyanın işğal və genişlənmək siyasətinin, Güneydə yazılanlar isə, daha çox İranı farslaşdırmaq istəyənlərin maraqlarına xıdmət göstərmişdir.İndiyə kimi Azərbaycan cografiyasında baş verən olayların, dövlətlərin tarixi yazıldı əsasən; Azərbaycan türk xalqının tarixi yazılmadı. Bunun siyasi səbəbini söylədim artıq. Bir səbəbi də xalqımızın tarixinin türk halklarının ümumi tarixindən ayırıb, mövcud coğrafiya çərçivəsində öyrənilməsidir.

Tarixçiliyimiz, gələnəksəl olaraq ərəb, fars, xristian, (kilsələrdə yazılan uydurmalar), suryani, avropa, rus, cin və s. mənbələrə söykənmişdir. Bu mənbələrdə birtərəfli və bir çox hallarda düşmən mövqeyini əks etdirir. Bunu bilməliyik! İran dillilərin və ərəblərin bu bölgəyə gəlişindən sonra yazılan yazılarda isə tariximiz ümumiran, ümumislam dəryasında əridilib; çox vakıt, irançılıq, ümmət və din maraqlarına söykənib. İslamaqədərki qədim turk yazlarının çox böyük hissəsi isə məhv edilib. Türk kitabına qarşı soyqırımı Çindən başlayaraq Şumerə, İskəndəriyyəyə, İrana, Avropaya qədər yüzillərlə davam edir.... Azərbaycan türklərinin ən parlaq ədəbi-tarixi əsərlərindən sayılan oğuznamələr və Dədə Qorqud boyları bu soyqırımdan təsadüfən xilas olmuş bir nümunədir, və məhv olmamasını ozanlara borcludur. Yad yazılı mənbələrə etibar olmayan yerdə ümid qalır doğma sözün qoruya bildiklərinə, folklora, yer-yurd adlarına - toponomikaya, etimologiyaya, yəni sözlərin soykökünü oyrənən elmə, arxeologiyaya... Təəssüf ki, bu sahələrlə xüsusən arxeologiya ilə ardıcıl, peşəkarlıqla məşgul olanlarımız azdır. Uzun müddət bu elmlərin də acarlarını başqalarına etibar etmişik...

Beləliklə, dəfələrlə deyilən kimi, Azərbaycan türklərinin obyektiv tarixi yaxın zamanlara qədər daim müxtəlif basqılar altında olub, repressiyaya ugrayıb, saxtalaşdırılıb, yad siyasətlərin əsirinə çevrilib... Bu sözləri tərəddüd etmədən bütün türk xalqlar haqqında, hətta Türkiyə haqqında da demək olar.

Əsil milli tarix milli hökumətin vaxtında yazıla bilər. Bizdə bu imkan 1918–ci ildə yarandı, lakin vaxt çatmadı.

Türk coğrafiyasında əski yazıları özümüzün öyrənə bilməməyimiz, tarıxı yerlərimizdə, o cümlədən Güney Azərbaycanda sərbəst arxeoloji axtarış aparmamağımız, tariximizə ümumtürk müstəvisindən kənarda baxmaq çəhdi bu gün də tarixşünaslığımızın bütünləşməsinə imkan vermir. Bəzi tarix kitabları yenə də siyasətə xidmət göstərir, kecmişi də bugünün tərəzisiylə ölçmək istəyir.

Son vaxtlar xeyli tarix kitabları nəşr edilmişdir. Təəssüf ki, Azərbaycanda türklüyün tarixini yaxın əsrlərə çəkmək, onları gəlmə saymaq "ənənəsi" və xalqımızın soykökü haqqında hamının qəbul etdiyi vahid bir mövqeyin bəlirlənməməsi yenə də başlıca problemlərdən biri olaraq qalır...

***

Türklərin qətiyyətlə köçəri xalq sayılması Avropanın qərəzli tarix siyasəti nəticəsində "rəsmiləşmiş" və az qala mübahisədənkənar bir aksiomaya çevrilmişdir. Bu iddia o qədər təbliğ olunmuşdur ki, hətta Türkiyədə də az qala ehkama çevrilmişdir. Fərq bundadır ki, bəzi Avropa tarixçiləri bir az da "bəri" gələrək Anadolunun türkləşməsini, bir neçə əsr sonradan, Ərtoğrulun hakimiyyət dövründən başlamağa cəhd göstərir, Anadolu türk xalqını da türk, yunan, erməni, kürd, slavyan, boşnak, arnavut qarışığından ibarət bir "yığma komanda" kimi qələmə verməyə çalışırlar. Belə bir sualı də nəzərə almırlar ki, əgər həmin adları çəkilən xalqlar birləşib bugünki türk xalqını yaradıblarsa bəs dünyada mövcud olan bu qədər yunan, erməni, kürd, slavyan, boşnak, arnavutlu hardan çıxdı və ya necə oldu ki, onların bir hissəsi müqavimətsiz türk millətinə çevrildi, qalan hissəsi türk düşmənınə!..

İnternet saytlarında müxtəlif dillərdə yayılan bu türlü "bilgilərə" Türkiyədən cavab yoxdur və ya zəifdir. Barı 1071-ci ilin Malazgird savaşını xatırlatsınlar bu tipli "türkşünaslara". Əslində Türkiyənin öz tarixşünaslığı da o qədər fərqli deyil. Fərq bundadır ki onlar türklərin Anadoluya yerləşməsini XI yüzildən başlayir, bir də arasıra ötəri şəkildə bundan 6-7 yüzil öncə Qaradənizin üstündən qıpçaq və peçeneqlərin Balkanlarda görünməsini, hunların Avropa hakimiyyəti dövründə Dunayı keçərək cənuba doğru enmələrini xatirladırlar. Beləliklə Türkiyədə kütləvi bir "Səlcuqlar dönəmində Orta Asiyadan gəlmişik" fikri formalaşdırılıb. Məqsəd və məntiq bəllidir. Gəlməsiniz,lazım olanda yenə gəldiyiniz yerə göndəriləsiniz!... Avropalıların Amerikaya, ingilislərin Avstraliyaya dünən yox, srağagün yerləşməsi yada düşmür və Amerikada da, Avstraliyada da heç kim özünə gəlmə demir və bununla sıxıntı yaşamır...

Uzun müddət Azərbaycana səlcuqlu axnlarıyla gəlib yerləşdiyimiz fikri bizə də təlqin olunmuşdur... Akagemik İqrar Əliyevin başçılıq etdiyi böyük tarixçilər dəstəsi gəlmə, azsaylı, bəzilərinin təbirincə desək "vəhşi" türklərin yerlı İran və Qafqaz xalqlarını türkləşdirərək və ya onlara öz dillərini öyrədərək yeni xalq yaratdıqları barədə uydurmanı rəsmi və akademik mövqe səviyyəsinə qaldırdılar... İqrar Əliyev qeyd edirdi ki, bu yolla biz hind-avropa xalqlarına qarışır, Zərdüştə, Avestaya və İran mədəniyyəti deyilən mədəniyyətə sahiblənir və ya şərik oluruq. Bu,məncə, elmdən uzaq bir mövqedir. Öz cild-cild səhvinə haq qazandırmaq cəhdidir... Əslində İqrar Əliyev savadlı, qədim tarixləri mükəmməl bilən bir alim idi, bələləri əks cəbhədə dayananda onlarla danışmaq daha çətin olur.

Azərbaycanlıları da saf türk olmayan, sonradan türkləşmiş, qatmaqarışıq, qurama bir xalq saymaq iddiası İqrar əliyev və sovet tarixçilərinin əsas işi idi. Onların yazılarına görə, güya Azərbaycanın şimalında və cənubunda eradan əvvəl ikinci minilliyinin sonlarına qədər yerli, ancaq dili və kökü bəlli olmayan, güman ki, Qafqaz xalqlarına yaxın və onların dilinə bənzər dildə danışan aborogenlər yaşayırdı, sonra İrandillilər, yəni farslar gəldilər, yerli xalqların dillərini dəyişdirdilər. Sonra, təxminən min il öncə türklər gəldilər və bu Qafqaz və Hind –Avropa qarışığına öz dillərini öyrədib onları elədilər azərbaycanlı... Başqa düşüncəyə iynə gözü boyda yer qoymurlar: "Şimali Azərbaycan vilayətlərində əsas əhalinin Şimal-Şərqi Qafqaz ailəsi dillərində danışan tayfalardan və tayfa birliklərindən ibarət olduğu şübhəsizdir." (I cild. Səh. 155) Müəlliflərə görə cənubda, Urmiya ətrafında da hurri dilində danışıblar və bu dil də Şimal-Şərqı Qafqaz ailəsinə məxsus olmuşdur. Hətta turukkilər də hurri tayfalarından idilər...

Bu "nəzəriyyəçilərə" görə "XI əsrin sonunda Azərbaycan torpaqları Orta Asiyadan Aralıq dənizinədək, Qafqazdan İran körfəzinədək olan yerləri özündə birləşdirən Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edilir. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində cərəyan edən dil, din, ərazı, mədəniyyət və iqtisadi əlaqələr vəhdəti zəminində (?) yeni (?) etnik birliyin (?) - türkdilli Azərbaycan xalqının (?) formalaşması prosesi başa catır." (bax: Azərbaycan tarixi. II cild. Azərbaycan Elmlər Akademiyası A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitunun nəşri. Bakı. Elm nəşriyyatı. 1998. Səh 8-9) Bundan neçə yüz il öncə Azərbaycan və Qafqaz Albaniyasına gəlmış ərəblərin buraları "xəzərlərin-türklərin ölkəsi" adlandirması fikri də nəzərə alınmadan müəlliflər öz "proqramlarını" əsaslandırmaq işini davam etdirmişlər. Bu proqram da çox sadədir:

Bu gün azərbaycanlı adlandırılan xalq türk deyil, qafqazdilli, irandilli, türkdilli xalqların qarışığından əmələ gəlmiş, qurama parçaya bənzər, həftəbecər kimi bir şeydir...

Dünya hələ tarixə belə sərsəm yanaşma görməmişdir... Azərbaycanda və bitişik ərazilərdə Şumer çağlarından "turani" irqin yaşadıgı və sonrakı bütün köçlərə baxmayaraq öz köklərini qoruduqları barədə dünya tarixşünaslığında o qədər qeydlər var ki, onlardan sonra Azərbaycanda belə kitabları ortaya çıxaranların cəsarətinə heyrət edirsən. Öz tarixcılərimizin qədim tarıximizlə bağlı son uğurlu araşdırmaları da məhz türk həqiqətlərini üzə çıxardığına görə israrla akademik nəşrlərdən kənarda saxlanılır..

Akademik nəşrlərdəki tarıxşünaslığa yaraşmayan dil və ifadə tərzini, gərəksiz sözçülüyü, fikir dolaşıqlıqlarını ibarəbazlıqlarla örtmək cəhdlərini, anlayışların yerində işlədilməməsini, məntiqsizlikləri, orfoqrafiya səhvlərini bir kənara qoyuram... Ancaq, xalqın əmələ gəlmə prosesını bu qədər bəsitləşdirmək, hətta "iqtisadi əlaqə"nin nəticəsi saymaq yolverilməzdir. Necə olur "türklərin ölkəsi"ndə və türk dili üstün mövqedə ola-ola hələ türk xalqı mövcud olmur, o hələ bir neçə əsr sonra yaranacaqmış; "türklərin ölkəsi" isə sadəcə çox-çox sonralar formalaşacaq bir xalq üçün zəmin hazırlamaga xidmət edir, türk var, ancaq onlar hələ bu müəlliflərin istədiyi azərbaycanlılar deyildir(?). "Türkdilli Azərbaycan xalqı" ifadəsinin məntiqi nəticəsinin "türkdilli olmayan Azərbaycan xalqı" olduğunu bilirlərmi, bilirlərsə onda göstərsinlər o xalqı? Bu alimlərə məlumdur ki, "Azərbaycan xalqı" ifadəsi Rusiyanin işgalından sonra ortaya çıxmış termindir; Stalinin istəyiylə otən əsrin otuzuncu illərindən rəsmiləşmişdir. Min ili bir yana qoyaq, heç iki əsr qabaq da, Mirzə Kazım bəyin bir ifadəsini nəzərə almasaq, tarixdə, ədəbiyyatda bu adda bir xalq tapmaq mümkün deyildir. Azərbaycanın ərazi olduğunu və onun əhalisinin neçə min il boyu əsasən türk və özünü türk sayanlar olduğunu göstərən təkzibolunmaz faktları bir kənara qoyaraq, süni yolla, cavan bir xalq uydurmağa nə məcbur edir bunları? Avroasiyada müxtəlif adlar altında nəhəng dövlətlər qurmuş,sivilizasiyalar yaratmış bir xalq haqqında tayfalar, qəbilələr, vəhşi köçərilər, işğalçilar və s. aşağayıci ifadələr işlətməyə kimin haqqı var?

Qafqazdilli, İrandilli, Türkdilli xalqlar nə deməkdir? İran deyilən ərazidir və orda tarixin xatırladığı çağlardan müxtəlif xalqlar yaşayıblar, daha çox da türklər. Bəlkə İrana gəlmə olan və hind-Avropa ailəsinə daxil olan farsların dili nəzərdə tutulur irandilli ifadəsinin altinda? Azərbaycan türk xalqı əvəzinə türkdilli Azərbaycan xalqı deyiləndə belə çıxır ki, bu xalq türk deyil, sadəcə türk dilini mənimsəyib... Belə olanda bizim alimlərimizin mövqeyi türk düşmənlərinin, Kəsrəvilərin mövqeyindən nə ilə fərqlənir? Əgər alimlərimizin dediyi kimi,qafqazdillilər və İrandillilər "ictimai-iqtisadi şəraitə uyğun", yəni toyda-yasda, bazarda birləşıb yeni bir xalq əmələ gətiriblərsə onda bu gün də Azərbaycan ərazisində qardaşcasına yan-yana yaşadığımız ləzgilər, avarlar, zaxorlar, talışlar, kürdlər, tatlar, lahıclar, udinlər aradan min il keçəndən sonra hardan peyda oldular; necə oldu ki onların bir qismi türklərə qarışıb "azərbaycanli" xalqını yaratdı, yerdəqalanlar bu "şərəfli prosesdən" kənarda qaldılar və nədən, bazar iqtisadiyyatının hər şeyı ayaq altına aldığı çağımızda xalqların özünüdərk prosesi daha güclüdür, nəinki özgələşmə?... Türk dili

onların ünsiyyət dili, dövlətimizin rəsmi dilidir. Amma nə yaxşı ki, balaca areallarda işlədilən biri-birindən gözəl dillər də qorunmuşdur.

Necə olur ki yenicə "formalaşmağa" başlayan və "gəlmə" bir "tayfa"nin "ləhcə"si birdən birə bu qədər yerli dili sıxışdırıb ümumünsiyyət dilinə çevrilir? Necə olur ki, xalqın dili, Azərbaycan dili (?) Azərbaycan xalqının özündən əvvəl yaranır? Bizi heyrətləndirən bu mətnlərin, bu yanaşma tərzinin müstəqillik illərindəki kitablara gəlib çıxmasıdır...

***

Çağdaş tariximizin ən böyük düyünlərindən biri budur! Gizli hörümçək öz torunun hörməkdədir. Halbuki sovet dövrünə qədərki rus tarixçilərinin də bir çoxu Yaxın Şərqin qədim sivilizasiyalarının türk-turan mənşəli olduğunu etiraf edirdilər...

Tarixçilərimizin böyük bir qisminin kitablarında Qafqaz Albaniyasında yaşayan yerli xalqların da çoxunun, o cümlədən albanların türk olduqları göstərilir və sonradan hunların və digər xalqların məhz öz əqrabalarının yanına gəldiklərini və onlara(!) qaynayıb qarışdıqları fikri əsaslandıılır.

***

Akademiklərimizdən biri isə daha da irəli gedərək yazır: "IX-XI əsrlərdə öguz–səlcuqların gəlişiylə bu əsas bir az da möhkəmlənir və nəhayət, həmin özül üzərində XVI-XVII yüzıllərdə (?) Azərbaycan xalqı (?) təşəkkül tapır... " Cavan olmaq gözəl işdir, (yəni hələ ömrümüz irəlidədir), ancaq tarixi həqiqətdən uzaqdır. Çünki onyeddinci yüzilə qədər Azərbaycan türkləri çoxdan bir xalq olaraq formalaşmışdılar. Cografı və daha çox siyasi şərtlər altında müəyyən fərqlər əmələ gəlsə də, ümumtürk ağacından Osmanlı, türkmən, cagatay, özbək və s. qollar ayrılsa da onlar hamısı bir xalqın övladı olduqlarının fərqindəydilər, hətta savaşsalar da bir-birlərinə "qardaş" deyirdilər və bu qardaşların hərəsi bir ad daşıyanda türk xalqı ifadəsi əsasən Azərbaycan və Anadolu əhalisinə aid olaraq qalmışdı. Bu ayrılıqlar yeni xalqların yaranması kimi yox, bir xalqın bir neçə dövlətinin yaranması kimi qəbul edilməlidir. Lakin bu prosesə hətta yeni xalqların doğuluşu kimi baxsaq da bunun Azərbaycan türklərinə aidiyyəti yox idi, ayrılanlar özlərinə yeni adlar qoyanda da Azərbaycan türk adını qorumuşdu və XVI yüzil Azərbaycan türküylə iki-üç əsr öncənin türkü arasında heç bir etnik fərq yox idi... Təsadüfi deyil ki, tarixini 1300 il öncəyə aid etdiyimiz Dədə Qorqud boyları ümumoğuz irsi olmaqla, daha çox Azərbaycan türklərinin abidəsi sayılır. Həsənoğlu da, Nəsimi də, Xətai də, Füzuli də bütün türklər tərəfindən anlaşılsalar da Azərbaycan ağzıyla yazmaları da inkar edilmir.. Belə olan halda xalqın təşəkkül tarixini onun bu cür nəhəng söz ustalarından sonraya necə gətirmək olar? Formalaşmamış bir xalqın Dədə Qorqud eposu və ya Nəsimisi, Füzulisi necə yetişə bilərdi? Xalqsız şairi necə təsəvvür edək?

Dilçi və tarixçi alimlərimizin xalqımızın təşəkkül tarixini bu qədər bir –birindən çox uzaq olan dövrlərə bağlamaları, ortaya minillik fərqlərin çıxması bəri başdan onlarin fikrinin elmiliyini şübhə altına alır.

***

Qədim tairixmizə obyektiv münasibət baxımından Q.Qeybullayevin Azərbaycan xalqının etnogenezisinə həsr olunmuş kitabı önəmlidir. Onun fikrincə "qədim Midiya və Manna ərazilərində şərti olaraq Kaspi və ya Zaqro-Elam adlanan hürri tayfalarının yaşadıqlarını inkar etməməklə, bu faktı da qəbul etməliyik ki, elə oralardaca altay xalqalrı da yaşayırdı və e. ə. 8-7 –ci əsrlərdən isə bu ərazilərə türkdilli kimmerlər, isqutanlar, saklar... daxil olub". (səh. 493). Qeybullayevə görə hələ miladdan öncə Albaniyada mövcud olmuş 30-a yaxın etnosun 22-si, Güneydə-Atropatenada mövcud olan 25 etnosun isə 16-sı türk idi. Bu barədə doktor Zöhtabinin və Firudin Ağasıoğlunun araşdırmaları da faktlarının dəqiqliyi və zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Təəssüf ki, bunların heç biri hətta Ali məktəblər üçün buraxılmış dərsliklərdə də nəzərə alinmamışdır.

***

Maraqlı bir hal müşahidə olunur. Rusiyada SSR-dən qopub müstəqillik qazanmış xalqların tarixinə münasibət aqressivləşir. Vaxtilə rus nəşrlərində Azərbaycana aid edilən dəyərlərin bəzilərini indi, Şimal qonşumuzun İran siyasətinə uyğun olaraq, bizdən qoparib ümumiran tarixi və mədəniyyətinə qoşmaq meylləri güclənir. Bu, böyük dövlətlərin tarixi öz siyasətlərinə alət elədiklərinə daha bir misaldır. Avropa dövlətləri ermənilərin əsassız soyqırım iddialarından da məhz bu cür, Türkiyəyə təsir göstərmək məqsədilə istifadə edirlər.

***

Bir neçə kəlmə də bu məsələlərə yazarların, bədii ədəbiyyatın münasibəti hakkında...

Yazıcı üçün tarıxin başqa, özəl bir dəyəri də var: tarix təkcə keçmiş haqqında düşüncə-kecmişin düşüncəsi deyil, həm də düşüncənin keçmşidir... Tapixin dişinə vurduğu, sınaqdan keçirdiyi ideyaların öyrənilməsi onu milli ideallarımızın fəal axarına qoşur, tarix dəyirmanlarının suyunu bizim arxlara bağlayır. Bu mənada tarix tarixçilərlə yanaşı ədəbiyyatçıların da araşdırma meydanıdır. Bədii söz tarixə işıq salır, faktları yox, ruhu canlandırır...

Aristotelə görə "bədii ədəbiyyat dəqiq tarix təzkirələrindən daha elmı və daha düzgündür. Romantik sənət olayların tam mahiyyətinə nüfuz edir, təfərrüatların sadalanması isə quru hesabatdır." Onun fikrincə tarixçi-baş vermiş, şair isə baş verə biləcək hadisələrdən danışır. Buna görə də poeziya tarixdən daha fəlsəfidir, çünki poeziya ümumi olanı göstərir, tarixçi isə tək-tək olayları...

Bizcə, tarix insanın hərəkətini, ədəbiyyat düşüncələrini öyrənir. Hərəkət cismə, materiyaya, düşüncə isə ruha bağlıdır. Biri yerdir, biri göy! Ədəbiyyatın qanadları var, tarix qanadlana bilməz.

Mən bir yazar olaraq oğuzların tarixini diqqətlə oyrənmiş və Oğuz han üzərinə "Gök Tanrı" adlı bir roman da yazmışam. Romanın yazılışında oguzların tarixinə bu qədər fərğli baxışların olması məni heyrətləndirdi. Bu yanaşmalar arasındakı fərqləri bizim Azərbaycan alımlərindən Füzuli Bayat ugurlu bir şəkildə sistemləşdirmişdi. Oğuz xan tarixini araşdıranlar onu çeşidli tarixi şəxslərlə özdəşdirirlər. Fəqət ilginc olan budur ki, bu şəxsləri biri–birindən yüzyillər deyil,min ildən daha artıq zaman ayırır. Bir tarixdə Oğuz prototipi miladdan 200 il öncə yaşamış böyük Hun hökümdarı

Mete xandırsa, başqa bir tarix kitabında min beşyüzyil sonra yaşamış Çingiz xandır. Zəki Vəlidi Togan da Oğuznamələrin tarixini İslama qədərki dövrə, miladdan öncəki dördüncü yüzildən Güney Qafqazda başlanan olaylarla bağlayır.. Orhan Şaik Gökyay Oğuz dönəmini Alp Er Tonqa dövri ilə özdəştirir. Faruk Şumer Oğuz xan haqqındakı dastanları Kazan xan dövrində yüksələn türklük şüurunun məhsulu sayar. Bu dastanı XIII yüzilə gətirən düşüncələr də mövcuddur.Bütün bu araşdırmaçılara sayqıyla bildirməliyəm ki, türk mifik düşüncəsinin kosmik və əsatiri xarakteri Oğuz xan motivlərinin daha əski çağlara-türklərin tarix səhnəsinə çıxdıqları ilk illərə bağlıdır.Sujetdəki mitik cizgilərdə iki dövrün etkisi daha güclüdür. Bunlardan biri miladdan öncə 19-cu yüzil, protürk boylarından sayılan qutların güclənməsi və yüz il Şumeri, Qoşaçay arasını özlərinə tabe etdikləri dönəmdir. İkincisi isə Azərbaycan ərazisində qurulmuş qüdrətli sak-işquz dönəmi, miladdan öncəki 7-6-cı yüzillərdir. Alp Ər Tunqa da həmin çağla bağlıdır və mənim romanımda Alp Ər Tunqa, Mete adları varkən onları Oğuz xanın prototipi saymaq gülüncdür. Bunların hər biri kəndi adının sahibidir. Sadəcə Oğuz xan daha qədimdir, real tarixdə deyil, mitik tarixdə yaşayır, lakin sonra yaşamış torun və davamçılarının həyatında da onun etkisi olmuşdur...

Bu onu göstərir ki, biz Oğuz tarixini öyrənmək üçün bundan sonra daha ardıcıl və dərindən çalışmalıyıq!... Ancaq burda Oğuz sözü şərtidir. Çünki, ayrılıqda Oğuz, Avşar, Qıpçaq və s. tarixləri yoxdur.Bunlar hamısı böyük türk tarixinin səhifələridir...

KÖK TÜRKÇE YAZITLARIN OĞUZLARI MESELESİ

SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ

Orta Asya Türk tarihinin temel kaynakları durumundaki Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında Türk bodundan sayılan Oguzlar meselesi üzerine bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Oguz kelimesinin etimolojisi ve manası hususunda genellikle kabul edilen görüş ise; Oguz < oq~og= ok, "boy, nesil (ög= anne) + uz/üz çokluk eki > oguz "boy, okların birliği", yani "kabile" manasına geldiği yolundadır[1]. Bunun yanısıra Kök Türkçe belgelerde aile, soy, nesil anlamını taşıyan "oguş, ogul, ogur, oguz" aynı kökten gelmekte ve mana olarak da aynıdır. Burada dikkatimizi çekecek olan şey "og" köküdür. Muhtemelen –uş, ul-, -ur, -uz da çokluk ekleridir[2].

Bazı âlimlerin, yine Bilge ve Köl Tigin yazıtlarından yola çıkarak, Kök Türk kaganlarının da Oguzlardan neşet ettiği yolunda görüşleri varsa da, bize göre şimdilik bunu tereddütle karşılamak gerekir. Yani Börülüler (Aşina) soyunun Oguz olduğuna dair henüz elimizde yeterince belge yoktur. Dolayısıyla kitabelerde geçen "Tokuz Oguz bodun kentü bodunım erti"[3] cümlesi, Kök Türk kaganlarının da Oguz halkından olduğunu göstermeye yetmemekle beraber, bu cümleden "Oguzlar da bana tabi idi" gibi bir mana çıkarmak da mümkündür. Meseleye tersinden

[1] F. Sümer, *Oguzlar,* 2. Baskı, Ankara 1972, s. 1; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* 2. Baskı, İstanbul 1983, s. 142; W. Bang, "La Version Ouigoure de L'Histoire des Princes Kalyanamkara et Papamkara par Paul Pelliot", *Keleti Szemle,* Tome XVII, Budapest 1916/7, s. 198; J. Hamilton, "Toquz-Oguz et On Uygur", *Journal Asiatique,* Tom. 250, Paris 1962, s. 25; L. Ligeti, "Kırgız Kavim İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası,* C. 1, İstanbul 1925, s. 103; H.N. Orkun, "Oğuzlara Dair", *Ülkü,* 5/26, Ankara 1935, s. 102-103; O. Pritsak, "Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker", *Ural-Altaische Jahrbücher,* Band 24, Wiesbaden 1952, s. 59; A.N. Kononov, *Rodoslavnaya Türkmen,* Moskva 1958, s. 40; M. T. Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (T'u-Küe), C. II, Wiesbaden 1958, s. 591.

[2] S. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları,* 2. Baskı, Ankara 2014, s. 43; S. Gömeç, "Türk Ailesine Genel Bir Bakış", *Yörtürk,* 16/97, Ankara 2011, s. 34.

[3] Bk. *Köl Tigin Yazıtı,* Kuzey tarafı**,** 4. satır: "Tokuz Oguz halkı kendi halkım idi".

baktığımızda bütün Oguzlar Türk'tür ve bu büyük camianın içindeki kabile birliklerine Oguz siyasi adları verilebilmektedir. Ayrıca, Oguzların 630'dan sonra, bu adla tarih sahnesinde kendini göstermiş Tölös[4] boylarından olduğu söylenmiştir[5]. Gerçekten Oguzlar da, Kök Türkçe yazılı kaynaklarda rastladığımız Altı Bag Bodun[6] gibi, Türk devletinin kargaşaya sürüklendiği bir sırada (bu Hunlar zamanında da olabilir), başlarını kurtarmak için bir araya gelmiş kabileler birliği olabilir!

Kök Türk ve Uygur dönemi yazıtlarında dikkatimizi bir husus çekmektedir. Bu durum, kitabelere baktığımızda; Oguz adının tek başına kullanıldığı gibi, çeşitli rakamlarla ifade edilen birlikler altında da yaşadığı şeklindedir. Dolayısıyla Kök Türkçe yazılı kitabelerde onlar Tokuz Oguz, Üç Oguz, Altı Oguz ve Sekiz Oguz isimleriyle de anılır. O zaman akla şu soru geliyor: Aynı çağlarda bu federasyonların hepsi var mıydı? Eğer yazıtları inceleyecek olursak; Oguzlar, Uygurlar iktidara gelmeden önce Tokuz Oguz'dular. Ancak, Uygur Türklerine ait Şine Usu Yazıtı'ndan Uygurlar devrinde, Börü Kun (Moyun Çor) ile kardeşi Tay Bilge Tutuk arasındaki iktidar mücadelesi vesilesiyle Sekiz Oguz diye bir boy birliğini öğrenmekteyiz[7]. Yine Bilge Kagan Kitabesi'nde bir Üç Oguz savaşından bahsedilmektedir ki; bilindiği üzere 715 tarihinde Oguzlar, Kök Türk Kaganlığına karşı başkaldırmışlar ve beş-altı kez çatışmışlar idi. Bu harplerin sonuncusu Bilge Kagan Yazıtına göre, Üç Oguz birliğiyle olmuştur[8]. Öyle ise, bütün bu federasyonlar 7-9. yüzyıllar arasında mevcutturlar[9].

Bununla beraber, 10. asırdan kalma bazı metinlerde bir Oguz Öge ile onun 24 komutanından haberdar olmaktayız. Demek ki, Oguzlar 10. yüzyılın başında 24 boy hâlinde bir ittifak meydana getirmişlerdir[10]. Ancak burada bir şeyi hatırlamak gerekiyor; kitabelerde geçen Oguz federasyonlarının sayısı 26'dır. Fakat bugün için bilinen bir gerçek, Oguzlar 24 boya mensuptur ve iki kısma ayrılırlar; Boz Oklar, Üç Oklar. Görüleceği üzere yazıtlarda tespit edilen yirmi altı sayısından, 10. asırdaki yirmi dört Oguz boyu iki üye eksiktir. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un eserinde de onlar 22 kabileden ibarettir. Bizim bu konudaki fikrimiz şudur: Çağlar içerisinde Oguz federasyonuna çeşitli boylar girip çıkmıştır. 10-11. yüzyıllarda ise federasyon son şeklini aldı. Bütün bu açıklamaların sonunda belki, Oguzların Tölös boylarından ve Türk soyundan olduklarını söylemekte bir sakınca yoktur.

---

[4] Tölösler için bk. S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 27-28.

[5] V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 6; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 56; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 91.

[6] Altı Bag Bodun için bk. S. Gömeç, "Altı Bag Bodun", *Türk Kültürü*, 31/358, Ankara 1993, s. 85-86.

[7] Bk. *Şine Usu Yazıtı*, Doğu tarafı, 1, 3. satır; Batı tarafı, 8. satır.

[8] Bk. *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 32. satır: "Üç Oguz süsi basa kelti".

[9] K. Czegledy, Arap coğrafyacılarında geçen Oguzların on yedi kabilesinin dokuzunun Uygur, sekizinin Oguz (ki, bunu Şine Usu Yazıtı'ndaki Sekiz Oguz'a dayanarak) olduğunu söylemektedir. Bk. K. Czegledy, "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia*, Tom. 25, Budapest 1972, s. 278.

[10] S. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 123.

Tabiî ki burada Çin kaynaklarında "Dokuz Kabile"[11] diye anılan ve umumiyetle Tokuz Oguzlarla birleştirilen federasyon yapısı üzerinde de durulması gerekir ki, esasında zaman zaman bu konuyu araştıran ilim adamları da olmuştur. Mesela Çin yıllıklarında 630 senesi hadiseleri anlatılırken, İl (İllig) Kagan'ın çölün kuzeyine kaçarak, Dokuz Kabileye sığınabilirse, mesafenin uzaklığı sebebiyle onu takip etmenin imkânsızlığına değinilmektedir. Herhâlde burada adı geçen "Dokuz Kabile", Tokuz Oguz'dur[12]. Ayrıca Tunyukuk Yazıtlarını incelediğimizde, 686 yılında Tokuz Oguzların başına Baz Kagan unvanlı bir beyin geçtiğini ve bunu; "İlteriş'in, habercileri vasıtasıyla öğrendiğini"[13] görüyoruz. Neticede Togla kenarında 687 senesinde gerçekleşen harpte Baz Kagan öldürüldü. Oguzların bu gözü pek başbuglarının Tengri adında bir oğlunun olduğunu da biliyoruz[14].

Bunun yanı sıra Çin kaynaklarında, Dokuz Kabileye dair pek çok tarihî kayıt mevcuttur. Ancak Kök Türkçe belgelerdeki Tokuz Oguz, Sekiz, Oguz, Altı Oguz ve Üç Oguz birliğinin içinde hangi kabileler var, biz bunu bilemiyoruz. Hâlbuki Tokuz Oguz sandığımız, Dokuz Kabilenin boylarının isimleri çeşitli vesilelerle teker teker de kitabelerde anılmaktadır.

Kök Türkçe yazıtlardan, Oguzların yurdunu Selenge'nin doğusunda tespit ediyoruz. Bununla birlikte İslam coğrafyacılarının eserlerinde, Yafes'in soyundan gelen Guz (Oguz), Bulgarların kıyısında yer tutmuştur deniyorsa da[15], bu bilgi daha sonraya aittir ve Oguzların batıya yönelmeye başlamaları, 8. asrın ikinci yarısından sonra olmuştur.

Türk camiasında Oguzlar ve Kırgızlar birbirlerine benzeyen ilginç kabilelerdir. Her iki Türk boyu da 9-10. yüzyıllara kadar ne bağımsız bir Türk devleti kurmayı denemişler, ne de içinde bulundukları siyasi teşekküllere huzur vermişlerdir. Tıpkı Kök Türkler çağında olduğu gibi, Uygurlar zamanında da Oguzların isyanı vardır. Bu bakımdan üzerinde durulması gereken bir Türk topluluğudurlar. Hatta kendi kurdukları sülale devletlerinin de en büyük muhalifleri oldular. Bunlar bir yana Kök Türkçe yazılı belgelerde 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Oguzlarla alâkalı bir kayda rastlamıyoruz. Çünkü Türkçe belgelerde en son Şine Usu ve Terhin yazıtlarında, Uygur Devletine karşı olan ayaklanmalarına değinilir. Bu da bize onların batıya doğru kaydıklarını gösteriyor. Umumiyetle Sır Derya boylarına gelen

---

[11] Çin yıllıklarında Tokuz Oguz boylarının adları şu şekildedir: Uygur, Bugu, Kun, Bayırku, Tongra, Apa İsi, Sse-ki (belki Çik İl~Sek El), Ediz, Ku-lun-wu-ku (Kurıkan?). Bk. J.R. Hamilton, *Les Ouighours.* A L'epoque des Cinq Dynasties, Paris 1955, s. 27; Liu, *a.g.e.,* II. Buch, s. 592; E.G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *Ural-Altaische Jahrbücher,* 28/1-2, Wiesbaden 1956, s. 39. Tokuz Oguzlar hususunda geniş bilgi için bk. S. Gömeç, *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi,* Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 211-223.

[12] J.T. Chang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler,* Doktora Tezi, Taipei 1968, s. 61; Gömeç, a.g.t., s. 216.

[13] Bk. *Tunyuku Yazıtı,* I. Taş, Güney tarafı, 2. satır: "Körüg sabı antag: "Tokuz Oguz üze kagan olurtı tir".

[14] Baz Kagan'ın oğlunun adını biz Hangita-Hat Yazıtında görüyoruz (Bk. S. Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 13-Baz Kagan", *Orkun,* Sayı 64, İstanbul 2003).

[15] R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara 1985, s. 32-33.

Oguzlar, buradaki Peçenekleri daha batıya sürerek, yeni bir yurt tuttular. Muhtemelen Oguz Kagan Destanı'ndaki Peçenek-Oguz mücadelesi bu dönemin izlerini taşımaktadır.

Onuncu asrın ilk yarısında Oguzların başlarında bir yabgunun bulunduğu ve merkezlerinin de Yangı-kent olduğunu İslam kaynakları kaydetmektedir. Bu memleket genel manada İrtiş ve İtil Nehirleri arasındaki bozkırları içerisine almakta ve güneyde Sır Derya ve Üst Yurt sahalarını kapsamaktaydı[16].

Oguzların 10. asırda çok kuvvetli olduğu, hususiyetle 9. yüzyılın başlarında Arap valileri arasındaki mücadelelerde de Türk-Oguzların rolünün bulunduğu, ekseriyetinin de Mani inancında oldukları söylenmiştir[17].

11. asırla birlikte, kalabalık Türk kuvvetleri hâlinde Anadolu ve Suriye bölgelerine gelen Oguzlar, dünya tarihinde çok önemli gelişmelere sebep oldular. Oguzlara, İslamiyeti kabul ettikten sonra Türkmen denmeye de başlandı. Tarihteki ilk büyük devletleri Selçukluları Kınık boyuna dayanarak kuran Oguzlar, Selçuk soyunun zayıflamasında da etkili olduktan sonra, Osmanlı hanedanlığı kanalıyla iktidarı Kayılara teslim ettiler ve altı yüz sene gibi uzun bir müddet Türk ve İslam âleminin liderliğini yaptıktan başka, dünyanın da en güçlü ülkelerinden biri olma unvanını kazandılar.

Netice itibarıyla bir deneme şeklinde hazırladığımız bu çalışma, Kök Türk ve Uygur dönemi yazıtlarında, Oguzların tıpkı Türgiş, Karluk, Bayırku, Basmıl gibi ayrı bir boy olarak sayılmaları Türk Bodun'un bir parçasını meydana getirdiklerini gösteriyor. Eğer yazıtları belge olarak kabul edersek ki, buna şüphe yoktur, bütün Türklerin Oguz olmadığı ortadadır. Onların 24'lü boy şeklinde teşkilatlanmaları ise herhalde çok eski çağlardan itibarendir. Ama 10. asrın başlarında bazı Tibetçe metinlerde Oguz beyinin yirmi dört komutanından söz edilirken, 11. asrın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud onları 22 kabile olarak gösterir. Demek ki çağlar içerisinde Oguz birliğine girme ve çıkmalar olmuştur ki bu da gayet normaldir.

[16] H.N. Orkun, *Türk Tarihi*, C. III, Ankara 1946, s. 40; Sümer, *a.g.e.*, s. 24; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 144; A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 556; T. Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1959, s. 2-4.

[17] Barthold, *a.g.e.*, s. 47; V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Vol. I, Leiden 1962, s. 91; V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H.D. Yıldız, İstanbul 1981, s. 257-258; El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, Çev. M. Fayda, Ankara 1987, s. 627-628.

KAYNAKÇA

Bang, W., "La Version Ouigoure de L'Histoire des Princes Kalyanamkara et Papamkara par Paul Pelliot", *Keleti Szemle,* Tome XVII, Budapest 1916/7.

Banguoğlu, T., "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı,* Ankara 1959.

Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* İstanbul 1927.

-------, *Four Studies on the History of Central Asia*, Vol. I, Leiden 1962.

-------, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan,* Haz. H.D. Yıldız, İstanbul 1981.

Chang, J.T., *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler,* Doktora Tezi, Taipei 1968.

Czegledy, K., "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia,* Tom. 25, Budapest 1972.

El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan,* Çev. M. Fayda, Ankara 1987.

Gömeç, S., *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi,* Doktora Tezi, Ankara 1992.

-------, "Altı Bag Bodun", *Türk Kültürü,* 31/358, Ankara 1993.

-------, "Türk Tarihinin Kahramanları: 13- Baz Kagan", *Orkun,* Sayı 64, İstanbul 2003.

-------, *Uygur Türkleri Tarihi,* 4. Baskı, Ankara 2011.

-------, "Türk Ailesine Genel Bir Bakış", *Yörtürk,* 16/97, Ankara 2011.

-------, *Kök Türk Tarihi,* 4. Baskı, Ankara 2011.

-------, *Türk Kültürünün Ana Hatları,* 2. Baskı, Ankara 2014.

Hamilton, J.R., *Les Ouighours.* A L'epoque des Cinq Dynasties, Paris 1955.

-------, "Toquz-Oguz et On Uygur", *Journal Asiatique,* Tom. 250, Paris 1962.

İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler,* 2. Baskı, Ankara 1987.

Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü,* 2. Baskı, İstanbul 1983.

Kononov, A.N., *Rodoslavnaya Türkmen,* Moskva 1958.

Ligeti, L., "Kırgız Kavim İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası,* C. 1, İstanbul 1925.

Liu, M.T., *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (T'u-Küe), C. II, Wiesbaden 1958.

Orkun, H.N., "Oğuzlara Dair", *Ülkü,* 5/26, Ankara 1935.

-------, *Türk Tarihi,* C. III, Ankara 1946.

Pritsak, O., "Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker", **Ural-***Altaische Jahrbücher,* Band 24, Wiesbaden 1952.

Pulleyblank, E.G., "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", **Ural-***Altaische Jahrbücher,* 28/1-2, Wiesbaden 1956.

Sümer, F., *Oguzlar,* 2. Baskı, Ankara 1972.

Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara 1985.

Togan, Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 3. Baskı, İstanbul 1981.

DEDE KORKUT DESTANLARINDA OĞUZLARIN TEŞKİLATLANMASI HAKKINDA BAZI KÜLTÜREL UNSURLAR

SADETTİN ÖZÇELİK

Tarihî metinler bir bakıma ait oldukları dönemle ilgili sosyal ve kültürel hayat hakkında bilgi dağarcığı özelliği taşır. Bu nedenle tarihî metinler her zaman farklı bilim alanları için ilgi odağı olmuştur. Milletlerin teşkilatlanması, sosyal ve askerî hayatın yapılanması hakkındaki eski bilgileri tarihî metinler sunar. Dilin zamanın akışı ile birlikte geride bıraktığı fakat geçmişteki hayata ışık tutan metinlerinin başında ise sözlü edebiyatta yüzyıllarca yaşamış ve daha sonra yazıya geçirilmiş olan destan, halk hikâyesi gibi anonim ürünleri gelir; bu tür metinlerde anlatılanlardan hareketle sosyal hayatın, kültürel unsurların, askerî ve sosyal teşkilatlanmanın izlerini sürebiliriz.

Metin okumalarım sırasında araştırma alanımın gereği olarak başlangıçta daha çok dil ve yapısal açıdan Dede Korkut metinlerine yaklaştım. Ancak çalışmalar ilerledikçe metin sorunlarının yazım eksikleri ve yanlışlıkları ile sınırlı olmadığını, metinde değerlendirilmesi gereken birçok başka sorunun ve konuların bulunduğunu gördüm. Satır aralarında üzerinde pek durulmamış birçok ayrıntı ve bilgi değerlendirilmeyi bekliyordu. Dede Korkut'taki en dikkat çekici noktalardan biri ise sosyal hayatın askerlikle iç içe olması ve Oğuzların bu hikâyeleri etrafında sürekli kahramanlık temasının işlenmesiydi. Savaş ve kahramanlık bu destanlaşmış hikâyelerin adeta en önemli karakteristiği hâlini almıştır.

Bu bildiride yaşanmış hayat hikâyelerinin, anlatıcı ozanların dilinde anlatıla anlatıla destana dönüşmüş Dede Korkut metinlerinin satır aralarında geçen ve üzerinde yeterince durulmamış olan Oğuzların sosyal hayatı ve teşkilatlanması hakkındaki bazı noktalara değinmek istiyoruz.

Oğuz Meclisi

Göktürklerin teşkilatlanması ile ilgili olarak Orhun Yazıtlarından öğrendiğimize göre kağan, meclisin merkezinde, yani ortasında oturur. Kağanın yüzü doğuya dönük olduğundan arkası batıyı, sağı güneyi, solu ise kuzeyi gösterir. Kağanın sağında Şadapıt begler, solunda ise Tarkanlar oturur; bu aynı zamanda hâkim olunan coğrafyanın yönetilmesi için de geçerli olan sembolik bir durumdur.[1] Orhun Yazıtlarında ayrıca yapılanma ile ilgili olarak Otuz Tatar,[2] Dokuz Oğuz[3] ve Altı Sir[4] tamlamaları dikkat çeker.

Orhun Yazıtlarında *kağan*ın eşi, *katun*dur ve devlet yönetiminde ikinci sırada söz sahibidir. Dede Korkut'ta ise *kadın* kelimesinin günümüzdeki anlamda değil 'bey eşi' anlamında kullanıldığı anlaşılıyor; Oğuzlarda *kadın* beyden sonra gelmektedir. Osmanlı Padişahlarının eşleri için de *hatun*, *sultan* ve *kadın* kelimelerinin unvan olarak kullanılmış olması dikkat çekici bir noktadır (bk. Uluçay, 1992). Yazıtlar, Dede Korkut ve Osmanlı kayıtlarında gördüğümüz bu ortak unvan, hiç şüphesiz Oğuzların teşkilatlanmasının bir yansımasıdır.

Dede Korkut'un farklı yerlerinde Oğuz meclisinin tasvir edildiği görülür, Oğuz meclisi hem yasama hem de yürütme organıdır. Bayındır Han, hanlar hanıdır;[5] ayrıca hem meclisin başkanı hem de yürütmenin başıdır. Bayındır Han, yılda bir defa Oğuz Beylerini toplayıp ziyafet verir; bu toplantı muhtemelen aynı zamanda bir meclis istişare toplantısıydı.[6]

Bayındır Han'ın beylerbeyi Kazan'dır.[7] Oğuz meclisinin yapılanması hakkındaki en ayrıntılı bilgiyi Kazan Bey'in yakın arkadaşı Beyrek'in ağzından öğreniyoruz. Beyrek, on altı yıl tutsak kaldığı Bayburt Kalesi'nden firar ederek deli ozan kılığına girmiş ve nişanlısı Banı Çiçek'in düğününe engel olmak için obasına gelmiştir. Beyrek, Oğuz beyleriyle mecliste oturmakta olan Kazan Bey'e böyle bir düğüne izin verdiği için alay dolu sözlerle seslenirken bize Oğuz meclisinin yapılanması hakkında da bilgi sunmuş olur:

> **sağ**da oturan **sağ** begler!
> **sol kol**da oturan **sol** begler!
> **dib**inde oturan **has** begler!
> **eşik**deki **ınak**lar!
> kutlu olsun devletünüz! (Drs.57a.10-12)

---

[1] Kültigin Yazıtı, Güney yüzü 1. satır.

[2] Kültigin Yazıtı, Doğu yüzü 4., 14. satırlar; Bilge Kağan Yazıtı, Doğu yüzü 5. satır.

[3] Bilge Kağan Yazıtı, Doğu yüzü 29. satır.

[4] Bilge Kağan Yazıtı, Doğu yüzü 1. satır.

[5] Hanlar hanı Han Bayındır, yılda bir kere... (Drs.7a.4-5)

[6] "Hanlar hanı Han Bayındır yılda bir kerre toy edüp Oğuz beglerin konuklarıdı." (Drs.7a.4)

[7] "Begler begi olan Kazanuŋ elin öpgil!" (Drs.124b.1), "Ağ alınlu Bayındır Hanuŋ begler begisi Salur Kazan" (Drs.126b.11-12), "Begler begi olan Kazan" (Drs.129a.2), "Tırabuzan Teküri, begler begi olan Han Kazana bir şahin göndermişidi." (Drs.138a.1-2),

Oğuz meclisinin bu yapılanmasında yukarıda sözünü ettiğimiz Göktürk meclisinden farklı olarak merkezde *has beyler*i ve eşikte *ınaklar*ın (yardımcılar) oturduğu görülür. Oğuz meclisindeki bu oturma düzeninin veya yapılanmasının hemen hemen aynısı, savaş düzeni için de geçerlidir:

> Taş Oğuz begleriyile Deli Tundar **sağdan dep**di,
> cılasun yigitlerile Kara Göne oğlı Deli Budak **soldan dep**di.
> İç Oğuz begleriyile Kazan **düpe dep**di. (Drs.33b.13-34a.3)

Barış esnasında korunan, değer verilen ve gözetilen hiyerarşik rol ve görev paylaşımının savaş sırasında da sürdürüldüğü anlaşılıyor. Göçebe hayat yaşayan bir toplumdaki bu yapılanmanın hem mecliste hem de bir savaş sırasında gözetilmesi hiyerarşik yapının özenle korunduğunu gösteriyor. Orhun Yazıtlarında sözü edilen yapılanmanın Oğuzlarda benzer şekilde görülmesi belki de benzer hayat şartlarının yani göçebe ve çadır hayatının bir gerekliliğidir. Bu bir anlamda öteden beri bütün Oğuz beylerinin ve savaşçılarının koruduğu, kolladığı, toplum tarafından da benimsenen bir yapılanmadır. Göçebe bir sosyal hayatın av ve savaşla iç içe olan ve sürekli onunla yoğrulan yöneticileri, boy ve oymakların dış tehdide her zaman açık olduğunu bildiklerinden böylesi bir yapılanmayı muhtemelen hayatın, güvenliğin ve huzurun temel şartı olarak düşünüyor ve kabul ediyorlardı.

Dede Korkut'ta ayrıca biraz daha geniş şekilde tasvir edilmiş olan meclis yapılanması dikkat çeker. Bu yapı, Oğuz meclisinin ve yönetim geleneğinin gelecekte sürdürülmesine ve devamına da önem verildiğine işaret ediyor. Söz konusu meclise genişletilmiş Oğuz meclisi diyebiliriz. Genişletilmiş Oğuz meclisinde kendini henüz kanıtlamış genç beylerin de yer aldığını görüyoruz. Dede Korkut'ta tanıtılan bu genişletilmiş Oğuz meclisinde oturma düzeni, yukarıda belirtildiği gibidir. Ancak bu meclisin sağ ve solunda oturan beylerin arkasında ve Bayındır Han'ın karşısında, kırk yiğide komuta eden, kendini henüz kanıtlamış genç beylerin ayakta durdukları ve yaylarına dayanarak Oğuz meclisine katıldıkları anlatılır:

> İç Oğuz, Taş Oğuz begleri Bayındır Hanuŋ sohbetine derilmişidi. Bay Bora Beg dahı Bayındır Hanuŋ sohbetine gelmişidi.
> Bayındır Hanuŋ **karşu**sında **[**Kara Göne**]** oğlı Kara Budak **yay tayanup tur**mışıdı.
> **Sağ yan**ında Kazan oğlı Oruz turmışıdı.
> **Sol yan**ında Kazılık Koca oğlı Beg Yegenek turmışıdı.
> Bay Bora Beg, bunları gördüginde ah eyledi, başından aklı getdi, destmalın eline aldı, bögürü bögür**[**ü**]** ağladı. (Drs.35b.2-9)

Dede Korkut'ta çizilen bu tablo aynı zamanda yönetim ve siyaset eğitiminin bir Oğuz meclisi tarafından gerçekleştirildiğini, yönetim ve siyaset işinin yaşayarak öğrenildiğini, geleceğe doğru ilerlerken yönetimin bir tür usta çırak ilişkisine dayalı şekilde nesilden nesile aktarıldığını gösterir. Yani Oğuz meclisi, bir bakıma bugünü ve geleceği içeren, kuşatan bir meclistir. Belki de meclisteki yaşlı beyler dikkate alındığında bu genişletilmiş meclise geçmişin de katılmış olduğu söylenebilir.

Ayrıca destanlarda Oğuz beylerinin Oğuz meclisini, kendilerinin ve toplumun bekasının teminatı olarak görmeleri, meclise katkı sunmayı büyük bir sorumluluk ve şeref saymaları dikkat çeker. Bu düşüncenin bir örneğini yukarıda aktardığımız satırların devamında görüyoruz. Yukarıdaki satırların sonunda Bay Bora Bey'in ağladığı anlatılıyordu. Kazan Bey, Bay Bora Bey'e neden ağladığını sorar; aldığı cevap konumuza ışık tutması bakımından oldukça anlamlıdır:

> Bay Bora Beg, ne ağlayup bozlarsın? Bay Bora Beg eydür: Han Kazan, nece ağlamayayın, nece bozlamayayın? Oğulda ortacum yok, kartaşda kaderüm yok, Allah teala meni kargayubdur. Begler, tacum tahtum içün ağlaram. Bir gün ola düşem ölem, yerümde yurdumda kimse kalmaya, dedi. Kazan eydür: Maksuduŋ bu mıdur? Bay Bora Beg eydür: Beli budur. **Menüm dahı oğlum olsa, Han Bayındıruŋ karşusın alsa tursa, kullık eylese. Men dahı baksam, sevinsem, kıvansam, güvensem**, dedi. (Drs.35b.12-36a.7)

Bay Bora Bey'in bu sözlerinden oğlu olmadığı için ağladığı anlaşılıyor. Ataerkil bir aile yapısı ve anlayışına sahip olan Oğuzlarda erkek çocuk, soyun devamı olarak düşünülür. Erkek çocuk, evin kabzası[8] ve babasının okluğundaki oka benzetilir;[9] Oğuzun kızının ve gelininin çiçeği[10] olarak anılır. Evin kabzası benzetmesi, ev kapısının açık olduğunu ve soyun devam ettiğini anlatır; sadaktaki ok benzetmesi, babanın veya ailenin gücünü temsil eder. Oğuzun kızının ve gelininin çiçeği benzetmesi ile de erkek çocuğun gücü ve savaşçılığı sayesinde aile ve toplumun (Oğuzun) mutluluğunun ve dirliğinin sürmesi anlatılmak istenir. İşte bundan dolayı, Bay Bora Bey'in mecliste ağlamasının asıl sebebi, kendisinin sadece erkek çocuk sahibi olmaması değildir.

Bay Bora Bey, yönetime katkı sunmakta olan bir beydir, ancak kendisinden sonra adını sürdürecek ve daha da önemlisi yönetime katkı sunacak bir oğlu olmadığı için ağlamaktadır. Yani Bay Bora Bey, kendi hizmetinin oğlunun şahsında devam etmesini istemektedir. Bu düşüncenin sebebi, elbette meclise ve yönetime yardımcı olmanın ve hizmet etmenin Oğuz'un bekasının teminatı olarak görülmesi ve bunun büyük bir şeref sayılmasıdır.

Meclisin gelişigüzel oluşmadığını ve meclisteki kurallara, oturma düzenine verilen önemi Öşün Koca Oğlu Segrek Boyu'nun başında geçen bir olaydan da anlıyoruz. Destanın başında anlatıldığına göre Öşün Koca'nın büyük oğlu Egrek, meclisin düzenini pek de dikkate almadan dilediği zaman girip çıkmakta ve Kazan Bey'in önünde oturmaktadır. Öşün Koca Oğlu Egrek'in bu şekildeki davranışına Ters Uzamış adında bir bey karşı çıkar ve mecliste aralarında şöyle bir konuşma cereyan eder:

---

[8] Dünlügi altun ban *evümüŋ kabzası* oğul! (Drs.28a.8).

[9] Oğul atanuŋ yeteridür, iki gözinüŋ biridür; devletlü oğul **[**kopsa tirkeşinde tiridür] (Drs.3b.13)

[10] Kaza beŋzer kızumuŋ gelinümüŋ çiçegi oğul! (Drs.28a.8-9).

> Mere Öşün Koca oğlı! Bu oturan begler her biri oturduğı yeri kılıcıyıla, etmegiyile alupdur. Mere, sen baş mı kesdüŋ, kan mı tökdüŋ, aç mı toyurduŋ, yalıncağ **[**m**]**ı tonatduŋ? dedi. Egrek eydür: Mere Ters Uzamış! Baş kesüp kan tökmek hüner midür? dedi. Eydür: Beli, hünerdür ya! (Drs.129a.6-11)

Oğuz meclisinde söz almanın yöntemi de belirlenmiştir. Söz almak isteyen kişi tek dizinin üzerinde çöker ve teklif sunar, görüş belirtir. Buna benzer bir selamlama şeklinin Çağatay dönemi eserlerinde de geçtiği M. S. Kaçalin'in hazırladığı Niyāzį'nin *Abuşka Sözlüğü*nde *ölçeş-* fiili ile ilgili tanımda bilgi verilir: *"**ölçeş-** büyükler önünde bir dizini yere koyup bir dizini kaldırıp elini başına koyup sonra varıp elini öpmek, görüşmek."* (Kaçalin, 2011, s. 293, 985).

Oğuzlarda Yapılanma

Dede Korkut'un farklı yerlerinden anladığımıza göre ise merkezde İç Oğuz'un yerleştiğini, çevrede veya günümüz deyimi ile taşrada ise Taş Oğuz'un yapılandığını veya iskân ettiğini görüyoruz. Bunun dışında uç beylerinin varlığı da söz konusudur. Uç beyleri *karavul* 'gözetleyici' olarak nitelendirilir ve Oğuzun sınırında gözetleme, güvenlik görevinden birinci derecede sorumludur. *Begil oğlu Emren Boyu*nda Bayındır Han, Gürcistan'dan gelen yıllık haracın az olması nedeniyle üzülür ve bu konuda Dede Korkut'a fikir danışır; Dede Korkut'un tavsiyesi üzerine ganimet uç beyi olarak görevlendirilecek bir yiğide verilecektir. Dede Korkut'un katılımıyla bir tören düzenlenir ve Begil, uç beyi olarak görevlendirilir:

> Dede Korkud eydür: Hanum, bunuŋ üçini dahı bir yigide verelüm, Oğuz eline karavul olsun dedi. Han Bayındır: Kime verelüm? dedi. Sağına solına bakdı, kimse razı olmadı. Begil derleridi, bir yigit varıdı; aŋa bakdı, eydür: Sen ne dersin? Begil razı oldı, kalkdı, yer öpdi. Dedem Korkud himmet kılıcın beline bağladı, çomağı omuzına bırakdı, yayı karusına geçürdi, şehbaz aygırın çekdürdi. Bu da bindi, hısmını kavmını ayırdı, evini çözdi, Oğuzdan göç eyledi; Berdeye, Genceye varup vatan tutdı. Tokuz tümen Gürcistan ağzına varup kondı, karavullık eyledi. Yad kafir gelse başın Oğuza armağan gönderdi. (Drs.120a.2-13)

Destanlarda Oğuzların istihbarat ve haberleşme hizmetini gören görevlileri *casus* ve *çapar* adıyla anılır. *Casus*lar düşmanın kötü amaçlarını, planlarını yönetime veya yetkililere ileten istihbarat elemanları idi. Yine *çapar*lar da her tür haberleşmeyi sağlayan görevlilerdi. Uç beyi olarak atanmış olan Begil'i, düşman saldırısından casusu haberdar eder.[11] Aruz oğlu Basat'ın, Tepegöz'ü öldürdüğü haberini babası Aruz Koca'ya bir çapar müjde verir.[12]Egrek, babası Öşün Koca'nın ağzından bir kardeşi olup olmadığını bilgi almak için kurguladığı hikâyede Egrek'in tutsaklıktan

[11] "Meger Begilüŋ de anda **casus**ı hazırıdı; Begile haber gönderdi, eydür: Baş yaragın eyleŋ, üzerüŋüze yagı gelür." (Drs.123b.8-10)

[12] "At ağızlu Aruz Koca evine **çapar** geldi, atasına Basatuŋ sevinç verdi." (Drs.119a.5-6)

kurtulup geldiği haberini bir *çapar*ın getirdiğinden söz eder.[13] Öşün Koca'ya, oğulları Egrek ve Segrek'in geldiği haberini *çapar* müjde verir.[14]

Oğuzlarda iç güvenlik konusunda ise *çavuş* ve *kapıcı*lar görevlidir:

> "Mere ne heybetlü kocasın!
> Kapucılar seni görmedi,
> çavuşlar seni tuymadı." (Drs.80b.8-9)

Oğuzlarda develerden sorumlu *sarvan*, atlardan sorumlu *ılkıçı*, koyunlardan sorumlu *çoban* vardı:

> Kaytabanum güdende **sarvan**um mısın?
> Kazakuçum güdende **ılkıçu**m mısın?
> Ağayılum güdende **çoban**um mısın? (Drs.136b.1-2)

Ayrıca sahip olunan hayvan sayısına, yani ihtiyaca göre bu çobanların yardımcıları olurdu. Nitekim Kazan Bey'in çobanı olan Karacuk Çoban'ın Kıyan Güci ve Demür Güci adındaki iki kardeşinin kendisine yardımcı oldukları anlaşılıyor (Drs.21b.12). Muhtemelen bu çobanların da belirli sınıflara ayrılmış olması gerekir. Bütün çobanların başında ise İmrahor[15] bulunuyordu:

Oğuzlarda çobanlara benzer şekilde avcı kuşlardan sorumlu şahinci vb. kuşçuların bulunduğunu, ayrıca onların yardımcılarının olduğunu bir yerde de olsa geçen *şahinci başı* deyiminden anlıyoruz:

> Meger hanum, Tırabuzan Teküri, begler begi olan Han Kazana bir şahin göndermişidi. Bir gece yeyüp **[**içüp**]** otururiken şahinci başına eydür: Mere, sabah şahinleri al, halvetce ava binelüm. (Drs.138a.1-4)

Alp Tipi Evlilik

Oğuzlarda genel anlamda gözlenen ataerkil bir aile yapısının yanında Oğuz beylerinin alp tipi evlilik yapmak istedikleri gözlenmektedir. Yani alp tipi evlilik, herkes için değil, özelde Oğuz beyleri için söz konusudur. Çünkü beyin eşi olacak kadına kırk ince kız (cariye) verilir ve yokluğunda beye vekâlet eder. Sözünü ettiğimiz ataerkil anlayış oldukça esnektir; söz konusu yaklaşıma göre kadının beyin yanında yönetimin bir parçası olarak kabul edildiği anlaşılıyor. Bunun en güzel örnekleri Kazan Bey'in eşi Borla Hatun, Bamsı Beyrek'in eşi Banı Çiçek ve Kan Turalı'nın eşi Selcan Hatun'dur. Borla Hatun, oğlu Oruz'u kurtarmak için zırh kuşanır, at biner ve Oğuz beyleriyle aynı safta savaşır. Borla Hatun'un emrinde *kırk ince kız* (cariye) bulunduğu anlatılır. Selcan Hatun da zırh giyer ve gelen düşmanla savaşarak zor durumda kalan Kan Turalı'yı atın terkisine alarak düşman içinden

[13] "Kalın Oğuz ellerinde dernek varımış, anda vardum. Yemek içmek arasında ağ boz atlu bir **çapar** geldi…" (Drs.130b.10-12)

[14] "Öşün Kocaya **çapar** geldi, Muştulık, gözüŋ aydın! Oğullaruŋ ikisi bile sağ esen geldi, dediler." (Drs.137a.12-13)

[15] "İmrahor başı karşuladı, endürdi, konukladı." (Drs.37a.9)

çıkarır. Bay Bora Bey'in oğlu olan Bamsı Beyrek, babasına alp tipi bir kızla evlenmek istediğini açıklar:

> Baba, maŋa bir kız alı ver kim
> men yerümden turmadın ol turmah gerek,
> men kazakuç atuma binmedin ol binmah gerek,
> men karımuma varmadın ol maŋa baş getürmek gerek.
> Bunuŋ gibi kız alı ver baba maŋa. (Drs.42b.1-4)

Bamsı Beyrek, bu sözlerin devamında babasına savaşçı özellikleri ön plana çıkan Banı Çiçek'le evlenmek istediğini söyler.

Kan Turalı da Bir Oğuz beyi olan babası Kanlı Koca'ya alp tipi bir kızla evlenmek istediğini Bamsı Beyrek'in yukarıdaki sözlerine benzer şekilde, şöyle açıklar:

> Baba men yerümden turmadın ol turmış ola.
> Men kazakuç atuma binmedin ol binmiş ola.
> Men kanlu kâfir eline varmadın ol varmış,
> maŋa baş getürmiş ola. (Drs.87a.13-87b.3)

Sosyal Hayat Düzeninden Kesitler

- Oğuzların yöneticisi hanlar hanı Bayındır Han'dan akın veya ava çıkmak için izin istenir. Kazılık Koca bir mecliste otururken Bayındır Han'dan akın izni ister:

  Kazılık Koca derleridi bir gişi varıdı, Bayındır Hanuŋ veziri idi. Şerabuŋ itisi başına çıkdı kaba dizinüŋ üzerine çökdi, Bayındır Handan akın diledi. Bayındır Han destur verdi: Nereye dilerişeŋ var, dedi. (Drs.103a.3-7)

Öşün Koca Oğlu Segrek Boyu'nun başında geçen bir olaydan sonra Öşün Koca'nın büyük oğlu Egrek Kazan Bey'den akın için izin ister.

> Mere Ters Uzamış! Baş kesüp kan tökmek hüner midür? dedi. Eydür: Beli, hünerdür ya! Ters Uzamışuŋ sözi Egrege kar eyledi, turdı Kazan Begden akın diledi. Akın verdi, çağırtdı; akıncı derildi. (Drs.129a.6-13)

- Gaflet Koca oğlu Şer Şemseddin'in *"Destursuzca Bayındır Hanuŋ yagısın basan"* (Drs.32a.12) biri olarak tanıtılır. Bu tanıtım bir savaşa müdahil olan veya birinin düşmanına baskın düzenleyen kimsenin yardımda bulunulacak taraftan izin alması gerektiğini gösteriyor. İzin almaksızın yapılan bir yardım veya baskın, yardım edilen kişi tarafından aşağılanma olarak görülür. Örnek olarak Kazan Bey, evini kurtarmaya giderken Karacuk Çoban'ın kendisiyle gelmesini istemez; çünkü Oğuz içinde çoban yanında olmasa evini kurtaramazdı diye aşağılanmaktan çekinir.

- Av, savaşın ve hayatın bir parçası aynı zamanda Oğuzların önemli bir geçim kaynağıdır. Dede Korkut'ta *av*ın hayatın değişik kesitlerinde yer aldığı dikkat çeker; Oğuz delikanlılarının silah kullanmak, savaşçı olmak için ilk ciddi uygulama yerinin *av* olduğu gözlenir. Kazılık Dağı Dirse Han'ın avlandığı ve obasının geçimini sağladığı bir yerdir. Dirse Han'ın adamları, Boğaç'ı babası

Dirse Han'a kötüler ve ona birtakım iftiralarda bulunurlar. Boğaç için yapılan suçlamalardan biri *"Sen var iken **av avladı kuş kuşladı**"* (Drs.12a.3) cümlesi ile iletilir. Bu suçlama, Boğaç'ın avlanmak için babası Dirse Han'dan ***av avla***yıp ***kuş kuşla***mak için *av dile*mesi, yani izin alması gerektiğine işaret etmektedir. İftiraya göre Boğaç bunu yapmaksızın ava çıkmış, hiyerarşiyi çiğnemiş olmaktadır. Nitekim Boğaç yapılan bu ve başka iftiraların sonucunda kurulan bir *av* tuzağında hayatını kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

Oğuzlarda av, hem bir eğlence hem bir spor hem de savaşçılığın bir parçasıdır; ava çıkmak için mecliste karar verilir. Kazan Bey, savaşçılarına ava çıkmak teklifini şu sözlerle sunar:

> Ünüm anlan begler, sözüm dinlen begler. Yata yata yanumuz ağrıdı, tura tura belümüz kurıdı. Yöriyelüm a begler, **av avla**yalum, **kuş kuşla**yalum, **sığın geyik** yıkalum, kaydalum, otağumuza düşelüm, yeyelüm içelüm, hoş geçelüm. (Drs.20a.10-13).
>
> Kazan'ın beyleri, ava çıkma teklifini uygun görürler; Kazan Bey'in oğlu Oruz, üç yüz yiğit ile oba üzerine nöbetçi bırakılır ve ava çıkılır (Drs.20b.3-6).

- Beyrek ve Banı Çiçek, nişanlı olup ikisi de bey çocuklarıdır. Beyrek, tutsak düşer ve tutsaklığı uzun yıllar sürer; bunun üzerine Banı Çiçek'in kardeşi Deli Karçar, Bayındır Han'ın huzuruna çıkarak Beyrek'in yıllardır tutsak olduğunu, kendisinden haber alınamadığını hatırlatır ve artık kız kardeşini evlendirmek istediğini söyler. Karçar'ın böyle bir konuda izin istemiş olması, bey çocuklarının evlenmesinde yönetimin işe müdahil olduğunu ve bu tür konularda karar verdiğini gösteriyor.

- Savaşçılık göçebe Oğuzların hayatında vazgeçilmez bir beceridir. O kadar ki ad almanın yolu bile savaşçılığını kanıtlamaktan geçer. Boğaç, Bamsı Beyrek ve Basat bu konunun destanlardaki üç örneğidir. Kendini kanıtlayan ve ad alıp aynı zamanda bey olan kişinin emrine kırk yiğit verilir; bu günümüz ordusunda takım komutanı, yani teğmen rütbesine karşılık oluyor. Beylik kazanan kişinin emrine verilen kırk kişiden biri beyin nayibi, yani yardımcısıdır:

  > "Bugün ben geydüm, yarın **nayib**üm geysün." (Drs.46b.12)
  > "Kulağumda şuşayan[16] **nayib**üm misin?" (Drs.136b.2-3)

Ayrıca 15-16 yaşlarında kendini kanıtlayan ve savaşçı olan bey çocukları, taht alır. Taht almak, bey olma statüsü kazanmak anlamına gelir. Ad alıp bey olan yiğide altın başlı ban ev (çadır), cebe ton (zırh) ve bunun yanında *binit* olarak atlar, *yüklet* olarak develer ve *şişlik*, geçim kaynağı olarak koyun sürüleri verilir:

> Hey Dirse Han!
> Beglik vergil, **taht** vergil **[**bu**]** oğlana erdemlidür.
> Boynı uzun bedevi **at** vergil, **[**bu oğlana**] binit** olsun, hünerlidür.
> Ağayıldan tümen **koyun** vergil, bu oğlana **şişlik** olsun, erdemlidür.

[16] 'fısıldayan'

Kaytabandan kızıl **deve** vergil, bu oğlana **yüklet** olsun, hünerlidür.
Altun başlu ban ev vergil, bu oğlana **gölge** olsun, erdemlidür.
Çign**[i]** kuşlı **cebe ton** vergil, bu oğlana **geber** olsun, hünerlidür.
Bayındır Hanuŋ ağ meydanında bu oğlan ceng etmişdür, bir boğa öldürmiş**[**dür**]**.
Senüŋ oğluŋ adı Boğaç olsun.
Adını ben verdüm, yaşını Allah versün. (Drs.10b.12-11a.8)

Altın başlı çadır, önemli bir yönetim ve statü sembolüdür. Destanlarda Oğuz beylerinin kullandığı savaş aletlerinin de altın süslemeli olduğu belirtilir. Altın süslemeli veya kakmalı anlamında, altun cıda 'mızrak', altın sadak 'okluk', kılıç, boru 'borazan', altun ışık 'miğfer', altunluca kamçı tamlamaları geçer. Oğuz beylerin veya bey çocuklarının eşyaları da altın süslemelidir: Altun ayak/ kadeh ve altun sürahi, tolaması altun beşik, altunluca kamçı vb.

Anlatıcı Ozanlar

Dede Korkut destanlarını veya başka sözlü ürünleri anlatan anlatıcı ozanların kopuz çalıp destan söylemekle hem Oğuzların hayatında hem Oğuz savaşçılarının yetişmesinde ve kahramanlık, cesaret, savaşçılık gibi kavramların yüceltilmesinde önemli bir eğitimci gibi görev icra etmiş oldukların söylemek hiç de yanlış olmaz. Yaşları küçük olan geleceğin savaşçıları, göçebe hayatın çadırlarında, başta kahramanlık olmak üzere toplumun sosyal ve kültürel değerlerini konu alan temalarla yüklü destanları dinlemekle hayata hazırlanıyordu. Dolayısıyla bu yaşanmış hayat hikâyelerinin destanlaşmış şekillerini de sosyal hayatın kurulmasında ve Oğuzların teşkilatlanmasında önemli bir kültür harcı olarak görmek gerekir.

Ozanların, sözlü kültürün yayılması ve aktarılması görevlerinin yanında toplumsal değerlerin devamını sağlamak gibi önemli bir görevi yerine getirdikleri de gözleniyor. Oğuzların göçebe hayat yaşadığı dönemde ozanların sözlü edebiyatta üstlendikleri toplumsal rolleri araştırmaya değer ayrı bir konudur. Söz konusu destanlardan Oğuzlar hakkında bilgi sahibi olmamız, destanlar üzerinde konuşup görüş belirterek yorum yapmamız hiç şüphesiz anlatıcı ozanların bu metinleri önce nesilden nesle anlatması, aktarması ve günün birinde bunları yazıya geçirmesi sayesindedir.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

Drs.: Dede Korkut Dresden nüshası.

Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Yayınları.

Ergin, M. (1971). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 169.

Ergin, M. (1991). *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 219.

Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Gökyay, O. Ş. (1995). *Dede Korkut Hikâyeleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Gömeç, S. (1997). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Türksoy Yayınları: 8

Kaçalin, M. S. (2004). Dede Korkut Kitabında Okuma Önerileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1998/I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 793, 93-100.

Kaçalin, M. S. (2006). *Dedem Korkudun Kazan Bey Oğuz-nâmesi*. İstanbul: Kitabevi.

Kaçalin, M. S. (2011). *Niyāzį Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Luġātu'n-Nevā'iyye ve 'l-İstişhādātu 'l-Caġātā'iyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 1027

Ögel, B. (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özçelik, S. (2005). *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/ Dizin/ Metin*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Özçelik, S. (2006). *Dede Korkut Üzerine Yeni Notlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Özçelik, S. (2008). Dede Korkut'ta Av ve Avla İlgili Kelimeler, Deyimler. *Av ve Avcılık Kitabı*. İstanbul: Kitabevi. 415-429.

Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu yayınları: 540, Ankara.

Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1441.

Tezcan, S. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1457.

Uluçay, M. Ç. (1992). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

OĞUZLARIN KARKIN BOYU

SADULLAH GÜLTEN

Giriş

Oğuz adının anlamı hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüşse de ilim âleminde en fazla rağbet gören fikir J. Nemeth tarafından ortaya konulmuştur. Buna göre, "ok" kelimesi boy manasında olup "z" çoğul eki ile birleşerek ok+u+z=boylar şekline dönüşmüştür (Gündüz, 2002a, s. 57). Oğuz kelimesinin Çince'ye "kabileler" diye tercüme edilmesi (Kafesoğlu, 1997, s. 150) ve Oğuzların boylar halinde yaşamaları da J. Nemeth'in görüşünü desteklemektedir. Oğuz adına ilk defa Barlık çayı kıyısındaki Yenisey kitabesinde rastlanılmıştır. VI. veya VII. yüzyıla ait olduğu kabul edilen kitabeye göre, Oğuzlar bu dönemde altı boy halinde Barlık ırmağı kıyısında yaşamaktaydılar (Sümer, 2001, ss. 378-379). VI. yüzyıldan itibaren Göktürk Hakanlığı'nda toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı 630'da başlayan fetret devresinde, kendi aralarında birlik kurarak Tula-Selenge ırmakları bölgesinde Dokuz Oğuz kağanlığını meydana getirmişlerdi (Kafesoğlu, 1997, s. 150). Göktürklerin en başta gelen düşmanları Tula başında oturan bu Oğuzlar idi. Ötüken de onların idaresinde bulunuyordu. Bu sırada, Oğuzların başlarında bulunan hükümdarları Kağan unvanı taşıyordu. Oğuzların Göktürkler için tehlikeli olmaya başlaması üzerine, Göktürkler onların üzerine bir sefer düzenlenmişler ve yapılan savaş sonucunda onları kendilerine bağlamışlardı (Tüysüz, 2002, s. 278).

Oğuzlar, Orhun kitabelerinde adı en çok geçen Türk kavimlerinden biri olup, Göktürk Kağanlığı'nın dayandığı başlıca iki unsurdan birisiydi (Orhun, 1994, s. 120). Buna rağmen, onların Göktürk hâkimiyetinden kurtulmak için pek çok defa başkaldırdıkları ve Göktürklerle savaştıkları bilinmektedir (Tüysüz, 2002, ss. 278-279). Oğuzlar, Göktürk hâkimiyetinde bazen Üç Oğuz bazen de Sekiz Oğuz şeklinde anılmakla birlikte, en çok Dokuz Oğuz olarak anılmışlardır. Oğuzların boy sayısındaki artış, tarihi süreç ve boy gelenekleriyle herhangi bir tenakuza düşmemektedir. Çünkü boylar halinde yaşamalarının bir sonucu olarak, boyların nüfusu arttıkça yeni boylar ortaya çıkmakta ve diğer boylar gibi nüfus ve siyasi güce

ulaştıklarında boylar birliği içinde kendi adları ile temsil olunmaktaydılar. Göktürk yazıtlarında görülen Üç Oğuz, Altı Oğuz, Sekiz Oğuz, Dokuz Oğuz tabirleri bu durumun bir sonucuydu (Gündüz, 2002a, s. 47).

Oğuz boy isimlerine dair ilk bilgilere XI. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Divan-ı Lügati't Türk*'te, ikinci ve daha teferruatlı olarak ise XIV. yüzyılın başlarında Reşidüddin tarafından yazılan *Camiü't-Tevarih*'te tesadüf edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Oğuzların 24 boy hÂlinde yaşadıklarını belirtir. Fakat listesine 22 boyu alırken iki boyu dâhil etmez (Kaşgarlı Mahmud, 1985, C.I, ss. 55-59). Listenin dışında kalan iki boyun Halaçlar olduğunu ve onların bazı hususlarda Oğuzlardan ayrıldıklarını bildirir. Kaşgarlı Mahmud, Halaç adını alarak Oğuz boylarından ayrıldıklarını belirttiği iki boyun isimlerini ise kaydetmez (Kaşgarlı Mahmud, 1985, C. I, s. 55; C. III, s. 415). O, Oğuzlar arasında bulunduğu sırada, onların boy yapıları ile ilgili bilgileri duymuş olmalıdır. Ancak, onun Oğuz boylarının hepsiyle karşılaşmamasından dolayı, eksik bildiği boyları Halaçlar ile tamamlamış olma ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır (Gündüz, 2002a, s. 57). 24 boy hakkında Reşidüddin'deki bilgiler Kaşgarlı'ya göre daha açıktır. O, Karkınların da dâhil olduğu Oğuz boylarının 24'ünün de isimlerini vermiş, Oğuz boylarını Boz-ok ve Üç-ok olarak tasnif etmiştir (Toğan, 1982, ss. 50-52).

Faruk Sümer, her iki listeyi de karşılaştırarak Kaşgarlı Mahmud tarafından isimleri belirtilmeyen ve yine aynı müellif tarafından Halaç adını alarak bazı hususlarda diğer boylardan ayrıldıkları söylenen iki boyun Kızık ve Karkın boyları olduğunu düşünmektedir (Sümer, 1992a, s. 164; Sümer, 1999, C. I, ss. 6-7). Kaşgarlı Mahmud'un listesinde Kızık ve Karkın boylarının olmamasının nedeni, bu boyların nüfus kaybına uğramaları veya alt gruplarından birinin nüfus bakımından güçlenerek diğer boylar gibi temsil olunmaya başlamasıyla ilgili olmalıdır. Nitekim belirtilen bu hususun örneklerine Anadolu'da rastlanılmıştır. Avşarlara mensup Köpekli, Gündüzlü ve Kutbeğli aşiretleri Avşarlar ile birlikte temsil olunarak Köpekli Avşarı, Gündüzlü Avşarı, Kutbeğli Avşarı şeklinde boy adları ile birlikte anılırken, cemaatlerin nüfuslarının artmasıyla Köpekli, Gündüzlü, Kutbeğli şeklinde müstakil olarak anılmaya başlamışlardır (Gündüz, 2002a, s. 62). Buna göre, Karkınların, Kaşgarlı'nın listesini hazırladığı dönemde, eğer gözden kaçmamışsa, nüfuslarını kaybederek temsil güçlerini kaybetmiş oldukları veya nüfuslarının azlığı nedeniyle temsil gücüne ulaşamadıkları söylenebilir. Dolayısıyla, Kaşgarlı'nın ve Reşidüddin'in verdikleri listeler kesin listeler olmayıp, bunlar Oğuz boylarının kaydedildiği dönemdeki boy sayılarını ve büyük boyları yansıtmaktadır (Gündüz, 2002a, s. 62).

Karkın boyunun adı ilk olarak Reşidüddin'in eseri *Camiü't- Tevarih*'te geçmektedir. Karkınlar Oğuz Eli'nin Boz-ok kolunda gösterilmiş, Oğuz Han'ın oğullarından Yıldız Han'ın dört oğlundan biri sayılmıştır. Yıldız Han'ın geriye kalan üç oğlu Avşar, Kızık ve Beğdili'dir (Toğan, 1982, ss. 50-52; Sümer, 1992a, s. 170). Reşidüddin, diğer Oğuz boylarınının olduğu gibi Karkın boyunun da damgasını, ülüşünü ve onugununu belirtmiştir. Oğuz boyları damgalarını koyunlarına ve atlarına vurmuşlar, böylece boyların atları ve koyunları birbirine karışınca bu damgalar sayesinde onları kolayca ayırt edebilmişlerdir (Agacanov, 2002, s. 159). Bu gelenek, Oğuzların Anadolu'ya gelmesinden sonra da devam etmiştir. Anadolu'daki Türkmenler, damga yerine "em" kelimesini kullanmışlardır (Gündüz, 2002b, s. 163).

Reşidüddin, dört kardeş boyun toylarda koyunun sağ umacasını yediklerini ve Karkın boyunun ongonunun ise Tavşancıl olduğunu belirtmiştir (Sümer, 1992a, s. 170). Oğuz destanına göre, her boyun bir kuş sembolü mevcut olup, bunlar yırtıcı kuşlardan seçilmişlerdir. Moğolca olan ongon sözünün Türkçe'si "töz" olup, anlamı "kök ve menşe"dir (Ögel, 1995, s. 32). Karkın boyunun ongonu olan Tavşancıl, Ortaçağda Türklerin bütün kartal cinsleri için kullandıkları umumi bir tabirdir (Ögel, 1995, s. 368). Karkın isminin anlamına gelince, Reşidüddin Karkın'ın anlamını "çok ve doyuran aş" olarak açıklamıştır (Sümer, 1992a, s. 170). Yazıcıoğlu Ali ve Ebu'l Gazi, Reşidüddin'in verdiği bu bilgiyi tekrarlamışlardır. Yazıcıoğlu Ali kelimenin anlamını "ulu aş ve doyurucu", Ebu'l Gazi ise "aşlı" olarak ifade etmiştir (Toğan, 1982, s. 51). Bahaeddin Ögel, Oğuz boy isimleri üzerinde yaptığı etimolojik denemede, Karkın isminin anlamının çok karanlık olduğunu ifade ederek bu konuda her hangi bir görüş belirtmemiştir (Ögel, 1995, s. 341). Zeki Velidi Toğan ise "aşın" ölülerin ruhuna veya mevlit gibi dini merasimlerde verilen yemek olduğu kanaatindedir. Ona göre Karkın adı bu umumi yemeklerle ilgili bir unvandır (Toğan, 1982, s. 97, 12. dipnot).

Dede Karkın

Karkınların Anadolu'da bilinen ilk iskânı bir Türkmen dedesi olan Dede Karkın'ın önderliğinde gerçekleşmiştir. Dede Karkın'la birlikte hareket ederek Anadolu'ya gelen Karkın boyuna mensup gruplardan bazılarını tahrir defterlerinde tespit etmek mümkündür. 1564 tarihli Kars-Maraş tahrir defterinde yer alan bilgiye göre Maraş'ın Göksun nahiyesindeki Tenri Bayat mezrasında "Dede Kargın oğulları" ziraat etmekteydi (KKA. TD. nr. 168, v. 242b). Yine aynı bölgede Dede Karkın zaviyesinin hizmetini yerine getiren Dede Karkın isimli bir cemaat mevcuttu. Toplam 19 hane olan cemaatin 9 hanelik bir nüfusu Dede Karkın zaviyesine hizmet etmekteyken, 10 hanelik bir nüfus ise zaviyenin kurbandaranlarıydı. Zaviyenin hizmetiyle ilgilenenlerden biri ise "Evlad-ı Dede Karkın" olarak kaydedilmişti (BOA. TD. nr. 402, s. 536-537; BOA. TD. nr. 998/ II, s. 456). Ayrıca, Beriyyecik bölgesinin Osmanlı döneminde bağlı olduğu Mardin sancağında da Dede Karkın isimli bir köy bulunmaktaydı (BOA. TD. nr. 64, s. 363; BOA. TD. nr. 998/I, s. 53; BOA. TD. nr. 200, 837; KKA. TD. nr. 117, v. 110a; Göyünç, 1991, s. 61). Köyde Dede Karkın'a nisbet edilen bir de zaviye mevcuttu (BOA. TD. nr. 200, s. 839). Maraş ve Mardin sancaklarında bulunan zaviyelerden başka Dede Karkın isimli bir başka zaviye de Hamid sancağına bağlı Uluborlu kazasının Yassıviran köyünde bulunmaktaydı (BOA. TD. nr. 438/I, s. 275). Buradaki zaviyeden sorumlu kişi de "Evlad-ı Dede Karkın" olarak kaydedilmişti (MAD. 3331, s. 36). Maraş, Mardin ve Hamid sancaklarında tespit edilen zaviyelerin kurucuları ile Dede Karkın isimli köyler ve cemaatler onun çevresinde bulunan müritleri ve akrabalarından başkaları değillerdi.

Karkın Boy İsimli Yer Adları

Anadolu'nun fethini takip eden dönemde Oğuz boylarının önemli kısmı Anadolu'ya gelerek, burada kendi isimleriyle köyler kurmaya başlamışlardır (Köprülü, 1972, s. 84). Anadolu'da kurulan köy isimleri üzerinde yapılan araştırmalarda boy ve oymak adlarına dayanan yer isimlerinin önemli bir yer tutuğu anlaşılmaktadır (Yediyıldız, 1984a, s. 21; Yediyıldız, 1984b, s. 26; Eröz, 1966, ss. 176-177). Oğuz boy isimlerini

taşıyan yer adları genellikle XII., XIII. ve XIV. yüzyıllardan kalmış olup, Oğuz boy isimlerine yoğun olarak Fırat nehri ve Ege denizi arasında tesadüf edilmektedir (Sümer, 1992a, s. 174). Oğuz boy isimlerinin bu sahada yoğun olmasının sebebi Selçukluların iskân politikasının yanında, bölgenin konar-göçer hayatın bir gereği olarak yüksek dağlarla alçak düzlüklerin yan yana veya birbirine yakın bir coğrafi yapıya sahip olmasıdır (Gümüşçü, 2002, s. 71). Fırat nehrinin doğusunda Oğuz boy isimli yer adlarının az olmasında XIV. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan bir hayli Türk unsurun İran'a ve Orta Anadolu'ya göç etmesi etkilidir (Sümer, 1992b, ss. 4-5; Gümüşçü, 2002, s. 71).

XVI. yüzyıl itibariyle Anadolu'da 90 adet Karkın isimli yer mevcuttu. Bunların 71'i köy, 17'si mezra, 1'i nahiye ve l'i de yaylaktır. Karkın boyunun yerleştiği yerler bakımından İç Anadolu ve Batı Anadolu bölgeleri ilk sırada yer almaktadır. Bu cümleden olarak, İç Anadolu bölgesinde 41, Batı Anadolu bölgesinde 30, Doğu Anadolu bölgesinde 10, Akdeniz bölgesinde 4, Karadeniz bölgesinde 3 adet Karkın boy isimli yer bulunmaktaydı. Günümüzde bu yerlerden ancak 24 adeti tespit olunmaktadır. Bunlardan Kırşehir'e bağlı Kargın Meşe, Kargın Selimağa, Karkın Kızıközü ile Malatya'ya bağlı Dede Kargın köyleri tahrir defterlerinde tespit edilmiş köyler arasında değildir. Kırşehir'de bulunan köylerin Karkın isminin yanı sıra Meşe, Selimağa, Kızıközü isimlerini de taşıması Karkın cemaatlerinin bahsedilen köylere sonradan yerleştiklerini ve köylerin eski isimlerinin yanında kendi boy isimlerini de kullandıklarını göstermektedir. XVI. yüzyılda mevcut olan köylerin zamanla ortadan kalkmasında köylerin çeşitli sebeplerle nüfus kaybetmelerinin yanında, köy isimlerinin de değişmiş olması etkili olmuştur. Örneğin, XVI. yüzyılda Mardin sancağının Beriyyecik kazasına tabi olarak tespit edilen Dede Karkın köyünün ismi Dedeköy olarak değişmiştir. Öte yandan, Karkın isminin boy adı dışında farklı anlamlarda da kullanılması Karkın isimli köylerin tamamını Karkın boyuna bağlamızı zorlaştırmaktadır. Bu cümleden olarak, karkın kelimesi eriyen karların oluşturduğu akarsu, karla karışık yağan yağmur, marangozlukta kullanılan rende, su değirmenlerinde üst taşın konulmasına yarayan bir çeşit çatal ağaç, karaya veya mora boyanmış deri, hesabını bilmeyecek kadar zengin, tarlada mahsulün fazla büyüyerek yere yatması gibi farklı manalarda kullanılmaktadır (Yalçın, 2002, ss. 20-21). Bunların yanında, karkın kelimesi yer altı sularının yüzeye çıkması sonucunda toprakla karılması anlamına da gelmektedir. Muğla'nın Dalaman ilçesine bağlı Kapukargın köyünün ismi buradan gelmektedir.[1]

Burada altı çizilmesi gereken başka bir husus ise, Karkın isimli köylerde yaşayanların Karkın boyuna mensup kişiler olup olmadıklarıdır. Özellikle, XVI. yüzyılda meydana gelen nüfus hareketleri (Demir, 2007, ss. 198-247; Demir, 2009, ss. 15-28) göz önüne bulundurulursa Karkın isimli yerlerde Karkınların dışında başka grupların da sakin olmaları söz konusudur. Mesela, Aksaray sancağına bağlı Karguncak mezrasında Yallı cemaati, Bozok sancağındaki Karkın köyünde Tacirli ve Hemşalı cemaatleri sakindi. Belirtilen cemaatler eğer Karkın boyuna mensup değillerse buraların Karkınlar tarafından iskâna açıldığı, fakat sonradan onların

[1] Bu bilgi Kapukargın köyü sakinlerinden emekli öğretmen Ali Vatan ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

köyleri terk etmeleri sonucunda bölgede konar-göçerlik eden diğer cemaatler tarafından köylerin yeniden şenlendirildiği savunulabilir (Gündüz, 1998, ss. 183-192). Aynı durum Karkınlar için de varit olup, farklı isimli köylerde Karkınların yaşadıkları anlaşılmaktadır. İçel sancağına tabi Kargu Çatağı, Kırşehir sancağına tabi Çatal Meşhed ve Çetek İni ile Maraş sancağına tabi Kala-i Aşağı Çopurca, Kalecik ve Çakal-ı Sağir karyeleri bu cümledendi.

Konar-Göçer Karkın Cemaatleri

Anadolu'ya gelen Karkınların önemli bir kısmı yerleşik hayata geçerken bir kısmı ise konar-göçer hayata devam etmişlerdi. Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra boy yapıları tamamen bozulduğu için, onlar büyük Türkmen taifeleri içinde irili ufaklı cemaatler halinde yaşamışlardı. Tahrir kayıtlarından anlaşıldığına göre, Karkın boyuna mensup konar-göçer teşekküller yaygın olarak Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerinde bulunan Türkmen ulusları arasında yer almışlardı. Bu suretle Karkın cemaatleri Halep, Dulkadirli, Ramazanlı ve Bozulus Türkmenlerinin teşekkül ve faaliyetinde rol oynamışlardı. Ayrıca, Batı Anadolu Yörükleri arasında da birkaç Karkın cemaati yaşamıştı.

Halep Türkmenleri arasına bulunan Karkınlar Kanuni devrinden Sultan İbrahim dönemine kadar dört oymağa ayrılmış bir halde yaşamışlardı. Bunlar Sultan İbrahim döneminde Oturak Karkın ve Göçer Karkın olmak üzere iki kısma ayrılmışlardı (BOA. TD. nr. 773, ss. 9-12, 70). Faruk Sümer, Oturak Karkınların Uşak'ın Banaz ilçesine bağlı Büyük Oturak ve Küçük Oturak isimli köylere yerleşmiş olabileceklerini düşünmektedir (Sümer, 2001, s. 340). Ancak, bunun bir tahminden öteye gitmediği açıktır. XVII. yüzyıldan itibaren, Halep Türkmenleri arasında bulunan Karkınların bir kısmı yerleşik hayata geçerken bir kısmı ise değişik yerlerde konar-göçer hayata devam etmişlerdi. Bozulus'a dâhil olan Karkın şubesi üç cemaatten ibaretti. Karkın cemaatlerinin nüfusları Kanuni ve II. Selim dönemlerinde kalabalık olmasına karşılık, bu gruplar Bozulus'un Orta Anadolu'ya yaptığı göçlere katılmamış, bir bölümü Güneydoğu Anadolu'da tedricen yerleşik hayata geçerken bir bölümü ise Halep, Yeni İl veya Dulkadir Türkmenleri arasında bulunan Karkın aşiretleri arasına karışmışlardı (Gündüz, 1997, s. 83). Dulkadirli Türkmenleri arasındaki Karkın şubesi, bu cemaatin Halep ve Bozulus Türkmenleri arasındaki teşekkülünden daha ehemmiyetliydi. Fakat Dulkadirli Türkmenleri arasında bulunan bu Karkın şubesi de toplu bir halde değil, dâhil olduğu ilin muhtelif dağılma sahalarından Maraş, Kars, Bozok ve Sivas bölgelerinde küçük kısımlara ayrılmış bir şekilde yaşamışlardı (Sümer, 1953, s. 87). Karkın cemaatlerinin bulunduğu diğer bir Türkmen teşekkülü de Ramazanlı Türkmenleriydi. Tarsus bölgesinde Kusun taifesine bağlı cemaat ile İçel sancağında Bozdoğan teşekkülleri arasındaki cemaat bu cümledendir. Her iki cemaat de yerleşik hayata geçmiş olup, Tarsus'taki cemaat Kayaçık-Ağıl mezrasında, İçel'deki cemaat ise Kargu Çatağı isimli köyde sakindi. Batı Anadolu bölgesindeki Yörükler arasında Karkın cemaatleri yok denecek kadar az olup, Hamid ve Teke sancaklarında iki şube hâlindeydiler.

Sonuç

Karkın boyuna dair ilk bilgiler Reşidüddin'in eseri Camiü't-Tevarih'te geçmektedir. Reşidüddin, Karkın isminin anlamı yanında boyun ülüşünü, ongonunu ve

damgasını da vermiştir. Karkın boyuna mensup pek çok cemaat Malazgirt savaşının ardından ve Moğol istilası sırasında Anadolu'nun muhtelif yerlerine gelmiştir. Karkınların Anadolu'da bilinen ilk iskânı Dede Karkın'ın önderliğinde gerçekleşmiştir. Anadolu'ya gelen cemaatlerin bir kısmı köyler kurarak yerleşik hayata geçerken bir kısmı ise ananevi hayat tarzları olan konar-göçerliğe devam etmişlerdir. Karkınlar yerleştikleri köyler ile mezraların pek çoğuna kendi boy isimlerini vermişlerdir. Bu yerlerden 90'ı tahrir defterlerinden tespit olunmaktadır. XVI. yüzyılda tespit edilen 90 adet yerden günümüze ancak 24 adeti ulaşabilmiştir. Konar-göçer hayata devam eden cemaatler ise muhtelif teşekkülleri oluşturan cemaatler olarak yaşamışlardır. Bu gruplar da zamanla yerleşik hayata geçmişlerdir. Zaten XVI. yüzyıl itibariyle konar-göçer Karkınların fazla olmaması onların büyük bir oranda yerleşik hayata geçtiklerini göstermektedir. Konar-göçer hayat sürenler ise XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ve daha sonraki tarihlerde tedricen yerleşik hayata geçmişlerdir.

Tablo 1. XVI. Yüzyılda Karkın Boy İsimli Yer Adları

Sancağı		**Kazası/Nahiyesi**	**Vasfı**	**Adı**
1	Adana	Berendi	Köy	Karkınlu/Göl Pınarı[2]
2	Aksaray	Aksaray	Mezra	Karguncuk[3]
3	Akşehir	Akşehir	Köy	Karkın[4]
4	Akşehir	Akşehir	Mezra	Karkın[5]
5	Amasya	Arguma	Mezra	Karkın[6]
6	Amasya	Simre-i Ladik	Köy	Karkın[7]
7	Ankara	Murtaza-Abad	Köy	Karkın[8]
8	Ankara	Çubuk	Köy	Karkın[9]
9	Ankara	Ayaş	Köy	Karkın[10]
10	Bayburt	Tercan-ı Ulya	Köy	Karkın[11]
11	Bayburt	Soğans	Köy	Karkın[12]
12	Beyşehir	Göci	Köy	Karkın[13]
13	Biga	Ezine Pazarı	Köy	Karkın[14]

[2] BOA. TD. nr. 450, s. 312; BOA. TD. nr. 998/II, s. 338; BOA. TD. nr. 254, s. 285; KKA. TD. nr. 114, v. 148b.

[3] BOA. TD. nr. 1061, s. 187; BOA. TD. nr. 387/I, s. 132.

[4] BOA. TD. nr. 40, s. 685; BOA. TD. nr. 455, s. 483; BOA. TD. nr. 387/I, s.72; KKA. TD. nr. 146, v. 21a.

[5] BOA. TD. nr. 387/I, s. 74.

[6] Sümer, 1992a, s. 314.

[7] BOA. TD. nr. 90, s. 80; BOA. TD. nr. 387/II, s. 373; KKA. TD. nr. 34, v.157b.

[8] BOA. TD. nr. 438/I, s. 378.

[9] BOA. TD. nr. 117, s. 182; BOA TD. nr. 438/I, s. 382; KKA. TD. nr. 74, v. 121b.

[10] BOA. TD. nr. 117, s. 405; BOA. TD. nr. 438/1, s. 394; KKA. TD. nr. 74, v. 283b.

[11] BOA. TD. nr. 60, s. 136; BOA. TD. nr. 966, s. 20; BOA. TD. nr. 387/II, s. 861; KKA. TD. nr. 46, v. 131a.

[12] BOA. TD. nr. 387/II, s. 847.

[13] BOA. TD. nr. 40, s. 492; BOA. TD. nr. 381/I, s. 48; KKA. TD. nr. 137, v. 6b.

[14] BOA. TD. nr. 59. s. 157; BOA. TD. nr. 166, s. 234; KKA. TD. nr. 79, v. 113a.

14	Bolu	Viranşehir	Köy	Kargun[15]
15	Bolu	Viranşehir	Köy	Karkın[16]
16	Bolu	Viranşehir	Köy	Karkın[17]
17	Bolu	Dodurga	Köy	Karguncak[18]
18	Bozok	Akdağ	Köy	Karkın[19]
19	Bozok	Çubuk	Köy	Karkın[20]
20	Canik	Ordu	Köy	Karkınlu[21]
21	Çankırı	Çankırı	Köy	Kınıkcık Karkın/ İldüzen[22]
22	Çankırı	Tosya	Köy	Karkın[23]
23	Çankırı	Tosya	Köy	Karkın[24]
24	Çorum	İskilip	Köy	Ulu Karkın[25]
25	Çorum	İskilip	Köy	Dere-i Karkın[26]
26	Çorum	Tahte't-Tarik	Mezra	Karkın[27]
27	Diyarbakır	Garbi-i Amid	Köy	Dere-i Kargın/ Bayram Bey[28]
28	Ergani	Ergani	Mezra	Karkın[29]
29	Hamid	Yuva	Köy	Karkın[30]
30	Hamid	Yuva	Mezra	Karkın Bükü[31]
31	Hamid	Karaağaç-ı Gölhisar	Köy	Karkın[32]
32	Hamid	Karaağaç	Köy	Karkın[33]
33	Hüdavendigar	Sifrihisar	Köy	Karkın[34]
34	Hüdavendigar	Sifrihisar	Köy	Karkın[35]

[15] BOA. TD. nr. 88, s. 482; BOA. TD. nr. 438/II, s. 477.
[16] BOA. TD. nr. 88, s. 482; BOA. TD. nr. 438/II, s. 475.
[17] BOA. TD. nr. 88, s. 452; BOA. TD. nr. 438/II, s. 475.
[18] BOA. TD. nr. 438/II, s. 549; KKA. TD. nr. 19, v. 138b.
[19] Sümer, 1992a, s. 313
[20] BOA. TD. nr. 998/II, s. 594; BOA. TD. nr. 314, s. 565; KKA. TD. nr. 30, v. 180b.
[21] BOA. TD. nr. 13, s. 45; BOA. TD. nr. 37, s. 131
[22] KKA. TD. nr. 81, v. 50b.
[23] BOA. TD. nr. 100, s. 352; BOA. TD. nr. 438/II, s. 732; KKA. TD. nr. 81, v. 102b.
[24] BOA. TD. nr. 100, s. 353; BOA. TD. nr. 438/II, s. 735; KKA. TD. nr. 81, v. 102b.
[25] BOA. TD. nr. 444, s. 177; BOA. TD. nr. 387/II, s. 408; KKA. TD. nr. 38, v. 156a.
[26] BOA. TD. nr. 444, s. 179; BOA. TD. nr. 387/II, s. 408; KKA. TD. nr. 38, v.158b.
[27] BOA. TD. nr. 387/II, s. 410.
[28] KKA. TD. nr. 155, v. 215a; BOA. TD. nr. 998/I, s. 49-55.
[29] BOA. TD. nr. 998/I, s. 106.
[30] BOA. TD. nr. 30, s. 399; BOA. TD. nr. 121, s. 397; BOA. TD. nr. 438/I, s. 302; BOA. TD. nr. 994, s.135; KKA. TD. nr. 51, v. 236a
[31] BOA. TD. nr. 30, s. 401; BOA. TD. nr. 121, s. 404; BOA. TD. nr. 438/I, s. 302; BOA. TD. nr. 994, s.137; KKA. TD. nr. 51, v. 233b
[32] BOA. TD. nr. 30, s. 22; BOA. TD. nr. 121, s. 46; BOA. TD. nr. 438/I, s. 249; KKA. TD. nr. 51, v. 21b.
[33] BOA. TD. nr. 30, s. 564; BOA. TD. nr. 121, s. 493; BOA. TD. nr. 438/I, s. 320; BOA. TD. nr. 994, s. 329; KKA. TD. nr. 51, v. 179a.
[34] BOA. TD. nr. 23, s. 363; BOA. TD. nr. 111, s. 265; BOA. TD. nr. 166, s. 123.
[35] BOA. TD. nr. 23, s. 392; BOA. TD. nr. 111, s. 300; BOA. TD. nr. 166, s. 125.

35	Hüdavendigar	Sifrihisar	Köy	Karkın[36]
36	Hüdavendigar	Sifrihisar	Köy	Karkın[37]
37	Hüdavendigar	Sifrihisar	Köy	Karkın[38]
38	Hüdavendigar	Bursa	Köy	Karkın[39]
39	Hüdavendigar	Geyve	Köy	Karkın[40]
40	Karahisar-ı Sahip	Barçınlı	Köy	Sivri Karkın[41]
41	Karahisar-ı Sahip	Barçınlı	Köy	Karkuncuk[42]
42	Karahisar-ı Sahip	Şuhut	Köy	Karkuncuk[43]
43	Karahisar-ı Sahip	Şuhut	Köy	Kiçi Karkın[44]
44	Karahisar-ı Sahip	Şuhut	Köy	Ulu Karkın[45]
45	Karahisar-ı Sahip	Sandıklı	Köy	Karkın[46]
46	Karahisar-ı Sahip	Bolvadin	Köy	Yassı Karkın[47]
47	Karahisar-ı Şarki	Naibli	Köy	Karkın[48]
48	Karahisar-ı Şarki	Bedirli	Köy	Karkın[49]
49	Karahisar-ı Şarki	Karahisar-ı Şarkı	Mezra	Karkın[50]
50	Karesi	Sındırgı	Köy	Karkın[51]
51	Karesi	Sındırgı	Köy	Karkın/Koca Beylü[52]
52	Karesi	Sındırgı	Köy	Karkın/Çınarcık[53]
53	Karesi	Temrezler	Köy	Karkın[54]
54	Karesi	Doğan Hisarı	Yaylak	Karkın[55]
55	Kayseri	Kenar-ı Irmak	Mezra	Karkın[56]
56	Kayseri	Kenar-ı Irmak	Mezra	Karkın[57]
57	Kırşehir	Hacı Bektaş	Köy	Karkıncık[58]

[36] BOA. TD. nr. 23, s. 410; BOA. TD. nr. 111, s. 284; BOA. TD. nr. 166, s. 126.
[37] BOA. TD. nr. 23, s. 392, BOA. TD. nr. 111, s. 300.
[38] BOA. TD. nr. 23, s. 399; BOA. TD. nr. 111, s. 307.
[39] BOA. TD. nr. 111, s. 32.
[40] KKA. TD. nr. 80, v. 174b.
[41] BOA. TD. nr. 438/I, s. 204; KKA. TD. nr. 154, v. 167a.
[42] BOA. TD. nr. 147, s. 449; BOA. TD. nr. 438/I, s. 203; KKA. TD. nr. 154, v. 155a.
[43] BOA. TD. nr. 438/1, s. 188; KKA. TD. nr. 154, v. 228a.
[44] BOA. TD. nr. 147, s. 342; BOA. TD. nr. 438/I, s. 189; KKA. TD. nr. 154, v. 232a.
[45] BOA. TD. nr. 438/I, s. 189; KKA. TD. nr. 154, v. 183a; BOA. TD. nr. 508, s. 161.
[46] BOA. TD. nr. 147, s. 216; BOA. TD. nr. 438/I, s. 179; KKA. TD. nr. 154, v. 284b; BOA. TD. nr. 508, s. 265.
[47] BOA. TD. nr. 147, s. 397; BOA. TD. nr. 438/I, s. 196; KKA. TD. nr. 154, v. 121a; BOA. TD. nr. 636, s. 105.
[48] BOA. TD. nr. 387/II, s. 569; BOA. TD. nr. 255, s. 191; BOA. TD. nr. 482, s. 318; BOA. TD. nr. 478, s. 335; KKA. TD. nr. 174, v. 142a.
[49] BOA. TD. nr. 387/II, s. 619; KKA. TD. nr. 169, v. 76b.
[50] BOA. TD. nr. 255, s. 49; BOA. TD. nr. 482, s. 46; KKA. TD. nr. 174, v. 26b.
[51] BOA. TD. nr. 166, s. 266.
[52] BOA. TD. nr. 166, s. 262; BOA. TD. nr. 153, s. 159; KKA. TD. nr. 152, v. 91a.
[53] BOA. TD. nr. 166, s. 264; BOA. TD. nr. 153, s. 193; KKA. TD. nr. 152, v. l0lb.
[54] BOA. TD. nr. 166, s. 294; KKA. TD. nr. 152, v. 285b.
[55] KKA. TD. nr. 152, v. 211b.
[56] BOA. TD. nr. 976, s. 127.
[57] BOA. TD. nr. 976, s. 129; KKA. TD. nr. 136, v. 173a.

58	Kocaeli	Şile	Köy	Karkın/Mir Ahur Ali[59]
59	Konya	Sahra-yı Konya	Köy	Karkın[60]
60	Konya	Eskiil	Köy	Karkın[61]
61	Konya	Larende	Köy	Karkın[62]
62	Malatya	Subadra	Mezra	Karkın[63]
63	Maraş	Aynü'l-Arus	Mezra	Karkın[64]
64	Mardin	Beriyyecik	Köy	Dede Karkın[65]
65	Mardin	Mardin	Köy	Kargun[66]
66	Ruha	Samsat	Köy	Karkune[67]
67	Saruhan	Akhisar	Köy	Karkın[68]
68	Saruhan	Marmara	Köy	Karkın[69]
69	Saruhan	Yunddağı	Köy	Karkın/ Eskiler[70]
70	Saruhan	Yunddağı	Köy	Küçük Karkın[71]
71	Saruhan	Demirci	Köy	Karkın[72]
72	Saruhan	Doğan Hisarı	Köy	Küçük Karkın[73]
73	Sis	-	Mezra	Karkın[74]
74	Sivas	Sivas	Mezra	Karkın[75]
75	Sivas	Yıldız	Köy	Karkın[76]
76	Sivas	Tozanlı	Köy	Karkın[77]
77	Sivas	Artuk Abad	Köy	Karkın[78]
78	Sivas	Artuk Abad	Köy	Karkın[79]
79	Sivas	Mecitözü	Köy	Karkın[80]

[58] BOA. TD. nr. 998/II, s. 662; BOA. TD. nr. 305, s. 61; KKA. TD. nr. 139, v. 67b-90b.

[59] BOA. TD. nr. 436, s. 171; KKA. TD. nr. 49, v. 108b.

[60] BOA. TD. nr. 40, s. 43; BOA. TD. nr. 63, s. 37; BOA. TD. nr. 455, s. 31; KKA. TD. nr. 104, v. 51a.

[61] KKA. TD. nr. 149, v. 66b.

[62] KKA. TD. nr. 104, v. 165b.

[63] BOA. TD. nr. 257, s. 65; KKA. TD. nr. 142, v. 299a.

[64] Solak, 1996, s. 373.

[65] BOA. TD. nr. 64, s. 363; BOA. TD. nr. 998/I, s. 53; BOA. TD. nr. 200, s. 837.

[66] BOA. TD. nr. 64, s. 265; BOA. TD. nr. 998/I, s. 49; BOA. TD. nr. 200, s. 566; KKA. TD. nr. 117, v.169a.

[67] BOA. TD. nr. 387/II, s. 933.

[68] KKA. TD. nr. 125, v. 156a; BOA. TD. nr. 166, 358; BOA. TD. nr. 165, s. 515; KKA. TD. nr. 115, v. 108b.

[69] KKA. TD. nr. 125, v. 97b; BOA. TD. nr. 166, s.332; BOA. TD. nr. 165, s. 551; KKA. TD. nr. 115, v. 184b.

[70] KKA. TD. nr. 115, v. 65b; BOA. TD. nr. 102, s. 39

[71] BOA. TD. nr. 166, s. 312; BOA. TD. nr. 165, s. 41; KKA. TD. nr. 115, v. 69b.

[72] BOA. TD. nr. 166, s. 345; BOA. TD. nr. 165, s. 457.

[73] BOA. TD. nr. 166, s. 308; BOA. TD. nr. 165, s. 23.

[74] BOA. TD. nr. 988/II, s. 401; KKA. TD. nr. 150, v. 69a.

[75] BOA. TD. nr. 387/II, s. 516; BOA. TD. nr. 79, s. 592; KKA. TD. nr. 14, v. 90a.

[76] BOA. TD. nr. 387/II, s. 448; BOA. TD. nr. 287, s. 204; KKA. TD. nr. 14 v. 231b.

[77] BOA. TD. nr. 387/II, s. 446; BOA. TD. nr. 287, s. 118; KKA. TD. nr. 14, v. 184b.

[78] BOA. TD. nr. 387/II, s. 483; BOA. TD. nr. 79, s. 37.

[79] BOA. TD. nr. 387/II, s. 483; BOA. TD. nr. 79, s. 37.

[80] BOA. TD. nr. 387/II, s. 479; BOA. TD. nr. 79, s. 345.

80	Sivas	Komanat	Mezra	Karkıncık[81]
81	Sivas	Turhal	Köy	Karkın[82]
82	Sivas	Frenk Hisarı (Sonisa)	Köy	Karkın[83]
83	Sultanönü	Karacaşehir	Köy	Karkın[84]
84	Sultanönü	Seyitgazi	Köy	Karkın[85]
85	Şevle	-	Nahiye	Karkın[86]
86	Tarsus	Tarsus	Mezra	Karkın[87]
87	Tarsus	Tarsus	Mezra	Karkın Oluğu[88]
88	Teke	Antalya	Köy	Karkın[89]
89	Trabzon	Rize	Köy	Karkın[90]
90	Trabzon	Çepni	Mezra	Kargun[91]

Tablo 2. Günümüzde Karkın İsimli Köyler[92]

	İli	**İlçesi**	**Bucağı**	**Adı**
1	Afyon	Sandıklı	Merkez	Kargın
2	Ankara	Çubuk	Merkez	Kargın
3	Ankara	Kalecik	Çandır	Kargın
4	Ankara	Kırıkkale	Balışıh	Kargın
5	Antalya	Korkuteli	Merkez	Kargın
6	Balıkesir	Bigadiç	Merkez	Kargın
7	Çorum	Alaca	Merkez	Kargın
8	Çorum	İskilip	Merkez	Dere Kargın
9	Eskişehir	Merkez	Merkez	Kargın
10	Eskişehir	Sivrihisar	Merkez	Karkın
11	Malatya	Merkez	Yazıhan	Dede Kargın
12	Manisa	Turgutlu	Ahmetli	Kargın
13	Manisa	Demirci	Yarbasan	Kargınışıklar
14	Niğde	Aksaray	Taşpınar	Karkın
15	Sivas	Yıldızeli	Çırçır	Kargın
16	Sivas	Koyulhisar	Merkez	Karkın
17	Tokat	Merkez	Çamlıbel	Kargın
18	Tokat	Turhal	Merkez	Kargın
19	Tokat	Merkez	Çamlıbel	Kargıncık

[81] BOA. TD. nr. 387/II, s. 438.
[82] Sümer, 1992a, s. 314.
[83] BOA. TD. nr. 54, s. 46; BOA. TD. nr. 387/II, s. 535; KKA. TD. nr. 12, v. 85b.
[84] BOA. TD. nr. 438/I, s. 226; KKA. TD. nr. 145, v. 51b.; BOA. TD. nr. 515, s. 49.
[85] BOA. TD. nr. 438/I, s. 142.
[86] KKA. TD. nr. 265, v. 66a-66b.
[87] BOA. TD. nr. 998/II, s. 365; KKA. TD. nr. 134, v. 95a.
[88] BOA. TD. nr. 998/II, s. 358.
[89] KKA. TD. nr. 107, v. 47b.
[90] BOA. TD. nr. 387/II, s. 737; KKA. TD. nr. 43, v. 58b.
[91] BOA. TD. nr. 387/II, s. 748.
[92] *Köylerimiz 1981*, T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara, 1982.

20	Kastamonu	Tosya	Merkez	Kargın
21	Kırşehir	Kaman	Merkez	Kargınkızıközü
22	Kırşehir	Kaman	Merkez	Kargınmeşe
23	Kırşehir	Kaman	Merkez	Kargınselimağa
24	Kırşehir	Mucur	Merkez	Karkın

KAYNAKÇA

I. Arşiv Vesikası

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tahrir Defterleri (BOA. TD.)

13, 23, 30, 37, 40, 59, 60, 63, 64, 69, 79, 83, 88, 90, 102, 100, 111, 117, 121,137, 147, 153, 165, 166, 182, 200, 225, 254, 257, 272, 287, 288, 305, 314, 315, 387, 381, 397, 402, 419, 436, 438, 444, 448, 450, 455, 482, 493, 508, 515, 561, 773, 966, 976, 994, 998, 1040, 1061.

2. Kuyud-ı Kadime Arşivi Tahrir Defterleri (KKA. TD.)

3, 10, 12, 14, 19, 26, 29, 30, 34, 37, 38, 40, 43, 49, 51, 54, 74, 79, 80, 81, 101, 104, 107, 108, 114, 115, 116, 117, 125, 128, 131, 134, 136, 139, 142, 145, 146, 149, 150, 152, 154, 155, 168, 169, 174, 265, 315.

II. İnceleme ve Araştırmalar

Agacanov, S.G. (2002). *Oğuzlar*. Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev. İstanbul.

Demir, A. (2007). *16. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme Nüfus ve Ekonomik Yapı.* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.

Demir, A. (2009). "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilig*, Sayı 50, Yaz.

Eröz, M. (1966). Ege Bölgesinde Yer (Köy ve Şehir) Adları. *Türk Kültürü Araştırma Dergisi 19, Reşit Rahmeti Arat Armağanı*. Ankara.

Göyünç, N. (1991), XVI. *Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara.

Gümüşçü, O. (2002). Xvı. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler. *Genel Türk Tarihi*, Ed. Hasan Celal Güzel vd., C. IV. Ankara.

Gündüz, T. (1997). *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri (1540- 1640)*. Ankara.

Gündüz, T. (1998). Kayseri'de Mezraların Köye Dönüşmesinde Konar-Göçer Aşiretlerin Rolü. *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kayseri.

Gündüz, T. (2002a). Oğuzlar *Genel Türk Tarihi*. Ed. Hasan Celal Güzel vd., C. II. Ankara.

Gündüz, T. (2002b). Konar-göçer. *DİA*, C. 26. Ankara.

Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul.

Kaşgarlı Mahmud. (1985). *Divan-ı Lüğati't- Türk*. Çev. Besim Atalay, C. I, Ankara.

Köylerimiz (1981-1982). T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü. Ankara.

Köprülü, F. (1972). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. Ankara.

Orhun, H.N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. C. I. Ankara.

Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi*. C. I. Ankara.

Tüysüz, C. (2002). Oğuzlar. *Türkler*. Ed. Hasan Celal Güzel vd, C. II. Ankara.

Toğan, Z.V. (1982). *Oğuz Destanı, Reşidüddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili.* İstanbul.

Solak, İ. (1996). *Kanuni Döneminde Elbistan Kazası*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.

Sümer, F. (1953). Bozoklu Oğuz Boylarına Dair. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi XI. Cilt, I. Sayıdan Ayrı Basım*. Ankara.

Sümer, F. (1992a). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri- Boy Teşkilatı-Destanları*. İstanbul.

Sümer, F. (1992b). *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara.

Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. C. I. İstanbul.

Sümer, F. (2001). Oğuzlar. *Meb İslam Ansiklopedisi*. Eskişehir.

Yediyıldız, B. (1984a). Ordu İli Yer-Adları. *Türk Kültürü Araştırmaları*. C. 22. Ankara.

Yediyıldız, B. (1984b). Yer Adı Verme Usulleri. *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*. Ankara.

Yalçın, A. ve Hacı Yılmaz. (2002). Kargın Ocaklı Boyu İle İlgili Yeni Belgeler. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Yıl 8, Sayı 21, Bahar.

ESKİ ANADOLU VE RUMELİ TÜRKÇESİNİN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE

SEMİH TEZCAN

Büyük dilci Maḥmūd al-Kāşġarī'nin *ören* kelimesi hakkındaki açıklaması şöyledir:

ören "Her nesnenin kötüsü. Oğuzca. Bu kelimenin Farsçadan alınmış olduğunu sanıyorum. Çünkü Farsçada harap olan şeye ويران *vīrān* denir. Oğuzlar Farslarla çok karışmış oldukları için birçok Türkçe kelimeleri unutmuşlar, yerine Farsça kullanır olmuşlar. Bu da öyledir."[1]

Al-Kāşġarī'nin bu açıklaması şüphesiz doğrudur. Çünkü *ören* kelimesi Karahanlıcadan önceki Türk yazı dillerinde (Orhun Türkçesinde ve Eski Uygurcada) kaydedilmiş değildir. Maḥmūd'un ana dilinin Karahanlı Türkçesi olduğunu biliyoruz. Eserinin başından sonuna kadar pek çok yerde Oğuzca üzerine verdiği bilgiler onun Oğuzcayı da çok iyi bildiğini ortaya koymaktadır. Şimdi yukarıdaki alıntıdan sonuçlar çıkarmaya çalışalım: Maḥmūd'un bu belirlemesi, Karahanlıcayla Oğuzca arasında Farsça kelimeler yönünden oldukça büyük bir ayrım olduğunu ortaya koymaktadır. Oğuzcada birçok Farsça kelime olduğunu söylüyor, demek ki Karahanlıcada Farsça kelime yoktur veya Karahanlıcadaki Farsça kelimelerin sayısı çok daha azdır.

Tabii bunun yanında başka görüşler de vardır. Kimi araştırmacılara göre Karahanlı Türkçesinde de birçok Farsça ve Arapça kelime bulunmakta ve kullanılmaktaydı. Al-Kāşġarī, özellikle Türkçeye önem verdiği için bunları eserine almamıştır. *Ḳutadġu Bilig*'le ilgili olarak şöyle düşünenler vardır: Hakâniye Türkçesinin başta gelen edebi eseri *Ḳutadġu Bilig*'in oldukça "arı" bir Türkçeyle yazılmış olması, o dönemde dilde az sayıda yabancı kelime bulunması yüzünden değildir, eserin yazarı Balasagunlu Yūsuf'un bilinçli olarak yabancı kelimelere yer vermemek tutumuyla açıklanmalıdır.[2]

[1] Besim Atalay, *Dîvânü Lûgat-it-türk Tercümesi.* TDK, Ankara 1940-1941, cilt I, s. 76.

[2] Bu konuları rahmetli Prof. Şinasi Tekin ile birçok defa tartışmıştık.

Oğuzcaya dönelim. Maḥmūd'un Oğuzca hakkında verdiği bilgilerin hepsi şüphesiz konuşma dili hakkındadır. Hiçbir yerde bir Oğuz yazı dilinden söz etmez. 8. yüzyılda bugünkü Moğolistan'da yazı dili hâline gelmiş olan Orhon Türkçesi dışında, Doğu ve Batı Türkistan'da Oğuzcaya dayanan bir yazı dili gelişmemişti. Hocam Gerhard Doerfer gibi ben de Orhon Türkçesinin erken dönemde Oğuzca sayılabilecek tek yazı dili olduğunu kabul ediyorum.

Orta Asya'da konuşulmuş olan Oğuzcada, Farsça kelimeler yanında Sogdca ve Harezmce[3] kelimeler de bulunmaktaydı. Bu kelimeler Türkçede çok eski alıntılar olmalıdır, bunların önemli bir kısmı, daha sonra Önasya'ya ve Balkanlar'a yayılan Oğuz lehçelerinde de korunmuştur. Bunların eskiliği, dolayısıyla Türkçeye kaynaşmışlığı (değiştirilemezliği) 20. yüzyıldaki dil özleştirmesi sırasında da kendisini göstermiş, iyice belirginleşmiştir. Şöyle ki, dil özleştirmesi (dil devrimi) sırasında, Arapça alıntı kelimelerin büyük kısmı nisbeten çabuk ve kolayca değiştirilebildiği, yerlerine yeni türetilmiş kelimeler geçirilebildiği hâlde dilde "yerleşik" Farsça unsurlar yerlerini bırakmamıştır. Örnekler sıralayacak olursak: *akşam*, *cam*, *can*, *dost*, *nişan*, *usta*, *çırak*, *vaz geçmek*, *hem*, *her*, *herkes* veya *eğer*, *meğer*, *çünkü*, *ki* ve daha pek çok "îrânî" unsur dilden uzaklaştırılması, yeni türetilen kelime ve deyimlerle değiştirilmesi olanaksız unsurlar olarak kalmıştır. Çünkü bunlar, çok eskiden beri Oğuzcanın "yapısına işlemiş" olan unsurlardı.

Bir noktayı daha önemle vurgulamak gerekiyor. Arapça kelimeler de İslamiyet'i kabul eden bütün Türklerin / Türk dillilerin konuşma dillerine Farsça üzerinden girmiş ve yayılmıştır. "İslamî" denilen Türk yazı dilleri de doğuda ve batıda Farsçanın etkisinde oluşmuştur. Arapça ile Türkçenin doğrudan dil teması ancak Güneydoğu Anadolu'da ve Arapça konuşanların yaşadığı öteki Ortadoğu bölgelerinde olmuştur. Belki daha önceleri Buhara'da, Buhara Araplarıyla oradaki Türkistanlılar arasında da doğrudan dil teması olmuştur.[4] Doğrudan doğruya Arapçadan yapılmış olan çeviriler de Arapçadan Türkçeye kelime akımına yol açmıştır. Ancak bunlar sadece pek az kişi tarafından öğrenilen, anlaşılan ve kullanılan unsurlar olarak ayrı bir kategori oluşturur. Çok büyük sayıda Arapça unsur, Türk dillerine (konuşma ve yazı dillerine) Farsça üzerinden girmiştir. Oğuzların (yani daha sonraki adlarıyla

[3] "Harezmce" (veya "Harezmî" / İngilizce "Khwarezmian"), ilk belgeleri MS 2. yüzyıldan, son belgeleri MS 13. yüzyıldan kalmış olan bir "orta dönem" İran dilidir. Eskiden Harezmce konuşmuş olanların zamanla dil bakımından bütünüyle asimile olduğu, yani anadillerini unutup Türkçe konuşmaya başladıkları kabul edilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Desmond Durkin-Meisterernst, "Khwarezmian" *The Iranian Languages* (yay. Gernot Windfuhr), Routledge, London and New York 2009, 336-376.
Bu dili, 13-14. yüzyıllarda Harezm bölgesinde gelişmiş İslamî Türk yazı dili "Harezm Türkçesi" ile karıştırmamak gerekir. Gerek eski "Harezm Türkçesi"nde, gerekse çağdaş Türk dillerinden Karakalpakça, Türkmence ve Türkiye Türkçesinde bu "Îrânî" dilden alıntılanmış az sayıda kelime vardır.

[4] Türkistan'ın Arap orduları tarafından fethi sırasında ve sonrasında Buhara'ya gelip yerleşmiş olan bu "Buhara Arapları"nın sayısı hiçbir zaman genel dil durumunu etkileyecek kadar yüksek olmamıştı. Buhara Araplarının dili için bkz. Gerhard Doerfer, "Die özbekischen Lehnwörter in der Sprache der Araber von Buchara", *Central Asiatic Journal* XII, 1969, 296-308.

Türkmenlerin) İran'a ve Anadolu'ya gelmeden önce, hatta İslamiyet'i kabul etmeden önce dilce güçlü biçimde "Îrânî" etki altında kalmış oldukları gerçeği hep göz önünde tutulmalıdır. Milliyetçilik kaygılarıyla gerek edebiyat, gerekse dil için şu gibi savlar ileri sürülmüştür: "Türkler / Oğuzlar Anadolu'ya / Ortadoğu'ya geldiklerinde saf bir dilleri, yabancı etkilere uğramamış bir edebiyatları vardı, sonradan durum değişti. Dilde ve edebiyatta İran etkisi başladı ve gittikçe arttı… ". Bu gibi görüşler yanlıştır. İran etkisi öteden beri güçlüydü, Maḥmūd al-Kāşġarī bu gerçeği 11. yüzyıl sonunda açıkça dile getirmiştir. Elbette İran deyince sadece bugünkü İran devletinin siyasi sınırları anlaşılmamalı. Eskiden "Îrânî" diller konuşan kavimlerin yaşadıkları bölgeler Türkistan'a, hatta Moğolistan'a kadar uzanmaktaydı.

Başka bir sorun "Anadolu'da Türkçenin ne zaman yazı dili olarak kullanılmaya başladığı" sorusudur. Yaklaşık yüzyıllık bilimsel çalışmadan sonra bile bu soruya kesin bir yanıt vermek mümkün değildir. 20. yüzyıl başlarında Köprülüzâde Mehmed Fuâd'ın "13. yüzyıl eserleri" olarak ilan ettiği edebi eserlerden hiçbirinin 13. yüzyıla ait olmadığı kanıtlanmış olduğu hâlde bugün hâlâ edebiyat tarihlerinin hemen hemen hepsinde, el kitaplarında, ansiklopedilerde ve bunlarda yer alan yanlış ve eski bilgileri körü körüne aktarmak suretiyle yazılmış monografilerde, makalelerde, metin yayınlarında Dehhānī'nin, Şeyyād Ḥamza'nın, Aḥmed Faḳih'in, Yūnus Emre'nin 13. yüzyıl yazarları olarak gösterilmesi son derece tuhaftır, hayret vericidir.

Karışık dilde metinler sorunu da yanılgılara, yanlış anlamalara, bazan da yanıltmalara yol açmıştır. Bu metinlerin Harezm'den Anadolu'ya getirilmiş Anadolu'da kısmen Anadolu ve Rumeli Türkçesine aktarılmış metinler olduğunu fark edenler olmuştur. Ama kimi yazarlar ve araştırmacılar bu gerçeği kavramadan veya anlamak istemeden yanlış sonuçlara varmışlar, bu yanlış sonuçları sürekli tekrar ederek başkalarını yanıltmışlardır. Sonuçta bilimsel temelden bütünüyle yoksun olan "karışık dilli metinler denilen eserlerin Türkistan'da yazılmış Eski Oğuzca metinler" olduğu savı her yerde rastlanabilir duruma gelmiştir.

Kısa bir süre önce *Nehcü'l-Ferādīs* ve *Behcetü'l-ḥadāiḳ*'ın Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesine yapılmış "karışık dilli olmayan" çevirileri bulunmuştur.[5] Bunlar, Harezm'de yazılmış eserlerin yeni vatanda bazen kısmen, bazen de tam olarak çevrildiğini ortaya koymaları bakımından büyük önem taşırlar. Bir başka eserin *Kitābu'l Ġunya*'nın da aslında Harezm Türkçesinden yapılmış bir çeviri olduğunu bir tanıtma-eleştiri yazısında kanıtlamıştım.[6]

Sedit Yüksel tarafından *ʿIşknāme* başlığı altında yayımlanmış olan *Ferruḫ u Hümā* mesnevisinin yazarı Muḥammed, kendisinin bu eseri "Tatar dili" diye adlandırdığı

[5] *Nehcü'l-ferādīs*'in çevirisi şu makalede tanıtılmıştır: Eyüp Akman - Tuncay Sakallıoğlu, "Nehcü'l-Ferâdîs'in Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Yeni Bir Nüshası: Kastamonu Nüshası". *Türk Dili* sayı 739 (Temmuz 2013), 78-80. *Behcetü'l-ḥadāiḳ*'ın çevirisi için bkz. Mustafa Koç, "Anadolu'da İlk Türkçe Telif Eser". *Bilig* sayı 57 (Bahar 2011), 159-174.

[6] Semih Tezcan, "Kitābu'l-Ġunya Harezm Türkçesinden Anadolu Türkçesine Aktarılmış Bir İlm-i hal Kitabı". [M. Akkuş, *Kitab-ı Gunya*, Ankara 1995 üzerine tanıtma eleştiri makalesi]. *Türk Dilleri Araştırmaları*, c. 5, Ankara 1995, 171-210.

bir Türk dilinden çevirdiğini, daha doğrusu *Tatar dilince* yazılmış eseri örnek alıp yeniden yazdığını söylemiştir:

Tatar dilince alġayıdı bolġay
Ya Ḳırım ḫalḳı yazdı yāḫo Ḫıtāy

ʿIşḳnāme (*Ferruḫ u Hümā*) beyit 406

"Tatar dilince *algay bolgay* (sözleriyle yazılmış),
Bunu ya bir Kırımlı yazmış ya da bir Türkistanlı"

Ferruḫ-nāme yazarının bu sözüne mutlaka inanmak zorunda değiliz; bu sözler doğru olabileceği gibi pekâlâ bir topos da olabilir.[7] Fakat bir topostan ibaret olsa bile, Muhammed'in iddiası 14.yüzyılda öteki Türk dillerinden Anadolu ve Rumeli Türkçesine çeviriler yapıldığını gösteren bir kanıt niteliğindedir.

"12. ve 13. yüzyıllarda Anadolu'da Türkçe Edebiyat var mıydı? Bu edebiyatın eserleri sonradan bütünüyle kayıp mı oldu? Yoksa hâlâ bunların meydana çıkması beklenebilir mi?" sorularına kesin yanıtlar vermek mümkün değildir. Ama başka bir noktada tahminde bulunmak mümkündür: 12. ve 13. yüzyıllarda Anadolu'da bir takım Farsça eserler yazıldığı "Anadolu'da Farsça Edebiyat" oluştuğu bilinmektedir. Ahmet Ateş bunlardan belirleyebildiklerini önemli bir yazısında bir araya getirmiş,[8] daha sonra bu listeye başka eklemeler de yapılmıştır. Tabii bu listenin eksiksiz olduğunu kimse söyleyemez. Belki *Süheyl ü Nev-bahār'*ın ve *Ferruḫ-nāme*'nin bugün elde bulunmayan Farsça asılları da bu "Farsça "Anadolu'da yaratılmış Farsça edebiyatın ürünleri" idi. Belki Şeyḫoğlu Mustafa'nın *Ḫurşid-nāme*'si de böyle bir eserdi, Farsçadan çevrilmişti veya Farsça bir eser örnek alınarak yazılmıştı.[9]

[7] *Ferruḫ-nāme*'nin Doğu Türkçesi aslı ya da Farsçası bulunabilmiş değildir. Buna benzer şekilde Cem Dilçin tarafından yayımlanmış olan *Süheyl ü Nevbahār*'ın yazarı Mesʿūd bin Ahmed de söz konusu eserin bir kısmını yeğeninin, geri kalan kısmını da kendisinin Farsçadan çevirdiğini bildirmiştir. Fakat bu eserin de Farsça aslı bulunamamıştır.

[8] Ahmed Ateş ."Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler". *Türkiyat Mecmuası* c. 7-8, 1945, 94-135.

[9] Şeyḫoğlı Muṣṭafā hakkındaki şüphem sebepsiz değildir: Bu yazar, Necmü'd-dīn-i Rāzī'nin hicrî 620'de bitirdiği *Mirṣādü'l-ibād* başlıklı eserinin beşinci bölümünden bazı kısımları kelime kelime Farsçadan Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesine çevirmiş, çevirisine *Kenzü'l-küberā ve mehekkü'l-ulemā* adını vermiş, ancak Rāzī'nin adını bir kere bile anmamış, eseri kendi telifi olarak takdim etmiştir. Fuad Köprülü ve Mustafa Çetin Varlık bu eserin çeviri olduğunu kesinlikle ortaya koymuş oldukları hâlde Kemal Yavuz'un aynı eseri yıllarca sonra hâlâ ve ısrarla Şeyḫoğlı tarafından telif edilmiş sayması pek tuhaftır (bkz. Mustafa Çetin Varlık. "Şeyhoğlu'nun Kenzü'l-küberâ ve mehakku'l-ulemâ Adlı Tercüme Eseri", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi; [İstanbul 15. - 20. 10. 1973)]. Tebliğler 2. Türk Tarihi.* İstanbul 1979, s. 544-49 ve Kemal Yavuz, *Şeyhoğlu Kezü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ*, Ankara 1991, 11: "Bu hususta şimdilik Şeyhoğlu'na inanmak ve eserin te'lif olduğunu söylemek gerekmektedir.") Şüphesiz Şeyḫoğlu Mustafa'nın bu güzel çeviri yaparken metnin içerisine kendisinden ve bazıları hiç bilinmeyen şairlerden Türkçe beyitler eklemiş olması önemli bir hizmet olmuştur.

Karşılaştırmalı Türkoloji'nin kurucusu Willi Bang aslında Anadolu ve Rumeli Türkçesine çok fazla önem vermedi. Çünkü onun döneminde 20. yüzyılın başında ve ilk on yıllarında pek az Anadolu ve Rumeli Türkçesi metni bilinmekteydi. Bu dilin, batıdaki ilk Oğuz yazı dilinin büyük önemi, söz varlığı ve öteki dil alanları bakımından önemi Bang zamanında ortaya konmuş, anlaşılabilmiş değildi. Bu yüzden o, Sibirya Türkçesine çok daha fazla önem verdi. Runik harfli yazıtlara, Eski Uygurca metinlere –elbette haklı olarak– çok büyük önem verdi. Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesinin de pek çok arkaik özellikleri olan, pek çok arkaik kelime barındırmış bir dil olduğunu fark etmesi için elinde yeterince malzeme yoktu. Türkoloji araştırmaları için Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesi metinlerinin önemi ancak 20. yüzyılın ortalarında anlaşıldı, metin yayınlarının ve incelemelerin sayısı giderek arttı. Aslında dil özleştirmesinde yararlanılacak kaynaklar olarak amaçlanmış ve hazırlanmış olan *Tarama* ve *Derleme Sözlükleri* de dikkatlerin Anadolu ve Rumeli Türkçesi söz varlığına yönelmesinde büyük çapta etkili olmuştur.

Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesi metinlerinde inanılmaz önemli kelimelerle karşılaşılabilmektedir. Burada bir örnek vermek istiyorum: Maḥmūd al-Kāşġarī *tėgin* kelimesinin aslında "köle" anlamına geldiğini, Afrāsiyāb'ın oğulları, babalarına bir köle gibi hizmet etmiş oldukları için şehzadelere de *tėgin* dendiğini yazar.[10] Kelimenin eskiden beri "şehzade" anlamına geldiğini çok iyi bildiğimiz için Kāşġarī'nin şehzadelere niçin *tėgin* dendiği hakkındaki açıklamasını ciddiye almamız gerekmez. Ama kelimenin 11. yüzyılda "köle" anlamına geldiği hakkında verdiği bilgiden şüphe edilmemelidir, çünkü bu bilgi bir Kıpçak sözlüğünde de doğrulanır.[11] İşte, sadece *Divān Luġati't-Türk*'te ve bir Memluk Kıpçakçası sözlüğünde 'köle' anlamıyla bulunan kelime, Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesinin bir metninde de *dėgin* biçimiyle geçer:

Bu sözi cemʿ ėden dėgin degüldür
Selāṭin ṣoyıdur elgin degüldür[12]
ʿIşḳnāme (*Ferruḫ u Hümā*) beyit 4437

"Bu sözleri bir araya getiren köle değildir,
Sultanlar soyundandır, garibin biri değildir."

[10] Besim Atalay, *Dîvânü Lûgat-it-türk Tercümesi.* TDK, Ankara 1940-1941, cilt I, s. 355, 413. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972, 483, Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* II, Wiesbaden 1965, madde 922, s. 533-541.

[11] Orada *Ay-degin* bir köle adı olarak verilir, bkz. M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift*. Leiden, 1894, (Arapça metin kısmı) sayfa 29 satır 18.

[12] Çekimleyenin galiba hiç anlamadan yazdığı kelimeyi DTYKN (*ye*'nin altında *esre* var, *kef*'in altına *esre*, üstüne *üstün* konmuş!), Sedit Yüksel *tigin* okumuş, fakat herhangi bir açıklama vermemiştir. Kelime *dėgin* okunmalıdır. ʿIşḳnāme (*Ferruḫ u Hümā*) metninde bu tür bozuk yazılışlar pek çoktur.

Öteki Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesi metinlerinde rastlanmamış olan *dėgin* "köle" nasıl olup da *Ferruḫ u Hümā* mesnevisinde ortaya çıkıyor? Acaba bu mesnevi *gerçekten* "Kırım veya Hıtay Türkçesinden çevrilmiş" olabilir mi? Kelime bu yüzden mi bu metinde bulunuyor? Yoksa Muḥammed, çok zengin bir söz varlığına sahip olduğu için mi bu kelimeyi de biliyor ve kullanıyordu? Yeni ve karmaşık sorular, her şey en ince ayrıntısına kadar araştırılmadan, Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesinin büyük bir sözlüğü yapılmadan doğru yanıtlanması olanaksız sorular.

Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesinin söz varlığı son derece önemlidir. Ne yazık ki Türk Dil Kurumu'nun 1971'de başlattığı "Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü" projesi çeşitli sebeplerden dolayı sonuca ulaşmadı, daha doğrusu ulaştırılmadı. Bugün artık bu projeyi 1970'lerdeki eski, konvensiyonel yöntemlerle sürdürmenin anlamı kalmamıştır. Şimdiye kadar yayınlanmış Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesi metinlerinin hepsi toplanıp dijital ortama aktarılmalı, yazı çevriminde birlik sağlanarak geniş bir derlem ve buna dayanan bağlamlı bir dizin yaratılmalıdır. Böylece hiç değilse Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesinin tarihsel sözlüğünü yapmak için gereken malzeme elde edilmiş olacaktır. Zamanla bu tarihsel sözlük 21. yüzyıla kadar geliştirilebilir. Böyle bir projenin gerçekleştirilmesi yalnız Türkiye Türkçesi araştırmaları için değil, bütün Türkoloji için son derecede önemli olacaktır.

İRAN TÜRKMENLERİNDE SÖZLÜKÇÜLÜK ÇALIŞMALARI

SHAHROUZ AGHATABAI

İran'da yaşayan Türk dil konuşurları Azerbaycan, Kaşkay, Horasan, Halaç, Kazak ve Türkmen Türkçesi gibi lehçeleri ve ağızları kullanmakta ve tarihî ve coğrafi konumlarından dolayı Türkistan ile Azerbaycan–Anadolu arasında geçiş hattı teşkil ettikleri için Türklük araştırmalarında önemli yere sahip olmaktadır.

Bilindiği üzere 1881 yılında Kaçar devleti yönetimindeki İran ile Çarlık Rusya arasında imzalanan Ahal Anlaşmasına istinaden, Türkmen toprakları ikiye bölünmüştür. Bunların büyük bir kısmı Rusya sınırı içinde kalmış ve daha sonra 1924'te Sovyet Türkmenistan ve 1991'de Bağımsız Türkmenistan olarak ortaya çıkmıştır. Fakat aynı halkın İran sınırları içinde kalan ve günümüzde bir buçuk milyonu aşan nüfusu, genelde Türkmensahra adını alan bölgede kendi etnik kimliğini sıkıca koruyarak, millî hayatını devam ettirmektedir.

İran Türkmenleri kendi ana dillerini ailede öğrenirler; okullarda ders dili ve resmî yerlerde yazışma dili Farsçadır. Bu yüzden de toplum içinde Türkmen Türkçesinin kullanımı genelde konuşma dili ile sınırlı kalmıştır. Buna karşın, Türkmen Türkçesi eski Arap yazısı esasında sınırlı şekilde olsa da mahallî basın yayında ve Türkmenlere özel dinî medreselerde kullanılmaktadır ve bu akımın sürdürülmesi, her şeyden önce bu toplumun kendi diline ve kültürüne bağlılığı sayesinde gerçekleşmektedir.

İran Türkmenleri arasında sözlük yazma çalışmaları 1979'da İslamî Devrim'in galibiyetinden sonra başlamıştır. Pehlevî devleti döneminde kendi kültürel faaliyetlerinde çeşitli yasaklamalara ve kısıtlamalara maruz kalan Türkmen azınlığı, devrim sonrası elde edilen açık ortamı fırsat bilip kendi millî kimliğini ve özellikle ana dilini korumaya yönelik bir takım faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Türkmence kitaplar yayımlamak ve ana dil kurslarını açmak gibi işler bu doğrultuda gerçekleştirilmişti.

Sözlük çalışmalarına bir başlangıç sayılan *Sayladım Üyşürdim* (yani: Seçtim Topladım) adlı 16 sayfalık kitapçık Şubat 1980'de Günbed şehrinde yayımlanmıştır. Birkaç Türkmence kelimeyi açıklayan bu kitap, Hıvalı Zeytunlı tarafından hazırlanmış ve Mektebetül-İslamiyye (bugünkü Hacı Talayî) yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

Türkmen Türkçesi için daha hacimli bir sözlüğün yayımlanmasına duyulan gereksinimi karşılamak için Günbed'deki Kazi yayınevi 1985 yılında 353 sayfalık bir Türkmence-Türkmence sözlüğü hazırlayarak yayımlamıştır. 6000'den fazla kelimeyi içeren bu sözlük aslında 1962 yılında M.Y. Hamzayev tarafından hazırlanmış ve Türkmenistan İlimler Akademisi tarafından yayımlanmış olan Türkmence-Türkmence sözlüğün bir seçkisi sayılmaktaydı. Ancak bu seçkiyi hazırlayanlar sadece zor kelimeleri sıralamak ve karşısında anlamını açıklamak ile yetinmişler ve sözlüğün orijinalinde bilimsel yöntemlerle verilen telaffuz, köken, kelime türü, örnek vb. çeşitli bilgileri vermekten kaçınmışlardır. Özetle değerlendirmek istesek, bu sözlük kendi türünde Türkmensahra'da ilk hacimli çalışma olmasına rağmen İran Türkmenleri tarafından telif edilen bir eser değildi ve Türkmenistan neşrinden Arap yazısına aktarılmış bir seçki niteliğindeydi.

İran Türkmenleri arasında hazırlanan ve onların dil özelliklerini yansıtan ilk ciddî sözlük çalışmaları Nurmuhammet Muttakî'nin yayımladığı sözlüklerle başlatılmıştır. Muttakî ilk 1993 yılının başlangıcında *Ferhneg-i Sina* (Sina Sözlüğü) adlı Türkmence-Türkmence-Farsça bir sözlüğü yayımladı. 16 sayfa giriş ve 583 sayfa metinden oluşan bu eser, Kümüşdepe şehrinde ve müellifin kendi el yazısı şeklinde yayımlanmıştır. Eserin sonunda verilen kaynakçaya göre müellif bu sözlüğü yazmakta sadece sözünü ettiğimiz 1985 sözlüğünden ve bazı Farsça, İngilizce ve Fransızca lügatlerden faydalanmıştır. Sina Sözlüğü 13000'den fazla kelimeyi içermektedir ve bu açıdan 1985 sözlüğünün iki katını aşmış durumdadır.

Nurmuhammet Muttakî Tagandurdı oğlu 1921 yılında Kümüşdepe'de doğmuş ve Gürgan şehrinde Öğretmenlik Yüksek Okulu'ndan mezun olmuştur. Muttakî Günbed şehrinin liselerinde matematik hocası olarak çalışmış ve 1974 yılında emekli olmuştur. O bu tarihten vefatına, yani Haziran 2000'e kadar Türkmen dili ve edebiyatı alanında araştırma yapmıştır. (Muttakî, 1996, s. 111; Aghatabai, 2000, s. 4) aslında Muttakî hocalık döneminde yaptığı alan araştırmaları derlemelerini ve aldığı notları *Sina Sözlüğü*'nde bir araya getirmiş ve Türkmencenin standart türüne bağlı kalmaksızın, İran'da yaşayan Yomut, Göklen ve Nohurlı boylarının kelime hazinesini vermeye çalışmıştır. Müellif giriş kısmında kitabı telif etmekten hedefinin Türkmencenin zenginliğini göstermek ve kaybolmaya yüz tutan birçok kelimeyi kaydetmek olduğunu vurgulamıştır. Onun bu işi hem ilk çalışma olduğu için ve hem alan derlemesine dayandığından dolayı İran Türkmenlerinin dilini araştırmakta önemli yere sahiptir.

Muttakî bu Türkmence-Farsça sözlüğü yayımladıktan hemen sonra bu eseri bütünleyici nitelikte olan bir Farsça-Türkmence sözlüğü de hazırlamıştır. Telifi 1993'te sona eren bu eser *Ferheng-i Selim* (Selim Sözlüğü) adı ile ancak 1997 yılında yayımlanma imkânı bulmuştur. 20 sayfalık bir giriş, 523 sayfa metin ve 25000'ten fazla kelimeyi içeren bu sözlükte de müellifin kendi vurguladığı gibi (Muttakî, 1997, s. 90) hiçbir telaffuz yanlış sayılmamış ve diyalektolojik farklılıklar, olduğu gibi

saptanmaya çalışılmıştır. Bu kitap Mu'în ve Amîd gibi Farsça–Farsça sözlükleri esas almıştır ve İran'da basılan ilk Farsça-Türkmence sözlük sayılır. Esere müellif hariç Abdullah İslamî, Abdülhakim Arazî ve Bayramkılıç Ferzam tarafından tanıtım yazılmıştır.

Türkmensahra'da tanılan diğer önemli eser *Ferheng-i Kazi* (Kazi Sözlüğü) adıyla 2003'te yayımlanan Farsça-Türkmence sözlüktür. Bu eser Türkmen araştırmacı ve yayımcı Muratdurdı Kazi tarafından hazırlanmış ve Dr. Molla Aşur Kazi ve Mahmud Atagözli editörlüğünde yayımlanmıştır. Kitap 27 sayfa giriş, 722 sayfa metin ve toplamda 10000'i aşkın sözcüğü içermektedir. Atagözli'nin yazdığı girişte bu eserin bilimsel sözlükçülük kurallarına göre hazırlanan ilk Farsça-Türkmence eser olduğu açıklanmaktadır. Doğrudan da bu sözlükte kelimelerin imlası, telaffuzu, kökeni ve türü gibi birçok bilgiler bildiğimiz bilimsel yöntemlerle verilmiş ve kitabın sonuna hayvanlar ve bitkilerin çeşitli grupları kelime öbekleri şeklinde hazırlanmıştır.

Türkmensahra'da yayımlanan en son genel sözlük 2012 yılında Negin-i Kevir yayımevi tarafından yayımlanan *Lübâbül-Lügât* adında bir Arapça-Türkmence lügattır. Günbed'de Hanefiye dinî medresesinin baş hocası olan Abdülcebbar Ahun Niknahad tarafından hazırlanan bu eser 174 sayfa içinde 7000'den fazla Arapça kelimenin Türkmence karşılığını vermiştir ve aslında medrese talebeleri için yardımcı ders kitabı şeklinde hazırlanmıştır. Hâlbuki verilen Türkmence karşılıklar gerçekten çok zengin ve değerli bir sözvarlığını sergilemekte ve bu yüzden de İran Türkmenlerinin leksikoloji çalışmalarında gayet önemli bir eserdir. Kitapta verilen Arapça sözcüklerin karşısında sadece Türkmence çevirisi verilmiş ve fazla bilgiler eklenmemiştir. Eser Molla Danyal Hurmalı adlı bir talebe tarafından yayıma hazırlanmıştır.

Türkmensahra'da özel konulu sözlük çalışmalarının örneklerini de görebiliriz. O cümleden Nurmuhammet Aşırpur (A. Meredov) tarafından 3 ciltte hazırlanan *Magtımgulıniň Düşündirişli Sözlügi* (Mahtumkulu'nun İzahlı Sözlüğü) 2003 yılında Günbed şehrinde Aşk-ı Daniş yayınevi tarafından kiril alfabesi ile yayımlanmıştır. Ama eserin kapağında 1996 yılı kaydedilmektedir. Bu tarih, kitabın tasarım işlerinin bitişi olabilir. Toplam 1264 sayfayı kapsayan bu üç ciltlik kitap, Türkmenlerin ünlü şairi Mahtumkulu'nun divanında geçen 5500'den fazla sözcüğü, özellikleri ve örnekleri ile açıklamıştır ve kendi konusunda ilk eser niteliğindedir.

Özel konulu diğer sözlük Şahmuhammet Emirî ve Menije Tevan tarafından hazırlanan ve 2010 yılında Gürgan şehrinde Mahtımkulı yayınevi tarafından yayımlanan *Rosteniha-yi Moşterek-i İran ve Torkmenistan* (yani: İran ve Türkmenistan'ın Ortak Bitkileri) sözlüğüdür. Bu kitapta bitkilerin bilimsel adı yanında İngilizce, Farsça ve Türkmence karşılıkları verilmiş ve her dil için ayrı dizin hazırlanmıştır.

Yeni zamanlarda Türkmensahralı araştırmacı Mahmud Atagözli internet ortamında Sozluk.ir sitesini tasarlamış ve yirmi yıldan fazla zaman içinde hazırladığı büyük Türkmence–Farsça sözlüğünü bu kalıba aktarmaktadır. Bu sitede Türkmence kelimelerin Farsça açıklaması yanında Türkmence eşanlamlı ve gerek yerinde cümlede kullanılan örneği verilmektedir. Şimdiye kadar 4000'i aşkın kelimeyi içeren

bu site standart Türkmence yanında Türkmensahra'da derlenmiş sözcükleri de kapsamakta ve Metin Kızılca tarafından yönetilmektedir.

Türkmensahra'da yayımlanan sözlükleri başlangıcından bugüne kadar nitelik açıdan iyileşmektedir ve bu ise, deneyim vakalarının artışı, dil alanında daha nitelikli araştırmacıların yetişmesi ve onların diğer Türk halkları ile temaslarının kolaylaşması ve eskilere göre çok sayıda kaynakların internet ortamında veya basılı şekilde el yeterde olması gibi etkenlerle açıklanabilir.

İran Türkmenlerinin dil özellikleri ve o cümleden sözvarlığı Türkistan-Azerbaycan-Anadolu hattında gerçekleşen dilsel etkileşimleri araştırmakta önemli kaynak sayılır. Diğer yandan 20. yüzyılın başlarına kadar konar-göçer hayatını sürdüren İran Türkmenleri birçok eski Türkçe kelimeleri de kendi dilinde muhafaza etmişlerdir. İran'da basılan Türkmence sözlükler birbiri ile karşılaştırmalı ve bütünleştirici şekilde araştırılsa, Türk leksikolojisinin zenginleşmesine katkı sağlamasının yanı sıra, tarihi metinlerdeki bazı karanlık noktalara mutlaka ışık tutabilir.

KAYNAKÇA

Aghatabai, Sh. (2000). *Be Yad-i Ostad Nurmohammad Mottagî.* Golşen-ı Mehr 20, s. 8, Gürgan

Aşırpur, N.M. (2003). *Magtımgulıniň Düşündirişli Sözlügi.* Günbed, Aşk-ı Daniş yay.

Emirî, Ş.M. ve Tevan M. (2010). *Rosteniha-yi Moşterek-i İran ve Torkmenistan.* Gürgan, Mahtımkulı yay.

Kazi, M.D. (1985). *Sözlük.* Günbed, Kazi yay.

Kazi, M.D. (2003). *Ferheng-i Kazi.* Günbed, Golneşr yay.

Muttakî, N. (1993). *Ferheng-i Sina.* Kümüşdepe, Müellif yay.

Muttakî, N. (1997). *Ferheng-i Selim.* Kümüşdepe, Müellif yay.

Niknahad, A.C. (2012). *Lübâbül-Lügât.* Günbed, Negin-i Kevir yay.

www.sozluk.ir sitesi (10.04.2014)

Zeytunlı, H. (1980). *Sayladım Üyşürdim.* Günbed, Mektebetül-İslamiyye yay.

AD BİLİMİ ÇERÇEVESİNDE TAPU TAHRİR DEFTERLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİNE ÖRNEK: XVI. YÜZYILIN BAŞLARINDA ANKARA VE ÇEVRESİNDE KONAR-GÖÇERLER VE OĞUZ BOYLARI

SIDDIK ÇALIK

Tabiat-kültür ve insan ilişkilerinin açıklanmasında bize önemli bilgiler sunan ad bilimi (Onomastik) ve onun alt dalları olan; yer adları (toponymie), kişi adları (antroponymie), dağ adları (oronymie) ve su adları (hidronymie) bilimleri tarihi olguları anlamada önemli katkıları olan interdisipliner alanlardır. Türkiye'de şahıs adları ve yer adları üzerine zaman zaman araştırmalar yapıldıysa da bunların sayılan oldukça sınırlıdır.[1] Özellikle yerel tarih çalışmalarında bu konuya değinildiği görülmektedir. Ancak bu tür eserlerde de ad bilimi ve yer adları değerlendirmelerine çok kısa yer

[1] Saim Sakaoğlu, *Türk Adbilimine Giriş*, Ankara, 2001; Bahaeddin Yediyıldız-Özkan İzgi; "1455 Yılında Ordu ve Yöresinde Kullanılan Şahıs Adları", *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1983, s. 361-368; Yılmaz Kurt, "Adana Sancağı Kişi Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/ 26, 1992, s. 169-252; Yılmaz Kurt, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onomastik Değerlendirilmesinde Uygulanacak Metod", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal Of Ottoman Studies)* , XVI, Editörler: H. İnalcık, N. Göyünç, İstanbul, 1996, s. 45- 59; P. Wittek, Von der btzantinischen zur turkischen Toponomi: *Bizantîon* X,ll-64; J. Deny, mdextoponymiqturc pour l'archeologiehitite: *RHE* III, 205-236 ve IV,1-41, 223-247 ; Ahmet Naci-H. Nihal Adsız, *Anadolu'daki Türklere Ait Yer İsimleri*; T. Halasi Kun, Avrupa'daki Osmanlı Yer Adları Üzerine Araştırmalar, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I,* Toplayan, Hasan Eren-T. Halasi Kun, TTK, 1950, s.64-104; Mehmet Eröz, Sosyolojik yönden Türk Yer Adları, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, 11-13 Eylül 1984 Ankara, s. 43-54; Bahaeddin Yediyıldız, Türkiye'de Yer Adı Verme Usulleri, *Türkiye Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, s. 25-4, Ordu İli Yer Adları, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 1984, XXII/1-2, s. 20-36; L. Rasonyi, Le Noms Toponymiques du Kısgunsag. *Açta Liguistica*, Budapest, 1957, VII/l-2, s. 73-146; Hasan Eren-Doğan Aksan-Ömer Başkan, Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 197l, s. 237-251.

verilmiştir.[2]

Çalışmamız, Osmanlı klasik dönemine ait kaynaklardan Ankara sancağına ait vergi ve timar kayıtlarını içeren H. 937/ M. 1529 tarihli bir *tapu tahrir defteri*nde[3] mevcut konar-göçer isimlerini tasnif ve tahlil ederek, Oğuz boylarının yaşantılarına, kültürel ve karakteristik bazı hususiyetlerine dair kesitleri sunmaya çalışacağız. Bu konuya başlamadan önce Ankara'nın tarihî coğrafyasına ait giriş yapmak yerinde olacaktır.

İç Anadolu'nun kuzeybatısında Sakarya nehri kollarından Ankara Çayı'nın geçtiği ovanın üzerinde kurulan Ankara şehri, eski yerleşim merkezlerinden biridir. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılara göre Ankara'da yerleşimin tarihi Kalkolotik ve Bakır Çağı dönemlerine kadar gitmektedir. Ankara'nın çevresinde bulunan Gavurkale, Karaoğlan, Ahlatlıbel ve Etiyokuşu gibi eski iskân merkezleri Hititler zamanının önemli yerleşim mahallerinden biridir.[4] Hititlerden sonra bu bölgedeki hakimiyet Friglere (MÖ 12.-6. yy.) daha sonra da Galatlara (MÖ 3.-2. yy.) geçtiği bilinmektedir.[5] Türklerin hâkimiyetine kadar Roma ve Bizans'ın sınırları içinde bulunan Ankara, Anadolu'nun önemli yerleşim alanlarından biri olmuştur. Türklerin Anadolu'yu 11. Yüzyılın sonlarından itibaren fetih etmeye başlamasıyla birlikte, 1127 tarihinden itibaren Ankara Selçuklu Devleti sınırları içerisine dahil edilmiştir.

Bulunduğu coğrafî konum Ankara'nın önemli ticarî, idarî ve askerî merkez hâline gelmesine neden olmuştur. Tarihî *Kral Yolu*'nun üzerinde bulunması ve dünyaca ünlü sof üretim merkezi olması, Ankara ve çevresinin Doğu-Batı ticaretinin önemli kavşaklarından birini oluşturmaktaydı[6]. Özellikle Osmanlı döneminde Ankara sof ticareti yönünden önemli bir pazar hâline gelmişti.[7]

Şehirdeki kalenin Hititlerden beri var olduğunun bilinmesi, eski çağlardan beri önemli bir şehir olduğuna bir delalettir. Bizans döneminde Arap saldırılarına karşı korunması için Ankara idari ve askeri bir merkez (Thema) haline getirildi.[8] Selçuklu döneminde ise Ankara, devletin en önemli idari birimi olan vilâyetlerinden biri idi.[9]

Ankara, Osmanlılar zamanında da idarî ve askerî merkez olma özelliğini korumuş-

---

[2] Bölgesel çalışmaların yaygınlaşmasıyla birlikte; şahıs adları ve yer adları üzerine yapılan araştırmalar son zamanlarda bir hayli artmıştır. Özellikle Osmanlı Arşivlerinin işlerlik kazanması bu süreci hızlandırmıştır, 1950'lerden sonar öncülüğünü Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık ve daha sonara bir çok tarihçinin yaptığı klasik Osmanlı sancak tarihi çalışmalarında Osmanlı coğrafyasına ait bir çok bölgenin yer adları teferruatlı bir şekilde araştırılmıştır. Bu çalışmalarda her bölgenin büyük yerleşim birimlerinden mevkilere kadar coğrafi yer adları hakkında bilgi edinmek mümkündür.

[3] BOA-TD 438.

[4] Rıfat Özdemir, *DİA*, Ankara maddesi, C.III. s., 201.

[5] Özer Ergenç, XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler, *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul, 1980, s. , 21.

[6] Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara,* Ankara, 1998, s. 22-23.

[7] Özer Ergenç, 1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, içinde, der. Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu, Ankara, 1975, s. 153.

[8] Rıfat Özdemir, age. s. 21.

[9] Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988, s. 58.

tur.[10] Yıldırım Bayezit zamanında ve 1394 tarihinde kurulan Anadolu beylerbeyliğine bağlı bir sancak olan Ankara, 1462'ye kadar bu beylerbeyliğinin *Paşa sancağı* durumuna gelmişti.[11] Ankara'nın sancak statüsü klasik dönem boyunca devam etmiştir. Ancak sancağın alt birimlerini oluşturan kaza ve nahiyelerde zaman-zaman değişiklikler görülmüştür. XVIII. yy.da *mutasarrıflık* idari birimi olan Ankara, 1864 İdare-i Vilayet kanununa göre *Vilayet* oldu ve bu durum İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.

Ankara sancağının konar-göçerleri ile ilgili değerlendirmemize esas aldığımız kaynak Kanuni devrinin başlarında tertip edilmiş bir *tapu tahrir defteri* türlerinden *muhâsebe icmâl defteridir*.[12] Bu defterle ilgili bilgilere aşağıda değineceğiz. Bundan önce Osmanlı'da tahrir sistemi hakkında genel bilgi vermemiz daha yararlı olacaktır.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğunda yeni fetih edilmekte olan memleketlerin idarî, askerî ve iktisadî yapısını belirlemek amacıyla bizzat devlet görevlilerinin, Türk ve İslâm devletlerinden intikal eden usul ve kaidelere göre *tahriri* yapılmakta idi. Daha çok devletin reayadan toplayacağı vergi ve bu gelirlerin yöneticilere dağılımını esas alarak hazırlanan *tahrir defterleri* XV.-XVI. yy.lar boyunca belirli aralıklarla sürekli tekrarlanmakta idi. Tahrir sırasında şehir, kasaba, karye ve mezra gibi yerleşim merkezleri, tarım alanları, hayvan sayıları, yaylak ve kışlaklar belirlenerek hukukî statüleri tespit edilirdi. Ayrıca şehir ve kasabalardaki ticarî ve sınaî faaliyetlerde deftere kaydedilirdi. Bütün bu gelir kaynakları tespit edilirken, vergi vermekle mükellef şahıslarla, muaf olanlar da belirlenirdi. Devletin görevlendirdiği *il eminleri* ve yardımcıları tarafından hazırlanan defterlere *mufassal*, timar sahipleri esas alınarak ve özet şeklinde hazırlanan defterlere de *icmal* defteri adı verilmekte idi. Bu şekilde bir nevi *nüfus kütükleri* şeklinde tahrir defterleri hazırlanırdı.[13]

Ankara'nın idari ve askeri yapısını detaylı bir şekilde veren elimizde bir dizi tapu tahrir defteri mevcuttur.[14] Üzerinde çalıştığımız defter, Kanuni dönemine ait TD 438

---

[10] Osmanlı idarî yapısının esasını eyaletler ve bunlara bağlı sancaklar teşkil etmektedir. Sancaklar da kaza ve nahiye gibi alt birimlere ayrılmıştır. Eyalet ve sancaklar teşkil edilirken bölgenin fethi, coğrafî ve stratejik konumu ve daha önceki siyasî ve etnik durumu göz önünde bulundurulurdu.

[11] Rıfat Özdemir, Ankara Mad./ Osmanlılar Devri, *DİA*, III, s. 204-205.

[12] BOA-TD 438.

[13] Daha geniş bilgi için bk. Ö. Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I, *İÜİFM*, II, (1940-41)

[14] H. 867 tarihli olan (BOA-MAD 9) bu ilk defterden sonra XVII. yy.ın sonuna kadar 27 defter daha elimizde mevcuttur. Ancak bunlardan bir kısmı mükerrer, bir kısmı da XVII. yy.da tutulmaya başlayan *yoklama* ve *derdest* defterleridir. Defterlerin tetkikinden anlaşılan bilgilere göre esas tahrir dönemleri ve bu dönemlere ait defterler; Fatih dönemine ait H. 867 (1460) tarihli BOA-MAD 9, Kanuni döneminde H. 929 (1522) tarihli BOA-TD 117 mufassal ve II. Selim dönemine ait H. 979 (1570) tarihli TK-KKA 74 numaralı *mufassal* defterlerdir. Diğer defterler ise bunları tamamlayan, icmal, vakıf, piyade ve müsellem defterleridir. Daha fazla bilgi için bk. *438 Numaralı Muhasebe- i Vilayet-I Anadolu Defteri (937/1530) I, Kütahya, Kara-hisar-ı sahib, Sultan- önü, Hamid ve Ankara Livaları, Dizin ve Tıpkı Basım*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın nu:13, Defter-i Hakanı Dizisi I, Ankara, 1993, s. 13-14.

numaralı *Muhasebe-i Vilayet- i Anadolu* adı verilen bir tür *tapu tahrir* defterdir.[15] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından tıpkı basımı ve dizini yapılarak yayınlanan bu defter de dahil bir dizi *tapu tahrir defterleri* klasik dönem Osmanlı idari, iktisadi ve sosyal yapısını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Muhâsebe icmâl defterleri, Kanuni tahta geçtikten sonra İmparatorluğun gelir-gider envanterini çıkartmak üzere İmparatorluğun geneline şamil yaptırdığı sayımlar sonucu eyaletler esas alınarak hazırlanmıştır. Bu defterler, iki değişik özellikte olan (mufassal, icmâl) tapu tahrir defterlerinin farklı olup, *vilayet muhasebe icmâli* adıyla adlandırılmıştır. Bir yerde *mufassalla, icmâl* defterleri arasında bir yerdedir. Yani *mufassal* defterler kadar detaylı değil, *icmâl* defterlerden daha fazla bilgiye sahiptir.

Üzerinde çalıştığımız defter, Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri Fihristi'nde TD 438 ve 116 numarada iki cilt olarak kayıtlıdır. TD 438, 1530 tarihli ve 15.8 X 46.7 ebadında siyakat yazısı tutulmuş başı ve sonu tam 815 sayfadan meydana gelen bir defterdir. Eyaletler ve sancaklar esas alınarak hazırlanan defter, Kanuni döneminin tahta geçtiği ilk yıllarında tertip edilen tahrir defterlerinin özeti niteliğindedir. Mesela Ankara ile ilgili kısım yazılırken TD 117 (H. 929) defterden faydalanıldığı görülmektedir. Çünkü her iki defterin de aynı tertip ve düzende tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu hususiyetiyle muhasebe icmâller diğer defterler gibi bizzat tahriri yapılan mahaller araştırılarak hazırlanmadığı anlaşılıyor. Bunlara, devletin merkezinde bir komisyon kurularak düzenlenmiş resmi istatistik raporları da diyebiliriz.

TD 438, sırasıyla Kütahya, Kara-hisar-ı Sahib (Afyon), Sultan-önü (Eskişehir), Hamid (İsparta), Ankara, Bolu, Kastamonu, Kangırı (Çankırı) ve Koca-eli sancaklarına ait verileri ihtiva etmektedir. Ankara sancağı söz konusu defterin 337-414 sayfalan arasındadır.

Ankara livası kanunnamesi ile başlayan bu kısım, kazalar ve aynı zamanda temlikler (has, zeamet ve timar) esas alınarak hazırlanmıştır. Şehir merkezleri ve diğer küçük yerleşim birimleri (karye, mezra, cemaat) müslim-gayr-i müslim ayrımıı yapılarak hane, mücerred ve diğer muaf gruplar vergi hasıllarıyla beraber kayıtlıdır. Her kazanın vakıf gelirleri, konar- göçer, varsa kale görevlileri ayrı başlık altında verilmiştir. Ayrıca her kaza ve bütün sancağın özet bilgileri ilgili bölümlerin sonuna yazılmıştır.

Söz konusu defter, Ankara şehri ve çevresinin bir dönemine ait genel iktisadî, idarî, sosyal yapısını izah edecek mahiyettedir. Buna ilâveten, defterdeki verilerden hareketle, bölgenin coğrafyası ve iskânı hakkında teferruatlı bilgiler de elde etmek mümkündür. Özellikle yerleşim birimleri ile konar-göçerlerin tamamının vergi nüfuslarıyla birlikte ifade edilmiş olması, iskânı belirleyen en önemli unsurun, yani insan topluluklarının bir çok veçhesinin ortaya çıkarılmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca defterdeki bir çok coğrafi veri, bize, insan-çevre ilişkilerini ekonomik ve sosyal yönüyle de inceleme fırsatı da vermektedir.

Bu cümleden olarak, bölgedeki konar-göçer ve yer adlarından hareketle, 16. Yüzyılın başlarında Ankara'da yaşayan toplulukların hakkında genel bir kanaat elde edebiliriz. Onomastik (ad bilim) ilminin sahasına giren yöntemlerle, konar-göçerlerin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatlarına ait bazı ipuçlarına ulaşarak genel değerlendirmelerde bulunabiliriz.

[15] A.g.e.

Ancak, belirli bir dönemde yaşamış bir toplumun sosyo-ekonomik gelişimini tam olarak anlayabilmek için diğer verilerle mukayese ederek bir takım eğilimleri de tespit etmek gerekiyor. Yani, Ankara'nın ilk tahririnden başlayarak eldeki mevcut tahrirleri de değerlendirmek icap etmektedir. Özellikle 1571 tarihli müstakil *Ankara Yörük Defteri* oldukça tafsilatlı bilgileri ihtiva etmektedir.[16] Ancak böyle bir çalışma tebliğ boyutunu aşacağı için, biz sadece Ankara'nın belirli bir tarihteki konar-göçer unsurlarının genel profilini -onomastik bilimi çerçevesinde- çizmeyi hedefledik. Bunu da *TD 438 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu* defterini esas alarak izah etmeye çalıştık.

Çalışmamızda, cemaat adlarını defterdeki sırasına göre tertip ederek bir tablo (Bak. EK) hazırladık. Yine de bazı yer adları ve cemaat adlarının anlaşılması için, bu defterden yaklaşık on yıl önce hazırlanan *TD 117 numaralı mufassal tapu tahrir defteriyle* de mukayese yaptık. Bunlara ilaveten çalışmamızın esasını teşkil eden konar-göçer adlarını sınıflandırarak tahlil etmeye çalıştık.

TD 438'e göre Ankara, incelediğimiz tarihlerde Ankara, Kasaba, Murtazaabad, Çubuk, Ayaş, ve Yabanabad kazalarından meydana gelmekte idi. Nahiye idarî birimi olarak da, yukarıda isimlerin aynısı olması gerekiyordu. Defterde sadece *Bacı* nahiyesi olarak geçmektedir. Bu kazalara bağlı yer adlarından anlaşıldığına göre Kasaba, bugünkü Ankara şehrinin doğu kesiminden Elmadağ ve Kalecik yöresine uzanan alanı içine alıyordu. Çubuk, Ankara'nın kuzey-doğusunu; Murtazaabad, bugünkü Mürted ve Sincan'la Ayaş arasını; Ayaş, bugün aynı adla anılan kaza ile Beypazarı'na kadar olan alanı, Yabanabad; bugünkü Kızılcahamam ve çevresini; Çoğunluğunu yörüklerin iskân ettiği Bacı ise, Ankara'nın güneyinde bugünkü Haymana kazasının batısından başlayarak Sivrihisar'a kadar olan alanı oluşturmakta idi.[17]

Bu kazaları meydana getiren alt idari birimlerle, konar-göçer cemaatlerin sayısı şöyledir. Sancağın genelinde toplam 2 şehir, 95 mahalle, 741 karye, 339 mezraa 466 yörük cemaati, 113 çiftlik ve 21 yaylak mevcuttur[18]. Bunlardan mezraa, yaylak ve çiftliklerin çoğu iskan mahalli olmayıp ziraat ve hayvancılığın yapıldığı yerlerdir. Ayrıca defterde ismi belirtilmeyen birçok mezra ve çiftliği de rastlamak mümkündür.

Tablo 1: 1530 Tarihinde Ankara Sancağı'ndaki Toplumsal Sınıfların Tahmini Nüfusu[19]

ZÜMRELER	**TAHMİNİ NÜFUS**	**TOPLAM NÜFUS İÇERİSİNDEKİ ORAN (%)**
Şehir	12.078	8.51
Kasaba	2.112	1.49
Köy/Mezra	67.499	47.59
Konar-Göçer	60.156	42.41
TOPLAM	141.845	100

[16] Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi numara 76.

[17] Daha geniş bilgi için bk. Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* Ankara 1995, s.63; Emine Erdoğan, " Ankara Yörükleri 1463, 1523/30, 1571 Tarihlerine Göre " OTAM, 18, 2005, s. 121-125.

[18] *438 Numaralı Muhasebe- i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I*, s. 414.

[19] Emine Erdoğan, a.g.m. s. 133.

Tablo 1' den anlaşılacağı üzere Ankara'daki nüfusun yaklaşık % 60'a yakını yerleşik unsurlardan meydana gelmektedir. Yerleşim birimleri Ankara sancağının Orta, Kuzey ve Kuzeybatısında toplanmıştır. Özellikle Çubuk kazası gerek karye sayısı, gerekse nüfus itibariyle diğer kazalara göre bir hayli fazladır. Keza, Ankara kazasın da ziraata dayalı verimli arazileri nedeniyle Özellikle büyük nüfuslu karyeler göze çarpmaktadır. Sancak dahilinde en fazla mezranın merkez kaza dahilinde bulunması, yoğun bir zirai faaliyetin yapıldığına delâlettir.

Tablo 2: 1530 Tarihinde Ankara Sancağındaki Konar Göçerlerin Vergi Nüfusları[20]

Konar-Göçerler	Cemaat	Hane	Müc.	Muaf	Bulunduğu Coğrafya
Ulu Yörük Taifeleri	81	2014	181	65	Ayaş, Beypazarı, Mihaliç, Sivrihisar
Haymane Taifeleri	312	5952	4445	208	Ankara'nın batı ve güney kısımları (Bugünkü Haymana ve Bâlâ)
Aydınbeyli Kabileleri	13	230	174	5	Keskin, Çubuk, Kasaba, Çukurcak
Kasaba Yörükleri	55	900	570	31	Ankara'nın kuzey-doğu kısmı (Bugünkü Çubuk, Elmadağ ve Kalecik civarı)
Karalar Taifesi	5	156	36		Çubuk ve Kalecik
Taceddinlü Taifesi	6	411	247	17	Ankara'nın güney kısmı (Günümüzdeki Haymana civarı)
TOPLAM	472	9663	5653	326	

Konar-Göçer topluluklar ise, yaygın olarak sancağın güney ve güney-bat kısımlarında bulunmaktadır. Defterde çoğu zaman *yörük, haymcıne* olarak tabir edilen bu grupların kalabalık olanları (Bk. Tablo 2) ; Ulu Yörük taifeleri; Ayaş, Beypazarı, Mihaliç ve Sivrihisar civarında, Haymana Yörükleri; Ankara'nın batı ve güney kısımları ve Aksaray, Sivirhisar, Koçhisar, Kalecik, Karaman, Karahisar-ı sahip ve Sultanönü, Sivrihisar, Keskin, Çubuk, Kasaba ve Çukurcak'da, Aydınbeyli kabileleri; Kasaba yörükleri; Kasaba nahiyesinde, Karalar taifeleri[21]; Kasaba nahiysi ve Bacı kazasında Taceddinli taifesi; Ankara'nın güney kısmında bugünkü Hayman civarında bulunmakta idiler. Bunların bir kısmı defterde Ankara sancağı dahilinde görülse de, Ankara'ya yakın Sivrihisar, Karahisar-i Sahib ve Konya yörelerine gidip geldiklerini söylemek mümkündür.[22] Hatta bazı kanar-göçer cemaatlerinin bu yörelerden geldiği

[20] Osmanlı Klasik dönemi nüfusu üzerine yapılan çalışmalarda hâne sayısı ilgili muhtelif görüşler vardır. Bu görüşlerden en çok kabul göreni Barkan'ın tespit ettiği 5 sayısıdır. Ayrıca toplam vergi nüfusu (nefer) baz alarak nüfus hesaplamaları da yapılmaktadır. Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. 14; Cook, *a.g.e.*, s. 85; N. Göyünç, Hâne Deyimi Hakkında, *İst. Üni. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, XXXII, s. 332; R. Jennings, *a.g.e.* s. 51; F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa sancağı*, s. 156.

[21] Üçoklu Oğuz boylarından Dulkadirli'den kopup Ankara'ya gelen taifelerdi. Bak. Faruk Sümer, XVI asırda Anadolu Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türkmen Aşiretlerine Umumi Bir Bakış, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, İstanbul, 1952, s. 515.

[22] Süreyya Faroqhi, Ankara ve Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin Ya da İnsan-Toprak İlişkilerinin Değişimi, içinde, *Tarih İçinde Ankara Semineri*, 28-30 Eylül 1981, 2. Baskı, Ankara, 2000, s. 62.

açıkça ifade edilmektedir.[23]

Çalışmamıza esas teşkil eden tahrir defterindeki cemaat adlarını belirli bir tasnife tabi tutup, tahlil ederek, Ankara ve çevresindeki konar-göçerler hakkında belirli temayülleri tespit etmek mümkündür. Yapacağımız tasnifle, konar-göçerlerin Ankara ve çevresine geliş zamanını, nereden geldikleri, hangi boy ve aşiretten oldukları, oymakların kimler tarafından kurulduğunu tespit etme imkânına sahibiz. Ayrıca burada yaşayan göçebe topluluklarının dağılımını, bağlı oldukları gruplara (etnik, dini, sosyal ve ekonomik vb.) göre de tespit edilebiliyoruz. Bu çerçevede Ankara sancağındaki cemaat adlarını veriliş usullerine göre belli başlı kısımlara ayırarak, iskânla ilgili değerlendirmeleri de daha doğru yapma imkanı elde ederiz.

Araştırma yaptığımız tapu tahrir defterine göre, 1530'larda Ankara'daki toplam konar-göçer (cemaat) sayısı 472 adettir. Bunları, ad biliminin metotlarını kullanarak şöyle bir tasnife tabi tutabiliriz.

Tablo 3: Ankara'daki Konar-Göçer Cemaatlerin İsimlendirme Usullerine Göre Sınıflandırması

İSİM SINIFLANDIRMA KATAGORİLERİ	TOPLAM CEMAAT	ORAN %
Şahıs isimleri	153	32
Tabiat ve coğrafya ile ilgili isimler	49	10.5
Mesleklerle ilgili isimler	34	7
Muhtelif sıfatlarla ilgili isimler	61	13
Hayvan isimleri	26	5.5
Renk isimleri	18	4
Boy, Oymak, Ulus, Aşiret vb. isimler	17	3.9
Dinî hususiyetleri taşıyan isimler	8	1.7
Geldiği memleketi ifade eden isimler	6	1.3
Herhangi bir tasnife tutulamayan isimler	36	7.6
İsmi ifade edilmeyen cemaatler	64	13.5
TOPLAM	**472**	**100**

Tablodan da anlaşılacağı üzere cemaatlerin adlandırılmasında en büyük yekûnu yaklaşık 1/3'nün şahıs isimleri teşkil etmektedir. Bu adlandırma genellikle o cemaatin/ oymağın başındaki kişi veya daha önceden o topluluğa damgasını vurmuş bir şahsiyetin adıyla olabiliyordu. Özellikle mufassal tahrir defterlerinde vergiye tâbi *hane* isimleri yazılırken, bazı cemaat adlarının ilk sırasında aynı zamanda kurucunun adının da yazıldığı görülmektedir. Yine bu cemaatten kopmalar olursa, cemaatin adı; ya kurucunun adıyla devam etmekte ya da oğullarının her birinin adıyla yeni cemaat olarak kaydedilmekte idi.

Şahıs isimlerinin en büyük kısmını 93 adedini Arapça kökenli isimler oluşturmaktadır ki Osmanlı toplumundaki isim verme temayüllerine uygun bir usuldür. Geri kalan isimler hemen hemen Türkçe kökenli olanlardır. İsimlendirmede tespit edebildiğimiz başka bir hususiyette çift isimlerin yaygın oluşu. 153 şahıs isimlerinden sadece 25 adedi tekil isimdir. Mesala; *Delü Başlu*, *Burak Özü*, *Aziz Beylü*, *Oğul Beylü*, *Boz*

[23] Özellikle perakende cemaatlerin nereden geldikleri veya hangi aşirete bağlı oldukları sıksık ifadeedilmektedir.

*Ömerlü...*vb. isimler çok yaygın olarak kullanılmaktadır.

İkinci büyük topluluğu temsil eden adlar, muhtelif sıfatları ihtiva edenlerdir. Bu tür adlar yaklaşık 61 adettir. Bu sıfatlar dini unsurlardan, insan tabiatıyla ilgili olanlara kadar bir çok özelliği yansıtmaktadır. Göçebe toplulukların genel insanın yapısın ait düşünce ve algısını yansıtan bu adlandırma oldukça çeşitlilik arz etmektedir. İnsanların fiziki tasvirleri (*köseler, büyük, uzun, burunsuz, topaç, çakır*..), dinî vasıflar (*kutlu, sofulu*..), iyiliğe dair tavsifler (*selametlü, yaraşdı, tat, güvenç*...), hakir görme ve sevimsiz tavsifler (*kaba, kıllu, muhtaç, yalın ayak, ağzı sulu*...) renkler (*saru ,kara, kızıl...)* ve insan karakterini yansıtan özellikler (*aşık, delüler, abdal, yalınuz).*

Diğer adlandırma usulü de tabiat ve coğrafî unsurlara ait olanlardır. Oran üçüncü sırada (49 adet) olan bu kesim, göçebe toplulukların genel hususiyetini yansıtan ve tabiatla iç içe bir yaşantının kendilerini tanımlamadaki anlayışlarını ifade eden adlandırma usulüdür. İnsanların çevresi ile ilgili ilişkilerde ön plana çıkan bu adlandırma yoluyla, konar-göçer topluluklarının tabiatı ve yaşadığı coğrafyayı gözlemlemesini anlamak mümkündür. Bu bilgilerden hareketle, bulundukları coğrafyanın genel hususiyetini kendilerine ad vererek anlamaya çalıştıkları görüyoruz. Mesela; *Kara-Viran, Kovuklu, Yurtlu, İncek, Çukurlu, Ağaçlı*..gibi tanımlamalarda hep tabiat betimlemesi söz konusudur.

Konar-göçer toplulukların iktisadî hayatına dair izleri meslek adlarından çıkarmak mümkündür. Bu kategoriye ait 34 adlandırma örneği bulunmaktadır. Toplam cemaat sayısının yaklaşık % 7'sine tekabül eden bu oranla, bu toplulukların esas iştigal oldukları hayvancılık dışındaki mesleklerden de haberdar olabiliyoruz.

İktisadî hayata ait en fazla meslek adı silah üretiminde görmekteyiz (*yaycılar, okçular*..). Bunun haricinde zanaat ve sınaiye dayalı üretim alanlarını yansıtan meslek adları (*civit, debbağ, derzi, kazan, kaşıkçı, gedik*...), denizcilik ile ilgili (*sandalcı, kürekçi)* ticarete dayalı (*arşıncı, koyuncu*), maden (*kömürcü*), tarım (*fındık), ulak ve kethuda* vb. meslek adlarına rastlamak mümkündür.

Tablomuzda hayvan adlarına dayalı 26 adet cemaat adı mevcuttur. Tabiatla iç içe olan toplulukların günlük hayatta sık sık karşılaştıkları hayvanları içselleştirerek kendilerine ad olarak vermeleri makul görülebilir. Bu hayvan türlerini yaban hayvanlar (*şahin, tosbağa, doğan, arslan, tavşan ve çekirge...)* ve yük taşıma ve insanların ihtiyaçlarını gideren hayvanlar *(köpek, eşek, at, deve* vb.) olarak tasnif etmek mümkündür.

Göçebe toplulukların genel his ve düşüncelerini yansıtan bir diğer adlandırma da renklerle ilgili olanlarıdır. Renkleri benimsemede bir topluluğun tabiatı algılayış biçimini görebildiğimiz gibi muhtelif alanlara ait inanç ve kültürlerin izlerini de tespit etmek mümkündür. Renklerle ilgili cemaat adlandırmalarında sadece *kara, sızıl ve sarı* kullanılmıştır. Toplam 17 adet adlandırma bulunduğu bu kategoride Türkler arasında en yaygın olan üç rengin kullanılması oldukça anlamlıdır.

Üzerinde değerlendirme yaptığımız cemaatlerin zaman zaman bağlı oldukları daha üst bir sosyal organizasyon olan, aşiret/ulus, boy hatta etnik yapıyı ifade eden tanımlamalara da şahit oluyoruz. Cemaatlerin bağlı oldukları aşiret ve ulusların isimleri olan adları (*Bayburd, Dulkadirli, Bozulus, Tosbağa*..) aldıkları gibi, bunların üzerindeki boylara ifade eden 24 oğuz boyuna (*Kayı, Kınık, Todurga, Bayat*) ve diğer Türk boyu *(Saltıklı, Tatarlu*) adlarına rastlamak mümkündür. Hatta daha geniş bir etnik yapıyı

tavsif eden *Türkman, Yörük, Kürt* gibi ifadelerde mevcuttur.

Başka bir adlandırma usulü de cemaatlerin geldikleri yörelere ait olanlardır. Bu tür adlandırmaların toplamı 6 adet olup, cemaatlerin cüzi bir kısmını oluşturmaktadırlar. Bunlar; *İran, Bağdatlı, Şarklı, Şam* gibi isimlerdir. Aslında Ankara'daki konar-göçer toplulukların belki de tamamı başka bir coğrafyadan gelmesine rağmen bu yönüyle adlandırmaya pek önem vermedikleri anlaşılıyor. Bulunduğu coğrafyayı kuvvetli bir şekilde benimsediklerine delalet olan bu olguyu, diğer konar göçerlere de teşmil etmek ayrı bir çalışmayı gerektirse de bu çalışmamızda geldikleri muhitlerle anılma % 1 gibi küçük bir orana tekabül etmesi düşündürücüdür.

Benzer bir durum da bu toplulukların dini hususiyetleri ile ilgili adlandırma oranlarındaki düşük seviyenin mevcudiyetidir. Cemaatlerin dini sadece 7 adedinin ismi dini unsurları (*hacılar, çalablar, kafircik ve kilse*) içermektedir. Dinî kurumların ve buna dayalı sosyal yaşantının yaygınlık kazanmadığı göçebe topluluklarında bu adlandırmaların fazla olmayışı şaşırtıcı değildir.

Üzerinde son olarak duracağımız sınıflandırma da her hangi bir adlandırmanın yapılmadığı ve sadece konar-göçer olduğu anlaşılan topluluklardır. Defterde; *perakende cemaat, yörükân-ı ...., haymane-i....., türkmanân-ı* başlığı altında tanımlanan cemaat sayısı toplam 64 adettir. Bunların çoğunluğunun isimlerinin var olduğunu düşünmemiz gerekiyor. Bir kısmı *tahrir* esnasında tanımlanmayanlar olabildiği gibi, başka bir cemaatten kopan parçalar da olması mümkündür. Dolayısıyla isimsiz görünen cemaatlerin gerçekte isimlerinin var olduğunu düşünmemiz icap etmekte ve bunların adlandırmasının da yukarıda izah ettiğimiz usullerde gerçekleşmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Sonuç itibariyle yaptığımız çalışmada Ankara sancağı dahilinde yaşayan konar-göçer topluluklarının bir döneme ait fotoğrafını sunmaya çalıştık. Bu fotoğrafın hususiyetlerini, 16. Yüzyıl başlarındaki Ankara'nın genel yapısını ortaya koyarak anlamaya gayret sarf ettik. Diğer yandan bu toplulukları adbilimi çerçevesinde tahlil ederek genel karakteristik özelliklerini anlattık.

Bu cümleden hareketle ifade edilen dönemde, Ankara'da mevcut konar-göçer toplulukların kahır ekseriyeti Oğuz boylarının muhtelif kollarına ait parçalarını teşkil etmektedir.[24] İsimlendirmelerden hareketle, her ne kadar 24 Oğuz boyuna mensup olduğu açıkça belli olan göçebe toplulukları çok az görülse de, diğerlerinin de -Anadolu ve Rumeli'deki konar-göçerler gibi- çoğunluğunun Oğuz boylarına ait olduğu düşünüyoruz.

[24] Daha geniş bilgi için bakınız, Emine Erdoğan, a.g.m., s. 129-131; Osman Gümüşçü, XVI. Yüzyıl Anadolusu'nda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, s. 358-364.

EK- H. 937/ M. 1530 Tarihinde Ankara Sancağı'ndaki Konar-Göçerler

Tevâ'if-i Yörükân-ı Kasaba, Tâbi-i Kaza-i Ankara, Hashâ-i Mirlivâ					
NO	**CEMAAT ADI**	**HANE**	**MÜC.**	**MUAF**	**HASIL**
1	Yağmurlu	8	5		425
2	Gök İshâklu	16	6	1	696
3	Kara Ahmedlü	36	24		713
4	Yaylalu	57	24	2	1813
5	Yaylalu (diğer)	15	9		739
6	Yaylalu (diğer)	9	3		350
7	Arşıncı	36	26		350
8	Arşıncı (diğer)	15	3		420
9	Yaylalu (diğer)	9	1		148
10	Yaylalu (diğer)	12	2		195
11	Yaylalu, sakin-i der-Kutlu Çemen	5			80
12	Oğul Beylü	18	12	1	940
13	Aziz Beylü	17	7		997
14	Aziz Beylü (diğer)	33	4	1	1397
15	Aziz Beylü, der-Mezra-i Mühye	7	3		174
16	Doğanlu	25	14		1076
17	Mikâil	5	6	1	427
18	Doğanlu (diğer)	11	1		220
19	Sandallu ?	34	40	*6*	*9*
20	Delüler	21	14	1	1085
21	Hacılar	34	18	1	1839
22	Hacı Beylü	21	22	2	1320
23	Tosbağa	40	24		1459
24	Tosbağa (diğer)	46	24	3	138
25	Tosbağa (Kızılca-Umur Mezrasında)	12	10		432
26	Tosbağa (Lala Mezrasında)	9	7		224
27	Tosbağa (Kuş Mezrasında)	15	6		425
28	Köseler	17	11		1028
29	Ömer Fakihlü ve	17	19	5	1595
30	Yahşilü				
31	Ercilü	15	14	2	1134
32	Bayburd	16	23		1144
33	Tatarlu	5	10		277
34	Tatarlu (diğer)	11	3		177
35	Denizlü	7	4		354
36	Cemaat-i Yörükân	7	3		133
37	Gündoğmuşlu	28	21	3	1379
38	İshaklu	35	26	2	1727
39	Çakırlar	22	22		638
40	Yörükân-ı Toylu	19	12		284
41	Gün Bey	10	7		198
42	İran Şah	37	26		1153
43	Kara Beylü	9	10		708
44	İshaklu	12	14		600

45	Oğul Beylü (diğer)	4			58
46	Hamzalu	5	1		61
47	Gündoğmuşlu (diğer)	10	3		165
48	Kayı	3	4		61
49	Çakırlu	3			75
50	İshaklu (diğer)	3	2		161
51	Kömürcü	3			49
52	İran Şah (diğer)	4	1		58
53	Perakende cemaat	3			51
54	Sarı Nuri	9	6		414
55	Aziz-Beylü	7	3		321
56	Ulu-Badınlu	28	22		1570
Tevâif-i Haymane, der-Kazâ-i Ankara, Hashâ-i Hüdavendigar,					
1	İncek	52	42	1	4645
2	Enbiya oğlu	64	49	1	6439
3	Receblü	58	36	1	5650
4	Boğazlu	9	7		536
5	Oğul Beylü	20	8	2	944
6	Saruhan Oğlu	27	19		1782
7	Gök Gözlü	87	37		8250
8	Gök Gözlü (diğer), sakin-i der- Kaza-i Sivrihisar	5	1		100
9	Evliyalar (Davudlar)	25	16		3163
10	Todurga	5	12		88
11	Ömer Kürdlü	26	27		1989
12	Köpeklü	n	34		4347
13	Güney Kayalu ?	34	19		5362
14	Perakende cemaat, an-şark ayende-est, sakin-i der-Karye-i Büzürg	4	8		83
15	Abdal Ali bin Sofi, an-Katrancı	32	42	2	2877
16	Perakende cemaat der-Kaza-i Barçınlu	8	1		156
17	Boz Ömerlü	30	17	1	2454
18	Boz Ömerlü (diğer)	29	18		2664
19	Boz Ömerlü (diğer) Kepa (nek) ci	27	24		2727
20	Köpeklü	26	15		1665
21	Bayburd	8	4	1	794
22	Yaycılar, an-Katrancı	57	48	9	2659
23	Suhte Halife	19	17	1	1908
24	Şeyh Hızır, an-Cemaat-i Eski Urunkuş	15	9		3088
25	Burak Özi, nezd-i Karye-i Kızılca				2000
26	Sürcan	15	12	1	2052
27	Sinan Kenani, nâm Katrancı-ı diğer Burak	28	33		2806
28	Hoca Ali Kenani	32	29		3087
29	Abdal Ali (diğer)	28	18		2052
30	Gögeyler (Güveyiler)	5	5	2	113
31	İbrahim Beyan	86	78	2	6182
32	Ayaz	10	6		1012
33	Delü Başlu	12	6		1300
34	Çomaklu	8	8		912

35	Bağdadlu	9	5		188
36	Yığılmışlu	27	17		2574
37	İne Zeyrak	15	10		501
38	Hacı Mehmed, an-Tosbağa	26	33	4	2527
39	Tursun Fakih, an-Tosbağa	86	58	1	4725
40	Fındıkdar	43	25		1686
41	Emin Fakıh, an-Tosbağa	27	18	1	1440
42	Karga Kulağı	18	16		427
43	Sürüler-i Uslular	82	54		5657
44	Çavuşlu	54	55	1	4581
45	Büyük Musa	16	16		427
46	Surcan (diğer)	6	5		824
47	Şahinlü	28	17		2166
48	Cüneyidlü	78	22	2	1609
49	Ahmed Hacılu	35	39	1	857
50	Halaclu	12	7	1	1771
51	Ödül Ahadlu	5	3		128
52	Ücret	11	13		266
53	Saltıklu	9	9		642
54	Körük oğlu	8	6		444
55	Deli Gözlü, an-Çakal Timur	24	21		1528
56	Perakende cemaat, an-Vilayet-i Karaman ayende-est	7	6		206
57	Yenmişlü ?, sakin-i der-Mezraa-i Mülk-viran	24	24	1	739
58	Çivit Oğlu	13	5	1	1528
59	Delüler	4	7		140
60	Adalu	9	4		404
61	Perakende cemaat, an-Vilâyet-i Karman ayende-est	23	17		402
62	Konuş	11	9		579
63	Perakende cemaat, an-Şark ayende-est	7	4		139
64	Yenicek	25	15		1790
65	Akdoğanlu	24	6		2712
66	Eşeklü	7	2		437
67	Yenicek (diğer)	25	15		1790
68	Kırtıl ?	9	8	1	2298
69	Adalu (diğer) Karaman ayende-est	20	23	3	1664
70	Aşık Kenani	16	10	1	1849
71	Kenani (diğer)	16	9	5	386
72	Kutluhan Oğlu	52	12		2856
73	Canım Analı ?	98	59		9164
74	Yenice (diğer)	51	12	5	3322
75	Karı oğlu	21	17		2183
76	Perakende camaat, an-Türkmen ayende-est	9	4		176
77	Sofu Tahirlü	39	20	2	1711
78	Sofu Dedelü	38	31		2002
79	Selametlü (diğer)	7	6		244
80	Sofucalu, an-camaat-i SeydiFakihlü	43	33	1	2760
81	İletler ?, an-Cemaat-i Kenani	61	51	4	3884
82	Debbağlu	31	29	2	2168
83	Yuhassib ? oğlanları, sakin-i der-Sefer-i hisar	6	6		107
84	Mikdarlu ?	9	3		795

85	Sofucalu (diğer)	28	36	1	924
86	Bayburd an-Tosbağa	12	11	4	700
87	Ali Yaycı	15	15		376
88	Ali Yayclar, sakin-i der-mezraa-i Mahmud Şeyh	33	26	1	676
89	Akarlu ve Arksız	71	54	3	700
90	İbrahim Fakih, an-Katrancı	24	12	1	1907
91	Perişan oğlu	17	24		1592
92	Kaba Hacılu	8	3		380
93	Kesci ?	11	15	1	1594
94	Kara-Ömerlü	56	41		955
95	Kara-Hamza	6	8	1	166
96	Sülü	28	35	2	1990
97	Yalın Ayak oğlanları	3	6	9	1237
98	Koyuncu	82	60		3788
99	Hasan Fakihlü	13	14		252
100	Ali Bey Aşık	12	15		483
101	Erbasanlu	17	17		903
102	Pir Veli Derviş	12	15		484
103	Kızıl Hocalu	40	23		844
104	Hacı Musalar	53	54		1945
105	Perakende cemaaat, an-Türkmen ayende-est	14	8		282
106	Farsak Çırak, sakin-i der-Seferihisar	44	31		1257
107	Farsak	45	22		1148
108	Tat Oğlu ?	7	8		402
109	Tudullu ?	8	9		204
110	Kızıklu	3	3		56
111	Yaycı (diğer)	11	6		278
112	Yusuf Fakih	12	5		658
113	Afşar	15	5		379
114	Kargı	39	26	2	2432
115	Alagöz	5	1		95
116	Kara İbrahimlü	10	3		256
117	Topaç	13	14	2	876
118	Yaycı (diğer)	6	1		625
119	Hüseyinler	9	3		504
120	Kara Hasanlu	33	17		1328
121	Perakende cemaat	17	2		2771
122	Şarklu	9	5		305
123	Perakende cemaat, sakin-i der-Karaman	3	2		57
124	Beylü	30	27		2771
125	Çukurlu	16	15		1055
126	Turgut Hacı	24	25	2	1775
127	Yalınuz Turgud	21	26	2	2988
128	Konur	50	47		4221
129	Perakende, an- Kararman ayende-est	7	4		149
130	Seydilü Musa	13	8		944
131	Urunkuş	*63*	47		5742
132	Hasan Derviş	19	13		348
133	Ömer Abdal	*28*	10		1583

134	Erkeç-Depen ?	42	24		2651
135	Selametlü	39	13		2566
136	Sürüler İnal	41	29		4842
137	Perakende cemaat, sakin-i der-Sürüler	18	22		577
138	Saru-Acılu, an-Katrancı	94	77	1	8697
139	İncek	29	10		2834
140	Todurga ve Kemah	17	11		518
141	Büksüz ve İne Hoca	60	59	5	4244
142	Derziler	75	50		4686
143	Kenani At-bükü	13	13		1437
144	Uzun Piri	6	3		309
145	Kürekçiler	21	10		1964
146	Yaraşdı	55	34		2507
147	Saltık Işık	2	5		247
148	İlemin Fakih	21	9		2724
149	Menteşe Hacılu	48	28		4502
150	Anamaslu	14	11		2254
151	Anamaslu (diğer)	5	4		214
152	Kara Kızlu	30	29		1534
153	Çapraz	27	22	1	3225
154	Ulak Koca	3	5		77
155	Ağzı Sulu	18	16		1780
156	Hacılar	82	45	4	3225
157	Selametlü	21	6		500
158	Mazılu	75	41	3	3740
159	Kök Gözlü	7	5		118
160	Perakende cemaat	7	1		212
161	Perakende cemaat	4	2		4157
162	Tulundaş	14	10	1	594
163	Perakende cemaat	2	4		35
164	Aliyar, an-cemaat-i Beylü	24	20		3360
165	Şahinlü	17	11		1478
166	Yakub Fakihlü	32	35		2362
167	Delü Minnetlü ?	52	29		7575
168	Koparan, an-cemaat-i Beylü	31	25	1	2248
169	Çakırlu	23	16	2	2050
170	Obacalu	10	16		2342
171	Ahmad Fakihlü, an-Cemaat-i Deveciler	17	25		966
172	Deveciler	11	12		328
173	İbrahim Sah	6	6		200
174	Kara İsalu	4	6		129
175	Yaycı Oğlanları	16	15		355
176	Savcı oğlu	23	15	2	7986
177	Yahussib ?, tabi-i Çukurcak	16	10		1228
178	Kara Kızlu ve Ali Hacılu	32	16		2656
179	Kara Yuntlu, an-haymane	18	8	1	1280
180	Kara Gediklü	28	21		2023
181	Mustafa Hacılu (Süleymanlu)	14	7		400
182	Şeyhlü, an-cemaat-i Beylü	15	14		1633
183	Alımed Hacılu (diğer)	7	2		152

184	İlce ?, sakin-i der-Sefer-i hisar	37	4		624
185	Pir Göl, an-Türkman	r 14	4		283
186	Ali Cafer	7	4		707
187	Saru Kethüda	6	4		112
188	Perakende cemaat, sakin-i der-Karye-i Kafa ve Taşpı-nar ve Kınık Sipahilü ve Sarucalar	92	41	5	1983
189	Kızıl Hocalu	5	1		90
190	Denizli, sakin-i der-Karye-i Hayhay der-Kal'a-i Kale-cik	7	4		149
191	Elma Hacı, an-Cemaat-i Kızıl Koca, der-kaza-i Ankara	13	3		224
192	Şam Bayadi	10	6		648
193	Kızıl Kocalu	21	19		432
194	Şam Bayadi (diğer)	11	2		220
195	Perakende cemaat, an-Ayıntab ayende-est	24	23	18	180
196	Perakende cemaat, an-Kırşehri ayende-est	6	7		108
197	Perakende cemaat, sakin-i der-Karye-i Yağ-basan	8			146
198	Perakende cemaat, der Karye-i Kara-öyük	2	3		68
199	Perakende cemaat, sakin-i der-Karye-i Nohay, der-Kaza-i Bacı	52	25	15	912
200	Perakende cemaat, sakin-i der-Kaza-i Sandıklı	15	2		334
201	Perakende cemaat	1			31
202	Kara Hasanlu	4	1		32
203	Dünür	8	2		124
204	Perakende cemaat, an-Türkman-ı ayende-est	5			85
205	Delüler	3	2		77
206	Haymane, cemaat an-Tosbağa	3			56
207	Ilgun Özü	3	1		2217
208	Perakende cemaat, sakin-i der-karye-i Ilgun Özü	4	3		71
209	Perakende cemaat, an-Dulkadir ayende-est	6			112
210	Perakende cemaat	4	1		56
211	Tosbağa	6	3		107
212	Perakende cemaat, an-Kırşehri ayende est	5	7		95
213	Köpek	1			887
214	Dumanlu	12	16		196
215	Perakende cemaat, sakin-i der-Karye- i Köpek	10	1		178
216	Güvenç Dündarlu	9	3	1	486
217	Arkaclıyan (Arkacıyan) sakin-i der-Sefer-i hisar	14	3	2	344
218	Tahirlü	5	2		100
219	Yakub-oğlu	6	3		100
220	Delü Ümmet	16	11		932
221	Saru Muradlu	16	16		487
222	Eşeklü	7	4		159
223	Bey Beylü	30	32		3365
224	Boyalu	25	13		2909
225	Erdevan	9	8		173
226	Çöblü Hamza, an-Urunkuş	22	16	1	1836
227	Efzan ?	37	U		841
228	Özlü, an-Gök Osmanlu	2	1		27
229	Burunsuz	5	4		110
230	Dücah ?	9	5		1118

231	Muhtaç	40	23		3749
232	Kara Halillü	3	2	1	161
233	Nureddin, an-Resul Paşalu	8	6		491
234	Pirli Bey, an-Katrancı	11	5		436
235	Samağır ?, an-Liva-i Karahisar	4	3		68
236	Perakende cemaat der-Karye-i Ahmed	10	7		274
237	Yülük oğlanları	24	19	2	2922
238	Burak Derviş, an-Cemaat-i Kara Süleymanlu	14	12		1104
239	Ali Derviş	24	27		1880
240	Kafircik oğlanları	39	23	1	3500
241	Samağır ? an-Liva-i Sultanönü	4	3		68
242	Parakende cemaat, der-Karye-i Öyük	129	22	2	7196
243	Boz Apa	33	5		632
244	Hamzalu, an-haymane	45	6		778
245	Mercan ? sakin-i der-Karye-i Ahi Viran	5	4	1	149
246	Perakende cemaat	18	12		334
247	Aydın Beylü	İO	6		268
248	Kelamcı, der-Karaman	7	2		149
249	Sofucalu	5	6	1	68
250	Perakende cemaat, der-Mezraa-i Arakiler	3	2		54
251	Kilise (Osman Fakihlü)			6	542
252	Perakende haymane	3	2	6	49
253	Çekirgelü	7	11	1	665
254	Çayır Pınar	3	0		422
255	Kıllu	19	14		2110
256	Çukurlu	15	14		578
257	Adalu			3	24
258	Kabak	7	4		607
259	İletler ?	2			24
260	Yenicik	2			24
261	Muhtaç	6	5		209
262	Gedik Resul	6	3		162
263	Perakende cemaat, sakin-i der-Mezraa-i Bozkırlu	1			12
264	Perakende cemaat, sakin-i der- Taş Pınar	13	3		282
265	Perakende cemaat, sakin-i der-Beş Ağıl	26	1	l	516
266	Perakende cemaat, sakin-i der-Karye- i Kara Ağıl	5	1		132
267	Delüler	28	4	1	518
268	İlcelü	22	9		414
269	Kanadı Kızıl	5	2		110
270	Perakende cemaat, der-Karye-i Saffa	4	1		63
271	Özlü	20	2		390
272	Perakende cemaat, an-cemaat-i Yörük Dündarlu	7			119
273	Kürti, ? tâb-i Koç hisar	4	3		68
274	İlmek, der-Cemeaat- i Yundband ?	14	1		331
275	Özlü,der-cemaat-i Delüler	4			64
276	Alişanlu	4	2		68
277	Perakende cemaat, tabi-i Bozulus	36	9		960
278	Gün Karaman oğlanları	5	1		244
279	Musa Fakih	7	4		124
280	Perakende cemaat, der-Cemaat- i Pir-Mehmed	13	3	1	235

281	Emre Bey oğlu	5			128
282	İlceli, der Karye-i Ağaç Ahur	13	3		358
283	Ağaç Ahur				
284	Perakende haymane, der Cemaat- i Yundband ?	4	2	l	72
285	Kaşıkçı	29	4	o	848
286	Erdivanlu, der-Urunkuş	63	17	1	1788
287	Kazan Büzü	14	1		324
288	Bazarlu	11			230
289	İne Şar	14	11		342
290	Yenicik, der-nahiye-i Ankara	6	5		194
291	Perakende cemaat, der-cemaaat-i Yaylalu	28	7		764
292	Arslanlu, der-kaza-i Ankara	6	5		194
293	Ocak, der-Nahiye- i Ankara	17	14	2	556
294	Sazlu, sakin-i Okçular	9	5		168
295	Perakende cemaat, sakin-i der-Işık Hacılu	10	4		240
296	Gün	6	1		102
297	Işık Hacılu	3	6		56
298	Perakende cemaat, der-sakin-i Donuz Alanı	25	7		678
299	Işık Gazilü	11	5		406
300	Kızıl Hocalu	14	7		448
301	Perakende cemaat der-karye-i Vukuf ve Kızılca Kışla	19	8		396
302	Ağçalu, sakin-i der-Murad Viran	13	9		472
303	Güveyiler ve Şiniklü, sakin-i der-Mezraa-i Ali	16	6	1	356
304	Güveyiler, sakin-i der-Mezra-i Şeydi Ahmed	7			100
305	Oksuz Oğlanları	3	2		5İ
306	Perakende cemaat, der-Ali Hoca	10			84
307	Keşekci	3	1		400
308	Perakende cemaat, sakin-i der-Taşanlu	2	4		34
309	Çoban Ali	4			45

Kabail-i Aydın Beylü, der-Hâk-i Sefer-i hisar					
1	Naho Seydi ? an-Cemaat-i Aydın Beylü	13	12		352
2	Piri Fakihlü, an-Cemaat-i Aydın Beylü	116	15		468
3	Hasan Seyh	10	8		288
4	Mustafa Fakih	16	6		382
5	Elsüz (Bolad)	19	15		674
6	Yurtlu	12	6		356
7	Tatar Hamza	16	9	1	456
8	Saru Otak	24	21		764
9	Kara Ağaç	9	15	1	390
10	Hevacali ?	7	6		220
11	Poladlu	8	7		264
12	Polad, an-Cemaat-i Aydın Beylü	2	5		94
13	Perakende cemaat		7	7	334
14	Karalu	6	4		148
15	Perakende cemaat, sakin-i der-Karye-i Çorlayık	10	6		180
16	Yurdcu	26	11		1138
17	Perakende cemaat, der-Mezraa-i Kızılca Kışla	5	1		85
18	Işık Karı, tabi-i Katrancı	22	24		2421

Tavaif-i Uluyörük					
1	Salcılar, sakin-i der-Taraözü	19	14	1	1540
2	Tavşanlu	12	17		372
3	Mahmud Fakihlü	22	23		1501
4	Müsellemanlu	21	25		2290
5	Samedlü	19	18	1	2818
6	Halil Fakihlü	15	9	1	1374
7	Kılluca	25	18	1	1968
8	Osman-Hacılar	23	23		1244
9	Balıklar	14	8		747
10	Menteş-Hacılu	22	24		2264
11	Murad-Fakihlü	29	13	1	972
12	Çanakçılar	38	50	1	2638
13	Sağırcılar	10	17	1	532
14	Osman-Hacılar	10	22		598
15	Kara-Beylü	11	20	1	832
16	Resanlu	38	27		1422
17	Resanlu	7	6		139
18	İsa-Hacılar	64	50		3196
19	Tok-Kocalu	112	158	12	8342
20	Eşek-Ovalu	43	41	1	3347
21	Boladlar	23	16		759
22	Baladlar (diğer)	45	36	3	1702
23	Dur-AIi-Bacı	81	74	3	3414
24	Cikcük?	28	20		850

25	Köseler	55	33		1582
26	Iluca-Mentese	32	55		2222
27	Çanakçılar	29	50	1	2233
28	Kınık	64	59		3201
29	Karaca-Menteşe	34	29		1600
30	Muradcılar	39	22	20	1697
31	Kara-Hamzalu (an-Cemaat-i Muradcılar)	43	54		1989
32	Köseler	36	35		1614
33	Hacılar	22	24		1152
Koru-yı Kara-in ve Akin, Beylerbeyi yörükleridir					
1					
2	Sarıcalar	25	31		799
3	Kır-bekcilü	60	23		2645
4	Ciğerler, der-Kaza-i Beybazarı	27	31		1053
5	Kara-Halillü	26	29		1627
6	Kara-Halillü (diğer)	7	2		147
7	Süllü ? nam-ı diğer Kozcuğaz	21	19		701
8	Meliki ?	17	23		1359
9	Kara-ağıl, der-Liva-i Bolu	37	30		1095
10	Hamzalu	31	19		2059
11	Semayil ?	19	8		1027
12	Hüseyinler	28	15		1969
13	Gençlü	24	19		758
14	Kara-Halillü,evIad-ı Gavözü ?	28	18		1822
15	Ömerler,der-Liva-i Sultan-önü	5	4		266
16	Muradcılar-Hatiblü	17	19	15	1873
17	Hacı-Hamzalu	19	13		794
18	Sarı-Obası	89	36		3223
19	Yörükân-ı perakende, der-sakin-i İnceğiz	2	2		33
20	Mahmudlar	31	17		1653
21	Surdak, der-Liva-i Ankara	30	16		2758
22	Günerler ? der-Liva-i Sultan-önü	22	14		1676
23	Uslucalu	15	19		1101
24	Anaşalar, der-Kaza-i Avas	24	23		639
25	Çalablar	• 5	8		100
26	Mişecik	10	1		254
27	Kara-İlyaslu	21	21		716
28	İnciler	77	98		3971
29	İsa-Beylü	33	23		2231
30	Yörükân-ı Elman ?	21	21		668
31	Aydın-Fakihlü	64	39		1946
32	İsa-Beylü	31	24	2	4371
33	Odluk	26	23	1	880
34	Hacı-Obası	40	28	1	362
35	Kara-Viran	14	8		616
36	Yörükân-ı perakende	21			604
37	Yörükân-ı perakende	7			122

38	Yörükân-ı perakende, der-kaza-i Karacahisar ?	12			209
39	Yörükân-ı perakende,der-Başağaç, der-kaza-i Beybazarı	3			122
40	Yörükân-ı perakende, der-Ulu-Hacı	3			39
41	Kalın-ağıI-der-Liva-i Ankara	2	1		32
42	Perakende-der-Cemaat-i Ahmad ?	3			24
43	Yörükân-ı perakende, der-Sultan-önü	5			222
44	Ahmedlü	5	1		333
45	Abbas Beylü	3	1		24
46	Aydın-Fakihlü, der-Karye-i Kara-viran	1	3		17
47	Çancük ?, der-Karye-i Keçilü	2	3		39
48	Samcılar, der- Karye-i Begül ?	4	1		68
Tevaif-i Karalar, an-Kars-ı Ayende-est der-Kaza-i Ankara					
1	Karalar	7	21		2856
2	Kovuklu	32	7		3009
3	Bulutlu	24	2		1206
4	Pullu, an- Karalar	11	4		544
5	Çekük	19	2		1572
Tevaif-i Taceddinlü					
1	Baydı-Nuri	103	57	1	2925
2	Mesil-Nuri	28	13		
3	Burun-Nuri	44	38		1200
4	Tunru-yüzü	30	26	1	525
5	Çapaklu	28	19		568

OĞUZNÂME VE ŞEHNÂME'NİN BAŞKAHRAMANLARININ ÖZELLİKLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

SOMAYEH EASY CENGİZ

İran ve Türk Literatüründe Destan Kavramı

Destan kelimesi, Türkçeye İslamiyet'in kabulünden sonra, "efsane, mesel, hikâyet-i güzeştegân" anlamında kullanılan Farsça kökenli "dâstân" kelimesinin ses ve anlam değişikliğiyle girmiştir. Batı dillerinde de, Türkçedeki kahramanlık temalı ve olağanüstü motifli anlatıları olan destan terimine karşılık olarak epope, epos, epic ve legend gibi terimlerin kullanıldığı görülmektedir (Oğuz, 2004, s. 5).

Destan kelimesi, Farsçadan Türk Lehçelerine geçip bugün destan anlamında Farsçada "Hemase" kelimesi kullanılmaktadır. "Hemase" ise zor aşılan bir durum anlamında Arapça kökenli bir kelimedir, zamanla kelimenin anlamı değişerek zorları başaran ve cesur adam anlamında da kullanılmaya başlamıştır. Fakat Fars Edebiyatında "hemase" bir milletin varlığını ispatlamak ve korumak için yaptığı mücadelelerin ve kahramanlıklarının manzum anlatılarıdır (Sakıpfer, 2008, s. 22).

Destanın Temel Özellikleri

Şükrü Elçin'in destan kelimesinden yaptığı tanıma göre, destanın özelliklerini bu şekilde özetleyebiliriz:

1. Destanlar bir boy, ulus veya milletin efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biridir.

2. Sözlü geleneğe bağlı olan bu tür, cemiyetin iradesini ellerinde tutan "Kahraman-Bilge" şahsiyetlerin hayatları etrafında teşekkül etmiştir.

3. Tarihe bağlı olmakla beraber, tarih sayılmayan, ozanların kopuzlarıyla terennüm ettiği cemiyetin ortak hayat görüşünü aksettiren bir türdür.

4. Destanların teşekkülü için, bir yaratma zemini olarak savaş, din değiştirme, göç ve bunlar gibi büyük hadiselerin millet vicdanında birtakım sarsıntılara sebep olması lazımdır (Elçin, 1986, s. 72).

Murtaza Sakıpfer destanın özelliklerini şu şekilde ifade eder: Destan bireysel bir edebiyat türü olmaktan ziyade toplumsaldır ve bir milletin toplumsal amaçları doğrultusunda teşekkül etmiştir. Dolayısıyla epik kahramanın her ne kadar bireysel özellikleri -fiziki ve manevi güçleri gibi- ön planda olsa da, bu bireysel özelliklerini milletin istekleri ve amaçları için kullanmalıdır. Ayrıca bir destanın, ona ait olduğu topluluğun tarafından benimsenmesi için, ister o destanın yazarı Şehname gibi belli olsun, ister anonim bir eser olsun, o topluluğun gayelerine hizmet etmelidir. Demek ki bir destan ona ait olduğu dönemin toplumsal özelliklerini tüm detaylarıyla yansıtıp ona ait olduğu topluluğun siyasal ve sosyal olaylarının bir aynası mahiyetindedir (Sakaıpfer, 2008, ss. 32-33).

Epik Kahraman Kimdir? Epik Kahramanın Özellikleri Nelerdir?

Destanın temel özellikleri bölümünde, bu türün kahraman- bilge şahsiyetlerin hayatları etrafında teşekkül ettiğinden bahsetmiştik. Dolayısıyla her epik eserde yer alan başkahraman, kahramanlık ve bilgelik özelliklerini bir arada taşımaktadır. Yani yiğit, cesur ve savaşçı olması yetmeyip aynı zamanda tehlikeli ve kritik durumlarda doğru düşünüp doğru karar verebilecek kapasiteye sahip olmalıdır. Bu kahraman- bilge kişi, aynı zamanda içinde doğduğu topluluğun hayalleri, istekleri, millî ruhu ve amaçlarını da yansıtan ve o topluluğun ideal insan tipidir (İslami Neduşen, 2012, s. 250).

Kahramanlık konulu Türk destanlarında, atlı göçebe yaşam tarzını yansıtan "alp" tipi ağır basarken, İslamiyet'in kabulünden sonra, Türk destanlarındaki kahraman tipi, "alp- eren" olarak değişmiştir. Avcılık, hayvan besleme, doğa ile iç içe yaşama ve hareket alpların hayatındaki en önemli ilkelerdir. Alp tipindeki ulusal gayeler ve millî çabalar, alp- eren tipinde dinî bir kalıba bürünmüştür.

İran sözlü destan geleneği bağlamında ortaya çıkan eserler de, genellikle İslamiyet'ten sonra kaleme alındığı için, bu türde yer alan başkahramanlar, millî ve dinî özellikleri bir arada taşıyan tiplerdir. İran destanları arasında şaheser mahiyetinde olan Şehnâme'de, İran- İslam sentezi özellikle kahramanların hayat felsefeleri ve davranışlarına yansımıştır. Savaşlarına Allah'ın adıyla başlayan kahraman, savaştan sonra başarısını kutlamak adına toy (bezm) düzenleyip bade (şarap) içer. Şunu da unutmamak gerekir ki İranlıların tarih boyunca yerleşik hayat sistemleri, destan kahramanlarında cihanı fethetmek gibi bir gaye oluşturmayıp toprak ve sınırlarını düşmanlarının karşısında savunup ulusal değerlerini korumaya yönelik savaşlara sebep olmuştur.

Epik kahramanın hayatında, onu diğer halk edebiyatı türlerinde yer alan kahramandan farklı kılan evreler, olaylar ve özellikler de söz konusudur. Bu evreler ve evrelerin özelliklerini aşağıdaki başlıklar altında şu şekilde toplayabiliriz:

1. Epik Kahramanın Doğması, Büyümesi ve Ad Alması: Epik kahramanın olağanüstü doğumu, hızlı büyüyüp ayağa kalkması ya da kahramanın hayvanlar tarafından büyütülmesi, ergenlik çağında onu kahraman olarak halkına tanıtan bir tehlike ile

karşılaşıp başarılı olması (halkına eziyet eden canavarı öldürmek gibi), hemen hemen tüm destanlarda karşımıza çıkan olaylardır.

2. Epik Kahramanın Soyu (Annesi, babası ve onların soyu): Kahramanın anne ya da baba tarafından tanrısal bir soya bağlı olması, annesi ve babasının iki düşman gruba bağlı olması, epik kahramanın soy meselesini her zaman tartışılır bir hale getirmektedir.

3. Epik Kahramanın Fiziksel ve Ruhsal Özellikleri: Epik kahramanın gövdesinin silah ile işlenmemesi, kahramanların sıra dışı cüsseleri ve uzun ömürleri, tehlikeli durumlarda onları kurtaracak tanrısal güçlere sahip olmaları, epik kahramanı halkından farklı kılan özelliklerden birkaç örneğidir.

4. Epik Kahramanın Âşık Olması, Evlenmesi ve Aile Kurması: Epik kahramanın kendisine bir sınav ya da bir yarış neticesinde layık bir eş bulması, ya da tesadüfen avda güzel veya hünerli bir kızla karşılaşması, ardından onunla evlenmesi ve bir aile kurması destanın olay örgüsünde her zaman önemli yerler tutmaktadır. Kahramanın evlenmesi kimi zaman anlatının sonu olduğu gibi, bazen de diğer olayların (çocukların doğmasıyla birlikte ortaya çıkan olaylar) ortaya çıkmasına sebep olup destanın devam edilmesini sağlamaktadır.

5. Epik Kahramanın Savaşları: Epik kahramanın hayatındaki en önemli olaylar da, kahramanın savaşları, fetihleri ve mağlubiyetleridir. Kahramanı kahraman yapan savaş motifi epik eserin her yerinde kendini göstermektedir; kahraman ergenlik çağında topluğun kabul edemediği bir şeyle (bazen sosyal bir adet, bazen de bir canavar) savaşıp ad alır. Sonraki aşamalarda ise topluluğuna hizmet etmek adına sürekli savaş verir.

6. Epik Kahramanın Sonu (Ölümü): Bazen entrika neticesinde hayatını kaybeden epik kahraman, kimi zaman da savaş meydanında topluluğun gayeleri için mücadele verirken hayatına veda eder. Böylelikle yaptıklarıyla sonsuza kadar içinde doğduğu ve onun için savaş verdiği topluluğun hafızasından silinmez.

Oğuznâme'nin Başkahramanı ve Özellikleri

Bilindiği üzere, Oğuz Kağan Destanı'nın İslamiyet'ten önceki ve sonraki olmak üzere iki farklı varyantı mevcuttur. İslamiyet'ten önceki döneme ait olan Uygurca Oğuz Kağan Destanı tür bakımından İslamiyet'ten sonraki Oğuznâme ile (Reşideddin Oğuznâmesi'yle) farklıdır. Sözlü destan geleneği bağlamında ortaya çıkan Uygurca Oğuz Kağan Destanı, sonraki dönemlerde yazıya geçirilmiş Reşiddedin Oğuznâmesi için bir nevi kaynaklık etmiştir. Bildirimizde Uygurca Oğuz Kağan Destanı ve Reşiddedin Oğuznâmesi olmak üzere eserin iki varyantı esas alınmıştır. Çalışmamızın konusu, Oğuznâme ve Şehnâme'nin başkahramanlarının özellikleri olduğundan dolayı, Oğuz Kağan ve Rüstem'in hayatlarındaki mitik ve epik evrelere ve özelliklere değinilecektir.

Oğuz Kağan'ın tarihi şahsiyeti üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Rus Sinoloğu Biçurin ve Ziya Gökalp birbirlerinden habersiz bu iki hükümdarın aynı olabileceğini ileri sürerler. W. Radloff'a göre, Mani dinini resmi din olarak kabul eden Uygur hakanı Bügü Tegin (Böğü Kağan), Oğuz Han olmalıdır. Rıza Nur da Oğuz Han'ı Büyük İskender ile karşılaştırır. J. Marquart ise Oğuz Han'ın Cengiz olabileceğini

belirtir. Bahaeddin Ögel, Oğuz Han efsanesi, Mete'den de önce Orta Asya'da yaşadığı, bu eski inanışın biraz değiştirilerek, esasen Çin kaynaklarında da efsane şeklinde anlatılan Mete'nin gençliğine yakıştırılmış olabileceği üzerinde durur. (Ögel, 1993, ss. 10-11) M. F. Köprülü de Oğuz Kağan Destanı'nın MÖ 126-201 yılları arasında büyük bir göçebe devleti kuran Hiung-Nu'larla ilgili olduğunu belirtir. Oğuz Kağan'ı da bu bağlamda Mete ile aynı kişi olarak belirtir. Zeki Velidi Togan da bu destanın menşeinin daha eski çağlara kadar indiğini belirtir; Togan, tarihte MÖ VII. yüzyılda merkezi Orta Asya'da bulunan sahalar ile İndo-İskitlerin bu kadar geniş sahaya yayıldıklarını yazar. (Kaplan, 1979, ss. 24-25)

Mehmet Kaplan ise, Oğuz Kağan Destanı'nı tahlil ederek destan ile Türklerin yerleşik medeniyete geçmeden önce yaşadıkları atlı göçebe medeniyet arasında bağ kurar. Oğuz Kağan böyle bir toplumun ideal insan tipini oluşturduğundan bahsedip onun temel şahsiyetinin hâkim olma duygusunun teşkil ettiğini öne sürmüştür. Dışa dönük bir tip olan Oğuz Kağan'ın hayatı, sürekli hareket halinde geçmiştir. Dini dünyasında kozmik unsurlar ve hayvanlar rol oynayan Oğuz Kağan tek başına değildir, çevresinde atlı göçebeler bulunur. Ayrıca destanda terbiye etme, örnek gösterme amacı da vardır. (Kaplan, 1979, ss. 59-61) Oğuz Kağan ve onun şahsiyeti etrafında oluşan destanlarda görüldüğü üzere iki temel konu tartışılmaktadır: Sözlü Destan Geleneği ve atlı göçebe Türklerin İslamiyet'in kabulünden sonra yerleşik hayata geçmeleri.

Türk destancılık geleneğinde, alplık, yenilmezliğin sembolü olarak yeni doğan kahramanın olağanüstü görünüşü ile özdeşleşmiştir. Dolayısıyla İslamiyet'ten önceki Oğuz Kağan Destanı'nda başkahraman, fiziksel ve ruhsal olarak farklı özelliklerle karşımıza çıkmaktadır. Oğuz'un yüzü doğduğunda ateş gibi kırmızıdır. Yüzü mavi ve gözleri ela olan Oğuz'un tasvirlerinde ayrıca onun organlarının hayvan organlarına benzemesi de söz konusudur. Avucunda bir kan pıhtısıyla ya da ağzı kırmızı doğan başkahraman, destan kahramanlarına has simgesel epik özelliklerden biri sayılmaktadır (Bayat, 2013, s. 148).

İslamiyet'ten önceki Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz doğduktan sonra, bir kez annesinin sütünü emer ve bir daha hiç emmez. Çiğ et ve şarap ister. Normal bir bebekten çok daha hızlı gelişip büyür. Ayakları öküz ayağına, beli kurt beline, omuzları samur omuzuna ve göğsü ayı gibi Oğuz'un vücudu baştan ayağına kadar tüy kaplıdır. Oğuz Kağan Destanı'nın İslamî varyantında, Oğuz'un anne sütünü emmemesinin sebebi, annesinin Müslüman olmaması olarak belirlenmiştir. Daha önce değinildiği üzere Oğuz Kağan Destanı'nın İslamiyet'ten sonraki varyantında zaman zaman karşımıza çıkmakta olan husus, din ve özellikle Oğuz'un Müslüman olarak doğduğundan kaynaklanan çatışmalardır (Reşideddin Oğuznâmesi'ndeki Oğuz Han'ın annesi, sonra da eşleriyle din üzerindeki çatışmalar).

Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'un yaşadığı yer, atlı göçebe hayat tarzıyla bağlantılı olarak doğa ile iç içedir. Dolayısıyla Oğuz'un ilk kahramanlığı yaşadığı yerde yaşayıp halka eziyet eden gergedanı öldürmekle başlar. Bu ise; kahramanın hayatındaki ilk baş kesme ve kan dökme deneyimi olur. Reşideddin Oğuznâmesi'nde ise Oğuz'un ilk kahramanlık eylemleri din konusunda babası ve amcalarıyla savaşırken karşımıza çıkmaktadır. Destanın şaman rivayetinde Oğuz'un farklı hayat evrelerinde mitolojik ve özellikle alegorik öğeler önemli bir yer tutmaktadır. Oğuz

bir gün tanrıya ibadet ederken gökyüzünden inen bir ışık görür. Işığın ortasından bir kız çıkar, Oğuz bu kızla evlenip Gün, Ay ve Yıldız adlı üç oğlu olur. Başka bir gün avdayken bir gölün ortasında bir ağaç görür. Ağacın kovuğundan bir kız çıkar, Oğuz onu alır ve Gök, Dağ, Deniz adlı üç oğlu olur. Görüldüğü üzere, Türk kozmogonisindeki ilk yaratılışla ilgili simgeler, böylelikle İslamiyet'ten önceki Oğuz Kağan Destanı'na yansımıştır.

Reşideddin Oğuznâmesi'nde Oğuz Han amcasının kızlarıyla nişanlanıp evlenir. Fakat Müslüman olmayan bir kadını kabul edemeyen Oğuz Han onları İslam'a davet eder. Üç kadından ikisi imana gelmeyip Oğuz Han'ın bu inancından babasına bahsederek baba-oğul arasındaki çatışmaya sebep olurlar. Bu çatışmanın sonucunda Oğuz Han babasına galip gelir ve Oğuz Boyların başı olarak dünyayı fethetmek için yola çıkar. Bu seferler sırasınca pek çok başarı elde eden Oğuz Kağan, vardığı farklı yerlerde yaşayan insan gruplarını gösterdikleri özelliklere göre adlandırarak Oğuz Boylarını resmi hükümdarları olmuştur.

Türklerin soy meselesinin üzerinde duran Oğuz Kağan Destanı'ndan Oğuz'un soyuyla ilgili iki görüş çıkarılmaktadır. Eserin İslamî şeklinde Türk milletinin en eski atasının adı, Türk'tür. Nuh Peygamberin birinci oğlu olan Türk, babası Yasef'in ölümünden sonra Isık gölü çevresinde yerleşmiş ve Türk'ün tarihi onunla başlamıştır. Dünyaya doğuştan Müslüman gelen, din anlaşmazlığı yüzünden babasıyla çatışmaya başlayan Oğuz, babasını yenerek Türk boylarının resmi hakanı olmuştur. Destanın şaman rivayetinde, Oğuz beylerine, Oğuz Kağan isim verir. Destanın şaman rivayetinde, Oğuz'un yurdunu oğullarına bölüşü daha geniş anlatılmıştır. Uluğ Türk'ün yerini de yaşlı vezir Irkıl Ata almıştır. Oğuz Kağan da, onun yerine geçen oğlu Gün Han da bu vezirin öğütlerini dinlerler. Gün Han, babasından kalan yurdu Oğuz'un 24 torunu arasında böler (Demirel, 1995, s. 4).

Şehnâme'nin Başkahramanı ve Özellikleri

Şehnâme, İranlıların İslamiyet'ten önceki dönemlerin mitolojik inançlarına bağlı olarak iyilik ve kötülük ilkeleri arasındaki daimi savaş üzerinde kurulmuş bir eserdir. Bu daimi savaş Şehnâme'nin ilk bölümlerinde (mitik dönemlere ait olan anlatılarda), kahramanın devlerle savaşması şeklinde daha sonraki bölümlerde ise iyi ve kötü nitelikleriyle tanıtılan şahsiyetler arasındaki savaşlar şeklinde görülmektedir. İrec'in ağabeyleri tarafından öldürülmesi ise, eserdeki ikili sistemin içindeki çatışmaya tamamen yeni boyutlar kazandırmıştır. İran ve Turan meselesi (İran- Turan arasındaki savaşlar) bu noktadan sonra eserin olay örgüsüne girmiştir.

Şehnâme'deki kahramanları genel olarak üç grupta inceleyebiliriz:

1. İyi nitelikli olan kahramanlar: Bu kahramanlar yaratılış itibariyle iyiliği seven, insanlara ve insanlığa hizmet eden, ahlakî değerlere, mertlik ve dürüstlüğe bağlı olan insanlardır. Feridun, Siyavuş ve Keyhüsrev gibi şahsiyetlerden iyi kahramanlar olarak bahsedebiliriz. Şehnâme'deki bazı iyi kahramanlarda, her ne kadar iyilik ilkesine bağlı olsalar da, kimi zaman kusurlar ve eksiklikler söz konusudur. Örneğin, Şehnâme'nin kahramanlık bölümünün hemen hemen bütün sahnelerinde birinci kahraman olarak yer alan Rüstem'in de sıradan insanların yaptığı hataları vardır. Cesur ve bilge olsa da oğluyla karşılıklı savaştığında deneyimsiz ve genç bir çocuğa

karşı kendisi zayıf hissedip insani bir hataya düşüp oğlunu hile yaparak alt eden Rüstem, can parçasını kaybettikten sonra pişmanlık duyup kan ağlar.

2. Kötü nitelikli olan kahramanlar: Bu grup kahramanlar, yaratılış itibariyle kötü niyetli ve varlıkları, yokluk, bedbahtlık ve savaşa sebebiyettir. Dahhak, Selm, Tur ve Kadınlardan Sûdabe kötü mahiyetli kahramanların en iyi örnekleridirler.

3. İyi ve kötü nitelikli olan kahramanlar: Bu grupta yer alan kahramanlarda ise bazen iyiliğe bazen de kötülüğe karşı eğilim görülmektedir. Bu grup Şehnâme'de nabza göre şerbet veren tiplerdir. İran'dan Kavus ve Turan'dan da Piran'ı bu grup için örnek gösterebiliriz (İslami Neduşen, 2012, ss. 111-113).

Bu üç grupta yer alan iyi ya da kötü mahiyetli tüm kahramanların ortak özelliği, her zaman olaylara karşı fiziksel ve ruhsal olarak çok güçlü durmalarıdır. Dahhak'ın hayat felsefesi yanlış olsa da son nefesine kadar teslim olmayıp yaptıklarının arkasında durması, yanlışlığına rağmen kararlı ve güçlü olduğunun bir göstergesidir. Yani Firdevsi eserinde kötü mahiyetli ve kötü ruhlu kahramanlar yaratmış olsa da onları hep güçlü tutmayı başarmıştır.

Şehnâme'deki kadın kahramanlardan bahsedecek olursak da, ilk başta bunu söylememiz gerekir ki Şehnâme, kadın karşıtı bir eser değildir. Yani Şehnâme'de yer alan tüm kadınlar- biri hariç- akıllı, iyi niyetli, vefalı, güzel ve bazen de savaşçı olarak tasvir edilmişlerdir. Rûdabe, Sinduht, Tehmine, Ferengis, Cerire, Menije, Gürdaferid, Ketayun ve Şirin'de hem aşk var hem saygınlık. Şehnâme'nin kahramanlık döneminde, şahlar ve şehzadelerle evlenen kadınların çoğu yabancı kadınlar olmalarına rağmen İran ve İranlılara pek vefalı kalmışlardır. Kocalarına karşı aşk dolu bu kadınlar, kritik durumlarda da politik düşünüp sosyal görevler üstlenmişlerdir. Başka bir ifadeyle Şehnâme'nin önemli olaylarında genellikle bir kadının izi vardır. Şehnâme'deki çıplak ve net aşklar aynı zamanda saf ve temizdir. Rüstem ve Zal'ın eşlerinin, aşklarına itiraf etme cesareti ve aşk uğruna yaptıkları fedakârlıkları, dünya çapındaki epik eserlerde nadiren rastlanan hususlardan biridir (İslami Neduşen, 2012, ss. 113-119).

Şahlar, şehzâdeler, kadın ve erkek kahramanlarından oluşan Şehnâme'nin geniş kahraman kadrosunda pilten (fil gövdeli), cihan pehlivan ve tehemten (İri gövdeli ve güçlü) sıfatlarıyla tanımlanan Rüstem'in yeri bambaşkadır. Daha önce değinildiği üzere Şehnâme mitik, kahramanlık ve tarihi olmak üzere üç farklı dönemin epizodik destanlarını içermektedir. Rüstem ise, Şehnâme'nin kahramanlık dönemine ait olan hikâyelerinin en büyük savaşçısı ve eserin de başlıca kahramanıdır.

Rüstem'in Şehnâme'deki diğer kahramanlara göre ayrıcalıklarını tespit etmek için onun doğması, büyümesi, kahraman olarak halk arasında bilinmesi ve onun savaşlarından bahsetmek yerinde olacaktır. Rüstem'le ilgili her şeyden önce, onun olağanüstü bir insan olduğunu bilmek gerekir. Diğer insanlar gibi et, deri ve kemikten vücut bulması ve sıradan insanlar gibi bazen hataya düşmesine rağmen, canavarlar ve devlerle savaşıp onları yenmesi, çok uzun bir ömür yaşaması, Ekvan Dev'le savaşırken denize düşüp ölmemesi, beş adamın yemeğini yemesi, gürz-i giran (ağır gürz) olarak adlandırılan gürzü savaşırken kaldırıp defalarca döndürüp düşmanının kafasına indirmesi ve bunlara benzer olaylar Rüstem'in olağanüstü özelliklere sahip olduğunu kanıtlamaktadır (İslami Neduşen, 2012, s. 250).

Rüstem, Kâbil padişahın kızı, Rûdabe ve Sam oğlu Zal'ın evliliklerinin meyvesidir. Rüstem'in sülalesi baba tarafından, Sam, Neriman, Gerşasb'a, anne tarafından da Dahhak'a dayanmaktadır. Yani Rüstem Şehnâme'de İran ve Arap milletlerini birbirine bağlama açısından da çok önemli bir rol oynamaktadır. Rûdabe ve Zal, iki sülalenin arasındaki eski düşmanlığa rağmen birbirine âşık olup evlenmeye karar verirler. Rûdabe, *Destan* sıfatıyla bilinen beyaz saçlı Zal'dan hamile kalır. Fakat hamileliğin ilk başından beri bebeğinin farklı olacağını hisseden Rûdabe, doğum sırasında bir hayli zorlanır. İriliğinden dolayı bebeğini doğuramayan genç kadın, şarapla bayıltılıp karnı yarılır ve bebeğin doğumuyla birlikte Şehnâme'de ilk kez sezaryen operasyonu gerçekleşir.

Yaşlı bir görüntüyle doğduğu için, babası tarafından dağa bırakılıp Simurg tarafından yetiştirilen Zal, doğum sırasınca Simurg'un ona verdiği tüyü yakarak onu yardıma çağırır. Simurg bebeğini doğuramayan Rûdabe için tek çareyi karnının açılması ve bebeğin bu şekilde çıkartılmasında görür. Rüstem doğduktan sonra, sancılardan kurtulan annesi, kurtuldum anlamında "Rüstem" diye bağırır ve çocuğun adı bu şekilde Rüstem olur.

Rüstem'in çocukluğu da diğer çocuklardan bir hayli farklı geçer. Onu emzirmek için iki dadı görevlendirilir, sütten kesildikten sonra ise beş adamın yemeğini yiyen Rüstem hızlı bir şekilde büyür. Sekiz yaşındayken dedesi Sam onun ziyaretine geldiğinde, çocuğun kasları, baldırları, göğsü ve gövdesini görünce şaşırır. Daha çocukken dedesinden savaş aletleri ve gürzünü talep eden Rüstem'in savaşçı özellikleri bu şekilde ailesi ve dedesi için anlaşılır.

Rüstem'in hayatında, onu sıradan bir kişiden bir kahramana dönüştüren üç husus söz konusudur:

1. Daha bir çocukken halkına eziyet eden beyaz fili (pil-i sepidi) öldürmesi.

2. Pil-i sepid'i (beyaz fili) öldüren Rüstem'in dedesi tarafından Neriman'ın intikamını almak için vahşi insanlar tarafından kuşatılmış Sepend dağına gönderilmesi.

3. Zal'ın at sürüsünden "Rahş" adlı asi atı alıp onu ehlileştirip ona binmesi.

Rahş, Zal'ın binlerce attan oluşan at sürüsünün en seçkin dişi tayıdır. Rüstem Efrasiyab'la savaşmaya gitmeden önce Zal'ın sürüsünden at seçmeye gider. Değişik atlara binmeye çalışan Rüstem, elini hayvanların sırtına koyduğunda, Rüstem'in kuvvetinden dolayı, hayvanların sırtı eğilir. Bu kuvvete dayanan tek hayvan Rahş'tır. Rahş sadece çok güçlü bir at değildir, aynı zamanda bilinçli ve savaşlarda Rüstem'e yardım eden bir yol arkadaşıdır.

Rüstem'in hayatındaki tek yenilme deneyimi, oğluna karşı savaşıp oğlunu öldürmesidir. Her savaş meydanından başarılı çıkan Rüstem, bu savaşta kazanmış görünse de, savaşın sonunda, Sührab'ın kolunda karısıyla ilk buluştuğu gecede ona verdiği kolluğu görünce yıkılır. Rüstem, Sührab'ı tanımadan onunla savaşa girer, ilk etapta onun sırtını yere getiremediği için hileye başvurur ve ikinci savaşta Sührab'ı öldürmeye başarır. Genç Sührab babasının kucağında can çekişirken Rüstem'e *"ister balık ol suya gir ister karanlık gecede kaybol cihan pehlivanı Rüstem (babam) gelip seni bulur ve intikamımı senden alır."* diyen sührab son anda babasıyla savaştığını anlar. Bu savaş dışında Rüstem'in Şehnâme'deki savaşlarını şu başlıklar altında toplayabiliriz:

1. Haft Han savaşlar: Rüstem'in kahramanlık hayatındaki en önemli olaylarından, Mazenderan şehrine varmak için geçtiği yedi zor aşamadır. Bu yedi zor aşama, Şehnâme'de Haft Han olarak adlandırılmaktadır. Kavus Şah'ın Mazenderan şehrinde mahsur kalmasıyla birlikte başlayan bu süreçte, Rüstem babası tarafından şahı kurtarmak için görevlendirilir. Zal oğluna Mazenderan'a gidebilmek için iki farklı yol sunar; biri tehlikesiz uzun yol, öteki ise tehlikeli kısa yol. Tehlikeli kısa yolu Mazenderan'a varmak için seçen Rüstem bu yolun ilk aşamasında aslanla savaşır, bu savaşta Rahş da Rüstem'e yardımcı olur. İkinci aşamada susuz ve kuru bir çölde sınanan Rüstem üçüncü aşamada ejderha ile savaş verir. Dördüncü aşamada Rüstem, güzel bir kadın kılığına giren cadıyı yener. Beşinci aşamada Rüstem Mazenderan Kahramanını yendikten sonra onu yol gösterici olarak yanına alır. Altıncı aşama, Erjeng Dev ile savaşarak geçer ve son aşamada Rüstem, bir mağarada yaşayan beyaz devi yenerek öldürür.

2. Haft Gürdan savaşı: Bu savaşın asıl sebebi, Rüstem'in İran kahramanlarından yedi kişiyle Efrasiyab'ın av yerine gitmesidir. Rüstem'le diğer kahramanlar yedi gün Efrasiyab'ın av yerinde kalıp av avlayıp eğlendikten sonra Efrasiyab İranlıların o bölgeye geldiklerinden haberdar olur. Otuz bin kişilik ordusuyla av yerine gelen Efrasiyab, Rüstem'in zekâsının ve cesurluğunun mağlubu olur.

3. Ekvan Div (Dev) ile savaş: Bir gün Keyhüsrev'in at sürüsünde bir zebra görülür. Sözde zebra olan bu canavar ara sıra at sürüsüne vurup pek çok atı öldürür. Bilgeler toplanıp bu canavarın aslında bir zebra olmayıp da Ekvan Div (Dev) olduğunu tespit ederler. Kahramanlar arasında Rüstem'den daha güçlü biri olmadığı için Sistan'dan Rüstem çağırılır. İki aşamada Ekvan Div ile çok girift bir savaş veren Rüstem nihayet Ekvan Div'i tutuklayıp kafasını kesip ve padişahın huzuruna götürür.

4. İntikam almaya yönelik savaşlar: Şehnâme'nin ana fikirlerinden birini (İran-Turan çatışmaları) ve Rüstem'in savaşçı ruhunu en iyi şekilde ortaya koyan savaşlarından en önemlileri, kahraman'ın Siyavuş'un intikamını almak için verdiği savaşlardır. Siyavuş'u çok küçükken yanına alıp yetiştiren, ona savaş tekniklerini öğreten Rüstem İran'dan kaçıp Turan'a giden genç Siyavuş'un suçsuz halde öldürüldüğünü duyunca kahrolur ve onun intikamını almak için birkaç savaşa katılır. Bütün bu savaşları kazanan Rüstem Siyavuş'un haksızlıkla dökülen kanının intikamını almayı ve son savaşta da Efrsiyab'ı kaçırmayı ve pek çok ganimet elde etmeyi başarır.

Sıra Rütem'in ölümüne geldiğinde, onun üvey kardeşi- Zal'ın cariyelerinden biriyle yaptığı çocuk- Rüstem'le yaşadığı bir tartışma neticesinde kendisini ona karşı ezik hissettiği için kayınpederiyle birlikte bir entrika düzenleyip Rüstem ve Rahş'ı içi oklar ve dikenlerle kaplanmış bir kuyuya düşürüp öldürür. Yani cihan pehlivanı olarak bilinen, Şehnâme'nin baş savaşçısı Rüstem, korkak ve entrikacı bir insanın tarafından öldürülebilir. Bu da Şehnâme'nin ana temalarından biri olan dünyanın vefasız olup yiğidin gücü, kuvveti ve ihtişamının daimi olmadığını tekrar vurgulamaktadır.

BENZERLİKLER- FARKLILIKLAR

İki eserin başkahramanlarının hayatları ve özelliklerini karşılaştıracak olursak, Oğuz Kağan ve Rüstem'in benzerlikler ve farklılıklarını şu şekilde özetleyebiliriz:

BENZERLİKLER:

1. Oğuz Kağan'ın da doğumu olağanüstü bir doğumdur, Rüstem'in de. Oğuz Kağan ağzı kırmızı, yüzü mavi ve gözleri ela doğar. Rüstem de çok cüsseli bir bebek olduğundan dolayı, annesinin karnının yarılmasına sebep olur.

2. İki kahramanda da gelişip hızlı büyüme ilkesi söz konusudur. Oğuz Kağan bir çocukken halkına eziyet eden gergedanı, Rüstem ise beyaz fili öldürür.

3. İki kahramanın için de ad alması, epik kahramanın geleneksel bir özelliği olarak eserlerde yer almıştır. Oğuz Kağan kendi adını bir yaşındayken kendi seçer, Rüstem ise doğar doğmaz, annesinin sancılardan kurtuluşunun neticesinde ad alır.

4. İki kahramanın hayatlarında evlenmek önemli bir yer tutmaktadır. Evlenmek ve çocuk sahibi olmak iki kahramanın da hayatında üzerinde durulmuş hususlardır.

5. İki eserde yer alan kahramanların savaşçı ruhları, Oğuz Kağan ve Rüstem'in arasında bir başka benzerliğe sebep olmuştur. Yiğit ve korkusuz olduklarından kaynaklanan bu savaşçı ruhları, kahramanların çocukluklarından beri davranışlarında ve hayata karşı yaklaşımlarında kendini göstermeye başlar.

FARKLILIKLAR

1. Oğuz Kağan, hükümdardır. Rüstem hükümdar ve padişah değildir, Şehnâme'nin baş savaşçısıdır. Görevi de padişahların tahtlarını korumaktır.

2. Oğuz Kağan hüküm sürdüğü toprakları genişletmek üzere yola çıkıp gerektiğinde savaş verir. Çıktığı yollarda çeşit çeşit insanlar ve boylarla karşılaşıp savaşan Oğuz Kağan, ona eşlik eden çevresine ad vererek Türk boylarının temellerini atar. Rüstem'in hüküm sürdüğü bir toprak söz konusu değildir. Rüstem padişahın sülalesi ve şahlık sistemini korumaktan sorumludur. Rüstem toprağa bağlı olduğu için ihtimali düşmanlar karşısında toprağını savunmak için yetiştirilmiştir.

3. Oğuz Kağan, Reşideddin Oğuznâmesi'nde bile atlı- göçebe bir hayat sistemini yansıtır. Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan, Ormandan çıkan gergedanı öldürür. Cihanı fethetmek için yola çıkar ve hareket ilkesini her aşamada idealize eder. Rüstem'in hayatı, savaşları ve savaşların niteliği de farklı aşamalarda yerleşik hayatın özelliklerini yansıtmaktadır. Oğuz Kağan'ın hayatında fetih çok önemli bir ilkeyken, Rüstem'in kahramanlık hayatının tek ilkesi İran için Turan karşısında savaşıp kimi zaman ise intikam almaktır.

4. Oğuz Kağanın bindiği attan eser boyunca olağanüstü ve şuurlu bir hayvan olarak bahsedilmemiştir. Oysaki Rüstem'in bindiği at, insanlaştırılmış bilinçli bir hayvan olarak tasvir edilmiştir. Rüstem'in Tehmine ile ilk buluşma gecesinde, Rahş da aniden ortadan kaybolup ormana girip çiftleşir. Tahmine'nin rahminde Rüstem'in çocuğu döllenirken Rahş da hamile kalır. Sonra da Rahş'tan doğan tay, Rüstem'in oğlunun atı olur. Böylelikle kahramanın hayatındaki önemli evreler, (çiftini bulma ve çiftleşme gibi olaylar) bir nevi kahramanın atı için yaşanan olaylarla özdeş gösterilmiştir. Rahş'ın ayrıca Rüstem'in kritik dönemlerinde tehlikelere karşı koruması, gerekli yerlerde sahibini uyarması ve olaylara karşı bilinçli olması da göz ardı edilmemesi gereken hususlardandır.

5. Oğuz Kağan'ın hayatında, anne ve baba tarafından iki düşman sülaleye ait olma gibi bir durumu söz konusu değildir. Rüstem'in annesi, babası ise iki düşman sülalenin çocuklarıdır. Evlilikleri ölümlerine sebep olabildiği halde ne Zal ne de Rûdabe aşklarından vazgeçmez. Rüstem Zal ve Rûdabe'nin aşkın meyvesidir.

6. Reşideddin Oğuznâmesi'nde Oğuz Han'ın temel gayelerinden biri, İslamiyet'i vurgulayıp Müslüman olmayanları dine davet etmektir. Rüstem'in de bu şekilde islamî bir gayesi söz konusu değildir. Rüstem'in Allah'a inancı vardır. Savaşa başlarken Allah'ın adıyla başlar. Fakat bu inanç uğruna verdiği bir mücadele söz konusu değildir. Oğuz Kağan İslam dini için babası ve amcalarıyla savaşır, babasını öldürür.

7. Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan gökten gelen ve ağaçtan çıkan kızlarla evlenirken, Reşideddin Oğuznâmesi'nde Oğuz Han amcakızlarıyla evlenmiştir. Reşideddin Oğuznâmesi'nde akraba evliliği (iç evlilik) söz konusuyken, Rüstem'in sülalesinde iç evliliği görülmemektedir. Rüstemin babası, Zal Kâbil padişahın kızıyla evlenip iki düşman ırkın arasındaki tarihi bir bağa sebep olur. (Rûdabe dahhak'ın torunu ve Arap- Tazi kökenli biridir.) Rüstem ise Semengan padişahın kızı, Tahmine ile evlenir.

8. Reşideddin Oğuznâmesi'nde baba-oğul çatışması, Oğuz Han ve babası arasındaki din konulu bir savaş olarak görülürken, Şehnâme'de baba-oğul çatışması başka türlü ve Rüstem'in babasıyla değil, Rüstem'in babası (Zal) ve Rüstem'in dedesi (Sam) arasında olan bir çatışma şeklinde kendini gösterir. Rüstem'in babası, Zal, doğduğunda yaşlı bir insanın görüntüsüne sahip olduğu için Sam tarafından dağa bırakılır. Dağa bırakılmış çocuk da Simurg tarafından yetiştirilir. Yine de Sam, oğluyla birebir savaşmamıştır.

9. Reşideddin Oğuznâmesi'nde Oğuz Han'ın altı oğlundan bahsedilirken Şehnâme'de Rüstem'in çocuklarından pek bahsedilmemiştir. Rüstem'in tek oğlundan- sührab'dan- detaylı bir şekilde bahsedilmiştir. Şehnâme'nin en hüzünlü hikâyelerinden biri ise Rüstem ile Sührab'ın savaşıdır. Bu savaşın sonunda Rüstem kendini genç bir çocuğu karşı zayıf hissettiği için hileye başvurup Sührab'ı bu şekilde alt eder.

10. Oğuz Kağan Destanı, sadece Oğuz Kağan'ın yaşadıkları ve yaptıkları etrafında toplanırken Şehnâme'de Rüstem dışında pek çok kahraman ve Rüstem'in savaşları ve yaşantılarından başka pek çok epizoda yer verilmiştir. Bunu da unutmamak gerekir ki Şehnâme'nin şahıs kadrosu her ne kadar geniş olsa da, Rüstem'in sülalesine ait olaylar (Zal'ın doğumu, dağda bir kuş tarafından büyütülmesi, Zal'ın Kâbil padişahın kızıyla evlenmesi, Rüstem'in sıra dışı doğumu, Rüstem'in evliliği ve çocuğuyla savaşı ve Rüstem'in diğer savaşları) Şehnâme'nin kahramanlık olaylarının başında yer almaktadır.

11. Oğuz Kağan, eceliyle ölüp ondan sonra oğulları hükümdarlığı sürdürürler. Rüstem ise kardeşinin entrikasıyla Rahş ile birlikte kuyuya düşürülüp öldürülür. Rüstem'den sonra her hangi bir vazife devredilmesi söz konusu değildir. Hiçbir kahraman da Rüstem'den sonra onun yerini tutamamıştır.

SONUÇ

Görüldüğü üzere, Oğuznâme ve Şehnâme'deki başkahramanlar, Oğuz Kağan ve Rüstem, birkaç noktada benzerlik göstermekle beraber, pek çok hususta farklılıklar arz etmektedirler. Oğuznâme'de Oğuz Kağan'ın babası, eşleri ve çocukları kahraman kadrosunun önemli bir bölümünü oluştururken Şehnâme'nin farklı epizotlarında yer alan farklı ırklara ait, farklı özellikler taşıyan kahramanlar, bu eserin şahıs kadrosunu bir hayli kalabalıklaştırmıştır. Bunun yanı sıra Şehnâme'de kadın kahramanların da rolü Oğuznâme'ye göre daha belirgindir. Oğuznâme'deki kadın kahramanlar ister sosyal ve siyasal hayatta ister savaş meydanında çok önemli roller oynamazken Şehnâme'de kadın kahramanların sosyal ve ailevi özellikleri üzerinde etraflıca durulmuştur.

Şehnâme'deki kimi kadın güzellik bakımından, kimisi zekâ ve sosyal yönetim bakımından örnekken, bazıları ise savaşçı ruhlarıyla öne çıkmışlardır. Bu kadınlar, her ne kadar zeki, savaşçı ve güzel olsalar da, hep ailelerine, eşlerine ve topraklarına bağlı kadınlar olarak tasvir edilmişlerdir. Şehnâme'de tasvir edilen bütün kadınlar -Sûdabe hariç- iyi mahiyetli kahramanların kategorisine girmektedirler. Sûdabe ise kötü mahiyetli ve entrikacı bir kadın olarak tasvir edilip Siyavuş'un İran'ı terk edip Turan'a sığınması ve nihayetinde Efrasiyab'ın planıyla öldürülmesi konusunda bir numaralı suçludur.

Sonuç itibariyle, İranlılar ve Türklerin sözlü destan geleneklerine bağlı olarak ortaya çıkmış olan Şehnâme ve Oğuznâme'nin kahraman kadrosu ve bu kahramanların özellikleri hakkında söylenmesi gereken daha çok şey kalmış olsa da, bu çalışmanın, Oğuznâme ve Şehnâme hakkında yapılacak karşılaştırmalarının bir başlangıcı mahiyetinde olduğunu da göz ardı etmemek gerek.

KAYNAKÇA

Açа, M. (2011). *Oğuznamecilik Geleneği ve Andalıp Oğuznamesi* (2. bs.). Konya: Kömen Yayınları

Açа, M. (2007). "Reşideddin Oğuznâmesi"nde Kadın. *Milli Folklor, 76*, 76-92.

Bahar, M. (2008). *Pejühişi Der Esatir-i İran* (*İran Mitolojisi Üzerine Bir İnceleme)*. Tahran: Agâh Yayınları.

Bakeri, M. (2006). *Dinha-yi İran-i Bâstân (Eski İran'ın Dinleri).* Tahran: Katre Yayınları.

Bars, M. E. (2008). Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Turkish Studies, 3/4*, 224-240.

Bars, M. E. (2013). Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Oğuz Kağan Destanı'na Bir Bakış. *Uluslararası Türkçe Edebiyat, Kültür, Eğitim Dergisi (TEKE), 2*/4, 181-197.

Bayat, F. (2013). *Oğuz Destan Dünyası, Oğuznâmelerin Tarihî, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü* (2. bs.). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (2003). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Debirsiyaki, M. (2011). *Bergerdan-i Rivayetgune-yi Şahnâme-i Ferdovsi Bi Nesr (Firdevsi Şehnâmesi'nin Rivayî Nesri).* Tahran: Katre Yayınları.

Debirsiyaki, M. (1986). *Çehre-yi Zen Der Şahnâme (Şehnâme'de Kadın Rolü).* Babol: Kitabserayi Babol Yayınları.

Dehbaşi, A. (2008). *Suhanha-yi Dirineh, Mecmueyi Makale Der Bare-yi Firdevsi ve Şahnameh (Eski Sözler, Firdevsi ve Şehname İle İlgili Makaleler).* Tahran: Efkar Yayınları.

Dehbozorgi, J. (2009). *Mazamin-i Hemasi Der Metnha-yi İran-i Bastan ve Mukayise-yi An Ba Şahname-yi Ferdovsi (Eski İran Metinlerindeki Epik Kavramlar ve bu kavramların Firdevsi Şehnamesi'ndeki Epik Temalarla Karşılaştırılması).* Tahran: Emir Kebir Yayınları.

Demirel H. (1995). *Türk Destanlarında Güzellik, Destan, Moral ve Din Unsurlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Elçin, Ş. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Ekici, M. (2002). Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-I- *Milli Folklor*, *53*, 27-33.

İslamî Neduşen, M. (2012). *Zendegi Va Merg-i Pehlevanan Der Şahname (Şehname'deki Kahramların Hayatları ve Ölümleri).* Tahran: Sehami Enteşar Yayınları.

Kaplan, M. (1979). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Minevî, M. (2007). *Ferdovsi ve Şi're U (Firdevsi ve Onun Şiri)* (4. bs.). Tahran: Tus Yayınları.

Sakıpfer, M. (2008). *Şahname-i Fredovsi Va Felsefe-i Tarih-i İran (Firdevsi'nin Şehnamesi ve İran Tarihin Felsefesi).* Tahran: Katre- Moin Yayınları.

Oğuz, M. Ö. (2004). Detsan Tanımı ve Eski Türk Destanları. *Milli Folklor*, *62*, 5-7.

Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi I.* Ankara: TTK Yayınları.

Togan, Z. V. (1972). *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili.* İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.

TARİHSEL OĞUZ AŞİRET GRUPLARI BAĞLAMINDA KONAR-GÖÇERLİK VE AŞİRET SORUNU

SUAVİ AYDIN

Bu tebliğde iki kritik konuya değinilecektir. Önce Türkmen konar-göçerliğinin niteliği ve Anadolu'daki değişimi üzerinde durulacak, ardından da bununla bağlantılı olarak konar-göçer örgütlenmesinin aldığı tarihsel biçimin, efsanevi Oğuz/Türkmen kurgusundan kaynaklanan özcülükle uyuşmayan yanları ve Yörük-Türkmen ayrışması üzerinde durulacaktır. Bildirinin başlığında "tarihsel Oğuz Aşiret grupları" ifadesi, bu iki kritik konuyla bağlantılı olarak okunmalıdır. Tarihsel olarak geçmişi Ortaçağ'a kadar izlenebilen Oğuz kütlesine bağlanan Türkiyeli konar-göçer aşiretler, aşiret olmaları ve aşiret örgütlenmesinin sosyo-politik bağlamı itibariyle, aynı zamanda bu tarihsel bağlamdan kopuşu da temsil ederler. Zira 19. yüzyılın son çeyreğine kadar canlılığını korumuş olan bu hayat tarzı, süregeldiği coğrafyanın koşullarına uyumlanmış ve "tarihsel Oğuz bağlamı" dışında gelişmiş başka sosyo-kültürel etkiler eşliğinde dönüşmüş bir formun içinde dönüşüm geçirmiştir.

Transhümans ve Kimlik

Türkiye tarihyazımında genellikle konar-göçerliğin "Asyatik" bir özellik olarak ve Anadolu göçerliğinin İç Asyalı, dolayısıyla "Türklere özgü" bir miras olarak ele alındığı görülür. Oysa konar-göçerlik, çeşitli formlarıyla, temelde bir geçim biçimi olması nedeniyle, bu geçim biçimini mümkün kılan

bütün coğrafyalarda, Neolitik dönemden beri yaygın biçimde var olmuştur[1].

[1] Holosen başlarından itibaren, özellikle Güney Avrupa (Akdeniz Avrupası), Anadolu, Doğu Akdeniz, Mezopotamya, İran ve Kafkasya, yerleşik yaşamın başladığı bölgeler olmalarının yanısıra, köylü-tarımcı hayat tarzına alternatif konar-göçer hayvancı hayat tarzına da elverişli ortamlar sunmuştu. Konar-göçer hayvancılık İÖ. üçüncü binyılın sonlarından itibaren eski

Fernand Braudel bize İspanya'dan İtalya'ya, Dalmaçya'dan Yunanistan'a, Cezayir'den Lübnan'a kadar geniş bir Akdeniz coğrafyasında transhümansa[2] dayalı bir konar-göçerliğin var olduğunu göstermiştir (Braudel, 1986, ss. 85-102). Ancak Braudel'in üzerinde durduğu, Pirenelerden başlayıp Zagroslara kadar devam eden Alp silsilelerine has dikey transhümans, başka bir deyişle Alp tipi transhümanstır. Bu tür transhümans, Akdeniz havzasında Braudel'in bize anlattığı tarihlerden çok daha eskilere gider. Çok daha eski, örneğin epipaleolitik kaynakları olmakla birlikte, Hititler çağında, İÖ. ikinci bin yılın sonlarında bile bu tür göçerliğin Toroslara, Karadeniz kıyılarına ve Anadolu'nun batısına hâkim olduğunu görürüz. İÖ. 15. yüzyılda Hititlerle *Kizzuwatna* (bugünkü Çukurova) kralı arasında yapılan antlaşmada yer alan en önemli konulardan birisi iki ülke arasında yaşayan göçebe kavimler sorunu idi. Antlaşmaya göre, eğer Hitit ülkesi tarafında yaşayan göçerler *Kizzuwatna*'ya girerlerse kral onları yakalayıp Hititlere iade edecekti; aksi durumda da Hititler ülkelerine giren *Kizzuwatna*'lı göçerleri yakalayıp *Kizzuwatna*'ya teslim edecekti. Sadece Toroslarda değil, Anadolu'nun Karadeniz dağları ve batı *Phrygia* (bugünkü Yukarı Porsuk havzası) gibi pek çok yerinde de göçer yaşam tarzı sürmekteydi. Muhatap devletlerle sorunlarını antlaşmalar yoluyla çözmesini bilen Hititler açısından sorun, bu konar-göçer aşiretleri kontrol altında tutacak antlaşmaları yapabilecekleri muhatap bulamamalarıydı. Göçerlerin tek bir lideri veya kralı yoktu; onlara aşiret reisleri hükmediyordu. Hititler bunların hangisiyle karşılıklı antlaşma yapmaları gerektiğini bilemiyor; herhangi bir reisle anlaştıklarında, antlaşmayı bağlayan ziyafetin ve yeminin hemen ardından göçerler bu antlaşmanın hükümlerini çiğnemeye başlıyorlardı. Onlar ne böyle kurallara itibar ediyor ne de yemin tanrılarının gazabından çekiniyorlardı (Ünal, 2002, ss. 129-31). Keza İÖ. 1. yüzyılda Anadolu'ya hâkim olmaya başlayan Romalıları en çok uğraştıranlar da Torosların, özellikle *Pisidia*'nın (bugünkü göller bölgesinin) dağ halklarıydı. Alman araştırmacı von Luschan'ın *Lykia* bölgesinde karşılaştığı Yörük ve Tahtacıları, antik Anadolu halklarının ardılı sanması da aslında bu tarihle ilişkilidir (bkz. Petersen ve von Luschan 1889).

İç Asya ve Avrasya göçerleri Anadolu'da ve Akdeniz coğrafyasında hâkim olan dikey transhümans yerine geniş çaplar içinde cereyan eden ve daha çok dairesel düzlemde hareket edilen bir yatay transhümansı sürdürüyorlardı. Ancak İran, Kafkasya, Mezopotamya ve Anadolu'da bu tür transhümans, ekolojik ve topografik koşullar nedeniyle mümkün değildi. Dolayısıyla Anadolu'ya gelenler, özellikle Anadolu'nun batısına ilerledikçe, buralarda hâkim olan dikey transhümans biçimine uyarlandılar (adapte oldular). Örneğin Moğol yayılması ile birlikte Anadolu'ya giren ve İç Asya'nın yatay transhümans biçimini uygun bir örgütlenme içindeki konar-

Yakın Doğu ekonomisinin önemli bir bileşeni hâline geldi (bu konuda bkz. Porter, 2012). İÖ. ikinci binyıla gelindiğinde Yukarı Mezopotamya'da ticaret yolları artık neredeyse tamamen konar-göçer aşiretler tarafından kontrol ediliyordu (bkz. Klengel, 1977). Bundan sonra bu bölgelerde büyük yerleşik uygarlıkların yeşermesine karşılık, konar-göçer hayat tarzı ve ona bitişik hayvancı ekonomi hiçbir zaman ağırlığını yitirmedi.

[2] Transhümans, otlak arayışına bağlı olarak insanların hayvanlarıyla birlikte yürüttükleri mevsimlik göçlerini ifade eden bir kavramdır.

göçerler burada tutunamadılar ve bu tarza daha uygun olan İran'a ve oradan da tekrar İç Asya bozkırlarına geri döndüler[3].

Türkmen Transhümansı ve Osmanlı-Türkmen İlişkisinin Tarihsel Özgüllüğü

Erzurum-Kars yaylaları ile Yukarı Mezopotamya arasında daha uzun mesafeli transhümans yapmaya çalışan ve bildikleri bu tarzı uygulamakta ısrar eden Türkmenler ise, 17. yüzyılın başlarından itibaren bu bölgedeki rekabete dayanamayarak çözüldüler ve batıya doğru hareket ederek büyük ölçüde yerleşik hayata geçtiler[4]. Kürt aşiretler ve Bedevilerle rekabetin yanısıra, Osmanlı İmparatorluk bürokrasisinin baskısı bu aşiretleri yıldıracaktı. Osmanlılar Kürt aşiretlerini kontrolleri altına almaya kalkmadılar ve onları büyük oranda özerklik tanıdıkları Kürt emirlerinin kontrolüne terk ettiler. Ancak buradaki Türkmenler öyle değildi ve daima merkezin vergi kaynağı olarak görüldüler. Bu bölgedeki Türkmenlere Yeni-İl Türkmenleri veya Üsküdar Türkmenleri denmesinin altında yatan neden de budur. Hemen tamamen "Yeni-İl" tâbir edilen vergi çevresinin gelirleri ile veya Üsküdar vakıflarının gelirleriyle özdeşleştirilmişlerdi[5]. Bu zümreye mensup olup vergi tâkibinden ve Osmanlıların iskân siyasetinden kaçmaya çalışanlar için ise hayat hiçbir zaman kolay olmadı ve tükendikleri yerde yerleşmeyi tercih ettiler. Bir kısmı da Alp tipi göçerliği sürdüren ve Osmanlı iktidarının hareketlerine pek karışmadığı Yörüklerin içine katılarak, konar-göçer hayatlarının süresini uzattılar. Esasen Türkmen zümresi içinde görülen Afşarların bir kısmının, Toroslarda "Afşar Yörüğü" hâline gelmelerinin hikâyesi budur.

Şu hâlde konar-göçer Türkmenleri yerleşmeye ve köylüleşmeye zorlayan iki önemli etken vardı, diyebiliriz. Birincisi yatay ve uzun-mesafeli transhümansı sürdürme zorlukları ve buna bağlı olarak yaylak ve kışlak rekabeti baskısı altındaki yeni otlak

[3] Moğolistan'da ve İç Asya'nın büyük bölümünde Moğollar ve aynı yaşam biçimini sürdüren diğer halklar "yatay göçerlik" hareketini uygulayabilmekteydi. Bu hareketin itici gücü otların kıtlaşmasıydı ve buna bağlı olarak yazları kuzey yönünde, kışları ise güney yönünde göçülüyordu. Moğollar, dikey transhümansın hâkim olduğu Anadolu'ya ve İran'a geldiklerinde kolay ve uygun göç yollarını kendi tekelleri altına aldılar ve Türkmenlerle İranlı göçebeleri buralardan sürdüler. Ancak "ordu" (*tümen*) düzeninde göç etme alışkanlığı nedeniyle mevcut rotalar Moğol göçerlerinin ihtiyaçlarını karşılayamadığından, Türkmenlerden ve İran göçerlerinden daha geniş göç çevrimleri yaratmaya yöneldiler. Ne var ki Ortadoğu'nun topoğrafyası ve ekolojisi kalabalık göç topluluklarının ve hayvanlarının böyle çevrimler yaratmasına izin verecek boyutta değildi. Bu yüzden önce *tümen*'lerinin insan ve hayvan sayılarını azaltmak zorunda kaldılar. Bu göçerlik tarzı, Ortadoğu koşullarında her çadırın beslediği at sayısını azalttığı gibi, İlhanlı hükümdarlarının önemli bir gelir kaynağı olan tarımsal *iktâ*'nın, tarım alanlarının göçerlerce baskı altına alınması nedeniyle, düşmesine yol açtı (bkz. Smith, 2000).

[4] Bu çözülme ve sonuçları için bkz. Gündüz, 1997.

[5] Bu tür tasniflerin bir öz-adlandırma olmadığı, Yörük ve Türkmen cemaatlerinin bu şekilde gruplanmalarının (*tevhid*) veya ayrıştırılmalarının (*ifrazının*) herhangi bir iç rekabet veya siyasî müdahale sonucunda olmayıp, devletin dağılmaya eğilimli olan ya da vergi kontrolü bakımından sorunlu gördüğü aşiretleri belli bir idarî statüye bağlama çabasından ibaret olduğu, Osmanlı dönemi Türkmen tarihi üzerinde çalışan otoritelerden biri olan Tufan Gündüz tarafından da benimsenmiş bir görüştür (bkz. Gündüz, 2012a, s. 123).

arayışlarının Türkmenleri batıya, Anadolu içlerine itmesi ve burada bir kısmının dikey ve kısa-mesafeli transhümansa uyarlanarak Türkmen varlığını ve kimliğini sürdürmeye çalışmaları; ikincisi ise Osmanlı devlet aygıtının yerleşik hayata zorlamasıdır. Bu "zorlama" iki şekilde olmuştur. Birincisi yerleşikliği cazip, konar-göçerliği zahmetli bir uğraş hâline getiren koşulların ortaya çıkması şeklindedir. Ronald Jennings'in daha 16. yüzyılda Türkmen cemaatlerinin Kapadokya'da köylüleşmesini irdelerken özellikle sicillerden bulguladığı yerleşme hareketi, bu tarz bir cazibenin varlığına işaret eder[6]. Kayseri bölgesinde dar bir transhümans alanını kullanan konar-göçerlere ait kışlak yerlerinin 16. yüzyılın ortalarından itibaren önce mezralaştığı, sonra da köyleştiği gösterilmiştir (bkz. Gündüz, 2012b, ss. 140-4). Daralan otlaklar ve rekabetten usanmış cemaatlerin yerleşmeye ikna edilmesi ve köylüleşmesi bu şekilde sağlanmıştır[7]. Ya da Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Nevşehir'i kurduğu zamanlarda burayı şenlendirmek için civardaki Yörüklere yerleşmeleri halinde pek çok vergi muafiyeti ve avantaj tanınacağını vaad etmesi de benzer bir özendirme şeklidir (bkz. Gül, 2013, ss. 244-50; Aktuğ 1993, s. 447). Osmanlı "zoru" kendisini, 17. yüzyılın başlarından itibaren Toroslar civarında, Niğde'den Sivas'a ve Malatya'ya kadar yaylak-kışlak hareketi içinde olan ve yukarıda bahsedilen "cazibenin" veya konar-göçerliğin usandırıcı koşullarının etkisi altında kalmayan aşiret ve cemaatleri, özellikle Kuzey Suriye'deki kışlaklarında yerleşmeye zorlamak şeklinde göstermiştir. Bu Osmanlı devlet aygıtının konar-göçerlere dönük ceberrut yüzüdür. Bu baskı çok başarılı olmasa da, Türkmenleri zayıflatan ve bir kısmının bu kaç-göçten sıkılarak yerleşmesine neden olan bir etki yaratmıştır. Bütün baskı veya özendirmelere rağmen, devletin hareketine göz yumduğu Yörüklere göre daima devletle çatışma halinde bulunan veya tarihsel tecrübeye istinaden daima böyle bir potansiyel taşıdıkları düşünülen Türkmenlerin zora dayalı nihaî iskânları 1862-1866 yılları arasındaki bastırma ve zorla iskân operasyonlarını bekleyecektir. Bu operasyon Aydın, Halep ve Hüdavendigâr Vilâyetlerinde çok sert uygulanmıştır.

Tarih özcülüğü reddeder. Bütün bu tarihsel devinim içinde aşiretlerin içinden aşiretler çıkmış; kimisi diğerinin içinde erimiş ve cemaat ve aşiretlerin yokolma ve oluşma halleri, bu devinim içinde sürüp gitmiştir. Bu yüzden efsanevi bir değeri olmakla birlikte tarihsel hakikate pek de uygun olmayan Oğuz/Türkmen boy teşkilâtı şemalarından yola çıkan çalışmaların, eğer bu şemaya uygunluk aranıyorsa,

[6] 1523 tarihli defterle 1550 tarihli ve izleyen tarihlere ait diğer defterleri karşılaştıran Jenning, 1523 tarihli defterde göçer olarak görülenlerin "binlercesinin" köylere yerleşmiş olduğunu söyler. Devletin bu dönüşümü tamamen askerî yöntemlerle sağlamış olduğu düşünülemez. Jennings'in verdiği bilgilere göre Erciyes Dağı çevresinde transhümans yapan cemaatlerin hızla yerleşik hayata adapte olarak kısa zamanda köylüleştikleri, fakat Maraş, Zamantı ve Göksun bölgesinde daha uzun mesafeli transhümans faaliyetini sürdürenlerin yerleşmeye ve dolayısıyla devlete direndiği görülmektedir (bkz. Jennings, 1984).

[7] Tufan Gündüz, Kayseri civarındaki sert iklim koşullarının konar-göçer hayvancılığı giderek zorlu bir uğraş hâline getirdiğini, bu durumun açık alanda kışlamayı zorlaştırdığını ve konar-göçerleri mezraalar şeklinde örgütlenmiş, kapalı mekânlarıbulunan (in ve/veya inşa edilmiş ağıllara sahip) yerleşimlerde kışlamaya mecbur bıraktığını söylemektedir. Mezraaların devlet tarafından daha 15. yüzyılın sonlarından itibaren ekip-biçmeleri için doğrudan aşiretlere tahsis edilmesi de köyleşmeyi kolaylaştırmıştır (bkz. Gündüz, 2012b, ss. 142-4).

tarih içinde tümdengelimsel ve çözümsüz bir bulmaca çözme işine dönüşeceğine kuşku yoktur.

Aşiretlerin birer siyasal örgütlenme olarak, özcü/jeneolojik açıklamalarla anlaşılmasına imkân yoktur. Özellikle son derece dağılmış ve yerleşme sürecinde ve yerleşme hareketinden kaçarak transhümansı sürdürme gayreti esnasında un-ufak olmuş Türkmenler söz konusu olduğunda aşiret veya cemaatlerin adlarını izleyerek tarihsel bir süreklilik veya jeneolojik bir birlik yakalamak çok zordur.

Osmanlı devlet aygıtı, Türkmenleri kendi idarî tasarruflarına göre sınıflandırmaya çalışmıştır. Bu idarî birimler içindeki cemaat ve aşiretlerin zaman zaman bu idarî birimlerin dışına çıkmalarına veya kaçmalarına rağmen, başlangıçta oluşturan veya daha önceki emirliklerden devralınan idarî sahalar korunmaya çalışılmıştır. Örneğin, Osmanlı yayılması sırasında Osmanlıların kayda geçirip kendi idarî sistemleri içinde benimsediği veya zaman zaman yeni idarî düzenlemelere gitmek gerektiği için yeniden yapılandırdığı, "Bozulus", "Ankara Yörükleri", "Yeni-İl" ve "Eski-İl" Türkmenleri gibi idarî sınıflandırmalar bu tasarrufun ürünüydü. Örneğin "Yeni-İl" içinde yer alan geniş zümrede birbirinden çok farklı aşiretler vardı. Osmanlı'nın tasnifi bu bakımdan mekânsal ve idarî olup aşiret konfederasyonlarını veya cemaat hiyerarşilerini esas almamıştı. Yeni-İl içinde yaylayan Türkmenler kışlak olarak Halep bölgesini kullandığı için onlara "Halep Türkmeni" de deniliyordu. Ayrıca eski Dulkadırlı emaretine bağlı aşiretler de "Yeni-İl" içindeydi. Halep Türkmenleri içinde en büyük grup Beğdili aşiretine mensup cemaatlerdi. Malûm, Beğdili, klasik Oğuz şemasında yer alır. Bunun gibi Bayat, Peçenek, Döğer, İmir, Yıva, Çepni, Kızık ve Afşar da böyledir. Lakin İnallı, Harbendelü, Şah Meleklü, Kösecelü, Acurlu, Kaçılı gibi Oğuznâmelerden referansı olmayan aşiretler de bu kütle içinde görülür. Üstelik sayılan 24'lü şemaya mensup aşiretlerle aynı isimde olup başka yerlerdeki konfederasyonlara dahil olan gruplar da söz konusudur. Diğer büyük zümreyi oluşturan ve teşekkülleri 12. yüzyıldan itibaren başlamış olan Dulkadırlılar, transhümans alanını daraltmış ve kısmen tarım da yapar hale gelmişti. Dulkadırlılar içinde yer alan Baraklar gibi bazı gruplar da, zaman zaman hem Ceritlere, hem Zâkirli Yörüğüne, hem de Bertiz taifesine mensup sayılmaktaydı (Bkz. Aydın, 2011, ss. 156-67). Osmanlı idarî sistemi, daima bu hareketliliği kavramaya ve kontrol etmeye çalışmış; ancak defterlerden de görüldüğü gibi kimi zaman bu hareketlilik karşısında çaresiz kalarak, aynı isimli bir cemaati farklı zamanlarda farklı aşiretler içinde göstermek durumunda kalmıştır.

Bu adlandırma karmaşasının ortaya çıkışında en önemli etken, kışlak ve yaylak kullanımında bazı grupların zamanla beraber hareket eder hâle gelmeleri ve bazılarının da nüfus artışı nedeniyle, hayvanlarıyla mensup oldukları gruptan ayrılarak başka gruplara nüfuz etmeleri veya tek başına hareket etmeleridir. *Yörükân-ı Türkmân, Ekrad Türkmânı* veya *Ekrâd Yürüğü* gibi adlandırmalarda da aynı sürecin etkisi vardır. Kimi zaman Türkmen ve Yörüklerin bazı yerlerde Kürt aşiretleriyle birlikte hareket ettiği veya aksi durumların ortaya çıktığı vakidir. Bu durumda bu gruplar genellikle birlikte kaydedilmişlerdir. Osmanlı tahrircilerinin zihnini etnik-jeneolojik kategorilerden ziyade, vergiye konu olan iktisadî iştigal sahasını imleyen kategoriler

meşgul etmektedir. Bu yüzden *Türkmân* ile *Ekrâd* arasında iktisadî iştigal bakımından hiçbir fark yoktur. Ancak neden yer yer ikisi birlikte anılmaktadır?

En başta şunu kabul etmek gerekir: Osmanlı memurları, kayıt tutarken bir tür etnografya yapmaya veya kayıt altına aldıkları grupların etnik mensubiyetlerini tespit etmeye çalışmıyorlardı. Dinî gruplar için de bu böyledir. Osmanlı memuru, vergi hesabı açısından düşünür ve dinî mensubiyeti de bunun için kayda geçirir. O zaman şu soruyu sormak gerekiyor: Neden tahrirciler, burada *Türkmân*, *Ekrâd* gibi adlandırmaları ayrı ayrı ve/veya birlikte kullanma ihtiyacı duydular? Bu ihtiyacın kaynağı, esasen tahrire tâbi aşiretlerin birer vergi birimi olarak açık bir biçimde tanımlanması zaruretidir. Aynı isimde bir aşiretin hem Türkmen topluluğu hem de Kürt topluluğu içinde bulunması bu bakımdan önem arz eder ve ayrı ayrı kaydedilmeleri gerekir. O zaman Osmanlı memuru *Türkmân* ve *Ekrâd* sıfatlarını ayrı ayrı kullanmak zorunda kalır. Yahut Osmanlı leksikolojisinde Yörük ve Türkmen kavramlarının aynı zamanda konar-göçerliği imliyor olması, *Ekrâd* tâbirinin, konar-göçer Kürt aşiretlerini izhar etmek üzere Yörük ve Türkmen kavramlarıyla birlikte kullanıldığını düşündürmektedir. Aşiret ele avuca sığmaz, tâkibi zor bir zümredir. Kürt federasyonların içine giren Türkmeni veya Türkmen federasyonu içine giren Kürdü ayırt etmek, Osmanlı egemenliğinin yayılıp yerleşiklik kazandığı yüzyıllar içinde gittikçe daha zor hâle gelmiştir. Bu noktada iktisadî kategoriler ile etnik kategoriler arasında, idarî ve malî tedbirler ile aşiret ve cemaatlerin aktüel mekânsal dağılımları arasında geçişlilikler ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak nominalist açıklamalar, ikna edici sonuçlar doğurmuyor. Burada etnisitenin, tıpkı aşiret gibi jeneolojik/soysal bir fenomen olmadığını vurgulmak gerekiyor. Etnisitenin doğası, tıpkı aşiret gibi değişkenlik ve görecelik arz eder. Tıpkı burada Osmanlı memurunun bu göreli, durumsal hâli tanımlamak kaygısıyla "*Türkmen Ekrâdı*" gibi şimdi bize bugünden baktığımızda tuhaf gelen kavramlar yaratmak zorunda kalmalarında görüleceği gibi... Burada sorulması gereken soru, yerleşik nüfusu sadece dinine göre tasnif etmekle yetinen Osmanlı bürokrasisinin neden konu göçerler olunca böylesine ayrıntılandırılmış kategoriler yarattığıdır?

Yörük Sorunu

Gelelim Yörüklere… tarihyazıcılığında yanlış ve yaygın biçimde Türkmenlerin Kızılırmak kavsinin doğusunda, Yörüklerin ise batısında yaşayan konar-göçerleri adlandırdığı görüşü kabul görmüştür. Bu yanlış bir açıklamadır. Yörüklük, yine Osmanlı devlet aygıtının atfettiği bir yakıştırmadır. Osmanlı devletinin genişleme sahası içinde yer alan konar-göçerler, Osmanlılar tarafından "Yörük" olarak adlandırılmıştı. Osmanlı öncesinde hiçbir kaynakta bu adlandırmanın bulunmamasının sebebi budur. Zira "Yörük" sıfatı sadece konar-göçerliği değil, aynı zamanda devlet hizmetindeki bir sınıfı da kastetmekteydi. Osmanlı devletinin yayılma sahasındaki Batı Anadolu ve Rumeli'de yaşayan konar-göçerler, çok daha önceden bu bölgelerin topografyasının ve ekolojisinin zorladığı Alp tipi dikey transhümansa adapte olmuşlardı. Üstelik muhtemelen bunlar arasında Türkmenlerin Anadolu'ya gelmesinden önce benzer hareketi sürdüren ve gelenlerle birleşen gruplar da vardı. Zira Ortadoğu ve Akdeniz kıyısının sanayi öncesi toplumlarında temel çelişki göçer ile yerleşik arasındaydı. Dikey transhümans gereği sadece küçükbaş hayvancılık

yapan ve hayvan sürerken at gibi binek hayvanları pek kullanmayan bu göçerler, Osmanı devlet aygıtı tarafından kolayca evcilleştirilmiş ve devlet hizmetine koşulmuştur. Kimi durumlarda konar-göçerlerin varlığı, ordunun lojistik ihtiyaçları ve ulaşım sisteminin gerektirdiği hâller itibariyle zorunlu olarak korunması gereken bir varlıktır. Bu hizmete karşılık onların yaşam biçimine pek dokunulmamıştır[8]. Ancak Türkmenler böyle değildir. Onlar görece daha geç tarihlerde Osmanlı hükümranlığı altına giren bölgelerde cevelan eden ve yukarıda anıldığı gibi uzunmesafeli transhümansa eğilimli gruplardı. Osmanlı onlarla "uğraşmak" zorunda kaldı ve köylüleştirmeye çalıştı. Büyük ölçüde de başarılı oldu. 1862-66 operasyonları Türkmen göçerliğine neredeyse tamamen son vermiştir. Ancak Yörüklük, kendi dinamiğini bir süre daha devam ettirebilecek bir coğrafi marjda sürdüğü için, biraz daha yaşama şansı bulmuştur ve halen tamamen yok olmamıştır.

"Türkmen Heterodoksisi" Sorunu

İkinci bir husus, Türkmenlerin heterodoks inanç yapılarını, köylüleşmelerine rağmen, koruyabilmeleridir[9]. Yörükler arasında benzeri heterodoksi, muhtemelen yine Osmanlı markajı ve yürüttükleri göçerlik biçiminin zorlamasına bağlı olarak fazlasıyla ufalanmış olmaları nedeniyle, çok erken tarihlerden başlamak üzere, neredeyse tamamen kaybolmuştur. Kimlik düzeyinde buna ilişkin çatışmalı bir durumu Edremit körfezi çevresindeki köylerde görmekteyiz. Yörüklerin Sünni, Türkmenlerin Alevi olduğu bu bölgede, iki grup arasında keskin bir etnik sınır mevcuttur. Balıkesir çevresindeki Çepni ve Tahtacı Türkmenlerin neredeyse tamamı Alevidir; ancak Karadeniz Çepnileri büyük ölçüde Sünnileşmiştir. Bu iki grup arasında hiçbir etnik ilişkinin bulunmaması ve Karadeniz Cepnilerinin Balıkesir'dekilere göre çok daha erken tarihlerde köylüleşmesi bunun nedeni olabilir.

[8] Hatta Tufan Gündüz'ün vurguladığı gibi bu kontrol edilebilir konar-göçer varlığın yerleşik hayata geçmesinden dolayı ortaya çıkabilecek vergi kayıplarını önlemek için devlet, bazı yerlerde onların konar-göçerliğini teşvik bile etmiştir (Gündüz, 2012a, ss. 132-3; Gündüz, 2012b, s. 144).

[9] Türkmen aşiretlerinin, Yörüklerin aksine, Ortodoks İslam inanç dairesine girmeleri geç tarihlerde olmuştur. Türkmen geçmişinin heterodoks niteliğini muhafaza ederek 17. yüzyıldan itibaren Bektaşi-Alevi dairesine dâhil olan aşiretlerin Sünnileşmesi bu bakımdan zaman almıştır ve bu kitlelerin heterodoks niteliği Bektaşi-Alevi inanç dairesi içinde, kimi dönüşümler yaşasalar da, muhafaza edilmiştir. Bektaşilik Türkmen heterodoksisini "ıslah etmek" ve "evcilleştirmek" amacıyla bizatihi Osmanlılar tarafından teşvik edilmiş ve korunmuştur. Bu konuda Suraiya Faroqhi'nin çığır açıcı makalesi yeterince fikir vermektedir (bkz. Faroqhi, 1975). Alevilik ise daha kontrol-dışıdır ve heterodoks grupların Alevileşmesi, Safevi-Osmanlı rekabetinin sonrasında, doğrudan doğruya Şah İsmail Safevî'nin yarattığı liturji üzerinden ve heterodoksiye İslâmî motiflerin katılmasıyla meydana gelmiş yeni bir senkretizmin bu grupları etkilemesinin bir sonucudur. Gözlenebilir tarih diliminde bile bazı Alevi Türkmenlerin Sünnileştiğini görmek mümkündür. Bazı Antalya Türkmen köylerinde ve Barak Türkmenlerinde bu husus etnografik olarak izlenebilmektedir (Barak Türkmenleri için bkz. Aydın, 2011).

Sonuç Yerine

Türkmenlerin tarih içinde sosyal örgütlenmelerindeki değişmeyi izlediğimizde önce köylüleştiklerini, sonra Sünnileştiklerini söyleyebiliriz. Bunun istisnaları olmakla birlikte genel kaide budur. Yerleşik hayata geçip Sünnileşenleri bekleyen üçüncü tarihsel sonuç ise Türkmen kimliğinin kaybıdır. Bu nedenle Heterodoksiye bağlı kalanlarda Türkmen kimliği daha öne çıkabilmektedir. Sünnileşen Türkmenlerin büyük bölümü ise Türkmen kimliğini kaybetmiştir. Ancak özellikle 1980'lerden itibaren başlayan "kimliklerin geri çağırılması" hareketi içinde, özellikle devletin ve milliyetçi çevrelerin destekleri ve bu aktörlerin halka inerek kimlikleri geri çağıran "yeni bir tarih bilinci" yaratmaya çalışmaları sonucunda, Anadolu'nun pek çok köyünde kendi geçmişini Türkmenlikte arama girişimi öne çıkmış görünmektedir. Ancak 20. yüzyılın başlarına kadar, Sünnileşseler bile, Türkmen kimliği ve hafızası canlıydı. Bu canlılık Cumhuriyet dönemi içinde dinî cemaatlerin sahaya inmeleri, standart yurttaş yaratma faaliyetinin özellikle örgün eğitim ve kitle iletişim araçları eliyle başarıyla uygulanması ve köylerin hızlı kentleşme karşısında dağılmaları ile birlikte, hızla sönümlenmiştir. Oysa Türkmenlerin Sünnileşenleri bile 20. yüzyılın başlarında hâlâ eski hayat tarzlarına yakın özellikleri korumaktaydı. 1930'larda ünlü etnolog Abdülkadir İnan'ın Gaziantep'teki bir Elbeyli köyünde işittikleri çok çarpıcıdır. 1934 yılında Keferbostan köyünden İbiş Kâhyaoğlu, İnan'a şunları söyler: "Türkmen köylülerinin yanında oturursan aşiret isimlerini saymağa başlarlar, kimin nesi olduğunu, babasının nasıl döğüştüğünü, filan aşiretle nasıl kavga ettiğini söylerler. Biz ise aşiret ismi bilmeyiz. Biz Türküz, kan alıp vermemiz de yoktur, köyümüz yirmi, yirmibeş evden ibarettir. Düğünlerimiz de Türkmenlere benzemez. Aşiretlerde kadın erkek beraber olur. Bizde böyle değildir, bilâkis bizde bir kızın elinden bile tutulamaz. Köroğlu destanını ve buna benzeyen diğer destanları da bilmezler. Başka köylere nazaran Keferbustanlılar sofudurlar, rakı filân da içmezler" (akt. İnan, 1968, s. 14).

Habil Adem'in çevirdiği ve İttihat Terakki hükûmetlerine bağlı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumîsi'nce 1912'de basılan *Türkmen Aşiretleri* kitabında da çok açık bir biçimde Türk-Türkmen ayrımı yapılır (Frayliç ve Ravlig, 1334, ss. 14-6):

> 1) Türkmen aşiretleri, Anadolu'nun ilk Türkleridir; bunların bir kısmı, gerek târihî ve gerek coğrafî sebebler dolayısıyle tavattun ederek, bugünkü Anadolu halkını vücuda getirmişlerdir (…) Anadolu ahâli-yi asliyesi belki Türklerdir. Lâkin, Türk ile Türkmen'i tefrik eden farkların hal–i hazırdaki şekillerine nazaran, bu iki kavim arasında ittihad yokdur. Sonra Anadolu ahâli-yi asliyesinin Türk olması, Türkmen'in bugünkü Türk'ün bir mâ-kablı olduğunu isbât etmez… Göçebelik, hiçbir zaman mütavattın Türk olabilmek için bir basamak olmamışdır… Türklerin ta'kîb ettikleri tarîk-i inkışâfı, Türkmenler ta'kîb edemezler. Bunlar, ayrı bir tarîk-i inkışâf ta'kîb etmek mecbûriyetindedirler. Çünkü, ayrı bir hayât-ı medeniyenin te'sîrâtına tâbi' bulunuyorlar. Bu halde, Türkmen ile Türk arasında harsî mâzîlik veya mâ-bâ'dlık aranamaz
>
> 2) Türkmenler başka, Türk başka mıdır? (…) Türkmen aşiretiyle Türk dâ'ima ayrı ayrı yaşamağa muvaffak oluyorlar. Fi'l-hakika, Türkmenlerin de şehirlere

hicret eden ve şehirlileşen ferdleri vardır. Lâkin bu mesele bazı esbâb-ı tâliye neticesi olarak tevellüd ediyor: Ez-cümle, ya bir cinayet, ya hükûmetin idarî bir mecbûriyeti veya aşiret içinde adem-i ülfet veyahûd aşiret şu'ûruna tecavüz edebilecek malûmat sahibi olmak gibi sebebler te'sîriyle Türkmenlerin şehirlere indiği görülüyor. Böyle bir zarûret mevcûd olmadığı takdîrde, aşiretin Türklerle münâsebât-ı sıhriyede bulunması veya şehre hicret etmesi vâki' değildir.

KAYNAKÇA

Aktuğ, İ. (1993). *Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Aydin, S. (2011). Baraklar: Antep'in İskân Halkı *"Ta Ezelden Taşkındır…" Antep.* der. M. Nuri Gültekin, İstanbul: İletişim Yayınları, 155-234.

Faroqhi, S. (1975). XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri. *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*. der. O. Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Frayliç, Dr. ve Ravlig, Müh. (1334). *Türkmen Aşiretleri*. İstanbul: Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumisi Neşriyatı.

Gül, M. F. (2013). Nevşehirli Damâd İbrahim Paşa'nın İskân Faaliyetleri: Lâle Devri'ninŞanslı Şehri Nevşehir. *Tarihi Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 10, 237-54.

Gündüz, T. (1997). *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"*. Ankara: Bilge Yayınları.

-------, (2012a). Osmanlı Ekonomisi İçinde Konar-Göçerler. *Bozkırın Efendileri: Türkmenler Üzerine Makaleler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 121-33.

-------, (2012b). XVI. Yüzyılda Kayseri'de Mezraaların Köye Dönüşmesinde Konar-Göçer Aşiretlerin Rolü. *Bozkırın Efendileri: Türkmenler Üzerine Makaleler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 135-50.

İnan, A. (1968). Gaziantep Vilayetinde Elbeyliler. *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Jennings, R. (1984). The Population, Society, and Economy of the Region of Erciyeş Dağı in the 16th Century. *Contrubitions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*. Collection Turcica III Louvain, 1984, 149-250.

Klengel, H. (1977). Nomaden und Handel. *Iraq*. 39, 163-9.

Petersen, E. ve F. von Luschan (1889). *Reisen in südwestlichen Kleinasien, vol. 2: Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis*. Viyana: Gerold.

Porter, A. (2012). *Mobile Pastoralism and the Formation of Near Eastern Civilizations: Weawing Together Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Smith, J. Masson Smith, Jr. (2000). Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qīshlāks and Tümens. *The Mongol Empire and Its Legacy*. der. Reuven Amitai-Preiss ve David O. Morgan, Leiden: Brill, 39-56.

Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu*. cilt I, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

AZƏRBAYCAN AYDINLARINDA OĞUZLUQ VƏ TÜRKLÜK DUYGUSU

TƏNZİLƏ RÜSTƏMXANLI

Azərbaycan Oğuzların əsas yurdlarından biri olsa da ayrıca Oğuzların tarixi, dili, mədəniyyətinə həsr olunmuş əsərlər o qədər də çox deyil... Çünki, Oğuz varlığı türk varlığından ayrı düşünülməmişdir. Türklüklə bağlı bütün araşdırmalar daha çox Oğuz türklərinin tarixi, dili, folklor materialları əsasında aparılmışdır. Türk dili, türk tarixi, türk folkloru adıyla onlarla əsər var ki, Oğuz coğrafiyasından kənara çıxmır.

"Kitabi-Dədə Qorquddan" bəri ümumtürk adına araşdırılan ədəbi irsimiz bütövlüklə Oğuzlara aiddir. Bu Oğuzların ümumtürk tarixindəki böyük rolunu aydın göstərir.

"Türkçülük Türk millətini yüksəltmək deməkdir" söyləyən və türkçülüyü nəzəri cəhətdən əsaslandırıb müstəqil ideoloji cərəyana çevirən, sosioloq Ziya Göyalpın fikrincə türkçülüyün başlanğıcını Rusiyada yaşayan türk ziyalıları qoymuşlar. Bu haqda Göyalp yazırdı: "Türkiyədə sultan Əbdülhəmid bu müqəddəs axını dayandırmağa çalışarkən Rusiyada iki böyük türkçü yetişirdi. Bunlardan biri Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, azəri türkcəsində yazdığı orijinal komediyaları Avropa dillərinə çevrilmişdi. İkincisi isə Krımda "Tərcüman" qəzetini buraxan Qaspiralı İsmayıldır".

Türkçülük tarixində yeni mərhələ açan naşir, mühərrir, filosof-dinşünas İsmayıl Qaspiralı hələ 19-cu yüzilliyin ikinci yarsında yeni yaratdığı qəzetinə "Tərcüman" adı verməklə illərlə səpələnmiş, parçalanmış, hüquqları əlindən alınmış türkdilli xalqları biləşdirmək, onların istəyini, arzusunu, iradəsini ifadə etmək kimi tarixi və şərəfli missiyanı öz üzərinə götürdü. Bununla da "Millətin atası" (Ş. Əfəndizadə) adlandırılan İ. Qaspiralı türkdilli xalqlar üçün həmişəyaşar olan "Fikirdə, dildə, əməldə birlik!" şüarı altında bütün türkləri birliyə səsləyərək bu müqəddəs ideyanın təməlini qoydu.

Türkçülük hərəkatının öncülü İsmayıl Qaspiralı bütün türk dünyasını əhatə edən milli oyanışı nəzərdə tutaraq "Tərcüman"da yazırdı: "Millətin tərəqqisi üçün hər şeydən əvvəl fikir lazımdır. Fikirlər oyanmadan tərəqqi etmək imkansızdır". Bu fikirləri yaradan və oyadan İ. Qaspiralının xidmətlərini türkoloq alim professor Fuad bəy Köprülüzadə belə qiymətləndirirdi: "Bütün həyatını Türklüyün yüksəlməsinə sərf edən bu böyük adam Türk xalqının əbədi şükranına layiqdir".

Əksər tədqiqatçıların "bütün türk dünyasının iftixar, şərəf qaynağı" adlandırdığı İ. Qaspiralı kimi qələm və söz sahiblərimizin uzun illər apardığı mücadiləsinin, mübarizəsinin nəticəsi olaraq bu gün də bir millət olaraq kimliyimiz, keçmişimiz, soy-kökümüz yaşanmaqdadır.

Çox təəssüf ki, sovet dövründə bu böyük şəxsiyyətlərimizi "pantürkist", "millətçi" damğası ilə xalqın hafizəsindən, tarixin şərəfli səhifəsindən silib atmaq istədilər. Sovet təbliğat maşını onları gözdən salmaq üçün canfəşanlıq edərək sanki yarışa başladı. Təəccüblüsü və təəssüflüsü o idi ki, bu canfəşanlıq edənlərin arasında əksəriyyəti öz həmvətənlərimiz idi. Və uzun illər, bu səhv fikirlərini nümayiş etdirərək özlərinə haqq qazandırırdılar.

19-cu yüzilin ikinci yarısından başlanan Türk-İslam birliyi ideyası Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşlı, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məmməd Əmin Rəsulzadənin fəaliyyəti və yaradıcılığında böyük bir yola çevrildi.

"Molla Nəsrəddin" jurnalında 14 iyun 1908-ci il tarixli 28-ci sayında çap olunan məqaləsində "İnsan üçün böyük dərslərin biri də tarixdir. Aç qabağına tarixin səhifələrini və əgər gördün ki, bir vaxt insanlar bir para işlərdə səhv eləyiblər-dəxi sən həmin səhvi eləmə" yazan Cəlil Məmmədquluzadə milətini əski çağlardakı yanlışlıqları təkrar etməməyə, birliyə çağırırdı.

Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyətin qurucularından olan Məmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan aydınlarının oyanan türklük şüurunu belə ifadə edirdi;

> Mən bir türkəm dinim, cinsim uludur,
> Sinəm, sözüm atəş ilə doludur.

Şair Abdulla Şaiq türk birliyinə çağırırdı;

> Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,
> Ünlü zəfərlə, şanla tariximiz doludur.

Dahi dramaturq Hüseyn Cavid diqqəti tarixə çevirirdi;

> Nerdə kişnərdisə türkün atı,
> Qırılar bir ölkənin qanadı.

Düşmənlərin türkü məhv etmək siyasəti gücləndikcə türklərin birləşmək və özünü müdafiə hərəkatı da genişlənirdi.

19-cu yüzilin əvvəllərində Türkçülük bir savunma, qorunma yolu idi. Tarxə dönüş, öz kimliyini dərk etmək zərurəti də burdan yaranmışdı.

Doğrudan da "tarix misilsiz sərvətdir, onu dəyişmək və danmaq olmaz" deyənlər çox haqlıdırlar. Uzun-uzun illərin, qərinələrin sınağından çıxaraq yaranmış olan bu tarixin gedişini və gərdişini heç kəs dəyişməyə qadir deyil.

Bizi yaxınlaşdıran ən etibarlı yol türk xalqlarının zəngin tarixi-mədəni keçmişidir. Bunu bir türk olaraq gəncliyimdən dərk etdim. Türkiyə-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin yaradılmasında müstəsna rolu olan Rafiq Zəka Xəndan demiş:

Mən cocuqkən düşünüb türklüyümü dərk etdim,
Ruhumu varlığımı, mənliyimi türk etdim!

Türkçülük ideologiyasının əsas amalı milli əsarətə qarşı mübarizədə milli tərəqqi idealı ətrafında milli birlik yaratmaqdır. Türkçü-Turançı Əli bəy Hüseynzadə yazırdı ki: "Ancaq o taifə, o millət fəlah və nicat yolunda olur ki, özünü tanıya. Yəni hər qövm və millət öz qövmiyyətinə, lisanına, dininə, tarixinə, adətinə, əxlaqına, vəlhasil özünün bütün keçmiş, hazırki və gələcək halına vaqif olmalıdı...".

Elə bu zaman milli özünüdərk və milli özünəqayıdış ideyaları ilə aşılanan türkçülük hərəkatı milli şüurun yaradılmasını, formalaşmasını sürətləndirirdi. Məhz buna görə də türkçülüyün yaranma tarixini türk millətinin milli şüurunun yarandığı tarixlə bağlamaq lazımdır.

20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda türkçülük hərəkatının təbliği başqa müsəlman ölkələrində olduğundan daha kəskin xarakter almışdır desək, məncə, heç də yanılmarıq.

Məhz buna görə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi mübariz qüvvələr xalqın azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda türkçülük şüurunu əsas vasitəyə çevirdilər və xalqı səfərbər etmək üçün ilk növbədə güclü mətbuatın inkişafına çalışdılar. Mətbuat o dövrdə "ictimai rəyi formalaşdıran yeganə kütləvi informasiya vasitəsi idi" ki, məhz mili şüur, milli kimlik, milli məfkurə də mətbuat səhifələrindən yayılaraq təkmilləşirdi. "Millətə aid siyasi mətləblərin milli mətbuat və milli məktəbdən uzağa getmədiyi" (M.Ə. Rəsulzadə) bir zamanda milli mətbuatın fəaliyyəti milli məfkurənin formalaşmasında aparıcı rol oynadı.

Dövrün tanınmış publisisti Ö.F. Nemanzadə "İrşad" qəzetində çap etdirdiyi "Mətbuat" adlı məqaləsində mətbuatın böyük gücə malik olmasını belə vurğulayırdı: "Millətlərin dərəceyi-tərəqqiləri məhz belə bir şeylə ölçülür ki, o da ancaq mətbuatdır. Hansı məmləkətdə çoxlu nəfli, davamlı, nüfuzlu mətbuat var isə, ən mütərəqqi və mədəni məmləkət də oradır. Mətbuatı olmayan millətin mövcudiyyəti-istiqbalı qətiyyən yoxdu". Deməli, istər dünən, istər bu gün milli ideologiyanın yaranması, formalaşması və milli ideoloji konsepsiyanın haızırlanmasında milli mətbuatın rolu böyükdür və danılmazdır.

Əli bəy Hüseynzadə ilk dəfə Azərbaycan mətbuatında Böyük Türk Dünyasının Birliyi, ortaq Türk mədəniyyəti məsələsini qoydu. Sonra isə bu müqəddəs ideya milli istiqlalımızın bayraqdarı olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi fəaliyyəti ilə davam etdirilərək yeni ortaq türk mədəniyyətinin gələcək təşəkkülü üçün zəmin hazırlayan bir mənəvi dayaq oldu.

Məhz bu gün müstəqilliyimizin inkişafı prosesində bu möhtəşəm tarixin öyrənilməsi və türkçülük ideologiyasının təbliği çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "İdeologiya

cəmiyyətdə milli birliyi və ümumxalq münasibətlərini qorumaq, millətin tarixindəki mövqeyini izah və təsdiq etmək üçün yararlıdır" fikri bir daha sübut edir ki, ideologiya xalqın milli-mənəvi varlığının ilkin əlamətlərindəndir.

Unutmayaq ki, türkçülük ideologiyası 20-ci yüzilliyin əvvəllərində olduğu kimi, 21-ci yüzilliyin əvvəllərində də türk xalqlarının birliyinə çağırış olan bir ideologiyadır. "Bu ideologiyanın zaman keçdikcə məzmunu dəyişsə də, mahiyyəti, yəni *türk birliyi* amalı dəyişməz qalmışdı" ki, M.Ə.Rəsulzadə türklərin vahid dövlətdə birləşməsi ideyasının perspektivsizliyini anlamışdı və müstəqilliyini əldə etmiş türk elləri arasında federasiya yaradılması fikrini irəli sürmüşdü. Bu klassik Turançılıqdan fərqli, yeni bir Turançılıq idi.

Akademik Yaşar Qarayev "Tarix: yaxından və uzaqdan" əsərində yazırdı ki: "Eradan dörd min il əvvəldən islama qədər vahid türk dil və mədəniyyət məkanında vahid xalq yaşayıb- türklər!... hələ çeşidlərə parçalanmamış ümumtürk ədəbi dili bərqərar olub. "Xəzər-Balkan ellipsi" daxilində fasiləsiz hərəkət qapalı dövriyyə şəklində baş verib və ona görə də vahid bədii məkan pozulmayıb.

İndi əsas məsələ həmin vahid məkanı kültürdə yenidən bərpa etmək, ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə doğru körpü salmaq, gələcək nəsilləri babaların yaratdığı milli-etnik mənlik şüuruna sahib çıxaraq tərbiyə etməkdir". Bax elə buna görə də məqsədimiz dünənimizə sahib çıxaraq yalnız tarixi, dünəni öyrənmək, ortaq türk mədəniyyətinin milli dəyərlərinin müasir, aktual elmi əhəmiyyətini göstərmək yox, həm də *Böyük Türk Dünyasının* birliyinə, tərəqqisinə, azadlığına mane olan ünsürlərə qarşı birgə mübarizə aparmaqdır.

Yüz il bundan öncə Əli bəylərimizin başladığı bu Türk Milli Davası bu gün bir türkçü-turançı kimi Azərbaycan və Türkiyə aydınları tərəfindən şərəf və ləyaqətlə davam etdirilir. Əslində *TÜRK MİLLİ DAVAsı* yalnız Azərbaycanla məhdudlaşmır, bura bütün türk xalqları daxildir. Ona görə də türkün haqqını yemək istəyən, onun haqqına qarşı çıxanlar üçün bu savaş heç vaxt bitməyəcək böyük bir savaşdır. Bu savaşı milli mədəniyyətimizin böyük abidəsi olan, türk xalqlarının milli əsarətə qarşı mübarizə tarixinin siyasi və bədii salnaməsinə çevrilən "Həyat" və "Füyuzat"dan öyrənərək, əxz edirik. Amma bu o demək deyil ki, 20-ci yüzilliyin əvvəllərində yalnız türkçülük ideologiyasını bu iki mətbu orqan təbliğ edib. Yox! "İrşad", "İqbal", "Şəlalə", "Dirlik", "Açıq söz", "İstiqlal" kimi qəzet və jurnallar da bu ideologiyanın təbliğatçısı kimi xalqın milli oyanışına, mili özünüdərkinə səbəb olublar. Əvvəlcədən də qeyd etdiyimiz kimi, ilk addımları məhz "Həyat" və "Füyuzat" atıb. Yeri gəlmişkən bir faktı da vurğulayım ki, bəzi tədqiqatçılar Əli bəyin bu ideologiyanı məhz ilk olaraq "Həyat" qəzeti və "Füyuzat" jurnalında təbliğ etməsi ilə bağlayırlar.

Z. Göyalp yazırdı ki, "Azərbaycan türkü Əli bəy Hüseynzadə hələ XIX əsrin 90-cı illərində İstanbulda ali hərbi tibb məktəbində oxuyarkən, onun "Turan" adlı şeiri "Turançlıq" ideyasının ilk ortaya qoyuluşu idi. Əli bəy Rusiyadakı millətçilik axınlarının təsiri ilə türkçü olmuşdur". Sonra isə Əli bəy "ilk turançı", "ilk türkçü" (Y. Akçuraoğlu) kimi türk aləminə gəlişini 1904-cü ildə Qahirədə "Türk" qəzetində çap etdirdiyi "Məktubi-Məxsusi" məqaləsində bəyan etmişdir. 1905-ci ildə isə çarizmin milli əsarətinə qarşı turançılıq məfkurəsilə mübarizəni Azərbaycanda ilk olaraq "Həyat" qəzetində başlamış, "Füyuzat" jurnalında isə davam etdirmişdir.

Digər turançılardan və türkçülərdən fərqli olaraq milli ictimai fikir tariximizdə ilk dəfə olaraq açıq şəkildə "Hüriyyət və müsavat" süarını irəli sürən Əli bəyin bu fəaliyyəti təkcə mənsub olduğu Azərbaycan türkünün deyil, ümumən bütün türk xalqlarının tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, türkçülüyün, turançılığın əsasını qoymuş, türk birliyi ideyasını (ittihad-türk) elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdı. Bəzi tədqiqatçı alimlərin fikrincə: "Vaxtı ilə Böyük Turan dövlətini yaradan türk qövmlərinin yeni dövrdə düşdükləri ağır vəziyyətdən xilas olmağını Əli bəy bu birliyin bərpasında görürdü".

Əli bəy bu birliyi, bütövlüyü "Füyuzat"da ona görə daha gözəl təbliğ edə bilirdi ki, bu jurnalın yazarlarının əksəriyyəti o zaman Türkiyədən Bakıya gələrək jurnalda məhz bu ideologiyanın təbliği yolunda yazıb-yaradan türkçü-turançı qələm əhli idi.

Əhməd Kamal, Sirət Əfəndi, Tofiq Fikrət, Əbdülhəqq Hamid Tarhan, Abdulla Cövdət, Xalid Ziya, Xalid Xürrəm Səbribəyzadə və başqa jurnalist və publisistlər *Böyük Türk Dünyasının* yaranması və qorunub saxlanılması üçün qələmləri, kəlamları ilə gərgin, ardıcıl mübarizə aparırdılar.

"Füyuzat"ın nəşrini alqışla qarşlayan türk qardaşlarımız bu münasibətlə Türkiyədən yazırdılar: "Füyuzat" meydani intişara qonuldu. Bizə bu lazım idi. "Füyuzat"ın tülü ilə Asiya qövmünün və Rusiya müsəlmanlarının məsud və bəxtiyar olmalarını təfaüb edəriz".

Bu gün türk ideoloqlarının çox yüksək dəyər verdikləri və "Türkçülüyün proqramı" adlandırdıqları "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" məşhur əsərini Əli bəy ilk dəfə silsilə şəklində "Həyat"da çap etdirib. İlk olaraq bu əsərdə türk xalqlarının dil, soy etibarilə vahid bir millət olduğu "elmi-tarixi aspektdə" tədqiq olunmuşdur. Müəllif ilk olaraq türk xalqlarının ictimai, siyasi fikir tarixinə milliözünüdərk məramını gətirərək, onların "müsəlman", "osmanlı", "tatar", "azərbaycanlı" adlarının şüurlara hakim kəsildiyi bir vaxtda buna etiraz edərək, bu millətin "türk" adını dilə gətirmiş. Və elə ilk dəfə də bu qəzetdə "Mən türkəm, qafqazlı bir türkəm..." deyərək bəyan etmişdir.

Bir neçə il sonra Əli bəyin bu çıxışının böyük əhəmiyyəti olduğunu vurğulayan Əli Abbas Müznib "İqbal" qəzetinin 31 oktyabr 1913-cü il tarixli sayında yazırdı ki: "Əli bəy həzrətləri... millətinə milliyyətini anlatdı, farslaşıb bilkülliyyə bərbad olan Qafqazdakı türk balalarına türklüyü bildirdi, həsəb-nəsəbini öyrətdi, əbabü - əcdadını tanıtdı". Deməli "Həyat"da başladığı türkçülük, turançılıq mövqeyini "Füyuzat"da daha geniş şəkildə davam etdirən Əli bəy Hüseynzadə "türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq" söyləməklə mübarizəyə başladı. Bu mübarizə türk xalqlarının mənəvi birliyi- turançılıq ideologiyasının mübarizəsi idi. Beləliklə Əli bəyin turan ruhu bütün füyuzatçıların ruhuna, iliyinə, amalına işləyərək türkçülük ideologiyasını siyasi cərəyan kimi ön plana çıxardı.

Sağlığında müasirlərinin "Böyük türk dünyasının mücahidi" adlandırdığı Əli bəy Hüseynzadə amalları və əməlləri ilə bir daha sübut etdi ki, türk dünyasının yetişdirdiyi nəhəng filosof və ədəbi şəxsiyyətdir. "İttihada doğru tərəqqi" deyərək bütün türk dünyasını tərəqqiyə, elmə səsləyən Əli bəy 1889-cu ildə Türkiyədə yaratdığı cəmiyyətə "İttihad və Tərəqqi" adını heç də təsadüfdən vermədi. Onu da deyək ki, bu cəmiyyət, türk xalqlarının ilk siyasi təşkilatı idi. Hər zaman "Maarif, ittihad, hürriyyət" söyləyən ideoloq Türk xalqlarını bu yolla getməyə səsləyərək

"Şüunat" adlı məqaləsində yazırdı: "Bu yolda biz hürriyyət, ədalət, müsavat deyə-deyə, fəryad edə-edə qanuni-əsasiyə doğru dərəcə-dərəcə yüksələrək tərəqqi edəcəyik".

Bütün bunların kökündə Əli bəyin bir fikri, bir məqsədi var idi ki, təkamül yolu ilə türk xalqlarını "ittihada doğru tərəqqi" məramı altında birləşdirərək *BÖYÜK TÜRK DÜNYASI, ortaq türk mədəniyyəti yaratmaq.* Əlbəttə Əli bəy haqlı idi. Çünki, xalqı "ittihadi-türk" uğrunda mübarizəyə hazırlamaq üçün ilk növbədə onun milli şüurunu elmi baxımdan oyatmaq lazımdır.

"Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq"- bu ümumbəşəri dəyərlərə söykənən şüar o zaman təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, bütün türk xalqlarının milli şüurunun inkişafında böyük rol oynadı. Azərbaycanın istiqlalı uğrunda ideoloji mücadilə aparan məşhur türkoloq, "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalının redaktoru Əhməd Cəfəroğlunun təbirincə desək: "Bu ixtiyar və imanlı türkçü, bu üçlü məramla milli istiqlalın fikri mücadiləsinin "Ana Yasası"nı meydana qoymuşdu". Heç də təsadüfü deyil ki, Amerikalı alim Tadeuş Sviyataxovs yazırdı ki: "XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarına kimliyini bildirən bir nəfər var idi. O da Ə.Hüseynzadə idi".

Deməli "ilk dəfə olaraq Ə. Hüseynzadə türk xalqlarına milli özünüdərk məramı ilə dil, soy, kültür bağlığını tanıdaraq onları oyatmaq, hərəkətə gətirmək, onları qüdrətli millət olduğuna inandırmaq üçün şanlı tarixlərini, şərəfli keçmişlərini yada salır". Türk dünyasında tanınmış ideoloqların Əli bəydən bəhrələndiyini iddia edərək onu bu işin "memarı" adlandıran ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev təkidlə söyləyirdi ki: "Əli bəy yalnlz Azərbaycanda yox, bütün türklük miqyasında qövmü özünüdərkin, istiqlal düşüncəsinin təkcə rəssamı deyil, həm də memarıdır... Məhz bu mənada nəinki Məhəmməd Əmin və Nəriman Nərimanov, üstəlik Ziya Göyalp və Kamal Atatürk də Əli bəy Hüseynzadədən başlayır".

Əli bəy Hüseynzadə başda olmaqla 20-ci yüzilliyin əvvəllərində türkçülük-turançlıq ideologiyasını və Böyük Türk Dünyası Birliyini təbliğ edən M. Hadi, Ə. Cavad, H. Cavid, Ə. Ağaoğlu, S. Hüseyn, F. Ağazadə M.Ə. Rəsulzadə, M.B. Məhəmmədzadə və onlarla klassiklərimizin ədəbi, bədii, siyasi, elmi irsini öyrənmək, bəşər mədəniyyətinə çox qiymətli sərvət vermiş, zəngin və qədim mədəniyyətə sahib olan Böyük Türk Dünyasının təfəkkür xəzinəsini öyrənmək deməkdir. *Əzəmətli və yenilməz türk birliyini yenidən yaratmaq və yaşatmaq deməkdir.* Bax buna görə də bu irsi öyrənməli və dünyaya təbliğ etməliyik!

Yüzilliyin sonunda isə bu məfkurəni Sabir Rüstəmxanlı, Məmməd Araz, İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk kimi aydınlar gerçəkləşdirdi, dərinləşdirdi və xalqına, millətinə azadlığın yolunu göstərib, onun uğrunda mübarizəyə qalxmağa səfərbər etdi.

Unutmayaq ki, müqəddəslərimiz də insanları hər an azad yaşamağa səsləyiblər. Həzrəti Əli Əleyhissalam deyirdi ki; "Ey insanlar! Adəmdən nə bir qul törənib, nə də bir kəniz.Bütün insanlar azaddır". Bu azadlığı qorumaq, yaşatmaq və gələcək nəsillərə təhvil vermək millətin ən müqəddəs borcudur. Müdriklərimiz, klassiklərimiz bu borcu şərəflə yerinə yetirmək üçün illərlə amalları, əməlləri ilə mübarizə aparıblar. Xüsusən də 20-ci yüzilin əvvəllərində bir daha milli azadlığa nail olmaq üçün milli oyanış, milli dirçəliş ruhunu xalqa da aşılamağa başladılar. Azadlıq aşiqi Ə. Hüseynzadə deyirdi ki; "Azərbaycan türkləri türklərin ən

hürriyyətpərvərləridir". Bu hürriyyətpərəstliyi həmin zaman xalq arasında yorulmadan təbliğ edən milli ruhlu mətbuatımız və onun başında duran söz, amal sahiblərimiz oldu. "Həyat"ın açdığı cığıra "İrşad" işıq saldı, "Füyuzat" zəka verdi, "Tərəqqi" inkişaf etdirdi, "Molla Nəsrəddin" cəhalətdən cıxardı, "Açıq söz" fikrini-zikrini açıq bəyan etməyi öyrətdi...

1915-ci ildə "Açıq söz" qəzetində türkləşmək barədə M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Dilcə biz türkük, türklük milliyyətimizdir. Binaən əleyh müstəqil türk ədəbiyyatı, türk sənəti, türk tarixi və türk mədəniyyətinə malikiyyətimiz məqsədimizdir. Parlaq bir türk mədəniyyəti isə ən müqəddəs qayeyi-amalımız, işıqlı yıldızımızdır". Milli tərəqqini sosial tərəqqinin əsası hesab edən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki: "Xalq sosial sahədə azadlıq əldə etməzdən əvvəl özü azad olmalı, milli istiqlala çatmalıdır. Ona görə ki, məhkum xalq, məhkum millət heç bir zaman sosial azadlığa, demokratiyaya nail ola bilməz". Ə. Hüseynzadə kimi, M.Ə. Rəsulzadə də istiqlala gedən yolu müasirləşməkdə, elmin inkişafında, millətin tərəqqisində görürdü və millilik, türkçülük anlayışını ortaya qoymaqla onlar istiqlala doğru ilk addımlarını atırdılar.

İstər M.Ə. Rəsulzadə, istərsə də onun məslək, amal yoldaşı olan M.B. Məhəmmədzadə məqalələrinin əksəriyyətində bir sıra tarixi məqamlara toxunaraq, milli kimliyimizi dönə-dönə qeyd edərək "türk" olmaqlarını şərəflə qeyd edirdilər. Uzun müddət öz kök–soyundan və tarixindən, milli şüurundan ayrılaraq "manqurt" laşan, millət kimliyini bir "müsəlman", "tatar" kimi qavrayan millətə öncə "milliyyət, millət" kəlmələrinin mənasını anlatmaq lazım idi ki, onlarda əksər məqalələrində bu məsələyə toxunurdular. Məqsədləri isə xalqı milli ruhda tərbiyə etmək, onları tarixin sınaqlarına hazırlamaq idi. Odur ki, hər iki ədib mətbu fəaliyyətləri ilə yanaşı siyasi fəaliyyətlərində də vətən, millət sevgisi anlayışlarına daha çox önəm verirdilər. Bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan mətbuatında milli şüurun inkişafı, milli tərəqqi, milli azadlıq, ortaq türk mədəniyyətinin yaranması məsələləri diqqət mərkəzində olmuşdu.

Bəzən mənə millətçi, türkçü deyə müraciət edəndə qürur duyuram. Yadıma təpədən-dırnağa millətçi olan, bütün varlığı ilə millətini sevən, onun azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda illərlə mübarizə aparan, vətənindən didərgin düşən, ömrünün sonuna kimi vətən həsrəti ilə yaşayan, lakin amalından dönməyən Əhməd Ağaoğlu düşür. Əhməd bəy "Bizim Millətçilər" adlı məqaləsində yazırdı ki: "Millətçilik hörmətə layiq, möhtəşəm bir hadisədir. O, hər bir xalqın həyatında labüddür. Məncə, bəşəriyyətin təkamülü tarixində insan qəlbinin dindən sonra ikinci böyük məbədi millətçilikdir. Millətçilik, tarix boyu misilsiz hünərlər qaynağı olmuş və olacaqdır deyə düşünməkdəyəm". Bəli bu doğru və sağlam düşüncədir. Çünki, vətənini, millətini sevməyən insan anasını, övladını da sevə bilməz.

Mənim bu millətçiliyimin, türkçülüyümün icində təkcə mənim yox, milyonlarla soydaşımın üzünə həsrət qaldığı bir yurd həsrəti, ağrı-acısı, el-oba sevgisi durur. Ömrün ən saf, təmiz, qayğısız, xoşbəxt çağlarında doğma yurd-yuvadan didərgin düşərək, vətən həsrəti ilə qübar etdik. Ziya Göyalpın gözəl bir sözü vardı: "... türk hara getsə də, əsas doğma yurdu unutmazdı... çünki, uşaqlıq çağı, ata ocağı, ana qucağı orada idi". Çörəyimizi yeyib, suyumuzu içən, süfrəmizin başında böyüyən, çörəyi dizinin üstündə olan naxələf qonşularımız milyonlarla mənim kimlərini öz doğma yurduna, ata ocağına həsrət qoydular.

Diqqət yetirin. Təkcə yola saldığımız 20-ci yüzillikdə Azərbaycan türkləri ermənilər tərəfindən dəfələrlə 1905-06, 1918-20, 1948-53, 1988-90-cı illərdə qətliama, qırğınlara, faciələrə, dəhşətli işgəncələrə məruz qalıblar, yurd-yuvalarından qovulublar, ellər-obaları yandırılıb yerlə-yeksan edilib, torpaqları işğala məruz qalıb. Ermənistan dövləti tərəfindən azərbaycanlılara qarşı aparılan etnik təmizləmə siyasəti SSRİ-nin yarandığı ilk gündən, dağıldığı son günə kimi davam etmişdi. SSRİ-i hökuməti kollektivləşmənin sərt dövründə Ermənistandan azərbaycanlıları ailəliklə Sibirə və ya Qazaxıstanın dəhşətli çöllərinə sürgün etməklə "təmizləmə" aparırdı.

"Türksüz Ermənistan"a nail olmaq üçün 1948-53-cü illərdə bunu "könüllülük prinsipi" əsasında aparan hökumət təkcə iki ildə, 1948-ci ildə 6298, 1949-cu ildə isə 12.306 ailəni Ermənistandan deportasiya etdi. Yüzlərlə insan iqlim şəraitinə dözə bilməyib xəstələnib, məhv oldu. Bəli. Bu faciənin adını da qoydular "könüllü" köçürülmə.

Əslində, Tarix boyu düşmən basqılarına qarşı savaşan qoca Qafqaz artıq 400 ildi vəhşi imperiyaya qarşı mücadilə aparır. Bu 400 il müddətində adını üç dəfə dəyişən, lakin mahiyyəti dəyişməyən rus imperiyası müqəddəs Qaf dağlarını qarşısında əyilməyən Qafqaz igidlərinin qanıyla suvarır. Öz sərhədləri çərçivəsində Qafqaz xalqlarını kiçik federal subyektlərə bölən, özünəxas "parçala –höküm sür" siyasəti ilə vaxtaşırı dost və qardaş xalqlar arasına nifaq toxumu səpən rus imperialist ruhu yenidən baş qaldırıb və yenidən dünyaya sahib olmaq niyyətindədir. Rusiya strateji və iqtisadi baxımdan onun üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən Qafqazdan barışla ayrılmaq fikrində deyil. Bu gün öz azadlığı uğrunda Rusiya hərb maşınına qarşı qəhramancasına mücadilə aparan çeçen xalqına terrorçu, quldur adıyla divan tutur. Günahsız insanlar kütləvi surətdə məhv edilir. İstər Gürcüstanda, istər Azərbaycanda, istərsə də digər Qafqaz respublikalarında törədilən cinayətlər də mahiyyət etibarilə eyni məqsəd daşıyır.

Qarabağ savaşını törətməklə Azərbaycanı bu təsir dairəsində saxlamağa çalışan Rus-Sovet imperiyası təkcə Azərbaycan xalqını deyil, eləcə də öz qanlı siyasətində vasitəyə çevirdiyi erməni xalqını da fəlakətə sürükləmiş və Qafqaz xalqlarının birliyinə ciddi zərbə vurmuşdu. Rusiya Qafqazı əsarətdə saxlamaq üçün bundan sonra da yeni münaqişə ocaqları yarada bilər və bundan heç bir xalq sığortalanmayıb. Bu kumıkın da, avarın da, ləzginin də və başqa xalqların da başına gələ bilər. Və imperiya öz maraqları naminə əsrlərlə bir yerdə yaşayan xalqları bir-birinə qarşı qoya bilər.

...Sisyanovun ölümündən sonra Qafqaza baş komandan təyin edilən Qudoviç daha amansız bir siyasətə əl atmışdı. "Türksüz-Ermənistan" dövləti yaratmaq üçün Azərbaycanı xəritədən tamam silmək xəyalına düşmüşdü. Bu məqsədlə də imperatora müraciət edir ki; "Böyük Ermənistan dövləti yaratmaq üçün Azərbaycanda ermənilərin sayı kifayət qədər olmalıdır. Azərbaycanlıları isə qovmaq lazımdır. Başqa imkan yoxdur. Xristianlıq naminə bu işi sürətləndirmək lazımdır".

...1906-cı ildə Çar Rus hökuməti Qafqaz çanişini Voronsov-Daşkova tapşırır ki, ermənilərlə azərbaycanlıların nümayəndəsini çağırıb onların arasında olan münaqişənin səbəbini öyrənsin.

Çanişin Azərbaycan nümayəndələrindən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əlimərdan bəy Topçubaşovu qəbul edir. Onlar çanişinə bildirirlər ki; "ermənilər zorla bizim

torpaqlarımıza sahib olmaq istəyirlər. Buna görə də azərbaycanlılara qarşı qırğına əl atırlar. Hökumətin isə bu qırğına laqeyd qalması çox təəccüblüdür. Tələb edirik ki, bu barədə çanişinlik ciddi tədbirlər görsün".

Əhməd bəyin yazdığına görə uzun-uzadı söhbətdən sonra çanişinin onlara son sözü bu olur ki; "Dövlət bu milli münaqişəyə qarışmayacaq, gedin, öz aranızda olan münaqişələri özünüz həll edin!".

Hər hərəkətində ermənilərə dəstək olmağı ilə fərqlənən Vorontsov-Daşkov (onun arvadı Liza erməni idi) bizim nümayəndə heyətini yola salandan sonra çara məktub yazır ki: "Ermənilər ən etibarlı rəiyyətlərdəndir. Xiristian olduqları üçün bizə sədaqətlidirlər. Onları silahlandırmaq lazımdır".

Bu, çox uzaq tarixdə deyil, yenicə yola saldığımız 20-ci yüzilliyin əvvəllərində edilən müraciətdir. Bəs bu gün neçə? Bu gün də bütün bu olaylar Rus hökumətinin gözü qabağında, onların xeyir-duası ilə baş vermirmi?

Bircə faktı qeyd edim ki, təkcə "son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində 2 mindən artıq azəri-türk yaşayış məskənləri müxtəlif yollarla (rəsmi köçürmələrlə, silah gücünə qovmaqla, soyqırım törədərək kəndləri yandırıb xaraba qoymaqla) siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti yaradılmışdı".

Haqsız axıdılan qanların bahasına yaradılıb bu dövlət. Bunu özləri də təsdiq edirlər. Erməni yazıçısı Zori Balayan "Dirilmə" əsərində Xocalıda ermənilərin törətdiyi soyqırımı "qəhrəmanı" Xaçaturun diliylə belə təsvir edir: "Biz Xaçaturla zirzəmiyə girdikdə bizim əsgərlər 13 yaşlı bir qız uşağını pəncərənin çərçivəsinə mıxlamışdılar. O çox səs-küy salmasın deyə Xaçatur uşağın öldürülmüş anasının döşünü kəsdi və uşağın ağzına dürtdü.

Sonra mən onun başını tükü ilə birlikdə dərisini çıxardıb, sinəsinin və qarnının dərisini soydum. O, 7 dəqiqədən sonra qanaxmadan öldü. Xaçatur onu doğradı və itlərə atdı. Axşam biz eyni şeyi daha üç türk uşağı ilə etdik".

Erməni vəhşiliyini, eybəcərliyini bəyan edən belə tükürpədici faktlar yüzlərlə yox milyonlarladı. İndi biz neynəyək, bir millət olaraq haqqımız uğrunda mübarizəyə qalxmayaqmı? Yoxsa bütün bu haqsızlıqlara baş əyməliyikmi? Axı biz haqqımızı qorumağı bacaran millətik...

Bu bir faktdır ki, ermənilər əsrlərlə bütün ağılagələn və ağılagəlməz vəhşilikləri milliyətcə türk olan müsəlmanların başına açmışlar. Əslində, "müsəlman anlayışı çox geniş anlayış olub, təkcə türkləri özündə əhatə etmir". Ermənilər isə, yalnız milliyyətcə türk olan müsəlmanlara qarşı belə soyqırım siyasətini həyata keçirirlər. Görünür ona görə ki, türk döyüşkənliyi, mübarizliyi hər an canlarına qorxu salır... Hətta istəməsələr də bunu özləri və havadarları etiraf etməyə məcburdular. 1914-cü ildə müttəfiqlərin Çanaqqalaya ordu çıxarmasının təşəbbüskarı olan Çörçill türk əsgərinin igidliyi haqqında yazırdı: "Bağrımda ingilis qüruru olmasaydı, türkləri alnından öpmək, onları ayaq üstə alqışlamaq istərdim".

Bu gün Çanaqqalada –Gelibolu yarımadasında min hektar ərazidə salınmış Milli Parkda qəhramancasına şəhidlik zirvəsinə çatan türk əsgərlərinin məzarı ilə yanaşı, 1200 şəhid Azərbaycan-türk döyüşçüsünün məzarının olması da milli iftixar doğurur.

Ruhu şad olsun, qəbri nurla dolsun, Əhməd bəy Ağaoğlunun. Təkcə sözü ilə deyil əməli ilə də mübarizə aparan "Difai"nin yeri bu gün necə görünür?! Türkçü-publisist Akçuranın təbirincə desək: "Türklərin ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün bir təşkilata böyük ehtiyacları vardı. Bu ehtiyacı təmin etmək üçün Əhməd bəy Ağaoğlu 1905-ci ildə Bakıda "Fədai" adlı gizli bir cəmiyyət təşkil etməyə müvəffəq oldu".

O cəmiyyət ki, cəmi üç-dörd ay sonra daima ermənilərə dəstək olan Rusiya İmperiyasının maraqlarına zərbə vuracaq dərəcədə açıq cəsarət nümayiş etdirərək çanişinləri açıq-aydın qorxuya salmışdı. Nağı bəy Şeyxzamanlının yazdığına görə: "Bu hadisələrdən sonra rus idarəçiləri qorxu içində hərəkətlərini ölçüb-biçərək addım atırdılar". Arxiv materiallarından belə bəlli olur ki, artıq "Difai"nin bölgələrdəki fəaliyyəti nəticəsində Qarabağ, Bakı və Şamaxı vilayətlərində döyüş təşəbbüsü Azərbaycan türklərinin əlinə keçir. Bölgələr üzrə isə daha çox "Difai" -nin Gəncə şöbəsi fəal olub. Gəncə şöbəsinə xalq arasında böyük hörmətə-izzətə malik olan vətənpərvər millətçi Ələkbər bəy Rəfibəyli rəhbərlik edirmiş. Təşkilatın şöbəsinin Gəncədə yaranması Gəncə qubernatorunun müşaviri Kreşçinskini yaman narahat edibmiş.

"Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi" əsərinin müəllifi Hüseyn Baykara bu haqda yazırdı: "Gəncə vali müşaviri Kreşçinski çox kobud və qaba adam idi. Gəncədə türklərdən kiməsə salam verməz və yerli türk camaatı ilə kobud rəftar edərdi. Hələ Şuşada olduğu zaman ermənilərə köməklik etmişdi. "Difai" firqəsinin ilk qurbanı da Gəncə qubernatorunun müşaviri Kreşçinski oldu. O, Gəncədə öz evində qətlə yetirilir. Bu rus məmurlarını böyük qorxuya salır".

Beləliklə, "Difai"nin fəaliyyəti tezliklə Azərbaycanda yeni milliyyətçi ruhlu təşkilatların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu təşkilatların az bir zamanda belə böyük nüfuza və uğura imza atmasının bircə səbəbi var idi-Vətənə, millətə olan sonsuz sevgi, sayğı. Əhməd bəyin təbirincə desək "Millətçilik-sevgisi".

...Əslində ermənilərin iştahası daha böyükdür. Anadoluda müstəqil erməni dövləti yaratmaq. Bu xülya ilə hələ 1906-cı ildə dünya ermənilərinə kömək üçün Misirin Qahirə şəhərində qurulan "Ümumi Erməni Yardımlaşma Birliyi" Türk dünyasına qarşı əks təbliğata başladı.

Bu təbliğatın nəticəsi olaraq bu gün də Türkiyə və Azərbaycana qarşı cəbhə yaradan erməni diasporu hər il erməni "soyqırımı" günü kimi qəbul etdikləri 24 aprel tarixində yaşadıqları ölkələrdə bu mövzunu gündəmə gətirir, dünyanı Türkiyə əleyhinə qaldırır. Ermənilər özləri də çox yaxşı bilirlər ki, əslində 24 aprel günü "erməni soyqırımı" hadisəsi baş verməyib. Çünki, ortalığa bu "soyqırımı" təsdiq edəcək bir sənəd qoya bilmirlər. Qoyduqları da saxta çıxmışdır. Belə ki, I Dünya müharibəsinin sonlarında İstanbulu işğal edən İngilislər erməni patriarxlığının raportlarına əsaslanaraq "qətliam" törətməkdə ittiham etdikləri Osmanlı dövlətinin yüzdən çox məsul işçisini mühakimə etmək üçün Maltaya sürgün etmişlər. Ancaq nə qədər çalışsalar da bunu sübut edə biləçək bir dəlil belə tapa bilməmişlər və məcbur olaraq sürgün etdikləri şəxslərin hamısını azad etmişlər. Bu gün də sübut edə biləçək bir sənədi ortaya qoya bilmədikləri üçün yalnız qışqır-bağıra əl atan ermənilər bununla da bütün dünyaya yayılmış erməni diasporunun əli ilə türk düşmənçiliyini təbliğ etmək və uydurulmuş "soyqırım"nın intiqamını almaq xülyası ilə yaşayır.

2006-cı ildə "Dialoq-XXI əsr" adlı jurnalın birinci sayında "Türk Dövlətləri Birliyi və ya *"ÜMUMTÜRK EVİ"*nin yaradılmasını şərtləndirən səbəblər" adlı bir məqalə oxudum. Türk Dünyasının çox əhəmiyyətli və aktual problemlərinin həllinə həsr edilən məqalədə: "Azərbaycan və Türkiyənin birgə fəaliyyəti nəticəsində şərti olaraq *"Ümumtürk Evi"nin və ya Türkdilli* Ölkələtin İqtisadi Birliyi kimi güclü bir qurumun yaradılmasına ehtiyac duyulur" söyləyən müəllif nə qədər haqlıdır. Məqalədə məni daha çox cəlb edən müəllifin bütün varlığı ilə oxucusunu BÖYÜK TÜRK DÜNYASI BİRLİYİnin yaranmasına sövq etməsi oldu. Müəllif kecmişdəki səhvləri təkrat etməmək üçün üzünü türk gənclərinə tutaraq yazır: "...türklər hələ də Əmir Teymurun və Sultan İkinci Mehmetin, Sultan Səlimin və Şah İsmayıl Xətainin səhvlərindən nəticə çıxarmayıblar. 250 milyonluq bir xalq xırda problemləri kənara qoyub vahid ittifaq haqqında ümumi fikirə gələ bilmirlər".

Bir faktı da qeyd edək ki, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Türk dövlətlərinin Birliyi üçün bəlkə də heç bir zaman ələ düşməyəcək tarixi bir şərait yaranıb. Bu tarixi şəraitdən istifadə edib birləşməsək, BÖYÜK TÜRK DÜNYASI BİRLİYİ *yaratmasaq gələcək nəsillər bizi çox haqlı olaraq bağışlamayacaq!!!*

Cəmi 6-7 milyon civarında olan ermənilər isə bu gün sarsılmaz birliklərinin və beynəlxalq aləmdə olan lobbilərinin maddi resuslarının hesabına əzəmətli Türk dünyasının əleyhinə kütləvi təbliğat aparırlar. Millətimə, vətənimə qarşı edilən bu haqsızlıqlar bir türk olaraq məni də için-için yandırır. Lakin bu gün ağlamağın, sızlamağın vaxtı deyil. Bunun üçün mübarizə aparmaq, mücadilə etmək lazımdır. Dahi Üzeyir bəyimizin "birləşməliyik" deyə bütün ömrü boyu gözlədiyi arzusunu cin etməliyik. Özümüzü, kökümüzü tanımalıyıq. Cümhuriyyətimizin liderləri demiş: "Biz özümüzü tanımasaydıq, təbii, bizi tanımazdılar və bugünkü günə qovuşa bilməzdik". Sabah da BÖYÜK TÜRK DÜNYASI BİRLİYİNƏ qovuşmaq, milli kimliyimizə, mədəniyyətimizə, tariximizə, mənəviyyatımıza, sərvətlərimizə, dünənimizə və bu günümüzə sahib olmaq üçün *BİRLƏŞMƏLİ* və bu yolda bütün varlığımızla inamla, inadla mübarizə aparmalıyıq. Axı biz bir soy-kökdən pöhrələnən, eyni atanın, eyni ananın övladlarıyıq. Bizim qardaşlığımız, dostluğumuz əbədidir, sarsılmazdır. Türkiyə-Azərbaycan birliyi tarixi həqiqətdir!

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, "Türkçülük Azərbaycan xalqının milli idealı-məfkurəsidir". Onun əsasında kökünə-soyuna və bütün dünya türklərinə sonsuz sevgisi, sayğısı durur. Bu sayğı, bu sevgi niyə bizi MİLLİ BİRLİYƏ qovuşdura bilmir? Yoxsa "milli birliyimizin taleyi burulğana düşüb?". Yadıma Atatürkün müqəddəs bir kalamı düşür: "Milli birliyə nail olmayan milləti başqalarına şikar olmaq qisməti gözləyir". Bəlkə bu həqiqəti dərk etmək üçün təbliğat nümayiş etdirək. Yox türklər dünyanın yeganə millətidir ki, ona cəsarət nümayiş etdirmək üçün hər hansı bir ideologiyanı aşlamağa ehtiyac yoxdur. Fanatizm Türkün ruhuna yaddır. Onu ideologiyaların əsrinə çevirə bilməzsən! Türk azaddır dünyaya baxışında, sevgisində, nifrətində, qəzəbində..., hətta qəhramanlığında da! Onu sənələrlə qəfəsdə saxlasan da ruhu əsir düşməyəcək. Türkə haqqın yerini nişan verməzlər haqq türkün durduğu yerdədir.

Bütün bunlar məni əmin edir ki, uzun bir tarixin sınağından çıxan Türk Dünyası-Turan sevdalısı olaraq hər bir çətinlikləri dəf edəcək və bu birliyi yaradacaq. Böyük öndər Atatürkün ideyalarını bir əsrə yaxın ləyaqətlə daşıyan Böyük Türkiyəmiz-

Azərbaycanımızın hər zaman yanındadır, arxadır, dayaqdır. Təsadüfü deyil ki, xalqlarımız arasında "Bir millət-iki dövlət" deyimi artıq aforizmə çevrilib. Dönməz, sarsılmaz, əbədi olan bu qardaşlıq, dostluq çox-çox dərin tarixi köklərə rişələnir. Hələ 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan bir dövlət kimi məhv olmaq, dünyanın siyasi xəritəsindən silinmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalanda da Türkiyə ona həm maddi, həm də mənəvi dəstək oldu.

Unutmayaq ki, Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının ən böyük simvolu Nuru Paşa hərəkatıdır. Türk dünyasının fəxr etdiyi qəhrəman övladlarından olan Nuru Paşanın qoşunları 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını ermənilərdən və rus bolşeviklərindən azad edərək tarixə böyük bir qəhrəmanlıq səhifəsi həkk etdi.Bu böyük qələbə zamanı Nuru paşa deyirdi; "Qardaş Azərbaycan türkünün mənafeyi hər bir türk üçün müqəddəsdir. Əgər Azərbaycanın azadlığı yolunda yeni qurbanlar lazım olarsa ona da hazırıq". Onların Bakını yenidən Azərbaycan Türklərinə qaytarması bir daha dünyaya sübut etdi ki, Türkiyə kimi yenilməz bir qüvvə var arxamızda.Bax budur qardaşlıq, budur təmənnasız sevgi. Azərbaycan və Bakı uğrunda döyüşlərdə səkkiz yüz, bəzi mənbələrdə hətta min bir yüz türk əsgər və zabitinin şəhid olduğu göstərilir. Çox yaxşı olardı ki, hər il 15 sentyabr "Paytaxt günü" olaraq Türkiyə-Azərbaycan dostluğu və qardaşlığı günü kimi xalqımız tərəfindən böyük təntənə ilə yad edilsin.

Bu gün də sevinirik ki, özünü suveren, bağımsız bir dövlət kimi bütün dünyaya tanıdan, sübut edən Böyük Türkiyəmiz yenə də yanımızdadır və yenə də bu dəstəyini bizdən əsirgəmir. Ona görə də əminliklə deyə bilərik ki, tarixlərin sınağından çıxmış bu dostluq, qardaşlıq əbədidir, sarsılmazdır. Axı biz qanı bir, canı bir qardaşıq... Böyük Mustafa Kamal Atatürk "Türk gənclərinə" məşhur müraciətində deyirdi ki, "dünyada türkün dostu azdır, türkün dostu türk özüdür...". Bu gün, sabah, hər zaman arxalana biləcəyimiz və etibar edə biləcəyimiz yeganə qüvvət damarlarımızdan axan türk qanıdır.

Mən də bir türk olaraq dünyaya türk millətinin kimliyini göstərmək, bəyan etmək üçün bütün varlığımla bu mübarizəyə qoşulmuşam. Elə bu məqsədlə də Azəri-Türk Qadınlar Birliyini təsis edib daha əhatəli fəaliyyət göstərmək, sözümü daha uca kürsülərdən söyləyə bilmək, haqqı nahaqqa qurban verməmək üçün bir millətçi, türkçü aydın olaraq mücadiləyə başladım. Və bu mücadilədə millətimə "dərin kökümüz, şərəf sözümüz, əmanət yükümüz, qeyrət gücümüz olan MİLLİ RUH" arzulayıram.

BAYINDIRLAR

TUFAN GÜNDÜZ

Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz boyları listesinde Bayındırlar üçüncü sırada yer alır. Bütün Oğuz ellerini dolaştığı ve Oğuzlar hakkında epey zengin bilgiler topladığı bilinen Kâşgarlı'nın boylar listesini onların nüfus gücüne ve siyasal etkinliklerine göre sıraladığını tahmin edebiliriz. Nitekim o eserini yazdığı dönemde iktidarda olan Selçuklulara atfen Kınık maddesini hem ilk sıraya almış hem de "*Zamanımızın hakanları bunlardandır*" diye belirtmişti. Kaşgarlının listesinde Osmanlıları çıkaran boy olan Kayı ise ikinci sırada yer almaktadır[1].

Reşidüddün Oğuznâmesinde ise bu sıralama bütünüyle değişmiş ve daha sistematik bir şekilde düzenlenmiştir. Buna göre Bayındırlar Gök Han'ın dört oğlundan biri olup ilk sırada yer almaktadır. Diğerleri Peçenek, Çavundur ve Çepni'dir[2]. Ebu'l-Gazi de aynı sıralamaya sadık kalır; ama fazladan Bayındır'ın sol kolda yer aldığına işaret eder.[3]

Reşidüddin Bayındır kelimesini "Her zaman bolluk içinde olan" şeklinde açıklar ki bu tanımlamayı destanda yer alan ve Bayındırlı vezir Dönker'e atfedilen bir olaya dayandırmış olmalıdır[4]. Destan'a göre Ala Atlı Kiş Donlu Kayı İnal Han'ın hükümdarlığı sırasında Bayındırlardan Dönker, vezirlik ve naiplik makamında bulunuyordu. Kayı İnal Han'ın ölümü üzerine Dönker'in oğlu Erki büyük bir yuğ töreni ve gösterişli ölü aşı tertip etmişti. Öyle ki, sofraya konulan kımız ve yoğurt neredeyse göl; at, sığı ve koyun etleri ise dağ büyüklüğündeydi[5]. Ebu'l-Gazi herhangi bir örneklemeye gitmeden doğrudan "nimetli" diye açıklar.

[1] Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay, Ankara 1985, c. I, s. 55 vd.
[2] A.Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı, Reşidüddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1982, s. 51.*
[3] Ebu'lgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, neşr. Zühal Kargı Ölmez, İstanbul 1996, s. 245.
[4] Yine de bu açıklamanın Türkler arasında genel kabul gördüğünü ve zaman içinde mamur ve abadan beldeler için Bayındır kelimesinin kullanıldığı herkesin malumudur.
[5] *Oğuz Destanı*, s. 55.

Ebubekir Tihrani'nin de Kitab-ı Diyarberiyye'de bu hikâyeden esinlendiği görülüyor. Tihrani, Bayındır Han'ı izah ederken: " O padişahlığı sırasında İran, Turan, Mısır, Şam, Frenk, Hıtay ve Deşt-i Kıpçak memleketlerinin tamamını aldı. Küçük Kardeşi Becenak'ı Sayram'a vilayetine kendi yerine vekil yaptı. Kendisi Karabağ kışlaklarına Gökçedeniz yaylaklarına gitti. Büyük bir kurultay düzenledi. Önemli bir topluluk meydana getirdi. Büyük bir ziyafet (toy) çekti. Türkçe "iv" dedikleri büyük bir çadır kurdu. O ziyafette 120 bin baş koç, 9 bin kısrak, 18 bin sığır kesti. Türkçe'de göl dedikleri üç havuzun birini şerbetle, birini sütle, birini de saf balla doldurup hayır yolu ile onlardan halkın faydalanmasını sağladı. Sayısız altını ve gümüşü, 15 işlemeli kemeri, bundan daha çok altın ve gümüş kılıçları bağışlarına kattı." diye anlatır[6]. Ebubekir Tihrani'nin Reşidüddin'in Camiü't-Tevarih'inden istifade ettiği anlaşılıyor. Ancak O, Akkoyunluların şeceresini izah ederken Reşidüddin'in listesine sadık kalmak yerine başka bir hikâyeye başvurup, Bayındır Han'ın babası olarak Gök Han değil Gün Han'a yer vermiştir. Üstelik Yıldız Han, Salur, Eymir, Bükdüz, Bayat, Çavuldur gibi Oğuz boy isimleri Bayındır Han'ın torunları arasında görülür. Gök Han'ın Türkmenlerin atası olduğuna dair dağınık bilgilere ise örneğin Osmanlı hanedanının soy şecerelerinde rastlanır ve Kayı boyunun atası olarak Gün Han'ın kaydedilmesi gerekirken Gök Han'a yer verilir. II. Murat zamanında Karakoyunlu Cihan Şah'a elçi olarak giden Şükrullah da, Cihan Şah'ın Moğol harfleriyle yazılı bir kitaptan Oğuzlara ait bilgiler naklettiğini ve kendisine Osmanlıların atalarının Gök Han'a dayandığını, kendileri ise Deniz Han'ın ahfadı olduklarını gösterdiğini anlatarak, şecere kayıtlarını Cihan Şah'ın anlatısıyla tevsik etmeye çalışır[7].

İlki Selçuklular, ikincisi Moğol istilası zamanında batıya doğru yaşanan iki büyük Türkmen göçü esnasında Bayındırların da parçalanarak Türkmenistan, İran, Kuzey Suriye ve Anadolu'ya serpildiği anlaşılmaktadır. Türkmenistan'da kalanların Göklen oymağı içinde yer aldığı ve günümüz İran'ında Türkmen Sahra diye adlandırılan bölgeye yerleştiği tespit olunmaktadır[8]. Ama bunların İran'ın batı ve iç kesimlerinde yer alan Bayındırlardan lehçe ve dinî inanç bakımından farklılaştığını; Batı yakasında bulunanların Batı Oğuz lehçesini konuştuğunu ve Şiileştiğini belirtmekte fayda vardır. Bu farklılaşma şüphe yok ki Akkoyunlu Devleti'nin tarihinde yaşanan bir dizi olaylarla ilgilidir.

Akkoyunlular Bayındır boyundandı. Kaynaklarda Bayındırlı veya Bayındırıyye diye de anılmaktadır. Dede Korkut Destanlarının Akkoyunlu sahasında yaygın söylenişi ve yazıya geçirilişinin bir neticesi olarak destanların esas olarak Bayındır Han'a anlatılması onun Akkoyunluların atası sayılması ile alakalıdır. Üstelik, destan kahramanların asıl mücadele sahasında bulunan Trabzon ve Gürcüstan, gerçekte Akkoyunluların siyasi ve askeri açıdan mücadele halinde olduğu bölgelerdir. Destan kahramanlarının Trabzon tekfurunun kızına âşık olmaları teması ise Akkoyunlu beylerinin Trabzon İmparatorluk ailesi ile hısımlık kurmasının destana yansıyan şeklinden başka bir şey değildir. Ayrıca Basat Boyu'nun Akkoyunluların ecdadı arasında görülen Bisut ile ilgili olduğu ya da destana tarihten sızdığı yolunda görüşler

[6] Ebubekr-i Tihrabi, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çeviren Mürsel Öztürk, Ankara 2001, s. 30.
[7] Şükrullah, *Behçetü't-Tevarih*, neşreden Atsız, İstanbul 1949, s. 51.
[8] Faruk Sümer, s. 318.

de bulunmaktadır. Bu cümleden Dede Korkut detsnındaki Beyrek ile Akkoyunlu emirlerinden Pürnekli Barik/Bayrik Bey arasında da isim benzerliği bulunduğunu ifade etmek gerekir. Bununla birlikte Bayındırların, Akkoyunlularla sıhrî bağı sadece destanî mahiyetteki rivayetler ile sınırlı değildir. Bayındırlı aşireti devletin önemli kademelerini işgal etmiş, önemli bir askeri unsur olarak da etkinliğini devam ettirmiştir[9].

Akkoyunluların çöküş döneminde, Sultan Murat ile Şah İsmail arasında cereyan eden savaşta Bayındırlı beylerin birbirleriyle rekabeti yüzünden tam bir felakete dönüşmüş, Akkoyunlu ordusunda on bine yakın adam savaş meydanında kalmıştı. Şah İsmail'in Tebriz'e hâkim olmasından sonra ise şehirdeki tüm Bayındırlılar kılıçtan geçirilmiş, hanedan ailesinin mezarları bile yerinden sökülüp yakılmıştı. Akkoyunluların son zamanlarında Tebriz, İsfahan, Yezd, Irak-ı Acem, Bağdat gibi merkezler Bayındır beylerinin idaresinde bulunuyordu. Şah İsmail'in ilerleyişi karşısında Irak beldelerinde tutunamayan Bayındırlılar, Cihanşahlu Murat Bey'in liderliğinde Ebr Kuh'a sığındılarsa da Kızılbaşlar tarafından kılıçtan geçirilmekten kurtulamamışlardır. Keza Yezd'i elinde bulunduran Bayındırlı Murad Bey de Şah İsmail'in üzerlerine geldiğini öğrenince şehri bırakıp Horasan'a kaçmıştı[10].

Bayındırların yaşadığı bu felakete rağmen Safevî Devleti içinde varlıklarını sürdürdükleri tespit edilebiliyor. Türkmen Bayındır Muhammet Zaman Sultan, Yezd'de iken Şah İsmail'e itaatini bildirmiş; bir süre Hamza Mirza'nın hizmetinde kalmıştı. İskender Bey Türkmen onun dededen babadan Safevi tarikatına bağlılığından ve ölünceye kadar devlet hizmetinde bulunduğundan övgüyle söz etmektedir.

Ünlü beylerden Şamlu Durmuş Han Şamlu torunu Ali Kulu'nun eşi Can Ağa Hanım, Türkmen Bayındır Bey'in kızlarından biriydi. Öte yandan Safevî hizmetinde bulunan beyler ve kumandanlar arasında Bayındır adlı şahıs adlarının kullanıldığına tanık olmaktayız ki, bu adın Akkoyunlu soyuna bir atıf olduğu şüphe götürmemektedir. Keza Sehend yaylakları Safevîler zamanında bile Bayındırlı Yurdu olarak biliniyordu.

Akkoyunluların bakiyeleri olan Bozulus Türkmenleri içinde Bayındır boyuna tesadüf edilmemesi, bunların bütünüyle İran ve Azerbaycan'ın idaresinde bulundukları inancını kuvvetlendirmektedir. Bunun dışında Anadolu sahasında XVI. yüzyılda tespit olunabilen Bayındır oymaklarının Akkoyunlularla bir bağı bulunmamaktadır.

XVI. yüzyıla ait tahrir kayıtlarından anlaşıldığına göre Bayındırlar Bolu, Hamid, Ağlasun, Eğirdir, Kastamonu, Çirmen, Silifke, Sivas, Çorum, Aydın, Halep, Menteşe, Adana, Maraş, Konya, Ankara, Eskişehir, Saruhan, Kütahya, Sultanönü, Malatya, Antalya, Karesi, Bursa, Tarsus, Trablusşam ve Hınıs sancak veya nahiyelerinde olmak üzere geniş bir alan dağılmış görünmektedir. Bu tablodan çıkarabileceğimiz ilk sonuç Bayındırların hem ilk fetih dönemlerin de hem de Moğol istilası sırasında olmak üzere Anadolu'ya iki kademeli olarak gelmiş olduklarıdır. Artık biliyoruz ki, ilk fetih yılarında gelen Oğuz boyları XV. yüzyılda Yörük diye anılmaktaydı ve Osmanlılar zamanında bu isim daha çok Batı Anadolu'daki konargöçerleri tanımlamak için

[9] Bu hususta Ebubekir Tihranî'nin *Kitab-ı Diyarbekriyye* adlı eserinde geniş bilgiler bulunmaktadır.
[10] Geniş bilgi için şuna bakınız: Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010.

kullanılmaktaydı. Evliya Çelebi günümüzde İzmir'e bağlı Bayındır ilçesini tavsif ederken Orhan Gazi döneminde bölgeye Bayındırların iskân edildiğine ve isminin de buradan alındığına dikkat çekmektedir[11]. Bu izah bize yerli ahalinin Bayındır boyuna mensup olduğuna dair bir belleğe sahip olduğunu göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Ayrıca o, Bolu sancağına bağlı, Bayındır kazasından da geçmiş, burayı yüz elli akçelik sarp ve geçit vermez bir yer olarak tarif etmiştir.[12] Anadolu'nun doğu yarısında kalanlar, yani Trablusşam ve Halep'ten Erzurum'a kadar uzanan sahadaki Bayındırların ise Moğol istilası esnasında gelen gruplar arasında yer aldığı kolaylıkla tahmin edilebilmektedir. Bunların zaman içinde Çukurova'ya girdiği ve orada Bayındır kazasını meydana getirdiği de vakıadır.

XVI. yüzyılda Bayındır adlı yerleşme sayısının ve konar göçerlerin sayıca çokluğuna rağmen günümüzde sadece 34 köy ve 2 ilçede Bayındır adı yaşamaktadır. Ama daha önemlisi günümüz Türkçesinde mamur, abad, abadan, kalkınmışlık ve gelişmişlik anlamında Bayındır kelimesi, Reşidüddin'in ilk izahına uygun olarak Türkçenin söz varlığı içinde yaşamaktadır.

[11] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, neşr. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, R. Dankoff, İstanbul 2005, c. IX, s. 92.

[12] *Seyahatname*, c.II, s. 92.

ANADOLU VE RUMELİ'DE OĞUZ BOY VE YER ADLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

TUNCER GÜLENSOY

Giriş

Anadolu'nun kapısı 1071 Malazgirt zaferinden önce Türk boylarına açılmış, MÖ Roma İmparatorluğu döneminde, Anadolu topraklarını Fars ve Arap istilâlarına karşı korumak üzere, Rumeli'den "lejyoner" olarak getirilen *Peçenek Türkleri,* Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu'ya getirilmiş ve Doğu'da *"Karacadağ"* yörelerine yerleştirilmişlerdi.

Roma'nın ikiye bölünmesi ve Bizans'ın kurulmasından sonra, bu defa Anadolu topraklarına Balkanlar'dan *Kuman-Kıpçak Türkleri* getirilmiş ve İstanbul Boğazı üzerinden Karadeniz sahillerine geçirilerek Bartın'dan Hopa'ya kadarki uzun sahil şeridine yerleştirilmişlerdi. Bugün buralarda yaşayan beyaz tenli, mavi ya da yeşil gözlü insanların bu Türk boylarının torunları oldukları tarihî bir gerçektir.

Bunların dışında Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya ve buradan da Şam'a kadar Hunlar'dan bazı boyların ve daha sonra *İskitler* ile *Avarlar*'dan bazı boyların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yurt tuttukları hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Malazgirt'ten sonra Orta Asya'nın *Otrar* ve *Sayram* yörelerinden Anadolu'ya gelen Türk boyları, Oğuz Türklerinin "*24 Oğuz Boyu*"na mensuptular. *Kaşgarlı Mahmud*'un büyük eseri *"Dîvânu Lugâti'Türk", Reşidüd-din*'in eseri *"Câmi'üd-Tevârih"* ve *Ebülgâzi Bahadır Han*'ın eseri *"Şecere-i Türkî"*de verilen bilgilerden hareketle Anadolu'ya hangi Oğuz boylarının geldikleri, hangilerinin nerelere yerleştikleri ve hangi boy mensuplarından *soy, oymak, cemaat* ve *aşiret*lerin Rumeli'ye göçürüldükleri üzerinde durulacaktır.

***

Anadolu ve Rumeli yer adları bakımından çok ilgi çekicidir. Bu ilginçliğin en önemli özelliği Türklerin Anadolu'ya girişlerinin hem 1071 Malazgirt Zaferinden önce hem de Batıdan (Çanakkale ve İstanbul Boğazlarından) ve Kafkaslardan girmiş olmalarıdır.

Anadolu toprakları henüz Doğu Roma sınırları içinde iken Doğu Avrupa topraklarında devlet kurmuş olan Peçenek Türklerinden pek çok boy Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu'ya geçirilerek Doğu Anadolu'nun "Karacadağ" yörelerinde Fars ve Arap ordularına karşı "lejyoner" olarak yerleştirilmişlerdir. Avrupalıların *Polevest* (*sarışın*) olarak adlandırıldıkları "mavi, elâ gözlü, savaşçı" vasıflara sahip konargöçer Türk boyu genellikle bugün *Basarabya* adı ile anılan coğrafyadan getirilmişlerdi. *Basarabya* adı Türkçe (*bas-ar* "basar"+*apa* "amca")'nın bozulmuş biçimidir. Romanya'nın en verimli topraklarına sahip bu coğrafyada *Tatar* ve *Nogay Türkleri* yaşamaktadır.

Bizans İmparatorluğu zamanında bu coğrafyada konar-göçer olarak yaşayan *Kuman-Kıpçak* adlı Türk boylarını İstanbul Boğazından geçirerek Bartın'dan itibaren Hopa'ya kadar uzanan Karadeniz sahillerine yerleştirilmişlerdir. Özellikle Karadeniz bölgesinde *Kuman (it), kuman (ovacık), Kuman (yurdu), Koman (ondoz), Koman (deresi), Koman (Tepe/Köyü)* gibi yer adları Kuman Türklerinden kalmadır. Peçenekler gibi *sarışın, mavi gözlü* olan bu Türk kavmi de kendilerine 'Laz" denilen Kafkas kavminden farklıdır. Öte yandan Kafkasya üzerinden Anadolu'ya giren bir Türk boyu da Batı tarihçileri tarafından Hind-Avrupalı (İranî) olarak vasıflandırılan fakat son yıllarda "*İskitler (Sakalar)*" (Ankara, 1993, TKAE yay.) adlı eseri ile İlhami Durmuş ve "*Atlı Kavimler Medeniyeti İSKİTLERİN TARİHİ*" (Ankara, 2012) adlı eseri ile Ekrem Memiş tarafından Türk oldukları ispatlanan *İskit (Saka) Türkleri*'nin en büyük boyu *Partlar*'ın Anadolu'daki akrabaları olan *Zazalar*'dır. Azerbaycan'da bu Türk boyunun mensuplarına *Saklar* adı verilir. Kafkas Dağlarının İsmailli şehri ve civarında yaşayan Saklar Azerbaycan Türkçesinden farklı bir Türk şivesi konuşmakta olup sarışın ve mavi gözlüdürler. 1988 yılında bu yöreye yaptığımız gezi sırasında bizi TUZ ve EKMEK'le karşılamışlar, bize hâlâ o yörede yaşayan "*Tuz-Ekmek Hakkı*" geleneğini göstermişlerdi. Kütahya'nın SAKLAR adlı köyünün adındaki "sak" üzerinde de ayrıca durmak gerekir. Bu yörede ÇAVDAR Tatarlarının yurt tuttukları bilinmektedir.

Oğuzlar ve Anadolu'daki Oğuz boyları üzerine en kapsamlı çalışmayı yapan ve Anadolu'yu karış karış dolaşarak onların yerleştikleri yerleri tespit eden *Faruk Sümer*'dir. Önce *DTCF Dergisi*nde yayımladığı makalelerini daha sonra kitaplaştıran Sümer Hoca, Türk tarihi ve kültürüne abide bir eser kazandırmıştır. Türkiye Selçukluları üzerine çalışan *Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Ali Sevim* gibi Türk tarihçilerinin yazdıkları eserler de konuya açıklık getirmektedir.

Bu tarihçilerimizin yazdıkları eserlerden öğrendiğimize göre 1041 yılında bugünkü Suriye'nin Bayır-Bucak, Lazkiye ile kuzey bölgelerine yerleştirilen Kınık boyları Anadolu'ya gelen ilk Oğuzlardır.

Demek ki 1071 Anadolu kapısının Türklere açıldığı tarih değildir. Türkler Anadolu'ya en az 2-3 yüz yıl önce girmişler ve çeşitli coğrafi bölgelerde yurt tutmuşlardır.

Fetihten sonra Anadolu'ya giren Oğuz boyları, *Kâşgarlı Mahmud* ve *Reşidü'd-Din/Yazıcıoğlu*'na göre şunlardır;

( ) Parantez içindekiler Reşidü'd-Din ve Yazıcıoğlu'na göredir.

[ ] içindekiler bugünkü durumu gösterir.):

1. **KINIK** (Kayı) *[KINIK]*
2. **KAYIĞ** (Bayat) *[KAYI]*
3. **BAYINDIR** (Alka-Evlı) *[BAYINDIR]*
4. **İWA, YIWA** (Kara-İvli) [*YIVA / YUVA]*

5. **SALGUR** (Yazır) *[SALUR]*
6. **AFŞAR** (Döğer) *[AVŞAR / AFŞAR]*
7. **BEG-TİLİ** (Dodurga) *[BEYDİLİ / BEYTİL / BEGDİLİ / BEDİLİ / BADILLI / BADILI / BADİ "Mala**badi**" Köprüsü]*
8. **BÜGDÜZ** (Yaparlı) *[BÜĞDÜZ]*
9. **BAYAT** (Afşar) *[BAYAT]*
10. **YAZGIR** (Kızık) *[YAZIR]*
11. **EYMÜR** (Beg-Dili) *[EYMÜR / EYMİR / EĞMİR / İĞMİR / İMİR]*
12. **KARA-BÖLÜK** (Karkın) *[KARA-EVLİ]*
13. **ALKA-BÖLÜK** (Bayındır) *[ALKA-EVLİ / ALKARAVLI / HALKA-EVLİ / HALKA-AVLU / EVLİDERESİ / HALKAHAVLU]*
14. **İĞDİR** (Beçene) *[İĞDİR / IĞDIR / İYDİR]*
15. **ÜREGİR, YÜREGİR** (Çavuldur) *[ÜREĞİL / YÜREĞİL / İREGÜL / ÖREĞİL / ÖREGEL]*
16. **TOTIRKA** (Çebni) *[DODURGA / TOTURKA / TÖDÜRGE]*
17. **ULA-YUNTLUĞ** (Salur) *[ALAYUNDLU]*
18. **TÖKER** (Eymür) *[DÖĞER / DÜVER / DÜĞER]*
19. **BEÇENEK** (Ala-Yuntlı) *[PEÇENEK / BEÇENE / BECENEVÎ / BEÇENELİ / BEÇE-NEVİYYE]*
20. **ÇUVALDAR** (Üregir) *[ÇAVULDUR]*
21. **ÇEPNİ** (Yigdir) *[ÇEPNİ / ÇETMİ]*
22. **ÇARUKLUĞ** (Bügdüz)
23. ---------- (Yıva)
24. ---------- (Kınık)

Yukarıdaki sıralamadan da görüldüğü üzere Kâşgarlı'da 22, Reşidü'd-Din'de ise 24 Oğuz boyunun adı görülmektedir.

Anadolu'daki 24 Oğuz boyu yer adları üzerine yaptığımız araştırmalara göre KA-YI'dan KINIK'a sayıları şöyledir. İlk rakamlar F. Sümer'e, ikinci rakamlar Gülensoy'a göredir:

1. KAYI (25-36);
2. BAYAT (32-37);
3. ALKA-EVLİ (yok – 2);
4. KARA-EVLİ (6-5);
5. YAZIR (19-18);
6. DÖĞER (6-12);
7. DODURGA (12-15);
8. YAPARLI (yok-2);
9. AVŞAR (53-53);
10. KIZIK (21-27);
11. BEĞ-DİLİ (9-13);
12. KARGIN (34-27);
13. BAYINDIR (28-34);
14. PEÇENEK (10-6);
15. ÇAVULDUR (17-12);
16. ÇEPNİ-ÇETMİ (36-32);
17. SALUR (22-17);

18. EYMÜR (28-33);
19. ALA-YUNTLU (1-2);
20. YÜREĞİR (9-13);
21. İĞDİR (14-24);
22. BÜĞDÜZ (6-7);
23. YIVA/YUVA (yok-25);
24. KINIK (46-44).

XIV. yüzyıldaki kayıtlara göre "Alka-Evli", "Döğer", "Yaparlı", "Kızık", "Beğ-Dili" ve "Kınık" boyunun henüz Anadolu'ya gelmedikleri görülür. XVI. yüzyıldaki kayıtlara göre de bu boylardan yalnız "Alka-Evli" ve "Yaparlı"nın adları yoktur.

Zaman içerisinde Anadolu'ya gelen çeşitli Oğuz boylarının önlerine ve sonlarına getirilen *(Kürtler-, -han, Zir-, -sopran, -çivi, -ören, Çapar-, Kurt-, Şam-, Küçük-, Yaka-, -köyü, Gemen-, Yağlı-, Kalın-, Kumluca-, Yukarı-, Yeni-, -gıdırıç, -gidriç, -evvel, -sani, -özü, +cık, -ağzı, -alanı, Ravlı-, Araban-, Dere-, -Meşe, -Selimağa, -Yenice, Dede-, -Işıklar, Kapu-, -kürü, Demeni-, Aşağı-, Aşğa-, Yukarı-, +şabanlı, Yeni-, +dere, -çiftliği, Kır-, Nefsi-, +lılar, +cık, +lar, +köy, Sazak-, Susuz-, +yeri)* gibi bazı kelimeler görülür.

Cumhuriyet döneminde zaman zaman yer adları üzerinde yapılan değiştirme operasyonları sonucunda *(Kürtler-Kayı* → Karaçavuş, Bala*kayı* → *Kayı,* Zir-*Kayı* → Yeni *Kayı, Kayı* → Demirli, Kayırbekir → *Kayı*lar, Selmik → *Kayı,* Yukarışingirik → *Kayı,* Merzuklar → Kurt-*Kayı,* Hedil → *Kayı,* Hambarcın → *Bayat, Bayat*atik → Küçük *Bayat, Bayat* → Zümrütova, Füseyin → *Bayat, Yüreğil* → Yeşilköy, *İregür* → Karademir, Atik *Yüreğil* → Eski *Yüreğil, İydir Yazırı* → Kumluca, *Yazır Kınık* → *Kızık*) adları ile değiştirilerek Türk yerleşme tarihi zor duruma sokulmuştur.

Anadolu'nun fethi tamamlandıktan sonra Balkanlar'a ve Rumeli'ne yönelen Türkler, bu coğrafyada yeni zapt ettikleri ve fethettikleri topraklara özellikle *Konya, Karaman ve Kayseri* yörelerinden göçürülerek iskân edilmişlerdir. Oğuz boylarının torunları, *Rumeli Yörükleri, Tanrıdağı Yörükleri, Kocacık Yörükleri* ve *Naldöken Yörükleri* adları ile hâlâ bu topraklarda yaşamaktadırlar. *Dimetoka, Gümülcine, Ferecik, İpsala, Keşan, Yanbolu* yörelerine ait emlâk, evkaf ve timarları içine alan *"tahrir defterleri"*ndeki "*Bergamalu, Obacılar, Çekirdeklü, Balaban, Denizlü, Çobanlu, Çakırlar, Bulduklu, Kozluca, Soğanlık, Sarı Hızırlı, vb.*" gibi yüzlerce köy adı bu konuda geniş bilgi vermektedir.

KAYNAKÇA

Gülensoy, T. (1979). 24 Oğuz Boyunun Anadolu'daki İzleri. *Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı-1977*. Ankara. 73-98.

Gülensoy, T. (1981). Anadolu'da Moğolca Yer Adları ve Rumeli'ndeki İzleri. *Türk Dünyası Araştırmaları.* II/11, Nisan.

Gülensoy, T. (1988). 'Alka-Evli' ve 'Beğ-Dili' Boy Adlarının Anadolu'daki İzleri. *Uluslar arası Türk Dili Kongresi.* Ankara, 26 Eylül-3 Ekim 1988.

Köylerimiz (1981). T.C. İçişleri bakanlığı.

Sümer, F. (1971). *Oğuzlar-Türkmenler.* Ankara.

Şahin, G. (2010). Türkiye'de Yapılmış Toponomi Çalışmaları. *Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 4, Haziran 2010, 134-156.: (Bu makalede 284 künye yer almaktadır. Bunlardan 152'si kitap ve makale, 69'u bildiri, 63'ü lisans, yüksek lisans ve doktora tezidir. Bu bibliyografyada T. Gülensoy'un 9 makale, 11 bildiri künyesi vardır.)

DENİZLİ VE YÖRESİNDE OĞUZ YERLEŞİMİNE DAİR BAZI TESPİTLER

TURGUT TOK

Denizli ili, Anadolu coğrafyasının güneybatısında, Batı Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde yer alan bir ilimizdir. Coğrafi konumu, Batı Anadolu, Akdeniz ve İç Anadolu bölgeleri arasında bir geçit görevi üstlenmektedir. Doğuda Afyonkarahisar, Burdur ve Isparta; kuzeyde Uşak; güneyde Muğla; batıda Manisa ve Aydın illeri ile komşudur (bk. Resim 1.).

Denizli ilinin bugünkü sınırları, tarih boyunca bir uç ve geçiş bölgesi olması nedeniyle son yüzyılda ortaya çıkmış siyasi sınırlar olarak düşünülmelidir. Yazının başlığında "Denizli ve yöresi" kavramının kullanılma nedeni budur.

Denizli merkez, Honaz, Akköy, Bozkurt, Çardak, Çal, Çivril, Bekilli, Baklan, Buldan, Sarayköy, Babadağ ilçeleri bir dönem Kütahya'ya; Beylikler Dönemi'nde Denizli merkez ilçe, İnançoğulları Beyliği'ne; Denizli merkez ilçe, Buldan ve Sarayköy bir dönem Aydın'a; Buldan ve Güney ilçeleri Manisa'ya; Acıpayam, Çameli ve Serinhisar ilçeleri Hamid Oğulları; Tavas, Kale ve Beyağaç ilçeleri Menteşe Oğulları idari yapısına bağlıdır. Yani "Denizli ve yöresi" günümüzün Denizli, Afyonkarahisar, Burdur, Isparta, Muğla, Aydın, Uşak ve Manisa illerinin komşu yerleşimlerini de içine alan bir tanımlamadır.

Bu tarihi gerçeklik, bölgenin kültürel dokusunun ve yerleşim haritasının oluşmasında birinci etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bugünkü coğrafi sınırlara, tarih boyunca olduğu gibi, günümüzde de varlığını devam ettiren komşu illerin bazı ilçeleri ile olan sıkı ekonomik, kültürel ve tarihî dokuyu da eklemek sureti ile bölgenin coğrafi sınırlarını daha net çizme ve muhayyilemizde oluşturma imkanı sağlanmış olacaktır. Özellikle Afyonkarahisar'a bağlı Dinar, Dazkırı, Evciler ve Başmakçı yerleşimleri; Aydın iline bağlı Buharkent, Karacasu, Horsunlu, Pamukören ve Nazilli yerleşimleri; Burdur iline bağlı Tefenni, Karamanlı, Beyköy, Salda, Yeşilova (Erle nahiyesi, önceden Acıpayam'a bağlıdır.), Gölhisar ve Çavdır yerleşimleri; Muğla iline bağlı Köyceğiz, Dalaman, Fethiye ve

Ortaca yerleşimleri; Uşak'a bağlı Sivaslı, Karahallı yerleşimleri bölgelerin kültürel dokusu, yerleşim özellikleri ve tarihî birliktelikleri nedenlerinden dolayı bir bütün olarak ele alınmalıdır.

Türklerin Yöreye Gelişi: Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar Dönemi:

Türklerin yöreye gelişleri, kaynaklarda genellikle 1070'ten sonra gösterilir. Ancak son yıllarda farklı görüşler de ortaya konulmaktadır. Bilhassa bölgede sıkça rastlanılan tamga ve kaya resimlerinden (bk. Resim 2, 3, 4.). hareketle Türkler'in yöreye gelişleri ile ilgili farklı tarihler dile getirilmektedir. 2013 yılında Rahmetli TRT Belgesel Kanal yönetmeni Servet Somuncuoğlu tarafından hazırlanan ve yayınlanan "Tamgalar-Tengizli" belgeseli yöredeki tamga ve kaya resimleri ile ilgili birçok bilgiyi kamuoyu ile paylaşmıştır. Benzeri görüşleri, Prof. Dr. İ. Kafesoğlu (kendisi yörenin insanıdır) kişisel söyleşilerinde aktarmıştır. Kafesoğlu hoca, 900'lü yılların başında yörede Türk dilinin hâkim olduğunu söylemiştir.

Türkistan'dan Anadolu'ya büyük göçlerin başladığı 1000'li yıllarda ise, Oğuzlar diye adlandırdığımız Türk grubunun Anadoludaki varlığından söz edilebildiği görülmektedir. Türkler veya Oğuzlar, ilk kez Denizli ve yöresinde 1070 yılında göründüler. Prof . Dr. Tuncer Baykara'nın, *Denizli Tarihi* adlı eserinde bahsettiği üzere, Oğuz'un Yıva boyunun beyi Erbasganoğlu, Selçuklu Sultanı Alparslan'a karşı isyankar tavırlar içerisine girer (bazı araştırmacılara göre bu anlaşmalı bir kavgadır) ve Bizans'a sığınır. Sultan Alparslan, Erbasganoğlu'nu bulmak üzere Afşın Bey'i görevlendirir. *Afşın Bey*, Yıva beyini bulmaktan umudunu kesince Anadolu topraklarına dalar, devrin önemli ve korunaklı bir kenti olan Honaz'a kadar gelir ve yöreyi fetheder. Honaz'la birlikte Laodikeia'yı alır ve Adalar (Ege) Denizi sahillerine kadar ulaşır. Bu olay, Denizli topraklarının 1071 öncesi Türklerle buluşmasının ilk basamağı olur.

1071 sonrası Denizli ve yöresi *Kutalmışoğlu Süleyman Şah*'ın uç beyleri tarafından tekrar fethedilir. Bölge Selçuklularla Bizanslıların arasında defalarca el değiştirir. 1102 yılında Sultan Kılıçarslan bölgeyi tekrar fetheder. Sultan Kılıçarslan'ın orduları çekildikten sonra bölgeye yerleştirilen Türkmenler, Bizanslılar tarafından büyük bir vahşetle katledilir. Bu olay Anadolu'da derin bir üzüntü oluşturur. Bunun üzerine Çukurova'da bulunan Atabeğ Hasan 24.000 kişilik ordusu ile tekrar bölgeyi ele geçirir.

1109 tarihinden itibaren Denizli'nin ilk Türk komutanının adı ile karşılaşıyoruz. Bilinen ilk Denizli komutanı *Alpkara*'dır. Alpkara bölgeyi üs olarak kullanır ve sürekli Bizans topraklarına seferler yapar. 1119 yılında bölge, tekrar Bizans'ın eline geçer ve yaklaşık 80 yıl Bizans hâkimiyetinde kalır.

II. Haçlı Seferi, Denizli tarihinde önemli bir yer teşkil eder. Çünkü, 1147 yılında Fransız VII. Louis'nin komutasındaki haçlı kuvvetleri Büyük Menderes ırmağını geçerek bölgeye girerler. Almanlardan oluşan bir öncü haçlı ordusu Kazıkbeli'nde bölgedeki Oğuz boyları tarafından yok edilir. 1148 yılında Fransız kuvvetleri Antalya'ya geçmek üzere Kazıkbeli Geçidi'ni kullanmak isterler ve büyük bir bozguna uğrarlar. Tarihe *Kazıkbeli Savaşı* olarak geçen bu savaş Denizli ile Menteşe ve Karaağaç bölgesini biribirine bağlayan geçitte olmuştur.

Türk kuvvetleri 1158'de Karaağaç Ovası'ndan tekrar Laodikeia'ya inerler, 1190'da Haçlılar tekrar bölgeyi geri alırlar. Denizli'nin kesin fethi 603/1206 tarihinde

gerçekleşir. Afşın Bey'in ilk gelişinden itibaren bu dördüncü ve son fetih olur. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev bölgeyi Türk yurdu yapar.

Karaağaç, Erle, Menteşe, Hambat yörelerinin fethinden sonra Denizli Çukuru diye adlandırdığımız bölgenin fethi de tamamlanmış olur. Akabinde Baklan Ovası ve Buldan yöresi fethedilmiştir. Bölge Türklerin eline geçtiği dönemlerde iki önemli Bizans yerleşimi vardır; Honaz ve Laodikeia. Fetih sonrası Oğuzlar tarafından Ladik adı verilen bugünkü Eskihisar yakınlarında bulunan Laodikeia'da kısa bir süre kalınır. Kullanılamaz hâle gelmesi, su yollarının tahrip olması, güvenlik ve yaşam şartlarına elverişsizliğinden ötürü yeni bir yerleşime taşınılmasına karar verilir. Devrin yöneticisi *Karasungur* tarafından bugün Bayramyeri ve Kaleiçi diye adlandırılan kale şehri kurulur ve buraya taşınılır. Böylece bölgede Türkler tarafından oluşturulan şehir büyüyerek günümüze ulaşır.

Bölgenin fethi sürecinde yaptıkları ve mücadeleleri noktasında yöreyi bir Türk beldesi yapan *Afşın Bey, Alpkara, Karasungur, Ertokuş Bey, Eseüddin Ayaz Bey, Karaağaç Baba, Hüsamettin Dede, Mahmut Gazi, Yatağan Baba, Mehmet Gazi, Server Gazi, İlyas Gazi* mutlaka anılmalıdır.

Denizli ve yöresindeki Oğuz boyları ile ilgili olarak bazı ilçelerin fethi bize ip uçları vermektedir:

Acıpayam ve Serinhisar ilçelerine 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türkistan'dan Anadolu'ya gelen Oğuz boyları oymaklar hâlinde yerleşmeye başlamışlardır. Ali Vehbi tarafından kaleme alınan *Acıpayam* isimli kitapta bölgenin tarihi hususunda şu tespitlere yer verilir. *Horasan'dan gelen Oğuz boylarından* ***Avşar oymağına mensup Karaağaç Baba****'nın önderliği altındaki bir obanın Eşeler Yaylası'nın batı eteklerinde ve Kumkısık sırtlarına bitişik olan düzlükteki Kumavşarı'nda, bunlardan diğer bir kolunda Elma Dağı'nın batısındaki Karahüyükavşarı'nda yerleştikleri bu köylerin aynı adı taşıdıklarından anlaşılmaktadır.* (Vehbi, 1951, s. 145).

Karaağaç Ovası, tam anlamı ile Türk fethinin intizamının görüldüğü bir süreç yaşamıştır. Ovanın üç ana girişi bulunmaktadır. Bu girişlerden biri Gölhisar üzerindendir ve Kumkısık adı ile anılır. Bu giriş, fetih sürecinde Karaağaç Baba tarafından tutulur ve bugünkü Kumavşarı köyü kurulur. Ovanın ikinci girişi Yeşilova (Erle) üzerinden Köpek Beli'dir. Köpek Beli'nin ovaya girişi de aynı oymaktan Semerkentlı Süleyman Bey tarafından tutulur ve bugünkü Karahöyükavşarı köyü kurulur. Ovaya üçüncü giriş Denizli üzerinden Kazıkbeli Geçidi'dir ki, bugünkü Serinhisar bölgesidir. Bu giriş de Yoran Beli'ne yerleştirilen ve uzun yıllar bölgede iskan eden Avşar boyuna bağlı Kızıl oymağı tarafından tutulmuştur.

Çameli İlçesine, 1277 yılında Karamanoğulları'nın Selçuklular'a yenilmesi üzerine, bir kısım Karamanlılar yerleşmişlerdir. Bölgede ve civarında bulunan Karaman, Karamanlı gibi isimlerin açıklanması bu gerçeğe dayanmaktadır.

Kaledavaz (Tavas, Kale ve Beyağaç) 12. yüzyılın başlarında Cafer Paşa'nın komutanlarından Mirza Bey, Tabae Kalesi'nin surlarına kadar gelmiştir. Fakat arazinin sarp olması ve şehrin savunmaya elverişli olması nedeniyle kuşatma uzun sürmüştür. 12.-13. yüzyıllar arasında Selçuk hâkimiyetinde kalan bölge, 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra Menteşe Oğulları Beyliği'nin hâkimiyetine girmiştir. Anadolu'nun fethi sırasında akıncı ve sancaktar olarak *Horasan Türkleri*'nin Kaledavaz'a yerleştirildikleri burada bulunan mezarlardan anlaşılmaktadır.

Tarihte merkezi *Demirci Köyü* olan *Çal* yöresi, adını bulunduğu bölgenin coğrafî konumu itibarıyla almıştır. *Çal*, Türkçede *yüksek yer* anlamında kullanılan bir kelimedir ve bu anlamı ile yöreye ad olmuştur. Çal yöresi, Oğuz Türkleri tarafından XI. yüzyıl başlarından itibaren yurt tutulmaya başlanmıştır. Yöreyi, Mahmut Bey (Mahmut Gazi), İsa Bey, Hüsamettin Bey, İlyas Bey, Seyit Bey, Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın uç beylerinden Yahya Bey ve Bekir Bey Kurt Ali gibi uç Oğuz beyleri fethetmiştir. 1176 yılındaki Kumdanlı (Miryakefalon) Savaşı'ndan sonra yöreye yoğun bir Oğuz göçü olmuştur.

1402'de Timur'un Anadolu seferi sonrasında yöreye ikinci Oğuz göçü gerçekleşmiş ve bölge tamamen Türkleşmiştir. Çal yöresi, Türk fethinden sonra Selçuklu, Germiyanlı, İlhanlı ve Osmanlı hâkimiyetindedir. Osmanlı Devleti'nin iskân siyaseti sonucunda yöreye 1700'lü yılların başlarında Danişmendli Türkmenleri'nin yerleştirilmesi, bölgede bugünkü Oğuz yerleşimini şekillendirmiştir.

Buldan ve yöresinin Türk hâkimiyetine geçiş tarihi 1215 kabul edilir. Denizli'nin kesin hâkimiyetinden 9 yıl sonradır. Buldan'da Türk hâkimiyeti Afşin Bey'in 1070 yılında Denizli ve havalisine akıncılarıyla beraber gelmesiyle başladı ve fetih 1215 yılında gerçekleşti. Buraya gelen Selçuklu boyları *Çağış Mevkii* ile *Meğere Boğazı*'na yerleştiler. Çağış'taki bu yerleşim merkezi giderek gelişti ve uğrak yeri oldu. 14. ve 15. yüzyılında Germiyanoğlu ve Osmanlı kayıtlarında yöre *Çarşamba, Cihar Şenbe, Çağış* ve *Çarşamba-i Lazkiye* isimleriyle geçmektedir. Doğu yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi olan Çarşamba-i Lazkiye bir müddet sonra ilk yerleşimden 4-5 km. uzaklıktaki korunması daha kolay olan bugünkü Buldan yöresine yerleşmişlerdir

Sarayköy ilçesi ve yöresi, yakın döneme kadar yörük kültürünün canlı olarak yaşadığı bir bölgedir. Yerleşik hayat, geç dönemlerde gerçekleşmiştir. İlçe merkezinin 14. yüzyılda Sarı Bey adında bir Yörük Beyi tarafından kurulduğu şifahi anlatımlarda karşımıza çıkmaktadır.

Oğuz Türklerinin fethettiği bölgeler, Türkistan'dan gelen Oğuz boyları tarafından gecikilmeksizin iskân edilmektedir. Bu iskân, planlı bir iskândır. Bu planlı iskânı Denizli yöresinin birçok bölgesinde görmekteyiz. Bölgenin giriş yoları üzerine oymaklar yerleştirilmekte, köyler oluşturulmakta, bir sonraki bölgenin girişlerine tekke ve ribatlar kurulmaktadır. Akabinde bölgeye ticari canlılık kazandıracak pazarlar inşa edilmektedir. Yerleşimlerde ise o bölgenin ve genelin ihtiyaçlarını karşılayabilecek meslekler dağıtılmaktadır.

Bu planlı yerleşimin Denizli İli'nde ilginç örnekleri bulunmakta ve günümüzde de sürmektedir. *Kolonizatörlük ruhu* diye adlandırılabilecek bu iskânı, Acıpayam yöresinde net bir şekilde görmek mümkündür. İlçede, sıra halinde Kızılhisar (bugünkü adıyla Serinhisar)'da toprak işleme, topraktan bardak, çanak, tencere yapımı, urgancılık; Yatağan'da demircilik, bıçakçılık, barut üretimi; Yeşilyuva'da deri işlemesi ve ayakkabıcılık; Sırçalık'da sırça, cam işçiliği; Tahtalı ve Avşar köylerinde tahta işlemeciliği ve oyma işciliği yapılmaktadır. Geleneksel el sanatları yörede organize ve planlı bir dağılım göstermektedir. Kızılcabölük, Nikfer bölgesine geçildiğinde dokumacılık; Buldan ve Babadağ yöresinde de dokumanın çeşitleri işlenmektedir.

BÖLGE'DE OĞUZ (YÖRÜK-TÜRKMEN) YERLEŞİMİ

1071'den sonra Anadolu'ya kümeler hâlinde gelen Oğuz boyları ve 1220'de başlayan Moğol hücumunun etkisiyle Türkistan, Horasan ve Azerbaycan bölgelerinden

Anadolu'ya büyük ve güçlü bir akış sağlayan Oğuz boyları Anadolu'da Oğuzların ezici bir çoğunluğa sahip olmalarını sağlamıştır. Bu sürecin hareketli ve önemli bir yerleşimi olan Denizli ve yöresinde Oğuz boylarının yoğun olarak yerleştiklerini, tarihî kaynaklardan ve bölgede yaptığımız incelemelerden hareketle söyleyebiliriz.

F. Sümer'in, *Oğuzlar* isimli kitabında yer alan şu ifadeler bölgenin Oğuz yerleşimi özelliğini gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. *"Bir Arab coğrafyacısı (XIII. yüzyılın ikinci yarısında) batı uçlarındaki Türkmenler'den yalnız Antalya'nın kuzeyinde, Denizli çevresinde yaşayan nüfuslarının 200.000 çadıra yakın olduğunu söylüyor".*

Bölgede yaşayan farklı zamanlarda ve coğrafyalarda Yörük-Türkmen-Oğuz adı ile bilinen aynı kavmin boy, oymak, aşiret ve cemaat yapılanmasının tespitinde öncelikle şu yollar takip edilmiştir:

1. Yazılı kaynakların taranması: Öncelikle temel bilgilerin tespiti noktasında konu ile ilgili basılı eserlerin incelenmesi ve bölge ile ilgili olanların belirlenmesi gerçekleştirilmiştir.

2. Arşiv belgelerinin incelenmesi: Selçuklular ve Anadolu Selçukluları dönemi ile ilgili olarak arşiv belgesi bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı Dönemi'ne ait arşiv belgeleri mevcuttur. Özellikle, temettuat defterleri, şeriye-sicil defterleri, tapu koçanları, ferman, berat ve icazetnameler, Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, kitabeler bize tarihî yerleşim ile ilgili bilgiler sunmaktadır.

3. Halk hafızasındaki bilgilerin tespiti: Kanaatimizce en mühim bilgi dağarcığı halk hafızasında yer alan şifahi veya sözlü bilgi diye adlandırdığımız bilgilerdir. Türk insanının kökü tarihin derinliklerinde bulunan çok güçlü bir sözlü anlatım geleneği vardır. Bu birikim hafızası güçlü insanlar tarafından nesilden nesile aktarılarak günümüze ulaştırılan bilgilerdir ve bizce oldukça mühimdir.

Denizli ve yöresinde Oğuz hâkimiyetinin ve yoğunluğunun oluşması belli tarihî olaylara bağlı olarak gerçekleşmiştir. Ezel-ebed Türk yurdu Türkistan'dan Anadolu'ya göçün belli aşamaları vardır. Bu tarihî olayları şöylece sıralayabiliriz.

1. Denizli ve yöresi, Oğuz Türkleri tarafından XI. yüzyıl başlarından itibaren yurt tutulmaya başlandıktan sonra gerçekleşen ilk göçler: Bu göçler sürekli ve inkitasızdır.

2. 1176 Kumdanlı (Miryakefalon) Savaşı'ndan sonra yöreye Oğuz'un birçok boyu yerleşmiştir.

3. 1402'de Timur'un Anadolu Seferi sonrasında yöreye üçüncü Oğuz göçü gerçekleşmiş ve bölge tamamen Türkleşmiştir.

4. Osmanlı Devleti'nin iskân siyaseti sonucunda yöreye 1700'lü yılların başlarında Danişmendli Türkmenlerinin yerleştirilmesi, bölgede bugünkü Oğuz yerleşimini şekillendirmiştir

5. Hayvancılığa dayalı bir hayat tarzı süren, göçebe ve yarı göçebe olarak yaşayan Yörükler'in yerleşik hayat geçirilmesi ile yerleşim tamamlanmıştır.

Denizli ve yöresi ile ilgili olarak gerek yazılı kaynaklarda, gerekse tarafımızdan bölgedeki yerleşimlerde yapılan incelemelerde, Oğuz boylarından belirliyebildiklerimiz şunlardır:

<u>ÜÇOKLAR</u>

Gök Han : Çepni, Bayındır, Çavuldur, Peçenek.
Dağ Han : Yüreğir, Salur, Eymir, Alayuntlu

Deniz Han : Kınık, İğdir, Yıva, Beydüz

BOZOKLAR

Gün Han : Bayat, Kayı, Karaevli (Evkara)
Ay Han : Döğer, Yazır, Dodurga, Yaparlı.
Yıldız Han : Avşar, Beydilli, Karkın, Kızık

Yukarıda işaret edildiği üzere, Denizli'de Oğuz'un 24 boyunun 23'ü bulunmaktadır. Sadece Alkaevli boyuna ait bir oymak veya aşiret tespit edilememiştir. Bu durum, bölgeye *Oğuz boylarının harmanlandığı yer* denilmesinin haklılığının bir göstergesidir. Bu boylar sırası ile, teker teker irdelendiğinde; bölgede yaşayan bazı oymak ve aşiretler hakkında genel bilgiler edinilmiş olacaktır. Bu çalışmanın sınırları içerisinde mutlak bütün boy, oymak, aşiret ve cemaatlerden söz etmek mümkün değildir. Bizim yazılı eserler, arşiv belgeleri ve en önemlisi halk hafızasına müracaat ederek elde ettiğimiz bilgilerin bir kısmı bu çalışmanın sınırları içerisinde ele alınacaktır.

Denizli ve yöresinde Oğuz boylarının tespit edilebilen oymak, aşiret ve cemaatleri şunlardır:

Üçok-Gökhan Kolu

Çepni : Demirci / Demirciler, Canikli, Oturak / Bayramoğulları.
Bayındır : Tülü / Tülüce.
Çavuldur : Sülüler / Sülübey / Süller.
Peçenek : Becenek / Becenekli.

Üçok-Dağhan Kolu

Yüreğir : Kütüklü / Kütükler, Çelikler / Çellikler, Beşli / Beşler, Kayapınarlı, Çağırgan / Çağırganlı.
Salur : Ustalar, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Özlü / Özlüler, Aksarıklı / Aksarık, Keller, Hızırlar, Okçular, Salihler, Tekeli / Teke / Tekeliler, Kantekeli, Ötemiş / Ötemişli, Kelleci, Ayak / Ayaklı, Burkaz, Kınalı, Daş / Daşlı, Aşseki / Alsekili.
Eymür : Gündeş / Gündeşli, Güldeş / Güldeşli.

Üçok-Denizhan Kolu

Kınık : Atalı / Atalar, Atabeyler, Konuklar, Kalay / Kalaylar.
İğdir : Hadim / Hadimli, Bıçakcı / Bıçakçılar, Terziler, Tartar, Sipahiler, Yağcı / Yağcılar, Işıklı, Sindel / Sindelli, Köşkerler, Bozdoğanlı.
Yıva : Avcılar, Garip / Garipler, Kızılca / Kızılcalu, Çeltikçi.
Beydüz : Beydüzlü.

Bozok-Günhan Kolu

Bayat : İnallı, Koca / Kocacık, Kaçar / Gacar, Dulkadir / Dulkadirli, Bozca, Şambayat / Şambayatlı, Ulular, Ulu Yörükler, Sıraçlı / Sıraçlar, Alaylı, Sakallı, Ballı, Özlü, Çomaklı, Ekiz / Ekizli, Gencli Bayadı, Kabasakallı, Turgud / Turgudlu, Koyunlu, Koyuncu / Koyuncular, Tatlar, Alibeyler.
Kayı : Karateke / Karatekeli, Sarıtekeli, Karakeçili, Sarıkeçili, Kızılkeçili, Saçıkara, Kurtlar, Çobanlar, Hacılı.
Karaevli: (Evkara) Kökler.

Bozok-Ayhan Kolu

Döğer : Döğerli / Düverli.
Yazır : Kırlar, Kulaksızlar, Yakuplar,.
Dodurga : Karakuzulu, Kerkez, Bozca Esenli, Esenli, Kalaycılar.
Yaparlı : Yapraklılar, Yıparlılar.

Bozok-Yıldızhan Kolu

Avşar : Karahacılı, Cabar / Cafer, Deller / Deliler / Meller / Milliler, Toklar, Karamanlı, Çıtak / Çatak, Cerit / Ceritli / Ceritler, Torun / Torunlar, Balaban / Balabanlı, Kızılışık / Kızılışıklı, Haliller, Alpli, Solaklar, Honamlı, Cingöz, Türkmenaliler, Çakal / Çakıl, Bardakçı / Bardakçılar, Köseli / Köseler, Akbaş, Elvanlı, Gökçeoğulları, Sakızlı, Gökçe / Gökçeler / Gökçeli, Süleymanlı, Hamzalar, Cimriler, Kapanlı, Evliyalar / Evliyalı, Sofular, Yunuslar, Pirler, Şahinler, Saraç / Saraçlar, Alatalılar, Kıllı / Kıllılar, Cumacıklı, Karahasanlı, Çatalcalar, Arıklı, Kabakcı / Kabaklar, Mazılı, Rahmanlar / Rahmanlı, Sarışeyhli, Küçükler, Sarbeyler / Sarıbeyli, Yahşibeyli, Uçarılı.

Beydilli : Fakihler, Taşkın / Taşkınlar, Emirhacılar / Emirhacılı.
Kızık : Bozatlı, Oturak Kızıklı.
Karkın : Garkın / Garkınlı / Garkınlılar.

Bölgelerin yerleşim haritasının çıkarılmasında en önemli izlerden biri yer adlarıdır. İlk bakışta, Yazır, Avşar, Dodurga, Yüregil, Evkara (Karaevli), Karkın, Kınık, Eymür, Beydüz ve İğdir boy adlarının yerleşim adı olarak korunduğu görülmektedir.

Bölgeler itibarıyla yer adları değerlendirildiğinde şu bilgilerle karşılaşırız:

Acıpayam ve Serinhisar ilçeleri ile Gireniz Bölgesi birlikte değerlendirilmelidir. Acıpayam bölgesi Avşar oymağından Karaağaç Baba komutasındaki uç beyleri tarafından feth edilmiştir. Fetih oymağı Kumavşarı ve Karahüyükafşarı köylerini kurmuştur. Bölgedeki yerleşim adlarına bakıldığında da yoğun bir Oğuz-Türkmen yerleşiminin izleri görülür. Yerleşim adında boy, oymak, aşiret adı taşıyanlar şunlardır:

Kumavşarı, Yazır, Dodurgalar, Karahüyükafşarı, Evkara (Acıpayam'a bağlanan Çamlık mahallesinin eski adı), Yüregil, Karkın doğrudan Oğuz'un boy adlarıdır. Ayrıca, Kurtlar, Apa, Taraş, Oğuz, Gümüş, Bedirbey, Alaaddin, Yatağan, Çakır, Hacıkurtlar, Sarıoğlu, Kızıllar, Hacıömerler, Karaismailler, Hacıahmetler, Fettahlar, Ağalar gibi oymak, aşiret ve cemaat adları yer adında yaşatılmıştır.

Çameli İlçesi'nin eski adı Karaman'dır. Karamanoğlu Beyliği'nin dağılması ile bu bölgeye Karamanlılar'ın yerleştikleri bilinmektedir. Çameli İlçesi'nde Kınıkyeri, Kalaycı, Kızılyaka, Mehmetler, Sofular, Hacımehmetler, Cesirler, Karahasanlar, Kavalcılar, Bayramlar, Bıçakçı, Taşçılar köylerinin oymak ve cemaatlerinin adlarını yerleşim yerinde yaşattığı görülmektedir.

Beyağaç, Kale ve Tavas ilçelerinin birlikte ele alınması gereklidir. Bölgede yaptığımız saha çalışmalarında, Avdan Dağı çevresindeki hem Tavas'ın hem de Kale'nin köylerinde yaşayan insanların, sık sık, kendilerini Horzum ve Horasan Yörüğü olarak ifade ettiklerini gördük. Bu hususun 1240 Moğol saldırısı ile ilgili olabileceği düşüncesindeyiz. Denizli'nin Osmanlılar tarafından Germiyan

Oğulları'na verilmesinden sonra Tavas Beyliği 1365 tarihinde Menteşe Beyliği'ne bağlanmıştır. Beylik önceleri **Horasanlı** Köyü'ne, sonraları Hırka Köyü'ne yerleşmiştir.

Tavas-Gökçeler Köyü, oymak adını yerleşim bölgesine veren bir boydur. Gökçeler, Mamalu aşiretine bağlı olan ziraatçi Türkmen taifesindendir. Yörede yoğun olarak Teke Türkmenleri'ne rastlanılır. Teke Türkmenleri, Oğuz'un Bozokları'nın Salur boyundandır. Yine köy adlarından hareketle, Tavas-Horasanlı ve Tavas-Kızılca Bozoklar'ın Avşar boyudur. Tavas-Çağırgan ve Tavas-Kayapınar Üçoklar'ın Yüreğir boyundandır. Tavas-Seki Köyü de boy adını yerleşim bölgesine veren, Teke Türkmenleri'nden olup, Bozoklar'ın Salur boyundandır. Kale-Narlı Köyü-Çakallar mahallesinin adı, Bozoklar'ın Bayat boyuna bağlı bir kolun adıdır. Yerleşim bölgesi adı olarak kullanılan Ahmetler, Alpa, Akıncılar, Avdan, Aydoğdu, Baharlar, Çakmak, Dereli, Emirler, Kadirler, Habipler, Hacıisalar, Hacımusalar, Kapuz, Karahasanlar, Karahüseyinler, Karaşahanlar, Kayaca, Keçeliler, Kızılcabölük, Kocabaş, Koyuncu, Ovacık, Sarıkırıklar, Sofular, Tahralar, Yağlılar, Yahşiler, Yorga Oğuz'un cemaat adlarıdır.

Tarihte Menteşe olarak adlandırılan bölge hakkında F. Sümer şu bilgileri aktarır. "*Menteşe sancağında yarı göçebe olmak üzere, bazı oymaklar yaşamaktadır. Bu oymakları, meydana getiren kollara, defterlerde tir (ok) denilmektedir ki, sadece bu sancağa mahsus bir tabirdir. Menteşe sancağında yaşayan oymakların bazıları şunlardır: Kayı, Horzum, Barza, Kızılca-Yalınc, Kızılca Keçilu, İskender Beğ. Burada adı geçen Barza oymağı Oturak-Barza ve Göçer-Barza olmak üzere, iki kol halinde olduğu gibi, ayrıca bir de Güne-Barza kolu vardır*" (Sümer, 1980).

Çal, Bekilli, Baklan yöresi, 1176 Kumdanlı (Miryakefalon) Savaşı'ndan sonra yöreye Oğuz'un Yazır, Kayı, Beydili, Avşar, İğdir, Kınık, Döğer, Peçenek, Yıva, Bayat, Çavuldur, Yüreğir, Eymir, Salur gibi boyları ve bu boylara bağlı Karamanlı, Çakırlar, Bahadınlar (Bahaeddinler), Kuyucak, Sülüler, Elvanlı, Kabalar, Hançalar, Alifakihler, Cabarlar, Şapçılar, Dayılar, İcikler, Çatalobalılar, Kaçarlar, Horzumlar, Sakızcılar, Toklar, Peynirciler, Sindeller, Kaplanlar, Demirciler, Köseliler, Seyitler, İkizli, Sarıkeçililer, Sarıtekeliler, Karalar, Hadımlar, Meller (Deliler), Büberler, İnallı (Eyneli) gibi oymaklar yerleşmiştir.

Yörede yukarıda sayılan boy, oymak ve aşiret adları yerleşim adı olarak yaşatılmaktadır.

Çivril yöresi de 1176 Kumdanlı (Miryakefalon) Savaşı'ndan sonra oldukça yoğun Oğuz göçünün yaşandığı bölgelerden biridir. Çivril ve yöresine Beydili, İğdir, Eymir, Yıva, Avşar, Bayat, Yüreğil, Bayat, Kayı, Çepni, Çavuldur boyları yerleşmiştir. Bölgede yer adlarına bakıldığında İğdir, Bayat, Beydilli, Yuva, Şenköy (Çöplü Avşarı) boy adlarının, Karalar, Karabedirler, Menteş, Karamanlı, Bulgurlar, Çıtak, Yahyalı, Karahacılı, Tokça, Bekirli, Seraserli, Irgıllı, Çandır, İshaklı, Çetinler, İbanlar, Kaşıkçı, Çakallar, Ömerli, Işıklı, Kızılcasöğüt, Cabar, Karayahşiler gibi yerleşimlerde oymak, aşiret ve cemaat adlarının yaşatıldığı görülür.

Buldan, Güney yöresinde yer adlarından hareketle birçok Oğuz yerleşimi olduğunu görürüz. Genel bir bakışla yöreye Kayı, Afşar, Salur, Bayat, Kınık, Yazır ve Beydili boylarının yerleştiği görülür. Ayrıca yörede, Çakallar, Memişler, Karaahmetli, Karagözler, Karalar, Sarıtekeli, Karatekeli, Akçalar, Sarılar, Hüseyinler, Memişler, Çorbacılar, Sarıveliler, Saltuklar, Mollaahmetler, Haylamazlar, Fakihler, Çakmaklar,

Parmaksızlar, Hacıbicikler, Ceritler, Gökoğlanlar, Süllüler, Sarımahmutlu, Dımbazlar, Cabarlar, Çakırlar, Sakallılar, Curalar, Hatıplar, Kaşıkçı, Eldirekli, Saraçlar ve Manavlı gibi cemaat, oymak ve aşiretlerin adlarını saymak mümkündür.

Çardak, Bozkurt, Honaz bölgesi Oğuz yerleşiminin ve son döneme kadar yörük yerleşiminin olduğu bir alandır. Bölgede, Avdan, İnceler, İncelertekkesi, Çaltı, Cumalı, Beylerli, Emirazizli, Kızılyer, Aydınlar, Akbaş, Menteşe, Karateke oymak ve aşiret adları yer adı olarak yaşamaktadır.

Sarayköy'de Yörükhasanlar, Yörükler, Gerali, Tosunlar, Ahmetli, Caber, **Babadağ**'da Oğuzlar, Kelleci, Mollaahmetler, Ahıllı, Bekirler yer adı olarak kullanılmıştır.

Denizli Çukurundaki diğer yerleşimlere bakıldığında birçok boy, oymak, aşiret ve cemaat adı ile karşılaşırız. Haytabey, Eymir, Karahayıt, Develi, Yukarışamlı, Aşağışamlı, Saliağa, Salihağaçiftliği, Şahinler, Kayalar, Şemikler, Karakurt, Turgut, Koyunlu, Kayhan, Kınıklı, Kadılar, Hallaçlar, Saruhan, Gümüşler başlıcalarıdır.

Cevdet Türkay *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatlar* adlı eserde on beş yıllık çalışmaları neticesinde yazdığı sonuç bölümünde şunları dile getirir: *"Büyük Türk soyu, ilk ve eski anayurdu olan Orta Asya yaylalarından Batı'ya doğru göç etmiş, birçok bölümlere ayrılmış, aynı anlama gelen boylar, oymaklar, aşiretler ve cemaatlar meydana getirmiştir. Bunlar o kadar çoktur ki, toplam olarak sayıları 7230'u bulmaktadır. Bu yoldaki araştırma ve incelemeler sürdürüldükçe, bu sayı çok, hem çok artacaktır"* (Türkay, 1979).

C. Türkay'ın bakış açısıyla değerlendirme yapıldığında, Anadolu'ya Türkistan'dan 24 boy olarak gelen Oğuzlar pek çok oymak, aşiret ve cemaat meydana getirmişlerdir ve bunlar aynı kavramlar olarak değerlendirilmelidir.

Denizli'de arşiv belgeleri ve saha çalışmalarımızda tespit edilen diğer *cemaatler* şunlardır:

Abalıoğulları, Abanca, Acır-Acırlı (Bozoklardan), Aka-Akalar, Akyollar, Alakürk, Alaplı-Alaplu, Alifakihler, Aydın Yörüğü, Bahadınlar (Bahaeddinler), Balabanlar, Batra-Batralı-Batralar (Barza), Beğlili, Bozdağ Yörükleri, Buhurlar, Bulbuzlar, Büberler, Büyükayaklı, Bekmezli, Caber (Musacalı aşiretine bağlı olup, Bozoklar'ın Avşar boyundandır), Cura, Çatalobalılar, Çolak-Çolaklar, Çubuklu, Çulhalar, Çapan, Çil-Çilli-Çiller, Danacılar, Dayılar, Demirci Yörüğü, Dereli, Eski Yörük, Eymiroğlu, Fakıhlar, Gariban, Gocubaşlar, Güccelioğulları-Gücceliler, Günce-Günceli, Hacıbayramlar, Hacıkara, Hacıisaoğlu, Hacılı, Hançalar, Harmandalı, Harbendeli, Hayıt, Hocaoğlu, İfraz Çakalı (Bozoklar'ın Avşar boyundandır), İcikler, İkizli, İnallı (Eyneli), İncella, Kabalar, Kabaklar, Kadirli (Kâfirkıran cemaati, Beydilli boyu), Karalar, Karabağılı, Kaplanlar, Karabeğli, Karaçakal, Karaçallı Karadepeli, Kaşlılar, Kındıl-Kındıllar, Kısacık, Kızılcabörk-Kızılcaborklü, Köseler, Köseliler, Kurdoğlu, Kurtlar, Kuyucak, Macarlar-Macarlı, Manav, Manavlı Yörükleri, Manavgat Yörüğü, Marmaris Yörüğü, Mollasarılar, Mozaklar, Muğla Yörükleri Oturak-Oturaklar, Okçu-Okçular, Peçin Yörükleri, Peynirciler, Piroğlu, Sakalsızlar, Sakızcılar, Sarıkeçilili (Bozoklar'ın Kayı boyundandır), Sarıkırıklar, Sarıoğlanlar, Sarulus-Serulus, Seraseroğulları, Seyitler, Solaklar, Sungurlar, Şapçılar, Şeyhli Türkmanı, Tahtacı, Şatırlı, Tartar-Tartarlı, Tekeli Yörüğü, Tığraklı, Tilkili, Tokur-Tokurlar, Topçu, Toroman-Torapan, Türkemiş, Umaş, Yağlıoğulları, Yahşibeğler-Yahşibeğli, Yanbeşler, Yetimli-Yetimler, Yörük Hasanlar (Kızkapanlu aşiretinden), gibi Oğuz boyları da bölgemizde bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Altınay, A. R. (1930). *Anadolu'da Türk Aşiretleri*. İstanbul.

Atalay, B. (1939-1941). *Divanü Lügat-it Türk*. Ankara: TDK Yay.

Aydoğdu, H. (1969). *Kızılhisar Tarihi*. Muğla: Muğla Gaz. ve Matb.

Baykara, T. (1969). *Denizli Tarihi*. İstanbul.

Çay, M. A. (1983). *Anadolu'da Türk Damgası*, TKAE Yay. Ankara.

Denizli İli Köyler ve Belediyeler Listesi, (1996). Denizli Valiliği.

Ebul Gazi Bahadır Han, (1996). *Şecere-i Terakime*, Haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara.

Eröz, M. (1991). *Yörükler*. İstanbul: TDAV Yay.

Gökçe, T. (2000). *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gündüz, T. (1997). *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*. Ankara.

Halaçoğlu, Y. (1997). *18. yy.da Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi.* Ankara.

İnanç Dergisi, Denizli Halkevi Dergisi, 105 sayı

Kaptan, Ş. T. (1988). *Denizli Halk Kültürü Ürünleri-I*. Denizli: Denizli Yenigün Mat.

Komisyon. (1997). *Ekonomik Yönü İle Denizli*. Denizli: Denizli Graf Art.

--------. (2001). *Denizli Turizm Envanteri*. Denizli: Yeni Merhaba Mat.

--------. (1989). *İlçemiz Kale*. Denizli: Özden Ofset.

--------. (1998) *Türkiye'nin Parlayan Yıldızı Denizli*. İzmir: TC. Denizli Valiliği.

Kurgun, L. (2002). *Denizli İli Yer Adları*. Basılmamış Dr. Tezi, PAÜ Sos. Bil. Ens., Denizli.

Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, (1993). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (937/1530), I, Ankara.

Orhunlu, C. (1963). *Osmanlı İmparatorluğunun Aşiret İskân Teşebbüsü*, İstanbul.

Öztuna, Y. (1978). *Türkiye Tarihi*. Cilt II, İstanbul.

Saraçoğlu, (1989). H. *Akdeniz Bölgesi*. İstanbul: MEB Yay.

Seyirci, M. (1999). *Batı Akdeniz Bölgesi Yörükleri*. Antalya.

Sümer, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy-Teşkilatları-Destanları*. Ana Yay.

--------. (1953). Avşarlara Dair. *Fuat Köprülü Armağanı.* Ankara. 453-478.

--------. (1991). Çepniler. *Türk Dünyası Tarih Dergisi.* 4-25.

Tarhan, T. (1968). *Denizli Tarihi*.

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.

Tok T. (2002). Boy, Oymak, Aşiret ve Cemaat Adları Çerçevesinde Tavas, Kale, Beyağaç Yöresi Yörükleri 'ne Genel Bir Bakış. *Yörük ve Türkmenlerde Günlük Hayat Sempozyum Bildirileri.* Ankara. 210-213.

--------. (2002). *Denizli İli Güney ve Güneybatı Ağızları*. Basılmamış Dr. Tezi, PAÜ Sos. Bil. Ens., Denizli.

Türkay, C. (1979). *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*. İstanbul.

Vehbi, A. (1951). *Acıpayam*. Ankara: Ankara Çankaya Matbaası.

Wittek, P. (1986). *Menteşe Beyliği.* Ankara: TTK Basımevi.

Yalgın, A. R. (2000). *Cenupta Türkmen Oymakları, Cilt I-II*. Ankara: MEB Yay.

EKLER:

Resim 1. Denizli ve yöresi haritası

Resim 2. Yörede bulunan kaya resimlerinden bir örnek.

Resim 3. Yöredeki mezar taşlarındaki tamgalar.

Resim 4. Saha çalışmasından.

OĞUZLUĞUN BATI TEMSİLCİLERİNDEN: BERENDİLER

UMUT ÜREN

XI-XIII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzey bozkırlarında faal Türk kavimlerinden birisi olan Berendiler, Rus kaynağı Povest'de ilk olarak 1094 yılındaki gelişmelerin bahsedildiği satırlarda, bölgedeki Peçenek ve Torklarla birlikte karşımıza çıkmaktadır (Yücel, 2007, s. 50). Povest'te Berendilerle birlikte Tork, Torky ve nadiren Türkmen olarak anılan diğer kavim Bizans kaynaklarının Uzlar olarak zikrettiği, Oğuz boylarının batı kanadını teşkil eden halk idi. Berendiler ile Uzlar bölgedeki bütün gelişmelerde birlikte anılmışlardır. Kaynaktaki ifadeler Berendilerin ilk anıldıkları tarihten itibaren önemli bir güce sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Rus knezlikleri himayesinde hizmet gören Berendlilerin seferlere 1500-2000 kişilik bir orduyla destek verdiğine dair kayıtlar mevcuttur (Yücel, 2007, s. 50). Kavmin bazı durumlarda 30.000 kişilik bir orduyu da çıkarabildiğini söyleyen satırlar ise Karadeniz araştırmalarının ülkemizdeki yol başçısı rahmetli Kurat tarafından mübalağalı bulunmuştur. Ancak ilerleyen satırlarda da görüleceği üzere Rus knezlerinin yanlarına çekmekten mutluluk duydukları hatta dostluklarını kaybetmeme pahasına antlaşma tekliflerini geri çevirdikleri bu kavim için söylenen sayılar pek de abartılı olmayabilir (Rasovskii, 2012, s. 26).

Genel olarak Peçenek ve Uzlarla ilgili hadiselerle ve aynı çevrelerde anılan kavmin menşei konusunda yapılan çalışmalarda farklı öneriler sunulmuştur. Kafesoğlu ve Rasonyi'ye göre Berendiler bir Peçenek kavmidir (Kafesoğlu, 2005, s. 194; Rásonyi, 1993, s. 132). Kurat, kavmin Peçeneklerden tamamıyla ayrı olduğu kanısındadır ancak bununla birlikte kökenleri konusunda herhangi bir öneride bulunmamıştır. Pritsak, Berenderi Uzların en büyük kolu olarak değerlendirir (Pritsak, 2002, ss. 518-519). Golubovskiy de onların Uzların bir kolu olduğunu iddia eder. Hazar çalışmalarının önde gelen isimlerinden Artamanov ise onları Kıpçak bünyesinde değerlendirerek, Uzlarla farklı köklere sahip olduklarını düşünmektedir (Artamanov, 2004, s. 538). Bize göre şimdiye kadar öne sürülmüş tekliflerden en güçlüsü Uzlar çerçevesindeki değerlendirmelerdir. İsimlerinin sürekli olarak Uzlarla beraber Galiç ve Kiev

Knezliği sahasında ve Suzdal-Rostov çevresinde anılmış olması da bu görüşü destekler mahiyettedir. Peçeneklerin hareket sahası genel itibari ile Kiev dolayları olmuş, daha kuzeye çıkmamışlardır. Bundan başka Rus kaynaklarında Peçeneklerin ilk zikrediliş tarihi 915, Berendilerin ise 1094'tür. Yıllıkların yaklaşık 200 yıl gibi uzun bir süre böyle bir birlikteliği kaçırması düşünülemez. Bozkırlı kavimlerde, isimlerinin zaman zaman yükselmesine paralel olarak rollerin değiştiği defalarca görülmüştür. Muhtemelen burada da böyle bir ilişki söz konusu olmuş, vaktiyle Uz birliği içerisinde yer alan Berendiler güçlenerek isimlerini onların önüne geçirmişlerdir. Ancak her iki kavminde üstte Oğuz çatısında birleştiği ve Oğuzluğun batı kanadını temsil ettikleri gerçeği açıktır.

Berendi isminin kökeni ve anlamı meselesi tıpkı menşei tartışmaları gibi farklı teklifleri beraberinde getirmiştir. Rasonyi, ismin *–ber*'den (vermek) *ber-in-di* (verilen) hâline dönüşümü üzerinde durmuş, bu yaklaşım Golden tarafından da kabul görmüştür. Bu teklifi reddeden Pritsak, "*ber-in*" şeklinin çok nadir olduğunu ve özel isimlerde kullanılmadığını, Beren adının Macarcada da olduğu gibi fiil değil isim köklü olduğunu belirtmiştir (Pritsak, 2002, s. 519). Kelimenin anlamının altın kartal olduğundan şüphe duymayan Pritsak, kavim adının altın kartallı olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünmektedir.[1] Prtisak, aynı zamanda kelimenin anlamının en iyi, Kırgız Türkçesinde korunduğunu söyler. A. N. Baskakov, sondaki –dey ekinin benzetmeyi (gibi) karşıladığını söyleyerek Beren kelimesinin izahını üç şekilde yapmıştır. Bunlar; hançer-kılıç, akıllı-kuvvetli-cesur, kartal-aslandır (Yücel, 2007, s. 36). Kazak Türkçesinde de Beren kelimesi cesur, sağlam, hançer anlamını korumaktadır.[2] Son olarak J. Brutzkus da Berendi kelimesinin anlamının "güneyliler" olabileceği üzerinde durmuştur. Rus dilinin etimolojik sözlüğünü hazırlayan M. Vasmer kelimenin etimolojisinin net olmadığını belirtmiştir (Vasmer, 1986, s. 155).

Uz ve Berendilere nazaran bölgeye daha erken gelenler Peçenekler idi. Rus yıllıklarına göre Peçeneklerin Rus topraklarına ilk geliş tarihleri 915'tir (Yücel, 2007, s. 36). Onları batıya kovalayanlar Uzların bizatihi kendisi olmuştu. Vaktiyle IX. yüzyılda Yayık nehri boylarında Hazar komşuluğunda yaşayan Peçeneklerin, Hazar ticaretine ve yerleşik halka zarar vermeye başlaması, Hazarların Uzların yardımına başvurmasına vesile olmuştur. Uz hücumları karşısında yerlerinden olan Peçenekler 860-880 civarında İdil'in batısına geçmek zorunda kaldılar. Yurtlarında kalan Peçenekler ise esir edilerek başka yerlere satılmışlardır (Orkun, 1933, s. 10). Eski yurtta kalan Peçeneklerin içinde bulundukları durumu 921 yılında İdil Bulgar ülkesine meşhur seyahati gerçekleştirmek üzere yola çıkan İbn Fadlan'ın satırlarında da görmek mümkündür. Oğuz yurdundan geçen seyyah Peçeneklerin, bu sıralarda Oğuzlara nazaran daha fakir olduklarını ve otlaklarının daraldığını anlatmıştır.[3]

[1] Kırgız Türkçesine göre Beren; bir kartal türü, güçlü, kuvvetli veya kahraman anlamını taşır. Yudakin K. K., *Kirgizsko Russkiy Slovar'*, İzdatel'stvo Sovetskaya Etsiklopediya, Moskva 1965.

[2] *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1984, s. 44.

[3] *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (aktaran; Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012, ss. 18-19.

Peçeneklerin İdil ötesine geçtiği sıralarda Bizans İmparatorluğu bir diğer Türk kavmi olan Bulgarlarla mücadele hâlinde idi. Bizans, Çar Simon önderliğindeki Bulgarların Trakya istilasından kurtuluş ümidi olarak yeni gelen Peçeneklere başvurmada gecikmemiştir. Peçenekler öncelikle yardım etmeyi kabul etmişlerse de müşterek hareket esnasında Bizans ordu kumandanlarının kendi aralarındaki ihtilafı görerek bundan vazgeçmişlerdir (Kurat, 1937, s. 85).

Peçeneklerin batıya göçü, kaynakların vermiş olduğu tarihlere göre 915'ten 1036 yılına kadar sürecek olan Peçenek-Rus mücadelelerini başlatmış oluyordu. Rus topraklarında geçen yaklaşık 121 yıl boyunca Povest'de tam on bir Peçenek akını kaydedilmiştir. Geçen sürede Peçenekler sadece Ruslarla savaşmamışlar, knezlerle müttefik hâlde başka milletlere karşı da mücadele vermişlerdir. Rus knezi Yaroslav'ın Peçeneklere son darbeyi indirmesinden biraz önce, doğudan gelen yeni bir Uz baskısı onların esas kitlesinin Tuna boylarına inmelerine sebep olmuş ve knez yurtlarında kalan Peçenek bakiyelerini mağlup emiştir. Rus yıllıklarında 1036 yenilgisinden sonra Peçenekler tamamen kaybolup gittiği ifade edilir ki bu Kiev Rusya'sı sahasından çekildiklerine işarettir. Bu son hücumla Kiev Knezliği için Peçenek bahsi kapanmış oluyordu, bölgede bulunan az sayıdaki Peçenek daha sonraki tarihlerde hudut bekçiliği görevini üstlenmişlerdir. Peçeneklerden boşalan yerlerde ise ağırlıklı olarak Uzlar görülmeye başlamıştır.

Tuna boylarına çekilen esas kitle de peşlerini burada da bırakmayan Uzların baskısıyla Bizans sınırlarına girmişlerdir. Balkanlardaki Peçenek serüveni 1091 yılında Meriç Irmağı kıyısındaki savaşla son bulmuştur. Bu son savaşta Kumanların desteklediği Bizans ordusuna[4] mağlup olan çok sayıda Peçenek'in Bizans hizmetine girdiği ve Anadolu'ya yerleştirildiklerini biliyoruz (Baştav, 1989, s. X). Bizans için bir dış tehdit unsuru olarak Peçeneklerin son kez görünmeleri 1122 yılındadır. Bu son akın da İmparator II. Ioannes tarafından bertaraf edilerek artık Bizans için Peçenek bahsi kapatılmıştır (Ostragorsky, 1999, s. 349).

Tıpkı Anadolu sahasına yönelen Oğuz boylarının ortak hareketi gibi Berendiler ile Uzlar Hazar batısına birlikte geçmiş olmalıdırlar. Bunlar arasında Peçenekleri kovalamada Uzların daha istekli olduğunu ve Berendilerin esas kitlesinin Azak'ın kuzeyindeki sahada kalarak, Ruslarla bozuşmadıkça ve Kuman baskısı gelmedikçe, bölgeden ayrılmadığını düşünmek yerinde olacaktır. Uzlar, Peçeneklere karşı giriştikleri savaşlarda nüfus kaybı yaşarken Berendiler bu sırada adeta bir istirahat dönemi geçirmişlerdir.

1060 yılı civarında artık Orta Dinyeper boylarında olduğunu bildiğimiz Uzların knezlik topraklarına yaptıkları baskınlar Rusları harekete geçirmiştir. Knezliğin sayıca üstün orduları karşısında tutunamayan Uzlar bunun üzerine Tuna boylarına çekilmek zorunda kalmışlardır. Uzların güney Rusya ovalarından çıkarak Balkan ara-

[4] Bizans İmparatoru I. Aleksios İstanbul'un hem karadan hem de denizden kuşatıldığı müşkil durumdan kurtulma çaresi olarak Kumanları görmüştür. Bizans kaynaklarına göre burada katliam gibi bir savaş olmuş Peçeneklerin tamamına yakını imha edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 333.

zisine girmelerinin bir diğer büyük nedeni de doğudan gelen Kuman baskısı idi (Ostragorsky, 1999, s. 317).

Uzlar, Tuna sevahiline indikten sonra eski düşmanları Peçeneklerin arkasından Trakya ve Makedonya'ya saldırmışlar, Peloponezos'a kadar ilerlemişlerdir. Ancak 1065 yılı civarındaki bu hareket büyük bir felaketle neticelenmiştir[5] (*Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, 1992, s. 212) Şiddetli soğuklar, hastalıklar ve Peçeneklerle mücadeleden kırılan Uzların bir kısmı Macaristan'a akın etmişse de başarılı olamamışlardır. Esas gücünü kaybeden Uzların bir kısmı Bizans hizmetine girerken bir kısmı geri dönerek Rus knezliği hizmetine girmişler ve birlikte geldikleri Berendilerle yan yana yaşamaya başlamışlardır. Uzların 1068 yılındaki son Macaristan saldırılarına Berendilerin de bir kısmı iştirak etmiştir (Yücel, 2007, s. 51).

Bu karışık ilişkiler çerçevesinde Rus yıllıklarında zaman zaman Berendilerle anılan Peçeneklerin, yukarıda bahsettiğimiz 1036 yenilgisi sonrasında, Tuna'ya inmeyerek Kiev sahasında kalan küçük grup olduğunu düşünmekteyiz. Hâlihazırda Berendilerin Peçenek grubu dâhilinde olduklarına dair ne Rus ne de Bizans kaynaklarında herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Vaktiyle İdil'i geçerek Don ve Kuban boylarından, Kırım hatta Tuna sahasına kadar oldukça geniş bir sahaya yayılan Peçeneklerin sekiz boydan ibaret olduğu bilinmektedir.[6] Yazar İmparator Konstantin Porphyrogennetos bu uruğ isimlerini nakleder. Bunlar; Ertim, Çor, Yula, Kulbay, Karabay, Tolmaç, Kaban ve Çoban'dır (Porphyrogenitus, s. 167). Bu sekiz uruğun ayrıca kırk oymağa bölündüğü de kaynakta belirtilmiştir. Peçeneklerle oldukça yakından ilgilenen Konstantinos'un burada, Peçenekler'e bağlı, Berender gibi güçlü bir boyu kaçırması mümkün değildir.

Rus Knezlerinin askeri hizmette tercihi nispeten daha kalabalık ve aktif olduğunu düşündüğümüz Berendi'ler olmuştur. Yüksek ihtimalle Peçenek ve Ruslarla mücadelelerde Uzlar'ın büyük bir nüfus kaybına uğraması da bunda etkili idi. Bunun haricinde fırsat buldukça knezlik topraklarına akın düzenlemekten geri durmayan Uzlara nazaran Berendiler daha ılımlı bir müttefik görünümündedir.

Kiev knezliğinin zaman zaman bu güçlü müttefiki kaybetmeme uğruna gayret sarf ettiği kaynaklara yansımıştır. 1154 yılında Rus sınırlarına yapılan Kuman akınları sırasında Berendilerin çok sayıda Kumanı esir aldıkları bilinmektedir. 1155 yılında barış yapmak üzere gelen Kumanların, Berendlilerin elinde bulunan esirlerini geri istemesi Knez Yuri tarafından reddedilmiştir. Berendlilerin Kneze "biz senin ve

[5] Bizans Kaynağı, Konstantinos Dukas'ın fazla gayret sarf etmeden savaşı kazandığından bahsetmektedir. Tuna'yı geçen Oğuz boyunun, Bizans kumandanlarından Basileios ve Nikephoros Botaneiates'i esir almalarından sonra, Dukas'ın Uzlar üzerine yürümeye kalktığı ancak bu sıralarda açlık ve hastalıklar yüzünden Uzların büyük kısmının Tuna ötesine çekildiği kaydedilmiştir. Bk. *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*. (1992). Çev. Demirkent I., Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 212.

[6] Bizans kaynağı da Peçeneklerin vaktiyle Hazar ve Oğuz komşuluğunda yaşadığını ve Uzlarla giriştikleri savaşta mağlup olarak İtil'i geçtiklerini anlatmaktadır. Bu satırlarında devamında Peçeneklere dair haberleri aktaran Konstantin, Peçeneklerin boylar halinde yaşadıklarından bahsetmektedir. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 167.

oğullarının namusu için kendimizi feda ediyoruz" şeklindeki itirazı üzerine Yuri, Kumanlara hediyeler sunarak bu isteklerini geri çevirmiştir (Yücel, 2007, s. 386).

Rus kroniğindeki bilgiye göre 1177 yılındaki Kuman seferi esnasında, Kumanlar, Berendilerin altı şehrini alarak Rostovtsev'e doğru ilerlemişlerdir. (Yücel, 2007, s.412) Bu kısa bilgi söz konusu tarihlerde Berendilerin Rusya topraklarında hatırı sayılır bir nüfusa sahip olduklarına işaret etmektedir. Bir başka yerde Uzların ve bütün Kara-Kalpakların, Berendi topraklarından geldiklerinin söylenmesi de oldukça dikkat çekicidir (Yücel, 2007, s. 132). İki bilgi de Berendilerin köklü bir şekilde iskânına işaret ettiği gibi Peçenek ve Rus savaşlarından kalan Uz bakiyelerinin tekrar Berendilerin yanına döndüklerini de kanıtlamaktadır.

Rus knezliklerine gerek dâhili gerekse harici savaşlarda askerlik hizmeti sunan Berendiler doğudan gelen yeni göçlerle giderek güç kaybına uğramışlardır. Önce Kuman-Kıpçak ardından Moğol istilaları kavmin adının yavaş yavaş unutulmasına yol açmıştır. Bu istilalar karşısında yurtlarında tutunamayan Berendilerden bazıları Romanya ve Bulgaristan arazisine göç etmişler, kalan az sayıdaki kısım ise doğu Slavları arasında erimişlerdir. Günümüzde hala daha Bulgaristan ve Romanya topraklarında Berendi adının izlerini taşıyan yer isimleri ve soy isimlerine rastlamak mümkündür. Rasonyi, Rumen asilzadelerinde Berendey gibi soyadlarına rastlandığını ve bunun Kıpçaklar aracılığıyla geçtiğini öne sürmektedir (Rásonyi, 1993, s. 151).

Bunun haricinde Anadolu'da da Berendi adını taşıyan köy isimlerine rastlanmaktadır. XVII. yüzyılda Çukurova dolaylarında Dulkadirli oymakları arasında Berendi adı geçer (Sümer, 1980, s. 192). Günümüzde ise Antalya'nın Serik ilçesine bağlı bir köy ile Karaman'a bağlı bir köyün adı Berendi'dir. İlk bakışta bu isimler Anadolu'ya gelen Oğuz Boylarının en güçlülerinden biri olan Bayındır'la alakalı görülebilir. Ancak isimlerin yakınlığına rağmen dikkatli bir biçimde ayrı olarak kaydedilmişlerdir. Abdülkadir İnan, Ali Rıza Yalman'ın Cenupta Türkmen Oymakları isimli çalışmasında Berendi adındaki bir köyü Bayındır[7] olarak izah etmesini tenkit ederek vaktiyle Berendi isminde bir Oğuz grubunun var olduğunu belirtir (İnan, 1935, ss. 305-307). Bayındır boyu ile Berender'in aynı olabileceğini düşünen bir diğer âlim Barthold'dur (Karataev, 2002, ss. 379-380). Ancak buna delil olarak gösterilebilecek herhangi bir tarihî kayıt yahut iz mevcut değildir. Anadolu topraklarındaki bu yer isimlerinin sahipleri tıpkı Peçenekler gibi yine Bizans eliyle bölgeye yerleştirilen Türk unsurlarıyla ilgili olsa gerekir.

[7] Yalman, A. R. (2000). *Cenupta Türkmen Oymakları*, Cilt-1, Ankara: Kültür Bakanlığı, ss. 230-231. Bulgar Dağının kuzeyindeki köyden bahseden Yalman, köyün asıl adının Yerendi iken sonradan Berendi hâline dönüştüğünü söyler. Ona göre köyün isminin iki şekilde düşünülmesi gerekmektedir ki bunlardan ilki bir aşiret adı olma ihtimalidir. Buradaki teklifi Bayındır olmuştur. Diğer ihtimal ise bölgede sıklıkla toprak kayması yaşandığından adın Yerendi'den gelmiş olabileceği ihtimalidir.

KAYNAKÇA

Artamanov, M. I. (2004). *Hazar Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Baştav, Ş. (1989). *Bizans İmparatorluğu Tarihi, Son Devir (1261-1461)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*. (ed. Gy. Moravcsik, İngilizce ed. J. H. Jenkins). 1967.

İbn Fadlan Seyahatnamesi. (2012). (Akt. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İnan, A. (1935). Tahlil ve Tenkidler. *Türkiyat Mecmuası*. Cilt: 3

Kafesoğlu, İ. (2005). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Yayınları.

Karataev, O. (2002). Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri. *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt: 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kazak Türkçesi Sözlüğü (1984). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Kurat, A. N. (1937). *Peçenek Tarihi*. İstanbul: Devlet Basımevi.

Mıkhael Psellos'un Khronographıa'sı, (1992). Çev. Demirkent I., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Orkun, H. (1933). *Peçenekler*. İstanbul: Remzi Kitaphanesi.

Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Prıtsak, O. (2002). Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri. *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt: 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Rásonyı, L. (1993). *Tarihte Türklük*. 3. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Rasovskii, D. A. (2012). *Polovitsi, Çernie Klobuki: Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Vengrii*. Moskva.

Sümer, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler: Tarihleri- Boy Teşkilatı-Destanları)*. İstanbul.

Vasmer, M. (1986). *Etimologiçeskii Slovari Ruskogo Yazika*. Moskva.

Yalman, A. R. (2000). *Cenupta Türkmen Oymakları*. Cilt-1, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Yudakin, K. K. (1965). *Kirgizsko Russkiy Slovari İzdatel'stvo Sovetskaya Etsiklopediya*. Moskva.

Yücel, M. U. (2007). *Rus Yıllıklarına Göre Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İRAN'DA OĞUZ / TÜRKMEN BOYLARI

YAGHOOB RAHİMİ DASHLİBOROON

İran Türkmenleri

Oğuz Türkleri batıya doğru yaptıkları büyük tarihî göçlerinde, Maveraünnehir ve Horasan bölgeleri yoluyla İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelmişler; ama onların bir kısmı da, Hazar denizinin doğusunda, kendilerinin eski ülkelerinde kalarak, şimdiki Türkmenistan ve onun civarındaki Türkmenleri oluşturmuşlar. Bu tarihî süreci, Prof. Dr. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)* eserinde detaylı şekilde göstermektedir.

Kaşgarlı Mahmut'un açıklamasına göre, 10. yüzyılda bütün Oğuzlara Türkmen denilmekte ve bu iki kelime eş anlamlı şekilde kullanılmaktaymış. Hâlbuki şimdi, Türkmen ismi sadece Hazar ötesi Türkmenlerinde, Irak, Suriye ve Türkiye ile Azerbaycan'ın bazı yerlerinde yaşayan Oğuz kökenli etnik gruplar tarafından kullanılmaktadır.

Coğrafi konum açısından, Türkmenistan cumhuriyeti Türkmen nüfusunun odaklandığı merkez sayılır. İran, Afganistan ve Özbekistan ülkelerinde yaşayan Türkmenler, genellikle Türkmenistan sınırında oturarak, boy açıdan Türkmenistan'ın içinde bulunan Türkmen oymakların uzantısı niteliğindedirler.

1873 yılında İran Merv savaşında Ruslara yenildikten sonra, Türkmenlerin son direndikleri yer olan Göktepe de 1880'de Rusların eline geçti. Hazar denizinin doğusundaki sınırları belirlemek için, İran Dışişleri Bakanı Mirza Saidhan Ensari ve Rus büyükelçisi İvan Zinovyev'in arasında 14 Aralık 1881'de Ahal Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Etrek ırmağı, Çat adlı Türkmen köyünden doğuya doğru Songı dağı, Çendir ve Sumbar ırmakları ve Aşgabad'ın güneyinde Köpet dağı sınır olarak belirlenip, Batıya doğru da Sumbar'ın Etrek ırmağına biriktiği yerden şimdiki İnçe Burun şehrine kadar Etrek ırmağı ve oradan Hazar denizine kadar, kırsal sınır ilan edildi. 30 sene civarında bu antlaşmaya iki devlet tarafından önem verilmiyordu ve yörük Türkmenler yaylak-kışlak yaparak sınırın iki tarafına gidip geliyorlardı. Rıza Şah Pehlevi, Türkmenleri Tahta kapı siyasetiyle yerleşik hayata geçirdi ve sınırın ötesine geçenleri cezalandırdı veya sürgün etti. Bu antlaşma

tarihinden sonra İran Türkmenlerinin coğrafya konumu ‘’Türkmensahra” olarak bilindi. Böylece, İran Türkmenleri, sınırın güney kısmında, eskilerden beri kendi yaşadığı bölgede yeni sınırın İran kesiminde kaldılar. Bunlar Yomutlar, sonra Göklenler ve Nohurlar biraz da Salır, Teke ve Mürçeli boylarından oluşmaktadırlar.

İran’ın İslamî devriminden sonra, Türkmenlerin arasında dil, edebiyat kültür ve sosyoloji alanlarda bilimsel çalışmalar artmıştır. Birçok ilmi ve edebi eser yayımlanmıştır.

Kültürel açıdan İslam medeniyetinin etkisinin yanı sıra, İslamiyet öncesi unsurlar da İran Türkmenlerinin kültüründe görülmektedir. Örneğin hastaları tedavi etme ve çeşitli sorunları halletme amacıyla Porhancılık adında olan efsun ve sihirle şiir okuma yöntemi vardır. Zikr-i hançer oyunu da eski zamanlarda savaşlara coşkunluk katmak için türemiştir denilmektedir. Ancak İslam dinini kabullendikten sonra tasavvufî şiirler de etkili olmuştur şeklinde görüşler de bulunmaktadır.

İran Türkmenlerinin yaşadığı bölge, geniş bir düzlük olup, 54/15-56/20 boylam ve 36-38 coğrafi enlemde yerleşmiştir. Genişliği 37,516 km^2 olup, Hazar denizin kıyıları açık denizden alçak ve doğuya doğru yükselmektedir. Günbed-i Kavus şehrinde bu yükseklik 38 metre olur. Bu düzlüğün kuzey sınırı Etrek ırmağı, Güneyde ise Hākrizi, Şahmerz Fars ve Türkmen köylülerin ortak sınırıdır (Gorgâni, 1980, s. 1).

Haritada görüldüğü gibi, Yomutlar, Hazar denizinin Güney-doğu kıyısından başlayarak doğuya doğru, Bender-i Türkmen, Kümüştepe, Simin Şehir, Akgalā, Günbed-i Kavus, İnçe Burun ve Maravatepe şehirlerinde ve onlara bağlı köylerde yaşamaktadırlar.

Tekeler Günbed-i Kavus’da bir mahalle, şehrin yakınında bir köy ve biraz da Nohurlular bölgesindedirler.

Göklenler, Yomutların en doğudaki yaşadığı yer Maravatepe’nin güneydoğu ve güney tarafındaki Kelāle şehrinde ve ona bağlı köylerde yaşamaktadır.

Nohurlular ise, Göklen ve Yomut boylarının doğu komşusu olarak Kuzey Horasan eyaletinin Raz ve Cergelân ilçesinde yerleşmişlerdir. Burada Mürçeli boyu tek bir köyde vardır.

Biraz Salır topluluğu da Rezevi Horasan’a bağlı Türbet-i Cam şehrinde bulunmaktadırlar.

Harita: İran’da Oğuz/Türkmen bölgeleri.

Türkmenler çoğunlukla çiftçilik ve hayvancılıkla meşgul olup, yüksk seviyyedeki tahsilin gelişmesiyle idāri, memurluk ve yeniçağ hayatının işleri olan eğitim, sağlık, inşaat ve firma sektörlerinde de çalışmaktadırlar.

İran Türkmenlerinin boyları şunlardan ibarettir:

1. Yomut
2. Göklen
3. Nohurlı
4. Teke
5. Salır
6. Mürçeli
7. Kutsal Boy (Ata, Şıyh, Magtım, Hoca)

Yomut:

Yomut kelimesinin etimolojisi konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Türkmen bilimadamı Nazar Yomudskiy, Salır Gazan'ın torunlarından 12. ve 13.yy.da yaşamış olan Söyün Han'ın oğlu, Yomut adlı bir kişinin adından geldiğini söyler. Antropolog Atacıykov, Yov-mut ''düşmanı yenen'' anlamını öne sürmektedir. A. Vambery ise, topluluk ve boy anlamındaki *yom* ve *-ut* çokluk ekinden olduğunu beyan eder.

Yom kelimesi günümüz Türkmencede bulunmamasına rağmen, yum şeklinde *yumak* "yuvarlak toplanan ip", *yumruk, yumrı* "yuvarlak", *yumurtga* "yumurta" vardır. Uygur Türkçesinde yumut nüfus ve toplum anlamına gelir. (Ataniyazov, 1994, ss. 143-4,)

Ebulgazi'nin *Şecere-i Terakime*'sinde Salır Gazan soyundan gelen Yomut ve kardeşi Gultak, birer küçük aşiret olarak karşımıza çıkar (Yıldırım, 2009, s. 25). Yomut, Balkan ve Mangışlak'ta Salırların küçük boylarının birleşmesinin sonucu olmalıdır. Zira, Ebulgazi'nin Yomut'u Salır soyundan geldiğini söylemesine ilaveten, Ersarı, Sarık, Teke ve Yomut Daşkı Salır birliğini oluşturmuşlar; ayrıca Yomut'un kardeşi Gultak, şimdiye kadar Ersarı ve Salır tayfalarının alt grubu sayılmaktadır ve bu iki boyda Yomut'un alt gruplarına adaş aşiretler bulunmaktadır (Ataniyazov, 1994, s. 143).

A. Vabiri'nin raporuna göre Atabay, Caferbay, Şeref-çunı ve Okurcalı olarak dört alt guruba ayrılırlar. (گلی 1988, s. 222) İran'da yaşamakta olan Yomutlar iki topluluk olarak Atabay ve Caferbay'a ayrılıp, onların alt grupları şunlardır:

A. Atabay: Akatabay ve Atabay

A.1. Atabay: Sähne, Sowgı, Yampı, Sarı çunı, Mämed Ālık, Temek, Hanlı, Gazılı, Gaňırma, Tāna, Dügünçi, Kese, Kese arka, Aşır, Gara Daşlı.

A.2. Akatabay Uzıyn(uzun) Ak ve Gıysga(kısa) Ak olarak iki kola ayrılır:

A.2.1: Uzıyn Ak: Sakavı, Gök, Hebibli.

A2.2. Gıysga Ak: Yolma, Gözmämetli, Şirmämetli, Nurmämetli.

Yılgay, Daz, Diyeci, Badrak, Köçek, İgdir, Tatar, Gocık, Gān Yokmaz, Bähelke, Eymir tayfaları da Atabaylardandır ve bunların bazıları sonradan boy birliğine kabul edilmiş olup Urnat denir. (گلی 1988, s. 223)

B. Caferbay: Yomut hanın oğlu Şeref'ten gelirler ve ilk dört grup oluştururlar: Yarālı, Nurālı, Mirālı, Şirālı.

Yarālı: İri Tumaç, Ovnık Tumaç, Arık, Kel, Köse, Gızıl, Sakgallı, Garagul, Burkaz, Çövgen.

Nurālı: Kötükpaň, Kör, Kem, Turaç, Törrük, Gulgūruk, Kelte, Garaca, Gara incik, Keçebaldır. (گلی 1988:224)

Pierre Galafassi'nin ağ sayfasında 2010'da yayımladığı, "Locations of Major Turkmen Tribes (16th to 19th Centuries)" adlı makalesinde Yomutlar ve Tekeler Daşkı Salır adıyla Mangışlak'ta İçki Salır ve Göklenlerin arasında bir Türkmen konfederasyonunu teşkil etmekte idiler. Kalkukların ve sonra Kazakların saldırısına uğradıklarında ikiye ayrılıp Bayram Şalı diye anılan bir bölümü küzeyde Harezm'e ve Kara Çoka adlı başka bölümü de güneye doğru göçerek, Göklenleri doğuya ve daha güneye ittiler. Böylece onlar Gürgen ve Etrek ırmakları arasında yerleşerek, Farslarla komşu oldular (Galafassi, 2010, 3).

Yomutlar, Sarık, Ersarı, ve Teke ile birlikte Daşkı Salır adıyla anıldığına göre, Oğuz boylarının Salır kolundan geldikleri anlaşılmaktadır ve İran Türkmenlerinin çoğunu oluşturan Yomut boyunun da bu kola girdiği malumdur.

İran'daki Yomutların bir kolu olan Gara Daşlılar, Soltanşa Ataniyazov'a göre, soy açıdan Oğuz boylarının Yazır koluna bağlı olduğu söylenmektedir (Ataniyazov, 1999).

İran'ın Gülüstan eyaletinde, Yomutların arasında İgdir ve Eymir olmak üzere iki oğuz boyu daha yaşamaktadır. kendi adlarına Eymir Mämetgulı Ahun, Eymir Molla Sarı, Eymir Abdılla, İgdir Olyâ (Yukarı İgdir) ve İgdir Soflâ (Aşagı İgdir) gibi köylerde yaşamaktadırlar.

Göklen:

Göklen kelimesi gök ve -laň/leň mekan ekinden oluşmaktadır ve "yeşillik, ormanlık" anlamına gelir (گلی 1988, s. 215). Ebulgazi Bahadırhan'ın *Şecere-i Terakime*'sinde de kaydedilmemiş ve muhtemelen birçok Oğuz boyu yeşilllik biralanda yerleştikten sonra diğer Türkmen boyları tarafından bu adla anılmışlardır.

Göklenler, Günbed-i Kavus'un doğusunda, Mravatepe'nin güneyinde Elburz dağlarının doğu kesiminin eteğindeki Farsların yaşadıkları köylere komşu olarak, Kelâle ve Güllüdağ'da yaşamaktadırlar. Göklenler diğer Türkmen boylarından daha erken yerleşik olup çiftçilik, fidancılık, bal arısını besleyerek bal üretme, Ayçiçeği ve Kolza ekmeyle uğraşmaktadırlar. (گلی 1988, s. 202).

A. Vambery'e göre Göklenler on alt gruptan oluşmaktadırlar: 1- Çakır 2-Begdili 3- Gayı 4- Gara bal akan 5- Gūruk 6- Bayındır 7- Gerkez 8- Yangak 9- Sengrik 10- Ayderviş

Abdürrahman Ahun Tengli Tâna, İran Türkmenlerinin din, dil, soyla ilgilenen ve çok sayıda kitap yazan din hocalarından biridir. Türkmen boylarıyla ilgili *Fazaili't-Türkemân* adlı bir kitabı ve *Şirin Beyan der Şecereyi Türk zebān* adlı da bir soyağacı yayımlamıştır. Ona göre Göklen, Oğuz hanın torunu ve Ay hanın oğlu, Dodurga'nın soyundandır ve ikiye ayrılır: Dodurga ve Halka Dağlı. Gayı Gün hanın oğlu ve yine bir yerde, Halka Dağlı'nın altına alınmıştır.

Dodurga dört grup olarak, Yangak, Sengrik, Gırık, Bayındır ve her biri alt gruplara ayrılmaktadır. Hocanın tasarladığı *Şirin beyan der Şecere-i Türk zebān* adlı soyağacında, ünlü şair Mahdumkulı Firakî'nin Gerkez aşireti Gırık'ın alt grubudur.

Halka dağlı beş dala ayrılır: Gayı, Garnas, Erkekli, Gara Balkan ve Begdili. Şirin Beyan'da şu hususlar ilgi çekicidir:

- Dodurga, Reşideddin'in eserindeki gibi Ay Han'ın oğlu ve Oğuz Hanın torunudur.

- Gayı, Reşideddin'in eserindeki gibi Gün Han'ın oğlu ve Oğuz Hanın torunudur.
- Avşar, Reşideddin'in eserindeki gibi Yıldız Han'ın oğlu ve Oğuz Hanın torunudur.
- Bayat, Reşideddin'in eserindeki gibi Gün Han'ın oğlu ve Oğuz Hanın torunudur.
- Çavdur, Reşideddin'in eserindeki gibi Gök Han'ın oğlu ve Oğuz Hanın torunudur.
- Bayındır, Reşideddin'in eserindeki gibi Gök Han'ın oğlu ve Oğuz Hanın torunudur.
- Begdili, Reşideddin'in eserindeki gibi Yıldız Han'ın oğlu ve Oğuz Hanın torunudur.

Canmämmet Övezov, Göklen boyları konusunda, yazdığı makalede, Tüm Göklenleri iki büyük tayfa olarak Gayı ve Dodurga'ya ayırır. Dodurga'nın alt gruplarında Avşar, Bayat, Çavdır yer almaktadır (bayragh.ir/ محمود عطاگزلی).

Kaşgarlı Mahmud'un kaydettiği oğuzların 22 boyundan, şu yedi boy Türkmensahra'daki Göklenlerde bulunmaktadırlar: *Dodurga, Gayı, Avşar, Bayat, Çavdur, Bayındır, Begdili.*

P. Galafassi'nin verdiği bilgilere göre, Göklenler 16. yy.da Hazar denizinin doğu kıyısında kuzeyde Ust Yurt'a kadar uzanan Mangışlak'taki dört Türkmen konfederasyonun biri olan *Sayınhanı* birliğiydi. Kalmuklar ve Kazakların yarattığı sıkıntıya maruz kalan konfederasyonlar, göç etmeye mecbur kaldılar. Daşkı Salırların bir kısımı Sayınhanı yani göklenler birliğini güneye ve doğuya sürerek, Gürgen ırmağının doğu kesimlerine ve Sumbar ırmağının kenarlarına ittiler (Galafassi, 2010, s. 5).

Teke:

Şecere-i Terakime'den önceki eserlerde Teke boyuna rastlanmamaktadır ve Ebulgazi bu konuda şölye der: "Salır ilinde bir kişi bar erdi, Toy Tutmaz; Teke ve Saruk ili anıng oglanı turur.'' (Yıldırım, 2009, s. 25).

Üstad Ahun Tengli Tāna, Oğuz Han'dan gelen soyu sayarak, Teke boyunu şöyle gösterir:

> Oğuz Han > Dağ Han > Temur> Arka > Argıl > Irmak > Bekeşci > Toka Han > Kümüş Han > Temur Töre > Gara Han > Talip > Salur Gazan Baba > Ot Gözli Ors > Haydar Gazi > Aynal Gazi > Kalal (Talal) Gazi > Boyçı Māzi (Burnuçı Gazi) > Bişem Gazi > Gara Aç (Garaç Beg) > Öre Mazi (Gara Gazi Beg) > Okurcık Ulug Beg > Böke > Ak Han > Garaca Islam > Abuka > Baka Pehlivan > Teke, Teke boyu bu kişiden gelmektedir (bayragh.ir/ محمود عطاگزلی).

İran'da Teke boyu Gülüstan eyaletindeki Günbed-i Kavus şehrinin bir mahallesi, Tekeler köyü, Küzey Horasan'ın Cergelān bölgesinde, Bocnurd şehrinde ve az sayıda Meşhed'de yaşamaktadırlar.

Teke boyunun da Kaşgarlı Mahmud'un belirttiği Oğuz boylarının Salur adından geldiğini ve Dış (Daşkı) Salırlardan olduğunu yukarıda bilim adamlarının vardığı sonuçlara göre söylemiştik.

Nohurlı:

Nohurlı Türkmenler, Göklenlerin kuzeydoğusunda ve Yomutların doğusunda olup İran'ın Kuzey Horasan eyaletinin merkezi Bocnurd'a bağlı Râz ve Cergelân ilçelerinde yerleşmektedirler.

Nohurlılar İran Türkmenlerinin büyük boylarından biridir. S. Ataniyazov'a göre, Nohur Köpet dağda bir düzlük olup, orada tarımla uğraşan yerleşik topluluğa Nuhurlı denir ve Nuhur kelimesini, kaynak, pınar ve çeşme anlamında Arapça Nehirden getirmektedir (bayragh.ir/ محمود عطاگزلی). Ancak, bu kelime klasik Moğolcada *nağur* şeklinde olup, göl, gölet ve kurumuş gölün yatağına denir. Bu gün Moğolcada *noür* olmuştur (Lessing, 1960, s. A558) Günümüz Türkmencesinin Yomut ağzında *navır* biçimi, bir tarafından su girip diğer yandan su akarak çıkan göle denir. Günbed-i Kavus'un Eymir Molla Sarı köyünün yakınında bir Navır vardır.

G.P. Vasiliyeva 1954'teki araştırmalarında Nohurlıyı ikiye ayırmıştır: Nohurlı ve Zertli. 11. yy.a kadar Melik, Erban, Dencik, Sıgır, Cagılcugul alt grupları oluşmuş ve 18. yy.a kadar, Yüzbegi, Yüzbaşı, Evezgeldi, Bahar, Abdırahman, Hoca ve Işık Ata onlara eklenmiştir.

Zertli 18. yy.da eklenmiş olup, Ogrı, Kör, Kem, Hoca Niyaz, Hiveli, Ayı, Çarıh, Gazı kollarından oluşur (bayragh.ir/ محمود عطاگزلی).

Nohurlıların Oğuz boylarından geldiğine dair düşünce yoktur.

Mürçeli:

Mürçeli tayfası iki köy olarak Nohurlıların kenarında yaşamaktadırlar. S. Ataniyazov'a göre, Avşar, bir uruğ ya küçük tire şeklinde Ersarı, Göklen, Esgi ve Mürçeli boylarının içinde yer almıştır (S. Ataniyazov, 1999).

Bunların da Oğuz boylarından gelip gelmediğine ya dair kanıt yoktur.

Salır:

Salır boyundan küçük grup Sovyetler döneminde Sosyalist baskısından kaçarak, Horasan Rezevi'de ilk Sarahs'ta ve sonralar geri gitme umudunu kaybedince, Meşhed ve Türbet-i Cam'da yerleşmişlerdir (http://www.salirlar.blogfa.com).

Üstad Tengli Tâna Salır boyu ile ilgili Salır adlı üç kişiye işaret eder:

> Oğuz Han > Dağ Han > Temur> Arka > Argıl > Irmak > Bekeşci > Toka Han > Kümüş Han > Temur Töre > Gara Han > Talip > Salur Gazan Baba > Ot Gözli Ors > Haydar Gazi > Aynal Gazi > Kalal (Talal) Gazi > Boyçı Māzi (Burnuçı Gazi) > Bişem Gazi > Gara Aç (Garaç Beg) > Öre Mazi (Gara Gazi Beg) > Okurcık Ulug Beg > Böke > Ak Han > Salır. Salır boyu Şu Salır'dan ya Salır Gazan Baba veya Dağ Han oğlu Salır'dan gelmektedir (bayragh.ir/ محمود عطاگزلی).

Salırlar, Oğuzların büyük boylarından biri olup, Sırderya boylarından dört bir yana dağılıp Salı adlıyla bir çok Türk topluluğunu bünyesine almıştır. Bunların bir bölümü Saltık Baba önderliğinde Selçukluların batıya göç ettikleri zaman, Kırım'a göçerek şimdiki Salgir ırmağının boyuna yerleşmişlerdir. Başka bir bölümü, 1370 yılından önce Çine giderek, Pekin'in 50 km uzaklığında Sün Hua bölgesinde Salar adlı bir topluluğu meydana getirmişlerdir.

Salırların büyük bölümü X-XI. asırlarda Sırderya boylarından Balkan'a (Ebulhan) ve Mangışlak'a göçerek, İç (İçki) Salır ve Dış (Daşkı) Salır birliğini meydana getirmişler (Ataniyazov, 1999).

Teke, Sarık, Ersarı, Yomut, Esgi, Olam, Göklen, Alili, Hıdırlı gibi topluluklarda Salırların Dış Salır topluluğuna giriyordu (Ataniyazov, 1999).

Bunları göz önüne alan Faruk Sümer, günümüz Türkmenistan halkının yarısından çoğunun Salırlardan ibaret olduğunu vurgulamaktadır (Ataniyazov, 1999).

İran'daki Salırlar, Mangışlak'tan Harezm'e ve Köpet dağın küzey doğusuna göçenlerin soyundandır ve doğrudan Oğuzlardan adını taşıyan Kaşgarlı Mahmud'un belirttiği 22 boyun biridir.

Kutsal boylar:

İran Türkmenlerinin çeşitli bölgelerinde özellikle boyların ve alt grupların sınırlarında kendilerini Hz. Pegamber efendimizin halifeleri olan Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali hazretlerinin soyundan geldiğini ileri süren ve ellerinde soyağacı bulunduran boylar da vardır. Bunların köyleri, boylar arasındaki uyuşmazlık ve anlaşmazlıkları halletmeye yönelik, onların sınırlarında yerleşmiş olup, Türkmenler arasında barış sağlamak için büyük rol oynamışlardır. Türkmenlerin tümünün arasında yüksek seviyede saygı gören bu boylar, kutsal kişilerin neslinden olduğu için ''evlād'' denir ve şunlardan ibarettir: (http://menegsahram.persianblog.ir محمد مختومی).

A. Şiyh: Hz. Ebubekir'in soyundan gelmektedir.
B. Magtım: Hz. Ömer'in soyundan gelmektedir.
C. Ata: Hz. Osman'ın soyundan gelmektedir.
D. Hoca: Hz. Ali'nin soyundan gelmektedir.

Amerikan antropolog V. Ayronz 1960'lı yıllarda Türkmensahra'nın Yomutları arasında yaşayarak araştırma yapmış ve kutsal boyların fonksiyonunu şöyle değerlendirmiştir:

> *"Birbiriyle savaşta olan boyların arasında barış sağlamak veya başka maksatlar için, devamlı bir iletişim kanalı korunmaktadır. Bu kanal kendilerini peygamberin dört halifesinin neslinden geldiğini iddia eden küçük tayfalardan ibatettir. Türkmen tayfalarının tümü bunlarla barış içersinde yaşamaktadırlar. Zira, Türmenlerin inancına göre bu kutsal soydan gelenlere inat etmek, malını almak veya her türlü zarar vermek, Tanrının ağır cezasına maruz kalmak anlamındadır."* (www.bayragh.ir سارلی طاهر).

Sonuç:

İran Türkmenlerinin oğuz boylarıyla olan ilişkisini Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lügati't-Türk*'te gösterdiği 22 boy ve Reşideddin'nin *Camii't-tevarihi* esasında şöyle özetleyebiliriz:

Divan'daki boyların adları şunlardan ibarettir:

Kınık, kayıg, Bayundur, Iwa/Yıwa, Salgur, Afşar, begtili, Bügdüz, bayat, Yazgır, Eymur, karabölük, Alkabölük, İgdir, Üregir/Yüregir, Totırka, Ulayundlug, Töger, Beçenek, Çuvaldar, Çepni, Çaruklug (Sadigh, 1383/2005, s. 107).

Kaşgarlı Mahmud, Türkmen maddesinde, iki Halaç boyunun da bunlara sonradan katıldığını belirtir (Ercilasun, 2010, s. 360).

Reşideddin'in *Câmi'it-Tevarih*'inde ise Oğuz Hanın altı oğlundan gelen 24 boyu şöyle verilmiştir: (http://gunxan.blogspot.com.tr/)

Boz Oklar											
Gün Hān				Ay Hān				Ulduz Hān			
Qayı	Bayat	Algaravlı	Qara Evli	Yazır	Döger	Dodurga	Yaparlı	Avşar	Qızıq	Begdili	Garqı
Üç Oklar											
Gök Han				Dāg Hān				Deñiz Hān			
Bayındır	Beçene	Çavuldur	Çepni	Salır	Eymur	Alayuntlı	Üregir	Yiğdir	Bükdüz	Yıva	Kınıq

- En çok Oğuz boylarını kendinde barındıran Türkmensahra'daki Göklen boyudur. Dodurga, Gayı, Avşar, Bayat, Çavdur, Bayındır, Begdili.
- Yomut ve Teke boyları Salırların Mangışlak'taki iki ayrılan İç (İçki) Salır ve Dış (Daşkı) Salır boy birliklerinin Dışki salırlarından gelmektedir.
- Rezevi Horasan'daki Meşhed ve Türbet-i Cam şehirlerinde yaşayan Salır Türkmenleri Oğuzların İçki salır konfederasyonundan gelir.
- İran'daki Yomutların Caferbay kolunna giren Gara Daşlılar'ın, Oğuz boylarındaki Yazırlar olduğuna dair düşünce vardır.
- İran'ın Gülüstan eyaletinde, Yomutların arasında İgdir ve Eymir olmak üzere iki oğuz boyu yaşamaktadırlar ve kendi adlarına Eymir Mämetgulı Ahun, Eymir Molla Sarı, İgdir Ulyā (yukarı İgdir) ve İgdir Süflā (Aşagı İgdir) gibi köylerde yaşamaktadırlar.
- Nohurlı ve Mürçelilerin Oğuz boylarında yeri var olup olmadığı belli değildir ve 24 boyun birine mensup oldukları söylenemez.
- Kendilerini Hz. Peygamberin halifelerinden olduğunu söyleyen ve bazılarının ellerinde soyağacı bulunan Ata, Şıyh, Magtım ve Hoca adlı dört kutsal boy da İran Türkmenlerinin içinde vardır.
- İran Türkmenlerinin arasında başka Türk soylulardan olup, Türkmen birliklerine kabul edilen Tatarlar ve Düyeciler yaşamaktadır ve bunlara Urnat aşiretleri denir.

KAYNAKÇA

Ataniyazov, S. (1999). Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği, *BİLİG*-10/YAZ'99.

Gorgâni, M. (1980). *Mes'ele-ye Zemin der Sahra-ye Türkmen.* Tahran.

Ercilasun, A.B. (2010). *Başlangıcından Günümüze Türk Dili Tarihi.* Ankara: Akçağ Yay.

Yıldırım, M.S.R. (haz.) (2009). *Ebulgâzi Bahadırhan, Şecere-i Terâkime.* Mezār Şerif.

Kaşgarlı Mahmud, (2005). *Divanu Lugati't-Türk*, Trc. H. Muhammedzade Sadık, Tebriz.

Goli, E. (1988). *Seyr-i der Tarih-i siyasi ve İctimai-i Türkmenha.* Tahran: Neşr-i Alem.

Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary.* Berkeley: Los Angeles: University of California press.

Karakçı, A. A. T. (1364/1986). *Fezail-i Türkmen,* Nşr. N. Ahund Bazyar, Kümbet-i Kabus.

ANADOLU TÜRKMEN/OĞUZ FES VE DÜĞÜN BAYRAKLARINDA MİTOLOJİK İZLER ARANABİLİR Mİ? (SIRAÇLAR-TÜLEKLER-ABDALLAR-SALURLAR-DADALİLER-BEKTİKLER)

YAŞAR KALAFAT

"Nerden geldin hatun kızım, Sırtında sırmalı işlik
Dayın sana kına yaksın, Başında püsküllü başlık –
Âşık Elvan Çeşit"

GİRİŞ

Bu bildiride seçilmiş belirli bir coğrafi bölgede veya sadece bir halk kesiminde yapılmış alan çalışması verilerini içermemektedir. Keza bu bildiri, alandan derlenmiş muayyen verilerin edebiyatla desteklenmiş tez veya tezleri de tamamen içermemektedir. Ayrıca kullanılan resimler fikir verebilmek içindir.[1]

Bu bildiri Anadolu'nun çeşitli Türkmen/Oğuz aşiretlerinin giyim ve kuşamları ile ilgili bazı gözlemlerden hareketle yapılmış ilişkilendirmeleri anlatmaya çalışmaktadır. Gözlemler, tüm Anadolu Türkmen aşiretlerini içermediği gibi giyim ve kuşamın tüm türlerini de içermemektedir. Ayrıca anadili Türkçe olmayan Anadolu aşiretlerinde de teşhisimize yol açabilecek bu özelliklerin bulunmadığı gibi bir iddiamız da yoktur. Karşılaştırılmaları üzerinde durulan bulgular etnografyanın tüm alanlarını da içermemektedir.

Konu; "Giriş" bölümünden sonra, "Konunun Seçimi", "Alan Derlemesi-Baş Bezeme Ongun", "Alan Derlemesi-Bayrak Bezeme-Ongun", "Mitolojik Arka Plan", "Ara Değerlendirme", "Sorguç-Tuğ-Telek-Ongun Bağlantısı" ve "Sonuç" sıralaması ile incelenmiştir.

[1] Sabiha Tansuğ, "Gelin Başlıkları ve Giyimleri" *Sanat,* Yıl 3 Haziran 1977, S. 6, s. 91–98; *Kültür Bakanlığı, a.g.e.*

Resim 1. Sivas-Zara Gelinbaşı[2]

Resim 2. Sivas-Zara Gelinbaşı[3]

Resim 3. Ödemiş[4]

METİN

Konunun Seçimi

Etnografya ürünleri üzerinde çalışma yaparak, mitolojik izler arama fikri bizde ilk defa, ayı esir tuttuğu için gürültü yapılarak kaçırılması istenilen Yelmauz/Ay Basan Cin diye bilinen kara iye ilgili verdiğimiz bildiride gündeme geldi. Bu bildiride *Yelmauz/Ay Basan Cin*'i resmedildiği bazı kaya üstü resimlerin de izahı yapılıyordu[5]. Bildiri münasebeti ile söz alan Başkurdistan'dan katılan Asiya Guynullina, bu iye ve ay kültü ile ilgili bazı inançların Başkurt giysilerinde bilhassa bayanlara ait olanlarda göğüslüklere yansıdığı ve göğüslükteki her motifin bilhassa boncuk, değerli taşlar ve deniz kabuklarının inanç içerikli özel anlam ifade ettiklerini açıkladı[6]. Bu sempozyumda, Gülzura Cumakunova da Yelmauz ile yaptığı açıklamalarda Kırgızistan halk inanmalarından benzeri bilgileri aktarıyordu.

O tarihlerde Anadolu'da başka benzerleri olmayan Damal Dadali Türkmenleri kadın giysilerinin göğüs bezeklerinin anlamını irdelemeye çalışıyorduk[7]. Hakas Ressam Aleksey Ulturgaşev'in "Tanrı" isimli tablosundaki kareler[8] arasında Dadali Türkmenleri kadın göğüslüğü de vardı. Muş-Güroymak'ta tespitini yaptığımız mavi boncuk ve deniz kabukları ile işlenilmiş göğüslere kadar inebilen bir kadın gerdanlığı aynı zamanda duvara da nazarlık olarak asılabiliyordu.

Bu kültür şölenini takip eden günlerde Amasya[9], Yozgat[10], Kırşehir[11], Samsun[12], Bolu,[13] Bodrum[14] ve Ereğli-Konya[15] kırsalınsa fazla doyurucu olmasa alan çalışmaların-

---

[2] *Kültür Bakanlığı, Türk El Sanatları,* Ankara, 1993, s. 31

[3] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 32

[4] a.g.e.

[5] Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnanmalarından Hayvan Üslubu'nda Mitolojik Devidayım-1,* Berikan, Ankara, 2013, s. 103-117

[6] *III. Bilgi Şöleni,* 17–19 Mayıs 2013, Erzurum

[7] Yaşar Kalafat, *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları, V-V,* Berikan, Ankara, 2006, s. 89–103

[8] Aleksey Ulturgaşev, "Tanrı", 70x50, Akrilik, yağlı boya, *TÜRKSOY Ressamlar Buluşması ve Katalogu, Girne, (19 Ekim–02 Kasım 2007),* Ankara, 2008, s. 69

[9] Yaşar Kalafat, "Amasya Monografisinden Mitolojik Veriler", www.yasarkalafat.info

[10] Yaşar Kalafat, "Yozgat Yöresi Halk İnançlarında Mitolojik Şifreler", www.yasarkalafat.info

[11] Yaşar Kalafat, "Amasya … a.g.m."

da bulunduk. *Sıraçlar, Abdallar, Bekdikler, Tülekler ve Salular*'ın gelin başlıkları ve düğün bayrakları ile ilgili bazı tespitler yapabildik.

Türk kültür coğrafyasında kadın baş bağlama şekillerine dair B. Ögel bilgi vermişti ama Anadolu baş bağlama biçimleri arasında mitolojik izler bakımından bir ilişki aranabilir mi idi?

Çalışmamız ilerledikçe, alana atılmış ellerin izlerini aydınlanarak gördük[16] Konu farklı boyutları ile ele alınmıştı. Ancak, biz gene de bulgularımızı dillendirmek istedik.

Resim 4. Burdur[17]

Resim 5. Tahtakuşlar-Edremit[18]

Resim 6. Rize[19]

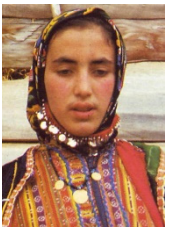

Resim 7. Sivas-Zara[20]

Baş bağlamak; bebek başı bağlamak, çocuk başı bağlamak, eşi kurbette kadın başı bağlamak, gelin başı bağlamak, boşanmış kadın başı bağlamak, dul kadın başı bağlamak, çocuğu olmayan kadın başı bağlamak, kaynanası ile arası açık kadın başı bağlamak, kocası ile arası açık kadın başı bağlamak, kaynana başı bağlamak, nene başı bağlamak farklılık içerebilirken;[21]baş bağlamak, başını bağlamak, başı bağlı olmak, mitolojik boyutu olan bir olgudur. Bağlı olmak, adaklı olmak, sahipli olmak, sahiplenilmiş olmak bakımından günümüz halk inanmalarında da önemli yer tutar. Bağ ve bağlılık sadece çiftler arasında değil mesela adanılmış yaşamayan bebekler itibariyle, adanan ile adanılan arasında aynı zamanda bir ilişki şeklidir. Bir sahiplenilme, sahip edinebilme biçimidir. Bu inanç, kara ve ak iyeler itibariyle de söz konusudur[22].

---

[12] Yaşar Kalafat, "Amasya … a.g.m."

[13] Yaşar Kalafat, "Karşılaştırmalı Salur Halk İnançları" www.yasarkalafat.info

[14] Yaşar Kalafat, "Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar-Karşılaştırmalı Bodrum Halk İnançları", www.yasarkalafat.info

[15] Yaşar Kalafat, "Ersarı-'Türkmenistan' Bektik 'Türkiye' Türkmenleri Halk İnançlarında Hayvanlar", www.yasarkalafat.info

[16] Örcin Barışta, *Cumhuriyet Dönemi Türk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örnekler,* Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001; Neriman Görgünay, Geleneksel Türk Giyim Tarihi 8, Milattan Önce Binyıllardan Günümüze Kadar), İzmir, 2008; Sabiha Tansuğ, Giyimde Çiçeğin Dili, *Sanat Dünyası*, Ankara, 1973, s. 9-13

[17] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 18

[18] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 25

[19] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 27

[20] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 30

[21] E. Yeşilyurt, "Baş Bağlamanın İletişimdeki Dili", *Halk Kültürü'nde Giyim- Kuşam ve Süslenme Uluslar arası Sempozyum Bildirileri,* Editör, M.T. Koçkar, Eskişehir, 2008, s. 4.

[22] Yaşar Kalafat, "Kocaeli ve Çevresi Örnekleri İle Türk Halk İnançlarında Adanmışlık/Sahiplilik" *I. Uluslar arası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu, (Kocaeli, 20–22 Nisan 2006)*

Resim 8. Adıyaman-Kâhta[23]

Resim 9. Niğde-Çiftlik[24]

Resim 10. Niğde[25]

Halk inanmalarında, nişanlılığı, sahipliliği, adanmışlı,[26] kavillenmişliği gösteren bazı adeta simgeler vardır. Daha ziyade bayan kişinin evli, bekâr veya nişanlı olduğunu, hatta dul veya yaslı olduğu gösteren giyim kuşama yansıyabilen göstergeler vardır. Bunlar saç bağlama şekilleri, saç örükleri, bezekler, kullanılan renkler gibi şeylerdir. Bu türden ilişkilendirmeler, etnografya objelerinden hareketle bir karşılaştırma ve ilişkilendirmeden ziyade, objeler etrafında oluşmuş inançların içerik ilişkilendirmeleri şeklinde olmaktadır. Duranlı, Saha Türklerinin 2–3 asır evvelki giysilerine dair bilgi verirken[27] kadının kilisede başı açık veya küpesiz gezmesinin günah olduğunu belirtmektedir. Küpe, yüzük, başörtüsü Anadolu halk kültüründe de nişanlılığı, aidiyeti anlatır.

Resim 11. Adıyaman-Kahta[28]

Resim 12. Manisa-Yuntdağı[29]

Resim 13. Manisa-Gördes[30]

Sahalarda giysi giymeğe çalışılırken bir yerini veya giysisini yaralayan kimse yara iyileşinceye kadar giysiyi tamir etmez. Erkek yüzük takıyor ise atış sırasında silahı ateş almaz. Bu inanç Anadolu'da ocağa konulmuş odunun, yarasının yanıp diğer yarısının yanmaması halinde o odun parçası artık yakılmaz, kırık ayna kullanılmaz,

---

[23] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s.22

[24] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 42

[25] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 43

[26] Yaşar Kalafat, "Kocaeli… a.g.m."

[27]. M. Duranlı, XVIII-XIX. Yüzyıllarda Saha Türklerinde Giyim ve Süslenme", *Halk Kültürü'nde Giyim- Kuşam ve Süslenme Uluslar arası Sempozyum Bildirileri,* Editör, M.T. Koçkar, Eskişehir, 2008, s. 157–165

[28] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s.32

[29] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 36

[30] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 37

yanık giysi giyilmez, yere düşen patates veya elma tekrar alınıp yenilmez inancı ile örtüşmektedir.

Alan Derlemesi-Baş Bezeme-Ongun

Bodrum gelin başlığında tepeliği *sarı kordan* ipten bükülerek yapılmıştır. Çiçek motifleri ile bezenmiş *tavşankanı rengi*nde allı pullu yazma kullanılmıştır. Yazmanın üst kısmında dikey vaziyette çeşit çeşit taze çiçekler olur. İki ucunda *pembe karanfil* diğer iki ucunda *mavi karanfil* bulunur. Yanak üzerindeki motife *Tavukayağı* denir[31].

Tavukayağı motifi için mitolojik bir izah getiremiyoruz. Ancak *kazayağı* motifinin Anadolu halk inanmalarında yatay ve dikey inanç alanı vardır. Bilhassa Tahtacı Türkmenleri arasında çok yaygındır[32]. Sibirya halklarından Mentslerde, kam çerespleçnki üzerine 70 tane *kaz gagası* dizilmiş olan bir kayış vardır[33].

Antep Taç başlığında sarkıntıların altında ve *kırmızı çuha*nın üzerinde *kefiye* sarılır. Alın üzerinde *mavi taşlı* bir hilal vardır[34].

Mavi, halk inanmalarında nazara karşı koruyucu, zararları nazarları yansıtıcı, kırıcı olarak bilinir. Ayrıca mavi vuslatın, huzurun, müsterih olmanın, olgunluğun rengidir.[35]. Giysi renk bağlantılı çalışmalar geliştikçe mitolojik anlamlandırma daha kolaylaşabilecektir[36].

Bolu yöresinde, kaynana yeni geline çeyiz olarak *"üzüm oyası"* diye bilinen bir iğne oyası yapar, bununla gelinlin yeni evinde tatlı olması dilenmiş olunur. Yörenin ünlü oya türlerinden birisi de "sarıkız" oyasıdır. Bölgede *Sarıkız-Hüsnüm Âşık Pınarı* diye bilinen bir de pınar ve Sarıkız'ın Sarısaltuk'un kızı olduğuna dair de bir efsane vardır. Sadece geceleri ve Nevruz'da ortaya çıktığına inanılan Sarıkız'ı, gençler pek göremezler görenlerin muratların olacağına inanılır. Gençler muratları yerine gelsin diye,

Sarı Kız Sarı Kız Sarı Kız
Hüsnün Âşık Hüsnüm Âşık
Sarı Kız duy benim dileğimi
Bahtım açılsın varayım sevdiğime"

gibi okuntularda bulunurlar ve Sarı Kız'ın hüsnüniyet sahibi kimselerin dileklerini yapacağına inanılır[37].

---

[31] Mehmet Ziya Binler, "Türkiye'de Düğünler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* Haziran 1997, S. 108, s. 40–43

[32] Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnançlarında Hayvan Üslubunda Mitolojik Devridayım -1-* Anakara, 2013, Berikan, s. 187–199,

[33] Y.D. Prokofyeva, *Şamanskiye Kostümı Narodov Sibiri/Sibirya Halklarının Şaman Kostümleri,* Tercüme; A. Bağcı

[34] Mehmet Ziya Binler, "Türkiye'de Düğünler… a.g.m."

[35] Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnançlarında Renkler,* Ankara, 2012, Berikan, s. 111–142

[36] Y. Göktan, D. Göktan, "Türk Kültüründe Renkler ve Antakya Evlenme geleneğinde Renklerin Giyim Kuşam Üzerindeki etkileri", *Halk Kültürü'nde Giyim- Kuşam ve Süslenme Uluslar arası Sempozyum Bildirileri,* Editör, M.T. Koçkar, Eskişehir, 2008, s. 559–564

[37] Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürü 2012–2013 Meral Ozan Yönetimindeki Saha Çalışması

Mengen'de nişanda kıza götürülen bohçanın üzerine **al** örtülür. Örtünün al renkli olarak seçilmesinin sebebi bu rengin sıcaklığı samimiyeti temsil etmesindendir. Böylece, inanca göre gelinin yeni evine çabuk ısınacağına anlatılmış olunur.[38]

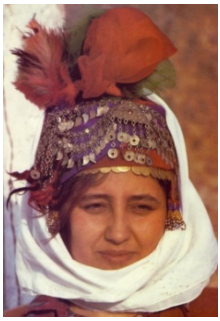

R. 14. Niğde-Altınhisar[39] **R. 15.** Niğde-Altınhisar[40] **R. 16.** Alacahöyük[41] **R. 17.** İzmir[42]

Al rengin Türk kültürlü halkların halk inanmalarındaki anlamlarından birisi de hareketlilik, canlılık, aktivitedir.[43]

Gerede'de kına gecesinde *Al örtü* yerine *Kara örtü* örtülür. Kına gecesinde kızın ağlaması 'mesut günlerim de gelecek' anlamındadır.[44]

Doğu Anadolu'nun bazı köylerinde gelin yeni evinin eşiğinden girmeden evvel "yüzün ak olsun" denir ve gelinin yüzüne *un* serpilir[45].

Halk inanmalarında her ne kadar ak renk mutluluğun ve kara renk de mutsuzluğun simgesi ise de, her iki renkte de manevi kuvvenin olduğuna inanılır. İstiareye yatan kimse rüyasında *Ak* ve *yeşil* görür ise hayır anlamına ve Al ve kara görür ise şer anlamına yorumlanır. Bu noktada *ala, boz, kır* adeta iki aykırı kuvvetin tevhidi gibidir[46].

Keles gelin başlığında zülüfler top top *karanfil* boncukla süslenir. Bu tolumda *yanak döven* ile başı bağlanmış kadının evli olduğu anlaşılır[47].

Türkmen düğünlerinde hayır işlerde görevli *"Yiğitbaşı"* olur. Bu şahıs yetkilendirilmiş sorumlu becerikli bir kimsedir. Sağdıç ile de ilişki halindedir. Bu şahıs elinde bir

[38] Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürü 2012–2013 Meral Ozan Yönetimindeki Saha Çalışması

[39] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s.38

[40] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s.38

[41] Sabiha Tansuğ, "Gelin… a.g.m."

[42] Sabiha Tansuğ, "Gelin.. a.g.m."

[43] Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnançlarında Renkler,* Ankara, 2012, s. 27–65

[44] Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürü 2012–2013 Meral Ozan Yönetimindeki Saha Çalışması

[45] Yaşar Kalafat, Ağrı Dağı ve Yakın Çevresi Örnekleri İle Türk kültür Coğrafyasında Ekmek/Nan Kültü, *II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Geleneksel Mutfak Kültürü ve Van Yemekleri Sempozyumu,* Editör Prof. Dr. Oktay Belli, (24–26 Kasım 2010-Van), İstanbul, 2012, s.205–224

[46] Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnançlarında Renkler,* Ankara, 2012, s. 27–65

[47] Mehmet Ziya Binler, "Türkiye'de Düğünler… a.g.m."

bayrakla dolaşır ve bayrak Türk bayrağıdır[48].Yiğitbaşının davetlilere davranışında onların giysilerindeki simgeler ona yol gösterici olurlar.

Resim 18. Yozgat-Çayıralan[49]

Resim 19. Çocuk yanaklığı-Nazarlık[50]

Türkmen halk kültüründe telek, en fazla Tülek Türkmenlerinde dikkati çeker. Tarama Sözlüğünde Tülek, ava alıştırılmış demektir. Ayrıca bu kelime tüy değiştirmiş manasına gelmektedir. Genelde kuşların ve özelde *Togan* ve *Şahin* gibi kuşların tüylerini değiştirmeye *Tülek* derler. Tülemiş kuşa da, Tülek denir. *Tüleğe gelmek* demek ise, aynı sözlüğe göre, kıvama gelmek, uygun duruma gelmek manalarına gelmektedir.

Derleme sözlüğünün verdiği bilgiye göre " Tülek, Tölek ve Tüleh kelimeleri genel ve ortak olarak, kurnaz, açıkgöz, düzenci manalarına gelmektedir.

Bizim Tülek Türkmen bölgesinde derleyebildiğimiz halkbilim verilerine göre kelimeye yüklediğimiz anlam, bizde kuşlar, onların yaşam biçimleri, vücut aksamları ile ilgili olmalı, kanaatini uyandırmıştır.

Tülek bir kuş türü, daha doğru bir ifade ile avcıların avda yararlanmak üzere eğitimden geçirdikleri yeteneklerini geliştirip avda görevlendirdikleri kuşa verilen isimdir. Bu isim Hasan Ağa ile ilişkilendirilmektedir[51].

---

[48] Kaynak Kişi; Kaynak Kişi; Senem Atasoy, Erikli Tekke Köyünden 55 yaşlarında ilkokul mezunu çiftçilik yapan Sıraç bir ev hanımı

[49] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 44

[50] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 52

[51] Hasan Ağa/Pus Köylü Hasan Ağa/Deli Hasan Ağa/Avcı Hasan Ağa yaklaşık 150 yıl evvel Tülek bölgesinde yaşamış bir kimsedir. Köyü olan Hacı Hasanlı ismini bu şahıstan almış Bu köy Hasan'dan dolayı ağa köyü olarak bilinirmiş. Kardeşlerinden birisini çapanoğlu astırmış Halay çekip keklik avlamakla ün yapmış. Avda keklik sesi çıkarır ve eğitilmiş kekliğinin sesi ile kekliklerin av alanına gelmesini sağlamakla meşhur bir kimse imiş. Keklik avının müptezeli olarak ün salmış. *Mahsenli Ali Efendi* bu şahın dedelerinden Hacı Hasanlı Camiinin bahçesinde yatmakta olan *Ali Bey Avşar* için "Miracını kazanmış, ahretini kazanmış, ermiş bir kimsedir, dermiş.

Tülek Türkmenlerinde gelinlere telek takmak çok yaygın ve *keklik teleği* de pek makbuldür. Geçmişte gelin kalpağı, fesi altınlarla ve telekle süslenirmiş. *Tavuk teleği* pek makbul değilmiş, kıymetli kuşların telekleri çok daha itibarlı imiş. *Keklik teleği* bu türden kıymetli bir telekmiş. Bu inanç ve uygulama hala devam etmektedir.[52]

Orta Hacı Ahmetli Tülek köyünde *Gelin Bayrağı* olarak oklava hazırlanır. Bunun için *Ak tülbent* üzerine *al* ve *yeşil* kurdele dolandırılır. Tülbentlerin uçlarına renkli boyanmış telek takılır. Oklavanın tepesine *elma* ve onun üzerine *ayna* ve elmanın üzerine de *telek* takılır[53].

Gelin kofiklerine telek takmak, kuş teleği bulamayınca da tavuk teleği takmak bunun için al ve **yeşil** telek bulunamayınca beyaz tavuk teleğini boyamak suretiyle renkli telek yapmak, Tülek; Hasanlı, Yukarı Hacı Ahmetli, Orta Hacı Ahmetli, Aşağı Hacı Ahmetli, Kırdök, Hacı Hasanlı, Hacı Duraklı, İbikli, Beşikli, Demirli gibi Tölek köylerinin yanı sıra, Sıraç, Salur, Abdal ve diğer Türkmen köylerinde hala yaygın bir biçimde uygulanmaktadır. Tüleklerde evvelce *fes, ayna* ve *telek* çok daha yaygındı[54].

Topal Ali Türkmen köyü düğünlerinde gelin fesinin üzerine sadece *Al tavuk teleği* bağlanırdı. Esasen başka kuş türü hayvan teleği bulmak kolay değilken *ak tavuk teleği* çok kere *al* renge boyanırdı.[55]

Bahadın yöresi Töleklerinin mezarlarına *Kaz tülü* kazdırdıkları ifade edilir. Yörede her ailenin hayvanları için farklı enleri vardır. Bunlardan hareketle hayvanın sahibi bilinir[56].

Bahadın Töleklerinin mezarlarına Kaz tülü kazdıkları tespiti, bizim Tüleklerle ilgili olarak yapmaya çalıştığımız, değişik kuşların farklı Türk toplumlarına ongun oldukları görüşümüzü doğrular niteliktedir. Zira *Kaz*'ı ongun kabul etmiş Alevi Türkmen boylarının mezarlarına *Kaz Ayağı Damgası* kazdıklarını biliyoruz[57]. Ege bölgesi kadın giysilerinde kullanılan Aba parası, Armut, Bahar dalı, Bindirme, Çadır, Çam kozası, Çam, Cıvı, çığa, Çipile, Çilek, Çiçek çıyanlı, Dalga, Dilek ağacı, Doğum, Çocuk, Eğri kara, Eli belinde, El çırpma, Karnı yarık, Gelincik, Gelin tacı, Göbek, Göz, Gül Güneç Gülü motiflerinin yanı sıra *Kaz ayağı motifi* de vardır[58]. Kaz-ongun bağlantısına başka Türkmen boyları münasebetiyle de yer vereceğiz.

---

[52] Kaynak Kişi; Mehmet Tahsin Say Hasan Ağa'nın torununun torunu halen 84 yaşında Hacı Hasanlı Köyünde yaşamaktadır.

[53] Kaynak kişi; Saniye Öztürk, Orta Hacı Ahmetli köyünden Tüleklerden 40 yaşlarında bir ev hanımı.

[54] Kaynak kişi; Saniye Öztürk, a.g.k.

[55] Kaynak kişiler Hayrullah Aydın köy halkından emekli memur, 60 yaşında, Benzade Aydın 75 yaşında, köy halkından emekli memur.

[56] Kaynak Kişi; Arif Baş, Eski Bahadın Belediye Başkanı, 70 yaşlarında, araştırmacı Bahadınla ilgili yayınları olan Bahadın'lı bir kimse

[57] Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnançlarından Hayvan Üslubu'nda Mitolojik Devridayın I,* Ankara 2013, s. 187–189

[58] F.S. Ünal, "Ege Bölgesi Kadın Kıyafetleri ve Kullanılan Bazı Motiflerin Anlamları" *Halk Kültürü'nde Giyim- Kuşam ve Süslenme Uluslar arası Sempozyum Bildirileri,* Editör, M.T. Koçkar, Eskişehir, 2008 s. 525–531

Alan Derlemesi-Bayrak Bezeme-Ongun

Bahadınlı Salur düğünlerinde eskiden *Gelin Bayrağı* ve *Damat Bayrağı* olurdu. Damadın bayrağı *al* ve gelinin bayrağı ise *Yeşil* olurdu. Bu uygulama diğer Alevi kesimlerde de vardı. *Bayrak Salavatlama*'sı yapılır taraflar karşılıklı soru sorar, sorulu şiirlerle yarışırlardı. Mesela;

Hey eller eller
Minare başını salladı
Minarenin başında karıncayı kim nalladı?

sorusuna Cebrail (a.s.) cevabı verilemez ise kayıp edilmiş olunurdu[59].

Türk kültürlü halklarda bayrak, *düğün bayrağı* ve bayrak salavatlama etrafında bir hayli inanç oluşmuştur. Bayrak salavatlama, bir bilgi, kültür, eğitim seviyesi yarışıdır. Söylenilen dörtlüklerde hamaset, dinî ve tarihi bilgi, görgü kuraları, edebi yetenek, hazır cevaplılık gibi birikim gerektirir. Bunlar bir nevi yarışmalardır ve sıradan kimselerin harcı olmayan yarışmalardır[60].

Damat bayrağı, damadın evinin önüne dikilir. Bunun için bir çatallı *Çam Ağacı* alınır, onun çatallarından birinin ucuna **yeşil** diğerinin ucuna *al cuval/Horoz teleği* veya *bayrak bezi* bağlanır her ikisinin ortasına bir **çivi** ile **elma** tutturulur. Bayrak direğinin temeline *bıçak* gömülür. Bayrak indirilince; bayrağı, elmayı, cuvalı/horoz teleğini damada götürebilen ondan bir hediye alır. Düğünlerde *elma, Hz. Ali'yi* simgeler. "Hz Ali'ye elma gelmiştir", inancı vardır. Şimdilerde Düğün Bayrağı olarak Türk Bayrağı düğünlerde yer almaktadır.[61] Damattan alınan hediyeler bize göre damadın yapmış olduğu saçılardır. Türk kültür tarihinde tuğ ve bayrağa ileride değinileceği üzere kanlı ve kansız kurban kesiliyordu.

Salur halk inanmalarında *Nazar*'a karşı alınmış tedbirler de vardır. İnsanların ve hayvanların canlı cansız birçok varlığın nazar alabileceğine inanılır. Nazar için Nazar Duası okutulur, taşınır saklanılır. Bu toplumun nazar inancında *mavi* olan nazar boncuğunun yanı sıra ayrıca *ak* olan *Tazı Boncuğu* da vardır. Nazar koruyucu olarak hazırlanan muskalarda *Kara Ağaç* ve *İğde Ağacı* dalı kullanılır.[62]

Sorgun Sıraç düğünlerinde Türk bayrağı olur. Ayrıca bir de *düğün bayrağı* hazırlanır. Bunun için 3–4 çatallı bir *çam dalı* alınır, dallardan her birinin ucuna bir *elma,* elmalara *püskül* ve püsküllerin alt kısımlarına *al* ve *yeşil* yazma bağlanır. Bunların ortasında *ayna* olur[63]. Püskül ile tuğ saçağı arasındaki ilişki, bildirideki tezimiz bakımından önemli bir nokta olmalı.

---

[59] Kaynak Kişi, Mustafa Doğan, Salur köyünden Alevi bir Salur. Çiftci, Ortaokul mezunu 70 yaşlarında

[60] Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Karşılaştırmalı Halk İnançları I,* Ankara, 2009 Berikan, s. 175–197

[61] Kaynak Kişi, Mustafa Doğan Salur köyünden Alevi bir Salur. Çiftci, Orta okul mezunu 70 yaşlarında

[62] Kaynak Kişi; Mustafa Doğan Salur köyünden Alevi bir Salur. Çiftci, Orta okul mezunu 70 yaşlarında

[63] Kaynak Kişiler, Dursun Demir, Demiralan köyünde, çiftçilik yapan orta yaşlı bir Sıraç, Murat Akgün, Beyyurdu Köyünden orta yaşlı çiftçi, Ali Akdoğan, Demiralan Köyi nden 51 yaşında İlkokul mezunu

Sıraç Alevilerinde itibarlı, makbul renkler *Ak* ve *yeşil*dir. *Al*'ın *Hz. Ali*'ye hürmeten saygınlığı vardır. Hz. Ali'nin başına kırmızı bant bağladığı inancı yaygındır.

Mitolojik Arka Plan

"Yazılar Dil, Kültür Tarih Araştırmaları Dergisi"[64] Anadolu Türk oyma runik yazılarını araştırıp yayımlamaktadır. Bunlar M.Ö. 1.500–2.000'li yıllara tarihlendirilen, hangi Oğuz boyuna ait oldukları da tespit edilebilmiş, adak, kurban dilekleri içerikli idiler. Bunlardaki ifade şekilleri ile günümüz Anadolu halkının benzeri durumlardaki yakarışları farklı değildiler. Bu tanışıklık cesaretimizi artırdı ve bu bildirideki tezi güçlendirdi. Sonuç kısmında da açıklanacağı gibi bu çalışma gerek alan çalışması bakımından ve gerekse de ilgili edebiyatın takibi bakımından ilk adımlar niteliğindedir. 3.500 yıl evvel bu topraklarda yaşadığı oyma yazıları ve damgaları ile takip edilebilen Oğuzların başlarına veya bayraklarına taktıkları kuş teleklerinin, dinî ve mitolojik bir içeriği olmalıydı.

Batı Türklüğünün halk inanmalarındaki devamlılık hayatın muhtelif safhalarındaki yaşayan örneklerinden izlenebiliyordu. Mesela ölümle ilgili, *tul, başına dönme, sine yırtma, tavaf, saç yonma, ölü aşı* gibi inançlarda bire bir aynılık sürmektedir. Özellikle saçı inancı adeta değişen yeni dinle giysi değişerek varlığını sürdürmüş gibidir.[65] Anadolu oyma yazılarındaki;

"Ey ay, dilek aşını al kabul et, iyileştir. Onun kısrağını kabul et Ay, andaç (tır) sana; andacıyla kabul et dileği ey Ay!"[66]

"Ne yazık! (Şimdi) uykusunun alış yılı ejder (yılı) Aban ölüme razı değil (dünyaya doymadı); (günahlarını) bağışlayıp kabul et (kurban) aşını!"[67]

(Tanrım) hastalığın ağrısı, pisliğiyle kötünün çaresi (bu) keçicik Az ('ın) avı, ye iyileştir kötülüğü"[68]

"Kurtar avcıyı ey kabul et huzur mülkü geyiği!"[69] Şeklindeki *Eğmür, Yüregir* gibi Oğuz/Türkmen damgalarını taşıyan adak ve kurban yazıları bize göre inanç sistemindeki ak ve kara iyelere dair de ve sistemdeki Tanrının sıfatlarına dair de bilgi verir özelliktedirler.

Anadolu runik yazılı mezar taşlarının okunmaları ve tarihlendirilmeleri konusundaki ihtilaf, halkbilimcilerin öncelikli sorunu olmalı mı? Bizim ilmî disiplinler arası ilişkiler itibariyle bu konudaki görüşümüz, ihtiyatla yaklaşmakla birlikte yok da sayılmayacakları noktasındadır[70].

Runik yazılı Türk mezar taşları bulgusunu arkeolojik kazılarla geliştirip etnografya bulgularına ulaşmak bu alandaki çalışmalara farklı bir içerik kazandırabilir. Eskiçağ Anadolu'sundan günümüze ulaşan giysi tiplerini Oğuz/Türkmen giysileri ile karşı-

[64] *Yazılar, Dil-Tarih Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2013, İstanbul

[65] Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Ölüm*, Berikan, 2011, Ankara

[66] Fatih Turan, *Yazılar, Dil-Tarih Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2013, İstanbul s. 81

[67] Fatih Turan, a.g.m., s. 2

[68] a.g.m., s. 54

[69] a.g.m., s. 31

[70] Fatih Turan, a.g.m.

laştırma ancak bu yolla mümkün olabilir[71]. Osmanlı mezar taşları, bazı kadın başlıkları hakkında fikir verebilirken[72] runik yazılar dönemi Türk mezar taşları dönemim Türk giysilerine dair fikir veremezler mi?

Saha Türklerinin geçmişteki giyimleriyle ilgili materyalin bir bölümü arkeolojik kazılar sonucunda elde edilmiştir. Şahurdin bölgesindeki bir Saha kadın mezarından çıkarılmış olan giysiler bu türdendir[73].

Etnografyada inanç izleri aranabilir mi konusunda üzerinde dururken, *Altaylar, Hakasya, Yakutlar* ve yakın çevre Türk kültür coğrafyasında aradığımız ipuçlarını bulduk. Bölgenin farklı halkları giysilerine farklı hayvanların kürklerinden adeta özel parçalar ekliyorlardı. Bu durumu bilhassa şaman giysilerinde izleyebiliyoruz. Bu teşhisimize Prokofyeva'nın Sibirya halklarının şaman giyimleri üzerinde yaptığı çalışmalar şahitlik yapabilmektedirler.[74] Biz Şaman giysilerine yansımış koç, koyun Kürklerinin izlerini ararken *Kaçin* kamlarında, *Sagay* ve *Kızıl* kamlarında, *Tuvinler* ve *Tocinler'*in kamlarında bu izleri tespit edebildik. Bunların Oğuz oldukları konusunda iddiamız olamazdı. Ancak bunlarla Oğuzlar arkaik dönemde aynı inanç sistemine mensuptular. Böylece, ongun olan hayvanın ilgili toplumun din görevlisinin giysilerine yansıyabilirliğini göstermiş oluyoruz. Bu tespitin kuşlardan hareketle de paralel bulgularla izahı yapılabilmektedir.

Bekir Deniz, "Konya Yöresi Dokumalarında Hayvan Postu Motifi"[75], başlıklı ayrıntılı çalışmasında; Eski Türk İnançlarındaki bilhassa merasimlerdeki şaman- hayvan bağlantısında yer verirken bu ilişkinin İslamiyet'ten sonra Alp-Erenlerde donuna veya kisvesine girmek şeklinde devam ettiğini, Ahmet Yesevi'de Turna, Hacı Bektaş Veli'de Güvercin, Abdal Musa'da Geyik, Dorul Baba'da Doğan, Abdulkadir Geylani'n de Ak Doğan donuna girdiklerini, Kuş donuna girmenin toplumun daha tekâmül etmiş dönemlerine rastladığını, Bektaşi ve Melami Dervişlerinin post giyip dolandıklarını belirtmektedir. B. Deniz, Tasavvuftaki Posta Oturmak, post nişin olmak ile bu tespitini ilişkilendirmektedir. Türk geleneğindeki boğa, öküz ve kurt gibi hayvanlara inanmanın, totem inancıyla, hayvan ata kültüyle ilgili olduğuna vurgu yapmaktadır. Ak ve Kara koyunluların ongunları koç olduğunu, Azerbaycan sözlü kültüründe; "Koyunlu evler gördüm Kurulu yaya benzer. Koyunsuz evler gördüm, Kurumuş çaya benzer." Gibi dörtlüklerin yer alması koyunun itibarına işaret ettiğini, hayvan ve hayvan postunun dokumacılığa post motifli halılar olarak yansıdığını açıklamaktadır.

Faruk Sümer ve Bahaettin Ögel, Oğuz boylarının ongunu olan hayvanlara ait isimlerin, itibarlı kimselere de ad olarak verildiklerini belirtirlerken, çıkış noktalarının

---

[71] *A. Tuba Köse, "Eskiçağ Anadolu'sundan Günümüze ulaşan Giysi Tipleri", Halk Kültürü'nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslar arası Sempozyum Bildirileri,* Editör, M.T. Koçkar, Eskişehir, 2008 s. 1–9

[72] H.Ö. Barışta, "Osmanlı İmparatorluk Dönemi Kadın Mezar Taşlarından Başlıklar", *Halk Kültürü'nde Giyim- Kuşam ve Süslenme Uluslar arası Sempozyum Bildirileri,* Editör, M.T. Koçkar, Eskişehir, 2008, s. 395–403

[73] M. Duranlı, "XVIII-XIX. Yüzyıllarda Saha Türklerinde… a.g.m."

[74] Y.D. Prokofyeva, *Şamanskiye Kostümı… a.g.e.*

[75] Bekir Deniz, "Konya Yöresi Dokumalarında Postlu Hayvan Postu Motifi", *Gazi Üniversitesi I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu, 24–26 Nisan 2008 Ankara,* Ankara, 2008, s. 107–129

inanç boyutuna da izah getirmektedirler. *Şahin* (Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli), *Kartal* (Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı), *Tavşancıl* (Avşar, Kızık, Begdili, Kargın), *Sungur* (Bayındır, Biçene, Çavındır, Çepni), *Üç Kuş* (Salur, Eymur, Alanyuntlu, Ülegir), *Çakır* (İğdir, Buğduz, Yıva, Kınık), bu türden isimlerdi[76].

Ara Değerlendirme

Kuş-ongun bağlantılı inançları Anadolu Türk kültür coğrafyasından da takip edebiliyoruz. "Pülümür ve Ovacıktaki Bal Uşakları'nın totemi *Karakuş* cinsinden kartala benzeyen bir kuştur. Erzincan ve Erzurum çevresinde bu kuşa *Hel* derler. Bal Uşağı'nda bir kadın savaşa giden oğlunun veya kocasının arkasından şöyle yakarır;

" -Hel-i ocağ-ı seyyid-i, tu sero perora gero, yani Seyit Ocağının kartalı başının üzerine kanatlarını gersin, seni korusun", der.

Bu yakarıştaki "hel" ocağın koruyucu iyesidir. Hel, *Divanü Lûgat-it-Türk*'te, *"Elkuş"* olarak geçer, ongundur. Savaş yapılırken eğer bir Helkuş birliğin arkasından ileriye öne doğru uçar ise, bu hal savaşın kazanılacağı anlamına gelir."[77]

Türk şamanlar *Kara Kuş*'a yardımcı ruh gözüyle bakar ona itibar ederlerdi. Kumandin şamanlarında Kara Kuş olağanüstü güce sahip yardımcı ruhlardandı. Teleut şamanlarının davullarında demir tırnaklı bir karakuş vardır. Şorların en büyük yardımcı ruhu, Kara Kuş'tu. Altay şamanlarında *Ülgen*'in bir oğlu Kara Kuş'tu. Manas'ta da Kara Kuş kurtarıcı konumdadır. Kara Kuş, yapısal özelikleri ile *Simurg* ile aynıdır[78].

E.Yavuz bu bulgusunu, *Kartal*la ilgili halk inançları ile ilişkilendirmektedir. O, "Yakut Türkleri de kartal'ı koruyucu ruh sayarlardı. Yakutlara göre en korkunç ant, kartal adı ile içilen anttır. Kartal adı ile yalan yere ant içenlerin ocağının söneceğine inanılır." demekte ve kartal ongununun Anadolu'da yaşadığına da Muş-Karlıova'da *Kartal Dağları*'nın doruğu olan Kartal Tepesi'nde *Kartalık Şehidi*'ni delil olarak göstermektedir. [79]

Türkler ve diğer Bozkır kültürü mensubu toplulukların mitolojisinde yer alan *Garuda/Kartal* aslında Türk mitolojisinde *Karakuş* denilen yırtıcı kuş olabileceği ileri sürülmüştür. MÖ ikinci bin yılda bazı yırtıcı kuşlar ve su kuşlarının Gök Tanrı'nın sembolleri olduğu inancından hareketle kurban sunuluyordu[80].

Yozgat-Topal Ali Türkmenlerinde uğursuz hayvanı olarak baykuş bilinir. *Baykuş*un tünediği ev virane olur" inancında[81] olduğu gibi Türk kültür coğrafyasında genellikle uğursuzluğun simgesi olarak bilirken, biz, Kuzey Kafkasya Türk kültür bölgesinde Baykuş'un kuşların bayı, en itibarlısı uğur kaynağı olduğu kanaatinde olan kesimlere

---

[76] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı-Destanları,* Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1992, s. 169–171

[77] Edip Yavuz, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri,* Ankara, 1968 s. 410–411

[78] Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük,* Yurt, Ankara, 2003, S. 296–297

[79] Edip Yavuz, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri,* Ankara, 1968 s. 410–411

[80] Emel Esin, Y. Çoruhlu, "Nagyszentmiklos Hazinesindeki İki Sürahide Bulunan Yırtıcı Kuş (Kartal/Goruda) Figürlü Kompozisyonların Türk Sanat ve İkonografisindeki Yeri", *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı,* Konya, 1993 s. 319–320

[81] Kaynak kişiler Hayrullah Aydın köy halkından emekli memur, 60 yaşında, Benzade Aydın 75 yaşında, köy halkından emekli memur.

de rastlamış bir anlam verememiştik. 2013 Bektik Türkmenleri Şenlikleri'nde tanıştığımız Kırgız araştırmacı Gulira Kasymkulova'nın şapkasındaki dört kuş tüyünün baykuşa ait olduğunu öğrendik. Baykuş'un onların inancında en uğurlu kuş olarak bilindiğini, şapkasındaki baykuş tüylerinin ona kut verdiğini söylediler. Baykuşla ilgili bu çelişkili inanç tespiti, ongunun ait olduğu topluma göre ak veya kara özeliği gösterdiğini mi anlatmaktadır? Nitekim Tuva'da trans halinde baykuş sesi çıkaran şamanları olduğu bilinmektedir[82].

Sorguç-Tuğ-Telek-Ongun Bağlantısı

B. Ögel araştırmamıza ışık tutabilecek Türk mitolojisi bağlantılı şu bilgileri vermektedir. Atilla'nın bayrağında bir *Tuğrul kuşu* görülmüştü. Oğuz boylarında da her boyun bir *avcı kuş ongunu* vardı. Her oğuz boyunun avcı kuşlardan bir sembolü vardı. Ancak Oğuzların bayraklarında bu kuşları göremiyoruz. İlhanlılardan Ölceytu Hanın savaş bayrakları arasında bir *Şahinli Bayrak* görülüyordu[83]. Devlet kuran Oğuz boylarının bayrakları kabile dönemlerinin bayrakları idi.[84] Resmigeçit türü merasim yürüyüşlerinde Türk toplulukları kabile bayraklarının renklerine göre elbise giyerlerdi.[85] Şaman bayraklarına *Celas* deniyordu. Uranbay şamanlarının en değerli eşyalarının tepesinde güneş, hilal ve yılan bulunuyordu. F. Köprülü bu bulguyu Mısır Memluklarındaki *çalış*la ilişkilendirmektedir[86]. "Savaşta, Şaman töreleri ile Tuğ açma"[87] vardı. "Yiğit Ak-Kübek'in kuşları *ay*a ve *güne*şe ulaşan dalların üzerinde duruyorlardı"[88] "Türklerin tuğ ve bayraklarının şekil ve renkleri dinlerini yansıtıyordu[89] İslamiyet'ten evvelki Tuğlar da savaştan evvel çıkarılır, kurban kesilir, saçılar yapılırdı. A. İnan'dan yapılmış alıntıda da "Tuğun özü ve kişiliğinde koruyucu bir zafer bağışlayan ruhun olduğunu açıklamaktadır.[90] Bu açıklama bize adeta bir ak iyesi olduğu mesajını veriyor. *Kurt Yatağı Tuğu,* bir çeşit kutlu tuğdur[91]. Tuğ ve bayrak gökten bir *bozdoğan* ile inmiştir[92].

Türk kültür tarihinde tuğa ve bayrağa kurban ve saçı vermek[93] tuğun ve bayrağın bir iyesinin olduğu inancı ile izah edilebileceği gibi tuğ ve bayrak manevi mertebesi olan bir şahsın türbesinde ise, o türbede yatan şahsın ruhaniyeti adına da yapılmış olabilir.

Bu yaklaşım şekli düğünlerdeki *bey/damat bayrağı, düğün bayrağı* için de izah şekli olabilir. Orada da yeni bir ocak kurulmaktadır, ocağın egemeni olan bir bey vardır. Onlar için de kurban kesilir. Gagauz Türklerinde, Bey bayrağının gönderine düğüne

[82] Kaynak Kişi; Özkul Çobanoğlu.

[83] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine VI, Türklerde Tuğ ve Bayraklar (Hunlardan Osmanlılara),* Ankara,1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 17

[84] *a.g.e.*, s. 52

[85] *a.g.e.*, s. 52

[86] *a.g.e.*, s. 297

[87] *a.g.e.*, s. 65

[88] *a.g.e.*, s. 303

[89] *a.g.e.*, s. 299

[90] *a.g.e.*, s. 302

[91] *a.g.e.*, s. 302

[92] *a.g.e.*, s. 303

[93] *a.g.e.*, s. 31

katılanlar, giysi, havlu, yazma, mendil bağlayarak yeni ocağa armağan ederler. Bunlar ile adak bezi arasında ilişki kurulabilir mi?

Türkmenistan'da *Çoban Baba* yatırının bulunduğu coğrafyada kutsal kabul edilir. Bu yörede türbeler için kale veya şehir de tabir ediliyor. Birçok türbe gibi buralarda da yatırın bayrağı ve gönderi var. Kars Kalesi'nde yatmakta olan *Celal Baba* bu türden bayrağı olan yatırlardandır. Ziyaretçiler göndere adak bezi bağlarlarken adeta yatırın korunması altına girmiş oluyorlar. Buralarda kurbanlar da kesilebilirdi. Fatihalar burada da Allah rızası için okunup yatırın ruhuna bağışlanıyor, ancak yukarıda da belirtilmeğe çalışıldığı gibi, kale yakın çevresindeki her şeysi ile yatıra ait, sahibi yatırmış gibi bir inanç var.

B. Ögel, tuğ ve bayrakları anlatırken F. Köprülü'ye atıf yaparak, "ölen hükümdarların cetr ve sancakları bir hürmet alameti olarak türbesine konuluyordu" demektedir.[94] Türk kültüründe dinî olan ile millî olan iç içe geçmiş adeta bir birlerini tamamlamışlardır.

B. Ögel'in yayınlarından sadece bir yerde tuğda telek vardır ve bu fotoğraf değil çizilme bir resimdir[95]. Tuğ, atkuyruğu bağlanmış, ucu altın yaldızlı top ile süslenmiş bir çeşit mızraktır.[96] Biz 1990'larda Belh'teki yatırlardan sadece birisinin gönderinde telek gördük. Bu asılan bezler arasında yanılmıyorsak kara bir telekti.

Sorguçlar konusunda ayrıntılı bilgi veren çalışmalar, sorguçların süsleme unsurlarının kökeninde, taşıyana uğur getirdiğine inanılan bir takım majik güçlerin yattığına inanılırdı. Bunların ava bereket getirdiğine, avlanacak hayvanın ruhundan ve diğer kötü ruhlardan avcıyı ve taşıyanı koruyacağına da inanılırdı.[97]

Resim 20. Ahmet III[100]

Sorguçlar, sade insanların feslerindeki medeni hal gibi devlet ricalinde de sosyal statü belirtiyorlardı. Kahramanlık sembolü de olabilen bu süslerin takılmaya hak edilebilmesi için, hak edilebilmişliği de gerektiriyordu.[98]

Orta ve Kuzey Asya'da tüyler şaman giysisinin de bir parçasıdırlar. Şaman kötü ruhlara karşı verdiği savaşta bu tüyler savaş giysilerinin bir parçası idiler[99].

Tüylerin savaşçılar tarafından kullanılışı genellikle miğferlere takılmak suretiyle olmaktadır[101]. *Divanü Lügat-it-Türk*; Beçem Alamet, belge savaş günlerinde yiğitlerin belge almak üzere takındığı ipek parçası ya da dağ sığırı kuyruğu, oğuzlar buna perçem de derlerler, demektedir[102].

---

[94] *a.g.e.*, s. 65

[95] *a.g.e.*

[96] Erman Artun, *Ansiklopedik halkbilimi/Halk Edebiyatı Sözlüğü Terimler-Motifler-Kavramlar*, Karahan, Adana, 2014, s. 429

[97] Nazan Tapan, "Sorguçlar", *Sanat*, yıl 3 S.6, Haziran 1977, s. 99–107

[98] *A.g.m.*

[99] *A.g.m.*

[100] *A.g.m.*

[101] *A.g.m.*

[102] Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it-Türk*, (Besim Atalay), I, Ankara, 1939

Yakut Şamanizminde geçmişte kara iyeleri, günümüzde sivrisinekleri kovmada kullanılan *Deybiir*, *Dopsalgam* diye bilinen özel kamçının saçak kısmı at kılından yapılır. Kırgızistan'da gözlediğimiz bir şaman tedavi Seyhansında, şaman kara iyelerin definde, birisi at kılından saçaklı olan iki ayrı kamcı kullanıyor ve kış kış kış diyordu. Anadolu'da cin, şeytan, nazar türü güçlerin def edilmelerinde ellerin tersi ile süpürür gibi yapılıp *kış kış kış* denir.

Kış kış kışlamaya çağırım yapan bir bulgu da fes türü giysilerdeki hareketli pullardır.

Resim 21. Çanakkale-Ayvacık[103]

Bunların hareketleri sonucu çıkan sesin bazı kara iyelerin kovulmalarında etkili olduklarına dair, Güney Amerika Kızılderilileri ile ilgili yapılmış belgesellerde açıklamalara rastlanılabilmektedir.

Kabile ve boyların renklerine göre elbise giymiş olmak tespiti de konumuzla yakından ilgilidir. Boyların temsileri, muhakkak ongunların resimleri ile olmamıştır. Rengin önemli bir gösterge olduğu gerçeğine rağmen, kabile boylarının renklerinin tespiti ve renk tercihinde neyin esas alındığını bilmek o kadar kolay olmamaktadır. Yön-renk bağlantısı bu noktada çözüm olmaya yetmemektedir.

Hakasya'da katıldığımız bir El Oyun'da, çevre Türk topluluklarını karakterize eden renkleri dikkatimizi çekti. Ancak bu renklerin tercih ediliş sebeplerini izah edebilecek kaynağa ulaşılamıyordu[104]. Biz bu çalışma ile bir yerde Türk sembolizm çalışmalarına da katkıda bulunmayı amaçladık.

2013 yılında, Bolu'da yapılan Köroğlu Sempozyumu'nda; 100 yıl kadar evvel Bolu'ya pazara gelen halkın giysilerinden ve giysi renk ve modellerinden, onların hangi yöreden geldiklerinin anlaşıldığı ifade edilmişti.

Diğer taraftan, Şaman bayrağının tepesinde, *yılanın güneş* ve *ay* ile birlikte yer alması, fazla şaşırtıcı olmamalı. Anadolu halk inançlarında ay ve *yıldız*ı bir arada anlatan, inançların varlığını bilinmektedir.

Bu çalışma kapsamında, yukarıda yer verilmeğe çalışılan örneklerden sonra, kodlanılması gereken diğer önemli bir husus da, düğün bayraklarında, gönderlerin tepesine konulan ve telek ile ayna gibi nesnelerin oturtuldukları elma, patates, nar ve nadiren de soğandır. Bunlardan nar ve elmaya yüklenilmiş anlamlar vardır. Patates ve soğan kaide oluşturma zaruretten mi, konulmuştur? Yoksa bunların da farklı bir anlamları var mıdır?

---

[103] *Kültür Bakanlığı, a.g.e.* s. 39

[104] Özlem Alp yaptığı alışma ile orta Asya ve Anadolu Türk kültür sembollerini mitoloji-sembol, büyü-sembol, astroloji-sembol, inanç-sembol, hayvan ve bitki-sembol, yazı-sembol, damgalar-sembol, gelenek görenek-sembol başlıkları altında incelemiştir. (K. Özlem Alp, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş,* Ankara, 2009)

Mengen'de evlenen oğlanın evinin çatısına *Nar* asılır. Bu yörede nar çocuk sayısının çokluğunu ve bereketi gösterir. *Nar asmak* soyun devamını dilemek anlamına gelir[105].

Nar Türk kültürlü halklarda *elma* da olduğu gibi zürriyeti çoğalmayı yayılıp büyümeği simgeler. Nar etrafında da bazı inançlar oluşmuştur. Nar tanelerinden hiç düşürmeden narı yiyip bitirebilen kimsenin cennete gideceği inancı vardır[106].

Osmanlı saray Kumaşlarında çiçek motifleri, lale, karanfil, sümbül gül, elma ağacı, bahar dalı hurma ve servi ağaçları ve nar motifi çok kullanılır. Anadolu işlemelerinde hayat ağacı ve nar motifine sık rastlanır. Anadolu inançlarında nar cenneti, haşhaş ölüm ve ebedi uykuyu ve incir, asma ve zeytin bolluğu simgeler[107].

Düğün bayrakları ile *Hayat Ağacı* ilişkilendirilmesi üzerinde duran Müjgân Üçer'in çalışması etnografya-mitoloji bağlantısı itibariyle çalışmamıza derinlik kazandırmıştır. *Nahıl* hurma fidanı anlamına gelirken, gelinin önünden götürülüp gelinin odasına veya *Sünnet Düğünleri* için hazırlanan üstü altın gümüş süsler, yapma çiçekler, şekerler ve meyvelerle bezenmiş süs ağacıdır. Nevşehir, Ürgüp yöresinde 1,5 m boyunda, bilek kalınlığında süslü bir daldır. Kars yöresi düğünlerinde *Şah Bezeme* ve *Şah Kaldırma* âdeti vardır. Bu amaçla bir ağaç dalı *Bey Şahı* ve *Kız Şahı* olarak süslenir[108]. Bey Şahı 7 veya 9 dallı olur ve Kız şahından daha uzun yapılır.

Resim 22. Ürgüp Sünnet Nahılı[109]

Resim 23. Ürgüp Düğün Nahılı[110]

Edirne ve yöresinde gelin evden çıkmadan evvel *Ahret* adı verilen ve en yakın kız arkadaşı tarafından geline verilen süslenmiş ağaç dalı, yörede bolluk ve bereket sembolü olarak görülür. Bu ağaca, Gaziantep'te *Damat Ağacı*, *Güveyi Mumu*, Diyar-

[105] Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürü 2012–2013 Meral Ozan Yönetimindeki Saha Çalışması

[106] Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnançlarında Beslenme,* Berikan, Ankara, 2012, s, 37, 48, 171, 261

[107] K. Özlem Alp, *Orta Asya'dan Anadolu'ya. a.g.e.* s, 58

[108] Müjgân Üçer, "Anadolu Selçukluları'nın Taş Bezemelerindeki Hayat Ağacı Motifi ve Kültürümüzdeki Yeri", *1.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, C.1. V.1 20–24 Mayıs 2008,* s.69–83

[109] Yavuz İşçen, *Ürgüp Düşler Ülkesinde Bir Kültür Yolculuğu,* "Ürgüp Folklorundan Bir Kesit Nahıl ve Nahıl Övme", Ürgüp Tanıtma Vakfı, Ankara, 2011 s. 143–152

[110] Yavuz İşçen, *Ürgüp Düşler.. a.g.e.*

bakır-Karaçalı, Konya-Çukurbağ-Kartalca'da *Damat Ağacı*, Kocadere'de *Toyrak*, Denizli-Çal-Ekse köyünde *Gebere* denir[111].

Sıraç Türkmen Düğünlerdeki *Kız Başı*'nın nezaretinde gelinin başının yapıldığı gün gezdirilir. Gelinden Kız Başı sorumludur. Gelin, akarsuyun başına götürülür orada yunulur/yıkandırılır.[112].

Sıraç düğünlerinde Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Türk bayrağının yanı sıra bir de *"Damat bayrağı"*, Düğün bayrağı olarak bilinen bir bayrak vardır. Bu bayrağın gönderi için uzun bir ağaç kesilir. Bu ağacın ucuna bir kenarda *al* diğer kenarda *yeşil* olan el kadar büyüklükte bezler asılır. Gönderin tepesine bir *soğan* konur. Bu kelle/baş soğanın etrafına sıralı *telek*ler takılır. Bunlar renk olarak da hayvan olarak da karışıktır. Tavuk, kaz, hindi telekleri sıralanır. Bu düzenlemede soğanın anlamı pek bilen yoktur. *Al* renk bez ve telek Hz. Ali (r.a) ye atfen konur. Yeşil İslam'ı ve bereket anlamına da gelen çayırı temsil eder. Bu bayrağın konulacağı yer damadın kapısıdır. Uygulama "Bu evde düğün var yeni bir ocak kuruluyor anlamına" gelir. Bu bayrak uygulaması günümüzde yerini tamamen Türk bayrağına bırakmıştır.[113]

Resim 24. Düğün Alayı[114]

Resim 25. Düğün Alayı, Çamlı Köyü Balıkesir [115]

Sıraçlarda daha eskiye gidildiğinde Gelin Bayrağı'nın üzerine soğanın yanı sıra *sabun* da koyulurdu. Telekler onların üzerinde olurdu. Gençlerden onu vuran teleğe hak kazanır bahşiş alır, teleği başına takabilme hakkını kazanırdı.[116]

Gelinin başına *al* önde ve *yeşil* arkada olacak şekilde çok kere ipek olan tülbent asılır. Bir tülbent de katlanır, katlanır gelinin tepesine konur. Gelinin yüzü görünmez, gös-

[111] Müjgân Üçer, "Anadolu Selçukluları'nın… a.g.m."

[112] Kaynak kişi: Veyis Gürbüz, 70 yaşlarında çiftçilikle geçinen, Erikli Tekke köyünde yaşamakta olan bir Sıraç

[113] Kaynak Kişi; Kaynak Kişi; Senem Atasoy, Erikli Tekke Köyünden 55 yaşlarında ilkokul mezunu çiftçilik yapan Sıraç bir ev hanımı

[114] *Fotoğraflarla Halk Kültürü ve Nevruz*, Kültür Bakanlığı, HAGEM, Ankara, s.23

[115] TUBİKAM, *Anadolu'nun Renkleri Doğum-Düğün-Evlilik*, s. 8

[116] Kaynak kişi: Veyis Gürbüz, a.g.k.

terilmez. Gelinin duvağı *al* ve *yeşil* olur. Duvağın etrafını bir çember sarar buna *Perpere/Pulluk/Çıngıl* denir[117].

Bayır-Bucak Türkmenlerinde düğün *Bayrak Direği* 7–8 m. uzunluğunda ve tepesi *3 dallı,* alt ucu toprağa dayalı olur. Bu direğin yüksekliği düğün evinden yüksek olmalıdır. Ucundaki dallardan birisine *nar,* diğerine *elma* ve üçüncüsüne de *soğan* takılır. Bunlardan elma tatlı dili, nar çoğalmayı ve sağan da bereketi simgeler. Bayrağın yanına nakışlı bir *mendil* asılır. Bayrak direklerinden *dokuz topaklı* olan bayrak en itibarlıdır ve geline verilen önemi anlatır.[118] Tuğlar ile Toy bayraklarının yapım mahiyetleri ve fonksiyonları açık ortaklıklar aksettirmektedirler.

SONUÇ

Çalışmamızda doğal olarak yerel kıyafetlerden baş bağlama üzerinde durduk. Gerek yerel kıyafetleri incelemiş olan ilgili edebiyat ve gerekse alandan yaptığımız tespitler bakımından, görülmesi gereken çok daha fazla kaynağın olduğunun farkındayız. Yerel kıyafetlerde, kadın başı bezeklerinde, yazmaların, alın çatkılarının, takke ve terliklerin, başlıkların, berelerin, çarpıların, çemberlerin, çevrelerin, çitlerin, ebanilerin, ferahilerin, feslerin, hotozların, tepeliklerin, Kofilerin[119] fonksiyonunun renk, kullanım yeri ve şekli bakımlarından bu çalışma ile sınırlanamayacağı açıktır.

Bulgularımızın, mitoloji içerikli ilgili kaynak eserlerdeki yerlerine işaret edebilme adına, yapabildiğimiz çalışmaların da şimdilik yetersizliğini gördük.

Bütün bunlara rağmen, etnografya mitoloji bağlantısının araştırılması adına atılmış bu yeni adımla; Anadolu kadın baş kıyafetlerinde, düğün bayraklarında Türk kültürünün devamlılığının kut anlayışı, renk anlayışı, ak ve kara iyeler anlayışı gibi bakımlardan devam ettiğini söyleyebiliriz.

Özetle, Anadolu Türkmen etnografyasında bir dönemin bitki ve hayvan ongunlarına ait izlerin aranması mümkündür. Özellikle düğün bayraklarının yanı sıra başlıklar, bilhassa gelin başlıkları, bu gerçeğe şahitlik edebilmektedirler. İncelemeler derinleştirilebildikleri nispette, Türkmen etnografyasından hareketle, Dünya Türkmen coğrafyasında bu bağlantıdan gidilerek de bir köprü kurulabilir. Kullanılan malzeme ve onların simgesel anlamları, araştırmacıyı mitolojik döneme de götürebilecek güçtedir.

Sorguç, Miğfer ve Nahılların inanç mitoloji bağlantısı konusu ayrıca çalışmayı düşünüyoruz.

Resim 26. Kozak[120]

[117] Kaynak Kişi; İbrahim Atasoy, Erikli Tekke Köyünden 70 yaşlarında ilkokul mezunu çiftçilik yapan devlet memuriyetinden emekli bir Sıraç

[118] Yaşar Kalafat, *Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen Halk İnançları,* Ankara, 1996, s. 43

[119] Lale Özder, *İç Anadolu Bölgesi Geleneksel Kadın Başlıkları,* Ankara, 1999

[120] Sabiha Tansuğ, "Gelin.. a.g.m."

OSMANLI KONUŞMA DİLİNİN KAYNAKLARI

YAVUZ KARTALLIOĞLU

Konuşma ve Yazı Dili İlişkisi

Osmanlı döneminde kullanılan dil ile ilgili filolojik incelemelerin özünü yazı oluşturagelmiştir. Berke Vardar'ın yazı ve konuşma ile ilgili şu cümleleri sanki Osmanlı dönemindeki dil için söylenmiş gibidir: Yazı, sözlü bildirişim aracı dili, görsel ve tek boyutlu bir düzen içinde sunan, uzaktan bildirişim sağlamak, bildirilerin yitip gitmesini önlemek gibi amaçlarla kullanılan bir düzgü, sözcüğün geniş anlamıyla simgesel bir anlatım, ikincil bir dizgedir. Gerçekte dil olgusu yazıdan bağımsız, seslerden oluşan bir düzleme bağlanır. Dil ve yazı birbirinden ayrı iki göstergeler dizgesidir. Yazının biricik varlık nedeni dili göstermektir. Ne yazık ki ikincil olan dizge, yani yazı dili, büyük bir önem kazanarak kendine özgü bir gerçeklik düzlemi yaratır; geleneği korur, söyleyişi etkiler. Kültürel ve edebi değerlerin başlıca aktarım aracı olarak kurumlaşır. Tarihi sebeplerin etkisiyle yazı ve konuşma dili arasında kopukluk görülür; bu durumda yazı, dile uygun bir kalıp olmaktan çıkarak neredeyse bir örtü görünümü alır (Vardar, 2001, ss. 82-83). Filologlar daha çok yazı dili ile uğraşırken dilbilimciler inceleme nesnesi olarak sözlü dile yönelir (Vardar, 2001, s. 40; Aydın, 2014, ss. 17-21). Osmanlı döneminde yazılmış olanın; yüzyıllara, kişilere veya bölgelere göre nasıl söylenmiş olabileceği üzerinde çok durulmayan bir konudur. Arap kökenli Türk alfabesinin bırakıldığı tarihe kadar bazı kelime kökleri ve eklerin telaffuzu yazıya yansımamıştır. Bu noktada araştırıcılar, zaman zaman yazılanın mı, konuşulmuş olanın mı incelenmesi gerektiği konusunda tereddüte düşmektedirler.

Yazı Dili

İstanbul'un fethinden sonra yazı dili büyük bir gelişme göstermiş, konuşma dilinden oldukça farklılaşmıştır. Yazı dili için de iki seviyeden söz edilebilir. Birisi konuşma dilinden farklı olan ama geniş bir okuryazar kitlesi tarafından anlaşılan ve faydayı amaç edinen seviye; diğeri ise sanat amaçlıdır, Arapça ve Farsça kelime kadrosuna sahiptir, Farsça yapılı tamlamalar yanında İslam kültürünün bilgi ve kültür

unsurlarını barındırır. Yazının bu seviyesi konuşmadan kopmuş, yalnızca cümle yapısı korunmuştur (Tulum, 2010, ss. 25-26). Hayati Develi de yazı dilini üst yazı dili katmanı ve alt yazı dili katmanı olmak üzere ikiye ayırır. Üst yazı dili katmanı sanat işlevli olup sanat için sanat içeriklidir; alt yazı dili katmanı ise iletişim ve sanat işlevli olup toplum için sanat içeriklidir. Bu iki dil katmanı içinde alınma kelimelerin (yapıların) yoğunluğu belirleyicidir (Develi, 2010, s. 87). Şemseddin Sami'ye göre Arapça ve Farsçadan alınan bütün kelimeler Türkçenin söz varlığına tamamen yerleşmemiştir ve bu kelimeler istenildiği zaman atılabilir (Yavuzarslan, 2004, s. 196). Osmanlı döneminde kullanılan dil ile ilgili araştırmaların neredeyse tamamını yazı dili oluşturur. Yine Osmanlı döneminde kullanılan dilin zaman zaman Türkçe, Arapça ve Farsça karışımı bir dil olarak tanımlanmasının en büyük sebebi de araştırmaların yazı dili üzerinde yoğunlaşmış olmasıdır.

Konuşma Dili

Sesli dil de denen konuşma dili, insanların günlük hayatta kullandıkları dildir. Bu dilin tarihî dönemlerdeki durumunu, gelişim ve değişmesini tespit etmek oldukça güçtür. Yazı aracılığı ile belirlenebildiği için "yazıya geçirilmiş konuşma dili" demek de yanlış tespit olmayacaktır (Tulum, 2010, s. 26). Konuşma dilinin en önemli özelliği aydın ve aydın olmayan insanları buluşturmasıdır, çünkü önce konuşma dili, yani sözlü dil vardı (Duman, 1999, s. 332). Hem yazı hem de konuşma dili unsurlarını içeren Osmanlı nesir dili eskiden beri Eski Türk edebiyatı araştırıcıları tarafından sade, orta ve süslü nesir olarak sınıflandırılagelmiştir. Esas olarak kelime hazinesi ve dilbilgisinin kontrolündeki, yani leksik ve sentaktik temelli bu sınıflandırmaya Hakan Karateke itiraz eder; bazı faktörlere bağlı olarak üç nesir türü arasında geçişler olabileceğini belirtir (Karateke, 2010). Gramer unsurlarına dayanmayan, Osmanlı konuşma dilininin "Konuşma" başlığı altında "sohbet, mekân, muhataplar, yabancılar ve gayrı müslimler, sohbet ve kadınlar, kadınlar arası sohbet, adab-ı muaşeret, sohbet konuları, mükâleme rehberleri…" gibi konu başlıklarıyla iletişim işlevi ön plana çıkarılarak incelendiği en önemli makale Johann Strauss'a aittir (bk. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak).

Osmanlı Konuşma Dilinin Kaynakları

Ses ve görüntü kayıtlarının yapılamadığı dönemlerde, yazılanın nasıl söylendiği çeşitli ölçütler kullanılarak ancak yazı üzerinden tahmin edilebilir. Osmanlı konuşma dilini de duyma imkânı olmadığı için, konuşma sadece Osmanlı yazılı eserleri vasıtası ile takip edilebilir. Bu noktada akla gelen ilk soru, Osmanlı konuşma dilini araştırırken bakılması gereken ilk kaynakların neler olduğudur. Duman'a göre standartlaşmaya zaman zaman aykırı özellikler gösteren yahut edebi kaygılardan uzak telif edilmiş eserler konuşma dilinin kapısını aralamaktadır (Duman, 1999, s. 333). Makalede, Osmanlı konuşma dilinin kaydedildiği, mutlaka kullanılması gereken kaynaklarından bahsedilecek; kaynaklarda geçen konuşma dili örneklerine kısaca yer verilecektir. Yazı dili ile kıyaslandığında kolayca görüleceği üzere sonuçta kabaca Osmanlı konuşma ilkelerinden bahsedilecektir.

I. Transkripsiyon metinleri,

II. Osmanlı kronikleri,

III. Şeriyye sicilleri,

IV. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi,

V. Galatat sözlükleri, Kamus-ı Türki, Persenk,

VI. Halk hikâyeleri, tiyatrolar, romanlar, gazeteler, mizah dergileri.

I. Transkripsiyon Metinleri

Fonetik olmaktan uzak olan, yani Türkçenin seslerini göstermede çoğu zaman yetersiz kalan Arap harfli metinler üzerinde dil incelemesi yapan pek çok araştırıcı öncelikle, yabancılar tarafından kaleme alınıp "çeviriyazılı metinler" olarak da isimlendirilen genellikle Latin harfleri -az olarak Ermeni, Grek, Kiril- ile yazılmış gramer ve sözlüklerden faydalanmıştır. Bu metinler Osmanlı devleti ile daha çok ticari ve siyasi ilişkilerde bulunan devletlerin mensubiyetinde olan kimselerin XV. yüzyıldan itibaren hazırladıkları sözlük ve gramer kitaplarından ibarettir. Bunların hazırlanmasında asıl amaç, Türkçeyi öğrenmek ve ilgilenenlere öğretmektir. Bu eserleri, sanki günümüz için çözümlenmiş ve yazıya geçirilmiş bir tür *ses kaydı* olarak düşünmek gerekir (Kartallıoğlu, 2011, s. 20).

Transkripsiyon metinlerini yazanların en önemli amacı, yukarıda bahsedildiği üzere Osmanlı zamanında kullanılan Türkçeyi ilgilenenlere öğretmek olmuştur. Bu yüzden metin yazarları, özellikle gramerlerindeki bazı sayfaları "mükâleme"lere ayırmışlardır. Bu mükâlemelerde metin yazarları Osmanlı topraklarında hayatın her alanında, her zaman kullanmak zorunda kaldıkları Türkçe ifadeleri yazıya geçirmişlerdir. Böylece Türkçe konuşma dili, özellikle de Osmanlı konuşma dili tarihine çok önemli katkıda bulunmuşlardır. Mükâlemeler genel olarak "selamlaşma, vedalaşma, alışverişte, giyinmek üzere, kahvaltı etmek üzere, yola gitmek üzere, hasta bakmak üzere, karı ile koca arasında, yatmak üzere, kalkmak üzere..." gibi tematik başlıklarla kurgulanmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise gramerlerin sonundaki mükâlemeler, konuşma kılavuzlarına dönüştürülmeye başlanır. Bahsedilen sebepler transkripsiyon metinlerini Osmanlı konuşma dilinin kaydedildiği en önemli kaynaklar hâline getirir. Aşağıda 16 ve 19. yüzyıldan iki konuşma metni verilmiştir:

Bir Türk ile bir Hristiyan arasında sorgulamalar

Handa gidersen bre ga(v)ur?
Stambol'a giderüm sultanum.
Ne işün var bu memlekette?
Bezergenlik ederüm affendi. Maslahatum var Anadol'da.
Ne habar sizünkilerden?
Hiç neste bilmezüm sa(n)a dimege.
Yoldaşun var mı senünle?
Yoh, yalanuz geldüm.
Benümle gelürmisün?
Irah mıdır senün yatağun?
Yahındır bundan güstere(y)im sa(n)a.
Gel güsteriver Allah'a seversün.
Kalh, yoharı tur bunda.
Hangi daraftandır bilmezüm.
Sag eline bah, gün dogusına.
Bir buş ev aşar gibi gürünür o mıdır?

Gerçeksün odır, yakın değil mi? (Georgievíc, 1544, ss. 68-69)

Hamam Üzere

Hammama gidelim mi efendim?
Pekeyi efendim ben de lazımlığını añlayorum.
Rahatsız mısıñız?
Evet biraz vecaı mefasilim var.
Bu vecalar için hammamdan eyi şey yoktur.
İşte geldik.
Papuşlarımı çıkar.
Espapımı nereye koyayım?
İskemleniñ üzerine koyuñuz efendim.
Saatımı size teslim ederim, sakın ha ğayb olmasın.
Burada hiçbir şey ğayb olmaz efendim.
Hammamıñızıñ ismi meşhurdur.
Bütün İzmir'de bu hammamıñ misli yoktur.
Nalin geyiniñ ki mermerler ayağıñızı yakmassın efendim.
Şu peştemalı beliñize tutuñ.
Eliñizi baña veriñ ki kaymayasıñız.
Efendim şu tahtanıñ üzerine yatıñ ki sizi ovalassınlar.
Bir az ovuştur beni.
Çok ovuşturma.
Kemiklerimi gükrütme.
Başımı sabunla.
Çok sabunlama.
Su dök.
Su souk, sıcak su musluğunu aç.
Yetişir.
Yetişmez.
Burası pek sıcak.
Vecudumuñ menfeslerinden ter akıyor.
Çıkalım.
Şu futa ıla örtünüñ.
Şu peşkirleri başıñıza sarıñ.
Bir eyi yatak hazırla.
Hazırdır.
Hararetim var.
Bir limonata getir.
Bize kahve ile nargile getir.
Gel beni geydir.
Kaputumu ver.
Saatımı nerede koduñ?

İşte efendim.
Pekeyi işte hammam parası.
Daha bir ğuruş hizmetim için kerem ediñ.
Al.
Memnunum efendim (Mallouf, 1862, ss. 134-139).

II. Osmanlı Kronikleri

Çoğu zaman ağır bir dili olduğu söylenen Osmanlı kronikleri konuşma diline yer verilen eserlerdendir. Yazı ve konuşma dili ilkeleri ile bu metinler değerlendirilirse metinlerdeki konuşma dili açıkça görülebilir. Osmanlı kroniklerinde padişahtan halka pek çok kişinin konuşmaları kaydedilmiştir. Bunlardan *Tevarih-i Al-i Osman* gibi bazıları, transkripsiyon metinlerinden önce yazıldıkları için daha eski Osmanlı konuşmalarını bu eserlerde görmek mümkündür. Aşağıda *Tevarih-i Al-i Osman*'dan alınan iki metinde Osman Bey ve Bayezid Han'ın konuşmaları kaydedilmiştir:

Osman Gazi Karacahisar'ı aldıktan sonra Tursun Fakıh ile konuşuyor:

Osman Gazi: Her ne kim size gereklidür anı eyle idüñ.
Tursun Fakı: Hanum! Bu işe sultandan icazet ve izin gerekdür.
Osman Gazi: Bu şehri ben hod kendü kılıcumıla aldum. Sultanuñ bunda ne dahlı var kim andan izin alam. Aña sultanlık viren Tañrı baña dahı gazayıla hanlık virdi ve eger minneti şol sancagısa ben hod dahı sancak götürüp küffar ile ograşmadum. Eger ol ben Al-i Selçuk neslindenven dirse ben hod Gök Alp oglıyın dirin ve eger bu vilayete ben anlardan öñdin geldüm dirse benüm dedem Süleyman Şah dedem hod andan evvel gelüp turur (Yavuz, Saraç, 2007, s. 289).

Bayezid Han suç işleyen kadılar hakkında nedimi Ali Paşa ve Mashara Arap ile konuşuyor:

Bayezid Han: Kadıları getürüñ. (Kadıları bir eve toplarlar.)
Bayezid Han: Varuñ ol eve od uruñ, içinde kadılar bile yansın.
Ali Paşa: (Hanın nedimi Mashara Arap'a) Eger şol kadıları handan kurtaracak olursañ saña çok mal vireyüm.
Mashara Arap: Hanum, beni İstanbol'a ilçilige gönder.
Bayezid Han: Bire devletsüz, anda İstanbol'da neylersin?
Mashara Arap: Varayum tekürden keşişler dileyelüm.
Bayezid Han: Bire keşişleri neylersin?
Mashara Arap: Hanum kadıları kıralum keşişler kadı olsun.
Bayezid Han: Bire it Arap! Kadılığı keşişlere virince kendü kullaruma virsem ne!
Mashara Arap: Senüñ kullaruñ okumış degüllerdür, bu keşişler hod okuyup niçe yıllar zahmet çekmişlerdür.
Bayezid Han: Ya bire Arap iş niçe olur?
Mashara Arap: Hanum! Anı padişahlar bilür ve anlaruñ hallarını ve kallarını ve efallerini.
Bayezid Han: (Ali Paşa'ya) Ali, bu kadılar hep okumışlar mıdur?
Ali paşa: Ya sultanum, okumayan kişi kadı mı olur?
Bayezid Han: Ya çün okumışlar, niçün yaramazlık iderler?
Ali Paşa: Sultanum! Buñlaruñ düşelügi azdur (Yavuz, Saraç, 2007, s. 342).

III. Şeriye Sicilleri

Şeriye sicilleri pek çok açıdan özellikle tarih tezlerine konu edilmiştir. Bu defterlerde Osmanlı toplumunun her kademesinden insanın mahkemedeki konuşmaları da kaydedilmiştir, konuşmaların zaman zaman değiştirilerek kayda geçirilme ihtimali de olsa şeriye sicilleri Osmanlı konuşma dilini en iyi yansıtan eserlerin başında gelir. Aşağıda şeriye sicillerinden alınmış, çeşitli illere ait, çeşitli konularda örnekler yer almaktadır:

KONYA

Mehmed, Ahmed Beşe'ye küfrediyor:

Mehmed: Hırsız, gidi, yosma, ırgat (Eroğlu, 2006, 81).

Mehmed, Satı'yı tehdit ediyor:

Mehmed: Bogazumda urgan, bögrümde kazık senüñ menzilüñi ateşle yakarum (Eroğlu, 2006, 81).

ANKARA

Osman, Seydi Ahmed'den eşeğini geri istiyor:

Osman: Seydi Ahmed'üñ yedinde olan işbu gök, altı beyaz erkek eşek benüm mülküm olup Salamon oglı nam şaki gasb eylemiş, taleb iderin.

Seydi Ahmed: İşbu Yusuf bin Abdullah'tan on üç guruş ile on beş akçaya iştira eyledüm.

Yusuf: Ben bey eyledüm.

Şahitler: Seydi Ahmed'üñ yedinde olan gök ve altı beyaz eşek Osman'uñ mülk eşyasından mütevellid mülkidür (Toğrul, 2010, 75).

IV. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi

Seyahatname sadece yazıldığı dönemde değil, bütünüyle Türk nesrinde önemli bir yere sahiptir. Evliya Çelebi, eserini dönemin edebî modasına uyarak ağdalı bir dille yazabilme kudretine ve maharetine sahiptir. Ancak kendisi, anlaşılır olmak için bu yolu seçmez ve eserini sade bir dille yazar (Duman, 1999, s. 334). Fahir İz, Seyahatname'nin üslubunu önce süslü, sonra orta nesir içinde değerlendirmiştir (Aksoyak, 2010, s. 62). Aslında Seyahatname sade, orta, süslü, ağdalı veya yazı, konuşma dili üslubu ile yazılmamıştır; Evliya Çelebi bu üslup türlerinin hepsini bir arada kullanmıştır. Aşağıdaki örnekler, Evliya Çelebi'nin konuşma diliyle kaydettiği örneklerdir.

Esnafların Konuşmaları

Lağımcılar: Aşa aşa.

Buğday navluncuları: Bereket senden ya Mevla, ganimet senden ya Allah.

İstanbul bekçileri: Bire koma, kaşdı ha, vardı ha, bire koma, gitdi gidi, vardı gidi, işte gidi.

Kasaplar: Ala on vukıyye akçe, al canum eyisin ver canum, ala bir eyi kebablık, ala bir ala kıymalık.

Ayıcılar: Kalka beri ya vasıl / Ye necisden bir fasıl / Seni dagda dutdılar / Âdem deyü oynatdılar / Kur yayını divana / Bahçada dolap döner / Sen de döne görsünler.

Kuru sarımsakçılar: Ey sarımsak, cana sarılsak.

Soğancılar: Her taama lezzet veren tuz sogandur sogan.

Şerbetçiler: Cana safa, ruha gıda verür şerbetüm canum.

Hamamcılar: Gele Vefa hammamına canum, gire Hacı Kadın hammamına hanum, göre Çinili hammamı canum. (Bir başkası) Nilgun futaya sarmış bedeni uryanın.

Lağımcı Ermeniler: Şurada bir kariz vardur, açup ayırdlasah, çoh kariz badamı çıhardı, harnumuz acdur badam yisah (Dankoff vd., 2006, ss. 248-I 332).

V. Galatat Sözlükleri, Kamus-ı Türki, Persenk

Bu gruba giren kaynaklarda konuşma cümleleri yoktur. Bu kaynaklar, konuşmadaki kelimelerin kaydedildiği, nitelikli eserlerdir. Bunlardan ilki olan *galatat sözlükleri*nde galat olarak gösterilen kelimeler öncelikle konuşmada kullanılmış olmalıdır; bunların bir kısmı zamanla konuşmadaki şekliyle yazıya da yansımıştır. Galat olarak dile yerleşen kelimelerin çoğu zaman yanlış oldukları unutulmuştur (Kültüral, 2008, s. I). Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere galat, alınma kelimenin Türkçeleşmesidir, Türkçeleşme de konuşmada başlar:

ebdâl > abdal, emân > aman, ışk > aşk, mesel > masal, bûstân > bostan, pîş > peş, câdû > cadı, mîve > meyve (Kültüral, 2008, ss. XXI-XXIII).

Galatat sözlüklerinde kelimenin asli şekli ve anlamı da yer alır:

iştah: Arapça'da «yemeğe istekli olmak» manasına olan *iştiha* kelimesinden muharreftir (139).

taya: Fârisî dâyeden muharreftir (237)

Kamus-ı Türki, konuşma unsurları, yani hem Türkçe hem de alınma kelimelerin telaffuzları hakkında çok önemli bilgiler içermektedir. Şemseddin Sami bu özellikleri genellikle *zebanzed* kelimesiyle kaydetmiştir. Sami'ye göre *zebanzed*, "lâkırdı arasında kullanılan, dilin alıştığı, me'lûf ve mütedavil söz"dür. Aslında *zebanzed*, yazı dilindeki bir kelimenin halk arasındaki telaffuz şeklidir. Sami'nin *zebanzed* olarak adlandırdığı terim Batılı araştırıcıların sözlük ve gramerlerindeki *vulgarize* terimi ile aynıdır. Sami, hem yazı ve konuşma dili arasındaki ayrılığı görmüş hem de Batılı araştırıcıların da eserlerini muhtemelen incelemiş olduğu için sözlüğünde özellikle Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin asli ve değişmiş (Türkçeleşmiş) şekillerine yer vermiştir.

Şemseddin Sami, madde başında büyük oranda aslını verdiği Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin *zebanzed*lerini madde içinde gösterir. Onun bu şekilde kaydettiği bazı kelimeler şunlardır:

> aktar: [zebanzedi galat olarak *aktar*] (Yavuzarslan, 2010, s. 43), bezistan: [zebanzedi *bedesten*] (114), boru-zeden: [zebanzedi *borazan*] (Yavuzarslan, 2010, s. 142), ceyb: [zebanzedi *cep*] (Yavuzarslan, 2010, s. 176), çaşni: [zebanzedi *çeşne*] (Yavuzarslan, 2010, s. 197), debbağ: [zebanzedi *tabak*] (Yavuzarslan, 2010, s. 236).

Sami'nin *zebanzed* olarak kaydettiği Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeleşmiş şekilleri günümüz konuşma dilinde de devam eden kelimelerdir. Bu kelimelerin asli şekilleri kullanımdan düşmüştür.

Persenk, Feraizcizade Mehmet Şakir tarafından yazılan, Mustafa Koç tarafından *Persenk - Persenk Açıklaması* ile yayımlanan bir eserdir. Bu eserin en önemli özelliği Türkçenin bütün ünlülerini gösteren bir alfabe ile yazılmış olmasıdır. Böylece eski

kelimelerin nasıl telaffuz edildiği görülebilir, kullanımdan düşmüş veya az bilinen Türkçe kökenli kelimeler doğru okunabilir (Koç, 2006, ss. 246, 247). Feraizcizade, كوردو ، بوزدو ، كومورو ، سورويو ، اولوغو ، يوزونجو ، اودونجو ، كزديك gibi örneklerde konuşulan dili yazıya yansıtmıştır (Koç, 2007, ss. 24-27). Persenk, transkripsiyon metinlerinin verilerini kontrol etmede kullanılacak en önemli eserlerden biridir.

VI. Halk hikâyeleri, tiyatrolar, romanlar, gazeteler, mizah dergileri

Başlıkta yer alan eserler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı toplumunda önemli bir yer tutar. Bu dönemde yazı dili, konuşma diline yaklaştırılmaya çalışılır. Aşağıda Hayal ve Diyojen'den alınan iki kısa metinde Osmanlı konuşma dilini görmek mümkündür.[1]

Hoca ile öğrencisinin konuşmaları (Diyojen 1872)

Hace: Dersini ezberlendi mi?

Şakird: Evet sigalar değil mi? Ezber etmekteyim.

Hace: Çek bakalım.

Şakird: Başüstüne. Dövüldüm, dövülürüm, dövülürüz, döverler, dövüldüler, dövüldüm, daha bakalım ne vakte kadar dövüleceğiz?

Hace: Canım bu fiilin müteaddisi yok mu?

Şakird: Şimdilik hâlimiz meçhul üzerine bina olduğundan efalimizde de taaddi kalmadı. Artık bu aralık böyle çekmek lazım geliyor.

Namık Kemal ile etrafındakilerin konuşmaları (Hayal, 1876)

Karikatür 3. 3.
Hayal, nr. 262, 29 Haziran 1876, s. 4.
Birinci - Aman edîb-i muhterem şuraya bir bend yaz.
İkinci — Canım edîb-i meşhur iki söz de şuna.
Üçüncü — Kuzum edîb-i kâmil bir ufacık fıkra da bana.
Dördüncü — İki gözüm edîb-i zîşân bir söz de şuracığa.
Beşinci — Elmasım edîb-i âzam bir parça da şu kağıda.
Edîb-i meşarileyh — Amanın can kurtaran yok mu!!!

[1] Örnek konuşmalar, Alparslan Oymak'ın "Osmanlı Mizahında Teodor Kasap (Diyojen, Çıngıraklı Tatar ve Hayal Gazetesi Üzerine Bir İnceleme" adlı tezinden alınmıştır (88, 248).

SONUÇ

1. Bugüne kadar tamamen yazıldığı şekle bakılarak bünyesinde bulundurduğu yabancı ögelere göre değerlendirilen Osmanlı dönemindeki Türkçenin bir de yine ancak yazı aracılığı ile incelenebilecek konuşulan varyantının olduğu unutulmamalıdır. Türkiye Türkçesi konuşma dili, Cumhuriyet dönemindeki çeşitli politikalar sonucu oluşmamıştır; Osmanlı konuşma dilinin çağdaş şartlar altındaki devamıdır.

2. Osmanlı konuşma dilinin en önemli kaynakları transkripsiyon metinleri denen gramer ve sözlüklerdir. 19. yüzyılda Osmanlı konuşma dili, özellikle Fransızca-Türkçe konuşma kılavuzları ile tematik olarak kaydedilmeye başlar. Transkripsiyon metinlerinden sonra Osmanlı kronikleri, şeriyye sicilleri, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi, galatat sözlükleri, Kamus-ı Türki, halk hikâyeleri, tiyatrolar, romanlar, gazeteler, mizah dergileri Osmanlı konuşmasının kaydedildiği kaynak eserlerdir.

3. Makalede sınırlı örnekleri verilebilen Osmanlı konuşma dili, kelime kadrosunun Türkçe kökenli kelimelerden ibaret olması; alınma unsurlar denen Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin halklılaşmış şekillerinin kullanılması; yazı dilinin vazgeçilmezi hâline gelen Farsça -az olarak da Arapça- yapılı tamlamaların; Arapça ve Farsça yakın veya eş anlamlı kelimelerin yan yana neredeyse kullanılmaması; cümlelerin fiilimsilerle uzatılmayıp kısa cümlelerden ibaret olması gibi özelliklerle yazı dilinden ayrılır.

KAYNAKÇA

Aksoyak, İ. H. (2010). Eski Türk Edebiyatında Nesir Üzerine Bazı Belirlemeler, *Nesrin İnşası, Düzyazıda Dil, Üslûp ve Türler*, Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V, İstanbul: Turkuaz.

Aydın, M. (2014). *Dilbilim El Kitabı*, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Georgiević, B. (1567). *De Tvrcarvm Moribvs Epitome*, Lvgdvni.

Dankoff, R., Kahraman, S. A., Dağlı, Y. (2006). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Develi, H. (2010), Söze Boğulan Tarih: Osmanlı Tarih Yazıcılığının Dili, *Nesrin İnşası, Düzyazıda Dil, Üslûp ve Türler*, Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V, İstanbul: Turkuaz.

Duman, M. (1999). Klâsik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili, *3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, 1996, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eroğlu, Ö. (2006). *17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Konya Şeriyye Sicillerine Göre Konya'da İşlenen Adi Suçlar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yayımlanmamış master tezi, Ankara.

Tulum, M. (2010). Osmanlı Nesrinin Dili, *Nesrin İnşası, Düzyazıda Dil, Üslûp ve Türler*, Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V, İstanbul: Turkuaz.

Karateke, H. (2010). Osmanlı Nesrinin Cumhuriyet Devrinde Algılanışı, *Nesrin İnşası, Düzyazıda Dil, Üslûp ve Türler*, Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V, İstanbul: Turkuaz.

Kartallıoğlu, Y. (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni 16, 17 ve 18. Yüzyıllar*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Koç, M. (2006). Cumhuriyet Döneminde Türkçe Etrafında Oluşturulan Dil Tezlerinin Osmanlı Kökeni: Feraizcizade Mehmed Şakir'in Persenk Açıklaması, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, İstanbul.

Koç, M. (2007). *Ferizcizade Mehmed Şakir, Persenk, Persenk Açıklaması*, İstanbul: Kale.

Kültüral, Z. (2008). *Galatât Sözlükleri*, İstanbul: Simurg.

Mallouf, N. (1862). *Grammaire Elementaire de la Langue Turque*, Paris.

Oymak, A. (2013). Osmanlı Mizahında Teodor Kasap (Diyojen, Çıngıraklı Tatar ve Hayal Gazetesi Üzerine Bir İnceleme, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul.

Strauss, J. (2011). Konuşma, Georgeon, F., Dumont, P., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, İstanbul: İletişim.

Toğrul, N. (2010). *129 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili'nin (H. 1061, 1108, 1142 / M. 1650, 1696, 1729) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yayımlanmamış master tezi, Gaziantep.

Vardar, B. (2001). *Dilbilimin Temel İlkeleri*, İstanbul: Multilingual.

Yavuz, K., Saraç, Y. (2007). *Âşık Paşazâde, Osmanoğullarının Tarihi Tevârîh-i Âl-i Osmân*, İstanbul: Gökubbe.

Yavuzarslan, P. (2004). Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44, 2, Ankara.

Yavuzarslan, P. (2010). *Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

XVI. YÜZYILDA ÇUKUROVA'DA OĞUZ BOYLARI

YILMAZ KURT

Bu araştırmada Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan XVI. yüzyıla ait Osmanlı Tapu Tahrir Defterlerine dayalı olarak Çukurova'da yaşayan cemaatlerin taife ve boy teşkilatları aydınlatılmaya çalışılacaktır. Değerlendirmeye aldığımız defterleri şu şekilde bir tablo hâlinde gösterebiliriz.

Tablo 1: Çukurâbâd Eyaleti ve Adana Sancağı Tahrir Defterleri.

SIRA	D. NO	TARİHİ	TÜRÜ	NAHİYELER	Cemaat Sayısı	Neferen
1	69	1519	Eyalet (Adana-Tarsus- Sis- Üzeyir)	"Ordu-yı Bulgarlu ve Karaisalu"	247	6818
2	110	1521	Özer İli ve Kınık	Özer İli ve Kınık	17	563 ?
3	450	1525	(Adana-Tarsus- Sis-Üzeyir)	9 Nahiye	351	13975
4	969	1530	(Adana-Tarsus-Sis-Üzeyir)	9 Nahiye	392	15992
5	177	1536	Adana müstakil	9 nahiye	366	19932
6	254	1547	Adana müstakil	9 nahiye	393	15328
7	114	1572	Adana müstakil	9 nahiye	437	18020
8	134	1572	Tarsus müstakil	4 nahiye	355	16852
9	168	1563	Kars-ı Maraş	12 nahiye	472	15616

Çukurova 1084 sonrası Anadolu Fatihi Süleyman Şah zamanında Türk hâkimiyetine geçmişse de Haçlı seferleri sırasında elden çıkmıştı. Çukurova'nın ikinci fethi 1250'den sonra Memlükler zamanında oldu. Suriye'de büyük çoğunluğu Halep Türkmenleri olarak anılan Türkmen gruplar Memluk orduları ile birlikte hareket ederek Adana, Misis, Tarsus gibi önemli şehirleri ele geçirdiler. Adana yöresinde yerleşen Üçok'lu Türkmenler Ramazanoğulları Beyliği'ni ve Dörtyol çevresinde Özer

Oğulları (Üzeyir Oğulları) Beyliği'ni kurdular. Maraş yöresinde yaşayan Boz-ok'lar ise bundan daha önceki bir tarihte Dulkadiroğulları Beyliği'ni kurmuşlardı. Her iki beylik de Memlük devletine bağlı yarı bağımsız bir idareye sahipti. Karamanoğulları ve diğer komşu Anadolu beylikleri ile ittifaklar yaparak her fırsatta Mısır'a olan bağımlılıklarını azaltmaya, hâkimiyet alanlarını genişletmeye çalışmaktaydılar.

Ramazanoğulları Beyliğine adını veren Yüregir oğlu Ramazan Bey hakkında bildiklerimiz İbni İyas, Aynî, Makrizî gibi yazarların eserlerindeki bilgi kırıntılarına dayanır. *Yüregir* adı ilk tahrirlerde kişi adı olarak çok az da olsa geçmekteydi. Ancak zamanla Yüregir boyunun kışlak yurtları olan Adana'nın güneyinde Ceyhan ve Seyhan ırmakları arasında kalan bölgeyi ifade etmek üzere kullanılmaya başlanıldı[1]. TD.110 (1521)'de[2] Kınık kazasındaki bazı cemaatler için "Ramazanlu olmağla" kaydı düşülmüştü. Bölgeye adını veren cemaatlerin normal olarak Kınık boyundan olduklarını kabul etmek gerekir. Bu durumda Kınık kazasında Ramazanoğullarının bağlı oldukları boy olarak kabul edilen Yüregir (Yüregil) boyunun ne oranda yer almış olabileceğini açıklamak oldukça zordur. 1525 yılında sancakbeyi Piri Bey'in yaşamakta olduğu Adana nahiyesinde 6 nöker bulunurken Yüregir nahiyesinde 16 nöker bulunması dikkat çekmektedir[3]. Bu 16 nökerden 12'si Piri Bey'in, 4'ü ise kardeşi Kubad Bey'in nökerleri idiler[4]. Bu detay bilgiden iki sonuç çıkarılabilir: Birincisi "nöker"ler sancakbeylerine bağlı saray hizmetçisi konumunda değillerdi. İkincisi ise bölgeye adını veren Yüregir boyu XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde bu topraklarda beylerine "nöker" sağlayacak derecede etkin ve önemli bir konumda idiler. "Yüregirler" konusunda Sayın Mustafa Alkan tarafından hazırlanmış olan bir tebliğ bulunduğundan biz bu konuda bu kısa bilgi ile yetinmek istiyoruz.

Bulgarlu Ordusu

Çukurova'nın ilk tahririne ait TD.69 (1519) Adana, Tarsus, Sis (=Kozan) Mufassal Tahrir Defteri'nde "nâhiye" düzeni görülmez. Burada nâhiye yerine kullanılan deyim "ordu" kelimesidir. Bulgarlu ordusuna tabi olan *Bulgarlu, Halil Beylü, Canlu, Kıbçak, Yaycı, Çömlek, Yağma* adlı 7 cemaatin toplam 148 nefer vergi nüfusu bulunmaktadır. Bunlardan en kalabalık olanı bölgeye adını veren 53 neferlik *Bulgarlu* cemaatidir. *Bulgarlu* cemaatinde ilk olarak *Dündar bin Atlu Bey* kayıt edilmiş ancak görevi ve niteliği konusunda hiçbir açıklayıcı bilgi verilmemiştir. Cemaatin yazımına Dündar Bey'den başlanılmış olması bile aslında Dündar Bey'in cemaat içerisinde saygın bir konumu olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Bulgarlu nahiyesi bazı kayıtlarda "Dündarlu ve Bulgarlu" olarak geçmektedir.

Karaisa Bey

Memlûklerle birlikte Çukurova'nın fethine katılan Üç-ok koluna bağlı olarak Kınıklardan başka *Yüregir, Bayındır ve Salurlar* hâkim unsur konumunda idiler[5]. *Yüregir* boyu Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasındaki bölgede yurt tutmuş ve bölgeye adını

[1] Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, I/1 (1963), s. 23.

[2] TD. kısaltması Mufassal Tahrir Defteri anlamında kullanılmaktadır.

[3] Nöker konusunda bkz.: Zerrin Günal, "Nöker", *DİA*, s. 33, İstanbul 2007, s. 216- 217.

[4] Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi,* Ankara 1992, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, basılmamış doktora tezi, s. 68.

[5] F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 369.

vermişti. Bayındır veya Kara Bayındır adı bugün Osmaniye'nin bir ilçesi olan Bahçe (Bulanık Bahçe) yakınlarında bir nahiyenin adı olarak kayıtlara geçmişti[6]. *Salurlar* ise daha önce söylediğimiz gibi Karaisalı nahiyesinde küçük bir aşiret olarak varlıklarını sürdürmekteydiler.

Defterde yer alan "Ordu-yı Kara İsalu" aslında daha sonraki tahrirlerde yer alan "Nahiye-i Kara İsalu" ile örtüşmektedir. "Kara İsa", *Aşıkpaşazâde Tarihi*'nde sözü edilen Çukurova fatihlerinden birisidir. Rivayete göre Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah, Caber Kalesi önünde boğulunca göçer evler etrafa dağılmışlardı. *Yüregir Bey, Kosun Varsakı, Kara İsa, Özer Bey, Gündüz Bey, Kuştemür Bey* bu altı kişi göçleriyle Çukurova'ya geldiler. *Yüregir* öldü, oğlu *Ramazan Bey* kaldı. *Kara İsa Bey*'e bugünkü Karaisalı çevresini kışlak ve Kızıldağ çevresi yaylak olarak verilmişti[7]. Karaisa Bey'in ailesi hakkında kaynaklarda çok az bilgi var. 831 H./ 1427 M. yılında Kara İsa oğlu Hamza Bey'in Kahire'ye gelerek Memlûk sultanı Bars-Bay'a tâbiiyetini bildirdiğini Aynî, *İkdu'l-cumân* adlı eserinde açıklıyor[8]. Aynı kaynakta Hamza Bey'in Varsak beylerinden olduğu kaydı vardır. Ancak Karaisalu Türkmenlerinin *Varsak* taifesinden olduklarını kanıtlayan kesin bir bilgiye sahip değiliz. Yusuf Halaçoğlu, Karaisalu cemaatini, Karaisalu taifesinden ve *Avşar* boyundan olarak göstermektedir[9]. Ancak Tahrir kayıtlarında Karaisalı cemaatinin *Avşar* boyundan olduğunu gösteren bir kayıt yoktur.

Karaisalı çevresinde kışlayan taife yazın Ramazanoğulları ile birlikte Kızıldağ Yaylağı'na çıkmaktaydılar[10]. Osmanlı hakimiyetinin başlangıcında Kara İsalu Bey ailesinden *Sevindik Bey*'in adı tahrir kayıtlarına geçmiş ve topluluk "Ordu-yı Sevindik Beylü" olarak anılmaya başlamıştı. 1519 yılında Tarsus sancağında *Ulaşlı* taifesine bağlı "Ordu-yı Sevindik Beylü" adlı 17 hane ve 3 mücerredden oluşan bir topluluk yaşamaktaydı. Buradaki kayda göre *Sevindik Bey*'in babasının adı *Mustafa Bey*'di[11]. Tarsus Türkmenleri genel olarak *Varsak* olarak adlandırıldığından *Sevindik Bey*'in *Varsak* boyundan olması iddiası bu kayıt sayesinde bir zemin bulmuş olmaktadır.

Elimizdeki ilk Osmanlı tahriri olan 1519 tahririnde "Ordu-yı Kara İsalu"yu oluşturan 52 cemaatte toplam 1394 nefer kayıtlı idi. Bu 52 cemaat içerisinde en kalabalık olanları *Yahyalu* (109 Hâne/ 52 Mücerred), *Şeyh Hacı Halife* (84/ 0) ve *Saru Çobanlu* (58/ 8) isimli cemaatlerdi. Yahyalu cemaati bugün Kayseri'nin Yahyalı ilçesi çevresinde yurt tutmuş ve bölgeye adını vermiştir. Burada dikkat çekmek istediğimiz esas nokta ise "ordu"ya adını veren *Karaisalu* cemaatinin konumudur. Ordu-yı Karaisalu'da ilk cemaat olarak yazılan 12 neferli *Karaisalu* cemaati bey ailesinin hükmünü sürdüren ana kitle olarak kabul edilmelidir[12]. Bu ana kitleden ayrılan 4 neferli bir *Karaisalu*

[6] TD.168 (1563), s. XXXVII.

[7] Aşıkpaşazâde (Derviş Ahmed Aşıkî), *Tevârîh-i Al-i Osmân* (*Aşıkpaşazâde Tarihi*, Şahin Kitabevi faksimile neşri, İstanbul 1332, s. 225.

[8] F. Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", s. 29.

[9] Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 1304.

[10] TD.69 (1519), s. 248.

[11] TD.69 (1519), s. 545; Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 256.

[12] TD.69 (1519), s. 207.

cemaatinden başka 6 haneli bir *Karaisalu* teşekkülü daha vardı. 6 haneli *Karaisalu* cemaatinin başında *İnebey oğlu Kara İsa* bulunmaktaydı. Bunun da *Mehmed*, *Ahmed* ve *Ümmet* adlarındaki 3 oğlu vergi mükellefi olarak defterde kayıtlı idi[13]. Toplam 22 nefer vergi nüfusu olan bu 3 *Karaisalu* cemaatinin kendi içlerindeki hiyerarşiyi bilemediğimiz gibi, kendilerine bağlı gösterilen diğer 49 cemaat üzerinde ne gibi bir otoriteleri olduğu konusunda da birşey söyleyemiyoruz. Örnek olarak 109 nefer vergi nüfusuna sahip *Yahyalu* cemaati ile 12 neferli *Karaisalu* cemaati arasındaki ilişkiler ne şekilde yürümekteydi? Tamamı konar-göçer Türkmenlerden oluşan *Karaisalı* bölgesinde hiçbir köy yerleşimi görülmüyordu. Daha sonra bugünkü Karaisalı ilçesinin çekirdeğini oluşturacak olan *Çeçeli* (Çiçeli, Ceceli) köyü ise 1519 tarihinde 45 haneden oluşan *Ceceli* cemaatinin bu topraklara yerleşmesi ile bu adı almıştı[14]. Çeçelü cemaati aslında Kusun taifesine mensup olup 1543 yılında 2 obaya ayrılmıştı[15]. *Çeçeli*, küçük bir köy iken XVIII. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan *Menemencioğulları* sülâlesinin buraya yerleşmesi sonucu büyüyerek XIX. yüzyılda bir kasaba olmuştu[16].

1519 yılında yukarıda saydığımız 6 cemaat dışında *Koğaşad* (15 hâne), *İsa Kocalu* (17), *Bektaşlu* (9), *Salır* (28), *İlhanlu* (15), *Sarı Çobanlu* (15), *İlbeylü* (9), *Ali Beylü* (28), *Ulu Keçü* (18), *Uzadan* (7), *Ebiga* (17), *Lala* (19), *Şeyh Mehmedlü* (12), *Kesric* (19), *Küldüğün* (10), *Belnanlu* (23), *Avadanoğlu* (6), *İmir İlyaslu* (5), *Kestel* (64), *Emelciklü* (36), *Hatablu Diğer* (47), *Yapalu* (21), *İlyaslu* (4), *Eğlencelü* (12), *Kaşıkcılar* (9), *Girce Oğullu* (34), *Keremcelü* (41), *Turgudlu* (26), *Oruç Beylü* (14), *Canikler* (15), *Çömlek* (51), *Don Arslan* (10), *Günec* (14), *Kengerlü* (3), *Kardanlu* (11), *Ürgüd Işık Oğlu* (21), *Arab Hasanlu* (10), *Kırdoy* (39).

Burada adı geçen cemaatlerin hiç birisinde 24 Oğuz boyundan hangisine dâhil olduklarına ilişkin hiçbir açıklama yapılmamıştır. Yusuf Halaçoğlu'nun *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453- 1650)* adlı eserinde hemen hemen bütün cemaatlerin hangi Oğuz boyundan oldukları belirtilmiştir. Kullandığımız ortak kaynak TD. 69 (1519) Tapu Tahrir defteridir. Bu defterde bu cemaatlerin Kayı, *Afşar* veya *Karkın* boyundan geldiklerine dair hiçbir bilgi yer almadığı halde Sayın Halaçoğlu bu bilgileri nereden alarak tamamlamıştır, bunu bilemiyoruz. Örnek vermek gerekirse:

TD.69 (1519)'da geçen 28 haneli *Ali Beylü* cemaati, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453- 1650)* adlı eserde "Bayad" boyundan olarak gösterilmiştir. Oysaki defter kayıtlarında bu cemaatin "Bayad" boyundan olduğunu gösteren hiçbir kayıt yer almamaktadır. Bu durumda Sayın Halaçoğlu bu cemaatin "Bayad" boyundan olduğu bilgisini başka kaynaklardan almış, ama eserinde bunu bildirmeyerek sanki defterin kendisinde bu bilgi mevcutmuş gibi aktarmada bulunmuştur. Halaçoğlu'nun eserinde *Ali Beylü* cemaati ile ilgili diğer kayıtlara baktığımızda tam 73 (yetmişüç) ayrı kayıtta Ali Beylü cemaatinin geçtiğini bunlardan 72'sinde boy sütununda "Bayad" yazdığını görmekteyiz[17]. Sadece Sis sancağında yaşayan 6 haneli Ali Beylü cemaati, "Bayad" değil "Avşar" taifesinden ve "Avşar" boyundan olarak gösterilmiş-

[13] TD.69 (1519), s. 235.

[14] TD.69 (1519), s. 242.

[15] A. S. Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, s. 198.

[16] Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi,* Haz.: Yılmaz Kurt, Akçağ Yay., Ankara, 1998, s. XXI.

[17] Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 103-108.

tir[18]. Bu durumda Halaçoğlu, Sivas, Bozok (Yozgad), Çorum, Tarsus, Adana, Maraş, Karahisar-ı Sahib sancaklarında tesbit etmiş olduğu Ali Beylü cemaatlerinin tamamını "Bayad" boyundan saymış ve Karaisalu nahiyesindeki Ali Beylü cemaatini de Sis sancağındaki *Avşar* olan Ali Beylü cemaatine değil çoğunluğa tabi kılarak "Bayad" olarak işaretlemiştir. Aşiretler ve oymaklar konusunda aynı arşiv belgelerini kullanan Cevdet Türkay ise Ali Beylü (Alibeğ, Alibeğler, Alibeğli) cemaati için "Türkmân YörükAnı Tâifesinden" demekle yetinmiş hangi boydan olduklarını belirtmemiştir[19]. Bu konuda öncelikle şu hususun bilinmesinde yarar var: "Ali Beylü", "Ahmed Beylü" gibi cemaat isimleri birbirleriyle ilgili olmayarak Anadolunun farklı noktalarında isim benzerliği olarak karşımıza çıkabilirler. Bu cemaatlerin aynı teşekkülün kolları olduğunu belirlemek son derece zor, belki de imkânsız bir şeydir.

Bizim *Ebiga* olarak okuduğumuz 17 hanelik cemaatin adı Halaçoğlu'nun ekibi tarafından *Abaga* olarak okunmuş ve "Karkın" boyundan olduğu yazılmıştır[20]. Sadece Karaisalı taifesinden olduğunu bildiğimiz bu cemaat ile ilgili olarak TD.450 (1525), TD.969 (1530), TD. 254 (1547), TD.114 (1572) tahrirlerinin hiç birisinde bu cemaatin "Karkın" boyundan olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Faruk Sümer de *Oğuzlar* isimli anıt eserinde Çukurova'da Kusun taraflarında *Karkın* adını taşıyan 24 haneli bir oba ve Dündarlı nahiyesinde bir oba görüldüğünü yazar[21]. Ancak *Abaga* veya *Ebiga* adlı bir cemaatten söz etmez. Böyle bir cemaat adı Anadolu'nun diğer bölgelerine ait 41.295 cemaat arasında[22] da görülmemiştir. Dolayısıyla bizim *Ebiga*, Halaçoğlu'nun *Abaga* olarak okuduğu bu cemaatin *Karkın* boyu ile olan ilişkisi tarafımızdan açıklanamamıştır. Yusuf Halaçoğlu söz konusu kitabında tamamı Karkın boyundan olan 199 adet *Karaçayan* cemaatinden söz etmektedir. Büyük çoğunluğu Saruhan ve Karesi sancaklarında kayıtlı olan *Karaçayan* cemaatlerinin bir kısmı da Mardin ve Diyarbekir'de yaşamaktadır[23]. Saruhan ve Karesi sancaklarında yaşayan *Karaçayan* cemaatleri için bir şey söyleyemiyoruz ama Diyarbekir ve Mardin sancaklarında yaşayanlar *Karaçayan* değil *Karaçiyân* cemaatleridir. Bunlar Hindistan'ın *Karaçi* şehrinden gelmiş çingenelerdir ve tabii ki *Karkın* boyu ile uzaktan yakından hiçbir ilgileri yoktur. Halaçoğlu'nun anılan eserinde 199 defa geçen Karaçayan cemaatinin Cevdet Türkay'ın eserinde hiç geçmemiş olması da ilginçtir[24]. *Karkın* boyu ile ilgili Doç. Dr. Sadullah Gülten'in bu sempozyumda sunmuş olduğu müstakil bir tebliği bulunmaktadır.

1525 tahririnde Karaisalu adı artık "ordu" değil Adana livâsına bağlı bir "nâhiye" dir. Nahiyede kayıtlı ilk cemaat "Cemâ'at-ı Ordu-yı Sevindik veled-i Karaisalu" olarak karşımıza çıkmaktadır[25]. Toplam 62 nefer ve 52 haneden oluşan bu cemaat içerisinde *Karaisa* adıyla anılan bir kimse olmadığı gibi "Sevindik Bey"den veya bu-

[18] Y. Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c. I, s. 105.

[19] Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemâatlar*, 2. Bs., İşaret Yayınları, İstanbul 2005, s. 171.

[20] Y. Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c. I, s. 3.

[21] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3.Bs., İstanbul 1980, s. 314.

[22] Y. Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c. I, s. XXVIII.

[23] Y. Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c.III, s. 1288- 1301.

[24] C. Türkay, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemâatlar*, s. 398- 400.

[25] TD.450 (1525), s. 213.

nun nökerlerinden de söz edilmiyor. Ancak cemaat içerisinde sancakbeyi Piri Bey'in mektubu ile "sipahî" kayıt edilmiş 4 sipahi bulunmaktaydı. Ayrıca cemaat kaydından hemen sonra, "Bâc-ı bazar ve hakk-ı bisat ve resm-i penbe…" ile ilgili 1.000 akçalık vergi kaydı da bu cemaatin merkezî konumunu ve Karaisalı beyinin bu aşiret içerisinde yaşadığını gösterecek bir kanıt olarak sayılabilir. Nitekim Üzeyir sancağında *Gündüzlü* adıyla da bilinen *Derbsak* nahiyesi'ne yerleşen *Gündüzlü Avşarı* beylerinin oturduğu kasaba da *Ordu-yı Gündüzlü* veya *Gündüzlü* kasabası haline gelmişti[26].

"Sevindik veled-i Karaisalu" anlatımı Sevindik Bey'in baba isminin "Karaisa" veya "Karaisalu" olduğu şeklinde anlaşılabilir. Ancak Ramazanoğulları'nın ünlü beyi Piri Bey bin Halil Bey için kayıtlarda "Piri bin Ramazan" ifadesinin kullanılış mantığından hareketle buradaki Karaisalu'yı da baba adı olarak değil *Karaisaoğulları* şeklinde anlamak gerekecektir. 1525 tahririnde Karaisalı nahiyesinde yaşayan 56 cemaatin 2.541 vergi nüfusu bulunuyordu[27].

1525 yılında Karaisalı taifesini (nahiye) oluşturan cemaatler şunlardı: *Balabanlu (23), Şeyh Mehmedlü (13), Çiçelü (Cecelü) (35), Hatablu (21), Koğaşat (18), İsa Kocalu (18), Arab Hasanlu (16), Karaca İsalu (24), Gerdeklü (20), Gömeç (90), Küldöken (13), Eymir (İmir) İlyaslu Diğer (11), Kengerlü (13), İlhanlu (20), Yahyalu (140), Don Arslan (26), Güvenç (19), Bektaşlu (26), Karaca İsalu (4), Eymir İlyaslu (11), Kırdoy (33), İlyaslu (8), Çömlek (164), Ali Beylü (46), Lala (14), Uzadan (22), Ebiga (Abaga) (32), Ulu Keçi (58), Oruç Beylü (15), Turgudlu (27), Hatablu Diğer (55), Emelciklü (39), Karaisalu Hargu (7), Kozanlu (8), Nernak (10), Ürgüd Işıkoğlu (22), Çeneklü (15), Salur (17), Şeyh Hacı Halife (38), Eğlencelü (26), Kaşıkcılar (13), Yapalu Oğlu (27), Tura Hanlu (13), Bayramlı (17), Saru Çobanlu (18), İlbeylü (10), Kıf Oğlu (17), Kesric (15), Kestel (71), Girce Oğlanları (52), Saru Çobanlu (53), Abadan Oğlu (8)*[28].

Karaisalı nahiyesinden sonra gelen Hacılu nahiyesinde de ilk kayıt "Cemâ'at-ı Ordu-yı Hacılu" olarak başlamaktadır. Cemaat kaydının sonunda 2.100 akça geliri olan "Bâc-ı bazar-ı Ordu-yı Hacılu" yazılmış[29].

1525 tahririnde iki kişi "nesl-i Emir Meliklü" olarak muaflar zümresine kayıt edilmişlerdi. Adana nahiyesinde "Cemâ'at-ı Ordu-yı Emir Meliklü" içerisinde yaşayan *Erdana veled-i Mahmud* için "an nesl-i Emir Melik" kaydı düşülmüş ve vergi yazılmamıştı. 3 isim sonra gelen *Mahmud veled-i Kılıç bin Emir Melik* için de "nim" veya "çift" gibi vergi ile ilgili bir işaret konulmamıştı. Genellikle "sipahi"lerde baba isminden sonra dede ismi de yazılarak muafiyetleri bu şekilde açıklanmış olmaktaydı. Nitekim Mahmud'un kardeşi Aziz için "sipahizâde" kaydı düşülmüştü[30]. Börklüce yakınlarındaki Ağak mezraasını ekmekte olan 42 haneli *Ordu-yı Emir Meliklü* cemaatinden

[26] Enver Çakar, *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006, s. 173.

[27] Y. Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s. 70.

[28] Burada bazı cemaatlerin 2 veya 3 ayrı grup halinde yazılmış olması belki de sadece icmal defteri kayıtlarındaki timar düzeni ile ilgilidir (Karaca İsalu, Saru Çobanlu gibi).

[29] TD.450 (1525), s. 268. Bu durum, "ordu" deyiminin idari özelliğini ve belli bir yöreye aidiyetini gösterecek izler taşımaktadır. Bir başka deyişle bu cemaatin yaşadığı merkezî bölgede pazar kurulmakta ve buradan alınan bâc da bir anlamda "niyabet" olarak anlaşılmaktadır.

[30] TD. 450 (1525), s. 29- 30.

sonra 1050 akçalık "Bâc-ı Bazar ve Hakk-ı bisat" geliri kayıt edilmiş olması daha önce Sevindik Bey ve Kara İsa Bey orduları için söylediğimiz "niyâbet" hakkı meselesini güçlendirmektedir. *Emir Melik Bey*'in ekip biçtiği mezraada hafta pazarı kurulmakta ve buradan niyabet vergilerinden olan *bac-i bazar* alınmaktadır. Emir Melik'in ne zaman yaşadığı ve tarihi şahsiyeti hakkında maalesef hiçbir bilgimiz bulunmuyor.

1536 yılı tahririnde 42 neferden oluşan 14 hanelik bir *Kara İsalu cemaati* geçmektedir[31]. Bu defterde "Ordu" adı ile anılan tek cemaat ise "Ordu-yı Sevindik Bey cemaatidir. Sevindik Bey ordusu 1519 tahririnden sonra fazlaca artmamış 55 evli ve 22 bekâr vergi nüfusuna ulaşmıştı. Taifenin 3 ay yaylakta (Kızıldağ) ve 9 ay sahilde olduğu da tahrir emini tarafından not edilmişti[32]. Niğde ve Ankara/ Haymana taraflarında yaşayan Kara İsalu cemaatinin[33] Adana'daki kadîm cemaatle ilgileri konusunda şimdilik bir şey söyleyemiyoruz.

1536 yılında Sevindik Bey'in iki oğlunun dirlik tasarruf ettiğini görmekteyiz. *Sultanşah* adındaki büyük oğluna Budandı mezraası "zeamet" olarak verilmişti. Sevindik Bey'in diğer oğlu *İsa* ise Sevindik Bey cemaatinin vergilerini "bir eyüce cebelü eşdirmek" şartıyla "timar" olarak toplamaktaydı[34]. Adana sancağında zeamet sayısı çok az olduğundan bu zeametler genellikle Sancakbeyi olan Ramazanoğlu beylerinin oğullarına verilmekteydi. Sevindik Bey'in oğluna zeamet verilmesi Sevindik Bey'in bölgedeki itibarını da göstermesi bakımından önemli sayılabilir.

Çukurova'da yerleşen Oğuz boylarının atalarının Halep Türkmenleri olduğu bilinmektedir. Halep Türkmen defterleri incelendiği zaman Halep Türkmen İli'nin *Beydili, İnallu, Köpeklü Avşarı, Gündüzlü Avşarı, Beyliklü (Beylik Avşarı), Harbendelü, Bayad ve Peçenek- Şah Meliklü* olmak üzere 8 tâifeden ve çok sayıda müstakil cemaatlerden meydana geldiği görülmektedir. Bu müstakil cemaatlerin bazıları (mesela *Eymir, Döğer, Karkın, Kınık ve Kızık)* geçmişte birer Oğuz boyunu teşkil eden ve XVI. Asırda Halep Türkmenleri arasında yer alan teşekküllerdir[35]. En eski tarihlisi 1520 yılı tahrirlerine dayalı olarak aktarılan bu cemaatler Çukurova'ya, Yeni İl'e vs. giden Türkmenlerden geriye kalmış olanlardır. XVI. yüzyılın hemen başlarında *Kınık* veya *Kınıklı* adı verilen bugünkü Osmaniye ve çevresinde yerleşmiş olan Türkmenler boy beyleri olan *Göçeri oğlu Hamza Bey*'in önderliğinde[36] Kınık kazasını ve merkezi olan Kınık kasabasını meydana getirmişlerdi[37].

1572 yılı tahririnde Berendi nahiyesinde yer alan ilk köy olan 58 haneli *Göl Pınarı* köyünün diğer adı *Karkınlı* idi[38]. Dündarlı nahiyesinde 37 nefer, 31 haneden oluşan bağımsız bir *Karkın* adlı cemaat bulunmaktaydı[39].

---

[31] TD.177 (1536), s. 258.

[32] TD.177 (1536), s. 241.

[33] Orhan Sakin, *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul 2006, s. 206.

[34] TD.177 (1536), s. 238, 241; Y. Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s. 40.

[35] Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516- 1566)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003, s. 167.

[36] F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 370.

[37] Y. Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s. 52

[38] TD.114 (1572), v. 148b.

[39] TD.114 (1572), v. 99b- 100a.

1572 yılında *Ordu-yı Sevindik Bey cemaati* 57 hane ve 64 neferli bir cemaatti. Artık "Mahsul-ı bac-ı bazar-ı Ordu-yı Sevindik Bey…" geliri Çömlek cemaatinden sonra kayıt edilmişti[40].

Karaisalı'da görülen *Salur* cemaati 1572 yılında 15 hanelik küçük bir cemaatti[41]. Karaisalı cemaatinin *Varsak* asıllı olması ihtimali yanında Merhum Faruk Sümer bu cemaatten dolayı Karaisalıların *Salur* boyundan olmaları ihtimalinden söz etmektedir[42].

1572 yılında Karaisalı kazasının ilk cemaati olarak kayıtlı 16 haneli *İsa Kocalu* cemaati içerisinde ilk isim *Ali veled-i Sevindik* idi. Ali'nin kardeşi Hamza'nın oğlu da Sevindik olduğu gibi Abdulkerim'in babası da *Sevindik* adıyla çağırılmaktaydı[43].

Karaisalı nahiyesinde *Sarı Hacı, Göçerilü, Kayacı* cemaatleri *Çömlek* taifesine, *Yahşi Hanlu* cemaati ise *Yahyalu* tâifesine bağlı olarak gösterilmiştir. Diğer cemaatler için "tâbi'-i Karaisalu" kaydı düşülmüştür. Cemaatler yazılırken önce hass-ı şâhî olan cemaatler veya o cemaatten vergisini hass-ı şahî olarak ödeyenler yazılmıştır. Bu yüzden aynı nahiye içerisinde iki tane "Cemaat-ı Diğer Hatablu nâm-ı diğer Runkuş" şeklinde kayıt görmek mümkün olmaktadır.

Tarsus Sancağı'nda Cemaatler

Bulgar Dağı ve Taşucu bölgesinde yaşayan ve belgelerde daha çok *Tarsus Türkmenleri* veya *Varsak Türkmenleri* olarak geçen Türkmenler *Bayındır, Salur, Todurga, İğdir, Eymir, Peçenek, Beğdili ve Karkın* gibi Oğuz boylarına mensuplardı[44]. Tarsus Sancağı'nda yer alan boy ve taife isimlerine baktığımızda bunlardan birçoğunun daha sonra coğrafi ad olarak kullanılmaya başlanıldığını görmekteyiz. *Esenlü boyu (taifesi), Bayındır taifesi, Salur boyu, Bozca Todurga taifesi, Esenlü-i Erdana taifesi, Elvan boyu, Orhan Beylü taifesi, Yortan taifesi, Günerlü taifesi, Gökcelü taifesi (Ordu-yı Gökcelü)* bunlardan birkaçıdır. Aslında birer nahiye adı gibi karşımıza çıkan, *Ulaş, Kuştemür, Kosun* adları da birer tarihi şahsiyet olan Türkmen beylerinin akrabalarından oluşan "ordu"ların hatıralarıdır.

1530 yılına tarihlenen 998 numaralı Muhasebe Defteri verilerine göre Tarsus sancağı 6.652 hane ve 2.190 bekâr nüfustan oluşan orta büyüklükte bir sancaktı[45]. 1543 yılında 13.962 nefer olan vergi nüfusu, 1572 yılında 16.852 nefere ulaşmıştı[46].

[40] TD.114 (1572), v. 139b.

[41] TD.114 (1572), v. 139b.

[42] F. Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar..", s. 29.

[43] TD.114 (1572), v. 118b.

[44] A. S. Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, s. 504.

[45] Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *998 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/ 1530), II,* Ankara 1999, s. 45.

[46] A. S. Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, s. 344.

Tablo 2: Tarsus Sancağında Ulaş Taifesine Bağlı Cemaatlerin Sayısı[47].

Taifeler	1519	1523	1526	1536	1543	1572
Bayındır	34	32	30	30	34	34
Günerlü	4	4	5	5	5	5
Kaplancılu	3	3	2	2	2	2
Kutlu Hanlu	1	1	1	1	4	4
Orhan Beylü	11	11	0	0	0	0
Salur	10	10	10	10	10	10
Yortan	9	9	7	6	9	9
Ulaş	9	10	5	7	7	8
TOPLAM	81	80	60	61	71	72

Tarsus'un bir nahiyesine adını veren Kusun (Kosun) boyuna bağlı olarak yaşamakta olan 1519 yılında 84 cemaat bulunmaktaydı. Nüfus artışı ve cemaatlerin kendi içlerinde bölünmeleri sonucunda bu sayı 1572 yılında %33'lük bir artışla 112'ye ulaştı[48].

1543 yılından sonra Osmanlı devlet politikasında belirli bir dönüm noktası yaşanmış ve devlet, büyük taifelerin dağılarak küçük cemaatlerin ortaya çıkmasını arzulamıştır[49]. Osmanlı Devleti Anadolu beyliklerinden gelen eski bey ailelerine çoğu zaman kuşku ile bakmış ve bunların sancakbeyliğinden büyük makamlara gelmesini pek de istememiştir. Osmanlı için ideal bey tipi "tımarlı sipahi" olduğu gibi cemaat olarak da kolaylıkla kontrol altına alabileceği küçük cemaatler oluşturmak ve bunlara toprağa yerleştirmek politikası gütmüştür.

Esas yurtları İç-il ve çevresi olan Bozdoğan oymağı ise XVI. yüzyılda henüz Çukurova'ya akmaya başlamamıştı. 1530 yılında 2.359 vergi hanesine sahip olan Bozdoğan oymağı XVII. yüzyıldan sonra artan bir tempoda Tarsus ve Çukurova yöresine gelmeye ve bölgede etkinlik kazanmaya başlayacaktır[50]. XVIII. yüzyıl sonundan başlayarak 1865'e gelinceye kadar bölge yönetiminde adından söz ettiren Menemencioğulları ailesinin de bu teşekkül ile ilişkili olduğunu bilmekteyiz.

Kars-ı Maraş Sancağı'nda Oğuz Boyları

Kars-ı Maraş ve Kars-ı Zulkadriye olarak adlandırılan bugünkü Kadirli, Andırın, Göksun, Tufanbeyli, Saimbeyli ilçelerini kapsayan sancak, konar-göçerlerin yoğun olarak yaşadığı bir eşkinci ve yörük sancağı idi[51]. 1530 yılında Zakirlü taifesinin 1.353 nefer vergi nüfusu vardı. Sancağın bu tarihteki toplam vergi nüfusu ise 10.266 olarak hesaplanmıştı[52]. 1563 yılına gelindiğinde sancak 25.279 nefer vergi nüfusuna ulaşmış-

[47] Bu tablo, A. S. Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, s. 234.'den alınmıştır.

[48] A. S. Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, s. 186.

[49] A. S. Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, s. 167.

[50] Alparslan Demir, *XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Bozdoğan Yörükleri*, Ankara 2012, s. 13- 14.

[51] Yörük ve Türkmen deyimleri için bkz.:Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540- 1640),* Bilge Yayınları, Ankara 1997, s. 38- 42. Ancak burada yazarın "Çukurova'daki Türkmenlerin kısa sürede yerleşik hayata" geçtikleri yolundaki görüşüne (s. 42) katılamıyoruz.

[52] MD.998 (1530), s. 50- 51.

tı[53]. Kars kazasına bağlı *Eşkinciyân* taifesi, *Zakirlü* ve *Selmanlı* taifeleri ile bu taifelere bağlı cemaatlerden oluşmaktaydı. Kars kazası yörükleri ise cemaatlerden müteşekkildi. Bunlar eşkincilü yörükler olup, sayyâdân, küreciyân, kürekciyân ve kânciyân gibi hizmet gruplarında görevli idiler. İkinci kaza olan Andırın kazasında ise sadece eşkinciyân grubuna dâhil cemaatler yer almaktaydı.

Tablo 3: Kars-ı Maraş Sancağında Taife ve Cemaatler[54].

VRK	TA'İFE	NEFEREN	BENNÂK	MÜCERRED
9b	Sayyâdân (Avcılar)	543	0	0
17b	Kürekçi (Çeltik işçileri)	660	0	0
25b	Kânciyân (Madenciler)	367	0	0
27bII	Varsak	965	573	342
34b	Zâkirlü	327	221	102
37a	Karamanlu	109	43	61
39a	Demürcilü	122	47	76
40a	Müteferrika (Farklı gruplar)	275	110	156
43a	Eşkinciyân	188	68	104
46b	Karamanlu	2538	1530	813
70b	Selmanlu	726	291	223
77b	Kavurgalu	1200	647	496
89b	Zâkirlü	2097	996	941
106b	Demürcilü	1304	621	599
117a	Veledân-ı Seyyid Köse	732	396	261
124b	Şeyh Lenk	1098	494	532
133b	Müteferrika-i Yörügân-ı Kars	1310	811	398
146b	Göksunlu	431	265	113
151b	Küreciyân	624	350	253
	TOPLAM	**15616**	**7463**	**5470**
156b	**NEFS-İ KARS**	**535**	**0**	**0**
161b	KARAMANLU YAKASI	940	320	268
177b	SAVRUN	120	17	19
184b	SİNBAS	388	119	67
195a	ÇOKAK	193	120	40
207a	MAĞARA	425	318	107
231b	GÖKSUN	398	127	148
242a	KÖSTERE	5522	2565	1961
308a	ANDIRUN	413	169	139
317a	GEBEN	163	83	46
325a	HARUNİYYE	285	75	76
336b	BAYINDIR	281	20	8
	TOPLAM	**9128**	**3933**	**2879**
	GENEL TOPLAM	**25279**	**11390**	**8349**

[53] Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihi'nin Kaynakları V, 1563 Tarihli Kars-ı Maraş (Kadirli) Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011, s. XXXVII.

[54] Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihi'nin Kaynakları V, 1563 Tarihli Kars-ı Maraş (Kadirli) Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011, s. LIX'dan alınmıştır.

Kars-ı Maraş sancağı Kars kazâsı dâhilinde yaşayan en büyük taife olan *Karamanlu* taifesi 72 cemaatten oluşmaktaydı ve 2.538 nefer vergi nüfûsunun 809'u bekârdı. 5 kethüda, 24 imam, 34 sipâhî ve sipâhîzâde bulunuyordu[55]. Karamanlu taifesine bağlı cemaatlerden *Kızıl Hasanlu* 172 nefer, Cankaze 169 nefer, *Kızıl Keçilü* 120 nefer, *Kulkal* 107 nefer, *Başı Atlu* 73 nefer, *Ay Taşkınlu* 66 nefer, Orcanlu 55 nefer vergi nüfûsu ile önemli cemaatlerdi[56]. *Kızıl Hasanlu* cemaati Kara Kütük'ü kışlayıp, Çokak'da Turna Dağı'nı yaylıyordu[57]. *Cankaze* cemaati ise Mal Deresi'ni kışlayıp Çokak'da yaylamaktaydı[58].

Kazâ-i Kars'a bağlı yörügândan *Demircilü* taifesi *Turfalu, Ak Turfalu, Ünyeddinlü, Dere Ünyeddinlü, Karadepelü-i Kebîr, Küçük Karadepelü, Sarucalu, Yayla Hacılu, Cüllâhlar, Targıl, Çarmık, Şeyhlü, Nayiplü, Halil Beylü, Kara Sakallu, Alagözlü, Altun Taşlu, Başlamışlu* gibi 35 cemaatten oluşmaktaydı. Bunların toplam vergi nüfûsu 621'i bennâk, 599'u mücerred olmak üzere 1.304 nefer olarak hesaplanmaktadır. Bu 35 cemaat Sinbas, Berendi, Kınık, Sis'de kışlıyorlar; Mağara (Tufanbeyli), Çokak ve Köstere'de yaylıyorlardı. Yayla Hacılu cemaati ise Adana'ya bağlı yerlerde kışlayıp, yaylamak için Niğde'ye gitmekteydi. 74 neferli *Küçük Karadepeli* cemaati ise Ceyhan ile Osmaniye arasındaki Berendi nâhiyesinde kışlayıp yazın Kayseri'nin Develi ilçesine gitmekteydi[59].

Kars-ı Maraş sancağında yaşayan Halep Türkmenleri'nin Dulkadirli elinden olan *Kavurgalu* taifesi Kars yörügân taifesinin üçüncü büyük topluluğunu oluşturmaktaydı[60]. Sis (Kozan), Maraş ve Adana'da yaşamakta olan büyük *Kavurgalı* boyunun bir parçası olan bu topluluk 43 ayrı cemaatten oluşmaktaydı. Bu cemaatler nefer sayıları 50'yi pek geçmeyen küçük topluluklardı. Bunlar genellikle Sinbas'da (Sumbas) kışlayıp Mağara'da yaylamaktaydılar. İçlerinde *Kavurgalu-i Diğer* adıyla kayıtlı 12 neferli küçük bir cemaat taifenin adını taşıyordu[61]. *Sarı Selmanlu* 66 nefer, *Kabaklu* 55 nefer, *Şadilü* 54 nefer vergi nüfûslarıyla Kavurgalu'nun büyük cemaatlerindendi. Kars-ı Maraş'daki Kavurgalu taifesinin toplam vergi nüfûsu 647'si evli, 496'sı bekâr olmak üzere 1.200 nefer idi[62]. Yusuf Halaçoğlu, Kavurgalu cemaatini Avşar boyundan olarak göstermektedir[63].

Yörügân-ı Kars'ın ikinci büyük taifesi 2.097 nefer vergi nüfûsu ile *Zâkirlü* idi. 996 bennâk, 941 mücerred nüfûsa sahip bu taife Sis (Kozan, Adana/ Sarıçam ve Kars-ı Maraş'da kışı geçirip, büyük bölümü yazı Meğelgin nâhiyesinde yaylamaktaydı.

---

[55] TD. 168, 46b- 69a.

[56] Y. Kurt, *Çukurova Tarihi'nin Kaynakları V, 1563 Tarihli Kars-ı Maraş (Kadirli) Mufassal Tahrir Defteri*, s. XLVIII.

[57] TD.168 (1563), 56b.

[58] TD.168 (1563), 53a.

[59] Y. Kurt, *Çukurova Tarihi'nin Kaynakları V, 1563 Tarihli Kars-ı Maraş (Kadirli) Mufassal Tahrir Defteri*, s. L.

[60] F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 176. Sümer, Halep Türkmenlerinin Dulkadirli Eli'ne bağlı 21 boydan birisini de Kavurgalu olarak yazmakta, Kars-ı Maraş'ta yaşayan tâ'ifelerin sadece isimlerini vermektedir.

[61] TD. 168, 82a.

[62] Y. Kurt, *Çukurova Tarihi'nin Kaynakları V, 1563 Tarihli Kars-ı Maraş (Kadirli) Mufassal Tahrir Defteri*, s. L.

[63] Y. Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c.III, s. 1353- 1354.

Önemli cemaatlerinden 265 neferli Kütünlü, diğer adı Evliyalu olan 141 neferli Toplu, 155 neferli Hoca Fakihlü, 118 neferli Seydi Hacılu, 172 neferli Kuduzlu, 152 neferli Şemseddinlü cemaatlerini sayabiliriz.

Sis (Kozan) Sancağı'nda Oğuz Boyları

Sis Sancağı ve Adana Sancağı 1572 yılında aynı il yazıcı tarafından tahrir olunmuş olmasına rağmen Sis Sancağında cemaatlerin bağlı bulunduğu taifeler daha ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Burada 24 Oğuz boyundan Afşar adı taife adı olarak geçmektedir. Faruk Sümer, Savcı Hacılu taifesi'nin Kayı boyunun oymaklarından Kutlu Bey Hacılu'nun bir kolu olması ihtimalini öne sürmektedir[64]. Ancak aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere Savcı Hacılu 1572 yılında 825 vergi nüfusuna sahip 24 ayrı cemaatten oluşan büyük bir taifedir. Kayı boyundan olan Kutlu Bey Hacılu taifesi ise her ne kadar taife olarak adlandırılmakta ise de 42 haneden oluşmaktadır.

Tablo 4: Sis Sancağında Cemaatlerin Taifelere Dağılımı.

Taife	TD.178 (1536)			TD. 150 (1572)			
	Nefer	Hâne	Müc.	Cemaat sayısı	Nefer	Hâne	Müc.
1. Savcı Hacılu	1103	781	322	24	825	641	184
2. Kavurgalu	729	518	211	19	807	614	193
3. Avşar	1510	1006	504	18	1016	797	219
4. Ayrudamlu	-	-	-	10	552	398	154
5. Eğlenlü	765	628	137	3	211	147	64
6. Diğerleri	101	79	22	20	745	588	161
Toplam	4208	3012	1196	94	4156	3185	971

Tablo 5: Sis Sancağında Avşar Tâifesine Bağlı Cemaatler.

SIRA	CEMÂ'AT	VRK	NEFER	HANE	MÜC.	MEZRAASI
1	ALEM BEYLÜ	86A	3	2	1	KARATAŞ
2	AYDOĞMUŞ OĞLANLARI	16A	67	59	8	
3	AYDOĞMUŞLU	15B	160	146	14	
4	BAHŞAYIŞLU	17A	37	26	11	YILANLUCA
5	CANBAZÂN	21A	9	6	3	ÇATAL
6	ÇANDIK	36B	175	123	52	
7	ELSÜZ OĞLANLARI	49B	33	22	11	
8	ELSÜZLER DİĞER	77B	13	9	4	ALUGA BURC
9	PAŞA OĞLANLARI	16B	38	32	6	İNE DEYRİ
10	PAŞALU DİĞER	81A	22	17	5	ACUGEZ
11	SÂ'AT	71B	50	38	12	SIR MEYMÛN
12	TOYRANLU	75A	54	48	6	
13	TUR ALİ HACILU	41B	147	112	35	
14	TUR ALİ HACILU DİĞER	42A	75	56	19	HAN DEYRİ
15	UZUN İSÂLU	68A	25	18	7	ÇELEBİ KİLİSE
16	YAHŞİHANLU	15A	31	28	3	
17	ZEKERİYYALU	70A	41	30	11	
18	ALIKIL OĞLU	74B	36	24	12	DEMÜR BUSTURA

[64] F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 219.

Tablo 6: Sis Sancağında Savcı Hacılu Tâifesine Bağlı Cemaatler.

SIRA	CEMA'AT	VRK	NEFER	HANE	MÜC.	MEZRAASI
1	AKDAĞLU	44A	33	24	9	TİLAN
2	AKSAK KOCALU	77B	38	30	8	KÖTÜ
3	ALİŞARLU	54A	22	18	4	KAMIŞLU
4	ALİŞARLU (DİĞER)	84A	10	8	2	
5	ARIKLAR	53A	8	5	3	KIZILCA SANDIK
6	BEYLİK OĞLU	70B	24	21	3	SİPSAGUN
7	BOYACI	45A	21	17	4	BAKLA GEDİĞİ
8	ÇAKIRLU	37B	70	46	24	TAVŞAN TEPESİ
9	DARUCI SATI	38A	27	18	9	KUYUCAK
10	DARUCI SATI DİĞER	38B	29	20	9	TOKLU VİRAN
11	DÖĞERÜLÜ	39B	50	45	5	SİBGİRÜGÖZ VE KARA KOZA
12	KALAYCI ÜMMET	45B	15	12	3	KIZILHENDEK
13	KARA YAKUBLU	18B	18	15	3	
14	KAYIRHANLU	20A	34	27	7	ILICA BURC
15	KAZANCI	20A	45	36	9	BAĞLUCA
16	KONUR SATI	66A	15	10	5	KANADLU VİRAN
17	SATI OĞLU	46A	63	48	15	DOKSAN VİRAN
18	SÜLEMİŞLÜ	38B	91	76	15	NARLUCA
19	ŞEHLİK	44B	25	21	4	İSKELE
20	ŞEHLİK DİĞER	71A	17	15	2	İSKELE
21	TAHTALU	80B	38	24	14	KEYGAN DERE
22	YAZIR	83B	15	14	1	ÇAPER
23	ZENKLÜ	80A	22	15	7	

Savcı Hacılu taifesine bağlı *Kayırhanlu* cemaati Yusuf Halaçoğlu tarafından *Avşar* olarak gösterildiği halde Adana, Karaman ve Maraş sancaklarında yaşayan *Kayırhanlu* cemaatleri *Çepni* boyundan olarak gösterilmektedir[65]. *Savcı Hacılu* taifesinden *Kalaycı Ümmet* cemaati de aynı şekilde *Avşar* boyuna bağlı olduğu bildirilmektedir. Burada sorulması gereken soru Sis sancağında *Avşar* bir taife olarak yer aldığı halde *Avşar* boyuna bağlı *Kayırhanlu, Kalaycı Ümmet* gibi cemaatler niçin *Avşar* taifesine bağlı olarak değil de *Savcı Hacılu* taifesine bağlı olarak gösterilmiştir? Diğer 3 eyalette *Çepni* boyuna bağlı olan *Kayırhanlu* cemaati niçin Sis sancağında *Avşar* boyuna bağlanmıştır? Buradan çıkarabileceğimiz sonuç cemaatler arasındaki bağlılığın her zaman ve her yerde kesin bir boy birlikteliğine değil güvenlik ve ekonomik değişken etkenlerle bir takım birleşmelere ve ayrılmalara yol açtığı hususudur.

Özer İli (Üzeyir) Sancağında Oğuz Boyları

TD.110 (1521) numaralı mufassal, Adana sancağına bağlı Özer İli sancağı ile başlamaktadır. Bir sancağın bir başka sancağa bağlı gösterilmesi Adana'nın "yurtluk ve ocaklık" statüsü sebebiyle olabilir. 1521 tarihli bu defter *Cemaat-ı Ordu-yı Ahmed Bey* ile başlamaktadır. "Ordu-yı Ahmed Bey" cemaatine adını veren Ahmed Bey Özeroğlu beylerinden olup kendi isteği ile Osmanlı egemenliğini kabul etmiş olduğu için Üzeyir Sancağı beyliğinde bırakılmıştı. Ahmed Bey ordusuna tabi ilk cemaat 12 ha-

[65] Y. Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c.III, s. 1379.

neli *Gazzazoğlu* cemaati idi. Sonra yine 12 haneli *Kızoğlu* cemaati gelmektedir. 71 haneli *Kayapınar* cemaatinden sonra *Cihanşahbey* cemaati kayıtlıdır. Toplam 206 haneyi bulan Ahmed Bey ordusuna tabi cemaatlerden *Hüseyin Bey*, *Kaplan Bey* de *Ahmed Bey* gibi Özeroğullarına mensup bey ailesinden kişilerdi. Cihanşah da Özer İli beylerinden olup Ahmed Bey zamanında timar tasarruf etmekteydi.

Tablo 7: Cemaat-i Ordu-yı Ahmed Bey'e Bağlı Cemaatler ve Nüfusları[66]

Sıra	Cemaat	Hane	Tahminî Nüfus	%
1	Gazzazoğlu	12	60	6
2	Kızoğlu	14	70	6
3	Kaya Baytar	71	356	34
4	Cihanşah Bey	36	180	17
5	Bayram Hoca	8	40	3
6	Taşgun Hacı	6	30	3
7	Hüseyin Bey bin Özer	27	135	13
8	Hamza Bey	7	35	3
9	Gürdan	13	65	6
10	Ordu-yı veled-i Alan Bey	12	60	6
	Toplam	206	1031	100

XVI. yüzyılda Anadolu'da yaşayan konar-göçer cemaatlerin sayısı ve toplam nüfusları konusunda farklı bölgelerde değişik çalışmalar yapılmış olmasına rağmen bunlar birleştirilerek Anadolu için sağlam rakamlar maalesef ortaya konulamamıştır. Bugün elimizdeki en sağlam nüfus tahmini yıllar önce Barkan tarafından yapılan çalışmadır. Orada verilen rakamlara göre 1520- 1530 döneminde 160.564 olan Anadolu'daki cemaat nüfusunun 1570- 1580 arasında 220.217'e çıkarak 50 yılda % 37 oranında artmış olduğu bilgisini de ihtiyatla karşılamak gerektiğini düşünüyoruz[67]. Özellikle de Anadolu'yu tanımayan kişilerin yapmış olduğu nüfus tahminleri ve kimi değerlendirmeler kesin olarak kullanılamayacak kadar yanlış bilgilerdir. Örnek olarak Britanya konsolosunun, "1849 yılında Kozanoğlu aşiretinin denetiminde 12.000 aşiret bulunduğu" şeklindeki iddiası -bir harf yanlışlığından kaynaklanmıyorsa- son derece dayanaksızdır[68]. 1830 -1840 yılları arasında bölgede yaşayan nüfus bellidir ve değil Kozan'da bütün Çukurova'da 12.000 aşiretin yaşaması mümkün değildir. Aynı şekilde 1499- 1527 yıllarında Kızılbaşların Anadolu'da "onbinlerce üyesi, kadın, erkek, çocuk öldürüldü" şeklindeki sözler de dil pelesengi olarak tekrarlanan dayanaksız bir iddiadan başka bir şey değildir[69].

Sonuç

Çukurova'nın Türkleşmesini ve İslâmlaşmasını sağlayan büyük çoğunluğu Oğuzlar'ın Üç-ok kolundan olan Türkmenler Adana'da Ramazanoğulları; Dörtyol- İskenderun yöresinde ise daha mütevazı' bir beylik olan Özeroğulları = Üzeyiroğulları

[66] Kerim İlker Bulunur, *110 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Özer (Üzeyir) Sancağı*, Sakarya Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004, s. 55'ten alınmıştır.

[67] Ömer Lutfi Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East*, Ed.: M. A. Cook, Oxford University Press, Londra 1970, s. 162.

[68] Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 119.

[69] R. Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, s. 46.

Beyliği'ni kurmuşlardı. Özeroğulları *Kınık* ve *Salur* boylarına bağlı gösterilmekte iken Ramazanoğulları genellikle *Yüregir (Yüregil)* boyuna nisbet edilmiştir. Ancak Adana tahrir defterlerinde genellikle cemaatler ve bazen bunların bağlı olduğu taifeler yazılmışsa da taifelerin hangi Oğuz boyundan olduklarına dair açıklayıcı bilgi yazılmamıştır. Osmanlı Devleti Osmanlı hanedanın dışında güçlü bir hanedan istemediği için Anadolu beyliklerinden gelen bey ailelerini de kendi bölgelerinin dışına taşıyarak etkisizleştirme yolunu seçmiştir. Ramazanoğulları "yurtluk ve ocaklık" statüsünde 1608'e kadar bölgede yönetimde kalarak beylikler içerisinde en uzun yaşayan beylik olmak unvanını kazanmışlardır. Ancak onların da bağlı oldukları boy ve oymak teşkilatı korunamamış ve zamanla aileyi besleyen *Yüregir* boyunun hangi cemaatlerden oluştuğu belirsiz hale gelmiştir. 1572 yılında bile % 84'ü konar-göçer hayat yaşayan cemaatlerden oluşan Çukurova'da hangi cemaatin hangi taifeye ve hangi boya bağlı olduğunu aydınlatmak için elimizdeki belgeler çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. Belgelerle desteklenmeyen bağlantılar ve buna bağlı bir takım rakamlar ve listeler vermek ise meseleyi çözmek bir yana daha da çözümsüz kılmaktan başka bir işe yaramayacaktır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ:

TD. 69 (1519), TD.450 (1525), TD.969 (1530), TD. 114 (1572), TD. 168 (1563), TD. 150 (1572), TD.134 (1572).

BASILMIŞ ESERLER:

AŞIKPAŞAZADE, (Derviş Ahmed Aşıkî), *Tevârîh-i Al-i Osmân (Aşıkpaşazâde Tarihi)*, Şahin Kitabevi faksimile neşri, İstanbul 1332.

BARKAN, Ömer Lutfi, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East,* Ed.: M. A. Cook, Oxford University Press, Londra 1970.

BULUNUR, Kerim İlker, 110 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Özer (Üzeyir) Sancağı, Sakarya Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004.

ÇAKAR, Enver, *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006.

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516- 1566)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003.

DEMİR, Alparslan, *XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Bozdoğan Yörükleri*, Ankara 2012.

DEVLET Arşivleri Genel Müdürlüğü, *998 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/ 1530), II,* Ankara 1999.

GÜNAL, Zerrin, "Nöker", *DİA*, s. 33, İstanbul 2007, s. 216- 217.

GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540- 1640),* Bilge Yayınları, Ankara 1997.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

KASABA, Reşat, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

KURT, Yılmaz, *Çukurova Tarihi'nin Kaynakları V, 1563 Tarihli Kars-ı Maraş (Kadirli) Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011.

KURT, Yılmaz, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi,* Ankara 1992, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, basılmamış doktora tezi.

MENEMENCİOĞLU Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi,* Haz.: Yılmaz Kurt, Akçağ Yay., Ankara, 1998.

SAKİN, Orhan*, Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul 2006.

SÜMER, Faruk, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD),* I/1 (1963), S. 1- 113.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3.Bs., İstanbul 1980.

A FIELDWORK REPORT ON SALAR

YONG-SŎNG LI

I. Introduction

The Salar are one of 55 official ethnic minorities of China (see http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_ethnic_groups_in_China, retrieved 14.04.2014). The majority of them lives in Xunhua Salar Autonomous County (循化撒拉族自治**县**) of the prefecture-level city of Haidong (海**东**市) of Qinghai Province (**青**海省). Some of them live in the other parts of Qinghai Province such as Gandu Town (甘都**镇**) of Hualong Hui Autonomous County (化隆回族自治**县**) of the prefecture-level city of Haidong (海**东**市), Haixi Mongol and Tibetan Autonomous Prefecture (海西蒙古族藏族自治州), Haibei Tibetan Autonomous Prefecture (海北藏族自治州), Hainan Tibetan Autonomous Prefecture (海南藏族自治州); in the provincial city of Xining (西宁市); in Jishishan Bonan, Dongxiang and Salar Autonomous County (**积**石山保安族**东乡**族撒拉族自治**县**) of Linxia Hui Autonomous Prefecture (**临**夏回族自治州) of Gansu Province (甘肃省); and in Yining County (伊宁**县**) of Ili Kazakh Autonomous Prefecture (伊犁哈**萨**克自治州) of Xinjiang Uyghur Autonomous Region (新疆**维**吾尔自治**区**) (Lín, 1985, p. 1; http://zh.wikipedia.org/wiki/%E6%92%92%E6%8B%89%E8%AF%AD, retrieved 14.04.2014).

They are predominantly devout Hanafi Muslims (Hahn, 1988, p. 399). The number of the Salars is given as 130,607 in the census of 2010 of China (see http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_ethnic_groups_in_China, retrieved 14.04.2014). Salar is the only representative of the *tayγlï*-group according to the classification of modern Turkic languages by Talat Tekin (Tekin, 1991, p. 13, 18). It is assumed that Salar originated as an Oghuz Turkic language and during the course of its speakers' gradual eastward migration acquired various influences from southeastern- and northwestern-type Turkic languages as well as from non-Turkic ones such as Chinese,

Mongolic, and Tibetan (Hahn, 1988, p. 400). Salar is not a written language. Its speakers tend to use Chinese in written communication (Hahn, 1988, p. 400).

In the present paper we gave a report of a fieldwork study on Salar carried out by the Turkic team of the ASK REAL (The Altaic Society of Korea, Researches on the Endangered Altaic Languages) in August 2006.

II. General description of the fieldwork on Salar

1. Participants

The Turkic language team of the ASK REAL (The Altaic Society of Korea, Researches on the Endangered Altaic Languages) was made up of three persons in this fieldwork study: Yong-sŏng LI (male; overall process, transcription, audio recording), Gyu-dong YURN (male; video recording), and Lu-xin FAN (范鲁新, male, Chinese; questioning).

There was also the Mongolic language team of the ASK REAL to investigate Bonan and Monguor. The participants of the Mongolic language team were Jae-il Kwon (male; overall process), Won-soo YU (male; tran- scription), Yun-shin KIM (female; audio and video recording), Qing-fen WU (吴清芬, female, Chinese; questioning).

See Kim *et al.* 2011: 134-138, 131-144, 179-184, http://altaireal.snu.ac. kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c11&ecomment=China+Qinghai+Xining,+Researchers and http:// altaireal.snu.ac.kr/ askral_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c14&ecomment=China+Qinghai+Xining,+Researchers+and+collaborators (retrieved 26.04.2014).

These fieldwork studies were a part of the second term research project 'Building Digital Archive of Altaic Languages for the Study of Genealogy of Korean' supported from 1 July 2006 to 30 June 2009 by the Korea Research Foundation Grant (KRF-2006-322-A00054). The first term research project 'Fieldwork Studies of Altaic Languages for Genealogy of Korean' was also supported from 1 September 2003 to 31 August 2006 by the Korea Research Foundation Grant (KRF-2003-072- AL2002). For these research projects, see http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/ (retrieved 26.04.2014) and http://www. cld-korea.org/eng/archives/archives_1.php (retrieved 26.04.2014). Kim *et al.* (2008) and Kim *et al.* (2011) is the result of the first term and second term research project respectively. For the Turkic languages investigated during these research projects, see Li, 2011, pp. vii-xi.

2. Questionnaire, equipments, and method

We prepared a questionnaire to ask 2,788 words, 344 conversational expressions, and 379 sentences and constructions for the grammatical structure. It was prepared in Chinese and Korean. The informants were requested answer in Salar twice for each entry. See http://altaireal.snu.ac. kr/askreal_v25/enqpdf/enq_0023.pdf and http://www.cld-korea.org/eng/ fieldwork/fieldwork3.php (retrieved 26.04.2014)

A Marantz PMD670 recorder was used for voice recording, and a DSR-PDX10 camcorder for video recording. An AKG C420 headset microphone was used for informants, while the questioner used AT831b pin microphone.

See http://www.cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork4_1.php, http://www.cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork4_2.php, and http://www. cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork4_3.php (retrieved 26.04.2014).

The 2,788 words are composed of 253 words in the first degree, 560 words in the second degree, 1,323 words in the third degree, and 652 words in the fourth degree. If the researcher has enough time, then all the 2,788 words can be questioned. If the researcher does not have enough time, then the words in the first (and the second) degree can be questioned. In other words, the researcher can use the questionnaire flexibly.

These 2,788 words belong to 24 meaning groups as follows (http://www.cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork3_2.php, retrieved 18.04.2014):

(1) astronomy / geography, (2) weather, (3) time / period / season, (4) relationship / occupation, (5) politics / economy / culture, (6) military / transportation, (7) human body, (8) disease, (9) residence / instruments, (10) clothing, (11) food / tableware, (12) animals / hunting, (13) livestock / breeding, (14) birds, (15) fish, (16) insects, (17) plants, (18) metal / jewelry, (19) direction, (20) number / measurement, (21) action, (22) pronouns, (23) property / state, and (24) the others.

3. Trip to Xining (西宁)

The entire period of this fieldwork study including the departure and the return was August 18 ~ 26, 2006. So, we had no enough time to survey many informants.

We left Incheon International Airport at 14:01 on August 18, 2006, on Asiana Airlines flight OZ333 and landed at Beijing Capital International Airport at 14:28 on the same day. The local time of Korea is one hour ahead of that of China. We left this airport at 19:40 on China Southern Airlines flight CZ6992 and landed at Xining Airport at 21:39 on the same day. We moved in a van and arrived at Yong Chang Hotel (永昌大厦) at 22:32.

The survey with the informants took place on August 19~21 and 23~25. On August 22, we made a trip to the Kumbum Monastery (塔尔寺), the Riyue Mountain (日月山), Qinghai Lake (**青**海湖), etc. See http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c01&ecomment=China+Qinghai+Xining,+Lake+of+Qinghai,+foods+and+landscapes (retrieved 26.04.2014)

During 14:14~23:22 on August 24, the Turkic language team visited with the second informant several places like Jishi Town (**积**石**镇**) and Mengda Village (孟**达**村) of Mengda Township (孟**达乡**) in Xunhua Salar Autonomous County (循化撒拉族自治**县**) and returned to Xining. See

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c04&ecomment=Xunhua,+Landscapes and
http//altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c09&ecomment=Salar+(Sala)+consultant,+Han+Liang (retrieved 26.04.2014)
We left Xining Airport at 08:45 on August 26 and landed at Beijing Capital International Airport at 10:48. We left this airport at 16:16 and landed at Incheon International Airport at 18:42 on the same day.

4. Informants

Ma (马) and Han (**韩**) are the two most widespread [sur]names among the Salar (http://en.wikipedia.org/wiki/Salar_people, retrieved 19.04.2014). This was also the case for our three informants.

The survey with the informants took place in the room No. 8623 of Yong Chang Hotel (永昌大廈). See
http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c03&ecomment=China+Qinghai+Xining+city,+landscapes (retrieved 26.04.2014)

4.1 Hán Jiàn-yè (**韩**建**业**, male, 70-year-old, born in October 1936)

He was born in Ashijiang Village (阿什匠村) of Qingshui Township (**清**水**乡**) of Xunhua Salar Autonomous County (循化撒拉族自治**县**). He lived here until he was six years old, then moved to Xining, attended elementary school, and learned Chinese. In 1956 he was trained for Uyghur language and literature at Minzu University of China and studied at the Institute of Minority Languages in the Chinese Academy of Social Sciences (中**国**社**会**科**学**院) in Beijing. From 1961 to 1968 he took a college course at Minzu University of China. After he graduated from the university, he began to teach Uyghur at Xinjiang University of Finance and Economics (新疆**财经**大**学**) in Urumqi. In 1971 began to work as a teacher for Chinese and politics at the 10th Middle School in Xining and then worked as the vice-principal and the principal of the Middle School attached to the Xining Woolen Mill. He began to work as a specialist in language and literature at the Institute of Nationalities in Qinghai Nationalities University (青海民族**学**院) in 1979 and retired under the age limit in 1996. He died on December 29, 2010 (http://xuewen.cnki.net/ CJFD-QHMJ201102036.html, retrieved 20.04.2014).

He married a Hui. He has two daughters, two sons, and five grandchildren. His daughters-in-law and sons-in-law are also Huis. He usually speaks Chinese at home, with his grandchildren, and outside of the home. He said us that the Salar are more than 60 % of the population in Xunhua Salar Autonomous County (循化撒拉族自治**县**) and the rest of population was comprised of the Tibetans, the Huis, and the Chinese, etc.; even the children spoke Salar at home and Chinese in school in this region.

See http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphoto thumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c08&ecomment=Salar+(Sala)+consultant,+Han+Jianye and http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c13&ecomment=Interview+with+Salar+consultants (retrieved 26.04.2014)

4.2 Hán Liáng (**韩**良, male, 28-year-old, born in 1978)

His Salar name is Ālì (阿力). He was born in Jishi Town (**积**石**镇**), the center of Xunhua Salar Autonomous County (循化撒拉族自治**县**). Here he entered Xigoucun (西**沟**村) Elementary School in September 1985 and then entered Xunyang (循**阳**) Middle School in September 1991. In September 1995 he moved to Xining and entered here the Finance School of Qinghai Province (**青**海省 **财**政**学**校), a kind of commercial high school, and specialized in business financial management. After he graduated from school, he began to run a Muslim restaurant.

He married a Salar but got a divorce. He has one son. He speaks Salar with his eight brothers. He said us that his mother in Xunhua Salar Autonomous County (循化撒拉族自治**县**) could speak only Salar and did not know Chinese; the majority of the Salar there has the surname Hán (**韩**) and very few of them have the surname Mǎ (**马**).

See http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphoto thumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c09&ecomment=Salar+(Sala)+consultant,+Han+Liang and http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_ viewphoto-thumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c13&ecomment=Interview+with+Salar+consultants (retrieved 26.04.2014)

4.3 Mǎ Wén-lán (**马**文**兰**, female, 20-year-old, born in 1986)

She was born in Xunhua Salar Autonomous County (循化撒拉族自 治**县**) and lived here until she graduated from high school. She is unmarried and the eldest out of two daughters and three sons of her family. She moved to Xining and entered a university. She is a university student and lives with her grandmother. She speaks Salar with her but Chinese in school, etc.

She is a so devout Muslim. She covers her head alone despite the ban on headscarves in public schools. In order to survey with her, the author was asked to replace two men with two women. So, the participants were the following three persons: Yong-sŏng LI (male; transcription), Yun-shin KIM (female; audio and video recording), Qing-fen WU (**吴清**芬, female, Chinese; questioning).

See http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphoto thumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c10&ecomment=Salar+(Sala)+consultant,+Ma+Wenlan and http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c13&ecomment=Interview+with+Salar+consultants (retrieved 26.04.2014)

5. Result

As mentioned above, all the three informants are from Xunhua Salar Autonomous County (循化撒拉族自治**县**) where the majority of the Salar lives. One informant is female, while two informants are male. They are 70-year-old, 28-year-old, and 20-year-old respectively.

The survey with the first informant Hán Jiàn-yè (**韩**建业) took place for 14 hours 25 minutes on August 19~21, 2006. We recorded 1,890 words out of 2,066 asked (250 words out of 253 asked in the first degree, 525 words out of 557 asked in the second degree, 890 words out of 973 asked in the third degree, and 225 words out of 280 asked in the fourth degree), 344 conversational expressions, and 379 sentences and constructions for the grammatical structure. We also recorded his self-introduction of the informant and his explanations on some Salar proverbs.

The survey with the second informant Hán Liáng (**韩**良) took place for 7 hours 32 minutes on August 23~24, 2006. We recorded 910 words out of 1,184 asked (229 words out of 253 asked in the first degree, 401 words out of 557 asked in the second degree, 275 words out of 369 asked in the third degree, and all of the 5 words asked in the fourth degree), 344 conversational expressions, and 379 sentences and constructions for the grammatical structure. We also recorded his self-introduction of the informant.

The survey with the third informant Mǎ Wén-lán (马文兰) took place for 5 hours 42 minutes on August 25, 2006. We recorded 726 words out of 809 asked (240 words out of 253 asked in the first degree and 486 words out of 556 asked in the second degree), 344 conversational expressions, and 379 sentences and constructions for the grammatical structure. We also recorded her self-introduction of the informant.

The Salar material from these informants is not yet processed. The number of words of Chinese origin in the first and second degree is 27, 33, and 125 respectively.

The first informant was for a long time in a bad position in use of Salar. Therefore, he could not make out long sentences in Salar when we recorded his self-introduction. Moreover, he was seemingly influenced by Uyghur in pronunciation of some words.

Although the second informant had a good command of Salar, he could not answer properly many words, conversational expressions, and sentences and constructions for the grammatical structure. Sometimes he passed the questions without thinking the answer. He gave *altï on*, *yidi on*, *sakïs on*, and *toqus on* as the answer to '60', '70', '80', and '90' respectively. These are seemingly the literal translations of Chinese 六十 [liùshí] '60' ("six ten"), 七十 [qīshí] '70' ("seven ten"), 八十 [bāshí] '80' ("eight ten"), and 九十 [jiǔshí] '90' ("nine ten") respectively.

Although the third informant also had a good command of Salar, she gave many words of Chinese origin. Moreover, she could not answer the numbers over twenty in Salar. She gave *otus* as the answer to '20'.

Bibliography

Golden, P. B. (1988). The Turkic Peoples: A Historical Sketch. *The Turkic Languages* edited by Lars Johanson & Éva Á. Csató London & New York: Routledge. pp. 16-29.

Hahn, R. F. (1988). Yellow Uyghur and Salar. *The Turkic Languages* edited by Lars Johanson & Éva Á. Csató London & New York: Routledge. pp. 397-402.

Johanson, L. (1988). The History of Turkic. *The Turkic Languages* edited by Lars Johanson & Éva Á. Csató London & New York: Routledge. pp. 81-125.

Kim, J. *et al.* (2008). *Documentation of Endangered Altaic Languages*. Paju: Taehaksa. [김주원 외. (2008). *사라져가는 알타이언어를 찾아서*. 파주: 태학사.]

Kim, J. *et al.* (2011). *Documentation of Altaic Languages for the Maintenance of Language Diversity*. Paju: Taehaksa. [김주원 외. (2011). *언어 다양성 보존을 위한 알타이언어 문서화*. 파주: 태학사.]

Li, Y. (2011). *A Study of Dolgan*. Altaic Languages Series 5. Seoul: Seoul National University Press.

Lín, Lián-yún. (1985). *Sălāyŭjiănzhì*. Běijīng: Mínzú Chūbănshè. [林莲云. (1985). 撒拉语简志. 北京: 民族出版社.]

Lín, Lián-yún. (1992). *Sălā-Hàn Hàn-Sălā Cíhuì*. Chéngdū: Sìchuān Mínzú Chūbănshè. [林莲云. (1992). 撒拉汉汉撒拉词汇. 成都: 四川民族出版 社.]

Tekin, T. (1991). A New Classification of the Turkic Languages. *Türk Dilleri Araştırmaları (Researches in Turkic Languages)* 1. pp. 5-18.

— & Ölmez, M. (1999). *Türk Dilleri – Giriş –*. İstanbul: Simurg.

Tenišev, E. R. (1976). *Stroj salarskogo jazyka*. Moskva: Nauka.

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/ (retrieved 26.04.2014)

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/enqpdf/enq_0023.pdf (retrieved 26.04. 2014)

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c01&ecomment=China+Qinghai+Xining,+Lake+of+Qinghai,+foods+and+landscapes (retrieved 26.04.2014)

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c03&ecomment=China+Qinghai+Xining+city,+landscapes (retrieved 26.04.2014)

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c04&ecomment=Xunhua,+Landscapes (retrieved 26.04.2014)

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c08&ecomment=Salar+(Sala)+consultant,+Han+Jianye (retrieved 26.04.2014)

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c09&ecomment=Salar+(Sala)+consultant,+Han+Liang (retrieved 26.04.2014)

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c10&ecomment=Salar+(Sala)+consultant,+Ma+Wenlan (retrieved 26.04.2014)

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c11&ecomment=China+Qinghai+Xining,+Researchers (retrieved 26.04.2014)
http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c13&ecomment=Interview+with+Salar+consultants (retrieved 26.04.2014)
http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/fieldresearch/m_viewphotothumb_full.asp?rcode=rid0044&ccode=c14&ecomment=China+Qinghai+Xining,+Researchers+and+collaborators (retrieved 26.04.2014)
http://www.cld-korea.org/eng/archives/archives_1.php (retrieved 26.04.2014)
http://www.cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork3.php (retrieved 26.04. 2014)
http://www.cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork4_1.php (retrieved 26.04. 2014)
http://www.cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork4_2.php (retrieved 26.04. 2014)
http://www.cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork4_3.php (retrieved 26.04. 2014)
http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_ethnic_groups_in_China (retrieved 14. 04.2014)
http://en.wikipedia.org/wiki/Salar_people (retrieved 19.04.2014)
http://xuewen.cnki.net/CJFD-QHMJ201102036.html (retrieved 20.04.2014)
http://zh.wikipedia.org/wiki/%E6%92%92%E6%8B%89%E8%AF%AD (retrieved 14.04.2014)

KARADENİZ BÖLGESİNDE HRİSTİYAN OĞUZ BOYLARI

ZEKİYE TUNÇ

GİRİŞ

Karadeniz Bölgesinde Türk varlığını milattan önceki yüzyıllara dayandırabilmekteyiz. Araştırmalara göre bölgeye ilk olarak MÖ 3. bin ile 2. bin yılları arasında Oğuzların kollarından sayılan "Gas/Kas" ve "Gud/Gutiler" in geldiğinden bahsedilir (İnan, 2003, s. 72). Bölgeye MÖ 8. yy.da Türk oldukları iddia edilen Kimmerler İskitlerin baskıları sonucu Gürcistan'dan Orta Anadolu'ya doğru göçe başlamışlardır. Bir kısmı Orta Anadolu'da devlet kurarken diğer bir kısım Kimmer boyları ise Karadeniz'de yayılmışlardır. Karadeniz Ereğlisi'nden Trabzon'a kadar olan alanı yaklaşık bir yüzyıl hâkimiyetleri altına almışlardır. Kimmerleri izleyen İskitlerin MÖ 665'ten itibaren Anadolu'ya gelip yerleştikleri ve bunun sonucu olarak yayılma sahalarına Sinop'tan Trabzon'a kadar olan sahil şeridi de dâhil olmuştur (Tellioğlu, 2007, s. 665). Karadeniz'de Türk kavimleri yerleşmeye bundan sonra da devam edecektir. MÖ 336 yılında Gürcü kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Hazar denizinden Çoruh boylarına kadar olan saha da Kıpçak yerleşmeleri tespit edilmiştir (Tellioğlu, 2007, ss. 665-656). Milat sonrasına gelindiğinde 530'dan itibaren Bizans tarafından Bulgarlar Trabzon çevresi ve Çoruh boylarına yerleştirilmişlerdir (Tellioğlu, 2007, ss. 656). Karadeniz'e Selçuklu öncesi yukarıda saydığımız Türk grupları dışında Hun, Karluk, Macar, Hazar, Uz, Peçenek adlı Türk kavimleri de yerleşmişlerdir (Metin, 2008, s. 24).

Karadeniz Bölgesinin Oğuzlar tarafından yerleşim alanı haline gelmesi ve bölgenin demografik olarak Türkleşmesinde Selçuklu komutanı Çağrı Bey'in 1018 yılında keşif harekâtı ile başlayıp devam eden Selçuklu akınlarının etkisi büyük olmuştur (Tellioğlu, 2007, ss. 657).

1. Oğuzların Hristiyanlığına Dair Görüşler

Türk boylarının MS 2. yy.dan itibaren Hristiyanlık ile temasta oldukları bilinmektedir. Bilgiye ait kaynak olarak St. Jerom, miladi dördüncü yüzyılda

yazılmış Latin patolojisinin 12. c. 870 sayfasındaki 107 nolu mektubu gösterilmiştir (Anzerlioğlu, 1999, s. 114). Eserde belirtildiğine göre Türk boylarının günümüzde Azerbaycan, geçmişte Schythiae'da yaşayanlarından bazıları Hristiyan olmuşlardır (Anzeroğlu, 2003, s. 8). Türklerin MS 5. yy. sonrasında Hristiyanlıkla temasları biraz daha fazladır. Bu yüzyıllardan itibaren Semerkant, Kaşgar ve Tangut şehirleri Nasturi Hristiyanlığı için önemli merkezlerdir (Anzeroğlu, 2003, s. 8). Nasturilerin İran'a sığındıktan sonra Türklerin arasına girdikleri ve böylece Türklerin Hıristiyanlıkla tanıştıkları bilinmektedir. Zaman içerisinde Maveraünnehir'de yerleşen din MS 323 yılında Merv'de bir Hristiyan Piskoposluğunun meydana getirilebilmesi sonucunda hızla gelişmiştir. MS 718 yılında Merv Nasturi Patrikliği bu şehirde oturan bir Türk hakanının ve halkının Hristiyan olduklarını kaydetmiştir. Bunun dışında yine MS 7.- 8. yy.lara ait Asya ve Urallarda var olan Hristiyan eserlerinin sahiplerinin Karluklar olduğu bilinmektedir (Güngör, 2002, s. 486). Nasturilik inancının başka Türk boyları tarafından da benimsendiği bilinmektedir. Kırgızlar ve Uygurlar gibi. Kâşgarlı Mahmut'un *Divanı Lugati-t Türk* eserinde geçen "becek" terimi Hristiyan orucu anlamına gelmektedir. Barthold Türklerde Hristiyanlığın devam ettiğini bu terime bağlı olarak ifade etmiştir (Güngör, 2002, s. 486).

Oğuzların Hristiyanlığına dair Zeki Velidi Togan tarafından yazılan "Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Ait" makalede iki aydının çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Birincisi Barthold ve ona ait çalışma ise "Orta Asya'da Hristiyanlık" adlı makaledir. Makalede Oğuzların Hıristiyan olduklarına dair düşünceler Oğuzlar arasında "Mikail, Yunus, Davud" adlarının kullanılmasına dayandırılır. Diğer bir aydın Zekeriya Kazvini ise Oğuzların Nasrani (Hristiyan) oldukları üzerine düşünceler ileri sürmüştür (Togan, 2012, ss. 527-529). Bunun yanı sıra aynı çalışmada İbn-i Fadlan'ın Oğuzlar hakkındaki düşüncelerine yer verilmiş ve O, Oğuzların Şaman olduklarını Hristiyanlığa ait herhangi bir iz taşımadıkları görüşündedir (Togan, 2012, ss. 527).

Bizans Ortodoks kilisesi misyonu gereği Türkler arasında Hristiyanlığı yaymaya çalışmıştır. MS 6.-13. yy.lar arasında Bizans'ın misyonu sonucu Karadeniz'in kuzey kıyıları ve Balkanlara gelip yerleşen Bulgarlar, Peçenekler, Uzlar, Kuman- Kıpçaklar Ortodoks Hristiyanlığı kabul eden Türk boylarıdır. Yine Karadeniz'in kuzeyinde ve Romanya'da özellikle 13. yüzyılda Katolikliğin de misyonerlik sonucu Kumanlar tarafından kabulü söz konusudur (Anzerlioğlu, 2004, s. 74). Türklerin Hristiyanlığın farklı mezheplerini kabul ettikleri ve bu dine yabancı olmadıkları verilen bilgilere göre anlaşılmaktadır. Bizans Hristiyanlık telkinlerini Selçuklu sultanlarının taht kavgasını fırsat bilerek de gerçekleştirmiştir. MS 13. yy.da Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus ile kardeşi IV. Kılıç Arslan arasındaki taht kavgası dolayısıyla İzzeddin Keykavus'un Bizans'a sığınması sonucunda onu izleyen binlerce askerinin aileleri ile birlikte Bizans tarafından Balkanlara iskân edilip bazılarının ise Hristiyan oldukları bilinmektedir (Anzerlioğlu, 2009, s. 109).

2. Karadeniz Bölgesinde Hristiyan Türk/ Oğuz Toplulukları

2.1. Bulgarlar

Hristiyanlık dini içerisinde özellikle Ortodoksluk ve kısmen diğer mezhepleri benimseyen Türk toplulukları mevcuttur. Doğu Avrupa, Balkanlar, Anadolu, Rusya

ve Sibirya bölgelerinde yaşayan bu topluluklar içerisinde Bulgarlar önemli bir örnektir. 680 yılı sonrası Balkanlara giden bu Türk topluluğunun öz benliğini yitirerek Slavlaştığı ve bunun bir etkisi olarak Hristiyan oldukları bilinir (Güngör, 2002, s. 488).

Bulgarlar Slavlaşmadan önce Bizans topraklarına 482 ile 559 yılları arasında saldırıları sıralarında Bizans'a esir düşmüşlerdir. 530 yılında bir Bulgar birliğinin yenilmesi sonucunda Bizans ordularına alınıp Armenie ve Lazique bölgelerine yani Çoruh ve Yukarı Fırat çevresi sahalarına yerleştirilmişlerdir (Anzerlioğlu, 2002, ss. 354-355). Bulgarların özellikle nakledildikleri Armenie ve Lazique olarak adlandırılan bölgenin bugün aşağı yukarı Trabzon'dan Sinop'a oradan da güneye Tuz Gölü'nün doğusundan geçerek Kayseri'yi de içine alan bir hat takip ettiği söylenebilir (Anzerlioğlu, 2003, s. 66). Bu Bulgarların Hristiyan olduğu düşünülmektedir. Şer'iye Sicilleri'nden öğrenildiğine göre Anadolu'ya gelen Selçuk Türkleri bölgede yerleşmiş Hıristiyan Türkler ile karşılaşmışlardır. Bu Türklerden Bulgarların izleri yer, oymak ve insan adlarında mevcudiyetleri olmakla birlikte bunların Ankara ile Kayseri arasına, Bursa çevresine, Antalya ve Milas taraflarına yerleştikleri bilinmektedir (Ekincikli, 2002, s. 377). Bu yerleşmeler içerisinde en fazla Bulgarın Trabzon ve çevresi ile Tarsus sahasında yerleştikleri tespit edilmiştir (Eröz, 1983, s. 377). Belirtilen coğrafi bölgede Trabzon yakınlarında ve güneyde bugün Toros dağlarının bir parçası olan ve Bolkar şeklinde isimlendirilen Bulgar Dağı'nın varlığı Bulgar Türklerinin bu coğrafyadaki izlerine örnek verilebilir. Âşık Paşazâde Tarihi'nde Fatih Sultan Mehmet'in Uzun Hasan ve onun annesi Sara Hatun ile birlikte Trabzon'a giderken Bulgar dağına çıktığından bahsedilmektedir (Anzerlioğlu, 2003, s. 66).

2.2. Kıpçaklar

Kıpçaklar Ten/ Don ırmağı boylarını vatan edinmiş iken Peçenek- Karakalpak- Uz/ Tork ve Rus knezlikleri ile yapılan 1109, 1111 ve 1116 yıllarındaki üç savaşta yenilgi almaları, onlarn vatanlarını terk ederek Kuban/ Terek boylarına yerleşmelerine sebep olmuştur. Kıpçakların Kafkasya'nın güneyine yerleşmeleri ve Hristiyan olma süreçleri de bununla paraleldir. Konuya dair Fahrettin Kırzıoğlu'nun "Hristiyan Atabekler Hükûmeti" adlı çalışmasında Kartlis Çkhovreba'nın resmi Gürcistan tarihindeki eserinin özeti şöyledir: " Kral David (Bagratlı II 1089-1125), bu sırada coşkun isteklerini gerçekleştirebilmek için, büyük sayıda orduya sahip olmadığını gördü. Çünkü onun tebaası, haddinden de aşırı derecede azdı… O, Kafkaslar kuzeyindeki komşu Kıpçak milleti ahalisinin çokluğunu, onların savaştaki cesaretlerini, yürüyüşteki çevikliklerini (atlı seferlerini) çok iyi biliyordu. Onların kendi idaresine (akraba sayılan güveylerine) tabi olmaya hazır ve (1109-1116 yıllarındaki savaşlarda yenilip, yurtlarını bırakıp göçtüklerinden) yoksulluklarını, yakın komşu olarak yaşayan yerli halk olduklarından başkalarına göre (tarihi rakipleri Oğuz-Türkmen Selçuklular ile savaşarak fetihle yurt edinmek üzere güneye) gelmelerinin daha kolay olacağını kestirmişti. Hem bu kral, yıllarca önce Kıpçak prenslerinin en soylusu Şaragan oğlu Atrak'ın kızı, güzelliği ile ünlü ve çok mutlu Guran Dukht ile nikâhlanıp, onu Kartli'nin (Gürcistan'ın) Kraliçesi yaptı. Bütün bu istekleri için Kıpçakların ve (hükümdarları olan) kaynatasının gelmesini temin etmek üzere güvenilir adamlarını gönderdi. Bu ahali de yapılan teklifleri

severek kabul ettiler" (Kırzıoğlu, 2008, s. 15.) Bu şekilde güneye gelen Kıpçaklar giderek Hristiyan olacaklardır (Kırzıoğlu, 2008, s. 16). Kür nehrinin güneyinde Ani'nin doğusunda Elegez dağı eteklerinde Kıpçak- Avank adında bir manastır bulunmaktadır. Dolayısıyla Kafkaslar'da Gürcü ordusunda hizmet eden Kuman-Kıpçakların ismini taşıyan bir manastırın bulunması bu Türk boyunun Hristiyanlığı kabulünü gösterir (Anzerlioğlu, 2003, s. 37).

Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlardaki Kıpçakların Hristiyanlığa girişi ile ilgili olarak MS 11. yy.ın son çeyreği tarihi genel olarak kabul görmüştür. Kıpçakların Hristiyanlığı benimsemelerinde misyonerlerin girişimleri etkilidir. Ruslarla birlikte özellikle Kırım'da Cenovalı ve Venedikli Katolik misyonerler ile Fransiskan rahiplerin Kıpçaklara bu dini telkinleri sonucu Kıpçakların bir kısmı Katolik, diğer bir kısmı ise Ortodoks olmuştur. Yine öte tarafta Balkanlar tarafına giden Kıpçaklar ise Bizans tarafından Hristiyanlaştırılmıştır. MS 13. yy.da bölgedeki Hristiyan Kıpçakların çoğalması ile 1227-1228 yılında Boğdan vilayetinin Bacau şehrinde Kıpçaklar için "Piskoposluk" kurulduğu belirtilmiştir (Gökbel, 2002, ss. 320-321). Bizans izlediği politika gereği Balkanlara ve Anadolu'ya Kumanları yerleştirmiştir. Bu coğrafyalarda tespit edilen yer isimleri Kumanları anımsatmaktadır. Makedonya sahasında Kumanova, Yunanistan'da Veris bölgesinde yer alan Koman isimli yerleşimler mevcuttur. Anadolu'daki yer isimleri şöyle tespit edilmiştir: Kırşehir'de Toklu Kuman ve Kaman yerleşim birimleri, Şereflikoçhisar'da Koman köyü, Ankara'da Kamanlar, Kayseri'de Kiman, Ordu'da Komanlar (Aydın, 2009, s. 9). Tokat yakınlarında da Hristiyan Kumanlara ait olduğu düşünülen Komana isimli mevkii vardır. Bölgedeki Hristiyan Kumanların Bizans ordusunda görev yapan Kumanlardan olduğu düşünülmektedir (Anzerlioğlu, 2003, s. 121).

Kıpçakların Gürcülerle ittifakları sonunda Anadolu'da Ahlat'a kadar gidenleri olmuştur. MS 13. yy.ın ilk yarısında Moğol istilası ile Kıpçaklardan bir kısmının Balkanlara, diğer bir kısmının ise Kırım'a geçtikten sonra Sinop'a geçerek Karadeniz'in güney sahillerinde yerleştikleri bilinir. Moğol baskısı sonucu bir başka Kıpçak kolunun ise Gürcistan üzerinden Doğu Karadeniz'e geçtiğine bakıldığında Karadeniz'e çeşitli yollardan Kıpçak göçlerinin olduğu sonucu ortaya çıkacaktır (Acun, 1999, s. 27). Bölgenin Çoruh vadisi kısmında 1124'den itibaren Gürcüler tarafından yerleştirilen Kıpçaklar vardı. Kubasar* ailesinden olan Kıpçakların Karadeniz Bölgesine göçü sonucu önemli bir kısmı Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'ya yerleştirilmişlerdir (Tellioğlu, 2007, s. 658). Karadeniz Bölgesinde Hristiyan nüfus için %52,7'sinin Rum kökenli olmadığı ve büyük oranını Kıpçak Türklerinden meydana geldiği kaynaklara dayalı olarak ifade edilmiştir. Grek kayıtlarındaki Komnenosların Kıpçaklar ile akrabalıkları evlilik sonucu isimlerine de yansımıştır. İkinci isimleri Türkçe olan adlar şu şekilde verilmiştir: Komnenos krallarından I. Jean'ın (1235-1238) diğer adı Aksuh (Aksu), Kral II. Aleksios'un (1297-1330) çocuklarının ikinci isimleri Michel Azahutlu (Atakutlu), Georges Ahpugas (Akboğa), Anna Anahutlu (Anakutlu)'dur (Tellioğlu, 2007, s. 658).

* 1177 Kıpçak ülkesinin başkumandanı Ku-Basar Bek sülalesinden gelen aileler için kullanılan ad. (Bkz. Kırzıoğlu, 2008, s. 16.)

Yukarıda değinildiği gibi Kıpçakların göçleri bir kereye mahsus olmayıp tekrarlanmıştır. Kıpçak göçleri sırasında Çoruh vadisi sahasına yerleştirilen 40.000 kadar Ortodoks Kıpçak "Atabek"ler devletini kurarak Çoruh boyu ve Yukarı Kür bölgelerinin yarı bağımsız hâkimiyetini sağlayarak 1267-1578 yıllarında Anadolu'nun Ortodoks mezhebinde olan en uzun ömürlü beyliğini kurmuşlardır (Albayrak, 2010, s. 110). Bu bilgiler ışığında Kıpçakların Doğu Karadeniz'e gitmeden evvel Hristiyan oldukları ama bölge tarihindeki rolleri tam olarak açıklanmamakla birlikte Trabzon Rum Devleti döneminde bir ara idareyi bile ele geçirerek o dönem için Trabzon ve çevresindeki Hristiyan toplumun önemli bir kısmını meydana getirdikleri bilinmektedir (Tellioğlu, 2005, s. 8).

2.3. Karaman Ortodokslar

Karamanlı isminin nereden geldiğine dair farklı yaklaşımlar tespit edilmiştir: "1) Karamanlılardan ilk defa bahseden kişi 1533-1555 yılları arasında İstanbul ve Anadolu'yu dolaşan Alman seyyah Hans Dernschwam olmuştur. İstanbul'da Yedikule yakınlarında bir mahallede oturan ve Caramanos denilen bu insanlar Dernschwam'a göre Karaman'dan gelmişlerdir. Ortodoks Hristiyan'dırlar. Hiç Yunanca bilmemekte ve Türkçe konuşmaktadırlar, 2) Yunan harfli ilk Türkçe gazeteyi çıkaran ve *Temaşa-i Dünya* adlı ünlü bir eserinde sahibi olan Evangelinos Misaelidis sözü geçen bu eserinde Karamanlı isimlendirmesinin temelde Karaman'dan gelenleri ifade etmek için kullanıldığının altını çizmektedir ve "Anadolulara Karamanlı ismi ta Sultan Murad Han-ı Gazi hazretlerinin asrından sehven (yanlışlıkla) İstanbul'un Karamanı'ndan dolayı kalmıştır. Şöyle ki, Anadolu'dan İstanbul'a gelen taşçı, duvarcı, sıvacı ustalarının ve amelenin cümlesi büyük Karaman ile Küçük Karaman'da otururlar idi ", 3) Dilleri gibi bazen adları bile Türkçe olan bu Ortodokslara Orta Anadolu'nun Karaman bölgesinde rastlandığından dolayı Karamanlı Rumlar adı verilmektedir, 4) Aynı şekilde çoğunluğun Anadolu Türkmen Beylikleri döneminde Karamanoğulları Beyliği'nin hüküm sürdüğü topraklarda yaşadığından dolayı bu isimle anıldıklarını belirtilmektedir" (Anzerlioğlu, 2003, s. 109).

Karaman Türklerinin kimliği ve Anadolu'ya geliş tarihleri de tartışmalıdır. Bir görüşe göre bunlar 1071 yılından önce Anadolu'ya gelerek yerleşmiş Kuman/Kıpçak veya Peçenek Türklerinin bir boyu olabilirler (Demir, 2010, s. 6). Karaman Türklerinin diğer Türk boyları gibi Tuğrul Bey zamanında Anadolu'ya geldikleri fikri de ileri sürülmüştür (Aydın, 2009, s. 11). Bir diğer görüşün sahibi Prof. J. Eckmann, Karamanlılar Hristiyanlığı benimsemiş Selçuklu Türkleridir tezini savunmuştur (Sevinç, 2006, s. 32). Selçuklu dönemi öncesi veyahut Selçuklularla Anadolu'ya gelmeleri fikirleri yanı sıra Osmanlılar zamanında Hristiyan olarak varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde Hristiyan Türklere tesadüf edilmiştir. Şeriyye sicillerine bağlı olarak Isparta, Konya, Kayseri, Niğde, Ankara, Tokat, Sivas şehirlerinde gayrimüslim Türklerin yaşadıkları anlaşılmaktadır. Necati Demir'e göre Grek harfli Türkçe kitabelerin bu yörelerde tespiti de ilgi çekici görülmüştür (Demir, 2010, s. 7).

Karaman isminin Anadolu'da yer adı olarak geçmesi MÖ 400 yılına tarihlendirilmiştir. Bugünkü Uşak ilimizin bulunduğu yerin yakınlarında MÖ 400'de

Keramonagora (Karamanpazarı, Karaman Halk Meydanı) adlı yerleşim merkezi bulunmaktadır (Demir, 2010, s. 6).

Karaman sahası olarak gösterilen bölge içerisine Konya, Akşehir, Niğde, Aksaray, Nevşehir, İçel, Ereğli, Ermenek, Antalya ve Fethiye girerken zaman içerisinde Karamanlıların göçü sonucu İstanbul, Kırım, Basarabya, Karadeniz kıyıları ve Balkanlar da bu kapsama girmiştir (Ekincikli, 2002, s. 381). Karamanlıların Anadolu'da çoğunlukta oldukları şehirler şu şekilde verilmiştir: Konya, Niğde, Nevşehir, Kayseri, Ankara, Trabzon, İzmir, İstanbul (Aygil, 1995, s. 63).

Karaman topluluğunda Ortodoks kilisesine bağlı Türklerin Rumca bilmedikleri Yunan harflerini kullanarak Türkçe yazdıkları bilinir. Buna bağlı olarak Bizans İmparatorluğu tarafından Hristiyan Türklerin Anadolu'ya iskânı sonucu bu topraklarda yerleştikleri varsayımı ortaya çıkar (Ekincikli, 2002, s. 381). Konuştukları dile dayalı olarak bu topluluğun Oğuz olduğu yalnızca inanç olarak Hristiyanlığı kabul ettikleri söylenebilir (Yüce, 2010, ss. 156-157). Hristiyan Türkler içerisinde yer alan Karamanlılar 11. yy.da Bizans ordusundaki paralı asker Türklerden de olabilirler (Kâhya, 2008, s. 649). Bu paralı askerler için "Turkopol" tabiri kullanılmıştır. Bunlar Türk kökenli, Müslüman iken Hristiyanlaşan, Bizans askeri birliklerinde paralı askerlik yapan ve Grek kadınlarla evlilikleri olan askeri birliklerdir (Aydın, 2009, ss. 9-10).

Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus kardeşi Rükneddin Kılıç Kılıçaslan arasında taht mücadelesi sonrası İzzeddin Keykavus Bizans'a sığınmış ve sonrasında sultanı izleyen bazı Anadolu Türk aileleri de Bizans topraklarına yerleşmişlerdir. Önemli olan bu gelen aileler içerisinde Hristiyanlığı kabul eden Türklerin varlığıdır. Fakat İzzeddin Keykavus'a destek veren Karamanlıların vaziyetini tam olarak bilmiyoruz. Daha sonra Anadolu'ya Çanakkale-Balıkesir bölgesine 14. yy.da dönen bu Türkler içerisinde Hristiyanların da olma ihtimali vardır. 15. yy.da aynı sahada yapılan tapu tahrir defterlerinde gayrimüslim nüfus arasında Türkçe isimli Ortodoksların yoğun oluşu tespit edilmiştir. Ortodoks olan köylerde Oğuzların Yüreğir ve Çepni boylarının varlığı sonucunda bölgede Hristiyan inancını benimseyen Türklerin mevcudiyetinden bahsedilebilmektedir (Anzerlioğlu, 2009, s.182). Bölgedeki Çepni köylerinde Hristiyanların olması önemlidir. Çalışmamız açısından Karadeniz Bölgesindeki Çepniler için aynı düşünceyi paylaşmamız mümkün müdür? Konuya dair henüz bilgilerimiz net olmamakla birlikte Türkçe isim kullanan Hristiyanlar tespit edilmiştir (Coşkun, 2011, s. 8).

Osmanlı dönemi tapu tahrir defterlerinde Ortodoksların yaşadığı Kayseri, Niğde, Nevşehir, Ankara, Tokat, Sivas gibi şehirlerde Türkçe isimlerin çokça kullanımına rastlanılmıştır. Araştırmalarda Tokat Zile-Artıkabad bölgesindeki gayrimüslim nüfus arasında Türkçe isim yoğunluğunun olduğuna işaret edilerek (%50.7) böyle bir artışın sadece Türkçenin dönem içerisindeki baskın güçte olmasıyla açıklanamayacağı düşünülmektedir (Anzerlioğlu, 2009, s. 182). Yine isimlerin verilişinde ticari zorunluluk ve dini baskı göz önüne alınmamaktadır. Anadolu'da gayrimüslimler genelde Türkçe isimlere rağbet etmediklerinden yukarıda Tokat bölgesinde isimleri kullananların Türk oldukları olasılığı ön plana çıkmaktadır (Kurt, 1993, s. 239). Tokat'a bağlı (Anzerlioğlu, 2003, s. 125) Zile ve Artıkabad (Artıkova) çevresinde Kuh-ı Karakuş nahiyesinde isimlere bakıldığında bazılarının Rum ve

Ermeni ismi taşımaları yanı sıra yarıya yakın kişinin isimleri Alagöz, Ayvaz, Bayram, Budak, Gökçe, Yılbeyi, Bünyad, Karagöz, Kaplan gibi Türkçe isimlerden oluşmaktadır (Kurt, 1993, ss. 237-238). Tokat'taki bu Hristiyan Türkler Karamanlı Ortodokslar mıdır? Muhtemelen Tokat'ta yerleşen gayrimüslim Türklerin Bizans tarafından yerleştirildiği tahmin edilebilir. Necati Demir'e göre Tokat'ta Karamanlı Türkçesi ile yazılan kitabenin olması (Demir, 2010, s. 7) bu bölgede Hristiyan Karamanlıların yaşadığı olasılığını güçlendirmektedir.

2.4. Urumlar

Bir Türk kolu olduğu düşünülen Urumların günümüzde Ukrayna'nın farklı yerlerinde yaşadığı bilinmektedir (Anzerlioğlu, 2009, s. 107). Urumların, Ukrayna'ya 1780'li yıllarda II. Katerina tarafından Kırım'dan çıkarılıp gönderildikleri ve Azak deniz kıyılarına yerleştikleri bilinmektedir (Altınkaynak, 2003, ss. 1-2). Azak tarafına gelen bu halk Greko-Tatar olarak iki kola ayrılır ki biri Urumlar diğeri ise Rumeyler olarak adlandırılmaktadır (Kasapoğlu, 2004, s. 58). Araştırmalarda Greko-Tatarları oluşturan bu topluluklar farklı milletlere dayandırılır ki Rumeyler Helen ya da Roma iken Urumlar Türk kökenlidir (Altınkaynak, 2003, ss. 1-2). 1821-1825 yılları arasında Karadeniz bölgesinde yani Trabzon ve Giresun'da bulunan Urumların Ukrayna'ya giderek kendi akrabalarının yanına göçtükleri de bilinmektedir (Altınkaynak, 2003, s. 2). Urumların isimlendirilmesinde farklı adlandırmalar tespit edilmiştir. Yunanlılar tarafından Yunan ve Grek, Ruslar Grek, Gürcüler Berzen ve Türk araştırmacılar arasında ise Hristiyan Türkler, Urum Türkleri ve Urumlar şeklinde kullanımlar mevcuttur (Kalaycı, 2008, s. 144).

Urumlar farklı sınıflara ayrılmış ve toplamda beş madde altında gruplandırılmıştır: "1) Bunlar önceden İslamiyet'i kabul etmiş ve daha sonra çeşitli nedenlerle din değiştirmiş Türklerdir, 2) Türkçenin etkisinde kaldıkları için ana dillerini unutmuş, dinî terimleri de Müslüman Türklerden öğrenmiş Türk olmayan topluluklardır, 3) Daha önce Hristiyanlığı benimsemiş, Müslüman Türklerle birlikte yaşamaya başladıklarında da kendilerinden olmayan misyonerlerin terimlerini terk edip ırkdaşlarının terimlerini kullanan Türk topluluklarıdır, 4) Kıpçakların, Anadolu Selçukluları ile bağlanan kollarıdır, 5) MS 2.-5. yüzyıllar arasında ve daha sonra 14. yüzyıllara varıncaya kadar Süryani ve Yakubi misyonerlerden Hristiyanlığı öğrenen Türklerin bakiyeleridir" (Altınkaynak, 2005, s. 13).

Urumların Türk olduğu bu Türklerin ise Hristiyan Kıpçaklar yanı sıra farklı Türk gruplarını da içerisinde barındırdıkları düşünülmektedir (Altınkaynak, 2005, s. 45). Ortodoksluğu kabul eden bu halkın Kıpçak kökenli oldukları fikri Barthold tarafından ileri sürülmüştür (Kasapoğlu, 2004, s. 58). Hazar Hakanlığının Bizans Devleti ile ilişkileri sonucu iki millet arasında evliliklerin oluşu Hristiyan Türk topluluğunun meydana gelmesine bir etken iken Bizans devleti içerisinde Türk ırkından komutanlar, siyaset adamları, Türkopol olarak isimlendirilen birliklerin (Altınkaynak, 2005, s. 14) yer edinmeleri Hristiyan Türk zümresinin ortaya çıkmasına sebepler olarak değerlendirilebilir.

Urumların uzun yüzyıllar boyunca yaşadıkları sahanın Deşt-i Kıpçak olduğu ve bugünde bu bölgede yaşadıkları bilinmektedir (Kalaycı, 2008, s. 94). Dil, adet, gelenek ve görenekleri açısından Türklük özelliklerine sahiptirler. Türkçe kullanan

Urumlar Kıpçak- Oğuz Türklerinin karışımıdırlar (Anzerlioğlu, 2009, s. 109). Deşt-i Kıpçak sahası birden fazla Türk topluluğun geçtiği bölgedir. Bulgar, Hazar, Peçenek, Kuman ve Uz Türklerinin geldikleri sahada Roma Katolik-Bizans Ortodoks kiliselerinin misyonerlik çalışmaları sonucu Hristiyanlık adı geçen Türk kavimleri tarafından benimsendi. Hristiyanlığın Ukrayna'daki Kuman- Kıpçaklara ait mezar taşlarına sirayet ettiğini gösteren izler de vardır. Mezar taşlarındaki insan figürlerinde elinde dikdörtgen tutulan tasvirdeki nesnenin İncil olarak tanımlanması bölgede Hıristiyanlığın konumunu gösterir (Anzerlioğlu, 2009, s. 109).

Giresun, Trabzon, Rize ve Ordu'da Urumların mevcudiyeti tahrir defterleri, şeriye sicilleri, vakfiyeler gibi birinci elden kaynak ve diğer eserlerden elde edinilen bilgiler sonucu anlaşılmakla beraber bunların Türkçe kullanan Hıristiyan Türk oldukları da belirtilmiştir (Altınkaynak, 2004, s. 40). Urumların Giresun, Trabzon dışında Erzurum, Kars gibi illerde de yaşadıkları fakat 1821-1825 yıllarında göç ettikleri ve Gürcistan'a yerleştikleri bilinmektedir. Bir bilgiye göre ise Doğu Karadeniz Bölgesinden 1920'li yıllardan önce Gürcistan sahillerine, daha sonra ise Stalin'in Orta Asya'da Kazakistan'ın Kentav şehrine sürgün ettiği Urumların da olduğu bilinmektedir (Altınkaynak, 2005, s. 19).

Türkiye'den Gürcistan'a gidip yerleşen Hristiyan Türklerin yeni yerleşim yerlerinde eski bölge isimlerini kullandıkları tespit edilmiştir. 32 yer adı belirlenmiş olup bu isimler şöyledir: Bektaş, Haraba, Olenk, Tarson, Tek Kilise, Hadik, Handa, Özni, Gunekala, Yedi Kilise, Karakom, Bayburt, Şinek, Aşkala, Ayazma, Haçkov, Çift Kilise, Nardevan, Daşbaş, Cinisi, Karak, Başkom (Altınkaynak, 2005, s. 23).

2.5. Karadeniz Bölgesinde Boy Adını Bilmediğimiz Hristiyan Türklere Dair Bazı Tespitler

Karadeniz Bölgesinde Osmanlı döneminde yapılan Osmanlı nüfus kayıtlarında tespit edilenlere göre Samsun Kazasına bağlı Kab-ı Maden oymağında 26 köy tespit edilmiştir. Köy isimlerinin Türkçe olması sebebiyle bunların Hristiyan Ortodoks Türkler dediğimiz nüfusu meydana getirdikleri düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Bu isimlere şu örnekleri verebiliriz: Sinme Taş, Çelik Alan, Sarı Yurt, Bağbasan, Kışla, Gökçe, Yayla Krişi ve Çırakman. Yine Samsun kazasına bağlı Hristiyan köylerinde yer alan Kocabaş ve Kâhyaların unvanları Türkçedir. Mesela Yunbat adlı Hristiyan köyünde Kocabaş olan Çolakoğlu Lefter, Öksüz Panayut, Bağbasan Köyü Kocanıyık ve Kâhyası Yanak Dimitri isimlerindeki unvanları sayabiliriz (Erler, 2009, ss.170- vd). Samsun Ayvacık kazasında da benzer örnekler vardır. Burada Müslüman ve Hristiyan köyler art arda sayılmaktadır. Aslolarak kullanılan isimlere dikkat edilirse yani Tuna Oymağı, İtil Başı, Bölükbaşı Oymağı, Keskin Oymağı köy adları yukarıda değindiğimiz Türkçe isim kullanımlarına örnek olarak gösterilir. Bölgeye bu Türklerin ise Hazar İmparatoru kızı Çiçek Hatun döneminde 750-925 yıllarında geldikleri ihtimali bir görüş olarak savunulmuştur. İkinci bir görüş ise Don-Volga-İdil havzasında Hunlarla birlikte Tuna'yı aşıp Balkanlara giderek Bulgaristan'a yerleşen ve sonradan Karadeniz'e göçen Bulgar Türkleri olmaları ihtimali yönündedir (Erler, 2009, s. 176).

1515 yılı Trabzon Uz (günümüzde Özdil) köyünde yapılan tahrirde Hristiyan halkın Türkçe isimler kullandıkları tespit edilmiştir: Küçük İskender, Çelebi Lefter, Kadusak Saka, Katakalos Saka, Katakalos İskender gibi isimler Türkçedir (Coşkun, 2011, s. 8).

Osmanlı Tımar defterlerinde isim, unvan, soyad olarak geçen "Çıtak" sözcüğü Balkan Türklerine verilen ad olması ve genelinin Hristiyanlığından dolayı bunların Osmanlılardan önce Balkanlara inen Türk boylarından olmaları ihtimali yönündedir. Trabzon ve çevresine gelip Hristiyanlığı devam ettikleri ve kullandıkları isimlerde Bahtiyar, Devlet, Şeyh, Said kullanımlarına yer verdikleri bilinmektedir. Böylece bölgedeki gayrimüslim Türklerden Çıtakları Karadeniz Bölgesindeki Hristiyan Türkler çatısı altında değerlendirme sonucu ortaya çıkarılmıştır (Albayrak, 2010, s. 137).

SONUÇ

Karadeniz Bölgesi eski çağlardan itibaren Türklerin yaşadığı bir saha olmuştur. Selçuklulardan önce yerleşmeler geçicidir ve yoğun olmamıştır. Selçuklulardan sonra etnik yapıda Türklerin etkisi artmakla kalmamış bölge zaman içerisinde tamamen Türk yurdu haline gelmiştir. Bölgede Hristiyan olan Bulgar ve Kıpçak Türklerinin yanı sıra Ortodoks Karamanlılar ile Hristiyan Urumların varlığı da tespit edilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı nüfus defterinde Ortodoks Türklerin yaşadığı düşünülen Hristiyan köylerin varlığı tespit edilmiştir.

Karaman Ortodoksları ve Urumlar Anadolu'ya Bizans tarafından yerleştirilen Türk boylarından Bulgar, Peçenek ve Kıpçaklardan olabilirler mi? Yine bu Türkler Müslümanken Hristiyanlığa geçen Türkopoller dediğimiz paralı askerler midir? Bu konuda kesin yaklaşımlarımız olmamakla birlikte Karadeniz'deki Türklerin Hristiyan oluşlarında Bizans kısmen etkili bir faktör olmuştur, diyebiliriz.

KAYNAKÇA

Acun, F. (1999). Tarih Boyunca Pontus. *Milli Mücadele Döneminde Giresun Sempozyumu, 6-7 Mart 1999 Giresun*. İstanbul. 19-34.

Albayrak, H. (2010). *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus.* İstanbul.

Altınkaynak, E. (2003). Ukrayna'dan Hristiyan Türkler: Urumlar ve Onların Folklor Ürünlerinden Örnekler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 27.* Ankara. 1-26.

Altınkaynak, E. (2004). Ukrayna'daki Hristiyan Türkler "Urumlar". *Karadeniz Araştırmaları I*. Çorum. 37-51.

Altınkaynak, E. (2005). *Ortodoks Türkler Urumlar.* Ankara.

Anzerlioğlu, Y. (1999). İç Asya'da Nasturilik. *Kök Araştırmalar 1/1*. Ankara. 113-132.

Anzerlioğlu, Y. (2003). *Karamanlı Ortodoks Türkler.* Ankara.

Anzerlioğlu, Y. (2004). Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Hristiyan Türkler. *Karadeniz Araştırmaları 2*. Çorum. 73.91.

Anzerlioğlu, Y. (2009). Kırım'ın Hristiyan Türkleri: Urumlar. *Milli Folklor 84.* Ankara. 107-113.

Anzerlioğlu, Y. (2009). Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 51.* Ankara. 171-188.

Aydın, M. (2009). Türk Ortodoks Hristiyanları ve Türk Ortodoks Patrikhanesinin Kuruluşu. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi 8*. Konya. 7-22.

Aygil, Y. (1993). *Hristiyan Türklerin Kısa Tarihi.* İstanbul.

Coşkun, O. (2011). *Kayıtlara Göre Özdil.* Kocaeli.

Demir, N. (2010). Türkiye'de Bulunan Grek Harfli Türkçe Kitabeler ve Karaman Türklerinin Dili. *ZfWT Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks ZfWT 2/1*. 3-23.

Ekincikli, M. (2002). Türk Ortodokslarının Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkler 6*. Ankara. 376-389.

Erler, Y. (2009). Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter-i Liva-ı Canik (1837). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 2/8.* 169-190.

Eröz, M. (1983). *Hristiyanlaşan Türkler.* Ankara.

Gökbel, A. (2002). Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel ve Dini Yapı. *Türkler 3.* Ankara. 308-341.

Güngör, H. (2002). Eski Türklerde Din ve Düşünce. *Türkler 3.* Ankara. 463-503.

İnan, K. (2003). Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 14/1*. Kayseri. 71-84.

Kahya, H. (2008). Kitap Eleştiri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 1/4*. 648-652.

Kalaycı, Ü. (2008). Gürcistan'ın Tsalka (Parmaksız) Rayonunda Yaşayan Urum Türklerinin Dil Ürünlerinden Örnekler. *Karadeniz Dergisi 1/1.* Ankara. 143-161.

Kalaycı, Ü. (2008). Gürcistan'ın Tsalka (Parmaksız) Rayonundaki Urumların Yaşamı. *Karadeniz Araştırmaları 18*. Ankara. 93-106.

Kasapoğlu, H.Ç. (2004). Ukrayna'daki Urum Türkleri ve Folkloru. *Milli Folklor 16/61*. Ankara. 58-67.

Kırzıoğlu, F. (2008). Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti-I. *Bizim Ahıska 10.* Ankara. 12-17.

Kurt, Y. (1993). Sivas Sancağında Kişi Adaları (XVI. Yüzyıl). *OTAM 4.* Ankara. 223-290.

Metin, T. (2008). Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz'deki Siyasi ve Askeri Faaliyetleri, *Akademik İncelemeler 3/2*. Sakarya. 13-26.

Sevinç, B. (2006). *Hristiyan Olan Türkler ve Türk Misyonerler*. İstanbul.

Tellioğlu, İ. (2005). Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler. *Karadeniz Araştırmaları 5*. Çorum. 1-10.

Tellioğlu, İ. (2007). Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme. *Turkish Studies 2/2.* Ankara. 654-664.

Yüce, N. (2010). Karamanlı Türkleri. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Dergisi*. İstanbul. 156-165.

OĞUZCANIN ORTA TÜRKÇE DÖNEMİNİ OLUŞTURAN ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL GELİŞMELERDEN KAYNAKLANAN DİL YAPISI ÜZERİNDE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

ZEYNEP KORKMAZ

I. Bilindiği üzere bir dil ya da lehçenin yapı ve işleyiş özellikleri, onun temelini oluşturan sistem yapısı dışında; tarihî, coğrafî ve kültürel çeşitli etkenler altında, zaman içinde yol alan birtakım değişimlere de bağlı bulunmaktadır.

Türk dili tarihinin *Orta Türkçe* dönemini oluşturan ve eldeki belgelere göre, Oğuz Türkçesinin ilk kez güçlü bir yazı dili olarak tarih sahnesine çıkışını temsil eden *Eski Anadolu Türkçesi* de tıpkı öteki Türk lehçeleri gibi, zaman içinde kendi sistem yapısından kaynaklanan temel özellikler dışında, Kuzeydoğu Asya'dan Orta ve Batı Asya'ya kadar uzanan çok geniş bir coğrafya alanında, başlangıçtan beri birbirini izleyen farklı yerleşim bölgelerindeki yaşayış biçimleri ile tarihî, sosyal ve kültürel ilişkilerin ortaya koyduğu çeşitli etkenlere bağlı olarak yol alabilmiştir. Bu nedenle Türk dilinin *Orta Türkçe* dönemini temsil eden ve Oğuzcaya bağlı daha sonraki lehçe ve yazı dillerini içine alan *Güneybatı Türk Lehçeleri* grubunun oluşumunda da sağlam bir temel görevi yüklenmiş olan *Eski Anadolu Türkçesinin*, hangi etkenlere bağlı olarak yol alıp şekillendiğinin tespiti için öncelikle *Oğuzların* ve *Oğuzcanın* Anadolu coğrafyasından önceki tarihî alt yapı dönemlerine kısaca göz atma gereği vardır.

II. Oğuzların Tarihî Alt Yapısını Oluşturan Dönemler ve Bunun Oğuzca ile Olan Bağlantıları

Oğuz Türkçesinin Gelişimi (2013) adlı kitabımızda oldukça ayrıntılı bir biçimde ele alındığı üzere, Oğuzların tarih sahnesine çıkışı, milattan birkaç bin yıl öncesine uzanan eski tarihlere kadar götürülebiliyor. Bu eskiliği, içine aldığı dönemlerin birbirinden farklı belirgin özellikleri açısından kendi içinde dört ayrı alt döneme ayırmak mümkündür. Şöyle ki:

1. Oğuzların ve Oğuz Türkçesinin yazılı kaynakların bulunmadığı, ancak, tarihî kaynaklardaki sınırlı bilgilerin arkeoloji kazılarından elde edilen belgelerdeki elle tutulur verilere dayanan bazı kayıtların ve karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmalarının ortaya koyduğu sonuçlar ile belirli belgeler ışığındaki bilimsel yorumlara dayanılarak ileri sürülen ve MÖ 3500- MS VI. yüzyıllar arasını kaplayan ve bizim bu gün için "*Karanlık Dönem*" veya "*Bulanık Dönem*" diye adlandırdığımız Altyapı dönemidir.

Her ne kadar Oğuzların siyasi varlıkları eldeki kaynaklara göre, ilk kez *Köktürk* tarihinde yer almakta ise de Oğuzlar bu döneme gökten inercesine gelmediklerine göre, herhalde onların *Hun Devleti* ve Hun tarihi yoluyla daha gerilere uzanan bir geçmişleri olduğu da şüphesizdir.

MÖ III. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'nın doğu ve kuzeydoğusunda varlık gösteren ve MS IV.-V. yüzyıllarda da Asya'dan Avrupa'ya uzanan sistemli bir devlet yapısı içindeki Hun Devleti'ni oluşturan kavimler arasında Oğuzların adına rastlanmaması, tarihçilerin yorumuna göre, bu dönemde Oğuzların daha kavmî bir oluşum ortaya koyamamış; tarihî varlıklarını herhalde başka bir ad altında sürdürmüş olmaları ile ilgilidir. Çin kaynaklarında eski Hun kaynaklarından biri olarak gösterilen ve içindeki elli kadar budunla Doğu ve Orta Asya'ya yayılmış olan *Tölösler* (Çince Tieleler), varlıklarını Köktürkler döneminde de devam ettirdiklerine ve Oğuzlar daha sonra bu birlikten ayrıldıklarına göre (Kafesoğlu, 1993, s. 91), Oğuzların *Tölösler* içinde yer almış oldukları düşünülebilir.

Tarihçilerin ve dilcilerin MÖ 1500'den daha gerilere uzanan araştırmalarının ortaya koyduğu sonuçlarla ilgili olarak Hint Avrupalıların Anadolu, İran ve Hindistan'a gelmeden önce, Anadolu'dan Kuzey Hindistan'a uzanan bir eklemeli dil kuşağının bulunduğu yolundaki tespitler (Ercilasun, 2004, s. 33) yanında, Afif Erzen'in *Doğu Anadolu ve Urartular* (1986) adlı eserinde *Hattiler, Hurriler ve Hurrilerin* torunları olan *Urartuların* MÖ 4000 yılından başlayarak Anadolu'da çok güçlü bir kültür birliğinin varlığını ortaya koyan *Erken Hurri Kültürü* dönemi ile ilgili olarak verdiği bilgiler, O.N. Tuna'nın Sümerce ile Türkçe arasında ortaklaşa kelimeler ve kelime alışverişi dolayısıyla Türklerin ve özellikle Oğuzların MÖ 4000-3500 yıllarında, Doğu Anadolu'da *Hurriler* ve Mezopotamya'da *Sümerler* ile olan ilişkiler konusundaki açıklamaları (Tuna, 1997; Ercilasun, 2004, s. 36), arkeoloji kazılarından elde edilen bazı tabletlere dayanılarak M. Erdal tarafından *Hurriler* ile *Oğuzlar* arasında hem tarihî ve coğrafî bir ilişki hem de *Hurri Oğuz* adları arasında birbirine geçiş sağlayan bir benzerlik ve mitolojik bir uyuşma tespit edilmesi; ayrıca, yapılan arkeolojik tespitlere göre, *Hurrilerin* MÖ 4000 yıllarında *Aral Gölü* çevresi ile bugünkü Türkmenistan ve *Hazar Denizi*'nin Güneydoğusundaki *Gargan* arasında oturmaları; kaynaklarda, Tibetlilerin Oğuzları *Hor* diye adlandırmaları; *Hurri* ve *Oğuz* sözleri arasındaki ses değişimlerine dayanarak her iki adın da aynı kökten gelmiş olabileceğine işaret eden açıklamalar (Erdal, 2004, ss. 935-936; Korkmaz, 2013, s. 17) bir yana; Türkçenin yaşı konusunda yapılan araştırmaların bu yapıyı MÖ 5000'den başlayıp, 4000, 3500 yıllarına kadar götürebilen tespitler (Aksan, 1975-1976, ss. 133-141; Korkmaz, 1989-1994, ss. 357-370; 2005, ss. 217-231; Sertkaya, 2010, s. 196; Kormuşin, 2010, ss. 201-205; Korkmaz, 2010, ss. 206-211), Oğuzların bu ilk alt yapı dönemlerini hayli erken tarihlere kadar uzandırmaktadır. Yalnız, elimizdeki bu bilgilerin bir kısmı yorum ve tahminlere dayanmakta olduğundan elle tutulur bilgiler için çivi yazılı Hurri metinleri ile Oğuzca

arasında karşılaştırmalara dayanan bir köprü kurulması gerekli ise de daha bu aşamada bile eldeki ipuçları, *Hurri-Oğuz* bağlantısı dışında, Oğuzların tarihteki eskiliğini ortaya koymakta ve Oğuzca-Sümerce ilişkisinde Oğuzcanın kültürel açıdan komşu bir dile kelimeler ve ekler verebilecek derecede sağlam bir yapıya sahip olduğu izlenimini vermektedir.

2. Tarihî gelişme süreci açısından bizce Oğuzcanın 2. sırada yer alan alt yapı dönemi, VI-IX. yüzyıllar arasına giren ve Oğuzların gerek *Köktürk İmparatorluğu* gerek *Uygur Devleti* içindeki tarihî, siyasi ve sosyal varlığı ile ilgili olan ve birinci dönemin bulanıklığından sıyrılarak elle tutulur birtakım bilgilere ulaşıldığı dönemdir. Çünkü Oğuzların bu dönemi hakkındaki bilgilerimiz, doğrudan doğruya dönemin yazılı kaynaklarında yer alan belge ve bilgilere dayanmaktadır.

İki yüzyıla yakın siyasal varlığı boyunca (MS 552-630; 682-745) doğuda Güney Çin sınırından batıda Hazar Denizi ve Karadeniz kıyılarına kadar uzanarak Bizans'la komşu olan ve sınırları içinde Türk ve Türk olmayan birçok etnik unsurları barındıran Köktürk Devleti'nde bilindiği üzere Oğuzların ağırlıklı bir yerleri vardır. Orhun ve Yenisey Yazıtlarında yer alan bilgilerden anlaşıldığına göre, bu dönemde Oğuzlar, siyasi ve sosyal açıdan kimi zaman, devletin "*Kentü Budunum*" sözleri ile dile getirilen sadık bir metbuu olmuş; kimi zaman da gergin, dövüşlü ve mücadeleli süreçlerden geçmiştir. O dönemin toplum yapısında siyasi ve sosyal açıdan önemli bir yer tutan Oğuzların, özellikle ikinci Köktürk Devleti'nin kurucusu *İlteriş Kagan* ile kardeşi *Kapagan Han* dönemlerinde devletin çok köklü bir etnik kolu olarak bağımsızlıklarını elde edebilmek için verdikleri, devleti temelinden sarsan savaşlar (Sümer, 1999, s. 33; Korkmaz, 2005, 2006, 2013, ss. 19-23; Tüysüz, 2002, ss. 278-280; Gündüz, 2002, s. 263), onların bu dönemdeki siyasi ve sosyal güçlerinin belirgin bir göstergesidir.

Yenisey Yazıtları'nda görüldüğü üzere, Oğuz Beyleri adına mezar taşlarının da dikilmiş olması, onların toplum içindeki sosyal değerleri ile orantılı bir başka göstergedir. Ötüken yöresinde yurt tutmuş olan Oğuzlar asıl varlıklarını *İstemi*'nin ve oğlu *Talu*'nun iradesindeki ve *İli Vadisi* ile *Isıkköl, Yedisu ve Talas* çevresindeki Batı Köktürk Devleti'nde göstermişlerdir. Yalnız, eldeki tarihî bilgilere göre, Oğuzlar bu dönemde Batı Köktürk Devleti içinde Oğuz adı ile değil, on kabileden oluşan ve *On-Ok* diye adlandırılan Batı Köktürkler içinde aynı adla anılmakta veya bunlara bağlı *Türgişler* olarak görünmektedirler (Kafesoğlu, 1993, ss. 91, 132). Oğuzların aşağı Seyhun bölgesine göçmeden önce bugünkü Kırgızistan'da yaşadıklarına dair tarihî kayıtlar da vardır (Ercilasun, 2008, s. 228).

Oğuzların bu siyasi ve sosyal ağırlıkları, Köktürklerin yerini alan *Uygurlar* (MS 745-840) döneminde de süregelmiştir. F. Sümer, Köktürk-Oğuz, Köktürk-Uygur mücadeleleri dönemlerinde, Köktürklerin Oğuz hücumları karşısında epey sarsıntıya uğramış, Oğuzların da bu mücadelelerde bitkin düşmüş olmaları nedeniyle, hükümranlığın Köktürklerden Oğuzlara değil, Uygurlara geçtiği görüşündedir.

Kaynaklarda yer alan açıklamalara göre, Uygurlar döneminde Orhun Irmağı bölgesinde yer alan Oğuzlar, Köktürkler döneminde olduğu gibi bu dönemde de Uygur Devleti ile kimi zaman mücadeleli kimi zaman da dostluk ilişkileri içinde bulunmuşlardır. *Moyunçur* (*Moyen-Çor*) adına dikilen *Moyunçur Yazıtı*'ndan elde edilen bilgilere göre, Oğuzların devlet içindeki sosyal durumları, Köktürkler dönemindeki gibi yine devletin ağırlıklı ikinci bir temel unsuru niteliğindedir (Tüysüz, 2002, s. 281).

Bunula birlikte Oğuzlar, tıpkı Köktürkler döneminde olduğu gibi Uygurlar döneminde de zaman zaman isyan ederek bağımsızlık savaşı açmışlardır (ayrıntı için bk. Çandaroğlu, 2002, ss. 194-195; Tüysüz, 2002, s. 281; Korkmaz, 2013, ss. 19-26).

Oğuzların bu ikinci alt dönemdeki belirgin özellikleri, Köktürk ve Uygur toplumları içinde göçebe yaşam biçimini devam ettirdikleri hâlde, sosyal açıdan sahip oldukları ağırlıklı durum, siyasi açıdan da birkaç kez bağımsızlık savaşı verecek derecede bir güce sahip oldukları şeklindedir.

Bu alt yapı dönemindeki Oğuzcaya gelince: Bu dönem, Oğuzların adları ve kimlikleri bilinen geniş bir etnik kol olarak tarih sahnesine çıktıkları ve her iki devletin sınırları içinde önemli bir güç olarak varlıklarını ortaya koyabildikleri hâlde, siyasi bağımsızlıkları olmadığı için başlı başına yazı diline sahip olmadıkları dönemdir. Ancak, bu dönem toplumun etnik yapı açısından birbirinden farklı lehçelerin yer aldığı karışık durumları dolayısıyla *ŋ lehçesi, n lehçesi, y lehçes*i gibi sınıflandırmadan geçirilen eski Türkçe dönemine Oğuzların da önemli bir etki ve katkısı söz konusudur. Dolaysıyla dil yapısında Oğuzcanın da elle tutulur bir yeri vardır. Nitekim Köktürkler dönemindeki *Yenisey Yazıtları* ile *n lehçesi* metinlerinde ve Uygurlar dönemine ait *Mani* metinlerinde Oğuzca dil özellikleri belirgin bir biçimde göze çarpmaktadır. Buna Bizanslıların *Uz* (Oğuz) diye adlandırdığı Batı Köktürklerinin (Onoklar) kağanı *İstemi*'nin Bizans imparatoru *Justinyen*'e gönderdiği resmî mektup da eklenince bu dönemde Oğuzcanın bir kısım özellikleri ile olsun yazı diline girmiş olduğu ve kendine özgü bir şekillenme içinde bulunduğu görülüyor (Korkmaz, 2005, ss. 205-216; Gülsevin, 2004, ss. 119-125). Ayrıca, G.Doerfer'in, *Orhun Yazıtları*'nı Oğuz Türkçesinin ilk basamağı olarak değerlendirmiş olması da Eski Türkçede Oğuzca özelliklerin hatırı sayılır ölçüde yer almış bulunmasıyla ilgilidir.

3. Oğuzların siyasi ve sosyal varlıklarının üçüncü alt yapı dönemi, aşağı *Sirderya* boylarındaki dönemidir. Tarihî kaynaklarda yer alan bilgiler, Oğuzların daha VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan (MS 760-766) kitleler hâlindeki yoğun göçlerle Karlukların önünden çekilerek aşağı Sirderya bölgesine geldiklerini gösteriyor. Bunlar IX. ve X. Yüzyıllar içinde *Seyhun Irmağı*'nın aşağı kesimleriyle *Aral Gölü* kuzeyindeki steplerde yani Karahanlı Devleti'nin batı kesiminde kısmen göçebe yaşamlarını devam ettirirken kısmen de bundan önceki dönemden farklı olarak yerleşik yaşama geçmişler ve *Yeni Kent* merkez olmak üzere yüksek kültürlü bir *Yabgu Devleti* kurmuşlardır (Salman, 1998, s. 86). Bu dönemde Oğuzlar, çeşitli kaynaklarda Oğuz dışında *Guz ve Uz* adları ile de adlandırılmışlardır. Bu devlete *Yabgu Devleti* adının veriliş nedeni de Oğuz boylarının başındaki en yüksek yöneticinin " *Yabgu* " unvanını taşımasından dolayıdır.

İstahrî, İbnî Havkal, Mukaddesî, Mes'udî ve Kaşgarlı Mahmut gibi İslam ve Türk kaynaklarının verdiği bilgilere ve arkeolojik kazıların ortaya koyduğu sonuçlara göre, bu bölgede Oğuzlar tarafından kurulan veya onlara ait olan başlıca şehirler *Haˇare, Cend, Mangışlak, Sepren (Sabran, Savran), Yenikent, Suğnak, Karaçuk, Fârab (Sütkent)*'tir. Bunlara XII. yüzyıldaki *Barçınlıg Kent, Eşnas, Sırlıtam* gibileri de eklenebilir (Korkmaz, 2005, s. 268; Tolstov, 1947, s. 96; Jimnunskiy, 1961, ss. 479-481). O dönemde bu şehirlerin her biri ayrı bir önem taşıyor ve daha uzak bölgelerle ticarî bağlantıları bulunuyordu. Söz gelişi *Yeni Kentten İrtiş* sahillerine kadar uzanan bir ticaret yolundan söz edilmesi ve *Suğnak*'ın Oğuzların önemli ticaret merkezlerinden biri olması bu şehir-

den her tarafa yay ve koyun ihraç edilmesi, bu dönemin yerleşik hayattaki farklılığına işaret eden özelliklerdir. Oğuzların bu coğrafyada şehir yaşamının gereklerine uymuş olmaları, onların sosyal yaşam biçimlerindeki önemli bir değişimin göstergesidir. Kaşgarlı Mahmut, *Bozok ve Üçok* diye iki kola ayrılmış olan Oğuzlar için yirmi iki oğuz boyunun adını sıralarken bunlara *Türkmen* adının verildiğini de bildirmektedir. İbni Fadlan'ın verdiği bilgiye göre, Oğuzlar iç ve dış işlerinin yönetimini *kenеş* (istişare) denilen, aşiret beylerinin de yer aldığı konfederasyon nitelindeki bir meclisте karara bağlarlardı. Dolayısıyla Yabgu bu mecliste mutlak bir otoriteye sahip bulunmuyordu (Sümer, 1967, s. 53; Gündüz, 2002, s. 266). Verilen bu sınırlı bilgiler bile yerleşik hayata geçmiş olan Oğuzların o dönemin koşulları içinde oldukça gelişmiş bir yapıya uzandıklarını ortaya koymaktadır. Göçebe Oğuzlar ise, yine steplerdeki eski yaşamlarını sürdüregelmişlerdir.

X. yüzyılın ikinci yarısı, Türk kültür tarihi açısından *Orta Asya'da* aynı zamanda İslamiyet'in kabul edildiği ve yayılmaya başladığı bir dönemdir. Olayların gelişmesinden anlaşıldığına göre, göçebe Oğuzlar değilse bile, yerleşik Oğuzlar arasında İslamlık bu dönemde yayılmaya başlamış ve XI. yüzyılda yaygın bir nitelik kazanmıştır (Sümer, 1992, ss. 59-60). Oğuzların XII-XIII. yüzyıllardaki İslamî eserlerle olan bağlantısında önemli bir etken olmuştur denebilir. Oğuzlar XI. yüzyılda batıda Hazar Denizi kıyısındaki *Mangışlag* adını verdikleri yarımadayı da ele geçirerek orada da yerleşmişlerdir (Sümer, 1959, s. 135). Bu bölgedeki Oğuzların da kısmen göçebe kısmen yerleşik kültürlü bir yaşam tarzları olmuştur. Oturdukları bölgede bir taraftan da *Karahanlı, Yağma, Çiğil, Argu ve Karluklar* ile komşuluk ilişkilerini sürdürmüşlerdir.

3. altyapı döneminin Oğuzcasına gelince: Kaşgarlı Mahmut'un XI. yüzyıl Oğuzcası için verdiği bilgiler, bu lehçenin Oğuzcaya özgü özellikleri dışında azçok Karahanlı Türkçesinin etkisinde kaldığı yeni bir aşamasını da temsil etmektedir (Korkmaz, 2005, ss. 241-253). Bununla birlikte bu dönemin Oğuzcası kendine özgü özellikleri daha belirgin bir duruma getirmiştir. Bu da demektir ki XI. yüzyılda Oğuzca, dil yapısı ve tarihî gelişme koşulları açısından, ET döneminde görülen belirtiler niteliğinden sıyrılarak yerli ağız özelliklerinin daha belirginleştiği bir aşamaya ulaşmıştır. Dolayısıyla bu dönemdeki Oğuzcayı; a) Yer yer Karahanlı Türkçesinin etkilerini de içine alan Yabgu dönemi Oğuzcası b) Göçebe Oğuz boylarının yine kendi ağız yapısına bağlı şekillenmelerle yol alan Oğuzca olmak üzere iki alt dala ayırmak uygun olur diye düşünüyoruz.

Oğuzlara ait diğer kültürel özellikler ve bunların destanî eserlere yansıması:

Elimizde Oğuzların üçüncü alt dönemine ait yazılı kaynaklar bulunmadığı için onların bu döneme ait bazı özelliklerini, dolaylı olarak destanî nitelikteki eserlerden çıkarabiliriz. Oğuzların Orta Asya'da Hun İmparatorluğu döneminden başlayıp IX.-X. ve hatta XI. yüzyıllara kadar uzanan göçebe yaşam dönemlerine ilişkin birtakım özellikler, sembolik ifadesini mitolojik halk yaratıcılığının eseri olan destanlara da yansıtmıştır. *Oğuz Kağan Destanı* bu durumun tipik bir örneğidir.

Yabgu Devleti X. yüzyıl sonlarına doğru zayıflamış ve kuzeyden gelen Kırgızların işgali ile dağılmaya yüz tutmuştur. Bu dağılma sırasında Selçuklu ailesi de ana kütleden koparak *Cent* şehrine doğru yol almıştır. Bir kısmı da Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara yönelmiş, güneye inen kolları ise *Cent*'te Selçuklu ailesi etrafında toplan-

mıştır. Bu göç sırasında hiçbir yere gitmeyerek yerinde kalmayı tercih edenler, daha sonra bugünkü Türkmenistan halkının temelini oluşturmuştur.

4. Burada bir süre sonra *İran ve Horasan* üzerinden Anadolu'ya kadar uzanacak olan Oğuzlar ve Oğuzca açısından üzerinde durulması gereken dördüncü bir alt yapı dönemi de *Harezm Türkçesi* dönemidir. *Aral Gölü*'nün güneyinde ve bu göle *Amuderya (Ceyhun) Irmağı'nın* iki tarafına uzanan Harezm bölgesi, aslında coğrafi konumu açısından Batı Türkistan'ın en eski kültür merkezlerinden biridir. Bu bölgenin 1017 yılında Gazneli Mahmut tarafından fethi ile Harzemşahlardan Gaznelilere geçmesi ve bölgenin idaresinin Türk asıllı valilere verilmesi, Harezm'in, Gazneliler ve Selçuklular döneminde Kanglı, Oğuz, Kıpçak, Kalaç, Kimek gibi Türk boylarının göçü ile Türkleşerek yeni bir Türk dili ve edebiyatı döneminin başlamasına ortam hazırlamıştır (Ayrıntı için bk. TDÜA/III., 2007, s. 53 ve öt.).

Bu bölgede varlık gösteren dil ve edebiyat dönemi aslında XIII. yüzyılda Harezm ile ona bağlı *Sirderya Irmağı* bölgesinde kurulan ve daha sonra bir yandan Çağatay yazı diline, bir yandan da Kıpçak ve Oğuz temelindeki yazı dillerine uzanan bir geçiş dönemidir.

Oğuzcanın bu dönem için önemi, bölgenin Türkleşmesinde oynadıkları rol dışında, *Ahmet Yesevi*'nin tasavvuf ilkelerini halkın diliyle anlatan Oğuzca temelindeki *Hikmetler*'i bir yana, daha başka önemli bir kısım eserlere de damgasını vurmuş olmasıdır.

Oğuzcanın bu dönem yazı diline girmiş ilk güçlü belirtilerini XII-XIII. yüzyıl eserleri olarak kabul edilen *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde buluyoruz. Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş sürecinde yazılan ve Karahanlı Türkçesine daha yakın olan bu eserin sözlüğünü hazırlamış olan A.K. Borovkov, birtakım örnekler sıralayarak (1963, s. 12) daha yazılış döneminde bir Oğuz tabakasının varlığına işaret etmiştir. Borovkov'un bu konuda yaptığı açıklamalardan anlaşılmaktadır ki bu eserde görülen Oğuzca özellikler, *Kuzey Oğuzcası* diye adlandırılan Orhun-Yenisey dönemi Oğuzcasının daha belirgin biçimde ortaya çıkmış olmasıdır (Usta-Amanoğlu, 2002, s. 19). Görülüyor ki *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde yer alan Oğuzca ile ilgili dil tabakası, eski Türkçe döneminden orta Türkçe dönemine uzanan bir süreci yansıtması açısından da ilgi çekicidir.

Oğuzca özellikler, yine Harezm Türkçesini temsil eden Rabguzi'nin *Kısasül-Enbiya*'sı, *Nehçül-Feradis* (Gülsevin, 2003, ss. 166-173), *Muinü'l-Mürid* (Korkmaz, 2013, ss. 70-75) gibi eserlerde de belirgin niteliktedir. Öyle ki bu etkiyi, yer yer Karahanlı Türkçesini temsil eden ürünlerde bile görmek mümkündür. Şimdi gelelim Anadolu bölgesindeki Oğuzcaya.

III. ANADOLU BÖLGESİNDE OĞUZCA:

5. bilindiği üzere, Oğuzların XI. yüzyılda Batı Türkistan'dan Horasan ve Anadolu'ya gerçekleştirdikleri yoğun nitelikteki göçler ile MS 1040 yılında Horasan'da *Büyük Selçuklu Devleti*, 1071 yılı *Malazgirt Savaşı* ile de 1077 yılında Anadolu'da bağımsız bir *Anadolu Selçuklu Devleti* kurulmuştur. Ne var ki o dönemin burada ayrıntılarına inemeyeceğimiz siyasal, sosyal ve idari koşulları dolayısıyla her iki devlette de resmî dil Farsça olmuştur. İslam dini alanında gittikçe yaygınlaşan otorite dolayısıyla din dili, bilim dili ve dış yazışmalar dili olarak da Arapça ağırlık kazanmıştır. Bu yüzden de

yüksek düzeydeki eserler hep Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. Bu koşullar altında Oğuzcanın bir yazı diline dönüşmesi de ister istemez siyasal ve sosyal yapıdaki değişim ve gelişimlerin zamana bağlı bir süreçten geçmesini gerekli kılmıştır. Ancak, halkın konuşma dili Türkçe olduğu için, devletin halkla olan ilişkilerinde ister istemez Türkçeye başvurulmuştur. Ayrıca, dinî nitelikli ve basit içerikli eserler ile tasavvuf felsefesinin esaslarını halka benimsetmek amacı ile kaleme alınan eserlerde ve destanî nitelikteki Halk Edebiyatı ürünlerinde de konuşma dili olan Türkçe varlık gösterebilmiştir. Ahmet Fakih'in *Çarhnâme*'si ile *Efsaf'ı Mesacidüş-Şerife*'si, Hoca Dehhanî'nin Manzumeleri ve Şeyyad Hamza'nın *Yûsuf ve Zelihâ*'sı, Mevlana ve Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri bu nitelikte eserlerdir. Bunlara varlıklarını ancak yazılı kaynaklardaki bilgilerle yahut da XIII. yüzyıldan sonraki kopyaları ile ulaşabildiğimiz Şeyyad İsa'nın *Salsal-Name*'si, *Şeyh San'an Hikayesi, Battal-nâme, Danişmend-nâme* gibi eserler de katılabilir. Ancak, eldeki verilere göre sayıları sınırlıdır.

XII-XIII. yüzyıllar Selçuklu dönemini temsil ettiği kabul edilen eserler arasında Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf* (MS 1233)'u, *Behçet'ül-Hadaik fi Mevizetil-Halaik, Kudurî tercümesi, Kitab'ül Ferâiz* gibi dil yapısı bakımından hem Oğuzca hem de Doğu Türkçesi özelliklerini içerdiği için karışık dilli eserler diye adlandırılan eserler ise bizce, Selçuklu dönemi Oğuzcasının Horasan ağzını temsil eden bir dil yapısındadır (Korkmaz, 2010, ss. 503-511). Bu bakımdan ilk kez Anadolu bölgesindeki bazı yazılı eserlerde varlık gösteren ve Oğuzcaya dayalı yazı dilinin ilk aşamasını temsil eden Selçuklu dönemi Oğuzcası, bir bakıma eski Anadolu Türkçesine uzanan bir ön hazırlık aşaması görünümündedir. Şimdi gelelim bu tarihî gelişme sürecinin güçlü bir dönemini oluşturan ve Anadolu Beylikleri dönemini kapsayan Eski Anadolu Türkçesine:

6. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ:

XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin mirası üzerinde kurulan Eski Anadolu Türkçesinin oluşumu konusunda, Türklük bilimi alanında yerleşmiş olan genel yargı, bu oluşumu esas itibariyle Anadolu Beylikleri dönemindeki gelişmelere bağlamıştır. Bu görüş, Anadolu'nun batısından doğusuna, kuzeyinden güneyine uzanan yirmi kadar beyliği içine alan ve içlerinde en güçlüleri durumunda olan *Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Osmanoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Menteşeoğulları, Ramazanoğulları* vb. beylik merkezlerinin başlarında bulunan ve Arap, Fars dillerine pek aşina olmayan Karamanoğlu Mehmet Bey başta olmak üzere, Oğuz-Türkmen beylerinin Arapça ve Farsçaya karşı koyarak bilinçli bir tutumla Türkçeye sarılmış olmaları, bu beylik merkezlerindeki saraylarda şair, edip, din, düşünce ve bilim erbabına yer verme, onları himaye ve teşvik etme konusundaki duyarlılıkları ile kısa sürede, dil, edebiyat, düşünce ve kültür hayatında yeni bir filizlenme ve gelişme döneminin başlamasına öncülük ettikleri yönündedir.

Bunlar elbette yabana atılacak görüşler değildir. Oğuzcanın Anadolu'da bir yazı diline uzanabilmesinde ilk anda göze çarpan önemli etkenlerdir. Ancak, Beylikler dönemini temsil eden; şair, edip, düşünce ve bilim erbabınca telif, tercüme ve uyarlama yolları ile ortaya konmuş olan, konuları açısından da çok yönlü ve kapsamlı manzum ve mensur nitelikteki yığınlarca eser, dilin dış ve içyapı özellikleri açısından incelendiğinde, elde edilen sonuçlar, Oğuz yazı dilinin kuruluş şartları açısından Orta Asya ile bağlantılı olmayıp Anadolu'da Arapça ve Farsça ile çarpışa çarpışa

ancak XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bir yazı dili olabilme kıvamına gelebildiği biçimindeki yaygın görüşü geri plana itmektedir. Çünkü Oğuzcanın Anadolu'da güçlü bir yazı diline dönüşebilmesinde yalnızca Anadolu'daki Arapça ve Farsçaya karşı direnme ve Beyliklerin himayesine ulaşma gücünün değil, Oğuz Türkçesinin yapı ve işleyişinde var olan yukarıki bölümlerde işaret edilen tarihî alt yapı dönemlerinde elde ettiği zengin birikimlerden kaynaklanan özelliklerin de önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bir konuşma dilinin, tarihî gelişme süreçleri açısından oldukça kısa sayılabilecek bir dönemde güçlü ve bereketli bir yazı diline dönüşmesi, görünüşteki dış etkenler yanında, yapı ve işleyişinde geliştirdiği uzun süreli temel özelliklerle ilgilidir. Eski Anadolu Türkçesi ürünlerinden olan *Yunus Emre Divanı*, *Mantıkut-Tayr*, *Garipnâme*, *Süheylü Nevbahar*, *Kısasül-Enbiya*, *Kelîle Dimne*, *Marzubân-nâme*, *Kabus-nâme tercümeleri*, *Işknâme*, *Taberî Tercümesi*, *Dede Korkut Hikayeleri*, *Mevlid* gibi birçok eserin dil yapılarındaki çok yönlü şekil ve anlatım gücünü sergileyen özellik ve derinlikler ele alındığında, bu eser sahiplerinin kendi dillerini kullanma yönündeki başarıları yanında, Oğuzcanın uzun yıllar boyunca bir konuşma dili olarak yol almasına rağmen, Anadolu dışındaki gelişmeleri Anadolu dönemi ile birleştirip kaynaştıran önemli bir sentez gücüne ulaştığı izlenimi ağır basmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesinin yalnız Anadolu'daki gelişmelerle değil, aynı zamanda tarihî dönemlerdeki yol alışı ile de bağlantılı olan bazı özellikleri şu noktalarda toplanabilir:

1. Eski Anadolu Türkçesinde daha Anadolu şartlarından kaynaklanan klişeleşmiş bir itibarî imla geleneği oluşmadığı için metinlerde, bir yandan İslamî temeldeki hareke sistemi kullanılırken bir yandan da ünlüleri karşılamak üzere eski Türkçe döneminden aktarılan Elif (ا), Vav (و), Ye (ى) harfleri kullanılmış (اُودْ "ateş", اَرَاسِنْدَه "arasında", وَارْ "var", چُوقْ "çok", گُورْدى "gördi", دَپُوْ "dapu: hizmet", سُوزْ "söz" vb.) ve bu işaretlerin yer yer de ünlü uzunluklarına işaret etmiş olması,

2. Oğuzcanın *Yabgu Devleti* döneminde oluşturduğu, yer yer Doğu Türkçesi özelliklerini de içine alan ve araştırmalarda *olgay* / *bolgay* veya *olga* / *bolga* dili diye adlandırılan karışık dil yapısının, Horasan Oğuzcası yolu ile Anadolu'ya kadar uzanmış olması.

3. XIII. yüzyıl Moğol akını dolayısıyla, Anadolu'nun Orta Asya'dan gelen yoğun nitelikte yeni Oğuz göçleri ile beslenmiş olmasının Anadolu bölgesinde ortaya çıkardığı dil güçlenmesi,

4. Eski Anadolu Türkçesinin oluşma koşulları açısından tek bir ağız yapısına dayanmayıp, Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıkları dolayısıyla, bu lehçe ağızlarını birbirine kenetleyen ortak özellikler yanında, aynı zamanda kaynağı Orta Asya'daki gelişme ve çeşitlenmelere dayanan bir nitelik de taşımış olması. Bu nitelik dolayısıyladır ki Beylikler dönemi Oğuzcasının, tek bir yönde ve tek bir ağız etrafında şekillenmeyip her biri ayrı bir kaynaktan fışkıran ve dolaysıyla birbirinden farklı ağız ayrılıklarını da içeren zengin bir yapı sergilemiş olması (Develi, 2008, ss. 213-230; Gülsevin, 2008, ss. 1953-1962; Karahan 2006, ss. 1-12),

5. Eski Anadolu Türkçesi döneminde telif, tercüme ve uyarlama yolları ile ilk olmasına rağmen çeşitli ve zengin bir yazı dili döneminin başlayabilmesinin, şüphesiz onun tarihî dönemlerdeki ağız yapısında kendini gösteren birikimlerle de ilgili bulunması,

6. Türklerin XI. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş İslam öncesi dil ve kültür alanı çevrelerinden uzaklaşıp İslamî temeldeki yeni kültür alanına girişlerinin Arap ve özelikle İranlılarla olan kültürel ilişkileri bu dönemin kültür yapısını da etkilemiş, çeviri ve uyarlama yolu ile yapılan çeşitli aktarmalar ile EAT'nin dil ve edebiyatında bir kültür çeşitlenmesine de aracılık etmiş olması. Bu aracılıkta elbette dil önemli bir etken olmuştur.

7. Tarihî dönemlerin alt yapısından aldığı değerler ile Anadolu bölgesinden aldığı değerlerin karışıp kaynaşmasından oluşan eski Anadolu Türkçesinin, geliştirdiği ölçülerle bu dönemin sonu olan XV. yüzyıl ortalarında bir yandan güçlü bir yazı dilini oluştururken bir yandan da yazı dilinden ayrı yol alan gelişmelerle günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarının çok yönlü zengin yapısına ulaşabilmiş olması ve Güney-Batı Oğuz lehçeleri grubunu oluşturan bir dallanma gücü gösterebilmesi, onun yalnız Anadolu bölgesinden aldığı güçle değil, aynı zamanda daha önceki tarihî dönemlerden gelen zengin alt yapı ile de ilişkili olduğuna işaret etmesi,

8. Eski Anadolu Türkçesini temsil eden *Yunus Emre Divanı* başta olmak üzere, eldeki eserler, dilin dış ve içyapı özellikleri açısından dikkatli bir değerlendirmeden geçirildiğinde, yukarıda işaret edildiği üzere, bu dönemdeki gelişmelerin güçlü bir alt yapıya dayandığını ve bu alt yapının EAT'deki özellikler ile kaynaştırıldığını ortaya koymaktadır. Böyle bir kuruluşun temelinde yer alan gelişmeyi somut bir örnekle belirtmek gerekirse, *Yunus Emre*'nin şiirleri ile *Dede Korkut Hikâyeleri'nin* dilinden bir iki örnek verilebilir. Hiç şüphe yok ki eğer Oğuzca, Yunus gibi bir şairin elinde, onun sanat dehasını ortaya koyan bir anlatım gücü kazanabilmişse, bunda bir yandan Yunus'un sanat dehası, bir yandan da Oğuzca'nın yapı ve işleyişinde var olan özellikler etken olmuştur denebilir.

Yunus'un şiirleri; A. Fakih'in, Hoca Dehhanî'nin, Şeyyad Hamza ve Sultan Veled gibi halkı dinî yönden uyarma amacı ile kaleme aldıkları kuru, didaktik nitelikteki manzumeler ile kıyaslanamaz. O dili bir sanat aracı olarak kullandığı içindir ki Oğuzca onun elinde üstün düzeyde felsefî bir anlatım gücüne ulaşabilmiştir. Bu ulaşımda Oğuzca'nın kendi içyapısında geliştirdiği gelişmeye yatkın özellikleri de unutmamak gerekir. Nitekim:

Işkuŋ aldı beni benden, baŋa seni gerek seni,
Ben yanarım dün ü günü, baŋa seni gerek seni,
Ne varlığa sevünürem ne yokluğa yerünürem,
Işkuŋ ıla avunuram baŋa seni gerek seni.

Şiirindeki tasavvuf ilkelerine bağlı canlı anlatım ile dertli dolap şiirindeki:

Benüm adum dertli dolap
Suyum akar yalap yalap
Böyle emreylemiş Çalap
Anuŋ uçun iŋilerim

Şiirinde, günlük olaylara ve nesnelerin özelliklerine dayanılarak ortaya konan Tanrı sevgisinin ve tasavvuf felsefesinin özünün, somut benzetmelerle anlatılabilmesi, bir yandan onun üstün anlatım gücüne ulaşmış sanat yeteneğini sergilerken bir yandan da daha yazı diline yeni adım atmış Oğuzcanın ehil ellerde nasıl yüksek düzeyde

felsefî bir anlatım gücüne ulaşabildiğinin göstergesidir. Yunus'un edebî başarısındaki önemli sırlardan biri de dilindeki duruluk, bundan kaynaklanan güzellik ve coşkunluktur. O dilindeki bu özellikler ile EAT'nin kuruluşuna yön vermiş bir şairdir.

Gelelim *Dede Korkut Hikâyeleri*'ne:

Bilindiği üzere Türk destan edebiyatının doruğa yükselmiş bir örneğini oluşturan *Dede Korkut Hikayeleri*'nde de metin kuruluşu itibari ile, Oğuzların hem IX.-X. Yüzyılları içine alan *Sirderya* bölgesindeki İslamlık öncesi Şamanlık dönemine hem de XIII.-XIV. yüzyıllarda Türkmen adıyla yer tuttukları Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerindeki hanlar ve beyler zümresinin İslamî dönemi de içine alan destani hatıralarına dayanmaktadır. Manzum ve mensur ölçülerle dile getirilen bu hikâyelerde, Oğuzca, çok canlı, elle tutulur tasvir ve benzetmelere dayanan, akıcı ve etkileyici halk dilini yansıtan gelişmiş bir üslup özellikleri sergilemektedir. Dilin çatısı açısından EAT'nin öteki eserler ile ortaklaşan bir yapıda olmasına karşılık, dilin ses, şekil bilgisi özellikleri ile anlatım güç ve inceliklerinden yararlanılarak biçimlendirilen üslup yapısı, ona müstesna bir halk dili özelliği katmış; sadelik ve akıcılık içindeki bu özellik de onu destan dilinin doruğuna yükseltmiştir. Dede Korkut'un dilinde görülen bu özellikler, elbette Oğuzcanın anlatım gücünden kaynaklanmıştır. İşte küçük bir örnek: Deli Dumrul'un Azrail'le Konuşması:

Mere Azrail aman
Tanrının birliğine yoktur güman
Men seni böyle bilmez idüm
Ogrulayın can aldugıŋ tuymaz idüm
Dökmesi büyük bizim taglarumuz olur
Ol taglarumuz da baglarumuz olur
Ol bağların kara salkumlu üzümi olur
Ol üzümi sıkarlar al şarabı olur
Ol şaraptan içen esrük olur
Şarapluyidum tuymadum
Ne söyledüŋ bilmedüm
Bilgiye usanmadum yiğitliğe toymadum
Canım alma Azrail medet (Ergin, 1994, s. 179) vb.

Yalnız burada belirtmek gerekir ki *Dede Korkut Hikayeleri*'nde kendini gösteren bu sade fakat akıcı ve etkileyici dil ve üslup özelliklerinin bir kısmı da varlığını, doğrudan doğruya Oğuzcanın Anadolu öncesi Orta Asya döneminden gelen şekillenmelerine borçludur. Bu eserin, hele doğayı canlandıran tasvirlerle dolu söyleyişlerinde Oğuzcanın halk dilinde şekillenen yapı ve anlam gücü ile doğa sanki iç içe girip kaynaşmış gibidir.

Yukarıda belirtilenler dışında, Oğuz kavminin tarihî yapısı üzerinde *Oğuz Kağan Destanı* ile ilgili çeşitli yorumların ortaya koyduğu sonuçlar ile Dede *Korkut Hikâyeleri*'nden Oğuzlara ve Oğuzcaya uzanan değerlendirmeler bir yana, Oğuzlar üzerinde yapılan tarihî araştırmalarda bu kavmin çok eski bir tarihî varlığının günümüze uzanan dallanma ve şekillenmelerini sergilemektedir. Ayrıca, Oğuzların çeşitli alt yapı dönemlerine ilişkin oluşum ve gelişmeler gösteriyor ki Oğuzca, bu alt yapı dönemlerine giren birikimlerinde, bir yazı dili olabilme olgunluğuna ulaşmıştır. Ancak, Oğuzlar daha siyasi bir bağımsızlık elde edemedikleri içindir ki dillerindeki

bu düzey yalnızca öteki yazı dillerini derece derece etkileme biçiminde kendini gösterebilmiştir diye düşünüyoruz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki yapı ve işleyiş özellikleri açısından *Eski Anadolu Türkçesi*; yalnızca Anadolu bölgesindeki gelişmelerle şekillenip güçlenmiş bir yazı dili olmayıp, Anadolu öncesi coğrafyalardaki çeşitli tarihî, sosyal ve kültürel koşulların etkilediği değişim ve birikimlerle olgunlaşarak, yazı dili olma kıvamına gelmiş bir lehçenin Anadolu bölgesinin elverişli siyasal ortamındaki etkilerle de karışıp kaynaşarak olgunlaştırdığı ve Doğu Türkçesinin kalıntılarından da arındırılmış olan bir dil yapısının, yani Muhammed Bali'nin ifadesi ile (Arat, 1960, ss. 225-232)[1] "fasih ve ruşen" Türkçenin ifadesidir.

KAYNAKÇA

Aksan, D. (1975-76). Eski Türk Yazı Dilinin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar. *TDAY-Belleten*. 1975-76. Üçüncü Baskı

Arat, R. R. (1960). Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair. *V. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 12-17 Nisan 1956). Ankara: TDK Yay. 1960. 225-232

Borovkov, A. K. (1963). *Leksika Sirednnaziatskogo Tefsira* XII.-XIII. vv, Moskva Akad. Nauk SSSB (Türk. Çev.: H. İ. Usta ve E. Amanoğlu, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı XII.-XIII. Yüzyıllar*). Ankara: TDK, 2002.

Çandarlıoğlu, G. (2002) Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü. *Türkler*, C. 2. Yeni Türkiye Yay., 193-214

Doerfer, G. (1975-76), "Das Vorasmanische" (Die Entwicklung der Ogusischen Sprachen von der Orchon Insehriften bis zu Sultan Veled). *TDAY- Belleten*, 81-131.

Doerfer, G. (1997). Das Chorantürkische. *TDAY-Belleten*, 127-204

Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçay Yay.

Ercilasun, A. B. (2008). Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 2008/2, Ankara, 226-233

Erdal, M. (2004a). *A Grammar Of Old Turkic*, Leiden-Boston Brill Yay.

Erdal, M. (2004b). Türkçe'nin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar. V. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: TDK Yay., 929-939.

Erzen, A. (1986). *Doğu Anadolu'da Urartular*. Ankara: TTK Yay. S. 1-17.

Gülsevin, G. (2004). Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı Unsurları. *Amanzholov Readings 2004: The İnternational Science - Paractical Conferance*. 119-125.

Gülsevin, G. (2006). Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım. *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 75-92.

[1] Muhammed Bali, karışık Olga-Bolga dili yazısındaki kitab-ı güzideyi Akait-i İslam adıyla Eski Anadolu Türkçesinin aydın diline çeviren yazardır (Manisa KTP. NU: 6886 AKAİDİ İSLAM YAZMASI)

Gülsevin, G. (2007). Oğuzca Olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve *Nehcül-Feradis* Örneği. *46. Uluslar Arası Altaistik Konferansı* (DİAC), 22-27 Haziran 2003, Ankara: TDK Yay., 163-175.

Gülsevin, G. (2008). Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine. *VI. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*. 2008/2, Ankara: TDK Yay. 1953-1962.

Gündüz, T. (2002). Oğuzlar- Türkmenler. *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yay. 263-288.

Kafesoğlu, İ. (1993). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yay.

Karahan, L. (2006). Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili Ağız İlişkisi. *Turkish Studies*. Vol I/1, 2-12.

Korkmaz, Z. (1989-1994). Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçe'nin Yaşı. *TDAY-Belleten*. Ankara: TDK Yay. 353-379.

Korkmaz, Z. (2005). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* I. Ankara: TDK Yay., 1. Baskı, 205-216.

Korkmaz, Z. (2010). Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine. *HÜ. III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. C. II, 503-511.

Kormuşin, İ. (2007). 75. Dil Bayramı Konuşmaları: *Dünden Bugüne Türkçe* Oturumu. Ankara: TDK Yay, 200-205.

Muhammed Balî, *Akaid-i İslam*, Manisa Ktb. Yazma Eserler Böl. nu: 6886

Salman, H. (1998). *Türgişler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.,

Tuna, O. N. (1997). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dillerinin Yaşı Meselesi*. Ankara: TDK Yay.

Tüysüz, C. (2002). Oğuzlar. *Tükler*, C. 2. Yeni Türkiye Yay. 277-288.

Sertkaya, O. F. (2007). 75. *Dil Bayramı Konuşmaları: Dünden Bugüne Türkçe Oturumu*. Ankara: TDK Yay. 194-197.

Sümer, F. (1992). *Oğuzlar* (*Türkmenler*): *Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul, 59-60.

ANADOLU AĞIZLARINDA ETNİK YAPININ TESPİTİ VE ÇEPNİ AĞZI ÖRNEĞİ

ZEYNEP ŞİMŞEK UMAÇ

Giriş

Günümüzde Anadolu Ağızları üzerine yapılan çalışmalar, nitelik ve nicelik yönünden önemli yol almış durumdadır. Ağız özelliklerinin etnik yapıyla ilişkilendirilmesi ve ağızlardaki etnik unsurların belirtilmesi yapılan ağız çalışmalarının değerini arttıran unsurlardan biri olmuştur. Özellikle Zeynep Korkmaz'ın 1971 yılında yayınlanan "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu" adlı makalesi, ağız araştırmalarında etnik yapının araştırılmasının ne denli önemli olduğunu ortaya koyması ve daha sonra yapılacak çalışmaların istikâmetini belirlemesi yönünden son derece önemlidir. Gürer Gülsevin'in "Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine" (2009) adlı çalışmasında; ağız farklılıklarının ortaya çıkmasındaki sebeplerden biri olarak gösterilen "boyların yerleşik hayata geçtikleri dönemdeki boysal farklılıklara dayalı tarihî farkların süregelmiş olabileceği" düşüncesi de ağızlardaki etnik yapıya dayalı farkların araştırılmasının gerekliliğini ortaya koymuştur.

Bu bildiride de, Oğuz Boylarının ağız özelliklerini koruyup korumadığı ve bu özelliklerinin tespitinin mümkün olup olmadığı sorularına Çepni Ağzı örneğinden yola çıkılarak cevap verilmeye çalışılacaktır. Burada Çepni Ağzı örneğinden yola çıkılmasının nedeni Gürer Gülsevin danışmanlığında hazırlamış olduğumuz doktora tezimizin Çepni Ağızları (2011) üzerine oluşudur. 2011 yılında tamamlanan çalışmamızda, Türkiye'nin çeşitli bölgelerine dağılmış olan Çepnilerden derleme metoduyla toplanan malzeme incelenmiş, aynı boyun ağzında korunmakta olan ortaklıklar ve oluşmuş farklılıklar ile bunların nedenleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Gelişen teknoloji ve iletişim şartları boy kimliklerinin ve ağız özelliklerinin hızla yok olmasına neden olmaktadır. Bu durum, günümüzde ağız çalışmalarının önemini ve gerekliliğini arttırmakta, bu çalışmalara ivedilik kazandırılmasını gerekli kılmaktadır. Hâlen boy kimliğinin farkında olan bir boyun ağız özelliklerinin incelenmesinde de bu

bilinçle hareket edilmiş ve boy kimliğine bağlı bir ağız araştırmasıyla Çepni boyunun ağız özelliklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Çepni Ağızları ve Tarihî Çepni Ağzı

Çepni Ağızları; Balıkesir, İzmir, Manisa, Aydın, Trabzon, Ordu, Rize, Giresun, Gümüşhane, Kastamonu, Çorum, Konya, Kırşehir, Sivas, Gaziantep ve Afyon illerinin bazı köylerinde kendilerini Oğuzların Çepni boyuna mensup olarak niteleyen kişilerin konuştukları ağızlardır.

Özellikle belli bir yörede yaşayan Çepni Boyuna mensup kişiler tarafından konuşulan tarihî bir Çepni Ağzının varlığından bahsetmek mümkündür. "Tarihî Çepni Ağzı" ifadesi ile boyların yerleşik hayata geçtiği dönemdeki özellikleri koruyan ağız kastedilmektedir.

Bildirimizde "Çepni Ağzı" ifadesi ile belirtilmek istenen "Tarihî Çepni Ağzı"dır.

"Çepni Ağzı vardır." diyebilmemizde en büyük dayanağımız; araştırmalarımızda tespit ettiğimiz ve tezimizde I. Alt Grup olarak adlandırdığımız Balıkesir, Manisa, İzmir ve Aydın'ın Çepni köylerinin ağızları olmuştur. Bu ağızların kendilerini çevreleyen yerleşim birimlerinde kullanılan ağızlardan farklı oluşu, kolay ulaşım ve ortak yaşam şartlarına rağmen bu farkları koruyor oluşu ve bu ağzı konuşanların kimliklerinin bilincinde olarak kendilerini Çepni olarak nitelendirmesi, bu ağızların "Çepni Ağzı" olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Aynı zamanda tarihî kaynaklar da buralardaki Çepni yerleşimi bilgisini desteklemektedir. Burada tespit ettiğimiz Çepni ağzının yapısı Çepni ağızlarını tasnif etmemizde de bize yol gösterici olmuştur.

Çepni Ağzını ses ve şekil bilgisi yönünden tanımlamak gerekirse bu ağız; damak n'sinin korunduğu, ö ve ü seslerinin özellikle damak ünsüzleri yanında kalınlaştığı, büyük ünlü uyumunun ve ötümlüleşmenin yazı dilinden ileri olduğu, ķ sesinin sızıcılaşmasıyla arka damak ŋ sesinin yaygın olarak duyulduğu, ünlülerin açıklığı sebebiyle ünsüz kaybolmalarının ve ünsüz benzetmelerinin yaygın olduğu, dar şekilli şimdiki zaman ekinin karakteristik olduğu, -IcI ekinden gelen gelecek zaman şekillerinin kullanıldığı; öğrenilen geçmiş, şimdiki, geniş ve gelecek zamanın iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlendiği, -IncA ve –kEn zarf-fiil eklerinin çok çeşitli şekillerinin kullanıldığı bir ağızdır.

Çepni Ağızlarının Tasnifi

Bütün yörelerdeki kendisini Çepni boyuna mensup olarak tanımlayan kişilerin farklı ağız özellikleri gösteriyor olması tek bir Çepni Ağzı ile karşı karşıya olmadığımızı görmemize neden olmuş ve Çepni Ağızlarının tasnif edilmesini gerekli kılmıştır. Sadece bir bölgede görülebilen özellikler göz ardı edildiğinde üç ses bilgisi ve bir şekil bilgisi verisi; ağız bölgelerinin tasnifi için temel alınmıştır. Bu özellikler şunlardır:

1. ö ve ü ünlülerinin yerine özellikle g, k, d ünsüzlerinin yanında ortaya çıkan ó ve ú seslerinin kullanılıp kullanılmaması.
2. Eski Türkçe Döneminden bu yana var olan damak n'sinin n;g şeklinde kullanılması veya iki ayrı sese ayrılarak "n" veya "g" şeklinde kullanılması.
3. Arka damak ünsüzü olan ķ sesinin, gırtlak ünsüzü ŋ ünsüzüne dönüşmesi.
4. Şimdiki zaman ekinin geniş-yuvarlak ünlülü veya dar ünlülü hâlde bulunması.

Bu tasnif ölçütlerine göre ağız grupları şunlardır.

	o-u / ó-ú	n / ŋ	ḳ > ḫ	Şimdiki Zaman Eki Dar / Geniş Şekilli
1. Ağız Bölgesi: Balıkesir-İzmir-Manisa-Aydın illerinde bulunan Çepni köyleri	ó-ú	ŋ	Karakteristik	Düz-Dar
2. Ağız Bölgesi: Trabzon-Ordu-Rize-Giresun-Gümüşhane illerinde bulunan Çepni köyleri	ö-ü	n	Seyrek	Düz-Dar
3. Ağız Bölgesi: Gaziantep ilinde bulunan Çepni köyleri	ö-ü	ŋ	Karakteristik	Düz-Dar
4. Ağız Bölgesi: Kastamonu-Çorum-Konya-Kırşehir-Sivas illerinde bulunan Çepni köyleri	ó-ú	ŋ	Sadece Kırşehir için kurallı – Yaygın	Geniş
5. Ağız Grubu: Afyon ilinde bulunan Çepni köyleri	ö-ü	ŋ	Çok seyrek	Geniş

Bu tasnif neticesinde bu ağız bölgelerini komşu ağızlar içerisindeki durumlarına göre değerlendirecek olursak şu sonuçlara ulaşabilmekteyiz:[1]

I., II. ve III. Ağız Bölgeleri, Çepni yerleşiminin yoğun olduğu bölgelerdir.

Özellikle II., III., IV. ve V. Ağız Bölgelerinde incelenen özelliklerin komşularıyla paralellik göstermekte olduğu görülmüştür.

I., II. ve III. Ağız Bölgeleri Çepni Ağızlarını temsil eden temel ağız bölgeleri; IV. ve V. Ağız Bölgeleri ise bulundukları bölgede tek olan yerleşim yerlerinden oluşan, komşu ağızların yoğun etkisi altında kalmış ikinci dereceden ağız bölgeleri durumundadır.

I. Ağız Bölgesine ait belirleyici özelliklerin, komşularında görülme sıklığı oldukça azdır. Komşularında seyrek görülen pek çok özelliğin Çepni Ağızları için karakteristik olduğu gözlemlenmiştir. Bu da I. Ağız Bölgesini diğer ağız bölgeleri içinde farklı bir yere oturtmaktadır.

Araştırmamız göstermektedir ki Çepni Ağızlarının özgün özelliklerinin belirlenmesinde dil verileri tarihî kaynaklarla da desteklendiğinde daha anlamlı sonuçlara ulaşmak mümkün olabilmektedir. Tarihî kaynaklar Karadeniz'de bulunan Çepnilerin en geç XV. yüzyılda yerleşik hayata geniş bir kitle hâlinde geçtiklerini ve yöredeki hâkim inanç olan Sünni İslam inancını benimsemiş olarak geniş kitlelerle etkileşim hâlinde bulunduklarını göstermektedir. Bu da Trabzon, Ordu, Giresun Ağızlarıyla Çepni Ağızlarının iç içe geçmiş durumda olmasını açıklar niteliktedir.

Aynı şekilde Gaziantep yöresinde bulunan Çepnilerin de en geç XVI. yüzyılda yerleşik hayata geçtiği ve bölge halkıyla kaynaşarak, paralel ağız özellikleri gösterdiği görülür.

Batı Anadolu Çepnilerinde ise durum biraz daha farklıdır. Uzun süre konar-göçer hayatı devam ettirmeleri ve yörede Sünni İslam anlayışı hâkim durumdayken Alevi İslam inancını benimsemiş olmaları Balıkesir, İzmir, Manisa ve Aydın'da bulunan

[1] Burada komşu ağızları değerlendirmede kullanılan kaynaklara metinde adları geçmemesine rağmen kaynakçada ayrıca belirtilerek yer verilmiştir.

Çepnilerin hem ağız özelliklerini hem gelenek ve göreneklerini daha iyi muhafaza etmelerine neden olmuştur.

Bu çıkarımlara dayanarak, tarihî bir Çepni Ağzı var ise bunun yaşayan ağızlardaki en iyi temsilcisinin Balıkesir, Manisa, İzmir ve Aydın'ın Çepni köylerinde konuşulan Çepni Ağzı olduğunu öne sürmek yanlış olmayacaktır.

Sonuç

Oğuz boylarının etnik ağız özelliklerinin korunup korunmadığı sorusunun en iyi cevabını; birbirine yakın mesafelerde ve kuvvetli kültür alışverişi şartlarında bile farklılıklarını koruyarak yaşayan ağızlar, varlıklarıyla vermektedirler. Ancak bu özelliklerin tespiti için her zaman elverişli şartların bulunup bulunmayacağı noktasında Çepni Ağzının tespitinde yakaladığımız şansın her boyun ağzı için geçerli olabileceği yönünde bir iyimserlik taşımamaktayız. Özellikle Çepni Ağzı tasnifimizdeki II., III., IV. ve V. ağız bölgelerinin boy kimliğine bağlı ağız özelliklerini yitirerek çevredeki kalabalık ve baskın ağzın özelliklerini aldığı yönündeki tespitimiz etnik ağız özelliklerini çalışmanın ne kadar zor ve dikkat isteyen bir iş olduğunu düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

Gülsevin, G. (2009). Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine. *Turkısh Studies,* 4/3, 1067-1080.

Korkmaz, Zeynep. (1971). Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,* 1971, 21-32

Şimşek Umaç, Z. (2011). Çepni Ağzı (Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Komşu Ağızları Değerlendirmede Kullanılan Yayınlar

Aksoy, Ö. A. (1945). *Gaziantep Ağzı I Gramer (Fonetik-Morfoloji-Sintaks) Başlıca Diller ve Ağızlarla İlgiler-Halk Ağzından Parçalar*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

Boz, E. (2006). *Afyonkarahisar Merkez Ağzı (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük).* Ankara: Gazi Kitabevi.

Caferoğlu, A. (1994). *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Demir, N. ve Aydoğdu Ö. (2009). *Giresun İli ve Yöresi Ağızları (Tarih-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)*. Giresun: Giresun Valiliği Yayınları.

Demir, N. ve Şen, Ü. (2006). *Sivas İli ve Yöresi Ağızları (Boysal Yapı-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Demir, N. (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Demir, N. (2006). *Trabzon ve Yöresi Ağızları Cilt I-II-III*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Günay, T. (2003). *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Günşen, A. (2000). *Kırşehir ve Yöresi Ağızları İnceleme-Metinler-Sözlük).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (1994). *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mutlu, H. K. (2008). *Balıkesir İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük).* Cilt I-II. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

TÜRKÇEDEN FARSÇAYA GEÇMİŞ KELİMELER (SAFEVİLER DÖNEMİ)

ZİVER HÜSEYNLİ

Safeviler dönemi, yani 16-17 ve 18. yüzyılın üçüncü on yılına dek Azebaycan-Türk tarihinin en önemli dönemidir. Siyasi, askerî, ekonomik ve kültürel tarih bakımdan Azerbaycan'da devlet olgusunun temeli olarak değerlendirilen bu devletin sadece Azerbaycan ve İran değil, aynı zamanda İslam âlemindeki Türk devletlerinin gelişmesinde rolü büyük olmuştur. Özellikle kültürel bakımdan bu dönem kendi bölgesinde ve Türk kültürüne büyük katkıda bulunmuş, edebi bakımdan ve dil bakımından bir Türk ocağına çevrilmiştir. Yıllardan beri bölgede resmî, ilmî ve edebi dil olarak kullanılan Fars dilinin yanı sıra Türk dili de bu devlette geniş olarak yayılmıştır. Bu konuda farklı ülkelerden gelen seyyahların verdiği bilgilerden başka İran yazarlarının da eserleri arasında da kanıtlar vardır.

Safeviler devletinin idarecileri, özellikle Şah'ın ailesi ile saray ehli bu dile üstünlük veriyor, Kızılbaş tayfa büyükleri ve devletin diğer memurlardan başka ordu arasında da bu dil kullanılıyordu.[1] Bu nedenle Türk dili ve kültürü için adı geçen dönemde büyük bir alan açılmış ve bu alanda Türk kültürüne çok değerli miraslar sunulmuştur. Dilimizin bu şekilde gelişmesinde devlet resmıleri ve memurlarından başka Türkdilli şair ve yazarların da katkısı büyük olmuştur. Zira bu dönemden itibaren Türkler daha çok kendi dillerinde eserler yazmıştırlar.

Kızılbaşların desteği ile kurulmuş Safeviler devletinin banisi I. Şah İsmail'in kendisi de ana diline çok değer veren bir padişah olmuştur. Onun Azerbaycan-Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde rolü eşsiz olmuştur.[2] O, sadece padişah değil edebiyat tarihimizde divan sahibi olan ünlü bir şairdir. Osmanlı padışahı Sultan Süleyman

[1] "Safeviler Dönemi ve Türk Dili" adlı *Dil ve Edebiyat Dergisi*nde yayımlanmış makalede bu hakta geniş bilgi yer almaktadır. 2010, no. 4 (75), *Dil və ədəbiyyat*, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, Azərbaycan. "Səfəvi dönəmi və türk dili". Ayrıca şuna bakınız: Tarih-i Edebiyat-ı İran, c. V, s. 131-128.

[2] 5-6 aprel 2013 Beynəlxalq Şah Xətai və Solatan Səlim simpoziumu "Azərbayacan ədəbi dilinin və ədəbiyyatının inkişafında Şah İsmayılın rolu". Bakı. Azərbaycan

kendi divanını Fars dilinde yazdığı hâlde Şah İsmail ana dilinde şiirler söylemiş ve divan yazmıştır. Onun bu adımı da ülkede Türk dilli kalem ehline örnek olmuştur.
Türk dilinin resmî yazışmalarda kullanılması da ilk olarak Şah İsmail tarafından olmuş ve sonradan onun oğlu Şah Tahmasb, I Şah Abbası, II Şah Abbas, Şah Soltan Hüseyin ve diğer devlet yöneticileri tarafından devam ettirilmiştir.[3] Türk dili için oluşmuş bu ortam dilimizin daha çok gelişmesi ve yazı dili olarak yayğınlaşması ve diğer diller üzeinde etki bırakmasına yol açmıştır. Özellikle İran, Kafkasya ve Anadolu bölgesinde uzun zaman ilim dili ve edebi dil olarak yaygın olan Fars dilinin coğrafyası Osmanlı kalem ehlinin eli ile Avrupa'ya ve farklı dönemlerde farklı sebepler yüzünden doğuya gitmiş kalem ehlının eli ile de doğu toprakları, özellikle Hindistan'a kadar genişlemiştir. Bilim ve edebiyat alanında uzun asırlardan beri egemen olan Fars dilinin diğer dillerle beraber Türk dili üzerinde çok geniş etkisi olmuştur. Lakin bu özelliklere sahip Fars dili Safeviler döneminde bu durumuna rağmen Türk dilinin etkisinden kurtulamamıştır.
Aslında Türk dilinin Fars dili üzerinde etkisi Türklerin bölgede özellikle hâkim dairelerde bulundukları dönemlerden itibaren başlamıştır. Gazneliler, Harezmşahlar, Selçuklar, Moğollar döneminde her hükümet devri biraz daha artmakla Türk dilinden Farsçaya çok sayıda sözcükler girmiştir.[4]
Safeviler döneminde ise Türkçenin Farsça üzerindeki etkisi daha da çoğalmıştır. O dönem Farsça yazılmış tarihî ve edebi metinleri incelendiğinde Türkçenin bu dil üzerindeki etkisinin daha derin olduğunu anlıyoruz. Bu etki yalnızca kelimelerle sınırlı değil, Türkçe sözcükbirimler, cümleler, ata sözleri, beyitler, şiirler, mektup ve belgelerden ibarettir ve bunlar Fars dilli metinlerde tercüme olunmadan yazılmıştır. Buna örnek olarak şaha hitab ederken veya onun hakkında konuşurken "gurban olduğum"[5], dua ederken "Abbas muradını versün"[6], halk padişahla konuşarken "gurban olum", "dinim imanım padişah", "başuna dönüm"[7] gibi kullandıkları ifadeleri gösterebiliriz.
Farsçaya geçmiş Türkçe sözcüklerin tümünü *Tesir-e Zeban-e Torki Der Farsi Der Neveşteha-ye Tarihiye Dovre-ye Safevi* "Safevi Dönemi Tarihî Yazılarda Türk Dilinin Fars Diline Etkisi" adlı doktora tezimde 100 sayfa civarında olan sözlük bölümünde yazıp üzerinde çalışma yaptım. Her bir kelimenin Türkçe olduğunu ispatlamak için *Divani-Lügati-Türk, Senglah, Burhan-e Gate, Sihahu'l-Acem* gibi eski Türkçe ve Farsça sözlüklerden ve Gerhard Doerfer'in, *Turkische und Mongolise Elemente im Neupersischen* kitaplarından örnek aldım. Ayrıca Fars dilli metinlerden bulduğum cümleler, beyitler, şiirler, mektup ve belgeleri de doktora tezimde ayrı paragraflar olarak yazdım.

---

[3] *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*, s. 184-196

[4] Bu hakta geniş bilgi almak için "İranda Türk dili (Gazneler döneminden Safeviler döneminin sonunadek)", *Güney Kafkasya Halkları, Dil, Tarih, Kültür alakaları, Uluslararası Sempozyumun bildiri kitabı*nda 2012 yılında Türkçe yayımlanmış ve Khazar Journal of Humanities and Social Sciences, Current Issue volume 14 number 2, 2011 yılında İngilis dilinde yayımlanmış makalenin ilk beş sayfası ve Moğol dönemi Türk dilinin Farçaya tesiri hakkında bakınız .Tarih-i Edebiyat-ı İran, c. III, s. 308

[5] İskender Bey Münşi, Alem-Ara-yı abbasi, c. 2, s. 1301.

[6] Peter Della Valle, Sefername-i Della Valle, s. 463

[7] Sanson, Sefername-i Sanson, s. 169.

Türkçeden Fars diline geçmiş sözcükler ve diğer Türkçe şiir ve belgeleri adı geçen döneme ait tarihî kitaplardan araştırdım. Bilindiği üzere Fars dilinde farklı bilimler hakkında çok sayıda eserler vardır ve bunların arasında en çok tarihî metinler yer alır. Özellikle Safeviler döneminde sadece tarihî konuda yüzden çok kitap yazılmıştır. Bunların arasında bilim adamlarının bildiği ve çok meşhur olan birkaç eser vardır. Bu eserlerden *Alem-ara-yi-Abbasi*, *Hulasetü't-Tevarih*, *Ahsenü't-Tevarih*, *Alem-ara-yi-Şah İsmayıl*, *İran Der Zeman-e Şah Safi* ve *Şah Abbas-e-Dovvom* ve bundan başka daha bir kaç meşhur tarihî eseri incelemekle Türkçe örnekleri seçip yazdım.[8]

Türkçeden Fars diline geçmiş kelimeler konu bakımından insan hayatının farklı alanlarına, yani siyasi, askerî, sosyal, kültürel ve diğer alanlarda yaşamlarına ait olan sözcüklerdir. Bunlar ayrı başlıklar altında askerî, sosyal ve siyasi alanlara ayırmakla üç başlık altında verilecek.

1. Askerî terimler

Aslında Safevi dönemi Fars dilinde kullanılan Türkçe askerî sözcüklerin bir kısmı bu dönemden önce, Moğollar ve ondan önceki dönemlerde Fars diline girmiştir. Bunu da söylemeliyiz ki, ilk Türk devleti olarak İran'da tanınan Gazneli devleti askerî bir devletti ve askerlerinin çoğu Türk tayfalarından idi. Bu nedenle daha Gazneliler döneminden bazı Türkçe terimler Fars diline girmiş ve hatta bu dilin taşıyıcıları vesilesi ile Hindistan'a kadar ulaşmıştır.

Safeviler döneminde Türk illerinden oluşan Kızılbaşlar I Şah Abbas zamanına kadar en büyük güç olmakla devlet erkanının çoğunu teşkil ediyordular ve ordu tamamen Kızılbaşların elinde idi. Bu dönem kaynaklarına gore 16-17. yüzyıllar, yani Şah İsmail ve ondan sonra gelen padişahların döneminde devletin en yüksek iki askerî makamı *Emirülümera* ya bütün ordunun komutanı ve *Gorçubaşı* (Şahın özel muhafızlarının komutanı) gibi iki yüksek makam devletin sütunu olarak Kızılbaşlardan seçilirdi. Kızılbaşlar Şah İsmail döneminde devletin beş büyük makamından üçünü yönetiyordular.[9] Ordu mensupları Türk oldukları ve kendi ana dilleri olan Türk dilinde konuştukları için bu dönemden itibaren Türkçeden Fars diline çok sayıda askerî terim geçmiştir. Bu alana ait askerî görev isimleri, savaş araçları ve savaş malzemeleri, o dönem yeni yapılmış savaş araçları ve silah adlarını ifade eden yeni terimler Fars diline geçmış ve bu sebeple Fars metinlerinde Türkçe sözlerin sayısı giderek çoğalmıştır.

Bu durum öyle bir hâl almıştır ki, Fars dilindeki askerî terimler, askerî makamlar ve savaş malzemelerini ifade eden sözler arasında Farsça sözcükler çok az sayıya inmiştir.

Askerî terimler bir kaç kısımdır:

1.1 Askerî görev adları

Örneğin, Orduda en önemli görevlerden biri silah anlamı veren "-qor-kor" ve "başı" sözleri ile içerik olmuş *korçubaşı* (قورچی باشی) kelimesidir. Korçubaşı görevi Safevi döneminin en yüksek makamlarından bir sayılırdı. Minorski bu konu hakkında şöyle

[8] Sözlük şeklinde verilen Türkçe sözlerin gramer özelliği, etimolojisi, Farsça manası ve kitaptan cümle örneği yazılmakla yer aldığı kitabın ismi ve sayfasını verilmiştir. Bu sözler haqqında daha geniş bilgi almak için baknz. Hüseynova Z. 2009, *Tesir-e Zeban-eTorki Der Farsi Der Neveşteha-yeTarihi-ye Dovreye- Safevi*. Doktora tezi. S. 94-192

[9] Siyuri R., İrane Asre-Safavei, s. 33

yazıyor: "Eski dönemde İran'ın daimi ordusu olmadığından korçubaşı aslında savunma bakanı sayılır ve *Emirulümera* da adlanırdı".[10] Korçubaşı görevi Fars dili metinlerinde *korçubaşıgeri* (قورچی باشیگری) olarak da geçmektedir.

Minorski *Tezkiret-ül-mülk'e* yazdığı notlarında aslî işinin dışında farklı görevlerin sorumlusu olan korçulardan bahsediyor, bunlardan *korçuyan-ı yarağ* (قورچیان یراق) sadık korçular, *mendil korçusu* (مندل قورچیسی), *kılıç korçusu* (قیلیج قورچیسی), *hencer korçusu* (خنجر قورچیسی), *keman korçusu* (کمان قورچیسی), *nize korçusu* (نیزه قورچیسی), *qelqen (kalkan) korçusu* (قلقن قورچیسی), *pehle korçusu* (پهله قورچیسی), *çekme korçusu* (چکمه قورچیسی), *başmak korçusu* (باشماق قورچیسی), *cam korçusu* (جام قورچیسی), *hazir korçusu* (هازیرقورچیسی) ya *korçu-yı yarağ* (قورچی یراغ) veya *zengu korçusu* (زنگو قورچیسی) -şaha ait atın üzengisini tutan korçu, *celov korçusu* (جلو قورچیسی)- şaha ait atın cilovunu tutan korçu, *korçuye ecerlu* (قورچی اجرلو)- jandarma görevini yerine getiren yüz kişilik korçu, *kor yasavul* (قور یساول) ya *yasavul-ı kor* (یساول قور) gibi görev isimleri vardır. Bu korçular padişah savaşa gittiği zaman onun yanında olan korçulardır.

Diğer görev adlarından *böğrekci* (بوکرکچی) -orduyu böğür (yan) tarafından koruyan, *yasakcı* (یساقچی) - orduda geçici süre savaşan askerler, *yasakcıbaşı* (یساقچی باشی)- bu grubun komutanı anlamına geliyor. *Kullar ağası* (قوللر آقاسی) -kullardan oluşan alayın komutanı, *tüfengçi ağası* (تفنگچی آغاسی) ya *tüfengçi başı* (تفنگچی باشی) -tüfekçi askerlerin komutanı, *subay* (سوبای) ya *ordubeyi* (اردو بیگی) ya da *subaşı* (سوباشی ya سباشی), *alaybeyi* (آلای بیگی) ve *yeniçeri ağası* (ینگچری آقاسی) gibi benzer anlamlı sözler vardır.

Gene görev adlarından *binbaşı-minbaşı* (مین باشی), *yüzbaşı* (یوز باشی) ve *onbaşı* (اون باشی) veya onbeyi, *topçu* (توپچی), *tüfengçi* (تفنگچی), *çavuş* (چاوش), *çarhçı*, *kalkancı* (قلخانچی), *yayçı* (یایچی) veya *yayçı qolu* (یایچی قلی) okcu, ok atan askerlere manasında kullanılırdı. Ordunun özel grupları ve onları yöneten *tüfengçibaşı* (تفنگچی باشی) ve *tüfengçiağası* (تفنگچی آقاسی), *çavuşbaşı* (چاوش باشی) *çarhçıbaşı* (چرخچی باشی) isimleri vardır.

Genel olarak orduda ister geleneksel, ister ateşli silahlarla donatılmış olsun, silah kullanan askerlere *yarakdar* (یراقدار) ya *yaraği* (یراقی) denilir ve yarak kelimesi "yaraq" şeklinde ve silah anlamında günümüz Azerbaycan Türkçesinde vardır.

Kızılbaş (قزلباش) terimi Türk illeri anlamından başka şaha yakın olan komutan ve askerlere ait bir terimdir ve bu terim özellikle Safevi dönemine aittir.

1.2 Silah ve araç (savaş mazemeleri) adları

Bugün dilimizde Arapça "silah" sözü kullanıldığı hâlde Safeviler dönemi Fars dilinde bu kelimenin yerine, Türkçe "yarak", "ceba", veya "kor" terimlerinin kullanıldığını görüyoruz. Bu kelimeler Fars dilindeki "hane" kelimesi ile içerik silah deposu anlamı veren *cebahane* (جبه خانه، جباخانه) ve *korhane* (قورخانه) terimlerini oluşturmuştur. *Tophane* (توپ خانه) termi de bu şekilde oluşmuş ve topların tutulduğu yer anlamına gelmektedir.

Cebahane veya korhanede tutulan silahların türkce adı olanlardan biri, bıçak anlamında olan *becek* (بجك) veya *beçek* (بچك) bıçak, *tobuz* (توبوز) veya *topuz* (توپوز) yukarı tarafı yuvarlak top şeklinde olan silah, sopa, ateşli silahlardan *tüfeng-tüfek* (تفنگ) ve *tapançe-tabança* (طپانچه), *top* ya *tup* (توب ya توپ) ve bu silahın bir çeşidi *badlic* (بادلیج) kelimelerini örnek verebiliiriz.

1.3 Orduya ait diğer askerî terimler

[10] Minorski, Tezkiretül-muluk. s. 85

Ordu, *qoşun-koşun* (قشون ya قوشون), *cog-cok-coq* (جوق) kelimesi ordunun piyade ve atlı grubuna ait terim, *alay* (آلای ya اَلا), *kol- qol* (قول), *qol-I sağ* (قول ساق) ordunun sağ kolu anlamına geliyordu ve ilginçtir iki Türkçe kelime Farsça tamlama yapılarak kullanılmıştı. Ordunun sağ tarfı anlamında olan değer bir terim *boranğar* (برانقار), sol kolu, sol tarafı manasında ise *cevanğar* (جوانقار) sözcükleri de vardır. Bunlardan başka bu dönemde farklı görevlerde çalışan askerler ordunun önünde giden ve askerlere yol gösteren bir grup *heravul* (هراول), keşfiyaycı görevini yapan *yezek* (یزک), orduda geçici süre savaşan askerler anlamında y*asakcı* (یساقچی) ve bu grubun komutanı anlamında *yasakcıbaşı* (یساقچی باشی) isimleri kullanılmıştır. Ordunun toplandığı yer manasında *yurt* (یورت ya یورد) toplandığı ve yurt ile eş anlamlı *ordugah* (اردوگاه) ve *otraq* (اتراق) sözleri de kullanılmıştır.

Diğer savaşa ait terimlerden *yuruş* (یوروش) yüyrüş, *suron* (سوڑن) ya *surun* (سورون) askerlerin karşı tarafı yendikleri zaman attıkları slogan manasında, ordudaki askerleri saymak ve manevra geçirmek gibi iki anlamı olan *san* (سان) sözleri vardır. *Çepekleş* (چپقلش) ya *çetekleş* (چتقلش) -savaş, mücadele, *tarc* (تاراج), *talan* (تالان) ve *yeğma* (یغما), *yeğmageri* (یغماگری) yağma eden kişiye verilmiş isimdir. Bu kelimenin eş anlamında olan ve Safeviler döneminde kullanılan diğer kelime *elamançı* (الامانچی) kelimesindir. *Tokamişi* (تُکامیشی) -yenilmiş, kaçış halinde olan askerler, *ahtarma-axtarma* (اختارمه) - savaştan sonra ele geçen ganimet anlamındadır ve Safevi dönemine aittir..

2. Sosyal terimler

Fars dilinde sosyal sahaya ait olan çok sayıda sözler vardır ve bu sözler insanın sosyal hayatı ve günlük yaşanısını ifade ediyor. Aynı coğrafya ve zaman zaman ayni devleti paylaşan Türkler ve Farsların ortak veya benzer kültürleri olmakla birlikte ortak kullandıkları kelimeler çok olmuştur. Bu sözler gelenek, töre, insanların yaşam boyunca kullandıkları eşyalar, giysi, yemek, aile ve diger kategorilere ait sözlerdir. Farsçadaki sosyal alana ait Türkçe kelimeler birkaç kısımdan ibarettir:

2.1 Gelenek ve töre

Bu alana ait sözlerden töre (تورە ya ترو) -töre, toy (طوی yaتوی) -düğün, *toy aluşi* (طوی آلوشی)-düğün alış verişi, *şenlik* (شنلیک), *toy beyi* (توی بیگی) ve düğün görevlisi, *sağdüş* (ساق دوش) ve *solduş* (سول دوش) gelin ve ya damadın sağ ve sol tarafında duran kişiler anlamı veren sözler vardır.

Müzik sahesine ait *çalğıcı* (چالچی) -herhangi bir musiki aletini çalan, ve *çalçıbaşı* (چالچی باشی), *borğu* (برغو) ya *burguy* (بورقوی) -şeypura benzer musiki aleti, *saçak* (ساچاق ya ساجاق) ve *belik* (بلیک) -düğün öncesi damadın genilin ailesine yolladığı hediye ve ya ikram, *moştulug* (مشتلق) -müjde, *moştulukçi* (مشتلقچی), (بزک) -*bezek* gibi töreye ait sözler kullanılmıştır.

Halk oyunu adlarından *qepeq-kapak* (قپاق) Fars dilinde kullanılmıştır.

2.2 Yaşama ait sözcükler ve eşya adları

Oda manası veren *otaq* (اوتاغ,اوتاق, اوطاغ , اوتاق ya) sözü *Tarihi Beyhaki* ve Siyasetnameede "*vesak*-وثاق" olarak geçmiş ve sözün Türkçe olduğu hakta açıklama verilmiştir.[11] Oturmak fiilinden gelmiş daha bir sözcük otrak sözüdür. Farsca metinlerde اطراق ya اتراق şekilinde yazılan bu söz günümüz Fars dilinde yolculuk zamanı kısa süre bir yerde kalmak anlamında اتراق-*otrak* şekilinde hala kullanılmaktadır.

[11] Zərinəzadə H., *Fars dilində Azərbaycan sözləri*. s. 394-395.

Çadır anlamı *alaçık* (آلاچیق, آلاچیغ,الجوق), sazlardan yapılmış küçük hisar anlamında olan *çeper* (چَپَر), *kapi* ya *kapu* (قاپی ya قاپو) ve bu kelimenin eş anlamı olarak *Senglah*da da yazşlmış eşik kelimesi vardır. Evde kullanılan eşya ismilerinden *yatak* ve *yertal* (یرتال ya یتاق), *örtük* (ارتو), *xalı-halı* (قالی), *töşek* ya *döşek* (توشك ya دوشک , *boğça* (بقچه), kab anlamı veren *qab-kab* (قاب) sözcüklerden *ayağ* (اياغ) kadeh, *qaşıq- kaşık* (قاشق), *gazğan* ya *xazan* (خزغان ya قازغان) -tencere manasını veren sözler kullanılmıştır.

Diger eşya isimlerinden *tohmak* (تخماق) tohmag şekilinde yazılan ve çivi vurmak için büyük demir ya tahta başı olan çekic, *çatu* (چاتو) -urgan kelimesi vardır.

2.2.1 Giysi adları

Tumar (طومار) -tac, tacın üzerini bezemek için farklı kuşların tüyleri veya mücevherden yapılmış bezek anlamı veren *çiğe-çıqqa* (جیغه ya جیقه), şapka manası veren *saruq* (سارق ya ساروق), üst giyisisi *totog-tutuk* (تُتُق), ayakabı manası veren *çaroq-çarok* (چارق چارغ، چاروق، چاروغ) ve *çekme* (چکمه), *kepenek* (کپنک), *yapunci* (یاپونجی) sözlerini gösterebiliriz.

2.2.2 Yiyecek malzemeleri isimleri

Yiyecek anlamı veren sözlerden *aş* (آش) ve *yemek* (یمَک), *azuke* (آذوقه), bir yemek çeşidinin adı *tutmac* (تُتماج), yoğurt manasında *qatiq-gatıg* (قاتق), ekmek anlamı veren *çorek* (چورک) kelimeleri vardır.

Eski zamanlar kale ve evlerde yemek ve suyu soğuk tutmak için buzluk yeri yapılıyordu. Fars dilinde buna *yahçal* (یخچال) deseler de Safeviler dönemi metinlerinde Türkçe karşılığı *buzehane* (بوزه خانه) ya buzluk (بوزلق) sözcükleri kullanılmıştır.

2.2.3 Hayvancılığa ait eşya isimleri.

Örneğin, yazın dışarıda hayvanların kaldıkları, kenarları açık yere ağıl deniliyor ve bu kelime Fars metinlerinde *ağil* ya *ağel* (غیلyaآغِل), *ahor* ya *ahur* (آخور ya آخر), *otlak* ve *oleng* (اطلاق ya اتلاق ve اُلنگ), *çomag* ve *gergere* (چُماق ya قرقره), *değenek* (دگنك), *ilhı-ilxı* (ایلخی), *ilhıçı* (ایلخیچی), *uzengu* (اوزنگو), *hurcin-xurcin* (خورجین), *üzəngi* (ازنگو), *gemçi-gamçi*(قمچی ya قامچی) sözleri vardır.

3. Aileye ait sözcükler

Bibi (بیبی) -hala ve ailenin sayğın kadını, *qardaş* (قرداش) -kardeş, *qardaşi* (قرداشی) -kardeşlik, Arapça *emu* (عمو)- kelimesi ile içerik olan *emuoğli* (عمو اوغلی) -amcaoğlu sözleri kullanılmıştır. Türkçedeki oğlu anlamında olan *oğli-oğlu* (اغلی ya اوغلی) sözcüğü Safevi dönemi metinlerinde hem tek kelime olarak, hem bir isimle birlikte soyadı olarak geçiyor. Eşin kardeşi anlamı veren *qayın-kayın* (قاین) kelimesi Safeviler dönemi metnilerinde yol arkadaşı anlamında kullanılmıştır. *Ataliq-atalık* (اتالیق) sözü Safeviler dönemine lele, koruyucu, terbiyeci, atabey manasında kullanılmıştır.

Yukarıda görev adlarından bahsederken han, bey ve ağa sözlerinin manasını yazdık. Bu sözlerin diger manası erkek isimlerinin önüne ya sonuna eklenmekle saygı manasında kullanılmış ve bu sözlerden "ağa" sözü hâlâ saygı manasında Farsçada kullanılmaktadır. Bayanlara saygı, hürmet anlamında kullanılan kelimelerden *xanım-hanım* (خانم) ve *beyim* (بیگیم) sözleri vardır ve bunlardan hanım sözü çok yayğın şekilde hala kullanılıyor. Fars dilinde bu sözcüklerle eşanlamda olan *hatun-xatun* (خاتون) sözü de vardır.

Dede (دَده ya ده) -padişahların çocuklarını terbiye eden öğretmen, lele ve ailenin büyüğü, baba veya dede kelimesi, ailenin saygın ve çok hürmetli ve yaşlı üyesi için

kullanılan *ağsakal* (آق سقال)* ya *ağçasakal* (آقجه سقال) ve *ağbirçek* (آق برجک یا آق برچک) özellikle Safeviler dönemi kullanılan sözcüklerdir.

4. Siyasi terimler

Diğer alan, siyasi, devlete ait olan alandır. Siyasi bakımdan Türk egemenliğinde yaşamış Fars dili bu alanda dahi Türkçenin keskin etkisi altında kalmıştır. Saraydan başlayarak beyliklerdeki hükümet, devlet, saray, iç ve dış işlerine ait görev adlarını ifade eden Türkçe sözlerin sayısı da çoktur ve aşağıdaki bölümlerde bunların örnekleri verilmiştir.

4.1 Saraya ait görev adları

Qorçibaşı (قورچی باشی)- burada saraydaki hizmetçilere başkanlık eden ve bu kelimenin eşanlamında *qullar ağası* ya *kullar ağası* (قوللر آقاسی), *çure ağası* (چوره آقاسی) sözleri kullanılmıştır. *Eşikağası* (ایشیک آقاسی) -hacib, teşrifat görevlisi ve divanin sahibi, *eşikağası başı* (ایشیک آقاسی باشی), *divan beyi* (دیوان بیگی) ya *divan başı* (دیوان باشی), *kızlar ağası* (قزلر آقاسی) şahın kızlarını koruyan ve diğer yüksek makam adları bildiren isimler vardır. Sarayda çalışan diğer orta ve aşağı düzeyleri ifade eden sözlerden *cibadarbaşı* (جیبادار باشی), *giçaçıbaşı* (قیچچی باشی) terzi başı, *tuşmalbaşı* (توشمال باشی), *çaşnigirbaşı* (چاشنیگی باشی) -mutfak sorumlusu, *gullugçı* (قُلْلُچی) -hızmetci ve benzer anlamda işlenen *at oğlanı* (آت اوغلانی), *çaker* (چاکر) ve *nöker* (نوکر) gibi Türkçe sözcükler vardır.

4.2 Saraydan kenar görev adları

Saraydan kenar yüksek görev adlarından *hakan* (خاقان), *han* (خان), *hanlar hanı* (خانلر خانی), *bey* (بیگ), *beylerbeyi* (بیگلر بیگی), *bölük başı* (بولک باشی), *sancak beyi* (سنجاق بیگی) , *kul beyi* (قول بیگی), *ilçi* (ایلچی) gibi yüksek görev adaları vardır. Aşağı görev adlarından *tavacı* (تواجی) ya *carçı* (جارچی) -haberçi, *avcı* (آوجی), *şikarcı* (شکارچی), *avcı başı* (آوجی باشی), *sarugçi* (ساروقچی) -şapka yapan, *keşikçi* (کشیکچی) bekçi, *keşikçibaşı* (کشیکچی باشی) ve diğer örnekleri gösterebiliriz.

4.3 Diğer görev adları

Diğer görev adlarını ifade eden isimlerden *daruğa* (داروغه), *daruğabaşı* (داروغه باشی), *savçı* (ساوجی), *kuşçu* (قوشچی), *kuş beyi* (قوش بیگی), *kuşhane ağası*(قوشخانه آقاسی) , *emir şikarbaşı* (امیر شکار باشی), *betekçi* (بتکچی) ya *yazıçı* (یازیچی) yazar vb. örnekler vardır.

Safevi dönemi özellikle Farsça tarihî metinlerde işlenen ve Afşarlar dönemi dahi devam eden 12 hayvan ismini bildiren Türkçe yıl adları kullanılmıştır. Bir çok kitapta hadiselerin yılı Arapça hicri kameri yılı ile yazıldıktan sonra Türkçe hayvan adı, örneğin *toşgan yılı- torki* (توشقان ئیل ترکی) şeklinde verilmiştir.

Farsça metinlerde yılların adı aşağıdaki şekilde verilmiştir:

Sıçgan yılı (سیچقان ئیل) -sıçan, *ud yılı* (اود ئیل) -sığır, *bars yılı* (پارس ئیل ya بارس) -pars, *tavışgan yılı* (توشقان ئیلya تاویشقان) -tavşan, *lu yılı* (لوی ئیل) -ejderha, *yılan yılı* (یلان ئیل) -yılan, *yunt yılı* (یونت ئیل) -at, *koy yılı* (قوی ئیل) -koyun, *bıçın yılı* (بیچین ئیلya پیچین ئیل) -maymun, *takuk* ya *tohaguyi yılı* (توخاقوی ئیل) -tavuk, it yılı (ایت ئیل) it ve *tonguz yılı* (تونقوز ئیل) -domuz yıl isimleri vardır.

5. Gramer özellikleri

Türkçeden Farsçaya geçmiş sözcükler gramer bakımından isim, sıfat, söz birimi, fiil ve nidalardan ibarettir. İsimlerin sayısı diğer kelimelerden daha çoktur.

* Safevi derbarı ve Kızılbaşlar arasında saygın hürmetli ve yaşlı adam, Ağsakal padişah tarafından seçilen ve devlet işlerinde söz sahibi olan kişi idi ve bu gelenek Kacarlar döneminin sonuna kadar geçerli idi.

Bu sözler terkip bakımından üç çeşittir. Basit, türemiş ve bileşik sözler. Türemiş sözler Türkçe isim ya da sıfat ve Farsça ekle içerik veya Farsça isim veya sıfat ve Türkçe ekle içerik sözlerdir. Örneğin: *Daruğageri, boğçe, yasvulu* vb.

Bileşik sözlerin terkibi ise ya tamamı Türkçe olan sözlerdir, örneğin; *Korçubaşı, eşikağası, divanbeyi* vb., ya da bir Türk bir Fars ya Arapça sözcüklerin bir araya gelmesi ile oluşmuştur; öğrneğin; *ilçidari, cibahane, emirahur* vb. Bileşik sözlerin terkibinde bazen iki sözcükten fazla sözcük ve ek de kullanılmıştır ve bu sözcük ve eklerin de bazıları Türkçe, bazıları Farsça bazıları da Arapça sözcük ve eklerdir. Hatta terkibinde üç dilin unsurları olan sözcükler de vardır. *Kullarağasıgeri, Korçubaşıgeri, yüzbaşıgeri, geyçaçıhane, cibadarbaşı, miraxurbaşıgeri, bostançibaşı* vb. sözcükleri gösterebiliriz.

Türkçeden alınmış kelimelerin bir kısmı Safeviler döneminden önce Fars diline geçmiş adı geçen dönemde de kullanılmıştır. Birçok sözcük ise adı geçen dönemde Farsçaya girmiştir. Sözlerin bazıları sadece Safeviler döneminde kullanılmış ve bu dönemin sona ermesi ile Fars dilinde kullanılmaz olmuş, bir kısmı Safevilerden sonrakı dönemlerde kullanılmış, hatta günümüz Farsçasında kullanılmaya devam etmektedir.

Sonuç

Safevi döneminde Türk dilinin Fars diline etkisi daha da artmış ve Fars diline çok sayıda Türkçe kelimeler girmişdir.

Fars diline geçmiş Türkçe kelimeler askerî, sosyal ve siyasi alana ait sözcüklerden oluşmaktadır.

Fars diline geçmiş Türkçe kelimelerin bir kısmı Safeviler döneminden önce, bir kısmı Safeviler döneminde Fars diline geçmiştir. Bu sözcüklerin bir kısmı Safeviler döneminden sonra kullanılmamış bir kısmı ise günümüz Fars dilinde hâlâ kullanılmaktadır.

Kaynakça

Della Valle, P. 1380 ş. *Sefername-yi Peter Della Valle*, c.1. tercüme: M. Behruzi Tahran: Qetre yayınevi.

Əliyarov S. Mahmudov F. Əliyevaa F. Həsənova L. 1989. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*. Bakı. Azərbaycan Universiteti yayınevi.

Hüseynli Z. 2012. İranda Türk dili (Gazneler döneminden Safeviler döneminin sonuna dek). *Güney Kafkasya Halkları, Dil, Tarih, Kültür alakaları, Uluslararası Sempozyumun bildiri kitabı*. Türkiye, Ordu. (Türkçe)

Hüseynli Z. 5-6 nisan 2013. Azərbayacan ədəbi dilinin və ədəbiyyatının inkişafında Şah İsmayılın rolu. *Beynəlxalq Şah Xətai və Solatan Səlim simpoziumu*. Bakı. (yayında)

Hüseynova Z. 2009 Haziran. *Tesir-e Zeban-e Turki Der Farsi Der Neveşteha-yi Tarihi-ye Dovre-yi Safevi*. Doktora tezi. Tahran.

Hüseynova Z. 2010. Səfəvi Dönəmi və Türk Dili. *Dil və Ədəbiyyat*. Beyəlxalq elmi nəzəri jurnal, no. 4 (75). Bakı

İskender bey M. 1377 ş. *Tarixi- Alem-ara-yi Abbas*i, c. 2. neşr. İ. Rizvani Tehran. Dünyayi- Kitab yayınevi.

Minorski. 1387. *Tezkiretü'l-mülûk*. Teshih Debirsiyaqi M. Tehran. Emir Kebir yayınevi

Sanson. 1346 ş. *Sefername-ye Sanson*, tercüme: T. Tefezzoli Tehran. Ziba yayınevi.

Zebihullah S. 1378 ş. *Tarih-e Edebiyat Der İran*, c.3 ve 5.(8.bs.) Tahran. Ferdous yayınevi.

Zerinnezade H. 1962. *Fars Dilinde Azerbaycan Sözleri*. Bakı. Az.SSR EA yayınevi.

EBULGAZİ'YE GÖRE OĞUZ BOYLARININ DAMGALARI VE KUŞLARI

ZÜHAL ÖLMEZ

Şecere-i Terâkime ve *Şecere-i Türk* adında iki eserin yazarı olan Ebulgazi Bahadır Han, aynı zamanda Harezm Şıban Özbek hanlarından bir hükümdar ve tarihçidir. İyi derecede Farsça ve Arapça bilmesinin yanı sıra temel Türk tarihi bilgisine de sahiptir. İki eserinde de Oğuzname rivayeti yer almaktadır. Bilindiği gibi Oğuz Kağan Destanı'nın çeşitli rivayetleri bulunmaktadır. Bu destanın rivayetleri içinde en eskisi ne zaman ve nerede yazıldığı bilinmeyen ama 12. yüzyıldan sonra yazıldığı tahmin edilen Oğuz Kağan Destanıdır. Diğerleri ise şunlardır: Reşideddin Fazlullah'ın *Câmîü't-tevârih*'inin ikinci cildinde yer alan *Târih-i Oğuzân ve Türkân* bölümü, *Cengiz Han Tarihi tercümesi*[1], Yazıcazâde Ali'nin *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* adlı eserindeki rivayet, *Câmiü't-tevârih-i Celâyirî*'deki rivayet, Doğu Türkçesiyle Arap harfleriyle yazılmış manzum *Oğuz-nâme Destanı*, Uygur Harfli *Oğuz Kağan Destanı* ve nihayet *Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakime*'de yer alan Oğuznâme rivayetleri. Bu eserlerin içinde yer alan Oğuznâmelerin birbirleriyle örtüşen yerleri olduğu gibi birbirlerinden oldukça farklı olan bölümleri de vardır. Daha önce bu rivayetleri *Oğuz'un Doğumu*'ndan başlayarak *Kara Han'la Oğuz'un Savaşı* bölümüne kadar karşılaştırıp farklılık ve benzerlikleri ortaya koyan bir çalışma yapmıştım[2].

Kimi Oğuzname rivayetleri içinde Oğuz boylarının adları ve anlamlarıyla ilgili bilgiler de yer almaktadır[3]. Bunlar Reşideddin'in *Câmiü't-tevârih*'i, Yazıcıoğlu'nun *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'u ve Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk* adlı eserleridir. Söz konusu bilgileri *Kaşgarlı'nın Divân-u Lugāti't-Türk*'ünde de

[1] Bu tercüme, *Tevârih-i Cihân-güşay*'ın Cengiz Han devrine ait olan kısmın Doğu Türkçesine çevirisidir.

[2] "Oğuzname Rivayetleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma", *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış Nevin Önberk Armağanı*, Ankara 1997, ss. 183-223.

[3] Söz konusu boy adlarının kökeni ve anlamlarıyla ilgili olarak şu çalışmaya bakılabilir: Ahmet Bican Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3 Güz 2008, ss. 9-25

buluruz, ancak burada sadece 22 Oğuz boyunun adları ve damgaları yer alır. Bu damgalar ayrıca *Tevârih-i Al-i Selçuk* ve *Câmiü't-tevârih* ve *Şecere-i Terâkime*'de de bulunur. Her Oğuz boyunun damgası ve ongunu olan kuşları ise eksiksiz olarak sadece *Tevârîh-i Âl -i Selçuk ve Şecere-i Terâkime*'de verilir. Aynı yazarın elinden çıkan Şecere-i Türk'te ise Oğuzlar hakkında anlatılanlar birebir örtüşmekle beraber, boylara ait damgalar ve kuşlar yer almaz, sadece boy adları ve anlamları yer alır.

Bu çalışmanın asıl konusunu boyların damgalar kadar önemli olan kuş sembolleri oluşturmasına rağmen kısaca *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'ta "tamga"ların ortaya çıkışıyla ilgili cümleleri eseri yayımlamış olan Abdullah Bakır'ın çalışmasından okumak istiyorum: "Oğuz Han vefat ettikten sonra yerine geçen oğlu Gün Han'ın müşiri ve veziri olan aynı zamanda devrin bilgesi kabul edilen yengü Kinetlü Arkıl Hace adlı kişi Gün Han'a kardeşlerinin aralarında ileride ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların önüne geçmek için şu şu şekilde bir teklifte bulunur. "Oğuz'un her oğlu ve torunu için birer nişan, tamga olarak tesbit olunsun. Yarlıg ve hazinelerini, yılkı ve davarlarını bu nişanla tamga etsinler, bu sayede mal ve mülkten ötürü ileride anlaşmazlıklar ortaya çıkmasın. Zaman içerisinde Oğuz'un oğul ve torunları kendi adını ve lakabını unutmasın". Bu teklifi beğenen Gün Han Yengi Kinetlü Arkıl Hace'den her Oğuz boyu için bir nişanı damga olarak tespit etmesini ister, o da yirmi dört boy için ayrı ayrı bir tamga hazırlar, böylelikle Oğuz damgaları ortaya çıkmıştır[4].

Yukarıda anılan eserde Yazıcızade tarafından esere bizzat konulan tamgaların tamamının ve boy adlarının hiç bir eserde bu şekilde gösterilmediği belirtilmiştir ama *Şecere-i Terâkime*'de de Oğuz boyları, anlamları, damgaları, ülüşleri ve özellikle kuşları eksiksiz olarak belirtilmiştir. Ayrıca *Şecere-i Terâkime*'de Kara evlinin damgası "kamçı teg", Ala Yuntlının damgası da "beşik teg" biçiminde tarif edilir. Bu çalışmanın konusu esas olarak boyların kuşlarıyla ilgili olduğundan damgalar üzerinde ayrıntılı olarak durulmamıştır. Konuyla ilgili sadece ekte karşılaştırmalı olarak boyların damgalarını vermekle yetindik[5].

Boyların 'tamga'lar dışındaki sembolü olan kuşlar ise sadece *Şecere-i Terâkime*'de her bir boy için ayrı bir kuş adı verilerek gösterilmiştir. Kuş adlarının yer aldığı diğer bir eser olan *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'ta ise, aynı kuş birkaç boy için gösterilir.

Boyların simgesi olan kuşlar iki eserde şöyle yer alır:

[4] Dr. Abdulah Bakır, *Yazıcızade Ali Tevarih-i Al-i Selçuk* [Selçuklu Tarihi], İstanbul 2009, s. XLVI.

[5] Türk kültüründeki damgalarla ilgili yapılmış birçok çalışma vardır. Bu çalışmanın esas konusunu Oğuz boylarının sembolü olan kuşlar oluşturmaktadır. Bu konuda da birincil elden kaynaklardan yararlanılmış; kuş adlarıyla ilgili köken çalışmalarına ve kuşların tanımlarıyla ilgili kaynaklara yer verilmiştir. Kimi çalışmalarda dolaylı olarak burada söz konusu olan kuşlar sadece zikredilmekle yetinilmiş herhangi bir yorumda bulunulmamıştır. Konununun genişliği de göz önünde bulundurularak bu tür kaynaklara çalışmamızda yer verilmemiştir.

Şecere-i Terâkime'deki Boy Adları	Şecere-i Terâkime	Tevârîh-i Âl-i Selçuk
Ḳayı	Şunḳar	Şahin
Bayat	Ügi	Şahin
Alḳa Evli	Köykenek	Şahin
Ḳara Evli	Göbek Sarı	Şahin
Yazır	Turumtay	Ḳartal Ḳuş
Yasır/Yabır	Ḳırġu	Ḳartal Ḳuş
Dodurġa	Ḳızıl Ḳarçıġay	Ḳartal Ḳuş
Döger	Küçegen	Ḳartal Ḳuş
Avşar	Curra Laçın	Tavşancıl Ḳuş
Ḳızıḳ	Sarıca	Tavşancıl Ḳuş
Begdili	Bahrī	Ḳuzgun
Ḳarḳın	Su Bürgüti	Tavşancıl Ḳuş
Bayındır	Laçın	Sunkur Ḳuş
Beçene	Ala Toġanaḳ	Sunkur Ḳuş
Çavuldur	Buġdayıḳ	Sunkur Ḳuş
Çepni	Humay	Sunkur Ḳuş
Salur	Bürgüt	Uç Ḳuş Ḳuş
Eymür	Encarı/Ancarı	Uç Ḳuş Ḳuş
Ala Yuntlı	Yaġalbay	Uç Ḳuş Ḳuş
Üregir	Pıġu/Bıġu	Uç Ḳuş Ḳuş
İgdir	Ḳarçıġay	Çakır Ḳuş
Bügdüz	İtelgü	Çakır Ḳuş
Ava	Tuyġun	Çakır Ḳuş
Ḳınıḳ	Cürre Ḳarçıġay	Çakır Ḳuş

Sembol olarak kullanılan kuşlar genellikle yırtıcı av kuşlarıdır. *Şecere-i Terâkime'*de Orta Asya'daki av kuşlarının adlarını, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'ta ise Anadolu sahasındaki av kuşlarının adlarını öğreniyoruz. Dil malzemesi açısından her boy için ayrı bir kuşun olduğu Orta Asya sahası daha zengindir. Anadolu sahasında sadece yedi kuş adıyla karşılaşmaktayız. Yazıcızade'deki kuşlar yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi *şahin, kartal kuş, tavşancıl kuş, kuzgun, sunkur kuş, uç kuş kuş ve çakır kuştur*.

Bu çalışmada boyların sembolü olan kuşların Türk dilinin tarihi dönemlerindeki ve Çağdaş Türk dillerindeki varlığı incelenmiş; daha önce yapılan çalışmalardaki bilgilere yer verilerek kuşların adlarıyla ilgili filololjik değerlendirmeler yapılmıştır. Kimi kuşlar hakkında ulaşabildiğim ve incelediğim kaynaklarda hiç bir bilgiye ulaşılamadım (Örneğin Göbek Sarı, Encarı ya da Encari). Söz konusu 24 kuş olunca her biri belli çerçevede incelenmiştir. Burada adı geçen kuşlar hakkında daha

ayrıntılı incelemeler yapılabilir[6] ancak bu çalışmada amacımız 24 kuşun yukarıda belirttiğimiz çerçevede incelenmesidir.

Şecere-i Terâkime ve *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'taki sırasıyla boylar ve kuş sembolleri şöyledir:

KAYI BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***şunkar***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***şahin***.

Şunḳar (Falco rusticolus = Falco gyrfalco) "şahin" < Mo. *şoŋḳar* < Tü. *soŋḳur* < * *si̲oŋḳor*

Sözcük, ilk olarak Eski Uygurcada *sıŋkur* biçiminde tesbit edilmiştir (Laut-Zieme, 1990, s. 23: *kaz ünlüg sıŋkur kılıklıg*; Clauson, 1972, s. 838a). Türk dilinin tarihi dönemlerinde de DLT, KB *suŋkur*, IM *şunkar*, Harezm Türkçesi *şuŋkar* biçimlerinde görülür (Ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, 1972, s, 838a, Schönig, 2000, s. 166, Hauenschild 2003, s. 191, Hauenschild, 2006, s. 123, Csáki, 2006, s. 187, Räsänen, 1969, §428b).

Şunḳar Çağatayca sözlüklerde şöyle tanımlanmıştır:

Abuşka: **sonġar** Sonġur dedükleri murġa derler ki Lisānu't-Tayr'da münāżara da gelür (Kaçalin, 2011, s. 623, 997).

Senglâh (259v19): شنقار 1. Sungur, sunḳur da denir; 2. Hakanların ve sultanların ölümü (*şunḳar*: Clauson 1960, s. 64b).

ŞSE: شونقار şunġar, itelgü, ḳırġı, laçın (204a).

DTO: شونقار doğan, şahin, daha doğrusu akdoğan, sungur (Pavet de Courteille, 1870, s. 378).

Türk dillerinin çoğunda bulunan sözcük, sözlüklerde şu biçimlerde yer alır: Yeni Uyg. *şuŋkar* (UygRS-Kibirov, s. 226a), Kırg. *şumkar ~ şunkar* (KırgRS, s. 913b); Kzk. *suŋkar* (KTS, s. 248a, KzTilS, s. 586a); Özb. *şuŋkår* (UzbLug. II, s. 433b, UzbRS, 549a); Trkm. *şunkar* (TrkmTüS, s. 611a); Alt. *şoŋkor* (AltRS, s. 186a).

Moğolcanın ve Türkçenin ses tarihini göz önünde bulunduran Doerfer, sözcüğün Moğolca için gelişimini şu biçimde kurar: Batı Orta Mo. *şonkar* < Mo. *şiŋkor* < **sıŋkor*. Ona göre Türkçeden Moğolcaya geçen sözcük, Moğolcadan geriödünçleme yoluyla Türkçeye *şoŋḳar ~ şonḳar* biçimleriyle geçmiştir. Asıl sorunun ilk sesteki *i* sesinin gelişimiyle ilgili olduğunu belirten Doerfer, sözcüğün ana biçimini ikiz ünlülü düşünür: AT **si̲oŋḳor* → AM *si̲oŋḳor*. Sözcük Moğolcanın diyalektlerinde *io* üzerinden *o*'ya dönmüştür. Yazı dili: *şiŋkor*, diyalektler: *şonḳor*. Doerfer bu gelişim sürecini desteklemek için diğer sözcüklerden örnekler verir (Doerfer I, s. 360, § 237).

Räsänen ise sözcüğü, Moğolca-Türkçe bir biçim olarak düşünür. Alıntı olarak değerlendirmez. Kutadgu Bilig'den başlayarak Orta dönem Türk dili eserlerinde *soŋkur*, Doğu Türkçesinde *şuŋkar*, Çağataycada *suŋkur*, *suŋġar* biçimlerinde olduğunu belirtir. Sözcüğün Moğolcasını *siŋkur*, *şoŋkur* olarak verir (Räsänen, 1969, s. 428b).

Lessing'e göre: Mo. *singḫur* [= *şongḫur*] şahin, doğan (Lessing, 1960: 712).

[6] Buna örnek olarak *bürküt* üzerine yapılmış şu çalışmayı verebiliriz: Uwe Bläsing. (2008). Çift Başlı Rus Kartalının İmparatorluğunda 'Türkçe' bir Avcı Kuşu veya Rusça *bérkut* ile Türkçe *bürküt* sözcüklerinin tarihine ait malzemeler. *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin*, cilt: 18, 77-134, İstanbul.

Ross'a göre, *Şunkar*'ın Latince adı *Falco Gyr-falcon*'dur. Mançuca adı *Şongkon* olan bu kuş Sözlük'e göre, *İtulhen*'e benzer. Çevik ve hızlı uçar. Kuğu ve buna benzer kuşları yakalar (Ross, 1994. s. 21, § 68).

Nuzhatu'l-Qulub'da *şunkar* şöyle tanımlanmıştır: Türkçe, Moğolca ve Farsçada *şunḳār* diye bilinir. Avına şiddetle saldırır ve eğitilebilme yetisine sahiptir. Vücutça doğandan (*bāz*) daha iridir ama şekil olarak benzer. Soğuk ülkelerde yaşar ve Avrupa'da bol bulunur. Havada avının çevresinde döner ve onlardan kaç tane olursa olsun asla kaçamazlar (Stephenson, 1928, s. 76).

BAYAT BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terakime*'ye göre ***ügi***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***şahin***

Ügi "baykuş"

Kaşgarlı'nın sözlüğünde *ūhi*, Kutadgu Bilig'de *ügi* biçiminde yer alan sözcük Kıpçakça sözlüklerde *ügü ~ ügi* biçiminde görülür (Clauson, 1972, s. 101b, Hauenschild, 2003, s. 232, Räsänen, 1969, s. 519b), Kaşgarlı sözlüğünde Türklerin çoğunun bu sözcüğü *kef* ile *ügi* biçiminde söylediğini belirtir ve doğrusunun da bu olduğunu, Türklerde "h" harfinin olmadığını vurgular (Clauson, 1972, s. 101b, Dankoff-Kelly I, 1982, s. 174). Sözlükte madde başı olarak *ügi* de yer alır (Dankoff-Kelly II, 1984, s. 207, 275). Türkçeden Farsçaya geçen sözcük, bu dilde de aynı biçimle *ūgū* olarak yer alır (Doerfer II, 1965, s. 156, §612).

Sözcüğün Çağatayca sözlüklerdeki tanımı şöyledir:

Abuşka: yok

Senglâh (79v26): اوكو baykuş, puğu (*ügü*: Clauson, 1960, s. 40a)

ŞSE: اوكو ühü, cuġd; kėçe külāhı, su almak içün suyı deldikleri yėr (37a).

Kelürnâme: **hügi** baykuş (Kara, 2011, s. 335b).

DTO: اوكو baykuş, buz çatlağı, yatak bonesi (Pavet de Courteille, 1870, s. 72).

Sadece Orta Asya'da değil, Anadolu'da da bu kuşun izlerine rastlarız.

Üğü (üği) baykuş cinsinden olan puhu kuşununu bir çeşidi (TarS VI, 4059).

Üğü Puhu kuşu, baykuş (SDD 4. cilt, 1707a)

Sözcük Türk dillerinde de yaşar: Kırg. *ükü* 'puhu kuşu', *mıkıy ükü* 'baykuş', *kırgıy ükü* atmaca baykuş' (KırgRS, s. 20a); Özb. *ükki* 'yırtıcı gece kuşu' (UzbLug. II, s. 270c); Kzk. *üki* 'puhu kuşunun tüyü' (KzTilS, s. 694b, KTS s. 297); Yeni Uyg. *üke* 'baykuş' (UygRS-Rahimov, s. 131c); Tuv. *ügü* 'puhu kuşu' (TuvW, 287a), Hak. *ügü* 'puhu kuşu' (HakRS, 254a), Alt. *ükü* 'puhu kuşu, baykuş', *sarı ükü* 'baykuş' (AltRS, 172a), Şor *ügü* 'puhu kuşu, baykuşgillerden bir kuş' (ŞorS, s. 123b).

Denison Ross, *Huy Kuş* başlığı altında "puhu kuşu gibi bir çeşit baykuş" açıklamasını verir (Ross, 1994 s. 29, § 92). Ayrıca "kartal" için de bu sözcüğün kullanıldığını belirterek *baykuşa benzer bir kartal olmalı* açıklamasını yapar (Ross, 1994, s. 19, § 60).

Ögel ise, bu kuşun normal bir baykuş olmayıp gece doğanı olduğunu belirtir. Ögel'e göre, *ügi kuşu* yırtıcı gece kuşlarından, baykuştan küçük 'Atmaca Baykuş'lardı (Ögel, 1. Cilt, 1993², s. 357-358).

Oğuz boylarının kuşları incelendiğinde hemen hemen hepsinin atmaca, şahin, doğan, kartal cinsinden yırtıcı avcı kuşları olduğu görülmektedir. Bu nedenle *ügü*'nün de küçük bir baykuş olma olasılığından çok kartala benzer yırtıcı büyük bir kuş olduğunu düşünebiliriz.

ALḴA EVLİ BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***köykenek***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***şahin***

Küykenek (Falco tinnunculus, Circus cyaneus, Circus ceruginosus, Cerchneis tinnunculu?) "muymul kuşu, delice doğan"

İlk olarak DLT'de *közkenek* biçiminde karşımıza çıkan sözcük için Clauson Hapax Legomenon olduğunu belirterek alıntı olma ihtimali üzerinde durmuş, ayrıca Kaşgarlı tarafından *al'-ᶜaẓāya'*nın "büyük kertenkele" olarak tanımlandığını ancak *ᶜaẓā'*nın anlamının "incitmek, zarar vermek" olduğunu belirterek bunun bir av kuşu olma ihtimalini de vurgulamıştır (Clauson, 1972, s. 760a). Sözcük Atalay'ın çalışmasında şöyle yer alır: "küzkünek = çakıra ve kelere benzer bir kuş; hava yutmakla geçinir" (Atalay IV, 1943, s. 403 ve I, 1939, s. 528). CTD'de ise yazıçevrimi *közkünek* "doğana benzer kuş, kertenkele [tam böyle], rüzgârla yaşar" biçiminde yapılmıştır (Dankoff-Kelly I, 1982, s. 387).

Küykenek, Çağatayca sözlüklerde şöyle tanımlanmıştır:

Abuşka: **küykenek** [= Mo. *küykenek, küykünek*] Muymul dėdükleri kuşa dėrler... (Kaçalin, 2011, s. 755, 973)

Senglâh (311r10, 307v25): كوكاناك كويكاناك bir çeşit kartal cinsinden av kuşu, delice doğan. Bozdoğana benzer bir kuş. (*kükenek*, *küykenek*: Clauson, 1960, s. 73a, c)

ŞSE: كويكاناك bir nev' kartal cinsinden şikār ḳuşıdur (263a).

DTO: كويكاناك doğan cinsinden yırtıcı bir kuş (Pavet de Courteille, 1870, s. 480).

Ünlüsü açısından *küykenek ~ köykenek* biçimlerinde değerlendirilebilen sözcük Türk dillerinde de aynı durumu sergiler: Hak. *köykenek* bozdoğan, muymul kuşu (HakRS, s. 88b), **Yeni Uyg. *kökéne*k bozdoğan (?)**, Kzk. *küykentay* bozdoğan (KTS, 255a, KzTilS, 335b), Alt. *küygenek* aladoğan (AltRS, 99a), Kırg. *küykö* şahin (KırgRS, s. 460b), Şor *küykenek* atmaca, Teleüt *küykenek* toy kuşu, Başkır *köygenek* kerkenez, muymul (Räsänen, 1969, s. 307a).

Hauenschild, *közkenek*'in uzunlamasına koyu kara çizgili bir kuş olduğunu doğana aykırı olarak da sırtının koyu lekeli olduğunu belirtir. Doğu Türkçesi *Kurgánák* ve Türkiye Türkçesi *kerkenez* de olduğu gibi *ra*'yı sükûn okumak gerekir. Bazı alıntı ifadelerde *küyken ~ köygen* "yanmış" ile karıştırıldığını da görmekteyiz. Hauenschild bu bilgilerin yanı sıra *közkenek*'in (daha doğrusu *körgenek*'in) halk etimolojisi yoluyla koyu lekeli pas kızılı tüyleri olan doğan ile karıştırıldığını, ses olarak da benzetildiğinden doğan için kullanıldığını belirtir (Hauenschild, 2003, s.116).

Räsänen sözcüğe iki ayrı maddede iki ayrı biçimle yer verir:

Doğu Türkçesi *kökünäk* "kerkenez, muymul, falco tinnunculus", *kögünäk* "çayır kuşu, tarla kuşu, toygar", Tarançi *kökänäk* "kumru" verilerini sunarak sözcüğü **kōk* "mavi"den getirir. Moğolca *küykünäk* ile karşılaştırır (Räsänen, 1969, s. 288a).

Ayrı bir maddede de Çağatayca için *küykänäk* "avcı akbaba" açıklamasını yaparak sözcüğün Türk dillerindeki biçimlerini verir (Räsänen, 1969, s. 307 a, b).

Bu açıklamalara dayanarak *közkenek* ile *köykenek*'in birbirine benzeyen iki ayrı kuş çeşidi olduğunu ancak *köykenek*'in doğana daha yakın bir avcı kuşu olduğunu söyleyebiliriz.

Ross'un verdiği bilgiye göre, *kökenek karanidun*'a benzer. Gözleri ve ayakları sarıdır. Kurbağa ve karakurbağa yer. Ross ayrıca Scully'e dayanarak İngilizce *kestrel*'in (= *kerkenez*) Doğu Türkçesi karşılığı *kurganak* olduğunu belirtir (Ross, 1994, s. 20, § 64).

ḲARA EVLİ BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Göbek Sarı*** *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***şahin***.

Göbek Sarı "göbek kısmı sarı yırtıcı bir av kuşu?"

Kaynaklarda bu adla bir kuş adına rastlanmamıştır. "Sarı" sözcüğünün kullanıldığı çeşitli kuş adları mevcuttur ama bunların metinde geçen *göbek sarı* kuşuyla aynı olup olmadığını belirlemek güçtür.

Ross'un çalışmasında bu adda bir kuş yok, ancak *göbek sarı*'nın özelliğine benzeyen farklı adlarla iki kuş var. Bunlardan biri *göbek sarı* olabilir: *Sarig Ala Ḳarloġaç*: Sözlük'e göre gövdesi sarı olan kırlangıca *aycirgan* denir. (Ross, 1994, s. 76); *Sariġ Ḳuçḳaç*: Sözlük'e göre sırtı kahverengi, göğsü sarıdır. Yazları göçer (Ross, 1994, s. 84, § 308).

Halil Ersoylu, "Türk Dünyasının Düşünce, Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar" adlı yazısında bu kuşun adının yanına parantez içinde *çaylak* yazmıştır, ancak bunu nereden aldığını belirtmemiştir (Ersoylu, 1981, s. 98).

Ögel de böyle bir kuşu tespit edemediğini belirtir (Ögel, 1. cilt, 1993, s. 359).

Kara Evli boyunun kuşu olan *Göbek Sarı*'ya karşılık Yazıcızade'de "şahin" adı geçer. "Kartalgillerden 50-55 cm. uzunluğunda Avrupa ve Asya'nın ormanlık ve çalılık yerlerinde yaşayan yırtıcı bir kuş" olarak tanımlanan *şahin* "sarı" ile ilgili hiçbir anlam taşımamaktadır.

Babürname'deki hayvan adlarını incelediği çalışmasında Hauenschild, *sarıg kuş* "küçük gece kuşu/baykuş" adında bir kuştan söz eder (Hauenschild, 2006, s. 118).

Çağatayca sözlüklerde bu adla bir hayvan adı vardır ancak bunun bir kuş olduğuna dair hiç bir bilgi yer almamaktadır. Ayrıca burada yer alan *köpek* sözcüğü "göbek" değil hayvan adıdır.

Abuşka: yok

Senglâh (302r28): كوبك ساريغ derisinden kürk yapılan, kedi iriliğinde sarı tüylü bir hayvan, zerdeva (*köpek sarıġ*: Clauson, 1960, s. 72).

ŞSE: كوبك ساريغ kediden büyük bir nev' hayvāndur, derisinden kürk yapılur, tiyin ve māni gibi (269b)

DTO: ساريغ قوش bir tür gece kuşu (Pavet de Courteille, 1870, s. 336).

"Sarı" sözcüğü kullanılarak yapılmış kuş adları vardır. Bunlardan biri Tarama Sözlüğünde yer alan "baykuş cinsinden puğu tabir olunan kuştur, rengi sarımtrak ve gözleri büyük olur" biçiminde tanımlanan *sarıkebe*'dir. (TarS V, 1971**,** s. 3315).

Göbek Sarı kuşu Türk dillerinin sözlüklerinde de yer almaz. Yalnız Kırgızcada *Sarı II* " bu söz yırtıcı kuş isimlerinin bir parçası oluyor" biçiminde tanımlanır (KırgRS, 637b).

Ross'un çalışmasında da Sarıg Kuş "baykuşa benzer ondan daha küçük bir kuş olarak tanımlanmıştır" (Ross, 1994, s. 30, § 97).

Tam adıyla bulamadığımız bu kuş, öyle görünüyor ki, göbek kısmı sarı olan bir baykuş türü için kullanılmaktadır.

YAZIR BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***turumtay***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***ḳartal ḳuş***.

Turumtay (Lithofalco aesalin, Falco aescalon) "bozdoğan"

Turfanda bulunan son dönem Uygurcaya ait bir metin parçasında geçen bu kuşla ilgili ilk veri bu zamana kadar DLT'deki bilgiye dayanıyordu. Peter Zieme'nin "Ein

alttürkischer Glücksvogel" adlı makalesindeki metin parçasında bu kuşun adı da geçmektedir (Zieme, 2012, s. 182). Clauson'a göre 'küçük bir doğan türü (*Falco aescalon*) ya da ona benzer diğer kuşlar için kullanılır (Clauson, 1972, s. 550b).

DLT'de 'yırtıcı bir kuşlardan birinin adı, av kuşu Bu ad erkeklere dahi ad olarak verilebilir' biçiminde tanımlanan sözcük, bir dörtlükte de geçer (Atalay III, 1941, s. 243, II, 1940, s. 110; Dankoff-Kelly II, 1984, s. 19 ve 277).

Çağatayca sözlüklerden Senglâh (261r28)'ta bulunan sözcük, sözlükte طرمتاي "erkek doğan" biçiminde yer alır (*torumtay*: Clauson, 1960, s. 65a).

Osm. *turumtay* "karagöz cinsinden alıcı bir kuş" (TTS V, s. 3857)

Bu kuşu aşağıdaki Türk dillerinde de buluruz:

Kzk. *turımtay* bozdoğan (KTS, s. 557a, KzTilS, 655a), Yeni Uyg. *turumtay* bozdoğan (UygRS-Kibirov, s.191b), Özb. *turumtåy* doğan, şahin (UzbLug. II, s. 229b); Kırg. *turumtay* (KırgRS, s.769b).

Doerfer ise, *turumtay*'ı bir kuş olarak belirlemenin zor olduğunu ve bu kuş hakkında çok farklı tanımlamaların olduğunu belirtir. Tıpkı Türkçe *torıga* ve *torgay*'ın küçük, yırtıcı olmayan kuşların genel adı olması gibi *turumtay* da, küçük yırtıcıların genel adı olabilir. Doerfer sözcüğün köken itibariyle Moğolca olamayacağını ve **turum+toy* biçiminde açıklanabileceğini belirterek Türkçeden Farsçaya (*turumtāy*) ve Moğolcaya (*turimtay*) geçtiğini söyler. Ona göre Haenisch'in dikkat etmediği nokta *turumtay*'ın ilk hecesindeki *u* sesidir. İlk hecede *u* olması bu sözcüğün Moğolca olmadığını gösterir. Moğolca olması için ilk hecede o olması gerekir, ancak sözcüğü Türkçe olarak açıklamak da zordur. Her iki dile de sözcük ayrı bir kanaldan gelmiş olmalıdır. Ayrıca sözsözcüğün sonunda *tay* ekinin olması da Moğolca olduğunu göstermez, çünkü Moğolcadaki bu ek, dişiler için geçerlidir. (Doerfer II, 1965, s. 502, § 896).

Kimi arştırmacılar tarafından sözcüğün Moğolca olabileceği üzerinde durulmuştur (bilgi için bk. Schönig, 2000, s. 182-183, Räsänen, 1969, s. 501a).

Ross bu kuş hakkında şu bilgileri verir: Latince adı: *Lithofalco aesalin*, Mançuca adı: *Karanidun*, İngilizce adı: *Merlin* (=bozdoğan)'dır. *Sözlük*'e göre büyük başı fakat küçük bir gövdesi vardır. Gözbebekleri siyahtır. Bıldırcın ve benzeri kuşları yakalar, çok hızlı ve kurnaz'dır (Ross, 1994, s. 24, § 76).

Le Coq'a göre de, bu *Merlin* (bozdoğan) denen kuştur. Yavru *turumtay*, kahverengi tüylü, koyu renk gözlü ve sarı pençelidir. Yetişkin olanının kanatları ise, koyu çelik mavisi renginde, kuyruk tüyleri koyu renkli ve beyazdır. Bu kuş suyun az olduğu Tienşan'ın ulaşılması güç kesimlerinde bulunur (Le Coq VI, 1922, s. 115). Küçük yırtıcı bir kuştur. Bu ad Hindistan'da farklı türleri belirtir. Kuça'da daha çok tarla kuşlarını avlamak için kullanılır (Le Coq IV, 1914, s.10).

Kalmukların Türk halklarının etkisinde kalarak bu cins doğanlara aynı adı (Turumte) verdiklerini belirten Ögel, bu doğanın küçük bir kuş olduğunu; başının ve kanadının mor, ayak ve bacaklarının ise, kırmızı olduğunu belirtir (Ögel, 1. cilt, 1993[2], s. 359-360).

Kuş, Kazakistan'da ormanlı bozkırlarla bozkırın olduğu bölgelerde çok bulunur. Ağırlığı 160-330 gr. arasındadır (Koşvar', 2012, s. 31a).

YASIR/YABIR BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye *göre* ***ḳırğu;*** *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***ḳartal ḳuş***.

Ḳırgu (Accipiter nisus) "atmaca" ~ Mo. *kirġui* "ay." (Lessing, 1960, s. 471b)

Turfanda bulunan son dönem Uygurcaya ait bir metin parçasında *ḳırġuy* biçiminde geçen sözcük, DLT'de *ḳırġuy, ḳarġuy* biçimleriyle yer alır (Zieme, 2012, s. 182; Atalay IV, 1943, s. 318, 319, 269, 271; III, 1942, s. 241; Dankoff-Kelly II, 1984, s. 275, Clauson 1972, s. 654b, Hauenschild 2003, s. 132).

Sözcükle ilgili Çağatayca veriler ise şöyledir:

Abuşka: yok

Senglâh (295r24): قیرغو atmaca, doğandan kücük bir av kuşu (*kırğu*: Clauson, 1960, s. 70b)

ŞSE قیرغو atmaca kuşı, bāz, karçıġay, şeh-bāz, çepek, ḳırġı (245a).

DTO قیرغو atmaca, yırtıcı kuş (Pavet de Courteille, 1870, s. 446).

Kelürnâme: **ḳırġu** atmaca denilen av kuşu (Kara, 2011, s. 354).

Sözcüğün Türk dillerinde genel olarak *ḳırġıy* biçiminde yaşar:

Kzk. *kırğiy* bozdoğan KTS, s. 349a, KzTilS, 437a), Yeni Uyg. *kurġuy* aladoğan (UygRS-Kibirov, 252a), Özb. *kirğiy* aladoğan (UzbLug. II, s. 584a) ~ *kiyğir* UzbLug. II, s. 76b), Kırg. *kırgıy* aladoğan (KırgRS, s. 494a), Kumukça *kırgıy* aladoğan (KuRS, s. 214).

Tarama Sözlüğünde bulamadığımız sözcük, Derleme Sözlüğünde "*gırğı* atmaca" biçimiyle yer alır (DS VI, s. 2056b).

Doerfer'e göre sözcük, Türkçeden hem Farsçaya, hem de Moğolcaya geçmiştir. Daha çok çakır kuşa benzer. İkisinin de sırtı koyu çizgili ve kırımsı; alt kısmı ise, koyu çizgili ve beyazdır. *Kırguy* ikincil olarak "aladoğan" anlamıyla karşımıza çıkar. Bununla daha çok dişi aladoğan kastedilir. Aladoğan için Orta Asya halkları daha çok *turumtay*'ı kullanır (Doerfer III, s. 443, § 1461).

Räsänen ise, sözcüğün Moğolcada da olduğunu belirtir ancak Türkçeden Moğolcaya geçtiğini değil, Türkçe-Moğolca (bunu ~mo. biçimindeki gösteriminden anlamaktayız) bir sözcük olduğunu kabul eder (Räsänen 1969, s. 266b). Hasan Eren de çalışmasında Doerfer'e dayanarak sözcüğün Türkçeden Moğolcaya geçtiğini belirtir (Eren, 1999, s. 237b).

Ross, Kuş adları ile ilgili çalışmasında bu kuş hakkında şu bilgileri verir: Latince adı, *Accipiter nisus*; Mançuca adı *Silmen*'dir. *Silmen* bıldırcın ve benzerini yakalayan kuşlara verilen genel bir addır. Scully'ye göreyse, *karġay*, İngilizce 'sparrow-hawk (= atmaca)'ın Doğu Türkçesi karşılığıdır (Ross, 1994, s. 24, § 77).

Ögel'e göre, 'bu kuşun adının ve türünün en orjinal biçimini ve zoolojik tespitini yine Anadolu'da ve Osmanlıcada buluyoruz. Anadolu Türkçesinde *kırgay* ve *kırgaw/kırgav* atmaca türünden (Accipiter nisus) bir kuştur (Ögel, 1. cilt, 1993, s. 360-361).

Le Coq ise kısaca şu bilgileri verir: 'Tam olarak yetişmiş bir kuş olarak ağla avlanır. İnsanlar, çeşitli güvercin ve keklikleri avlamakta kullanırlar. Kuça'da fiatı 5 tenge'dir' (Le Coq IV, 1914, s. 8).

Nuzhatu'l-Kulub'da *Bāşaḳ [Atmaca]* başlığı altında iyi bilinen bir kuş olduğu belirtilir. Türkler ona *ḳarḳū* der. Şahine benzer ve avcı bir kuştur ve eğitilebilir. Beyni yarım dirhem Dağ Melisası ile [alındığında] melankoli çarpıntılarına faydalıdır (Stephenson, 1928, s. 40).

Kazakistan'daki hayvanlarla ilgili bir kaynakta kuşun ormanda yaşayan gerçek bir yırtıcı kuş olduğu belirtilir. Kuşun ağırlığı 150-300 gramdır. Kısa yassı kanatlı uzun kuyruklu bir kuştur (Koşvar', 2012, s. 27b).

DODURGA BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***ḳızıl ḳarçıġay***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***kartal kuş***

Ḳızıl Ḳarçıġay "kızıl doğan?" (bk. **Ḳarçıġay**)

Kaynaklarda *ḳızıl ḳarçıġay* adında bir kuşa rastlanmamıştır, *karçıgay*'ın bir türü olduğu açıktır. *Kızıl* sıfatının kuş adları için kullanılması mümkündür. Üzerinde duracağımız sözcük *karçıgay* olduğu için *kızıl* ile yapılmış diğer kuş adlarıyla ilgili ayrıntıya girilmemiştir.

Türk dillerinden Kazakçada ***ḳızıl balaḳ*** yırtıcı kuş, kartal (KTS, s. 344a) tesbit edilmiştir; ayrıca Söz Derleme Dergisinde ***kızıl kuş*** 1. doğan kuşu, şahin (SDD 2. cilt, s. 935b) sözcüğü de *kızıl* sözcüğünün yırtıcı kuşları tanımlamada kullanıldığını göstermektedir.

DÖGER BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***küçegen***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***ḳartal ḳuş***

Küçegen "kartal"

Daha önceki dönemlerde rastlanmayan bu sözcük, Çağatayca sözlüklerde de bulunmamaktadır. Sözcüğün metnimizdeki yazımıyla kaynaklardaki yazımı farklılık göstermektedir. İkinci ünlüsü *vav* ile yazılan sözcüğün Türk dillerindeki biçimi de bu yazıma uygunluk gösterir. Şecere-i Terâkime'nin nüshalarında iki türlü yazım söz konusudur: كوجكن ya da كوجكان**.** Metnin yazıçevriminde bu yazıma uygun olarak sözcüğü *küçegen* biçiminde okuduk.

İncelediğimiz sözlüklerden Radloff ve Zenker'in sözlüğünde tesbit ettiğimiz sözcük söz konusu sözlüklerde şöyle yer alır:

gücen كوچن ~ *güçügen* كوجكان Osm. "akbaba" (Radloff II, 1960, s. 1645).

güçügen كوجكان**,** gücen كوجن "akbaba" (Zenker, 1866, s. 767)

Doerfer'in verdiği bilgiye göre Türkçeden Farsçaya (küçigen) geçmiştir. Farçadaki anlamı "beyaz kuyruklu kartal"dır (Doerfer III, s. 631, § 1666).

Türk dillerinden Hakasçada *kücügen* "kartal" anlamıyla yer alır. (HakRS, s. 278)

Kırgızcada *küçügön* biçiminde yer alan sözcük için *coru I* maddesine gönderme yapılarak "bir cins akbaba kuşu" anlamı verilmiştir. (KırgRS, s. 474b)

Kazakçada *küşigen* "kartalgillerden yırtıcı bir kuş" biçiminde anlamlandırılmıştır. (KTS, 21a, KzTilS, s. 344a).

Kaynaklarda bu kuşun adına rastlanmadığını belirten Ögel, "Osmanlı Türkçesiyle ilgili sözlüklerde *göçgen* adlı bir kuş vardır. Bu sözlükler *göçgen* kuşunu *sûred kuşu* ile karşılarlar. Ahmet Vefik Paşa, "göçgen, yani *boyun-buran* kuşu diyor, ama bu doğru olmasa gerek" bilgisini verir (Ögel, 1. cilt, 1993, s. 362).

Sözcük yaygın olmasa da Anadolu ağızlarında da vardır:

gücügen kartal (Karamaslı, Çarşamba, Samsun) (SDD, 2. Cilt, s. 678b).

göceğen bir çeşit kuş (Konya) (DS, VI. cilt, s. 2118b)

gücüğen kartal (*Çarşamba –Sm) (DS, VI. cilt, 2. 2208b)

AVŞAR BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Curra Laçın***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***tavşancıl ḳuş***

Curra Laçın "erkek şahin, doğan", (bk. Laçın)

Kaynaklarda *Curra Laçın* adıyla bir kuş mevcut değildir. Farsça *curra* sözcüğü, "uçan her kuşun erkeği; beyaz doğan" demektir (Steingass, s. 361a: *curra-baz* "beyaz doğan"; ayrıca bk. Eren, 1999, s. 73a, Tietze I, 2002, s. 456a).

Sözcük Senglâh'ta da "genel olarak vahşi kuşların hususen de doğanın erkeği" biçiminde tanımlanır (212v11, *Curra*: Clauson 1960: 56b).

ḲIZIḲ BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Şecere-i Terâkime'ye göre ***Sarıca***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***tavşancıl ḳuş***

Sarıca "Av kuşu"

Bu kuşun adı aşağıdaki Çağatayca sözlüklerde tesbit edilmiştir:

Abuşka: yok

Senglâh (231r5): ساريجه Bir avcı kuş; atlarda oluşan bir yara; Bu kuşun bir türüne sarıca, bir türüne de karaca denir (Clauson, 1960, s. 60b).

ŞSE: ساري جه başıbozuḳ 'asker; devabb hastalığı; şikar ḳuşları; ol tarafca, ol canibce (179a)

DTO: ساريچه av kuşu (Pavet de Courteille, 1870, s. 335).

Bu kuşun adı Türk dillerinden sadece Karaçay-Malkarcada tesbit edilmiştir:

Sarıça sarı asma (KrçMRS, s. 543a).

Kononov, bu kuşun, *Buteo* türünden bir av kartalı olabileceğini belirtir (Kononov, s. 104, not: 187).

Ögel'den edindiğimiz bilgiye göre ise, Osmanlıcada *Buteo* türünün içinde yer alabilecek *sarı-doğan* adlı bir av kuşu (Hypotriorchis subbuteo) vardır (Ögel, 1. cilt, 1993, s. 363).

BEGDİLİ BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Bahri;*** *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***ḳuzgun***

Bahri (Falco peregrinus) "doğan"

Şecere-i Terâkime'nin dışında Babürnâme'de de bulunan bu kuş için Le Coq, *Bäri* (*bahri*) adı altında bu kuşun değerli bir av kuşu olduğunu ve kaz, ördek, toy kuşu ile bunları yakalayarak eğitildiğini belirtir. Burton'un bu kuşu *Falco calidus* olarak adlandırmasına karşılık, Phillot bunu *Falco peregrinus* ile birleştirir (Le Coq, IV 1914, s.9).

Ögel ise, Osmanlı kaynaklarının bu kuşu daha ziyade *Pandion haliaetus* olarak kabul ettiklerini; kuşun gerçek deniz doğanı olduğunu ve nehirlerde bulunduğunu belirtir. Türklerin deniz ördeğine de *bahrî* dediklerini ve bunun *deniz doğanı* ile karıştırılmaması gerektiğini vurgular (Ögel, 1. cilt, 1993, s. 363).

Hauenschild, Babürle ilgili şu bilgileri aktarır: Biagram'a yaptığımız bilimsel gezi sırasında Babür'ün en sevdiği şahini kaçmıştı. Bu doğan mükemmel bir *bahri* idi ve çok sayıda turna ve leylek yakalamıştı. Babür'ün kendi anlattığına göre başlarda kuş avına fazla merakı yoktu. Ancak bu doğan onu öyle çok etkilemiş ki, sonunda o da tutkuyla doğancı (şahinci) olmuş (Hauenschild 2006, s. 74).

Türk dillerinin hiç birinde tesbit edemediğimiz sözcük, Anadolu ağızlarında atmaca türü kuşların dışında bir anlam taşır:

Behrī küçük yaban ördeği (*Kargı –Ks.; -Hat.; Keşenuz *Ayaş –Ank.) (DS II, 599; SDD, 1. cilt, 182b).

KARKIN BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Su Bürgüti***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***tavşancıl ḳuş.***

Su Bürgüti "Su Kartalı?" (bk. *bürgüt*)

Kaynaklarda bu adla bir kuş adına rastlamadım. Muhtemelen "bürgüt"ün bir türüdür.

BAYINDIR BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Laçın***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***sunḳur ḳuş***

Laçın (Falco peregrinator) "şahin"

Eski Türkçeden başlayarak tarihi dönem metinlerinde ve sözlüklerinde tesbit edilmiş bir kuştur (ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, 1972, s. 763b; Doerfer IV, 1975, s. 11, 12 §1728; Hauenschild, 2003, s. 162).

Sözcük Çağatayca sözlüklerde şöyle tanımlanmıştır:

Abuşka: yok

Senglâh (317r27): لاچين 1. beyazlı şahin; bir Türk boyunun adı; Anadolu Türkçesinde *kuh-ı saḫt* denir (*laçın*: Clauson, 1960, s. 74b).

ŞSE: لاچين beyazlu şahin, ḳadim bir türk 'aşiretidür; sarp, şedid, tazi, gürci (273a).

DTO: لاچين şahane doğan; dağ silsilesi (Pavet de Courteille, s. 494)

Türkçeden Moğolcaya geçen sözcük, burada *naçin* biçimini alır. Türk dillerinin çoğunda bulunan *laçın*, Kırgızca, Kazakça ve Nogayca'da ise *laşın* biçimindedir (Doerfer IV, 1975, s. 12, § 1728).

Moğolca naçin, geriödünçleme yoluyla Tuvacaya da geçmiştir:

Tuv. *naçın* "güreşçi, pehlivan; doğan, şahin" (Ölmez, 2007, s. 221b)

Sözcüğün kökeniyle ilgili farklı görüşler vardır. Clauson'a göre büyük bir ihtimalle ödünçlemedir, belki de Toharcadır. (Clauson, 1972, s. 763b).

Sözcüğün etimolojisinin tartışmalı olduğunu belirten Doerfer, Poppe'nin sözcüğü Türkçede Moğolcadan ödünçleme olarak görmesini yanlış bulur. Doerfer'e göre Türkçe olan biçim daha eskidir. Ramstedt ise sözcüğü anadilde Moğolca-Türkçe olarak kabul eder ama bu da yanlıştır. Doerfer, bunun doğru olmadığını gerçek Türkçe ve Moğolca sözcüklerin anadildeki ses sisteminde söz başında l- olamayacağını belirterek ifade eder. Ramstedt Sino-Korece *la-tjẹn* biçimini verir. Şunu belirtmek gerekir ki Kaşgarî'de bu kişi adı değil, şahindir. Ramstedt ikisini karıştırmıştır. Orkun'un çalışmasında Runik harfli metinlerde *Laçin Bayluk* geçer ancak metin kısmında eksik ama isimler kısmında tamdır; dördüncü ciltte tamamlanmıştır. Korece biçim son dönem Moğolca Korece olabilir Ramstedt'in kasttettiği Çince kelime açık değil, bir ihtimalle *lagzın* gibi kaybolmuş bir dile ait kültür alıntısıdır. Bu dil de o dönem Moğolistan bozkırında yaşamış olan Ruan ruanların dili olmalıdır. Doerfer bunu kültür alıntısı olarak kabul eder (Doerfer IV, s. 13, 14, §1728).

Ross'un sözlüğünde bu kuş için kısaca şu bilgiler yer alır: Scully'ye göre Laçin, *Falco barbarus*'tur. Fakat, Colonel Phillott bunun Hindistan'ın şahini olduğunu söylemektedir (Ross, 1994, s. 23). Sözcüğün Mançucası da *naçin* ise, Moğolcadan alıntıdır. Le Coq ise, laçini *Falco peregrinus* adı altında verir. Hem küçük hem de büyük avlanır. Avlarken ördek, keklik, kaz, güvercin kullanılır (Le Coq, IV, 1914, s. 6).

Ögel ise, Redhouse'un bu kuşa *Falco peregrinus* demesini eleştirir. Çünkü bu cins doğanların başı ve kanatları açık mor renktedir. Ayrıca Osmanlı kaynaklarının laçini ak-şahin olduğunu açıkça belirttiklerini söyler (Ögel, 1. cilt, 1993, s. 363).
İri sunkarlardan grubunun Kazakistan'da dört türü vardır: Laşın, bidayık, itelgi, aksunkar. *Laşın*'ın ağırlığı 500-1000 gr. arasındadır, kanadının uzunluğu 113 cm.'dir (Koşvar', 2012, s. 117b).

BEÇENE BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.
Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Ala Toġanaḳ***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***sunḳur ḳuş***
Ala-toġanak "Ala doğancık" < *togan+aḳ* [7]
Togan (falco lanarius) sözcüğüne *+ak* küçültme ekinin getirilmesiyle oluşmuş *toġanaḳ* sözcüğü, Clauson tarafından Senglâh'ta *toġan* maddesinin içinde *toġanaḳ* biçiminde verilmiştir (Clauson, 1960, s. 52a). Yazmada 179v2'de geçen bu sözcüğün sonunda bence *nun* ve *kef* vardır. Bu nedenle sözcüğün yazıçevrimini *toganaḳ* değil, *toġaŋ* biçiminde yapmak gerekir.
Senglâh (179v2): توغان cevahir-i şikari, ötelgü de denir. **toġaŋ** توغانك doğana benzer bir kuş, ala togan ve ala togaŋ da denir (*toġan:* Clauson, 1960, s. 52a)
Aynı sözcükleri hem Pavet de Courteille'nin hem de Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde buluruz:
ŞSE توغان Ötelgü denilen bir nev' şikar ḳuşıdur, çarḫ ve çarġ (120b).
ŞSE: توغانك başeye şebih bir nev' şikar ḳuşıdur (121a).
DTO: توغانك doğana benzer, ama daha küçük bir kuş (Pavet de Courteille, s. 236).
Çağatayca sözlükler birbirinin tekrarı olduğu için hepsinde aynı sözcüklerin yer alması normaldir. Metinde توغناق biçiminde yazılan sözcük, yukarıda belirttiğim gibi bu şekliyle Çağatayca sözlüklerde (bence Senglâh da buna dâhildir) yer almaz.
Ögel, bu kuş hakkında bilgi verirken Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde *toganaḳ* için "şahbaza benzer bir av kuşudur" dediğini belirtir (Ögel, 1993, s. 364). Ancak bu doğru değildir, Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde *toġanaḳ* için şu açıklama yapılmıştır: "palanḳa, manısḳa, halḳa, ġırġıra, maḳara, pehlevanlaruŋ ayaḳ toladurması, pay-peç etmeleri" (ŞSE, 121a).
Bu kuşla ilgili diğer tarihi metinlerde ve sözlüklerde herhangi bir veriye ulaşamadım. Türk dillerinden sadece Kırgızcada *ala togonok* vardır:
Kırg. *togonok*: *ala togonok* küçük saksağan kuşu (KırgRS, s. 740b).
Bu kuş adı, Çağataycada bulunan *togdak* "mora yakın, mavi iri bir kuş; togaŋ" sözcüğüne benzetilerek yapılmış bir sözcük de olabilir (*togdak* için bk. Doerfer II, s. 519, § 906; Senglah 179v4, ŞSE 121a).
Üzerinde daha geniş bir araştırma yapılarak farklı sonuçlara uluşılabilir, ancak araştırmamızın konusu sadece bu kuş olmadığı için ayrıntıya girilmemiştir.

ÇAVULDUR BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.
Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Buġdayıḳ***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***sunḳur ḳuş***
Buġdayıḳ "hüma kuşu"
Kuşun adı ilk olarak Turfanda bulunan son dönem Uygurcaya ait bir metin parçasında geçmektedir. Zieme tarafından yayımlanan "Ein Alttürkischer

[7] Ek hakkında bilgi için bk. Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation, Vol. 1*, 1991, s. 40

Glücksvogel" adlı makalede zikredilen kuşlar arasında *bugdayak* şekliyle yer alan kuşun anlamı burada "hüma, soru işaretiyle de buğday kuşu" olarak verilmiştir. Zieme yazısında sözcüğün diğer anlamları (örn. Yeni Uyg. Adem elması) ve benzer başka sözcükler (örn. buğdaycık) hakkında da bilgi vererek sözcüğe verilen "siğil" anlamıyla, gözde çıkan arpacık sözcüğünü de değerlendirir.

Zieme'ye göre, satırları az (6-8 satır) olan bu metin parçasında henüz karşılaşmadığımız çok sayıda kuş vardır. Bu metinin nerede bulunduğuna dair bir işaret yoktur. Bu kuş için sözlüklerde "hüma, anka, simurg" gibi anlamlar verilmiştir. Bunların hepsi soylu kuşlar dünyasına işarettir. Zieme, ayrıca bu sözcüğü açıklayabilmek için Kırgızcadaki *kumay* ve *kumayık* (< Far. *humay*)'dan, özellikle de *kumayık*'ın "efsanevi bir köpektir (ki ondan hiç bir yabani hayvan kurtulamaz)" anlamından yola çıkarak ve köpeği doğuranın da *kumay* kuşu olduğu varsayımını da göz önünde bulundurarak efsanevi bir köpek karşısında olduğumuzu ama bu konuda ayrıntıya girmek istemediğini belirtir. Buna benzer biçimde *bugdayık* da Kırgız halk kültüründe önemli bir yere sahiptir ve efsanevi bir kuş olarak tanımlanır. Zieme karşımızda doğaüstü bir kuş, bir talih kuşu söz konusudur der. Ayrıca buğday'ın "sarı" renginin de değerlendirilmesi gerektiğini düşünerek "buğday rengi bir kuş" olduğu konusu üzerinde de durur (Zieme, 2012, s. 183).

Sözcük Çağatayca sözlüklerde "huma kuşu, balık kartalı" biçiminde tanımlanmıştır:

Abuşka: yok

Senglâh (136v1): بوغداییق hüma kuşu, balık kartalı (*buġdayıḳ*: Clauson, 1960, s. 47a).

ŞSE: بوغداییق hüma ḳuşı, 'anḳa, simurġ (82a).

DTO: بوغدانیق hüma kuşu (Pavet de Courteille, s. 172)

Sözcük aşağıdaki Türk dillerinde bulunur:

Kırg. *buudayık* II efsanevi yırtıcı bir kuş (KırgRS, s. 163b)

Kzk. *bidayık* II karşıga tukımdas, äŋ kıran kus (KzTilS, 100a).

Kazakistan'ın doğasıyla ilgili bir ansiklopedide *bidayık*'ın Latince adının *falco pelegrinoides* olduğu belirtilmiştir. Kaynağa göre, sunkarlar takımından yırtıcı bir kuştur. Kanatlarının uzunluğu 27-30 cm, ağırlığı ise, 330-350 gramdır (Ayağan, 2008, s. 250b).

Ögel bu kuşun kartal türünün en büyüğü ve en yırtıcısı olduğunu, Orta Asya'da bu büyük kartalların birçok türünün olduğunu belirtir (Ögel, 1993, s. 364)

Çavuldur boyunun kuşu olan *bugdayık* kuşu Şecere-i Terâkime'nin Kononov tarafından hazırlanan yayımında *bugdaynık* biçiminde yer alır (Kononov, 1953, arap harfli metin, s. 36).

ÇEPNİ BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.
Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Hümāy***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***sunḳur ḳuş***
Hümāy < Far. *humā* "devlet kuşu" (Tietze, cilt 2, 2009, s. 341a).

SALUR BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.
Kuşu: *Şecere-i Terakime*'ye göre ***Bürgüt***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***uç ḳuş ḳuş***
Bürgüt "yırtıcı bir kuş, kartal" < Mo. *bürgüt/d* < Tü. *bürküt*

Bu kuş hakkında Uwe Bläsing tarafından ayrıntılı bir makale yazılmıştır. Bu makalede *bürgüt* hakkında bütün bilgileri bulabiliriz[8]. Orta Asya coğrafyasında yaygın olarak bulunan ve bilinen bu kuşla ilgili Kazakistandaki hayvanların anlatıldığı kaynakta kısaca şu bilgiler yer alır: Çok iri bir kuştur, kanadının uzunluğu 225 cm, ağırlığı 6 kg.'dır. Tüyleri kahverengidir (Koşvar', 2012, s. 91b).

Türkçe *bürküt* Moğolcaya *bürgüt* biçiminde geçtikten sonra geri ödünçlemeyle Çağataycada ikincil biçim olarak *bürgüt* biçiminde yer alır; sözcüğün Çağataycada *Kef-i Farisi* ile *g* okunması gerektiği Uwe Bläsing tarafından vurgulanmıştır (ayrıntılı bilgi için bk. a.g.m., s. 115-116).

Bürgüt belirttiğmiz gibi ayrıntılı bir biçimde incelendiği için sadece Çağatayca sözlüklerdeki verileri vermekle yetineceğiz:

Abuşka: **bürgüt** kartal (Kaçalin, 2011, s. 917)

Senglah (132v28): بوركوت kartal, tavşancıl, karakuş (*börgüt*: Clauson, 1960, s. 46b).

ŞSE: بوركوت heykel, büt-ḫāne; bürgüt ḳuşı; Asya-yı vustā'da bir ḳabile ismidür (79a)

DTO: بوركوت siyah kartal, بورگوت kapama, kapsama (Pavet de Courteille, s. 167)

EYMÜR BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Encarı&Ancarı***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***uç ḳuş ḳuş***

Encarı&Ancarı ?

Kaynaklarda böyle bir kuş bulunmamaktadır. Sözcük, eserin nüshalarında farklı biçimlerde yazılmıştır: **T** انجاري **L, T1** انجازي**, T2** انجابي**, A** انجازني.

Sözcük *Encar* şehriyle ilgili olabilir. Bu şehre ait bir kuşu ifade etmek için kullanılan bir sözcük olmalı.

Encar **(**انجار**)**, "Bir şehir adı" (Steingass, s. 106a).

ALA YUNTLI BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Yagalbay***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***uç ḳuş ḳuş***

Yagalbay "şahin, doğan"

Sözcük Çağataycadan önceki dönem metinlerinde ve kaynaklarda yer almaz. Çağatayca sözlüklerde ise farklı biçimlerde yer almaktadır:

Abuşka: yok

Senglâh (333v1): يغلباي قوشي yağlı bay kuşu (*yağlı bay kuşı*: Clauson, 1960, s. 77c).

ŞSE: ياغلباى قوشي Bir nev' ḳuş ismidür, meydān-ı harbde dahı 'ālemüŋ ayaġına ilk öŋce başına getürildigi hālde bunda dahı 'alemi yaglamış ta'bir ederler (295b).

DTO: يغلباى قوشي bir kuş türü (Pavet de Courteille, s. 529).

Kırg. *cagalmay* '1. Latince Falco subbuteo denilen doğan; 2. Latince Falco vespertinus denilen doğan' (KırgRS, s. 210a); Kzk. *cagaltay* 'ufak kuşları avlayan orta büyüklükteki yırtıcı kuş' (KzTilS, s.118b), Alt. *caŋalbay* kanarya (AltRS, s. 47a).

Radloff'un sözlüğünde Çağatayca için ياغيلباى قوي adı altında 'bir tür kuş' tanımıyla yer alan sözcüğü, Türk dillerindeki biçimlerini de göz önünde bulundurarak *yaġalbay* okuduk (Radloff III, 1960, s.48b).

Ross ise Scully'nin kuşun adını *jagalbay* biçiminde verdiğini belirtir (Ross, 1994, s. 28).

[8] Uwe Bläsing. (2008). Çift Başlı Rus Kartalının İmparatorluğunda 'Türkçe' bir Avcı Kuşu veya Rusça *bérkut* ile Türkçe *bürküt* sözcüklerinin tarihine ait malzemeler. *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin*, cilt: 18, 77-134, İstanbul.

Räsänen de Çağatayca için herhangi bir kaynak belirtmeden *jagilbay*, *jaglabay* "bir kuş" biçimini verir, ayrıca sözcüğün Teleüt dilinde *jaŋalbay*, *[d]jaŋalbay* kara başlı iskete" olduğunu belirtir (Räsänen, 1969, 186b).

Kuşun adını s. 219'da *yağalbay*(?), s. 366'da ise, *yagılbay* biçiminde veren Ögel, Korecedeki *mai*, sözcüğü ile Türkçedeki *bay*'ın eski çağlarda av kuşları için kullanılan genel bir ad olabileceğini belirtir. Sözcüğün ilk bölümünün ise, *yagıl-mak* ile karşılaştırmak gerektiğini söyler (Ögel 1. cilt, 1993, s. 366).

Sözcüğün Türk dillerindeki biçimlerinden yola çıkarak *yagalbay* olduğu görüşündeyim.

ÜREGİR BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***Pıku&Bıku***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***uç kuş kuş***

Pıku/Bıku "doğana benzer bir tür av kuşudur" Metinde بيقو biçiminde yazılmıştır.

Çağataycadan önceki dönem metinleri ve kaynaklarında tesbit edemediğimiz bu kuş, Çağatayca sözlüklerde şöyle yer alır:

Abuşka: yok

Senglâh (147v5): بيغو 1. Doğana benzer, doğandan daha küçük avcı kuşu, puhu, serçe gibi kuşlar onunla avlanır; 2. Selçuk'u Harezm hükümetine atayan ünlü bir sultan (*pığu*: Clauson, 1960, s. 48b).

ŞSE: بيغو toġana beŋzer bir nev' şikār ḳuşıdur (92b).

DTO: بيغو doğana benzer yırtıcı bir kuş (Pavet de Courteille, s. 187).

Kelürnâme: **paygu**: av kuşu yani atmaca, şahin gibi av avlamaya alışık kuşlar (Kara, 2011, s. 376).

A. v. Le Coq, bu kuşu şöyle tanımlar: 'Atmaca türünden bir kuş. Kendi türü *kırgu*'dan daha küçüktür. Tüyleri kahverengimsidir. Göğsü beyazla karışıktır, ayakları kükürt sarısıdır. Gözünün irisi açık mavidir' (Le Coq. VI, 1922, s. 114-115, ayrıca geniş bilgi için Le Coq, IV, 1914 s.9'a bk.).

Sözcüğün *Burhān-ı Ḳātı*'da Türkçe olarak verildiğini belirten Doerfer, böyle düşünülmesine sebep olacak iki hususun bulunduğundan bahseder. Bunlardan ilki, bu sözün *Bāz-nāme-yi nāsıri* (=HUSAM)'da *–q-* ile yazılmış olmasıdır ancak bu biçim aynı zamanda ikincil de olabilmektedir; zira bu yapıt geç bir dönemde, 1868'de kaleme alınmıştır ve o tarihte Farsça telaffuzda ق ve غ sesleri çoktan birbirinin yerini almaya başlamıştı. Diğer bir husus ise, bu sözün Ebulgazi'deki totem [Çev. notu: ongun, damga] listesinde geçiyor olmasıdır. Ancak bu listenin geç dönemde hazırlanmış olması nedeniyle burada da ikincil bir biçimden söz etmemiz mümkündür. Farsça ve Doğu Türkçesinde sözün başında bir *p-* sesinin bulunması ise, bu biçimin Farsça kökenli bir sözcük olduğunu bizlere göstermektedir. (Normal şartlarda Çağataycanın imlâsında *b* ب ve *p* پ sesleri hala aynı işaretle, yani ب harfi ile gösterildiğine göre, Çağ. بيغو, بيقو imlâsı, hiç kuşkusuz *piġu* ve *piḳu* biçimlerinde okunabilmektedir). Ayrıca yansımalı bir sözcük olan bu sözün, daha eski Türkçe metinlerde bulunmadığını da görmekteyiz (Doerfer II, 1965, s. 427, § 846).

İGDİR BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***ḳarçıġay,*** *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***çaḳır ḳuş***

Ḳarçıġay (astur palumbarius) "çakır doğan" < Mo. *harçagay* "şahin, doğan" (Lessing, 1960, s. 936a).

Türkçede ilk olarak İbn-i Mühenna lugati ve Codex Cumanicus'ta bulduğumuz sözcük, daha sonra Çağataycada karşımıza çıkar. Metnimizin dışında Babürname'de de bulunur (bk. Hauenschild, 2006, s. 107, 2003, s. 67, Doerfer I, 1963, s. 404, §278).

Sözcük Çağatayca sözlüklerde şu biçimde yer alır:

Abuşka: **ḳarçıġay** (< Mo. *hari-ça-ġay, haçir+ġay*) [çakır] toġana dėrler (Kaçalin, 2011, s. 953).

Senglâh (271v25): قارچغاي avcı doğan (*karçığay*: Clauson, 1960: 66c)

ŞSE قارچيغاي baz, toġan, ḳartal, ḳırġuy, çepek, cıġılbay, şeh-bāz (217b).

DTO: قارچيغاي bir tür doğan (Pavet de Courteille, 1870, s. 399).

Kelürnâme: **ḳarçıġay** doğan denilen yırtıcı av kuşu (Kara, 2011, s. 346).

Sözcük Türk dillerinin çoğunda "doğan, aladoğan, atmaca" anlamlarıyla bulunmaktadır: Tuv. *hartıga* < **ḳartıka* (Ölmez, 2007, s. 164b); Hak. *hartığa, hartha* (HakRS, 277b); KrçM. *kartçıga* (KrçMRS, s. 396a); Yeni Uyg. *karçiga*y (UygRS-Rahimov, s. 435b?); Kzk. *karşığa* (KzTilS, s. 384a); Alt. *karçaga ~ karçıga* (ORS, s. 74b); Özb. *karçiğay* (UzbLug. II, s. 557c), ŞorT kartıga (ŞorS, s. 43b).

Doerfer'in verdiği bilgiye göre Özbekçe üzerinden ve Batı Orta Moğolcadan Farsçaya geçen sözcüğün *ḳarçıġay* biçimi, Türkçede de Moğolcadan ödünçlemedir. Ana Türkçe **ḳartıḳa* ve Ana Mo. **ḳartıġa* tarihi ve çağdaş Türk dillerindeki biçimleri oluşturan ana şekillerdir. Ana Moğolca **ḳartıġa* Moğolcanın ses özelliği açısından sonraki dönemlerde *karçigay* biçimine değişir. Türk dillerinin çoğunda bulunan sözcük, Moğolcadan bu biçimiyle alınır. Mo. *ḳarçiġay*'ın sonundaki *-y*, *taulay* 'tavşan', *noḳay* 'köpek', *moġay* 'yılan' *ġaḳay* 'domuz' gibi hayvan adlarından benzetme yoluyla ortaya çıkmıştır. Sıklıkla karışık (hybride) bir biçim olarak *ḳarçıġa*'yı da buluyoruz. (Doerfer I, 1963, s. 404, § 278).

Ross, Scully'ye göre, kuşun Latince adının *Astur palumbariusu* olduğunu, Kaşgar'da bu atmaca ile kuş avlandığını ve Vambery'ye göre de *karçiga* ve *karçuga*'nın 'kara başlı' anlamına geldiğini belirtir (Ross, 1994, s. 21).

Ögel'e göreyse, *Karçıga* sözcüğü bütün atmaca, doğan ve şahinlere verilen genel bir addır. Bu kuşun *güvercin doğanı* olması da muhtemeldir (Ögel, 1. cilt, 1993, s. 366-367).

Le Coq, bu kuşu şöyle tanımlar: "Yetişkin olanının sırt tüyleri mavi-gri rengindedir, ihtişamlı bir görünüşü vardır. Sık sık av için kullanılır. Dişisi daha değerlidir. Tavşan, kaz, sülün, ördek, güvercin ve keklik ile avlanır (Le Coq IV, 1914, s. 6).

Nuzhatu'l-Kulub'da *bāz* maddesinde kuş şöyle tanımlanır: Bāz [Şahin] iyi bilinir. Türkler ona *ḳārcīḳā* der. Mağrur bir kuştur, avlanır ve eğitilebilir. Çoğunlukla dişi olurlar; erkekleri ya büyük beyaz şahin, ya çaylak ya da başka bir tür kuş olur. Bu nedenle şahinlerin biçimleri çeşitlidir. Renk ne kadar beyaz olursa kuş o kadar iyi olur. Avrupa'da beyaz şahinler boldur. Birisi hasta olduğunda bir serçe yer ve sağlığına kavuşur; eğer bir sıçan yerse tüylerini döker. Göze sürülen ödü katarakttan korur, ama belirtiler iyice ortaya çıkmadan önce kullanılırsa zarar verir; yüz felcinde faydalıdır, bütün avcı kuşların ödü aynı özelliklere sahiptir (Stephenson, 1928, s. 63).

Kazakistan'da bulunan üç tür karşığa'nın en irisinin kanadının uzunluğu 105 cm. Ağırlığı ise, 750 ile 1200 gr. arasında değişir (Koşvar', 2012, s. 119b).

BÜGDÜZ BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***itelgü***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***çaḳır ḳuş***

itelgü (Falco Sacer) "doğan, bir tür av kuşu" < Mo. *İtelgü* (Lessing, 1960, s. 418a).

Çağataycadan önceki dönemlerde bulunmayan bu sözcük, döneme ait sözlüklerde ve Türk dillerinde ön ünlülü bulunmasına rağmen metnimizde art ünlülü yazımla da karşılaşmaktayız. Sözcüğün metinde geçtiği yerlerdeki yazımları şöyledir:

Taşkent nüshası 83a-17, 105a-17, 105b-1, 105b-4: ايت الغو

Leningrad nüshası 25b-12: ايتالغو

Leningrad nüshası 55a-2, 3: اوتلكو

Leningrad nüshası: 55a-6: ايت الكو

Kononov s. 78: ايت الغو

Nüshalarda farklı yazımların, özellikle art ünlülü yazımların olması sözcüğün bir de art ünlülü biçiminin olduğunu göstermez. Nüshalardaki bu yazım eseri kopyalayanların sözcüğü başka bir sözcükle karıştırdıklarını ve yanlış yazdıklarını göstermektedir. Sözcüğün Klasik ve Modern Moğolcadaki biçimlerini çalışmasında gösteren Nugteren kimi Türk dillerinde var olduğu ileri sürülen **ıtalgu* biçiminin Moğolcada yer almadığını vurgular (Nugteren, 2011, s. 377).

Çağatay Türkçesiyle yazılmış *Mahbûbü'l-kulûb*'da da sözcük ön ünlülerle *itelgü* biçiminde yer alır (Kargı-Ölmez, 1993, s. 294).

Sözcüğün Çağatayca sözlüklerdeki yazımı ve tanımları şöyledir:

Abuşka: yok

Senglah (95v11): ايتالكو ak doğan, dişi sungur, kerkes, uşak kapan (*itelgü*: Clauson, 1960, 41b).

ŞSE: اوتلكو bir nev' şikār ḳuşı, kerkes, uşaḳ ḳapan (25b)

ŞSE: ايتالكو çarḫ, bir nev' şikār ḳuşıdur [kerkes, uşaḳ ḳapan] (46b).

Kelürnâme **itelgü** doğan (Kara, 2011, s. 341).

DTO: ايتالكو bir tür doğan (Pavet de Courteille, s. 94).

ĆagSS: ايتالكو **itelgü** bir tür beyaz doğan (Vambery, 1867, s. 230b).

Aşağıda tespit ettiğimiz Türk dillerinde de sözcük, ön ünlülüdür:

Kırg. *itelgi* bir tür doğan kuşu (KırgRS, s. 305b), Kzk. *itelgi* sarı şubar, kanatı uzun, moynı ak, jagal, kişkene kıran kus (KzTilS, s. 284a), Özb. *itålgi* laçinler ailesinden yırtıcı bir kuş (UzbLug I, s. 339b).

Sözcük, Türkçeye ve Farsçaya Moğolcadan geçmiştir. (bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Doerfer I, 1963, s. 186, § 62, Räsänen, 1969, 376b, Schönig, 2000, s. 104).

Bu kuş hakkında sırasıyla Le Coq ve Ross, şu bilgileri verirler: Büyük bir atmaca büyüklüğünde güzel bir kuştur. Tüyleri açık kahverengidir, gagasının ve göğsünün altındaki ince tüyler ise, maviye çalar, gözleri siyahtır (Le Coq VI, 1922, s. 144, ayrıca geniş bilgi için Le Coq IV, 1914, s. 9'a bk).

Latince adı, *Falco Sacer*; Mançuca adı, *İtulhen*'dir. Scully'ye göre *italgu sunḳar*'ın dişisidir. Fakat Colonel Phillot'a göre Hindistan'da 'charkh [çarh]' adı verilen *Falco sacer*'dir. Bu atmacanın Doğu Türkçesi adı, bilhassa dişisininki *aytalgu* veya *italgu*'dur (Ross, 1994, s. 23, § 72).

Menges ise bu kuşu, 'kırmızı gözlü av kartalı' diye tanımlar (Menges, Glossar, s. 733).

Bügdüz boyunun ongunu olan bu kuşu *itelgü* biçiminde veren Ögel, Bu kuşa Anadoluda *ötlegü*, *ötlegi* adı verildiğini; Ahmet Vefik Paşa'nın bunu 'havada çok devir yapan bir nevi kerkes kuşu' diye tanımladığını ve bu cins kartalın gerçekten

havada dönüp avını ararken birtakım sesler çıkararak sürekli öttüğünü belirtir (Ögel, 1. cilt, 1993, s. 367).

İtelgi, Kazakistandaki kartalgiller soyunun dokuz çeşidinin içindeki en iri kuş olarak tanımlanmaktadır (Kovşar', 2012, s. 26).

Anadolu ağızlarıyla ilgili sözlüklerde şu biçimler bulunmaktadır:

Ötlük çok öten kuş (Cebelibereket –Ada.) (DS IX, s. 3358a)

Ötleğen (sığırcık cinsinden siyah ve küçük kuş) = bozalak, garagıra, gavsi (SDD, 5.cilt, s. 288b)

AVA BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terâkime*'ye göre ***tuyġun***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***çaḳır ḳuş tuyġun* (Acciptier gentilis albidus)** "beyaz doğan"

Yine ilk kez Çağataycada görülen bir kuş adıyla karşıkarşıyayız. Şecere-i Terâkime'nin dışında Babürname'de de görülür (Hauenschild, 2006, s. 132). Sözcük Çağatayca sözlüklerde de aynı biçim ve anlamla yer alır:

Abuşka **tuyġun** ak togana derler ki gāyetde yavuz olur (Kaçalin 2011, s. 500).

Senglah (261v12): طويغون akdoğan (*toygun*: Clauson 1960, s. 65a)

ŞSE: توي غون toyḳar, aḳ ve çaḳır toyġan (129a)

DTO: تويغون / تويقار beyaz doğan (Pavet de Courteille, 1870, s. 250).

Le Coq'a göre Doğu Türkistan'da bazen ortaya çıkan ya da orada olduğu tahmin edilen beyaz doğanın adıdır. Doğu Türkistan'da terbiye edilen küçük bir av kuşudur, daha çok Kızıl'da serçeleri avlayan kırmızı kafalı örümcek kuşudur (Le Coq VI, 1922, s. 115).

Sözcüğün Türkçeden Farsçaya *(tuykun*) ve Moğolcaya (*tuyigun*) geçtiğini belirten Doerfer, Le Coq'un *tuygun* ile *togan*'ı birleştirmesini *fonetik* kurallar açısından yanlış bulur. Aynı zamanda Ramstedt'in Moğolca *tuyigun* ile Osmanlıca *toygan* ve Çağatayca *togan*'ı birleştirmesinin de yine ses kuralları açısından yanlış olduğunu belirtir. Modern Türk dillerindeki (Özbekçe ve Karakalpakça) *tuygun* biçiminin sözcüğün *toygun* değil, *tuygun* olduğunu belirttiğini ifade eder (Doerfer II, s. 657, § 1003).

Anadolu sahasında da bulunan sözcük Tarama Sözlüğnde *toygun (toykun)* biçiminde verilmiştir: *toygun (toykun)* ak ve çakır doğan (TarS V, s. 383b).

KINIK BOYU: Damgası için ekteki tabloya bk.

Kuşu: *Şecere-i Terakime*'ye göre ***curra ḳarçıġay***; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'a göre ***çaḳır ḳuş curra ḳarçıġay*** (*curra* için bk. *curra laçın*, *ḳarçıġay* için bk. *ḳarçıġay*)

KISALTMALAR

Alt.	= Altayca
CTD	= Dankoff/Kelly
ĆagSS	= Vambery
DLT	= Divânü Lûgat-it-Türk
DS	= Derleme Sözlüğü
DTO	= Pavet de Courteille
Far.	= Farsça
Hak.	= Hakasça

HakRS = Baskakov/İnkijekova-Grekul
IM = İbn-i Mühennâ
KB = Kutadgu Bilig
Kelürnâme = Kara
Kırg. = Kırgızca
KırgRS = Yudahin
KrçM = Karaçay-Malkar
KrçMRS = Tenişeva
KTS = Koç
KuRS = Bammatova
Kzk. = Kazakça
KzTilS = Kazak Tiliniŋ Sözdigi
Mo. = Moğolca
ORS = Baskakov/Toşçakova
Osm. = Osmanlıca
Özb. = Özbekçe
SDD = Söz Derleme Dergisi
ŞorS = Kurpeşko-Tannagaşeva
ŞSE = Şeyh Süleyman Efendi
TarS = Tarama Sözlüğü
Trkm. = Türkmence
TrkmTüS = Tekin
Tuv. = Tuvaca
TuvW = Ölmez
UygRS-Kibirova = Kibirova
UygRS-Rahimov = Rahimov
UzbLug. = Akabirov
UzbRS = Akabirov 1959
Yeni Uyg. = Yeni Uygurca

KAYNAKÇA

Ayağan, B. (2008). *Kazakstan Tabiğatı*, 1 Tom A-E. Almatı

Bakır, A. (2009). *Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Selçuklu Tarihi].* İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

Baskakov, N. A. ve Toşçakova, T. M. (1947). *Oyrotsko-russkiy slovar'*. Moskva: Ogiz

Bläsing, U. (2008). Çift Başlı Rus Kartalının İmparatorluğunda 'Türkçe' bir Avcı Kuşu veya Rusça *bérkut* ile Türkçe *bürküt* sözcüklerinin tarihine ait malzemeler. *Türk Dilleri Araştırmaları. Festschrift in Honor of Talat Tekin*, cilt: 18, 77-134, İstanbul.

Akabirov, S. F. (ve diğerleri). (1959). *Uzbeksko-russkiy slovar'*. Moskva: Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR.

Atalay, B. (1941). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III.* Ankara: TDK

Atalay, B. (1943). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizin "Endeks".* Ankara: TDK

Bammatova, Z. Z. (1969). *Kumıksko-Russkiy Slovar'*. Moskva.

Baskakov, N. A. ve İnkijekova-Grekul, A. İ. (1953). *Hakassko-russkiy slovar'*. Moskva.

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford.

---------, (1960). *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language*. London.

Csáki, É. (2006). *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982-1985). *Maḥmūd al-Kašgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk)*, I-III. Cambridge.

Derleme Sözlüğü II. (1965). Ankara: TDK

Derleme Sözlüğü VI. (1972). Ankara: TDK

Derleme Sözlüğü IX. (1977). Ankara: TDK

Doerfer, G. (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I. Wiesbaden.

---------. (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. II. Wiesbaden.

---------. (1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. III. Wiesbaden.

---------. (1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. IV. Wiesbaden

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. I-II. Wiesbaden.

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara:

Ersoylu, H. (1981). Türk Düşünce, Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2. cilt, s. 11.

Hauenschild, I. (2003). *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari. Eine Untersuchung aus sprach-und kulturhistorischer Sicht*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Hauenschild, I. (2006). *Botanica und Zoologica im Babur-name. Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Iskakov, A. I. (1983). *Kazak Tiliniŋ Tüsindirme Sözdigi*, Tom: 7, K-P. Almatı.

Kaçalin, M. S. (Hazırlayan). (2011). *Niyāzi. Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: TDK.

Kara, F. (2011). *Muhammed Ya'kub-ı Çingi Zeban-ı Türki (Kelürname) İnceleme-Metin-Dizin*, Erzurum: Fenomen.

Kargı-Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbü'l-kulûb, İnceleme-Metin-Sözlük*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Kazak Tiliniŋ Sözdigi. (1999). Almatı: A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.

Kibirova, Ş. ve Tsunvazo, Yu. (1961). *Uygursko-russkiy slovar'*. Alma-Ata: Akademiya Nauk Kazahskoy SSR

Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.

Kononov, A. N. (1958). *Rodoslovnaya Turkmen*. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Koşvar', A:F, Koşvar, B. A. (2012). *Kazakstandağı Januvarlar Älemi*. Almatı: Almatıkitap Baspası.

Kurpeşko-Tannagaşeva, N. N. ve Akalın, Ş. H. (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana.

Laut, J. P. und Peter Z. (1990). Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bäg von Koco un seine Gemahlin. *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, hrsg. von J.-P. Laut u. K. Röhrborn, VSUA 27, Wiesbaden: 15-36.

Le Coq, A. von. (1914). Bemerkungen über türkische Falknerei, *Baessler-Archiv*, *Band IV*, 1-12, Leipzig und Berlin.

---------, (1922). Bemerkungen zur türkische Falknerei. *Baessler-Archiv, Band VI*. 114-122.

Lessing, Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles.

Ma'rufov, Z. M. (1981). *Uzbek Tiliniŋ İzåhli Luğati I-II*. Moskva: Uzbekistån SSR Fanlar Akademiyası.

Menges, K. H. (1954). *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan*, II. Wiesbaden.

Nugteren, H. (2011). *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*. Netherlands: LOT

Ögel, B. (1993²). *Türk Mitolojisi*, 1. cilt. Ankara: TTK

Ölmez, M. (2007). *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen – Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Pavet de Courteille, A. (1870). *Dictionnaire Türk Oriental*, Paris.

Radloff, W. (1960). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* I-IV. Leiden

Rahimov, T. R. (1968). *Uygursko-russkiy slovar'*, Moskva

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.

Ross, E. D. (1994). *Kuş İsimlerinin Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*. Çev.: E. Gürsoy-Naskali, Ankara: TDK

Schönig, Claus. (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Söz Derleme Dergisi (1939). Cilt: 1. A-D. İstanbul: TDK

Söz Derleme Dergisi (1941). Cilt: 2. E-K. İstanbul: TDK

Söz Derleme Dergisi (1951). Cilt: 4. Ulama. A-Z. İstanbul: TDK

Söz Derleme Dergisi (1957). Cilt: 5. A-Z. Ankara: TDK

Steingass, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London: Routledge

Stephenson, J. (1928). The zoological section of the Nuzhatu-l-Qulub of Ḥamdullah al-Mustaufi al-QAZWiNi, London. *The Royal Asiatic Society Oriental translation fund new series.* vol. XXX.

Şeyh Süleyman Efendi, (1298). *Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî* İstanbul.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII. (1963-1977). Ankara: TDK

Tenişeva, E. R. (1989). *Karaçayevo-Balkarsko-russkiy slovar'*. Moskva.

Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, Birinci Cilt *A-E*. İstanbul-Wien: Simurg-Österreichische Akademie der Wissenschaften

Vámbéry, H. (1867). *Ćagataische Sprachstudien*. Leipzig

Yudahin, K. K. (1965). *Kirgizsko-russkiy slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo «Sovetskaya Entsiklopediya»

Zieme, P. (2012). Ein alttürkischer Glücksvogel. *Botanica und Zoologica in der türkischen Welt. Festschrift für Ingeborg Hauenschild*, Herausgegeben von Marcel Erdal, Barbara Kellner Heinkele, Elisabetta Ragagnin und Claus Schönig, s. 181-186.

Zenker, J. T. (1866) (1967²). *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch.* Hildesheim.

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU*

Dursun YILDIRIM (Oturum Başkanı)

Bu da son oturumu sempozyumun ve bunu da tamamlamak bana düştü. Şimdi bu oturumda dört değerli bilim adamı kongrede verilmiş olan bildirilerin genel bir değerlendirmesini yapacak. Çünkü bildirilerin hakikaten bir kısmı aklımızı karıştırdı. Dokuz Oğuzlar gitti elimizden, efsane ile tarih birbirine karıştı, karıştırıldı. Güzel bildirilerle aklımız karıştı. Şimdi bu değerli bilim adamlarımızı buraya davet edeceğim hiç değilse bizi birazcık neden böyle olduğu konusunda aydınlatacaklar. Eğer aklımız daha çok karışırsa Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yeni bir Oğuzlar Sempozyumu düzenleyerek orada verilecek bildiriler ile burada ortaya çıkan sonuçlar değerlendirilmeye çalışılır. Aklımız yerine oturmuş olur. Konuşmacılarımızın konuşma süresi 15 dakika ile sınırlandırılmış bulunmaktadır. Ben doğrusu müdahale etmeyeceğim. Çünkü hep konuşmada sözü kesen adam rolüne çıkmış bulunuyorum. Bu defa ihtiyarlarına bırakacağım konuşmacılarımızın. İlk sözü Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'a veriyorum. Buyurun lütfen.

Ahmet Bican ERCİLASUN

Teşekkür ediyorum. Dursun Bey'in kullandığı son cümledeki "ihtiyarlarına bırakacağım" ibaresinde "ihtiyarlarına" ihtiyar anlamında değil biliyorsunuz. Yani onların iradelerine bırakacağım demektir. Önce bunu belirteyim. Efendim ben birkaç yıl önce Kosova'daki bir bildirimde Oğuzları aşağı yukarı bir sayfa süren ama tek cümle ile anlatmıştım. Şimdi onu okuyayım müsaade ederseniz. Neden okuduğumu söyleyeceğim sonra. "Oğuzlar 9. ve 10. yüzyıllarda Seyhun boylarında yaşayan, ikinci binin ilk yıllarında Maveraünnehir ve Horasan'a akmaya başlayan, 1037'de Nişabur'da Batı Türk Devletinin Büyük Selçuklu Hanedanını kuran, 1040'ta Dandanakan'da Gazneli Sultan Mesut'u yenerek Horasan ve İran'a hâkim olan, 1055'ten itibaren Abbasi halifelerini himayeleri altına alan, 1050'lerde Kuzeybatı İran'daki güney Azerbaycan'ı, 1064'ten itibaren bugünkü Kars, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı içine alan Güney Kafkasya'yı fetheden, 1071'de

* 23 Mayıs 2013 tarihinde gerçekleştirilen Sempozyum Değerlendirme ve Kapanış Oturumunun ses kaydı İpek Demir tarafından deşifre edilmiştir.

Malazgirt'te Doğu Roma'yı yenerek Anadolu'yu fethe başlayan ve dünyanın o zaman bir numaralı gücü hâline gelen, 1074'te Marmara Bölgesi'ndeki İznik'te kurduğu daha sonra Konya merkezinden yönettiği Anadolu Selçuklu Hanedanıyla 12. ve 13. yüzyıllar boyunca Anadolu'yu Haçlılara karşı savunan, Selçuklu, Danişmentli, Mengücekli, Saltuklu, Artuklu Hanedanları ile Anadolu'yu Türk yurdu hâline getiren, 1176'da Miryakefalon'da Bizans ve Haçlı ordusunu bozguna uğratarak Anadolu'da kök salıp Akdeniz ve Adalar Denizi kıyılarına açılan, 1220'den itibaren Cengiz ve çocuklarının önünden çekilerek yeni dalgalar hâlinde Azerbaycan ve Anadolu'yu dolduran, 1250'den itibaren Karamanoğulları, Candaroğulları, Germiyanoğulları vs. ondan fazla beylik ile bütün Anadolu'yu yayla yayla, köy köy, kasaba kasaba, şehir şehir meskûn hâle getiren, 1299'da Söğüt'te dünyanın en büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlı yüce devletini kuran, Aydınoğlu Umur Bey ve Balıkesir'deki Karasu Beyleri ile Trakya ve Balkanları keşfe başlayan, 1354'te Gelibolu'yu geçen Osmanoğlu Süleyman Paşa ile Trakya'ya geçip yüce devleti önce Edirne'den 1453'ten itibaren İstanbul'dan yöneten, 1389 I. Kosova, 1396 Niğbolu, 1444 Varna ve 1448 II. Kosova Savaşlarıyla Balkanları da Türk yurdu hâline getiren, 1453'te İstanbul'u fethederek Doğu Roma İmparatorluğunu yıkıp onun yerini alan, 1526'da Mohaç Meydan Muharebesi ile Macaristan'ı alarak sınırlarını Avusturya'ya kadar uzatan, 15. yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlu Hanedanlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu, Kuzey Irak'ı, Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı yöneten, 1502'de kurduğu Safevi Hanedanlığıyla iki Azerbaycan ve bütün İran'ı idaresi altına alan, Safevi, Avşar ve Kaçar Hanedanlarıyla İran'ı 1925 yılına kadar idare eden, Yavuz Sultan Selim ile Mısır ve diğer Arap ülkelerini alarak Hint Okyanusuna dayanan, 1533'te Barbaros Hayreddin Paşa ile Cezayir ve Tunus'u topraklarına katan, 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarına kadar Balkanları, Anadolu'yu, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ı, İran'ı, Irak'ı, Suriye'yi, Arabistan Yarımadasını, Mısır ve Kuzey Afrika'yı idare eden, bugün Türkiye, KKTC, Azerbaycan ve Türkmenistan bağımsız ülkelerinin esas halklarını oluşturan, İran nüfusunun yarısını teşkil eden, Kosova, Makedonya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Suriye, Irak ve Afganistan'da azınlık topluluklar olarak, başta Almanya olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde, Amerika ve Avusturalya'da göçmen olarak yaşayan büyük bir Türk boyudur."

Bunu neden okudum? Bu sempozyumdan sonra bu tarifi bir sayfa daha uzatmak gerekiyor. Oğuzların başlangıçları bir problem olarak duruyor. Dursun Bey'in kafasını karıştırdı ama bilim adamlarının kafasının biraz da karışık olması gerek. O başlangıç kısmı karışık olmaya bir süre daha devam edecek. Herhâlde sorunlardan birisi bu Oğuzların başlangıcı, ne zaman ortaya çıktıkları, Göktürk Anıtlarında geçen Dokuz-Oğuz, Sekiz-Oğuz gibi terimler ve Göktürkler Oğuzlar mıdır, değil midir? Bu sorunlar için belki özel olarak sadece bu kısmı için ayrı ve daha küçük çapta bu konular üzerinde çalışan adamların bir çalıştay yapması bana gerekli gibi görünüyor. Yani sadece bu konular Dursun Hoca'nın da dediği gibi. Reşat Hoca diyor ki "Göktürkler Oğuzlardır." Bir başkası diyor ki "Hayır Göktürkler Oğuzlar değildir." Birisi diyor ki "Dokuz-Oğuzlar Oğuzların esasını oluşturur." Bir başkası ki ben de bunların içindeyim "Dokuz-Oğuzlar Uygurlardır." Yani bütün bunları ayrıca özel olarak tartışacak ve sadece bu konunun uzmanlarından meydana gelecek bir çalıştay gerekiyor. İşin tarih kısmı da bence işin en önemli kısımlarında bir tanesidir.

Oğuzların destanları için de belki ayrı özel bir çalıştay gerekebilir. Oğuz Kağan Destanı, diğer Oğuzhan rivayetleri ve Oğuzların diğer destanları için de belki ayrı bir çalıştay gerekir ama orada bu kadar kafa karışıklığı yok. Orada da bazı sorunlar var o sorunları ortaya koymak için. Dillerini çeşitli çalıştaylarda, kurultaylarda, sempozyumlarda zaten tartışıyoruz, konuşuyoruz. Oğuzların dilleri öyle küçük bir çalıştayla halledilecek iş değil ama bu konuda çok çalışma var. Burada özellikle son oturumlarda dinlediğim, Özbekistan'daki Oğuz yerleşimleri ve onların dilleri, lehçeleri üzerindeki çalışmaları ilginç buldum. Onlardan gerçi daha önce haberdardık ama burada doğrudan doğruya o konuda bazı şeyler dinledik. Bu önemli benim için. Tabi Oğuzların dilleri deyince bu Selçuklu, Selçukca, Osmanlıca vs. var. Bu terimler bazı arkadaşlar için oldukça karmaşık, onlara karışık geliyor ama dilciler için bunlar karmaşık değil. Dilciler Türkçenin çeşitli tarihî dönemlerine ayrı ayrı isimler veriyorlar. Bu bir terminolojidir. Türk dili araştırmalarında bir terminoloji konusudur. Bu ayrı ayrı isimleri, terimleri vermenin hiçbir mahsuru yoktur. Gerçi Türkler kendi dillerine doğuda olsun, kuzeyde olsun, batı da olsun her zaman Türkçe demişlerdir onu belirteyim. Türkler kendi dillerine Çağatayca, Karahanlıca, Uygurca dememişlerdir hep Türkçe demişlerdir metinlerde kendi dillerine veya Türkçe anlamında Türkî demişlerdir. Doğudakiler Türk dili batıdakiler Türk dili demişlerdir ama genel isim başka, bir şey dildeki terminoloji başka bir şeydir. O terminolojiyi biz dilciler olarak kullanmak zorundayız. Terminolojide hata var mı yok mu bunlar ayrıca tartışılabilir.

Osmanlı Türkçesi çok defa zannediliyor ki bu Eski Türk Edebiyatı derslerinde okutulan divan şairlerinin o ağdalı dillerinden ibarettir. Genel kamuoyunda da böyle bir yanlış kanaat var. Yani öyle zannediliyor ki Kanuni Sultan Süleyman şiirlerinde yazdığı gibi konuşuyor yahut Baki şiirlerinde yazdığı gibi konuşuyor. Öyle zannediliyor. Bir arkadaşımızın burada Osmanlıların konuşma Türkçesi üzerinde verdiği bildiride anladık ki bugün konuştuğumuz gibi konuşuyorlarmış. "Bre nereye gidiyorsun, ne yapıyorsun" filan gibi yani bugün konuştuğumuz gibi konuşuyorlarmış. Gerçi onlar tarihçilerin özellikle Osmanlı Tarihi üzerinde çalışanların malumu ama bu geniş halk kitlelerin hatta doğrudan doğruya bu alan üzerinde çalışan dilcilerin de açık bir şekilde malumu değil. Onun için Osmanlıların konuşma dilini araştırmak fevkalade önemlidir.

Keşke Selçuklulardan da kalan belgeler olsa onları da araştırabilsek. Maalesef ikiye ayrıldığı için salonlar hepsini takip edemedik. Ben K Salonundaki sadece bir oturuma gidebildim genellikle buradaydım. O tarih oturumundakileri de ayrı ayrı dinlemek isterdim. Çünkü onlar ayrı ayrı Oğuz boylarının yerleşimleri ve onların çeşitli faaliyetleri hakkında bildirilerdi yani daha spesifik bildirilerdi ve herhâlde onlardan çok bilgi edinecektim ama inşallah kitap yayımlanınca o bilgileri oradan sağlayacağız.

Sonuç olarak fevkalade faydalı, yararlı bilgiler edindik. Arkadaşlarımızın bir kısmı daha önce üzerinde çalışmış ve yayımlamış oldukları bilgileri nakletmekle birlikte bunlar bizim bilgilerimizi yeniden tazeledi, onun üzerine bazı yeni şeyler kattılar, bundan sonra da ebette katılacak. Zaten bilim böyle üst üste, kat kat, tabaka tabaka gelmekle olur. Bilim de bir nevi destan gibi tabaka tabaka, kat kat, üst üste yığılarak olacak. Gerek yurtiçinden gerekse yurtdışından katılan arkadaşlar bence son derece

bizi zenginleştirdiler. Bu toplantıdan herhâlde zihnimiz ve gönlümüz daha zengin olarak ayrılacağız.

Düzenleyenlere teşekkür ediyorum. Tebliğ sunanlara teşekkür ediyorum. Ve elbette ki dinleyenlere veya sorularıyla katkılarıyla bu toplantıyı zenginleştirenlere teşekkür ediyorum. Sağ olun efendim.

Marcel ERDAL

Sayın Arkadaşlar,

Ben ilk önce Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde çalışanlara özellikle Yunus Bey ve Mikail Bey'e çok teşekkür etmek istiyorum. Teşebbüs mükemmel bir teşebbüstü. Oğuzlar konusu bizi, hepimizi burada beraber düşünmeye sevk etti. Çok şey öğrendik. Organizasyon da zaten mükemmeldi. Oğuzlar konusunda tabii ki herkes kendi konusunu seçti. İşlenen veya işlenmeyen konular bulundu. Örneğin Güney Oğuzcası konusunda galiba bir arkadaş söyledi, Kaşgaylar konusunda bir bildiri olmadı. Birçok şey öğrendik. Hem öğrenmiş hem de bilgimizin eksikliğini görmüş olduk. Ben çok konuşmayacağım. Benim şöyle bir teklifim var. Bence 1959'dan beri çeşitli genel Türk el kitapları hazırlandı. Bence Oğuzlar konusunda bir el kitabı hazırlansa hem dil hem kültür hem tarih konuları daha ayrıntılı ve daha düşünce dolu bir şekilde işlenebilecektir. Bence Oğuzlar, dilleri ve kültürleri bakımından bildiğimiz şeyler ve çeşitli bilmediğimiz şeyler bu arkadaşların bildirilerinde yahut da genellikle çalıştayda dile getirecekleri konuların daha ayrıntılı bir şekilde bir el kitabında hazırlanmasını teklif ediyorum. Çok önemli bir teşebbüs olur. Belki de Yunus Bey bu işi üzerine alır ve çok faydalı olur. Hepinize çok teşekkür etmek istiyorum. Hem bildiri sunan arkadaşlar hem hepimizin yaptığı katkılar sahiden çok ilginç oldu. Teşekkür ediyorum.

Dursun YILDIRIM

Hem hocamızın hem de Ahmet Bey'in önerilerinin birleştirilerek her ikisi bir arada götürülmek suretiyle böyle bir el kitabı tüm yönleriyle hem kültür dokusu hem dil dokusu hem tarih dokusu ve belki biz konuyu çözebilirsek o zaman Türk tarihini daha doğru bir hat üzerinden incelememiz mümkün olabilir. Çünkü 400 yıllık bir evre var tarihimizde ondan sonra tekrar bir diriliş var. Ergenekon meselesi de onunla ilgili olan bir süreç olsa gerek. Onun için Oğuzlar mıydı diğerleri miydi gibi meşruiyet mitleri üzerinden gitmek yerine daha sağlıklı bir yol bulup onun üzerinden gidebilmek için bu iki önerinin birleştirilerek bir el kitabına dönüştürülmesi gerçekten Türk tarihini de Türk kültürüne de Türk dilini öğrenilmesine de büyük katkıda bulunacaktır. Teşekkür ediyoruz.

Reşat GENÇ

Teşekkür ederim Sayın Başkan. Değerli meslektaşlarım, Sevgili Gençler,

Son oturumdaki bildirilerden birinin konusu ile sözlerime başlayayım istedim. Mustafa Aksoy kardeşimin. Türk damgaları mı? Oğuz damgaları mı? Tabi her ikisi de. Türk damgaları bir derya onun içerisinde bir bölümü Oğuz damgaları. Bunu neden ifade etme gereği duydum. İlk günkü bildirilerimizden birisi Feridun Bey'in Osmanlılar ve Kayılar konusu idi. Osmanlılar gerçekten Kayılardan mı? Tarihsel kaynaklar ile veriler ile bu kanıtlanmış mı doğrulanmış mı konusunu gayet detaylı bir şekilde irdeledi. Sonuç itibari ile Osmanlı Kayı bağlantısının varlığı kanaatinde olduğunu ifade etti. Biz de dedik ki Osmanlı Kayı'dandı ya da değildi. Kaldı ki Kayı

damgasının Mustafa Bey'in bildirisiyle ta Kobrat Han'a, Saruhan'a kadar uzanan bir damga olduğunu da gördük. Tabii demek ki Türk damgasının birini almış Kayılar kullanmış, öbürünü almış Bayındırlar kullanmış filan ama 24 tanesini Oğuzlar kullanmıştır. Onun dışında yüzlercesini de diğer Türk toplulukları kullanmıştır. Onun için hem Türk damgaları hem Oğuz damgaları ikisi beraber desek daha iyi olur dedim. Osmanlı kendisinin Kayı'dan olduğunu kabul etti. Bu, o veya bu araştırmalarla telkinle oldu diyelim ama insanlar kendilerine neye ait hissederlerse odurlar değil mi? Osmanlı da biz Kayı'danız ama Türkmeniz Oğuzuz dedi. Türkmen olduğunu biliyoruz. Osmanlı doğuda en geniş sınırlara uzandığı vakit Hazar Denizine kadar gitti. Hazar'ın ötesine geçemedi fetih olarak ama onun öte tarafında da karşı yakada da Türkmenlerin olduğunu biliyordu Osmanlı. Divanı ve karşı taraftan hep Yaka Türkmeni, Yaka Türkmenleri olarak söz etti Osmanlı yazışmaları ya da eserleri. Ben Türkmenim, denizin öte tarafında da karşı yakanın da Türkmenleri var. Yaka Türkmenleri… Onlara Sayın Hanlı Türkmenleri de denildi Osmanlı kayıtlarına böyle de intikal etti. Onlardan bir kısmı gidip Stavropol Türkmenleri oldu. Göçürüldüler. Stavropol ile ilgili galiba bir bildirimiz olmadı.

Bir başka şey söyleyeyim. 13. yüzyılın başlarında Mısır Eyyübî Sultanı Mısır'a bağlı ülkelerden biri olan Yemen'de karışıklık çıkınca komutanlarından Resul'ü ki Resul Oğuz idi, Türkmendi Yemen'e gönderdi. Resul orada asayişi zapturaptı sağladı ve Resul'ün oğulları orada bir hanedan kurdular ve iki buçuk asra yakın Yemen'i idare ettiler. Ahmet Bey'in o bir sayfasına malzeme olsun diye bunu söylüyorum. Bu hemen bütün Oğuz Türkmen asıllı arkadaşlarımızın ya da çoğunun dikkati dışında kalmış noktalardan biri ama Oğuzlar tarihinin büyük araştırıcısı merhum Sümer buna işaret etmişti eserinde.

Yine Karakoyunlular ile ilgili bir çalışmasında bir başka şeye de işaret etmişti arkadaşlar. Bir Karakoyunlu Türkmen boyu, Oğuz boyu bir şekilde böyle dargınlıklar kırgınlıklar oluyor zaman zaman. Vaktiyle Hazar'ın doğusundaki Mangışlak Yarımadasına gidip de Bin kışla, Mangışlak Oğuz yurdunu teşkil eden Oğuzlar tabii iç kavga sonucunda gelip oraya yerleşmiş veyahut göçüp yerleşmiş idiler. Tıpkı onun gibi bir boy ana kitleden Karakoyunlu kitlesinden camiasından ayrılır. Kavgalar maceralar filan nereye kadar gider? Hindistan'ın en güneyine Dekken Yarımadası'na kadar gider. Dekken Yarımadası'nda Nizamşahlılar diye bir devlet kurar. Nizamşahîler Devleti şu kadar zaman Kutupşahîler, Nizamşahîler, Adilşahîler. Bu üç devlet Baburlular ile birlikte şu kadar zaman Hindistan'da Türk egemenliğini hâkimiyetini devam ettirdiler. Onlardan biriydi. Hükümdarı da ayrılıp geldikleri yerlerde neler oluyor bitiyor, kimler var, kimler kalmış filan diye elçide gönderdi bu tarafa ve adamcağız iyi akıllı bir adammış "*Tarih-i Elçi-i Nizamşah*" Nizamşah'ın Elçisinin Yazdığı Tarih anlamında bir güzel eser bir kaynak da bırakmıştır. Kısacası arkadaşlar elbette Oğuzların tarih sahnesine çıkışları, Bican Hoca 8. yüzyıldan filan başlamış galiba, Barlık Çayı'ndan başlatır Sümer Hoca o daha eski Hocam. Dolayısıyla Özyiğen Alpturan Altı Oğuz Budunun beyiydi… Varlık Irmağı, yukarı Yenisey… Oradan başlayarak ondan öncesi Üç Oğuz da kaynaklarda geçiyor. Üç Oğuz… Altı Oğuz… 6 çok tipiktir. Oğuzhan'ın 6 oğlundan neşet etmiş olmak destani bilgisini de teyit eder, doğrular ya da besler anlamında olmak itibariyle. Oradan Sekiz Oğuz, galiba 9 boya ulaşmışlardı ama galiba bir boy küsmüş ayrılmış onlardan. Onun için Sekiz Oğuz diye ifade edilmiş kitabelerde öyle

yer almış derdi Sümer Hoca yine. Zaten küslükler oluyor arada, birbirleriyle uğraşıyorlar da. Arada ben espri de yapıyorum bazen ben çocuklar "Türk'ün seyreği sıkından iyidir" diye. İşte seyrek olunca birini alın Resul'ü gönderin Yemen'e oğullarıyla orada koca bir hanedan kursun devlet kursun 250 yıl oraya hâkim olsun ama kalabalık olunca sen olacaksın, ben olacağım, sen misin, ben miyim? Özeleştiri de yapalım.

Hâsılı Varlık Çayı kıyılarından yola çıkabiliyoruz ama ondan önceki dönem yazılı olmayan dönem… Ya da bizim kendi yazıtlarımızda ondan önceki dönemi ait bilgi yok. Çin kayıtları bu konuda bir bilgi vermiş mi Oğuz adıyla bağlı olarak, bunu bilmiyoruz. Bu kayıtlara göre genel Türk adı dışında bir boy, bir budun adı olarak o kayıtlarda adı geçen en eski ad Kırgız adıdır. Belki Oğuz da geçti ama henüz bize kadar intikal etmedi, o kayıtları görmedik ama elbette 6. yüzyılda Barlık Çayı kıyısında Oğuzlar gökten inerek gelmediler oraya. Gökten inen ışıktan çıkmış olan kızla Oğuz Kağan atamızın evlenmesi hadisesi destani motif ama O Oğuzlar orada gökten inmediler. O zaman Hun dönemi Hun öncesi dönemin elbette araştırılmaya ihtiyacı var.

Başka bir şeye de dikkatlerinizi çekmek istiyorum. Dursun Bey'in dediği o aklımız karıştı. Tabii beyin fırtınası olacak, akıl karışacak ki arana arana doğrusu bulunsun. Değerli arkadaşlar bakınız Veli Sevin diye bir değerli kardeşimiz İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Eski Çağ hocalarındandı. Sonra Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde de görev yaptı arkadaşımız. Veli Bey Hakkâri Balbalları ile ilgili çok güzel yayınlar yapmıştır. Hakkâri'de bir kazı sırasında bir ev genişletme çalışması sırasında balballar bulundu ve bu balballar Orta Asya balballarının hınk demiş burnundan düşmüş balballardır. Belki de tersi Orta Asya'dakiler bunların burnundan düşmüş olabilir. Veli Bey bir konferans verdi. Urartularda toplu mezar geleneği. Konferans bittikten sonra ben de o zaman Yüksek Kurum Başkanıyım diye bize torpil geçildi. İlk soru sorma hakkı bana verildi. Dedim ki "Veli Bey siz rahmetli Faruk Sümer Hoca'nın 10. yüzyılda Oğuzlarda defin gelenekleri ile ilgili yazdıklarını okumuş muydunuz?" "Hayır. Maalesef okumadım" dedi. Dedim ki "keşke okusaydınız. Urartularda bir mezara birden fazla ölünün cesedinin konulması bölümünü istisna ederseniz 10. yüzyılda Oğuzlar için Faruk Sümer Hocanın yazdıklarının tamamını kelime kelime, cümle cümle siz anlattınız Urartular için." MÖ 1000 – 1500'ler, MS 1000. 2000 – 2500 yıl fark vardı arada.

Sovyet Bilimler Akademisinin Novosibirsk Şubesi çalışmaları Türklerin en kadim yurdunun Hazar etrafı olduğu kanaatindedir ve Azerbaycan İlimler Akademisi bünyesindeki bir hayli meslektaşımız da özellikle Azerbaycan'daki kaya resimleri ve kayalar üzerine hak edilmiş olan runik yazıları dikkate alarak bu görüşü desteklerlerdi. Merhum Kemal Balkan Hoca bu konuyu ciddi ciddi el alan bir eser de yazdı. Vefatından sonra eser kayboldu, basılamadı. Tabi diğer unsurlar mesela Tepegöz hikâyesi de dâhil kadim Yunanca eserlerde bunların varlığı ve bunların Yunan kaynaklarına intikalini ancak Doğu Anadolu Azerbaycan civarındaki temaslarla intikal etmiş olabileceği tarzında Taner Tarhan arkadaşımızın çalışmaları var. Belki de Türkler bizim Doğu, Güneydoğu Anadolu'muz ve Kafkaslar da dâhil olmak üzere, Hazar Denizi iç deniz gibi kalacak tarzda bir coğrafyada vaktiyle yaşıyorlar iken çeşitli nedenlerle Kadırgan Dağlarına kadar göçtüler. Bizim meşhur bildiğimiz Türklerin ana yurdu ve göç yolları hikâyesiyle haritalarıyla bildiğimiz göç

belki gerisin geriye ikinci bir göç dalgası idi. Bakınız araştırılması gereken çok ciddi konular var.

Rüstem Bey kardeşimiz burada. Azerbaycan'daki bir takım tarihçi dostlarımız Azerbaycan ve civarı coğrafyasının Oğuz Türkmen göçlerinden çok eski yıllardan, MÖ yıllardan beri Türk yurdu olduğu tarzındaki görüşlerinde de hâlâ ısrarlılar. O zaman yine Oğuzlar deyince elbette koskoca bir deryadır. Bu deryanın her bir yerine hangimiz bir kova daldırdıysak oradan bir kova bir tas su çıkardık. Onu getirmeye çalıştık buraya. Deryanın bütün derinlikleriyle, bütün muhteviyatıyla enine boyuna araştırılmaya hâlâ büyük ölçüde ihtiyacı var. Bu söz kime aittir bilemiyorum ama merhum Köprülü "Oğuz Etnolojisine Dair" diye bir makale yazmış idi Türkiyat Enstitüsünde. Sümer Hocam için de demişti ki "Faruk Sümer, Köprülü'nün Oğuz Etnolojisine Dair yazdığı bir makaleden devasa bir Oğuzlar kitabı çıkardı" demişti. Çok devasa eserler çıkarılmak ihtiyacında olunan bir konudur Oğuzlar konusu. Meğer bugüne kadar şu katıldığımız, katılmaktan da bir hayli mutlu olduğumuz bu sempozyumdan önce doğrudan Oğuzlar konulu böyle bir uluslararası bilimsel toplantı düzenlenmiş miydi onu da bilmiyorum galiba bu bir ilk ve bir hayli de geç de kalınmış demek ki. Onun için Oğuzları konu alan böyle bir sempozyumu düzenleyenleri, bu fikri ortaya getirenleri, bunu hayata geçirenleri ve bunun hayata geçirilmesinde her boyutta katkısı olanları ben de kutluyorum, hizmetleri için teşekkür ediyorum. Bu tür beyin fırtınalarından kaçınmamamız gerektiğini bir daha vurgulamak istiyor ve sizlere saygılar sunuyorum.

Dursun YILDIRIM

Çok teşekkür ediyorum Hocam. Tabii ben kafamız karıştı derken zaten onu kastediyorum. Güzel bir beyin fırtınası oldu. Dokuz-Oğuzların 9 adamın sembolik olarak kullanıldığı gerçeği ile karşılaşmamız benim için yeni bir bilgi. Onun için Oğuzlar konusunda sayılar konusunda çok farklı düşünmemiz gerektiğini bana anlattı o bakımdan söyledim.

Refik TURAN

Teşekkür ederim Sayın Başkan. Çok Değerli Katılımcılar,

Fransız tarihçi Jean Paul Roux Türklerle ilgili şöyle bir kanaat belirtiyor. "Türkler bozkırdan çıkarak tüm Avrasya Bölgesinde bölge bölge, ülke ülke, yer yer çok geniş bir alana yayıldılar. Çok sayıda etnik yapıyla karşılaştılar, çok sayıda milletle beraber oldular. Bunları bir dönem yönettiler, yönetildiler. Bazılarını kendilerine benzettiler, bazılarına kendileri benzediler ve şekilden şekile girdiler. Ve sonuç olarak dünyanın en zor işlerinden biri bu Türk Tarihini yazmak oldu." diyor.

Gerçekten de önceki günden itibaren dinlediğimiz bildirilerde de Oğuzların tarihinde böyle bir espriyi yakaladık. Yani Oğuzlar da aynı durumda.

Kim bu Oğuzlar? Belki bu sorunun cevabını net bir şekilde bulamadık. Ben bulamadık derken bunu hayıflanarak söylemiyorum. Dursun Hocamın da söylediği gibi belki kafamız karıştı ki karışmalıydı da. Bu da bir kârlı yönü işin. Bu işin devamı için devamlılığı açısından böyle bir durum var.

Gerçekten kim bu Oğuzlar? Oğuzlar Oğuz Han ile başlayan bir yapı. Oğuzların Oğuz Hanı var. Gerçi arkadaşım Ayhan Pala bunu bir Türk tahayyülatı yani tek bir şahıstan öte şahıslar birimi hâline getiren bir bildiride sundu ama olsun. O da farklı bir görüş, o da bir zenginlik elbette. Ama Oğuz Han bir kenarda öyle teğet geçilecek

tarihî bir şahsiyet değil. Bir kere tarihî şahsiyetlerin büyüklüklerini ifade eden yazılar var, tarihî olaylar var. Şunu naçizane belirtecek olursak haklarında en çok kitap yazılan kişilerdir tarihî şahsiyetler. Geçmişten itibaren Oğuz Han hakkında en çok yazılar yazılan bir şahsiyettir. Ve bunu ortaya koyan bir sempozyum oldu bu bir noktada. Ve tarih boyu devamlılığı olan yani düşünebiliyor musunuz milattan önce başlıyor, hâlen daha günümüzde yaşayan bir şahsiyet. Ve topyekûn bütün kendisini Oğuz kabul edenler Oğuz Hanla ilişkilendiriyor kendilerini. Yani böyle ihtişamlı bir yapı. Dolayısıyla topyekûn Oğuz Han ile birlikte Oğuzları da bu ihtişamlı vasfından ötürü tarif etmek de çok zor.

Dolayısıyla bazı yerlerde Oğuz olmuş, Ogur olmuş, Oğuş olmuş, Guz olmuş. Aynı Türklerin tarihinde olduğu gibi değişik telaffuzlarda değişik şekiller de karşımıza çıkıyor.

Oğuzların elbette çok çeşitli özellikleri var. Bu sempozyumda bunu ortaya koydu. Bir kere kadim bir tarihi var, çok geniş bir coğrafyası var, yani bu çok geniş coğrafya derken öyle basit bir ülkeden bahsetmek mümkün değil. Dünyanın en eski coğrafyası Asya… Asya Kıtası en büyüğü. Avrasya diyoruz bir kere Avrupa ile beraber 54 milyon km^2.

Geçenlerde, Reşat Hocam Yemen'den bahsetti. Resuloğullarından, Tuareglerle ilgili bir röportaj vardı. Afrika'da en az bir 15 – 20 milyon km^2'lik bir alanı da katarsanız 75 km^2'lik bir alan Oğuz coğrafyası. Böyle bir coğrafyadır.

Yine Oğuzlar dünya tarihinin en teşkilatçı yapılarından bir tanesidir. Hocam, Ahmet Bican Hocam, bir sayfalık bir cümle okudu demin. Hakikaten heyecanlı bir cümle idi. Bakın Osmanlı Devletini kurdu diyoruz ama şunu da belirtmemiz lazım. Bu sıradan bir kuruluş değil. Arnold Toynbee "Dünyanın gelmiş geçmiş 3 imparatorluğundan biridir" diyor. Başka imparatorluklar da var tabi. Bu bir Oğuz İmparatorluğu kuruluş olarak ama bir de bunu doğuran ata var Selçuklu. Selçuklu da bir Oğuz imparatorluğudur. Kuruluşunda Tuğrul Bey'in Bağdat'a Abbasi Halifesine yazdığı bir mektup var ve o mektupta tabii ki kendisini İslam dünyasına kabul ettirmek, tabii ki itibar sahibi olmak amaçlı bu mektubu yazıyor. Diyor ki "Ben 1040'ta Gaznelileri yendim ve onların iktidarını elinden aldım, onların yerine geçtim. Artık bütün bölgenin, Türklerin, Oğuzların iktidar sahibi benim. Ama bu benim hakkım diyor çünkü benim soyum ben Mikail oğluyum. Ceddim Selçuk Bey, onun atası Dukat Bey, o da Oğuz Han'dan geliyor. Oğuz Han'dan gelen soylu bir yapının sultanıyım ben. O ise bir kölemendi bir Memlüktü diyor." Belki bu rakibini alt etmek için ortaya attığı bir fikir ama burada karşımıza bahsedilen Oğuz Han'ın dev figürü ister istemez çıkıyor.

Yine Oğuzun çok çeşitli tarafları var. Yani Oğuz neslinin, Oğuz kültürünün, Oğuz yapısının tekâmüle açık bir yapıdır. Bana yıllar önce bir sınıfta uygulamaya gidiyoruz lise öğrencilerinden biri dedi ki "Hocam batılıların ilim alanında çok büyük gelişmeleri var. Pasteur'u var, Kopernik'i var. Türkler olarak bizim neyimiz var? Bizim bir şeyimiz yok" dedi arkasından da cevabını verdi. Tabii hiç de öyle değil. Elbette her milletin, her kültürün her medeniyetin bir katlısı var. Oğuz açısından söylüyorum. 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Atatürk medreseleri kapattı. Yeni bir sisteme geçti ama 1924'te kapatılan bu medresenin açılış tarihi 1064'tü. Sultan Alparslan'ın emriyle açılmış 1064'ten 1924'e kadar devam eden bir

müessesidir. Bunu ortaya çıkaran Oğuz kültürü, Oğuz gelişmişliğidir. Malazgirt'te hep Alparslan, Romen Diyojen'i yendi diyoruz. Tamam yendi. Bu kılıç, asker, askerî nitelik, pazu gücü ilk akla gelen bunlar ama Sevim Tekeli Hoca bir tespitte bulunuyor. "O tarihte Selçuklu Türklerinin matematiği Bizans'tan üstündü." diyor. İşte Oğuz'un bir yönü de bu.

Dün Mualla Uydu arkadaşımız bir ifadede bulundu. "Ruslar, Oğuzlara Türkler diyor." Dedi. Burada Oğuzların bir niteliği daha ortaya çıkıyor. Bu sempozyumun da bir sonucudur bu. Anadolu'da aynı şekilde Selçuklu Dönemi'nde Mervezî'de, daha önceki dönemde İbn Fadlan'da, Oğuzlardan bahsediyor İbn Fadlan, elbette Başkırtlardan, Bulgarlardan bahsediyor. Ama bir de Türkler diyor, Oğuzlardan geçerken genel isim olarak da Türkler diyor.

Ayrıca bir husus daha var ve bu çok önemli. Bizans kaynaklarının neredeyse tamamı Anna Commene, yine Cogtanes, Aleksiad, Ducas tamamı hep Türkler diyor. Anadolu'ya gelenleri biz biliyoruz ki artık göçüp gelenlerin tamamı Türkler ama en az yüzde doksanı Oğuz kitlesi kastedilen ama burada bir şey çıkıyor ortaya. Türk uluslarının içerisinde kendisine Türkler dedirten bir yapı Oğuzlar yani bu açıdan da çok önemli.

Bir küçük noktaya daha temas etmek istiyorum. Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman Hoca buna sık sık espri konusu olarak da takılır. Arapça lügatlarına da girmiş bu Oğuz artık uç derecede saf adam demektir, kandırılan adam. Bir tarafta bu bunu da takdirlerinize sunuyorum. Oğuz akıllı deyimi de buradan çıkmış. Dolayısıyla ben burada son söz olarak gerçekten başta Yunus Bey kardeşime, Tufan Bey kardeşime, Mehmet Öz Hocama ve topyekûn Hacettepe Üniversitesine bize bu Oğuz günlerini yaşattıkları için teşekkür ediyor, saygılar sunuyorum.

Dursun YILDIRIM

Demek ki sorunlarımız yeni birkaç çalıştayı kapsayacak kadar önemli ve hayati. İnşallah Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ilk adımı attı. Bu projeyi de hayata geçirirse gerek Ahmet Bey'in gerekse Marcel Bey'in ifade ettiği şekilde çalıştaylarla bir Oğuzlar el kitabını dünya üzerinde yani eski kıtalar üzerindeki varlığı ile birlikte kültürel mirasını ele alacak yansıtacak şekilde düzenlenirse hem insanlık hem de medeniyet tarihi bir kazanç sahibi olmuş olur hem de bizim burada ortaya çıkarmış insanlar olarak bu dünyadan atlara biner gideriz. Şimdi oturumu kapatmadan önce değerli katılımcılar arasında ülkelerini temsilen birkaç kişi konuşmak istediler. Onlara söz vereceğim. Kısa beş dakikadan fazla olmamak kaydıyla lütfen duygularını, düşüncelerini ifade ederlerse bize memnun olacağız. Afganistan'dan Firuz Fevzi kardeşimiz.

Firuz FEVZİ (Afganistan)

Çok teşekkür ederim Hocam.

Bizi Güney Türkistan'dan, Kuzey Afganistan'dan davet ettiğiniz için teşekkür ederiz. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne ve diğer çalışanlarına ayrıca teşekkür ederiz. Hakikaten benim için çok verimli oldu. Biz yıllarca eğitime susamış bir milletiz, oradaki Afganistan'daki Türk boyları. Böyle çalışmalar hakikaten bizim ufkumuzu açıyor ve çok şeyler öğreniyoruz çok değerli hocalarımızdan.

Bu tür sempozyumların oralarda da yapılmasını arzu ediyoruz. Afganistan'da da oradaki Türkler arasında da böyle sempozyumlar yapılmasını istiyoruz. Biz küçük

çaplı ulusal sempozyumlar yapıyoruz ama uluslararası sempozyumlar maalesef şu ana kadar yapamadık. Mesela Afganistan'ın Herat şehrinde Ali Şir Nevai'nin Türbesi var. Burada sempozyum yapılabiliyor. Ali Şir Nevai Türbesi'nin yanında Hüseyin Baykara'nın Türbesi var. Maalesef bu 1. Dünya Savaşı sırasında bu türbe yıkılmıştır ve türbenin 1940'lı yıllarda türbeyi açmışlar ve değerli eşyalarını çıkarmışlar. Bugün de içler acısı durumdadır ve bunun yanında Emir Timur'un gelini Gevherşad Begüm'ün Türbesi vardır. Yalnızca bu Gevherşad Begüm Türbesi ayakta kalmıştır. Burayı da maalesef Afganistan Kültür Bakanlığı kütüphane olarak kullanıyor. Bir türbeyi kütüphane olarak kullanıyorlar. Gevherşad Begüm ve oğulları ve torunları yatmaktadır. 7 tane kabir var. Burayı az bir şekilde restore etmişler ve kütüphane olarak kullanıyorlar. Burada bir sempozyum düzenlenebilir.

Hüseyin Baykara'nın yaptırmış olduğu kendi mezarında "heft kalem" diyoruz "yedi kalem" şu masa büyüklüğünde bir taş ve onun kendi dönemini anlatıyor bu taşta. 7 kalem, 7 harf, 7 satırdan oluşuyor bu taş. Buradan bir heyet olarak gidilirse bunun okunması için. Biz gidiyoruz ama karanlık bir odaya kapatmışlar, sadece uzaktan bir gösteriyorlar. Bu taş UNESCO kültür mirasları arasına girmiştir ama daha okunmamıştır bu 7 kalem, 7 harf, 7 satırdan oluşan bu tarihî eser. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nden bunu istiyoruz. Eğer bunu yaparlarsa biz de çok şey öğreniriz.

Afganistan'ın Gazne şehrinde Gazneli Mahmut'un türbesi var ve Gazne de 2002 yılında UNESCO tarafından Dünya Kültür Başkenti olarak kabul edildi. Maalesef buraya da Türk bilim adamları davet edilmediler ya da gidemediler. Burada da Oğuz boylarından yaşayanlar vardır ve birçoğu asimile olmuştur. Bunlar üzerinde bir araştırma olabilir.

Başkent Kabil'de Babür Şah'ın Türbesi var. Babür Şah'ın bağı var aynı zamanda sağ olsun sarayı özel bir şirket bunu restore etti, eski hâliyle restore etti ve bugün bu sarayda toplantılar oluyor ve maalesef hep yabancılar yapıyor. Gidiyoruz Fransızların toplantısı var, Almanların toplantısı var, Amerikalıların toplantısı var. Burada bir sempozyum olabilir.

Mesela kuzeyde Afganistan'ın Belh şehrinde Mevlana'nın Türbesi var ki TİKA'nın buranın restorasyonu ile ilgili çalışması 2006 yılından beri devam ediyor, maalesef şu ana kadar sonuçlanmadı. Burada da Oğuz boylarıyla ilgili çalışmalar olabilir diye düşünüyorum. Sağ olun, teşekkür ederim.

Fuzuli BAYAT (Azerbaycan)

Saygıdeğer Bilim Adamları,

İlk önce Hacettepe Üniversitesine, onun nezdinde Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne bu son derece yararlı bu bilimsel toplantıyı, uluslararası sempozyumu düzenledikleri için teşekkür ederiz. Ve bu teşekkür Azerbaycan'dan gelen bilim adamları için daha önemlidir. Çünkü biz Oğuz yurdundan geldik ve burada Oğuzlar ile ilgili düzenlenen sempozyuma azıcık da olsa bir katkımız dokunduysa kendimizi çok mutlu hissetmiş oluruz. Tabii ki böyle son derece geniş son derece büyük bir konunun bir sempozyumda ortaya konulması, seksenin üzerinde bildiri ile sınırlanması mümkün olmadığı için gelecekte herhâlde Oğuzlar ile ilgili bu sempozyumun devam edeceği ümidindeyiz.

Azerbaycan'da Oğuzlarla ilişkili tarihî, onlarla ilgili olan eserler her ne kadar azsa da halkbilimi açısından yapılan çalışmalar bir hayli çoktur. Çünkü halkbilimi denildiğinde zaten onunla da tarih ve dili kapsayan bir alanı göz önünde bulunduruyoruz. Oğuzlarla ilgili yapılan bu çalışmaların hepsini bir araya getirmek, Oğuzlarla ilgili bütün bağlantıları ve Oğuzlarla ilgili ister dil, ister tarih, ister kültür bakımından değerlendirmek son derece güzel olacaktır düşüncesindeyim.

Ben sempozyumdaki bildirilerin büyük bir kısmını çok büyük bir zevkle dinledim. Eski bilgilerimizle beraber yenilerini hepimiz öğrenmiş olduk. O yüzden sempozyumun çok faydalı olduğunu, sempozyumu düzenleyenlerin bunu göz önünde bulundurduğunu burada ifşa etmek isterim.

Öyle zannediyorum ki, Oğuzlar konusu bütün Türk dünyasında tarihe yön veren bir millet olarak Türk dünyasının en büyük kavmi olarak Oğuzların ele alınması elbette ki son derece değerlidir. Sözü burada çok uzatmadan sempozyumu düzenleyenlere emeği geçenlere başta Yunus Bey olmak üzere herkese teşekkür ederek sözlerimi bitirmek istiyorum. Sağ olun.

Rejepmuhammet GELDİYEW (Türkmenistan)

Ben ilk önce sempozyumu organize eden ve emeği geçen herkese, düzenleme kurulu üyelerine teşekkür ediyorum. Ayrıca bu sempozyumun Oğuzlar/Türkmenler üzerine yapılması, şahsen benim için ve tüm Türkmenler için ayrıca önem taşıdığını düşünüyorum. Çünkü burada öyle veya böyle her konuşan ve her dinleyen Oğuz/Türkmen sözünü kelimesini söylemeden duramadı yani. Bu bakımdan Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne, Hacettepe Üniversitesi'ne tüm Türkiye'ye teşekkür etmek istiyorum.

Şimdi biz 22 sene evvel ilk Türkmenistan'dan Türk dünyasından gelen öğrencileriz. Onun için ben buraya geldiğimde o zaman gördüğüm hocaları görmekten çok mutlu oldum. Sayın Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, o zaman Türk Dil Kurumu Başkanıydı ve biz hep ona giderdik. Kütüphanesinden çok faydalandık. Hep de ayrıcalık tanırdı bize. Kitapları eve kadar, yurda kadar götürürdük, yasaktı tabi. 22 sene geçti tabi artık suç olarak saymazlar herhâlde.

Sayın Prof. Dr. Reşat Genç hocam o zaman Yüksek Kurum başkanıydı ona da çok teşekkür ediyorum.

Sayın Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Hoca buradaydı. Ona da çok teşekkür etmek istiyorum. Çünkü burada oturan tüm dilcilerin edebiyatçıların hocasıdır.

Yine ben sağlık sorunları nedeniyle buraya gelemeyen kendi hocam Mustafa Canpolat'a içten teşekkürlerimi sunuyorum.

O zaman Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Türk Dili Bölümü Başkanı şimdi Türk Dil Kurumu Başkan Yardımcısı olan Prof. Dr. Hamza Zülfikar'a buradan teşekkür etmek istiyorum.

Burada Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdür Yardımcısı Prof. Dr. Tufan Gündüz'den bahsetmek istiyorum. Buradan 15 yıl önce elime bir kitap geçmişti *Bozulus Türkmenleri - Anadolu'da Türkmen Aşiretleri* diye o zaman Türkmen tarihi ile ilgili ne varsa tercüme ediyorduk. Sempozyuma davetinizden dolayı Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün araştırmaları nedir diye bakarken Sayın Prof. Dr. Tufan Gündüz'ün ismi geçti. Onun o kitabını 13-14 sene önce aktarmıştım Türkmenceye. Yani demek istediğim biz burada kendimizi yabancı hissetmedik.

Konferansa katılan tüm misafirlere, öğrencilere, konuşmacılara bir Türkmen olarak teşekkür etmek istiyorum. Hiç kimse Türkmen ya da Oğuz adını anmaktan alamadı kendini. Bu benim için ayrıca önemli. Ve sempozyum düzenleyenlerden küçük bir ricam, kendi seçtiğiniz sunumlardan bir kaçını bana mail atabilirseniz ben Türkmenistan'da Türkmenceye çevirerek yayımlamayı düşünüyorum. Hepinize teşekkür ediyorum. Yeniden görüşmek üzere.

Andrey KUBATİN (Özbekistan)

Saygıdeğer katılımcılar, bilim adamları,

Evvela bu konferansı düzenleyen tüm kurumlara, emeği geçen tüm kişilere ve ayrıca Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Yunus Koç'a teşekkür etmek isterim. Ben her Türkiye'ye geldiğimde kendi evimmiş gibi hissediyorum. Ben isterim ki böyle kurultaylar çok olsun. Ben isterim ki sadece burada değil, biliyorsunuz Oğuzların ana yurdu bizim taraftır Türkistan'dır. Oradaki Oğuz şehirleri, kültürleri öğrenilmeli. Gelecek seferde Türkistan'daki Oğuzlar olsun, Karluklar olsun, Kıpçaklar olsun. Bu konular da olsa çok güzel olur. Belirtmek isterim ki Afganistan'daki Türk olmayan bilim insanları Türk varlığını inkâr ediyorlar. Bir sonraki sempozyumun başlığı şöyle olsa çok güzel olur; Geçmişten Bugüne kadar Afganistan'daki Türk Varlığı. Bu kitapları biz Özbekçeye, Farsçaya çevirip oraya göndersek Türk arkadaşlarımıza destek olacağız. Ben biliyorum çünkü bir sürü arkadaşım var, durum çok kötü. Kitap yetişmiyor. Güzel Türk tarihini yazan kitaplar yok. Bu başlıklı bir konferans düzenlense ve orada düzenlense çok güzel olurdu. Hepinize teşekkür ederim, sağ olun, var olun.

Mihály DOBROVITS (Macaristan)

Değerli katılımcılar,

Biliyorsunuz ben batıdan geldim. Bizde doğu milletinin o ses ve söz sanatı yoktur. Biraz daha kısa daha net konuşuyoruz ama yine de bu toplantı beni duygusal olarak çok etkiledi, çok duygulandım. Çünkü ilim dünyasına 1985 yılında başladım daha öğrenciyken. İlk yazımı Oğuzlar konusunda yazdım. Ondan sonra dergilerde yayımlanan ilk eserim de Oğuzlar konusunda. Şimdi kendimi 30 sene önceki hâlimde hissediyorum ve bu sebepten dolayı gerçekten içim duygulandı. Aynı zamanda bu gerçekten çok değerli, çok önemli bir toplantıydı. Herhâlde hepiniz bunun bilincindesinizdir, bu sebepten benden öğrenmeyeceksiniz. Bu toplantıda emeği geçen herkese kendim ve Macar milleti, Macar Türkolojisi adına teşekkür etmek isterim. Hem de bir şeyi anlamamız lazım. Macarların yabancı ülkelerin, Türkiye hariç kullandığı Hungary ismi nereden kaynaklanıyor, On-Ogur isminden kaynaklanıyor. Mehmet Bey arkadaşımızla kendi aramızda dalga geçiyoruz. On-Ogurla Dokuz-Oğuzlar bir araya gelmiş ve şimdi bu Dokuz-Oğuzların arasında bir On-Ogur var… Çok teşekkür ederim.

Nurdin USAEEV (Kırgızistan)

İlk önce bu sempozyumu düzenleyen Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne, düzenleme kuruluna ve çalışma kuruluna çok teşekkür ederim.

Şimdi "Oğuzların ele alındığı bir sempozyumda Kırgızların ne işi var?" şakasıyla başlamak istiyorum. Ama baktığımızda doğrudan doğruya ilişkisi vardır. Çünkü Sayın Reşat Genç hocamızın da söylediği gibi Kırgızlar ortaya çıkan, en erken kayıtlarda geçen ilk Türk boyudur.

Kırgızistan'dan üç arkadaş geldik ve ele aldığımız bildirilerde Kırgız Türkçesindeki Oğuzca unsurları ele aldık. Kayrat Belek arkadaşımız da Kırgızistan'daki Oğuz yazıtlarını ele aldı. Kırgızlar ile Oğuzlar arasındaki bağın kanıtını görmüş olduk. Bir de Aristov isimli bir Rus bilim adamı Kırgızların Kırk-Oğuzlardan geldiğini, Kırk-Oğuz şeklinde anlamlandırıyor. Şimdi o artık biraz eski bir görüş ama yine de millî gururumuz olan Manas Destanı'nın başkahramanı olan Manas'ın dedelerinin dedesi Oğuz Kağan'dır. İşte biz bu bildirilerimizle Oğuz araştırmalarında küçücük bir katkı sağladıysak memnun oluruz. Saygılar sunarım. Teşekkür ederim.

Abdurrahman DEVECİ (Türkmensahra)

Teşekkür ederim. Sayın Hocalarım.

Ben bu fırsattan yaralanarak sadece Türkmen Sahra'yı açıklamak istiyorum. Nasılsa Türk dünyası araştırmacıları, bilim adamları bir araya gelmiş. Ben İran tarafındanım. İran Türkleri içerisinde sayılırız. İran'ın yarısı Azerbaycan Türkleri var, bir de bizler 2 – 3 milyonu arası Türkmen Sahra Türkmenleriyiz. Ben birkaç sene önce Türkiye'ye doktora yapmaya geldiğim zaman hiç Türkmen Sahra'yı bilmiyorlardı. Türkmenim deyince Irak – Kerküklü müsün diye sorarlardı. Hayır, ben İran'danım derdim. O zaman Azerisin derlerdi. Ondan sonra bunu nasıl anlatabiliriz diye makale yazmaya başladık. Türkiye aydınları yeni yeni duymaya başlamışlar, buna seviniyoruz. Türkmen Sahra'da, Türkmen – Oğuz orada daha asil, geleneksel Türkmenleri görebilirsiniz. Siz araştırmacıları davet etmek istiyorum bölgemize. Gelip orada araştırma yapmanızı istiyorum. Türkiye için vize de uygulanmıyor. 3 ay gezebilirsiniz. İsterseniz biz size yardımcı da olabiliriz bölgede arkadaşlarımız da çok. Büyük Türkmen klasik şairi Mahtumgulı Firâgî'nin mezarı da orada. Selçuklu Dönemi metinlerinde oradan "Cürcan" olarak bahsedilir. "Horasan" değil. Horasanla karıştıranlar var. Horasan bizden 400 kilometre sonra başlıyor. Biz Hazar'ın ötesindeyiz ve aynı gelenekler, gözlerimiz çekik, elbiselerimiz Orta Asya tarzı. İranlılar bile geldiklerinde "Burası İran mı? Yoksa biz sınırdan mı geçtik diyorlar." Yani bu durumda lütfen biz de Türk dünyasında tanınmak istiyoruz, sizinle irtibatta olmak istiyoruz. Biz de Türk dünyasının bir parçasıyız. Sizleri görünce, bizim büyük abilerimiz olduğuna seviniyoruz ve biz büyük bir milletiz diyoruz. Daha önce kendimizi 2 milyon nüfuslu millet sayıyorduk ama Türkiye geldikten sonra ben 250 milyonun bir parçası olduğumu gördüm. Teşekkür ederim.

Dursun YILDIRIM

Her şeyin bir sonu var. Gönül ister ki günlerce devam etsin. Ancak hepimizin yapacağı yapması gereken, hepimizi bekleyen işler var. Ben espri olarak kafamız karıştı derken aslında bildiride bizi yeni şeyler düşünmeye sevk ettiğini belirtmek istemiştim. Bunu da belirteyim. Değerli katılımcılara, bilim adamı arkadaşlarıma, meslektaşlarıma ve bu toplantıyı düzenleyen Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü müdürü Yunus Koç'a ve cümle arkadaşlara sizler adına teşekkür ediyorum ve oturumu kapatmadan önce sizlere elveda demeden önce kendisini bir iki söz etmesi için kürsüye davet ediyorum.

Yunus KOÇ

Hocalarıma öncelikle çok çok teşekkür ediyorum. Katılımlarıyla, fikirleriyle, oturum yönetimleriyle çok sıkı bir sempozyum oldu.

Verdikleri görevler itibariyle de teşekkür ediyorum. Bundan sonraki çalışmalarımız konusunda bize yol gösterdiler, ışık tuttular. Tüm katılımcılara bu manada teşekkür ediyorum.

Şimdi bu sempozyumun uluslararası olması tabi önemli. Macaristan'dan Güney Kore'ye kadar çok geniş bir alandan katılımcılarla yapıldı. Bu bundan sonra da böyle olacak. Bu bize renk katıyor, bu bize bilgilerimize farklı açılardan bakma imkânı veriyor ve sağlam bilgi üretirken, sağlam bilim yaparken nerelere dikkat etmemiz gerektiği konusunda da genç arkadaşlarımıza önemli mesajlar veriyor.

Hocalarımızın söylediği gibi az önce İran'dan katılan katılımcılardan çok şey öğrendik. Genç nesiller özellikle master/doktora aşamasında arkadaşlarımız tüm Türk dünyasına ya da ilgili konularına, gitmek istedikleri yere ya da konu edindikleri yere mutlaka gitmeleri gerektiğini öğretti. Çünkü burada oturarak tez yapılmıyor. Alana giderek Türkmence nasıl konuşuluyor, nasıl duyuluyor, âdetleri nasıldır bakmak gerekiyor. Şimdi Oğuzluk meselesi güncel hayatımızda devam ediyor. Ben son olarak onu söyleyeceğim.

Haberlerde de dinledik aslında Rektör Bey'in konuşmasında da vardı. Soma faciasında hayatını kaybedenlerin altmışı Kınık Beldesi'nde toprağa verildi. Kınık burada. Onun için ben tüm hayatını kaybedenlere Allahtan rahmet diliyorum.

Katılımınız için çok teşekkür ediyorum. Bir başka sempozyumda buluşmak ümidiyle hepinize saygılar sunuyorum.

KATILIMCILAR

Shahrouz Aghatabai
Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
sh_atabay@yahoo.com

Ferruh Ağca, Doç.Dr.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ferruhagca@yahoo.com

Ali Ahmetbeyoğlu, Yrd.Doç.Dr.
İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı
aliahmetbeyoglu@hotmail.com

Ali Akar, Prof.Dr.
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
aliakar2023@gmail.com

Fatma Akın, Araş. Gör.
Hitit Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
fatma_akn@windowslive.com

Mustafa Aksoy, Yrd. Doç.Dr.
Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Atatürk Eğitim Fakültesi
Orta Öğretim Sosyal Alanlar Bölümü
Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı
mustafa.aksoy@marmara.edu.tr

Erhan Aktaş, Yrd. Doç. Dr.
Kırklareli Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
erhanaktas35@hotmail.com

Rysbek Alimov, Yrd.Doç.Dr.
Mardin Artuklu Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
alimoff@gmail.com

Mustafa Alkan, Doç.Dr.
Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
alkanm@gazi.edu.tr

Rasoul Arabkhani, Dr.
Departmet of History, University of Payam-e Noor, Tehran, IRAN
rasoularabkhani@yahoo.com

Ayşe Atıcı Arayancan, Yrd.Doç.Dr.
Hitit Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
ayse.atici2@gmail.com

Ergin Ayan, Prof.Dr.
Ordu Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
alpsunkar@hotmail.com

Suavi Aydın, Prof.Dr.
Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
İletişim Fakültesi
İletişim Bilimleri Bölümü
suavi@hacettepe.edu.tr

Fuzuli Bayat, Prof.Dr.
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası / AZERBAYCAN
Folklor Enstitüsü
fuzulibayat@yahoo.com

Cahandar Bayoğlu
Azerbayan Türkiye Evi Yönetim Kurulu Üyesi / AZERBAYCAN
Ccahandar@gmail.com

Kayrat Belek, Araş.Gör.
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi / KIRGIZİSTAN
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
kayratbek@gmail.com

Ali Sinan Bilgili, Prof.Dr.
Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Eğitim Fakültesi
sbilgili@atauni.edu.tr

Fuat Bozkurt, Prof.Dr.
Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
fbozkurt@akdeniz.edu.tr

Cengiz Buyar, Dr.
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi / KIRGIZİSTAN
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
cengizbuyar@gmail.com

Sıddık Çalık, Yrd.Doç.Dr.
Kırıkkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
siddikcalik@gmail.com

Hüseyin Çınar, Prof.Dr.
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / TÜRKİYE
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Tarih Bölümü
hcinar@ybu.edu.tr

Özkul Çobanoğlu, Prof.Dr.
Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Türk Halk Bilimi Bölümü
ozkul@hacettepe.edu.tr

Nurettin Demir, Prof.Dr.
Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
demirn@hacettepe.edu.tr

Abdurrahman Deveci, Yrd.Doç.Dr.
Güzel Sanatlar Fakültesi / TÜRKİYE
Sanat Tarihi Bölümü
rahmandeveci@gmail.com

Feruza Djumaniyazova, Arş.Gör.
Özbekistan Bilimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN
El-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü
Taşkent
feruza84@yandex.ru

Mihály Dobrovits, Dr.
Szeged Üniversitesi / MACARİSTAN
MTA-SZTE
Turcological Research Group
dobrovits@yahoo.com

Nagihan Doğan, Dr.
Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
nagihan@hacettepe.edu.tr

Somayeh Easy Cengiz
Ege Üniversitesi / TÜRKİYE
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
somayeheasy@yahoo.com

Erkin Ekrem, Doç.Dr.
Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
eekrem@hacettepe.edu.tr

Feridun Mustafa Emecen, Prof.Dr.
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
femecen@29mayis.edu.tr

Ahmet Bican Ercilasun, Prof.Dr.
Emekli Öğretim Üyesi / TÜRKİYE
bican@gazi.edu.tr

Marcel Erdal, Prof.Dr.
Berlin Freie Üniversitesi /ALMANYA
erdal4@gmail.com

Firuz Fevzi, Dr.
Kabil Devlet Üniversitesi / AFGANİSTAN
Dil ve Edebiyat Fakültesi
Türkoloji Bölümü
firuz6262@gmail.com

Rejepmuhammet Geldiýev, Dr.
Türkmenistan İlimler Akademisi /
TÜRKMENİSTAN
Milli Elyazmalar Enstitüsü
mrejep@gmail.com

Reşat Genç, Prof.Dr.
Emekli Öğretim Üyesi / TÜRKİYE

Saadettin Yağmur Gömeç, Prof.Dr.
Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
sgomec@yahoo.com

Tuncer Gülensoy, Prof.Dr.
Emekli Öğretim Üyesi / TÜRKİYE
t.gulensoy@gmail.com

Ersin Gülsoy, Doç.Dr.
Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi
Tarih Eğitimi Anabilim Dalı
egulsoy@atauni.edu.tr

Sadullah Gülten, Doç.Dr.
Ordu Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
sadullah-gulten@hotmail.com

Tufan Gündüz, Prof.Dr.
Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
tufan@hacettepe.edu.tr

Dilaram Hamraeva, Doç.Dr.
Özbekistan Bilimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN
yezided@yahoo.com

İsmail Hassanzadeh, Dr.
Al Zahra Üniversitesi / İRAN
Edebiyat ve Tarih Fakültesi
Tarih Bölümü
ismailhassanzadeh@yahoo.com

Munire Hatamova, Arş.Gör.
Özbekistan Bilimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN
Tarih Enstitüsü
khatamova.2014@yandex.ru

Hasan Hazreti, Yrd.Doç.Dr.
Tehran Üniversitesi / İRAN
Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi
Tarih Bölümü
hazrati@ut.ac.ir

Ziver Hüseynli, Yrd.Doç.Dr.
Hazar Üniversitesi / AZERBAYCAN
zevarus@hotmail.com

Hasan İsmaeili, Dr.
Departmet of History, University of Payam-e Noor, Tehran, IRAN
h.esmaeeli564@gmail.com

Yaşar Kalafat, Dr.
Türk Halkbilim Araştırma Kültür Strateji Merkezi / TÜRKİYE
yasarkalafat@gmail.com

Akartürk Karahan, Doç.Dr.
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / TÜRKİYE
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyat Bölümü
akartrk@yahoo.com

Yavuz Kartallıoğlu, Doç.Dr.
Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
yavuzkartallioglu@gmail.com

Mustafa Koç, Prof.Dr.
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / TÜRKİYE
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
sirderya@gmail.com

Kazım Yaşar Kopraman, Prof.Dr.
Emekli Öğretim Üyesi/TÜRKİYE

Zeynep Korkmaz, Prof.Dr.
Emekli Öğretim Üyesi/TÜRKİYE

Andrey Kubatin, Dr.
Özbekistan Bilimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN
El-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü
akubatin84@yandex.com

Yılmaz Kurt, Prof.Dr.
Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü
ykurt@ankara.edu.tr

Yong-Song Li, Prof.Dr.
Seoul National University /
REPUBLIC OF KOREA
College of Humanities
Department of Asian Languages and Civilizations
yongsongli1964@empal.com

Irina Nevskaya, Prof.Dr.
Frankfurt University / GERMANY
Institute of the Oriental and East-Asian Philology (Turcology) Frankfurt
nevskaya@em.uni-frankfurt.de

Zühal Ölmez, Prof.Dr.
Yıldız Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
zuolmez@gmail.com

Mehmet Ölmez, Prof.Dr.
Yıldız Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
olmez.mehmet@gmail.com

Mehmet Öz, Prof.Dr.
Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
mehoz@hacettepe.edu.tr

Sadettin Özçelik, Prof.Dr.
Dicle Üniversitesi / TÜRKİYE
Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı
sozcelik@dicle.edu.tr

İsa Özkan, Prof.Dr.
Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
iozkan@gazi.edu.tr

Nevzat Özkan, Prof.Dr.
Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
nozkan@erciyes.edu.tr

Ayhan Pala, Yrd. Doç.Dr.
Ahmet Yesevi Üniversitesi / KAZAKİSTAN
Tarih ve Pedagoji Fakültesi
ayhanpala2003@yahoo.com

Yaghoob Rahimidashliboroon
Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
yildirimyakub@gmail.com

Sabir Rüstemhanlı
Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN
Filoloji bölümü
azeriturk@mail.ru

Tenzile Rüstemhanlı, Dr.
Azerbaycan Türk Kadınlar Birliği Başkanı / AZERBAYCAN
www.tenzilerustemhanli.az

Arif Sarı, Okutman
Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
arif.sari@gazi.edu.tr

Banu Sıtkı, Okutman
Orta Doğu Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Türk Dili Bölümü
banus@metu.edu.tr

Ahmet Taşağıl, Prof.Dr.
Mimar Sinan Üniversitesi / TÜRKİYE
Güzel Sanatlar Fakültesi
Tarih Bölümü
atasagil@hotmail.com

Saule Tazhibayeva
L.N.Gumilev Milli Üniversitesi / KAZAKİSTAN
Faculty of International Relations, Mirzoyan Str.
Astana

Semih Tezcan, Prof.Dr.
Bilkent Üniversitesi / TÜRKİYE
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
stezcan@bilkent.edu.tr

Turgut Tok, Doç.Dr.
Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ttok@pau.edu.tr

Zekiye Tunç, Yrd.Doç.Dr.
Sinop Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
zekiye.tun1@gmail.com

Fikret Turan, Prof.Dr.
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / TÜRKİYE
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
fturan@fsm.edu.tr

Refik Turan, Prof.Dr.
Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Gazi Eğitim Fakültesi
Tarih Eğitimi Bölümü
rturan@gazi.edu.tr

Zeynep Şimşek Umaç, Yrd. Doç. Dr.
Balıkesir Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
zeynepsimsekumac@balikesir.edu.tr

Nurdin Useev, Yrd.Doç.Dr.
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi / KIRGIZİSTAN
Edebiyat Fakültesi
Türkoloji Bölümü
nuruseev@gmail.com

Aydın Usta, Doç.Dr.
Mimar Sinan Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
aydinusta@gmail.com

Umut Üren, Arş. Gör.
Ege Üniversitesi / TÜRKİYE
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
Türk Tarihi Anabilim Dalı
umuturen@gmail.com

Dursun Yıldırım, Prof.Dr.
Emekli Öğretim Üyesi / TÜRKİYE
dyildirm@hacettepe.edu.tr

Emine Yılmaz, Prof.Dr.
Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
eminey@hacettepe.edu.tr

Iryna Yuzvyak
Ukrayna Ulusal Bilimsel Akademisi / UKRAYNA
Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü
iryna_yuzvyak@yahoo.com

Mualla Uydu Yücel, Prof.Dr.
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı
muallauyduyucel@hotmail.com